चक्रदत्तः ।

(चिकित्सासंग्रहग्रन्थः)

श्रीचक्रपाणिना विरचितः ।

श्रीशिवदाससेनविरचितया
तत्त्वचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतः ।

पण्डितकुलपतिना,
वि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण
संस्कृतः प्रकाशितश्च ।

तृतीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्य्यां
कलिकातायन्त्रे
मुद्रितः ।

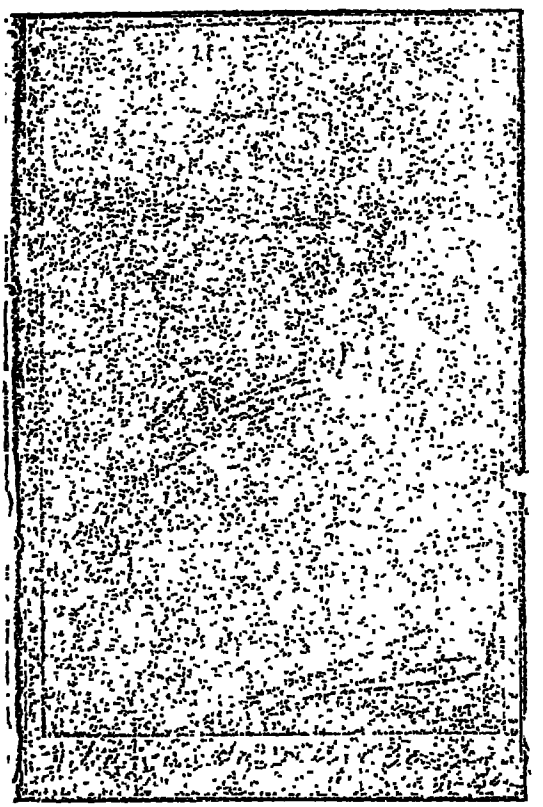

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDITA KULAPATI

JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

सूचीपत्रम् ।

विषयः	पृष्ठाङ्कः
ज्वरचिकित्सा । (Fever).	
षडङ्गपानीयम्	१
रक्तमोक्षणविधानम्	१८
दोषपाकलक्षणम्	,,
वर्षर्तुचर्यायां पाचनम्	१९
वातज्वरचिकित्सा	२२
पित्तज्वरचिकित्सा	२५
श्लेष्मज्वरचिकित्सा	३०
लङ्घनम्	,,
पटोलादिः	३१
त्रिदोषज्वरचिकित्सा	,,
रूक्षादि	३२
श्लेष्मज्वरे पाठामण्डौ	,,
कटुकाद्यादिः	,,
कफजाष्टकः	३२
रसतिक्तम्	,,
वातादिज्वरचिकित्सा	३४
दशकोलः	,,
पटोलादिः	३५
त्रिफलीवलम्	३७
रक्तकरवीरादिः	३८
पटोलाद्यवलेहिका	,,
श्लेष्मज्वरकफमूत्रवलम्	४०
वृहत्पञ्चमूलः	४१
वातश्लेष्मज्वरहरीतकीयोगः	,,
त्रिदोषज्वरहरीतकीयोगः	,,

विषयः	पृष्ठाङ्कः
मुस्ताष्टकः	४१
पटोलादिगणः	४२
वृहत्पञ्चमूलादिगणः	,,
त्रिदोषज्वरचिकित्सा	४३
शीतज्वरचिकित्सा	४४
विषमज्वरचिकित्सा	,,
सुकुमारादिः	४६
पटोलाद्यघृतम्	४८
पञ्चतिक्तघृतम्	४९
ज्वरे दशमूलीयः	५०
त्रिफलाद्यं घृतम्	५२
शीतज्वरघृतं घृतम्	५३
दशमूलपटोलघृतं घृतम्	,,
वासाद्यं घृतम्	५६
गुडूच्यादि घृतानि	५८
षट्पटूर तैलम्	५९
पञ्चारक तैलम्	,,
नागादि तैलम्	,,
वातश्लेष्मज्वरचिकित्सा	६१
क्षीरधात्रादिज्वरचिकित्सा	,,
मूत्रज्वरचिकित्सा	६४
वर्जनीयविधिः	,,
ज्वरमुक्ति लक्षणम्	,,
ज्वरातिसारचिकित्सा ।	
पञ्चमादष्टकम्	६५
लाजादिः	६६
श्रीवेरादिः	,,

विषय:	पृष्ठाङ्क:
गुडूच्यादि:	,,
उशीरादि:	,,
पद्मसूत्यादि:	६०
कलिङ्गादिगुड़िका	,,
व्योषाद्यचूर्णम्	६८
अतीसारचिकित्सा। (Diarrhœa).	
इन्द्रयवपर्ण्यादि:	७१
स्वल्पशालपर्ण्यादि:	७२
धान्यपञ्चकम्	७३
कचटादि:	७६
अङ्कोठदलक:	७८
वत्सकादि:	८०
कुटजपुटपाक:	८३
श्रीपाकपुटपाक:	,,
कुटज लेह:	८४
कुटजाष्टक:	,,
षड्ङ्ग घृतम्	८५
धीरिट्टमाद्यं घृतम्	,,
ग्रहणीचिकित्सा। (Chronic Diarrhœa).	
चित्रगुड़िका	८६
त्रीफलादि:	,,
पञ्चपल्लवम्	,,
नागराद्यं चूर्णम्	९०
भूनिम्बाद्यं चूर्णम्	,,
भल्लातकचार:	९१
पाठाद्यं चूर्णम्	९२

विषय:	पृष्ठाङ्क:
कपित्थाष्टकचूर्णम्	९२
दाड़िमाष्टक:	९३
वार्त्ताकु गुड़िका	,,
अष्टपलं घृतम्	९४
बिल्वगर्भं घृतम्	,,
गुरुो घृतम्	,,
नागर घृतम्	,,
चित्रक घृतम्	९५
बिल्वादि घृतम्	,,
चाङ्गेरी घृतम्	,,
मरिचाद्यं घृतम्	,,
महापटूपलकं घृतम	९६
स्वल्प चुक्रम्	९७
इन्द्रचुक्रम्	,,
तक्रारिष्टम्	,,
आयानकाख्यिकम्	९८
कल्याण गुड़:	९९
कुष्माण्डगुड़कल्याणकम्	,,
रसपर्पटिका	१००
तामयोग:	१०१
अर्शश्चिकित्सा। (Piles).	
प्रलेप:	१०३
दन्त्यरिष्टम्	१०६
प्राणदा गुड़िका	१०७
काङ्कायन मोदक:	१०८
माणिभद्र मोदक:	१०९
शूरण मोदक:	,,
इन्द्रशूरण मोदक:	,,

विषयः	पृष्ठाङ्कः
शूरणपिण्डी	११०
व्योषाद्यं चूर्णम्	१११
समशर्करं चूर्णम्	,,
लवणोत्तमाद्यं चूर्णम्	,,
नागार्जुनयोगः	११२
विजयचूर्णम्	११३
त्रीयाद्यशाली गुडः	११४
गुडभल्लातकः	११५
अपरो गुडभल्लातकः	११६
चव्याद्यं घृतम्	११७
व्योषाद्यं घृतम्	,,
उदकषट्पलं घृतम्	,,
सिंह्यमृतं घृतम्	,,
पिप्पल्याद्यं तैलम्	११८
रक्तार्शश्चिकित्सा	११९
कुटजलीढः	,,
कुटजरसक्रिया	१२१
कुटजाद्यं घृतम्	१२२
मुनिषधकचाङ्गेरीघृतम्	,,
चारः	१२३
चारसूतम्	१२५
अग्निमुखं लौहम्	१२८
भल्लातकलौहम्	१२९
रसगुडिका	१३०

अथाग्निमान्द्यचिकित्सा।
(Indigestion.)

हिङ्वष्टकं चूर्णम्	१३१
अन्नमद्यगुणाः	१३२

विषयः	पृष्ठाङ्कः
सीध्वादिचिकित्सा	१३९
मार्दूलकाद्यिकः	१३५
अग्निमुखं चूर्णम्	,,
पानीयभल्लगुडिका	१३६
हृद्दग्निमुखं चूर्णम्	,,
भास्करलवणम्	१३८
अग्निघृतम्	,,
मस्तुषट्पलकं घृतम्	१३९
वड़वामुखचूर्णम्	,,
हृद्दग्निघृतम्	,,
चारगुड़ः	१४०
पिप्पलकगुड़ः	१४१
आमाजीर्णचिकित्सा	,,
विदग्धाजीर्णचिकित्सा	,,
विष्टब्धाजीर्णचिकित्सा	१४२
पथ्यादिकम्	१४३
विसूचिकाचिकित्सा	१४४

क्रिमिचिकित्सा। (Worms.)

विफलाघृतम्	१४९
विड़ङ्गघृतम्	,,
विड़ङ्गतैलम्	,,

पाण्डुरोगचिकित्सा।
(Jaundice.)

हैतुमत्यनीकचिकित्सा	१५१
नरायसं लौहम्	१५२
योगराजः	१५३
विड़ङ्गाद्यं लौहम्	१५६
त्रिफलाद्यं मण्डूरम्	१५७

विषयः	पृष्ठाङ्कः
पुनर्नवामण्डूरम्	१५८
वज्रवटकमण्डूरम्	,,
धात्र्यरिष्टम्	१५९
द्राक्षाघृतम्	,,
हरिद्राघृतम्	,,
मूर्वाद्यं घृतम्	,,
व्योषाद्यं घृतम्	१६०

रक्तपित्तचिकित्सा ।

(Hæmoptysis.)

एलागुड़िका	१६६
दूर्वाद्यं घृतम्	१६७
शतावरीघृतम्	१६८
बृहच्छतावरीघृतम्	,,
वासाद्यं घृतम्	१६९
कामदेवघृतम्	१७०
सप्तप्रस्थघृतम्	१७१
खण्डकुष्माण्डकः	,,
वासाखण्डकुष्माण्डकः	१७३
वासाखण्डः	१७४
खण्डकाद्यो लौहः	,,

अथ यक्ष्मचिकित्सा ।

(Phthisis.)

त्रयोदशाङ्गः	१७९
शीतोपलादिलेहः	१८०
लवङ्गाद्यं चूर्णम्	,,
तालीशाद्यं चूर्णं मोदकञ्च	,,
शृङ्गर्जुनाद्यं चूर्णम्	१८१

विषयः	पृष्ठाङ्कः
विन्ध्यवासियोगः	१८२
रसेन्द्रगुड़िका	,,
एलादिमन्थः	१८३
सर्पिर्गुड़ः	१८४
च्यवनप्राशः	१८६
जीवन्त्याद्यं घृतम्	१८८
पिप्पलीघृतम्	,,
पराशरघृतम्	,,
छागलाद्यं घृतम्	१८९
अपरं छागलाद्यं घृतम्	,,
अजापञ्चकं घृतम्	१९०
बलागर्भं घृतम्	,,
नागबलाघृतम्	,,
बलाद्यं घृतम्	१९१
चन्दनाद्यं तैलम्	,,
अपरं बलाद्यं घृतम्	१९२

अथ कासचिकित्सा । (Cough.)

वातकासचिकित्सा	१९३
अपराजितलेहः	,,
पित्तकासचिकित्सा	,,
कफकासचिकित्सा	१९५
नवाङ्गयूषः	१९६
कट्फलादिः	,,
मरिचाद्यं चूर्णम्	१९७
समशर्करं चूर्णम्	,,
व्योषान्तिका गुडिका	१९८
दशमूलघृतम्	१९९
दशमूलाद्यं घृतम्	,,

विषयः	पृष्ठाङ्कः
दशमूलषट्पलकं घृतम्	१९९
कण्टकारीघृतम्	२००
अपरं कण्टकारीघृतम्	,,
बृहत् कण्टकारी घृतम्	,,
राजार्द्धं घृतम्	,,
अगस्त्यहरीतकी	२०१
व्याघ्रीहरीतकी	२०२
अथ हिक्काश्वासचिकित्सा।	
(Hiccup and Asthma.)	
पर्पासपञ्चकम्	२०४
हिंग्वाद्यं घृतम्	२०५
तेजोवत्यार्द्धं घृतम्	२०६
भार्गीगुडः	,,
कृष्णाद्यगुडः	२०७
अथ स्वरभेदचिकित्सा।	
(Hoarseness.)	
कण्टकारीघृतम्	२०८
बृहद्राजार्द्धं घृतम्	२१०
अथारोचकचिकित्सा।	
(Dislike for food.)	
यमानीषाडवः	२१२
कलहंसः	,,
अथ छर्दिचिकित्सा।	
(Vomiting.)	
जातीद्यार्द्धं	२१८
एलादिचूर्णम्	,,
प्रभाद्यं घृतम्	२१९

विषयः	पृष्ठाङ्कः
अथ तृष्णाचिकित्सा।	
(Thirst.)	
वातपित्तजनिततृष्णा	२१९
पित्तजनिततृष्णा	२२०
अथ मूर्च्छाचिकित्सा।	
(Swooning.)	
चिकित्सासूत्रम्	२२५
अथ मदात्ययचिकित्सा।	
Disorder from drunkenness	
पुनर्नवाद्यं घृतम्	२२८
अष्टाङ्गलवणम्	,,
अथ दाहचिकित्सा।	
(Burning.)	
क्षीराद्यं तैलं घृतञ्च	२३०
अथोन्मादचिकित्सा।	
(Insanity.)	
धूपनार्था वर्त्तिः	२३३
पानीयकल्याणकं घृतम्	२३४
क्षीरकल्याणकं घृतम्	२३५
महाकल्याणकं घृतम्	,,
चैतसं घृतम्	२३६
महापैशाचिकं घृतम्	,,
हिङ्ग्वाद्यं घृतम्	२३७
लशुनाद्यं घृतम्	,,
अथापस्मारचिकित्सा।	
(Epilepsy.)	
खल्लपक्षगन्धं घृतम्	२४२
बृहत् पक्षगन्धं घृतम्	,,

विषयः	पृष्ठाङ्कः
महाचैतसं घृतम्	२४३
कुष्माण्डकघृतम्	२४४
ब्राह्मीघृतम्	,,
पलदृषाद्यं घृतम्	,,

अथ वातव्याधिचिकित्सा ।

(Nervous diseases.)

विषयः	पृष्ठाङ्कः
स्नेहलवणम्	२४६
कल्याणकलेहः	२४८
माषबलादि	२४९
स्वल्परसोनपिण्डः	२५०
आदित्यपा[illegible]गुग्गुलुवटकः	२५४
त्रयोदशाङ्गगुग्गुलुः	२५५
शालनस्वेदः	२५८
अश्वगन्धाद्यं घृतम्	२५९
दशमूलाद्यं घृतम्	,,
छागलाद्यं घृतम्	,,
एलादितैलम्	२६०
बलाशैरीयतैले	२६१
महाबलातैलम्	,,
विष्णुतैलम्	२६२
नारायणतैलम्	२६३
महानारायणतैलम्	२६५
अश्वगन्धातैलम्	२६६
मूलकाद्यं तैलम्	,,
रसोनतैलम्	२६७
केतक्याद्यं तैलम्	,,
मैन्धवाद्यं तैलम्	,,
स्वल्पमाषतैलम्	,,
माषतैलम्	२६८
महामाषतैलम्	२६९
त्रिशतीयप्रसारणीतैलम्	२७०
बृहन्माषतैलम्	२७१
अपरं महामाषतैलम्	२७२
मज्जस्नेहः	२७३
चतुःस्नेहः	,,
कुब्जप्रसारणीतैलम्	२७४
अपरं त्रिशतीयप्रसारणीतैलम्	२७५
सप्तशतिकं प्रसारणीतैलम्	,,
एकादशशतिकं प्रसारणीतैलम्	२७६
अष्टादशशतिकं प्रसारणीतैलम्	२७८
महाराजप्रसारणीतैलम्	२८१
शुक्लकरणम्	
गन्धद्रव्यशुद्धिः	,,
नखीशुद्धिः	,,
वचाशुद्धिः	२८६
मुस्तकशुद्धिः	,,
शैलजशुद्धिः	,,
खट्टाशीशुद्धिः	२८७
महासुगन्धिलक्ष्मीविलासतैले	२८८

अथ वातरक्तचिकित्सा ।

(Leprosy.)

विषयः	पृष्ठाङ्कः
गुडूचीतैलम्	२९३
नवकार्षिकः	,,
गुडूचीघृतम्	२९४
शतावरीघृतम्	,,
अमृताद्यं घृतम्	,,
दशपाकबलातैलम्	२९५

विषयः	पृष्ठाङ्कः
गुडूच्यादितैलम्	२९५
खुड्डाकपद्मकतैलम्	२९६
नागबलातैलम्	,,
पिण्डतैलम्	,,
महापिण्डकतैलम्	,,
कैशोरको गुग्गुलुः	२९७
अमृतागुग्गुलुः	२९८
पुनर्नवागुग्गुलुः	२९९
योगसारामृतः	३००
बृहद्गुडूचीतैलम्	,,

अथोरुस्तम्भचिकित्सा ।
(Paraplegia, Carbuncle of the thigh.)

अष्टकटुरं तैलम्	३०३
कुष्ठाद्यं तैलम्	,,

अथामवातचिकित्सा ।
(Acute Rheumatism.)

रास्नादशमूलकम्	३०५
रास्नापञ्चकम्	,,
रास्नासप्तकम्	,,
वैश्वानरं चूर्णम्	३०६
अलम्बुषाद्यं चूर्णम्	३०७
शतपुष्पाद्यं चूर्णम्	,,
हिङ्ग्वाद्यं चूर्णम्	,,
योगराजगुग्गुलुः	,,
सिंहनादगुग्गुलुः	३०८
बृहत् सिंहनादगुग्गुलुः	३०९
अपरम् अलम्बुषाद्यं चूर्णम्	,,
बृहत् सैन्धवाद्यं तैलम्	३१०
अजमोदाद्यवटकः	,,
शुण्ठीघृतम्	३११
गुडूचीघृतम्	,,
काञ्जिकषट्पलकं घृतम्	३१२
शुण्ठीघृतम्	,,
रसोनपिण्डः	,,
प्रसारणीसन्धानम्	३१३
रसोनसुरा	,,
शिण्डाकी	,,
सिध्मला	३१४

अथ शूलचिकित्सा ।
(Colic and Neuralgia.)

वातशूलचिकित्सा	३१६
नारिकेलखण्डः	३१७
पित्तशूलचिकित्सा	३१८
अपरनारिकेलखण्डः	३२०
कफशूलचिकित्सा	,,
हिङ्ग्वादिः	३२२
धात्रीलौहम्	,,
बृहद्विश्वादिः	३२३
रुचकादिः	३२४
एरण्डसप्तकम्	,,
एरण्डद्वादशकम्	३२५
दाधिकं घृतम्	३२६

अथ परिणामशूलचिकित्सा ।
(Intestinal Colic.)

विडङ्गादिमोदकः	३२८

विषयः	पृष्ठाङ्कः
सामुद्राद्यं चूर्णम्	३३०
सप्तामृतं लौहम्	,,
गुडपिप्पलीघृतम्	३३१
पिप्पलीघृतम्	,,
कोलादिमण्डूरम्	,,
भीमवटकमण्डूरम्	३३२
क्षीरमण्डूरम्	,,
चविकादिमण्डूरम्	,,
शतावरीमण्डूरम्	३३३
तारामण्डूरगुडः	,,
राममण्डूरम्	३३४
बृहच्छतावरीमण्डूरम्	,,
रसमण्डूरम्	३३५
त्रिफलालौहः	,,
लौहगुडिका	३३६
धात्रीलौहम्	,,
लौहामृतम्	,,
खण्डामलकी	३३७
नारिकेलखण्डः	३३८
कलायगुडिका	३३९

अथोदावर्त्तचिकित्सा ।

(Intussusception or Intestinal obstruction.)

नाराचचूर्णम्	३४१

अथानाहचिकित्सा ।

(Epistasis.)

शुष्कमूलकाद्यं घृतम्	३४६
स्थिराद्यं घृतम्	,,

विषयः	पृष्ठाङ्कः

अथ गुल्मचिकित्सा ।

(Abdominal Tumour.

वातगुल्मचिकित्सा	३४८
पित्तगुल्मचिकित्सा	३४९
कफगुल्मचिकित्सा	३५१
हिङ्ग्वाद्यं चूर्णम्	३५३
वचाद्यं चूर्णम्	३५४
काङ्कायनगुडिका	३५६
हपुषाद्यं घृतम्	,,
पञ्चपलकं घृतम्	३५७
त्र्यूषणाद्यं घृतम्	,,
त्रायमाणाद्यं घृतम्	,,
द्राक्षाद्यं घृतम्	३५८
क्षीरषट्पलकं घृतम्	,,
धात्रीषट्पलकं घृतम्	३५९
भार्गीषट्पलकं घृतम्	,,
भल्लातकं घृतम्	३६०
रसोनाद्यं घृतम्	,,
दन्तीहरीतकी	,,
वृश्चीराद्यरिष्टः	३६१

हृद्रोगचिकित्सा ।

(Heart disease.)

वल्लभघृतम्	३६८
श्वदंष्ट्राद्यं घृतम्	,,
बलाद्यं घृतम्	३६९
अर्जुनघृतम्	,,

अथ मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा।

(Painful Micturition.)

विषयः	पृष्ठाङ्कः
वातमूत्रकृच्छ्रे	२००
कफमूत्रकृच्छ्रे	२०१
शतावरीघृतवीरे	२०३
विकटकाद्यं घृतम्	२०४
कुमारकुमारघृतम्	,,

अथ मूत्राघातचिकित्सा।

(Strangury.)

चित्रकाद्यं घृतम्	२०८

अथाश्मरीचिकित्सा।

(Stone or Calculus.)

वीरतरादिगणः	२८०
पाषाणभेदाद्यं घृतम्	२८१
ऊषकादिः	२८२
कुशाद्यं घृतम्	,,
वरुणाद्यं घृतम्	२८३
वरुणादिगणः	,,
एलादिः	२८५
पाषाणभेदाद्यं घृतं चूर्णञ्च	,,
कुलत्थाद्यं घृतम्	,,
यवादिपञ्चमूलाद्यघृतम्	२८६
वरुणघृतम्	,,
वीरतराद्यं तैलम्	२८७
वरुणाद्यं तैलम्	,,

अथ प्रमेहचिकित्सा।

(Diabetes, Spermatorrhœa, Gonorrhœa, Polyuria, &c.)

विषयः	पृष्ठाङ्कः
यवाग्वादेहः	२८८
व्योषाद्यं चूर्णम्	२८९
विकटकाद्यं तैलं घृतं यमकञ्च	२९४
धान्वन्तरं घृतम्	,,
दाडिमाद्यं घृतम्	२९५
तूर्यपर्णादिगुटिका	२९६
शिलाजतुप्रयोगः	२९७

अथ स्थौल्यचिकित्सा।

(Obesity.)

विडङ्गाद्यं चूर्णम्	३९९
विडङ्गाद्यं लौहम्	,,
व्योषाद्यगुग्गुलुप्रयोगः	४००
पञ्चतिक्तगुग्गुलुः	४०१
नवकगुग्गुलुः	,,
लौहरसायनम्	,,
त्रिफलाद्यं तैलम्	४०२

अथोदरचिकित्सा।

(Ovarian Tumour, Ascites, Dropsy, &c.)

शामुद्राद्यं चूर्णम्	४०६
पटोलाद्यं चूर्णम्	४०८
नारायणचूर्णम्	,,
दशमूलपटोलकं घृतम्	४१३
चित्रकघृतम्	,,
बिल्वघृतम्	४१४

विषयः	पृष्ठाङ्कः
सामुद्राद्यं चूर्णम्	३३०
सप्तामृतं लौहम्	,,
गुड़पिप्पलीघृतम्	३३१
पिप्पलीघृतम्	,,
कोलादिमण्डूरम्	,,
भीमवटकमण्डूरम्	३३२
क्षीरमण्डूरम्	,,
चविकादिमण्डूरम्	,,
शतावरीमण्डूरम्	३३३
तारामण्डूरगुड़ः	,,
राममण्डूरम्	३३४
बृहच्छतावरीमण्डूरम्	,,
रसमण्डूरम्	३३५
त्रिफलालौहः	,,
लौहगुड़िका	३३६
धात्रीलौहम्	,,
लौहामृतम्	,,
खण्डामलकी	३३७
नारिकेलखण्डः	३३८
कलायगुड़िका	३३९

अथोदावर्त्तचिकित्सा ।

(Intussusception or Intestinal obstruction.)

नाराचचूर्णम्	३४१

अथानाहचिकित्सा ।

(Epistasis.)

शुष्कमूलकाद्यं घृतम्	३४६
स्थिराद्यं घृतम्	,,

विषयः	

अथ गुल्मचिकित्सा ।

(Abdominal Tumour.)

वातगुल्मचिकित्सा	३४[illegible]
पित्तगुल्मचिकित्सा	३४[illegible]
कफगुल्मचिकित्सा	३५१
हिङ्ग्वाद्यं चूर्णम्	३५[illegible]
वचाद्यं चूर्णम्	३५४
काद्वायनगुड़िका	३५६
हपुषाद्यं घृतम्	,,
पञ्चपलकं घृतम्	३५७
त्र्यूषणाद्यं घृतम्	,,
त्रायमाणाद्यं घृतम्	,,
द्राक्षाद्यं घृतम्	३५८
क्षीरषट्पलकं घृतम्	,,
धात्रीषट्पलकं घृतम्	३५९
भार्गीषट्पलकं घृतम्	,,
भल्लातकं घृतम्	३६०
रसोनाद्यं घृतम्	,,
दन्तीहरीतकी	,,
वृश्चीराद्यरिष्टः	३६१

हृद्रोगचिकित्सा ।

(Heart disease.)

वल्लभघृतम्	३६८
श्वदंष्ट्राद्यं घृतम्	,,
बलाद्यं घृतम्	३६९
अर्जुनघृतम्	,,

अथ मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा ।

(Painful Micturition.)

विषयः	पृष्ठाङ्कः
वातमूत्रकृच्छ्रे	३७०
कफमूत्रकृच्छ्रे	३७१
शतावरीघृतक्षीरे	३७२
त्रिकण्टकाद्यं घृतम्	३७४
सुकुमारकुमारघृतम्	,,

अथ मूत्राघातचिकित्सा ।

(Strangu[illegible])

चित्रकाद्यं घृतम्	३७९

अथाश्मरीचिकित्सा ।

(Stone or Calculus.)

वीरतरादिगणः	३८०
पाषाणभेदाद्यं घृतम्	३८१
जपकादिः	३८२
कुशाद्यं घृतम्	,,
वरुणाद्यं घृतम्	३८३
वरुणादिगणः	,,
एलादिः	३८५
पाषाणभेदाद्यं घृतं चूर्णञ्च	,,
कुलत्थाद्यं घृतम्	,,
शरादिपञ्चमूलादिघृतम्	३८६
वरुणघृतम्	,,
वीरतराद्यं तैलम्	३८७
वरुणाद्यं तैलम्	,,

अथ प्रमेहचिकित्सा ।

(Diabetes, Spermatorrhœa, Gonorrhœa, Polyuria, &c.)

विषयः	पृष्ठाङ्कः
पञ्चावलेहः	३८९
न्यग्रोधाद्यं चूर्णम्	३९३
त्रिकण्टकाद्यं तैलं घृतं यमकञ्च	३९४
धान्वन्तरं घृतम्	,,
दाडिमाद्यं घृतम्	३९५
यूषपादिगुटिका	३९६
शिलाजतुप्रयोगः	३९७

अथ स्थौल्यचिकित्सा ।

(Obesity.)

विडङ्गाद्यं चूर्णम्	३९९
विडङ्गाद्यं लौहम्	,,
व्योषाद्यशक्तुप्रयोगः	४००
अमृताद्यगुग्गुलुः	४०१
नवकगुग्गुलुः	,,
लौहरसायनम्	,,
त्रिफलाद्यं तैलम्	४०२

अथोदरचिकित्सा ।

(Ovarian Tumour, Ascites, Dropsy, &c.)

सामुद्राद्यं चूर्णम्	४०६
पटोलाद्यं चूर्णम्	४०९
नारायणचूर्णम्	,,
दशमूलषट्पलकं घृतम्	४१३
चित्रकघृतम्	,,
बिन्दुघृतम्	४१४

विषयः	पृष्ठाङ्कः
दधिमण्डाद्यं घृतम्	४१४
नाराचघृतम्	,,

अथ प्लीहयकृच्चिकित्सा ।
(Spleen and Liver.)

माणाद्यगुड़िका	४१७
पिप्पलीवर्द्धमानानि	४१८
पिप्पलीचित्रकघृतम्	४१९
लोकनाथरसः	,,
अपरं पिप्पलीघृतम्	४२०
चित्रकघृतम्	,,
रोहितकघृतम्	,,
महारोहितकघृतम्	४२१

अथ शोथचिकित्सा ।
(Dropsy or Anasarca.)

क्षारादिगुड़िका	४२६
पुनर्नवाद्यं घृतम्	,,
स्वल्पपुनर्नवाघृतम्	,,
पञ्चकोलाद्यं घृतम्	,,
शुण्ठीघृतम्	४२७
चित्रकाद्यं घृतम्	,,
चित्रकघृतम्	,,
माणकघृतम्	,,
स्थलपद्मघृतम्	४२८
शैलेयाद्यं तैलम्	,,
शुष्कमूलाद्यं तैलम्	,,
पुनर्नवावलेहः	,,
दशमूलहरीतकी	४२९
कंसहरीतकी	,,

अथ वृद्धिव्रध्नचिकित्सा ।
(Hypertrophy and Bubo.)

विषयः	पृष्ठाङ्कः
वृहत्सैन्धवाद्यं तैलम्	४३४
शतपुष्पाद्यं घृतम्	,,

अथ गलगण्डगण्डमालापची-ग्रन्थ्यर्बुदचिकित्सा ।
(Bronchocele, Scrofula, enlargement of Lymphatic Glands, Goitre, and Tumour.)

तुम्बीतैलम्	४३८
अमृताद्यं तैलम्	,,
छुच्छुन्दरीतैलम्	४३९
शाखोटकविम्बाद्यं तैले	,,
निर्गुण्डीतैले	,,
व्योषाद्यं तैलम्	४४१
चन्दनाद्यं तैलम्	
गुञ्जाद्यं तैलम्	

अथ श्लीपदचिकित्सा ।
(Elephantiasis.)

वृद्धदारकचूर्णम्	४४८
कृष्णाद्यमोदकः	४४९
सौरेश्वरघृतम्	,,
विडङ्गाद्यं तैलम	४५०

अथ विद्रधिचिकित्सा ।
(Deep-seated Abscess.

व्यवस्थाविधिः	४५१

अथ व्रणशोथचिकित्सा।

(Boils.)

विषयः	पृष्ठाङ्कः
तिक्ताष्टकः	४५८
जीरकाद्यं घृतम्	४६१
निम्बादिगुग्गुलुः	४६५
वटिकागुग्गुलुः	,,
अमृतावटिकागुग्गुलुः	,,
जातिकाद्यं घृतम्	४६६
गोराद्यं घृतम्	,,
करञ्जाद्यं घृतम्	,,
प्रपौण्डरीकाद्यं घृतम्	४६७
तिक्तकाद्यं घृतम्	,,
अङ्गारकं तैलम्	४६८
प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम्	,,
दूर्वाद्यं तैलं घृतञ्च	,,
मञ्जिष्ठाद्यं घृतम्	४६९
पाटलीतैलम्	,,
चन्दनाद्यं यमकम्	,,

अथ नाड़ीव्रणचिकित्सा।

(Sinus or Fistula.)

समङ्गगुग्गुलुः	४९३
सर्जिकाद्यं तैलम्	,,
कुम्भीकाद्यं तैलम्	४७४
भल्लातकाद्यं तैलम्	,,
निर्गुण्डीतैलम्	,,
हंसपादीतैलम्	,,

अथ भगन्दरचिकित्सा।

(Fistula in Ano.)

विषयः	पृष्ठाङ्कः
नवकार्षिकगुग्गुलुः	४७६
सप्तविंशतिगुग्गुलुः	४७७
विष्यन्दनतैलम्	४७८
करवीराद्यं तैलम्	,,
निम्बाद्यं तैलम्	,,

अथोपदंशचिकित्सा।

(Syphilis.)

यूनिम्बाद्यं घृतम्	४८०
करञ्जाद्यं घृतम्	,,
आगारधूमाद्यं तैलम्	,,

अथ शूकदोषचिकित्सा।

(On the disease of the penis, arising from the application of the poisonous insects to promote its growth.)

औषधव्यवस्थाविधिः	४८१

अथ भग्नचिकित्सा।

(Fracture.)

खाकागुग्गुलुः	४८६
पाठागुग्गुलुः	,,
वृश्चितैलम्	,,

अथ कुष्ठचिकित्सा।

(Leprosy.)

विषयः	पृष्ठाङ्कः
[illegible]	४८८
[illegible]	४९१
[illegible]	४९८
[illegible]	,,
[illegible]	५००
[illegible]	५०१
[illegible] घृतम्	५०२
[illegible] घृतम्	५०३
[illegible] घृतम्	,,
[illegible] घृतम्	५०४
[illegible] घृतम्	,,
[illegible]	५०५
[illegible] घृतम्	५०६
[illegible] तैलम्	,,
[illegible] तैलम्	५०७
[illegible] तैलम्	,,
[illegible] तैलम्	५०८
[illegible] तैलम्	,,
[illegible] तैलम्	,,
[illegible] तैलम्	५०९
[illegible] तैलम्	५१०
[illegible] तैलम्	,,
[illegible] तैलम्	,,
[illegible] तैलम्	,,
[illegible] तैलम्	११
[illegible] तैलम्	,,

विषयः

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अथोदर्द्दकोष्ठगीतपित्तचिकित्सा

(Urticaria

[illegible]

अथाम्लपित्तचिकित्सा।

(Acidity and Bilious [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अथ विसर्पविस्फोटचिकित्सा।

(Erysipelas, Boils.)

[illegible]

[illegible]

विषयः	पृष्ठाङ्कः
दशाङ्गः	५२९
चतुःसमम्	,,
वृषाद्यं घृतम्	,,
पञ्चतिक्तकघृतम्	,,
महापद्मकघृतम्	,,

अथ मसूरिकाचिकित्सा।

(Small pox.)

निम्बादिः	५३३
खदिराष्टकः	५३४

अथ क्षुद्ररोगचिकित्सा।

उपोदिकाक्षारतैलम्	५३९
चाङ्गेरीघृतम्	५४२
मूषिकाद्यं तैलम्	,,
हरिद्राद्यं तैलम्	५४५
कनकतैलम्	५४६
मञ्जिष्ठाद्यं तैलम्	,,
कुङ्कुमाद्यं तैलम्	,,
अपरं कुङ्कुमाद्यं तैलम्	५४७
वर्णकं घृतम्	५४८
हरिद्राद्यं तैलम्	५४९
त्रिफलाद्यं तैलम्	,,
चित्रकाद्यं तैलम्	५५०
भृङ्गराजतैलम्	,,
प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम्	,,
मालत्याद्यं तैलम्	,,
ब्रह्माद्यं तैलम्	५५२
आदित्यपाकगुडीतैलम्	५५३
चन्दनाद्यं तैलम्	५५३
महानीलतैलम्	५५५
भृङ्गराजघृतम्	५५६
पटोलाद्यं घृतम्	५५७

अथ मुखरोगचिकित्सा।

(Disease of the mouth.)

ओष्ठरोगचिकित्सा	५५८
दन्तरोगचिकित्सा	५५९
विदार्य्यादितैलम्	५६४
जिह्वारोगचिकित्सा	५६५
कण्ठरोगचिकित्सा	५६७
कालकचूर्णम्	५७०
पीतकचूर्णम्	,,
क्षारगुडिका	५७१
महासहचरतैलम्	५७३
हरिमेदाद्यं तैलम्	५७४
लाक्षाद्यं तैलम्	,,
बकुलाद्यं तैलम्	५७५
सहकारगुडिका	,,
स्वल्पखदिरवटिका	५७६
बृहत्खदिरवटिका	,,

अथ कर्णरोगचिकित्सा।

(Disease of the ear.)

दीपिकातैलम्	५७९
क्षारतैलम्	५८०
अपामार्गक्षारतैलम्	५८२
सर्जिकाक्षारतैलम्	,,

विषयः	पृष्ठाङ्कः
दशमूलीतैलम्	५८२
बिल्वतैलम्	,,
जम्ब्वाद्यं तैलम्	५८३
शम्बूकाद्यं तैलम्	५८४
धुस्तूराद्यं तैलम्	,,
कुष्ठाद्यं तैलम्	५८६
जीवनीयाद्यं तैलम्	,,

अथ नासारोगचिकित्सा ।
(Disease of the nose.)

व्योषादिचूर्णम्	५८८
पाठादितैलम्	५८९
व्याघ्रीतैलम्	५८९
करवीराद्यं तैलम्	५९३
शिखरितैलम्	,,
चित्रकतैलम्	,,
चित्रकहरीतकी	,,

अथ नेत्ररोगचिकित्सा ।
(Eye disease.)

विल्वाञ्जनम्	६०१
षडङ्गगुग्गुलुः	६०२
वासकादि	६०३
दन्तवर्त्तिः	६०८
पटोलाद्यं घृतम्	६१०
कृष्णाद्यं तैलम्	,,
शशकघृतम्	६११
द्वितीयशशकाद्यं घृतम्	,,
सुखावतीवर्त्तिः	६१२
चन्द्रोदयावर्त्तिः	६१३
कुमारिकावर्त्तिः	६१३
त्रिफलाद्यवर्त्तिः	,,
चन्दनाद्यवर्त्तिः	६१४
निशाद्यमञ्जनम्	,,
त्र्यूषणाद्यवर्त्तिः	,,
नयनसुखावर्त्तिः	,,
चन्द्रप्रभावर्त्तिः	६१५
श्रीनागार्जुनावर्त्तिः	,,
पिप्पल्याद्यवर्त्तिः	६५५
कोकिलावर्त्तिका	६१६
त्रिफलाघृतम्	६२४
महात्रिफलाद्यं घृतम्	,,
त्रैफलं घृतम्	६२५
भृङ्गराजाद्यं तैलम्	६२६
नृपवल्लभं तैलं घृतञ्च	,,
अभिजितं तैलम्	६२७
चूर्णाञ्जनम्	६३२

अथ शिरोरोगचिकित्सा ।
(Headache.)

शताह्वाद्यं तैलम्	६३८
जीवकाद्यं तैलम्	,,
बृहज्जीवकाद्यं तैलम्	६३९
षड्बिन्दुतैलम्	,,
अपामार्गतैलम्	६४०
यष्ट्याद्यं घृतम्	
मदूराद्यं घृतम्	
प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम्	६२७
मायूरं घृतम्	,,

अथाऽसृग्दरचिकित्सा।
(Menorrhagia.)

विषयः	पृष्ठाङ्कः
मार्गोपपूर्वम्	६३०
तृतीयं शतम्	६३८
[illegible]	"
शतपुष्पादिशतम्	६३८

अथ योनिव्यापच्चिकित्सा।
(Uterine disease.)

अथातः प्रवणम्	६३६
अथातः विडीयम्	६४०
योनीव्यापदं शतम्	"
शतपुष्पादिशतम्	६४८
प्रत्यागतार्थं शतम्	६४९
प्रत्यागतम्	"

अथ स्त्रीरोगचिकित्सा।
(Disease of women.)

अथातोऽधिशतम्	६५६
अथातोरजसः	६५९
योनिवर्तिशतम्	६६८
प्रजास्थापनं शतम्	६६८

अथ बालरोगचिकित्सा।
(Disease of children.)

परिभाषादिः	६७१
गर्भोपघातसंहिता	"
भावग्रहादिः	"
ग्रहादिः	६७७
अथातोऽग्रहशतम्	६८०

विषयः	पृष्ठाङ्कः
गर्भोपघातशतम्	६८०
कुमारस्यजातकर्म शतम्	"
अथातोऽग्रहशतम्	६८१
जातादिशतम्	"

अथ विषचिकित्सा।
(Poisoning.)

अथातोऽगदोपद्रवः	६९४

अथ रसायनाधिकारः।

ब्रह्मरसायनम्	६९९
ब्राह्मरसायनपरिभाषाशतम्	७०१
वीतमरत्वविधिः	७०९
ब्राह्मीपाकविधिः	७१३
शतपाकविधिः	७१६
पाकविधिः	७१८
अथातोऽधिविधिः	७२१
वीतमथत्वविधिः	७२३
अथातोऽग्र्यवीर्यविधिः	७२०
शाखवीर्यः	७२९
अथातोऽग्र्यवीर्यः	७३१
शिलाजतुवीर्यः	७३६
शिलापृथिका	७३०
अथातोऽग्रलक्षणी	७३४

अथ हयायुर्वेदाधिकारः।

अथातोऽश्वपूर्वम्	७३८
योनूनाथं शतम्	७४०
अश्वशरीरशतम्	७४१
[illegible]	"
अथातोऽश्वजातीयम्	७४१

विषयः	पृष्ठाङ्कः
अथ स्नेहाधिकारः ।	
व्यवस्थाविधिः	७५५
अथ स्वेदाधिकारः ।	
व्यवस्थाविधिः	७६४
अथ वमनाधिकारः ।	
पञ्चकषायः	७७०
अथ विरेचनाधिकारः ।	
अभयाद्यो मोदकः	७७६
अथानुवासनाधिकारः ।	
व्यवस्थाविधिः	७८०
अथ निरूहाधिकारः ।	
अर्द्धमात्रिकः	७९९
क्षारवस्तिः	८०१
वैतरणवस्तिः	८०२
पिच्छिलवस्तिः	८०३

विषयः	पृष्ठाङ्कः
अथ नस्याधिकारः ।	
प्रयोगविधिः	८०४
अथ धूमपानाधिकारः ।	
प्रयोगविधिः	८१०
अथ कवलगण्डूषाधिकारः ।	
व्यवस्थाविधिः	८१२
अथाश्च्योतनाञ्जनतर्पणपुट-पाकाधिकारः ।	
व्यवस्थाविधिः	
अथ शिराव्यधाधिकारः ।	
व्यवस्थाविधिः	८२१
अथ सुखाधिकारः ।	
दिनाचारविधिः	८२५
ऋतुचर्य्या	८२८

चक्रदत्तः ।

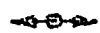

ज्वरचिकित्सा ।

गुणत्रयविभेदेन मूर्त्तित्रयमुपेयुषे ।
त्रयीभुवे त्रिनेत्राय त्रिलोकीपतये नमः ॥ १ ॥
नानायुर्वेदविख्यातसद्योगैश्चक्रपाणिना ।
क्रियते संग्रहो गूढवाक्यबोधकवाक्यवान् ॥ २ ॥

यः सप्तवर्षदेशीयो दधार धरणीधरम् ।
कंसध्वंसकरं वन्दे तं देवं देवकीसुतम् ॥
तातः किमद्य मातेति यं दृष्ट्वा दृष्टपूर्वकम् ।
अभूत् स्कन्देऽपि सन्देहस्तं देहं शिवयोर्भजे ॥
टीका रत्नप्रभा चक्रदत्तनिर्मितसंग्रहे ।
यद्यप्यास्ते तथाप्येष संक्षेपाय समीयमः ॥
विस्तरोक्तञ्च संक्षिप्य प्रतिक्षिप्य च दुर्वचः ।
व्याख्यान्तरञ्च निक्षिप्य टीकेयं क्रियते मया ॥

विशिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्त्तव्यताकं प्रारिप्सितग्रन्थसमाप्तिफलकं तत्प्रतिबन्धकविघ्नध्वंसमात्रफलकं वा स्वयङ्कृतमिष्टदेवतानमस्कारं शिष्यशिक्षार्थमादौ निबध्नाति गुणत्रयेत्यादि ।—गुणत्रयं सत्त्वरजस्तमोरूपम्, मूर्त्तित्रयं ब्रह्महरिहरस्वरूपम् ॥ १ ॥

प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनमाह नानेत्यादि ।—सदिति सिद्धफलम् । गूढवाक्यं गूढार्थं वचनम्, तद्बोधकं तदर्थप्रतिपादकं यद्वचनं तद्युक्तम्, यथा—नवज्वरे षड़ङ्गादिभेषजविधानम्, तथा तत्रैव "न दद्यात् तत्र भेषजम्" इति भेषजनिषेधोऽपि, अतो विधिनिषेधयोरेकविषयत्वेन विरोधः स्यात्, अतस्तत्परिपरिहारार्थं "मुख्यभेषजसम्बन्धी निषिद्ध" इत्यादि वचनं निबद्धमिति । संग्रहेण

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ ३ ॥
नवज्वरे दिवास्वप्नस्नानाभ्यङ्गान्नमैथुनम् ।
क्रोधप्रवातव्यायामकषायांश्च विवर्जयेत् ॥ ४ ॥
ज्वरे लङ्घनमेवादावुपदिष्टमृते ज्वरात् ।
क्षयानिलभयक्रोधकामशोकश्रमोद्भवात् ॥ ५ ॥

सह सद्योगानां वाच्य-वाचकलक्षणः सम्बन्धः, सद्योगा एवाभिधेयाः, अवान्तर-प्रयोजनं चिकित्सितम्, मुख्यन्तु आरोग्यमिति ॥ २ ॥

तत्र चिकित्साक्रममाह रोगमित्यादि। आदौ निदानपूर्वादिभिः रोगं परीक्षेत। ततो रोगपरीक्षानन्तरमौषधं परीक्षेत। ज्ञानपूर्वमिति कर्मदर्शन-जनितज्ञानपूर्वम्, ज्ञायते अनेनेति ज्ञानं शास्त्रं तत्पूर्वकमिति वा ॥ ३ ॥

तत्र ज्वरस्य सर्वरोगप्रधानत्वात् प्रथमं तच्चिकित्सिते वक्तव्ये कृतमपि भेषजं निदानसेवनादकृतमिव भवतीति निदानपरिवर्जनस्यैव गरीयस्त्वात् प्रथमं निदान-परिवर्जनरूपं चिकित्सितमाह नवज्वर इत्यादि।—तत्रान्नं गुर्वन्नं लघ्वन्नस्य विधा-नात्, अत एवोक्तं हारीते "गुर्वन्नभोजनाच्चापि विष्टम्भो दोषकोपनम्" इति। कषायांश्चेति न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यते इति चरकवाक्यस्वरसात्, कषायशब्देनात्र कषायरसमात्रमुच्यते, न तु स्वरसादिः। अतएव जतुकर्णेऽपि "कषायरसगुरूणस्निग्धस्नानाभ्यङ्गान् नवज्वरे वर्जयेत्" इत्युक्तम्। हरिश्चन्द्रेणापि "नात्र स्वरसादीनां निषेधः" इत्युक्तम् तथा "स्तभ्यन्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषम-ज्वरम्। दोषा बद्धाः कषायेण स्तम्भित्वात् तरुणज्वरे" इति चरकवचने स्तम्भिता-दित्ययं हेतुः कषायरसवर्जनाभिप्रायेणैव सङ्गच्छते। उक्तं हि "कषायः स्तम्भनः शीतः" इति। वाग्भटेऽप्युक्तं "पित्तश्लेष्महरत्वेऽपि कषायः स न शस्यते। नव-ज्वरे मलस्तम्भात् कषायो विषमज्वरम्। कुरुतेऽरुचिष्ठल्लासहिक्काध्मानादिकानपि" इति ॥ ४ ॥

आमाशयसमुत्थानां पूर्वं लङ्घनमौषधमित्युक्तम्; ज्वरोऽप्यामाशयसमुत्थः अत-स्तत्र लङ्घनमुपदिशति ज्वरे लङ्घनमित्यादि।—यद्यपि लङ्घनबृंहणीये "चतुःप्रकारा संशुद्धिः" इत्यादिना दशविधमेव लङ्घनमुक्तं तथापि व्यायामप्रवातयोर्वर्जनीयत्वे नैवो-

आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन्।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत्॥ ६॥
अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम्।

कर्त्तव्यात् संशोधनादीनाञ्चावस्थाविशेषनियतत्वात् पारिशेष्यादत्रोपवास एव लङ्घन-शब्देनोच्यते। अतएव लङ्घनमेवेत्येवकारेण संशोधनादिरूपं लङ्घनं निषिध्यते। तेन ज्वरस्य पूर्वरूपे यल्लघ्वशनादिविधानं तस्य न निषेधः। वाग्भटेनापि "स्नाना-भ्यङ्गप्रदेहांश्च परिशेषञ्च लङ्घनम्" इत्यनेन नवज्वरे अनशनरूपलङ्घनापेक्षया परि-शेषलङ्घनप्रतिषेधं कुर्वता संशोधनादिरूपं लङ्घनं निषिध्यते। किं वा चरकेण निदानस्थाने "हितं लघ्वशनमपतर्पणं वा" इति यदुक्तम्, तत्पूर्वरूपावस्थायाम्; व्यक्तायान्तु लङ्घनमेवेत्येवकारेण लघ्वशनमपि निषिध्यते इति ज्ञेयम्। ननु लङ्घन-बृंहणीये कफपित्तज्वरच्छर्द्यादिषु मध्ये ज्वरं पठित्वा उक्तं "पाचनैस्तान्, भिषक् प्राज्ञः प्रायेणादावुपाचरेत्" इति; इह तु लङ्घनमेवादावित्यतो विरोधः? नैवम्; तद्भेषजप्रयोगस्यादौ पाचनं न तु ज्वरस्यादावित्यगम्यते। किं वा आदावेव लङ्घनं कार्य्यमिति योज्यम्, तेन जीर्णज्वरे न लङ्घनं कार्य्यमिति बोधयति। उक्तं हि वाग्भटे "शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम्। नेष्यते तेष्वभिहितं शमनं यन्न कर्षणम्" इति। हारीतेन तु "पित्तश्लेष्मविशुद्ध्यर्थं कुर्य्याद्वमनमादितः" इति यदुक्तं तत् कफप्रधानानित्यादिवक्ष्यमाणावस्थायां ज्ञेयम्। क्षयशब्देन धातुक्षयकृतं ज्वरं किं वा राजयक्ष्मकृतं ज्वरं गृह्णाति। अनिलशब्देन निरामानिलग्रहणम्; उक्तं हि "शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम्। नेष्यते" इति। किं वा क्षयानिल-शब्देन धातुक्षयकुपितानिलग्रहणम्। यदुक्तं "वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्या-वरणेन च" इति। यस्तु वायुर्मार्गावरणेन कुप्यति, स आवरकधर्मितया प्रायेण सामो भवति। तत्र लङ्घनं मात्रया कर्त्तव्यमेव। यदुक्तं "सामे वातेऽपि लङ्घनम्" इति। अनिलज्वरमभिधायापि कामादिज्वराभिधानम्, कामादिज्वरेषु कालान्तरेण वातसम्बन्धो भवति, तेन प्रथममपि वातासम्बन्धे कामादिज्वराणाम-लङ्घनीयतोपदर्शनार्थम्॥ ५॥

लङ्घनोपपत्त्यर्थं ज्वरस्य सम्प्राप्तिमाह आमाशयस्थ इत्यादि।—वाग्भटस्य। अत्र यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् यस्मादिति लभ्यते॥ ६॥

लङ्घनफलमाह अनवस्थितेत्यादि।—सुश्रुतस्य। अनवस्थितौ स्वस्थाने स्वमाने

ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारकम् ॥ ७ ॥
प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥ ८ ॥
तत्तु मारुतक्षुत्तृष्णामुखशोषभ्रमान्विते ।
कार्य्यं न बाले वृद्धे वा न गर्भिण्यां न दुर्बले ॥ ९ ॥
वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।
हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥
स्वेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये ।
कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ १० ॥
पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ।
क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥

चानवस्थितौ दोषाग्नी यस्य स तथा। काङ्क्षा अन्नप्रार्थना, रुचिः अभ्यवहार-पाटवम् ॥ ७ ॥

एतच्च लङ्घनं तथा कार्य्यं यथा न बलहानिः स्यादित्याह प्राणाविरोधिनेत्यादि। —प्राणो बलम्, विरोधश्चातिक्षय इहोच्यते। हेतुमाह बलाधिष्ठानमित्यादि।—अधिष्ठानमाश्रयः, अत्र बहुव्रीहिः। अत एवोक्तम्, "यस्माद्बलवतः सर्वक्रियाप्रवृत्ति-स्तस्माद्बलमेव प्रधानमधिकरणानाम्" इति। यदर्थः आरोग्यार्थः ॥ ८ ।

अलङ्घनीयानाह तत् त्वित्यादि ॥ ९ ॥

सम्यक् कृतस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह वातमूत्रेत्यादि।—हृदयस्य शुद्धिः गौरवादि-राहित्यम्, कण्ठस्य शुद्धिः कफलिप्तत्वादिविरहः, आस्यस्य शुद्धिः अविकृतरसत्वम्, तन्द्रा निद्रावत् क्लान्तिः, क्लमो दीपज्वा ग्लानिः। क्षुत्पिपासासहोदय इति; क्षुत्पि-पासयोर्युगपदुदय इत्यर्थः। वाग्भटेऽप्युक्तं "क्षुत्तृट्सहोदयः शुद्धहृदयोद्गारकण्ठता" इति। किन्तु "सृष्टमारुतविण्मूत्रं क्षुत्पिपासासहं लघुम्। प्रसन्नात्मेन्द्रियं क्षामं नरं विद्यात् सुलङ्घितम्" इति सुश्रुतदर्शनात्, क्षुत्पिपासयोरसहोऽसह्य उदय इति चक्रेण व्याख्यातम्; किन्तु न सहते इत्यसहः पचाद्यजन्तः कर्त्तरि दृश्यते, तेन असहशब्दस्यासह्यार्थत्वकल्पने कष्टं स्यादिति। कृतमिति सम्यक्कृतम्। अन्त-रात्मनीति अन्तरिन्द्रिये मनसीत्यर्थः ॥ १० ॥

मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्णमूर्द्धवातस्तमो हृदि।
देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत्॥ ११॥
सद्योभुक्तस्य वा जाते ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते।
वमनं वमनार्हस्य शस्तमित्याह वाग्भटः॥ १२॥
कफप्राधानानुत्क्लिष्टान् दोषानामाशयस्थितान्।
बुद्ध्वा ज्वरकरान् काले वम्यानां वमनैर्हरेत्॥ १३॥
अनुपस्थितदोषाणां वमनं तरुणे ज्वरे।
हृद्रोगं श्वासमानाहं मोहञ्च कुरुते भृशम्॥ १४॥
तृष्यते सलिलञ्चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे।
मद्योत्थे पैत्तिके वापि शीतलं तिक्तकैः शृतम्॥ १५॥
दीपनं पाचनञ्चैव ज्वरघ्नमुभयञ्च तत्।
श्रोतसां शोधनं बल्यं रुचिस्वेदप्रदं शिवम्॥ १६॥

अतिलङ्घितलक्षणमाह पर्वभेद इत्यादि।—अरुचिः, सत्यामपि बुभुक्षायाम् अनन्नाभिनन्दनम्; श्रोत्रनेत्रयोर्दौर्बल्यं स्वविषयग्रहणासामर्थ्यम्। सम्भ्रमोऽनवस्थितत्वं, भ्रान्तिरित्यन्ये। अभीक्ष्णमित्यतिशयेन। ऊर्द्धवातः हिक्काश्वासकर्णस्वनजृम्भादयः, न पुनरुद्गारविशेषः, अतिलङ्घनेन कफक्षयात्। स च पुनः कफकोपाद् भवति, यदुक्तम् "अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मारुतेन च। करोति नित्यमुद्गारमूर्द्धवातः स उच्यते।" तमः हृदि मोह इत्यर्थः॥ ११॥

ज्वरारम्भ एव वमनावस्थामाह सद्य इत्यादि।—सन्तर्पणोत्थित इत्यत्र "सामे विशेषतः" इति वाग्भटे पाठो दृश्यते॥ १२॥

तरुणातरुणज्वरे अवस्थाविशेषे अविशेषेण वमनमाह कफप्रधानानित्यादि।—चरकस्य। कफः प्रधानो येषां ते कफप्रधानाः। उत्क्लिष्टान् हृल्लासादिना बहिर्निर्गमनोन्मुखान्। काले यथोक्तामावस्थायां वम्यानामिति वमनयोग्यानां, तेन गर्भिण्यादिनिषेधः॥ १३॥

उक्तावस्थाव्यतिरेकेण वमने दोषमाह अनुपस्थितेत्यादि।—चरकस्य। अनुपस्थितदोषाणाम् अनुत्क्लिष्टदोषाणामित्यर्थः॥ १४॥

लङ्घनकाले तृष्यतो जलमाह तृष्यते इत्यादि।—चरकस्य। वातकफज्वर इति

चक्रदत्तः।

षड्ङ्गपानीयम्।

मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः।
शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥ १७ ॥
मुख्यसेपजसत्वन्तो निपिद्धस्तत्र्ये ज्वरे।
तोयपेयादिसंस्कारे निर्दोषं तेन भेषजम् ॥ १८ ॥

वातज्वरे वातकफज्वरे च इदं सलिलमेवोक्तं द्रष्टव्यम्। यदाह वाग्भटः देवः "ज्ञाध्यमानन्तु यत् तोयं निर्फेनं निर्मलीकृतम्। भवत्यदोषजिद्वच्च तद्गुणोदकमुच्यते"। मधीत्य इत्यादि।—मद्यस्य अम्लत्वीर्यत्वादम्लत्वात् पित्तकर्तृत्वात् तज्जन्यज्वरस्य पित्तजत्वेन परिग्रहे सिद्धेऽपि पुनस्तद्विधानम् अत्यधिकमपि मद्यं तीक्ष्णत्वरीर्यं तिलकल्कतुल्यमेव यौगिकत्वबीधनायेत्याहुः। तिलकैः तत्तिलैः इति यद्यप्यत्र पाठस्तथापि तिलकल्कैः इति पाठः। ज्वरघ्नमुभयत्र तद्धितेन उभयमुक्तं तत्र तिलकल्कमतश्चोक्तम्। इदं दीपनमपि न पाचनं, तद्धि पाचनमपि न दीपनमित्यतः पृथगुक्तिः, यद्यपि निर्दोषजकफपित्तज्वरयोः पानीयं योग्यं, तथापि मान्द्येन पित्तजन्यानि बहूनि "किं नु खलु ज्वरिणः पानायोपकल्पयन्ति" इत्यादिना तत्प्रधानं, ग्राह्यमेव जलं देयम्। वातपित्तज्वरेऽल्पदोषाक्रान्ते शीतलं जलं देयमित्यपि विज्ञाय एतावदेवोक्तमन्यद् इत्यादिना यत्नेन सूचितम्। १५ ॥ १८ ।

तिलकैः तत्तिलैः इति यदुक्तं तत्राह मुस्तेत्यादि।—चन्दनं रक्तचन्दनं : यदुक्तम् "दाहे चन्दनजं तु शस्यते रक्तचन्दनम्"। उदीच्यं वालकम्। अत्र तु गुणैर्यौगिकाधानायोपकल्पनादिहितमेवोक्तम्। वाग्भटे तु पञ्चकाद्यं पठ्यते न तु मुस्तो ॥ १७ ॥

नन् "ज्वरितं पञ्चकं ते" इत्यादिना सनाधानन्तरमेवौषधदानं पठ्यते, अत्र तु स्नानाधानयोः प्रथमविधानम्, अतः पूर्वापरव्यतिरेकं निवर्तयितुमाह मुख्यभेषजसत्वन्त इत्यादि।—अन्नपानादेरसंस्कारकतया यदौषधमुपयुज्यते तत् प्रधानं, तद्धि पुनरप्रधानमिति। तेन प्रधानौषधकर्मैव तत्तज्ज्वरे निषेधः; नान्नपानस्य पथ्यादेः। उपयुज्यते इत्यनेन भक्षणविषय एवायं निषेधः, तेन स्नेहादीनामप्रधानत्वात् तत्तज्ज्वरे न निषेधः। अष्टाङ्गाद्यर्थमेवोक्तमिति प्रधानत्वात् तत्तज्ज्वरे देय एव। यत्त्विदं दीपनज्वरे तु स्नानाधानयोरेव तत्र विधानं तदपवादरूपमेवेति उत्सर्गापवादरूपतया विधिनिषेधयोर्न विरोधः ॥ १८ ॥

यदप्सु शृतशीतासु षड़ङ्गादि प्रयुज्यते।
कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत प्राप्तिकेऽम्भसि॥
अर्धस्थितं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ॥ १९॥
वमितं लङ्घितं काले यवागूभिरुपाचरेत्।
यथा सौपधसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः॥ २०॥
लाजपेयां सुखजरां पिप्पलीनागरैः शृताम्।

उक्तषड़ङ्गपेयसाधनार्थं तथा यत्परिमाणस्य कषायसाध्यपेयादेः साधनार्थञ्च भेषजसमानलक्षणादिना द्रव्यैकदेशपरामर्शिनां परिभाषामाह यदप्सु इत्यादि।—शृतशीतं शृतशीतताप्राप्तिनां यत् षड़ङ्गादि द्रव्यं प्रयुज्यते तत् कर्षमात्रम्। आदिग्रहणेन पेयादिसाधनार्थजलसंस्कारकषायविपक्वपयूषीधान्यदधिकादिग्रहः। पेयादिसंविधावित्यादिग्रहात् तु यूषरसादीनां ग्रहणम्। अत्र मात्रशब्देनापि षड़ङ्गादेः कर्षो लक्षणयोपस्थाप्यते, मात्रशब्दस्य हि प्रस्थार्धपलप्रमाणमर्थे लाक्षणिकत्वमस्तीयम्। प्राप्तिके इति द्रव्यं शृताच्छादयतीति; "पृषोदरादयः शब्दान्तरं प्रकृतिविलोपतः" इत्युक्तेः। एवञ्च परिभाषां कषायसाध्यसाधारणविधयेन दत्वा प्रायः समाप्तिमगात्॥ १९॥

वमनादिकृतलाघवस्यैव यदिधेयं तदाह वमितमित्यादि।—चरकस्य 'यदप्सु षड़ङ्गादिकं वमितं कषायितं लङ्घितं, कषायितञ्च यवागूलङ्घितम्। वमनानन्तरं हि यदि सम्यग्विरेचनं भवति, तदा यदशनेनापि क्रियते इत्यत उक्तं,—काले इत्यादि। यवागूभिर्यवागूभिरेव यदि पेयाद्यन्नं [illegible] तस्मिन्नाभिः। किंवा यस्मिन् ज्वरे यदन्नपेयं पानं तस्मिन्नाभिः इत्यर्थः हि सुश्रुते "पञ्चकर्मसु पिता पेया यवानां भाषनैः कृता" इति। यदवत् स यवागूमिति मीमांसाव्यधीभावः। मण्डपूर्वाभिरिति मण्डः पूर्वः प्रधानोऽन्नस्य यासां ताभिरित्यर्थः। एतेन पेयाया यद्यपि, तस्या एव षड़ङ्गबलेन मण्डप्रधानत्वात्; विलेपीतो निरासः, तस्या षड़ङ्गबलेन मण्डप्रधानत्वाभावात्। अन्ये तु मण्डः पूर्वः प्रथमाभ्यवहार्यो यासां सा इत्यर्थः, तेन प्रथमं मण्डभागं खादित्वा ततो घनभागः खाद्य इत्याहुः॥ २०॥

लाजपेयामित्यादि।—चरकस्य। अत्र लाजपेयामित्यादिना पृतयष्टां जरापक्व

पिबेज्ज्वरी ज्वरहरां चुद्दानलाग्निरादितः ॥ २१ ॥
पेयां वा रक्तशालीनां पार्श्ववस्तिशिरोरुजि।
शटंट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरां पिबेत् ॥ २२ ॥
कोष्ठे विबद्धे सरुजि पिबेत् पेयां शृतां ज्वरी।
शृङ्गीकापिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ॥ २३ ॥
पञ्चमूल्या लघीयस्या गुर्व्या ताभ्यां सधान्यया।
कणया यूषपेयादि साधनं स्याद्यथाक्रमम् ॥
वातपित्ते वातकफे त्रिदोषे श्लेष्मपित्तजे।
यवागूः स्यात् त्रिदोषघ्नी व्याघ्रीदुष्पर्शगोचुरैः ॥ २४ ॥
कर्षार्धं वा कणाशुण्ठ्योः कल्कद्रव्यस्य वा पलम्।
विनीय पाचयेदृयुक्त्या वारिप्रस्थेन चापराम् ॥ २५ ॥

मित्यनेन चरके दश यवागूभिर्हिताः। तत्र पिप्पलीनागरैः शृतामित्यत्र शृतेति हरिचन्द्रः। चन्द्रे तु लाजपेयां सुखजरामित्येका, पिप्पलीनागरैः शृतामिति द्वितीयाम्, एवं त्रिभिः समस्तैकादश पेया इति व्याचष्टे। किन्तु "प्राक् लाजपेयां सुखजरां सगुडीम्" इति वाग्भटदर्शनात् हरिचन्द्रपक्ष एव समीचीनः यतोऽग्निम् प्रकरणे तत्र लाजपेया नोक्ता ॥ २१ ॥

पेयामित्यादि। चरकस्य। शृङ्गी गोचुरं शठी काकोली द्वाभ्यां त्रिवृत् रास्नाविबद्धं मांसलत्वात्। पञ्चमूलेत्यादि चत्वारो योगा अवचारयत्यैव व्याख्याताः। यवागूः स्यादित्यादौ व्याघ्री कण्टकारी, दुःस्पर्शा दुरालभा ॥ २२ ॥

कल्कसाध्ययवागूसाधनायै परिभाषामाह कर्षार्धं पेत्यादि। कर्षार्धं पेति कर्षार्धं प्रत्येकम्। त्रिविधं हि भेषजद्रव्यं वीर्यभेदात्; तीक्ष्णवीर्यं यथा गुञ्जादि, मध्यवीर्यं बिल्वाग्निमन्थादि, मृदुवीर्यमामलक्यादि। तत्र कणाशुण्ठ्योरिति तीक्ष्णद्रव्योपलक्षणं, तेन तीक्ष्णद्रव्यमात्रस्यैव कर्षप्रमाणमिति ज्ञापितम्। कल्कद्रव्यस्य वा पलमिति मृदुद्रव्योपलक्षणं, तेनान्यस्यापि मृदुवीर्यद्रव्यस्यामलक्यादेः पलं ग्राह्यमिति ज्ञापयति। एतेन तीक्ष्णमृदुद्रव्ययोः कर्षपलमाना मध्यवस्तया मध्यवीर्यस्य बिल्वाग्निमन्थादेरनुक्तमध्यर्धपलमानं सामर्थ्यादेव लभ्यम्। तत् पुनर्मध्यवीर्यस्य षड्गुणादेः कर्षप्रमाणमुक्तं, तत्सन्दानलघुत्वाभिप्रायेणोक्तमेव।

षड़ङ्गपरिभाषैव प्रायः पेयादिगन्मता ॥ २६ ॥
यवागूमुचिताद्भक्ताच्चतुर्भागकृतां वदेत् ॥ २७ ॥
सिक्थकै रहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता।

विनीयेति कल्कीकृत्य, प्रक्षिप्येति वा। अपरामित्यन्याम्, अन्यत्वञ्च कषायसाध्य यवागूमपेक्ष्य, तेन कल्कसाध्यामित्यर्थः। एवञ्च तीक्ष्णद्रव्यापेक्षया कर्षप्रमाणं, मृदु द्रव्यापेक्षया च पलप्रमाणं, मध्यवीर्य्यद्रव्यापेक्षया चार्द्धपलप्रमाणं द्रव्यं विनीय कल्कसाध्यां यवागूं वारिप्रस्थेन द्रव्यद्वैगुण्याच्छरावचतुष्टयमानेन साधयेदिति योजना। ननु प्रबलानलबलादौ पुरुषे बहुयवाग्वादि विधेयं तत्र कथं वारिप्रस्थेन यवागूसाधनं भविष्यति? इत्याह युक्त्येति। एतेन यत्र उत्तमबलानले बहुयवागूर्विधेया, तत्र युक्त्या जलप्रस्थद्वयं त्रयं वा तण्डुलानुरूपं दत्त्वा यवागूं साधयेत्; अल्पबलानले तु वारिप्रस्थेनेत्यर्थः। अपरानिति पाठे यूषादीनिति,। तेन पेयासाधनरीत्या यूषादयोऽपि साधनीया इति प्रतिपादितम् ॥ २३—२५ ॥

अथ क्वाथसाध्ययवागूसाधनार्थं कथमिह परिभाषा नोक्ता? इत्यत आह षडङ्ग परिभाषैव इत्यादि।—अन्ये तु "क्वाथद्रव्याञ्जलिं क्षुण्णं श्रपयित्वा जलाढके। अर्द्धशृतेन तेनाथ यवाग्वाद्युपकल्पयेत्" इत्येवं परिभाषामग्निवेशसंहितोक्ता क्वाथसाध्ययवागूविषयत्वेनेत्याहुः। अस्यार्थः। अञ्जलिः पलचतुष्टयं श्रपयित्वा जलाढके द्रव्यद्वैगुण्यात् जलस्य षोड़शशरावे। द्रव्यं तावद्द्विविधं वीर्य्यप्रधानं रसप्रधानञ्च। तत्र आद्यं भेषजद्रव्यं, द्वितीयं पुनराहारद्रव्यं मांसादि। तत्र रसप्रधानद्रव्याभिप्रायेणैव चतुःपलद्रव्याभिधानमत्र ज्ञेयम्। तेन परिभाषेयं "सिद्धवराहनिर्व्यूहे यवागूर्बृंहणी मता" इत्यादि यवागूविषया बोध्या। वृन्दस्तु "वृद्धवैद्याः पलं द्रव्यं ग्राहयित्वाढकेऽम्भसि। भेषजस्यातिबाहुल्यात् कदाचिदरुचिर्भवेत्" इति जेज्जडव्याख्यातमेव वृद्धव्यवहारं निजपद्येन लिखितवान् ॥ २६ ॥

इदानीं यवान्वर्थं कियन्माना दरदलिततण्डुला देया इत्यत आह यवागूमित्यादि। उचितादित्यभ्यस्तात्, चतुर्भागकृतामिति चतुर्थभागकृतां तद्दिवसीयबुभुक्षापेक्षया ॥ २७ ॥

पेयादीनां लक्षणमाह सिक्थकैरित्यादि। अत्र द्रवसिक्थसमन्विता यवागूरिति यवाग्वाः सामान्यलक्षणम्। सा च द्विविधा पेयाविलेपीभेदात्। तत्र यवाग्वा एवोपरितनभागो मण्डः, न तु पृथङ्मण्डः साध्यते। आयुर्वेदशास्त्रेऽदर्शित-

यवागूर्बहुसिक्था स्याद्विलेपी विरलद्रवा ॥ २८ ॥
अन्नं पञ्चगुणे साध्यं विलेपी तु चतुर्गुणे ।
मण्डश्चतुर्दशगुणे यवागूः षड्गुणेऽम्भसि ॥ २९ ॥
पांशुधाने यथा वृष्टिः क्लेदयत्यतिकर्दमम् ।
तथा श्लेष्मणि संवृद्धे यवागूः श्लेष्मवर्द्धनी ॥ ३० ॥

त्वात् । यस्तु क्वचिन्मण्डगुणो मण्डोपयोगी वा श्रूयते सोऽप्यस्यैव बोध्यः । ननु मण्डश्चतुर्दशगुणजलसाध्यः, यवागूस्तु षड्गुणजलसाध्या इत्यनन्तरमेव वक्ष्यति ; तत् कथमुच्यते यवाग्वा उपरितनभागो मण्डः ? नैवम् । तत्र यवागूशब्देन पेया विवक्षिता । तेन पेयायाः पृथक्जलमानं नोक्तम् । द्रवसिक्थसमन्वितत्वमेव यवागूसामान्यलक्षणं, तेन चतुर्दशगुणजलसिद्धस्यापि मण्डस्य सिक्थसमन्वितावस्थायां यवागूत्वमेव, तेन सुष्ठूक्तं यवाग्वा उपरितनभागो मण्ड इति । पेया इति सङ्ख्याबलात् बहुद्रवत्वमल्पसिक्थत्वञ्च ज्ञेयम् । तेन सिक्थसमन्विता यवागूः पेयेति, पेयालक्षणे बहुद्रवत्वमल्पसिक्थत्वञ्च लक्षणतया बोध्यम् । तथा विरलद्रवा बहुसिक्था च यवागूर्विलेपीति विलेपीलक्षणं बोध्यम् । तेन पेयाविलेपीत्यतिरेकेण पृथग्यवागूर्नास्तीत्याहुः । अतएव वाग्भटेऽपि यवागूगुणः पृथङ्नोक्तः । तदुक्तं "मण्डपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम् । यथापूर्वं शिवस्तत्र मण्डो वातानुलोमनः" इति । तथा चरकेऽप्यन्नमाने मण्डपेयाविलेप्योदनानामेव गुणो दर्शितः, न पृथग्यवाग्वा इति । यत्तु द्रव्यगुणे माधवकरेण पेयाविलेपीगुणं पठित्वा लिखितं, "तृष्णापनयनी लघ्वी दीपनी वस्तिशोधनी । ज्वरे चैवातिसारे च यवागूः सर्वदा हिता" इति, तत्सामान्यगुणाभिप्रायेण बोध्यं सामान्यक्षीरगुणवत् । यत्तु प्रयोगरत्नाकरे "चतुर्विधं भवेद्भक्तं जलदानप्रमाणतः । तत्र भक्तं विलेपी च यवागूः पेयया सह" इति ; तत्र मण्ड एव पेयाशब्देन विवक्षितः, यतस्तदनन्तरमेव पेयायां चतुर्दशगुणजलमुक्तं तत्रैव "पञ्चगुणे जले भक्तं विलेपी च चतुर्गुणे । यवागूः षड्गुणे तोये चतुर्दशगुणे पराम्" इति ॥ २८ ॥

यवागूपाकार्थं जलपरिमाणमाह अन्नमित्यादि । सूदशास्त्रस्य । यवागूस्तु पेया ॥ २९ ॥

यवागूः कस्मिन् विषये न कर्त्तव्येत्याह पांशुधान इत्यादि । पांशुधाने पांशुसञ्चये, अतिकर्दमं यथा स्यात् तथा क्लेदयति क्लेदं जनयति ॥ ३० ॥

मदात्यये मदानित्ये ग्रीष्मे पित्तकफाधिके।
ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूरहिता ज्वरे॥
तत्र तर्पणमेवाग्रे प्रदेयं लाजशक्तुभिः।
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं समधुशर्करम्॥
द्रवैषालोड़िताश्चे स्युस्तर्पणं लाजशक्तवः॥ ३१॥

मदात्यय इत्यादि। चरकस्य। चरके एतद्वचनस्योपरि "यत्र मद्यसमुत्थितात्" इत्यस्मि, तेन मद्यकारणके ज्वरे यवागूर्निषिद्धैव। तेन मदात्यये व्याधौ तथा मदानित्ये मद्यपे योऽमद्यहेतुकोऽपि ज्वरः सोऽपि पेयानर्हः। तथा ग्रीष्मे यो ज्वरः, तथा पित्तकफाधिको यो ज्वरः, तथा ऊर्द्ध्वगरक्तपित्तिनो यो ज्वरः, तेषु सर्वेषु यवागूर्न हितेति। इह मदात्ययादीनां पेयानर्हत्वेन तेषु जातोऽपि ज्वरः पेयानर्हः। पित्तकफाधिक इत्यनेन पित्तकफयोरतिमात्रीभूते सति पेयाया अदानं बोधयति। तेन कफजे ज्वरे, पित्तजे ज्वरे अनुद्भूतदोषे पेया देया। उक्तं हि "कफजेऽपि यदा ग्रीष्मो लङ्घनादिक्रमात् कफः। शक्ता एव यवाग्वस्तु तत्र पित्तेऽप्ययं क्रमः" इति। अतएव चरके "पैत्तिके वाथ शीतां मधुयुतां पिबेद्यवागूम्" इत्यनेन पित्तेऽपि यवागूरुक्ता। पांशुधाने यथा हरिद्रेत्यादि हारीतवचनमपि अतिद्रवकफविषयं द्रष्टव्यम्। अन्ये तु मिश्रितपित्तकफाधिके पुरुषे यवागूप्रतिषेधमाहुः। ऊर्द्ध्वगे कफपित्ते चेति पाठान्तरमनार्षं; पित्तकफाधिक इत्यनेनैव तदर्थस्य लाभात्। सुश्रुतेऽपि "कफपित्तपरीतस्य ऊर्द्ध्वरक्तपित्तिनस्तथा" इत्युक्तम्। अन्ये तु ऊर्द्ध्वग इति ऊर्द्ध्वगरक्तपित्ते कफपित्ते चेति कफयुक्तपित्ते पित्तस्थानगते कफे इत्यर्थः। उक्तं हि वाग्भटे "मद्योद्भवे मदात्यये पित्तस्थानगते कफे। ग्रीष्मे तयोर्बाधिकयोस्तद्दाहच्छर्दिमीरिते। ऊर्द्ध्वं प्रवृत्ते रक्ते च पेयां नेच्छन्ति तेषु तु" इति व्याख्याय कफपित्ते चेति पाठमुपपादयन्ति। यद्यपि चरके "ऊर्द्ध्वगे तर्पणं पूर्वम्" इति वचसा यवागूं बाधित्वा ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते तर्पणं विहितमेव, तथाप्यूर्द्ध्वगरक्तपित्तिनो यो ज्वरस्तत्रापि तर्पणादिक्रमः कार्यः इत्याह तत्रेत्यादि।—ज्वरापहानि फलानि द्राक्षादाड़िमादीनि; उक्तं हि "द्राक्षादाड़िमखर्जूरपियालैः सपरूषकैः। तर्पणार्हेषु कर्त्तव्यं तर्पणं ज्वरनाशनम्" इति। तर्पणशब्दार्थमाह द्रवैषालोड़िताश्चे स्युरित्यादि॥ ३१॥

श्रमोपवासानिलजे हितो नित्यं रसौदनः ।
मुद्गयूषौदनश्चापि देयः कफसमुद्भवे ।
स एव सितया युक्तः शीतः पित्तज्वरे हितः ॥ ३२ ॥
रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः यष्टिकैः सह ।
यवाग्वोदनलाजार्थे ज्वरितानां ज्वरापहाः ॥ ३३ ॥
मुद्गामलकयूषस्तु वातपित्तात्मके हितः ।
ह्रस्वमूलकयूषस्तु कफवातात्मके हितः ॥
निम्बकूलकयूषस्तु हितः पित्तकफात्मके ॥ ३४ ॥

श्रमेत्यादि । नित्यमिति सर्वदा नवे पुराणे च । रसो मांसरसः, तेनोपसिक्त ओदनः रसौदनः । एवं मुद्गयूषौदनमित्यत्रापि व्याख्येयम् । अयञ्च रसौदनः दीप्ताग्निं प्रति बोध्यः ; उक्तं हि सुश्रुते "उपवासश्रमकृते ज्वरे वाताग्निके तथा । दीप्ताग्निं भोजयेत् प्राज्ञो नरं मांसरसौदनम्" इति । मुद्गयूषौदनश्चापीति कफजे मुद्गयूषौदनो देयो यवाग्वा अहितत्वात् । स एवेति मुद्गयूषौदनः ॥ ३२ ॥

रक्तशाल्यादय इत्यादि । चरकस्य । चरके पुराणा इत्यत्र "शालयः" इति पठन्ति, तेन यवकादीनां निरास इत्याहुः । ये तु पुराणा इति, पठन्ति तन्मते यद्यपि "शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतम्" इत्यनेन पुराणस्योपयोगो लब्धः, तथापि प्रमादादतिनवस्य तथातिपुरातनस्य च ग्रहणं मा भूदित्येतदर्थं पुराणा इत्युक्तम् ॥ ३३ ॥

सम्प्रति ह्रस्वजेष्वाहारविधिमाह मुद्गामलकेत्यादि । आमलकापेक्षया मुद्गस्य भूयसी मात्रा, आहारद्रव्यत्वात् । योगोऽयं यद्यपि सुश्रुतेन अन्नपानाध्याये कफपित्तज्वरहरत्वेन निर्दिष्टः, तथापीह वातपित्तज्वरेऽभिधानात् वातपित्तज्वरहरत्वमपि वचनबलादेवाध्यवसीयते । ह्रस्वमूलको बालमूलकः अत्र शमीधान्यस्य यूषयोनित्वात् मुद्गाद्यपि बोध्यम् । एवं यत्र नास्ति तत्र सर्वत्र । किंवा व्यञ्जनपरो यूषः । निम्बकूलकेत्यादि : सुश्रुतस्य । निम्बस्य पत्रं, तथा कूलकस्य पटोलस्य च पत्रम् ॥ ३४ ॥

मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समुकुष्टकान्।
आहारकाले यूषार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत्॥ ३५॥
पटोलपत्रं वार्त्ताकुं कूष्मकं कारवेल्लकम्।
कर्कोटकं पर्पटकं गोजिह्वां बालमूलकम्।
पत्रं गुडूच्याः शाकार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत्॥ ३६॥
ज्वरितो हितमश्नीयाद् यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत्।
अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथ वा॥ ३७॥

मुद्गानित्यादि।—सुश्रुतस्य। सुकुष्टको वनमुद्गः॥ ३५॥

पटोलेत्यादि।—सुश्रुतस्य। वार्ताकुः वार्ताकुफलं कूष्मकमपि पटोलफलं कर्कोटकं काकरोल इति ख्यातं, गोजिह्वा दार्वीशाकः॥ ३६॥

इदानीं ज्वरितस्यारुचावपि हितभोजनं नियमयन्नाह ज्वरित इत्यादि।—अस्यारुचिरपि यदि भवेत् तथापि ज्वरितो हितमेवाश्नीयादेव, इत्युभयथापि नियमः। यतो दिनानां भोजयेदित्यनेन भुजि क्रिया विहितैव। "न हि तस्याहितं मुक्तमायुषे वा सुखाय वा" इत्यादिना हितमपि विहितम्; अतः सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय भवति। विपक्षे दण्डनाह अन्नकाले क्षीयत्यादि। यतोऽन्नकाले हितमभुञ्जानः पुरुषः क्षीयते म्रियते वा। अन्ये तु अरुचौ सत्यामभिलुभोजने इच्छाभावात् अधिमन्दं भिन्नप्रकृतिश्च बीभत्सित्वा नक्तं प्रक्षिप्यान्यथा व्याचक्षते। अथ यदि अरुचिर्भवेत् तदा अहितमप्यश्नीयात्, कुत इत्याह अन्नकाले क्षीयादि; यतोऽभुञ्जानस्य धातुक्षयो मरणं वा स्यात् तस्मादहितमश्नीयादित्यर्थः। न चैवं व्याख्याने गुर्वभिष्यन्दकाले पेयाद्युपरचनयविरोधः स्यादिति वाच्यम्; यतस्तेऽपि अन्येनाहितं न प्रतिषिध्यते अन्यथा व्याख्यानात्, तथा हि ज्वरी वा पुरुषः गुर्वभिष्यन्दकाले च अवश्यत्न कदाचिदन्नात् सङ्क्षुभ्नीयादित्यर्थः। यतो मुक्तं भोजनम् आयुषे वा सुखाय वा न अहितं किन्तु हितमेव। हिशब्दस्थाने तुशब्दपाठेऽपि तुशब्दनिपातस्यानेकार्थत्वात्, इतौ व्याख्येयः। अन्यथा व्याख्या तदैव सङ्गच्छते यदि अहितार्थमुपदेशः क्वापि शास्त्रे लिख्यति किन्त्वहि हितस्यैव सर्वत्रोपदेशः। अवस्थायां तदपि हितमिति चेत् तर्हि अहितमिति व्याहतम्? सत्यं, प्रायः सर्वदा मुक्तादिवन्न हितमिति ज्ञात्वा अहितमित्युच्यते, अतएवाहुः "मनीषयुरुषं यदपथ्यं तदपि क्रियत एव" इति। यदुक्तं चरके "मनसोऽभ्यानुकूल्येन तृप्तिरन्नस्य रुचिर्बलम्।

अरुचौ मातुलुङ्गस्य केशरं साज्यसैन्धवम्।
धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्येन धारयेत्॥ ३८॥
सातत्यात् स्वादुभावाद् वा पथ्यं द्वेष्यत्वमागतम्।
कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः॥ ३९॥
ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेल्लघु।
श्लेष्मक्षये विवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा॥ ४०॥

सुरोपमोगिता च स्वाद्वाप्येवापि बलवतः" इति। किन्तु जेज्जड़मते एषा व्याख्या न सङ्गच्छते, यतो ज्वरितोद्दिष्टमित्यादेरनन्तरमेव हितविधायकमहितप्रतिषेधकं "सततं विषमं वापि" इत्यादि "वर्जयेच्च समासतः" इत्यन्तं ग्रन्थं जेज्जड़ः पठति, तन्मध्ये च गुर्वभिष्यन्दीत्यादिग्रन्थोऽप्यस्ति, ततो गुर्वभिष्यन्दीत्यादिवाक्यस्याहितविधायकत्वव्याख्याने प्रकरणभङ्गकृतं स्यात्। तथा चन्द्रिकाकारेणापि "ज्वरितस्य मन्दाग्नेर्गुर्वन्नापाकेऽजीर्णम्, अभिष्यन्दिनः स्रोतोरोधकत्वेन ज्वरवृद्धिः" इत्यादि व्याख्यातम्। एवञ्च गुर्वभिष्यन्दीत्यादिग्रन्थोऽप्यहितप्रतिषेधकपरतया पथ्यान्नार्थेनैव व्याख्येयः। ज्वरितो हितमश्नीयादित्यत्रापि हितविधायकतया एव व्याख्येयम्। अहितस्य रोगवर्धकत्वेन सर्वत्र निषेधात्, उक्तरीत्या गुर्वभिष्यन्दीत्यादिग्रन्थविरोधाच्चेति॥ ३७॥

इदानीं बलवदुपद्रवतो नारुचेः प्रतीकारमाह अरुचावित्यादि।—योगान्तरमाह धात्रीत्यादि॥ ३८॥

अथ हितमेव यदि सततीपयोगादनभिनतरसादियोगाद्वा रुचिविषयो न स्यात्, तदा किं कार्य्यम्? इत्याह सातत्यादित्यादि।—दृढ़बलस्य। सातत्यादिति सततीपयोगात्। सततीपयोगादपि स्वाद्वन्नमपि अप्रियं भवतीत्यनुभवसिद्धम् अस्वादु तु सत एवाप्रियम्। स्वादुरमीष्टो रसः। तैस्तैः कल्पनाविधिभिरिति खरसकल्कादिदूद्भ्राम्लीकविधानैः पुनः प्रियत्वं गमयेत्॥ ३९॥

अन्नकालमाह ज्वरितमित्यादि।—वाग्भटस्य। दिनान्त इत्यपराह्णे; सुश्रुतेऽप्युक्तं "सर्वज्वरेषु सप्ताहं सायमन्नोजनं हितम्। दिनापाये ऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम्" इति। ज्वरितमित्यादिवाक्यानन्तरं वाग्भटवचनं यथा "यदीच्छेदग्निवैषम्यं कार्श्यं देशसात्म्यादरोधतः। प्रागल्पवह्निर्भुञ्जानो न ह्यजीर्णेन पीड्यते"

गुर्वभिष्यन्दकाले च ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन।
न हि तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय वा॥ ४१॥
लङ्घनं स्वेदनं कालो यवान्वस्तिक्तको रसः।
पाचनान्यविपक्वानां दोषाणां तरुणे ज्वरे॥ ४२॥
आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः।
मध्यं द्वादशरात्रन्तु पुराणमत उत्तरम्॥ ४३॥

इति। तेन यस्य पुरुषस्य य उचित आहारकालः, तस्मिन्नेव तं भोजयेत्। यथोचिते हि काले देशसात्म्यानुरोधतः प्रायः क्षुद्बोधो भवति तदतिक्रमे च क्षुदपगमो भवति, ..। तस्य दिनान्तापेक्षा च कर्त्तव्येत्याह प्रागित्यादि। अल्पवह्निरिति कायाग्नेर्बहिर्निःसरणात् ज्वरितोऽल्पवह्निरेव भवति। देशसात्म्यानुरोधात् अल्परमि प्रागेव भूयःक्षेऽपि भुञ्जानोऽजीर्णेन न पीड्यते न बाध्यते इत्यर्थः॥ ४०॥

नन्वरुचावपि सत्यां हितमेव भोक्तव्यम्, नाहितमित्युक्तम्, अतस्तत् किमहितं यत्र भोक्तव्यम्? इत्याह गुर्वित्यादि।—सुश्रुतस्य। गुरु पिट्टकादि, अभिष्यन्दि, दोषधातुमलस्रोतसां क्लेदजनकम् अस्निकादि। नाद्यात् न खादेत्। तथा अकाले अप्राप्ते अती.. च काले हितमपि नाद्यात्। कथञ्चन कदाचिदपि। अत एवुनर्नाह्यादि॥ ४१॥

इदानीं ..ननमेवादाविति यदुक्तं तस्य पाचनतां दर्शयन्, प्रसङ्गात् स्वेदादीनामपि पाचनतामाह लङ्घनमित्यादि।—काल इत्यादेः। सिक्थकरसोऽत्र यवागूयानीयदिसंस्कारकत्वेन ग्राह्यः। स्वल्पमेषजप्रयोगस्य तरुणे निषेधात्। उक्तञ्च "मिश्रं श्लेष्मदोषघ्नं भूयो ज्वलयति ज्वरम्" इति। अविपक्वानामित्युक्तापि यत् तरुणज्वरे इत्युक्तम्, तदाशाद्वूर्द्धमतरुणे ज्वरे अपक्वेषु दोषेषु पाचनकषायस्य प्राधान्यमावेदयति, न तु लङ्घनादीनाम्। किंवा अविपक्वत्वेऽपमदाशाद्वूर्द्धमपि मानत्वाद्यु.. .भवतीति सूचनार्थम्। अत एवाशाद्वूर्द्धमपि श्यामपाचनार्थं पाचनं शमनीयं देत्यादि वक्ष्यति॥ ४२॥

ननु ज्वरस्य तरुणता कियन्तं कालं तिष्ठति? इत्याह आसप्तरात्रमित्यादि।—सप्तरात्रं व्याप्य। आद्यगमिविधौ न मर्य्यादायाम्, अष्टाहस्य निरामज्वरकालत्वेनोक्तत्वात्। मध्यं द्वादशरात्रमिति पाठः साधीयान्, न तु मध्यं चतुर्दशाहन्तिति, लघुकर्णे "क्षीरेस्त्र्योदनादिवत्" इत्युक्तत्वात्। अत उत्तरमिति द्वादशाहाननरं

पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तम्।
ज्वरितं षड्हेऽतीते लघून्नप्रतिभोजितम्॥ ४४॥

त्रयोदश्यादिदिवसमारभ्य, पुराणमिति जीर्णज्वरमाहुः। यत्तु "त्रिसप्ताहव्यतीतस्तु ज्वरो यक्ष्मतां गतः। श्लीहाग्निसादं कुरुते स जीर्णज्वर उच्यते" इति तन्नालम्, तदतिशीर्णाभिप्रायेण बोध्यम्। यद्यपि तरुणज्वर एवात्र प्रक्रान्तस्तथापि नव्यपुराणयोरत्यन्तविघातनैकदोषदूषितत्वात्॥ ४३॥

अत्र खल्वनन्तरं किं कर्त्तव्यम्? इत्याह पाचनमित्यादि।—एतच्च विकल्पयति योग्यतया यथाक्रममामदोषपक्वदोषविषयं ज्ञेयम्। तेन पाचनं सामस्य, निरामस्य शमनमिति ज्ञेयम्। षड्हेऽतीते इति ज्वरोत्पाददिनमारभ्य षड्हेऽतिक्रान्ते सप्तमेऽहनि लघून्नप्रतिभोजितं ज्वरितम् अर्थादष्टमेऽहनि पाचनं शमनीयं वा पाययेदिति योजना। एवञ्च अष्टाङ्गे निरामज्वरलक्षणमिति पूर्वोक्तेन, तथा "निःसृतता निरामज्वरलक्षणम्" इति सुश्रुतवाक्येन, तथा "समाद्दोषं परं कैश्चिन्नान्ने देयमौषधम्" इति सुश्रुतवाक्येन, तथा "समाद्दोषं कैश्चित्" इति वाग्भटवचनेन सङ्गतिरवगता उपपन्ना भवति। अन्ये पुनरत्रमेवार्थे प्रकारान्तरेणेच्छन्ति—षड्हे अतीते इति ज्वरोत्पाददिनं परित्यज्य गणना कार्य्या वर्त्तिदिनपरिहारेण परिहारगणनायत्, तेन षड्हे अतीते इत्यस्य सप्तमे अतीते इत्येवार्थो भवति। महाकुक्षिस्तु षष्ठेऽपि सप्तमे दिने कषायपानं यदुक्त्वाख्यातं तत्साध्ययनमिप्राय उन्नेयः। अन्यथा सुश्रुतादिविरोधो दुष्परिहर इति। चन्द्रिकाकारस्त्वेवम् "अधिरोगदिनचतुष्टयम् ज्वरस्य सप्ताहं सामताकालः, तत्र न पाचनं वा शमनं न शोधनम्" इति। यत्तु पेयापानन्तरं हारीतेनोक्तम् "एतां क्रियां प्रयुञ्जीत षड्रात्रं सप्तमेऽहनि। पिबेत् कषायसंयोगान् ज्वरघ्नान् साधुसाधितान्" इति, तथा "इति षाड्रात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहितो विधिः। ततः परं पाचनीयं शमनं वा ज्वरे हितम्" इति खरनादवचनञ्च पूर्वोक्तरीत्या अष्टाहप्रतिपादकमेव ज्ञेयम्। अथवा यतः सुश्रुते "समाद्दोषं परं कैश्चिन्नान्ने देयमौषधम्" इत्यादिभिधाय क्वचिके वा ज्वरे दैवमत्यकालमुल्लिखते। अचिरज्वरितस्यापि भैषज्यं शीघ्रमाचरेत्" इत्युक्तम्; वाग्भटेनापि "षड्ज्वरी सप्तदेहस्थितायं मला यदा। अचिरज्वरितस्यापि भैषज्यं योजयेत् तदा" इति यदुक्तम्, तदपि सुश्रुतसंवादात् पित्तज्वरपरमेव ज्ञेयम्। एतद्वचनद्वयं सप्ताहादर्वागपि पाचनकषायदानप्रतिपादकमनुसाराः

सप्ताहात् परतोऽस्तब्धे सामे स्यात् पाचनं ज्वरे।

तायामेव ज्ञेयम्। उद्भूतसामतायान्तु भेषजदानस्य बलवदपायजनकत्वात्। अत-एवाह वाग्भटः "सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः। केचिल्लघ्वन्नभुक्तस्य योज्यमामोल्बणे न तु। तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदयो यतः। दोषेऽथवाभिनिचिते तन्द्रास्तैमित्यकारिणि। अपच्यमानं भैषज्यं भूयो जनयति ज्वरम्" इति। अपैत्तिकज्वरे तु वातजादौ सप्ताहादर्वाक् पाचनमपि न देयमेव। सप्ताहानन्तरमपि यदि सम्यग्दोषपाकलक्षणानि ज्वरमार्दवक्षुधादीनि न भवन्ति तदा पाचनम्, अन्यथा तु शमनं देयम्। एतदभिप्रायेणैव "मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च। पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम्" इति सुश्रुतवचनं ज्ञेयम्। न चैतद्वचनं ज्वरमार्दवादौ दोषपाकलक्षणे सञ्जाते सत्येव भैषज्यस्य देयतां बोधयति तत्र च सप्ताहानन्तरमपि नियमो नास्तीति वाच्यम्। सप्तरात्रात् परं केचिदित्यादिवचनैः सप्ताहानन्तरमेव भेषजदानस्य बोधितत्वात् तेन सप्ताहादर्वाक् पाचनं शमनञ्च न देयमिति स्थितम्, व्याख्यानान्तरन्तु "ज्वरे पेयाः कषायाश्च" इत्यादि व्याख्यानावसर एव व्याख्येयम्। ननु सप्तरात्रादूर्द्ध्वं ज्वरस्य निरामत्वात् किमर्थं तत्र पाचनं दीयते यदुक्तम् "अष्टाहो निरामज्वरलक्षणम्" इति। सत्यप्यष्टाहे यदि न निरामत्वं तदा लक्षणमेव न स्यात् सामनिरामसाधारणत्वात्। असाधारणधर्मो हि लक्षणं भवति। अत्राहुः द्विविधा हि सामता; एका दोषस्य तरुणत्वरूपा, तरुणत्वञ्च सप्ताहमात्रम्, तदुक्तं पुष्कलावते "आसप्तरात्रं तरुणम्" इत्यादि। द्वितीया तु रसस्य, मुखवैरस्यतृष्णारोचकादिरूपा। तत्र प्रथमा अष्टाहादपैति, अत्र हरिश्चन्द्रेण हेतुरप्युक्तः "सप्तानां धातूनां धात्वग्निना सप्ताहेनामपाकात् अष्टाहेनैव नैरामत्वम्" इति। उक्तञ्च "सप्ताहेनैव पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः। निरामश्चाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनि" इति। द्वितीया पुनः सप्ताहात् परतोऽपि कदाचिद्दोषबाहुल्यादग्निमान्द्याच्चानुवर्त्तते। उक्तञ्च "श्लेष्मलानामवान्तानां ज्वरः प्रायः कफाधिकः। परिपाकं न सप्ताहे नापि याति मृदूष्मणा" इति। अतस्तत्र पाचनमुचितमेव। अतएवाह सुश्रुतः "बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात् परं ज्वरे। लङ्घनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते। तदा तं मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः। कषायैः पाचनैः हृद्यैर्ज्वरघ्नैः समुपाचरेत्" इति॥ ४४॥

इदानीं सप्ताहानन्तरमेव यस्यामवस्थायां पाचनं शमनञ्च देयं तदाह सप्ताहादित्यादि।—अस्तब्धे सामे इति लालाप्रसेक इत्यादि वक्ष्यमाणस्य रससामतालक्ष-

निरामे शमनं स्तब्धे सामे नौपधमाचरेत् ॥ ४५ ॥

रससामलक्षणमाह।

लालाप्रसेको हृल्लासहृदयाशुद्धयरोचकाः।
तन्द्रालस्याविपाकाग्न्यवैरस्यं गुरुगात्रता ॥
घ्राणाशो वह्निमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः।
आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात् तत्र भेषजम् ॥
भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् ॥ ४६ ॥

आमपाकलक्षणमाह।

मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च।
पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम् ॥ ४७ ॥

यस्य निहतौ सत्यां प्राप्तलघुभावे मधुमाक्षविकपिलायेन स्निग्धस्य कोष्ठावयवपक्वस्य भागस्य पाकार्थं पाचनं देयम्। निरामे शमनमिति पाचनेन कोष्ठायवपक्वस्यामभागस्य पाकात् सम्यग्द्विरामत्वे सतीत्यर्थः। सम्यग्द्विरामता च दशरात्रात् परमेव दोषामता रसामतयोः सर्वथा निहत्या प्रायशो भवतीति। अतएव "दशरात्रात् परं कैश्चिद्धातव्यमिति निश्चितम्" इति सुश्रुतेनोक्तम्। किं वा यत्र दोषाप्यामनति हृल्लासात् नमाहेनैव रससामतापि निवर्तते तत्र सप्ताहानन्तरमपि शमनादि देयम् "स्तब्धे सामे नौपधमाचरेत्" इति लालाप्रसेकादिरससामतालक्षणानां स्तब्धतादभ्रात लघुत्वे सप्ताहानन्तरमपि पाचनं शमनञ्च न देयमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

रससामतालक्षणमाह लालाप्रसेक इत्यादि। हृदयाशुद्धिः हृदयगौरवम्। हृदयादित्यत्र हेतुमाह भेषजमित्यादि ॥ ४६ ॥

पाकलक्षणमाह मृदाविलादि। सुश्रुतस्य। मृदौ मन्दीभूते। मान्द्याय ज्वरस्यामरसस्य पाकात् स्रोतसि गते पुनः कोष्ठगते चोपापि भवति प्रचलेषु प्रतिबन्धकरस्यामरसस्य व्यपगमात् अविरुद्धेषु मलेषु वातपित्तकफरक्तादिषु। पक्वमिति निरामम्। दोषमित्यनेन दुष्टिकारकत्वात् शुक्लद्रव्यत्व दुक्तम्। देयं तदौषधमिति पक्वदोषे मलबद्धसामतायां पाचनं, सर्वथा निरामत्वे तु शमनं, शोधनं यथा यस्य देयम्। एतदनन्तरन्तु पक्वमपि पक्वलक्षणम् एकीयमतेन सुश्रुतेनोक्तं यथा "दोषप्रकृतिवैकृत्यादेकेषां पक्वलक्षणम्" इति ज्वरारम्भकाले यो दोषस्वभावः सम्प्राप्ति-

नागरं देवकाष्ठञ्च धन्याकं हृहतीद्वयम्।
दद्यात् पाचनकं पूर्वं ज्वरिताय ज्वरापहम् ॥ ४८ ॥
सर्वज्वरेषु। पीताम्बुर्लङ्घितः क्षीणोऽजीर्णी भुक्तः पिपासितः ॥
न पिबेदौषधं जन्तुः संशोधनमथेतरत् ॥ ४९ ॥
वीर्य्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनम्
हन्यात् तदामयमसंशयमाशु चैव।
तद्वालहृद्वयुवतीस्थविरेषु पीतम्
ग्लानिं परां नयति चाशु बलक्षयञ्च ॥ ५० ॥
अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत् तृष्णा सुमनस्कता।
लघुत्वमिन्द्रियोद्गारशुद्धिर्जीर्णौषधाकृतिः ॥ ५१ ॥
क्लमो दाहाङ्गसदनं भ्रमो मूर्च्छा शिरोरुजा।
अरतिर्बलहानिश्च सविशेषौषधाकृतिः ॥ ५२ ॥

रूपः तस्याग्यघातादल्पत्वादेषां मते पञ्चलक्षणमिति। अन्ये तु प्रथमा प्रकृतिः नागरमहासूक्ष्मचित्तानां ज्वरजागरणसमर्थानां स्वकार्यस्य ज्वरतीव्रत्व-हेतुमत्व-सन्दिग्धत्वादिरूपादर्शे ततो विपर्य्ययो वैकृतम्। प्रथमा प्रकृतिरन्यास एव। यदुक्तं "प्रथमां दोषदुष्टिं केचिदामं प्रचक्षते" इति ॥ ४७ ॥

इदानीं सर्वज्वरसाधनार्थं पाचनप्रशंसायमाह नागरमित्यादि। भेदस्तु। दोषोऽयं द्रव्यगुणपर्य्यालोचनया बालकादौ इति भट्टः, व्याधिप्रत्यनीकतया तु पित्तक्षितत्वमस्याभ्युपगम्य सर्वज्वरविषयत्वं श्रेयमित्याह सर्वज्वरेष्विति, अतश्च तत्रापि एतत्प्रशंसायोगान्ते पठ्यते "सर्वज्वरेषु पठ्यन्ते यथादोषमलं प्रति" इति ॥ ४८ ॥

यैर्भेषजं न पेयं तानाह पीताम्बुरित्यादि। भुक्त इति कर्त्तरि क्तः, अथशब्दः समुच्चये निपातस्यानेकार्थत्वात्, तेनेतरत् शमनञ्च न पिबेदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

परिणामप्रशस्तभेषजगुणमाह वीर्य्याधिकमित्यादि। भोजनसमयक्लियमार्गौषधापेक्षया वीर्य्यशीतूत्कटमित्यर्थः। अन्नहीनमिति हेतुगर्भविशेषणं, यतोऽन्नहीनभेषजस्यावरकदोषाभावादखिलमेव शीतः प्रतिपद्यते कोष्ठञ्च सम्यग्भावयति। अन्नहीन इति पाठान्तरे कोष्ठ इति शेषः ॥ ५० ॥

भेषजपाकलक्षणमाह अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यमित्यादि ॥ ५१ ॥

औषधगेये भुक्तं पीतञ्च तथौषधं मयैवेऽत्रं ।
न करोति गदोपशमं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च ॥ ५३ ॥
शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंस्यात् ।
अन्नाहृतं न च मुहुर्वदनान्निरेति ।
प्राग्भुक्तसेवितमथौषधमेतदेव
दद्याच्च हृद्ग्रहणिशूलभिषग्वराङ्गनाभ्यः ॥ ५४ ॥
मात्राया नास्त्यवख्यानं दोषमग्निं बलं वयः ।
व्याधिं द्रव्यञ्च कोष्ठञ्च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेत् ॥ ५५ ॥
उत्तमस्य पलं मात्रा भिषग्भिश्चैव मध्यमे ।
जघन्यस्य पलार्द्धेन क्वाथकार्य्यौषधेषु च ॥ ५६ ॥
कर्षादौ तु पलं यावद्द्यात् षोड़शिकं जलम् ।

भेषजव्यापन्नस्य कृच्छ्रसाध्यत्वमाह अन्नं इत्यादि ॥ ५२ ॥

भेषजाङ्गानि भोजने पञ्चाङ्गानीत्यादि भेषजीयपर्यन्तं दीपनादि औषधस्य इत्यादि। भुक्तं भोजनं एतच्चाभ्यवहारोपलक्षणं तेन, लेह्यपानयोरपि ग्रहणम्, भुक्तमित्यत्र सप्तम्यै न करोति गदोपशमित्यनेनाभिसंबन्धः कार्य्यः, यतः प्रकृतत्वादौषधस्यैव गदोपशमकं युक्तम्, तेनान्नस्यैव, भेषजाङ्गानि भोजनसंयोगमेव गदोपशमं न कार्यमित्यर्थः। पीतमित्यत्र परिमाणाभिप्रायोक्तम्, तेन लेहादीनामपि ग्रहणम्। सुभैषेऽत्रे इत्येव पाठः, अन्यथा छन्दोभङ्गः स्यात् ॥ ५३ ॥

भोजनसमयौषधप्रयोगस्यार्थोपपन्नं विषयविशेषे गुणमाह शीघ्रमित्यादि। शीघ्रपाकिता बुभुक्षितस्य प्रबलजठरानलसमत्वादित्यभिप्रायः। प्राग्भुक्तसेवितमिति भक्तात् पूर्वमध्यशितकाले सेवितम् ॥ ५४ ॥

तत्रैवं किंपरिमाणमित्याह मात्राया इत्यादि। अवख्यानमिति भेषजम्, अवख्यं परकैरप्यनुज्ञं "मात्रा वस्तु व्याधिबलाभिरिष्टी" इति ॥ ५५ ॥

तर्हि मन्दबुद्धिरनध्यवसायः स्यात्। इयतः कालस्य मात्रं प्रकृतं वीक्ष्यादाय उत्तमस्येत्यादि। यो रुजार्थोपधेषिति योऽरुग्यानि क्वाथ्यानि चौषधानि तेषु, किंवा औषधं कारमगृहादि ॥ ५६ ॥

कालस्य तावत् पलमानं तच्च कियता कर्षेण कथनीयमतस्तन्मानमाह कर्षादौ-

ततस्तु कुड़वं यावत् तोयमष्टगुणं भवेत्॥
क्वाथ्यद्रव्यपले कुर्य्यात् प्रस्थार्द्धं पादशेषितम्॥ ५७॥
द्वात्रिंशन्माषकैर्मानपश्चरकस्य तु तैः पलम्।
अष्टचत्वारिंशता स्यात् सुश्रुतस्य तु मापकाः।
द्वादशभिर्धान्यमाषैश्चतुःषष्ट्या तु तैः पलम्॥ ५८॥
एतच्च तुलितं पञ्चरक्तिमाषात्मकं पलम्।

त्यादि। अग्निवेशस्य क्वाथविषयेयं परिभाषा, पलं यावदित्येकपलम्। षोड-शिकं जलमिति षोड़शकर्षादिरूपम्, अतएव कर्षादिमानक्वाथापेक्षया दीयमानस्य षोड़शगुणजलस्य वस्तुगत्या कुड़वादिमानत्वेऽपि न द्वैगुण्यम्, जलमानस्यापि कर्षादिरूपतया निर्दिष्टत्वात्। उक्तं हि "रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुड़वो भवेत्। ग्रन्थद्वयार्द्धयोर्यापि तुल्यं मानं प्रकीर्त्तितम्" इति। रक्तिकादिरिति रक्तिरूपतया निर्देशेत्यर्थः। तत्र इति एकपलादूर्द्धं पलद्वयमारभ्य कुड़वपर्य्यन्त-मित्यर्थः। अत्र पलं यावदित्यस्यैव वचनस्य पेयक्वाथविषयता; ततस्तु कुड़वं यावदित्यादि तु सम्पूर्णश्लोकानुरोधादेवोक्तम्, अतएव पलं यावदित्यस्य पेयक्वाथ-विषयत्वं द्रढयन् पादावशिष्टत्वञ्च बोधयन् क्वथ्यानं श्लोकवचनमुपन्यस्यति क्वाथ्यद्रव्य-पले कुर्य्यादित्यादि। प्रस्थार्द्धमिति द्रवद्वैगुण्यात् षोड़श पलानि अतएवोक्तमत्र "क्वाथ्यद्रव्यपले वारि स्थिरदग्धगुणमिष्यते। चतुर्भागावशिष्टञ्च पेयं पलचतुष्टयम्" इति स्थिरदग्धगुणमिति षोड़शगुणमित्यर्थः। एतेन पले क्वाथे दीयमानस्यापि षोड़शगुण-जलस्य पादावशिष्टताकथनेन कर्षादौ दीयमानस्य षोड़शगुणजलस्य पादावशिष्टता कार्य्येति सूचयति। उक्तञ्चान्यत्र "द्रव्यमापीडितं क्वाथ्यं दत्त्वा षोड़शिकं जलम्। पादावशिष्टं कर्त्तव्यमेष क्वाथविधिः स्मृतः" इति॥ ५७॥

इदानीं क्वाथस्य पलत्रिकर्षादिकमित्यादि यदुक्तं तत् सर्वमकिञ्चित्करं यतो रक्तिकादिज्ञानाधीनं मापकज्ञानं मापकज्ञानाधीनञ्च कर्षपलादिज्ञानं तदेव मूलं निर्णीतम्, अतो मापकादिमानं व्यवस्थापयितुं परिभाषामाह द्वात्रिंशन्माषकै-रित्यादि। द्वात्रिंशद्धान्यमापकैरित्यर्थः। तेन द्वात्रिंशता क्षौद्धिमापैः साधारणै-र्मापकः, तैस्तैव मापकैरष्टचत्वारिंशता चूरुकमते पलं स्यादिति योग्यं, सुश्रुतमते पुनर्क्षौद्धिमापैर्द्वादशभिर्मापकः, तैर्मापकैश्चतुःषष्ट्या सुश्रुतमते पलमित्यर्थः॥ ५८॥

इदानीं मुनेस्तथरकमते यावतीभीरक्तिभिर्मापको भवति तदाह एतच्चेत्यादि।

चरकार्द्धपलोन्मानं चरके दशरक्तिकैः ॥
माषैः पलं चतुःषष्ट्या यद्भवेत् तत् तथेरितम् ॥ ५९ ॥
तस्मात् पलं चतुःषष्ट्या माषकैर्दशरक्तिकैः ।
चरकानुमतं वैद्यैश्चिकित्सासूपयुज्यते ॥ ६० ॥

वातज्वरचिकित्सा ।

बिल्वादिपञ्चमूलस्य क्वाथः स्याद्वातिके ज्वरे ।
पाचनं पिप्पलीमूल गुडूचीविश्वजोऽथवा ॥ ६१ ॥

एतदिति द्वादशधान्यमाषकृतैश्चतुःषष्ट्या माषकैः सुश्रुतेन यत् पलमुक्तं तत् रक्तिकाभिस्तुलितं सत् पञ्चरक्तिमाषात्मकं भूत्वा चरकार्द्धपलोन्मानं भवतीत्यर्थः । एतदेव विशदयति चरके दशरक्तिकैरित्यादि । यतश्चरके द्वात्रिंशन्माषकलायकृतैरष्टचत्वारिंशन्माषकैः यत् पलमीरितमुक्तं तद्दशरक्तिकैश्चतुःषष्ट्या माषकैस्तुलितं सत् तथा तावन्मानमेव भवेत्, यतश्चतुर्विंशत्या माषकलायैर्दशरक्तिकास्तुल्या भवन्ति ततश्च दशरक्तिकमानाश्चतुःषष्टिमाषकाश्चतुर्विंशतिमाषकलायैर्गुणिताः सन्तः षट्त्रिंशदधिकपञ्चदशतमाषकलाया भवन्ति । एवं चरकमतेऽपि द्वात्रिंशन्माषकलायप्रमाणा येऽष्टचत्वारिंशन्माषकास्ते द्वात्रिंशता गुणिताः सन्तः षट्त्रिंशदधिकपञ्चदशशतमाषकलायाः स्युरिति दशरक्तिकमाषकृतपलमानेन सह द्वात्रिंशन्माषकलायप्रमाणमाषकृतपलमानस्य तुल्यता । सुश्रुतमते पुनर्द्वादशमाषकलाया माषकः, ते चतुःषष्टिःपलमित्युक्तम् । ते चतुःषष्टिमाषका द्वादशमाषकलायगुणिताः सन्तोऽष्टषष्ट्यधिकसप्तशतमाषकलाया भवन्तीति चरकोक्तपलमानादर्द्धेन सुश्रुतोक्तपलमानमिति ॥ ५९ ॥

इदानीं चरकसुश्रुतोक्तमानयोर्मध्ये चरकोक्तमानमेव व्यवहारोपयोगिकमित्याह तस्मादित्यादि । यस्माच्चरकोक्तमानमेव वैद्यैश्चिकित्सासूपयुज्यते, तस्माद्दशरक्तिकैश्चतुःषष्ट्या माषकैर्यत् पलं तदेव व्यवहारसिद्धमिति शेषः ॥ ६० ॥

पाचनयोगद्वयमाह बिल्वादीत्यादि ।—बिल्वादिपञ्चमूलं महत् पञ्चमूलम् । अवचारणाप्यनेन क्रियते पिप्पलीमूलेत्यादिकन्तु क्वाथविषयमेवेति, क्वाथार्थोक्तपाचनयोगेन गणरूपेणैव अवचारणा क्रियते, न पुनरगणरूपेण, अवचारणायोगेनापि गणरूपेणैव कषायोऽपि क्रियते । तेन धान्यपिप्पल्यादिना कषायविधिरित्याहुः ; केचित्तु क्वाथार्थोक्तपाचनयोगेनागणरूपेणापि अवचारणमाहुः ॥ ६१ ॥

किराताब्दामृतोदीच्यबृहतीद्वयगोक्षुरैः।
सस्थिराकलसीविश्वैः क्वाथो वातज्वरापहः॥ ६२॥
रास्ना वृक्षादनी दारु सरलं सैलवालुकम्।
कषायः शर्कराक्षौद्रयुक्तो वातज्वरापहः॥ ६३॥
प्रक्षेपः पादिकः क्वाथ्यात् स्नेहे कल्कसमो मतः॥ ६४॥
परिभाषामिमामन्ये प्रक्षेपेऽप्यूचिरे यथा।
कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्य गुड़िकानाञ्च सर्वशः॥
द्रवशुक्त्या स लेढ़व्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः।
मात्रा क्षौद्रघृतादीनां स्नेहक्वाथेषु चूर्णवत्॥ ६५॥
विल्वादि पञ्चमूलौ च गुडूच्यामलके तथा।

किरातेत्यादि।—किरातः चिरायितेति ख्यातम्; अब्दो मुस्तकम्; अमृता गुडूची; उदीच्यं वालकम्; स्थिरा शालपर्णी; कलसी पृश्निपर्णी; विश्वः शुण्ठी; विश्वस्थाने विल्वस्य क्वचित् पाठः। "योगवाहः परं वायुः" इति पित्तयुते पाचनोऽयं योज्य इति निश्चयः॥ ६२॥

रास्नेत्यादि।—वृक्षादनी वन्दा; एलवालुकं स्वनामख्यातं; हारीतेऽयं योगः किन्तु तत्रोत्तरार्द्धमन्यथा पठ्यते, "कोष्णं सगुड़सर्पिष्कं पिबेद्वातज्वरापहम्" इति एवं चन्द्राटेऽपि। शर्कराक्षौद्रपाठस्तु बङ्गसंग्रहपुस्तकेष्वेवास्ति अत आर्षेणापि भवितव्यम्। अतः पित्तश्लेष्मयुते तत्प्रक्षेपो बोध्यः। अयं योगो गुड़मात्रप्रक्षेपादपि रविगुप्तेन पठ्यते॥ ६३॥

क्षौद्रशर्करयोर्मानार्थं परिभाषामाह प्रक्षेप इत्यादि।—क्वाथ्यात् क्वथनीयद्रव्यात् रास्नादेः उत्तमपुरुषापेक्षया पलात् पादिकः कर्ष इत्यर्थः। स्नेहे कल्कसमो मत इति "कल्कस्तु स्नेहपादिकः" इत्युक्तेः कल्कसमः पादिक इत्यर्थः। इमामिति वक्ष्यमाणाम्। कर्ष इत्यादावपि क्षौद्रादीनां मात्रा चूर्णवदित्यतिदेशेन कर्ष एवार्थः। अत एकार्थत्वादनुमतैव। एवं "सितोपलागुड़क्षारसामान्यांशप्रकल्पना" इति वचनस्यापि "प्रक्षेपः पादिकः क्वाथ्यात्" इति वचनेन सहैकवाक्यता ज्ञेया। तथा हि सितोपलादिकमत्रोपलक्षणं तेन मध्वादिकमपि ज्ञेयम्। सामान्यमुत्सर्गसिद्धं पलत्रिकर्षार्द्धपलरूपं यत् क्वाथ्यद्रव्यमानं तस्यांशेन चतुर्भागरूपेण प्रकल्पना येषां ते तथा। तेनापि क्वाथ्यात् पादिक एव प्रक्षेपो ज्ञेयः। समानैषां प्रकल्पनेति

कुस्तुम्बुरुसमो क्षेप कषायो वातिके ज्वरे ॥ ६६ ॥
पिप्पलीशारिवाद्राक्षागतपुष्पाक्षरेणुभिः।
कृतः कषायः सगुडो हन्याच्छ्लेष्मजं ज्वरम् ॥ ६७ ॥
गुडूची शारिवा द्राक्षा शतपुष्पा पुनर्नवा।
सगुडोऽयं कषायः स्यादातज्वरविनाशनः ॥ ६८ ॥
द्राक्षागुडूचीकाश्मर्य्यव्रायमाणाः सशारिवाः।
निपूताश्च सगुडं क्वाथं पिबेदातज्वरापहम् ॥ ६९ ॥

पाठपक्षेऽपि समाना चूर्णसमाना कर्षं इत्यर्थः। तेन "मात्रा शीतकषादीनां यो यत्रोक्तः स तत्रैव चूर्णेऽपि" इत्यनेन सङ्गच्छतां। यत्र क्वाथप्रधानता तत्र कर्षः पादिक इत्यादि परिभाषा एवं यत्र चूर्णमिश्रो क्वाथः तत्र कर्षचूर्णं कल्कस्येति परिभाषा। द्रवगता न दृश्यते इति, न दृश्यत्वेन तदा द्रवगता द्राक्षादिना इत्यर्थः। पाठान्तरेण तदा चतुर्थं इत्यत्र चतुर्थं इत्यत्र द्रवैश्चतुर्थवशिष्टैः पलैरित्यर्थ इति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

क्लिन्नादीत्यादि।—कुस्तुम्बुरु धनीयकम्। सम इति समभागकृतः कषाय इत्यर्थः, एतेन "भागैरभ्यधिके समता विधेया" इति परिभाषार्थः सूचितः। किंवा सम इत्यनुवादः तेन भागं पाचनयोगः किं सर्वत्र इत्यर्थः। चन्दटोऽपि इमामेवार्थं योगं पठति। अत्र क्षेपणपदेन यदा "न शोधयति यद्दोषान् समाद् दोषैरयुक्तमपि, समीकरोति च क्षुधालघ्वं संशमनमुत्तमं" इति न शोधयति यद्दोषान् इति दुष्टान् दोषान् न हरणैर्निःसारयति, एतेन शोधनं व्यवच्छिनत्ति। समाद् दोषैरयुक्तमपि यद्दोषविपरीतं न विभागेन करोति एतेन पाचनं व्यवच्छिनत्ति, पाचनं हि दोषान् विभागीकुर्वन् पचति यथा अग्निर्व्याधौ अन्नादीन् विभागीकुर्वन्नेव पचति, न दोषयुक्तमिति केचित् पाठः, स च न सङ्गतः, दोषैरयुक्तेन पीनसादौ शोधनव्यवच्छेदाय पटान्तरं ग्राह्यम् ॥ ६६ ॥

पिप्पलीत्यादि।—सुश्रुते तथा। यत्र शारिवैव पठ्यते तत्रानन्तमूलमेव, एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्। क्षयजन्यानीति पाठान्तरम्। पिप्पलीशारिवेत्यादिकमारभ्य पाठान्तरे ये पाठान्ते क्षयजन्यौषा एव औषधाः यतः सुश्रुते "क्षतः संशमनीयानि कषायादि निबोध मे" इत्यभिधाय एते योगा उक्ताः ॥ ६७ ॥

गुडूचीत्यादि।—तत्पाठान्तरे गुडूचीस्थाने पिप्पली पठ्यते ॥ ६८ ॥

द्राक्षेत्यादि।—सुश्रुते। काश्मर्य्यं गाम्भारीफलम् ॥ ६९ ॥

शतावरीगुडूचीभ्यां स्वरसो यन्त्रपीड़ितः।
गुड़प्रगाढ़ः शमयेत् सद्योऽनिलकृतं ज्वरम् ॥ ७० ॥

पित्तज्वरचिकित्सा।

कलिङ्गं कट्फलं मुस्तं पाठा तिक्तकरोहणी।
पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥ ७१ ॥
सक्षौद्रं पाचनं पैत्ते तिक्ताब्देन्द्रयवैः कृतम् ॥ ७२ ॥
लोध्रोत्पलामृतापद्मशारिवाणां सशर्करः।
क्वाथः पित्तज्वरं हन्यादथवा पर्पटोद्भवः ॥ ७३ ॥
पटोलयवनिष्क्वाथो मधुना मधुरीकृतः।
तीव्रपित्तज्वरामर्द्दी पानात् तृड्दाहनाशनः ॥ ७४ ॥
दुरालभापर्पटकप्रियङ्गुभूनिम्बवासाकटुरोहिणीनाम्।
जलं पिबेच्छर्करयावगाढ़ं तृष्णास्रपित्तज्वरदाहयुक्तः ॥ ७५ ॥
त्रायमाणा च मधुकं पिप्पलीमूलमेव च।
किराततिक्तकं मुस्तं मधूकं सविभीतकम्।
सशर्करं पीतमेतत् पित्तज्वरविनाशनम् ॥ ७६ ॥

शतावरीत्यादि।—अनयोः स्वरसः सम एव ग्राह्यः ॥ ७० ॥

पैत्तिकज्वरे पाचनयोगमाह कलिङ्गमित्यादि।—कलिङ्गम् इन्द्रयवः। पाठा आकनधी सक्षौद्रमित्यादौ तिक्ता कटुकी ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

लोध्रोत्पलेत्यादि।—उत्पलं नीलोत्पलम्; पद्मं च पद्मपुष्पम्। "गुडूचीशारिवालोध्रकमलोत्पलशर्कराः" इत्यायुर्वेदसारदर्शनात्। एक एवायं योगः सुश्रुते तु योगद्वयं पठ्यते "गुडूचीपद्मलोध्राणां शारिवोत्पलयोस्तथा। शर्करामधुरः क्वाथः पीतः पित्तज्वरापहः", इति। किंवा एतद्वचनसंवादात् सुश्रुतेऽप्येकयोगो व्याख्येयः। पर्पटोद्भव इत्यत्रापि सशर्कर इति योज्यम् ॥ ७३ ॥

पटोलेत्यादि स्पष्टम् ॥ ७४ ॥

दुरालभेत्यादि।—शर्करात्र प्रक्षेपविधिनैव; अन्ये त्ववगाढ़मिति वचनात् सम्यङ्माधुर्य्यादिका शर्करा देयेत्याहुः ॥ ७५ ॥

·खदीरो मधुकं निम्बं कटुका रोहिणी समा।
पचेत्प्रायस्थितं पाकमेतत् पित्तज्वरापहम् ॥ ७७ ॥
एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः।
किं पुनर्यदि सुस्निग्धं चन्दनोदीच्यनागरैः ॥ ७८ ॥
विश्वाम्बुपर्पटोशीरचन्दनसाधितम्।
स्थात् सुशीतलं वारि छर्दिष्णज्वरदाहजित् ॥
पर्पटामृतवालार्या क्वाथः पित्तज्वरापहः ॥ ७९ ॥
द्राक्षारम्भयथायापि काश्मर्यस्यापवा पुनः ॥ ८० ॥
द्राक्षाभयापर्पटकाद्वितीयाक्षार्थं समभ्याकर्षं विदध्यात्।
प्रक्षाप्यमूर्ध्वोन्नमदाहशोषतृष्णान्विते पित्तमये उदरे तु ॥८१॥

आदलान्त्यादि।—आवलाया यवीयावया सहि, मधुकं यष्टिमधु; मधूकं मधूकपुष्पं पित्तवर्धनम् ॥ ७६ ॥

एकोत्यादि।—यवीया क्वाथ; कटुका रोहिणी कटुरोहिणी; उक्तक्वाथ-स्थितं त्रिफलाविडङ्गम्, न तु शीतकषायस्य चाह पाचयेदिति। यवीय चार्थं पूर्वमेव त्रिफलादि व्याख्येयम्, न तु "एकवालावीरितात् वीरी" इत्यादि शीतकषायोक्तिना ।७७।

एक इत्यादि। चन्दनं रक्तचन्दनम्; नागरं कटुकमपि न पित्ते विरुद्धते कटुकत्वादिनात् ॥ ७८ ॥

विश्वेत्यादि।—अम्बु वारुणम्, पर्वं सुखम्। पर्पटेत्यादि।—पर्पटस्य मुस्तकी क्वाथत्वात् क्वथः ॥ ७९ ॥

द्राक्षेत्यादि।—मुद्गस्य। काश्मर्यस्य; दीप्यानु; मुद्गं तु पुनरे कविंशतेर्द्रव्यैः पञ्चमूलं पाठात् बलापरिहार्यं ज्ञेयम्, पञ्चिकापरिहार्यं कुशाशी पर्वं कं ज्ञेयम्, दीप्याद ज्ञेयमेव; एवं वाक्यार्थं चापि जानीयात्। अत्र क्वाथारम्भयोनामो-ल्लेखो वीप्सः। वाक्यस्यान्तरेऽपि विधीयः। एवच वीप्सयं "मुद्गपर्णीपर्पटीनागरा-दारिवीरचन्दनीशाना। एकैकशश्चः क्वाथः शीतः पित्तज्वरापहः" इत्यत्रापि मुद्गपर्णी पदस्य, दीप्याद वीप्सयं एकैकशश्चः क्वाथः इत्यत्रापि दीप्यादेः एकैक प्रयोगे विधेय इति व्याख्यातम् ॥ ८० ॥

द्राक्षेत्यादि।—कषायविशेषणात् रम्भाद; दीप्यानु; द्राक्षं मधुरात्; मद्रि

व्युषितं धन्याकजलं प्रातः पीतं सशर्करं पुंसाम्।
अन्तर्दाहं शमयत्यचिराद् दूरप्ररूढमपि ॥ ८२ ॥
पित्तज्वरेण तप्तस्य क्रियां शीतां समाचरेत् ॥ ८३ ॥
विदारी दाड़िमं लोध्रं दधित्थं बीजपूरकम्।
एभिः प्रदिह्यान्मूर्द्धानं दाहार्त्तस्य देहिनः ॥ ८४ ॥
घृतभृष्टास्थपिष्टा च धात्रीलेपाच्च दाहनुत्।
अस्थपिष्टैः सुशीतैर्वा पलाशतरुजैर्दिहेत् ॥
वदरीपल्लवीत्थेन फेणेनारिष्टकस्य वा ॥ ८५ ॥
कालेयचन्दनानन्तायष्टीवदरकाञ्जिकैः।

इति केचित्, अयं पचः प्रचारी। अन्ये तु तत्फलैः सह मिलित्वा क्वाथ इत्याहुः ॥ ८१ ॥

व्युषितमित्यादि।—धन्याकाथ एव व्युषितः कार्य्यः इति कश्चित्, अन्ये तु "द्रव्यादायोद्धितात् तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात्। कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः। षड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सलिलाच्छीतफाण्टयोः। आढ्यं तं भेषजपलं रसाख्यां पलद्वयम्" इति शास्त्रयुक्त्या शीतकषायमित्याहुः। हडुवैद्यास्तु भेषजार्द्धपले जलपलद्वयेन शीतकषायं कुर्वन्ति ॥ ८२ ॥

पित्तज्वरेण तप्तस्येत्यादि। तप्तस्येत्यनेन वक्ष्यमाणा प्रदेहाद्या शीतलक्रिया जीर्णज्वर एव कर्त्तव्येति बोधयति। अत एवोक्तं सुश्रुते "परिषेकान् प्रदेहांश्च स्नेहान् संशोधनानि च। स्नानाभ्यङ्गदिवास्वप्नशीतव्यायामयोषितः। कषायगुरुभक्ष्याणि क्षीरादीनि तथैव च। सारवन्ति च भोज्यानि वर्जयेत् तरुणज्वरी" ॥ ८३ ॥

विदारीत्यादौ।—दधित्थं कपित्थफलम्; दाड़िमस्यापि फलं बीजपूरकस्य केशरम् ॥ ८४ ॥

घृतेत्यादि।—धात्री आमलकी; आदौ अस्थकाञ्जिकपिष्टा पश्चान्नागघृतभृष्टेत्यर्थः। अस्थपिष्टैरित्यादि अत्रं काञ्जिकम्; पलाशतरुजैश्च पलाशनवपल्लवैः दिहेत् लिम्पेत् वदरीपल्लवीत्थेनेत्यादि।—अत्रापि वदरीपल्लवं काञ्जिकेन पिष्टा प्रचुरकाञ्जिकेन गोलयित्वा सन्यागदग्धेन प्रसव्य फेनग्रहणं कर्त्तव्यम्। एवं निम्बपत्रस्येत्याहुः ॥ ८५ ॥

सघृतैः स्याच्छिरोलेपस्तृष्णादाहार्त्तिशान्तये ॥ ८६ ॥
उत्तानसुप्तस्य गभीरताम्रकांस्यादिपात्रं प्रणिधाय नाभौ ।
तत्राम्बुधारा बहुला पतन्ती निहन्ति दाहं त्वरितं सुशीता ॥ ८७
पीतकाञ्जिकवस्त्रावगुण्ठनं दाहनाशनम् ॥ ८८ ॥
जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्द्ध्नि तु दापयेत् ।
केशरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ॥ ८९ ॥
मातुलुङ्गशिफाविश्वब्राह्मीग्रन्थिकसम्भवम् ।
कफज्वरेऽम्बु सक्षारं पाचनं वा कणादिकम् ॥ ९० ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम् ।
मरिचैलाजमोदेन्द्रपाठारेणुकजीरकम् ॥
भार्गी महानिम्बफलं हिङ्गु रोहिणिसर्षपम् ।
विड़ङ्गातिविषे मूर्वा चेत्ययं कीर्त्तितो गणः ॥

कालेयेत्यादि ।—कालेयं कालेयकाष्ठम् ; अनन्ता अनन्तमूलम् ; बदरं बदरफलम् । सघृतैरिति घृतमत्र शतधौतं प्रयच्छन्ति वृद्धाः ॥ ८६ ॥

उत्तानेत्यादि ।—सर्वत्रैव कफसम्बन्धं विना यथा गात्रे अम्बुकणा न पतन्ति, तथा कार्य्यम् ॥ ८७ ॥

पीतेत्यादि ।—परन्तु सम्यगालोडयित्वा क्रियते ॥ ८८ ॥

जिह्वेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । लेपोऽयम्, क्लोम पिपासास्थानम् ; मूर्द्ध्नि शिरस्तालुमध्ये ॥ ८९ ॥

मातुलुङ्गेत्यादि ।—शिफा मूलम् ; ब्राह्मी ब्राह्मीशाकम्, ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् ; सक्षारमिति मातुलुङ्गशिफाविशेषणमेव, न तु कणादिकमित्यस्य, यतस्तन्त्रान्तरे पिप्पल्यादिकन्तु पाचनं कफजे ज्वर इत्युक्तम् । न तु यवक्षारप्रक्षेप इति ॥ ९० ॥

कणादिकमिति सुश्रुतोक्तपिप्पल्यादिगणः अतस्तमेव गणं निर्दिशति । पिप्पलीत्यादि ॥ ९१ ॥

कटुकमित्यादि ।—तन्त्रान्तरस्य । सुश्रुते "हरिद्रा चित्रकं निम्बमुशीरातिविषे वचा" इति दर्शनात् कटुकस्थाने उशीरमिति निश्चलः पठति । कटुकेत्यादि ।—वचान्त एको योगः, कुष्ठादिपटोलान्तो द्वितीयः अतएव वृन्दे पूर्वार्द्धे परि-

पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्यारोचकज्वरान्।
निहन्याद्दीपनो गुल्मशूलघ्नस्त्वामपाचनः॥ ९१॥
कटुकं चित्रकं निम्बं हरिद्रातिविषे वचा।
कुष्ठमिन्द्रयवं मूर्वा पटोलस्त्रापि साधितम्॥
पित्तेष्वरिचसंयुक्तं सक्षौद्रं श्लैष्मिके ज्वरे॥ ९२॥
निम्बविश्वासृतादारु शटी भूनिम्बपौष्करम्।
पिप्पल्यो हृहतो चेति क्वाथो हन्ति कफज्वरम्॥ ९३॥
सिन्धुवारदलक्वाथः सोषणः कफजे ज्वरे।
जत्रुयोश्च बले क्षीणे कर्णे वा पिहिते पिबेत्॥ ९४॥
आमलक्यभया कृष्णा चित्रकश्चेत्ययं गणः।
सर्वज्वरकफातङ्कभेदी दीपनपाचनः॥ ९५॥
त्रिफला पटोलवासाच्छिन्नरुहातिक्तरोहिणीषड्ग्रन्थाः।
मधुना श्लेष्मसमुत्थे दशमूली वासकस्य वा क्वाथः॥ ९६॥
मुस्तं वत्सकबीजानि त्रिफला कटुरोहिणी।

त्यज्य कुष्ठमित्यादि द्वितीयार्धमेव पठ्यते। उत्तरणस्तु एकयोगत एव सुश्रुतटीकायां व्याख्यातवान्। पटोलमिति पटोलपत्रम्, "पटोलादेरुदमया" इति वचनात्। साधितमित्यनन्तरं कषायमिति शेषः। मरिचमत्र मधु तु प्रचुरं प्रक्षेप्यं तीक्ष्णमृदुवीर्यत्वादिति चक्रः॥ ९२॥

निम्बेत्यादि।—पौष्करमूलम्, तदभावे कुष्ठम्, एवं सर्वत्र। हृहतो कण्टकारी॥ ९३॥

सिन्धुवारेत्यादि।—आयुर्वेदसारस्य। सोषण इति सपिप्पलीकः, अतएव कर्णाद्य इति पठ्यते; अन्ये तु जत्रुशब्देन मरिचं व्याख्यानयन्ति व्यवहरन्ति च॥ ९४॥

आमलकीत्यादि स्पष्टम्॥ ९५॥

त्रिफलेत्यादि।—छिन्नरुहा गुडूची। तिक्तरोहिणी कटुरोहिणी; षड्ग्रन्था वचा; अयं योगो दशमूलीवासकक्वाथसाहचर्यात् क्वाथ एव, दशमूलीवासकाभ्याम् मिलिताभ्यां क्वाथः। अत्रापि मधु प्रक्षिपन्ति॥ ९६॥

परूपकाणि च क्वाथः कफज्वरविनाशनः ॥ ९७ ॥

चातुर्भद्रावलेहिका—

कट्फलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह।
कासश्वासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृत् ॥ ९८ ॥
कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्य गुड़िकानाञ्च सर्वशः।
द्रव्यशुक्त्या स लेढ़व्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः ॥ ९९ ॥
ऊर्द्ध्वजत्रुगरोगघ्नी सायं स्यादवलेहिका।
अधोरोगहरी या तु सा पूर्वं भोजनान्मता ॥ १०० ॥
क्षौद्रोपकुल्यासंयोगः कासश्वासज्वरापहः।
प्लीहानं हन्ति हिक्काञ्च वालानाञ्च प्रशस्यते ॥ १०१ ॥
संसृष्टदोषेषु हितं संसृष्टमथ पाचनम् ॥ १०२ ॥

नवाङ्गः—विश्वामृताब्दभूनिम्बैः पञ्चमूलीसमन्वितैः।
कृतः कषायो हन्त्याशु वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥ १०३ ॥
त्रिफलाशाल्मलीरास्नाराजवृक्षाटरूषकैः।
शृतमम्बु हरेत् तूर्णं वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥ १०४ ॥

मुस्तमित्यादि।—सुश्रुतस्य। वत्सकः कुटजः ॥ ९७ ॥

कट्फलमित्यादि।—कट्फलं स्वनामख्यातम्, शृङ्गी कर्कटशृङ्गी ॥ ९८ ॥

कर्ष इत्यादि—परिभाषा व्याख्याता पूर्वमेव, किन्तु इदं कर्षमानम् उत्तमपुरुषमपेक्ष्य कथितम्, तेन मध्यजघन्यापेक्षया कर्षमानादपकर्षो ज्ञेयः। व्यवहारस्तु द्वित्रैश्चूर्णमापकैरिति ॥ ९९ ॥

अस्योपयोगार्थं समयमाह ऊर्द्ध्वेत्यादि ॥ १०० ॥

क्षौद्रोपकुल्येत्यादौ उपकुल्या पिप्पली ॥ १०१ ॥

द्वन्द्वजानां चिकित्सामाह संसृष्टमित्यादि।—संसृष्टं मिलितं वातहरादिभिः ॥ १०२ ॥

विश्वामृतेत्यादि।—अमृता गुडूची, पञ्चमूली स्वल्पा पञ्चमूली ॥ १०३ ॥

त्रिफलेत्यादि।—शाल्मलीवृक्षस्य मूलम्। राजवृक्षस्य शोणालुवृक्षस्य फलम् अन्तःपरिमार्जनत्वादिति प्रागेवोक्तम्; अटरूषको वासकः ॥ १०४ ॥

किराततिक्तामसृताद्राक्षामामलकीशटीम्।
निष्क्वाथ्य पित्तानिलजे क्वाथं तं सगुड़ं पिबेत् ॥ १०५ ॥
निदिग्धिकावलाराज्ञात्रायमाणासृतायुतैः।
मसूरविदलैः क्वाथो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥ १०६ ॥
पञ्चभद्रम्। गुड़ूची पर्पटं मुस्तं किरातं विश्वभेषजम्।
वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥ १०७ ॥
मधुकं शारिवे द्राक्षा मधुकं चन्दनोत्पलम्।
काश्मरी पद्मकं लोध्रं त्रिफलां पद्मकेशरम् ॥
परूषकं मृणालञ्च न्यसेदुत्तमवारिणि।
मधुलाजसितायुक्तं तत् पीतमूषितं निशि ॥
वातपित्तज्वरं दाहतृष्णामूर्च्छावमिभ्रमान्।
शमयेद्रक्तपित्तञ्च जीमूतानिव मारुतः ॥ १०८ ॥

अथ पित्तश्लेष्मज्वरचिकित्सामाह।

पटोलादिः—पटोलं चन्दनं मूर्वा तिक्ता पाठामृतागणः।

किराततिक्तेत्यादि।—सुश्रुतस्य। अमृता गुड़ूची ॥ १०५ ॥

निदिग्धिकेत्यादि।—निदिग्धिका कण्टकारी। मसूरविदलैरिति श्रीहिमसूरविदलैरिति यक्तुलः। अन्ये तु मसूरविदलं श्यामलतामाहुः, यद्यप्यस्याः पथ्यात्वे मसूरविदला पठ्यते, तथापि लिङ्गमशिष्टं लोकाश्रयत्वात् इति लिङ्गे अनादरः। अस्याश्च द्रव्यगुणे ज्वरघ्नत्वमस्ति, व्यवहारस्तु क्वचिदन्यया क्वचिदश्रीहिमसूरैरेति ॥ १०६ ॥

पञ्चभद्रस्य पित्तकफघ्नत्वमपि बोध्यम्; यदाह हारीतः, "किरातं पर्पटं मुस्तं गुड़ूची विश्वभेषजम्। पित्तश्लेष्मज्वरे कुर्यात् पाचनं ज्वरनाशनम्" इति ॥१०७॥

मधुकमित्यादि।—हे शारिवे श्यामलतानामसु०, मधूकं मधूकपुष्पम्, उत्पलं नीलोत्पलम्; काश्मरी गाम्भारी, अस्याः फलं द्वीपदेशा०, पद्मस्य केशरं किञ्जल्कः; मृणालमुशीरम्; उत्तमवारिणि तण्डुलोदके। एतत् सर्वं शीतकषायविधिना गृहीत्वा पेयम् ॥ १०८ ॥

पित्तश्लेष्मारुचिच्छर्दिज्वरकण्डूविषापहः ॥ १०९ ॥

गुडूच्यादिः—गुडूची निम्बधन्याकं पद्मकं चन्दनानि च ।
एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः ॥
हृल्लासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनः ॥ ११० ॥

चातुर्भद्रकपाठासप्तकौ—

किरातं नागरं मुस्तं गुडूचीञ्च कफाधिके ।
पाठोदीच्यमृणालैस्तु सह पित्ताधिके पिबेत् ॥ १११ ॥

कण्टकार्य्यादिः—कण्टकार्य्यमृताभार्गी-नागरेन्द्रयवासकम् ।
भूनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी ॥
कषायं पाययेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
दाहतृष्णारुचिच्छर्दिकासहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥ ११२ ॥
सपत्रपुष्पवासाया रसः क्षौद्रसितायुतः ।
कफपित्तज्वरं हन्ति सास्रपित्त सकामलम् ॥ ११३ ॥
पटोलं पिचुमर्दश्च त्रिफला मधुकं बला ।

पित्तकफज्वरचिकित्सामाह पटोलमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । गणोक्तत्वात् क्वाथ कल्कादिकल्पनास्य बोध्या ॥ १०९ ॥

गुडूचीत्यादि ।—पद्मकं पद्मकाष्ठम् । यत्र पद्ममित्यस्ति तत्र प्रायः पद्मकेशरमेव गृह्यते । अत्र अत्यन्तदाहपिपासायां हृद्वाः शीतीकृत्य मधु प्रक्षिपन्ति । तिक्तं बहुधा दृष्टफलम् ॥ ११० ॥

किरातमित्यादि ।—"पाठोदीच्यमृणालैस्तु सह पित्ताधिके पिबेत्" इति किरातादिभिः सह मिलित्वा पिबेत् ; अतः पाठासप्तकत्वम् । मृणालमुशीरम् । पित्ताधिक इत्यत्र कफ इति शेषः । जतुकर्णेऽप्युक्तं "भूनिम्ब घन गुडूची-शुण्ठ्यम्बु वासक-भार्ग्यभयापाठा" इति ॥ १११ ॥

कण्टकार्य्यादि ।—भार्गी वामनहाटी , इन्द्र इन्द्रयवः ; यवासकं दुरालभा । एष योगः पित्तोत्तरे कफ इति केचित् ॥ ११२ ॥

सपत्रेत्यादि ।—रसः स्वरसः तस्य गुरुत्वात् अर्द्धपलं प्रायेणोपयुज्यते । सिता-

साधितोऽयं कषायः स्यात् पित्तश्लेष्मोद्भवे ज्वरे ॥ ११४ ॥

अमृताष्टकः—गुडूचीन्द्रयवारिष्टपटोलं कटुरोहिणी।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥
अमृताष्टक इत्येष पित्तश्लेष्मज्वरापहः।
हृल्लासारोचकच्छर्दितृष्णादाहनिवारणः ॥ ११५ ॥
पटोलयवधन्याकं मुद्गामलकचन्दनम्।
पैत्तिके श्लेष्मपित्तोत्थे ज्वरे तृट्छर्दिदाहनुत् ॥ ११६ ॥

पञ्चतिक्तम्।

क्षुद्रामृताभ्यां सह नागरेण सपौष्करञ्चैव किराततिक्तम्।
पिबेत् कषायन्त्विह पञ्चतिक्तं ज्वरं निहन्त्यष्टविधं समग्रम् ॥११७॥
सशर्करामक्षमात्रां कटुकामुष्णवारिणा।
पीत्वा ज्वरं जयेज्जन्तुः कफपित्तसमुद्भवम् ॥ ११८ ॥
दीपनं कफविच्छेदि वातपित्तानुलोमनम्।

मधुनीन्तु प्रत्येकं चतुर्माषकयोरत्र प्रक्षेप इति। पटोलमित्यादौ पिचुमर्दो निम्बः ॥ ११३ ॥

पटोलेत्यादि।—स्पष्टम् ॥ ११४ ॥

अमृताष्टके अरिष्टो निम्बः ॥ ११५ ॥

पटोलेत्यादि।—स्पष्टम् ॥ ११६ ॥

क्षुद्रेत्यादि।—क्षुद्रा कण्टकारी, नागरस्य कटुत्वेऽपि छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायात् पञ्चतिक्तकसंज्ञा ॥ ११७ ॥

सशर्करामित्यादि।—सुश्रुतस्य। कल्पकल्पनेयम्। शर्कराकटुरोहिण्योः मिलित्वा समभागेन कर्षः। वैद्यप्रसारकेऽपि समभाग एवोक्तः। चक्रस्तु शर्करायाः उपसर्जनत्वात् कटुकायाश्च प्राधान्यात् कटुकाया द्वादश माषकाः सितायाश्चत्वार इति तन्न, आयुर्वेदसारे "सिता कटुकया युक्तां पीत्वा चोष्णेन वारिणा। जीर्णज्वरं जयेच्छीघ्रं कफपित्तकृतं ज्वरम्" इत्यत्र सिताया एव प्राधान्येन निर्देशात्, तस्मात् "भागेऽप्यनुक्ते समता विधेया" इति वचनात् समभागतैव युक्ता ॥ ११८ ॥

ज्वरघ्नं पाचनं भेदि घृतं धान्यपटोलयोः ॥ ११९ ॥

वातश्लेष्मज्वरचिकित्सामाह।

कफवातज्वरे स्वेदान् कारयेदूषनिर्मितान्।
स्रोतसां मार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम्।
हत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदे ज्वरमपोहति ॥ १२० ॥
खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्जिकमिश्रो हि वालुकास्वेदः।
शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन् ॥ १२१ ॥
सुस्थनागरभूनिम्बं त्रयमेतत् त्रिकार्षिकम्।
कफवाताभशमनं पाचनं ज्वरनाशनम् ॥ १२२ ॥

पञ्चकोलः—पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम्।
दीपनीयः स्मृतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥ १२३ ॥
पिप्पलीभिः घृतं तोयमनभिष्यन्दि दीपनम्।
वातश्लेष्मविकारघ्नं प्लीहज्वरविनाशनम् ॥ १२४ ॥

दीपनमित्यादि।—अत्र धान्यकस्य दश मापकाः पटोलस्य तु पञ्चापका इति केचित्, तन्न, समभागबाधकाभावात्। घृतं क्वाथः, व्यवहारस्तु व्यञ्जनेनैव ॥११९॥

वातकफज्वरचिकित्सामाह कफवातेत्यादि।—स्वेदनिमितेत्यादि स्वेदनिर्मितानिति करीषव्युषणाग्निवाष्पनिर्मितान्। यद्यपि वातश्लेष्मणि स्निग्धं रूक्ष एव स्वेदो युक्तः, यदुक्तं "स्वेदोऽनिले स्निग्धरूक्षौ वातश्लेष्मणि शस्यते" इति तथापि आमाशयगतस्यैव दोषस्य व्यारम्भकत्वात् वातेऽपि रूक्ष एव स्वेद उक्तः। उक्तं हि "आमाशयगते वाते रूक्षपूर्वः प्रशस्यते" ॥ १२० ॥

तमेव रूक्षस्वेदमाह खर्पर इत्यादि।—स्विद्यते अनेनेति स्वेदः, वालुका एव स्वेदः वालुकास्वेदः, तेन खर्परभृष्टेत्यादि विशेषणं सङ्गच्छते। वालुकाप्रकर इत्यपि पाठः ॥ १२१ ॥

सुस्थेत्यादि।—प्रत्येकं कर्षः ॥ १२२ ॥

पिप्पलीत्यादि।—योगोऽवचारणया क्वाथेनापि क्रियते, प्रत्येकं कोलप्रमाणः योगादस्य पञ्चकोल इति संज्ञा क्रिया ॥ १२३ ॥

पिप्पलीभिः घृतमित्यादि।—पिप्पल्यासीत्पञ्चधेत्वात् क्वाथान्तरवत् अत्र अर्-

आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ताहरीतकीभिः क्वथितः कषायः।
सामे सशूले कफवातयुक्ते ज्वरे हितो दीपनपाचनश्च ॥ १२५ ॥

क्षुद्रादिः वा कण्टकार्य्यादिः।

क्षुद्रामृतानागरपुष्कराह्वयैः कृतः कषायः कफमारुतोद्भवे।
सश्वासकासारुचिपार्श्वरुक्करे ज्वरे त्रिदोषप्रभवे च शस्यते ॥१२६

दशमूलीरसः पेयः कणायुक्तः कफानिले।
अविपाकेऽतिनिद्रायां पार्श्वरुक्श्वासकासके ॥ १२७ ॥
मुस्तं पर्पटकः शुण्ठी गुडूची सदुरालभा।
कफवातारुचिच्छर्दिदाहशोषज्वरापहः ॥ १२८ ॥
दारुपर्पटभार्ग्यब्दवचाधान्यककट्फलैः।
साभयाविश्वपूतीकैः क्वाथो हिङ्गु मधूत्कटः ॥
कफवातज्वरे पीतो हिक्काश्वासगलग्रहान्।
कासश्वासप्रसेकांश्च हन्यात् तरुमिवाशनिः ॥
मात्रा क्षौद्रघृतादीनां स्नेहक्वाथेषु चूर्णवत्।

पत्रादिमानेन क्वाथो न युज्यते ; तेन कर्षमेकमल्पं वा गृहीत्वा कषायः कार्य्यः। प्रबले श्लेष्मणि वाते च योज्यः। वृद्धास्तु क्वाथेन व्यवहरन्ति, अष्टमाषकं गृहीत्वा षडङ्गवदर्द्धशृतमामावस्थायामपि कुर्वन्ति ॥ १२४ ॥

आरग्वधेत्यादि।—आरग्वधः शोणालुफलम्, ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम्, तिक्ता कटुकी ; दीपनपाचनश्चेत्यत्र, "दीपनभेदनोऽसौ" इत्यपि पाठः ॥ १२५ ॥

क्षुद्रेत्यादि।—क्षुद्रा कण्टकारी ॥ १२६ ॥

दशमूलीत्यादि।—रसः क्वाथः। अविपाके दोषाणामीषत्पाके ; तेन पाचनत्वमस्य ॥ १२७ ॥

मुस्तमित्यादि।—क्वाथेन ॥ १२८ ॥

दार्वित्यादि।—पूतिको लाटाकरञ्जः इति निश्चलः। किन्तु भूतीक इति पाठो बहुपुस्तकेषु दृश्यते स च टीकया न व्याख्यातः। भूतीकश्च यमानी। हिङ्गु क्षौद्रयोः प्रक्षेपार्थं परिभाषामाह मात्रेत्यादि।—चूर्णवदिति कर्ष इत्यर्थः। उत्तमस्य

माषिकं हिङ्गुसिन्धूत्थजरणाद्यास्तु शाणिकाः॥ १२९॥
मातुलुङ्गफलकेशरो धृतः सिन्धुजन्ममरिचान्वितो मुखे।
हन्ति वातकफरोगमास्यगं शोषमाशु जड़तामरोचकम्॥१३०॥
सन्निपाते—लङ्घनं वालुकास्वेदो नस्यं निष्ठीवनं तथा।
अवलेहोऽञ्जनञ्चैव प्राक् प्रयोज्यं त्रिदोषजे॥
सन्निपातज्वरे पूर्वं कुर्य्यादामकफापहम्।
पश्चात् श्लेष्मणि संक्षीणे शमयेत् पित्तमारुतौ॥ १३१॥

पलं मात्रेति पक्षे इयं मात्रा ज्ञेया; माषिकं हिङ्ग्विति छेदः। आद्यशब्देन सैन्धव-सौवर्चलमरिचादयः॥ १२९॥

मातुलुङ्गेत्यादि।—सिन्धुजन्म सैन्धवम्॥ १३०॥

सन्निपातज्वरचिकित्सामाह लङ्घनमित्यादि।—यद्यपि सन्निपातज्वरस्त्रिदोषारब्धः, तथापि आमाशयस्य कफस्थानत्वात्, स्थानित्वेन च कफ एव बली; अतस्तत्प्रत्यनीकचिकित्सा प्रथमतो विधेया। अतः कफप्रत्यनीकमेव लङ्घनादिकं प्रथमं कर्त्तव्यम् इत्याह लङ्घनमित्यादि। अतएवोक्तमन्यत्र "श्लेष्मनिग्रहमेवादौ कुर्य्यात् व्याधौ त्रिदोषजे" इति; यत् पुनस्तन्त्रान्तरे "शमयेत् पित्तमेवादौ ज्वरेषु समवायिषु। दुर्निवारतमं तद्धि ज्वरार्त्तेषु विशेषतः।" तथा "वातस्यानु जयेत् पित्तं पित्तस्यानु जयेत कफम्। त्रयाणां वा जयेत् पूर्वं यो भवेद्बलवत्तमः" इत्युक्तं, तत्पुनरवस्थाविशेषे बोध्यम्। तथाहि सामज्वरे कफमेवादितः प्रतिकुर्य्यात्, आमपाकान्ते पित्तमेवादौ, चिरजे मारुतमेवादाविति। अत्रार्थे तन्त्रान्तरं "ज्वरे त्रिदोषजे सामे शमयेत् कफमादितः। पाकान्तमागते पित्तं चिरजे विषमेऽनिलम्" इति। अन्ये पुनः "वातस्यानु जयेत् पित्तम्" इत्यादिश्लोकमतीसारविषयतया वर्णयन्ति। ननु वातादीनां विभिन्नसञ्चयप्रकोपादीनां युगपदवस्थानाभावात् कथं सम्भूय सान्निपातिकव्याध्यारम्भकत्वम्? अथ मन्यते त्रिदोषकरनिदानवशेन प्रकोपादेषां युगपदुपस्थितिरिति; तदपि न मनोरमं यतस्तथाविधनिदानोपसेवनेऽपि दोषाणां विपरीतैर्गुणैः परस्परोपघातात् युगपत्प्रकोपस्य अनुपपत्तेः। अत्रोच्यते न खलु दोषाणां निखिल एव गुणो विपरीतः, समानस्यापि कतिपयगुणस्य सद्भावात् समानेन हि गुणेन दोषाणामन्योन्यप्रकोपस्यापि सम्भवात्। तथाहि रौक्ष्यलाघवाद्यैर्वायुस्तैजसं पित्तं प्रकोपयति, पित्तमप्येवमेव वायुम्, वायुरपि शैत्यात्

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा।
लङ्घनं सन्निपातेषु कुर्य्याद्वारोग्यदर्शनात्॥
दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता।
न हि दोषक्षये कश्चित् सहते लङ्घनादिकम्॥ १३२॥

निष्ठीवनमाह। आर्द्रकस्वरसोपेतं सैन्धवं कटुकत्रयम्।
आकण्ठं धारयेदास्ये निष्ठीवेच्च पुनः पुनः।
तेनास्यहृदयात् श्लेष्मा मन्यापार्श्वशिरोगलात्।
लीनोऽप्याकृष्यते शुष्को लाघवञ्चास्य जायते॥
पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च मूर्च्छाकासगलामयाः।
मुखाक्षिगौरवं जाड्यमुत्क्लेशश्चोपशाम्यति॥
सकृद्द्वित्रिचतुः कुर्य्यात् दृष्ट्वा दोषबलाबलम्।
एतद्धि परमं प्राहुर्भेषजं सन्निपातिनाम्॥ १३३॥
मातुलुङ्गार्द्रकरसं कोष्णं त्रिलवणान्वितम्।

कफम्, कफोऽपि तथा वायुम्, पित्तञ्च द्रवत्वेन कफम्, कफोऽपि तथा पित्तमिति, गुणसाम्यम्। न वाच्यम्, विपरीतस्तु गुणो भूयान् अल्पं समानगुणमभिभूय प्रशमयत्येव, कुतो न करोत्येव यतो दूष्यापेक्षया त्रिदोषकरद्रव्यप्रभावाच्च दोषगुणा दूषयन्ति परं न शमयन्तीति। दृढ़बलस्त्वाह "विरुद्धैरपि न त्वेते गुणैर्घ्नन्ति परस्परम्। दोषाः सहजसात्म्यत्वात् घोरं विषमहीनिव" इति। अस्यार्थस्तु अस्मदीयचरकतत्त्वप्रदीपिकायामनुसन्धेयः॥ १३१॥

लङ्घनं सूचयित्वा दोषभेदेन तदवधिमाह त्रिरात्रमित्यादि।—त्रिरात्र लङ्घनविधिविकल्पो यथाक्रममुल्बणवाताद्यपेक्षया ज्ञेयः। कुर्य्याद्वारोग्यदर्शनादित्यभिधानं समवृद्धदोषत्रयापेक्षया बलसम्पत्तौ च ज्ञेयम्। एतावन्तं कालं कथं लङ्घनं कर्त्तुं शक्यमित्याशङ्क्याह दोषाणामित्यादि। "लङ्घनादिकम्" इत्यत्र आदिशब्दात् वालुकास्वेदादीनामपि ग्रहणम्॥ १३२॥

निष्ठीवनमाह आर्द्रकेत्यादि।—आर्द्रकस्वरसमुष्णं कृत्वा सैन्धवादिचूर्णमनुरूपं दत्त्वा निष्ठीवनमुपदिशन्ति वृद्धाः॥ १३३॥

अन्यद्वा सिद्धिविहितं तीक्ष्णं नस्यं प्रयोजयेत् ॥
तेन प्रभिद्यते श्लेष्मा प्रभिन्नश्च प्रसिच्यते ।
शिरोहृदयकण्ठास्यपार्श्वरुक् चोपशाम्यति ॥ १३४ ॥

मधूकसारादिः ।

मधूकसारसिन्धूत्थवचोषणकणाः समाः ।
श्लक्ष्णं पिष्ट्वाम्भसा नस्यं कुर्य्यात् संज्ञाप्रबोधनम् ॥ १३५ ॥
सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपं कुष्ठमेव च ।
वस्तमूत्रेण पिष्टानि नस्यं तन्द्रानिवारणम् ॥ १३६ ॥
अञ्जनमाह—शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवैः ।
अञ्जनं स्यात् प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ॥ १३७ ॥

अष्टाङ्गावलेहिका—

कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी ।
श्लक्ष्णचूर्णीकृतञ्चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥

नस्यमाह मातुलुङ्गेत्यादि ।—लवणत्रयं सैन्धवसौवर्चल-विड़म् । सिद्धिविहितमिति । अस्य योगस्य भालुकितन्त्रोक्तत्वात् भालुकितन्त्रस्यैव सिद्धिस्थाने ज्ञेयम् ॥ १३४ ॥

मधूकसारेत्यादि ।—मधूकं फलविशेषस्तस्य सारः फलास्थि, ऊषणं मरिचम् ; अम्भसा कोष्णेन ॥ १३५ ॥

सैन्धवमित्यादि । —श्वेतमरिचं शोभाञ्जनबीजम् ॥ १३६ ॥

अञ्जनमाह । शिरीषेत्यादि ।—शिला मनःशिला । सरसोनेत्यादिविशेषादेको योगः पृथक्पाठात् पृथक्योगोऽपि बोध्यः । यदुक्तमायुर्वेदसारे "शूकाक्षबीज-गोमूत्र-कणा-मरिच-सैन्धवैः । शिलावचारसोनैर्वा अञ्जनं स्यात् प्रबोधनम्" इति ॥ १३७ ॥

अवलेहमाह कट्फलमित्यादि ।—यासो दुरालभा, कारवी कृष्णजीरकम् । सन्निपाते स्वेदस्य सर्वदा हितत्वेन अग्निसम्बन्धसमुद्भूतं देहस्य उष्णत्वं मधु च उष्णे विरुध्यते, अतस्तत्र मधु त्यक्त्वा आर्द्रकस्वरसेनावलेहः कार्य्य इत्याह ऊर्द्धग इत्यादि । एकमुष्णे इति पदं स्वेदादिविशेषणम् अपरञ्चोपपत्त्यर्थम् । यस्मात् उष्ण-विरोधि मधु ततो मधु त्यक्त्वा इत्यर्थः । ननु "क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां

एषावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणम्।
हिक्कां श्वासञ्च कासञ्च कण्ठरोगं नियच्छति॥
जर्ङ्गलेषहरणे उष्णे स्वेदादिकर्मणि।
विरोध्युष्णे मधु त्यक्ता कार्य्यंपार्द्रकजे रसैः॥ १३८॥

प्रयोजयेत्। पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः" इत्यनेन सुश्रुते क्रियासङ्करो निषिद्धः, तत् कथं नस्यनिष्ठीवनादीनां युगपदेव सन्निपातज्वरे विधानम्? अवोचते, क्रियासङ्करो ह्यनेककियामेलकः, तस्य च दूषकत्वं न सदृशत्वमात्रेण, किं तर्हि अतिमात्रत्वेन अग्निमान्द्यजनकतया तया परस्परगुणविरोधाद्दुष्टयोरपि निष्फलतया च। एतद्दोषहरणः परिमार्जन एव सम्भवति, न पुनर्बहिःपरिमार्जने नस्यनिष्ठीवनादौ। एतदभिसन्धाय छन्दोऽपि समाधानमुक्तवान् यथा "क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिः क्रियासाङ्कर्यमिष्यते। भिन्नरूपतया यान्तु ताः कुर्वन्ति न दूषणम्" इति। तुल्यरूपता चान्तःपरिमार्जनत्वेनैव शङ्क्या। तेनायमर्थः एकस्मिन् अन्तः परिमार्जने उपयुक्ते यद्यपरमन्तःपरिमार्जनमुपयुज्यते, तेनैव क्रियासाङ्कर्यरूपा उक्तरीत्या दूषकत्वं न बहिःपरिमार्जने नस्यादाविति। कषायादिभेषजोपयोगान्तरं पुनरवलेहादिदाने च यद्यपि क्रियासाङ्कर्यदोषो भवत्येव, तथापि क्षाण्ण्यादुतया न विरोधः। तदद्वता घानादिद्रव्यव्यवहारात् दीपानुपलम्भाच्च बोध्यम्। किं वा क्रियासाङ्कर्यस्य दोषत्वात्तया कण्ठरोधादिबलवदपायप्रयुक्तया च निषिद्धमध्यबलेषादिकमवस्थाविशेषे अङ्गीक्रियते। यथा पीतविषे यावागूं वमनम्। अन्ये तु कल्पनया तुल्यरूपतां व्याख्याय कषायावलेह्यौषधयोरपि कल्पनाभेदान्न साङ्कर्यमित्याहुः। तन्न, सुश्रुते अग्निमान्द्यादिहेतुत्वेन क्रियासङ्करमात्रस्यैव दोषत्वमुक्तम्। तव चातुल्यरूपता तुल्यरूपता वेति विशेषो नास्ति। केवलं छन्देनैव कषायनस्यादीनां सन्निपाते युगपदुपयुज्यमानानामविरोधार्थम्, क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिरिति वचनं नियतम्। तत्र क्रियाहयं कल्पनया तुल्यरूपमतुल्यरूपं वा भवतु, उभयथाप्यतिमात्रादिग्निमान्द्यादिहेतुतया निषिद्धमेव। तेनाभिन्नकल्पनालक्षेऽपि भेषजद्वयं युगपद्युक्तं अतिमात्रत्वादिना अग्निमान्द्यादिहेतुत्वं दूषकतावीजमस्त्येवेति। तस्मात् अन्तःपरिमार्जनत्वेनैव तुल्यरूपत्वम्, बहिःपरिमार्जने च भिन्नरूपत्वं व्याख्याय कषायनस्याञ्जनादिषु क्रियासाङ्कर्यदोषत्वं परिहरणीयम्॥ १३८॥

पञ्चमुष्टिः—यवकोलकुलत्थानां मुद्गामलकशुण्ठयोः ।
एकैकमुष्टिमाहृत्य पचेदष्टगुणे जले ॥
पञ्चमुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापहः ।
शस्यते गुल्मशूले च श्वासे कासे क्षये ज्वरे ॥ १३९ ॥

चातुर्भद्रकपञ्चमूलकम्—

पञ्चमूलीकिरातादिर्गणो योज्यस्त्रिदोषजे ।
पित्तोत्कटे च मधुना कणया च कफोत्कटे ॥ १४० ॥
दशमूलम्—बिल्वश्योणाकगाम्भारीपाटलागणिकारिकाः ।
दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् ॥
शालपर्णीपृश्निपर्णीबृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
वातपित्तहरं वृष्यं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥
उभयं दशमूलन्तु सन्निपातज्वरापहम् ।
कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्वशूले च शस्यते ॥
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृद्ग्रहनाशनम् ॥ १४१ ॥

यवेत्यादि ।—प्रत्येकं यवादीनां मुष्टिमन्तर्नखम्, न तु पलं द्रव्यबाहुल्यात् अयमेव पक्षः प्रचारी । एकैकं द्रव्यमाहृत्य समुदितानामेषां मिलित्वा पलमात्र पचेदित्यन्ये । चक्रः पुनर्यवादीनामाहारद्रव्यत्वात् प्रत्येकं पलमानत्वेऽपि न दोष इत्याह । अस्यैव योगस्य धान्यशुण्ठीयोगात् सप्तमुष्टिक इत्यपि नाम । यदुक्तं "यवकोलकुलत्थैश्च मुद्गमूलकशुण्ठकैः । धन्याकविश्वसंयुक्तैर्यूषः स्यात् सप्तमुष्टिकः" ॥ १३९ ॥

पञ्चमूलीत्यादि । वातपित्तोक्तनवाङ्गयोग एवायम् । अत्र पुनर्मधुयोगात् पित्तोल्बणत्रिदोषहन्तृत्वम्, पिप्पलीयोगाच्च कफोल्बणत्रिदोषहन्तृत्वमस्य ज्ञेयम् । अत्र कनीयस्या एव पञ्चमूल्या व्यवहारः । अन्ये पुनः श्लेष्मोल्बणे महतीं पञ्चमूलीमाहुः ॥ १४० ॥

दशमूलस्य उक्तत्वादुक्तव्याख्याद्वयानुरोधाच्च पञ्चमूलद्वयमाह बिल्वेत्यादि ।—महातरुसम्भवत्वात् बिल्वादिपञ्चमूलस्य महत्त्वं स्वल्पतरुसम्भवत्वाच्च शालपर्ण्यादीना-

चतुर्दशाङ्गः—

चिरज्वरे वातकफोल्वणे वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः।
किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः शुद्ध्यर्थिने वा त्रिवृता विमिश्रः१४२

वातश्लेष्महरोऽष्टादशाङ्गः—

दशमूली शटी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभम्।
भार्गी कुटजवीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी॥
अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः।
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्तिश्वासहिक्कावमीहरः॥ १४३॥

पित्तश्लेष्महरोऽष्टादशाङ्गः—

भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्द-
तिक्तेन्द्रवीजधनिकेभकणाकषायः।
तन्द्रीप्रलापकसनारुचिदाहमोह-
श्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति॥ ४

मुस्ताद्यगणः—मुस्तपर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधम्।
त्रिफला धन्वयासञ्च नीली कम्पिल्लकं त्रिवृत्॥
किराततिक्तकं पाठा वला कटुकरोहिणी।
मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते॥
अष्टादशाङ्गमुदितमेतद्वा सन्निपातनुत्।

मल्पत्वं ज्ञेयम्। सुश्रुते तु गोक्षुरस्थाने एरण्डमूलं पठ्यते, चरके तु गोक्षुर इति। तेन सुश्रुतप्रयोगेषु एरण्डमूलेन, वृक्कादिप्रयोगेषु गोक्षुरेणैव व्यवहार इति शालिहोत्रादावप्येरण्डमूलेनैवेति॥ १४१॥

चिरज्वर इत्यादि।—वातकफोल्वण इत्युभयत्रापि सम्बध्यते। शुद्ध्यर्थिने वा त्रिवृता विमिश्र इति मलविबन्धे सति शोधनार्थं त्रिचतुरत्रिवृच्चूर्णमापकाणां प्रक्षेप इत्याहुः॥ १४२॥

दशमूलीत्यादि।—स्पष्टम्॥ १४३॥

भूनिम्बेत्यादि।—इन्द्रवीजम् इन्द्रयवः। मुस्तेत्यादि।—नीली नीलवृक्षा;

पित्तोत्तरे सन्निपाते हितञ्चोक्तं मनीषिभिः ।
मन्यास्तम्भे ऊरुघाते उरःपार्श्वशिरोग्रहे ॥ १४४ ॥

शट्यादिगणः—शटी पुष्करमूलञ्च व्याघ्री शृङ्गी दुरालभा ।
गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥
एष शट्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्तिश्वासे तन्द्रगञ्च शस्यते ॥ १४५ ॥

बृहत्यादिगणः—बृहत्यौ पुष्करं भार्गी शटी शृङ्गी दुरालभा ।
वत्सकस्य च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥
बृहत्यादिर्गणः प्रोक्तः सन्निपातज्वरापहः ।
कासादिषु च सर्वेषु देयः सोपद्रवेषु च ॥ १४६ ॥
भार्गीं पुष्करमूलञ्च रास्नां बिल्वं यमानिकाम् ।
नागरं दशमूलञ्च पिप्पलीञ्चाप्सु साधयेत् ॥
सन्निपातज्वरे देयं हृत्पार्श्वानाहशूलिनाम् ।
कासश्वासाग्निमन्दत्वं तन्द्रीञ्च विनिवर्त्तयेत् ॥
द्विपञ्चमूली षड्ग्रन्था विश्वगृध्रनखीद्वयम् ।
कफवातहरः क्वाथः सन्निपातहरः परः ॥ १४७ ॥

कम्पिल्लकं गुण्डारोचनी । बलास्थाने वचेति न पाठः, आयुर्वेदसारादौ बलापाठात् ॥ १४४ ॥

शटीत्यादि ।—किरातस्थाने केचित् पटोलं पठन्ति, तन्न, हारीतजतुकर्णचन्द्राटविदेहेषु किरातस्यैव पाठादिति ॥ १४५ ॥

बृहत्यावित्यादि ।—कासादिष्वित्यत्र आदिशब्दग्रहणात् शट्याद्युक्तहृद्ग्रहादीनां ग्रहणम् । चरकेऽपि शट्याद्यनन्तरमस्य योगस्य पाठात् ॥ १४६ ॥

भार्गीमित्यादि ।—भेलस्य । बिल्वं बिल्वमूलं यौगिकमस्तम्भकत्वात् । दशमूलञ्चेति पाठपक्षेऽपि भागद्वयं तस्य ग्राह्यं, किन्तु भेले "नागरञ्च मृणालञ्च पिप्पली च" इति पाठो दृश्यते एवं चन्द्राटेऽपि, अत एकभागस्तस्येति युक्तम् । द्विपञ्चमूली-

अभिन्यासज्वरचिकित्सामाह।

कारवीपुष्करैरण्डत्रायन्तीनागरामृताः।
दशमूलीशटीशृङ्गीयासभार्गीपुनर्नवाः॥
तुल्या मूत्रेण निष्क्वाथ्य पीताः स्रोतोविशोधनाः।
अभिन्यासज्वरं घोरमाशु घ्नन्ति समुद्धतम्॥ १४८॥
मातुलुङ्गाश्मभिद्बिल्वव्याघ्रीपाठोरुबूकजः।
क्वाथो लवणमूत्राढ्योऽभिन्यासानाहशूलनुत्॥ १४९॥
निद्रोपेतमभिन्यासं क्षीणं विद्याद्धतौजसम्॥ १५०॥
कण्ठरोधकफश्वासहिक्कासन्न्यासपीड़ितः।
मातुलुङ्गार्द्रकरसं दशमूल्यम्भसा पिबेत्॥ १५१॥
व्योषाब्दत्रिफलातिक्तापटोलारिष्टवासकैः।
सभूनिम्बामृतायासैस्त्रिदोषज्वरनुज्जलम्॥ १५२॥

त्यादि।—द्विपञ्चमूली दशमूली, षड्ग्रन्था वचा; गृध्रनखीद्वयं कानागरकुड़करा-णिभेदात् रक्तश्वेतपुष्पभेदाद्वा॥ १४७॥

सन्निपातज्वरभेदस्याभिन्यासस्य चिकित्सामाह कारवीत्यादि।—कारवी कृष्ण-जीरकम्; त्रायन्ती त्रायमाणा; मूत्रेण गोमूत्रेण॥ १४८॥

मातुलुङ्गेत्यादि।—अश्मभित् पाषाणभेदी; बिल्वस्य मूलं, लवणं सैन्धवं, मूत्रं गोमूत्रम्। गोमूत्रसैन्धवे प्रक्षिप्य क्वाथः पेयः। गतप्रयोगदर्शनात् गोमूत्रेण क्वाथः प्रक्षेपश्च लवणमित्येके॥ १४९॥

रुग्विनिश्चये अभिन्यासलक्षणस्य अनुक्तत्वात् तल्लक्षणमिहैवाह निद्रोपेतमित्यादि।—सन्निपातज्वरमेव निद्रोपेतमभिन्यासं विद्यात्। क्षीणं वद्याद्धतौजसमिति क्षीणमिति क्षीणधातुगतम्। अभिन्यासज्वरमेवं सन्निपातज्वरमेव क्षीणधातुगतं हतौजसं विद्यात्। उक्तं सुश्रुते "अभिन्यासन्तु तं प्राहुर्हतौजसमथापरे। सन्निपातज्वरं कृच्छ्रमसाध्य-मपरे जगुः" इति॥ १५०॥

कण्ठरोधेत्यादि।—दशमूलक्वाथमेव मातुलुङ्गार्द्रकरसे प्रक्षिप्य पिबेदित्यर्थः॥ १५१॥

व्योषेत्यादि।—अरिष्टो निम्बः, तस्य त्वक्; जलं क्वाथः॥ १५२॥

त्रिवृद्विशालात्रिफलाकटुकारग्वधैः कृतः ।
सक्षारो भेदनः क्वाथः पेयः सर्वज्वरापहः ॥ १५३ ॥
स्वेदोद्गमे ज्वरे देयश्चूर्णो भृष्टकुलत्थजः ।
घर्षेज्जिह्वां जड़ां सिन्धुत्र्यूषणैः साम्लवेतसे ॥
उच्छुष्कां स्फुटितां जिह्वां द्राक्षया मधुपिष्टया ।
लेपयेत् सघृतञ्चास्यं सन्निपातात्मके ज्वरे ॥ १५४ ॥
काकजङ्घा जटा निद्रां जनयेच्छरसि स्थिता ॥ १५५ ॥
सन्निपाते प्रकम्पन्तं प्रलपन्तं न वृंहयेत् ।
तृष्णादाहाभिभूतोऽपि न दद्याच्छीतलं जलम् ॥ १५६ ॥
सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।
शोथः सञ्जायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥
रक्तावसेचनैः पूर्वं सर्पिःपानैश्च तं जयेत् ।
प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्वमनैः कवलग्रहैः ॥
गैरिकं पांशुजं शुण्ठीवचाकटुककाञ्जिकैः ।
कर्णशोथहरो लेपः सन्निपातज्वरे भृशम् ॥ १५७ ॥
कुलत्थकट्फले शुण्ठी कारवी च समांशिकैः ।
सुखोष्णैर्लेपनं कार्य्यं कर्णमूले मुहुर्मुहुः ॥ १५८ ॥

त्रिवृदित्यादि ।—विशाला गोरक्षकर्कटी ; यवक्षारः प्रक्षेप्यः ॥ १५३ ॥

स्वेदोद्गम इत्यादि ।—सन्निपातात्मके ज्वर इत्यन्तं स्पष्टम् ॥ १५४ ॥

काकजङ्घा इत्यादि ।—जटा मूलम् ॥ १५५ ॥

सन्निपात इत्यादि ।—स्पष्टम् ॥ १५६ ॥

सन्निपातज्वरस्यान्ते शेषे सन्निपातज्वरे वा गते इत्यर्थः । रक्तावसेचनैरिति बहुवचनात् रक्तावसेचनं नैरन्तर्य्येण बोध्यम् । जतुकर्णे "शश्वद्रक्तस्य मोक्षणम्" इत्युक्तत्वात् । सर्पिरत्र पञ्चतिक्तत्रिफलाघृतादि । चकारात् वातकफघ्नलेहोऽपि बोध्यः । यदुक्तं तत्रैव "लेहाश्च कफवातघ्नाः कार्य्याः सकवड़ग्रहाः । त्रिफला घृतपानं वा बलं ज्ञात्वा समाचरेत्" इति ॥ १५७ ॥

कुलत्थेति स्पष्टं दशमूलेनापि सुखोष्णेनात्र लेपमुपदिशन्ति ॥ १५८ ॥

जीर्णज्वरचिकित्सामाह। निदिग्धिकादिः—

निदिग्धिकानागरकामृतानां क्वाथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम्।
जीर्णज्वरारोचककासशूलश्वासाग्निमान्द्यार्दितपीनसेषु॥
हन्त्यूर्द्ध्वगामयं प्रायः सायं तेनोपयुज्यते॥ १५९॥
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः क्वाथश्छिन्नरुहोद्भवः।
जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चमूलीकृतोऽथवा॥
कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्डुक्रिमिरोगनुत्।
जीर्णज्वरेऽग्निसादे च शस्यते गुड़पिप्पली॥ १६०॥

विषमज्वर-चिकित्सामाह।

कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी।
पटोलं शारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी॥
निम्बं पटोलं त्रिफला मृद्वीका मुस्तवत्सकौ।
किराततिक्तममृता चन्दनं विश्वभेषजम्॥
गुडूच्यामलकं मुस्तमर्द्धश्लोकसमापनाः।

जीर्णज्वरचिकित्सामाह निदिग्धिकेत्यादि।—निदिग्धिका कण्टकारी, वातकफे क्रियते; पित्तानुबन्धे पिप्पलीं त्यक्त्वा मधु प्रक्षिपन्ति वृद्धाः। पिप्पलीचूर्णस्य माषकद्वयं प्रक्षेप्यं प्रचारादिति कश्चित्। पुराणप्रतिश्यायेऽप्ययं योगो दृष्टफलः। अस्यैव योगस्य सोपपत्तिकं वैद्यव्यवहारसिद्धमुपयोगकालमाह हन्तीत्यादि।—किन्तु विन्दुसारे प्रातःसमयोऽप्युक्तः। यथा "श्वासकासविनाशाय मन्दाग्नेर्दीपनाय च। अरुचेश्च निवृत्त्यर्थं प्रातरुत्थाय तं पिबेत्" इति तथा वृन्दोऽप्याह "तच्च रात्रिज्वरे सायमन्यत्र प्रातरिष्यते" इति॥ १५९॥

पिप्पलीत्यादि।—छिन्नरुहा गुडूची; पञ्चमूली च महती। योगद्वयेऽपि पिप्पलीचूर्णप्रक्षेपः। पित्तानुबन्धे मधु उपदिशन्ति वृद्धाः। इदञ्च योगद्वयं प्रायः सायमुपयुज्यते। कासेत्यादौ गुड़पिप्पल्योः प्रत्येकं माषकत्रयेण व्यवहरन्ति वृद्धाः॥ १६०॥

विषमज्वरचिकित्सामाह कलिङ्गका इत्यादि।—वाग्भटस्य। एते पञ्च योगाः

कषायाः शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधान् ज्वरान् ॥
सन्ततं सततान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकान् ॥ १६१ ॥
गुड़प्रगाढ़ां त्रिफलां पिबेद्वा विषमार्दितः ।
दीर्घपत्रककर्णाख्यनेत्रं खदिरसंयुतम् ॥
ताम्बूलैस्तद्दिने भुक्तं प्रातर्विषमनाशनम् ।
गुडूचीमुस्तधात्रीणां कषायं वा समाक्षिकम् ॥ १६२ ॥

मुस्तकादिः—मुस्तामलकगुडूचीविश्वौषधकण्टकारिकाक्वाथः
पीतः सकणाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥
महौषधामृतामुस्तचन्दनोशीरधान्यकैः ।
क्वाथस्तृतीयकं हन्ति शर्करामधुयोजितः ॥
वासाधात्रीस्थिरादारुपथ्यानागरसाधितः ।
सितामधुयुतः क्वाथश्चातुर्थकनिवारणः ॥
मधुना सर्वज्वरनुच्छेफालीदलजो रसः ॥ १६३ ॥

पञ्चसु सन्तत-सततान्येद्युष्क-तृतीयक-चतुर्थकेषु यथासंख्यं ज्ञेयाः । [illegible] योगाः सर्वत्र इत्याहुः । तत्र यथासंख्यमेव युक्तं सततोल्लेखेन पटोलादि योगस्य, तथा निम्बादेश्चान्येद्युष्कोल्लेखेन, गुडूच्यादेश्च चतुर्थकोल्लेखेन [illegible] दृष्टत्वात् । सन्ततसततान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकानिति पाठस्तु वाग्भटे [illegible] नास्ति वृन्देऽपि नास्ति । तेनायमर्द्धश्लोकः संग्रहे केनापि प्रमादात् लिखितः ॥ १६१ ॥

गुड़प्रगाढामित्यादि ।—सुश्रुतस्य । त्रिफलामित्यत्र क्वथितामिति [illegible] इति डल्हणः । गुड़ोऽत्र प्रक्षेप्यः । दीर्घपत्रकेत्यादि । कर्णाख्यः कानाखोड इति ख्यातः । तस्य विशेषणं दीर्घपत्रेति । नेत्रं मूलं तदपि शुष्कदेशजातं ग्राह्यमुपदिशन्ति वृद्धाः । गुडूचीत्यादि । सुश्रुतस्य अयं योगो यद्यपि पूर्वं चतुर्थके पठितः, तथापि मधुयोगात् विषमज्वरमात्रहन्तृत्वमप्यस्य बोध्यम् । डल्हणस्तु यद्यपि योगोऽयं विषमज्वरे पठितः तथापि समानतन्त्रोक्तत्वात् विषमज्वरविशेषे चतुर्थक एवायं बोध्य इत्याह ॥ १६२ ॥

मुस्तादिमहौषधादौ स्पष्टौ । वासादौ वासास्थाने चन्द्राटे पाठा पठ्यते ;

अजाजी गुड़संयुक्ता विषमज्वरनाशिनी।
अग्निसादं जयेत् सम्यग्वातरोगांश्च नाशयेत्॥ १६४॥
रसोनकल्कं तिलतैलमिश्रं योऽश्नाति नित्यं विषमज्वरार्त्तः।
विमुच्यते सोऽप्यचिराज्ज्वरेण वातामयैश्चापि सुघोररूपैः॥१६५॥
प्रातः प्रातः ससर्पिर्वा रसोनमुपयोजयेत्।
पिप्पलीवर्द्धमानं वा पिवेत् क्षीररसाशनः।
षट्पलं वा पिवेत् सर्पिः पथ्यां वा मधुना लिहेत्॥१६६॥
पयस्तैलं घृतञ्चैव विदारीक्षुरसं मधु।
सम्मूर्च्छ्य पाययेदेतद् विषमज्वरनाशनम्॥ १६७॥
पिप्पलीशर्कराक्षौद्रं घृतं क्षीरं यथाबलम्।
खजेन मथितं पेयं विषमज्वरनाशनम्॥ १६८॥
पयसा विषदंशस्य शकृद्वेगागमे पिवेत्।
वृषस्य दधिमण्डेन सुरया वा ससैन्धवम्॥ १६९॥

व्यवहारस्तु वासयैव। स्थिरा शालपर्णी। पथ्या हरीतकी मधुनेत्यादौ सर्वज्वरनुत् विषमाविषमज्वरनुत्॥ १६३॥

अजाजीत्यादि।—मनाग्भृष्टं कृष्णजीरकमिति चक्रः। शितजीरजमित्यन्ये॥ १६४॥

रसोनकल्कमित्यादि।—भक्तात् पूर्वं कर्त्तव्यं; यदाह चरकः "रसोनस्य सतैलस्य प्राग्भक्तमुपसेवनम्" इति॥ १६५॥

प्रातरित्यादि।—पिप्पलीत्यादियोगौ सौश्रुतौ। षट्पलं सर्पिरत्रैव वक्ष्यमाणम्॥ १६६॥

पय इत्यादि।—दुग्धं शृतं बोध्यम्। विदारीक्षुरसमिति इक्षुरसस्थाने स्वरस इति न पाठः, उक्तं हि हारीते "विदारीक्षुरसः सर्पिर्मधुतैलशृतं पयः। पिबेच्चातुर्थकश्वासकासवातज्वरापहम्" इति। अन्ये तु विदारीस्वरसौ विषमज्वरमात्रे; चातुर्थे इक्षुरसात् योगान्तरमाहुः॥ १६७॥

पिप्पलीत्यादि।—दुग्धं शृतं बोध्यम्॥ १६८॥

पयसेत्यादि।—वृषदंशो विड़ालः। वृषस्यापि शकृदित्यर्थः॥ १६९॥

नीलिनीमजगन्धाञ्च त्रिहतां कटुरोहिणीम्।
पिबेज्ज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः॥ १७०॥
सुरां समण्डां पानार्थे भक्ष्यार्थे चरणायुधान्।
तित्तिरींश्च मयूरांश्च प्रयुञ्ज्याद्विषमज्वरे॥ १७१॥
अस्त्रोटजमहस्रेण दलेन सुहृतां पिबेत्।
पेयां घृतप्लुतां जन्तुश्चातुर्थकहरां लघुम्॥ १७२॥
सैन्धवं पिप्पलीनाञ्च तण्डुलाः समनःशिलाः।
नेत्राञ्जनं तैलपिष्टं विषमज्वरनाशनम्॥
व्याघ्रोवसा हिङ्गुमसी नस्यं तद्वत् ससैन्धवा॥ १७३॥
कृष्णाम्बरष्टढ़ावद्धगुग्गुलूलूकपुच्छजः।
धूपश्चातुर्थकं हन्ति तमः सूर्य्य इवोदितः॥ १७४॥
शिरीषपुष्पस्वरसो रजनीद्वयसंयुतः।
नस्यं सर्पिःससायोगाच्चातुर्थकज्वरं जयेत्॥
नस्यं चातुर्थकं हन्ति रसो वागस्त्यपत्रजः॥ १७५॥

अष्टाङ्गधूपः—

पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी।

विषमज्वरे विरेकार्थमाह नीलिनीत्यादि।—नैलिनी नीलवृक्षः। अगमने आगमनदिवसे॥ १७०॥

सुरामित्यादि।—चरणस्य खट्टम्॥ १७१॥

अस्त्रोटजस्याङ्गुरी॥ १७२॥

सैन्धवमित्यादि।—चरकस्य। अञ्जनशब्दः अभ्यञ्जनेऽपि वर्त्तते; तद्विरासाय नेत्रपदम्। व्याघ्रोत्यादौ स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् लिङ्गमेव प्रयोजकं न तु जातिः॥१७३॥

कृष्णाम्बरेत्यादि।—अम्बरस्य नखत्वं भल्लातकसरसादिभिः, उलूकः पेचक॥ १७४॥

नस्यमाह शिरीषेत्यादि।—रजनीद्वयचूर्णं सर्पिश्च प्रक्षेप्यम्। नस्यमित्यादौ अगस्त्यपत्रं वकसेनपत्रम्। १७५॥

सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम् ॥ १७६ ॥

अपराजिताधूपः।

पुरध्यामवचासर्जनिम्बार्कागुरुदारुभिः।
सर्वज्वरहरो धूपः कार्योऽयमपराजितः॥ १७७ ॥
वैडालं वा शल्लदृयोज्यं वेपमानस्य धूपने।
अपामार्गजटा कव्यां लोहितैः सप्ततन्तुभिः।
बद्धा वारि रवेस्तूर्णं ज्वरं हन्ति तृतीयकम् ॥ १७८ ॥
काकजङ्घा बला श्यामा ब्रह्मदण्डी कृताञ्जलिः।
पृश्निपर्णी त्वपामार्गस्तथा भृङ्गराजोऽष्टमः॥
एषामन्यतमं मूलं पुष्येणोद्धृत्य यत्नतः।
रक्तसूत्रेण संवेष्य बद्धमेकाह्निकं जयेत् ॥ १७९ ॥
मूलं जयन्त्याः शिरसा धृतं सर्वज्वरापहम् ॥ १८० ॥
भूतानुबन्धिनीस्तृतीयकचतुर्थकयोश्चिकित्सामाह।
कर्मसाधारणं यद्यत् तृतीयकचतुर्थकौ।
आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे ॥ १८१ ॥

पलङ्कषेत्यादि।—पलङ्कषा गुग्गुलुः ॥ १७६ ॥

पुरेत्यादि।—पुरो गुग्गुलुः ध्याम गन्धतृणम् ॥ १७७ ॥

वैडालमित्यादि स्पष्टम्। अपामार्गस्य जटा मूलं; वृद्धे पादं दत्वा यस्याः कार्ये इत्याहुः; यन्त्रनविधिस्तुर्वेदसारे यथा "अपामार्गस्य मूलञ्च सम्यगाचालितानतः। दक्षीयाद्बाहुमूलेन सर्वज्वरविमोचनम्" ॥ १७८ ॥

काकजङ्घेत्यादि।—काकजङ्घा स्वनामख्याता; श्यामा वृद्धदारकः, ब्रह्मदण्डी ब्रह्मयष्टिका; कृताञ्जलिः नाडालिया ॥ १७९ ॥

मूलमित्यादि।—जयन्त्याः श्वेताया इत्याहुः मूलं जयन्त्या इत्यर्थे ॥ १८० ॥

भूतानुबन्धिनीस्तृतीयकचतुर्थकयोश्चिकित्सामाह कर्मेत्यादि।—दैवव्यपाश्रयं बलिमङ्गलादि, युक्तिव्यपाश्रयञ्च कषायादि, एतदुभयमपि चिकित्सितं साधारणमित्येनाचीयते। जन्मादिति अकर्मूलत्वार्थमिदं तेन साधारणं चिकित्सितं तृतीयक-

गङ्गाया उत्तरे कूले अपुत्रस्तापसो मृतः ।
तस्मै तिलोदकं दद्यान्मुञ्चत्यैकाहिको ज्वरः ॥
एतन्मन्त्रेण चाश्वत्थपत्रहस्तः प्रतर्पयेत् ।
सोमं सानुचरं देवं समातृगणमीश्वरम् ॥
पूजयन् प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् ॥ १८२ ॥
विष्णुं सहस्रमूर्द्धानं चराचरपतिं विभुम् ।
स्तुवन् नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ॥ १८३ ॥

ज्वरे घृतप्रयोगः ॥

ज्वराः कषायैर्वमनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः ।

चतुर्थकौ कर्मरूपौ जह्यात् हापयेत् निराकुर्य्यादित्यर्थः । ननु ज्वरान्तरे सर्वत्र युक्तिव्यपाश्रयम्, कषायादिकमेवोपदिष्टम्, न दैवव्यपाश्रयम् अत्र पुनः किमर्थं दैवव्यपाश्रयमपि कर्त्तव्यत्वेन उपदिश्यते इत्याह आगन्तुरित्यादि ।—आगन्तुर्भूतादिः । विषमज्वरशब्देन तृतीयक चतुर्थकावेवाभिमतौ । तृतीयकचतुर्थकशब्देनात्र तद्विपर्य्ययस्यापि ग्रहणम् । अन्ये तु यद्यप्यागन्तुरनुबन्धो हि इत्यादिवचनबलाद्विषमज्वरमात्र एव दैवव्यपाश्रयं कर्म कर्त्तव्यमित्यायाति तथापि तृतीयकचतुर्थकाविति यदुक्तं तद्विशेषार्थम् । तेन तृतीयक-चतुर्थकयोः प्रायेण भूतानुबन्धजन्यत्वात् तयोरेव विशेषेण दैवव्यपाश्रयं कर्म कर्त्तव्यमित्याहुः । अन्ये तु साधारणशब्देन दोषमात्रसाधारणं युक्तिव्यपाश्रयमात्रं कर्मोच्यते । जह्यादित्यस्य त्यजतीत्यर्थः तेन तृतीयकचतुर्थके युक्तिव्यपाश्रयमात्रं न कार्य्यं किन्तूभयमपि कार्य्यम् । एवञ्चागन्तुरनुबन्धो हीत्यादि द्वितीयार्द्धमपि सङ्गच्छत इत्याहुः ॥ १८१ ॥

गङ्गाया इत्यादि ।—एकवृक्षायाः पुष्करिण्या अकाकरुदिते पानीयं नूतनघट्या नेतव्यम् ; उदिते च रवौ पालिदिने तर्पणं कार्य्यम् । अत्र कुशा यवाः कुसुमानि च उत्स्विन्नमाषभक्तादिना बलिश्चत्युपदिशन्ति वृद्धाः । अस्य मन्त्रस्य केचिदात्मश्लोकं पठन्ति यथा । "अङ्ग वङ्ग-कलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । वाराणस्याञ्च यद्वृत्तं तन्न स्मरसि हे ज्वर ।" इति । सोममित्यमयः सहितम्, अनुचरैर्नन्द्यादिभिश्च सहितम् ॥ १८२ ॥

विष्णुमित्यादि ।—नामसहस्रेण महाभारताद्यक्तेन ॥ १८३ ॥

रूक्षस्य ये न शाम्यन्ति सर्पिस्तेषां भिषग्जितम् ॥
निर्दशाहमपि ज्ञात्वा कफोत्तरमलङ्घितम्।
न सर्पिः पाययेत् प्राज्ञः शमनैस्तमुपाचरेत् ॥
यावल्लघुत्वादशनं दद्यान्मांसरसेन तु ॥ १८४ ॥
मांसार्थमेणलावादीन् युक्त्या दद्याद्विचक्षणः।
कुक्कुटांश्च मयूरांश्च तित्तिरिं क्रौञ्चमेव च ॥
गुरूष्णत्वान्न शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः।
लङ्घनेनानिलबलं ज्वरे यद्यधिकं भवेत् ॥
भिषङ्मात्राविकल्पज्ञो दद्यात् तानपि कालवित् ॥ १८५ ॥

इदानीं घृतप्रयोगान् विवक्षुः घृतस्य कालविषयञ्चाह ज्वराः कषायैरित्यादि।— अथ कषायैरित्यसमासनिर्देशेन व्यस्तैरपि कषायादिप्रयोगैः रूक्षस्य सर्पिःपानं कर्त्तव्यमिति दर्शयति। वमनैरित्यनेन अवस्थाविधेयवमनप्रयोगान् सर्पिःषड्हपूर्वभाविनो दर्शयति, लङ्घनैरित्यनेन च लङ्घनं स्वेदनं, काल इत्याद्युक्ता लङ्घनसमानफलाः स्वेदादयोऽपि गृह्यन्ते। रूक्षस्येति वचनेन कषायादिप्रयोगे सत्यपि यद्यपि सामानुबन्धत्वात् कफोत्तरतया वा यत्र रूक्षत्वं न भवति, तत्र सर्पिर्न दातव्यमिति दर्शयति। भिषग्जितं चिकित्सितम्। दशाहादूर्द्ध्वं हि घृतपानावस्था चरकेणोक्ता, इदानीं तदपवादमाह निर्दशाहमपीत्यादि।— निर्गतो दशाहान्निर्दशाहः। अलङ्घितमिति अनज्ञातलङ्घितफलम्; इयञ्चावस्था प्रबलसामदोषारब्धत्वात् ज्वरस्य, तथा असम्यगुपचाराच्च भवतीति ज्ञेयम्। यावल्लघुत्वादिति छेदः। लघुत्वं तु जाते कफोत्तरता अलङ्घितता चापयाति, तेन तदा सर्पिःपानमनुवृत्तं कर्त्तव्यमित्यर्थः। यावदिति यावल्लघुत्वात् लघुत्वपर्य्यन्तं शमनैरुपाचरेत् लघुत्वे सति सर्पिरपानम् अथवा यावत् तावत् नित्ययोगित्वात् लघुत्वात् यावत्पर्य्यन्तं शमनैरुपाचरेत् तावत् मांसरसेन। अशनन्तु निर्दशाहज्वरे कफोत्तरेऽप्यलङ्घितेऽपि मांसरसेन देयमित्याहुः अशनं दद्यान्मांसरसेनेति। ननु किमर्थमेतादृशमशनं कफविरुद्धमपि कफप्रधानावस्थायां दीयते? सत्यं मांसरसस्य बलजनकत्वात्, बलस्य च दोषनिग्रहसमर्थकत्वात्, अत एवोक्तं तत्रैव "बलं ह्यलं निग्रहाय दोषाणां बलकृच्च तत्" इति ॥ १८४ ॥

एणलावादीनित्यादिशब्दात् कपिञ्जलादीनां ग्रहणम्। मात्राविकल्पज्ञ इति,

पिप्पल्यचन्दनं मुस्तमुशीरं कटुरोहिणी ।
कलिङ्गकात्तामलको शारिवातिविषे स्थिरा ॥
द्राक्षामलकविल्वानि त्रायमाणा निदिग्धिका ।
मिश्रमेतैर्हृतं सर्पिः ज्वरं जीर्णमपोहति ॥
ज्वरं कासं शिरःशूलं पार्श्वशूलं ह्लीपकम् ।
अङ्गाभितापमग्निञ्च विषमं नाशयत्यति ॥
पिप्पल्याद्यमिदं क्षापि तन्त्रे चारेण पठ्यते ॥ १८६ ॥

विकल्पो विशिष्टकल्पना संस्कार इत्यर्थः । मात्राश्च विकल्पशब्देन । तेन यत्रतौ मात्रा कर्त्तव्या, तादृशः संस्कारः कार्यः, यथा लघुपञ्चमूलस्य भवत इत्यर्थः ॥१८५॥

सर्पिःपानावस्था प्रतिपाद्य सर्पिःपाकमाह पिप्पल्य इत्यादि ।— कलिङ्गक इत्यत्र : तामलकी भूम्यामलकी : शारिवा अनन्तमूलम्, बिल्वं शिलाट्टः, द्राक्षादिकल्प माहुरुपधात् । अत्र यद्यपि घृतस्य मान नोक्तं, तथापि तदर्धमत्रकाषायस्य प्रमाणात् सङ्गच्छते, अत एवोक्तम् "कलिङ्गादिप्रमाणानां यो मानं प्रस्थ इत्यते । चतुर्थं क्वाथ-मानं तु पायसैकं प्रकल्पते" इति । अत्र पक्वघृतस्य मानान्निर्देशः क्वाथमिश्रित-मानमेवेत्यतः पक्वमिति । यत्तु प्रस्थादिमानमिदं करोति, तत्र तादृशमानेन त्रव्यैर्न पाको रोचिष्णुर्भवतीति ध्येयम् । तथाहि वातव्याधौ सर्पिषो ये साध्ये भवतीत्र वक्ष्यमाणादा वक्ष्यति । तथा प्रसारणीक्षीरमत्रं योजित्वा यं घृत-मुच्यमानमेवोक्तम् । कुडीलतिलकट्फलादौ तु क्वाथकल्पनिर्देशान्न सर्वत्र घृतस्य क्वाथेऽर्धं भवतीति नियमाभावादर्धं सङ्गच्छेयति । तत्र यदि क्वाथ दीर्घकालतया मृदुना तिलकट्फलेन प्रपीडनं, तदा पुनः पुनः पञ्चमूलस्य पूतं पात्रं "यदा कुर्वन्ति स उपमाम्" इति वचनात् । एवं शालियवक्षीरादावपि प्रतिनियतमानक्षयनप्रपीडनं बोध्यम् । तथाच याज्ञिकक्षीरादौ क्वचिन्मानाभिधानमनभिधानञ्च कचिदिति । अत्र क्वचित् पुस्तके ह्लीपकमिति पाठः क्वचिच्चारीचक्रमिति पाठद्वयमपि न प्रवेषयीयम् । यतः सुश्रुते "ह्लीपक-शिरःशूलगुल्मोदरार्शोमरुताम्" इति दृश्यते । वाग्भटे च "पिप्पलीन्द्रयवपलि-तिलकाशारिवामलकतामलकीभिः । बिल्वमुस्तदधिसर्पिर्निरैर्वा द्राक्षयाविदिग्धया

यत्राधिकरणे नोक्तिर्गणे स्यात् स्नेहसंविधौ।
तत्रैव कल्कनिर्य्यूहाविष्येते स्नेहवेदिना॥
एतद्वाक्यबलेनैव कल्कसाध्यपरं घृतम्॥ १८७॥
जलस्नेहौषधानान्तु प्रमाणं यत्र नेरितम्।
तत्र स्यादौषधात् स्नेहः स्नेहात् तोयं चतुर्गुणम्॥
अनुक्ते द्रवकार्य्ये तु सर्वत्र सलिलं मतम्॥ १८८॥
घृततैलगुड़ादींश्च नैकाहादवतारयेत्।
व्युषितास्तु प्रकुर्वन्ति विशेषेण गुणान् यतः॥
स्नेहकल्को यदाङ्गुल्या वर्त्तितो वर्त्तिवद्भवेत्।
वह्नौ क्षिप्ते च नो शब्दस्तदा सिद्धिं विनिर्दिशेत्॥
शब्दस्योपरमे प्राप्ते फेनस्योपरमे तथा।
गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तौ सिद्धिमादिशेत्॥ १८९॥

स्थिरया च। घृतमाशु निहन्ति साधितं ज्वरमग्निं विषमं हलीमकम्। अरुचिं भृशतापमंसयोर्वमथुं पार्श्वगजं क्षयम्" इति दृश्यते तस्मात् पाठद्वयमेव युक्तम्॥ १८६॥

अत्र केचित् "कल्कक्वाथावनिर्देशे गणात् तस्मात् समावपेत्" इति सुश्रुतवचनात् पिप्पल्यादीनां कल्कत्वं कषायत्वञ्चेच्छन्ति। अन्ये तु कल्कत्वमेव ब्रुवते। अत एतत्संशयनिरासार्थं परिभाषामाह यत्रेत्यादि।—अधिकरणेनेत्यधिकारितया; तेन यत्रैवाचार्य्येण गणत्वमधिकृतं, तत्रैव विदारिगन्धादिगणादौ कल्ककषायकल्पना। यत्र त्वधिकृतगणत्वं नास्ति, तत्र कल्ककल्पनैव। एतेन सुश्रुतोक्ता "कल्कक्वाथावनिर्देशे" इत्यादिका परिभाषा अधिकृतगणविषयैव, न तु भेषजसमूहमात्रविषया इति। ननु मा भूदुभयकल्पना अनियमेन कदाचित् कल्ककल्पना कदाचित् क्वाथकल्पना कुतो न स्यात्? इति चेन्नैवम्, कषायकल्पनायां द्रव्यं न साक्षात् प्रधानभूतं स्नेहसाधने व्यवह्रियते। कल्कस्तु साक्षादेव स्नेहसम्बन्धः पठ्यत इति कल्कस्य प्राधान्यात् तथा वृद्धवैद्यव्यवहाराच्चेत्याह एतद्वाक्यबलेनैवेत्यादि॥ १८७॥

जलस्नेहेत्यादौ जलशब्दो द्रवमात्रोपलक्षकः॥ १८८। १८९॥

क्षीरषट्पलकं घृतम्—

पञ्चकोलैः ससिन्धूत्थैः पलिकैः पयसा समम्।
सर्पिःप्रस्थं श्रृतं क्षीरैश्चतुर्गुणम्॥
अत्र द्रव्यान्तरानुक्ते क्षीरमेव चतुर्गुणम्।
द्रव्यान्तरेण योगे हि क्षीरं स्नेहसमं भवेत्॥ १८०॥

दशमूलषट्पलकं घृतम्—

दशमूलीरसे सर्पिः मक्षीरे पञ्चकोलकैः।
सचारैर्हन्ति तत्सिद्धं ज्वरकामाग्निमन्दताः॥
वातपित्तकफव्याधीन् ग्रीहानञ्चापि पाण्डुताम्॥ १८१॥
क्वाथ्याश्चतुर्गुणं वारि पादस्थं स्याच्चतुर्गुणम्।

पञ्चकोलैरित्यादि।—पयसा समांशिकस्य समस्तस्य तुल्यार्थतामाश्रित्य स्नेहसमं क्षीरम्; सिन्धुश्च लवणसौवीरकादिषट्पलसङ्ग्रहात्। तदुक्तं "सक्षारैः पञ्चकोलेषु पलिकैस्त्रिगुणोदकैः। समक्षीरं घृतं प्रस्थं वातरोगग्रहापहम्" इति। "क्षीरदध्यारनालेषु पाकौ सर्वत्र दापयेत्। चतुर्गुणं क्वथे तत्र क्षीरौषधार्द्धमावपेत्" परिभाषितमनावपेति केचित् व्याचक्षते। अन्ये तु क्षीरादिमाधवनिदर्शनमित्याहुः। चक्रस्तु समांशिकस्य सङ्घातमाश्रित्याह पञ्चेत्यादि। एतच्चास्य दूषणम् यत् सुश्रुतोक्तदशमूलिकादिके "षट्पलैर्घृतमिदं पक्वं तुल्यक्षीरम्" इति पठ्यते। चरकेऽप्यष्टगुणे दुग्धे "घृतस्यैतैर्विपाचयेत् क्षीरप्रस्थेन" इति। सत्यञ्चास्तु क्वचित् त्रिगुणोदकम्, क्वचिच्चतुर्गुणोदकमिति॥ १८०॥

दशमूलीरसे इत्यादि।—रसः क्वाथः द्रोणसमितं क्वाथ्यचतुर्गुणं क्षीरमत्र स्नेहसमम्। न हि क्वाथ्यचतुर्गुणं वारीत्यादि परिभाषावशतः पूर्वा क्षीरदीप्तिं सर्वं स्नेहसमेव पाकं व्याचष्टे। चक्रस्त्वाह यत् क्वाथः क्षीरस्यात्र तत्र क्षीरेण सह स्नेहाश्चतुर्गुणो द्रवः क्वाथ्यः, स्नेहपाके चतुर्गुण एव द्रव उक्तत्वेनेति। "स्नेहात् सोऽपि चतुर्गुणः कृतस्तत्र क्षीरस्य द्रवीयस्त्वकल्पात्। अतः क्वाथेऽत्र त्रिगुणः क्षीरे स्नेहसमोऽपि। पञ्चकोलसचाराः प्रस्थैकं पलिकाः पूर्वोक्तषट्पलकक्वाथस्थान् षट् पलानुपपेयेति॥ १८१॥

दशमूलीक्वाथे परिभाषामाह क्वाथ्यादित्यादि।—स्नेहसमं क्षीरमिति यत

स्नेहात् स्नेहसमं क्षीरं काल्कास्तु स्नेहपादिकाः।
चतुर्गुणाच्चतुर्गुणं द्रवैर्गुरुतरो भवेत्॥

द्रवाल्पत्वमिति तत्रैव केवलक्षीरे तु क्षीरमेव चतुर्गुणं पाकस्य चतुर्गुणद्रवैर्वीर्यकर्मनिष्पत्तेः इति गयदासचर्क्षा। अन्ये तु यत्रैव केवलं क्षीरं तत्रैव स्नेहसमं क्षीरम्, अन्यत्र चतुर्गुणं क्षीरद्भारनालैस्त्रिंशादिवचनादित्याहुः। द्रवैर्गुरुतरो भवेदिति यद्यपि "गुरुद्रव्येषिद्धं मानमेवमादि प्रकीर्तितम्। द्विगुणं तद्द्रवैर्विद्धं सदा पर्णादनेषु च" इति वचनात् द्रवमात्र एव द्वैगुण्यमायाति, तथापि मुनिपलकणाक्षैरोहति पीडनपलपक्षस्य द्रवप्रस्थस्य द्वैगुण्येन द्वात्रिंशत्पलपक्षे द्रवत्वेन सिद्धे यदयमाचार्यः "त्रिंशत्पलानि तु प्रस्थो विद्वद्भिर्द्विपलाधिकः" इति कथयति, तेन द्वैगुण्याभिधायकपरिभाषाव्यभिचारः क्वचिदस्तीति ज्ञापयति। अतएव रक्षिकादौ त्रिपलपक्षेत्रे कुडवपूर्वमाने द्रवार्द्धवीर्दैगुण्यं न कार्यम्। यदाह गोपूररक्षितः "रक्षिकादिषु मानेषु यावन्न कुडवो भवेत्। शुष्के द्रवार्द्धयोरापि तुल्यं मानं प्रकीर्तितम्" इति, तथा "द्विगुणं कुडवादौ तु शुष्कात्मानं द्रवस्य च। आढकस्य चाक्षबीजैस्तु क्षीरमस्य तथासमम्" इति तथा जतुकर्णेऽप्युक्तम् "चाढकाच्च द्रवाच्चापि द्विगुणाः कुडवादयः।" एवञ्च कुडवादिमानयोरुन्मानेऽपि यत्र पलीक्षेत्रेण मानं तत्रापि न द्वैगुण्यं विधेयं तेन "रास्नासहस्रनिर्यूहे वैल्वीये विपाचयेत्" इत्यादिषु पलीक्षेत्रेण ज्ञातं परिमाणं द्विगुणं भवति। क्वचित्तु पलीक्षेत्रविधानेऽपि तन्मानगोधाबीजैकवाग्यतया पलीक्षेत्रागतद्रवेऽपि कुडवादिविवक्षां कृत्वा द्वैगुण्यं विधेयम्। यथा चतुर्थीनिरिक्तिते "मधुकाष्टपलं द्राक्षाप्रस्थकाथे" इत्यादिना चरके यः प्रयोग उक्तः, स जतुकर्णे "द्राक्षाया मधुकाष्टप्रस्थकाथे." इत्यादिना यत्नेन पठितः। तेन जतुकर्णे मधुकाष्टप्रस्थीक्षेत्रविशिष्टेऽपि क्वाथे कुडवद्वयविवक्षया कृतद्वैगुण्यमेव ज्ञातं भवति। तत्रव्याख्येऽपि मधुकाष्टपलीक्षेत्रविशिष्टेऽपि क्वाथे कुडवद्वयविवक्षया कृतद्वैगुण्यमेव ज्ञातं द्वैयम्। एवमन्यदनुसरणीयम्। अत्र केचित् कुडवस्यापि द्वैगुण्यं नेच्छन्ति, यदि हि द्विगुणः कुडवः स्यात्, तदा क्वाथ्यचतुर्गुणमित्यादि कल्कस्य स्नेहादिक इति परिभाषा सर्वतन्त्रसिद्धा बाधिता स्यादिति; यतः सुश्रुते "सर्वकुडवे क्वाथ्ये मेषशृङ्गं कल्कमिष्टम्" इत्युक्तम्, तथा च द्वैगुण्याद्वैयर्थ्यमुक्तं "स्नेहपाकविधौ यत्र प्रमाणं नोदितं क्वचित्। स्नेहस्य कुडव तत्र कथितं कल्कदर्शनात्" इति अत एव यदि कुडवस्य द्विगुणत्वं स्यात्, तदैव कल्क-

पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रवाणि स्नेहसंविधौ।
तत्र स्नेहसमान्याहुरर्वाक् च स्याच्चतुर्गुणम्॥ १९२॥

वासाद्यं घृतम्—

वासां गुडूचीं त्रिफलां त्रायमाणां यवासकम्।
पक्त्वा तेन कषायेण पयसा द्विगुणेन च॥

पलस्य स्नेहपादिकत्वं घटते। अष्टपलकल्पे कल्कपलस्य स्नेहापेक्षया अष्टमांशत्वमेव स्यादिति। एतच्च नातिसाधु, यतः सुश्रुत एव "स्नेहकुडवे साध्ये क्वाथद्रव्यप्रस्थौ विधेयः" इत्युक्तम् तत्र कुडवेनैव यदि स्नेहपलचतुष्टयं गृह्यते तदा चतुःपलस्नेहे षोडशपलक्वाथग्रहणं स्यात्। न च तथा व्यवहरन्ति क्वाथ्यषोडशपलं हि अष्टपल एव स्नेहे गृह्यते, तस्मादसाधकमेतत् कुडवादर्द्धगुरुत्वमिति ईगुण्यं कुडवे युक्तम्। अग्न्यहरीतक्यां मधुनः कुडवं यष्टिरेणीकं तन्मात्रे "मधुनश्च पलाष्टकम्" इति पठ्यते, तथा तन्मात्रे "वायसाद्याचतुःपलं पक्त्वा दशकेऽम्भसि शेषिते। कुडवे कुडवान् सर्पिःक्षीरधात्रीरसान् पचेत्" इत्युक्तम्। तत्र यदि चतुःपलं कुडवः स्यात् तदा चरकोक्तवायसाद्यघृतेन सह विरोधः स्यात्। तथाहि "जले दशगुणे साध्यं वायसाद्याचतुःपलम्" इत्यादि यावत् "रसस्यामलकानान्तु क्षीरस्य च घृतस्य च। पलानि घृतमष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत्।" तदन्यद्व्याकुलम्। "आर्द्रद्रव्यद्रव्यपलैरष्टाभिरेव च। शुष्कद्रव्यचतुष्कैश्च कुडवः समुदाहृतः" इति। तस्मात् कुडवे ईगुण्यं साधु, यत् तु अष्टपलैरपि स्नेहैः कल्कस्य पलमानत्वम्, तत् स्वरससाध्येऽभिप्रायेण पुष्पकल्काभिप्रायेण वा ज्ञेयम्। यदुक्तं "स्नेहैः सिध्यति गुडूच्यादिनिःक्वाथस्वरसैः क्वथात्। कल्कस्य वीक्षणेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमम्" तथा "शतस्य कोविदारस्य कर्कुटारस्य शाल्मलेः। कल्कात्कल्कात् पुष्पकल्कं प्रशस्तं चतुःपलम्" इति। अत्र स्नेहप्रमाणापेक्षया चतुःपलं कल्कं स्नेहाष्टमभाग एव भवतीत्यादि विशेषवचनेन कल्कस्य स्नेहपादिक इति सामान्यवचनस्य साधुकचिद्विषयविशेषे भवतीह न विरोधनावहतीति अलमतिप्रपञ्चेन सर्वथा हरव्यवहारानुमतनेव वर्त्मानुसरणीयमस्माभिरिति संक्षेपः। विस्तरः पुनरस्मदीयचरकतत्त्वप्रदीपिकायामिव नवेषगीय इति॥ १९२॥

पञ्चप्रभृतीत्यादिपरिभाषार्थं पुनर्मानद्रव्यसङ्ख्याक्रमर एव व्याकरिष्यामः।

पिप्पलीमूलमद्वीकाचन्दनोत्पलनागरैः।
कल्कीकृतैश्च विपचेद् घृतं जीर्णज्वरापहम् ॥ १८३ ॥

वासामित्यादि।—पचासकं द्रव्यानां। अथ भक्षाराद्यासादिकाथोऽपि घृतादिसमुपदर्शयन्नाह:। घृतप्रस्थम्, यतः यैर्द्रव्यैः घृतमुपसिद्धं द्रवसुकसंमितम्; "यैर्द्रव्यैः सोऽपि घृतप्रस्थः" इति वचनात्। तोयमप्यौषधसमं द्रव्यसमांशपचकं इति। अथ वासायामपि घृतप्रस्थमित्यादि परिभाषयैव घोरकषायादीनां प्रस्थं द्वेयद्वे सिद्धे पक्षान्तरं ज्ञापयन्नाह घृतप्रस्थं वा इति उचितं। अन्ये तु परिभाषाबलात् यद्यपि घोरे कषाये विगुणः पाठ उपलभ्यते, तथापि स्वदाहे घोरदलाभिधानमित्याहुः। तत्र, घोरस्य हि मानमुक्तं "क्वाथानुर्गुणं वारि पादस्थं स्यात्घृतप्रस्थम्। यैर्द्रव्यैः यैर्यस्य घोरं कल्कस्तु यैर्द्रव्यादिकः" इति वचनात् घोरस्य द्रवस्तत्रोक्तो यैर्द्रव्यैस्तत्कषायं स्यात्। ततः कषायमानेन घोरमानमेव इति कृत्वा वासायामपि घृतप्रस्थमिति परिभाषायोऽप्यनुसृतो भवति। तस्मात् कर्तव्यं घोरदलाभिधानम्। अन्ये तु वासायामपि घृतप्रस्थमिति परिभाषया प्रस्थं क्वाथेन द्रोणे घृतप्रस्थमिच्छन्ति। ततश्चैव कषायस्य घृतप्रस्थं घोरस्य द्रोणमेव "घृतमा दिगुणेन च" इति वचनात् तत्र एकेनापि घृतप्रस्थम्, वासायामपि घृतप्रस्थं विभिरपि घृतप्रस्थम्, चतुर्भिः समभिति वचनेन चतुर्भिः द्रोणसमाभिधानेन यैर्द्रा घृतप्रस्थमेवं द्रवस्योक्तम्। अतो वासा विभिरपि तथा घृतप्रस्थं कार्यम्। यदा यैर्द्रव्यैर्घृतप्रस्थं स्यात् तदा च मिलितैरेव घृतप्रस्थं सिध्यति, न प्रत्येकमिति यदः। किंच यदि प्रत्येकं घृतप्रस्थं विवक्षितं स्यात् तदा द्रव्योक्तावपि घृतप्रस्थमिति कुर्यात्। द्रव्योक्तानिर्देशेन हि सामर्थ्यं गुणवत्ता मिलितयोरेव घृतप्रस्थं प्रतीयत इति। अत एवैतत्परिभाषाबलात् "चतुरसमिति यत्र तूक्तं वाक्षि यैर्द्रव्यैरिति। तत्र यैर्द्रव्यसमांशकृतक्वाथघृतप्रस्थं" इति मिलितैरेव घृतप्रस्थम्। अन्यथा एतत्परभवो विरोधो दुष्परिहरः स्यात्। अन्ये तु "चतुरसं स्याच्च घृतप्रस्थम् इति प्रत्येकमेव घृतप्रस्थम्। अथवा यत्र यत्र द्रव्यपदात् पञ्चादि द्रव्यमिति तत्र यदि द्रवघृतद्रवस्य मिलित्वा घृतप्रस्थं स्यात् तदा यैर्द्रव्यमाचार्यैरुक्तमपि द्रवघृतद्रवस्य मिलित्वा घृतप्रस्थं सिद्धं, चतुरसं स्यात् तु घृतप्रस्थमिति वचनं तावद्द्रवविषयद्रवविषयं परिभाषेयम्। अथ वा द्रवघृतद्रवविषये चतुरसादेकिञ्चिदूने तावतापि न वस्तुहानिः। यद्यदिहेत्यादि घृतप्रस्थमित्यादि घृतप्रस्थं समांशकत्वया पाक-

गुडूच्यादिघृतानि—

गुडूच्याः शार्ङ्गकल्काभ्यां विफलायाश्च सर्पिषः।
सप्तरात्रोषिताः सिद्धाः स्नेहा ज्वरविनाशनाः॥ १८४॥
ज्वरे पेयाः कषायाश्च सर्पिः क्षीरं विरेचनम्।

भाषया द्रवचतुष्टयविधये तावन्मितित्वा चातुर्गुण्यं सिद्धमेव। तद्विधानी प्रस्थैकं चैकमत्रैव साध्यताम्; अर्थात् स्यातु चतुर्गुणमिति वचनेन साध्यतामिति। अन्ये पुनरत्रैवानुपपद्यमा चतुःप्रस्थीति पठन्ति। श्रीकण्ठोऽपि गरप्रतिषेधे परिभाषायामस्यां चतुःप्रस्थीति पाठमेव स्वीकृतवान्॥ १८३॥

गुडूच्या इत्यादि।—वागभटस्य। गुडूच्यादीनां पञ्चानां पृथक् पृथक् शार्ङ्गकल्कानां सिद्धानि पञ्चघृतानि वेदितव्यानि॥ १८४॥

अत्र पेयादिकं यद्यपि सर्वज्वरसाधारणं तथाप्यत्यधिकप्रकाशनविशेषादेवेत्यभिप्रायेणाह चोदकादिकमभिधातुं पेयादिका वचयति ज्वरे पेया इत्यादि।—अत्र पेया-यवागू-लाजि-स्वरूपं विरेचनानामनुक्रमेणाविधया ज्वरचिकित्सारम्भ षडहे यथाक्रमं देयमनुशयते। तेन "वमित षडहितं काले यवागूभिरुपाचरेत्" इत्यादि विरेचनप्रयोगात् प्राक्षडहादिक्रमेणापि यत् पेयादिदानमुक्तं तत्र विरोधनाशङ्कति, सामान्यविधेः विशेषविधिना बाधनस्य सर्वत्रैवानुमतत्वात्। ननु पेयादिप्रयोगे "यावज्ज्वरस्य दृढभावात् षडहं वा त्रिचक्षणः" इत्यादिना षडहं यावत् यवागूदर्शनेति ज्वरदर्शनीक्षं, तथा अत्रापि षडहे पेयादानमुक्तम्, तत्र षडहं किं ज्वरोत्पादनदिनं गणयित्वा भवतु लङ्घनविधिदिनं स्थित्वा वा? नाद्यः, अनन्तरत्वे लङ्घनवैयर्थ्यात्। लङ्घनं स्याद्य एवोपक्रमः। यदुक्तं "ज्वरे लङ्घनमादौ" इति। नापि द्वितीयः, "ज्वरित षडहेऽतीते लघुन्नप्रतिभोजित" ज्वरदिनादारभ्याहनि गणनीयं वा पाचनैदिवसत्वात् ज्वरदिनस्य क्षीणोत्तर्यं वाहाः, यदुक्तं "अष्टाहं निरामज्वरलक्षणम्" इति। अतोऽत्र ज्वरोत्पादनं गणयित्वा षडहः प्रत्यवतिष्ठते। "यावज्ज्वरस्य दृढभावात् षडहं वा त्रिचक्षणः" इत्यनेनापि ज्वरोत्पादनदिनमारभ्यैव षडहपर्यन्तं पेयाप्रयोग उच्यते। पेया हि ज्वरे प्राधान्येन दीप्त पाचनार्थं क्रियते; यदुक्तं "लङ्घन स्वेदनं कालो यवागूस्तिक्तको रसः। पाचनान्यविपक्वानां दीप्तानां तरुणे ज्वरे" इति न तु यावन्मात्रं षडहं पेया. तस्मिन्नेव षडहे लङ्घनादिक्रममेति। लङ्घनादिभिरेवकाशदया पेया षडहस्य निर्दिष्यत-

षड़हे षड़हे देयं कालं वीक्ष्यामयस्य च ॥ १८५ ॥

मिति वाच्यम्, तस्य वातज्वरविषयत्वात्। वातज्वरी श्लेष्मलङ्घनीयः। यदुक्तं "ऋते ज्वरात् शमानिलमध्यौषधकामशोकक्षयसीङ्गवात्" इति तेनाऽलङ्घनीये वातज्वरे पेया समयमेव षड़हं व्याप्नोति। एकद्वित्रिदिनं लङ्घिते पेया न दीपपाचकार्थं क्रियते। क्रियतेऽपि ज्वरे पञ्चचतुस्त्रिदिनं यावत् पेयादिक्रमेणेति अतो निर्विषयत्वम्? पेया षड़हस्य यत्र तु दोषाणामतिसामतया सन्निपातज्वरे वा लङ्घनमेव षड़्रात्रादिक्रमेणापि क्रियते। तत्र प्रादेशिके विधौ पेयायाः षड़्रात्रनियमः औत्सर्गिकः प्रवर्त्तते। ननु पेयादीपपाचनार्थं क्रियते, तर्हि अतिलङ्घिते पेया कथं क्रियते? लङ्घनेनैव दोषपाकसिद्धत्वात्। नैवम्; अतिलङ्घिते पेया न दीपपाचनार्थं क्रियते किं तर्हि बहूपवासक्षीणाग्निसन्धुक्षणाय। तस्मिन्सन्धुक्षणे जाते पुनरौषधपानमेव भवति। ज्वरे पेयाः कषायाद्यैत्यादावपि समानकार्य्याणां लङ्घनादीनामुपलक्षणमता पेया। यतः पेया यत्र प्रतिपिद्धा तत्रौषधे ज्वरादौ तर्पणक्रमेणापि षड़हो याह्यः। तत्र प्रथमषड़हे उल्लिखितलङ्घनादि पाचनं कार्य्यमिति पेया षड़हे देयेति वचनेनोच्यते, कषायषड़हेऽपि ज्वरोत्पादात् सप्तमदिनं परित्यज्याष्टमाहसारभ्यैव क्रिया। सप्तमे ज्वरस्य तरुणत्वेन कषायपाननिषेधात्, यत् तु हारीतेन लङ्घनोल्लेखकमुक्त्वा द्वियङ्गप्रतञ्जलपानीयपानपेयाविधानान्तरमुक्तम् "एतां क्रियां प्रयुञ्जीत षड़्राव सप्तमेऽहनि। पिबेत् कषायसंयोगान् ज्वरघ्नान् साधुसाधितान्" इति, तथा खरनादेनापि "लङ्घितालङ्घितं तस्माद् वमितं वा ज्वरार्दितम्। तस्मात्तस्मादतन्त्राभिरार्द्रां ज्वरमुपाचरेत्" इति यवागूभिर्यवादीपमित्यादि तर्पणादिक्रमकमभिधायोक्तम् "इति षड़्राविकः प्रोक्तो नवज्वरहितो विधिः। ततः परं पाचनोद्यं शमनं वा ज्वरे हितम्" इति, तदपि प्रागुक्तरीत्या अष्टाह्न एव कषायपानविधायकमिति प्रागेव प्रतिपादितम्। वस्तुतस्तु सप्तमाष्टमाह्नकषायपानविधायकानां रचनानामदूरान्तरत्वात् एव न परस्परविरोध इत्युक्तम्। एतन्नातिऽप्यनुभूतसामतायां सप्तमदिन एव कषायपानम्। उद्भूतसामतायान्तु अष्टमेऽहनि इति व्यवस्था। तेनैतस्मिन् व्याख्याने हारीतखरनादवचनं यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते। तथा ज्वरे पेयाः कषायाद्यैत्यादिनापि पेया षड़हानन्तरमेव सप्तमे दिने यत् कषायपानमुक्तं तत्प्यनुद्भूतसामतामभिप्रेत्येति न विरोधमावहति। कालं वीक्ष्यामयस्य चेति ज्वरलक्षणसामयस्यावश्यार्थं कालं वीक्ष्य षड़हे यथाक्रमं पेयादि देयमित्यर्थः॥ १८५॥

जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम्।
तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानवम्॥ १९६॥
कासाच्छ्वासात् शिरःशूलात् पार्श्वशूलात् सपीनसात्।
मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशतं पयः॥ १९७॥
द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात् तोयं चतुर्गुणम्।
क्षीरावशेषः कर्त्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः॥ १९८॥
त्रिकण्टकबलाव्याघ्रगुडनागरसाधितम्।
वर्च्चो मूत्रविबन्धघ्नं शोथज्वरहरं पयः॥ १९९॥
वृश्चीरविल्ववर्षाभूपयश्चोदकमेव च।
पचेत् क्षीरावशिष्टन्तु तद्धि सर्वज्वरापहम्॥ २००॥
शीतं वोष्णं ज्वरे क्षीरं यथास्वैरौषधैर्युतम्॥ २०१॥
एरण्डमूलसिद्धं वा ज्वरे सपरिकर्त्तिके॥ २०२॥
ज्वरिभ्यो बहुदोषेभ्य ऊर्द्ध्वं साधश्च बुद्धिमान्।
दद्यात् संशोधनं काले कल्पं यदुपदेक्ष्यते॥ २०३॥

क्षीरपानावस्थामाह जीर्णज्वरे इत्यादि।—कफे क्षीणे इति, कफक्षयात् वात-पित्तोत्तरतायां क्षीरममृतायत इत्यर्थः। यदुक्तं "दाहतृष्णापरीतस्य वातपित्तोत्तरं ज्वरम्। बन्धप्रच्युतदोषं वा निरामं पयसा जयेत्" इति॥ १९६॥

कासादित्यादि।—पञ्चमूली स्वल्पा वातपित्तहन्तृत्वात्॥ १९७॥

क्षीरसाधनपरिभाषामाह द्रव्यादित्यादि।—त्रिकण्टकेत्यादौ गुडः प्रक्षेप्यः; गुडपाकस्य निष्प्रयोजनत्वादित्याहुः॥ १९८॥ १९९॥

वृश्चीरेत्यादि।—वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा, वर्षाभूः रक्तपुनर्नवेति। अत्रोदकक्षीरौ-षधानां पूर्ववदेव मानम्॥ २००॥

शीतं वेत्यादि।—विकल्पः इच्छाविशेषकृतः, किंवा वाते उष्णं, पित्तं शीत-मिति॥ २०१॥

एरण्डेत्यादि।—अत्र बिल्वफलसिद्धं दुग्धमपि बोध्यं चरकोक्तत्वात्। गुदे कर्त्तनवत् पीड़ा परिकर्त्तिका॥ २०२॥

संशोधनावस्थामाह ज्वरिभ्य इत्यादि।—बहुदोषेभ्य इति अल्पदोषेषु संशोधन

मदनं पिप्पलीभिर्वा कलिङ्गैर्मधुकेन वा।
युक्तमुष्णाम्बुना पीतं वमनं ज्वरशान्तये ॥ २०४ ॥
आरग्वधं वा पयसा मृद्वीकानां रसेन वा।
स्निह्यतां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ॥ २०५ ॥
ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम्।
कामन्तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरेन्मलान् ॥
प्रयोजयेज्ज्वरहरान् निरूहान् सानुवासनान्।
पक्वाशयगते दोषे वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥ २०६ ॥
गौरवे शिरसः शूले विबद्धेष्विन्द्रियेषु च।
जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्याच्छीघ्रविरेचनम् ॥ २०७ ॥
अभ्यङ्गांश्च प्रदेहांश्च सस्नेहान् सानुवासनान्।
विभज्य शीतोष्णवतान् दद्याज्जीर्णज्वरे भिषक् ॥
नैराम्यप्रशमं याति बहिर्मार्गगतो ज्वरः।
लभन्ते सुखमङ्गानि बलं वर्णश्च वर्धते ॥ २०८ ॥

निषेधार्थमुक्तम्। काल इति यथोक्तवमन-विरेचनयोग्यज्वरावस्थायाम्। कल्प इति कल्पस्थाने यत्र यदुपदेक्ष्यते तद्वचनम् ॥ २०३ ॥

वमनयोगत्रयमाह मदनमित्यादि।—मदनं पिप्पलीयुक्तं कफे। कलिङ्गम् प्रत्ययवः तदयुक्तं पित्तकफे, यष्टिमधुयुक्तन्तु दाहप्राय इत्याहुः ॥ २०४ ॥

चतुरो विरेचनयोगानाह आरग्वधमित्यादि।—अत्र चरके वाग्भटे च त्रिवृता-स्थाने त्रिफलापाठो दृश्यते, टीकाकारैश्च त्रिफलैव व्याख्यायते ॥ २०५ ॥

ज्वरक्षीणमित्यादि।—स्पष्टम्। सिद्धिषु सिद्धिस्थानीयाध्यायेषु ॥ २०६ ॥

नस्यावस्थामाह गौरव इत्यादि।—विबद्धेष्विति स्वविषयग्रहणासमर्थेषु ॥ २०७ ॥

जीर्णज्वरेऽभ्यङ्गादीनाह अभ्यङ्गानित्यादि।—विभज्येति शीतोष्णवतज्वर-विभागेनेत्यर्थः तेन उष्णोल्वे जीर्णज्वरे शीतद्रव्यवताः प्रदेहादयः; शीतोल्वे तु उष्णद्रव्यवता देया इत्यर्थः बहिर्मार्गगत्वादिः। उक्तं हि "शाखा रक्तादयो धातव स्त्वक् च स बाह्यो रोगमार्गः" इति ॥ २०८ ॥

षट्कट्वरतैलम्—

सुवर्चिकानागरकुष्ठमूर्वालाक्षानिशालोहितयष्टिकाभिः।
तैलं ज्वरेषड्गुणकट्वमिश्रमभ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत् स्यात्॥
दध्नः ससारकस्यात्र तक्रं कट्वरमिष्यते।
घृतवत् तैलपाकोऽपि तैले फेनोऽधिकः परः॥ २०९॥

अङ्गारकं तैलम्—

मूर्वा लाक्षा दरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी।
बृहती सैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी॥
आरनालाढ़केनैव तैलप्रस्थं विपाचयेत्।
तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविमोक्षणम्॥ २१०॥

लाक्षादितैलम्—

लाक्षाहरिद्रामञ्जिष्ठाकल्कैस्तैलं विपाचयेत्।
षड्गुणेनारनालेन दाहशीतज्वरापहम्॥ २११॥
यवचूर्णार्द्धकुड़वं मञ्जिष्ठार्द्धपलेन तु।
तैलप्रस्थः शतगुणे काञ्जिके साधितो जयेत्॥
ज्वरं दाहं महावेगमङ्गानाञ्च प्रहर्षनुत्॥ २१२॥
सर्जकाञ्जिकसंसिद्धं तैलं शीताम्बुमर्दितम्।

सुवर्चिकेत्यादि।—सुवर्चिका सर्जिकाक्षारः, लोहितयष्टिका मञ्जिष्ठा, सुश्रुत वृद्धवाग्भटादिबहुतरतन्त्रसंवादात्। अन्ये तु लोहितं चन्दनम्, यष्टिका मञ्जिष्ठा विदेहसंवादादित्याहुः। व्यवहारस्तु पूर्वव्याख्ययैव। शीतविदाहहन्तृत्वञ्च योगस्य अचिन्त्यशक्तित्वात् तैलपाके विशेषं स्मारयति घृतवदित्यादि॥ २०९॥

सर्वेत्यादि।—इन्द्रवारुणी गोरक्षकर्कटी; अङ्गारको मङ्गलः, तत्कृतत्वादङ्गारकसंज्ञा॥ २१०॥

लाक्षादितैलं स्पष्टम्।—अत्रापि दाहशीतहरत्वं प्रभावात्॥ २११॥

यवेत्यादि।—मञ्जिष्ठा अर्द्धपलेनेत्यत्र द्विपलेनेति न पाठः, सुश्रुतचन्द्रटादौ अर्द्धपलेनेति पाठात्॥ २१२॥

ज्वरदाहापहं लेपात् सद्योवातासृदाहनुत् ॥ २१३ ॥
चन्दनाद्यमगुर्वाद्यं तैलं चरकवीर्त्तितम्।
तथा नारायणं तैलं जीर्णज्वरहरं परम् ॥ २१४ ॥
अभिघातज्वरो न स्यात् पानाभ्यङ्गैन सर्पिषः।
क्षतानां व्रणितानाञ्च क्षतव्रणचिकित्सया ॥ २१५ ॥

आगन्तुज्वरचिकित्सामाह।

ओषधिगन्धविषजौ विषपीतप्रबाधनम्।
जयेत् कषायैर्मतिमान् सर्वगन्धकृतैस्तथा ॥ २१६ ॥
अभिचाराभिशापोत्थौ ज्वरौ होमादिना जयेत्।
दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहपीड़जौ ॥ २१७ ॥

क्रोधकामादिज्वरचिकित्सामाह।

क्रोधजे पित्तजित् काम्या अर्थाः सद्वाक्यमेव च।

प्रदेहमाह सर्ज इत्यादि।—सर्जो धूनकः कल्कः, काञ्जिकं चतुर्गुणम्, सिद्धं पक्वम्। ततः शीतान्मर्दितम् शीतलजलेन तैलं सम्मर्द्य गाढाभ्यङ्गः कार्यः ॥२१३॥

नारायणतैलं वातव्याध्यौ वक्ष्यमाणम् ॥ २१४ ॥

अभिघातेत्यादि।—न स्यात् न भवेत् शाम्यतीत्यर्थः। क्षतानामित्युरःक्षतानाम्। अत्रापि ज्वरो न स्यादिति योज्यम् ॥ २१५ ॥

ओषधीत्यादि।—सुश्रुतस्य। प्रबाधनं चिकित्सितम्। विषपीतप्रबाधनैरिति पाठे, विषपीतस्य यानि चिकित्सितानि तैरित्यर्थः। सर्वगन्धकृतैरिति सर्वगन्धः सौश्रुत एलादिगणः, स एवात्र विषहरत्वादुचितः, न तु "चातुर्जातककर्पूरकक्कोलागुरुशिलाकम्। लवङ्गसहितश्चैव सर्वगन्ध विनिर्दिशेत्" इति निर्घण्टकारोक्तो यावत्। तस्योद्वर्त्तनादिमात्रविषयत्वात् ॥ २१६ ॥

अभिचारेत्यादि।—सुश्रुतस्य। अभिचारोऽथर्ववेदोक्तः श्येनादियागः। अभिशापो गुर्वादीनामनिष्टाभिशंसनम्। होमादिनेत्यादिशब्दात् प्रायश्चित्तबलिमङ्गलादयो गृह्यन्ते। उत्पाती निर्घातादिः। ग्रहपीड़जमिति ग्रहपीड़ाजन्यम् "व्याधेः सङ्घाच्छन्दसीवकुलम्" इति पीड़ाशब्दस्याकारस्य ह्रस्वत्वम्। सुश्रुते तु "उत्पातग्रहपीड़ितम्" इति पाठो दृश्यते ॥ २१७ ॥

गुडूच्यादिघृतानि—

गुडूच्याः पाचकल्काभ्यां विफलायाः क्वथस्य च
मृद्वीकायाः वलायाश्च सिद्धाः स्नेहा ज्वरच्छिदः ॥ १८४ ॥
ज्वरे पेयाः कषायाश्च सर्पिः क्षीरं विरेचनम्।

मात्रया ग्रहणमुक्तमेव तावन्निर्दिष्टा चातुर्गुण्यं सिद्धमेव। लघिष्ठायां मात्रायां चतुर्गुणमित्यनेन साध्यताम्; पर्याप्तं स्यात्तु चतुर्गुणमिति वचनेन सम्बन्धाभिधानं। अन्ये पुनरनर्थकानुपपन्ना चतुःप्रसृतीति पठन्ति। श्रीकण्ठोऽपि गाढ्यादिपरिभाषायामन्यां चतुःप्रसृतीति पाठमेव स्वीकृतवान् ॥ १८३ ॥

गुडूच्या इत्यादि।—वाग्भटस्य। गुडूच्याद्योनां पञ्चानां क्वथस्य कल्कानां सिद्धानि पञ्चघृतानि दीप्यानि ॥ १८४ ॥

अथ पेयादिकं यद्दिष्टं तत्राध्यर्धक्षिप्तकालविरेचनेषूक्तमिति प्रतिज्ञातमनुवादं श्लोकार्द्धेनाभिधातुं पेयादिकां रचयति ज्वरे पेया इत्यादि।—अत्र पेयाकषायसर्पिःक्षीरविरेचनानामनुक्रमेणविधया ज्वरारम्भारभ्य षड्हे यथाक्रमं देयत्वमुक्तं। तेन "वमितं लङ्घितं कालं यवागूभिरुपाचरेत्" इत्यादि विरुद्धवचनात् लङ्घनैः षड्रात्रिकस्यापि यत् पेयादिदानमुक्तं तत्र विरोधमावहति, सामान्यविधेः विशेषविधिना बाधनस्य सर्वत्रानुमतत्वात्। यत्तु पेयादिप्रयोगे "पाचनस्य कृशस्यात् षड्हे वा विचक्षणः" इत्यादिना षड्हे पाचनं सङ्गच्छेतेति, तथा ज्वरेऽपि षड्हे पेयादानमुक्तं, तदयं प्रश्नः किं ज्वरोपादिनं गृहीत्वा भवतु लङ्घनविधिदिनं स्थित्वा वा? नाद्यः अनवस्थानुषङ्गात् लङ्घनवैयर्थ्यात्। लङ्घनं चाद्य एवोपक्रमः। यदुक्तं "ज्वरे लङ्घनमेवादौ" इत्यत्रापि द्वितीयः, "ज्वरिते षड्हेऽतीते लघुन्नप्रतिभोजिते" ज्वरदिनादारभ्य पाचनं प्रकल्पयेत् वा पाचयेदित्युक्तत्वात् ज्वरदिनस्य क्रीडाकृत्यादाह "षडाद्यो निरामज्वरलङ्घनम्" इति। यतोऽयं ज्वरोपादिनं षड्हेऽतीते लङ्घनं कृत्वा। "यावज्ज्वरस्य बलवान् षड्हं वा विचक्षणः" इत्यनेनापि ज्वरस्य दिनसामर्थ्यं च षड्हमर्थ्यन्तं पेयाप्रयोग उच्यते। पेया हि ज्वरे प्राधान्येन दीप्ताग्नेर्वा पाचनार्थं क्रियते; यदुक्तं "लङ्घनं स्वेदनं कालो दीप्ताग्नित्वञ्च यस्य सः। ज्वरो न तस्य विषमो दोषाणां तरुणे ज्वरे" इति यतु यस्मिन् षड्हे पेया, तस्मात् षड्हे लङ्घनादिक्रमनियोगः। लङ्घनादिभिर्निरस्तकायस्तदा पेया षड्हस्य लिखितस्य

षड़हे षड़हे देयं कालं वीक्ष्यामयस्य च ॥ १९५ ॥

मिति वाच्यम्, तस्य वातज्वरविषयत्वात्। वातज्वरी श्लक्ष्णनीयः। यदुक्तं "क्षते ज्वरात् क्षयानिलमद्यक्रोधकामशोकक्षयसीक्ष्णात्" इति तेनालङ्घनीये वातज्वरे पेया सप्तमेव षड़हं व्याप्नोति। एकद्वित्रिदिनं लङ्घिते पेया न दोषपाचकार्थं क्रियते। क्रियतेऽपि ज्वरे पञ्चचतुस्त्रिदिनं यावत् पेयादिक्रमेवेति श्रुतौ निर्विषयत्वम्? पेया षड़हस्य यत्तु दोषपाकमतिमात्रतया सन्निपातज्वरे वा लङ्घनमेव षड़्रात्रातिक्रमेणापि क्रियते। तत्र प्रादेशिके विधौ पेयायाः षड़्रात्रनियमः औत्सर्गिकः प्रवर्तते। ननु पेयादोषपाचनार्थं क्रियते, तर्हि अतिलङ्घिते पेया कथं क्रियते? लङ्घनेनैव दोषपाकसिद्धत्वात्। नैवम्; अतिलङ्घिते पेया न दोषपाचनार्थं क्रियते किं तर्हि मलपवासक्षीणाग्निसन्धुक्षणाय। तस्मिन्सन्धुक्षिते जाते पुनरौषधपानमेव भवति। ज्वरे पेयाः कषायादिवदपि समानकार्यत्वात् लङ्घनादीनामुपलक्षणभूता पेया। यतः पेया यत्र प्रतिषिद्धा नवौघे ज्वरादौ तर्पणक्रमेणापि षड़हो यावत्। तत्र ग्रहणषड़हे उत्सर्गतो लङ्घनादि पाचनं कार्यमिति पेया षड़हे देयेति वचनमुच्यते, कषायषड़होऽपि ज्वरीत्यादात् सप्तमदिनं परित्यज्याष्टमादिनारभ्यैव देया। सप्तमे ज्वरस्य तरुणत्वेन कषायपाननिषेधात्, यत्तु हारीते लङ्घनीयोदकमुष्णा दिवसद्वयमतश्चतुर्थपानीयपानपेयाविधानाक्षरमुक्तम् "एता क्रियां प्रयुञ्जीत षड़्राय सप्तमेऽहनि। पित्तेन कषायमयीयान् ज्वरान् साधयितान्" इति. तथा खरनादेनापि "लङ्घितालङ्घितं तस्माद् वमितं वा ज्वरार्दितम्। तत्सात्म्यावादतस्ताभिरार्द्रो ज्वरमुपाचरेत्" इति यवागूभिर्यवादीपनिषादि तर्पणादितत्सकलमभिधायोक्तम् "इति षड़्राविकः क्रमो नवज्वरहितो विधिः। ततः परं पाचनीयं शमनं वा ज्वरे हितम्" इति. तदपि प्रागुक्तरीत्या अष्टाह एव कषायपानविधायकमिति प्रागेव प्रतिपादितम्। वस्तुतस्तु सप्तमाष्टमाद्येकैकपानविधायकानां वचनानामदूरान्तरत्वात् एव न परस्परविरोध इत्युक्तम्। एतन्मतेऽप्यनुद्भूतमामतायां सप्तमदिन एव कषायपानम्। उद्भूतमामतायान्तु अष्टमेऽहनि इति व्यवस्था। तेनैतस्मिन् व्याख्याने हारीतखरनादवचनं यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते। तथा ज्वरे पेयाः कषायादेरित्यादिनापि पेया षड़हानन्तरमेव सप्तमे दिने यत् कषायपानमुक्तं तदप्यनुद्भूतामतामभिप्रेत्येति न विरोधमावहति। कालं वीक्ष्यामयस्य चेति ज्वरलक्षणक्षयासन्नावस्थार्थं कालं वीक्ष्य षड़हे यथाक्रमं पेयादि देयमित्यर्थः ॥ १९५ ॥

जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम्।
तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानवम्॥ १९६॥
कासाच्छ्वासात् शिरःशूलात् पार्श्वशूलात् सपीनसात्।
मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशतं पयः॥ १९७॥
द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात् तोयं चतुर्गुणम्।
क्षीरावशेषः कर्त्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः॥ १९८॥
त्रिकण्टकबलाव्याघ्रगुड़नागरसाधितम्।
वर्च्चो मूत्रविबन्धघ्नं शोथज्वरहरं पयः॥ १९९॥
वृश्चीरबिल्ववर्षाभूपयश्चोदकमेव च।
पचेत् क्षीरावशिष्टन्तु तद्धि सर्वज्वरापहम्॥ २००॥
शीतं वोष्णं ज्वरं क्षीरं यथास्वैरौषधैर्युतम्॥ २०१॥
एरण्डमूलसिद्धं वा ज्वरे सपरिकर्त्तिके॥ २०२॥
ज्वरिभ्यो बहुदोषेभ्य ऊर्द्ध्वञ्चाधश्च बुद्धिमान्।
दद्यात् संशोधनं काले कल्पे यदुपदेक्ष्यते॥ २०३॥

क्षीरपानावस्थामाह जीर्णज्वरे इत्यादि।—कफे क्षीण इति, कफक्षयात् वातपित्तोत्तरतायां क्षीरममृतायत इत्यर्थः। यदुक्तं "दाहतृष्णापरीतस्य वातपित्तोत्तरं ज्वरम्। बन्धप्रच्युतदोषं वा निरामं पयसा जयेत्" इति॥ १९६॥

कासादित्यादि।—पञ्चमूली स्वल्पा वातपित्तहन्तृत्वात्॥ १९७॥

क्षीरसाधनपरिभाषामाह द्रव्यादित्यादि।—त्रिकण्टकेत्यादौ गुड़ः प्रक्षेप्यः, गुडपाकस्य निष्प्रयोजनत्वादित्याहुः॥ १९८॥ १९९॥

वृश्चीरेत्यादि।—वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा, वर्षाभूः रक्तपुनर्नवेति। अत्रोदकक्षीरौषधानां पूर्ववदेव मानम्॥ २००॥

शीतं वेत्यादि।—विकल्पः इच्छाविशेषकृतः, किंवा वाते उष्णं, पित्ते शीतमिति॥ २०१॥

एरण्डेत्यादि।—अत्र बिल्वफलसिद्धं दुग्धमपि बोध्यं चरकोक्तत्वात्। गुदे कर्त्तनवत् पीड़ा परिकर्त्तिका॥ २०२॥

संशोधनावस्थामाह ज्वरिभ्य इत्यादि।—बहुदोषेभ्य इति अल्पदोषेषु संशोधन-

मदनं पिप्पलीभिर्वा कल्किताभ्यां मधुकेन वा।
सुखाम्बुना पीतं वमनं ज्वरशान्तये ॥ २०४ ॥
पारावतं वा पयसा सुधीकानां रसेन वा।
स्निग्धतां वायसाण्डं वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ॥ २०५ ॥ अरि०५
ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम्।
कासन्तु पयसा तस्य निरूहैर्वा ज्वरघ्नकान् ॥
प्रयोजयेज्ज्वरहरान् निरूहान् मानुवासनान्।
पक्वाशयगते दोषे वध्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥ २०६ ॥
गौरवे शिरसः शूले विबद्धेष्विन्द्रियेषु च।
जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥ २०७ ॥
सभ्यङ्गांश्च प्रदेहांश्च सक्षीरान् मानुवासनान्।
विभज्य दोषौषधजितान् दद्याज्जीर्णज्वरे भिषक् ॥
तैरायुः प्रशमं याति बलिर्मार्गगतो ज्वरः।
लभन्ते सुखमङ्गानि बलं वर्णश्च वर्धते ॥ २०८ ॥

सिद्धेष्वायुर्वेदसूत्रम्। ज्वरघ्न इति यवौषधकषाय-विरेचनयवौषधज्वरघ्नावघर्षणानाम्। दद्यादिति कल्पस्थाने यत्र यद्यदौषधं सङ्ग्रहेण तत्। २०३ ॥

वमनयोग्यमाह मदनमित्यादि।—मदनं पिप्पलीयुतं कल्के। कल्किनम् इक्ष्वादयः सदृशं विशेषकं, यष्टिमधुयुतम् वाक्यशेष इत्यादिः। २०४ ॥

पारावतं विरेचनयोग्यमाह पारावतमित्यादि।—अत्र पक्वे वायसे च सिद्धसाधनं सिद्धसाधनं इत्यत्र, टीकाकारेण सिद्धेन व्याख्यायते ॥ २०५ ॥

ज्वरक्षीणमित्यादि।—पूर्वम्। सिद्धिषु सिद्धिस्थानीयेषु ॥ २०६ ॥

शिरोविरेचनमाह गौरव इत्यादि।—विबद्धेष्विति मनोविषयग्रहणासमर्थेषु ॥ २०७ ॥

जीर्णज्वरेऽभ्यङ्गादीनाह सभ्यङ्गानित्यादि।—विभज्येति जीर्णज्वरसमुत्थदोषविशेषैर्जेतुं उक्तौषधैर्जीर्णज्वरे जीर्णज्वरजाः प्रदेहादयः; जीर्णज्वरे तु सम्यक्पाचना दोषा इत्यतः सक्षीरानित्यादिः। उक्तं हि "आमस्य रूक्षादयो भावा रूक्षं च न पाचनं लङ्घनमामे" इति ॥ २०८ ॥

षट्कट्वरतैलम्—

सुवर्चिकानागरकुष्ठमूर्वालाक्षानिशालोहितयष्टिकाभिः।
तैलं ज्वरेषड्गुणकट्वसिद्धमभ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत् स्यात्॥

दक्षः ससारकस्यात्र तक्रं कट्वरमिष्यते।
घृतवत् तैलपाकोऽपि तेले फेनोऽधिकः परः॥ २०९॥

अङ्गारकं तैलम्—

मूर्वा लाक्षा दरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी।
द्वहतौ सैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी॥
आरनालाढकेनैव तैलप्रस्थं विपाचयेत्।
तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविमोचनम्॥ २१०॥

लाक्षादितैलम्—

लाक्षाहरिद्रामञ्जिष्ठाकल्कैस्तैलं विपाचयेत्।
षड्गुणेनारनालेन दाहशीतज्वरापहम्॥ २११॥
यवचूर्णार्द्धकुडवं मञ्जिष्ठार्द्धपलेन तु।
तैलप्रस्थः शतगुणे काञ्जिके साधितो जयेत्॥
ज्वरं दाहं महाविगमज्ञानाञ्च प्रहर्षनुत्॥ २१२॥
सर्जकाञ्जिकसंसिद्धं तैलं शीताख्यु मर्दितम्।

सुवर्चिकेत्यादि।—सुवर्चिका सर्जिकाचारः, लोहितयष्टिका मञ्जिष्ठा, सुश्रुत हडवाग्भटादिषृतरक्तसंवादात्। अन्ये तु लोहितं चन्दनम्, यष्टिका मञ्जिष्ठ विदेहसंवादादित्याहुः। व्यवहारस्तु पूर्वव्याख्यैव। शीतविदाहघृतवच्च योगम अचिन्त्यशक्तित्वात् तैलपाके विशेषं स्मारयति घृतवदित्यादि॥ २०९॥

मूर्वेत्यादि।—इन्द्रवारुणी गोरक्षकर्कटी; अङ्गारको मङ्गलः, तत्कृतत्वादङ्गार कसंज्ञा॥ २१०॥

लाक्षादितैलं षष्टम्।—अत्रापि दाहशीतहरत्वं प्रभावात्॥ २११॥

यवेत्यादि।—मञ्जिष्ठा अर्द्धपलेनैत्यत्र द्विपलेनेति न पाठः सुश्रुतचन्द्रटात् अर्द्धपलेनेति पाठात्॥ २१२॥

ज्वरदाहापहं लेपात् सद्योवातासदाहनुत् ॥ २१३ ॥
चन्दनाद्यमगुर्वाद्यं तैलं चरकाकीर्त्तितम्।
तथा नारायणं तैलं जीर्णज्वरहरं परम् ॥ २१४ ॥
अभिघातज्वरो न स्यात् पानाभ्यङ्गैन सर्पिषः।
क्षतानां व्रणितानाञ्च क्षतव्रणचिकित्सया ॥ २१५ ॥

आगन्तुज्वरचिकित्सामाह।

औषधिगन्धविषजो विषपीतप्रबाधनम्।
जयेत् कषायैर्मतिमान् सर्वगन्धकृतैस्तथा ॥ २१६ ॥
अभिचाराभिशापोत्थो ज्वरो क्षोमादिना जयेत्।
दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहपीड़जो ॥ २१७ ॥

क्रोधकामादिज्वरचिकित्सामाह।

क्रोधजे पित्तजित् काम्या अर्थाः सद्वाक्यमेव च।

प्रदेहमाह सर्जं इत्यादि।—सर्जी धूलकः कल्कः, कार्श्रिकं चतुर्थांशम्, सिद्धं घृतम्। तत्तः शीतास्तुमर्दितम् शीतजलेन सैन्धं सक्षौद्रं तत्प्रदेहः कार्यः ॥२१३॥

चारायणस्तैलं वातव्याधौ वक्ष्यमाणम् ॥ २१४ ॥

अभिघातेत्यादि।—न स्यात् न भवेत् प्रायशोऽयं। क्षतानामित्यूरुःक्षतानाम्। अन्यानि त्वरो न स्यादिति शेषः ॥ २१५ ॥

औषधीत्यादि।—सुश्रुतस्य। प्रबाधनं चिकित्सितम्। विषपीतप्रबाधनैरिति पाठे, विषपीतस्य यानि चिकित्सितानि तैरित्यर्थः। सर्वगन्धकृतैरिति सर्वगन्धसंयुक्तैरुत्पलादिभिः, स एवात्र विषघ्नत्वादुचितः, न तु "चातुर्जातकमूर्वकजीवन्तीसारिवाकल्कम्। दशमूलसहितपैव सर्वत्रैव विनिर्दिशेत्" इति निर्देशकारीक्तो वाग्भटः। सर्वोषधीत्यादिमाधवविषयत्वात् ॥ २१६ ॥

अभिचारेत्यादि।—सुश्रुतस्य। अभिचारोऽथर्ववेदोक्तः क्षोमादिभिः। अभिशापो गुर्वादीनामनिष्टाभिसंधानम्। क्षोमादिनेत्यादिशब्दात् प्रायश्चित्तबलिसङ्ग्रहादयो ग्राह्याः। उत्पाती निर्घातादिः। ग्रहपीड़जनिति ग्रहपीड़ाजन्यम् "यामीः सद्वाक्यसंयमैरुत्पम्" इति क्षीरस्वामिव्याख्यानस्य प्रमत्तम्। सुश्रुते तु "उत्पातग्रहादितम्" इति पाठो दृश्यते ॥ २१७ ॥

आप्तासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥
हर्षणेश्च शमं यान्ति कामक्रोधभयज्वराः ।
कामात् क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात् कामसमुद्भवः ॥
याति ताभ्यामुभाभ्याञ्च भयशोकसमुद्भवः ॥ २१८ ॥

भूतज्वरचिकित्सामाह ।

भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्वन्यवैगनताडनैः ।
जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं मनःशान्तेश्च मानसम् ॥ २१९ ॥

वर्जनीयविधिमाह ।

व्यायामञ्च व्यवायञ्च स्नानं चंक्रमणानि च ।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्नो बलवान् भवेत् ॥ २२० ॥

ज्वरमुक्तिलक्षणम्—

देहो लघुर्व्यपगतक्लमसोष्मतापः

क्रोधज इत्यादि —यत्र ज्वरकृतः "कामैरर्थैर्मनोज्ञैश्च विषयैश्चाप्युपक्रमैः । सर्वार्थैश्च शमं याति ज्वरः कामसमुद्भवः" इति । व्यायामेनेत्यादि।—चंक्रमणम् । कामादिजन्यान् ज्वरान् कामादयः परस्परं नाशयन्तीत्याह कामादित्यादि।—चरकस्य ॥ २१८ ॥

भूतविद्येत्यादि।—सुश्रुतस्य । भूतानां यक्षराक्षसादीनां ज्ञानाद्या प्रशमनार्था च विद्या, सा च सुश्रुतोत्तरतन्त्रादावनुसरणीया । तथाविधगताद्भिरिति भूतावेशगतस्य मनस्य पुनरपसरतो मन्त्रैश्च संयमनं यत्नः । मन्त्रैराह्वय मन्त्रैः निरूपणमार्षणम् । ताडनं मर्म्मः सर्षपादिभिरभिहननम् । ताडनैरित्यत्र पूजनैरिति च पाठः सुश्रुते दृश्यते । टीकाकृतोऽपि पूजनैः यक्षपक्षरक्षसुत्यादिभिरिति व्याख्यानवन्ति । भूताभिषङ्गोत्थमिति, भूताभिसम्बन्धोत्थम् । मानसं कामक्रोधादिजन्यं मनःशान्तेरिति मनःप्रसादैः । मनःशान्तैरित्यत्र विज्ञानार्थैरित्यपि पाठः सुश्रुते दृश्यते । टीकाकृतोऽप्यादिशब्दात् समाधिधैर्य्यादीनां ग्रहणमिति व्याचष्टे ॥ २१९ ॥

ज्वरमुक्तेन यन्न सेव्यं तदाह व्यायामेत्यादि ।—स्नानमुष्णमपि ज्वरं प्रत्यागमयति, तदुक्तं "स्नानान्नाशु ज्वरं क्षुधान्तं ज्वरमुक्तश्च देहिनः । तस्मान्मुक्तज्वरं स्नानं विषवत् परिवर्जयेत्" इति ॥ २२० ॥

पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम्।
स्वेदः क्षवः प्रकृतिगामिमनोऽन्नलिप्सा
काण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥२२१॥

इति ज्वरचिकित्सा।

अथ ज्वरातिसारचिकित्सा।

ज्वरातिसारे पेयादिक्रमः स्याल्लङ्घिते हितः॥ १॥

उत्पलपट्कम्—

ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत् सास्थां भृतां नरः।
पृश्निपर्णीबिलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः॥ २॥

ज्वरमुक्तिलक्षणमाह देह इत्यादि।—वाग्भटस्य। मुख एव पाको व्याधिप्रभावात्। एवं काण्डूश्च मूर्ध्नीत्यपि॥ २२१॥

इति ज्वरचिकित्साविवृतिः।

ज्वरे सत्युपद्रवत्वेनातीसारस्य सम्भवात् ज्वरानन्तरं ज्वरातीसार उच्यते। ज्वरातीसारसंलक्षण ज्वरातीसाराभ्यामन्योन्यस्य इति कृत्वा निदानसंग्रहे साधर्म्येण न पठितः। अत एवोक्तं सिद्धसारे "ज्वरातिसारयोरुक्तं निदानं यत् पृथक् पृथक्। तत् स्याज्ज्वरातिसारस्य तेन नावोदितं पुनः" इति। ननु एवं चिकित्सापि भविष्यतीति चेत्? नैवम् सिद्धौषधत्वात्, उक्तं हि, "ज्वरातीसारयोरुक्तं भेषजं यत् पृथक् पृथक्। न तन्मिलितयोः कार्यमन्योन्यं बहुदोषतः"। प्रायेण हि ज्वरहरमौषधमतीसारहरञ्च सम्भवतीति परस्परविरुद्धत्वात् मिलितयोर्न कार्यमित्यर्थः। पेयां वेति वाग्ग्रहणेऽपि यवाग्वन्तरापेक्षया। किं वा सास्थामित्यस्यानन्तरं वाग्ग्रहो योज्यः। तेनानास्रावपीत्यर्थः फलति। सास्थामिति ईषदस्थाम्। अस्थित्वञ्च दाडिमसरसादिना। एतच्चास्थासां प्रति ज्ञेयम्। पृश्निपर्णी-

पाठेन्द्रयवभूनिम्बसुस्तपर्पटकामृताः ।
जयन्त्याममतीसारं सज्वरं समशौषधाः ॥ ३ ॥

नागरादिः—नागरातिविषामुस्तभूनिम्बामृतवत्सकैः ।
सर्वज्वरहरः क्वाथः सर्वातीसारनाशनः ॥ ४ ॥

श्रीवेरादिः—श्रीवेरातिविषामुस्तविल्वधान्यकनागरैः ।
पिबेत् पिच्छाविबन्धघ्नं शूलदोषामपाचनम् ॥
सरक्तं हन्त्यतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥ ५ ॥

गुडूच्यादिः—गुडूच्यतिविषाधान्यशुण्ठीबिल्वाब्दवत्सकैः ।
पाठाभूनिम्बकुटजचन्दनोशीरपद्मकैः ॥
कषायः शीतलः पेयो ज्वरातीसारशान्तये ।
हृद्दाहारोचकच्छर्दितृषापित्तातिहानिनुत् ॥ ६ ॥

उशीरादिः—उशीरं वालकं मुस्तं धन्याकं बिल्वमेषजम् ।
समङ्गा धातकी लोध्रं बिल्वं दीपनपाचनम् ॥
हृल्वरोचकपिच्छासं विबन्धं सातिवेदनम् ।
सशोणितमतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥ ७ ॥

त्यादि ।—सुश्रुते तस्मिन् योगे बालकमपि दृश्यते, यथा "शतिवर्षोऽप्यतिवृद्धो बालकोत्पलबालकैः । समागरैः पिबेत् पेयां साधितामुदरामयी" ॥ २ ॥ ३ ॥

पाठेत्यादि त्र्योषः क्वाथेन ॥ ३ ॥

नागरेत्यादि ।—वत्सकं इन्द्रयवः सिद्धसारे "दिव्याम्भोनिम्बकुटजवत्सकत्रिफलातिविषाश्रुतः" इत्युक्तत्वात् ॥ ४ ॥

श्रीवेरादिर्योगोऽतीसारीति कृत्वा । योगोऽयमवचारणवादि । बिल्वं विल्वमुख्यं ग्रहणत्वात् ; एवं वक्ष्यमाणेषु ॥ ५ ॥

गुडूच्यादौ कुटजेन तत्फलं लघुत्वात् पाचनत्वाच्च । अत्र योगे पित्तश्लेष्मातीसारेऽपि व्याचष्टे ॥ ६ ॥

उशीरेत्यादि ।—यद्यपि शूलातीसारे न सन्निपात्युक्तेः, तथापि वराद्यतीसारे व्यक्तमिति कृत्वा ॥ ७ ॥

पञ्चमूल्यादिः—पञ्चमूलीबलाबिल्वगुडूचीमुस्तनागरैः।
पाठाभूनिम्बक्षीविरक्तुटजत्वक्फलैः शृतम्॥
हन्ति सर्वानतीसारान् ज्वरदोषं वमिं तथा।
सशूलोपद्रवं श्वासं कासं हन्यात् सुदारुणम्॥ ८॥
कलिङ्गातिविषाशुण्ठीकिराताम्बुयवासकम्।
ज्वरातीसारसन्तापं नाशयेदविकल्पतः॥ ९॥
वत्सकस्य फलं दारुरोहिणी गजपिप्पली।
श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं बिल्वं पाठा यमानिका॥
द्वावप्येतौ भिषग्योगौ श्लोकार्द्धेनाभिभाषितौ।
ज्वरातिसारशमनौ विशेषाद्दाहनाशनौ॥ १०॥
नागरामृतभूनिम्बबिल्बबालकवत्सकैः।
समुस्तातिविषोशीरैर्ज्वरातीसारहृज्जलम्॥ ११॥
मुस्तकबिल्वातिविषापाठाभूनिम्बवत्सकैः क्वाथः।
मकरन्दगर्भयुक्तो ज्वरातीसारौ जयेद् घोरौ॥ १२॥
घनजलपाठातिविषापथ्योत्पलधान्यरोहिणीबिल्वैः।
सेन्द्रयवैः क्षतसम्भः सातीसारं ज्वरं जयति॥ १३॥

कलिङ्गाद्यगुडिका—

कलिङ्गबिल्वजम्ब्वाम्रकपित्थं सरसाञ्जनम्।
लाजाहरिद्रे क्षीवेरं कट्फलं शुकनासिकाम्।
लोध्रं मोचरसं शुङ्गं धातकीवटशुङ्गकाम्।

पञ्चमूल्यादौ यद्यपि "पञ्चमूलीति सामान्याद् योज्या पित्ते कनीयसी। सहती पञ्चमूलीति वातश्लेष्माधिके तथा" इति हृन्दनीक्तम्, तथापि सत्यपञ्चमूल्यैव व्यवहरन्ति हडाः॥ ८॥

कलिङ्गेत्यादि यमानिकान्तं योगत्रयं पित्तोत्तरे ज्वरातुः। नागरामृतभूनिम्बेत्यादि जयतीत्यन्तं सप्तकम्॥ ९—१३॥

कलिङ्गेत्यादौ हारीतचन्द्राटसंवादात् कलिङ्गस्थाने कट्वङ्गं पठन्ति; कट्वङ्गस्य

पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानत्तमन्वितान् ।
छायाशुष्कान् पिबेच्छीघ्रं ज्वरातीसारनाशनान् ।
रक्तप्रसादनार्थं ते शूलातीसारनाशनाः ॥ १४ ॥
उत्पलं दाडिमत्वक् च पद्मकेशरमेव च ।
पिबेत् तण्डुलतोयेन ज्वरातीसारनाशनम् ॥ १५ ॥

व्योषाद्यचूर्णम्—

व्योषं वत्सकबीजञ्च निम्बभूनिम्बमार्कवम् ।
चित्रकं रोहिणीं पाठां दार्वीभूतिविषां समान् ॥
श्लक्ष्णचूर्णीकृतान् सर्वांस्तत्तुल्यां वत्सकत्वचम् ।
सर्वमेकत्र संयुज्य प्रपिबेत् तण्डुलाम्बुना ॥
सर्पीषं वा लिहेदेतत् पाचनं ग्राहि भेषजम् ।
तृष्णाकृच्छ्रप्रशमनं ज्वरातीसारनाशनम् ॥
कामलां ग्रहणीदोषान् गुल्मं प्लीहानमेव च ।
प्रमेहं पाण्डुरोगञ्च क्षयञ्च विनाशयेत् ॥ १६ ॥
दशमूलीकषायेण विल्वमज्जसमं पिबेत् ।
ज्वरे चैवातिसारे च मधौघे ग्रहणीगदे ॥ १७ ॥

व्योषादि:। अस्य त्रिफलाधीरित्यादि शास्त्रम्। दर्विरिति दर्विप्रहारम्। तण्डुलीदकञ्चेति "त्रिफलाष्टगुणं दत्त्वा पचेत् क्वथिततण्डुलात्। शर्करायुक्ततोयं तत् तण्डुलोदकमुच्यते" इत्यनेन शास्त्रम्। शुक्तशाखिका चर्मकारलटका॥ १४॥

उत्पलेत्यादौ—दाडिमत्वगस्य त्वक्, "फलं त्वाहाडिमादीनाम्" इति वचनात्। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति:। पद्मस्य केसर: किञ्जल्कम्। सर्वे पित्तीसरे योगोऽयमित्याह: ॥ १५ ॥

व्योषादौ तत्तुल्यां वत्सकत्वचमिति मिलितव्योषादिचूर्णतुल्याम् ॥ १६ ॥

दशमूलीत्यादि।—अत्र प्रथमस्य मुष्टीचूर्णस्य यत् दार्वीमानत्वमुक्तम्, तत्र शास्त्रस्य दशमूलस्य प्रत्यक्षपानुक्तसमावानपेक्ष्य ; तेन मध्यसाधनसावानुसारेण मुष्टी-

विड़ङ्गातिविषामुस्तं दारुपाठाकलिङ्गकम् ।
मरिचेन समायुक्तं शोथातिसारनाशनम् ॥ १८ ॥
किराताब्दामृताविश्वचन्दनोदीच्यवत्सकैः ।
शोथातिसारशमनं विशेषाज्ज्वरनाशनम् ॥ १९ ॥
किराताब्दामृतोदीच्यमुस्तचन्दनधान्यकैः ।
शोथातिसारतृड्दाहशमनो ज्वरनाशनः ॥ २० ॥

इति ज्वरातिसारचिकित्सा ।

चूर्णस्य ह्रासोऽपि बोध्यः । तेनात्र प्रक्षेपः पादिकः क्वाथ्यादित्येव परिभाषा प्रवर्त्तते । न तु पातव्यश्च चतुर्द्रव इति वचनाद् विश्वचूर्णापेक्षया दशमूलीक्वाथश्चतुर्गुणः कार्य्यः । यतः विश्वचूर्णापेक्षया दशमूलस्य पाचनदीपनत्वेन यौगिकत्वात् प्राधान्यम् । अपिच क्वाथकरणं हि क्वाथ्यमानापेक्षम् ; क्वाथ्यमानञ्च उत्तमपुरुषाद्यपेक्षम् । अतस्तत पलत्रिकषार्द्धपलमानमुत्सर्गतो व्यवस्थितमस्त्येव, तदपेक्षस्य च क्वाथस्य उत्तमपुरुषाद्यपेक्षया व्याधिनिवृत्त्यै प्रयुज्यमानस्य न्यूनत्वकरणे भेषजस्याल्पमात्रत्वदोषाद् व्याधिनिवृत्तिरेव न स्यादिति विपक्षे दोषदर्शनाद् यथावस्थितचतुर्भागावशिष्टक्वाथप्रयोगाच्च क्वाथस्यैव प्रधानता । ततश्च यदि पातव्यश्च चतुर्द्रव इत्यनुसाराद् विश्वचूर्णापेक्षया दशमूलीक्वाथश्चतुर्गुणो गृह्यते, तदा प्रधानस्य क्वाथस्य न्यूनता स्यात् ; चतुर्भागावशिष्टक्वाथानुसारेण वा यदि चतुर्भागं चूर्णं गृह्यते, तदा चूर्णबाहुल्यं स्यादिति । तेन यत्र क्वाथेन चूर्णपानम, तत्र प्रक्षेपः पादिकः क्वाथ्यादित्यस्यैव विषयः, न तु पातव्यश्च चतुर्द्रव इत्यस्येति सिद्धः । एवमन्यत्रापि क्वाथेन चूर्णस्य कल्कस्य वा पाने क्वाथस्य प्राधान्यमनुमन्तव्यम् । अतएव रुचकादिचूर्णे वृन्दोऽप्याह "क्वाथेन चूर्णपानं यत् तत्र क्वाथप्रधानता । प्रवर्त्तते न तेनात्र चूर्णापेक्षी चतुर्द्रवः" इति । चूर्णापेक्षी चूर्णमानापेक्षीत्यर्थः ॥ १७ । १८ ॥

किरातेत्यादि स्पष्टम् ॥ १९ । २० ॥

इति ज्वरातीसारचिकित्साविवृतिः ।

अथातीसारचिकित्सा।

आमपक्वक्रमं ज्ञात्वा नातिसारे क्रिया यतः।
अतः सर्वातिसारेषु ज्ञेयं पक्वामलक्षणम् ॥ १ ॥
मज्जत्यामा गुरुत्वाद्विट् पक्वा तूत्प्लवते जले।
विनातिद्रवसङ्घातशैत्यश्लेष्मप्रदूषणात् ॥ २ ॥
शङ्कद्दुर्गन्धि साटोपविष्टब्धार्त्तिप्रसेकिनः।
विपरीतं निरामन्तु कफात् पक्वञ्च मज्जति ॥ ३ ॥
आमे विलङ्घनं शस्तमादौ पाचनमेव च।
कार्य्यञ्चानशनस्यान्ते प्रदेयं लघुभोजनम् ॥ ४ ॥
लङ्घनमेकं सुखा न चान्यदस्तीह भेषजं वलिनः।
समुदीर्णं दोषचयं शमयति तत् पाचयत्यपि च ॥ ५ ॥

अरीषद्रवमतीसारस्य चिकित्सामभिधाय सम्प्रति स्वतन्त्रमतीसारस्य चिकित्सामाह आमेत्यादि।—सुश्रुतस्य। क्रिया चिकित्सा ॥ १ ॥

आमपक्वलक्षणमाह मज्जतीत्यादि।—चरकस्य। आमेति आमान्विता विट् जले मज्जति। गुरुत्वादिति आमाहितगुरुत्वात्। पक्वेति निरामा; द्रवते निरामत्वेन लघुत्वादित्यर्थः। क्षीरस्यामपक्वलक्षणक्षीरपवादमाह विनातिद्रवेत्यादि।—अतिद्रवत्वात् आमापि द्रवते; तथा अतिसङ्घातात् अतिकाठिन्यात् पक्वापि मज्जति; तथा श्लेष्मसंहतिश्लेष्मप्रदूषणात् कफसम्भवशङ्कतगौरवेण पक्वापि मज्जति। शैत्यस्थाने श्वैत्यपाठे श्वेतवर्णता। एतेनातिद्रवत्वादिकं विना मज्जनप्लवने सामनिरामलक्षणतया ज्ञेये इत्यर्थः ॥ २ ॥

सामत्वनिरामत्वयोः सम्यग्ज्ञानार्थमपरमपि लक्षणमाह शङ्कदित्यादि।—साटोपविष्टब्धावेवार्त्ती सहितम्। किं वा अर्त्तिः शूलम्; साटोपौ शब्दपूर्वक उदरक्षोभः; विष्टब्धः सतोदशूलमलाप्रवृत्ती; प्रसेकिनः कफप्रसेकिनः; किं वा प्रसेकः श्लोकश्लोकमलसरणम्। कफात् पक्वञ्च मज्जतीत्यस्य सन्तानरीत्यवचनत्वान्न पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयम्। इह तु सम्पूर्णश्लोकानुरोधात् पठितम् ॥ ३ ॥

आम इत्यादि।—प्रद्रवमिति प्रकृष्टद्रवम्; प्रकर्षयाच्च शास्त्रविहितत्वेन ज्ञेयः वैनाशविहितद्रवान्ननिषेधार्थम्, विहितलाजमण्डादिविधानार्थञ्च प्रशब्दोपादानं

ह्रीवेरशृङ्गवेराभ्यां मुस्तपर्पटकेन वा।
मुस्तोदीच्यशृतं तोयं देयं वापि पिपासवे॥
युक्तेऽन्नकाले क्षुत्क्षामं लघून्यन्नानि भोजयेत्॥ ६॥
औषधसिद्धाः पेया लाजानां शक्तवोऽतिसारहिताः।
वस्त्रप्रस्रुतमण्डः पेया च मसूरयूषश्च॥ ७॥
गुर्वी पिण्डी खरात्यर्थं लघ्वी सैव विपर्य्ययात्।
शक्तूनामाशु जीर्य्येत मृदुत्वादवलेहिका॥ ८॥

बृहच्छालपर्ण्यादिः—

शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका।
बलाश्वदंष्ट्राबिल्वानि पाठानागरधान्यकम्॥
एतदाहारसंयोगे हितं सर्वातिसारिणाम्॥ ९॥

ज्ञेयम्। अतः "वर्जयेद्वैदलं शूली कुष्ठी मांसं क्षयी स्त्रियम्। द्रवमन्नमतीसारी सर्वञ्च तरुणज्वरी" इत्यादि वचनेन सहात्र न विरोधः। अन्ये तु प्रगतद्रवमिति व्याख्याय विरोधं परिहरन्ति। अपरे तु निपातस्यानेकार्थत्वात् प्रशब्दस्य ईषदर्थतां व्याख्यानयन्ति। अन्ये तु केवलद्रवस्यैव निषेधो न तु लाजमण्डादेरित्याहुः॥ ४॥

लङ्घनपाचनयोर्मध्ये लङ्घनस्य प्राधान्यमाह लङ्घनमित्यादि।—स्पष्टम्॥ ५॥

ह्रीवेरेत्यादि योगत्रयं षडङ्गविधिना अर्द्धशृतं बोध्यम्। उदीच्यं वालकम्॥६॥

प्रद्रवं लघुभोजनमिति यदुक्तं तदेव दर्शयति औषधसिद्धा इत्यादि।—औषधं वक्ष्यमाणशालपर्ण्यादि-धान्यपञ्चकादिकम्। पेया चेति पेया च वस्त्रप्रस्रुतेत्यर्थः। अतएवोक्तम् "वस्त्रस्रुता यवागूर्वाऽप्रस्रुतक्षुद्रभक्तकम्" इति॥ ७॥

गुर्वीत्यादि।—अत्यर्थं खरा कठिना शक्तुपिण्डिका गुर्वी स्यात्। सैव विपर्य्ययादिति मृदो सा लघ्वी भवति। अवलेहिका अवलेहयोग्या पिण्डी॥ ८॥

बृहच्छालपर्ण्यादौ—बिल्वानि बिल्वशलाटवः संग्राहित्वात्। यदुक्तं "कफानिलहरं तीक्ष्णं स्निग्धं संग्राहि दीपनम्। कटुतिक्तकषायोष्णं बिल्वमामसुदाहृतम्" इति। एवं सर्वत्र स्तम्भनयोगे बोध्यम्। छर्द्यान्तु बिल्वस्य मूलं ज्ञेयम्, "बिल्वमूलं मरुत्श्लेष्मच्छर्दिघ्नं न तु पित्तकृत्" इति गुणपाठात्। आहारसंयोग इति आहारस्य संयोजने संस्कार इति यावत्। सर्वातिसारिणामिति आमपच्यमान-

स्वल्पशालपर्ण्यादिः—

शालपर्णीबलाबिल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता ।
दाड़िमाम्ला हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ १० ॥
यवागूमुपभुञ्जानो न तु व्यञ्जनमाचरेत् ।
शाकमांसफलैर्युक्ता यवान्वोऽम्लाश्च दुर्जराः ॥ ११ ॥
धान्यपञ्चकसंसिद्धो धान्यविश्वकृतोऽथवा ।
आहारो भिषजा योज्यो वातश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ १२
वातपित्ते पञ्चमूल्या कफे वा पञ्चकोलकैः ॥ १३ ॥
धान्योदीच्यशृतं तोयं तृष्णादाहातिसारनुत् ।
आभ्यामेव सपाठाभ्यां सिद्धमाहारमाचरेत् ॥ १४ ॥
दोषाः सन्निचिता यस्य विदग्धाहारमूर्च्छिताः ।
अतिसाराय कल्पन्ते भूयस्तान् सम्प्रवर्त्तयेत् ॥ १५ ॥
न तु सङ्ग्रहणं दद्यात् पूर्वमामातिसारिणे ।
दोषा ह्यादौ रुध्यमाना जनयन्त्यामयान् बहून् ॥
शोथपाण्ड्वामयप्लीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ।

पक्वातिसारिणाम्, प्रत्यं कद्वन्द्वसन्निपातातिसारिणां वा ॥ ९ ॥

स्वल्पशालपर्ण्यादि ।—वाग्भटस्य ॥ १० ॥

यवाग्वोऽम्ला इति अम्ला अम्लविपाकाः ॥ ११ ॥

धान्यपञ्चकेत्यादि स्पष्टम् । वातपित्ते पञ्चमूल्या इति स्वल्पपञ्चमूल्या ॥१२ । १३॥

आभ्यामिति धान्योदीच्याभ्याम् ॥ १४ ॥

दोषा इत्यादि ।—सन्निचिता इति सञ्चयं प्राप्ताः । विदग्धशब्देनात्राविपक्वाहारवाचिना चतुर्विधमप्यामविदग्धविष्टब्धरसशेषरूपमजीर्णमुच्यते । मूर्च्छिता इति वर्द्धिताः । सम्प्रवर्त्तयेदिति स्वयं प्रवर्त्तमानदोषस्य उपेक्षया प्रवर्त्तनं कारयेत् । उक्तं हि तेषूपेक्षैव भेषजम्" इति, तथा स्तोकं स्तोकं विबद्धं वा विरेचनयोगेन प्रवर्त्तयेत् । अतएव वक्ष्यति स्तोकं स्तोकं विबद्धं वेत्यादि ॥ १५ ॥

न तु संग्रहणमित्यादौ—पूर्वमिति विशेषणेनोत्तरकालमामातिसारिणेऽपि अति-

दण्डकालशकाधानग्रहण्यर्शोगदांस्तथा ॥ १६ ॥
क्षीणधातुबलार्त्तस्य बहुदोषोऽतिनिस्रुतः।
आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात् पाचनान्मरणं भवेत् ॥ १७ ॥
स्तोकं स्तोकं विबद्धं वा सशूलं योऽतिसार्य्यते।
अभयापिप्पलीकल्कैः सुखोष्णैस्तं विरेचयेत् ॥ १८ ॥
धान्यपञ्चकम्—धान्यकं नागरं मुस्तं बालकं विल्वमेव च।
आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं वह्निदीपनम् ॥
इदं धान्यचतुष्कं स्यात् पित्ते शुण्ठीं विना पुनः ॥ १९ ॥
पिप्पलीं नागरं धान्यं भूतीकञ्चाभयां वचाम्।
क्षीविरभद्रमुस्तानि विल्वं नागरधान्यकम् ॥
पृश्निपर्णी ग्वदंष्ट्रा च समङ्गा कण्टकारिका।

निस्रुतबहुदोषतया क्षीणधातवे संग्रहणं देयमिति दर्शयति। अतएव वक्ष्यति क्षीणधातुबलार्त्तस्येति। अन्ये तु पूर्वं संग्रहणं न देयमिति वचनेन प्रधानमम्बष्ठाशाल्मल कटजलवणादिसंग्रहणं न देयमिति बोधयति; मुस्तोदीच्यादि तु पाचन ग्रहणेन यत्, पूर्वमपि देयमेवेत्याहुः ॥ १६ ॥

अवस्थायामामेऽपि संग्रहणं देयमित्याह क्षीणेत्यादि।—पाचनादिति केवलपाचनात्, पाचनसंयुक्तन्तु हितमेव ॥ १७ ॥

विरेचनावस्थामाह स्तोकमित्यादि।—सुखुतस्य। अभयापिप्पलीकल्कस्य सुखोष्णता कटुत्रयोगेन ज्ञेया ॥ १८ ॥

धान्यकमित्यादि।—अयं योगः सामपित्ते बोध्यः। यदुक्तमायुर्वेदसारे "विल्ववित्व-घनोदीच्य-धान्यकैः क्वथितं जलम्। सामपित्तातिसारघ्नं दीपनं धान्यपञ्चकम्।" धान्यपञ्चकं यदुक्तं तत् शुण्ठीव्यतिरेकेण कर्त्तव्यमित्यतदर्थमाह इदं धान्यचतुष्कं स्यादित्यादि। भोजेऽप्युक्तं "धान्यकं बालकं मुस्तं विल्वं पित्ते प्रयोजितम्। आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं वह्निदीपनम्" इति। तयान्यत्राप्युक्तं "धान्यकं बालकं मुस्तं विल्वं पित्ते तु दीपनम्। आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं नागरान्वितम्" इति ॥ १९ ॥

पिप्पलीमित्यादि। प्रसङ्गात्तयं चरकस्य। अत भूतीकं यमानी; भद्रमुस्तं

तिस्रः प्रथम्या विहिताः श्लोकार्द्धैरतिसारिणाम् ॥
कफे पित्ते च वाते च क्रमादेताः प्रकीर्त्तिताः ।
संज्ञा प्रमथ्या ज्ञातव्या योगे पाचनदीपने ॥ २० ॥
त्र्यूषणातिविषाहिङ्गुबलासौवर्चलाभयाः ।
पीत्वोष्णेनाम्भसा हन्यादामातीसारमुद्धतम् ॥ २१ ॥
अथवा पिप्पलीमूलपिप्पलीद्वयचित्रकान् ।
सौवर्चलवचाव्योषहिङ्गुप्रतिविषाभयाः ।
पिबेत् श्लेष्मातिसारार्त्तश्चूर्णिताश्चोष्णवारिणा ॥ २२ ॥
हरिद्रादिं वचादिं वा पिबेदामेषु बुद्धिमान् ।
खड़यूषयवागूषु पिप्पल्यादिं प्रयोजयेत् ॥ २३ ॥
तक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः ।

मुस्तकमेव ; समङ्गा वराहक्रान्ता । एतास्तिस्रः प्रमथ्याः यथाक्रमं कफपित्त-वातेष्विति चरकटीकाकृतो व्याचक्षते । अतस्तमेवार्थं चक्रोऽप्याह कफे पित्ते चेत्यादि । यद्यपि ह्रीवेरमित्यादि द्वितीयो योगो धान्यपञ्चकमेव, तथापि तस्यैव प्रमथ्यासंज्ञाविधानार्थं पुनश्चरकवाक्यं लिखितम् । न च वाच्यं प्रमथ्यामध्यपठितं ह्रीवेरमित्यादिकमेवास्तु ; किं धान्यपञ्चकयोगस्य पृथक्कथनेन ? सत्यम् : धान्यपञ्चकसंज्ञया हि शास्त्रव्यवहारः कर्त्तव्यो यथा धान्यपञ्चकमसिद्ध इत्यादि । तथा शुण्ठीरहितस्य तस्यैव धान्यचतुष्कसंज्ञयापि, अत एतद्विशेषकथनार्थमेव तस्य पृथक्कथनमिति ज्ञेयम् । संज्ञा प्रमथ्या इत्यादि ।—प्रमथ्याशब्दो हि वृद्धपरम्परया पाचनदीपन-कषाये वैद्यशास्त्रे परिभाषितः श्रूयते । यथा विड़ङ्गकषायः शैखरिककषाय शब्देन वैद्यैरुच्यते इति ॥ २० ॥

त्र्यूषणेत्यादौ त्र्यूषणादीनां चूर्णम् । अथवेत्यादि चित्रकान्त एको योगः । सौवर्चलेत्यादौ प्रतिविषा अतिविषा । हरिद्रादि-वचादिगणौ सौश्रुतौ । यदाह 'हरिद्रा दारुहरिद्रा कलसी कुटजबीजानि मधुकञ्चेति ।" "वचा मुस्तातिविषाभया भद्रदारु नागरञ्चेति ।" खडयूष इत्यादि । पिप्पल्यादिश्च सौश्रुतो गणो ज्वराधिकारे चक्रेणैवोक्तः ॥ २१—२३ ॥

सुपक्वः खड़यूषोऽयमयं काम्बलिकोऽपरः।
दध्यम्लो लवणस्नेहतिलमाषसमन्वितः॥ २४॥
नागरातिविषामुस्तैरथवा धान्यनागरैः।
तृष्णातीसारशूलघ्नं पाचनं दीपनं लघु॥ २५॥
पाठावत्सकवीजानि हरीतक्यो महौषधम्।
एतदामसमुत्थानमतीसारं सवेदनम्।
कफात्मकं सपित्तञ्च वर्च्चो वध्नाति च ध्रुवम्॥ २६॥
पयस्युत्क्वाथ्य मुस्ता वा विंशतिं भद्रकाह्वयाः।
क्षीरावशिष्टं तत् पीतं हन्यादामं सवेदनम्॥ २७॥
पक्वोऽसकृदतीसारो ग्रहणीमार्दवाद् यदा।
प्रवर्त्तते तदा कार्य्यः क्षिप्रं साङ्ग्राहिको विधिः॥ २८॥
पञ्चमूलीबलाविश्वधान्यकोत्पलविल्वजाः।

खड़यूषमाह तक्रमित्यादि।—अयञ्च यूषः "कपार्द्धं वा कणागुण्ठ्योः कल्कद्रव्यस्य वा पलम्" इत्यादिना बोध्यः। तेन तीक्ष्णवीर्य्याणां मरीचाजाजीचित्रकाणामल्पमानत्वम्; कपित्थचाङ्गेर्य्योस्तु मध्यवीर्य्यत्वाद् बहुमानत्वम्; तक्रस्य तु प्रस्थमानत्वं कल्पनीयम्। यूषयोनित्वाच्च मुद्गोऽपि देयः। तस्यैव दध्यादियोगात् काम्बलिकसंज्ञामाह दध्यम्ल इत्यादि।—दध्यम्लेति दध्ना अम्लीकृतः॥ २४॥

नागरादौ शृतमिति शेषः। उक्तं हि चरके "नागरातिविषामुस्तक्वाथः स्यादामपाचनः" इति॥ २५॥

पाठेत्यादि।—सुश्रुतस्य। अयं योगः क्वाथेन चूर्णेन वा ज्ञेयः। यतोऽयं सुश्रुते विंशतियोगमध्ये पठितः। तदनन्तरं सुश्रुतेनैवोक्तं यथा "प्रयोज्या विंशतिर्योगाः श्लोकार्द्धविहितास्त्वमी। धान्याम्लोष्णाम्बुमद्यानां पिबेदन्यतमेन वा। निष्क्वाथान् वा पिबेदेषां सुखोष्णान् साधुसाधितान्" इति॥ २६॥

पयस्युत्क्वाथ्येत्यादौ त्रिगुणोदकं बोध्यम्; यदाह वागभटः "पयस्युत्क्वाथ्य मुस्ता वा विंशतिं त्रिगुणेऽम्भसि" इत्यादि। अत्र छागदुग्धमित्याहुर्वृद्धाः॥ २७॥

पक्व इत्यादि स्पष्टम्॥ २८॥

वातातिसारिणे देयास्तक्रेणान्यतमेन वा ॥ २९ ॥

कच्चटादिः—कच्चटजम्बूदाड़िमशृङ्गाटकपत्रबिल्वह्रीवेरम्।
जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वेगिनीं रुन्ध्यात् ॥ ३० ॥
कृत्वालबालं सुदृढ़ं पिष्टैर्वामलकैर्भिषक्।
आर्द्रकस्वरसेनाशु पूरयेन्नाभिमण्डलम्।
नदीवेगोपमं घोरमतीसारं निरोधयेत् ॥ ३१ ॥
किराततिक्तकं मुस्तं वत्सकं सरसाञ्जनम्।
पित्तातिसाररोगघ्नं सक्षौद्रं वेदनापहम् ॥ ३२ ॥
पलं वत्सकबीजस्य श्रपयित्वा जलं पिबेत्।

पञ्चमूलीत्यादौ पञ्चमूली स्वल्पा महती वा। धान्यकोत्पलबिल्वजा इति बिल्वजा बिल्वशलाटवः। अन्ये तु बिल्वजा इत्यनन्तरं कल्पना इति शेषः; तेनाविशेषात् सर्वकल्पेनैव कार्य्येत्याहुः। तन्न, स्वरसस्य सम्भवात् तत्कल्पनाया गुरुत्वाच्च। अतएव कल्कोऽपि न पारिशेष्यात्, कषायचूर्णो वा योग्यत्वादित्याहुः। अन्यतमेनेति काञ्जिकजलादीनामन्यतमेन। क्वाथपक्षे तक्रादौ अर्द्धजलं देयम् ॥ २९ ॥

कच्चटेत्यादौ—कच्चटादीनां चतुर्णां पत्रम्। नागरान्तैरष्टाभिः कषायः ॥ ३० ॥

कृत्वेत्यादि स्पष्टम् ॥ ३१ ॥

किराततिक्तकमित्यादि।—अत्र तण्डुलोदकमपि बोध्यम्। तेन एषां चूर्णं मधुसहिततण्डुलोदकेन पिबेदित्यर्थः। तदाह वाग्भटः "किराततिक्तकं मुस्तं वत्सकं सरसाञ्जनम्। कटङ्कटेरी ह्रीवेरं बिल्वमध्यं दुरालभा। तिला मोचरसो लोध्रं समङ्गा कमलोत्पलम्। नागरं धातकीपुष्पं दाड़िमस्य त्वगुत्पलम्। अर्द्धश्लोकैः स्मृता योगाः सक्षौद्रास्तण्डुलाम्बुना" इति। चरकेऽप्युक्तं "किराततिक्तकं मुस्तं वत्सकः सरसाञ्जनः। बिल्वं दारुहरिद्रात्वक् ह्रीवेरं सदुरालभम्। चन्दनञ्च मृणालञ्च नागरं लोध्रमुत्पलम्। तिला मोचरसो लोध्रं समङ्गा, कमलोत्पलम्। नागरं धातकीपुष्पमुत्पलं दाड़िमत्वचः। कट्फलं नागरं पाठा जम्ब्वाम्रास्थिदुरालभा। योगाः षड़ेते सक्षौद्रास्तण्डुलोदकसंयुताः। पेयाः पित्तातिसारघ्नाः श्लोकार्द्धैस्तु निदर्शिताः" इति। निश्चलस्तु वातेत्यादौ क्वाथयित्वेति शेष इत्याह ॥ ३२ ॥

यो रसाग्नी जयेच्छीघ्रं स पैत्तं जठरामयम् ॥ ३३ ॥
मधूकं कट्फलं लोध्रं दाड़िमस्य फलत्वचम्।
पित्तातिसारे मध्वाक्तं पाययेत् तण्डुलाम्बुना ॥ ३४ ॥
कुटजातिविषामुस्तं हरिद्रापर्णिनीद्वयम्।
सक्षौद्रशर्करं श्रस्तं पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ ३५ ॥
कुटजत्वक्फलं मुस्तं क्वाथयित्वा जलं पिबेत्।
अतीसारं जयत्याशु शर्करामधुयोजितम् ॥ ३६ ॥
विल्वचूताग्निनिर्यूहः पीतः सक्षौद्रशर्करः।
निहन्याच्छर्दितीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥ ३७ ॥
पटोलयवधन्याकाः पेयः सुशीतलः।
शर्करामधुसंयुक्तश्छर्दितीसारनाशनः ॥ ३८ ॥
प्रियङ्गूत्पलमुस्ताख्यं पाययेत् तु यथाबलम्।
तृष्णातिसारच्छर्दिघ्नं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥ ३९ ॥
कलिङ्गकवचामुस्तं दारु सातिविषं समम्।
कल्कं तण्डुलतोयेन पिबेत् पित्तानिलामयी ॥ ४० ॥
कुटजं दाड़िमं मुस्तं धातकीविल्ववालकम्।
लोध्रचन्दनपाठास्य कषायं मधुना पिबेत् ॥

पलमित्यादि।—वाग्भटस्य। रसाग्नी जाङ्गलमांसरसेन सुखानः ॥ ३३ ॥

मधूकमित्यादि।—चूर्णविधया योगोऽयम् ॥ ३४ ॥

कुटजेत्यादौ हरिद्राद्वयम्, पर्णिनीद्वयं शालपर्णी-पृश्निपर्ण्यौ। क्वाथेनायं योगः ॥ ३५ ॥

कुटजत्वगित्यादि योगत्रयं स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

विल्वेत्यादि स्पष्टम् ॥ ३७ ॥

पटोलीत्यादि स्पष्टम् ॥ ३८ ॥

प्रियङ्गुत्यादौ अञ्जनम् रक्तोत्पलम्। चूर्णविधया योगोऽयम् ॥ ३९ ॥

कलिङ्गेत्यादौ सातिविषमिति कलिङ्गादिविंशेषणम् ॥ ४० ॥

सामे सशूले रक्तेऽपि पिच्छास्रावेषु शस्यते ।
कुटजादिरिति ख्यातः सर्वातिसारनाशनः ॥ ४१ ॥
समङ्गातिविषा मुस्तं विश्वं ह्रीवेरधातकी ।
कुटजत्वक्फलं विल्वं क्वाथः सर्वातिसारनुत् ॥ ४२ ॥
दलोत्थः स्वरसः पेयो हिज्जलस्य समाक्षिकः ।
जयत्याममतीसारं क्वाथो वा कुटजत्वचः ॥ ४३ ॥
वटारोहन्तु सम्पिष्य श्लक्ष्णं तण्डुलवारिणा ।
तत् पिबेत् तक्रसंयुक्तमतीसाररुजापहम् ॥ ४४ ॥
तण्डुलजलपिष्टाङ्कोठमूलकर्षार्द्धपानमपहरति ।
सर्वातिसारग्रहणीरोगसमूहं महाघोरम् ॥ ४५ ॥
कल्कः कोमलवव्वोलदलात् पीतोऽतिसारहा ॥ ४६ ॥
कुटजत्वक्कृतः क्वाथो घनीभूतः सुशीतलः ।
लोहितोऽतिविषायुक्तः सर्वातीसारनुद्भवेत् ॥ ४७ ॥
वदन्त्यत्राष्टमांशेन क्वाथादतिविषारजः ।

कुटजं दाड़िममित्यादौ दाड़िमफलवल्कलम् ॥ ४१ ॥

समङ्गेत्यादौ समङ्गा [illegible]क्रान्ता । क्वाथ इत्यत्र एषामिति शेषः ॥ ४२ ॥

दलोत्थ इत्यादिः स्पष्टः ॥ ४३ ॥

वटारोहमित्यादौ आरोहः अस्याग्रो भाग । सर्वातिसारग्रहणीत्यत्र संयोगादेरपि रेफस्य लघुत्वान्न च्छन्दोभङ्गः । तदुक्तं "यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेर्गौरवम् । न छन्दोभङ्ग इत्याहुस्तददोषाय सूरयः" इति ॥ ४४ । ४५ ॥

कल्क इत्यादौ—कोमलवव्वोलदलः वव्वोलकिशलयः ॥ ४६ ॥

कुटजत्वक्कृतः क्वाथ इत्यादौ घनीभूत इति चतुर्थभागावशिष्टः क्वाथ एव पुनः-पाकात् तथा घनः कार्य्यः, यथा चूर्णे प्रक्षिप्ते लेहः स्यात् ; अतएव सुशीतल इत्युक्तम् ॥ ४७ ॥

अतिविषाचूर्णं क्रियद्देयमित्येतदर्थमाह वदन्तीत्यादि ।—चतुर्थभागावशिष्ट-क्वाथापेक्षया अष्टमांशेनातिविषाचूर्णं देयमिति वदन्ति वृद्धाः । चक्रस्तु स्वमतमाह

प्रक्षेप्यत्वात् पादिकन्तु लेहादिति च नो मतिः ॥ ४८ ॥

अङ्कोठवटकः—

सदार्व्यङ्कोठपाठानां मूलं त्वक् कुटजस्य च।
शाल्मलीशालनिर्यासधातकीलोध्रदाड़िमम्।
पिष्ट्वाक्षसम्मितान् कृत्वा वटकांस्तण्डुलाम्बुना ॥
तेनैव मधुसंयुक्तानेकैकान् प्रातरुत्थितः।
पिबेदत्ययमापन्नो विड्विसर्गेण मानवः।
अङ्कोठवटको नाम्ना सर्वातीसारनाशनः ॥ ४९ ॥
पयस्यर्द्धोदके च्छागे ह्रीवेरोत्पलनागरैः।
पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्ण्या च साधिता ॥ ५० ॥

प्रक्षेप्यत्वादित्यादि।—तदतिविषाचूर्णं पादिकं चतुर्भागावशिष्टक्वाथापेक्षयेत्यर्थः। कुत इत्याह प्रक्षेप्यत्वादिति। लेहादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी, लेहमुद्दिश्य प्रक्षेप्यत्वादित्यर्थः। तदुक्तं "लेहे यत्र तु नो भागो निर्दिष्टो द्रवकल्कयोः। तत्रापि पादिकः कल्को द्रवात् कार्य्यो विजानता" इति। "कल्को दृषदि पेषितः" इति हि कल्कलक्षणम्। अतः कल्कशब्देन चूर्णस्यापि ग्रहणम्। द्रवादिति चतुर्भागावशिष्टात्। अतः क्वाथ्यपलचतुष्टयं दत्तस्य शरावचतुष्टयजलस्य पादशेषादष्टपले क्वाथे अतिविषाचूर्णपलद्वयमित्यर्थः। लेहाकारीकृतक्वाथापेक्षया पादिकमिति तु न व्याख्येयम्। द्रवात् पादिकः कार्य्य इत्युक्तेः। तत्रापि लेहाकारात् द्रवादिति व्याख्याने कष्टकल्पना स्यात्। अतिविषायुक्त इति घनीभूतक्वाथस्य विशेषणम्; तेन क्वाथे घनीभूते अतिविषाचूर्णप्रक्षेप इत्यर्थः। वृद्धवैद्यास्तु मधुनापि लेहं कारयन्ति सायंसमयेऽपि ॥ ४८ ॥

सदार्व्यादौ दार्वी दारुहरिद्रा; अङ्कोठः अङ्कोड़ इति ख्यातस्तरुः। तस्य मूलमेव। उक्तं हि हारीते "पलञ्चाङ्कोठमूलस्य पाठा दार्वीञ्च तत्समाम्। पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्मितान्" इत्यादि ॥ ४९ ॥

पयसीत्यादि।—चरकस्य। नागरमत्र मुखं, न तु शुण्ठी; रक्तातिसारे "अजाक्षीरक्रोष्ट्रीर्घनजलोत्पलैः" इति जतुकर्णसंवादात्। क्रोष्ट्री पृश्निपर्णी। अतएव पृश्निपर्ण्यन्त एको योगः। अन्ये तु पृश्निपर्ण्या च साधित इति पृथक्पाठः; पृश्नि-

रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलं त्वचम् ।
धातकीशृङ्गवेरञ्च प्रपिबेत् तण्डुलाम्बुना ॥
क्षौद्रेण युक्तं नुदति रक्तातिसारमुल्बणम् ।
मन्दं दीपयते चाग्निं शूलञ्चापि निवर्त्तयेत् ॥ ५१ ॥
विड़ङ्गातिविषा मुस्तं दारु पाठा कलिङ्गकम् ।
मरिचेन समायुक्तं शोथातिसारनाशनम् ॥ ५२ ॥

वत्सकादिः—

सवत्सकः सातिविषः सबिल्वः सोदीच्यमुस्तश्च कृतः कषायः ।
सामे सशूले सहशोणिते च चिरप्रवृत्तेऽपि हितोऽतिसारे ॥५३॥
कषायो मधुना पीतस्त्वचो दाड़िमवत्सकात् ।
सद्यो जयेदतीसारं सरक्तं दुर्निवारकम् ॥ ५४ ॥
गुड़ेन खादयेद्बिल्वं रक्तातिसारनाशनम् ।

पर्णीक्वाथेन साधित इत्यर्थः । तेनार्द्धोदकच्छागदुग्ध पृश्निपर्णीक्वाथैर्मिलित्वा पाकः कार्य्यः । उक्तं हि वाग्भटे "पयस्यर्द्धोदके छागे ह्रीबेरोत्पलनागरैः । पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्णी रसान्विता" इति ब्रुवते ॥ ५० ॥

रसाञ्जनमित्यादि ।—अथ कुटजस्य फलं त्वक् च । सुश्रुतेऽप्युक्तं "रसाञ्जनं सातिविषं त्वग्बीजं कीटजं तथा । धातकीं नागरञ्चैव पाययेत् तण्डुलाम्बुना । सशूलं रक्तजं हन्ति योगो मधुसमन्वितः" इति ॥ ५१ ॥

विड़ङ्गेत्यादि ।—अत्र मरिचस्य प्रक्षेप्यत्वमित्याहुः ॥ ५२ ॥

वत्सकादौ वत्सकः कुटजः । तस्य त्वगिति चन्द्रकलाटीकाकारः वैद्यप्रसारकश्च । अन्ये तु "बिल्वशत्रुयवाग्मोदवालकातिविषाकृतः । कषायो हन्त्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवम्" इति सुश्रुतसंवादात् फलमेवेत्याहुः । किन्तु प्रायो व्यवहारस्त्वचा, फलेनापि ज्वरे रक्तप्रावल्ये च । यदुक्तं "कुटजः कफवातासृक्त्वग्दोषार्शोऽतिसारजित् । तद्बीजं रक्तपित्तातीसारज्वरहरं हिमम्" इति ॥ ५३ ॥

कषाय इत्यादौ—दाड़िमात् कोमलत्वक् ॥ ५४ ॥

आमशूलविबन्धघ्नं कुक्षिरोगविनाशनम् ॥ ५५ ॥
बिल्वाब्दधातकीपाठाशुण्ठीमोचरसाः समाः।
पीता रुन्धन्त्यतीसारं गुड़तक्रेण दुर्जयम् ॥ ५६ ॥
शल्लकीबदरीजम्बूपियालाम्रार्जुनत्वचः।
पीताः क्षीरेण मध्वाढ्याः पृथक् शोणितनाशनाः ॥ ५७ ॥
जम्ब्वाम्रामलकीनान्तु पल्लवानथ कुट्टयेत्।
संगृह्य स्वरसं तेषामजाक्षीरेण योजयेत्।
तं पिबेन्मधुना युक्तं रक्तातीसारनाशनम् ॥ ५८ ॥
बिल्वं छागपयःसिद्धं सितामोचरसान्वितम्।
कलिङ्गचूर्णसंयुक्तं रक्तातिसारनाशनम् ॥ ५९ ॥
ज्येष्ठाम्बुना तण्डुलीयं पीतञ्च ससितामधु।
पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरभुग्जयेत्।
रक्तातिसारी पीत्वा वा तया सिद्धं घृतं नरः ॥ ६० ॥

गुड़ेनेत्यादि।—अत्र गुडबिल्वयोः समभागः, बिल्वञ्च बिल्वशलाटुः, तच्च पानीयेनोत्स्विद्य ग्राह्यम्। उत्स्वेदनशेषजलञ्चानुपेयम् ॥ ५५ ॥

बिल्वाब्देत्यादि। गुड़ेन मधुरीकृतं तक्रं गुड़तक्रम्। पेषणमपि तक्रेण, आयुर्वेदसारसंवादात् ॥ ५६ ॥

शल्लकीत्यादौ—क्षीरमाजं ग्राह्यमित्याहुः ॥ ५७ ॥

जम्ब्वाम्रेत्यादौ स्वरसश्छागक्षीरयोः समभागः मधुनोऽपि मात्रा चूर्णवदेव, मात्रा क्षौद्रघृतादीनां स्नेहक्वाथेषु चूर्णवदित्युक्तेः ॥ ५८ ॥

बिल्वं छागपयःसिद्धमित्यादि।—बिल्वशलाटूत्स्वेदनयोग्येन छागदुग्धेन किञ्चित् पानीयसहितेनोत्स्विद्य ततः सितादिना संयोज्य लेह्यम्। अत्र बिल्वशलाटुमाषकाष्टकं सिताया एकमाषकः, मोचरसकलिङ्गयोश्चूर्णं मिलित्वा माषकम् इति वृद्धव्यवहारः। आजदुग्धमुत्स्वेदनावशिष्टमनुपेयम् ॥ ५९ ॥

ज्येष्ठाम्बुनेत्यादावपि रक्तातिसारनाशनमिति योज्यम्। ज्येष्ठाम्बु तण्डुलाम्बु। तण्डुलीयकस्य क्षुद्रमारीसस्य मूलम्। पीत्वेत्यादि।—चरकस्य। वातपित्तोत्तरे

कुटजस्य पलं मार्द्वीमृष्टमाक्षवजे घृतम् ।
तण्डुलैव विपक्वेन दाडिमोदकसंयुतम् ॥
यावच्चैव खलीकारं घृतं तत्सुपक्वमयेत् ।
तच्चार्द्धमर्धं तत्रैव पिबेद्धातिसारवान् ॥
अवश्यमरणीयोऽपि कुक्षौर्याति न गोचरम् ।
जायतुल्यं दाडिमाम्बु भागासृक्षौ समं यतः ॥ ६१ ॥
अर्कक्षिरसानां क्षाणां अर्कैरासांगसंयुतः ।
भाविन पञ्चसौ पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ ६२ ॥
गुंदद्राक्षे प्रपाणे वा पटोलमधुकाम्बुना ।
पैत्तादिकं प्रशमति छागेन पयसापि वा ।
गुंदब्जे प्रकर्त्तव्या चिकित्सा तत्कृतोत्तिता ॥ ६३ ॥
अमेदनं सुखस्यार्थं दीप्ताग्नेः सुचिरोत्थितम् ।

पीतोऽवलिहि पठेत् । अथवा पीत्वेत्यन्वयः । पीत्वेतिवि पीत्वैव गुंजाग्नः । अर्कैरिति व्याख्यानं चक्रपाणिरक्षितयोस्तु पीत्वेत्यन्वयः ॥ ६० ॥

कुटजस्य पलमित्यादि ।—कुटजस्यात्र ३१, मा माषैश्च ३१, मित्र ३१ । दाडिमस्यात्र ३१, मा मा ३१, मित्र ३१ । यत्तु ज्ञायतुल्यं लिखीत्वा भागम् भागस्य, यावत् यावत् खलीकारं स्यात्; खलीकरणार्थं खलीका यावत्पर्याप्तं तत्र यावत्पर्याप्तमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

अर्कक्षिरसानामित्यादि ।—अर्कैरासांगसंयुत इति अर्कैरासा यावत्पुष्पीः अ, तेन संयुत इत्यर्थः । तेन अर्कैरासाक्षाणी भागाः, एकक्षिरसैरिति । उक्तं हि भावप्रकाशे "कुक्षिरसान् अर्कैरासादिकान् क्षाणीमवसा" इति एवं चरके भावप्रकाशेऽपि । तथा "अर्कक्षिरसानां क्षाणां अर्कैरासपत्रजाविकः" इति । अर्कैरासायमपेक्ष्य पञ्चमी भागनिवचनत्वेनार्थः ॥ ६२ ॥

गुंदद्राक्ष इत्यादि ।—पटोलमधुकाम्बुना नैम्बेनेति । पैत्तादिकमित्यादिशब्दात् प्रमेहादिकः । चिकित्सा तत्कृतोक्तेति गुंदब्जे चिकित्सा, सा च गुंदजे ज्ञाया ॥ ६३ ॥

नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ ६४ ॥

कुटजपुटपाकः—स्निग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तजग्ध-
मादाय तत्क्षणमतीव च पोथयित्वा।
जम्बूपलाशपुटतण्डुलतोयसिक्तम्
बद्धं कुशेन च बहिर्घनपङ्कलिप्तम् ॥
सुस्विन्नमेतदवपीड्य रसं गृहीत्वा
क्षौद्रेण युक्तमतिसारवते प्रदद्यात्।
कृष्णात्रिपुत्रमतपूजित एष योगः
सर्वातिसारहरणे स्वयमेव राजा ॥
स्वरसस्य गुरुत्वेन पुटपाकपलं पिबेत्।
पुटपाकस्य पाकोऽयं बहिरारक्तवर्णता ॥ ६५ ॥

श्योणाकपुटपाकः—

त्वक्पिण्डं दीर्घवृन्तस्य काश्मरीपत्रवेष्टितम्।
मृदावलिप्तं सुकृतमङ्गारेष्ववकूलयेत् ॥
स्विन्नमुद्धृत्य निष्पीड्य रसमादाय यत्नतः।
शीतीकृतं मधुयुतं पाययेदुदरामये ॥ ६६ ॥

पुटपाकयोग्यावस्थामाह अवेदनमित्यादि।—सुश्रुतस्य। अवेदनमशूलमल्पशूलं वा। उदरमन्तु नानावर्णमित्यनेन सान्निपातिकोऽतिसारः पुटपाकस्य विषय इति दर्शितमित्याह ॥ ६४ ॥

स्निग्धमित्यादि।—अजन्तुजग्धमिति न क्रिमिभिर्भक्षितम्। पोथयित्वा क्षोदयित्वा। जम्बूपत्रनिर्मितपुटे तण्डुलतोयेन सिक्तमित्यर्थः। योगोऽयं रक्तपित्तोत्तर इत्याहुः ॥ ६५ ॥

त्वक्पिण्डमित्यादि।—कस्यचित् तन्त्रस्य। त्वचः पिण्डरूपकल्कम्। दीर्घवृन्तः श्योणाकः। काश्मरी गाम्भारी। सुकृतमिति कुशवेष्टनेन सुष्ठु बद्धमित्यर्थः। अवकूलयेत् अङ्गारैराच्छादयेत्। कूल आवरणे इत्यस्य रूपम्। दहेदित्यन्ये। उदरामयप्रकरणादतिसारे सुश्रुते पुनरयं योगोऽन्यथा पठ्यते, यथा "त्वक्पिण्डं दीर्घ-

कुटजलेहः—शतं कुटजमूलस्य क्षुण्णं तोयार्मणे पचेत् ।
क्वाथे पादावशेषेऽस्मिन् लेहं पूते पुनः पचेत् ॥
सौवर्चलयवक्षारविड़सैन्धवपिप्पली ।
धातकीन्द्रयवाजाजीचूर्णं दत्त्वा पलद्वयम् ॥
लिह्याद्बदरमात्रं तत् शीतं क्षौद्रेण संयुतम् ।
पक्वापक्वमतीसारं नानावर्णं सवेदनम् ।
दुर्वारं ग्रहणीरोगं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ॥ ६७ ॥

कुटजाष्टकः—

तुलामथार्द्रां गिरिमल्लिकायाः संक्षुद्य पक्त्वा रसमाददीत ।
तस्मिन् सुपूते पलसम्मितानि श्लक्ष्णानि पिष्ट्वा सह शाल्मलेन ॥
पाठां समङ्गातिविषां समुस्तां विल्वञ्च पुष्पाणि च धातकीनाम्
प्रक्षिप्य भूयो विपचेत्तु तावद्दर्वीप्रलेपः स्वरसस्तु यावत् ।
पीतस्त्वसौ कालविदा जलेन मण्डेन वाजापयसाथवापि ।
निहन्ति सर्वन्त्वतिसारमुग्रं कृष्णं सितं लोहितपीतकं वा ॥
दोषं ग्रहण्यां विविधञ्च रक्तं शूलं तथार्शांसि सशोणितानि ।

वृन्तस्य पद्मकेशरसंयुतम् । काश्मरीपद्मपत्रैश्चावेष्ट्य सूत्रेण तं दृढम् ॥" शेषं तुल्यमेवेति । श्योणाकस्य त्वचं पद्मकेशरञ्च समभागं कृत्वा सम्पिष्य, तं पिण्डं गाम्भारीपत्रपद्मपत्रयोः पुटे निक्षिप्य, सूत्रेणावेष्ट्य मृत्तिकया चावलिप्य निर्धूमखदिराङ्गारेषु पुटपाकविधिना पक्त्वा रसो ग्राह्य इति व्याख्यानयन्ति टीकाकृतः । अत्र श्योणाकपुटपाके वाग्भटसंवादात् मधुस्थाने शर्कराप्रक्षेपोऽपि बोध्यः ॥ ६६ ॥

शतमित्यादि ।—अर्मणो द्रोणः । लेहमिति लेहाकारं यथा भवति तथा पचेत् । पलद्वयमिति मिलित्वा । आसन्नपाके चूर्णप्रक्षेपः । यवक्षारस्थाने गडक्षारपाठो न प्रसिद्धः । बदरमात्रमित्यष्टमाषकम् । माषचतुष्टयेन व्यवहारः । क्षौद्रयुक्तमित्युपयोगकाले अनुरूपं मधु दत्त्वा उपयोज्यम् ॥ ६७ ॥

तुलामित्यादि ।—तुलाद्रव्ये जलद्रोण इति वक्ष्यति । रसश्च पादावशिष्ट एवोत्सर्गसिद्धः । पलसम्मितानीति प्रत्येकं, द्रव्यप्रधानत्वान्निर्देशस्य । समङ्गा वराहक्रान्ता । शाल्मलेनेति शाल्मलीवेष्टकेन । अत्र केचित् चूर्णं दत्त्वैव पाकः, "प्रक्षिप्य

अक्षुद्ररोगेवमसाध्यरूपं निहन्त्यवश्यं कुटजाष्टकोऽयम्॥
तुलाद्रव्ये जलद्रोणौ द्वौ द्रव्यतुला मता॥ ६८॥

षड्ङ्गघृतम्—वत्सकस्य च बीजानि दार्व्याश्च त्वच उत्तमाः।
पिप्पली शृङ्गवेरञ्च लाक्षा कटुकरोहिणी॥
षड्भिरेभिर्घृतं सिद्धं पेयं मण्डावचारितम्।
अतीसारं जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम्॥ ६९॥

चीरिद्रुमाद्यं घृतम्—

चीरिद्रुमाभीरसे विपक्वं तज्ज्ञेय कल्कैः पयसा च सर्पिः।
सितोपलार्द्धं मधुपादयुक्तं रक्तातीसारं शमयत्युदीर्णम्॥ ७०॥
जीर्णेऽमृतोपमं क्षीरमतीसारे विशेषतः।
छागं तत्रैव जेः सिद्धं देयं वा वारिसाधितम्॥ ७१॥

भृयो विपचेत्" इति वचनात् प्रपाराधेयाह्नः। अत्र तु तस्मिन् सुपूते भृयः पचेत्; ततो मनाक् दर्वी प्रवेशनाश्रयाया आम्रजम्बीदाडिमादिपूर्णं प्रक्षिप्य, ततो रसः पीत इति योज्यम्। एतेन "प्रायो न पाकयूषाणां भूरिद्रव्यस्य योगतः" इत्यपि वचनमनुसृतं भवतीत्याहुः। व्यवहारयाजनैवेति। जर्जरीति शीतसलिलेनाभिषाच्य, सच्छेन दधिदुग्धे; छागीदुग्धेन रक्ते॥ ६८॥

षट्ङ्गघृतं दार्व्याश्च त्वच उत्तमा इति सर्वत्र दार्व्यास्त्वच एव गाह्या उत्तमत्वप्रत्यात्। तस्य दुर्लभत्वात् अत्र काष्ठमेव गृह्यते। षड्भिरिति पदं यथालाभग्रहणनिषेधार्थम्। एभिः कर्षैर्यावद्भुर्घृतमेव जले देयम्। इदमेव घृतं कुटजलवणा सप्ताङ्गं भवति, तदुक्तं वैद्यमहोदधौ "मद्येन पेयं तत्सर्पिः सप्ताङ्गं कुटजत्वचा" इति॥ ६९॥

चीरिद्रुमाद्यं—चीरिणो द्रुमाः वटोदुम्बरादयः। एषामन्यतमस्य सप्तदित्यस्य वा क्वाथः। क्षीरोरसस्य घृतार्धेन पयसा मिलिता भिषग्वरः। कल्कीऽर्धभागेन। मधुनोऽपि घृतमपेक्ष्यैव पादिकम् प्रोक्तम्॥ ७०॥

छागपानविषयमाह जीर्णे इत्यादि।—सदोषशैरिति अतिसारघ्नैर्भिषजे। देयं वा वारिसाधितमिति केवलेन त्रिगुणेन जलेन साधितनिर्यासः। छागं हि सुश्रुते

बालं बिल्वं गुड़ं तैलं पिप्पली विल्वमेषजम्।
लिह्याद्दाते प्रतिहते मधूले सप्रवाहिके ॥ ७२ ॥
पयसा पिप्पलीकल्कः पीतो वा मरिचोद्भवः।
त्रयहात् प्रवाहिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ ७३ ॥
कल्कः स्याद्बालबिल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः।
दग्धः सराम्लः स्नेहाढ्यः खड़ो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥७४॥
बिल्वोषणं गुड़ं लोध्रं तैलं लिह्यात् प्रवाहणे ॥ ७५ ॥
दग्धा मसारेण समाक्षिकेण भुञ्जीत निस्तारकपीड़ितस्तु।
सुतप्तकुण्यक्वथितेन वापि क्षीरेण शीतेन मधुप्लुतेन ॥ ७६ ॥
दीप्ताग्निर्निर्व्यूरोगो यः सार्व्यते क्षेनिलं शक्तम्।
न पिबेत् फाणितं गुरुदधितैलपयोद्भूतम् ॥ ७७ ॥
शोथं शूलं ज्वरं छर्दिं कासं श्वासमरोचकम्।

"दग्धान्तं तथा क्षौरनलीसारेण पूजितम्। चिराजितमु तत् पयसपा भार्गेक्षिभि. शृतम्" । ७१ ॥

बालबिल्वेत्यादि ।—चरकस्य। बाले प्रतिहते इति विशेषणात् । ७२ ॥

पयसेत्यादि ।—दुग्ध प्र१, पिप्पली नाम ४, अथवा मरिचचूर्ण नाम २, एवं व्यवहरन्ति। त्रयहान्यायो प्रवाहिकायामयं योगः । ७३ ॥

कल्कः स्यादित्यादि ।—चरकस्य। अत्र स्नेहाढ्यता तिलदधिमस्त्योगात्। खड़ इत्यनेन योगस्य संज्ञा। चरके खटकाने सुत इति पाठान्तरम् । ७४ ॥

बिल्वोषणेत्यादौ बिल्वं बिल्वशलाटुः; उषणं मरिचम्। यदुक्तं "बिल्वपेशी गुड़ं लोध्रं तैलं मरिचयोजितम्" इति। तैलेन लिह्यात् ॥ ७५ ॥

दग्धेत्यादि ।—सुश्रुतस्य। ससारेण बहुदृतनवगौतेन। निस्तारकः प्रवाहिका : यदाह पराशरः "निर्वाहयेत् सक्षौद्रेण पुरोषं यो मुहुर्मुहुः। प्रवाहिकेति सा ख्याता कैश्चिन्निस्तारकश्च सः" इति। सुतप्तकुण्यक्वथितेनेति अत्यन्ततप्तमुबर्णकल्पे तन्त्रोक्तप्रयोगात् क्वथितेन। अन्ये तु अघटितं दग्धादि कुण्यनाचरते। केचित्तु कुण्यस्थाने कूर्पं पठन्ति, व्याचक्षते च। कूर्पः पाषाणभेदो दक्षिणापथे ख्यातः स तु नाभाक्तिरिति । ७६ ॥

छर्दिं मूर्च्छाञ्च हिक्काञ्च दृष्ट्वातीसारिणं त्यजेत्।
बहुमेही नरो यस्तु भिन्नविट्को न जीवति ॥ ७८ ॥
स्नानाभ्यङ्गावगाहांश्च गुरुस्निग्धातिभोजनम्।
व्यायाममग्निसन्तापमतीसारी विवर्जयेत् ॥ ७९ ॥

इत्यतीसारचिकित्सा।

अथ ग्रहणीचिकित्सा।

ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत्।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥ १ ॥
शरीरानुगते सामे रसे लङ्घनपाचनम्।
विशुद्धामाशयायास्मै पञ्चकोलादिभिर्युतम्।
दद्यात् पेयादि लघ्वन्नं पुनर्योगांश्च दीपकान् ॥ २ ॥
कपित्थबिल्वचाङ्गेरीतक्रदाड़िमसाधिता।

दीप्ताग्निरिति।—सुश्रुतस्य। एतत्सर्वमालोड्य पेयम् ॥ ७७—७९ ॥

इति अतीसारचिकित्साविवृतिः।

ग्रहण्यतीसारयोः परस्परं कार्य्यकारणभावसम्बन्धोऽस्तीत्यनन्तरं ग्रहणीचिकित्सितमुच्यते ग्रहणीमाश्रितमित्यादि।—वाग्भटस्य। ग्रहणी अग्न्याधाननाडी, तदुक्तम् "अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता" इति। अजीर्णवदुपाचरेदिति, आमाद्यजीर्णेषु यथा वमनाद्युपचारो दीपनपाचनञ्चौषधम्, तथेत्यर्थः। अतीसारोक्तविधिनेति लङ्घनलघ्वन्नपाचनादिना ॥ १ ॥

शरीरानुगत इत्यादि।—चरकस्य। शरीरानुगते शरीरव्यापके। सामे रस इति आमशब्दोऽत्र भावप्रधानः, तेन आमतासहितेऽपक्व इत्यर्थः। रस इत्याहाररसे। विशुद्धामाशयायेति—वमनविरेचनलङ्घनैर्यथायोग्यतया निर्हृतामदोषाय ॥२॥

कपित्थेत्यादि।—चरकस्य। कपित्थबिल्वयोः फलम्; दाड़िमफलस्य तु त्वक्,

पाचनी ग्राहिणी मेया सवाते पाचमूलिकी ॥ ३ ॥
मक्षणीदीपिनं तक्रं दीपनं ग्राहि लाघवात्।
यच्च मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणम्॥
कषायोष्णविकाशित्वाद्रौक्ष्याच्चैव कफे हितम्।
वाते स्नाय्वग्निमान्द्यत्वात् सचारुरुमविद्राधि तत् ॥ ४ ॥
गृध्रीं वसुद्रातिविषां गुल्मीं पिप्पलीन क्षपितां समांशाम्।
मन्दानलत्वे सततामतायामनुवन्मे मक्षणीगदे च ॥ ५ ॥

चर्मे तु मक्षणीत्याहुः। अग्निमान्द्यादीनां चतुर्णां बहुत्वमेकेन निर्दिष्टमा यच्च मन्थः, तत्रैव दृश्यताम्, यच्च लाघवम् यावता मधुरः सिध्यति। इदमेवात्र भावप्रकाशेनापि तक्रमात्रायां गुरुमात्रां भावयित्वेति। ग्राहिदीपना एता मधुरः, तथा च भावप्रकाशे। यवानी भावप्रकाशीति विशेषः, भावप्रकाशे अजमोदचूर्णविशेषा यवानीति शेषः, "मूलाद्यैर्वातुलोक्तैः" इति अनुवर्तनेनात्॥ ३॥

तत्रत्र मक्षणीदीपनत्वानां दीपनग्राहित्वेन संकलनात् मक्षणीदीपिना निर्दिष्टमा—दीपनं ग्राहि लाघवादिति यच्चमे वैद्युः। मधुरपाकित्वात् च पित्तप्रकोपणमिति, यच्चमात् पित्तप्रकोपणे ग्राहि मधुरपाकित्वेन पित्तं न प्रकोपयति : यथाराजादि पित्तं प्रकोपयतीति भावप्रकाशे। पित्तं वा "सर्वमेवान्नं ग्राही प्रथम पित्तस्थानं" इति न्यायेनाहारमात्रं वर्धति, तदपि तत्रापनीतं पित्तशमनं भवति, मधुरपाकित्वात् तत्रत्र। न तु वातानुलोमनेन पित्तप्रकोपनिवारणेन यथा, उपक्लेदनीयेन पित्तसारित्वोत्तरत्वात्। यच्चत्र न न प्रकोपं 'पित्तदाहप्रदाहेषु, भवत्यत्र उपक्लेदनपित्तदाहेषु उपक्लेदनेन सह 'पच्चमानावस्थायां पित्तदाहप्रदा भवति। किंचित्पाचनित्वं पुनरत्रानुपित्तदाहि लघ्वेव। यतु स्नाय्वग्निमान्द्यादिभिर्वेन भवारुरुमनुक्तं तदभावादुक्तत्वा वैद्यैरित्याहुः। पित्तादिनाशिनि दीपनग्राहिणीदीपिनीपचनादिभिर्यः।' दीपनादिभिन वैद्यादिभिरपि पाठान्तरम्, वैद्यिकत्वरहितत्वादिभिर्यः। एतत्र पक्षिणी वीर्यभेदत्वात् मक्षणा वैद्यैरित्याहुः इव।

गृध्रीमित्यादि।—उदावर्तावातेति वर्धमा पालमीत्यत्रात्। आलानुलोम्य इति चापि मथर्वणान इत्याहुः। मक्षणीगदेपिप्पलीप्रयोगेण पुनरालानुलोम्य इति केचिन् पाठी दृश्यते ॥ ५ ॥

धान्यकातिविषोदीच्यवमानीमुस्तनागरम्।
वत्साहिपर्णीबिल्वञ्च दद्याद्दीपनपाचनम् ॥ ६ ॥
चित्रगुड़िका—चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ चारौ लवणानि च।
व्योषक्षिङ्गजमोदाञ्च चैव्यञ्चैकत्र चूर्णयेत् ॥
गुड़िका मातुलुङ्गस्य दाड़िमाम्लरसेन वा।
क्षता विपाचयत्यामं दीपयत्यग्नि चानलम् ॥
सौवर्चलं सैन्धवञ्च विड़मौद्भिदमेव च।
सामुद्रेण समं पञ्च लवणान्यत्र योजयेत् ॥ ७ ॥

श्रीफलादिः—

श्रीफलग्रसाट्टुकल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः सगुड़ः।
ग्रहणीगदमत्युग्रं तक्रभुजा शीलितो जयति ॥ ८ ॥

पञ्चपल्लवम्—जम्बूदाड़िमशृङ्गाटपाठाकत्वटपल्लवैः।
पक्वं पर्य्युषितं वालबिल्वं सगुड़नागरम्।
हन्ति सर्वानतीसारान् ग्रहणीमतिदुस्तराम् ॥ ९ ॥

धान्यकेत्यादियोगः क्वाथेन ॥ ६ ॥

चित्रकमित्यादि।—परकल्प। अत्र कपित्थलाधिकरलकन्यायात् द्वौचिल्लवङ्गमिच्छन्ति, तन्न, "पटूनि पञ्च द्वौ चारौ मरिचं पञ्चकोलकम्। दीप्यकं चित्रकं चित्रगुड़िका बीजपूररसे क्षता। कोलदोड़िमतोये वा परं पाचनदीपनी" इति वाग्भटवचनात्। अतएव चर्कोऽप्याह सौवर्चलमित्यादि।—औद्भिदं शाम्बरिलवणम्, चकारोऽत्रार्थे। सामुद्रकं करकचम्। गुड़िकेयमार्द्रकरसेनापि दीक्षा चायुर्वेदसारदर्शनात् ॥ ७ ॥

श्रीफलेत्यादि।—नागरचूर्णं कटुत्रिकामलकम्। सगुड़ इति समगुड़ः। अयं योगो वाने इत्यारः ॥ ८ ॥

जम्बूदाड़िमेत्यादि।—एषां पल्लवैरासवं कृत्वा तमुदकस्थं कृत्वा बालबिल्वमुत्थाप्य पर्य्युषितं खादेत्। सगुड़नागरमिति मिश्रसमौ गुड़नागरचूर्णन्तु कटुत्रिकामलकारकम्। रक्ते तु नागरं न देयम्। तत्रेदमुदकमनुपेयमिति दाहुर्डल्हणाद्याः ॥ ९ ॥

नागरातिविषामुस्तक्वाथः स्यादामपाचनः ।
चूर्णं हिङ्गुष्टकं वातग्रहण्यान्तु घृतानि च ॥ १० ॥

नागराद्यं चूर्णम्—

नागरातिविषामुस्तं धातकीं सरसाञ्जनाम् ।
वत्सकत्वक्फलं विल्वं पाठां कटुकरोहिणीम् ॥
पिबेत् समांशं तच्चूर्णं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
पैत्तिके ग्रहणीदोषे रक्तं यश्चोपवेश्यते ॥
अर्शांस्यथ गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ।
नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥
शीतकषायमानेन तण्डुलोदककल्पना ।
केऽप्यष्टगुणतोयेन प्राहुस्तण्डुलभावनाम् ॥ ११ ॥

भूनिम्बाद्यं चूर्णम्—

भूनिम्बकटुकाव्योषमुस्तकेन्द्रयवान् समान् ।
द्वौ चित्रकाद् वत्सकत्वग्भागान् षोड़श चूर्णयेत् ॥
गुड़शीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ।

नागरेत्यादि स्पष्टम् । हिङ्गुष्टकमग्निमान्द्ये वक्ष्यमाणम् ॥ १० ॥

नागराद्यचूर्णे सक्षौद्रमिति मधुप्रक्षेपयुक्तम् । कृष्णात्रेयः पुनर्वसुः । तण्डुलाम्बुनेत्यादि । तण्डुलाम्बुना तण्डुलधावनाम्बुना । तच्च तण्डुलाम्बु कथं कर्त्तव्यमिति जिज्ञासायां स्वमतं वृन्दमतञ्चोपन्यस्यति शीतकषायमानेत्यादि ।—शीतकषायविधानञ्च "क्षुण्णमुष्णाम्भसि व्युष्टं शीतमाहुश्चिकित्सकाः" इति । जलमत्र तण्डुलमपेक्ष्य षड्गुणं ग्राह्यम् । उक्तं हि "षड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सलिलाच्छीतफाण्टयोः" इति । वृन्दमतमाह केऽपीत्यादि । अन्ये तु द्विगुणमम्बु तण्डुलेन समं चिरं स्थितं तण्डुलाम्बु वदन्ति । अपरे तु अनियततण्डुलमनियतजलेन प्रक्षाल्य जलं गृह्णन्ति ॥ ११ ॥

भूनिम्बेत्यादि ।—द्वौ चित्रकात् तथा वत्सत्वग्भागान् षोडशेति प्रथमभागापेक्षया द्विभागषोड़शभागपरिग्रहः । गुड़युक्तं शीताम्बु गुड़शीताम्बु गुडश्चात्र

कामलाज्वरपाण्डुत्वमेष्यारुचितिसारनुत्।
गुडयोगाद् गुडाम्बु, स्याद् गुडयवैरसान्वितम् ॥ १२ ॥
यक्ष्मणां ये ऽदुष्टायां यमितस्य यथाविधि।
कटुत्रिलवणक्षारैस्ताभ्यां याग्निं विवर्धयेत् ॥ १३ ॥
मसूलां विषमीं चारीं हो पञ्चलवणानि च।
मानुनुन्नाभयाराम्लागटोमरिचनागरम्।
कृत्वा समांशं तच्चूर्णं पिबेत् प्रातः सुखाम्बुना ॥
ये चिरिके यक्ष्मणादोषे बलवर्णाग्निवर्धनम्।
एतैरेवोपधैः नित्यं मर्पिः पेयं समासतः ॥ १४ ॥

भल्लातकक्षारः—

भल्लातकं विकटुकं विफला लवणत्रयम्।
पलांशं चिपलिकं गोपुरीषाग्निना दहेत् ॥
स क्षारः सर्पिषां पेयो भोज्यं यूषव्यवारिभिः।
हन्याच्च यक्ष्मणादोषगुल्मोदावर्तगुल्मनुत् ॥ १५ ॥
सर्वेषायां यक्ष्मान्तु सामान्यो विधिरिष्यते ॥ १६ ॥

दुरवस्थतामापद्यमानस्य देह स्याद् गुडयोगाद्धेतोः। ऐदमार्थक तु सर्वधातुगतः दोषसमूह च वातनिमित्तम्। चरकस्तु पुनः यौगिकयक्ष्मव्याख्यानावसरे विकित्सितस्थाने दोषम्। तदुक्तं चैवमत्रापि "यक्ष्मणां ये च पाप मौजसक्षयजम्। पैत्तिके यक्ष्मदोषे तच्चर्वणमुपकल्पयेत्" इति। १२।

यक्ष्मणामित्यादि स्पष्टम्। १३।

मसूलामित्यादि। मानुनुन्नाश्च मूलम्। एतैरिति त्रिलवणादिभिः क्षारैरित्यर्थः। १४।

भल्लातकमित्यादि।—भल्लातकं। यौगिकमिति यक्ष्मत्वभावात् सर्वधातुगतदोषसमूहानामिति। स क्षार इति भल्लातकादीनामग्निपूर्णत्वात् यः क्षारः स एव सर्पिषा पीत इत्यर्थः। भोज्यं यवागू वा स क्षारो पेयः। १५।

सर्वेषामित्यादि।—सामान्यो विधिरिति सर्वेषां दोषाणां चिकित्सामेवैव विदोषदशनीयोक्तिका आर्द्धमर्थः। १६।

चूर्णं मरिचमहौषधकुटजत्वग्भवं क्रमाद्द्विगुणम् ।
गुड़मिश्रमथितपीतं ग्रहणीदोषापहं ख्यातम् ॥ १७ ॥

पाठाद्यं चूर्णम् ।—

पाठाबिल्वानलव्योषजम्बूदाड़िमधातकी ।
कटुकातिविषामुस्तदार्वीभूनिम्बवत्सकैः ॥
सर्वैरेतैः समं चूर्णं कौटजं तण्डुलाम्बुना ।
सक्षौद्रञ्च पिबेच्छर्दिज्वरातिसारशूलवान् ।
तृड्दाहग्रहणीदोषारोचकानलसादजित् ॥ १८ ॥

कपित्थाष्टकचूर्णम् ।—

यमानीपिप्पलीमूलचातुर्जातकनागरैः ।
मरिचाग्निजलाजाजीधान्यसौवर्चलैः समैः ॥
वृक्षाम्लधातकीकृष्णाबिल्वदाड़िमतिन्दुकैः ।
त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतः ॥

चूर्णमित्यादि ।—गुड़मिश्रतक्रेणालोड्य पीतमित्यर्थः ॥ १७ ॥

पाठादिचूर्णे जम्बूफलास्थि ; एतत्साहचर्य्यात् दाड़िमफलस्यापि बीजम् । वत्सक इन्द्रयवः ॥ १८ ॥

यमानीत्यादि ।—अयं योगो वाग्भटे अतीसारचिकित्सिते लिखितः । अग्निश्चित्रकः, जलं वालकम् । समैरिति समभागैः । वृक्षाम्लं महार्द्रकम् । त्रिगुणैरिति एकभागापेक्षया वृक्षाम्लादीनां षण्णां प्रत्येकं त्रिगुणत्वम् । षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृत इति सिताकपित्थयोरपि षड्गुणाष्टकगुणत्वे एकगुणापेक्षयैव, एतैः कृतचूर्ण इति योज्यः । अरुणन्तु वाग्भटटीकायां षड्गुणसितैरिति पदं वृक्षाम्लादितिन्दुकान्तानां विशेषणं व्याख्याय मिलितवृक्षाम्लादिद्रव्यषट्कापेक्षया सितायाः षड्गुणत्वमाह । तथा सति सिताभागानां शतमष्टाधिकं भवति । अन्ये तु षड्गुणसिते कपित्थाष्टगुणे इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—एकभागापेक्षया कपित्थस्याष्टगुणत्वम्, अष्टगुणकपित्थापेक्षया च सितायाः षड्गुणत्वमिति ; तथा सति सिताया अष्टचत्वारिंशद्भागा भवन्तीति । अपरे तु षड्गुणसितः कपित्थाष्ट-

चूर्णोऽयोमारयक्रणोत्तयगुल्मगलामयान्।
कासं श्वासारुचिं हिक्कां कपित्थाष्टमिदं जयेत् ॥ १८ ॥

दाड़िमाष्टकः।—

कर्षोन्मिता तुगाक्षीरी चातुर्जातं द्विकार्षिकम्।
यमानीधान्यकाजाजीयन्द्रिव्योषं पलांशिकम् ॥
पलानि दाड़िमाद्दो मितायाश्चैकतः कृतः।
गुम्मैः कपित्थाष्टकवच्चूर्णोऽयं दाड़िमाष्टकः ॥ २० ॥

वार्त्ताकुगुड़िका।—

चतुष्पलं सुधाकाण्डात् त्रिपलं लवणत्रयात्।
वार्त्ताकुकुड़यक्षाकांदष्टौ द्वे चित्रकात् पले ॥
दग्ध्वा क्षिप्त्वा वार्त्ताकीर्गुड़िका भोजनोत्तराः।
भुक्त्वा भुक्तं पचन्त्याशु कासश्वासार्शसां हिताः।
विसूचिकाप्रतिश्यायहृद्रोगघ्नाश्च ता हिताः ॥ २१ ॥

मूलोक्त इति चूर्णविशेषं कृत्वा मयूरशिखाचूर्णमिश्रया मितार्कक्षिप्तयो. षड्गुणाष्टदण्डमिश्राः। एतन्मतेनापि न व्यवहारसिद्धम्, अर्कक्षीरक्षिप्तयोरतिमृदुत्वादिति। तथाहि कर्षभागाधिक्येन षड्गुणाष्टगुणत्वमिति। कपित्थभागाधिक्यादस्य कपित्थाष्टक इति संज्ञा ॥ १९ ॥

कर्षोन्मितेति।—वाग्भटस्य। तुगाक्षीरी वज्रवीक्षा; चातुर्जातं त्वगेलापत्रकेसरम्। द्विकार्षिकमिति प्रत्येकं, निर्देशस्य दृष्टप्रधानत्वात्। एव यमानादिकमपि प्रत्येक पलांशिकम्। त्रिव्योषं त्रिकटुकम्, दाड़िमस्याम्र कर्म, "कदम्ब दाड़िमादीनाम्" इत्युक्तेः। एतन्मतेनापि। अर्कक्षीरात् मितायाश्च अपि चतुष्टौ पलानि ॥ २० ॥

चतुष्पलमिति।—वाग्भटस्य। त्रिपल लवणत्रयादिति मिलित्वा, निर्देशस्य मानप्राधान्यात्। त्रिकला लवणानि चेति ये पञ्चसि, ते त्रिकलामानमेलिता चतुष्पलं भवति. पूर्वोक्तचतुष्पलमिश्रत्वादि मूलमात्। लवणत्रयविशेषात् पञ्चैवेत्यादुः। वार्त्ताकुकुड्यक्षेति गण वार्त्ताकुपलमुष्टयं, व्यवहारात्। अर्कादिति अर्कमूलात्। दग्ध्वा क्षिप्त्वा वार्त्ताकीरिति चतुर्थांशं दग्ध्वा वारीक्ष्य वार्त्ताकु

अष्टपलं घृतम्।—

वृंपणत्रिफलाकल्के बिल्वमात्रे गुड़ात् पले।
सर्पिषोऽष्टपलं पक्त्वा मात्रां मन्दानलः पिबेत्॥ २२॥

बिल्वगर्भघृतम्—मसूरस्य कषायेण बिल्वगर्भं पचेद्घृतम्।
हन्ति कुंष्ठ्यामयान् सर्वान् ग्रहणीपाण्डुकामलाः।
केवलं व्रीहिप्राग्वङ्गकाथो व्युष्टस्तु दीपलः॥ २३॥

ग्रहणीघृतम्—विश्वौषधस्य गर्भेण दशमूलजले घृतम्।
घृतं निहन्याच्छ्वयथुं ग्रहणीभामतामयम्॥ २४॥

नागरघृतम्—घृतं नागरकल्केन सिद्धं वातानुलोमनम्।
ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं प्लीहकासज्वरापहम्॥ २५॥

रसेन गुटिकाः कार्य्या इत्यर्थः। दन्त्यामि वार्त्ताकुरस इति च पाठः। भोजनीत्तरा इति भोजनमुत्तरं यथाकालीनं यावां तथा। खिंया भोजनादुत्तराः। भुक्ता भुक्तं पचन्तीत्यत्र भुक्त्वा भुक्तमित्यपि पाठः॥ २१॥

वृंपणेत्यादौ—बिल्वमात्र इति षड्भिर्मिलित्वा पलमात्रे, कल्कस्य पाचिकत्वात्। चतुर्गुणजलेनाष्टपलघृतस्यात्र पाकः। इत्यनेन फलदानबलमस्य भवतीति महर्षिवचनाद्बुद्धीयते। मात्रामिति अग्निबलानुरूपपरिमाणम्॥ २२॥

मसूरस्येत्यादि।—मसूरस्य काथेऽत्यन्तगिरिबपीडलकं यहा कार्य्यः। एवं मायफलत्यादीनामपि। बिल्वगर्भमिति बिल्वशलाटुकल्कम्। घृतमत्र प्रस्थमानमेव। व्रीहिर्मांसरसस्यात्र तदुद्दःकार्य्यतामाह केवलेत्यादि।—जन्वङ्गं छागादिर्मांसम्। केवलमिति पाठे केवलं समग्रं यथा स्यात् तथा व्युष्टो रात्रिव्युषितो दीपनः; यावता कालेन व्यूषोभवति स एव दीपन इत्यर्थः। केवलव्रीहिजन्वङ्गपाठे तु द्रव्यान्तरमधुक्रव्रीह्यादिकाथस्य न दीपनत्वमित्याहुः। तत्तु न व्यवहारसिद्धम्; अतएव इन्दे "व्रीहिप्राग्वङ्गयोः काथं व्युषितं दीपनं मतम्" इत्येवोक्तम्। व्युष्टेति षष्ठसिद्धम् व्युष्टादिभ्योऽण् इति स्मरनिर्देशात्॥ २३॥

विश्वौषधस्येत्यादि।—ग्रहणीसामतामयमिति ग्रहणीनाम्न्यायित्वी यः सामताख्य आमयो रोगस्तमित्यर्थः॥ २४॥

घृतमित्यादौ जले चतुर्गुणम्॥ २५॥

चित्रकघृतम्—चित्रकक्वाथकल्काभ्यां ग्रहणीघ्नं घृतं पचेत्।
गुल्मगोपोदरप्लीहशूलार्शोघ्नं प्रदीपनम् ॥ २६ ॥

विल्वादिघृतम्—

विल्वाग्निचव्यार्द्धकपूर्णवेरक्वाथेन कल्केन च सिद्धमाज्यम्।
मन्दाग्निदुष्टं ग्रहणीगदोक्तगोधाग्निमान्द्यार्दितनुद्धरिष्ठम् ॥२७॥

चाङ्गेरीघृतम्—नागरं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली।
शृङ्गवेरं पिप्पली धान्यं बिल्वं पाठा यमानिका।
चाङ्गेरीस्वरसे सर्पिः कल्कैरेतैर्विपाचितम्।
चतुर्गुणेन दध्ना च तद्घृतं कफवातनुत्॥
अर्शोसि ग्रहणीदोषं सूचकृच्छ्रं प्रवाहिकाम्।
गुदभ्रंशं शक्तिमानाशु घृतमेतद्व्यपोहति ॥ २८ ॥

मरिचाद्यं घृतम्।—

मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं पिप्पली तथा।
भल्लातकं यमानी च विडङ्गं हस्तिपिप्पली॥
क्षिपेन्नीमचलस्यैव विडमैन्द्रयवद्वयम्।

चित्रकघृतम् ग्रहणी : ६६ ।

विल्वादीत्यादौ आर्द्रकेति आर्द्रकवेरविकल्पः, तेन सर्वत्र शुण्ठीकल्पस्य निषेधः। विल्वादीनां क्वाथस्यार्द्रक, चतुर्गुणं दध्नि। शार्ङ्गधरे तु एवमुक्तम् : ७ ॥

मारुतनिदाने।—अथ हस्तिपिप्पली चूर्णः, अनुपानमित्यादि। तदुक्तं "दधिधान्यविल्वदाडिमनिकाशकपीलुकोशाम्बुवेतसैः" इति। शार्ङ्गधरेऽपि मरिचं च त्रिकटुकं त्रिजातकं त्रिसुगन्धिकं दार्वी" इति। इत्यादिग्रन्थे हस्तिपिप्पली अपीत्यादिना न दृश्यते "पचिकाकोलमज्जो च हस्तिपिप्पलीमूलं" इति। विल्वादीनां त्रिफलादीनां क्वाथकल्पनमाह्यैव च मतम्। शार्ङ्गधरेऽपीत्यादि चतुर्गुणः। अनुपानेन दध्ना सेवनं चरकस्य मतमुपादत्ते, वाग्भटेऽपि "चतुर्गुणेन दध्ना च चार्ङ्गेरीस्वरसेन च" इत्युक्तम्। अन्ये तु "तक्रं शोषहरक्रियः" इति वचनात् शार्ङ्गधरस्य चैवमत्र ग्राह्यः, अन्यत्रापि पूर्वाचार्यैव ॥ २८ ॥

मरिचाद्यघृते विडङ्गमैन्द्रयवौ इत्यादिपदम्। किञ्चा विडङ्गमैन्द्रयवयुता

सामुद्रं सयवक्षारं चित्रको यवया सह ॥
एतैरक्षैपलैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
दशमूलीरसे सिद्धं पयसा द्विगुणेन च ॥
मन्दाग्नीनां हितं सिद्धं ग्रहणीदोषनाशनम्।
विष्टम्भमामं दौर्बल्यं श्लोहानमपकर्षति ॥
कासं श्वासं क्षयञ्चैव दुर्नामसभगन्दरम्।
कफजान् हन्ति रोगांश्च वातजान् क्रिमिसम्भवान्।
तान् सर्वान् नाशयत्याशु शुष्कं दावनलो यथा ॥ २८ ॥

महापटूपलकं घृतम्।—

सौवर्चलं पञ्चकोलं भेन्ब्यं हपुषां वचाम्।
अजमोदां यवक्षारं हिङ्गु जीरकमौद्भिदम् ॥
कृष्णाजाजीमभूतीकं कल्कीकृत्य पलार्धकम्।
आर्द्रकस्य रसं चुक्रं क्षीरं मस्वम्लकाञ्जिकम् ॥
दशमूलकषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
अक्ष न मह दातव्यं निर्भक्तं वा विचक्षणैः ॥
क्रिमिश्लोदराजीर्णज्वरकुष्ठप्रवाहिकाम्।
वातरोगान् कफव्याधीन् हन्याच्छूलमरोचकम् ॥
पाण्डुरोगं क्षयं कासं दौर्बल्यं ग्रहणीगदम्।
महापटूपलकं नाम घृतमग्निबलप्रदम् ॥ २९ ॥

चकीति मध्यपदलोपी समासः। द्विगुणेन चेति चकारादम्लीकाञ्जिकेऽपि द्विगुणः। अन्ये तु दशमूलीरसमतुर्यं च दध्याद्यः व्यवहारन्तु पूर्ववत् ॥ २८ ॥

सौवर्चलेत्यादौ—पञ्चकोलं मिलिताष्टकं, कल्कस्य षट्पलत्वात्। हपुषा मलयजातया, कृष्णाजाजी जलजीरकम्; भूतीकं ससानी। सौवर्चलादीना मलकमर्धपलम्। अत्र क्वचित् न पाठः। क्रिमादि दिङ्मात्रं च, चन्द्रटीकायां दृष्टत्वात्। आर्द्रकस्यरसादीना चक्रपाणिप्रभृतीना, यं दृश्यते "पटूपलात् सप्त मुः" इत्युक्तेः ॥ २९ ॥

स्वल्पचुक्रम्—यन्मस्त्वादि शुचौ भाण्डे सगुड़क्षौद्रकाञ्जिकम्।
धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते।
द्विगुणं गुड़मध्वारनालमस्तु क्रमादिह ॥ ३१ ॥

बृहच्चुक्रम्—प्रस्थं तण्डूलतोयतस्तुषजलात् प्रस्थत्रयञ्चाम्लतः
प्रस्थार्द्धं दधितोऽम्लमूलकपालान्यष्टौ गुड़ान्मानिके।
मान्यौ शोधितशृङ्गवेरशकलाद् द्वे सिन्धुजाज्योः पले
द्वे कृष्णोषणयोर्निशापलयुगं निक्षिप्य भाण्डे दृढ़े ॥
स्निग्धे धान्ययवादिराशिनिहितं त्रीन् वासरान् स्थापयेद्
ग्रीष्मे तोयधरात्यये च चतुरो वर्षासु पुष्पागमे।
षट् शीतेऽष्टदिनान्यतः परमिदं विस्राव्य सञ्चूर्णयेत्
चातुर्जातपलेन संहितमिदं शुक्तञ्च चुक्रञ्च तत् ॥
हन्याद्वातकफामदोषजनितान् नानाविधानामयान्
दुर्नामानिलगुल्मशूलजठरान् हत्वानलं दीपयेत् ॥ ३२ ॥

तक्रारिष्टम्—यमान्यामलकं पथ्या मरिचं त्रिपलांशकम्।
लवणानि पलांशानि पञ्च चैकत्र चूर्णयेत् ॥

स्वल्पचुक्रमाह यदित्यादि।—मस्त्वादीत्यस्य विशेषणं सगुड़ेत्यादि। आदिशब्दाद्दधि तक्रञ्च; मस्तुस्थाने यत्, तदपि मस्तुसमं ग्राह्यमिति। अन्ये तु आदिभूतं मस्तु प्रथमोत्थितं मस्त्वित्याहुः। त्रिरात्रस्थमिति ग्रीष्माभिप्रायेण; वर्षादिषु पुनर्वक्ष्यमाणबृहच्चुक्रवदवस्थापनकालव्यवस्था। अम्लत्वं यावद्वा भवतीति ॥ ३१ ॥

बृहच्चुक्रमाह प्रस्थमित्यादि।—तुषजलादिति सतुषयवकृतसन्धानात्, तदभावे काञ्जिकात्। अम्लत इति तुषजलस्य दध्नश्च विशेषणम्। अम्लमूलकं काञ्जिकाधःक्षिप्तमूलकमित्याहुर्वृद्धाः। मानिके इति मानिकाद्वयम्, मानिका पलान्यष्टौ, तेन षोडशपलमित्यर्थः। शोधितशृङ्गवेरशकलादिति निस्तुषार्द्रकखण्डात्। द्वे कृष्णोषणयोरिति ऊषणं मरिचम्। तोयधरात्यये चेति चकारादत्रापि त्रीन् वासरान् स्थापयेत्। शीत इत्यनेन हेमन्तशिशिरयोरेव ग्रहणम्। विस्राव्येति वस्त्रपूतं कृत्वा चातुर्जातपलेन मिलित्वा पलमात्रेण। सञ्चूर्णयेत् अवचूर्णनं कारयेदिति ॥ ३२ ॥

तक्रकंसासुतं जातं तक्रारिष्टं पिबेन्नरः।
दीपनं शोथगुल्मार्शःक्रिमिमेहोदरापहम् ॥ ३३ ॥

आ-यामकाञ्जिकम्—

वाट्यस्य दद्याद्यवशक्तुकानां पृथक् पृथक् त्वाढकसम्मितञ्च।
मध्यप्रमाणानि च मूलकानि दद्याच्चतुःषष्टिसुकल्पितानि ॥
द्रोणेऽम्भसः प्लाव्यघटे सुधौते दद्यादिदं भेषजजातयुक्तम्।
क्षारद्वयं तुम्बुरुवस्तुगन्धाधनीयकं स्याद्विड़सैन्धवञ्च ॥
सौवर्चलं हिङ्गु शिवाटिकाञ्च चव्यञ्च दद्याद्विपलप्रमाणम्।
इमानि चान्यानि पलोन्मितानि विजर्ज्जरीकृत्य घटे क्षिपेच्च ॥
कृष्णामजाजीमुपकुञ्चिकाञ्च तथासुरीं कारविचित्रकञ्च।
पक्षस्थितोऽयं बलवर्णदेह-वयस्करोऽतीव बलप्रदश्च ॥

कान् जीवयामीति यतः प्रवृत्त-
स्तत्काञ्जिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः।
आ यामकालाज्जरयेच्च भक्त-
मा-यामकेति प्रवदन्ति चैनम् ॥

दकोदरं गुल्ममथ प्लिहानं हृद्रोगमानाहमरोचकञ्च।
मन्दाग्नितां कोष्ठगतञ्च शूलमर्शोविकारान् सभगन्दरांश्च।
वातामयानाशु निहन्ति सर्वान् संसेव्यमानं विविधान्नराणाम् ॥३४

तक्रारिष्टे त्रिपलांशकं तथा पलांशानीत्यपि प्रत्येकं ज्ञेयम्। तक्रस्य कंसे आढके आसुतं हतसन्धानम्। जातमिति अम्बरसतया जातम् ॥ ३३ ॥

आ-यामकाञ्जिके वाट्यस्येति निन्दुपदरदलितयवसुण्डस्य, तथा यवशक्तुकानाञ्च पृथक् पृथगाढकसम्मितमित्याढकप्रमाणम्। सम्मितमिति भावे क्तः। चतुःषष्टीत्याकृतिमानेन। सुकल्पितानीति खण्डखण्डीकृतानि। प्लाव्येत्याप्लाव्य। तुम्बुरु वणिग्द्रव्यम्; वस्तुगन्धा फीकान्धी; शिवाटिका वशपत्री (हिङ्गुपत्री); कृष्णा पिप्पली; उपकुञ्चिका स्थूलकृष्णजीरकः; आसुरी राजिका; कारवि सुगन्धि सूक्ष्मकृष्णजीरकम्। आ यामकालादिति यामः प्रहररूपः कालः, तमवधीकृत्य ॥३४॥

कल्याणगुड़ः—

प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुड़स्य।
चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकजीरचव्यव्योषेभकृष्णाहवुषाजमोदैः॥
विड़ङ्गसिन्धुत्रिफलायमानी पाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः।
दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टावष्टौ च तैलस्य पचेद् यथावत्॥
तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धियुक्तम्।
अनेन सर्वे ग्रहणीविकाराः सश्वासकासस्वरभेदशोथाः॥
शाम्यन्ति चायं चिरमन्थराग्नेर्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः।
स्त्रीणाञ्च वन्ध्यामयनाशनोऽयं कल्याणको नाम गुड़ः प्रदिष्टः॥
तैले मनाग् भर्जयन्ति त्रिवृदत्र चिकित्सकाः।
अत्रोक्तमानसाधर्म्यात् त्रिसुगन्धं पलं पृथक्॥ ३५॥

कुष्माण्डगुड़कल्याणकम्—

कुष्माण्डकानां रूढ़ानां सुस्विन्नं निष्कुलत्वचाम्।
सर्पिःप्रस्थे पलशतं ताम्रभाण्डे शनैः पचेत्॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली।
धान्यकानि विड़ङ्गानि यमानी मरिचानि च॥

प्रस्थत्रयेणेत्यादि।—अयं योगः सुश्रुते कासप्रतिषेधे पठितः। अत्र ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम्; अजमोदा यमानी, अन्तःपरिमार्जनत्वात्, अतो यमान्या भागद्वयम्। अग्निश्चित्रकः। पलप्रमाणैरिति प्रत्येकम्। त्रिवृच्चूर्णं तैले मनाग्भर्जनीयम्; भर्जनेन च तस्य मन्दवीर्य्यत्वादतिविरेचकत्वं न भवति। अक्षफलप्रमाणं कर्षम्; व्यवहारस्तु चतुःपञ्चमाषकैरिति। त्रिसुगन्धि त्वगेलापत्रकम्। त्रिवृच्चूर्णं सहित एव तैले गुड़मामलकीरसगोलितं प्रदाय पाकः, सिद्धे च लेहे ग्रन्थिकादिचूर्णप्रक्षेप इति व्यवहारो वैद्यानाम्। अत्रोक्तमानसाधर्म्यादिति ग्रन्थिकादिचूर्णस्य प्रत्येकं पलमानमुक्तम् तत्साहचर्य्यादित्यर्थः॥ ३५॥

कुष्माण्डकानामित्यादि।—रूढ़ानामिति सम्यक्पक्वानाम्; सम्यक्पाकश्च संवत्सरातीतत्वेनैव भवतीति। तादृशस्य कुष्माण्डस्य खण्डखण्डीकृतस्य त्यक्तबीज-

त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसैन्धवम् ॥
एकैकस्य पलञ्चैव त्रिवृदष्टपलं भवेत् ।
तैलस्य च पलान्यष्टौ गुड़पञ्चाशदेव तु ॥
प्रस्थैस्त्रिभिः समेतन्तु रसेनामलकस्य तु ।
यदा दार्वीप्रलेपस्तु तदैनमवतारयेत् ॥
यथाशक्ति गुड़ान् कुर्य्यात् कर्षकर्षार्द्धमानकान् ।
अनेन विधिना चैव प्रयुक्तास्तु जयेदिमान् ॥
प्रसह्य ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान् ।
ज्वरमानाहहृद्रोग-गुल्मोदरविसूचिकाः ॥
कामलापाण्डुरोगांश्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ।
वातशोणितवीसर्पान् दद्रुचर्महलीमकान् ।
कफपित्तं तिलान् सर्वान् प्ररूढ़ांश्च व्यपोहति ॥
व्याधिक्षीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु क्षीणाश्च ये नराः ।
तेषां वृष्यञ्च बल्यञ्च वयःस्थापनमेव च ।
गुड़कल्याणकं नाम वन्ध्यानां गर्भदं परम् ॥ ३६ ॥

रसपर्पटिका—

याम्लपित्ते विधातव्या गुड़िका च क्षुधावती ।
तत्र प्रोक्तविधा शुद्धौ समानौ रसगन्धकौ ॥
सम्मर्द्य कज्जलाभन्तु कुर्य्यात् पात्रे दृढ़ाश्रये ।

मञ्जरीवल्कलस्य त्वचा कृतामरणस्य किञ्चित् पानीयं दत्त्वा उत्स्विन्नस्य निष्पीड्य गलितरसस्य पिष्टस्यातपे किञ्चिच्छुष्कस्य पलशतं ग्राह्यम्; ततस्तस्य घृतशराव-चतुष्टये तैलस्य चाष्टपले सन्तलनं कार्य्यम्। तत आमलकस्वरसस्य द्वादशशरावेण पञ्चाशद्गुड़पलान्यालोड्य, ततः पूत्वा सन्तलितकुष्माण्डादिकमेकीकृत्य पक्तव्यम्। ततो गुड़पाकविधया अवतारिते पिप्पल्यादिचूर्णस्य प्रक्षेप इत्यर्थः। भक्षणमात्रा च प्रायः कर्षार्द्धेनेत्याहुः ॥ ३६ ॥

सिद्धफलां रसपर्पटीमाह याम्लेत्यादि ।—तत्रेति तत्र क्षुधावत्यां या विधा यो

ततो वादरवह्निस्थलौहपात्रे द्रवीकृतम् ॥
गोमयोपरि विन्यस्तकदलीपत्रपातनात्।
कुर्य्यात् पर्पटिकाकारमस्य रक्तिद्वयं क्रमात् ॥
द्वादशरक्तिकां यावत् प्रयोगः प्रहरार्द्धतः।
तदूर्द्ध्वं बहुपूगस्य भक्षणं दिवसे पुनः ॥
तृतीय एव मांसाज्यदुग्धाद्यत्र विधीयते ॥
वर्ज्यं विदाहिस्त्रीरम्भामूलं तैलञ्च सार्षपम्।
क्षुद्रमत्स्याम्बुजखगांस्त्यक्त्वोन्निद्रः पयः पिबेत् ॥
ग्रहणीक्षयकुष्ठार्शःशोषाजीर्णविनाशिनी।
रसपर्पटिका ख्याता निबद्धा चक्रपाणिना ॥ ३७ ॥

ताम्रयोगः—

स्थाल्यां सम्मर्द्य दातव्यौ माषिकौ रसगन्धकौ।
नखक्षुण्णं तदुपरि तण्डुलीयं द्विमाषिकम् ॥
ततो नैपालताम्रादि पिधाय सुकरालितम्।

रसगन्धकशुद्धिप्रकारो वक्तव्यः, तेन शुद्धावित्यर्थः। तत्र सगन्धकं रसं दृढ़ाश्रये खल्वशिलायां सम्मर्द्य कज्जलाभं चूर्णं कुर्य्यात्। वादरवह्निस्थेति वदरदारुसन्धुक्षिताग्निस्थ इत्यर्थः। शुद्धपारदकर्ष१, शुद्धगन्धककर्ष१, एतद्द्वयं खल्वे तावद्वर्षणीयं लौहदण्डेन पाषाणदण्डेन वा, यावत् कज्जलाभं भवति। ततो लौहदर्विकायामेतच्चूर्णं दत्त्वा वदराङ्गारोपरि विन्यस्य लौहदण्डेन सञ्चाल्य यदा द्रवीभूतं भवति, तदा आर्द्रगोमयपिण्डोपरिस्थापितकोमलकदलीपत्रे ढालनीयम्, अपरकदलीपत्रान्तरेण सम्पीड्य पर्पटिकाकृतिः कार्य्या। रक्तिद्वयं क्रमादिति प्रथमं गुञ्जायुगल, प्रतिदिनमेकैकवृद्धितो भक्ष्यमिति क्रमादित्यर्थः। पर्णे कृत्वा सम्भक्ष्य हिङ्गुगुञ्जामेकां जीरकगुञ्जाद्वयञ्च भक्षणीयम्। ततः क्षणं स्थित्वा दन्तादिलग्नं प्रक्षाल्य जलचुलुकं पातव्यमित्युपदेशः। प्रहारर्द्धत इति प्रहरार्द्धाभ्यन्तरे। तदूर्द्ध्वमिति प्रहरार्द्धादूर्द्ध्वम्, तृतीये दिवसे इति सम्बन्धः ॥ ३७ ॥

ताम्रयोगमाह स्थाल्यामित्यादि।—अत्रापि रसगन्धकौ क्षुधावतीगुड़िकोक्त-

पांसुना पूरयेद्दूर्वां सर्वां आलीं तमोऽन्तकः ॥
आत्मधी मानिकां यावद्यमेन कुरुते च ।
तावत्तावन्य रक्षे वा विघ्नवाधूर्णरक्षिका ॥
मूलमन्त्र च रक्षेका विघ्नहृत्य च तत्क्षणं ।
पूर्तेतावोच भेदृत्यं प्रथमे दिवसे तनः ।
यक्षिदृष्टिः प्रतिदिनं कार्या तावदिनेषु विभु ॥
स्त्रिया विघ्नहरिभ्यु यदा भेदो विरक्षितः ।
तदा विघ्नहरिर्यक्षं दद्यादक्षिद्वयं पुनः ॥
दाटगार्द्धं योगदृष्टिस्तो कुमक्रमोऽयमम् ॥
यक्षयोगस्यविज्ञेन सर्वं मूलत्र सर्वदा ।
तावत्तोमो प्रयत्नेय प्रथमन्तोऽविवर्द्धनः ॥ २८ ॥

इति यक्षयोगिनिक्षा ।

स्त्रिया क्रोधिनी कार्या । मूलमन्त्रमित्यादि विघ्नहरिमन्त्रः क्रोधिनीमित्यादि विघ्नहरिः । दाटगार्द्धं कथितम् । तावत्तावत्तावत्

अथार्शश्चिकित्सा।

दुर्नाम्नां साधनोपायश्चतुर्धा परिकीर्त्तितः।
भेषजक्षारशस्त्राग्निसाध्यत्वादाद्य उच्यते॥
यद्वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये।
अनुपानौषधद्रव्यं तत् सेव्यं नित्यमर्शसैः॥
शुष्कार्शसां प्रलेपादिक्रिया तीक्ष्णा विधीयते।
स्राविणां रक्तमालोक्य क्रिया कार्य्यास्रपैत्तिकी॥ १॥
प्रलेपमाह—स्नुक्क्षीरं रजनीयुक्तं लेपाद् दुर्नामनाशनम्।
कोषातकीरजोघर्षान्निपतन्ति गुदोद्भवाः॥ २॥
अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं तिक्ततुम्ब्याश्च पल्लवाः।
करञ्जो वस्तमूत्रञ्च लेपनं श्रेष्ठमर्शसाम्॥ ३॥

रत्नाकरे यथा—"मुक्ताफलसमं स्निग्धं घनं निष्पटलं गुरु। चपलं चपलं शस्तं वदन्ति भिषजां वराः" चपलमिति रसं, द्वितीयं चपलमिति चञ्चलम्। "शुकपिच्छसमच्छायो नवनीतसमप्रभः। मसृणः कठिनः स्निग्धः श्रेष्ठो गन्धक उच्यते।" घृतमांसरसादीनाञ्चाहारविधिर्बोध्यः॥ ३८॥

इति ग्रहणीचिकित्सा।

पूर्वोक्तसङ्ग्रहेणैव ग्रहण्यनन्तरमर्शश्चिकित्सितमुच्यते दुर्नाम्नामित्यादि।—आद्य इति भेषजोपायः। विस्तरेण वक्ष्यमाणां चिकित्सां सारोद्धारेणाह यद्वायोरित्यादि।—चरकस्य। अर्शसैरित्यर्शोरोगयुक्तैः। शुष्कार्शसामित्यादि—आदिशब्दात् स्वेदादीनां ग्रहणम्॥ १॥

लेपादीनाह स्नुक्क्षीरमित्यादि।—स्नुहीक्षीरेण हरिद्राचूर्णमार्द्रं कृत्वा लेपः। उक्तं हि वाग्भटे "स्नुक्क्षीरार्द्रं निशालेपः" इति। कोषातकी घोषकः॥ २॥

अर्केत्यादौ।—करञ्जस्य त्वक्, सुधाक्षीरमित्यत्र सुधाकाण्डश्चरके वाग्भटे च दृश्यते॥ ३॥

अर्शोघ्नो गुदगा यस्मिंस्तत्कर्षोपाक्रमोद्भवा।
क्षीरद्विजामूलकल्केन सिद्धो रक्तार्शसां हितः॥ ३॥
तुम्बीतोयं पीडितस्य काञ्जीपिष्टं गुडीकृतम्।
अर्शोघ्नं गुदजं भ्रादृष्टि माक्षिकमञ्जनः॥ ४॥
मञ्जाबीजविपेणस्य पक्वा लोवाक्कोरजः।
अक्षीव मेषसो कृमि मिश्रवर्त्तिमर्शसाम्॥ ५॥
अपामार्गोद्भिज्जः क्षारो हरितालेन संयुतः।
मेषशृं क्षिप्तमध्यस्थमर्शो नाशयति ध्रुवम्॥
वासालोमान्तरद्विजमर्शोघ्नमर्शसामुपाहरेत्।
गुदावर्त्तविधानेन साधयित्वाग्नि चामलम्॥ ७॥
विडङ्गित्रिफलां हित्वा सर्वं यमानीविडङ्गयुतम्।
मासत्रयेणार्शसां सङ्घात् घृतं नाशयेत् भेषजम्॥
तत् प्रयोज्यं यथादोषं सर्वेषु कृतमेव वा।
न हि रोहन्ति गुदजाः पुनस्तक्रसमाहताः॥ ८॥
सर्वं गिलकमूलस्य पिष्टा कुर्यात् प्रलेपयेत्।
सद्यः सा दहि वा सक्तु सप्तमर्शोघ्नं दिवसम्॥ ९॥

दर्शि, अपामार्गः। गुदं अर्शस इदमिव पीडकत्वसाधर्म्यं दर्शयन् दर्शनः आचार्यो। क्षीरद्विजा पीलवः। ३।

तुम्बीतोयमित्यादि।—अञ्जनः। दृष्टिरोगहरो मुखरोगहरो वा। ४।

मञ्जाबीजविषेणेति।—मञ्जाबीजविषेण मक्षिकः। लोवा चटकः। अक्षीव पेटिका। मेषसो मेषस्य, मेषविष्ठस्यादिति भावः। वृत्तिरोगहरा गुदरोगहरा आचार्यो। मिश्रवर्त्तिर्मेषशृङ्गे। ५।

अपामार्गेत्यादि भावम्। वासालोमान्तरद्विजमित्यादि वासालोमान्तरद्विजा। ७।

विडङ्गित्यादि भावम्। सर्वं त्रिफलामूलकल्पं हित्वा विडङ्गयुतमित्यर्थः मुखरोगे मिश्रो दृष्टः। ८।

पित्तस्रेष्मप्रशमनी कच्छकण्डूरुजापहा।
गुदजान् नाशयत्याशु योजिता सगुडाभया॥
सगुडां पिप्पलीयुक्तामभयां घृतभर्जिताम्।
विडहन्तियुतां वापि भक्षयेदानुलोमिकाम्॥ १०॥
तिलाराष्कारसंयोगं भक्षयेदग्निवर्द्धनम्।
कुष्ठरोगहरं श्रेष्ठमर्शसां नाशनं परम्॥
तिलभल्लातकं पथ्या गुडश्चेति समांशिकम्।
दुर्नामकासश्वासघ्नं प्लीहपाण्ड्वामयापहम्॥ ११॥
गोमूत्रव्युषितां दद्यात् सगुडां वा हरीतकीम्।
पञ्चकोलकयुक्तं वा तक्रमस्मै प्रदापयेत्॥ १२॥
श्लक्ष्णिमं शौरणं कन्दं पक्वाग्नौ पुटपाकवत्।
अश्यात् सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये॥ १३॥
स्निग्धं वार्त्ताकुफलं घोषायाः क्षारजेन सलिलेन।
तद्घृतभृष्टं युक्तं गुडेनाढ्यसितो योऽत्ति॥

गुदजानित्यत्र मांसाङ्कुरानिति शेषः, तेन पुंलिङ्गता उपपन्ना। सगुडानित्यादि स्पष्टम्॥ १०॥

तिलाराष्करेत्यादि।—संयुज्यते प्रयुज्यतेऽत्रेति संयोगः प्रयोग एव। अन्ये तु तिलाराष्करयोः संयोगो यत्रेत्याहुः॥ ११॥

गोमूत्रव्युषितामित्यादि।—चरकस्य। रात्रौ गोमूत्रभावितामिति चक्रः। सगुडामित्यत्र एको योगः। वाग्भटः पूर्वयोगापेक्षया; चरके हि "सगुडामभयां वाथ प्राशयेत् पौर्वभक्तिकीम्" इत्यभिधाय तदनन्तरमयं योग उक्तः, अतो भिन्नयोगत्वेन न पौनरुक्त्यं स्यादिति। एतेन गोमूत्रव्युषितामिति प्रयोगानुरोधात् इतरपि तत्तान्त्रीयगुडहरीतक्यभिप्रेतेति नियतगोक्षममङ्गतम्, योगद्वयस्यैव चरकोक्तत्वात् इति। पञ्चकोलयुक्तमिति पञ्चकोलचूर्णयुक्तम्॥ १२॥

श्लक्ष्णिमित्यादि।—वाग्भटस्य। शौरणं कन्दमिति वन्यशूरणमूलम्, एवं सर्वत्रार्शसि, तदभावे ग्राम्यशूरणोऽपीत्यन्ये॥ १३॥

पिबति च तक्रं नूनं तस्याश्वेवातिवृद्धगुदजानि ।
यान्ति विनाशं पुंसां सहजान्यपि सप्तरात्रेण ॥ १४ ॥
असितानां तिलानां प्राक् प्रकुञ्चं शीतवार्य्यनु ।
खादतोऽर्शांसि नश्यन्ति द्विजदार्ढ्याङ्गपुष्टिदम् ॥ १५ ॥

दन्त्यरिष्टम्—दन्तीचित्रकमूलानामुभयोः पञ्चमूलयोः ।
भागान् पलांशानापोथ्य जलद्रोणे विपाचयेत् ।
त्रिपलं त्रिफलायाश्च दलानां तत्र दापयेत् ॥
रसे चतुर्थशेषे तु पूतशीते प्रदापयेत् ।
तुलां गुड़स्य तत् तिष्ठेन्मासार्द्धं घृतभाजने ॥
तन्मात्रया पिबेन्नित्यमर्शोभ्यो विप्रमुच्यते ।
ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं वातवर्चोऽनुलोमनम् ।
दीपनञ्चारुचिघ्नञ्च दन्त्यरिष्टमिदं विदुः ॥
पात्रेऽरिष्टादिसन्धानं धातकीलोध्रलेपिते ॥ १६ ॥

सनागरारुष्करवृद्धदारकं गुड़ेन यो मोदकमत्युदारकम् ।
अशेषदुर्नामकरोगदारकं करोति वृद्धं सहसैव दारकम् ।

स्विन्नमित्यादि —घोषकक्षारोदकेन षड्गुणेनैकविंशतिवारपरिस्रुतेन उत्स्वेद्य घृते भृष्ट्वा अनुरूपगुडेन संयोज्य भक्षयेदिति ॥ १४ ॥

असितानामित्यादि ।—तिलानां प्रकुञ्चं पलम्, प्राक्खादतः अनु पश्चाच्छीतवारि खादत इति योज्यम् । द्विजदार्ढ्यम् दन्तदार्ढ्यम् ॥ १५ ॥

दन्तीत्यादि ।—चूरकस्य । अत्र उभयोरितिवचनबलात् पञ्चमूलयोः प्रत्येकं भागा ग्राह्याः ; त्रिपलं त्रिफलाया इत्यत्र तु निर्देशस्य मानप्रधानत्वात् मिलितत्रिफलाया एव पलत्रयं ग्राह्यम् । मासार्द्धमिति तन्त्रान्तरे तु मासमित्युक्तम्, यथा—"त्रिफलादशमूलाग्निनिकुम्भानां पलं पलम् । वारिद्रोणे स्थितः पादशेषो गुड़तुलायुतः । आज्यभाण्डे स्थितो मासं दन्त्यरिष्टो निषेवितः" इति ; उभयमपि प्रमाणं स्मृतिद्वैधवत् ॥ १६ ॥

सनागरेत्यादि ।—अरुष्करं भल्लातकम् । वृद्धमित्यत्र आत्मानमिति शेषः ।

चूर्णे चूर्णसमो ज्ञेयो मोदके द्विगुणो गुड़ः॥ १७॥

प्राणदा गुड़िका।—

त्रिपलं शृङ्गवेरस्य चतुर्थं मरिचस्य।
पिप्पल्याः कुड़वार्द्धञ्च चव्यायाः पलमेव च॥
तालीशपत्रस्य पलं पलार्द्धं केशरस्य च।
द्वे पले पिप्पलीमूलादर्द्धकर्षञ्च पत्रकात्॥
सूक्ष्मैलाकर्षमेकन्तु कर्षं त्वगमृणालयोः।
गुड़ात् पलानि तु त्रिंशच्चूर्णमेकत्र कारयेत्॥
अक्षप्रमाणा गुड़िका प्राणदेति च सा स्मृता।
पूर्वं भक्ष्या तु पश्चात्तु भोजनस्य यथाबलम्।
मद्यं मांसरसं यूषं क्षीरं तोयं पिबेत् तथा॥
हन्यादर्शांसि सर्वाणि सहजान्यस्रजानि च।
वातपित्तकफोत्थानि सन्निपातोद्भवानि च॥
पानात्यये मूत्रकृच्छ्रे वातरोगगलग्रहे।

उदारकमिति महाफलम्। अस्य योगस्य चतुःसमसंज्ञामाह भव्यदत्तः। तन्मते समेनैव गुड़ेन किञ्चिज्जलं दत्त्वार्धं विपक्वेन मोदकविधानम्। चक्रस्तु मोदकत्वात् गुड़स्य द्वैगुण्यमाह। अन्ये तु "मोदके द्विगुणो गुड़" इति कस्यचित् अभियुक्तस्य वाक्यमनार्षमिति कृत्वा नाद्रियन्ते, उक्तरीत्या समेनापि गुड़ेन मोदकतोपपत्तेरिति॥ १०॥

त्रिपलमित्यादि।—चतुर्थं मरिचस्येति पलमेकमित्यर्थः। केशरस्य नागकेशरस्य। त्वगमृणालयोरिति त्वक् गुड़त्वक्, अमृणालमुशीरम्; अनयोर्मिलित्वा कर्षः। पूर्वं भक्ष्या तु पश्चाच्च भोजनस्येति भोजनस्य पूर्वं भोजनाव्यवहितपूर्वकाले गुड़िका भक्ष्या, पश्चाच्च मद्यादिकं पिबेदिति योज्यम्। न तु मण्डूरादिवत् भोजनस्य पूर्वपश्चाद्भावेन भक्ष्येति कल्पनीयम्, अर्शसि क्वचिदप्यस्य विधेरदृष्टत्वात्। मद्यं वातकफेऽनुपेयम्, मांसरसो वाते, पित्ते क्षीरं मुद्गयूषः कफे, तोयमुष्णं वातकफे, एवमन्यत्राप्यनुपानभेदो दोषभेदेन कल्पनीयः। वाग्भटे पुनरयं योगो ग्रहणी-

विषमज्वरे च मन्देऽग्नौ पाण्डुरोगे तथैव च ॥
क्रिमिहृद्रोगिणाञ्चैव गुल्मशूलार्त्तिनां तथा।
श्वासकासपरीतानामेषा स्यादमृतोपमा ॥
शुण्ठ्याः स्थानेऽभया देया विड्ग्रहे पित्तपायुजे ॥
प्राणदेयं सितां दत्त्वा चूर्णमानाच्चतुर्गुणाम्।
अम्लपित्ताग्निमान्द्यादौ प्रयोज्या गुदजातुरे ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं व्याधौ श्लेष्मभवे पलम्।
पलद्वयन्त्वनिलजे पित्तजे तु पलत्रयम् ॥ १८ ॥

काङ्कायनमोदकः—

पथ्यापञ्चपलान्येकमजाज्या मरिचस्य च।
पिप्पलीपिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागराः ॥
पलाभिवृद्धाः क्रमशो यवक्षारपलद्वयम्।
भल्लातकपलान्यष्टौ कन्दस्तु द्विगुणो मतः।
द्विगुणेन गुड़ेनैषां वटकानक्षसम्मितान्।

चिकित्सिते पठ्यते, तत्र चातुर्जातमुशीरञ्च प्रत्येकं कर्षमानमुक्तं, यथा—"तालीश-पत्रमरिचचव्यानान्तु पलं पलम्। कृष्णातन्मूलयोर्द्वे द्वे पले शुण्ठीपलत्रयम्। चतुर्जातमुशीरञ्च कर्षांशं श्लक्ष्णचूर्णितम्। गुडेन वटकं कृत्वा त्रिगुणेन सदा भजेत्। मुद्गयूषरसाविष्टमस्तुपेयापयोऽनुपः। वातश्लेष्मोल्बणां छर्दिं ग्रहणीं पार्श्वहृद्गुजाम्। गुदश्वयथुपाण्डुत्वगुल्मपानात्ययार्शसाम्। प्रसेकपीनसश्वासकासानाञ्च निवृत्तये। अभयां नागरस्थाने दद्याच्चार्त्तव विड्ग्रहे। छर्द्यादिषु च पैत्तेषु चतुर्गुणसितान्विता। पक्तैनं गुड़िका कार्य्या गुडेन सितयापि वा। परं हि वह्निसम्पर्काल्लघिमानं भजन्ति ताः" इति। शुण्ठ्याः स्थान इत्यादि।—चूर्णमानादिति समुदितचूर्णमानात्। केचित्तु गुड़मानाच्चतुर्गुणमिति पठन्ति, तन्न, वाग्भटविरोधात्, प्रभूतशर्कराप्रसङ्गाच्च। अत्र दोषभेदेनानुपानमात्राभेदमाह अनुपानमित्यादि ॥१८॥

पथ्येत्यादौ।—मरिचस्येत्यत्राप्येकमिति सम्बध्यते। तेन मरिचस्य पलमेक-

कृत्वैनं भक्षयेत् प्रातस्तक्रमम्भोऽनु वा पिबेत् ॥
मन्दाग्निं दीपयत्येष ग्रहणीपाण्डुरोगनुत् ॥
कङ्कायनेन शिष्येभ्यः शस्त्रक्षाराग्निभिर्विना।
भिषग्जितमिति प्रोक्तं श्रेष्ठमर्शोविकारिणाम् ॥ १९ ॥

माणिभद्रो मोदकः—

विड़ङ्गसारामलकाभयानां पलं पलं स्यात् त्रिवृतात्रयञ्च।
गुड़स्य षड्द्वादशभागयुक्ता मासेन त्रिंशद्गुड़िका विधेयाः ॥
निवारणे यक्षवरेण सृष्टः स माणिभद्रः किल शाख्यभिक्षवे।
अयं हि कासक्षयकुष्ठनाशनो भगन्दरप्लीहजलोदरार्शसाम्।
यथेष्टचेष्टान्नविहारसेवी अनेन वृद्धस्तरुणो भवेच्च ॥ २० ॥

स्वल्पशूरणमोदकः—

मरिचमहौषधचित्रकस्य शूरणभागा यथोत्तरं द्विगुणाः।
सर्वसमो गुड़भागः सेव्योऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ॥
ज्वलनं ज्वलयति जठरमुन्मूलयति शूलगुल्मगदान्।
निःशेषयति श्लीपदमर्शांसि नाशयत्याशु ॥ २१ ॥

वृहच्छूरणमोदकः—

शूरणषोड़शभागा वह्नेरष्टौ महौषधस्यातः।

मित्यर्थः। पलाभिवृद्धाः क्रमश इति यथाक्रमं पलेन वृद्धाः। कन्दस्तु द्विगुण इति षोड़शपलः। द्विगुणेन गुड़ेनेति समुदितचूर्णापेक्षया। अक्षसम्मितानिति कर्षसम्मितान्, व्यवहारस्तु षड़ष्टमासकैरिति ॥ १९ ॥

विड़ङ्गसारेत्यादौ—त्रिवृतात्रयमिति त्रिवृतायाः पलत्रयम्, गुड़स्य च षट्पलानि, द्वादशभागयुक्ता इति द्वादशपलरूपविभागेन युक्ताः कृताः। मासेनेति मासेनोपयोक्तव्यमिति शेषः। अयमर्थः—द्वादश पलानि विभज्य मासेनोपयोज्यम्। त्रिंशद्गुड़िकाः समभागेन कुर्य्यात् इति तेन एकैकगुड़िका षड़क्तिकाधिकनवमाषकोपेतकर्षमाना भवति। कर्ष १, माष ९, रति ६। व्यवहारस्तु दशभिरष्टाभिर्वा माषकैरिति। निवारण इत्यत्र गुदजानामिति शेषः। देश इत्यन्ये ॥ २० ॥

स्वल्पशूरणमोदकः स्पष्टः ॥ २१ ॥

अर्द्धेन भागयुक्तैर्मरिचस्य च रजोऽपि चार्द्धेन ।
त्रिफलाकणामसमूलातालीशाल्कर्क्रिमिघ्नानाम् ।
भागा महौषधसमा दहनांशा तालमूली च ॥
भागः शूरणतुल्यो दातव्यो हडदारुकस्यापि ।
भृङ्गैलै मरिचांशे सर्वाण्येकत्र मर्दयेत् ॥
द्विगुणेन गुडेन युतः सेव्योऽयं मोदकः प्रकामभक्षैः ।
गुरुहृष्यभोज्यरहितैर्विवितरसैरुपद्रव्यं कुर्यात ॥
भक्षकमनेन जनितं पूर्वमगस्त्येन योगराजेन ।
भीमस्य मारुतेरपि येन नो महाशनो ज्ञातः ॥
अग्निबलवृद्धिहेतुर्न केवलं शूरणो महावीर्यः ।
प्रभवति यक्ष्मक्षारग्निभिर्विनाप्यर्शसामेषः ॥
श्लेष्मयुक्तोपदंशिद् ग्रहणीमपि कफवातमन्थ्नाम् ।
नाशयति वलीपलितं मेध्रां कुरुते वपुष्यं च ॥
हिक्काश्वासकासं सराजयक्ष्मप्रमेहांश्च ।
श्रीहानद्यायोयं हन्ति च रसायनं पुंसाम् ॥ २२ ॥

शूरणपिण्डी—

चूर्णीकृताः षोडश शूरणस्य भागास्ततोऽर्द्धेन च चित्रकस्य ।
महौषधार्द्धो मरिचस्य चैको गुडेन दुर्नामजयाय पिण्डी ॥

शूरणपीडनमाना इत्यादौ—त्रिफलाकणासमूलातालीशाल्कर्क्रिमिघ्नानां भागा महौषधसमा इति त्रिफलादीनां प्रत्येकं महौषधसमा भागाः, त्रिफलायाश्च प्रत्येकम । कथा समूला इति विपक्वायाः फलं मूलत्वेनार्थः । समूला इत्यत्र स्त्रिया पुंवद्भावितपुंस्कादमूड इत्यादिना पुंवद्भावो नीहारवत्योः । तस्मात्तत्पदे स्त्रीप्रत्ययान्ते परतो विधानात् । विश्वभेषजादस्य पूर्वनिपातोऽपि नीहारवत्योः, विधायका इत्यत्र विशेषणत्वात् । दहनचित्रकः ; भृङ्गैलै मरिचांशे प्रत्येकम्, भृङ्ग गुडत्वक् । गुरुहृष्यभोज्यरहितैर्विवितरसैरिति प्रकामभक्षप्रतियोगितया दारुणेषु उपद्रवेषु निषेधात् ॥ २२ ॥

पिण्ड्यां गुड़ो मोदकवत् पिण्डत्वापत्तिकारकः ॥ २३ ॥

व्योषाद्यं चूर्णम्—

व्योषाग्न्यरुष्करविड़ङ्गतिलाभयानाम्
चूर्णं गुड़ेन सहितन्तु सदोपयोज्यम्।
दुर्नामकुष्ठगरशोथशकृद्विबद्धा-
नग्नेजयत्यबलतां क्रिमिपाण्डुताञ्च ॥ २४ ॥

समशर्करं चूर्णम्—

शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगेलम्
चूर्णीकृतं क्रमविवर्द्धितमूर्द्धमन्त्यात्।
खादेदिदं समसितं गुदजाग्निमान्द्य-
कासारुचिश्वसनकण्ठहृदामयेषु ॥ २५ ॥

लवणोत्तमाद्यं चूर्णम्—

लवणोत्तमवह्निकलिङ्गयवांश्चिरविल्वमहापिचुमर्दयुतान्।
पिब सप्तदिनं मथितालुलितान् यदि मर्दितुमिच्छसि पायुरुहान्
॥ २६ ॥

चूर्णीकृता इत्यादि।—वाग्भटस्य। मोदकवदिति द्विगुण इत्यर्थः ॥ २३ ॥

व्योषाग्नीत्यादि।—अत्र गुड़स्यैकभागत्वं चूर्णयोगत्वात् इति। किन्त्वयं योगो विभीतकामलकयोगात् गुड़िकापि क्रियते, यदाह वाग्भटः—"गुड़व्योषवरारेणु-तिजारुष्करचित्रकैः। अर्शांसि हन्ति गुड़िका त्वग्विकारञ्च शीलिता" इति ॥२४॥

शुण्ठीत्यादि।—नागं नागकेशरचूर्णम्; दलं तेजपत्रम्। क्रमविवर्द्धितमूर्द्ध-मन्त्यादिति अन्तस्थितद्रव्यादारभ्य तदुपरितनद्रव्यमेकद्वित्र्यादिक्रमेण वर्द्धयेदित्यर्थः। समसितमिति मिलित-सर्वचूर्णसमशर्करम्; श्वसनमिति श्वासः ॥ २५ ॥

लवणोत्तमेत्यादि।—वाग्भटस्य। लवणोत्तमं सैन्धवम्; वह्निश्चित्रकः; कलिङ्ग-यव इन्द्रयवः। चिरविल्वः करञ्जः, तस्य मूलम्; यत् पुनरस्य सुश्रुते फलग्रहण-मुक्तं तच्छोधने ज्ञेयम्। महापिचुमर्दः पर्वतनिम्बः, निम्बसदृशवृहत्पत्रो वृक्षः, वार्द्धायनीति लोकख्यातः। ग्रामनिम्ब एव पर्वतभवत्वेन पर्वतनिम्ब इत्याहुरन्ये, अस्य त्वग् ग्राह्या। मथितालुलितानिति तक्रेणालोड़ितान् ॥ २६ ॥

नागार्जुनयोगः—

त्रिफला पञ्चलवणं कुष्ठं कटुकरोहिणी ।
देवदारुविडङ्गानि पिचुमर्दफलानि च ॥
बला चात्रिबला चैव हरिद्रे द्वे सुवर्चला ।
एतत् सम्भृतसम्भारं करञ्जत्वग्रसेन च ॥
पिष्ट्वा च गुड़िकां कृत्वा बदरास्थिसमां बुधः ।
एकैकां तां समुद्धृत्य रोगे रोगे पृथक् पृथक् ॥
उष्णेन वारिणा पीता शान्तमग्निं प्रदीपयेत् ।
अर्शांसि हन्ति तक्रेण गुल्ममम्लेन निर्हरेत् ॥
जन्तुदष्टन्तु तोयेन त्वग्दोषं खदिराम्बुना ।
मूत्रकृच्छ्रन्तु तोयेन हृद्रोगं तैलसंयुता ॥
इन्द्रस्वरससंयुक्ता सर्वज्वरविनाशिनी ।
मातुलुङ्गरसेनाथ सद्यः शूलहरी स्मृता ॥
कपित्थतिन्दुकानान्तु रसेन सह मिश्रिता ।
विषाणि हन्ति सर्वाणि पानाशनप्रयोगतः ।
गोशकृद्रससंयुक्ता हन्यात् कुष्ठानि सर्वशः ।
श्यामाकषायसहिता जलोदरविनाशिनी ॥
भक्तच्छन्दं जनयति भुक्तस्योपरि भक्षिता ।
अक्षिरोगेषु सर्वेषु मधुनाघृष्य चाञ्जयेत् ॥
लेहमात्रेण नारीणां सद्यः प्रदरनाशिनी ॥

त्रिफलेत्यादौ—अतिबला श्वेतबला ; सुवर्चला सूर्य्यावर्त्तः । सम्भृतसम्भारमिति पाठः । सम्भृत्य सम्भारमिति पाठेऽपि सम्भारं त्रिफलाद्यौषधजातं सम्भृत्य मेलयित्वा करञ्जत्वग्रसेन पिष्ट्वेति योज्यम् । पृथक् पृथक् इत्यस्य पानाशनप्रयोगत इत्यनेन वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । तेन रोगे रोगे पृथक् पृथक् पानाशनप्रयोगत उपयुञ्जीतेति शेषः । गुल्ममम्लेनेति काञ्जिकेन, जन्तुर्वृश्चिकादिः ; इन्द्रस्वरस आकाशजलम् ;

व्यवहारे तथा द्यूते संग्रामे मृगयादिषु।
ममालभ्य नरो लोनां क्षिप्रं विजयमाप्नुयात् ॥ २७ ॥

विजयचूर्णम्—त्रिकात्रयवचाछिङ्गपाठानारनिगाह्वयम्।
पञ्चतिक्तायकल्लिङ्गान्निशताम्लवयांसि च ॥
अन्यविल्वाजमोदा च गणोऽष्टाविंशतिर्मतः।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
ततो विड़ालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा।
एरण्डतैलयुक्तान्तु मदा निशात् ततो नरः ॥
कामं भुञ्जात् तथा गोधमर्गांसि च भगन्दरम्।
मूत्रकृच्छ्रं पार्श्वशूलञ्च वातगुल्मं तथोदरम् ॥
शिक्षाग्रामप्रमेहांश्च कामलां पाण्डुरोगताम्।
आमान्वयमुदावर्तान्नश्यन्त्यहर्दि गुदं क्रिमीन् ॥
अन्ये च ग्रहणीदोषा ये मया परिकीर्त्तिताः ॥
महाज्वरोपसृष्टानां भूतोपहतचेतसाम्।
अप्रजानान्तु नारीणां प्रजावर्द्धनमेव च।
विजयो नाम चूर्णोऽयं ऋषिभिर्यैश्च पूजितः ॥ २८ ॥

आमाक्रान्तगुदगतान्, मलभ्यर्च्य महाकालम्। व्यवहार इति वाग्व्यवहारस्थे वादे; समागमे इति पाठान्तरम् ॥ २७ ॥

विजयचूर्णमित्यादि।—त्रिकटु त्रिफला त्रिजातं त्रिकत्रयम्। यत्तु त्रिजातकशब्दे गुडत्वक्पत्रकैलं त्रिसमभागैः, तन्मते चव्यातिविषाकणिकाश्चोध्यायाधिकृत्य न मतान्तरं ज्ञेयम्। सप्तलायामिति पञ्च सप्तलाधि, अन्यथा अष्टाविंशतिसंख्या नोपपद्यते। पदकैः त्रिभिर्गोलकैः; अजमोदा यमानी। विड़ालपदकमिति कर्षम्। शालमलिति वृक्षे शाल्मलम्; शिक्षाग्रामेति शिक्षाग्रन्थितः काल इत्यर्थः; अर्शो न योजनीयम्। अन्ये तु शालमलिजं वस्त्रमिति पठन्ति। रोगान् जयतीति कृत्वा विजयसंज्ञा ॥ २८ ॥

श्रीवाहुशाली गुड़ः—

बिल्वत् तेजोवती दन्ती स्वदंष्ट्रा चित्रकं गटी।
गवाक्षीसुस्तविल्वाम्लविड़ङ्गानि हरीतकी॥
पलोन्मितानि चैतानि पलान्यष्टावयस्कारात्।
षट्पलं हृद्दारस्य शूरणस्य तु षोड़श॥
जलद्रोणद्वये क्वाथ्यं चतुर्भागावशेषितम्।
पूतन्तु तं रसं भूयः क्वाथ्येभ्यस्त्रिगुणो गुड़ः॥
लेह्यं पचेत् तु तं तावद् यावद्वर्वीप्रलेपनम्।
भवतार्य्य ततः पथ्याचूर्णानीमानि दापयेत्॥
बिल्वत्तेजोवतीकन्दचित्रकान् द्विपलांशिकान्।
एलात्वक्पत्रिचव्यापि गजाह्वाच्यापि षट्पलाम्।
द्वात्रिंशतं पलान्येवं चूर्णं दत्त्वा निधापयेत्।
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत जीर्णे क्षीररसाशनः॥
पञ्च गुल्मान् प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं क्लीमकम्।
जयेदर्शांसि सर्वाणि तथा सर्वोदराणि च॥
दीपयेत् ग्रहणीं मन्दां यक्ष्माणञ्चापकर्षति।
अपीनसं प्रतिश्यायमाध्यवातं तथैव च॥

बिल्वत् तेजोवतीत्यादि।—कस्यचित् तन्त्रस्य। तेजोवती चवी; एवं सर्वत्र। यत्र पुनरयं तेजोवती चास्ति तत्र परं तेजोवत्या ज्यातिष्मती ग्रह्यते, यथा गुग्गुलु-पत्रतिलके दृष्टे। गवाक्षी गोरक्षकर्कटी, तस्या मूलम्; एवं सर्वत्र। न तु गवाक्षी श्वेतापराजिता, क्वापि टीकाकृद्भिरव्याख्यानत्वात्। क्वाथ्येभ्यस्त्रिगुणो गुड़ इति एकचत्वारिंशत्पलक्वाथापेक्षया त्रैगुण्येन गुड़स्य त्रयोविंशतिपलाधिकशतपलं भवति। कन्दः शूरणः; बिल्वादीनां द्विपलत्वम्, एलादीनाञ्च षट्पलत्वम्। यद्यपि निर्दे-श्यस्य द्रव्यप्रधानत्वादेव प्रत्येकं सिध्यति, तथापि द्वात्रिंशत्पलानीति यदुक्तं तत् क्वचित् द्रव्यप्रधाननिर्देशेऽपि प्रत्येकता नास्तीति सूचनार्थम्। तेन क्षीरकगुग्गुलौ त्रिकटौचूर्णे षड्वपरिमाणमित्यत्र मिलित्वैव त्रिकटुचूर्णषड्वपरिमितता द्रष्टव्य-

अयं सर्वगदेष्वेव कल्याणी लेह उत्तमः।
दुर्नामारिरयञ्चाशु हृष्टो वारसहस्रशः॥
भवन्त्येनं प्रयुञ्जानाः शतवर्षं निरामयाः॥
आयुषो दैर्घ्यजननो वलीपलितनाशनः॥
रसायनवरश्चैष मेधाजनन उत्तमः।
गुड़ः श्रीवाकुशाल्योऽयं दुर्नामारिः प्रकीर्त्तितः॥
तोयपूर्णे यदा पात्रे क्षिप्तो न भवति गुड़ः॥
क्षिप्तश्च निखलस्तिष्ठेत् पतितस्तु न शीर्य्यते।
यदा दर्वीप्रलेपः स्याद् यावद्वा तन्तुलीभवेत्॥
एष पाको गुड़ादीनां सर्वेषां परिकीर्त्तितः।
सुखमर्दः सुखस्पर्शो गुड़ः पाकमुपागतः॥
पीड़ितो भजते मुद्गां गन्धवर्णरसान्वितः॥ २९॥

गुड़भल्लातकः—

भल्लातकसहस्रे द्वे जलद्रोणे विपाचयेत्।
पादशेषे रसे तस्मिन् पचेद्गुड़तुलां भिषक्॥

दारसिद्धेति पीठ्यम्। दार्तिमतं पलान्येवं पाठोऽन्यथा च्छन्दोभङ्गः स्यात् क्वचिच्च दार्विंशत पलान्येवमिति पाठः। अधीनसमिति प्रतिग्राह्यभेदः। पीनसे च प्रतिश्याय इति पाठेऽपि स एवार्थः। अत्र अनुपानमनुक्तमपि मातङ्के कोष्णाम्बु, पित्ते शीतादिकं ज्ञेयम्। न चात्र भल्लातकप्रयोगादुष्णबलम् अनुक्तमिति शङ्कनीयम्; यतो भल्लातकस्यैव एष उष्णजलनिषेधो न भल्लातकयोगमात्रे। तथा चोक्तम्—"उष्णोदकानुपानन्तु योज्ञानामय उच्यते। यदत्र भल्लातकस्यैवात् तत्र तोयन्तु शीतलम्" इति। इहात्तु शीततोयेन व्यवहरन्ति। तोयपूर्णे यदा पात्र इत्यादि गुड़पाकविधिरुक्तः। इहात्तु तोयपूर्णपात्रोपरि कांसकदलीपत्रं दत्त्वा, गुड़स्य मुद्गापाकं निक्षिपन्ति। न ह्यत्रैव न भवति पतितः। पात्राधोगतोऽपि न शीर्य्यते न विलीनतां याति॥ २९॥

गुड़भल्लातकं भल्लातकसहस्रे द्वे इति भल्लातकानां सहस्रद्वयम्, एवं सर्वत्र

भल्लातकमहस्वार्द्धं छित्त्वा तत्रैव दापयेत्।
सिद्धेऽस्मिंस्त्रिफलाव्योषयमानोमुस्तमेन्धवम्।
कर्षांशमस्मितं दद्यात् त्वगेलापत्रकेशरम्॥
खादेदग्निबलापेक्षी प्रातरुत्थाय मानवः॥
कुष्ठार्शःकामलाप्लीह-ग्रहणीगुल्मपाण्डुताः।
हन्यात् प्रीहोदरं कामक्रिमिरोगभगन्दरान्।
गुडभल्लातको ह्येष श्रेष्ठयार्शोविकारिणाम्॥ ३०॥

अपरो गुडभल्लातकः—

दशमूलामृता भार्गी यवटंद्रा चित्रकं शटी।
भल्लातकमहस्वत्र पलांशं क्वाथयेद् बुधः।
पादशेषे जलद्रोणे रसे तस्मिन् विपाचयेत्।
दत्त्वा गुडतुलामेकां लेहीभूतं समुद्धरेत्॥
माक्षिकं पिप्पलीं तैलमौशुकञ्च दापयेत्।
कुडवं क्षुद्रकत्वात्र त्वगेला मरिचं तथा॥

पलादिमानविरहं; यथा वैद्यवाग्भटेन भल्लातकाभ्यामिति विशतिरिति। यत्र तु पलादिरुक्तस्तत्र तथैव व्यवहर्तव्यम्। यथा वाङ्मालगुडे; "पलाष्टावक्षकर्षा-दिति।" एवं हरीतक्यादावपि ज्ञेयम्। भल्लातकमहस्वार्द्धं छित्त्वेति विधा कृत्वा गुडसहितक्वाथ एव पक्तव्य हरीतकीवत्। विकल्पादीनाञ्च प्रत्येकमेव कर्षमानम्॥ ३०॥

द्वितीयगुडभल्लातके पलांशमिति। दशमूलादिभिः सम्बध्यते। भल्लातकमहस्वार्द्ध पूर्ववदष्टपलमानात्। क्वाथयेदिति पूर्वोक्तभल्लातकगुडसंवादात; अन्यापि जलद्रोणे क्वाथ्यत्वेऽष्टगुणे ज्ञेये। माक्षिकं मधु। औशुकञ्च तैलमेरण्ड तैलम्; एतच्च प्रथमतः सिद्धमेव गुडः पक्वः। सिद्धे मधुपिप्पलीचूर्णादि प्रक्षेप्यम्। एकः कुड-वश्चेत् माक्षिकादिभिः सम्बध्यते; अपरस्य त्वगेलादिभिः। माक्षिकैरष्टतैलयोश्च द्रवत्वात् प्रत्येकमष्टौ पलानि। त्वगेलामरिचादीनान्तु कुडवं निलिम्पेति क्वचित्; प्रत्येकमित्यर्थे। एतदेव युक्तं द्रवप्रधानत्वात् निर्देशस्य। वाग्भटेऽप्युक्तम्—"भल्लातकमहस्वार्द्धं हि गुडोदकतुलीकृतात्। दशमूल्यमृताभार्गीः पलांशाः संविधाय च

अर्शः काजमुदावर्त्तं पाण्डुत्वं शोथमेव च।
नाशयेद्वह्निसादञ्च गुड़भल्लातकः स्मृतः॥ ३१॥

चव्याद्यं घृतम्—

चव्यं त्रिकटुकं पाठां क्षारं कुस्तुम्बुरूणि च।
यमानो पिप्पलीमूलमुभे च विड़सैन्धवे॥
चित्रकं विल्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत्।
शक्रद्वातानुलोम्यार्थं जाते दध्नि चतुर्गुणे॥
प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्रवम्॥
गुदवङ्क्षणशूलञ्च घृतमेतद्व्यपोहति॥ ३२॥

व्योषाद्यं घृतम्—

व्योषगर्भं पलाशस्य त्रिगुणे भस्मवारिणि॥
साधितं पिवतः सर्पिः पतन्त्यर्शांस्यसंशयम्॥ ३३॥

उदकषट्पलं घृतम्—

सक्षारैः पञ्चकोलैस्तु पलिकैस्त्रिगुणोदके।
समक्षीरं घृतप्रस्थं ज्वरार्शःप्लीहकासनुत्॥ ३४॥

सिंह्यमृतं घृतम्—

पचेद्वारिचतुर्द्रोणे कण्टकार्य्यमृताशतम्।

च। दत्त्वा गुड़तुलां तत्र लेहवत् साधु साधयेत्। पिप्पल्या मधुनः सिद्धं तैलस्यो-रुबकस्य च। प्रत्येकं कुड़वं दत्त्वा त्वगेलामरिचस्य च। मिश्रितं भक्षयेन्नित्यमर्शः-कासोदरापहम्" इति। अतएव आयुर्वेदसारसंवादात् कुड़वार्द्धञ्च त्वगेलामरिचमिति पाठान्तरमपि प्रतिक्षेपणीयम्॥ ३१॥

चव्यमित्यादि।—चरकस्य। कुस्तुम्बुरु धनीयकम्। जाते दध्नीति सुजाते। अत्र केचित् "स्वरसक्षीरमाङ्गल्यैःपाको यत्रेरितः क्वचित्। चतुर्गुणं जलं तत्र वीर्य्याधानार्थमावपेत्" इत्याहुः। परिस्रवमिति गुदपरिस्रावम्॥ ३२॥

व्योषाद्यं घृतं स्पष्टम्॥ ३३॥

उदकषट्पलघृतं स्पष्टम्॥ ३४॥

तत्राग्नित्रिफलाव्योषपूतिकत्वक्कलिङ्गकैः ॥
सकाश्मर्य्यविडङ्गैस्तु सिद्धं दुर्नाममेहनुत्।
घृतं सिंह्यमृतं नाम बोधिसत्त्वेन भाषितम् ॥ ३५ ॥

पिप्पल्याद्यं तैलम्—

पिप्पली मधूकं बिल्वं शताह्वां मदनं वचाम्।
कुष्ठं शटीं पुष्कराख्यं चित्रकं देवदारु च ॥
पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं द्विगुणक्षीरसंयुतम्।
अर्शसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ॥
गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम्।
कट्यूरुपृष्ठदौर्बल्यमानाहं वङ्क्षणाश्रयम् ॥
पिच्छास्रावं गुदे शोथं वातवर्चोविनिग्रहम्।
उत्थानं बहुदोषञ्च जयेच्चैवानुवासनात् ॥ ३६ ॥

पचेदित्यादौ—कण्टकारीगुडूच्योर्मिलित्वा शतं, निर्देशस्य मानप्रधानत्वात्। अन्ये तु द्रवमयस्यदर्शनात्। प्रत्येकमेव शतमाहुः। चतुर्द्रोणे द्रोणावशेषः, अतोऽत्र घृताटक बोध्यम्। चतुर्गुणेन पाकस्योत्सर्गसिद्धत्वात्। प्रथमपक्षे तु षोडशगुणत्वमेव पाकस्य। अग्निरत्र चित्रकः; पूतीकस्य करञ्जस्य त्वक्; काश्मर्य्यं गाम्भारीफलम्; कल्कस्य तु स्नेहापेक्षया पादिकत्वमेव बोधिसत्त्वेनेति योगिविशेषेण, अन्ये तु लोकनार्थमित्याहुः ॥ ३५ ॥

पिप्पल्यादितैलं बिल्वं बिल्वशलाटुः; पुष्कराख्यमिति पुष्करमूलं, तदभावे कुष्ठमेव द्विगुणं ग्राह्यम्। अत्र द्रवान्तरस्यानिर्दिष्टत्वात् द्विगुण एव पाक इति केचित्। अन्ये तु चतुर्गुणपाकस्य उत्सर्गसिद्धत्वात् जलमप्यत्र द्विगुणमिच्छन्ति। अपरे तु "क्षीरदध्यारनालैस्तु पाको यत्रेरितः क्वचित्। जलं चतुर्गुणं तत्र वीर्य्याधानार्थमावपेत्" इति वचनात् जलमपि चतुर्गुणमाचक्षते; युक्तञ्चैतत्, यदाह वृद्धसुश्रुतः "शटीपुष्करकृष्णाह्वामदनामरदारुभिः। शताह्वाकुष्ठयष्ट्याह्वावचाबिल्वहुताशनैः। सुपिष्टं द्विगुणं क्षीरं तैलं तोयचतुर्गुणम्। पक्त्वा वस्तौ निधातव्यं मूढवातानुलोमनम्" इति ॥ ३६ ॥

रक्तार्शश्चिकित्सा।—

रक्तार्शसामुपेक्षेत रक्तमादौ स्रवद्भिषक्।
दुष्टास्रे निगृहीते तु शूलानाहावसृग्गदाः॥ ३७॥
लाजैः पेया पीता चुक्रिकाकेशरोत्पलैः सिद्धा।
हन्त्यस्रस्रावं तथा बलापृश्निपर्णीभ्याम्॥ ३८॥
शक्रक्वाथः सविश्वो वा किंवा बिल्वशलाटवः।
योज्या रक्तार्शसैस्तद्वज्ज्योत्स्निकामूललेपनम्॥ ३९॥
नवनीततिलाभ्यासात् केशरनवनीतशर्कराभ्यासात्।
दधिसरमथिताभ्यासाद् गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवहाः॥ ४०॥

रक्तार्शसां चिकित्सामाह रक्तार्शसामित्यादि।—उपेक्षेत, न तु स्तम्भयेत्। निगृहीत इति स्तम्भिते। असृग्गदा इति वीसर्पादयः॥ ३७॥

लाजैः पेयेत्यादि। चुक्रिका चाङ्गेरी; केशरं नागकेशरम्। तथा बलापृश्निपर्णीभ्यामिति द्वितीयो योगः। तदेतेनैव लाजैः पेयेत्यनुवर्त्तते॥ ३८॥

शक्रक्वाथ इत्यादि।—शक्रः कुटजः। उक्तं हि रत्नकोषे "वृक्षकः शक्रपर्य्यायो वल्मको गिरिमल्लिका" इति। तद्वल्कलक्वाथः; उक्तं चरके "कुटजत्वङ्निर्य्यूहः सनागरः स्निग्धो रक्तसंग्रहणः" इति। वाग्भटेऽप्युक्तं "सकफे प्रपिबेत् पाक्यं शुण्ठीकुटजवल्कलम्" इति। निश्चलेन्तु इन्द्रयवक्वाथ इत्याह। सनागर ईषन्नागरः स च प्रक्षेपविधिनेति केचित्। अन्ये तु उक्तवाग्भटवचनसंवादात् शुण्ठीकुटजवल्कलयोः क्वाथ इत्याहुः। बिल्वशलाटव इत्यत्रापि सनागर इति योज्यम्। अन्ये तु केवलं बिल्वं पिष्ट्वा पेयमित्याहुः। ज्योत्स्निका कोषातकी घोषकभेदः॥ ३९॥

नवनीततिलाभ्यासादित्यादि।—योगत्रयमेतत्। अत्र केशरं पद्मकेशरं, रक्तस्तम्भनत्वात्; यदाह वाग्भटः "शर्करामोजकिञ्जल्क-सहितं मह वा तिलैः। अभ्यस्तं रक्तगुदजान् नवनीतं नियच्छति" इति; आधुनिकास्तु नागकेशरेण व्यवहरन्ति। दधिसरस्य मथितं तक्रं दधिसरमथितम्; उक्तं हि जतूकर्णे "नवनीतं तिलैर्युक्तं शर्करा केशरेण वा। नवनीतं घृतं वाजं दध्नो वा ध्वजितः सरः" इति॥ ४०॥

समङ्गोत्पलमोचाह्व-तिरीटतिलचन्दनैः।
छागक्षीरं प्रयोक्तव्यं गुदजे शोणितापहम्॥ ४१॥

कुटजलेहः—

कुटजत्वक्पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत्।
अष्टभागावशिष्टन्तु कषायमवतारयेत्॥
वस्त्रपूतं पुनः क्वाथं पचेल्लेहत्वमागतम्॥
भल्लातकं विडङ्गानि त्रिकटु त्रिफलां तथा।
रसाञ्जनं चित्रकञ्च कुटजस्य फलानि च।
वचामतिविषां विल्वं प्रत्येकञ्च पलं पलम्॥
त्रिंशत्पलानि गुडस्य चूर्णीकृत्य निधापयेत्।
मधुनः कुडवं दद्याद् घृतस्य कुडवं तथा॥
एष लेहः शमयति चार्शो रक्तसमुद्भवम्।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम्॥
ये च दुर्नामजा रोगास्तान् सर्वान् नाशयत्यपि।
अम्लपित्तमतीसारं पाण्डुरोगमरोचकम्॥
ग्रहणीमार्दवं कार्श्यं श्वयथुं कामलामपि।
अनुपानं घृतं दद्यान्मधु तक्रं जलं पयः।

समङ्गेत्यादि।—समङ्गा वराहक्रान्ता, उत्पलं नीलोत्पलम्; मोचकं शाल्मलीवेष्टकम्; तिरीटं पट्टिकालोध्रम्; एषां कल्कश्छागक्षीरेणालोड्य पेयः। उक्तं हि वाग्भटे "लोध्रं तिलं मोचरसं समङ्गां चन्दनोत्पलम्। पाययित्वाजदुग्धेन शालींस्तेनैव भोजयेत्" इति। अन्ये तु क्षीरपरिभाषया छागक्षीरं पक्त्वा पेयमित्याहुः॥ ४१॥

कुटजत्वक्पलशतमित्यत्र केचित् पलस्थाने फलमिति पठन्ति, तन्मते कुटजत्वक्फलयोर्मिलित्वैव पलशतम्। चन्द्राटेऽष्टभागावशिष्टमित्यत्र चतुर्भागावशिष्टमिति पठ्यते। अत्र घृतकुडवं प्रथमं दत्त्वा लेहः पक्तव्यः, सिद्धे तस्मिन् भल्लातकादि-

रोगानीकविनाशाय कौटजो लेह उच्यते ॥ ४२ ॥

कुटजरसक्रिया—

कुटजत्वचो विपाच्यं शतपलमार्द्रं महेन्द्रसलिलेन।
यावत् स्यादरसं तद्द्रव्यं स रसस्ततो ग्राह्यः ॥
मोचरसः समङ्गा फलिनी पलांशिभिस्त्रिभिस्तैश्च।
वत्सकबीजं तुल्यं चूर्णीकृतमत्र दातव्यम् ॥
पूतोत्क्वथितः सान्द्रः सरसो दर्वीप्रलेपनो ग्राह्यः।
मात्राकालोपहिता रसक्रियैषा जयत्यसृक्स्रावम् ॥
छागलीपयसा युक्ता पेया मण्डेनाथवा यथाग्निबलम्।
जीर्णौषधश्च शालीन् पयसा छागेन भुञ्जीत ॥
रक्तगुदजातीसारं शूलं सासृग्रुजो निहन्त्याशु।
बलवच्च रक्तपित्तं रसक्रियैषा ह्युभयभागम् ॥ ४३ ॥

चूर्णप्रक्षेपः। मधुनः कुडवोऽष्टौ पलानि, घृतकुडवोऽप्येवम् कुडवद्वैगुण्यन्तु पूर्वमेव स्थापितमिति ॥ ४२ ॥

कुटजत्वच इत्यादि।—अत्र पलशतं तुला, तेन "तुलाद्रव्ये जलद्रोणः" इति वचनात् द्रोणमात्रं जलं ग्राह्यम्। तच्च "यावत् स्यादरसम्" इति वचनाच्चतुर्भागावशिष्टं कार्य्यम्; उक्तं हि "चतुर्भागजले प्रायो द्रव्यं गतरसं भवेत्" इति। अन्ये तु तन्त्रान्तरीययोगान्तरे "द्रोणेऽम्भसः पलशतं विपाच्यं कुटजत्वचोऽष्टभागस्थ" इत्यष्टभागावशिष्टदर्शनात् अत्राप्यष्टभागावशेषः क्वाथो ग्राह्य इत्याहुः। व्यवहारस्तु पूर्वेणैव। महेन्द्रसलिलमान्तरीक्षजलम्; तदभावे भूमिस्थजलं तदनुकारि ग्राह्यम्। यदुक्तं—"किञ्चित्तुवरानु संतनु लघु शीतं सुगन्धि सुरसञ्च। अनभिष्यन्दि च यत् तत् क्षितिस्थमैन्द्रवज्ज्ञेयम्"। फलिनी प्रियङ्गुः। दर्वीप्रलेपनो ग्राह्यः इति दर्वीप्रलेपानस्थायामवतारणीय इत्यर्थः। तेन रसक्रिया लेपरूपैव; वाग्भटेऽप्युक्तम्—"पक्वावलेहं लीढ्वा च तद्यथाग्निबलं पिबेत्" इत्यादि। उभयभागमिति यद्यपि युगपदूर्द्ध्वाधःप्रवृत्तरक्तपित्तस्यासाध्यत्वं, तथाप्युभयभागं हन्तीत्यस्य क्रमेणोर्द्ध्वगमधोगञ्च हन्तीत्यर्थः; तत्राप्यधोगस्य याप्यत्वात् तत्प्रतियापनमेव निहन्त्यादित्यस्यार्थो ज्ञेयः। अन्ये तु योगशक्तेरचिन्त्यत्वादसाध्यमपि—हन्तीत्यर्थमाहुः ॥४३॥

कुटजाद्यं घृतम्—

कुटजफलवल्ककेशरनीलोत्पललोध्रधातकीकल्कैः।
सिद्धं घृतं विधेयं शूलरक्तार्शसां भिषजा॥ ४४॥

सुनिषण्णक-चाङ्गेरीघृतम्—

अवाक्पुष्पी बला दर्वी पृश्निपर्णी त्रिकण्टकम्।
न्यग्रधोडुम्बराश्वत्थशुङ्गाश्च द्विपलोन्मिताः॥
कषाय एष पेश्यास्तु जीवन्ती कटुरोहिणी।
पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं देवदारु च॥
कलिङ्गं शाल्मलीपुष्पं वीरा चन्दनमञ्जनम्।
कट्फलं चित्रकं मुस्तं प्रियङ्गुतिविषे स्थिरा॥
पद्मोत्पलानां किञ्जल्कः समङ्गा सनिदिग्धिका।
विल्वं मोचरसं पाठा भागाः स्युः कार्षिकाः पृथक्।
चतुःप्रस्थशृतं प्रस्थं कषायमवतारयेत्।
त्रिंशत् पलानि तु प्रस्थो विज्ञेयो द्विपलाधिकः॥
सुनिषण्णक-चाङ्गेर्य्योः प्रस्थौ द्वौ स्वरसस्य च।
सर्वैरेतैर्यथोद्दिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥
एतदर्शःस्वतीसारे त्रिदोषे रुधिरस्रुतौ।
प्रवाहणे गुदभ्रंशे पिच्छासु विविधासु च॥
उत्थाने चातिबहुशः शोथशूलगुदामये।
मूत्रग्रहे मूढ़वाते मन्दाग्नावरुचावपि॥

कुटजाद्यघृते कुटजस्य फलं वल्कलञ्च; वल्कशब्दो वल्कलवचनः, क्वचित्तु वल्कलमिति पाठः। अत्र जलं चतुर्गुणमर्थवशात्॥ ४४॥

अवाक्पुष्पीत्यादि।—अवाक्पुष्पी हेठवहली। एषाञ्चाष्टानां प्रत्येकं पल द्वयमिति मिलित्वा षोड़शपलं क्वाथ्यं भवति। तथा सुनिषण्णकचाङ्गेर्य्योर्मिलित्वा प्रस्थद्वयं, मानप्रधानत्वान्निर्देशस्य। वीरा अत्र क्षीरकाकोली। चतुःप्रस्थशृतं प्रस्थ-

प्रयोज्यं विधिवत् सर्पिर्वेल्लवर्णाग्निवर्द्धनम्।
विविधेष्वन्नपानेषु केवलं वा निरत्ययम्॥ ४५॥

क्षारः।

प्रशस्तेऽहनि नक्षत्रे ज्ञातमङ्गलपूर्वकम्।
कालमुष्ककमाहृत्य दग्ध्वा भस्म समाहरेत्॥
आढकन्त्वेकमादाय जलद्रोणे पचेद्भिषक्।
चतुर्भागावशिष्टेन वस्त्रपूतेन वारिणा॥
शङ्खचूर्णस्य कुडवं प्रक्षिप्य विपचेत् पुनः।
अनैः अनैर्मृदग्नौ तु यावत् सान्द्रतनुर्भवेत्॥
सर्जिकायवशूकाभ्यां शुण्ठी मरिचपिप्पली।
वचा चातिविषा चैव हिङ्गुचित्रकयोस्तथा॥
एषां चूर्णानि निक्षिप्य मृदक्त्वेनाष्टमाषकम्।

निशादि यद्यपि पीतपुष्पे क्वाथो चतुःप्रस्थं जलमुत्सर्गसिद्धमेव तथा श्वेतोऽपि चतुर्थो भागः प्रस्थ एव भवति, तथापि यदेतच्चतुःप्रस्थमितिपदं वचनं, तत् क्वाथाचतुर्गुणं वारीत्यादिपरिभाषायाः सूचकं ज्ञेयम्। तथा "त्रिंशत्पलानि तु प्रस्थो विज्ञेयो द्विपलाधिकः" इत्यपि-वचनं द्रवद्रव्यगुणपरिभाषासूचकत्वेनैव ज्ञेयम्। एतद्दृढा दृढाग्निसंस्कारेऽपि द्रवद्रव्यगुणकृम्। किंवा परिभाषासिद्धमपि द्रवद्रव्यगुणं यदिह निर्दिश्यति, तद्द्रवद्रव्यगुणपरिभाषा क्वचिद्बाधितापि भवतीति सूचयति। तेन कुडवप्रस्थादिकं गृहीत्वैव द्रव्यगुणं, न कुडवादर्वाक् इत्यर्थः सिद्धो भवति। अन्ये तु दाल्हणार्थसंशयितशिष्यबुद्धिहृदार्थमेतद्वचनमित्याहुः। त्रिंशत्पल-विशेषणतया यद्यपि द्विपलाधिकानीति निर्देशो युज्यते, तथापि प्रस्थविशेषणतया पुंलिङ्गस्य एकवचनस्य च निर्देशः समर्थनीयः। उक्तानि वङ्गस्य त्रिंशोक्तीकक्षीकाति-सरणे॥ ४५॥

इदानीं क्षारयोगविधिमाह प्रशस्त इत्यादि। कालमुष्कः कृष्णपुष्पो घण्टा-पारलि; स एव श्वेतपुष्पः, यदाह विश्वामित्रः "श्वेतपुष्पः कृष्णपुष्पो रक्तपुष्पस्तथैव च। पीतोऽन्योऽपि वरर्तेषु कृष्णपुष्पः प्रकीर्तितः" इति। तस्य च काण्ड

दर्व्या सङ्घट्टितश्चापि स्रापयेदायसे घटे।
एष वह्निसमः क्षारः कौत्तितः काश्यपादिभिः॥ ४६॥
तोये कालकसुष्ककस्य विपचेद्भस्माढ़कं षड्गुणे
पात्रे लोहमये दृढ़े विपुलधीर्दर्व्या शनैर्घट्टयन्।
दग्ध्वाग्नौ वटुशङ्खनाभिशकलान् पूतावशेषे क्षिपेद्
यद्येरण्डजनालमेष दहति क्षारो ववो वाक्शतात्॥
प्रायस्त्रिभागशिष्टेऽस्मिन्नच्छपेच्छिल्यरक्षता।
सञ्जायते तदास्राव्य क्षाराम्भो ग्राह्यमिष्यते॥
तुर्य्येणाष्टमकेन पोड़श्यभवेनांशेन संव्यूहिमो।
मध्यः श्रेष्ठ इति क्रमेण विहितः क्षारोदकाच्छशकः॥

सिक्तनाशैर्दग्ध्वा भस्म कर्षव्यम्, इत्यमेव सुश्रुतामिधानात्। आढ़कमिति अष्टपल-चतुःषष्टिपलानि। जलद्रोण इति द्वैगुण्याच्चतुःषष्टिशरावे; अन्ये तु अत्र द्वैगुण्यं नेच्छन्ति। शङ्खचूर्णस्य कुड़वचतुःपलः, पोड़शांशीकृतस्त्रैगुण्यात्। पञ्चाशिन-पादावशिष्टक्षारोदकाढ़कादिति चन्द्रिका। आगमप्रामाण्यसिद्धस्त्रैगुण्यपक्षे न दोष इति अंशीनेति बोध्यम्। आयस इति लोहमये; एतच्च पात्रविशेषकथनं गृहीत्वापायम्. "यथा कर्षति स उपायः" इत्युक्तेः। क्षार इति प्रतिसारणीयः क्षार इत्यर्थः, प्रतिसारणीयश्च क्षणीय इत्यर्थः॥ ४६॥

तोये कालकसुष्ककस्येति।—षड्गुणेति षढ़ाढ़के व्यवहारादुक्ततद्विगुणे. अतएव हल्हणोक्तं—"द्वैगुण्यं चाढ़कोक्तस्य भागमानीयसंज्ञया" इति। एतन्मते द्रोण एवं यन्ति, आढ़कादिदुक्तो द्रवो यद्द्वैगुण्यं सर्वागमसिद्धं तत् कथं बाधनीयम्. न च क्वचित् तन्त्रे भागमानसूत्रम्, येन भागमानीयमत्रापीति वाच्यम्. अतएव चक्रपाणि-स्वरक्षादिभिरपि द्वैगुण्यार्थं न किमपि लिखितम्। दग्ध्वाग्नौ वटुशङ्खनाभिशकलान् पूतावशेषे क्षिपेदिति त्रिभागशेषेवाच्छपेच्छिल्यादिनत्तपोदये कल्कमपनीय क्षार-यित्वा क्षारान्तु ग्राह्यम्; ततः पुनः पचेत्; यथादाहपाके वटुशङ्खनाभिशकला-नग्नौ दग्ध्वा तस्य चूर्णं तुर्य्येत्यादि वक्ष्यमाणानुसारेण क्षिपेत्। अन्ये तु त्रिभाग-शेषे चतुर्भागशेषे वा क्षारोदके वक्ष्यमाणं शङ्खचूर्णं दत्त्वा पुनः पचन्ति, यथा सान्द्र-सान्द्रतितरत्वेन व्यादित्याहुः। पूतावशेष इत्यत्र पूताद्रिशेषे इति केचित् पठन्ति.

बन्धनात् सुदृढं सूत्रं भिनत्त्यर्शो भगन्दरम् ॥
प्राग्दक्षिणं ततो वामं पृष्ठजञ्चाग्रजं क्रमात् ।
पञ्चतिक्तेन संस्नेह्य दहेत् क्षारेण वह्निना ॥
वातजं श्लेष्मजञ्चार्शः क्षारेणास्रज-पित्तजे ।
महान्ति तनुमूलानि च्छित्त्वैव बलिनो दहेत् ।
चर्मकीलं तथा च्छित्त्वा दहेदन्यतरेण वा ।
पक्वजम्बूपमो वर्णः क्षारो दग्धः प्रशस्यते ॥ ४८ ॥
गोजीशेफालिकापत्रैरर्शः संलिख्य लेपयेत् ।
क्षारेण वाक्शतं तिष्ठेद् यन्त्रद्वारं पिधाय च ॥
तञ्चापनीय वीक्षेत पक्वजम्बूफलोपमम् ।
यदि च स्यात् ततो भद्रं नो चेल्लिम्पेत् तथा पुनः ॥
तत् तुषाम्बुप्लुतं साज्यं यष्टीकल्केन लेपयेत् ।
न निम्नं तालवर्णाभं वह्निदग्धं स्थितासृजम् ॥
निर्वाप्य मधुसर्पिर्भ्यां वह्निसञ्जातवेदनाम् ।

क्षारसूत्रमाह भावितमित्यादि ।—पुनःपुनरिति सप्ताहमित्यर्थः । प्राग्दक्षिण-मित्यादि ।—एतच्च क्रमोपदर्शनं मङ्गलार्थमस्मद्विशिष्टपुरुषगम्यं वा ; एष च क्रमो यस्य चतुर्ष्वेव पार्श्वेष्वर्शांसि सन्ति तं प्रत्येव बोध्यः, यस्य पुनरेकतमपार्श्वे, तस्य तदेव दहनीयम् ; एष च क्रमः क्षारे क्षारसूत्रेऽग्नौ च । अग्रजमिति अण्डकोष समीप-स्थम् ; अस्य च दाहो वृद्धवैद्यैर्न क्रियते पाण्ड्यभयात् । पञ्चतिक्तेनेति पञ्चतिक्त-घृतेन पानादिना स्नेहयित्वेत्यर्थः । क्षारेण वह्निना च उभयमेव श्लेष्मजं वातजञ्च दहेत् । रक्तजे पित्तजे पुनः क्षारेणैव दहेत् । क्षारो हि सर्वतैवोचितः । यदाह सुश्रुतः—"क्षारस्तु सर्वत्रैवातिप्रसिद्धो नत्वग्निः" इति । अन्यतरेणेति क्षारेण वह्निना वा । क्षारेण सम्यग्दग्धस्य लक्षणमाह पक्वेत्यादि ।—पक्वजम्बूपमः स्निग्धकृष्णवर्ण इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

प्रतिसारणीयक्षारो यथोपयुज्यतेऽदाह गोजीत्यादि ।—गोजी शाखोटकः । क्षारेण लपयेदित्यन्वयः । लघ्वक्षरोच्चारणकालो वाक्, तस्याः शतं छोटीशतं वा ।

सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरीप्लक्षचन्दनगैरिकैः ॥
साम्रतैः सर्पिषा युक्तैरालेपं कारयेद्भिषक्।
मुहूर्त्तमुपवेश्यासौ तोयपूर्णेऽथ भाजने ॥
क्षारमुष्णाम्बुना पाय्यं विबन्धे सूत्रवर्चसोः।
दाहे वस्त्यादिजे लेपः शतधौतेन सर्पिषा ॥
नवान्नं माषतक्रादि सेव्यं पाकाय जानता।
पिबेद्व्रणविशुद्ध्यर्थं वराक्वाथं सगुग्गुलुम् ॥
जीर्णे शाल्यन्नमुद्गादि पथ्यं तिक्ताज्यसैन्धवम्।
रूढ़सर्वव्रणं वैद्यः क्षारं दत्त्वानुवासयेत्।
पिप्पल्याद्येन तैलेन सेवेद्दीपनपाचनम् ॥ ४९ ॥

यन्त्रद्वारं गुदस्थितयन्त्रस्य द्वारं पिधाय कर्पटादिना ढक्कयित्वा। पक्वजम्बूफलोपमं सम्यग्दग्धे; हीनदग्धे तु लोहितं भवति। यदाह वाग्भटः—"पक्वजम्बूनिभं शस्तं सम्यग्दग्धं विपर्य्ययात्। ताम्राभं तोदकण्ड्वाढ्यं दुर्गन्धं तत् पुनर्दहेत्। अतिदग्धे स्रवेद्रक्तं मूर्च्छादाहज्वरादयः। गुदे विशेषाद्विण्मूत्रसंरोधो वातिवर्त्तनम्। वातपित्तप्रशमनी शीता तत्र क्रिया हिता" इति। तुषाम्बु, काञ्जिकम्। न निम्नमित्यादिना सम्यग्वह्निदग्धलक्षणम्। वह्निदग्धमिति वह्निना सम्यग्दग्धं, न निम्नमित्यादि लक्षणयुक्तं भवतीत्यर्थः। तालवर्णाभमिति पक्वतालसमवर्णम्; तालवृन्ताभमिति पाठेऽपि पक्वतालवृन्तसमवर्णमित्यर्थः। स्थितास्रजमिति स्थितरक्तम्, एतच्च यदा अर्शश्छित्त्वा दह्यते तदा ज्ञेयम्। दाहश्च शिरासङ्कोचत्वेन रक्तस्तम्भक इति। दाहानन्तरं यद्विधेयं तदाह निर्वाप्येत्यादि।—सम्यग्दग्धेऽर्शसीत्यर्थः। तुगाक्षीरी वंशलोचना, तदभावे तालक्षीरी; प्लक्षः पर्कटिः, तस्य वल्कलम्, अमृता गुडूची, यद्यपि गुडूची पाकादुष्णवीर्य्या तथापि स्पर्शाच्छीतैव, यथा काञ्जिकमम्लमपि भक्षणात् पित्तकरम् स्पर्शेन शीतमिति कृत्वा पित्तहरं भवति, तेन गुडूच्या निर्वापणत्वं चिन्त्यमिति केनचिदुक्तम्, तदप्यपास्तम्; किं वा उष्णवीर्य्याया अपि गुडूच्या द्रव्यान्तरसंयोगमहिम्नैवात्र दाहप्रशमकत्वं ज्ञेयम्। तोयपूर्णं इति कोष्णतोयपूर्णं इत्याहुः। क्षारमुष्णाम्बुनेति, क्षारं यवक्षारम्। वराक्वाथमिति वरा त्रिफला,

अग्निमुखं लौहम्—

त्रिवृच्चित्रकनिर्गुण्डी-स्नुहीमुण्डतिकाज्जटाः।
प्रत्येकशोऽष्टपलिका जलद्रोणे विपाचयेत्॥
पलत्रयं विड़ङ्गस्य व्योषात् कर्षत्रयं पृथक्।
त्रिफलायाः पञ्चपलं शिलाजतुपलं न्यसेत्॥
दिव्यौषधिहतस्यापि वैकङ्कतहतस्य वा।
पलद्वादशकं देयं रुक्मलौहस्य चूर्णितम्॥
पलैश्चतुर्विंशतिभिर्मधुशर्करयोर्युतम्।
घनीभूते सुशीते च दापयेदवतारिते॥
एतदग्निमुखं नाम दुर्नामान्तकरं परम्।
सममग्निं करोत्याशु कालाग्निसमतेजसम्॥
पर्वता अपि जीर्य्यन्ति प्राशनादस्य देहिनः।
गुरुहृष्यान्नपानानि पयो मांसरसो हितः॥
दुर्नामपाण्डुश्वयथुकुष्ठप्लीहोदरापहम्।
अकालपलितञ्चैतदामवातगुदामयम्॥
न स रोगोऽस्ति यश्चापि न निहन्यादिदं क्षणात्।
करीरकाञ्जिकादीनि ककारदीनि वर्जयेत्।
स्रवत्यतोऽन्यथा लौहं देहात् किट्टञ्च दुर्जरम्॥ ५०॥

तिक्ताज्यं पञ्चतिक्तघृतम्। क्षारं दत्त्वेति क्षारवस्तिं दत्त्वा क्षारवस्तिदानानन्तरं पिप्पल्याद्येन तैलेनानुवासयेदित्यर्थः॥ ४९॥

प्रसिद्धफलमग्निमुखलौहमाह त्रिवृच्चित्रकेत्यादि।—अत्र मुण्डतिका मुण्डिरी, अज्जटा सम्यामलकी, अस्याः स्थाने जटेति पाठे त्रिवृदादीनां मूलमित्यर्थः। एषाञ्च जलद्रोणे क्वाथयतुर्थभागाविशिष्टः षोड़शशरावरूपोऽर्थवशादेव सिद्धः। पृथगित्यनेन व्योषस्य प्रत्येकं त्रिकर्षमानत्वम्; त्रिफलायाश्च मिलित्वा पञ्च पलानि। एषाञ्च विड़ङ्गादिशिलाजत्वन्तचूर्णाना पाकावतारसमये प्रक्षेपः। दिव्यौषधिः स्वर्णमाक्षिक मनःशिला वा शालिकोककनी वा, अन्यत्र तु मनःशिलाहतस्येतिपाठान्तरदर्शना-

भल्लातकलौहम्—

चित्रकं त्रिफला मुस्तं गन्धिकं चविकाऽम्लता।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गदग्धोत्पलकुठेरकाः॥
एषां चतुष्पलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत्।
भल्लातकसहस्रे द्वे क्षिप्त्वा तत्रैव दापयेत्॥
तेन पादावशेषेण लौहपात्रे पचेन्निषक्।
तुलार्द्धं तीक्ष्णलौहस्य घृतस्य कुडवद्वयम्॥
त्रूषणं त्रिफला वह्निः सैन्धवं विड्भौद्भिदम्।
सौवर्चलविडङ्गानि पलिकांशानि कल्पयेत्।
कुडवं हृद्दारस्य तालमूल्यास्तथैव च॥
शूरणस्य पलान्यष्टौ चूर्णं कृत्वा विनिक्षिपेत्।
सिद्धे शीते प्रदातव्यं मधुनः कुडवद्वयम्॥
प्रातर्भोजनकाले च ततः खादेद्यथाबलम्॥
अर्शांसि ग्रहणीदोषं पाण्डुरोगमरोचकम्।

ग्रनःश्रिन्तिति युक्तम्। लौहमारकल्पात् तु सर्वाण्येवाविरुद्धानि। वैकङ्कतहृतस्य चेति राढायां वहिश्चीति ख्यातम्, वारेन्द्रादिषु वयोकङ्कोलिरिति ख्यातम्। किन्तु स्वर्णमाक्षिकादिकं विना सम्यग् लौहमारण्यं न सिध्यति; अवश्यं तत्साधनद्वयसनु-ग्रहेणापि कर्त्तव्यम्। कृष्णलौहं कान्तव्यतिरिक्तं वज्रपाक्यादिकृष्णलौहम्, तदुक्तं निघण्टौ "तीक्ष्णमयसमुत्तरापथपिण्डं कृष्णं कृष्णकृमिः कृष्णलौहनामानि"। अथा-नुकल्पेऽपि गव्यघृतस्य चतुर्विंशतिपलानि पाकारम्भसमय एव हृद्यैर्वेद्यैर्दीयन्ते, घृतं विना क्वचिदपि लौहस्य पाकादग्र्यत्वात्, अत्र एव क्वचित् प्रक्षेपचतुर्विंशत्यात्मशर्करयो-रधीति पाठान्तरं केचित् पठन्ति। मधुशर्करयोश्चतुर्विंशतिपलानि मिलित्वा; शर्करार्द्धसाम्यं पाके रात्रिपर्य्युषिते शीते मधुनः प्रक्षेपः, तेन शर्करायाः द्वादशपलानि, मधुनो द्वादश पलानि, घृतस्य च चतुर्विंशतिपलानीति। भक्षणनिधिरत्नसार-सौश्रुतवत्॥ ५०॥

भल्लातकसौहे कुठेरकः पर्णाङ्गः। भल्लातकसहस्रे द्वे इत्यङ्गुलिमागात्। तच्चै-

क्रिमिगुल्माश्मरीमेहान् शूलप्लीहं व्यपोहति ॥
करोति शुक्रोपचयं वलीपलितनाशनम्।
रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम् ॥ ५१ ॥

रसगुड़िका—रसस्तु पादिकस्तुल्या विड्वङ्गभरिचाभ्रकाः।
गङ्गापालङ्कजरसे खल्वयित्वा पुनः पुनः ॥
रक्तिमात्रा गुदार्शोघ्नी वह्नेरत्यर्थदीपनी।
विगावरोधक्लीवृष्ठयानमुत्कटुकासनम् ॥
यथास्वं दोषलघ्वन्नमर्शसः परिवर्जयेत् ॥ ५२ ॥

इति अर्शश्चिकित्सा।

खेति श्लक्ष्णीकृत्य। तीक्ष्णलौहस्येति वयसाऽऽद्यादिलौहस्य। गव्यघृतस्य कुडवस्यमिति पूर्वगुणात् पीठस्य पलानि; एवं मधुनोऽपि। सिद्धे च चूर्णपादौनां प्रक्षेपः; सर्वमयरसमृतसारयत्। यथायतसारोक्तविधिना पुटितं यथाऽग्नि प्रत्यनीकद्रव्यपुटितञ्च लौहं यावत्, भक्षणादिविधिरपि तथैव ५१ ॥

रसगु पादिक इति विड्वङ्गादीनामेकतमभागापेक्षया; तेन विड्वङ्गभरिचाभ्रकाणां प्रत्येकं त्रयो भागाः, पारदस्यैको भाग इत्यर्थः। शोधितपारद २ भागा, भारिताभ्रचूर्ण विड्वङ्ग भरिच प्र' ६ भागा। अन्यान्यरोऽपि रसभागापेक्षया विड्वङ्गभरिचाभ्रकाणां प्रत्येक भागत्रयमुक्तम्। गङ्गापालङ्केति पालङ्कशब्दवयवं गङ्गापालङ्कं, गाङ्गराङ्क इति ख्यातम्। पुनः पुनरिति सप्ताहमात्रं कृतं नियम इत्यर्थः। रसाभक्ष्यौषधस्य बुभुक्षाकृविधयेय विधेयम्। वृष्ठयान हस्त्यादिपृष्ठे गमनम् ॥ ५२ ॥

इति अर्शश्चिकित्सा।

अथाग्निमान्द्यचिकित्सा।

समस्य रक्षणं कार्यं विषमे यातनिग्रहः।
तीक्ष्णे चितप्रतीकारो मन्दे ह्यविशोधनम् ॥ १ ॥

त्रिकटुकं चूर्णम्—

त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरकं द्वे
समधरणधृतानामष्टमो त्रिफुभागः।
प्रथमकवडभुक्तं सर्पिषा चूर्णमेत-
ज्जनयति जठराग्निं वातरोगांश्च हन्यात् ॥ २ ॥

समयवगूकमक्षोपधचूर्णं लोढं घृतेन गामसं।
कुरुते बुधा सुरोदकं पीतं विषगदं चैकम् ॥ ३ ॥

अयमरुं पिबेदुष्णं त्रिफुक्षीरवल्लान्वितम्।
विषमोऽपि समस्तान मन्दो दीप्येत पावकः ॥ ४ ॥

अर्थः[illegible] सदलवणमदिरान्नादिविधिविधानात् समत्वादि। रक्षणं त्रिदोषविषम्। यातनिग्रहो यातस्य प्रशमनमित्यर्थः ॥ १ ॥

त्रिकटुकमित्यादि। यावद्द्वेशम् द्वौ तौ तुल्यांशकाभ्यां सहित। चतुर्थोऽयं समांशः, एवं सर्वसमांशचूर्णकरणात्। यदि तुल्यांशे चतुर्थकमेवेत्, तदा हि चतुर्थकुलांशे त्रयोदशभागो न प्रसज्येत। यदि तत्रांशे कृते द्वौ त्रयोदशभागौ भवेतां "त्रिफुभागः" इति। समधरणधृतानामिति पदेन तुल्या, तदा सर्वं यदा स्यात् तदा प्रमाणतः : चतुर्थे तु चतुर्थकांशे धरणम्, तुल्यांशे तु धरणद्वयमिति विदुः। चतुर्थो त्रिफुभाग इति त्रिकटुकांशो मूलभागात्तृतीयभागो त्रिफुभाग इति। वातरोगांश्च इत्यनेन पाण्डुरोगे वातरोगाणां प्राधान्येन चिकित्सा ॥ २ ॥

समयवगूकमित्यादि। [illegible] त्रिदोषत्वे [illegible] ॥ ३ ॥

अयमरुमित्यादि।—अयमरुं अस्य अयमरुरिति संज्ञा। अयं तु चतुर्थकुलांशाधिक एव मतः,[illegible] ॥ ४ ॥

अन्नमण्डगुणाः—

क्षुद्बोधनो वस्तिविशोधनश्च प्राणप्रदः शोणितवर्द्धनश्च ।
ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुं जयेदष्टगुणो हि मण्डः ॥५॥

तीक्ष्णाग्निचिकित्सा ।

नारीक्षीरेण संयुक्तां पिबेदौडुम्बरीं त्वचम् ।
आभ्यां वा पायसं सिद्धं पिबेदत्यग्निशान्तये ॥
यत्किञ्चिद् गुरु मेध्यञ्च श्लेष्मकारि च भेषजम् ।
सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा ॥ ६ ॥
मुहुर्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यमस्योपकल्पयेत् ।
निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न निपातयेत् ॥ ७ ॥
विश्वाभयागुडूचीनां कषायेण षडूषणम् ।
पिबेत् श्लेष्मणि मन्देऽग्नौ त्वक्पत्रसुरभीकृतम् ॥

क्षुद्बोधन इत्यादि ।—अष्टगुणो हि मण्ड इति सुतण्डुलानां प्रसृतद्वयञ्च तदर्द्धमुद्गः कटुकतक्रं कुस्तुम्बुरी सैन्धवहिङ्गुतैलम् । एभिश्च सर्वैः मण्ड इत्यस्यानन्तरमेव यद्यपि माधवकरेण द्रव्यगुणे सुतण्डुलेत्यादिवचनान्तरं क्षुद्बोधनेत्यादि पद्यं पठितं तथाप्यन्नमण्डस्यापि मण्डत्वसामान्यादेतत् गुणाष्टकं ज्ञेयम् । कुस्तुम्बुरी धन्याकं तच्च मनाग्भृष्टं ग्राह्यम्, विधिः पुनरस्य यथोक्तमानौ तण्डुलमुद्गौ तक्रजले युक्त्या दत्त्वा विपाच्य मण्डो ग्राह्यः । पश्चात् त्रिकटुकादिभिर्यथा संस्कार इति ॥ ५ ॥

अत्यग्निचिकित्सामाह नारीक्षीरेणेत्यादि ।—उडुम्बरत्वचः कर्षः पायसपक्षे तु उडुम्बरत्वचः पलम्, तण्डुलं नारीक्षीरञ्चानुरूपं दत्त्वा पायसः कार्य्यः । यत्किञ्चिदित्यादि महिषीदुग्धादि ॥ ६ ॥

मुहुर्मुहुरित्यादि ।—तथाजीर्णेऽपि मुहुर्मुहुर्भोज्यमस्योपकल्पयेत्, यथा निरिन्धनोऽग्निः, अन्तरमित्यवकाशं लब्ध्वा, एनमातुरं न निपातयेत् न मारयेत् ; धातुपाकादिति भावः । उक्तं हि "आहारमग्निः पचति दोषानाहारवर्जितः । धातून् क्षीणेषु दोषेषु न जीवेद्धातुसंक्षये" इति ॥ ७ ॥

विश्वाभयेत्यादि ।—त्वक् गुड़त्वक् ; त्वक्पत्रे सुरभिमात्रत्वकारके देये । पञ्च-

पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमुदाहृतम् ॥ ८ ॥
हरीतकी भक्ष्यमाणा नागरेण गुड़ेन वा।
सैन्धवोपहिता वापि सातत्येनाग्निदीपनी ॥ ९ ॥

सिन्धूत्थपथ्यमगधोद्भववह्निचूर्ण-
मुष्णाम्बुना पिबति यः खलु नष्टवह्निः।
तस्यामिषेण सघृतेन वरं नवान्नम्
भस्मीभवत्यशितमात्रमिह क्षणेन ॥ १० ॥

सिन्धूत्थहिङ्गुत्रिफलायमानी-
व्योषैर्गुड़ांशैर्गुड़िकान् प्रकुर्य्यात्।
तैर्भक्षितैस्तृप्तिमवाप्नुवन् ना
भुञ्जीत मन्दाग्निरपि प्रभूतम् ॥ ११ ॥

कोलं समरिचं षडूषणमिति ; तदुक्तं "मरिचं पिप्पली शुण्ठी चूषणं समुदाहृतम्। पिप्पलीमूलसंयुक्तं चतुरूषणमुच्यते। साग्नि पञ्चोषणञ्चैव सचव्यञ्च षडूषणम्" इति। एतच्च षडूषणं प्रक्षेपविषयो ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

हरीतकीत्यादि।—सुश्रुतस्य। योगत्रयमेतत् ; शुण्ठ्या कफे, गुड़ेन वाते, सैन्धवेन दोषत्रयेऽपि विशेषाद्वातकफे ॥ ९ ॥

सिन्धूत्थेत्यादि।—पथ्या हरीतकी, ह्रस्वत्वमिह छान्दसत्वात्। मगधोद्भवा पिप्पली, अत्रापि पूर्ववद्ध्रस्वत्वम्। वरं प्रकृष्टमिति यावत् ; मांसघृताभ्यामधिकमपीत्यर्थः। केचिदिह सैन्धवादीनां मानभेदार्थं नातिप्रसिद्धं हरिश्चन्द्रमतं वर्णयन्ति। तद्यथा—हरीतकी हरिहरतुल्यषड्गुणा चतुर्गुणा चतुरविना सपिप्पली। द्विचित्रकं वरवदनैकसैन्धवं रसायनं कुरु नृप वह्निदीपनम्" इति। व्यवहारस्तु समभागेनेति ॥ १० ॥

सिन्धूत्थेत्यादौ—गुड़ांशैरिति एकद्रव्यसमोऽत्र गुडभागः, प्रायेण हि श्लेष्माधिकेऽग्निसादे श्लेष्मणि च गुड़ो बहुतरो न युक्त इत्याहुरेके। अन्ये तु सर्वचूर्णापेक्षया द्विगुणो गुड़ः, तस्माद् गुडादूर्द्ध्वं समुदितचूर्णम्, तेन गुड़ांशमिति, मोदके द्विगुणो गुड़ इति वचनमनुगृहीतं भवतीत्याहुः। तृप्तिमवाप्नुवन्निति मन्दाग्निरपि

विड़ङ्गभल्लातकचित्रकामृताः
सनागरास्तुल्यगुड़ेन सर्पिषा।
लिहन्ति ये मन्दहुताशना नरा
भवन्ति ते वाड़वतुल्यवह्नयः॥ १२॥
गुड़ेन शुण्ठीमथवोपकुल्याम्
पथ्यां तृतीयामथ दाड़िमं वा।
आमेष्वजीर्णेषु गुदामयेषु
वर्च्चोविबन्धेषु च नित्यमद्यात्॥ १३॥
भोजनाग्रे सदा पथ्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम्।
अग्निसन्दीपनं हृद्यं लवणार्द्रकभक्षणम्॥ १४॥

तावत् प्रभूतं भुङ्क्ते यावत् तृप्तिमवाप्नोति। अनाप्नुवन्निति पाठे पुनरत्यग्नित्वात् प्रभूतभोजनेऽपि न तृप्तिमाप्नोतीत्यर्थः॥ ११॥

विड़ङ्गेत्यादि—तुल्यगुड़ेनेत्यत्र युक्ता इत्यध्याहार्य्यम्, तेनैव भागसमो गुड़ः। केवलघृतेनैव लिहन्तीति व्याख्यानयन्ति केचित्। अन्ये तु तुल्यगुड़ेनेति पदं सर्पिर्विशेषणं वर्णयित्वा समुदितचूर्णापेक्षया द्विगुणेन मिलित्वा गुड़सर्पिषा लेह इति व्याचक्षते; युक्तञ्चैतत् नागार्जुनोक्तवचनसंवादात्; तथा हि "सञ्चूर्णिता गुड़ूची विड़ङ्गभल्लातकनागरहुताशाः। ज्वलयन्ति जठराग्निं समेन गुड़सर्पिषा लीढ़ाः" इति॥ १२॥

गुड़ेन शुण्ठीमित्यादि।—पथ्यां तृतीयामिति समस्तमसमस्तञ्च। तत्र समस्तपक्षे गुड़ेनेति पदम्, तथा पथ्यां तृतीयामिति पदञ्च शुण्ठ्यादिषु प्रत्येकं योज्यम्, तेन गुड़ेन पथ्यां तृतीयां शुण्ठीमित्येको योगः। तथा गुड़ेन पथ्यां तृतीयामुपकुल्यामिति। द्वितीयः। तथा गुड़ेन पथ्यां तृतीयं दाड़िममिति लिङ्गविपरिणामेन योज्यमिति योगत्रयं यथासंख्यमामाजीर्णादिषु रोगेषु योज्यम्। यत्तु गुड़शुण्ठीभक्षणं गुड़पिप्पलीभक्षणं वा, तदस्मिन् व्याख्याने प्रयोगान्तरमेव। यदा तु पथ्या तृतीयामित्यसमस्तपाठस्तदा गुड़ेनेति पदं शुण्ठ्यादिषु चतुर्षु प्रत्येकं योज्यम्, तेन चत्वारो योगा यथाक्रममामादिषु चतुर्षु योज्याः। अस्मिन् पक्षे तृतीयामिति पदं योगव्यवच्छेदार्थं ज्ञेयम्॥ १३॥

कपित्थतक्रचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः।
कफवातहरो ग्राही खड़ो दीपनपाचनः॥ १५॥

शार्दूलकाञ्जिकः—

पिप्पली शृङ्गवेरञ्च देवदारु सचित्रकम्।
चविकां बिल्वपेषीञ्चाजमोदाञ्च हरीतकीम्॥
महौषधं यमानीञ्च धान्यकं मरिचं तथा।
जीरकञ्चापि हिङ्गुञ्च काञ्जिकं साधयेद्भिषक्॥
एष शार्दूलको नाम काञ्जिकोऽग्निबलप्रदः।
सिद्धार्थतैलसम्भृष्टो दश रोगान् व्यपोहति॥
कासं श्वासमतीसारं पाण्डुरोगं सकामलम्।
आमञ्च गुल्मशूलञ्च वातगुल्मं सवेदनम्॥
अर्शांसि श्वयथुञ्चैव भुक्ते पीते च सात्म्यतः।
क्षीरपाकविधानेन काञ्जिकस्यापि साधनम्॥ १६॥

अग्निमुखं चूर्णम्—

हिङ्गुभागो भवेदेको वचा च द्विगुणा भवेत्।
पिप्पली त्रिगुणा चैव शृङ्गवेरं चतुर्गुणम्॥

भोजनाग्रे इत्यादि स्पष्टम्।—इमन्तु योगं सर्वेऽप्याद्रियन्ते प्रत्यक्षफलत्वात् सह-जलभ्यत्वाच्च॥ १४॥

कपित्थेत्यादौ—कफवातहर इत्येव पाठः, न तु कफपित्तहर इति, द्रव्यगुण-पर्य्यालोचनया कपित्थादीनां वातकफहन्तृत्वात्। खड़ इति यूषविशेषस्य पारि-भाषिको संज्ञा, अस्य विधानञ्चातीसाराधिकार एवोक्तम्॥ १५॥

पिप्पलीत्यादौ—बिल्वपेशी बिल्वशलाटुः; शृङ्गवेरम् आर्द्रकम्। पाकात् त्रिभागशेषे काञ्जिके कटुतैले सन्तलनम्, हिङ्गुजीरकयोश्च प्रक्षेप इत्युपदिशन्ति वृद्धाः। सात्म्यतोऽभ्यासादित्यर्थः। क्षीरपाकविधानेनेति द्रव्यादष्टगुणं क्षीर-मित्यादिपरिभाषया; अतएवोक्तमन्यत्र "क्षीरमस्त्वारगालानां नास्ति पाकोऽम्भसा विना। सम्यक् पाको न गच्छेत्तु तस्मात् तोयं चतुर्गुणम्" इति॥ १६॥

यमानिका पञ्चगुणा षड्गुणा च हरीतकी ।
चित्रकं सप्तगुणितं कुष्ठञ्चाष्टगुणं भवेत् ॥
एतद्वातहरं चूर्णं पीतमात्रं प्रसन्नया ।
पिबेद् दध्ना मस्तुना वा सुरया कोष्णवारिणा ॥
सोदावर्त्तमजीर्णञ्च प्लीहानमुदरं तथा ।
अङ्गानि यस्य शीर्य्यन्ते विषं वा येन भक्षितम् ॥
अर्शोहरं दीपनञ्च श्लेष्मघ्नं गुल्मनाशनम् ।
कासं श्वासं निहन्त्याशु तथैव यक्ष्मनाशनम् ॥
चूर्णमग्निमुखं नाम न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥ १७ ॥

पानीयभक्तगुड़िका—

रसोऽर्द्धभागिकस्तुल्या विड़ङ्गमरिचाभ्रकाः ।
भक्तोदकेन सम्मर्द्य कुर्य्याद् गुञ्जानिमान् गुड़ीन् ॥
भक्तोदकानुपानैका सेव्या वह्निप्रदीपनी ।
वार्य्यन्नभोजनञ्चात्र प्रयोगे सात्म्यमिष्यते ॥ १८ ॥

बृहदग्निमुखं चूर्णम्—

द्वौ क्षारौ चित्रकं पाठाकरञ्जलवणानि च ।
सूक्ष्मैलापत्रकं भार्गी क्रिमिघ्नं हिङ्गु पौष्करम् ॥
शटी दार्वी त्रिवृन्मुस्तं वचा सेन्द्रयवा तथा ।

हिङ्गु भाग इत्यादौ—द्विगुणेत्याद्यभागापेक्षया एवं त्रिगुणेति । प्रसन्नयेति । सनिरुद्धवाते, दध्नेति शुद्धवाते, मस्तुनेति अल्पकफवाते, सुरया कफवाते, उष्णवारिणा सामवाते कफे च ॥ १७ ॥

पानीयभक्तगुड़िकायां—रसोऽर्द्धभागिक इत्येकभागापेक्षया ; केचिदत्र कज्जलिकार्थं रसस्यार्द्धं गन्धकं क्षिपन्ति । विड़ङ्गादीनां प्रत्येकं रसापेक्षया द्विगुणो भागः । अर्शोऽधिकारोक्तरसगुड़िकायान्तु विड़ङ्गादीनां रसापेक्षया प्रत्येकं त्रिगुणो भाग इति भेदः । भक्तोदकेनेत्यन्नभक्तपानीयेन ॥ १८ ॥

बृहदग्निमुखे—करञ्जं करञ्जमूलस्य त्वक् ; यत्तु एतस्य सुश्रुतेन कोविदार-

धात्रीजीरकहृच्चाङ्गं श्रेयसी चोपकुञ्चिका ॥
अम्लवेतसमस्तीका यमानी शुरदारु च।
अभयातिविषा श्यामा हवुषारग्वधं समम् ॥
तिलसुक्तकशिग्रूणां कोकिलाक्षपलाशयोः।
क्षाराणि लौहकिट्टञ्च तप्तगोमूत्रसेचितम् ॥
सर्वाणि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्।
मातुलुङ्गरसेनैव भावयेच्च दिनत्रयम् ॥
दिनत्रयञ्च शुक्लेन चार्द्रकस्वरसेन च।
अत्यग्निकारकं चूर्णं प्रदीप्ताग्निसमप्रभम् ॥
उपयुक्तविधानेन नाशयत्यचिराद्गदान्।
अजीर्णकमथो शुल्लं प्लीहानं गुदजानि च ॥
उदराण्यन्त्रवृद्धिञ्च अष्ठीलां वातगोल्मितम्।
प्रगृह्यत्युल्वणान् रोगान् नष्टमग्निञ्च दीपयेत् ॥
समस्तव्यञ्जनोपेतं भक्तं दत्त्वा सुभोजने।
दापयेदस्यचूर्णस्य विड़ालपदमात्रकम्।
गोदोहमात्रात् तत्तं सर्वं द्रवीभवति सोष्मकम् ॥ १८ ॥

धात्रीफलमित्यनेन फलमपपतुपदिष्टम्, तच्चौषधविषयं श्रेयम्। तत्रापि पक्वमपि, एवाम्लं महार्द्रकं श्रेयसी गलपिप्पली, एवं सर्वत्राग्निदीपनयोगे, यावे घरं श्रेयस्यां वाचा गृह्यते। उपकुञ्चिका सुक्ष्मरूपजीरकम्; अजिका तिनिडी, एवं सर्वत्राग्निदीपनयोगे पुरीष-संग्रहादौ, पुनरग्निका चाङ्गेरी गृह्यते। श्यामा इक्षुदारुकः; चारुत्वयः श्लीपाकफलम्; तिलशब्देनात्र तिलगालनदग्धं चारार्थत्वात्; सुक्तकः यवक्षारली; लौहकिट्टं मण्डूरम्, तत्र पुराणं ग्राह्यम्। शीघ्रलाभे किट्टं घृतमेव पार्थिवद्रव्यं मण्डूरादिति। तप्तं गोमूत्रमेचितमिति त्रिवृत्तं कृत्वा सप्तधा गोमूत्रनिर्वापितमित्यर्थः; एवं सर्वत्र मण्डूरशोधनं श्रेयम्। शुक्लेनेति यवशुक्लसत्थानविशेषेण, तदभावे कालिकेन, एवमन्यत्रापि बोध्यम्। गोदोहमात्रात् गोदोहनमात्रकालात् ॥ १८ ॥

भास्करलवणम्—

पिप्पली पिप्पलीमूलं धन्याकञ्चणजीरकम्।
सैन्धवञ्च विड़ञ्चैव पत्रं तालीशकेशरम्॥
एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्चसौवर्चलस्य च।
मरिचाजाजिशुण्ठीनामेकैकस्य पलं पलम्॥
त्वगेले चार्द्धभागे च सामुद्रात् कुड़वद्वयम्।
टाड़िमात् कुड़वञ्चैव द्वे पले चाम्लवेतसात्॥
एतच्चूर्णीकृतं श्लक्ष्णं गन्धाढ्यमनूतोपमम्।
लवणं भास्करं नाम भास्करेण विनिर्मितम्॥
जगतस्तु हितार्थाय वातश्लेष्मामयापहम्।
वातगुल्मं निहन्त्येतद् वातशूलानि यानि च।
तक्रमस्तुसुरासीधुशुक्ताकाञ्जिकयोजितम्॥
जाङ्गलानान्तु मांसेन रसेषु विविधेषु च।
मन्दाग्नेरग्नतः श्रेष्ठो भवेदाश्वेव पावकः॥
अर्शांसि ग्रहणीदोषं कुष्ठाभयभगन्दरान्।
हृद्रोगमामदोषांश्च विविधानुदरस्थितान्॥
प्लीहानमश्मरीञ्चैव श्वासकासौदरक्रिमीन्॥
विशेषतः शर्करादीन् रोगान् नानाविधांस्तथा।
पाण्डुरोगांश्च विविधान् नाशयत्यशनिर्यथा॥ २०॥

अग्निप्लुतम्—पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली।
हिङ्गुचव्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च॥

भास्करलवणे—केशरं नागकेशरपुष्पम्। पञ्चसौवर्चलस्येति पञ्चपलानि सौवर्चलस्येत्यर्थः। त्वगेले चार्द्धभागिके इति पलार्द्धेन, तेन त्वगेलयोः प्रत्येकमर्द्धपलमित्यर्थः। गन्धाढ्यमिति पत्रतालीशादिद्रव्ययोगादेव, न पुनरपरद्रव्यानुसंधानमपेक्ष्य॥ २०॥

द्वौ चारौ हवुषा चैव दद्यादर्द्धपलोन्मितान्।
दधिकाञ्जिकशुक्तानि स्नेहमात्रासमानि च॥
आर्द्रकस्वरसप्रस्थं घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते॥
अर्शसां नाशनं श्रेष्ठं तथा गुल्मोदरापहम्।
अन्यांश्चैवादपचीकासकफमेदोऽनिलानपि॥
नाशयेद् ग्रहणीदोषं क्षयथुं सभगन्दरम्॥
ये च वस्तिगता रोगा ये च कुक्षिसमाश्रिताः।
सर्वांस्तान् नाशयत्याशु सूर्य्यस्तम इवोदितः॥ २१॥

मस्तुपट्पलकं घृतम्—

पलिकैः पञ्चकोलैस्तु घृतं मस्तुचतुर्गुणम्।
सचारैः सिद्धमल्पाग्निकफगुल्मं विनाशयेत्॥ २२॥

वड़वामुखचूर्णम्—

पथ्यानागरकृष्णाकरञ्जविल्वाग्निभिः सितातुल्यैः।
वड़वामुखं विजयते गुरुतरमपि भोजनं चूर्णम्॥ २३॥

हृद्दग्निघृतम्—भल्लातकसहस्रार्द्धं जलद्रोणे विपाचयेत्।
अष्टभागावशेषञ्च कषायमवतारयेत्॥
घृतप्रस्थं समादाय कल्कानीमानि दापयेत्।
त्रूषणं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली॥
हिङ्गु चव्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च।
द्वौ चारौ हवुषा चैव दद्यादर्द्धपलोन्मितान्॥

पिप्पलीत्यादि।—सल्कान्विते हस्तीपिप्पली; गजपिप्पली (वनयमानी), द्वौ चारौ यवक्षारः सर्जिकाक्षारश्च॥ २१॥

मस्तुपट्पलके—घृतस्य प्रस्थः, "अनिर्दिष्टप्रमाणानां स्नेहानां प्रस्थ इष्यते" इत्युक्तेः। पलिकैः प्रत्येकांशैः, कल्कस्तु स्नेहादिक इत्युक्तेः॥ २२। २३॥

दधिकाञ्जिकशुक्तानि क्षेहमात्रासमानि च।
आर्द्रकस्वरसश्चैव शोभाञ्जनरसं तथा॥
तत्सर्वमेकतः क्षत्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत्॥
एतदग्निकृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते॥
अर्शसां नागरं श्रेष्ठं मूढ़वातानुलोमनम्।
कफवातोद्भवे शुल्मे प्लीपदे च दकोदरे॥
शोथं पार्श्वास्थं कासं ग्रहणीं श्वासमेव च।
एतान् विनाशयत्याशु तमः सूर्य्य इवोदितः॥ २४॥

चारगुड़:—हे पञ्चमूले त्रिफलामर्कमूलं शतावरीम्।
दन्तीं चित्रकमास्फोतां राम्नां पाठां सुधां शटीम्॥
पृथग्दशपलान् भागान् दग्ध्वा भस्म समावपेत्।
त्रिःसप्तकृत्वस्तद्भस्म जलद्रोणे च गालयेत्॥
तद्रसं साधयेदग्नौ चतुर्भागावशेषितम्।
ततो गुड़तुलां दत्त्वा साधयेन्मृदुनाग्निना॥
सिद्धं गुड़न्तु विज्ञाय चूर्णानीमानि दापयेत्।
दधिकाल्लीं द्विकाकोल्यौ यवक्षारं समावपेत्॥
एते पञ्चपला भागाः पृथक् पञ्च पलानि च।
हरीतकी त्रिकटुकं मर्जिकां चित्रकं वचाम्॥
चिञ्चाक्षवेतसाभ्याञ्च हे पले तत्र दापयेत्।
अक्षप्रमाणां गुड़िकां क्षत्वा खादेद् यथाबलम्॥
अजीर्णे जरयत्येष जीर्णे मन्दीपयत्यपि।

हरीतकीप्रभृतेः—महातयःसप्तकार्षमित्याहतिनालात्; शोभाञ्जनरसः शोभाञ्जनस्य मूलत्वचः स्वरसः॥ २४॥

चारगुड़े चाम्लीका नवमञ्जिका क्षारश्चेति ख्याता; सुधा सुड़ी, तस्या मूलम्। त्रिःसप्तकृत्व इत्येकविंशतिवारान् वारामिधेये क्षत्वस्प्रत्ययः। दधिकाल्ली दधिकणी; काकोल्यौ काकोलीक्षीरकाकोल्यौ। एते पञ्चपला भागाः पृथगिति

भुक्तं भुक्तञ्च जीर्यते पाण्डुत्वमपकर्षति ॥
श्लीहार्शः क्षयपुच्छैव श्वेषकासमरोचकम्।
मन्दाग्निविषमाग्नीनां कफे कण्ठोरसि स्थिते ॥
कुष्ठानि च प्रमेहांश्च गुल्मञ्चाशु व्यपोहति।
ख्यातः चार गुड़ो ह्येष रोगयुक्ते प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥

चित्रकगुड़ः—

नासारोगे विधातव्या या चित्रकहरीतकी।
विना धात्रीरसं सोऽग्निं प्रोक्तश्चित्रगुड़ोऽग्निदः ॥ २६ ॥

आमाजीर्णचिकित्सा।

वचालवणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ॥ २७ ॥

विदग्धाजीर्णचिकित्सा।

अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीतांशुनां वै परिपाकमेति।
तच्चास्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाम्लोद्गिभावाच्च नयत्यधस्तात् ॥२८
विदह्यते यस्य च भुक्तमात्रं दह्येत हृत्कोष्ठगलञ्च यस्य।

छेदः। पचपलानीत्यत्र एषामिति शेषः; तेन हरीतक्यादीनां पचानानां मिलितां पञ्च पलानीत्यर्थः। द्विरूढ़ग्रहणेनैतयोरपि मिलित्वैव दे पले। रोगयुक्त इति न तु स्वस्थे, औषधानुपयोगात् ॥ २५ ॥

नासारोग इत्यादि सार्द्धम् ॥ २६ ॥

अग्निमान्द्याजीर्णयोः परस्परकारणत्वादग्निमान्द्यप्रकरण एवाजीर्णचिकित्सामाह वचेत्यादि।—वचालवणकल्कयुक्तेनोष्णोदकेन किंवा वचया अर्धपलोष्णोदकेन सुखवरेण वा वमनम् ॥ २७ ॥

विदग्धाजीर्णचिकित्सामाह अन्नं मित्यादि।—सुश्रुतस्य। शीतांशुना परिपाकमेतीति यदुक्तं तदेवोपपादयति शैत्यस्येत्यादि। द्विश्छेदौ क्रियौ। तदिति शीतांशु; अजीर्णिनः पित्तं निहन्तीत्यन्वयः। आम्लोद्गिभावादिति हेतुत्वात् ॥ २८ ॥

विदह्यत इत्यादि।—सुश्रुतस्य। भुक्तमात्रमिति मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये यावद

दधिकाञ्जिकमद्यानि क्षौद्रमाम्लामलानि च।
वाईक्षकरसश्चैव श्लीमाक्षमरणं तथा॥
सञ्चयैकरसः कृत्वा प्रमेहं हन्ति नान्यथा॥
एतदभ्यधिकं नाम प्रमदाश्लीपदं प्रति॥
कर्कशं गात्रमत्यर्थं रोहः मुद्गवासानुलोमनम्।
अवगाढेऽग्नि मुख्ये क्षीणेऽग्नि च दुर्बलेः॥
श्लीमं पादहामयं कार्यं बहुधा स्यादतोऽन्यथा च।
एतान् विद्यात्समाख्यातान् सम्यक् मूर्ख दयोदितः॥ ५॥

अथातः—इत्यादि। पञ्चमूले त्रिफलामर्कमूलं प्रसारणीम्।
दन्तीं चित्रकमाख्यातां राजां पाठां घृतां शटीम्॥
एषामग्रयवक्षारं मासात् दत्त्वा भक्ष्य समाचरेत्।
त्रिफलाग्रयवक्षारक्ष अजदोषं च नाशयेत्॥
सप्तमं गोपविदग्धो चतुर्भागावशेषितम्।
तत्तो गुडतुल्यं दत्त्वा गोपयेन्मृदुनाग्निना॥
पिबेत् गुडस्तु विज्ञाय चूर्णानीमानि दापयेत्।
हरितालौ हिङ्गुलौ च मनश्शारं समाक्षिकम्॥
एते पञ्चसमा भागाः कृत्वा पञ्च पलानि च।
चूर्णानीमौ विकटुकं मरिचं त्रिवृतं वचाम्॥
द्विपुनर्नवेतमाख्यातं दे एते तत्र दापयेत्।
चतुरङ्गुलमात्रां गुटिकां कृत्वा खादेद् यथाबलम्॥
अग्नीषं अरणस्येव श्लीषं सर्वोपशमनि।

चक्रदत्तः—अथातस्त्रयोदशविधश्लीपदनिदानम्; श्लीपदस्य श्लीपदस्य कृतस्य अरणः। ५॥

अथातः इत्यादि। अजदोषं अजदोषिका वायोरजीव दोषः स्थानम्; दूषयति कुपितः करोति। त्रिफलाग्रयवक्षारं त्रिफलाग्रयवक्षारेण भावितं कल्कीकृतं। गुडतुल्यं गुडतुल्यं; गोपविदग्धो गोपविदग्धो गोदुग्धदग्धो। एते पञ्चसमा भागाः एतानि

भुक्तं भुक्तञ्च जीर्य्येते पाण्डुत्वमपकर्षति ॥
प्लीहार्शः श्वयथुञ्चैव श्लेष्मकासमरोचकम्।
मन्दाग्निविषमाग्नीनां कफे कण्ठोरसि स्थिते ॥
कुष्ठानि च प्रमेहांश्च गुल्मञ्चाशु व्यपोहति।
ख्यातः क्षार गुड़ो ह्येष रोगयुक्ते प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥

चित्रकगुड़ः—

नासारोगे विधातव्या या चित्रकहरीतकी।
विना धात्रीरसं सोऽस्मिन् प्रोक्तश्चित्रगुड़ोऽग्निदः ॥ २६ ॥

आमाजीर्णचिकित्सा।

वचालवणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ॥ २७ ॥

विदग्धाजीर्णचिकित्सा।

अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति।
तद्ध्यस्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदिभावाच्च नयत्यधस्तात् ॥२८
विदह्यते यस्य च भुक्तमात्रं दह्येत हृत्कोष्ठगलञ्च यस्य।

छेदः। पञ्चपलानीत्यत्र एषामिति शेषः; तेन हरीतक्यादीनां वचान्तानां मिलित्वा पञ्च पलानीत्यर्थः। हिङ्गु स्रवेतसयोरपि मिलित्वैव द्वे पले। रोगयुक्त इति न तु स्वस्थे, सौम्यधातुक्षयभयात् ॥ २५ ॥

नासारोग इत्यादि स्पष्टम् ॥ २६ ॥

अग्निमान्द्याजीर्णयोः परस्परकारणत्वादग्निमान्द्यप्रकरण एवाजीर्णचिकित्सामाह वचेत्यादि।—वचालवणकल्कयुक्तेनोष्णोदकेन किंवा वचया अर्द्धशृतेनोष्णोदकेन सलवणेन वा वमनम् ॥ २७ ॥

विदग्धाजीर्णचिकित्सामाह अन्नमित्यादि।—सुश्रुतस्य। शीताम्बुना परिपाकमेतीति यदुक्तं तदेवोपपादयति तद्ध्यस्येत्यादि। हिशब्दो हेतौ। तदिति शीताम्बु; अस्याजीर्णिनः पित्तं निहन्तीत्यन्वयः। आक्लेदिभावादिति द्रवत्वात् ॥ २८ ॥

विदह्यत इत्यादि।—सुश्रुतस्य। भुक्तमात्रमिति मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये यावद

द्राक्षासितामाक्षिकसम्प्रयुक्तां स्त्रीदृग्भयां यै म सुखं लभेत ॥
हरीतको धान्यतुषोदमित्रा सर्पिष्मती मैन्ध्यविहङ्गयुक्ता।
सोद्गारधूमं भृशमप्यजीर्णं विजित्य सद्यो जनयेत् क्षुधाञ्च ।२८॥

विष्टब्ध्याजीर्णचिकित्सा—

विष्टब्धे स्वेदनं पथ्यं पेयञ्च लवणोदकम् ॥ २० ॥
रसशेषे दिवास्वप्नो लङ्घनं वातवर्जनम्।
व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतक्लान्तानतीसारिणः
शूलग्लानवतस्तृषापरिगतान् क्षिप्रामरुत्पीड़ितान्।

भृशमित्यर्थः, भृशमाक्ष्ये साधारण्ये वर्तते। किंवा भृशमाचमिति क्रीत्यलङ्कारं, तत्साम्येनेत्यर्थः। यत्र "विष्टब्धं हि भवेद् क्षीघ्रम्" इत्यादि वाक्यं, तथा "विष्टब्धे यत्र तु भृशमाचम्" इत्यादि वाक्यं, तथा "अपेक्षणीयं प्रति यत्र भद्रा" इत्यादि वाक्यमाश्रित्य क्षीघ्रमाचमनमाचरेदिति, "अक्षीणं भेषजनिर्घातन्न तावदेव सुखं तेनोच्यते, अनाशुदर्शनात्; ततश्च कैश्चिद्व्याख्यातं न तावद्वेद्यं न भक्षयितं क्षीघ्रमयमिति क्षिप्रमित्यस्य क्षेत्रज्ञः। यदपि तु प्रथमाद्यभिधाद्दर्शनाद् क्षीघ्रमयमितरत् शब्दस्य एव, जिह्वा स्वाभाविकं क्षीघ्रमेतत्, प्रसन्नाक्षीघं तु भेषजसम्बन्धं न वर्त्तात्, वर्त्तात्येवं तु पक्षं मैन्ध्यमिति। हरीतक्यादौ।—धान्यतुषादि सुप्रसिद्धं, तदभावे कार्त्तिक, तैल सिद्धा उत्क्लिष्टा ॥ २८ ॥

विष्टब्ध्याजीर्णचिकित्सामाह विष्टब्धे इत्यादि। लवणोदकं सैन्धवयुक्तमुष्णोदकमित्यर्थं। रसशेषे दिवास्वप्न इत्यत्रौषधपेक्षया : लङ्घनं च लङ्घनमुचितम्। लङ्घनमित्युपवासः; यत्र तु लङ्घनशब्दे नात्र लाघवकरी विधिरिष्यते, तेन लङ्घनं यथा ज्वरादौ कालप्रतीक्षणं वा दर्शनार्थं तथा क्षीघ्रं प्राप्तने, न पुनर्दीर्घमुपवासः, दीर्घस्यान्यत्वादिष्यते। वातवर्जनमिति वातस्यानिवर्तनम्। व्यायामेत्यादि। रतेषि भावे क्तः, रतमनुनिशायामिति यावत्, तेन व्यायामादावतिरक्तत्वेन ये ग्लानास्तानित्यर्थः; न तु रतं सुरतं, तस्य प्रमदायत्तत्वेनैव लब्धत्वात्। वातवर्जनमित्यादिमानम्। व्यायामादिग्लानानाञ्च धातुपूरणम्। यदुक्तं "अनुलोमगतो वायुः सुखं वहति सर्वदा इत्यादि। अतीसारे दिवास्वापः कफवातक्षयेण स्रोतःसंरोधकृतया प्रभावाद्या क्रियः, न च सर्वातीसारे कफवर्द्धनं श्रेयः। शूलग्लानत्वादिषु वातजन्या प्रभावाद्या क्रियः। क्षीघ्रमिति धातुक्षीणान्; तेन सुश्रुतोक्तरसादिधातु-

क्षीणान् क्षीणकफाञ्छिशून् मदहतान् वृद्धान् रसाजीर्णिनो रात्रौ जागरितान्नरान्निरशनान् कामं दिवा स्वापयेत् ॥ ३१ ॥

आलिप्य जठरं प्राज्ञो हिङ्गुत्र्यूषणसैन्धवैः।
दिवास्वप्नं प्रकुर्वीत सर्वाजीर्णप्रणाशनम् ॥ ३२ ॥
धान्यनागरसिद्धन्तु तोयं दद्याद्विचक्षणः।
आमाजीर्णप्रशमनं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥ ३३ ॥

पथ्यात्रिकम्—पथ्यापिप्पलिसंयुक्तं चूर्णं सौवर्चलं पिबेत्।
मस्तुनोष्णोदकेनाथ बुद्ध्वा दोषगतिं भिषक् ॥

क्षयेऽपि दिवास्वापः प्राप्यते। क्षीणकफानिति स्वतन्त्रं किंवा व्यायामादिष्वपि योज्यं; तेन व्यायामादिक्लान्तान् क्षीणकफानेव दिवा स्वापयेत्, शिशूनाञ्च निद्रासात्म्यत्वाच्च दिवानिद्रा। मदहतानिति प्रमत्तान्, तेषाञ्च मद्यजरणार्थं दिवास्वापः। वृद्धान् प्रति धातु-पुष्ट्यर्थम्। रसाजीर्णिनो रसविशेषपाकार्थं दिवानिद्रा रात्रावपि, निद्रितस्यैवाहारपाकस्य दृष्टत्वात्। किञ्च निद्राणस्य स्रोतःसङ्कोचादनिर्गच्छन् देहोष्मा जठरानलमुद्दीपयति, तेन शीघ्रमजीर्णस्य पाकः। न च दिवास्वप्नात् कफपित्तयोः प्रकोपो भवति, तदुक्तं चरके—"दिवास्वप्नात् श्लेष्मपित्ते प्रकुप्येते" इति तत्प्रकोपाच्चाग्न्युपघात एव कथं न स्यादिति वाच्यं; यतः स्रोतःसङ्कोचादुपजातजठराग्निर्जाठराजीर्णपाचक एव, न तदा कफपित्तयोः प्रकोपः, प्रतिनियतशक्तिकत्वाद् भेषजानामिति। अस्तु वा कफपित्तप्रकोपस्तथापि नाग्निमान्द्यं, तथाविधदोषदूष्यसंयोगाभावात्, न चायं नियमः यत् कफप्रकोपेऽवश्यमग्न्युपघात इति कफपित्तप्रकोपजन्यतिमिरादौ सत्यपि कफपित्तप्रकोपेऽग्न्युपघातादृष्टत्वादिति। रात्रौ जागरितानां जागरणजनितवातक्षोभप्रशमनार्थमेव दिवास्वप्नः, स च रात्रिजागरणकालादर्द्धः कार्य्यः, यदाह वाग्भटः—"असात्म्याज्जागरादर्द्धं प्रातः सुप्यादतन्द्रितः" इति। निरशनानिति। अतएव हारीते—"भुक्त्वा स्वप्नमभेवेत स्वस्थोऽप्यस्वस्थितो भवेत् इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

आलिप्येत्यादि स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

धान्यनागरेत्यादि।—कर्षार्द्धं वा कणाशुण्ठ्योरित्यादिवचनेन तीक्ष्णद्रव्यस्याल्पमानत्वमुक्तं, तेनेहापि तीक्ष्णतीक्ष्णयोर्धान्यनागरयोरुक्तमात्रायां पले गृह्यमाणे धान्यं सार्द्धतिकर्षमानं नागरन्तु कर्षार्द्धमानं ग्राह्यम्। यत्तु धान्यशुण्ठ्युपयोगे शुण्ठ्याख्यं

चतुर्विधमजीर्णञ्च मन्दानलमथारुचिम् ।
आध्मानं वातगुल्मञ्च शूलञ्चाशु नियच्छति ॥ ३४ ॥

भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का
स्निग्धस्य जन्तोर्बलिनोऽन्नकाले ।
पूर्वं सशुण्ठीमभयामशङ्कः
स प्राश्य भुञ्जीत हितं हिताशी ॥ ३५ ॥

किञ्चिदामेन मन्दाग्निरभयागुड़नागरम् ।
जग्ध्वा तक्रेण भुञ्जीत युक्तेनान्नं षडूषणैः ॥ ३६ ॥

विसूचिकाचिकित्सा ।

विसूचिकायां वमितं विरिक्तं सुलङ्घितं वा मनुजं विदित्वा ।
पेयादिभिर्दीपनपाचनैश्च सम्यक् क्षुधार्त्तं समुपक्रमेच्च ॥ ३७ ॥

कुष्ठसैन्धवयोः कल्कं चुक्रतैलसमन्वितम् ।

धान्यतन्त्रयमिति केनचिदुक्तं, तदानार्षत्वान्नाद्रियते । वैद्यप्रचारस्तु शुण्ठ्या, यज्ञापकाः, धान्यस्य दश एवं कर्षेणेति ॥ ३३ ॥

पथ्येत्यादि ।—पथ्यादीनां त्रयाणां समो भागः, तच्च मिलित्वा कर्षप्रमाणं ग्राह्यं कर्षचूर्णस्य कल्कस्येत्यादिवचनात् ॥ ३४ ॥

भवेदजीर्णमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । रसशेषाजीर्णविषयकमिदं वाक्यम् । भोजनोपदेशात् रसशेषे हि स्वल्पदोषः, तेन तत्रौषधपूर्वकं भोजनं सम्भवतीति । पूर्वमिति प्रातःकाले, यस्य पुरुषस्याजीर्णं प्रति शङ्का भवेत् सोऽन्नकाले यस्य पुरुषस्य यः भोजनकालः तस्मिन् सशुण्ठीं शुण्ठीसहिताम् अभयां सम्प्राश्य भुञ्जीतेति योजना ; न तु पूर्वं सम्प्राश्य भुञ्जीतेति योज्यम्, सम्प्राश्येत्यनेनैव पूर्वकालस्य लब्धत्वादिति ॥ ३५ ॥

किञ्चिदित्यादि ।—यद्यपि गुडेन शुण्ठीत्यादि वचनं पूर्वमुक्तं तथापि तक्रषडूषणसम्बन्धाद् योगान्तरमिवैतद्बोध्यम् ॥ ३६ ॥

विसूचिकाचिकित्सामाह, विसूचिकायामित्यादि ।—सुश्रुतस्य । पेयादीनाञ्च दीपनपाचनत्वम्, दीपन पाचन धान्यपञ्चकादि-संस्कारात् ॥ ३७ ॥

कुष्ठेत्यादि ।—आतुरस्य तात्कालिकी पीड़ा महती, तदर्थं च तैलं पलुमश-

विसूच्यां मर्दनं कोष्णं खल्वीमूलनिवारणम् ॥ ३८ ॥
करञ्जनिम्बशिखरीगुडूच्यर्जकवल्लकैः।
पीतः कषायो वमनाद्घोरां हन्ति विसूचिकाम् ॥ ३९ ॥
व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्राम्
मूलं समावाप्य च मातुलुङ्ग्याः।
छायाविशुष्का गुडिकाः क्षतास्रा
हन्युर्विसूचीं नयनाञ्जनेन ॥ ४० ॥
गुडपुष्पसारशिखरितण्डुलागिरिकर्णिकाहरिद्राभिः।
अञ्जनगुडिका विलयति विसूचिकां त्रिकटुसनाथा ॥ ४१ ॥
लक्पत्रराजागुरुशिग्रुकुष्ठैरञ्जेन पिष्टैः सवचाग्रताक्ष्यैः।

वाम्, अतः किञ्चिदुष्णं तैलघृतं दत्त्वा कुष्ठसैन्धवयोः कल्केन कटुफलेन मर्दनं कार्यं-मित्याचार्याः। तैलपाकपक्षे तु कुष्ठसैन्धवयोः कल्कः पादिकः; शुक्तञ्च चतुर्गुणम्। खल्वो ललाटे शिरोमोटनरूपा वेदना ॥ ३८ ॥

करञ्जेत्यादि।—करञ्जस्य फलम्; शिखरी अपामार्गस्य बीजम्। अर्जकः श्वेतपर्णाख्य इति डल्हणः, तथा डल्हटीकायां चन्द्रटिप्पणेऽर्जक इति पठ्यते तस्मात् अर्जकस्थाने अर्शुनेति प्रमादपाठः। वल्लकः कुटजः। पीतः कषायो वमनादिति वमनार्थस्य कषायः "क्वाथद्रव्याद्धतौ चूर्णा अपयित्वा तथाढके। अर्धभागावशेषञ्च वमनेष्ववचारयेत्" इति परिभाषया अर्धतः कार्थः। अर्धभागावशेषनिश्चित चतुर्भागावशेष इति पाठो दृश्यते तत्र नियन्त्री नानुमन्यते। वमनघातीषाम्, स्तोक-स्तोकवमिकारकाजीर्णनिरामार्थम् ॥ ३९ ॥

व्योषमित्यादि।—मुञ्जुतस्य। मातुलुङ्गे गन्धकङ्कटी। विसूचीग्रन्थेनात्र विसूची-जनितमूर्धाग्रमौलकशिरोरोगादयो गृह्यन्ते, कारणे कार्योपचारात्। किं वा अञ्जनेन प्रभावादेवं विसूची हन्यते। इति सुश्रुतटीकाकृतो व्याचक्षते ॥ ४० ॥

गुडपुष्पेत्यादि।—गुडपुष्पो मधुकवृक्षः, तस्य सारो याद्यः। शिखरितण्डुला अपामार्गबीजानि। गिरिकर्णिका श्वेतापराजिता तस्या मूलं याह्यम्। त्रिकटुकान्त एकी योगः। विलयति शमयति ॥ ४१ ॥

लक्पत्रेत्यादि।—लक् गुडलक्; पत्रं तेजःपत्रम्। अञ्जपिष्टैरिति काञ्जिक-

उद्वर्त्तनं खल्विविसूचिकाघ्नं तैलं विपक्वञ्च तदर्थकारि ॥ ४२ ॥

पिपासायामनूत्क्लेशे लवङ्गस्याम्बु शस्यते ।
जातीफलस्य वा शीतं शृतं भद्रघनस्य वा ॥ ४३ ॥
विसूच्यामतिवृद्धायां पार्ष्ण्योर्दाहः प्रशस्यते ॥ ४४ ॥
वमनन्त्वलसे पूर्वं लवणेनोष्णवारिणा ।
स्वेदो वर्त्तिर्लङ्घनञ्च क्रमश्चातोऽग्निवर्द्धनः ॥
सरुक् चानद्धमुदरमम्लपिष्टैः प्रलेपयेत् ।
दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ॥
तक्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं सक्षारमर्त्तिं जठरे निहन्यात् ।
स्वेदो घटैर्वा बहुवाष्पपूर्णैरुष्णैस्तथान्यैरपि पाणितापैः ॥ ४५ ॥

पिष्टैः । शताह्वाः सुल्लुफा इति ख्याता ; शताह्वैरित्यत्र जटाह्वैरित्यन्ये पठन्ति, यथा—"रास्नापत्रागुरुमांसीकुष्ठ-शिग्रुत्वचो वचा । पिष्टमम्लेन तच्छ्रेष्ठं विसूच्यामङ्गमर्दनम्" । सुश्रुते तु शतपुष्पो जटामांसी चेति द्वयमपि न दृश्यते, यथा—"कुष्ठञ्चागुरुपत्रञ्च रास्ना शिग्रुत्वचा वचा । पिष्टमम्लेन तच्छ्रेष्ठं विसूच्यामङ्गमर्दनम्" इति । तैलं विपक्वञ्च तदर्थकारीति, त्वक्पत्रादिभिः कल्कीकृतैः काञ्जिकेन द्रवेण चतुर्गुणेन तैलं पक्वं खल्वीविसूचीकाघ्नं भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

पिपासायामित्यादौ ।—अनूत्क्लेश इत्युत्कासिका, ठिकरीति लोके ख्याता इति निश्चलः ; अन्ये त्वनूत्क्लेश इत्यीषदुत्क्लिष्ट-दोष इत्याहुः । लवङ्गाम्बु अर्द्धशृतशीतम्, एवं जातिफलाम्बु भद्रघनाम्बु च ज्ञेयम् । भद्रघनं भद्रमुस्तकम् ; अत्रान्तरे योगान्तरं दृष्टफलमत्र बोद्धव्यम्—"आघ्राय तद्विशेषज्ञो मातुलुङ्गफलत्वचम् । पीत्वा भद्रघनक्वाथमनूत्क्लेशाद्विमुच्यते" । पार्ष्ण्योर्दाह इति पादपार्ष्णियुगदाहस्तु मूर्च्छाशान्त्यर्थम्, मूर्च्छेतरलक्षणाभावे सति सप्तशरादिशलाकया पाददाहः । स च प्रभावात् पाददेशे एव कृतो हितो भवतीति वचनादुन्नीयते । सुश्रुतेऽप्युक्तं "साध्यासु प्रशस्तं पार्ष्ण्योर्दहनम्" इति । चन्द्राटेऽप्युक्तं "वृद्धायां विसूच्यां पार्ष्णिदेशे च दाहः" इति । अतः पार्ष्णिदेश इत्यत्र पार्श्वदेश इति ये पठन्ति ते भ्रान्ताः । पार्ष्णिदाहस्य सर्वतन्त्रविहितत्वात् ॥ ४३ । ४४ ॥

अलसकचिकित्सामाह वमनमित्यादि ।—लवणेन सैन्धवेन । वर्त्तिरिति फल-

तीव्रार्त्तिरपि नाजीर्णी पिबेच्छूलघ्नमौषधम्।
दोषाच्छन्नोऽनलो नालं पक्तुं दोषौषधाशनम्॥ ४६॥
इत्यग्निमान्द्यचिकित्सा।

अथ क्रिमिचिकित्सा।

पारसीयमानीका पीता पर्य्युषितवारिणा प्रातः।
गुड़पूर्वा क्रिमिजातं कोष्ठगतं पातयत्याशु॥ १॥
पारिभद्रकपत्रोत्थं रसं क्षौद्रयुतं पिबेत्।
केवुकस्य रसं वापि पत्तूरस्यायवा रसम्॥
लिह्यात् क्षौद्रेण वैड़ङ्गं चूर्णं क्रिमिविनाशनम्॥ २॥

वर्त्तिः सा चोदावर्त्ते वक्ष्यमाणा। अत इति अत ऊर्द्ध्वमित्यर्थः। सरुगिति सशूलम्। हैमवती वचा। तक्रेणेत्यादि।—चरकस्य। सक्षारमिति सहयवक्षारम्, तत्सर्वं घटे प्रक्षिप्य उदरे स्वेद इत्याह कश्चित्; तन्न, चरकेऽस्य योगस्य प्रदेहप्रकरणे पठितत्वात्। तस्माद् यवचूर्णयवक्षारौ तक्रेण पिष्ट्वा किञ्चिदुष्णं कृत्वा उदरे लेपः कार्य्यः। स्वेदो घटैर्वा बहुवाष्पपूर्णैरिति तप्तकाञ्जिकादिभिर्वाष्पपूर्णैर्घटैस्तथा-न्यैरुष्णैर्वस्त्रपुटकादिभिस्तथा हस्ततापैरपि स्वेद इति योज्यम्। तीव्रार्त्तिरित्यादि।—वाग्भटस्य। ना पुरुषः। दोषाच्छन्न इति आमदोषाभिभूतः। नालमिति समर्थः॥ ४५। ४६॥

इत्यग्निमान्द्यचिकित्साविवृतिः।

अजीर्णात् क्रिमिसम्भव इत्यजीर्णानन्तरं क्रिमिचिकित्सामाह पारसीत्यादि।—पारसी यमानी खोरासनी यमानीति ख्याता। गुड़पूर्वेति गुड़ः पूर्वो यस्या इति, गुड़ं भक्षयित्वा मनाक् विलम्बं कृत्वा सा पातव्येत्यर्थः। पेषणमपि पर्य्युषितवारिणेति॥ १॥

पारिभद्रेत्यादि।—पारिभद्रकः मन्दारविशेषः। केवुकस्येति केवुकस्य केउ-

मुस्ताखुपर्णीफलशिग्रुदारुक्वाथः सकृष्णाक्रिमिशत्रुकल्कः ।
मार्गद्वयेनापि चिरप्रवृत्तान् क्रिमीन् निहन्ति क्रिमिजांश्च रोगान्
॥ ३ ॥

आखुपर्णीदलैः पिष्टैः पिष्टकेन च पूपिकाम् ।
जग्ध्वा सौवीरकञ्चानु पिबेत् क्रिमिहरं परम् ॥ ४ ॥
पलाशबीजस्वरसं पिबेद्वा क्षौद्रसंयुतम् ।
पिबेत् तद्बीजकल्कं वा तक्रेण क्रिमिनाशनम् ॥ ५ ॥
सुरसादिगणं वापि सर्वथैवोपयोजयेत् ।
विड़ङ्गसैन्धवक्षारकम्पिल्लकहरीतकीः ।
पिबेत् तक्रेण सम्पिष्य सर्वक्रिमिनिवृत्तये ॥ ६ ॥

ताडा इति ख्यातस्य तस्य मूलस्वरसं ग्राह्यम्; एवं पत्तुरस्य, पत्तुरः शालिकः, क्षौद्रयुतमिति पदं केवुकरसे पत्तुररसेऽपि योज्यम्। लिह्यादित्यादि स्पष्टम् ॥ २ ॥

मुस्तेत्यादौ।—आखुपर्णी मूषिकपर्णी, दन्तीभेदो वा; फलशब्देनात्र त्रिफला ग्राह्या रविगुप्तसंवादात्। क्रिमिशत्रुर्विडङ्गसारः ॥ ३ ॥

आखुपर्णीदलैरित्यादि।—आखुपर्णी द्रवन्ती मूषिकपर्णी दन्तीभेदो वा, मण्डूकपर्णीत्यन्ये; दलं कोमलदलम्। यदाह वाग्भटः "आखुपर्णीकिसलयैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः। पक्त्वा पूपुलिकां खादेद् धान्याम्लञ्च पिबेदनु" इति। पिष्टकेनेति यवपिष्टकेन क्रिमिहरत्वादिति सुश्रुतटीकाकृतः। शालितण्डुलपिष्टकेनेति निश्चलः। आखुपर्णीपत्रस्य भागत्रयं पिष्टकस्य त्वेको भाग इत्याहुः। सौवीरं काञ्जिकम्, यद्यपि सुश्रुते वाग्भटे च क्षीराणि मांसानित्यादिनाम्लमात्रस्यैव वर्जनमुक्तं तथापि विशेषवचनादत्र काञ्जिकानुपानमिति न विरोधमावहति ॥ ४ ॥

पलाशबीजमित्यादि।—पलाशबीजस्य स्वरसः; तद्बीजकल्को वा तक्रेणेति तण्डुलाम्बुनाप्ययं योगो ज्ञेयः। तदुक्तं सुश्रुते "पलाशबीजस्वरसं कल्कं वा तण्डुलाम्बुना" इति ॥ ५ ॥

सुरसादिगणः सौश्रुतः; सर्वथैवेति कल्ककषायकल्पनया। विड़ङ्गसैन्धवेत्यादौ।—कम्पिल्लको गुण्डारोचनी कमलागुड़ी इति ख्याता ॥ ६ ॥

विड़ङ्गपिप्पलीमूलशिग्रुभिर्मरिचेन च।
तक्रसिद्धा यवागूः स्यात् क्रिमिघ्नी ससुवर्चिका॥
पीतं बिम्बीघृतं हन्ति पक्वामाशयगान् क्रिमीन्॥ ७॥

त्रिफलाघृतम्—त्रिफला त्रिवृता दन्ती वचा कम्पिल्लकं तथा।
सिद्धमेभिर्गवां मूत्रे सर्पिः क्रिमिविनाशनम्॥ ८॥

विड़ङ्गघृतम्—त्रिफलायास्त्रयः प्रस्था विड़ङ्गप्रस्थ एव च।
द्विपलं दशमूलञ्च लाभतः समुपाचरेत्॥
पादशेषे जलद्रोणे घृते सर्पिर्विपाचयेत्।
प्रस्थोन्मितं सिन्धुयुतं तत्परं क्रिमिनाशनम्॥
विड़ङ्गघृतमेतच्च लेह्यं शर्करया सह।
सर्वान् क्रिमीन् प्रणुदति वज्रं मुक्तमिवासुरान्॥ ९॥
रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धुस्तूरपत्रजः।
ताम्बूलपत्रजो वापि लेपो यूकविनाशनः॥ १०॥

विड़ङ्गतैलम्—

विड़ङ्गगन्धकशिलासिद्धं सुरभीजलेन कटुतैलम्।
आजन्म नयति नाशं लिख्यासहितास्तु यूकाश्च॥ ११॥

इति क्रिमिचिकित्सा।

विड़ङ्गेत्यादि।—चरुकस्य। तक्रसिद्धेति तक्रमत्रार्द्धोदकं ग्राह्यम्, अन्यथा-व्यग्रता स्यादित्याहुः। सुवर्चिका सर्जिकाक्षारः, तं दत्त्वा भक्षयेत्। बिम्बीघृत-मिति।—बिम्बीघृते विपक्वबिम्बीफलस्य कल्कचतुर्गुणं जलम्॥ ७॥

त्रिफलाघृते दन्ती नागदन्ती, सा च स्थूलमूलेत्याहुः। तदुक्तं "त्रिवृत्कम्पिल्लक-वचानागदन्तीफलत्रयैः। गोमूत्रसाधितं सर्पिः पानतः क्रिमिनाशनम्" इति॥ ८॥

त्रिफलादि स्पष्टम्। विड़ङ्गघृतं क्वचित् पुस्तके; तथा वृन्दे च तच्च टीका-कृद्भिर्न घृतं इत्यधिकमेवेति ज्ञेयम्॥ ९॥

रसेन्द्रेणेत्यादौ।—रसेन्द्रः पारदः। ताम्बूलपत्रं पर्णं लेपनं यौकनाशनमिति पाठे यौकं यूकवृन्दम्॥ १०॥

अथ पाण्डुरोगचिकित्सा ।

साध्यन्तु पाण्ड्वामयिनं समीक्ष्य स्निग्धं घृतेनोर्द्ध्वमधश्च शुद्धम् ।
सम्पादयेत् क्षौद्रघृतप्रगाढैर्हरीतकीचूर्णमयैः प्रयोगैः ॥ १ ॥

विड़ङ्गेत्यादौ—शिला मनःशिलेति केचिदाहुः ; अन्ये तु गन्धकशिला गन्धकपाषाणमेवेति वदन्ति । सुरभीजलं गोमूत्रं तच्च चतुर्गुणं ग्राह्यम् ॥ ११ ॥

इति क्रिमि-चिकित्साविवृतिः ।

पुरीषक्रिमितः पाण्डुरोगस्य प्रादुर्भावात् क्रिम्यनन्तरं पाण्डुरोगचिकित्सामाह साध्यमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । समीक्ष्येति अनुबन्ध्यानुबन्धरूपं तद्दोषविशेषं सम्यगुपलभ्य स्निग्धमेव, न स्विन्नं पाण्डुरोगे स्वेदनिषेधात् । उक्तं हि सुश्रुते "पाण्डुमेही रक्तपित्ती तृषार्तः क्षतक्षीणो दुर्बलोऽजीर्णभुक्तः । दकोदरी गर्भिणी पीतमद्यो नैते स्वेद्याः यश्च मत्तोऽतिसारी" इति । घृतेनेति न तु तैलादिना सर्वपाण्डुरोगाणां पित्तप्रधानत्वात् रक्तदूष्यत्वाच्च । उक्तं हि सुश्रुते "व्यायाममम्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णम् । निषेवमाणस्य प्रदूष्य रक्तं दोषास्त्वचं पाण्डुरतां नयन्ति" इति । पित्ते घृतस्यैव प्रधानत्वात् घृतेनैव स्नेहनं युक्तम्, घृतञ्च भेषजसंस्कृतमेव देयं बहुगुणत्वात् । उक्तं हि चरके "कल्याणकं पञ्चगव्यं महातिक्तमथापि वा । स्नेहनार्थं घृतं दद्यात् कामलापाण्डुरोगिणे" इति । उक्तं हि सुश्रुते च "केवलेनैव घृतेनेत्याहुः ।" ऊर्द्ध्वमिति वमनेन, अध इति विरेचनेन । यद्यपि पाण्डुरोगे वमनं निषिद्धम्, यदुक्तं "न वामयेत् तैमिरिकं न गुल्मिनं न चापि पाण्डुरोगपीड़ितम्" इति तथापि पीड़ितमिति वचनेन प्रवृद्धपाण्डुरोगविषयं तद्वचनं ज्ञेयम् ; उपक्रमे तु कालर्त्तुदोषाद्यपेक्षया कफोद्रेकावस्थायां मृदुवमनं ज्ञेयम् । तथाच हारीतः "कालर्त्तुदोषप्रकृतिं शरीरं समीक्ष्य दद्याद्वमनं विधिज्ञः" इति । सुश्रुतेऽप्युक्तम् "एतेऽप्यजीर्णे व्यथिता वम्या ये च विषातुराः । अतीव चोल्बणकफास्ते च स्युर्मधुकाम्बुना" इति । विरेचनन्तु तीक्ष्णमेव ; यदुक्तं "वान्तस्य तीक्ष्णान्यनुलोमनानि कफोपदिष्टानि भिषग्विदध्यात्" इति ॥ इदानीं संशोधनानन्तरं कृतसंसर्जनक्रमस्य दोषविशेषशमनार्थमाह सम्पादयेदित्यादि ।—हरीतकी-

पिबेद्घृतं वा रजनीविपक्वं सत्रैफलं तैल्लकमेव चापि।
विरेचनद्रव्यकृतान् पिबेद्वा योगांश्च वैरेचनिकान् घृतेन ॥२॥

हेतुप्रत्यनीकचिकित्सा।

विधिः स्निग्धस्तु वातोत्थे तिक्तशीतस्तु पैत्तिके।
श्लैष्मिके कटुरूक्षोष्णः कार्य्यो मिश्रस्तु मिश्रके ॥ ३ ॥
द्विशर्करं त्रिवृच्चूर्णं पलार्द्धं पैत्तिके पिबेत्।
कफपाण्डुस्तु गोमूत्रक्लिन्नयुक्तां हरीतकीम् ॥
नागरं लौहचूर्णं वा कृष्णां पथ्यां तथाश्मजम् ॥
गुग्गुलुं वाथ मूत्रेण कफपाण्ड्वामयी पिबेत् ॥
सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं वाप्ययोरजः।
पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा प्रपिबेन्नरः ॥ ४ ॥

चूर्णमयैः प्रयोगैर्वक्ष्यमाणैर्नवायसादिभिर्हरीतकीचूर्णबहुलैरित्यर्थः। हरीतकीचूर्णकृतैरिति पाठान्तरम् ॥ १ ॥

रजनीविपक्वमिति हरिद्राकल्कक्वाथाभ्यां सिद्धमिति गयदासः। तन्न, कल्कक्वाथकरणस्य गणविषयत्वात्। तस्मात् हरिद्राकल्कसिद्धमित्यन्ये, अन्ये तु वक्ष्यमाणहरिद्राघृतमित्याहुः। तन्न, चरकक्वतत्वात्, इदं वाक्यं सौश्रुतमिति। त्रैफलमिति त्रिफलाक्वाथकल्कसिद्धम्; त्रिफलापटोलपिचुमर्देत्यादि कुष्ठोक्तम्, वातरोगोक्तं वा ज्ञेयम्। तैल्लकमिति वातव्याध्युक्तम्। विरेचनद्रव्यकृतमिति त्रिवृदादिद्रव्यसंस्कृतं घृतम्; इदं हि वाक्यं सौश्रुतम्। योगांश्च वैरेचनिकानिति सौश्रुतविरेचनाध्यायोक्तान् घृतेन पिबेदिति ॥ २ ॥

हेतुप्रत्यनीकचिकित्सामाह विधिरित्यादि। मिश्रक इति द्वन्द्वजे ॥ ३ ॥

द्विशर्करमित्यादि।—त्रिवृच्चूर्णमेव द्विगुणशर्करं सत् पलार्द्धमानं पिबेत्, तेन शर्करा कर्षं १ मा ५ रक्ति ४। त्रिवृच्चूर्णं माषा १० रक्ति ८ एवं मिलित्वा पलार्द्धमित्यर्थः; न तु त्रिवृच्चूर्णं पलार्द्धं सत् द्विशर्करं पलमेकम्, एवं मिलित्वा सार्द्धपलमेकं प्रत्यहोपयोगेऽस्या मात्राया अनर्हत्वात्। गोमूत्रक्लिन्नयुक्तामिति गोमूत्रेण क्लिन्नां पिष्टां तदनु गोमूत्रेणैव युक्तामालोडितां पिबेदित्यर्थः; वृद्धवाग्भटेऽप्युक्तं "गोमूत्रेण वा हरीतकीः कल्किताः" इत्यादि; अन्ये तु गोमूत्रेण क्लिन्नामुत्स्वेदितामित्याहुः;

फलत्रिकामृतावासातिक्ताभूनिम्बानिम्बजः ।
क्वाथः क्षौद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम् ।
अयस्तिलत्र्यूषणकोलभागैः सर्वैः समं माक्षिकधातुचूर्णम् ।
तैर्मोदकः क्षौद्रयुतोऽनुतक्रः पाण्ड्वामये दूरगतेऽपि शस्तः ॥६॥
अयोमलन्तु सन्तप्तं भूयो गोमूत्रसेचितम् ।
मधुसर्पिर्युतं चूर्णं सह भक्तेन योजयेत् ॥
दीपनञ्चाग्निजननं शोथपाण्ड्वामयापहम् ॥ ७ ॥

नवायसं लौहम्—

त्र्यूषणं त्रिफलामुस्तविड़ङ्गचित्रकाः समाः ।

अन्ये तु चरकवक्ष्यमाणयोगे आरग्वधरसेनेति पठित्वा आरग्वधरसेन हरीतकीं पिबेदिति पूर्वेण योजयन्ति ; किन्तु वाग्भटसंवादात् पूर्वपाठ एव साधुः । नागरमित्यादि—नागरलौहचूर्णाभ्यामेको योगः ; कृष्णापथ्याभ्यां द्वितीयः ; अश्मजः शिलाजतु, अयं योगस्तृतीयः ; गुग्गुलुमिति चतुर्थः, गोमूत्रेणेति सम्बध्यते सर्वत्रैव । लौहचूर्णन्तु जारितं पुटितञ्च ग्राह्यं तदभावे लौहपत्रिका ग्राह्या, सा च शालिचरसत्रिफलाक्वाथैः पुटपाकेन संसाधनीया, एवं सर्वत्र ; तच्च माषकमेकं, शुण्ठीचूर्णञ्च माषकचतुष्टयमित्याहुः । एवं गुणं पिप्पलीहरीतकीचूर्णं ; यथा शुद्धशिलाजतु माषा ३, घृतपेषितगुग्गुलुमाषा ८, सर्वत्रैव गोमूत्रेण पानम् । सप्तरात्रमित्यादि—स्पष्टम् ॥ ४ ॥

फलत्रिकेत्यादौ ।—अमृता गुडूची, तिक्ता कटुकी, भूनिम्बश्चिरता ॥ ५ ॥

अयस्तिलेत्यादौ ।—कोलं शुष्कबदरं न तु कर्षार्द्धं ; यदाह सुदान्तसेनः "अयःकोलतिलव्योषैः समैर्माक्षिकधातुना । मधुना वटकान् कृत्वा जग्ध्वा तक्रं पिबेदनु" इति । तिलोऽपि कृष्णः माक्षिकधातुः स्वर्णमाक्षिकं, तदपि शुद्धं ग्राह्यं, तच्छोधनञ्च लौहप्रदीपादौ बोध्यम् । अनुतक्र इति तक्रानुपानः ॥ ६ ॥

अयोमलमित्यादि । अयोमलं पुराणमण्डूरं, भूयोगोमूत्रशोधितमिति सप्तवारान् । ईदृशस्य मण्डूरचूर्णस्य माषकद्वयं त्रिधा विभज्यातो दर्शनात् भोजनादिमध्यान्तेषु मधुसर्पिर्भ्यां लेह्यं, पश्चादभ्यासक्रमेण माषकं वर्द्धयेत् । अनुपानमिह तक्रं दुग्धं वा ॥ ७ ॥

नवायोरजसो भागास्त्रचूर्णं मधुसर्पिषा ॥
भक्षयेत् पाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शःकामलापहम् ॥ ८ ॥

योगराजः—त्रिफलायास्त्रयो भागास्त्रयश्चित्रकटुकस्य च।
भागश्चित्रकमूलस्य विड्ङ्गानां तथैव च ॥
पञ्चाभ्रजतनो भागस्तथा रूप्यमलस्य च।
माक्षिकस्य च शुद्धस्य लौहस्य रजसस्तथा ॥
अष्टौ भागाः सितायाश्च तत् सर्वं श्लक्ष्णचूर्णितम्।
माक्षिकेणाप्लुतं खाप्यमायसे भाजने शुभे।
उडुम्बरसमां मात्रां ततः खादेद् यथाग्निना ॥
दिने दिने प्रयोगेण जीर्णे भोज्यं यथेप्सितम्।
वर्जयित्वा कुलत्थांश्च काकमाचीं कपोतकान् ॥
योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः।
रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम् ॥
पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमज्वरम्।
कुष्ठान्यजरकं मेहं श्वासं हिक्कामरोचकम्।
त्रिदोषाद्यन्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ॥ ९ ॥

---

*गूढपदमित्यादि।—एकभागापेक्षया नवभृष्टं सप्तचूर्णम् आदौ रक्षित्वा घृत-मधुभ्यां लौहपात्रे लौहमुषलिकया विमर्द्य लिखात्, रक्षित्वा क्षुण्णं ह्रीः खार्ष्या मापकद्वयं यावदिति व्यवहारः। वाग्भटे तु तक्राद्यनुपानलोक्तं, यथा "लीढ्वाभि-त्रिफलाक्षौद्रसुस्निग्धमयोरजः। चूर्णितं तक्रमध्वाज्यलीढाभीभिः प्रयोजितम्" इति। एतदेव नवायसं सुश्रुते प्रमेहचिकित्सायां पठितम् ॥ ८ ॥

त्रिफलाया इत्यादि। चरकस्य। त्रिफलायास्त्रयो भागा इति लिखित्वा त्रयो भागाः, एवं चित्रकटुकादि, निर्देशस्य मानप्रधानत्वात्। चित्रकविड्ङ्गयोरपि प्रत्येकं पलम्। शिलाजत्वादिलौहचूर्णांशानां प्रत्येकं पञ्च पलानि, शर्करायाश्चाष्टौ पलानि, शिलाजतु च शिवागुग्गुलीक्तविधिना शोध्यम्। रूप्यमलस्य चेति रूप्यस्यावशाय-मागस्य यत् किट्टं निर्गच्छति तद्रूप्यमलं माक्षिकस्येति मारचणटनादिना गृहीत

विशालाकटुकामुस्ताकुष्ठदारुकलिङ्गकाः।
कर्षांशा हिपिचुं मूर्वां कर्षार्द्धां च गुणप्रियाम्।
पीत्वा तच्चूर्णमक्षोभिः सुखं खिन्नात् ततो मधु॥
पाण्डुरोगं ज्वरं दाहं कासं श्वासमरोचकम्।
गुल्मानाह्यामवातांश्च रक्तपित्तञ्च तज्जयेत्॥ १०॥
लौहपात्रे घृतं क्षीरं सप्ताहं पथ्यभोजनः।
पिबेत् पाण्डामयी शोथी ग्रहणीदोषपीड़ितः॥
कल्याणकं पञ्चगव्यं महातिक्तमथापि वा।
स्नेहनार्थं घृतं दद्यात् कामलापाण्डुरोगिणे॥

स्वर्णमाक्षिकस्य। अन्ये पलाक्षत्रतुनी भागाः पञ्चकषायलवणस्य चैत्यत्र तथा कषायलवणस्य इति पठन्ति; तेन कषायलवणेति शिलाजतुविशेषणं; ततश्च रसाञ्जनाधिकारे राजतं कटुकं श्वेतनिम्बादिना यच्छिलाजतु कषायलवणं गौरं तदिह गृह्यते इत्याहुः। एतत्तु न व्यवहरन्ति वृद्धाः। वाग्भटे तु लौहव्याने चूर्णं पठितम्, यथा "शाल्मल्यर्जुनकक्षायोलताः पञ्च पलाः पृथक्। चित्रकस्त्रिफलाश्चीरविदङ्गैः पलिकैः सह। मर्कराष्टपलीक्षिप्तायूषिता मधुनाप्लुताः" इति तदत्र प्रयोगे मेदा ऋषिरोधः, उक्तं हि "सुवर्णमथवा चूर्णं योगे यत्र न लभ्यते। तत्र खौरेन कर्म स्याद्भिषक् कुर्यादिचक्षणः" इति। पूर्वोक्तान्यवस्थापि शिलाजतुलौहभस्मस्वर्णमाक्षिकक्षीरजौषधिभिरेव दृश्यते, तेन तत्प्रकारवचनयोगे विरोध इति। उद्भ्रमः कर्षः। भक्षयेत्म् भक्षयेत्। यथाग्निबलतः सा पुरुषः॥ ९॥

विशालेत्यादि।—विशाला गोरक्षकर्कटी। कर्षांशा च घनप्रिया इत्यपपाठः किन्तु कर्षार्द्धांशेति। उक्तं हि चरके "विशालाकटुकामुस्ताकुष्ठदारुकलिङ्गकान्। कर्षोन्मितानसिविषां कर्षार्द्धांश्च प्रदापयेत्। कर्षौ मधुरसाही च सर्वचूर्णे सुखाम्बुना। यदिदं तं रसं पूतं पीत्वा खिन्नात् ततो मधु" इति; अतएव वचनबलात् कल्ककषायविधानमत्रापि योगे बोध्यम्, तेन तच्चूर्णे सुखैः कटुपञ्चकक्षीरिमूर्वांशैश्चतुर्गुणैश्चतुर्गुणैर्दत्वा बलपूतं कृत्वा पिबेत्, घनलाभे मधु खिन्नादित्यर्थः॥ १०॥

लौहपात्र इत्यादि।—अत्र लाभे चतुर्गुणं बोध्यं पाकानुपपत्तेः। कल्याणघृतं

रेचनं कामलार्त्तस्य स्निग्धस्यादौ प्रयोजयेत्।
ततः प्रशमनो कार्य्या क्रिया वैद्येन जानता ॥ ११ ॥
त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्या निम्बस्य वा रसः।
प्रातर्माक्षिकसंयुक्तः शीलितः कामलापहः ॥ १२ ॥
अञ्जनं कामलार्त्तानां द्रोणपुष्पीरसः स्मृतः।
निशागैरिकधात्रीणां चूर्णं वा सम्प्रकल्पयेत् ॥ १३ ॥
नस्यं कर्कोटमूलं वा ग्रेयं वा जालिनीफलम् ॥ १४ ॥
अयोरजोव्योषविड़ङ्गचूर्णम्
लिह्याद्धरिद्रां त्रिफलान्वितां वा।
सशर्करा कामलिनां त्रिभण्डी
हिता गवाक्षी सगुड़ा च शुण्ठी ॥ १५ ॥
दार्वी सत्रिफला व्योषविड़ङ्गान्ययसो रजः।
मधुसर्पिर्युतं लिह्यात् कामलापाण्डुरोगवान् ॥ १६ ॥

पयसाज्यघृतस्य, उन्मादे वक्ष्यति, मद्यात्तिक्तस्य कुष्ठे; रेचनस्य पित्तहरत्वेन ॥ ११ ॥

त्रिफलाया इत्यादि—स्पष्टम् ॥ १२ ॥

अञ्जनमित्यादि।—अञ्जनं नेत्राञ्जनं, द्रोणपुष्पी दशकलस इति केचित्। निशादिभिर्गुणाञ्जनं कार्य्यं, तदुक्तं सन्नाभरे "निशागैरिकधात्रीणां चूर्णैरञ्जनं सतम्।" एतच्च मधूक्तमूलाकया कार्य्यमित्याहुः ॥ १३ ॥

नस्यमित्यादौ।—कर्कोटमूलमिति कर्कोटमूलरस इत्यर्थः। जालिनी पीतधीवकः ॥ १४ ॥

सशर्करेत्यादि।—सुश्रुतस्य। त्रिभण्डी त्रिफला, रेचनार्थमयं योगः। गवाक्षी गोरक्षककर्कटी, श्वेतापराजिता इत्यन्ये; अवापि सशर्करेत्यादि योज्यमित्याह निश्चलः। कार्त्तिकस्तु सगुड़ा च शुण्ठीत्यत्र चकारं, भिन्नक्रमं योजयित्वा शुण्ठी सगुडेति व्याख्याय गवाक्षीमपि सगुड़ामाह। एवं सुश्रुतटीकायां डल्लनोऽपि व्याख्यातवान् ॥ १५ ॥

दार्वीत्यादि।—चरकस्य। दार्व्यादिक् ॥ १६ ॥

तुल्या अयोरजःपथ्याहरिद्राः क्षौद्रसर्पिषा।
चूर्णिता कामली लिह्याद् गुड़क्षौद्रेण वाभयाम् ॥ १७ ॥
धात्रीलौहरजोव्योषनिशाक्षौद्राज्यशर्कराः।
लीढ्वा निवारयत्याशु कामलामुद्धतामपि ॥ १८ ॥
दग्ध्वाक्षकाष्ठैर्मलमायसन्तु गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारान्।
विचूर्ण्य लीढ़ं मधुनाचिरेण कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहन्ति ॥१९
पाण्डुरोगक्रियां सर्वां योजयेच्च हलीमके।
कामलायाञ्च या दृष्टा सापि कार्य्या भिषग्वरैः ॥ २० ॥

विड़ङ्गाद्यं लौहम्—

विड़ङ्गमुस्तत्रिफलादेवदारुषडूषणैः।
तुल्यमात्रमयश्चूर्णं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ॥
तैरक्षमात्रां गुड़िकां कृत्वा खादेद् दिने दिने।
कामलापाण्डुरोगार्त्तः सुखमापद्यतेऽचिरात् ॥ २१ ॥

तुला इत्यादि स्पष्टम् ॥ १७ ॥

धात्रीत्यादि स्पष्टम् ॥ १८ ॥

दग्ध्वेत्यादि।—सुश्रुतस्य। अक्षवृक्षो विभीतकवृक्षः। सुश्रुते बहुपुस्तकेषु चन्द्राटादिषु गोमूत्रनिर्वापितसप्तवारमित्येव पाठो दृश्यते, अन्ये तु गोमूत्रनिर्वापित-मष्टवारमित्येव पठन्ति ॥ १९ ॥

पाण्डुरोगकामलाचिकित्सां हलीमकेऽप्यतिदिशति पाण्डुरोगक्रियेत्यादि। क्रिया विरेचनादिरूपा ॥ २० ॥

विड़ङ्गलौहे तुल्यमात्रमयश्चूर्णमिति मिलितविड़ङ्गचूर्णादिसर्वचूर्णसममयश्चूर्ण-मित्यर्थः। अत्र लौहस्य प्राधान्यात् तदपेक्षयैवाष्टगुणगोमूत्रेण लौहचूर्णं पक्वावतारिते च विड़ङ्गादिचूर्णस्य प्रक्षेप इति केचित्। अन्ये तु विड़ङ्गादिचूर्णसहितस्यैव लौह-चूर्णस्य पाकः; गोमूत्रस्याष्टगुणत्वं सर्वचूर्णापेक्षयैव। अत्र द्रवद्वैगुण्यं न व्यव हरन्ति वृद्धाः। पाकश्चात्र मुद्रापाकेनेत्याहुः। अक्षमात्रां गुड़िकां कुर्य्यात् न तु तत्प्रमाणं खादेत्। मात्रा देहादिबलापेक्षिणी; अतएव बुद्धा विभज्य कर्त्तव्या ॥ २१ ॥

त्र्यूषणाद्यं मण्डूरम्—

त्र्यूषणं त्रिफला मुस्तं विड़ङ्गं चव्यचित्रकौ।
दार्वीत्वङ्माक्षिको धातुर्ग्रन्थिकं देवदारु च॥
एषां द्विपलिकान् भागांश्चूर्णं कृत्वा पृथक् पृथक्।
मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमञ्जनसन्निभम्॥
मूत्रे चाष्टगुणे पक्त्वा तस्मिंस्तु प्रक्षिपेत् ततः।
उडुम्बरसमान् कुर्य्याद् वटकांस्तान् यथाबलम्॥
उपभुञ्जीत तक्रेण सात्म्यं जीर्णे च भोजनम्।
मण्डूरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम्॥
कुष्ठान्यजरकं शोथमूरुस्तम्भं कफामयान्।
अर्शांसि कामला मेहान् प्लीहानं शमयन्ति च॥

त्र्यूषणमित्यादि।—चरकस्य। दार्वीत्वगिति षष्ठीसमासः, न तु दार्वी त्वक् चेति; "ताप्यं दार्व्यास्त्वचं चव्यम्" इति वाग्भटवचनात्। ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम्। एभिश्चतुर्दशद्रव्यैः पृथग्द्विपलैरष्टाविंशतिपलानि भवन्ति। मण्डूरञ्च समुदितचूर्णाद्द्विगुणं सत् षट्पञ्चाशत्पलमानं भवति। गोमूत्रञ्च मिलितचूर्णापेक्षयाष्टगुणम्; पत्रोल्लेखागतत्वेन द्वैगुण्यमपि नास्ति। अन्ये तु मूत्रमष्टगुणं प्रत्यासत्त्या मण्डूरापेक्षयैव वदन्ति। चक्रेणाप्यनुमतोऽयं पक्षः। अतो दीपिकायामेव पक्षः प्रतिभातीत्युक्तम्। एतच्च न युक्तं, यदाह वाग्भटः "ताप्यं दार्व्यास्त्वचं चव्यं ग्रन्थिकं देवदारु च। व्योषादिनवकञ्चैव चूर्णयेद्द्विगुणं ततः। मण्डूरञ्चाञ्जननिभं सर्वतोऽष्टगुणे पचेत्। पृथग्विपक्वे गोमूत्रे वटकीकरणक्षमे। प्रक्षिप्य वटकान् कुर्य्यात् तान् खादेत् तक्रभोजनम्" इति। वाग्भटटीकायाञ्च सर्वत इति मण्डूरसहितचूर्णादष्टगुणं गोमूत्रमिति व्याख्यातम्। वृद्धवाग्भटेऽपि मूत्रं सर्वतोऽष्टगुणमित्युक्तम्। पृथक् पृथगिति एकपृथक्शब्दो द्विपलिकानीत्यनेन सम्बध्यते, द्वितीयपृथक्शब्दाच्च मण्डूरचूर्णमेव पृथक् कृत्वा पक्तव्यम्; तच्चिन्नासन्नपाके त्र्यूषणादिचूर्णप्रक्षेपः चूर्णबहुलत्वात्; एवं सर्वत्र बहुचूर्णप्रक्षेपविषये आसन्नपाक एव प्रक्षेपः, स्वल्पचूर्णस्य तु प्रक्षेपः सम्यक्पाके सत्येव, अतएवोक्तं "प्रायो न पाकचूर्णानां भूरिचूर्णस्य तेन हि। आसन्नपाके प्रक्षेपः स्वल्पस्य पाकमागते।" पाक-

निर्वाप्य वह्निगो मूत्रे मण्डूरं ग्राह्यमिष्यते।
ग्राहयन्त्यष्टगुणितं मूत्रं मण्डूरचूर्णतः॥ २२॥

पुनर्नवामण्डूरम्—

पुनर्नवाचित्रकगुडूचीपिप्पलीमरिचानि च।
विडङ्गं देवकाष्ठञ्च चित्रकं पुष्कराह्वयम्॥
त्रिफलां द्वे हरिद्रे च दन्तीञ्च चविकं तथा।
कुटजस्य फलं तिक्ता पिप्पलीमूलमुस्तकम्॥
एतानि समभागानि मण्डूरं द्विगुणं ततः।
गोमूत्रेऽष्टगुणे पक्त्वा स्थापयेत् स्निग्धभाजने॥
पाण्डुशोथोदरानाहगुल्मार्शःक्रिमिगुल्मनुत्॥ २३॥

वज्रवटकमण्डूरम्—

पञ्चकोलं समरिचं देवदारु फलत्रिकम्।
विडङ्गमुस्तयुक्ताश्च भागान्यिपलसम्मिताः॥
यावन्त्येतानि चूर्णानि मण्डूरं द्विगुणं ततः।
पक्त्वा चाष्टगुणे मूत्रे घनीभूते तदुत्तरेत्॥
ततोऽक्षमात्रान् वटकान् पिबेत् तक्रेण तक्रभुक्।
पाण्डुरोगं जयत्येष मन्दाग्नित्वमरोचकम्॥

नाशते इति सम्यक् पाक इत्यर्थः। पाकलक्षणञ्च "रसो गन्धः शुभः पाके वर्णः स्याद्गाढमर्दनात्" इति। एतन्मरसमानिति कर्षमानान्, पञ्चपलमावक्षेप इत्यर्थः। अक्षरकमात्रोपेम्। षड्गुण इति सप्त वारान्। पक्त्वेति तु याहयन्त्यष्टगुणितं मूत्रं मण्डूरचूर्णत इत्येव पाठो लिखितः। यतो द्वीपिलायां मण्डूरसंवेष्टनेनाष्टगुणत्वम्, तेनावर्तेव पक्वः प्रतिभातीति वदता लोहतन्त्रं; गोमूत्रं सर्वचूर्णत इति तेऽन्यादि प्रतिसंस्कृत्य लिखितम्॥ २२॥

पुनर्नवामण्डूरे गोमूत्रस्याष्टगुणत्वं मण्डूरापेक्षयैव, सन्निहितत्वात् व्यवहारात्। अन्यथा द्रव्यगुणं न व्यवहरन्ति॥ २३॥

मण्डूरवयवटके विडङ्गमुस्तयुक्ताश्च भागान्यिपलसम्मिता इति पञ्चकोलादिभागा

अर्शांसि ग्रहणीरोगमूरुस्तम्भमथापि वा।
क्रिमिं प्लीहानमुदरं गलरोगञ्च नाशयेत्॥
मण्डूरवज्रनामायं रोगानीकविनाशनः॥ २४॥

धात्र्यरिष्टम्—धात्रीफलसहस्रे द्वे पीड़यित्वा रसं भिषक्।
क्षौद्राष्टभागं पिप्पल्याचूर्णार्द्धकुड़वान्वितम्॥
शर्करार्द्धतुलोन्मिश्रं पक्वं स्निग्धघटे स्थितम्।
प्रपिबेत् पाण्डुरोगार्त्तो जीर्णे हितमिताशनः॥
कामलापाण्डुहृद्रोगवातास्रग्विषमज्वरान्।
कासहिक्कारुचिश्वासानेषोऽरिष्टः प्रणाशयेत्॥ २५॥

द्राक्षाघृतम्—पुराणसर्पिषः प्रस्थो द्राक्षार्द्धप्रस्थसाधितः।
कामलागुल्मपाण्डूर्त्तिज्वरमेहोदरापहः॥ २६॥

हरिद्राघृतम्—हरिद्रात्रिफलानिम्बवलामधुकसाधितम्।
मक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम्॥ २७॥

मूर्वाद्यं घृतम्—मूर्वातिक्तानिशावासकृष्णाचन्दनपर्पटैः।
त्रायन्तीवत्सभूनिम्ब-पटोलाम्बुददारुभिः॥
अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं सिद्धं क्षीरं चतुर्गुणम्।
पाण्डुताज्वरविस्फोट-शोथार्शोरक्तपित्तनुत्॥ २८॥

वेड़द्रुमसहितास्त्रिफलसंयुता इत्यर्थः। अत्रापि मण्डूरादिचूर्णमाढकमुदकं क्वथ्य; अर्द्धशुष्कञ्च पूर्ववत्॥ २४॥

धात्रीफलेत्यादि।—घृतकल्प। क्षौद्राष्टभागमिति क्षौद्रस्याष्टमो भागः, तेनाष्टसलकस्यस्य सप्त भागा इति सिध्यति; शर्कराईतुला पलाशात् पलानि, अर्द्धपलेति शैत्यकदोषात् प्रसादपाठः॥ २५॥

पुराणसर्पिष इति पुराणं दशवर्षस्थितं सर्पिः। जलमत्र चतुर्गुणमर्थात्। अन्ये तु "पिशङ्गीसनिकायान्तु पलान्यष्टौ समावपेत्। पुराणसर्पिषः प्रस्थं पचेत् क्षीरचतुर्गुणम्" इति हारीतदर्शनात् क्षीरमत्र चतुर्गुणमाहुः॥ २६॥

हरिद्रेत्यादौ।—क्षीरं चतुर्गुणम्॥ २७॥

व्योषाद्यं घृतम्—

व्योषं बिल्वं हिरजनी त्रिफला द्विपुनर्नवा।
मुस्तान्ययोरजः पाठा विड्भ्रं देवदारु च॥
हृद्विकान्ती च भार्गी च मक्षीरैस्तैः शृतं घृतम्।
सर्वान् प्रशमयत्येतद्विकारान् मृत्तिकाकृतान्॥ २८॥

इति पाण्डुरोगचिकित्सा।

रक्तपित्त-चिकित्सा।

नीहिन्नमादौ संयाह्यं बलिनोऽप्यनतय यत्।
मृत्पाण्डुग्रहणीदोषप्लीहगुल्मज्वरादिकृत्।
जीर्णे प्रवृत्तदोषस्य पूर्वं लोहितपित्तिनः॥
अक्षीणबलमांसाग्नेः कर्त्तव्यमपतर्पणम्।

मृत्पिण्डेन वटकेन वल्लकफलं खादेत्। २८॥

नीहिन्नमादि।—यान्नटकः। बिल्वं बिल्वफलादिः। व्योषत्रीणि कटादि त्रीणि यावत्। हृद्विकान्ती विशालेति ख्याता। भीरवस्त चतुर्थं भीरुम्। अरुष्कस्तु भीरं कृष्णमम्, अन्ये तु चतुर्थं वल्लिमाहुः। २८॥

इति पाण्डुरोगचिकित्साविवृतिः।

पाण्डुरोगवत् रक्तपित्तान्यपि पित्तरक्तरक्तवान्यभिधारात् पाण्डुरोगानन्तरं रक्तपित्तमाह नीहिन्नमित्यादि।—नीहिन्नमित्यादिना सौयुतक्रियामाह; उद्दिन्नमित्यनेन प्रकृतमुद्धरन्। अत्र इत्यनेन मृत्पर्णोक्तित्वं दर्शयति। चाटौ वटके दीयमाह वटिकादि। दीयमानस्य वटादिभिः सम्बन्धः, अन्यैवमिति शेषः। जीर्णं प्रवृत्तदोषस्येति—मृदुत्वम्। अविप्रवृत्तदोषस्येति पाठान्तरम्। अपतर्पणं लङ्घनम्, यत्रैव रक्तपित्ते लङ्घनपाचनदीपनानि हितानि, यथा "प्रायेण पित्तमुत्क्लिष्टं वातदोषात् वाग्भिः। इति" प्रायेति पित्तोत्क्लेशं वातादुत्क्लिष्टमाहुः।

ऊर्द्ध्वगे तर्पणं पूर्वं कर्त्तव्यञ्च विरेचनम् ॥
प्रागधोगमने पेया वमनञ्च यथाबलम् ॥ १ ॥
तर्पणं सघृतक्षौद्रलाजचूर्णैः प्रदापयेत्।
ऊर्द्ध्वगं रक्तपित्तं तत् पीतं काले व्यपोहति ॥
जलं खर्जूरमृद्वीकामधुकैः सपरूषकैः।
शृतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थं सशर्करम् ॥ २ ॥
त्रिवृता त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु।
मोदकः सन्निपातोर्द्ध्वरक्तपित्तज्वरापहः ॥ ३ ॥
शालपर्ण्यादिना सिद्धा पेया पूर्वमधोगते।
वमनं मदनोन्मिश्रो मन्थः सक्षौद्रशर्करः ॥ ४ ॥

इति। दोषनिदानापेक्षया यत् कर्त्तव्यं तदाह ऊर्द्ध्वग इत्यादि। यदाह चरकः "मार्गं दोषानुबन्धञ्च निदानं प्रसमीक्ष्य च। लङ्घनं रक्तपित्तादौ तर्पणं वा प्रयाजयेत्" इति। अस्यार्थः—यदि ऊर्द्ध्वमार्गगं सामं पित्तं कफस्थो दोषः स्निग्धोष्णञ्च निदानं तदा लङ्घनम्, अन्यथा तर्पणम् तर्पयतीति तर्पणमशनम्, तेन यवागूतर्पणञ्च ग्राह्यम्। ये तु शक्तुतर्पणे तर्पणमिति, तन्मते यवागूदानपक्षो न संगृहीतः स्यादित्याह प्रागधोगमन इति, अधोगे रक्तपित्ते प्राक् पूर्वं पेयादिकमित्यर्थः ॥ १ ॥

तर्पणमित्यादि।—चरकस्य। स्पष्टम्। येन द्रवेण शक्तूनामालोडनं कार्य्यं तदाह जलमित्यादि।—अथ खर्जूरादिना जलं षड्ङ्गविधानेन कार्य्यम्। एतच्च जलमत्यर्थं मधुरमप्यूर्द्ध्वगे कफसम्बन्धे रक्तपित्तव्याधिप्रत्यनीकतया यौगिकं ज्ञेयम् ॥ २ ॥

विरेचनमाह त्रिवृतेत्यादि।—त्रिवृतेति अरुणमूला; श्यामेति श्याममूला त्रिवृत्, न तु श्यामलता वृद्धदारको वा, चरके श्यामात्रिवृतः कल्पस्थाने पठितत्वात्। अत्र 'मोदके द्विगुणो गुडः' इति वचनात् शर्करायाश्चूर्णाद्द्विगुणमिच्छन्ति, मधु पुनरेकद्रव्यसमं किंवा मधुशर्करे मिलित्वा चूर्णाद्द्विगुणम्, उभयोरपि मोदकार्हत्वात्। अयं योगः सुश्रुतेऽपि पठ्यते; तट्टीकाकारस्तु त्रिफलायाः प्रत्येकं भागः, शर्करामाक्षिकन्तु मोदकयोग्यमाह ॥ ३ ॥

शालपर्ण्यादिना सिद्धेति।—शालपर्ण्यादि स्वल्पपञ्चमूलं तथातिसारे उक्तौ द्वौ

शालिषष्टिकनीवारकोरदूषप्रशातिकाः ।
श्यामाकश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥
मसूरमुद्गचणकाः समुद्गष्टाढ़कीफलाः ।
प्रशस्ताः सूपयूषार्थं कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ॥
शाकं पटोलवेत्राग्र-तण्डुलीयादिकं हितम् ।
मांसं लावकपोतादिशशैणहरिणादिजम् ॥ ५ ॥
विना शुण्ठीं षड़ङ्गेन सिद्धं तोयञ्च दापयेत् ॥ ६ ॥
क्षीणमांसबलं बालं वृद्धं शोषानुबन्धिनम् ।
अवम्यमविरेच्यञ्च स्तम्भनैः समुपाचरेत् ॥ ७ ॥
वृषपत्राणि निष्पीड्य रसं समधुशर्करम् ।
पिबेत् तेन शमं याति रक्तपित्तं सुदारुणम् ॥ ८ ॥

च स्वल्पमहद्भेदात् एवं शालपर्ण्यादित्रयमेव दोषाद्यपेक्षया देयमित्याहुः। व्यवहारस्तु प्रायः स्वल्पपञ्चमूलेनेति। वमनमिति।—मन्थो द्रवद्रव्यालोडिताः शक्तवः ॥ ४ ॥

शालीत्यादौ।—नीवार उड़िया, कोरदूषः कोद्रवः, स चेह पुरातनो ग्राह्यः, तेन कोरदूषस्य यद्रक्तपित्तहेतुत्वं चरके निदानस्थाने प्रोक्तं तदभिनवाभिप्रायेणेति केचित्। अन्ये तु निष्पावमाषपूपादियुक्तस्यैव कोषदूषस्य संयोगमहिम्ना रक्तपित्तहेतुत्वं निदाने प्रोक्तम्, केवलस्य तु कषायमधुरलघुत्वात् रक्तपित्तहन्तृत्वमेवाहुः। प्रशातिका रक्तशूका, रक्त उड़िया इति ख्याता, सा जलमध्ये प्रायो भवति। प्रियङ्गुः कङ्गुः कायोनीति लोके। आढ़की तूवरी ॥ ५ ॥

विना शुण्ठीमित्यादि स्पष्टम् ॥ ६ ॥

निषिद्धवमनविरेचनमाह क्षीणेत्यादि।—शोषानुबन्धिनं यक्ष्मानुबन्धयुतम् ॥ ७ ॥

स्तम्भनयोगानाह वृषेत्यादि।—वृषस्य पत्राणि पुटपाकविधिना उत्स्विद्य ततो रसो ग्राह्यः। अन्यथा तत्पत्रस्वरसो दुर्ग्रहो भवति। अयञ्च योग ऊर्द्ध्वगे बोध्य इत्याहुः। योगोऽयं मधुशर्कराव्यतिरेकेण तत्कृतकषायेणापि बोध्यः; यदाह वाग्भटः "पित्तासृक् शमयेत् पीतो निर्यासो वाटरूषजः। शर्करामधुसंयुक्तः केवलो वा शृतोऽपि वा" इति ॥ ८ ॥

अटरूषकनिर्यूहे प्रियङ्गुचूर्णिकाञ्जने।
विनीय लोध्रं मधौद्रं रक्तपित्तहरं पिबेत् ॥ ९ ॥
वासाकषायोत्पलमृन्मियङ्गुलोध्राम्बनाभीरुहकेशराणि।
पीत्वा सिताक्षौद्रयुतानि कन्यात् पित्तासृजोवेगसुदीर्णमाशु ॥ १०
तालीशचूर्णसंयुक्तः पेयः क्षौद्रेण वासकस्वरसः।
कफपित्ततमकश्वास-ज्वरभेदरक्तपित्तहरः ॥ ११ ॥
अटरूषकगुडूचीका-पथ्याक्वाथः सशर्करः।
क्षौद्रान्वयः कासनश्वासरक्तपित्तनियर्हणः ॥ १२ ॥
यामायां विद्यमानायामागायां जीवितस्य च।
रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थमवसीदति ॥ १३ ॥
समाक्षिकः फलगुफलोद्भवो वा

अटरूषकनिर्यूह इत्यादि।—अटरूषो वासकः; चूर्णिका क्षीराद्यौ यत्, तद-भावे चूर्णमेव; अञ्जनं रसाञ्जनम्; क्षौद्रान्वीयं क्षौद्रः। उक्तञ्च वाग्भटे "वासार-सेन मणिक्षीद्रसाञ्जनमधिकम्। पित्तासृक् प्रबलं पीतम्" इति। विनीय कल्कीकृत्य प्रक्षिपेति वा। प्रियङ्गादीनां मिलितानां कर्षं क्षौद्रस्य च कर्षं प्रक्षिप्य पिबेत्, पानिभावत्वात्। उक्तं प्रक्षिपेदिति कर्षचूर्णस्य कल्कलीकादि, तदा मात्रा क्षौद्रघृतादीनामिति। अन्ये त्वाहुः—चूर्णादीनां कर्षमानस्य रक्तपित्तयोग एव भवति। यदि पुनस्तोयपरिभाषानुसारेण प्रियङ्गादीनां प्रस्थेन यत्नेन तदा भेषजमुत्तमं स्यात्, प्रियङ्गादीनामल्पत्वं गुणं भवति; व्यवहारस्तु प्रियङ्गादि-कल्कक्षौद्रयोः प्रस्थैकं पृथक्त्वमात्रकं प्रक्षेप इति ॥ ९ ॥

वासाकषाय इत्यादि।—सुश्रुतस्य। उत्पलादीनां क्षौद्रान्तानां प्रक्षेपः। सितामधुसितागुडैः प्रस्थैकं मात्रः, उत्पलादीनां मिलितानां कार्षः इत्यर्थः ॥ १० ॥

तालीशेत्यादि।—अत्र वासकस्वरसेन पलम्, तालीशचूर्णस्य मासकद्वयम्, मधु मासमृतमिति व्यवहरन्ति ॥ ११ ॥

अटरूषकेत्यादि।—अटरूषकादयः क्षौद्रान्ता इति भैषजः, उक्तञ्च तेन यन्द्राटा-दिषु मधुसंदर्शयोति ॥ १२ ॥

वासायामित्यादि स्पष्टम् ॥ १३ ॥

पीतो रसः शोणितमाशु हन्ति ॥ १४ ॥
मदयन्त्यङ्घ्रिजः क्वाथस्तद्वत् समधुशर्करः ॥ १५ ॥
अतसीकुसुमसमङ्गावटावरोहत्वगम्भसा पीता ।
प्रशमयति रक्तपित्तं यदि भुङ्क्ते मुद्गयूषेण ॥ १६ ॥
कषाययोगैर्विविधैर्दीप्ताग्नौ निर्जिते कफे ।
रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत् तत्र वातोल्वणे पयः ॥
छागं पयोऽथवा गव्यं शृतं पञ्चगुणे जले ।
अभ्यसेत् ससिताक्षौद्रं पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ १७ ॥
द्राक्षया पर्णिनीभिर्वा बलया मधुकेन वा ।
श्वदंष्ट्रया शतावर्य्या रक्तजित् साधितं पयः ॥ १८ ॥
पक्वोडुम्बरकाश्मर्य्य-पथ्याखर्जूरगोस्तनाः ।

समाधिक इत्यादि ।—फल्गु फलं काकोडुम्बरिकाफलम् । अयं योगोऽधोगे भवति ॥ १४ ॥

मदयन्त्यङ्घ्रीति मदयन्ती मल्लिकाभेदः, तस्या मूलम् ॥ १५ ॥

अतसीत्यादौ ।—वटावरोहत्वगिति वटावरोहस्य त्वक् । एतत् सर्वं पिष्ट्वा अम्भसा पेयम् ॥ १६ ॥

क्षीरपानविषयमाह कषाययोगैरित्यादि ।—वाग्भटस्य । कषायाश्चूर्णकल्कादयः । पञ्चमूली स्वल्पा ; क्षीरपाकविधानेन पञ्चमूलीसाधितं पयः । अत्रापि ससिताक्षौद्रमिति योज्यम् । उक्तं हि वाग्भटे "पञ्चमूलेन लघुना शृतञ्च ससिता-मधु" इति ॥ १७ ॥

द्राक्षयेत्यादि ।—एते षड्योगाः । पर्णिनीभिरिति शालपर्णी-पृश्निपर्णी-मुद्ग-पर्णीमाषपर्णीभिरिति, एवं सर्वत्र बहुवचनान्ते ; द्विवचनान्ते त्वाद्ये द्वे । एते योगा विशेषेण मूत्रमार्गगे रक्तपित्ते ज्ञेयाः । तथा घृतस्य शर्करायाः प्रक्षेपोऽत्र बोध्यः । यदुक्तं वाग्भटे "जीवकर्षभकौ द्राक्षाबलामधुकगोक्षुरैः । पृथक् पृथक् शतं क्षीरं सघृतं सितयापि वा । गोकण्टकाभीरुशृतं पर्णिनीभिस्तथा पयः । हन्त्याशु रक्तं सरुजं विशेषान्मूत्रमार्गगम्" इति । एवञ्च सजीवकं सर्षभकमित्यादि चरकेणाप्युक्तम् ॥ १८ ॥

मधुना घ्नन्ति संलीढ़ा रक्तपित्तं पृथक् पृथक् ॥ १९ ॥
भद्रशाखोटकत्वग्रसविन्दुद्वितययुतो घृतद्विगुणः।
भूनिम्बकल्क ऊर्द्ध्वगपित्तास्रकासश्वासघ्नः ॥ २० ॥
खदिरस्य प्रियङ्गूणां कोविदारस्य शाल्मलेः।
पुष्पचूर्णन्तु मधुना लीढ्वा चारोग्यमश्नुते ॥ २१ ॥
अभया मधुसंयुक्ता पाचनी दीपनी मता।
श्लेष्माणं रक्तपित्तञ्च हन्ति शूलातिसारनुत् ॥ २२ ॥
वासकस्वरसे पथ्या सप्तधा परिभाविता।
कृष्णा वा मधुना लीढ़ा रक्तपित्तं द्रुतं जयेत्।
भावनायां द्रवो देयः सम्यगार्द्रत्वकारकः ॥ २३ ॥

पक्वोडुम्बरेत्यादि।—उडुम्बरादीनां फलानि पक्वानि, ततस्तेषां चूर्णानां मधुना लेहः। काश्मर्य्यं गाम्भारीफलम्, खर्जूरं पिण्डखर्जूरम्, गोस्तना द्राक्षा। मधुनेत्यादेर्देवादप्राप्तौ अनर्हत्वे वा सर्वत्र शार्करं जलं वङ्गसेनरसं कदल्यादिकुसुमसम्भवं वा ग्राह्यमित्यर्थः। नासाप्रवृत्तरुधिरेऽपि पक्वोडुम्बरफलं मधुना गुडेन च दृश्यते; उक्तं हि विन्दुसारे "उडुम्बराणि पक्वानि गुडेन मधुनापि वा। उपयुक्तानि निघ्नन्ति नासारक्तं नृणां ध्रुवम्" इति ॥ १९ ॥

भद्रेत्यादि।—भद्रस्तरुणः ॥ २० ॥

खदिरस्येत्यादि।—चरकस्य। चरके तु पुष्पचूर्णानि मधुना लिह्याद्वा रक्तपित्तनुदिति पाठः; टीकाकारोऽपि चूर्णानि तस्य रक्तपित्तनुदिति विशेषणं नोपपद्यत इति कृत्वा पुरुषविशेषणत्वमाह। संग्रहकारैश्च पुष्पचूर्णानि मधुना लीढ्वा चारोग्यमश्नुते इति प्रतिसंस्कृत्य लिखितम्। अयञ्च पुष्पचूर्णलेहो व्यस्तः, सर्वत्र विभक्त्यन्तत्वेन निर्देशादिति वृन्दटिप्पनी, किन्तु चरकटीकाकृद्भिर्न व्याख्यातोऽयमर्थः ॥ २१ ॥

अभयेत्यादि। अयं योगो यद्यपि पक्वोडुम्बरकाश्मर्य्येत्यादियोगमध्ये पठित एव तथापि फलविशेषकथनार्थमिह पुनरुक्तम् ॥ २२ ॥

वासकस्वरस इत्यादि।—कृष्णा च वासकस्वरसे भावितेति योज्यम्, भावना च सप्ताहम् उक्तम्; हि चन्द्राटे "दिवा दिवातपे शुष्कं रात्रौ रात्रौ च वासयेत्।

एलागुड़िका—

एलापत्रत्वचोऽर्द्धार्द्धाः पिप्पल्यर्द्धपलं तथा।
सितामधुकखर्जूरसृष्टीकाश्च पलोन्मिताः॥
संचूर्ण्य मधुना युक्त्या गुड़िकाः कारयेद्भिषक्।
अक्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेत्तु दिने दिने॥
कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां छर्दिं मूर्च्छां मदं भ्रमम्।
रक्तनिष्ठीवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम्॥
शोथप्लीहाऽग्न्यवातांश्च स्वरभेदं क्षतक्षयम्।
गुड़िका तर्पणी हन्या रक्तपित्तञ्च नाशयेत्॥ २४॥
लोहगन्धिनि निश्वासे चोद्गारे रक्तगन्धिनि।
पृथ्वीकां शाणमात्रान्तु खादेद्विगुणशर्कराम्॥ २५॥
नासाप्रदत्तरुधिरं घृतभृष्टं श्लक्ष्णपिष्टमामलकम्।
सेतुरिव तोयवेगं रुणद्धि मूर्द्धि प्रलेपनेन॥ २६॥
घ्राणप्रदत्ते जलमाशु देयं सशर्करं नासिकया पयो वा।
द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिबेद्वा सशर्करक्षेक्षुरसं हितं वा॥ २७॥

शुष्कं चूर्णीकृतं द्रव्यं समाहृत्य भावनाविधिः। द्रवैश्च यावता द्रव्यमेकीभूयाद्गुटिकां प्रजेत्। तावत्प्रमाणं निर्दिष्टं भिषग्भिर्भावनाविधौ" इति॥ २३॥

एलेत्यादि।—पलतौर्ये चरकस्य। अर्द्धार्द्धा इति प्रत्येकं कर्षार्द्धमानाः। एवं सितादयश्च प्रत्येकं पलोन्मिताः। युक्त्या इति यावता मधुना गुड़िका भवति तावन्मानं मधु देयम्। आज्यवातं वातरक्तम् अन्यत्रापि व्याख्येयम्॥ २४॥

पृथ्वीकां शाणमात्रामिति पृथ्वीका कणजीरकं न तु एर्ण्डीका, टीकाकृद्भिरव्याख्यातत्वात्। शाणौ मापचतुष्टयम्। कणजीरकस्य तीक्ष्णत्वे सत्यपि द्विगुणशर्करायोगात् प्रभावाद्वा भिषग्देयत्वम्॥ २५॥

नासेत्यादि।—धात्रीफलं हृते भक्षा कार्द्धिके पिष्ट्वा शिरसि लेपी देयः॥ २६॥

घ्राणप्रदत्त इत्यादि।—सुश्रुतस्य। जलादयः सशर्कराः सन्त नस्ययोगा इति नयदासः। तथा उक्तमपि घ्राणप्रदत्ते सशर्करं पानीयम्, पयोऽपि सशर्करम्,

नस्यं दाड़िमपुष्पोत्थो रसो दूर्वाभवोऽथवा।
आम्रास्थिजः पलाण्डोर्वा नासिकास्रुतरक्तजित् ॥ २८ ॥
मेढ्रगेऽतिप्रवृत्ते तु वस्तिरुत्तरसंज्ञितः।
शृतं क्षीरं पिबेद्वापि पञ्चमूल्या तृणाह्वया ॥ २९ ॥

दूर्वाद्यं घृतम्—

दूर्वा सोत्पलकिञ्जल्का मञ्जिष्ठा सैलवालुका।
सिता शीतमुशीरञ्च मुस्तं चन्दनपद्मकम् ॥
विपचेत् कार्षिकैरेतैः सर्पिराजं सुखाग्निना।
तण्डुलाम्बु त्वजाक्षीरं दत्त्वा चैव चतुर्गुणम् ॥
तत्पानं वमतो रक्तं नावनं नासिकागते।

तथा द्राक्षारसमपि सशर्करं नासिकया पिबेत्। तथा क्षीरघृतं क्षीरमथनीहृतघृतं तच्च सशर्करं नासिकया पिबेत् एवमिक्षुरसमपि नासिकया पिबेत्। वृन्दटीप्पन्यान्तु केवलद्राक्षारसस्य नस्यमिक्षुरसस्य च नस्यमित्युक्तम्, इदमपि युक्तम्; यदाह चरकः "द्राक्षारसस्येक्षुरसस्य नस्यं क्षीरस्य दूर्वास्वरसस्य चैव" इति। चक्रस्तु नासिकया इत्यत्र नस्तकयेति पठित्वा नासापुटयोरिति विवृतवान्। केचित् तु मूर्ध्नि क्षेपेनेत्यतो मूर्ध्नि इति पदमनुवृत्य अत्र मूर्ध्नि जलं देयमित्यर्थमाहुः। तन्न, नासाप्रवृत्तरुधिरमित्यादि चरकवचनम्; घ्राणप्रवृत्त इत्यादि सौश्रुतम्; तस्मात् दुरन्वयः। हितं वेत्यत्र हिमं वेति पाठोऽपि ज्ञेयः ॥ २७ ॥

नस्यमित्यादि।—चत्वारो योगाः; चरकेऽप्युक्तं "द्राक्षारसस्येक्षुरसस्य नस्यं क्षीरस्य दूर्वास्वरसस्य चैव। यवासमूलानि पलाण्डुमूलं नस्यं तथा दाड़िमपुष्पतोयैः" इति। एवं वाग्भटेऽप्युक्तम्। केचित् तु "रसे दाड़िमपुष्पस्य दूर्वारससमन्विते", इति तन्त्रान्तरप्रदर्शनादत्रापि दूर्वारस-दाड़िमरसाभ्यामेक एव योग इत्याहुः ॥ २८ ॥

मेढ्रग इत्यादि।—पञ्चमूल्या तृणाह्वयेति तृणपञ्चमूल्या, यदुक्तं सुश्रुते "कुशकाशशरेक्षुदर्भाः" इति। अत्र दर्भा उलुघासः। चरके तु "शरेक्षुकाशदर्भाणां शालीनां मूलमेव च" इति। उभयमपि शस्तम् ॥ २९ ॥

दूर्वाघृते शीतं श्वेतचन्दनमिति वृन्दः। अन्ये तु बहुवारत्वचं रसाञ्जनं वेत्याहुः।

कर्णाभ्यां यस्य गच्छेत्तु तस्य कर्णौ प्रपूरयेत्॥
चक्षुःस्रावित्वि रक्ते तु पूरयेत् तेन चक्षुषी।
मेढ्रपायुप्रदुष्टे तु वस्तिकर्मसु तद्धितम्॥
रोमकूपप्रदुष्टे तु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत्॥ ३०॥

शतावरीघृतम्—शतावरी दाडिमतिन्तिडीकम्

काकोलिमेदे मधुकं विदारीम्।
पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य
घृतं पचेत् क्षीरचतुर्गुणं भ्रः।
कामज्वरानाहविबन्धगुल्मं
तद्रक्तपित्तं घृतमाशु हन्यात्॥ ३१॥

हृद्यं शतावरीघृतम्—

शतावर्य्यास्तु मूलानां रसप्रस्थद्वयं मतम्।
तत्समञ्च भवेत् क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥
जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा तथैव च।
काकोली क्षीरकाकोली मृद्वीका मधुकं तथा॥
मुद्गपर्णी माषपर्णी विदारी रक्तचन्दनम्।
शर्करामधुसंयुक्तं सिद्धं विस्रावयेद्घृतम्॥
रक्तपित्तविकारेषु वातरक्तगदेषु च।

यथादोषमेव रक्तप्रसादो शीतसंग्रहणे शीतलात् व्यवहारस्तु प्रायः त्रैलक्यभेषजेति। तस्तु लाक्षु, लक्षाधीरघ प्रस्थं चतुर्गुणम्, दत्त्वा चैवेति पक्वादित्यादुः॥ ३०॥

शतावरीत्यादि।—हरदत्तस्तु। शेषिदेव दाडिमकल्कम् क्षीरपयिकसिद्धाः। तिन्तीडीकं गदाद्रकम्। काकोलीयुग्मे मेदे काकोलीमेदे, मध्यपदलोपी समासः; किंवा काकोलीशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते द्विशब्दः, मेदे इति मेदाद्वयम्, तस्मात्-मरमसाधात्; यत्तु हि "काकोली मधुकं मेदे तिन्तिडीकं गदाद्रिकम्। शतावरीं विदारीञ्च क्षीरपूरकटाश्चिताम्। पिष्ट्वा चतुर्गुणे क्षीरे प्रक्षेपाद्यं घृतापहम्" इति॥ ३१॥

चीणमुक्तेषु दातव्यं वाजीकरणमुत्तमम् ॥
अङ्गदाहं शिरोदाहं ज्वरं पित्तसमुद्भवम्।
योनिशूलञ्च दाहञ्च मूत्रकृच्छ्रञ्च पैत्तिकम् ॥
एतान् रोगान् निहन्त्याशु छिन्नाभ्राणीव मारुतः।
शतावरीसर्पिरिदं वलावर्णाग्निवर्द्धनम् ॥
क्षेत्रपाटः स्मृतः कल्कः काल्कवन्मधुशर्करे।
इति वाक्यबलात् क्षेत्रे प्रक्षेप्यं पादिकं भवेत् ॥ ३२ ॥

वासाद्यं घृतम्—वासां मञ्जिष्ठां सपलाशमूलां
कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः।
प्रदाय कल्कं विपचेद्घृतं तत्
सक्षौद्रमाशैव निहन्ति रक्तम् ॥
शमस्य कोविदारस्य हपुषस्य वासुभस्य च।
कल्काभ्यत्वात् पुष्पकल्कं प्रस्थे पलचतुष्टयम् ॥ ३३ ॥

सप्तलावरीरसे कर्कटशृङ्गमधुशर्करयोर्मिलित्वा पादिकः प्रक्षेपः, अतएवाह क्षेत्रपाट इत्यादि ॥ ३२ ॥

वासाद्यमित्यादि।—अत्रकृत्। अत्राष्टांशा विधानात् क्वाथविधानेन षेडशगुणम्। "निष्कलार्द्धं प्रयोक्तव्या न तासां दिगुणो भवेत्" इति वचनात्। क्वाथार्थं जलं दत्त्वा कर्षांशैः वचायाः क्वाथः। एतं हि भाषाटीकायां "समूलमलकं पिष्ट" इत्र मलकशब्देन। मञ्जिष्ठांशाद्विगुणेन घृतं तेन विपाचयेत्। तत् पुनश्च सक्षौद्रं सर्पिः विषमज्वरितम्" इत्यादि। अत्र वासाक्वाथकल्कः; अतः प्रस्थेऽपि पलचतुष्टयम्, अपरञ्च कोविदारस्य हपुषेति वचनाद्वासाद्यविभागात्। अनानिर्दिष्टप्रमाणत्वात् षोडशे प्रस्थ एव ग्राह्यः। अतएवोक्तम्, "अनिर्दिष्टप्रमाणानां षोडशो प्रस्थ इष्यते" इति। यत् पुनः "क्षेत्रपाकविधौ क्वथ प्रमाणं नेक्षितं क्वचित्। क्षेत्रे कल्कं तत्र पश्येत् कल्कवर्जन तु" इति परिभाषया क्षेत्रकुडवपाकाभिधानं तत् तु तत्सम्बन्धिपथ्यं क्षेत्रम्। सक्षौद्रमिति कल्कवन्मधुशर्करे इति वचनेन पूर्वात् पादिकत्वं क्षेत्रम्। अन्ये तु कल्कवर्जनमधुशर्करे इत्यनिर्दिष्टत्वात् कल्कस्यात्र चतु-

कामदेवघृतम्—

अश्वगन्धापलशतं तदर्द्धं गोक्षुरस्य च ।
शतावरी विदारी च शालपर्णी बला तथा ॥
अश्वत्थस्य च शुङ्गानि पद्मबीजं पुनर्नवा ।
काश्मरीफलमेतत्तु माषबीजं तथैव च ॥
पृथग्दशपलान् भागांश्चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ।
चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
मृद्वीका पद्मकं कुष्ठं पिप्पली रक्तचन्दनम् ।
बालकं नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफलं तथा ॥
नीलोत्पलं शारिवे द्वे जीवनीयं विशेषतः ।
पृथक् कर्षसमञ्चैव शर्करायाः पलद्वयम् ॥
रसस्य पौण्ड्रकेक्षूणामाढ़कं तत्र दापयेत् ।
चतुर्गुणेन पयसा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
रक्तपित्तं क्षतक्षीणं कामलां वातशोणितम् ।
हलीमकं तथा शोथं स्वरभेदं बलक्षयम् ॥
अरोचकं मूत्रकृच्छ्रं पार्श्वशूलञ्च नाशयेत् ।
एतद्राज्ञां प्रयोक्तव्यं बह्वन्तःपुरचारिणाम् ॥
स्त्रीणाञ्चैवानपत्यानां दुर्बलानाञ्च देहिनाम् ।
क्लीवानामल्पशुक्राणां जीर्णानामल्परेतसाम् ।

प्यवलात् मधुनोऽपि चतुष्पलत्वमाहुः । अत्र केचिच्चरके "कासं ज्वरं पित्तभवञ्च शूलं गुल्मं यकृत्प्लीहगदांश्च हन्ति" इति फलग्रहं पठन्ति । वाग्भटेऽप्युक्तं "पित्तगुल्मयकृच्छ्वासकासहृद्ग्रहकामलाः । तिमिरज्वरवीसर्पस्वरभेदांश्च नाशयेत्" इति ॥ ३३ ॥

अश्वगन्धेत्यादौ ।—तदर्द्धमिति गोक्षुरस्य पञ्चाशत् शलानि ; शतावर्य्यादीनां द्वयोस्तानाञ्च प्रत्येकं पञ्चाशत् पलानीत्यर्थः ; अश्वत्थशुङ्गादीनाञ्च पञ्चानां पृथक् दश

युक्तसर्पिर्यदा पश्येत् तदा सिद्धेऽत्र निक्षिपेत्।
पिप्पलीशृङ्गवेराभ्यां द्वे पले जीरकस्य च।
त्वगेलापत्रमरिचधान्यकानां पलार्द्धकम्।
न्यस्येत् चूर्णीकृतं तत्र दर्व्या सङ्घट्टयेत् पुनः॥
तत् पक्वं स्थापयेद्भाण्डे दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्द्धकम्।
तद्यथाग्निबलं खादेद् रक्तपित्ती क्षतक्षयी॥
कासश्वासतमश्छर्दितृष्णाज्वरनिपीड़ितः।
वृष्यं पुनर्नवकरं बलवर्णप्रसाधनम्॥
उरःसन्धानकरणं बृंहणं स्वरवर्द्धनम्।
अश्विभ्यां निर्मितं सिद्धं कुष्माण्डकरसायनम्॥
खण्डामलकमानानुसारात् कुष्माण्डकद्रवात्।
पात्रं पाकाय दातव्यं यावान् वात्र रसो भवेत्।
अत्रापि मुद्रया पाको निस्त्वचं निष्कुलीकृतम्॥ ३६॥

परेण सम्बन्धात् जीरकस्य पलार्द्धमित्याहुः; तन्न, तन्त्रान्तरविरोधात्। त्वगेलादीनाञ्च पञ्चानां प्रत्येकं पलार्द्धम्। आयुर्वेदसारेऽप्युक्तं "कुष्माण्डकानां रूढ़ानां स्विन्नं शतपलं पचेत्। प्रतप्ते हविषः प्रस्थे मधुवर्णेऽत्र वीक्षिते। खण्डाच्छतं कणाजाज्योर्द्विपलं नागरादपि। धान्वीषणं त्रिगन्धञ्च पृथगर्द्धपलांशिकम्। घृतार्द्धं माक्षिकोपेतं तत् खादेदस्रपित्तजित्" इति। घृतार्द्धमिति प्रस्थार्द्धमानमित्यर्थः। खण्डामलकमानानुसारादित्यादि।—खण्डामलके कुष्माण्डतुलार्द्धे कुष्माण्डरसामलकरसयोः प्रत्येकं प्रस्थ इत्युक्तः; तेन कुष्माण्डशतपले पात्रमिति द्वैगुण्येन प्रस्थचतुष्टयं दातव्यमित्यर्थः। पक्षान्तरमाह यावान् वात्र रसो भवेदिति। स्विन्नकुष्माण्डस्यातिपीड़नेन यावान् रसो भवति तावतैव पाक इत्यर्थः। व्यवहारोऽप्यनेनैव। युक्तश्चायं पक्षः, उक्तं हि तन्त्रान्तरे "वृद्धं पुरातनञ्चापि कुष्माण्डं कठिनं दृढ़म्। त्वक्शिराभ्यां विनिर्मुक्तमन्तर्बीजैर्विवर्जितम्। स्विन्नं सुपिष्टं दृषदि वस्त्रेणैव प्रपीड़ितम्। विशुष्कमातपे किञ्चिद् ग्राह्यं तत् तुलया धृतम्। औडुम्बरकटाहे तु पचेत् प्रस्थे च सर्पिषः। कृत्वा क्षौद्रनिभं तस्मिन्

॥ ॥ द्व पले जीरकस्य च ।
त्वगेलापत्रमरिचधान्यकानां पलार्द्धकम् ।
न्यस्येत् चूर्णीकृतं तत्र दर्व्या सङ्घट्टयेत् पुनः ॥
तत् पक्वं स्थापयेद्भाण्डे दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्द्धकम् ।
तद्यथाग्निबलं खादेद् रक्तपित्ती क्षतक्षयी ॥
कासश्वासतमश्छर्दितृष्णाज्वरनिपीड़ितः ।
वृष्यं पुनर्नवकरं बलवर्णप्रसाधनम् ॥
उरःसन्धानकरणं बृंहणं स्वरवर्द्धनम् ।
अश्विभ्यां निर्मितं सिद्धं कुष्माण्डकरसायनम् ॥
खण्डामलकमानानुसारात् कुष्माण्डकद्रवात् ।
पात्रं पाकाय दातव्यं यावान् वात्र रसो भवेत् ।
अत्रापि मुद्रया पाको निस्त्वचं निष्कुलीकृतम् ॥ ३६ ॥

परेण सम्बन्धात् जीरकस्य पलार्द्धमित्याहुः; तन्न, तन्त्रान्तरविरोधात् । त्वगेलादीनाञ्च पञ्चानां प्रत्येकं पलार्द्धम् । आयुर्वेदसारेऽप्युक्तं "कुष्माण्डकानां रूढ़ानां स्विन्नं शतपलं पचेत् । प्रतप्ते हविषः प्रस्थे मधुवर्णेऽत्र वीक्षिते । खण्डाच्छतं कणाजाज्योर्द्विपलं नागरादपि । धान्योषणं त्रिगन्धञ्च पृथगर्द्धपलांशिकम् । घृतार्द्धं माक्षिकोपेतं तत् खादेदस्रपित्तजित्" इति । घृतार्द्धमिति प्रस्थार्द्धमानमित्यर्थः । खण्डामलकमानानुसारादित्यादि ।—खण्डामलके कुष्माण्डतुलार्द्धे कुष्माण्डरसामलकरसयोः प्रत्येकं प्रस्थ इत्युक्तः; तेन कुष्माण्डशतपले पात्रमिति द्वैगुण्येन प्रस्थचतुष्टयं दातव्यमित्यर्थः । पक्षान्तरमाह यावान् वात्र रसो भवेदिति । स्विन्नकुष्माण्डस्यातिपीड़नेन यावान् रसो भवति तावतैव पाक इत्यर्थः । व्यवहारोऽप्यनेनैव । युक्तश्चायं पक्षः, उक्तं हि तन्त्रान्तरे "वृद्धं पुरातनञ्चापि कुष्माण्डं कठिनं दृढ़म् । त्वक्शिराभ्यां विनिर्मुक्तमन्तर्बीजैर्विवर्जितम् । स्विन्नं सुपिष्टं दृशदि वस्त्रेणैव प्रपीड़ितम् । विशुष्कमातपे किञ्चिद् ग्राह्यं तत् तुलया धृतम् । औडुम्बरकटाहे तु पचेत् प्रस्थे च सर्पिषः । कृत्वा क्षौद्रनिभं तस्मिन्

वासाखण्डकुष्माण्डकः—

पक्वाशय पलं स्निग्धं कुष्माण्डात् ग्रहमाव्यतः।
मांसं पलगतं खण्डं वासाक्वाथाढ्के पचेत्॥
सुस्ताधात्रीशुभाभार्गीत्रिसुगन्धैश्च वार्षिकैः।
ऐलेयविश्वधन्याया-मरिचैश्च पलांशिकैः॥
पिप्पलीकुडवक्षैव मधुमाणीं प्रदापयेत्।
एतच्चूर्णीकृतं तत्र दद्यात् सम्दृश्येत् पुनः॥
तद्यथाग्निबलं खादेद् रक्तपित्ती क्षतक्षयी।
हृद्यं पुनर्नवकरं बलवर्णकरञ्च तत्॥
कासं श्वासं क्षयं हिक्कां रक्तपित्तं श्लीपदकम्।
हृद्रोगमग्निपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति॥ ३७॥

पिपेत् रक्तपित्ते शिवक्। कुष्माण्डपोडशाद् यीर्थं यत् तेन विपचेत् पुनः इति। सुस्ताधात्री इत्यादि—धात्रीशिवीडशाश्च विशं सुस्ता, तथा धात्री शेषः। एतचोप सम्पाद्य, नेमाशादपि पक्वाशयं मांसं यम्॥ ३६॥

पक्वाशय पलमित्यादि।—अत्रापि पूर्ववत् विधानम्, केवलकुष्माण्डात् पक्वाशयं मांसम्। न चात्र खण्डकुष्माण्डस्य कुष्माण्डस्या वाचः, वाक्यार्थं वासाक्वाथस्यैवोपयोगात्। वासाक्वाथचतुःषष्टिः पलानि, जलमपि पलचतुःषष्टिः अराबः व्याख्यातु पोडशाराबप्रमाणकम्। अथवा वैद्यानोपयोगात्, सिद्धमेव पलद्वात्रिंशत्कम्। मधुमाक्षीति मधुमाक्षीकृतौ पलानि। अत्र विधिस्तु मात्रिकायां ५ मुक्तमिश्रितानि; किन्तु "मात्रिकाकुडवो येति या या संख्या पलैः समा। आर्द्रद्रव्ये द्रवे चैव स तत्र विगुणं विदुः" इति मधनात्, यथा चारग्वधादिमधने मात्रिकाष्टौ पलानीत्यवधारणादष्टावेव पलानि, न तदर्द्धगुणात् षोडश पलानीत्यर्थः। अत्रेऽपि पूर्वं अराबमित्यत्र पूर्णपदेन अराबं द्वैगुण्यमाप्तः सूचितः, तथापि पूर्णपदं द्वैगुण्यनिषेधपरम्, अन्यथा पूर्णपदं व्यर्थं स्यात्। चक्रस्तु मात्रिकाकुडवो येति वचनात् क्वापि कचिदप्यनिर्वितलादमार्थेन मात्रिकायां द्वैगुण्यमिच्छन् परकीयमनुमात्रिकया पीडयपलम् व्याख्यातवान्॥ ३७॥

तन पादावश ण पाच दाढ़कं ।॥
चूर्णानामभयानाञ्च खण्डाच्छुन्नाच्छतं तथा ।
द्वे पले पिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् ॥
कुड़वं पलमात्रन्तु घातुर्जातं सुचूर्णितम् ।
चिप्ता विलोड़ितं खादेट् रक्तपित्ती क्षतक्षयी ।
श्वासकासपरीतश्च यक्ष्मणा च प्रपीड़ितः ॥ ३८ ॥

खण्डकाद्यो लौहः—

शतावरी छिन्नरुहा क्षपमुण्डतिकां वला ।
तालमूली च गायत्री विफलायास्त्वचस्तथा ।
भार्गी पुष्करमूलञ्च पृथक् पञ्च पलानि च ।
जलद्रोणे विपक्तव्यमष्टभागावशेषितम् ॥
दिव्यौषधहृतस्यापि माक्षिकेण हृतस्य वा ।

तुलामादायेत्यादि।—शतावरी वासा, एवं सर्वत्र, निम्बादिकमपि। उक्तं हि "वासानिम्बपटोलकैतकवलाकुष्माण्डकेन्दीवरी-वर्षाभूकुटजाङ्गलीसहिते द्वे मूलिगन्धाहते। मांसं नातबला सहाचरपुरी छिन्नाट्टके नित्यशो याद्याक्षन्चषणेन न दिगुधिता ये चेतुजाता बलाः" इति। अष्टगुणे जले इति शरावद्वये; गाव इत्यत्र गुण्यम्, "न द्वे गुण्यं तुलामाने पलीक्षे खागते तथा" इत्युक्तेः। पादशेषाच्च पञ्चविंशतिशरावाः। चूर्णानामिति हरीतकीचूर्णानामादकं चतुःषष्टिपलानीत्यर्थः; प्रायो न पाकयूर्णानामिति प्रायःशब्दात् पाकोऽप्यस्तीति सूचयति, तेन चूर्णानां पाकोऽपि न विरोधः। धातुर्जातं पलमानमिति प्रत्येकं पलमानम्, निर्देशस्य मानप्रधानत्वात् ॥ ३८ ॥

खण्डाद्यं लौहमाह शतावरीत्यादि।—छिन्नरुहा गुडूची; क्षपा वासकः; मुण्डतिका मुण्डोरी; गायत्री खदिरः। विफलायास्त्वच इति निरस्थिविफलायाः। दिव्यौषधिर्मनःशिला, कषामूलं वा; माक्षिकं स्वर्णमाक्षिकम्; मनःशिलामार्ग-माक्षिकाभ्यां प्रत्येकं मिलित्वा वा प्रक्षिप्य दग्धाच्च लौहं मारयेत्पश्चात्। खण्डतुल्य-

पलद्वादशकं देयं कल्कलोहस्य चूर्णितम् ॥
खण्डतुल्यं घृतं देयं पलषोड़शिकं बुधैः ।
पचेत् ताम्रमये पात्रे गुड़पाको यथा मतः ॥
प्रस्थार्द्धं मधुनो देयं शुभाश्मजतुकत्वचः ।
शुण्ठी विड़ङ्गं कृष्णा च शुण्ठ्याजाजी पलं पलम् ॥
त्रिफला धान्यकं पत्रं द्वयं मरिचकेशरम् ।
चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥
यथाकालं प्रयुञ्जीत विड़ालपदकं ततः ।
गव्यक्षीरानुपानञ्च सेव्यं मांसरसं पयः ।
गुरुहव्यानुपानानि स्निग्धं मांसादि हृंसणम् ॥
रक्तपित्तं क्षयं कासं पक्तिशूलं विशेषतः ।
वातरक्तं प्रमेहञ्च शीतपित्तं वमिं क्रिमीन् ॥
अर्शांसि पाण्डुरोगञ्च कुष्ठं प्लीहोदरं तथा ।
आशुहन्ति रक्तसंस्रावमरुपित्तं निहन्ति च ॥
आरोग्यं पुत्रदं श्रेष्ठं कामाग्निबलवर्द्धनम् ।
चक्षुष्यं हृंहणं हृद्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
ओकरं लाघवकरं खण्डकाद्यं प्रकीर्त्तितम् ॥
छागं पारावतं मांसं तित्तिरिः कुकराः शशाः ।
कुरङ्गाः कृष्णसाराश्च तेषां मांसानि योजयेत् ॥

मिति भेदः ; तेन खण्डेनापि द्वादश पलानि । केचित् तु रक्तपित्तहरणाय खण्डस्य प्रभूतगुणत्वमाश्रित्य खण्डतुल्यमिति शोभयन्ति ; तत् तु न साधु, शीघ्रयोगित्वादस्य भाण्डाधारेण तन्मात्रापकर्षस्यायुक्तत्वात् ; रक्तपित्तप्रशमनीकल्पे लोहस्य साधनत्वेन एव गणाभिधानात् विशेषतो रक्तपित्तहरत्वम् । तत् तु हृद्यं पुष्टादिभावितत्वेन मण्डलीर्यकत्वशीतपक्वम् । व्यवहारश्च भाण्डमात्रेण । प्रस्थार्द्धमिति षोड़श पलानि । शुभा भल्लातकी ; अश्मजतुकं शिलाजतु ; लक्ष्

शुष्कमूलकजीराख्यं पटोलं बृहतीफलम् ॥
फलं वार्त्ताकु पक्वान्नं खर्जूरं स्वादु दाड़िमम् ।
ककारपूर्वकं यच्च मांसच्छानूपसम्भवम् ॥
वर्जनीयं विशेषेण खण्डकाद्यं प्रकुर्वता ।
लोहान्तरवदत्रापि पुटनादिक्रियेष्यते ॥ ३९ ॥
यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं वहिरन्तश्च भेषजम् ।
रक्तपित्ते हितं तच्च शोणितहितञ्च यत् ॥ ४० ॥

इति रक्तपित्तचिकित्सा ।

गुडवत्; यमादीनां जीरकान्तानां प्रत्येकं पलम्; त्रिफलादीनां केशरान्तानां प्रत्येकं द्वयं कर्षद्वयमित्यर्थः । विड़ालपदकं कर्षः; एतच्च पूर्वयुगपुरुषाभिप्रायेण मानमुक्तम्, व्यवहारस्तु रक्तिविंशतुःपञ्चकादारभ्य रक्तिद्वयवृद्ध्या मापचतुष्टयं यावत् द्रष्टिः । गव्यजीरानुपानमिति लौहापेक्षया चतुःषष्टिगुणम्, लौहान्तरे यथा दर्शनात् । उक्तं हि "अनुपानं चतुःषष्टिगुणं प्राहुः सदा बुधाः" इति । जीराख्यमिति जीराख्यशाकं मारिशाकारं चन्यकादौ जीरेति ख्यातम् । ककारपूर्वकमिति विहितान् ककारकरञ्जकपसारान् विहाय, दद्यात् । ककारपूर्वकं कर्पोतक-कर्कोटादि तत् परित्याज्यम् । अम्लतसारलौहवदत्रापि पलिमन्नादि श्रेयं नद्युद्भूत-मद्यादिकञ्च । अत्र केचित् गन्धकाभ्रसयोगं कुर्वन्ति; एतदतुकूलञ्च वचनं पठन्ति, "न रसेन विना लौहं गन्धकाभ्रकं विना" इति, तथा "चपलेन विना लौहं यः करोति पुनर्नवि । उदरे तस्य किट्टानि जायन्ते नात्र संशयः" इति । एतत् तु न व्यवहारसिद्धम् । यतः रसाभ्रसहितलौहप्रयोगस्य प्रशस्तताप्रतिपादनाय तथाभूतगुग्गुलौ मिलितिकिट्टादित्यागपक्षदानिर्देश्यर्थमभ्रकस्यावश्यं प्रक्षेप-णादेश्च फलातिशयप्रतिपादनार्थमपि चतुःसमलौहे यावद्वयमिदं पठितम् । पुनर्नि-र्दिति, इदंशब्दात् वचनद्वयमपि तत्रैव बोध्यं, नान्यत्र । अन्यथा सामान्यत एव परिभाषितमिदं स्यादिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

इति रक्तपित्त-चिकित्सा-विवृतिः ॥

अथ यक्ष्मचिकित्सा।

शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गादयः शुभाः।
मद्यानि जाङ्गलाः पक्षिमृगाः शस्ता विशुष्यताम्॥
शुष्यतां क्षीणमांसानां कल्पितानि विधानवित्।
दद्यात् क्रव्यादमांसानि बृंहणानि विशेषतः॥ १॥
दोषाधिकानां वमनं शस्यते सविरेचनम्।
स्नेहस्वेदोपपन्नानां सस्नेहं यन्न कर्षणम्॥
शुद्धकोष्ठस्य युञ्जीत विधिं बृंहणदीपनम्।
शुक्रायत्तं बलं पुंसां मलायत्तं हि जीवितम्।
तस्माद्यत्नेन संरक्षेद् यक्ष्मिणो मलरेतसी॥ २॥

यक्ष्मरूपेषु पित्तास्रस्य चागम इति रक्तपित्तानन्तरं राजयक्ष्मचिकित्सितमुच्यते। शालीत्यादि।—शाल्यादिकं संवत्सरातिक्रान्तं, यदाह वाग्भटः "शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गं समातीतम्" इति। क्रव्यादमांसानीति क्रव्यादा व्याघ्रगृध्रादयः। एषाञ्च मांसमतिशयेन मांसकरं भवति। उक्तं हि "मांसेनोपचिताङ्गानां मांसं मांसकरं परम्।" एतच्च भक्ष्यच्छागादिमांसव्याजेन देयम्। उक्तं हि "काकोलूकबृकद्वीपिगवाश्वनकुलोरगम्। गृध्रचासखरोष्ट्रञ्च हितं हल्योतुसंहितम्" इति। सुश्रुतेऽप्युक्तं "काकानुलूकान् नकुलान् बिडालान् गण्डूपदान् व्यालविलेशयाखून्। गृध्रांश्च दद्याद्विविधैः प्रकारैः ससैन्धवान् सर्षपतैलभृष्टान्। देयानि मांसानि च जाङ्गलानि गुडाढकीमूषरसाश्च हृद्याः। खरोष्ट्रनागाश्वतराश्वजानि देयानि मांसानि सुकल्पितानि। मांसोपदंशांश्च पिबेदरिष्टान् माध्वीकयुक्ता मदिराश्च सेव्याः" इति। सुकल्पितानीति सूदशास्त्रोक्तविधया उपकल्पितानि॥ १॥

दोषाधिकानामित्यादि।—चरकस्य। सस्नेहमीषत्स्नेहम्। यन्न कर्षणमित्यनेन वमनविरेचनयोरत्र मृदुनोरबलापापकर्षणयोः प्रयोगं दर्शयति। शुक्रेत्यादि।—वाग्भटस्य। शुक्रस्य सर्वधातुसारत्वात् तदधीनं शक्तिलक्षणं बलम्; मलायत्तं हि जीवितमिति। यद्यपि सर्वेषामेव जीवितं मलाधीनं मलस्य शरीरस्तम्भकत्वात् तथापि विशेषाद्राजयक्ष्मिणो जीवितं मलाधीनम्। उक्तं हि "तस्मिन् काले पच-

सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम्।
दाडिमामलकोपेतं स्निग्धमाजरसं पिबेत्॥
तेन षड्विनिवर्त्तन्ते विकाराः पीनसादयः।
रसे द्रव्याम्लपेयावत् मृदग्राम्लवगादिक॥
पलानि द्वादश प्रस्थे घनेऽथ तनुके तु षट्।
मांसस्य षटकं कुर्य्यात् पलमच्छतरे रसे॥ ३॥

स्यप्रियदर्शनं क्षीरसंमितम्। अर्थं भवति तत् प्रायः अस्मिन् विधिदोषजे। तस्मात् पुरोधं मैरेयस्य विशेषाद्रागवत्सिव। सर्वमानुषयोगेषु यवं शस्यं हि दिव्यजम्" इति॥ २॥

संपिप्पलीकमित्यादि। अत्र केचित् यवकुलत्थाभ्यद्रव्यापेक्षया प्रभूतौ दोषौ यूषयोगित्वात्; पिप्पली यष्टौ च तावती देया यावता षट्पलमात्रं स्यात्; एवमर्धत्वार्थं दाडिमामलकयोर्दानम्; एतत् सर्वं पिप्पल्यादिद्रव्यापेक्षया द्विगुणमानेन सर्वं एकीकृत्याष्टगुणजले क्वथनीयं, तत् पादशेषं पूतेन संकृत्य उपयोज्यमिति। इदमेवाह पिप्पलीगुग्गुलौ। प्रत्येकं मापकचतुष्टयं, यवकुलत्थयोस्तु प्रत्येकं कर्षः, दाडिमामलकयोरपि प्रत्येकं मापकचतुष्टयं ग्राह्यं, समुदितद्रव्यापेक्षया मांसं द्विगुणं ग्राह्यम्; सर्वमेकीकृत्याष्टगुणजले क्वथनीयं; तत्पादशेषं एतेन संकृत्य उपयोज्यमित्याह:। चक्रेण समतमाह रस इत्यादि। षड्गुणपरिमाणया द्रव्यं लब्धं यद्दोत्तरार्धमात्रं कार्यं, तेनार्धमात्रकार्येण पलानि द्वादशप्रस्थ इत्यादि यत्पलमानमुदग्राम्लैः षड्गुणपरिमाणानुसारेण परिमितं पिष्ट्वा मांसं षटकीकृत्य पुनरपि पिष्ट्वा पक्वा यूषं कार्यं इति। व्यवहारस्तु पूर्वोक्तद्रोणपरिमिते एव प्रस्थे। पीनसादय इत्यादिशब्दात् अरुचीत्यादि शिरःशूलनासाकासस्वरक्षयपार्श्वशूलानि ग्राह्याणि। रसे द्रव्याम्ल पेयावदित्यादौ पेयावदित्यनेन यथा द्वाभ्यामाढ्यपेयायां षड्गुणपरिमाणया द्रव्यजलयोर्ग्रहणं तथा मांसरसेऽपीत्यर्थः। मांसस्तु मृदग्राम्लैरवचनानुसारेण द्वादशगुणमित्याह पलानीत्यादि।—चक्राद्यैः सर्वैरपि पिष्टैरिति शेषः। प्रस्थे द्रवे यदि घनरसः कर्षत्रयसदा मांसस्य द्वादश पलानि पिष्ट्वा षटकं कुर्यात्; तथा प्रस्थे द्रवे यदि तनुकोऽच्छरसः कर्षद्वयसदा मांसस्य षट्पलानि पिष्ट्वा षटकं कुर्यात्; एवं प्रस्थे द्रवे यदि अच्छतरो रसः कर्षत्रयसदा मांसस्य षट् पलानि पिष्ट्वा षटकं कुर्यादिति। षड्ग-

त्रयोदशाङ्गः—धन्याकपिप्पलीविश्व-दशमूलीजलं पिबेत्।
पार्श्वशूलज्वरश्वासपीनसादिनिवृत्तये ॥ ४ ॥
अश्वगन्धामृताभीरुदशमूलीबलावृषाः।
पुष्करातिविषे घ्नन्ति क्षयं क्षीररसाशिनः ॥ ५ ॥
दशमूलबलारास्नापुष्करसुरदारुनागरैः क्वथितम्।
पेयं पार्श्वांसशिरोरुक्क्षयकासादिशान्तये सलिलम् ॥ ६ ॥
ककुभत्वङ्नागबलावानरीबीजानि चूर्णितं पयसि।
पक्वं मधुघृतयुक्तं ससितं यक्ष्मादिकासहरम् ॥ ७ ॥
पारावतकपिच्छागकुरङ्गाणां पृथक् पृथक्।
मांसचूर्णमजाक्षीरं पीतं यक्ष्महरं परम् ॥ ८ ॥
घृतकुसुमसारलीढं क्षयं क्षयं नयति गजबलामूलम्।
दुग्धेन केवलेन तु वायसजङ्घा निपीतैव ॥ ९ ॥
कृष्णाद्राक्षासितालेहः क्षयहा क्षौद्रतैलवान्।

यूषे पुनः षड्गुणपरिभाषानुसारेण प्रस्थमात्रं जलमर्द्धशृतं सत् प्रस्थार्द्धमेव भवति, तेन तत्र घनरसे मांसस्य षट् पलानि ; तनुके पलत्रयम् ; अच्छतरेऽर्द्धपलमिति ॥ ३ ॥

धन्याकपिप्पलीत्यादि।—वातकफोत्तरे योगोऽयम् ॥ ४ ॥

अश्वगन्धेत्यादि।—अभीरुः शतमूली ; वृषो वासकः। क्वाथेनायं योगः। असमासनिर्देशादिह पुष्करातिविषयोः प्रक्षेपत्वमिति वृन्दटिप्पनी ॥ ५ ॥

दशमूलबलेत्यादि स्पष्टम् ॥ ६ ॥

ककुभेत्यादि।—ककुभत्वक् अर्जुनवल्कलं ; नागबला गोरक्षतण्डुला, अस्या मूलं सर्वत्र पोष्यम् ; वानरी शूकशिम्बी ; एषां चूर्णं प्रत्येकमेकपलं १ शर्करा पल १, दुग्धशराव, २, सर्वमिदं पक्वा उत्कारिका कार्य्या, परिमर्जनार्थं घृतकर्ष २, शृतीते मधु किञ्चित् दत्त्वा भक्ष्यम् ॥ ७ ॥

पारावतेत्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

घृतेत्यादौ।—कुसुमसारो मधु ; गजबला नागबला, गोरक्षतण्डुलेति ख्याता। वायसजङ्घा काकजङ्घा ॥ ९ ॥

मधुसर्पिर्युतो वाश्वगन्धाकृष्णामितोऽवः ॥
शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिहन् त्रयी ।
चीराशी लभते पुष्टिमतुल्ये चाज्यमाचिके ॥ १० ॥

सितोपलादिलेहः—

सितोपलातुगाक्षीरीपिप्पलीबहुलात्वचः ।
अन्त्यादूर्ध्वं द्विगुणितं लेहयेत् क्षौद्रसर्पिषा ॥
चूर्णितं प्राशयेदेतत् श्वासकासक्षयापहम् ।
सुप्तजिह्वारोचकिनमल्पाग्निं पार्श्वशूलिनम् ।
हस्तपादांनदाहिषु ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वगे ॥ ११ ।

लवङ्गाद्यं चूर्णम्—

लवङ्गक्षौद्रसुशीरचन्दनं नतं सनीलोत्पलजीरकं समम् ।
त्रुटिः सकृष्णागुरुभद्रकेशरं कणा सविश्वा नलदं सहाम्बुदम् ॥
अहीन्द्रजातीफलवंशलोचनाः सिताष्टभागं समसूक्ष्मचूर्णितम् ।
सुरीचनं तर्पणमग्निदीपनं बलप्रदं हृष्यतनं त्रिदोषजित् ॥
उरो विवद्धं तमकं गलग्रहं सकासहिक्कारुचियक्ष्मपीनसम् ।
ग्रहण्यतीसारभगन्दरार्दितं प्रमेहगुल्मांश्च निहन्ति सत्वरान् ॥१२

क्षौद्रेत्यादि सितोपलत्वलनं योगद्वयं स्पष्टम् । अतुल्ये चाज्यमाचिके इत्यपि योगान्तरम्, अत्रापि लिहन् त्रयी चीराशी लभते पुष्टिमिति वीप्सम् ॥ १० ॥

सितोपलेत्यादि ।—चरकस्य । सितोपला शर्करा ; तुगाक्षीरी वंशलोचना ; बहुला एला , त्वक् गुडत्वक् । अन्त्यादूर्ध्वं द्विगुणितमिति अन्त्यायास्त्वच एको भागः ; एलाया द्वौ ; पिप्पल्यायत्वारः ; तुगाक्षीर्याः अष्टौ ; सितोपलायाः षोडशेत्यर्थः । यद्यप्यूर्ध्वं शब्दोऽनागतगमिधत्ते यथा "अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यवागूर्विविधाः पृथक्" तथाप्यत्र विवक्षावशादतीतमप्यभिधत्ते । चूर्णं वा प्राशयेदित्यनेन मधुघृतं विनापि भक्षण बोधयति ॥ ११ ॥

लवङ्गेत्यादौ ।—नतं तगरमादिका, तदभावे सिचयलोध्रपरः । सनीलोत्पलजीरकमिति पाठे पत्रं तेजःपत्रम् । त्रुटिः सूक्ष्मैला ; भद्रं गुडत्वक ; नलदं

तालीशाद्यं चूर्णं मोदकंच—

तालीशपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा।
यथोत्तरं भागवृद्धा त्वगेले चार्द्धभागिके॥
पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा।
श्वासकासारुचिहरं तच्चूर्णं दीपनं परम्॥
कृत्वाऽऽढ्यग्रहणीरोगप्लीहगुल्मोषज्वरापहम्।
कुर्यात्तोसारशूलघ्नं मूढ़वातानुलोमनम्॥
कल्पयेद्गुडिकाश्चैतच्चूर्णं पक्वा सितोपलाम्।
गुडिका ह्यग्निसंयोगाच्चूर्णाच्छ्रेष्ठतराः स्मृताः।
पैत्तिके ग्राह्यमन्त्येके शुभया वंशलोचनाम्॥ १३॥

शृङ्गार्जुनाद्यचूर्णम्—

शृङ्गार्जुनाश्वगन्धानागबलापुष्करामयाच्छिन्नरुहाः।
तालीशादिसमेता लेह्या मधुसर्पिर्भ्यां यक्ष्महराः॥ १४॥

शांसी। सङ्घाभ्यामिति पाठे अभ्रं बालकम्। अक्षीवृद्धिनक्तमूलम्। अर्कराया एकभागापेक्षयाऽष्टौ भागाः; अन्ये तु मिलितचूर्णापेक्षयेत्याहुः। व्यवहारस्तु पूर्ववेद॥ १२॥

तालीशपत्रमित्यादौ।—शुभेति पिप्पलीविशेषणं, न तु वंशलोचना, समानतन्त्रे क्षारीतादावदृष्टत्वात्। किन्तु वंशकाराः प्रवदन्ति शुभायां वंशलोचना यार्ह्यति लिखन्ति। एतमेवार्थं कविश्चिदिति यथा "तालीशमरिचनागरभागाधिकावंशलोचनाः क्रमशः। ह्रस्वत्वगेलार्द्धं लघ्वायाः सिता भवेदष्टगुणा" इति। त्वगेले चार्द्धभागिके इति। प्रथमभागापेक्षया त्वगेलयोः प्रत्येकमर्द्धभागत्वम्; पिप्पल्यष्टगुणेति पिप्पलीभागापेक्षया अष्टगुणा सितशर्करा। गुडिकापक्षे सर्वं चूर्णेन अर्कराया पाकं कुर्वन्ति वृद्धाः॥ १३॥

शृङ्गीत्यादौ।—छिन्नरुहा गुडूची। तालीशादिसमेता चूर्णेन तालीशादिद्रव्यसमानमानमनुकर्षति, न तु तन्नीकभागवृद्धिक्रममपि, यथा वक्ष्यमाणपञ्चासवृतौ कल्याणकस्य शार्ङ्गधरोक्तौ कल्केऽपि कल्याणघृतोक्तशास्त्रकल्कद्रव्यमान-

घ्नन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं सेव्यमाना हिताशिना ॥ १५ ॥

विन्ध्यवासियोगः—

व्योषं शतावरी त्रीणि फलानि द्वे बले तथा ।
सर्वामयहरो योगः सोऽयं लौहरजोऽन्वितः ॥
एष वक्षःक्षतं हन्ति कण्ठजांश्च गदांस्तथा ।
राजयक्ष्माणमत्युग्रं बाहुस्तम्भमथार्दितम् ॥ १६ ॥

रसेन्द्रगुडिका—

कर्षं शुद्धं रसेन्द्रस्य स्वरसेन जयार्द्रयोः ।
शिलायां खल्वयेत् तावद् यावत् पिण्डं घनं ततः ॥
जलकर्णाकाकमाचीरसाभ्यां भावयेत् पुनः ।
सौगन्धिकपलं भृङ्गस्वरसेन विभावितम् ॥

मिति, तेनात्र शङ्खादीनां समभागतया तालीशादयोऽपि समभागा एव ग्राह्याः ॥ १४ ॥

मधुताप्येत्यादि ।—मधुघृताभ्यां लेहः । लौहमत्रायचूर्णं पुटादिशोधितं, न तु लौहमगुरु रसायनत्वात् । लौहमगुर्विति वृन्दटिप्पनी । ताप्यं स्वर्णमाक्षिकं, तच्चामृतसारवक्ष्यमाणविधिना शोधितं ग्राह्यम् । अभ्रजतु शिलाजतु, तदपि वक्ष्यमाणशिवाटिकागुडिकाविधिना शोधितं ग्राह्यम् । अयोरजश्चात्र मिलितेतरचूर्णसमम् । लौहचूर्णमत्र रसायनतया श्रेष्ठत्वात् महावीर्यत्वाच्च महाव्याधिप्रशमनहेतुत्वं युज्यत इति ॥ १५ ॥

विन्ध्यवासियोगे त्रीणि फलानीति त्रिफला ; द्वे पले इति नागबलाबले, न तु श्वेतपीतभेदात् । अत्र लौहचूर्णं रसायनतया श्रेष्ठत्वात् यौगिकत्वात् महावीर्यत्वाच्च मिलितव्योषादिचूर्णेन समं ग्राह्यम् ; अतएव व्योषादिपाठात् विच्छिद्य लौहरजोऽन्वितमिति पठितम् । चूर्णयोग एवायं घृतमधुनोरश्रुतत्वात् । अन्ये तु लेह एवायं घृतमधुभ्यां कर्तव्यः, लेहप्रकरणविहितत्वादित्याहुः । युक्तं चैतत् ॥ १६ ॥

कर्षमित्यादि ।—रसेन्द्रः पारदस्तस्य शोधनं वक्ष्यमाणशुद्धधावतीगुडिकायां वक्ष्य-

चूर्णितं रससंयुक्तमजाक्षीरपलद्वये।
खल्वितं घनपिण्डन्तु गुडौं खिन्नकलायवत्॥
कृत्वादौ शिवमभ्यर्च्य द्विजातीन् परितोष्य च।
जीर्णाशी भक्षयेदेकां क्षीरमांसरसाशनः॥
सर्वरूपं क्षयं श्वासं रक्तपित्तमरोचकम्।
अपि वैद्यशतैस्त्यक्तमस्तपित्तं नियच्छति॥ १७॥

एलादिमन्थः—

एलाजमोदामलकाभयाचंगायत्रीनिम्बाशनशालसारान्।
विड्ङ्गभल्लातकंकिंचित्रकांश्च कट्वृत्रिकाभोदसुराद्विकाश्च॥
पक्त्वा जले तेन पचेत्तु सर्पि-
स्तस्मिन् सुसिद्धे त्ववतारिते च।
क्षिप्त्वलान्यत्र सितोपलार्धा
दद्यात् तुगाक्षीरिपलानि षट् च॥
प्रस्थे घृतस्य द्विगुणञ्च दद्यात्
क्षौद्रं ततो मन्थहृतं निदध्यात्।
पलं पलं प्रातरतो लिहेच्च
पश्चात् पिबेत् क्षीरमतन्द्रितश्च॥

मार्गविधिना कार्यम्। तदनुक्रमेण जयाया जयन्त्याः स्वरसेन खल्लमिलायां सकर्षं पिण्डाकारं कुर्यात्, तदनु जलकर्षां मीरटा वरुणा रसेनाज्ञान्य प्रत्येकं समधा भावयेत्; ततः सौगन्धिकं मद्रतरगन्धकं तदपि सुधावल्यां वक्ष्यमाणविधिना शोधितं पलपरिमितं पारदेन सह घर्षणीयम्; तदनन्तरमजाक्षीरपलद्वये खल्लमिलास्थिते खल्लितं घनपिण्डतामप्ते तु खिन्नकलायप्रमाणां गुटिकां कुर्यात्; तदनु प्रत्यहमेकां गुटिकां क्षीराग्रे भक्षयित्। अनुपानञ्च दुग्धादिकमेव॥ १७॥

एलेत्यादि।—सुगमञ्च। जलमोदा यमानी; भल्लं विभीतकम्; गायत्री खदिरः; भल्लः पीतसालः; गायत्र्यादीनां शालानां चतुर्णां सारो ग्राह्यः। सौराष्ट्रजा सुराष्टजम्। एलादीनां सौराष्ट्रजानां द्वयगष्टौ पलानि ग्रहणम्। अर्धं

एतद्धि मेध्यं परमं पवित्रं चतुष्यमायुष्यतमं तथैव ।
यक्ष्माणमाशु व्यपहन्ति मूलं पाण्डामयञ्चापि भगन्दरञ्च ॥
न चाव किञ्चित् परिवर्जनीयं रसाञ्जनञ्चैतदुपास्यमानम् ॥१८॥
सर्पिर्गुडः—वला विदारी क्षुरा च पञ्चमूली पुनर्नवा ।
पञ्चानां चीरिवृक्षाणां शुङ्गा मुञ्जशिकाः पृथक् ॥
एषां कषाये द्विचीरे विदार्य्याजरसांशिके ।
जीवनीयैः पचेत् कल्केरक्षमात्रैर्घृताढकम् ॥
सितापलानि पूते च शीते द्वात्रिंशदावपेत् ॥
गोधूमपिप्पलीवांशीचूर्णं शृङ्गाटकस्य च ।

पीडमगुडं दत्त्वा पीडमांशं स्थापयेत्; तेन क्वाथेन केवलेनैव घृतप्रस्थं पाचयेत्। घृतप्रस्थापेक्षया द्विगुणं मधु। मन्ये मन्यानदण्डं व्याख्युः। अन्ये तूक्तव्याख्यानवादाय वाग्भटवचनं पठन्ति, यथा "एलाजमोदाविफलासारादीन्द्रीपचित्रकम्। सागलरिष्टगायत्री-शालवीजकसञ्जवान्। भल्लातकविडङ्गञ्च पृथगष्टपलोन्मितम्। सर्विभिः पीडमगुडैः पीडमांशं घृतं पचेत्। पुनस्तेन घृतप्रस्थं सिद्धे चास्मिन् पलानि षट्। तुगाक्षीर्याः क्षिपेत् त्रिंशत् सिताया द्विगुणं मधु। ततस्त्रिजातकविषत्रुटी क्षौद्रं खजाहतम्। पयोऽनुपानं तत् प्राहुः रसायनवरन्त्विदम्" इत्यादि। एतद्वचनात् त्रिजातकमपि क्षीरे योगस्थार्थम्; अत तु न पठितम्, तद्व्यतिरेकेणापि व्याधिघ्नत्वात्। अन्ये त्वाहुः सुश्रुतोक्तयोगेऽस्मिन्नपौदपाठात् त्रिजातकाभावादर्थान्तरमेवेदम्। तदा घृतप्रस्थस्य साधनार्थानां सकलभागानां मिलित्वा चतुःषष्टिपलानि, क्वाथस्य तु चतुःषष्टिप्रस्थाः, क्षीरस्य पीडमप्रस्थाः इति ॥ १८ ॥

बलेत्यादि:—अथ योगवरके चतस्रोपाधिकिल्लिते खण्डः। क्षीरीवृक्षाः प्रसिद्धाः वेतसीदुम्बराश्वत्थाः। शालादौ तु वेतसस्थाने मधूकं निक्षिप्य पञ्च क्षीरीवृक्षा व्याख्याताः; यथा "वटोदुम्बरी वटीश्वत्थी मधूकः इत्य एव च। पञ्चैते क्षीरिणो ज्ञेया भिषिंसन्ने प्रकीर्तिताः" इति। भिषिंसन्न इति वचनेन शालादावधिकारव्यतिरिक्ते स्थाने पूर्ववत् क्षुण्णा युक्ताः। अन्ये तु वेतसस्थाने कपीतनमाहुः। कपीतनी

च्यवनप्राशः—विल्वाग्निमन्थश्योणाककाश्मर्य्यः पाटली बला।
पर्ण्यश्चतस्रः पिप्पल्यः श्वदंष्ट्रा बृहतीद्वयम्॥
शृङ्गी तामलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्करागुरु।
अभया सामृता ऋद्धिर्जीवकर्षभकौ शटी॥
मुस्तं पुनर्नवामेदे सूक्ष्मैलोत्पलचन्दने।
विदारी वृषमूलानि काकोली काकनासिका।
एषां पलोन्मितान् भागान् शतान्यामलकस्य च॥
पञ्च दद्यात् तदैकध्यं जलद्रोणे विपाचयेत्।
ज्ञात्वा गतरसान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम्॥
तच्चामलकमुद्धृत्य निष्कुलं तैलसर्पिषोः।
पलद्वादशके भृष्ट्वा दत्त्वा चार्द्धतुलां भिषक्॥

पादशेषात् क्वाथो घृतसमः स्यात्, तेनात्र त्रयोदशपलेऽपि क्वाथ्ये जलद्रोणं दत्त्वा पादावशिष्टक्वाथस्य घृतसमत्वं कल्पनीयमिति जगुरुक्तवन्तः। अस्मिन् पक्षे क्षीरं द्विगुणं दत्त्वा विदारीमांसरसौ च मिलित्वा घृतसमाविति चतुर्गुणद्रवेण पाक उत्सर्गसिद्धो भवति, चतुर्गुणद्रवेण तु स्नेहपाकोत्सर्गत्वात्। जतूकर्णेनापि क्वाथ्यमानमनियतमेवोक्तं क्वाथस्तु तथापि स्नेहसम एव, पञ्चप्रभृति यत्र स्युरित्युक्तेः। अपि च यथा वृश्चीरं पञ्चमूलं बलां विदारीं वटादिशुङ्गांश्च निक्वाथ्य द्विक्षीरे छागविदारीरसे च समे तत् जीवनीयगणकल्कैः पक्त्वा घृताढकमित्यादि। अन्ये तु "द्रव्यमापोथितं क्वाथ्यं दत्त्वा षोड़शिकं जलम्। पादावशेषः कर्त्तव्य एष क्वाथविधिः स्मृतः" इति कृष्णात्रेयपरिभाषानुसारेण क्वाथ्ये षोड़शगुणं जलं दीयमानं षड्विंशतिशरावं भवति, पादशेषाच्च सार्द्धषट्शरावक्वाथो भवति; द्विक्षीर इति क्वाथापेक्षया क्षीरस्य द्वैगुण्यात् त्रयोदश शरावाः; मिलितौ विदार्य्याजरसावपि कषायापेक्षया द्विगुणाविति; एवं मिलित्वा सार्द्धद्वात्रिंशच्छरावद्रवैः पाक इति व्याचक्षते। व्यवहारं पुनः प्रायेणानेनैव। खजो मन्थानदण्डः। भूर्जपत्रे वेष्टनञ्च शक्त्युत्कर्षार्थम्। १९॥

विल्वेत्यादौ।—पर्ण्यश्चतस्र इति शालपर्णी-पृश्निपर्णी-मुद्गपर्णीमाषपर्ण्यः। तामलकी भूम्यामलकी। जीवन्ती स्वनामख्याता। पुनर्नवामेदेति पुनर्नवा च मेदा च

मत्स्यण्डिकायाः पूतायाः लेहवत् साधु साधयेत्।
षट्पलं मधुनश्चात्र सिद्धशीते प्रदापयेत्॥
चतुष्पलं तुगाक्षीर्य्याः पिप्पल्या द्विपलं तथा।
पलमेकं निदध्याच्च त्वगेलापत्रकेशरात्॥
इत्ययं च्यवनप्राशः परमुक्तो रसायनः।
कासश्वासहरश्चैव विशेषेणोपदिश्यते॥
क्षीणक्षतानां वृद्धानां बालानाञ्चाङ्गवर्द्धनम्।
स्वरक्षयमुरोरोगं हृद्रोगं वातशोणितम्॥
पिपासां मूत्रशुक्रस्थान् दोषांश्चैवापकर्षति।
अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत योपरुन्ध्यान्न भोजनम्॥
अस्य प्रयोगाच्च्यवनः सुवृद्धोऽभूत् पुनर्युवा॥
मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्वं वपुःप्रकर्षं बलमिन्द्रियाणाम्।
स्त्रीषु प्रहर्षं परमग्निवृद्धिं वर्णप्रसादं पवनानुलोम्यम्।
रसायनस्यास्य नरः प्रयोगात् लभेत जीर्णोऽपि कुटीप्रवेशात्।
जराकृतं पूर्वमपास्य रूपं बिभर्त्ति रूपं नवयौवनानाम्॥
सितामत्स्यण्डिकालाभे धात्र्याश्च मृदुभर्जनम्।
चतुर्भागजले प्रायो द्रव्यं गतरसं भवेत्॥ २०॥

इति द्वन्द्वः न तु मेदाद्वयम्, पर्णिन्यः पिप्पली शृङ्गी मेदा तामलकी त्रुटिः" इति वाग्भटवचनात्। उत्पलं नीलोत्पलं न तु कुष्ठम्, सर्वस्मिन्नेव तन्त्रान्तरे कुष्ठमिति पाठस्य तट्टीकाकारैरव्याख्यातत्वात्। काकनासिका कायुयाठुंटी; जेज्जड़न्तु रसः फलमित्याह। शतान्यामलकस्येति आकृतिमानत्वात् आमलकीफलस्य पञ्चशतानि; एतानि कर्पटे पोट्टलीं कृत्वा अपरैः क्वाथ्यद्रव्यैः सह क्वथनीयम्। गतरसत्वञ्च द्रव्याणां चतुर्भागावशेषेण क्वाथेनेति स्वयमेव वक्ष्यति; अतएव पादावशेषं इति वाग्भटोक्तम्। अन्ये त्वष्टभागावशेष इत्याहुः, तत्तु न व्यवहारसिद्धम्। निष्कुल-मिति शिरास्थिरहितम्, तच्च क्षौमादिघर्षणेन कार्य्यम्। पलद्वादशक इति मिलित्वा, निर्देशस्य मानप्रधानत्वात्; एवं त्वगेलापत्रकेशरादपि मिलित्वैव पलम्। ये तु

जीवन्त्याद्यं घृतम्—

जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि क्षुटजस्य च ।
गटीं पुष्करमूलस्य व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम् ॥
नीलोत्पलं तामलकीं शालमालीं दुरालभाम् ।
पिप्पलीश्च समं पिष्ट्वा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥
एतद्व्याधिमलूताख्य रोगेषत्र सदूषितम् ।
कृपमेकादशविधं सर्पिरग्रं व्यपोहति ॥ २१ ॥

पिप्पल्याद्यं घृतम्—पिप्पलीगुडसंसिद्धं छागक्षीरयुतं घृतम् ।
एतद्विषप्रदुष्टार्थं सर्पिश्च क्षयकासिनाम् ॥ २२ ॥

पाराशरघृतम्—यष्टीबलागुडूचीक्षयशमूलोत्पलां पचेत् ।
मूर्वेऽपामार्गमागस्ये तत्र पादं पचेद्घृतम् ॥
धात्रीविदारीक्षुरसे त्रिपाले पयसोऽर्धके ।

मलाक्षरप्रलापान्धान् निर्मिषप्रेक्षणान्नरः । लभते भक्षणाद्दीर्घमायुर्मन्त्रादि निर्मिता क्रिया । दन्तकर्णेति मलाक्षिनिर्मोक्षादिति शेषः । अत्र मलाक्षीदति लघुमलाक्षीं व्याघ्रपदीमादेय न विद्यते शेषः, किंतु शालमलक्षणेन घृतक्षीरपर्णीलक्षणं मलक्षणेन गृह्यते । यद्यपि मलाक्षिकादेवया अक्षेण विनष्टा तथाप्युपायान्तरादिह शेष लभ्यते, यद्वाक्षं ऽ-राब्दस्तौ वा मलौ ; अर्क एव वा अर्क-देवीक्षा । अथवाक्ष मूर्तेः प्राप्त इति अक्ष । शोषदुष्टाक्ष शीक्षणेति वा प्रथमाद्य-शीक्षणोपयुक्ता अदर्शन विद्वीवाक्षकाणं शीक्षणीवरीव न करीतीत्यक्षः, यदुक्त "दर्शनं नैकलाक्षं वा या माता अरां प्रति" इति । कुटीप्रवेशादिति मालाक्षव-धनिष्क्रान्तेरित्यर्थः ॥ २० ॥

शीवल्यादि ।—घृतक्षत । अत्र प्रमाणेन चतुर्गुणम् । केचित्तु 'घृतं सर्वद्रावलवणस्य शीव चक्रः यतः प्रलक्षणा सर्वशीक्षं' शीवल्यादि इत्य लिखन्ति ; किन्तु लवणाष्टकादि न दृश्यते अन्यैव युक्तम् ॥ २१ ॥

पिप्पल्यादि ।—पिप्पलीगुडौ दत्त्वा ; क्षागक्षीरं चतुर्गुणम् ॥ २२ ॥

यष्ट्यादि ।—मासुपटल । यष्ट्यादीनां लिप्त्वा तुला । मूर्वं प्रति द्रोणपदे,

सुपिष्टैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतम् ॥
ससैन्यं राजयक्ष्माणमुन्मूलयति शीलितम् ॥ २३ ॥

छागलाद्यं घृतम्—

छागमांसतुलां गृह्य साधयेल्लवणेऽम्भसि।
पादशेषेण तेनैव सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ॥
ऋद्धिवृद्धी च मेदे द्वे जीवकर्षभकौ तथा।
काकोलीक्षीरकाकोलीकल्कैः पृथक् पलोन्मितैः ॥
सम्यक् सिद्धे चावतार्य्य शीते तस्मिन् प्रदापयेत्।
शर्करायाः पलान्यष्टौ मधुनः कुड़वं क्षिपेत् ॥
पलं पलं पिबेत् प्रातर्यक्ष्माणं हन्ति दुर्जयम्।
क्षतक्षयञ्च कासञ्च पार्श्वशूलमरोचकम् ॥
स्वरक्षयमुरोरोगं श्वासं हन्यात् सुदारुणम्।
बल्यं मांसकरं वृष्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥ २४ ॥

अपरं छागलाद्यं घृतम्—

तोयद्रोणद्वितये मांसं छागलमांसस्य पलशतं पक्वा।
जलमष्टांशं सुकृतं तस्मिन् विपचेद्घृतं प्रस्थम् ॥
कल्केन जीवनीयानां कुड़वेन तु मांससर्पिरिदम्।
पित्तानिलं निहन्यात् तज्जानपि रसकयोजितं पीतम् ॥
कासश्वासावुग्रौ यक्ष्माणं पार्श्वहृद्रुजां घोराम्।
अध्वव्यवायशोषं शमयति चैवापरं किञ्चित् ॥ २५ ॥

उक्तं हृदयसेन "कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पः" इति, खारपाणिनाप्युक्तं "द्रोणद्वयन्तु शूर्पः स्यात् कुम्भ इत्यभिधीयते"; तस्मात् द्रोणपर्य्यायः शूर्प इति वृन्दलिखितमतं नादरणीयम्। यद्यपि तुलाद्रव्ये एक एव जलद्रोण उचितस्तथापि निर्दिष्टत्वादिह तोयं द्रोणद्वयमेव देयम्; यथा वक्ष्यमाणद्वितीयच्छागलादिघृते छागमांसतुलायां जलद्रोणद्वयमिति। धात्र्यादिरसानां मिलित्वा त्रिपात्रम्, पात्रमाढकम् छागलाद्ये लवणो द्रोणः ॥ २३ ॥ २४ ॥

तोयेत्यादौ।—जीवनीयानां दशानां कुड़वेनेति मिलित्वा तज्जानिति पित्ता-

अजापक्षकं घृतम्—

छागमांसरसेनाजमूत्रक्षीरेण वा साधितं सर्पिः।
सेवारं यच्च लघु कामग्लानौ पिबन्ति ये परम् ॥ २६ ॥

बलागर्भं घृतम्—

द्विपञ्चमूलस्य पचेत् कषाये प्रस्थद्वये मांसरसस्य चैके।
कल्कं बलायाः सुनियोज्य गर्भं भिक्षं पयःप्रस्थयुतं घृतस्य।
सर्वाभिघातोत्थितयक्ष्मशूलक्षतक्षयोत्कासहरं प्रदिष्टम् ॥२७॥

नागबलाघृतम्—

पादशेषे जलद्रोणे पचेन्नागबलातुलाम्।
तेन क्वाथेन तुल्यांशं घृतं क्षीरञ्च साधयेत् ॥
पलार्द्धिकैर्यातिबला बलायष्टिपुनर्नवा।
प्रपौण्डरीककाश्मर्य्यपियालकपिकच्छुभिः ॥
अश्वगन्धासिताभीरुमेदायुग्मत्रिकण्टकैः।
मृणालेक्षुविसशालूकमृष्टाटककशेरुकैः ॥
एतन्नागबलासर्पीरक्तपित्तक्षतक्षयम्।
हन्ति दाहं भ्रमं तृष्णां बलपुष्टिकरं परम् ॥
वृष्यमोजस्यमायुष्यं बलीपलितनाशनम्।
उपयुञ्जीत षण्मासान् वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ २८ ॥

निम्बजान् व्याधीन्। रसक्रियोक्तमिति मांसरसावधारितमित्यर्थः ॥ २५ ॥

अजापक्षकघृते सर्पिरध्यजाया एव, एवं दधि च। यवचारस्याभ्यङ्ग इत्येतन्माहः ॥ २६ ॥

द्विपञ्चमूलस्येति दशमूलस्य मिलित्वा द्वाविंशतिपलानि; बलस्य च द्वाविंशतिपलात्मकं प्रस्थद्वयं ग्रेयः। मांसरसस्य चैक इति छागमांसरसस्य एकस्मिन् प्रस्थे इत्यर्थः। गर्भमित्यत्र ॥ २७ ॥

पादशेषमित्यादि।—वाग्भटस्य। पादशेषमित्येक पाठः। पादशेषं यथा भवति तथा पचेदिति। अन्ये तु पादशेष इति पठित्वा पादशेषं कर्त्तव्य इति व्याच-

निर्गुण्डीघृतम्—समूलफलपद्माया निर्गुण्ड्याः स्वरसैर्घृतम्।
सिद्धं पीत्वा चतच्चौणो निर्व्याधिर्भाति देववत् ॥ २९ ॥

वलाद्यं घृतम्—

वलां श्वदंष्ट्रां वृहतीं कसेरुं धावनीं स्थिराम्।
निम्बं पर्पटकं मुस्तं त्रायमाणां दुरालभाम् ॥
क्वाथ्य कषायं पेयार्थं दद्यात् तामलकीं शटीम्।
द्राक्षापुष्करमूलञ्च मेदामामलकानि च ॥
घृतं पयश्च तत्सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परम्।
क्षयकासप्रशमनं शिरःपार्श्वरुजापहम् ॥
चरकोदितवासाद्यघृतानन्तरमुद्धृतः।
वदन्तीह घृतात् क्वाथं पयश्च द्विगुणं पृथक् ॥ ३० ॥

चन्दनाद्यं तैलम्—

चन्दनाम्बु नखं वाह्यं यष्टीशैलेयपद्मकम्।
मञ्जिष्ठा सरलं दारु शल्लकी पूतिकेशरम् ॥
पद्मं तैलं सुरामांसी काकोलं वनिताम्बुदम्।
हरिद्रे शारिवे तिक्ता लवङ्गागुरुकुङ्कुमम् ॥
त्वग्रेणु नलिका चैभिस्तैलं मस्तुचतुर्गुणम्।

पत्ते। नागबला गोरक्षतण्डुला, अतिबला गोरक्षतण्डुलैव। अश्वगन्धविधि स्वल-मद्दद्यात्। अश्वगन्धमूलं विदं पद्ममूलमिलित्वा ॥ २८ ॥

निर्गुण्डीघृतमकल्कम् ॥ २९ ॥

बलाद्यित्यादि।—चरकस्य। ज्वरचिकित्सितेऽयं योगः। कसेरुः भूमिपर्पटः; धावनी कटफलकारिका; स्थिरा शालपर्णी। चरकोदितेत्यादि चरके हि वासाद्यता-नन्तरमयं योग उक्तः, तत्र च क्वाथः पयश्च प्रत्येकं घृतादद्विगुणम्; अन्यत्राष्टगुणमित्यादि-ष्वपि तथैवेति। घृतसमं क्षीरम्, क्वाथश्च त्रिगुण इत्यर्थः ॥ ३० ॥

चन्दनादितैले खलु वालकम्; बाह्यं कुष्ठम्; पूतिः शल्लकी; तैलं त्रिला-

लाक्षारससमं सिद्धं ग्रहघ्नं बलवर्णकृत् ॥
अपस्मारज्वरोन्मादकृत्यालक्ष्मीविनाशनम् ।
आयुःपुष्टिकरञ्चैव वशीकरणमुत्तमम् ॥ ३१ ॥
छागं मांसं पयश्छागं छागं सर्पिः सशर्करम् ।
छागोपसेवा शयनं छागमध्ये तु यक्ष्मनुत् ॥ ३२ ॥
उरो मत्वा क्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम् ।
सद्य एव पिबेज्जीर्णे पयसाद्यात् सशर्करम् ॥ ३३ ॥
इक्ष्वालिकाविसग्रन्थि-पद्मकेशरचन्दनैः ।
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षयी ॥ ३४ ॥
बलाश्वगन्धा श्रीपर्णीबहुपुत्रीपुनर्नवाः ।
पयसा नित्यमभ्यस्ताः क्षपयन्ति क्षतक्षयम् ॥ ३५ ॥

बलाद्यघृतम्—

घृतं बलानागबलार्जुनाम्बु सिद्धं सयष्टीमधुकल्कपादम् ।
हृद्रोगशूलक्षतरक्तपित्तकासानिलासृक् शमयत्युदीर्णम् ॥३६॥

इति यक्ष्मचिकित्सा ।

रसः ; वनिता प्रियङ्गुः, त्रिक्ता लताकस्तूरी ; रेणु रेणुकम् ; नलिका लाम्बुका । लाक्षारसो लाक्षाक्वाथः ; लाक्षायाः षोडशपलम्, पाकार्थजलं षोडशशरावम्, शेष प्रस्थैकम् ॥ ३१ ॥

छागमित्यादि स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

उर इत्यादिना उरःक्षतचिकित्सामाह ।—उराक्षतं मत्वा लाक्षां पयसा मधुसंयुतां पिबेदित्यर्थः । जीर्णे पयसा सशर्करमन्नं भुञ्जीतेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

इक्ष्वालिकेत्यादि ।—इक्ष्वालिका वनखागरीति ख्याता ; विसग्रन्थिः मृणालग्रन्थिः ; पद्मकेशरं पद्मकिञ्जल्कम् । सन्धानार्थमिति क्षतोरःसन्धानार्थम् ॥ ३४ ॥

बलेत्यादौ ।—श्रीपर्ण्यां गाम्भार्य्याः फलम् ; बहुपुत्री शतावरी । बलादयो व्यस्ता समस्ता वा बोध्याः ॥ ३५ ॥

घृतमित्यादि स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

इति यक्ष्मचिकित्साविवृतिः ॥

दध्याहनक्रमे तिक्तं घृतं क्षीरेण युतां भिषक् ॥ ६ ॥
मधुरैर्जाङ्गलरसैः श्यामाकयवकोद्रवाः।
मुद्गादियूषैः शाकैश्च तिक्तकैर्भोजयेत् क्षितः ॥ ७ ॥
वृन्ताकिनीकृतीश्चामादाधामिः क्षयिणं क्रमम्।
पित्तकासापहं पेयं शर्करामधुयोजितम् ॥ ८ ॥
शराटिपक्वमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोस्तथा।
कषायेण सृतं क्षीरं पिबेत् समधुशर्करम् ॥ ९ ॥
काकोलीक्षीरकाकोलीमेदायुग्मैः सनागरैः।
पित्तकासी रसक्षीरयूषमांसान्युपकल्पयेत् ॥ १० ॥
द्राक्षामलकखर्जूरं पिप्पलीसरिषान्वितम्।
पित्तकासापहं क्षौद्रसिद्धाम्लाविकसर्पिषा ॥ ११ ॥

पित्तकास इत्यादि।—पूर्वकास इत्यर्थः। अयमेव तृतीयः पाठः। अयमेव क्षयकासेऽपि पाठः। अत्र दध्याहनक्रमे इत्यनेन दध्नः पानमुक्तम् ॥ ६ ॥

मधुरैरिति।—मधुरद्रव्यैर्युक्तो यो जाङ्गलरसः। अत्र तु मधुरैर्जाङ्गलरसैरित्यत्र मधुरैः स्वादुभिः जाङ्गलैः जाङ्गलरसैः ॥ ७ ॥

वृन्ताकीत्यादि ॥ ८ ॥

शराटीत्यादि।—शराटिः। अत्र शराटिपक्वमूलस्य शराटिमूलभक्षणस्य पथ्यत्वं मूलं च। अत्र शराटिपरिभाषया चक्रदत्तोक्तेन शराटिमूलेन मूलं ग्राह्यम्। काकोलीत्यादि।—अत्र मूलैरिति काकोल्यादिभिः सम्बध्यते इति शेषः। अत्र तु क्षयकासीमेदाप्यत्र दत्तः; मूलमेतत्, यदाह भावप्रकाशः: क्षयकाकोलीक्षयकासीमेदाक्षयकासीमूलैरिति ॥ ९। १० ॥

द्राक्षेत्यादि।—इदं भावप्रकाशे पाठः; किंतूक्तेऽपि तु अरिष्टकाम्ले क्षयकासे पाठः, यदाह भावप्रकाशः: "पित्तश्लेष्मकरी द्राक्षा खर्जूरं क्षयकासनुत्। सैरीषं सहती क्षौद्रः पित्तश्लेष्मघ्नकासजित्" इति ॥ ११ ॥

खर्जूरपिप्पलीद्राक्षासितालाजाः समांशिकाः।
मधुसर्पिर्युतो लेहः पित्तकासहरः परः॥ १२॥
शटीह्रीवेरबृहतीशर्कराविश्वभेषजम्।
पिष्ट्वा रसं पिबेत् पूतं सघृतं पित्तकासनुत्॥ १३॥
मधुना पद्मबीजानां चूर्णं पैत्तिककासनुत्॥ १४॥

कफकासचिकित्सा।

बलिनं वमनेनादौ शोधितं कफकासिनम्।
यवान्नैः कटूरूक्षोष्णैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत्॥ १५॥
पिप्पलीक्षारकैर्यूषैः कौलत्थैर्मूलकस्य च।
लघून्यन्नानि भुञ्जीत रसैर्वा कटुकान्वितैः॥ १६॥
पञ्चकोलैः शृतं क्षीरं कफघ्नं लघु शस्यते।
श्वासकासज्वरहरं बलवर्णाग्निवर्द्धनम्॥ १७॥
पौष्करं कट्फलं भार्गीविश्वपिप्पलिसाधितम्।
पिबेत् क्वाथं कफोद्रेके कासे श्वासे च हृद्ग्रहे॥
स्वरसं शृङ्गवेरस्य माक्षिकेण समन्वितम्।
[illegible]

खर्जूरेत्यादि स्पष्टम्॥ १२॥

शटीत्यादि।—वाग्भटस्य। तत्र शट्यादिकं जले पिष्ट्वा तद्रसं वस्त्रपूतं कृत्वा घृतसम्मिश्रं पिबेत्। बृहती चात्र कण्टकारी कासहन्तृत्वात्। उक्तं हि चरके "शर्करानागरोदीच्य-कण्टकारीशटीसमम्। पिष्ट्वा रसं पिबेत् पूतं वस्त्रेण घृत-मूर्च्छितम्" इति॥ १३। १४॥

बलिनमित्यादिना कफचिकित्सामाह। पिप्पलीक्षारकैरिति पिप्पलीयवक्षार-संस्कृतैरित्यर्थः॥ १५—१७॥

पौष्करमित्यादि।—कफापहपर्यन्तं स्पष्टम्॥ १८॥

नवाङ्गयूषः—

मुद्गामलाभ्यां यवदाडिमाभ्यां कर्कन्धुना मूलकशुष्ठकेन ।
शुण्ठीकणाभ्याञ्च कुलत्थकेन यूषो नवाङ्गः कफरोगहन्ता ॥१८॥

पार्श्वशूले ज्वरे कासे श्वासे श्लेष्मसमुद्भवे ।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ॥ २० ॥

कट्फलादिः—कट्फलं कत्तृणं भार्गी मुस्तं धान्यं वचाभया ।
शृङ्गी पर्पटकं शुण्ठी सुराह्वा च जले घृतम् ॥
मधुश्चिङ्गुयुतं पेयं कासे वातकफात्मके ।
कण्ठरोगे क्षये शूले श्वासहिक्कोज्वरेषु च ॥ २१ ॥

कण्ठ्यकारीव्रतः क्वाथः सक्षौद्रः सर्वकासहा ॥ २२ ॥

विभीतकं घृताभ्यक्तं गोमूत्रपरिवेष्टितम् ।
स्विन्नमग्नौ हरेत् कासं ध्रुवमाश्वविधारितम् ॥ २३ ॥

वामकस्वरसः पेयो मधुयुक्तो हिताग्निना ।
पित्तश्लेष्मणि कासे रक्तपित्ते विशेषतः ॥ २४ ॥

मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाजा शृङ्गी शतावरी ।
सिद्धाः क्षीरे नवाज्यौरी मिता सर्वत्रगे गदे ॥

नवाङ्गयूषे यवामलकदाडिमकर्कन्धुमूलकशुण्ठ्यर्कैः षड्द्रव्यविधानेन कर्षमात्रं कृत्वा मुद्गकुल्थौ गृहीत्वा प्रसृतौ दत्त्वा यूषः साध्यः, पश्चात् कट्वादौ गृह्यौषधानां चूर्णदानम् ; किंवा मूलकेन हीनं यवौषधमात्रया गृहीत्वा क्वाथविधानेन यवमुष्टिवत् यूषः कार्य इत्याहुः ॥ १९ ॥

पार्श्वशूल इत्यादि स्पष्टम् ॥ २० ॥

कट्फलमित्यादौ कत्तृणं गन्धतृणम् ॥ २१ ॥

कण्ठ्यकारीत्यादि स्पष्टम् ॥ २२ ॥

विभीतकमित्यादि स्पष्टम् ॥ २३ ॥

वामकेत्यादि च स्पष्टम् ॥ २४ ॥

तं लिह्यान्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिवृत्तये ॥ २५ ॥
पिप्पली पञ्चकं द्राक्षा सम्पक्वं हृहतीफलम्।
घृतचौद्रयुतो लेहः श्वासकासनिबर्हणः ॥ २६ ॥
हरीतकीनागरमुस्ताचूर्णं गुड़ेन तुल्यं गुड़िका विधेया।
निवारयत्यास्यविधारितोऽयं श्वासं प्रवृद्धं प्रबलञ्च कासम् ॥२७॥

मरिचाद्यं चूर्णम्—

कर्षः कर्षार्द्धमथो पलं पलद्वयमथार्द्धकर्षश्च।
मरिचस्य पिप्पलीनां दाड़िमगुड़याबशूकानाम् ॥
सर्वौषधैरसाध्या ये कासाः सर्ववैद्यविवर्जिताः।
अपि पूयं छर्दयतां तेषामिदमौषधं पथ्यम् ॥ २८ ॥

समशर्करं चूर्णम्—

लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां भागान् प्रकल्पयाच्चयुतानभीषाम्।
पलार्द्धमेकं मरिचस्य दद्यात् पलानि चत्वारि महौषधस्य ॥
सितासमं चूर्णमिदं प्रसह्य रोगानिमानाशु बलान् निहन्यात्।
कासज्वरारोचकसैहगुल्मश्वासाग्निसाम्व्यग्रहणीप्रदोषान् ॥२९॥
हरीतकीकणाशुण्ठीमरिचं गुड़संयुतम्।
कासघ्नो मोदकः प्रोक्तस्तृष्णारोचकनाशनः ॥ ३० ॥

मधुकमित्यादौ।—तुगाक्षीरी वंशलोचना एकभागापेक्षया द्विगुणा; सर्वचूर्णापेक्षया चतुर्गुणा सिता ॥ २५ ॥

पिप्पलीत्यादि खण्डम् ॥ २६ ॥

हरीतकीत्यादौ—गुडदितचूर्णेन तुल्यौ गुड़ः ॥ २७ ॥

कर्ष इत्यादि।—मरिचकर्ष १, पिप्पली तोलक १, अम्लदाड़िमबीज पल १, गुड़ पल २, यवक्षार तोलक १। वागभटेऽप्युक्तं "गुड़क्षारौषणकणा दाड़िमं श्वासकासनित्। क्रमात् पलद्वयार्द्धांश-कर्षकार्द्धपलोन्मितम्" इति ॥ २८ ॥

लवङ्गेत्यादि।—पलार्द्धमेकमित्यत्र एकपदं श्लोकपूरणार्थमेवोक्तम्। पलानिति

व्योषान्तिका गुड़िका—

तालीशवह्निदीप्यकचविकाम्लवेतसव्योषैः।
तुल्यैस्त्रिसुगन्धियुतैर्गुड़ेन गुड़िका प्रकर्त्तव्या॥
कासश्वासारोचकपीनसहृत्कण्ठवाङ्निरोधेषु।
ग्रहणीगदोद्भवेषु गुड़िका व्योषान्तिकानाम्॥ ३१॥
मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तेङ्गुदैः पिबेत्।
धूमं त्र्यहञ्च तस्यानु सगुड़ञ्च पयः पिबेत्॥
एष कासान् पृथग्द्वन्द्वसर्वदोषसमुद्भवान्।
शतैरपि प्रयोगाणां साधयेदप्रसाधितान्॥ ३२॥
मनःशिलालिप्तदलं वदर्य्यातपशोषितम्।
सक्षीरं धूमपानञ्च सर्वकासनिवारणम्॥ ३३॥

अर्शादित्वादच्, बलवती रोगानित्यर्थः। तेन प्रसह्य इत्यनेन न पौनरुक्त्यम्॥ २९॥

हरीतकीत्यादि।—मोदकत्वात् गुडो द्विगुणः॥ ३०॥

तालीशेत्यादौ।—वह्निश्चित्रकः; दीप्यकं यमानी; त्रिसुगन्धियुतैरिति सर्वचूर्णापेक्षया चतुर्थांशेन मिलितं त्रिसुगन्धिचूर्णमित्याहुः। व्योषान्तिकेति, अत्रान्तशब्द उपान्तमाह व्योषस्यान्तस्थितत्रिसुगन्धात् पूर्वमवस्थितत्वात्। किंवा तालीशादीनां विशेषणप्रधानत्वादपेक्षयैवान्तो ज्ञेयः॥ ३१॥

मनःशिलालेत्यादि।—आलं हरितालम्; इङ्गुदं पुत्रञ्जीवफलमध्यम्, फलत्वमित्यन्ये, युक्तञ्चैतत्, "मनःशिलाद्यमधुकं मांसीमुस्तेङ्गुदीत्वचः" इति वाग्भटवचनात्। अत्र मनःशिलादीनां पेषणं छागमूत्रेण बोध्यम्, छागलाम्बुपिष्टैरिति सुश्रुतदर्शनात्। अत्र मधुकस्थाने मरिचं केचित् पठन्ति; तन्न, "शिलालेङ्गुदयष्ट्याह्व-मांसीधूपं पिबेत् त्र्यहम्" इति तन्त्रान्तरदर्शनात्। अत्र मनःशिलादिकं कल्कीकृत्य श्लक्ष्णवस्त्रखण्डं लिम्पेत्, तत आतपे शोषयित्वा वर्त्तिं विधाय शरावसम्पुटस्थबदराङ्गारवह्नौ निक्षिप्य यथोक्तनलिकया धूमपानं कार्य्यम्, विश्राम्य किञ्चित् सगुड़क्षीरं पेयम्, धूमस्य तीक्ष्णत्वेनोजःक्षयादिति॥ ३२॥

मनःशिलेत्यादौ।—वदर्य्यातपशोषितमिति वदर्य्याः मनःशिलालिप्तदलम्, आतपे शोषितमिति योजना। वदर्य्यातपेति असन्धिविधेरनित्यत्वात् सन्धिः॥ ३३॥

अर्कच्छल्लशिले तुल्ये ततोऽर्द्धेन कटुत्रिकाम्।
चूर्णितं वह्निनिक्षिप्तं पिबेद् धूमन्तु योगवित्॥
भक्षयेदथ ताम्बूलं पिबेद् दुग्धमथाब्दु वा।
कासाः पञ्चविधा यान्ति शान्तिमाशु न संशयः॥ ३४॥
मरिचशिलार्कचीरैर्वार्त्ताकीं त्वक्त्वाशुभावितां शुष्काम्।
कृत्वा विधिना धूमं पिबतः कासाः शमं यान्ति॥३५॥

दशमूलघृतम्—दशमूलीकषायेण भार्गीकल्कं पचेद् घृतम्।
दध्नस्तित्तिरिनिर्यूहे तत्परं वातकासनुत्॥ ३६॥

दशमूलाद्यं घृतम्—

दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत्।
पुष्कराह्वशटीविल्वसुरसव्योषहिङ्गुभिः॥
पेयानुपानं तत् पेयं कासे वातकफाधिके।
श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च॥ ३७॥

दशमूलषट्पलकं घृतम्—

दशमूलीचतुःप्रस्थे रसे प्रस्थोन्मितं हविः।
सचारैः पञ्चकोलैस्तु कल्कितं माधु साधितम्॥

अर्कच्छल्लेत्यादि।—अर्कच्छल्लं अर्कमूलत्वक्; शिला मनःशिला; ततोऽर्द्धेन कटुत्रिकमिति तत उभयोरर्द्धेन मिलितं त्रिकटुकम्॥ ३४॥

मरिचेत्यादि स्पष्टम्। ३५॥

दशमूलकषायेणेत्यादि।—दध्नः कुक्कुटः; दध्नस्तित्तिरिस्थां मिलित्वैव क्वाथः। दशमूलक्वाथेन दध्नस्तित्तिरिक्वाथेन च मिलिता चातुर्गुण्यम्॥ ३६॥

दशमूलाढक इत्यादि।—द्राग्भटस्तु। अत्र दशमूलस्य क्वाथ्यस्याढकमानत्वम्, तेन "क्वाथः क्वाथ्यसमो मतः" इति वचनात् पादावशिष्टक्वाथोऽप्याढकमानी भवति। विल्वं बिल्वमूलम्; सुरसः पर्णासः। पेयानुपानमित्यत्र पयोऽनुपानमिति केचित् पठन्ति; स्निग्धत्वेन पेयेव वातकफघ्नत्वात् युक्ता॥ ३७॥

कामहृत्पार्श्वशूलघ्नं हिक्काश्वासनिवारणम् ।
कल्कं षट्पलमेवात्र ग्राहयन्ति भिषग्वराः ॥ ३८ ॥

कण्टकारीघृतम्—

कण्टकारीगुडूचीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ।
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्वह्निदीपनः ॥ ३९ ॥

अपरं कण्टकारीघृतम्—

घृतं रास्नाबलाव्योषश्वदंष्ट्राकल्कपाचितम् ।
कण्टकारीरसे सर्पिः पञ्चकासनिसूदनम् ॥ ४० ॥

बृहत्कण्टकारीघृतम्—

समूलपत्रशाखायाः कण्टकार्य्या रसाढ़के ।
घृतप्रस्थं बलाव्योषविड़ङ्गशटीचित्रकैः ॥
सौवर्चलयवक्षारविल्वामलकपुष्करैः ।
वृश्चीरबृहतीपथ्यायमानीदाड़िमर्द्धिभिः ॥
द्राक्षापुनर्नवाचव्यधन्वयासाम्लवेतवसैः ।
शृङ्गीतामलकीभार्गीरास्नागोक्षुरकैः पचेत् ॥
कल्कैस्तु सर्वकासेषु हिक्काश्वासे च शस्यते ।
कण्टकारीघृतं सिद्धं सफव्याधिविनाशनम् ॥ ४१ ॥

रास्नाद्यं घृतम्—

द्रोणेऽपां साधयेद्रास्नां दशमूलीं शतावरीम् ।

दशमूलषट्पलकं घृतं स्पष्टम् ॥ ३८ ॥

कण्टकारीत्यादि ।—कण्टकारीगुडूच्योर्मिलित्वा पल ६०, जल शराव ६०, शेष १५ । अन्ये तु जलद्रोणं दत्त्वा शेषं १६ इत्याहुः । कण्टकारीरस इति कण्टकारीस्वरसश्चतुर्गुणः; उक्तञ्च "निदिग्धिकायाः स्वरस ग्राहयेद्यन्त्रपीड़ितम् । चतुर्गुणे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत्" इत्यादि ॥ ३९ । ४० ॥

समूलेत्यादि ।—अयं योगश्चरके वाग्भटे च पठ्यते । अत्र श्वेतरक्तभेदात् पुनर्नवाद्वयम् ॥ ४१ ॥

पलिकां माणिकांशांस्त्रीन् कुलत्थान् बदरान् यवान् ॥
तुलार्द्धं छागमांसस्य पादशेषेण तेन च।
घृताढ़कं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥
सिद्धं तद्दशभिः कल्कैर्नस्यपानानुवासनैः।
समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥
पञ्च कासान् क्षयं श्वासं पार्श्वशूलमरोचकम्।
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्द्धानिलं जयेत् ॥
जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ शूर्पपर्णिके।
जीवन्ती मधुकश्चैव दशको जीवको गणः ॥ ४२ ॥

अगस्त्यहरीतकी—

दशमूलीं स्वयंगुप्तां शङ्खपुष्पीं शटीं बलाम्।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥
भार्गीपुष्करमूलञ्च द्विपलांशं यवाढ़कम्।
हरीतकीशतञ्चैकं जले पञ्चाढ़के पचेत् ॥
यवैः स्विन्नैः कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतम्।
पचेद् गुडतुलां दत्त्वा कुड़वञ्च पृथग् घृतात् ॥
तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात्।
लिह्याद् द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥

द्रोणेऽपामित्यादि।—अयमपि योगचूरके वाग्भटे च पठ्यते। पलिकामिति रास्नादित्रयेण सम्बध्यते; दशमूलापि प्रत्येकं पलांशम्। पलिकानिति पाठे रास्नादिशतावर्य्यन्तानां पलिकान् भागानिति सम्बन्धः। माणिका शाणः अष्टौ पलानि। अत्र रास्नादिच्छागमांसान्तक्वाथे द्रोणप्रमाणं जलम्, तच्च पादावशेषादाढकम्, क्षीरमप्याढकम्; अतो द्विगुणः पाकः ॥ ४२ ॥

दशमूलीमित्यादि।—वाग्भटचरकयोः। अत्र शूकशिम्बा बीजम्; तदभावे मूलमपि ग्राह्यमाहुः। यवाढ़कमिति यवहरीतक्यौ पटे बद्धा दातव्यौ। पञ्चभि-

तद्वलीपलितं हन्याद्वर्ष्मायुर्वलवर्द्धनम् ॥
पञ्च कासान् क्षयं श्वासं हिक्कां सर्विषमज्वरान्।
हन्यात् तथा ग्रहण्यर्शोहृद्रोगारुचिपीनसान् ॥
अगस्त्यविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ॥ ४३ ॥

व्याघ्रीहरीतकी—

समूलपुष्पच्छदकण्टकार्य्यास्तुल्यां जलद्रोणपरिप्लुताच्च।
हरीतकीनाच्च शतं निदध्यादथात्र पक्त्वा चरणावशेषम् ॥
गुडस्य दत्त्वा शतमेतदग्नौ विपक्वमुत्तीर्य्य ततः सुशीतं।
कटुत्रिकच्च द्विपलप्रमाणं पलानि षट् पुष्परसस्य तत्र ॥
क्षिपेच्चतुर्जातपलं यथाग्नि प्रयुज्यमानो विधिनावलेहः।
वातात्मकं पित्तकफात्मकच्च द्विदोषकासानपि यक्ष्मदोषान् ॥
क्षयोद्भवच्च क्षतजच्च हन्यात् सपीनसश्वासमुरःक्षतच्च।
यक्ष्माणमेकादशरूपसुग्रं भृगूपदिष्टं हि रसायनं स्यात् ॥४४॥

इति कासचिकित्सा।

दाडकैरिति ६ गुच्छादनीसिगंरांधा भवन्ति। दन्तमूल्यादिहरीतकम्याः काश्या एकत्वेन पक्वाश्याः। यवैः स्निग्धैरित्यनेनैव सिद्धे स्नेहयवैरुपलक्षितः कषायो यदा भवति तदा स कषायं पूतं कृत्वा, तस्मिं हरीतकीशतं गुडतुलाच दत्त्वा पुनः पचेदिति योज्यम्। यवानाच स्निग्धता चतुर्भागावशिष्टेकषाय एव भवतीति ज्ञात्वा चतुर्भागावशिष्टमेव कषायं कुर्वन्ति। अन्ये त्वष्टभागावशिष्टं कषायमेवाहुः; तन्न, सुश्रुतसंवादात्। स्निग्धहरीतकीशतस्य वंशशलाकया छतच्छिद्रस्य भर्जनार्थं घृत-तैलयोः कुडवे पृथक्, ६ गुग्गुलस्य पृथगष्टपलमाने। भर्जनन्तु भवयवदाह्यार्थम्। तत्रान्तरे चात्र मधुनश्च पलाष्टकमेवोक्तम्, तुल्यमानत्वेऽपि घृतमधुनोर्द्वयान्तरयोगात्र विरुद्धत्वम्। अवतारणसमये पिप्पलीचूर्णकुडवं प्रक्षेप्यम्। स्निग्धादिति ग्रहण-स्नेहं स्निग्धात् ६ चामये खादेदिति याज्यम्। अत्र यद्यपि स्नेहस्य मानं नोक्तं तथापि सुश्रुतसंवादात् कर्षमानं बोध्यम्। धन्यमिति प्रभावात् किंवा धनार्जनहेतुः भैषज्यसाधकत्वात्॥ ४३॥

अथ हिक्काश्वासचिकित्सा।

हिक्काश्वासातुरे पूर्वं तैलाक्ते स्वेद इष्यते।
स्निग्धैः स्वेदयोगैश्च मृदु वातानुलोमनम्॥
ऊर्ध्वाधःशोधनं शक्ते दुर्बले शमनं मतम्॥ १॥
कोलमज्जाञ्जनं लाजास्निक्ता काञ्चनगैरिकम्।
कृष्णा धात्री सिता शुण्ठी काश्मीरं दधिनाम च॥
पाटल्याः सफलं पुष्पं कृष्णा खर्जूरमस्तकम्।
पड्वेते पादिका लेह्या हिक्काघ्ना मधुसंयुताः॥ २॥
मधुकं मधुसंयुक्तं पिप्पली शर्करान्विता।
नागरं गुडमयुक्तं हिक्काघ्नं नावनत्रयम्॥ ३॥
स्तन्यन मक्षिकाविष्ठानस्थं वालकाक्ष्णु ना।
योज्यं हिक्काभिभूताय स्तन्यं वा चन्दनान्वितम्॥ ४॥
मधुसैवर्चलोपेतं मातुलुङ्गरसं पिबेत्॥ ५॥

व्याघ्रीहरीतक्यां कटुत्रिकं प्रत्येकं पलद्वयम्। चातुर्जातमिति मिलित्वा पलम्॥ ४८॥

इति कासचिकित्साविवृतिः।

तुल्यनिदानत्वात् कासानन्तरं हिक्काश्वासचिकित्सामाह हिक्काश्वासातुर इत्यादि —तैलाक्त इति स्नेहसंयोगैः सह तैलाक्त इति योज्यम्; तेन तैलसंयुक्तेन तैलेनाभ्यक्त इत्यर्थः। स्निग्धैरिति स्निग्धैर्द्रव्यैः स्वेद इति योज्यं वाग्भटसंवादात्। मृदु वातानुलोमनमिति ऊर्ध्वाधःशोधनस्य विशेषणं वाग्भटसंवादात्; किंवा स्नेहस्वेदोपपादितं शोधनमिति योज्यम्॥ १॥

शमनमाह कोलेत्यादि।—कोलमज्जा बदराक्षिमज्जा; अञ्जनमत्र सौवीराञ्जनम्; लिक्ता कटुकी; काञ्चनगैरिकमिति उत्तमलोहितगैरिकम्; काश्मीरं धातुकाश्मीरम्, कांस्यनाशिकमित्यन्ये; दधिनाम कपित्थफलम्॥ २॥

हिक्कार्त्तस्य पयश्छागं हितं नागरसाधितम् ॥ ६ ॥
कृष्णामलकशुण्ठीनां चूर्णं मधुसितायुतम् ॥ ७ ॥
मुहुर्मुहुः प्रयोक्तव्यं हिक्काश्वासनिवर्हणम् ॥ ८ ॥
हिक्काश्वासोद्भवे भार्गीं सविश्वामुष्णवारिणा ।
नागरं वा सिताभार्गी-सौवर्चलसमन्वितम् ॥ ९ ॥

शृङ्गीकटुत्रिकफलत्रयकण्टकारी
भार्गी सपुष्करजटा लवणानि पञ्च ।
चूर्णं पिबेद्धि शिशिरेण जलेन हिक्का-
श्वासोर्द्धवातकसनारुचिपीनसेषु ॥ १० ॥

अभयानागरकल्कं पौष्करयवशूकमरिचकल्कं वा ।
तोयेनोष्णेन पिबेत् श्वासी हिक्की च तच्छान्त्यै ॥ ११ ॥

पर्णासपञ्चकम्—

अमृतानागरफञ्जी-व्याघ्रीपर्णाससाधितः क्वाथः ।
पीतः सकणाचूर्णं कासश्वासौ निहन्त्याशु ॥ १२ ॥
दशमूलीकषायस्तु पुष्करेणावचूर्णितः ।
कासश्वासप्रशमनः पार्श्वहृच्छूलनाशनः ॥ १३ ॥
कुलत्थनागरव्याघ्री-वासाभिः क्वथितं जलम् ।
पीतं पुष्करसंयुक्तं हिक्काश्वासनिवर्हणम् ॥ १४ ॥
गुड़ं कटुकतैलेन मिश्रयित्वा समं लिहेत् ।
त्रिसप्ताहप्रयोगेण श्वासं निर्मूलतो जयेत् ॥ १५ ॥

मधुकमित्यादि सौवर्चलान्तं स्पष्टम् ॥ ३—९ ॥
शृङ्गीत्यादौ ।—पुष्करजटा पुष्करमूलम् ॥ १० ॥
अभयेत्यादि योगद्वयं स्पष्टम् ॥ ११ ॥
अमृतेत्यादौ ।—फञ्जी ब्रह्मयष्टिः ॥ १२ ॥
दशमूलीकषाय इत्यादि जयेदित्यन्तं स्पष्टम् ॥ १३—१५ ॥

नृक्कौमहौषधकणाघनपुष्कराणाम्
चूर्णं शटीमरिचशर्करया समेतम्।
क्वाथेन पीतमभृताहयपद्ममूल्याः
श्वासं व्याहेण शमयेदतिदोषमुग्रम् ॥ १६ ॥
हरिद्रां मरिचं द्राक्षां गुडं रास्नां कणां शटीम्।
जघ्रात् तैलेन लिखिहन् श्वासान् प्राणहरानपि ॥ १७ ॥
हिक्कां हरति प्रबलां प्रबलं श्वासं नाशयत्याशु।
शिखिपुच्छभूतिपिप्पलीचूर्णं मधुमिश्रितं लीढम् ॥ १८ ॥
कर्षं कलिफलचूर्णं लीढ्वात्यन्तमधुना मिश्रितम्।
अचिराद्धरति श्वासं प्रबलामुत्तंसिकाञ्चैव ॥ १९ ॥

हिंस्राद्यं घृतम्—

हिंस्राविड्ङ्गपूतीकत्रिफलाव्योषचित्रकैः।
द्विचीरं सर्पिषः प्रस्थं चतुर्गुणजलान्वितम् ॥
कोलमात्रैः पचेत् तद्धि श्वासकासौ व्यपोहति।
अर्शांस्यरोचकं गुल्मं प्लीहानं हृदयं तथा ॥ २० ॥

यष्ट्यादि।—यष्ट्यादीनां चूर्णं क्वाथात् पादिकम्, प्रत्येकात्। अत्र पञ्चमूली प्रकृतिः, शार्ङ्गधरस्त्वाह—त्रिभाग इति ॥ १५ ॥

हरिद्रादि।—प्रसृतस्य। अष्टमिष्टम् ॥ १७ ॥

शिखादि।—शिखो मयूरस्तत्पुच्छस्य भूतिर्भस्म तथा पिप्पलीचूर्णेन समं मधुना लेढम् ॥ १८ ॥

कर्षमित्यादि।—कलिफलं विभीतकम् ॥ १९ ॥

हिंस्रेत्यादि।—हृद्यस्य। हिंस्रा काला भोकड़ा। भूतिर्वं लाटाकरञ्जस्य मूलम्। कोलमात्रैरिति यद्यपि कोलशब्देन मागधकाष्टकं कर्षमुच्यते यदाह शारदादिः "मागधकाश्चतु स्त्रीणीयात् कोलं वटकद्वयम्। तास्तां कर्षः पिप्पलीनां कर्षं मरिचस्य तथा। विडालपदकं कोलं किञ्चिदूनं समुदाहृतम्" इति, तथापि कर्ष एवात्र ग्राह्यः। अन्यथा कल्कस्नातोमयत्वं स्यात्। हृदकाश्यपेनार्धं व्यस्तम्, तस्मात् साधीयं व्याख्येति ॥ २० ॥

तेजोवत्याद्यं घृतम्—

तेजोवत्यभया कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी।
भूतिकं पौष्करं मूलं पलाशक्षितवकं शटी॥
सौवर्चलन्त्वामलकी सैन्धवं विल्वपेशिका।
तालीशपत्रं जोयन्ती वचा तैरकसम्मितैः॥
क्षिप्तुपादैर्घृतप्रस्थं पचेत् तोयचतुर्गुणे।
एतद्घृतपावनं पीत्वा शिक्षाम्नामी जयेन्नरः॥
शोथानिलार्शोग्रहणीगुल्मार्त्तवकृच्छ्र एव च॥ २१॥

भार्गीगुड़ः—घृतं संगृह्य भार्ग्यास्तु दशमूल्याश्चयापरम्।
शतं हरीतकीनाञ्च पचेत् तोयचतुर्गुणे॥
पादावशेषे तस्मिंस्तु रसे वस्त्रपरिस्रुते।
आलोड्य च तुलां पूतां गुड़स्य त्वभयां ततः॥
पुनः पचेत्तु मृद्वग्नौ यावत्तैलमागतम्।
शीते तु मधुनश्चात्र षट् पलानि प्रदापयेत्॥
त्रिकटु त्रिसुगन्धञ्च पलिकानि पृथक् पृथक्।
कर्षद्वयं यवक्षारं सचूर्णं प्रक्षिपेत् ततः॥
भक्षयेदभयामेवां लेहयेदीषत्तं लिहेत्।
श्वासं सुदारुणं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा।
स्वरवर्णप्रदो ह्येष जठराग्नेश्च दीपनः॥

तेजोवतीत्यादि।—चरकस्य। तेजोवती चविका; भूतिकं कनकम्। क्षिप्तुपादैरित्येकभागमपेक्ष्य, तेन क्षिप्तुलक्षत्वारो भागकाः॥ २१॥

भार्गीगुड़े दशमूल्यपि क्षिप्तिव्या। तीये चतुर्गुणे घृते प्रक्षेतव्ये गुडात् दशमूलीमतं भार्गीशतञ्च क्षिप्तिव्या अलवणं मरावमतं देयमित्याहुः। हरीतकीशतं स्थाप प्रस्थत्वादाढ्यं जलमिति वक्तव्यं, तेन जलस्य षोड़शमरावाधिकमरावचतुष्टयमितियर्थः। इदन्तु हरीतकीशतैकस्य वाग्भिप्रभृतिभिरुक्तत्वात्। इदान्तु घृतस्य

पलोन्मे खागते माने नं ह्रैगुण्यमिहेष्यते ॥
हरीतकीगतस्नात्र प्रस्थत्वादाढकं जलम् ॥ २२ ॥

कुलत्थगुड़:—कुलत्थं दशमूलंच तथैव हिजयष्टिका।
शतं शतस्य संग्राह्यं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
पादावशेषे तस्मिंस्तु गुड़स्यार्द्धतुलां क्षिपेत्।
घीतोभूते च पंके च मधुनोऽष्टौ पलानि च ॥
षट् पलानि तुगाक्षीर्या पिप्पल्याश्च पलद्वयम्।
त्रिसुगन्धिसुगन्धं तत् खादेदग्निबलं प्रति ॥
श्वासं कासं ज्वरं हिक्कां नाशयेत् तमकं तथा।
प्रतिश्यायं द्रोणनियमाज्ज्ञेयं द्रोणचयन्त्विह ॥ २३ ॥

इति हिक्काश्वासचिकित्सा।

धीर्याधानार्थमत्र द्रवस्य ह्रैगुण्यमिच्छन्ति, सेव्यते सर्वत्रावर्त्तदयमें। अनेनैव हरीतकीक्वा अपि पाकः। व्यवहारस्तु प्रावयतुर्यं जलेनाक्षतह्रैगुण्येन ॥ २२ ॥

कुलत्थमित्यादौ।—जलद्रोण इति प्रतिशतमित्यर्थः, एतच्च चक्रगतम्; इन्दुस्तु "बीजसन्दर्शनादत्र इतरेषीपदेशतः। जलं चतुर्गुणं देवमसत्वादद्रोणवारिणः। मानसान्निध्यसंवादादृद्रियसं त्रिसुगन्धिनः" इति। बीजसन्दर्शनादिति समानद्रव्यप्रमाणकुलत्थगुड़ान्तरे चतुर्गुणजलसन्दर्शनादित्यर्थः; इदन्तु न युज्यते द्रोणपदस्य साधार्द्धादानात्, तस्य चतुर्गुणजलसमे द्रोणपदस्य वैयर्थ्यं स्यात्। पिप्पलीपलद्वयसान्निध्यात् त्रिसुगन्धि च त्रिपिला पलद्वयं तथा सन्धानरसंवादाय, यथा एतच्चालीयकुलत्थगुड़ान्तरे "मधुनः कुड़वं दद्यात् त्रिसुगन्धिपलद्वयम्" इति ॥ २३ ॥

इति हिक्काश्वासचिकित्साविधिः।

अथ स्वरभेदचिकित्सा ।

वाते सलवणं तैलं पित्ते सर्पिः समाक्षिकम् ।
कफे सक्षारकटुकं क्षौद्रं कवड़ इष्यते ॥
गले तालुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु चाश्रितः ।
तेन निष्कृष्यते श्लेष्मा स्वरश्चास्य प्रसीदति ॥ १ ॥
आ ोष्णं जलं पेयं जग्ध्वा घृतगुड़ौदनम् ।
क्षीरान्नपानं पित्तोत्थे पिबेत् सर्पिरतन्द्रितः ॥
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम् ।
पिबेन्मूत्रेण मतिमान् कफजे स्वरसंक्षये ॥ २ ॥
स्वरोपघाते मेदोजे कफवद्विधिरिष्यते ॥ ३ ॥
क्षयजे सर्वजे चापि प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥ ४ ॥

चव्याम्लवेतसकटुत्रिकतिन्तिड़ीक-
तालीशजीवकतुगादहनैः समांशैः ।

प्राणोदानदुष्टिसाधर्म्यात् हिक्काश्वासानन्तरं स्वरभेदचिकित्सामाह वात इत्यादि ।—तैलमत्र कटुष्णं कृत्वा कवलः कार्य्य इत्याहुः । क्षारो यवक्षारः ॥ १ ॥

आद्य इति वातस्वरभेदे पिबेत् । सर्पिरिति यद्यपि सामान्येनैवोक्तं तथापि सुश्रुते श्वासोक्तं वासाघृतं पित्तकासोक्तं वा विदारीगन्धोत्पलशारिवेत्यादिनोक्तं ज्ञेय-मित्याहुः । पिप्पलीमित्यादि ।—पिप्पल्यादिचूर्णं गोमूत्रेण पेयम् । स्वरसंक्षय इति स्वरभेदे ॥ २ ॥

स्वरोपघात इत्यादि ।—सुश्रुतस्य । कफवदिति कफजस्वरभेदवत् । क्षयजे सर्वजे चापीत्यपिशब्दबलात् मेदोजसहजयोः परिग्रहः । तन्त्रान्तरे हि अनयोरप्य-साध्यत्वमुक्तम्, यथा "क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य चापि चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः । मेदस्विनः सर्वसमुद्भवश्च स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति ॥" क्रिया चात्र क्षयजे क्षयकासोक्ता, सर्वजे तु प्रत्येकदोषोक्तैव मिलित्वा कार्य्या ॥ ३ । ४ ॥

चव्याम्लवेतसेत्यादौ ।—तिन्तिड़ीकं महार्द्रकम् ; तुगा, वंशलोचना ; दहन

चूर्णं गुड़प्रमृदितं त्रिसुगन्धियुक्तम्
वैस्वर्य्यपीनसकफारुचिषु प्रशस्तम् ॥ ५ ॥
तैलाक्तं स्वरभेदे वा खदिरं धारयेन्मुखे।
पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां संयुक्तां नागरेण वा ॥
अजमोदां निशां धात्रीं क्षारं वह्निं विचूर्ण्य च।
मधुसर्पिर्युतं लीढ्वा स्वरभेदं व्यपोहति ॥ ६ ॥
कलितरुफलसिन्धुकणाचूर्णं तक्रेण लीढ़मपहरति।
स्वरभेदं गोपयसा पीतं वामलकचूर्णञ्च ॥ ७ ॥
बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम्।
स्वरोपघाते कासे च लेहमेनं प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥
शर्करामधुमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह।
पिबेत् पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥ ९ ॥

कण्टकारीघृतम्—

व्याघ्रीस्वरसविपक्वं रास्नावाट्यालगोक्षुरव्योषैः।
सर्पिः स्वरोपघातं हन्यात् कासञ्च पञ्चविधम् ॥

चित्रकः। गुड़ोऽत्र समुदितचूर्णसमः। त्रिसुगन्धि प्रत्येकमेकभागापेक्षया चतुर्थांशेनेति केचित्, एकभागसमं मिलितमित्यन्ये ॥ ५ ॥

तैलाक्तमित्यादि।—श्लोकद्वयं स्पष्टम् ॥ ६ ॥

कलितरुफलेत्यादि।—कलितरुफलं विभीतकफलम्। तक्रेणेत्यत्र चुक्रेणेति पाठान्तरम् ॥ ७ ॥

बदरीपत्रकल्कं वेत्यादि।—बदरीपत्रं ससैन्धवं बहुघृते भृष्ट्वा तेनैव घृतेनालोड्य लिहेत् ॥ ८ ॥

शर्करेत्यादि।—सुश्रुतस्य। मधुरैरिति काकोल्यादिगणैः। पयःसाधनमिह क्षीरपाकपरिभाषया ॥ ९ ॥

व्याघ्रीत्यादि।—यद्यपि इदं घृतं रास्नेत्यादिना कासेऽप्युक्तं तथाप्यत्र स्वरभेदहन्तृत्वप्रतिपादनार्थं पुनरप्युक्तम्। स्वरसस्वाभावे क्वाथग्रहणमाह शुष्कद्रव्य-

शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसम्भवे।
वारिण्यष्टगुणे साध्यं ग्राह्यं पादावशेषितम् ॥ १० ॥

भृङ्गराजाद्यं घृतम्—

भृङ्गराजामृतावल्लीवासकदशमूलकासमर्दरसैः।
सर्पिः सपिप्पलीकं सिद्धं स्वरभेदकासजिन्मधुना ॥ ११ ॥

इति स्वरभेदचिकित्सा।

अथारोचकचिकित्सा।

वस्तिं समीरणे पित्ते विरेकं वमनं कफे।
कुर्य्याद् हृद्यानुकूलानि हर्षणञ्च मनोघ्नजे ॥ १ ॥
वान्तो वचाद्भिरनिले विधिवत् पिबेत्तु
स्नेहोष्णतोयमदिरान्यतमेन चूर्णम्।

मित्यादि।—पादन्तु चतुर्थभागः। अत्र [illegible] स्वरसानुकल्पत्वादष्टावशिष्ट एव क्वाथो युक्तो गुरुत्वादिति। पादशब्दस्य नखवचनत्वेनात्रापि पादशब्दोऽयं मूलीभूतमाद्यभागमाह, तेन यद्भागापेक्षया अष्टगु[illegible]वानेव भागः स्थापनीय इत्याहुः। अन्ये तु पादावशेषितमित्यत्र भागावशेषितमि[illegible] पठित्वा भागशब्दोऽत्राष्टमो भाग इत्याहुः। व्यवहारस्तु चतुर्थभागेनैव ॥ १० ॥

भृङ्गराजेत्यादि।—भृङ्गराजादीनां क्वाथश्चतुर्गुणः; पिप्पल्याः पादिकः कल्कः; सिद्धशीते तु घृतात् पादिकं मधु प्रक्षेप्यम् ॥ ११ ॥

इति स्वरभेदचिकित्साविवृतिः।

अरोचकस्यापूर्वगविकारत्वेन स्वरभेदानन्तरमरोचकमाह, वस्तिमित्यादि।—मनोघ्नजे इति मनोवेदनाहेतुशोकादितः। एतच्चोपलक्षणं तेन कायादिजेऽपि ज्ञेयम्। वान्त इत्यादि।—सुश्रुतस्य। विधि[illegible]न्तः कृतवमनः; विधिवदित्यनेन लाजपेयादिक्रमञ्च बोधयति तेन वान्तः सन् पेयादिक्रमेण [illegible]तवलः सन् चूर्णं

कृष्णाविड़ङ्गयवभस्महरेणुभार्गी-
रास्नैलत्रिभुलवणोत्तमनागराणाम् ॥ २ ॥
पेये गुड़ाम्बु मधुरैर्वमनं प्रशस्तम्
लेहः समैन्यवसितामधुसर्पिरिष्टः।
निम्बाम्बु छर्दितवतः कफजे तु पानम्
राजद्रुमाम्बु मधुना सह दीप्यकाढ्यम्।
चूर्णं यदुक्तमथवानिलजे तदेव
सर्वेषु सर्वकृतमेवसुपक्रमेच्च ॥ ३ ॥
कुष्ठसौवर्चलाजाजी शर्करामरिचं विड़म्।
धात्रेयलापक्कोशीरपिप्पलीचन्दनोत्पलम् ॥

पिबेत्र सहेति। अनिल इति कारणे कार्योपचारात् अनिलजे; अनिलजेऽपि वमनमिह कफस्थानगतत्वादेवमिष्यम्। यैरेव त्रिभिरिह वातहरत्वादिति डल्हणटिप्पणी; तत्र, एतमेव युक्तम्, वक्ष्यमाणवाग्भटवचनात्। यवभस्म इति यवक्षारः। लवणौत्तमं सैन्धवम्। एवं एलवालुकमिति कार्त्तिकः; एलिवन्ये, युक्तश्चैतत् वाग्भटसंवादात् ॥ १ ॥ २ ॥

गुड़ाम्बुमधुरैरिति गुड़ाम्बुयोगान्मधुरैर्वमनयोगैः; अत्र मदनफलयोगोऽपि ग्रह्यः, केवलगुडोदकेन वमनस्यासम्भवात्; अन्ये तु मधुरशब्देनाष्टवर्गमाहुः; अपरे तु मधुरैरित्यत्र मधुकैरिति पठन्ति। निम्बाम्बु छर्दितवत इति आगमस्यासम्मतमित्यमिति आगमाभावादप केवलरूक्षारः, तेन न छन्दोभङ्गः। चन्द्रादस्तु निम्बाम्बुनगितवत इति पठति। राजद्रुमाम्बुमधुनेति राजद्रुम चारग्वधस्य फलक्वाथो मधुना सहित इत्यर्थः; 'कार्त्तिकस्तु राजद्रुमशब्देन चारग्वधादिगणमाह, कफाधिरेऽस्यैवोचितत्वादिति, किन्तु वाग्भटे एवं नोक्तं तेन चारग्वधादिगणवटपं न प्रमाणमिति। दीप्यकाढ्यमिति यवानीचूर्णसम्मं ग्रह्यम्। चूर्णं यदुक्तमथवेति अनिलजे यत् चूर्णमुक्तं कृष्णादिनागरान्तं तदेव राजद्रुमाम्बुना पिबेत्। अथवा विधिर्वातानुबन्धे इति ग्रह्यः। सर्वेषु सर्वकृतमिति प्रत्येकदोषोक्तं मेलयित्वा सर्वदोषजमरोचकमुपाचरेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

कुष्ठेत्यादि।—चरकस्य। चत्वारो योगाः अष्टाः। तक्रं चेत्यादि।—तक्र

लौध्रं तेजोवती पथ्या चूर्णं सयवाग्रजम्।
आर्द्रदाडिमनिर्यासत्वाजाजीशर्करायुतः॥
सतैलमाक्षिकाश्चैते चत्वारः कवड़ग्रहाः।
चतुरोऽरोचकान् हन्युर्वातार्द्यं कफसर्वजान्॥ ४॥
त्वङ्मुस्तमेला धान्यानि मुस्तभामलकानि च।
त्वक् च दार्वी यमान्यश्च पिप्पल्यस्तेजोवत्यपि॥
यमानी तिन्तिड़ीकश्च पञ्चैते मुखशोधनाः।
श्लोकपादैरभिहिताः सर्वारोचकनाशनाः॥ ५॥
अम्लीका गुड़तोयश्च त्वगेलामरिचान्वितम्।
अभक्तच्छन्दरोगेषु शस्तं कवड़धारणम्॥ ६॥
कारव्यजाजीमरिचं द्राघाहच्चान्नदाड़िमम्।
सौवर्चलं गुड़ं चौद्रं सर्वारोचकनाशनम्॥ ७॥

त्रीण्यूषणानि त्रिफला रजनीद्वयञ्च
चूर्णीकृतानि यवशूकविमिश्रितानि।
चौद्रान्वितानि वितरेन्मुखधारणार्थं-
मन्यानि तिक्तकटुकानि च भेषजानि॥ ८॥

मुड़लक्; तेजोवती चवी। एषां चूर्णेन लिप्तावयवं कार्यमित्याहुः। मुखशोधना इति मुखगतदोषशोधनाः॥ ४॥ ५॥

अम्लीकेत्यादि। अम्लीका प्रकृतिसिद्धीफलम्, एतच्च पुरातनं ग्राह्यमित्याहुः त्वगेलादीनाञ्च कटुतुलसीगन्ध्यापादकं भानम्॥ ६॥

कारव्येत्यादि।—कारवी कृष्णजीरकं; द्राघान्नं सङ्घाड़कम्। गुड़िका पञ्चपञ्चप्रकमाना सुखे धार्य्येत्याहुः॥ ७॥

त्रीण्येत्यादि।—सुश्रुतस्य। मुखधारणार्थमिति घर्षेण मुखशोधनमिति। अन्यानि तिक्तकटुकानि च भेषजानीति त्वगेलादिसहितानि भवन्ति, यदुक्तं "त्वगेलासहितं सर्वं कटुतिक्तरोचकी। क्षिप्तात् चौद्रेण संयुक्तमत्यन्तं पुनः पुनः" इति॥ ८॥

विट्चूर्णमधुसंयुक्तो रसो दाड़िमसम्भवः।
असाध्यामपि संहन्यादरुचिं वक्त्रधारितः॥ ९॥

यमानीषाड़वः—यमानीतिन्तिड़ीकञ्च नागरञ्चाम्लवेतसम्।
दाड़िमं वदरञ्चाम्लं कार्षिकाण्युपकल्पयेत्॥
धान्यसौवर्च्चलाजाजीवराङ्गञ्चार्द्धकार्षिकम्।
पिप्पलीनां शतञ्चैकं द्वे शते मरिचस्य च॥
शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत्।
जिह्वाविशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्तरोचनम्॥
हृत्पीड़ापार्श्वशूलघ्नं विबन्धानाहनाशनम्।
कासश्वासहरं ग्राहि ग्रहण्यर्शोविकारनुत्॥ १०॥

कलहंसः—

अष्टादश शिग्रुफलानि दश मरिचानि विंशतिश्च पिप्पल्यः।
आर्द्रकपलं गुड़पलं प्रस्थत्रयमारनालस्य॥
एतद्विड़लवणयुतं खजाहतं सुरभिगन्धाढ्यम्।
व्यञ्जनसहस्रघाति ज्ञेयं कलहंसं नाम॥ ११॥

इत्यरोचकचिकित्सा।

विट्चूर्णेत्यादि स्पष्टम्॥ ९॥

यमानी षाड़वः अम्लमिति वदरविशेषणं; वराङ्गं गुड़त्वक्। पिप्पलीनां शतमित्याकृतिमानात्। एवं मरिचस्यापि शतद्वयम्। एतच्चूर्णं मुखे धृत्वा शनैः शनैर्गलाधःकरणीयमित्युपदिशन्ति। षाड़व इति मधुरान्नयोगस्य संज्ञा, यमान्योपलक्षितः षाड़वो यवानीषाड़वः॥ १०॥

अष्टादशेत्यादि।—शिग्रुफलानि शोभाञ्जनबीजानि। सुरभिगन्धाढ्यं धातुर्जातकाढ्यमित्यर्थः। खरवहानाड़ीशुद्धिकरणत्वेन कलस्वरजनकत्वेन कलहंससंज्ञा॥ ११॥

इत्यरोचकचिकित्साविवृतिः॥

अथ छर्दिचिकित्सा ।

आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्वा-
श्छर्द्यो मता लङ्घनमेव तस्मात् ।
प्राक् कारयेन्मारुतजां विमुच्य
संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥ १ ॥
हन्यात् क्षीरोदकं पीतं छर्दिं पवनसम्भवाम् ।
ससैन्धवं पिबेत् सर्पिर्वातच्छर्दिनिवारणम् ॥ २ ॥
मुद्गामलकयूषं वा ससर्पिष्कं ससैन्धवम् ।
यवागूं मधुमिश्रां वा पञ्चमूलीकृतां पिबेत् ॥ ३ ॥

अरोचकवत् पञ्चविधत्वात् तथा छर्द्योमयेऽप्यरुचेः सम्भवादरोचकानन्तरं छर्दिचिकित्सितमुच्यते, आमाशयेत्यादि ।—चरकस्य । आमः आमरसः, तस्याशयः आमाशयः, तत्रोत्क्लेशः दोषाणामुदीरणं, तद्धेतुकाश्छर्दयः ; किंवा आमाशयस्याशयविशेषस्योत्क्लेश इति । हिशब्दो हेतौ । यस्मादामाशयोत्क्लेशेन एते छर्दयः, आमाशयसमुत्थे च रोगे लङ्घनमुक्तं, तस्मादित्यर्थः । उत्सर्गमुक्त्वा अपवादमाह प्राक् कारयेदित्यादिना । यद्यपि वातजायामप्यामाशयसम्बन्धेन कफोऽप्यस्ति लङ्घनसाध्यश्च तथापि वातस्य महात्ययस्यांशुकारिणो लङ्घनशोधनाभ्यां वृद्धिर्न ह्यत्ययकरी स्यादिति भावः । अत्र लङ्घनमल्पदोषविषयं, शोधनञ्च बहुदोषविषयमिति । संशोधनशब्देनात्र वमनविरेचनयोरेव ग्रहणम्, उत्तरस्यापि वमनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अन्ये त्वत्र संशोधनशब्देन प्रतिमार्गहरणतया अत्यर्थहितं विरेचनमेव वर्णयन्ति ॥ १ ॥

हन्यादित्यादि ।—सुश्रुतस्य । क्षीरोदकमित्यत्र क्षीरघृतमिति डल्लनः पठति, व्याचष्टे च—क्षीरमथनादुद्धृतं घृतं क्षीरघृतं क्षीरयुक्तं वा क्षीरघृतमिति ; किन्तु वाग्भटे पीतं तुल्याम्बु, वा पय इत्युक्तं, तेन क्षीरोदकमिति पाठः । ससैन्धवं पिबेत् सर्पिरित्यत्र पक्वं घृतम् ॥ २ ॥

मुद्गामलकयूषं वा ससर्पिष्कमिति सर्पिरिह यूषसन्तप्तनार्थम् । यवागूमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । पञ्चमूली स्वल्पा इति चक्रः ; महतीति गयदासः, वातजायामप्यामाशयसमुत्थितत्वेनानुबन्धरूपस्य कफस्य विद्यमानत्वात् ॥ ३ ॥

पित्तात्मिकायाम्लानुलोमनार्थम्
द्राक्षाविदारीक्षुरसैर्लिहत् स्यात्।
कफात्मयस्यल्पतिमात्रवृद्धम्
पित्तं जयेत् स्वादुभिरूर्ध्वमेव ॥ ४ ॥
शुद्धस्य काले मधुशर्कराभ्याम्
लाजैश्च मन्थं यदि वापि पेयाम्।
प्रदापयेन्मुद्गरसेन वापि
शाल्योदनं जाङ्गलजै रसैर्वा ॥ ५ ॥
चन्दनेनाचमात्रेण संयोज्यामलकीरसम्।
पिबेत् माक्षिकसंयुक्तं छर्दिस्तेन निवर्त्तते ॥ ६ ॥
चन्दनोत्पलमृणालञ्च बालकं नागरं तथा।
सतण्डुलोदकक्षौद्रः पीतः कल्को वमिं जयेत् ॥ ७ ॥
कषायो भृष्टमुद्गस्य सन्नागमधुशर्करः।
छर्दिं तीसारदृड्दाहज्वरघ्नः सन्नकाग्निनः ॥ ८ ॥
हरीतकीनां चूर्णन्तु लिह्यान्माक्षिकसंयुतम्।

पित्तेत्यादि।—चरकस्तु। चूर्णोक्ता लिह्यादिति द्राक्षादिरसैः प्रत्येकमुपयोज्यमित्याहुः। कफात्मयस्यमिति श्लेष्मात्मयीहभागस्थम्। स्वादुभिर्हर्षणैरिति मृलनतरीकैर्द्राक्षादिभिरेव। छर्दं तिति वमनेन हरेदित्यर्थः, कृतानुलोमनमपि सदनकर्मणे वमनयोग्यतया पेयम्; अन्ये तु केवलमेव द्राक्षादिरसमाकृष्य पीत्वा यवागूं कार्यमित्याहुः। काल इति शुद्धस्य मृदुशुद्धावस्थायां। यदि वापि पेयामिति मन्दाग्निं प्रति पेया श्रेया ॥ ४, ५ ॥

चन्दनेत्यादि।—चरकस्त्वादात् पेतचन्दनं श्रेयः। अन्यत्कल्कापेक्षया चामलकीरसचतुर्गुणः, पातव्यश्च चतुर्थं इत्युक्तः। मृदनमित्यादौ।—मन्थमाक्षमृतीरम् ॥ ६ । ७ ॥

कषाय इत्यादि।—कल्पं भक्त्वा क्वाथविधिना कषायः कार्यस्तस्मिन् क्वाथचूर्णादिप्रक्षेपः ॥ ८ ॥

अधोभागीकृते दोषे छर्दिः क्षिप्रं निवर्त्तते ॥ ९ ॥
गुडूचीत्रिफलारिष्टपटोलैः क्वथितं पिबेत्।
क्षौद्रयुक्तं निहन्त्याशु छर्दिं पित्ताम्लसम्भवाम् ॥ १० ॥
क्वाथः पर्पटजः पीतः सक्षौद्रश्छर्दिनाशनः ॥ ११ ॥

कफात्मिकायां वमनं प्रशस्तम्
सपिप्पलीसर्षपनिम्बतोयैः।
पिण्डीतकैः सैन्धवसंप्रयुक्तै-
श्छर्द्यां कफामाशयशोधनार्थम् ॥ १२ ॥

विडङ्गत्रिफलाविश्वचूर्णं मधुयुतं जयेत्।
विडङ्गप्लवशुण्ठीनामथवा श्लेष्मजां वमिम् ॥ १३ ॥
सजाम्बवं वा बदरस्य चूर्णं मुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गीम्।
दुरालभां वा मधुसम्प्रयुक्तां लिह्यात्कफच्छर्दिविनिग्रहार्थम् ॥१४

हरीतकीनामित्यादि स्पष्टम् ॥ ९ ॥

गुडूचीत्यादौ।—पित्ताम्लसम्भवामिति अम्लपित्तसम्भवाम् ॥ १० ॥

क्वाथेत्यादि स्पष्टम् ॥ ११ ॥

कफात्मिकायामित्यादौ।—सपिप्पलीसर्षपनिम्बतोयैरिति निम्बवल्कलस्यार्द्धमते क्वाथे पिप्पल्यादीनां प्रक्षेप इति वृन्दटिप्पनी; अन्ये तु तोयशब्देनात्र उष्णोदकमुच्यते, तेन पिप्पल्यादिकल्कमुष्णोदकेन पिबेदित्याहुः, वाग्भटेऽप्युक्तं "कफजायां वमेन्निम्बकृष्णापिण्डीतसर्षपैः। युक्तेन कोष्णतोयेन" इति; तत्रानुक्तमपि वमनयोग्यत्वेन सैन्धवं बोध्यम्। पिण्डीतकी मदनफलम्। कफामाशयशोधनार्थमिति कफपूर्णामाशयशोधनार्थम्; कफस्यामाशयस्य च शोधनार्थमित्यन्ये ॥ १२ ॥

विडङ्गेत्यादौ।—प्लवं कैवर्त्तमुस्तकम् ॥ १३ ॥

सजाम्बवमित्यादि।—जाम्बवं जम्बुफलास्थि। बदरस्य चूर्णमिति बदराम्लचूर्णमिति चरके पठ्यते, तन्मते अम्लबदरस्यैव चूर्णम्; अन्ये तु बदरस्य चूर्णमिति पठित्वा बदरास्थिमज्जचूर्णमित्याहुः। मुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गीमिति द्वितीयो योगः। दुरालभां वेति तृतीयो योगः। योगत्रयेऽपि मधु सम्बध्यते ॥ १४ ॥

तर्पणं वा मधुयुतं तिसृणामपि भेषजम्।
क्षतं गुडूच्या विधिवत् कषायं क्षिप्तसंज्ञितम्॥
तिसृष्वपि भवेत् पथ्यं माक्षिकेण समायुतम्॥ १५॥
द्रव्यादापोथितात् तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात्।
कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः॥
षड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सलिलात् शीतफाण्टयोः।
आर्द्रकं भेषजपलं रसाख्यायां पलद्वयम्॥ १६॥
श्रीफलस्य गुडूच्या वा कषायो मधुसंयुतः।
पेयश्छर्दिव्यये शीतो मूर्वा वा तण्डुलाम्बुना॥ १७॥
जम्ब्वाम्रपल्लवगवेधुकधान्यसैन्ध-
क्षौद्रैर्वारि मधुना पिबतोऽल्पमल्पम्।
छर्दिः प्रयाति शमनं त्रिसुगन्धियुक्ता
लीढ़ा निहन्ति मधुनाथ दुरालभा वा॥ १८॥

तर्पणेत्यादि।—तर्पणं तोयविप्लुताः शक्तवः। तिसृष्वपीति वृषगवातादिज्ञानाम्, कृष्णया मङ्गल्यवचनानुपपत्तिः। एतेन तिक्तीयवच्छर्दिरत्नमलीकं भवति, यतः वृषगवात्यादिच्छर्दिभेषजमुक्तमेव खाश्वित्रातिकच्छर्दिभेषजं भवति, चरके तथोपलम्भात्। क्षतमित्यादि।—क्षुण्णतस्य। अथापि पूर्ववत् व्याख्येयम्॥ १५॥

क्षिप्तसंज्ञितमिति शीतकषायसंज्ञितं, तदर्थमेव क्षुण्णादेर्यपरिभाषामाह द्रव्यादित्यादि।—व्यवहारस्तु प्रायेण भेषजार्द्रपलं जलपलद्वयमिति। रसाख्यायां पलद्वयमिति खरसाभावे यत्र भेषजचूर्णमुच्यते तत्र चूर्णस्य खरसानुकल्पः क्रियते तस्मिन् क्वाथे कर्त्तव्ये भेषजस्य पलद्वयं दत्त्वा खरसानुकल्पः कार्यः॥ १६॥

श्रीफलेत्यादि।—श्रीफलो बिल्वं तस्य मूले वाच्यं, "बिल्वमूलं लघुत्वे सकफहृद्रोगे च पित्तकृत्" इति गुणपाठात्; एवमन्यत्रापि। गुडूच्या वा कषाय इति गुडूच्याः क्वाथ एव शीतः कार्यः, न तु शीतकषायः, नागार्जुनसंवादे तस्यैवोक्तत्वात्; यथा—"क्षिप्तकषायाः क्वाथं सुशीतं यो नरः पिबेन्मधुना। छर्दिं स वातपित्तश्लेष्मसमुत्थां निवारयति" इत्यादि॥ १७॥

जम्ब्वाम्रेत्यादि।—गवेधुकौ गुञ्जाम्; धान्यं धान्यकम्; सैन्धवमुद्भौरम्; वारि

जातीधात्री—जात्या रसः कपित्थस्य पिप्पलीमरिचान्वितः।
क्षौद्रेण युतः शमयेत्क्षौद्रयं छर्दिमुल्बणाम् ॥ १८ ॥
पिष्ट्वा धात्रीफलं द्राक्षां शर्कराज्यसमन्विताम्।
दत्त्वा मधुपलाद्यं कुड्वं मन्थितस्य च।
वामया गलितं पीतं हन्ति छर्दिं त्रिदोषजाम् ॥ २० ॥
एलादिचूर्णम्—एलालवङ्गनागकेशरकोलमज्ज-
लाजाप्रियङ्गुचन्दनपिप्पलीनाम्।
चूर्णानि माक्षिकसितामधितानि लीढ्वा
छर्दिं निहन्ति कफमारुतपित्तजाताम् ॥ २१ ॥
कोलामलकमज्जानौ माक्षिकाविट् सिता मधु।
मरिचातरुणौ लेह्यश्छर्दिमाशु नियच्छति ॥ २२ ॥
अम्बष्ठत्वक्कलं शुष्कं दग्ध्वा निर्वापितं जले।
तत्तोयपानमात्रेण छर्दिं जयति दुस्तराम् ॥ २३ ॥
यष्ट्याह्वं चन्दनोपेतं सम्यक् क्षीरप्रपेषितम्।
तेनैवालोड्य पातव्यं रुधिरच्छर्दिनाशनम् ॥ २४ ॥
लाजाकपित्थमधुमागधिकोषणानाम्
क्षौद्राभयाविकटुधान्यकजीरकाणाम्।

शीतसदाय इत्यर्थः। पुनर्दुरालभेति शीकात्तरौधादुक्तं निम्बनिशियोर्ग्रहणं शीतान्तरत्वाद्वा न पौनरुक्त्यम् ॥ १८ ॥

जात्या इत्यादि।—जाती धात्रीफली; कपित्थस्येति कपित्थकल्पस्य। एक एवायं योगः ॥ १९ ॥

पिष्ट्वेत्यादि।—इदन्तु कल्पाध्यायेष्वपि पेयम्, किन्तु द्राक्षम् ॥ २० ॥

एलेत्यादि स्पष्टम् ॥ २१ ॥

कोलेत्यादि।—कोलं बदरं तदस्थिमज्जा ग्राह्या। अष्टातरुणः पिप्पली-शृङ्गेरः ॥ २२ ॥

अम्बष्ठेत्यादि स्पष्टम् ॥ २३ ॥

यष्ट्याह्वमित्यादौ।—क्षीरं प्रति पीरेण ॥ २४ ॥

पथ्यामृतामरिचमाक्षिकपिप्पलीनाम्
लेहात्ययः सकलवम्यरुचिप्रशान्त्यै ॥ २५ ॥
पञ्चकाथ्यं घृतम्—
पञ्चकाथृतनिम्बानां धान्यचन्दनयोः पचेत्।
कल्के क्वाथे च हविषः प्रस्थं छर्दिनिवारणम् ॥
तृष्णारुचिप्रशमनं दाहज्वरहरं परम् ॥ २६ ॥

इति छर्दिचिकित्सा ॥

अथ तृष्णाचिकित्सा।

तृष्णायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते।
रसाश्च तृंहणाः शीता गुडूच्या रस एव च ॥ १ ॥
पेचवाङ्काः पञ्चगणा ये उक्तास्तेष्वेवम्बु सिद्धं प्रथमे गणे वा।

लाजेत्यादौ।—कपित्थस्य फलम्; ऊषणं मरिचम्; क्षौद्रकोऽत्राली ॥ २५ ॥
पञ्चकथृते क्वाथः कल्कश्च पञ्चकादिपञ्चकस्य ॥ २६ ॥

इति छर्दिचिकित्साविवृतिः।

छर्योश्छर्दीपंद्वयत्वाच्छर्दनेश्वरं तृष्णाचिकित्सानाह, तृष्णायामित्यादि।—शालेः। सगुडं दधीति गुडं प्रक्षिप्य। मद्याद्वका इत्यादि।—सुश्रुतस्य। पञ्च पञ्चानि येषाम् एवम्भूता ये पेचगणाः सत्पञ्चमूपञ्चमूकपञ्चकोशीरकानि पञ्च पञ्चमूलानि सुश्रुतोक्तानि नेह। चन्दु सिद्धमिति चन्दु क्वाथोऽत्रेवं वा। रते च पञ्च योगाः, प्रस्थिकं क्वाथविधानात्। प्रथमो गणो विदारीगन्धादिः सौश्रुतः। अत्रश्च इति क्षौद्रं क्षौकम्; अन्ये तु अत्रश्च इति तृष्णाविशेषणं व्याख्याय अत्रश्चत्यादय श्रमनम्, मद्यात्यां वमनमित्याहुः। छर्योपरीधं न कदापि कुर्यादिति यतोऽत्यन्नदानात् तृष्णायां उपरीधं दुःखं कदापि न कुर्यात्; किंवा किमर्थं पुनरिदमत्यन्नं अत्रं दीयते इत्याह तृष्णेत्यादि, यस्मात् तृष्णाया उपरोधे सति प्राणवायुः

पिबेत् सुखोष्णं मनुजोऽल्पशो वा तृष्णोपरोधं न कदापि कुर्य्यात् ॥ २ ॥

पित्तोत्थितां पित्तहरैर्विपक्वम्
निहन्ति तोयं पय एव वापि ॥ ३ ॥
काश्मर्य्यशर्करायुक्तं चन्दनोशीरपद्मकम् ।
द्राक्षामधुकसंयुक्तं पित्ततर्षे जलं पिबेत् ॥ ४ ॥
पित्तजायान्तु तृष्णायां पक्वोडुम्बरजो रसः ।
तत्क्वाथो वा हिमस्तद्वच्छारिवादिगणाम्बु वा ॥ ५ ॥
स्याज्जीवनीयसिद्धं क्षीरघृतं वा पित्तजे तर्षे ॥ ६ ॥
तद्वद्द्राक्षाचन्दनखर्जूरोशीरमधुयुक्तं तोयम् ॥ ७ ॥
सशारिवादौ तृणपञ्चमूले तथोत्पलादौ मधुरे गणे वा ।

स्यात् अतः पुरुषः कदापि तृष्णोपरोधं न कुर्य्यादित्यर्थः । उल्बणस्तु "पिबन् सुखोष्णं मनुजोऽचिरेण तृषो विमुच्येत हि वातजायाः" इति पठति । कश्चित्तु पिबेत् सुखोष्णं मनुजोऽल्पशस्तु जलौष्ण्यदुग्धस्य तथैव पानमिति ॥ १ । २ ॥

पित्तोत्थितामित्यादि ।—सुश्रुतस्य । पित्तहरैरिति काकोल्यादिभिः । उल्बणस्तु "पित्तघ्नवर्गैस्तु कृतः कषायः सशर्करः क्षौद्रयुतः सुशीतः । पीतस्तृषां पित्तकृतां निहन्ति क्षीरं शृतं वाप्यथ जीवनीयैः" इति पठति, व्याचष्टे च पित्तघ्नवर्गैरित्युत्पलादिभिः काकोल्यादिभिश्चेति ॥ ३ ॥

काश्मर्य्यादिमधुकान्त एको योगः । शीतकषायोऽयम् । अन्ये तु एषां कल्कं जलेन पेय इत्याहुः ॥ ४ ॥

पित्तजायामित्यादि ।—वाग्भटस्य । पक्वोडुम्बरज इत्यपपाठः सुश्रुतवचनात् । हिम इति शीतकषायः । तद्वदिति हिम इत्यर्थः ; शारिवादिगणश्च वाग्भटोक्तः । स्याज्जीवनीयेत्यादि ।—चरकस्य । क्षीरघृतमिति क्षीरोत्थं घृतम् । वा पित्तजे तर्षे इति वातजे चेत्यर्थः ; न तु संसर्गजे, तेषामसूत्रितत्वात्, किंवा असूत्रितानामपि द्वन्द्वजानां गुल्मानामभिधाने यो न्यायः स एवात्राप्यनुसरणीय इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

तद्वदित्यादौ ।—तोयं शीतकषायमित्याहुः ; चक्रस्तु तद्वदित्यत्र पैत्त इति पठति, व्याचष्टे च पैत्त इत्यत्र तर्षे इति सम्बन्ध इति । सशारिवेत्यादि ।—सुश्रुतस्य ।

कुर्य्यात् कषायांश्च तथैव युक्तान् मधूकपुष्पादिषु चापरेषु ॥८॥
विल्वाढ़कीधातकिपञ्चकोलदर्भेषु सिद्धं कफजां निहन्ति ॥ ९ ॥
हितं भवेच्छर्दनमेव चात्र तप्तेन निम्बप्रसवोदकेन ॥ १० ॥
सजीरकाण्यार्द्रकशृङ्गवेरसौवर्चलान्यर्द्धजलप्लुतानि।
मद्यानि हृद्यानि च गन्धवन्ति पीतानि सद्यः शमयन्ति तृष्णाम्
॥ ११ ॥
क्षतोत्थितां रुग्विनिवारणेन जयेद्रसानामसृजश्च पानैः ॥ १२ ॥

सप्तमी षष्ठ्यर्थे, तेन शारिवादिगणचतुष्टयस्य कषायं कुर्य्यादित्यर्थः। मधुरो गणः काकोल्यादिः; मधुरो गण इत्यत्र प्रथमो गण इति डल्हनः पठित्वा विदारीगन्धादिगण इति व्याचष्टे, तन्न प्रामाणिकं, बहुभिरव्याख्यातत्वात्। अनेन गणचतुष्टयेन चत्वारः कषायाः कार्य्या इति चत्वार एव योगाः। तथैव युक्तानिति शीतकषायविधिना कृतान्, सुश्रुते कषायप्रस्तावे अस्य वचनस्य पठितत्वात्; डल्हनस्तु तथैव युक्तानित्यत्र यथेरितान् येति, पूर्वोक्तविधानेन एतेन जलं दत्त्वा प्रवाते निशि वासनं कुर्य्यात्। मधूकपुष्पादिषु चापरेष्विति एषाञ्च शीतकषायं कुर्य्यादित्यर्थः। मधूकपुष्पादीनि तु मधूकशोभाञ्जनकौविदारप्रियङ्गुपुष्पाणि चत्वारि रक्तपित्तघ्नत्वेनेह पठितानि; किंवा आदिशब्दः प्रकारवाची, तेन मधूकपुष्पद्राक्षाकाश्मर्य्यखर्जूराणीति चत्वारि ॥ ७ ॥ ८ ॥

विल्वाढ़कीत्यादि।—विल्वस्य मूलम्; आढकी तूवरी। सिद्धमित्यतः परं जलमिति शेषः; जलमिति षड़ङ्गविधानेनेति चक्रः, अन्ये तु क्वाथमाहुः। अत्र सुश्रुतटीकाकृतो धातकीपञ्चकोलस्थाने धान्यकपञ्चमूलमिति पठन्ति, पञ्चमूलं स्वल्पमित्याहुः, सर्वासु तृष्णासु पित्तसम्भवत्वेन पञ्चकोलमनुचितमित्याहुः। दर्भ उलूकः। निम्बप्रसवोदकेनेति निम्बत्वगुद्भवक्वाथेनेति चक्रः; निम्बपुष्पक्वाथेनेत्यरुणः; निम्बपल्लवक्वाथेनेति जेज्जड़ः, युक्तञ्चैतत् तन्त्रान्तरसंवादात्। आर्द्रकशृङ्गवेरसौवर्चलानीत्यर्थ आदित्वात्। आर्द्रकशृङ्गवेरम् आर्द्रकमेव। जीरकादिकञ्च सौरभकटुत्वमात्रकारकं देयम् ॥ ९—११ ॥

क्षतोत्थितामित्यादि।—सार्द्धश्लोकः सुश्रुतस्य। रुग्विनिवारणेनेति व्रणवेदनानिर्वापणेन कारणोच्छेदात् तत्कार्य्यरूपा क्षतजा तृष्णा शाम्यतीत्यर्थः। रसानामिति मांसरसानाम्। असृजश्च पानैरिति एणादिरक्तस्य सद्यस्कस्य पानैरित्यर्थः,

क्षयोत्थितां क्षीरजलं निहन्यान्मांसोदकं वाथ मधूदकं वा।
गुर्वन्नजामुल्लिखनैर्जयेत्तु क्षयादृते सर्वकृताञ्च तृष्णाम्॥ १३॥
लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुड़विमर्दितम्।
काश्मर्य्यशर्करायुक्तं पिबेत् तृष्णार्दितो नरः॥ १४॥
अतिरूक्षदुर्बलानां तर्षं शमयेन्नृणामिहाशु पयः।
छागो वा घृतभृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः॥ १५॥
आम्रजम्बुकषायं वा पिबेन्माक्षिकसंयुतम्।

एतच्चात्यर्थशोणितस्रुतौ सत्यां ज्ञेयम्। क्षयोत्थितामित्यादौ। क्षीरजलमिति क्षीरमिश्रितं जलमिति, क्षीरजलमित्यत्र क्षीरघृतमिति डल्हनः पठति, व्याचष्टे च क्षीरोत्थं घृतं क्षीरसहितं वा घृतमिति। मांसोदकमिति मांसरस एव, अन्ये तु माषोदकमिति पठित्वा माषयूषमिति व्याचक्षते। मधूदकं वेति मधुमिश्रितमुदकमित्यर्थः। उदकञ्चात्र ऐन्द्रं; तदनुकारि भूयिष्ठमुदकं वा चरकसंवादात्। न च विरोधः, अतुल्योपयोगात्; उक्तं हि सुश्रुते मध्वम्बुनो मधुसर्पिषी मानतस्तुल्ये नाश्नीयादिति। ननु क्षयजाया बृंहणमेवोचितं मधूदकन्तु रूक्षणमिति तत् कथमत्र प्रयुक्तमिति? नैवं; क्षयजापि दोषत्रयेण जन्यते, यदुक्तं "रसक्षयाद् या क्षयमम्भवा सा तां सन्निपातादिति केचिदाहुः" इति। तत्र यद्यपि कफपित्तं वा अधिकं तदा मधूदकं देयम्। डल्हनस्तु मधूदकमित्यत्र मधुकोदकमेवेति पठित्वा व्याचष्टे यष्टिमधुजलमिति; तन्न युक्तं, चरकसंवादात्। उल्लिखनैरिति वमनैः। न केवलं गुर्वन्नजामेव वमनैर्जयेत्, किन्तर्हि, अन्यामपीत्याह क्षयादृते इत्यादि। क्षयोत्पन्नापि सर्वदोषारब्धा, तस्यां क्षीणधातुत्वात् वमनं न कार्य्यम्। सर्वकृतामिति सर्वदोषकृतामामजामिति कार्त्तिकः, अन्ये तु क्षयादृते सर्वकृतास्तु तृष्णा इति पठन्ति, क्षयजां विहाय अन्याः सर्वास्तृष्णा वातपित्तकफामगुर्वन्नैः कृततृष्णा वमनैर्जयेदिति व्याख्यायन्ति। अस्मिन् पक्षे गुर्वन्नजायाः पृथगभिधानं विशेषार्थम्॥ १२॥ १३॥

लाजोदकमित्यादि।—लाजचूर्णभावितमुदकं शीतकषायो वा। काश्मर्य्यं गाम्भारीफलम्॥ १४॥

अतिरूक्षेत्यादि।—मधुरगणसाधितेनाम्बुमधुरता ज्ञेया॥ १५॥

छर्दिं पर्वां प्रणुदति तृष्णाश्चैवोपकर्षति ॥ १६ ॥
वटशुङ्गसितालोध्रदाड़िमं मधुकं मधु।
पिबेत् तण्डुलतोयेन च्छर्दितृष्णानिवारणम् ॥ १७ ॥
गोस्तनेक्षुरसः क्षौरयष्टीमधुमधूत्पलैः।
नियतं नस्यतः पानेस्तृष्णा शाम्यति दारुणा ॥ १८ ॥
क्षौरेक्षुरसमाध्वीकैः क्षौद्रशीधुगुड़ोदकैः।
तृष्णाच्छर्द्यैव गण्डूषास्तालुशोषनिवारणाः ॥ १९ ॥
तालुशोषे पिबेत् सर्पिर्घृतमण्डमथापि वा ॥ २० ॥
मूर्च्छाच्छर्दितृषादाहक्षीणमद्यभृशकर्शिताः।
पिबेयुः शीतलं वारि रक्तपित्ते मदात्यये ॥ २१ ॥
धान्याम्लमाम्यवेरस्यमलंदीर्घगन्त्र्यनागनम्।
तदेवालवणं पीतं मुखशोषहरं परम् ॥ २२ ॥

यावज्जम्बुकषायं वेति यावज्जम्बूः फलान्यि उच्यते ; यद्यवक्वाथोऽपि युज्यते, "अम्बुगपल्लवगन्त क्षौद्र' दरु शीतलम्" इति पाठतत्वात् ॥ १६ ॥

वटेत्यादौ गण्डूषादीनां चूर्णम् ॥ १७ ॥

गोस्तनेत्यादि।—गोस्तना द्राक्षा। एभिः प्रत्येकं नखम्। माक्षिके तु द्राक्षादिकयं द्राक्षायष्टिमधुनीलोत्पल कल्कीकृत्य प्रक्षिप्य मधु च प्रक्षिप्य सर्वमालोड्य पेयमिति। तथा वक्ष्यमाणक्षौरादिभिः प्रत्येकं गण्डूषाः, बहुवचननिर्देशात्। यद्यपि तालुशोषे घृतं निषिद्ध, यदुक्तं "तृष्णाच्छर्दिपरीताय गर्भिण्यै तालुशोषिणः। न पिबेयुर्घृतम्" इति, तथापि चरकसंवादादत्र बलवती तृष्णाघ्नयुक्तं घृतपानं बोध्यम्, अतो विशिष्टविधित्वान्न विरोधः, अथवा बलवांश्च तालुशोषेऽपि पिबेदृतं तृष्णमत्रमस्य-खेति, किंवा वातोत्तरशमव्याधावेतद् घृतपानं बोध्यम्। तालुशोषस्य तृष्णाप्रकार एव, तेनेह सूत्रतत्तन्नामाभिधानम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

घृतमण्डमिति घृतस्योपरिभागः, अतएव घृतस्योपरि स्थानो भाग इति कास-चिकाभिते चक्रपाण्यादयः। श्रीकण्ठस्तु घृतस्योपरि छिन्नभागः घृतमण्डमित्याहुः। मूर्च्छेत्यादि स्पष्टम् ॥ २० ॥ २१ ॥

धान्याम्लमित्यादि।—धान्याम्लं कान्जिकम् ॥ २२ ॥

वैशद्यं जनयत्याशु सन्दधाति मुखव्रणान् ।
दाहतृष्णाप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥ २३ ॥
कोलदाडिमबिल्वाम्लचुक्रीकाशुक्रिकारसः ।
पञ्चाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ २३ ॥
वारि शीतं मधुयुतमाकण्ठाद्वा पिपासितम् ।
पाययेद्वामयेच्चापि तेन तृष्णा प्रशाम्यति ॥ २५ ॥
वटशुङ्गामयच्छौद्रलाजनीलोत्पलैर्दृढा ।
गुडिका वदनन्यस्ता क्षिप्रं तृष्णां नियच्छति ॥ २६ ॥
ओदनं रक्तशालीनां शीतं माक्षिकसंयुतम् ।
भोजयेत् तेन शाम्येत्तु छर्दिस्तृष्णा चिरोत्थिता ॥ २७ ॥
पूर्वामयातुरः सन् दीप्तस्तृष्णार्दितो जलं याचन् ।
न लभेत चेदाक्षेव मरणमाप्नोति दीर्घरोगं वा ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
तस्मात् सर्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वार्यते ॥ २८ ॥

इति तृष्णाचिकित्सा ।

सन्दधाति मुखे व्रणानिति रोपयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

कोलेत्यादौ ।—चुक्रीका चाङ्गेरी ; चुक्रिकेति चुक्राद्र इति ख्याता । मुखालेप इति मुखकुहरे लेपः, कपोलादौ लेप इति तु निष्फलः ॥ २४ ॥

वारि शीतमित्यादि ।—पित्ततृष्णायामयं योगः । आकण्ठपीतपानादनु किञ्चित् मधुपानमित्युपदिशन्ति वृद्धाः ॥ २५ ॥

वटशुङ्गेत्यादि ।—वटशुङ्गौ वटप्ररोहः ; श्यामयः कृष्णम् । मधु तु यावता कठिना गुटिका भवति तावन्मात्रं देयम् । ओदनं रक्तशालीनां शीतमिति सद्यस्क-पानीयमन्नम् ॥ २६ । २७ ॥

प्रसङ्गात् तृष्णायां जलप्रदाने दोषमाह पूर्वामयेत्यादि ।—पूर्वामयातुरः सन् ज्वररक्तपित्तादिरोगक्लिष्टः सन् । दीप्त इति तृष्णापीडितत्वेनैव क्लान्तमनाः । कथं म्रियत इत्याह तृषित इत्यादि ॥ २८ ॥

इति तृष्णाचिकित्सा-विवृतिः ।

अथ मूर्च्छाचिकित्सा।

सेकोवगाहौ मणयः सहाराः शीताः प्रदेहा व्यजनानिलश्च।
शीतानि पानानि च गन्धवन्ति सर्वासु मूर्च्छास्वनिवारितानि ॥ १ ॥

सिद्धानि वर्गे मधुरे पयांसि सदाड़िमा जाङ्गलजा रसाश्च।
तथा यवा लोहितशालयश्च मूर्च्छासु शस्ताश्च सतीलमुद्गाः ॥२॥

यथादोषं कषायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत्।
रक्तजायान्तु मूर्च्छायां हितः शीतक्रियाविधिः ॥ ३ ॥
मद्यजायां वमेन्मद्यं निद्रां सेवेत् यथासुखम्।
विषजायां विषघ्नानि भेषजानि प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥
कोलमज्जोषणोशीरकेशरं शीतवारिणा।
पीतं मूर्च्छां जयेत् लीढ्वा कृष्णां वा मधुसंयुताम् ॥ ५ ॥
महौषधामृताक्षुद्रापौष्करग्रन्थिकोद्भवम्।

तृष्णायां मोहो भवतीत्यनन्तरं मोहचिकित्सामाह, सेकेत्यादि।—सुश्रुतस्य। मणयो मुक्तास्फटिकप्रभृतयः ते च सहाराः हारारोपिता इत्यर्थः। पानानि च गन्धवन्तीति कर्पूरादियोगात् सुरभीणि पानीयानीत्यर्थः। सर्वासु मूर्च्छास्वनिवारितानीत्यनेन वातकफकृतायां मूर्च्छायामपि हेतुप्रत्यनीकचिकित्साकरणं वारणार्हता, एते शीतविधयो व्याधिप्रत्यनीकतया पित्तानुबन्धाच्च न वारणीया इति दर्शयति ॥ १ ॥

वर्गे मधुर इति काकोल्यादिः। सदाड़िमा इति दाड़िमाम्लसहिता इत्यर्थः। सतीलो वर्त्तुलकलायः ॥ २ ॥

यथादोषं कषायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेदिति वातादिमूर्च्छासु यथाक्रमं वातादिकषायाणि यानि तानि प्रयोजयेदित्यर्थः। रक्तजायामिति रक्तदर्शनजायाम् ॥ ३ ॥

मद्यजायामिति मद्यसेवनजायाम् ॥ ४ ॥

कोलमज्जादौ।—ऊषणं मरिचम् ॥ ५ ॥

पिबेत् क्वाथयुतं क्षौद्रं मूर्च्छा येषु सदोषु च ॥ ६ ॥
शतावरीबलामूलद्राक्षामिश्रं पयः पिबेत् ।
सर्पिर्तं भ्रमनाशाय बीजं वाऽप्यालकस्य वा ॥ ७ ॥
पिबेद्दुग्धानुभाक्षार्धं सघृतं भ्रमशान्तये ।
त्रिफलायाः प्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥ ८ ॥
रसायनानां कौशल्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥ ९ ॥
मधुना हन्त्यपयुक्ता त्रिफला रात्रौ गुडार्द्रकं प्रातः ।
सप्ताहात् पथ्यभोजी सदमूर्च्छाकासकामलोन्मादान् ॥१०॥
अञ्जनान्यवपीडाश्च धूमाः प्रधमनानि च ।
सूचीभिर्मोक्षणं गन्धैः पाट्या नखान्तरे ॥ ११ ॥
लुञ्चनं कैशरोम्णान्तु दन्तैर्दशनमेव च ।
आत्मगुप्तावधर्षश्च हिताः स्युश्चावबोधने ॥ १२ ॥

इति मूर्च्छाचिकित्सा ।

मूर्च्छादधिकारे ।—पूर्वं कषायकारो . दर्शितं त्रिफलीमूलम् । यथा: क्षौद्रमिश्रो क्षीरवृक्षादिश्च । प्रयोगोऽभ्यासः ६—८ ।

बीजं सर्षिर्दुग्धयोर्ज्ञेयम् ; यथा तु "स्त्रियं वर्षाद्यं श्रेष्ठं क्षीरं सर्पिस्तु-ष्यति" ॥ ९ । १० ॥

चतुर्दशीति क्षीरालकानि पयस्यानीत्यपि । अवपीडाः नासिकार्थं निर्यूहादिरूपा अवपीड्य ये क्षीयन्ते । धूमा. वैरेचनधूमाः । प्रधमनं चूर्णनस्यम् । सूचीभि-रित्यादि—पीडा नखान्तर इति नखमांसयोर्मध्ये पीडनम् ॥ ११ ।

आत्मगुप्ता नखक्षिप्ती ॥ १२ ॥

इति मूर्च्छाचिकित्सा-विवृतिः ।

अथ मदात्ययचिकित्सा।

मन्थः खर्जूरमृद्वीकाद्राक्षाम्लाम्लीकदाड़िमैः।
परूषकैः सामलकैर्युक्तो मद्यविकारनुत्॥ १॥
सतीलमुद्गमिश्रान् वा दाड़िमामलकान्वितान्।
द्राक्षामलकखर्जूरपरूषकरसेन वा।
कल्पयेत् तर्पणान् यूषान् रसांश्च विविधात्मकान्॥ २॥
मद्यं सौवर्च्चलव्योषयुक्तं किञ्चिज्जलान्वितम्।
जीर्णमद्याय दातव्यं वातपानात्ययापहम्॥ ३॥
मुद्गयूषः सितायुक्तः स्वादुर्वा पेशितो रसः।
पित्तपानात्यये योज्याः सर्वतश्च क्रिया हिमाः॥ ४॥
पानात्यये कफोद्भूते लङ्घनञ्च यथाबलम्।
दीपनीयौषधोपेतं पिबेन्मद्यं समाहितः॥ ५॥
सर्वजे सर्वमेवेदं प्रयोक्तव्यं चिकित्सितम्।
आभिः क्रियाभिर्मिश्राभिः शान्तिं याति मदात्ययः॥
न चेन्मद्यक्रमं मुक्त्वा क्षीरमस्य प्रयोजयेत्॥ ६॥

मूर्च्छावन्मदात्ययस्यापि मद्यजन्यत्वात् मूर्च्छानन्तरं मदात्ययचिकित्सामाह। मद्यं एवात्ययकारको मदात्ययः; किंवा मदशब्देनेह मदहेतुतया मद्यमुच्यते, तेन कृतोऽत्ययो मदात्ययः। मन्थ इत्यादि।—द्रवेणालोड़ितशक्तयो मन्थाः, द्रवश्चेह खर्जूरादीनां ग्राह्यः। अम्लीका तिन्तिड़ीफलम्। छन्दोऽनुरोधादृक्तः। सतीलेति सतीलो वर्त्तुलकलायः। सतीलमुद्गमिश्रं वेति पाठे छागरसस्य विशेषणं चरके हि एतद्वचनात् पूर्वं छागरसमित्युक्तम्॥ १॥

मद्यमित्यादि।—सौवर्च्चलव्योषन्तु लवणकटुत्वमात्रकारकं देयम्। किञ्चिज्जलमष्टभागिकमित्याहुः॥ २॥

मुद्गयूष इत्यादि।—स्वादुरिज्यनेन संस्कारार्थं कटुद्रव्योपयोगोऽत्र न कार्य्य इति दर्शयति॥ ३—६॥

लङ्घनार्थैः कफे क्षीणे जातदौर्बल्यलाघवे।
ओजस्तुल्यगुणं क्षीरं विपरीतञ्च मद्यतः॥ ७॥
क्षीरप्रयोगं मद्यं वा क्रमेणात्यात्ययमाचरेत्॥ ८॥

पुनर्नवाद्यं घृतम्—

यवः पुनर्नवाकाथयष्टीकल्कप्रसाधितम्।
घृतं पुष्टिकरं पानान्मथयानहनौजसः॥ ९॥

अष्टाङ्गलवणम्—

सौवर्चलमजाज्यञ्च हृद्याम्लं साम्लवेतसम्।
त्वगेलामरिचार्द्धांशं शर्करामागयोजितम्॥
क्षितं लवणमष्टाङ्गमग्निसन्दीपनं परम्।
मदात्यये कफप्राये दद्यात् स्रोतोविशोधनम्॥ १०॥
पथ्यं सौवर्चलं हिङ्गुपूरकं विल्वदीप्यकम्।
चूर्णं मद्येन दातव्यं पानात्ययरुजापहम्॥ ११॥

जलाम्बुतन्दनरुपिताङ्गः
सर्वो समक्षां पिशितोपदंशाम्।

दृश्यामलक्ष्याणां क्षीरप्रयोगः कर्मकलापाह तदनादौनिति, आदिशब्दात् सौवर्चलादीनां ग्रहणम्॥ ७॥

क्षीरप्रयोगमित्यादि।—एतदुक्तात् पूर्वं पटला च कृते रोगे कृते वाते विरेचनैरिति वचनात्, तेनात्र क्षीरप्रयोगमित्यत्र, पूर्वोक्तेन विरेचनेनेत्यनुषङ्गात् क्षीरप्रयोगं क्रमेण विरेचयेत्; क्रमश्च क्रमेणात्यात्ययमाचरेदित्यर्थः॥ ८॥

यवः पुनर्नवाकाथेत्यादि।—क्षीरं घृतसमम्, काथस्त्रिगुणयवगुर्ची वेदितव्यः॥ ९॥

सौवर्चलेत्यादि।—अत्र सौवर्चलादीनां चतुर्णां समभागता; त्वगेलामरिचाभागेनैकभागादेवता हृद्येकभागमागिकतम्; शर्करामागोऽपि सौवर्चलाद्येकतमद्रव्यतुल्यः॥ १०॥

चूर्णमित्यादि।—पूर्वं क्षीरपूरस्य पटलमिति नियतः। दीप्यकं यमानी॥ ११॥

मद्यं पेयं प्रकारेण विकारं न जनयेत् तदाह जलेत्यादि।—जलमुदकम्। चन्दनेन

पिबन् सुरां नैव लभेत रोगान्
मनोमतिघ्नञ्च मदं न याति ॥ १२ ॥
द्राक्षाकपित्थफलदाड़िमपानकं यत्
तत् पानविभ्रमहरं मधुशर्कराढ्यम् ॥ १३ ॥
पथ्याक्वाथेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन वा।
सर्पिः कल्याणकं वापि मदमूर्च्छाहरं पिबेत् ॥ १४ ॥
सच्छर्दिमूर्च्छातिसारं मदं पूगफलोद्भवम्।
सद्यः प्रशमयेत् पीतमातृप्तेर्वारि शीतलम् ॥ १५ ॥
वन्यकरीषघ्राणाज्जलपानाल्लवणभक्षणाद्वापि।
शाम्यति पूगफलमदश्चूर्णरुजा शर्कराकवलात् ॥ १६ ॥
शङ्खचूर्णरजोघ्राणात् स्वल्पं मदमपोहति ॥ १७ ॥
कुष्माण्डकरसः सगुड़ः शमयति मदमाशु मदनकोद्रवजम् ॥१८॥
धौस्तूरजञ्च दुग्धं सशर्करं पानयोगेन ॥ १९ ॥

इति मदात्ययचिकित्सा।

रुषितं लिप्तमङ्गं यस्य। पिशितं मांसम् उपदंशो भक्ष्यीयस्यां सा तथा। मनोमतिघ्नमिति विशेषणात् द्वितीयादिमदं न प्राप्नोति, प्रथमन्तु मनोऽनुपघातकं लभत एवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

द्राक्षेत्यादि।—सुश्रुतस्य। द्राक्षादिभिः पानकं सूदशास्त्रानुसारेण कार्य्यम् ॥१३॥

पथ्येत्यादि। घृतद्वयमकल्कम्। अत्रैव मदत्वसामान्यात् पृथक् पृथक् चिकित्सामाह सच्छर्दीत्यादि। वन्येत्यादि।—वनं जलं तद्भवो वन्यः ताद्ध इ[illegible]ति केचित्, करीष इति शुष्कगोमयः; अन्ये तु वन्यकरीषं वनभवकरीषमाहुः। एते च वन्यकरीषादयः पृथक् प्रयोक्तव्याः। चूर्णरुजेति अतिमात्रचूर्णभक्षणे यो रसनादिदाहः। एतच्च सम्पूर्णश्लोकानुरोधाल्लिखितम्। स्वल्पं मदं पूगभक्षणजमेव। कुष्माण्डकेत्यादि।—मदनं तृणधान्यविशेषः, मयनघास इति ख्यातः। धौस्तूरं धुस्तूरफलभक्षणजम् ॥ १४—१९ ॥

इति मदात्ययचिकित्सा-विवृतिः ॥

अथ दाहचिकित्सा ।

यत् पित्तज्वरदाहोक्तं दाहे तत् सर्वमिष्यते ॥ १ ॥
शतधौतघृताभ्यक्तं दिह्याद्वा यवशक्तुभिः ।
कोलामलकयुक्तैर्वा धान्याम्लैरपि बुद्धिमान् ॥ २ ॥
छादयेत् तस्य सर्वाङ्गमारनालार्द्रवाससा ।
लामज्जेनाथ शुक्लेन चन्दनेनानुलेपयेत् ॥ ३ ॥
चन्दनाम्बुकणास्यन्दितालवृन्तोपवीजितः ॥ ४ ॥
सुप्याद्दाहार्दितोऽभोजकदलीदलसंस्तरे ॥ ५ ॥
परिषेकावगाहेषु व्यजनानाच्च सेवने ।
शस्यते शिशिरं तोयं दहणादाहप्रशान्तये ॥ ६ ॥
क्षीरैः क्षीरिकषायैश्च सुशीतैश्चन्दनान्वितैः ।
अन्तर्दाहं प्रशमयेदेतैरन्यैश्च शीतलैः ॥ ७ ॥

कुशाद्यं तैलं घृतञ्च—

कुशादिशालपर्णीभिर्जीवकाद्येन साधितम् ।
तैलं घृतं वा दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् ॥ ८ ॥

मदात्ययदाहस्यापि मद्यपानजन्यत्वात् मदात्ययाधिकार एव दाहचिकित्सा। यदित्यादि।—कोलेत्यादि त्रिशेषौ यौगः; अथापि दिह्यादिति योज्यम्। लामज्ज-मुशीरं; शुक्लं सन्धानविशेषः; तालवृन्तं तालपत्रनिर्मितव्यजनम् ॥ १—६ ॥

क्षीरिकषायौ, वटोदुम्बरादिक्वाथः। क्षीरादिकञ्चैतत् पानपरिषेकादौ योज्यम् ॥ ७ ॥

कुशादीत्यादि।—कुशादिपञ्चमूलं दर्भपञ्चमूलं, तत्र सुयुतोक्तं कुशकाशनल-दर्भकाशेक्षुमूलरूपम्। अत्र शालपर्णीशब्देन विदारीगन्धादिगणस्थ शब्दपर्णिति ह्रन्दिण्यपरी; अन्ये तु शालपर्णादिपञ्चमूलस्य ग्रहणमित्याहुः। नियतस्तादिशब्दा-भावात् शालपर्णीमात्रस्यैव ग्रहणमित्याह। जीवकार्षेति जीवकाष्टवर्गेण, क्षीरकाष्टवर्गेण जीवकर्षभकमेदामहामेदाकाकोलीक्षीरकाकोलीक्षविहृदयः,

फलिनी लोध्रसेव्याम्बु हेमपत्रं कुटन्नटम्।
कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम्॥ ९॥
ह्रीबेरपद्मकोशीरचन्दनक्षोदवारिणा।
सम्पूर्णामवगाहेत द्रोणीं दाहार्दितो नरः॥ १०॥

इति दाहचिकित्सा।

अथोन्मादचिकित्सा।

उन्मादे वातिके पूर्वं स्नेहपानं विरेचनम्।
पित्तजे कफजे वान्तिः परो वस्त्यादिकः क्रमः॥ १॥
यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदपस्मारचिकित्सिते।

एवं सर्वत्र सुश्रुतयोगे जीवनीयाष्टकम्। चरकयोगे पुनरेव ऋद्धिवृद्धिरहितमाषपर्णी-मुद्गपर्णी-जीवन्ती-मधुकसहितं जीवनीयदशकं ज्ञेयम्। अत्र कुशादिशालपर्णीभिः क्वाथः, जीवकाद्येन कल्कः। अन्ये तु "कल्कक्वाथावनिर्देशे गणात् तस्मात् समावपेत्" इति वचनात् सर्वैरेव कल्कक्वाथावित्याहुः॥ ८॥

फलिनीत्यादौ।—फलिनी प्रियङ्गुः; सेव्यमुशीरम्; अम्बु वालकं; हेम नागकेशरं; पत्रं तेजःपत्रं; कुटन्नटं कैवर्त्तमुस्तकं; कालीयकं कालीया इति ख्यातं, पीतकाष्ठं, गन्धद्रव्यविशेषः; श्वेतचन्दनमिति कश्चित् कालीयकक्वाथस्य पेषणार्थमिति वदन्ति॥ ९॥

ह्रीबेरेत्यादौ।—क्षोदं चूर्णम्। एषां चूर्णानि शीतलजलेन मिश्रयित्वा अवगाहनं कार्य्यम्॥ १०॥

इति दाहचिकित्सा-विवृतिः॥

यद्यपि मदात्ययस्य उन्मादसदृशत्वेन तथा पूर्वोक्तरीत्या च मदात्ययानन्तरमुन्माददाहावेव वक्तुमुचितौ, तथापि सूचिकटाहन्यायेन दाहमभिधाय उन्मादचिकित्सितमुच्यते उन्माद इत्यादि।—परो वस्त्यादिकक्रम इति पश्चात् स्नेहवस्तिनिरूहणशिरोविरेचनात्मकः क्रमः कार्य्यः। चरकेऽप्युक्तं "निरूहणं स्नेहवस्तिः

उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्याद्दोषदूष्ययोः ॥ २ ॥
ब्राह्मीकुष्माण्डीषड्ग्रन्थाशङ्खपुष्पिकास्वरसाः ।
उन्मादहृतो दृष्टाः पृथगेते कुष्ठमधुमिश्राः ॥ ३ ॥
दशमूलाम्बु सघृतं युक्तं मांसरसेन वा ।
ससिद्धार्थकचूर्णं वा पुराणं वैककं घृतम् ॥ ४ ॥
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् ।
लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम् ॥ ५ ॥
श्वेतोन्मत्तोत्तरदिङ्मूलसिद्धस्तु पायसः ।
गुड़ाज्यसंयुतो हन्ति सर्वोन्मादांस्तु दोषजान् ॥ ६ ॥
उन्मादे समधुः पेयः शुद्धो वा तालशाखजः ।
रसो नस्येऽभ्यञ्जने च सार्षपं तैलमिष्यते ॥ ७ ॥
अपक्वचटकी क्षीरपीतोन्मादविनाशिनी ।
बद्धं सार्षपतैलाक्तमुत्तानञ्चातपे न्यसेत् ॥ ८ ॥

शिरसश्च विरेचनम् । ततः कुर्य्याद् यथादोषं तेषां भूयस्त्वमाचरेत्" इति । सामान्याद्धेतुदूष्ययोरिति, उन्मादापस्मारयोर्हेतुर्मन उपघातादिः दूष्यश्च हृदयसमानमित्यर्थः । सामान्याद्दोषदूष्ययोरिति केचित् पठन्ति ॥ १ । २ ॥

ब्राह्मीत्यादयश्चत्वारो योगाः । कुष्माण्डीफलमत्र पुराणं ग्राह्यमित्याहुः ॥३॥४॥

पुराणघृतलक्षणञ्चाह उग्रगन्धमित्यादि ।—चरकस्य । चरकटीकाकृतस्तु केचित् इमं श्लोकमनार्षं वदन्ति, केचिदेकवर्षातीतं घृतं पुराणमिति ब्रुवते तन्त्रान्तरसंवादात् ॥ ५ ॥

श्वेतेत्यादि ।—श्वेतोन्मत्तः श्वेतधुस्तूरस्तस्य उत्तरदिशि स्थितं मूलं ग्राह्यम् । महेश्वरस्तु उत्तरदिशि स्थितं धवलधुस्तूरमूलं पिष्ट्वा पल १, क्षुद्रतण्डुल पल ४, दुग्धशराव ४, पायसं साध्यं, तदनुरूपे गुड़घृते दत्त्वा खाद्यमित्याह ॥ ६ ॥

उन्माद इत्यादि ।—शुद्ध इति केवलः । तालशाखज इति छान्दसत्वादह्रस्वः । रस इति छेदः ; तेन कोमलतालशाखामवो रसः मधुप्रक्षेपेण, शुद्धो वा मधुना विनापि ॥ ७ ॥

सिद्धार्थको हिङ्गु वचा करञ्जौ देवदारु च।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक् कटुत्रिकम्॥
समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम्।
वस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम्॥
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा।
अपस्मारविषोन्मादकृत्यालक्ष्मीज्वरापहः॥
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते।
सर्पिरेतेन सिद्धं वा सगोमूत्रं तदर्थकृत्॥ ९

त्र्यूषणाद्या वर्त्तिः—

त्र्यूषणं हिङ्गुलवणं वचा कटुकरोहिणी।
शिरीषनक्तमालानां बीजं श्वेताश्च सर्षपाः॥
गोमूत्रपिष्टैरेतैर्वा वर्त्तिर्नेत्राञ्जने हिता।
चतुर्थकमपस्मारमुन्मादञ्च नियच्छति॥ १०
शुद्धस्याचारविभ्रंशे तीक्ष्णं नावनमञ्जनम्।
ताड़नञ्च मनोबुद्धिस्मृतिसंवेजनं हितम्॥
तर्जनं त्रासनं दानं सान्त्वनं हर्षणं भयम्।
विस्मयो विस्मृतेर्हेतोर्नयन्ति प्रकृतिं मनः॥ ११॥
कामशोकभयक्रोधहर्षेर्ष्यालोभसम्भवान्।

अपक्वचटकीति आमचटकीं कल्कीकृत्य। बद्धमित्यादि। एतच्च स्रोतो-विशुद्ध्यर्थमुद्वेजनार्थञ्च॥ ८॥

सिद्धार्थक इत्यादि।—अत्र करञ्जद्वयस्य त्वगित्याहुः; श्वेता श्वेतापराजिता; कटभी लताफुटकीति ख्याता, अन्ये तु करइ इत्याहुः; शिरीषस्य फलम्। अगद इति संयोगविषहरः; कृत्या अभिचारः; राजद्वारे च शस्यत इति वशीकरणत्वात्। एतेनेति सिद्धार्थकादीनां कल्केन॥ ९॥

त्र्यूषणमित्यादि स्पष्टम्॥ १०॥

शुद्धस्येत्यादि।—चरकस्य। शुद्धस्येति यमितस्य आचारविभ्रंशे अत्युन्मादे।

परस्परं प्रतिहन्युरेभिरेव गमं नयेत् ॥ १२ ॥
दृष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते।
तस्य तत्सदृशग्राम्यैः मान्त्वाभ्यामेव तान् नयेत् ॥१३॥
प्रदेहोत्सादनाभ्यङ्गधूमाः पानञ्च सर्पिषः।
प्रयोक्तव्यं मनोबुद्धिस्मृतिमेधाग्निबोधनम् ॥
कल्याणकं महदपि दर वैतसं घृतम्।
तेलं नारायणञ्चापि महा...रायणं तथा ॥ १४ ॥

पानीयकर घृतम्—

विशाला त्रिफला कौन्ती ध्यडार्यवृक्षबालुकान्।
शिरा नतं रजन्यौ द्वे शारिवे द्वे प्रियङ्गुका ॥
नीलोत्पलेलामञ्जिष्ठाटन्तोदाड़िमकेशरम्।
तालीशपत्रं दृक्षती मालत्याः कुसुमं नवम् ॥
विड़ङ्गं भूम्यिपर्णी च कुष्ठं चन्दनपद्मकौ।
अष्टाविंशतिभिः कल्कैरेतैरक्षसमन्वितैः।
चतुर्गुणं जलं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
अपस्मारे ज्वरे कासे शोषे मन्दानले क्षये।
वातरक्ते प्रतिश्याये तृतीयकचतुर्थके ॥
वम्यर्शोमूत्रकृच्छ्रेषु विसर्पोपहतेषु च।

नदेहनमुद्देहनं; तर्जनं पचना; विप्लुतैरौरिति उन्मादहेतुभयदर्शनादिविप्लावकत्वा प्रमाणादेव मनः प्रहर्ति स्वभावं नयति। परस्परमतिहन्युरिति अन्योन्यमस्मीकुः। तस्य तत्सदृशग्राम्यैरिति भावे षः; तत्सदृशग्राम्यैरित्यर्थः। मान्त्वाभ्यामिति सान्त्वं सामयोगः वशीभूतकरणार्थं उपायविशेषः, आश्वासः सन्तोषवचनम्। उत्सादनं पूर्वमर्दनम्। नारायणतैलं महानारायणतैलञ्च वातव्याधौ वक्ष्यति ॥ ११—१४ ॥

विशालेत्यादि।—विशाला गोरक्षकर्कटी; कौन्ती रेणुका; एतत्सप्तकं सलाम-क्षीरं मृद्नीयात्; शिरा भास्वती; नतं वासरपाटला, तदभावे शिवली-

कण्डूपाण्ड्वामयोन्मादे विषमेहगरेषु च ॥
भूतोपहतचित्तानां गद्गदानामरेतसाम्।
शस्तं स्त्रीणाञ्च वन्ध्यानामायुर्वर्णबलप्रदम् ॥
अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नं सर्वग्रहविनाशनम्।
कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥ १५ ॥

क्षीरकल्याणकं घृतम्—

द्विजलं सचतुःक्षीरं क्षीरकल्याणकन्त्विदम्।
पानीयकल्याणकक्षीरकल्याणकौ प्रयोगौ ॥ १६ ॥

महाकल्याणकं घृतम्—

एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम्।
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिक्षीरं चतुर्गुणम् ॥
वीराद्विमाषकाकोलीस्वयंगुप्तर्षभर्द्धिभिः।

ईषरः; केशरं नागकेशरं; मालती जाती, तस्याः कुसुमं, नवमिति कुसुमविशेषणम्। अष्टाविंशतित्वं कल्कानां पाठादेव सिद्धं, किमर्थमुच्यते अष्टाविंशतिभिरिति? अत्र यद्यपि त्रिफलायाः प्रत्येकमेव भागो गृह्यते उत्सर्गसिद्धत्वात्, तथापि त्रिफलायाः प्रत्येकभागग्रहणदार्ढ्यार्थम् अष्टाविंशतिभिरित्युक्तम्। यद्यपि त्रिफलाशब्देन द्राक्षाकाश्मर्य्यपरूषका उच्यन्ते तथापि हरीतक्यादित्रिफलाया एवात्र ग्रहणं प्राधान्यादेव; एवमन्यत्रापि। पुंसवनेष्विति पुत्रकारकयोगेषु ॥ १५ ॥

तदेव घृतं यदा जलस्याष्टौ शरावान् क्षीरस्य षोडश शरावान् दत्त्वा पच्यते तदा क्षीरकल्याणकं भवति ॥ १६ ॥

एभ्य एवेति कल्याणकोक्तविशालादिभ्यः। स्थिरादीनीत्युक्तेर्विदारीगन्धादेः पञ्चमूलस्यापि ग्रहणं स्यादत आह एकविंशतिमिति, तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिशङ्कानिरासार्थं वा एकविंशतिमित्युक्तम्। गृष्टिरेकवारप्रसूता धेनुः। अत्र चतुर्गुणक्षीरस्य निर्दिष्टत्वादुत्सर्गसिद्धो द्रव एव देयः, तेनानिर्दिष्टमानक्वाथोऽत्र स्नेहसम एवेति पञ्चगुणः पाकः; युक्तञ्चैतत्, पञ्चप्रभृति यत्र स्युरित्यादिपरिभाषार्थेनास्यार्थस्य समानन्यायत्वादिति केचित्। अन्ये तु क्षीरेणात्र चतुर्गुणे प्राप्तेऽयं कषायः "एकेनापि चातुर्गुण्यम्" इत्यादिपरिभाषाया अविषयत्वेन "स्नेहात् तोयं चतुर्गुणम्"

मेदया च समैः कल्कैस्तत् स्यात् कल्याणकं गृहत्
हंसपदीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥ १७ ॥

चैतसं घृतम्—

पञ्चमूलावकाशश्यौ राजैरण्डविडङ्गजा।
मूर्वा शतावरी चेति क्वाथेर्द्विपलिकैरिमैः ॥
कल्याणकस्य चार्धेन तदृतं चेतसं स्मृतम्।
सर्वचेतोविकाराणां शमनं परमं मतम् ॥
घृतप्रस्थोऽत्र पक्तव्यः क्वाथो द्रोणाभया घृतात्।
चतुर्गुणोऽथ सम्पाद्यः कल्कः कल्याणकैरितः ॥ १८ ॥

महापैशाचिकं घृतम्—

जटिला पूतना [illegible] चारटी मर्कटी वचा।
वायमाणा जया धारा चीरका कटुरोहिणी ॥
वयःस्था शूकरी [illegible] मातिच्छवा पलङ्कषा।
महापुरुषदन्ता वयःस्था नाकुलीद्वयम् ॥
काकभरा हरिद्रे [illegible] स्थिरा चैव च तेघृतम्।
सिद्धं चतुर्थकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥

इति द्रवद्रव्यगुणसंग्रहभाषायां वीरसालङ्कायनाचार्यविरचितायां चतुर्गुणो घृत इति पटलः। वीरा वृश्चिकाली, वीरतिर्ति [illegible] च्छे। त्रिफलाद्वयेन राजादनैरण्डमार्कवैर्दशमूलैरिति केचित्; अन्ये तु सुश्रुतोक्तमार्कवैरण्डमिलाहुः। अपरे तु त्रिफलाकाकोलीद्वयेन सम्पत्स्यात् वीरकादशेऽपि यदुक्तमिलाहुः, तत्र, वाग्भटसंवादविरोधात्; अन्ये तु वीरार्द्धमार्षेति पाठान्तरम्, अर्द्धमार्षोऽस्यक्षय इति व्याचक्षते। वीरादीनामरिमितद्रव्योक्तागौर्वे ; वीरादीनां अन्येकमेकपलमिति भट्टारकः ॥ १७ ॥

पञ्चमूलाविति दशमूली गाम्भारीरहिता। द्विपलिकैरिति पृथक् प्रत्येकं द्विपलम्। कल्याणकस्य चार्धेनेति पालीयकल्याणकोक्तकल्केन यथोक्तमानेनेत्यर्थः; अन्ये तु यथोक्तमानं परित्यज्य घृतात् सादिकं नानं कल्कमिति। यद्यपि "द्रव्यमाणो-

महापैशाचिकं नाम घृतमेतदयथास्मृतम्।
मेधाबुद्धिस्मृतिकरं बालानाञ्चाङ्गवर्द्धनम्॥ १८॥

हिङ्ग्वाद्यं घृतम्—

हिङ्गुसौवर्चलव्योषैर्हिपलांशैर्घृताढ़कम्।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम्॥ २०॥

लशुनाद्यं घृतम्—

लशुनस्याविनष्टस्य तुलार्द्धं निस्तुषीकृतम्।
तदर्द्धं दशमूल्यास्तु ह्याढ़कैऽपां विपाचयेत्॥
पादशेषे घृतप्रस्थं लशुनस्य रसं तथा।
कोलमूलकहृच्चान्त्रमातुलुङ्गार्द्रकै-रसैः॥

त्यितं कार्यं दत्त्वा पीठग्रिकं जलम्। पादावशिष्टं कर्षांश्यमेव ज्ञात्वविधिः घृतः" इति क्षणार्धपरिभाषया निःशल्यके क्वाथे यद्यपि अरोगा भवन्ति जलस्य, तथापि क्वाथस्य घृताचातुर्गुण्यार्थं द्रोणाभ्यसेति चक्रे पीठम्॥ १८॥

महापैशाचिके जटिला मांसी; घृतजा हरीतकी; केशी मूर्वकेशी; चारटी कृष्णाख, पद्मकृपालमित्यन्ये, ब्रह्मयष्टीत्यपरे; नकुटी शूकशिम्बी; जया जवन्ती; वीरा चोरकाकोली, वृश्चिकपर्णीत्यपरे; चीरकयीरपुष्पी; वयःस्था ब्राह्मी, गुडूची-त्यन्ये, अपरे तु निर्गुण्डीत्याहुः; शूकरी वाराहिका, तदभावे चर्मकाड्डालुकः; रूपा मधुरिका; अतिच्छत्रा अतपुषा; पलङ्कषा गृग्गुलुः; महापुरुषदन्ती मतावरी; वयःस्था शुक्लगन्धा, ब्राह्मीत्यन्ये; नाकुलीद्वयं रास्नाद्वयं रास्ना गन्धरास्ना च; कटम्भरा कटभी प्रवारणी वा; वृश्चिकाली वृश्चिकपत्री, विक्षाटीति ख्याता; स्थिरा शाल-पर्णी। खल्वपैशाचिकस्याभावात् महच्छब्दोऽयं महागुणकारकत्वादित्याहुः; अन्ये तु जटिला स्थिरादयः शूकेशीत्यादिना खल्वपैशाचिकस्यापि तन्त्रान्तरे पठितत्वात् तदपेक्षयाऽयं महामहत्त्वमाहुः॥ १९॥

हिङ्ग्वादौ।—व्योषस्य प्रत्येकं द्विपलांशता॥ २०॥

लशुनस्येत्यादौ।—अविनष्टस्येति विशेषणम्; तुलार्द्धं पञ्चाशत् पलानि; तदर्द्धं दशमूलस्येति मिलित्वा दशमूलस्य पञ्चविंशतिः पलानि; पादशेष इत्यढ़के; लश-नस्य रसं तथेति प्रस्थमेव। दाडिमाम्बु दाडिमरसः। तदर्द्धकैरित्यत्र तच्छब्देन

दाड़िमाम्बुसुरामस्तुकाञ्जिकाम्लैस्तदर्द्धिकैः ।
साधयेत् त्रिफलादारुलवणव्योषदीप्यकैः ।
यमानीचव्यहिङ्ग्वम्लवेतसैश्च पलार्द्धिकैः ।
सिद्धमेतत् पिबेच्छूलगुल्मार्शोजठरापहम् ॥
ब्रध्नपाण्ड्वामयप्लीहयोनिदोषक्रिमिज्वरान् ।
वातश्लेष्मामयांश्चान्यानुन्मादांश्चापकर्षति ॥ २१ ॥
सर्पिःपानादिरागन्तोर्मन्त्रादिश्चेष्यते विधिः ॥
पूजाबल्युपहारेष्टिहोममन्त्राञ्जनादिभिः ।
जयेदागन्तुमुन्मादं यथाविधि शुचिर्भिषक् ॥ २२ ॥
कृष्णामरिचसिन्धूत्थमधुगोपित्तनिर्मितम् ।
अञ्जनं सर्वभूतोत्थमहोन्मादविनाशनम् ॥ २३ ॥
दार्वीमधुभ्यां पुष्पायां कृतञ्च गुड़िकाञ्जनम् ।
मरिचं वातपे मासं सपित्तं हितमञ्जनम् ।
वैकृतं पश्यतः कार्य्यं दोषभूतहतस्मृतेः ॥ २४ ॥

प्राधान्यात् प्रत्यासत्त्या च घृतपरिमाणात् कोलादिरसैः प्रत्येकमर्द्धप्रस्थैरित्यर्थः, अन्ये तु तदर्द्धिकैरित्यत्र तच्छब्देन पादावशिष्टकषायः परमिष्यते, तेन लशुनस्य रसादीनां दशानामेव शरावार्द्धिकत्वेन प्रत्येकं प्रस्थमानमित्याहुः ॥ २१ ॥

आगन्तून्मादचिकित्सामाह सर्पिरित्यादि ।—सर्पिरिह भूतहरं चैतसादि । पूजेत्यादौ बलिः पूजोपकरणम्, उपहार उपढौकनम् । किंवा पूजाबल्योपहारः उपढौकनमेव । अञ्जनादिभिरिति आदिशब्दात् स्वस्त्ययनादिकं बोध्यम्, यदुक्तं "भूतानामधिपं देवमीशानं जगतः प्रभुम् । पूजयन् यत्नतो नित्यं नुदत्युन्मादजं भयम्" इति ॥ २२ ॥

कृष्णेत्यादौ ।—गोपित्तं गोरोचना ॥ २३ ॥

दार्वीत्यादि स्पष्टम् । मरिचमित्यादि ।—मरिचं गोरोचनया आतपे मासैकं भावितमञ्जनं कर्त्तव्यम् । दोषभूतहतस्मृतेरिति दोषेण भूतेन वा हता स्मृतिर्यस्येत्यर्थः ॥ २४ ॥

निम्बपत्रवचाहिङ्गुसर्पनिर्मोकसर्षपैः।
डाकिन्यादिहरो धूपो भूतोन्मादविनाशनः॥ २५॥
कार्पासास्थिमयूरपिच्छबृहतीनिर्माल्यपिण्डीतकै-
स्त्वग्वांशीवृषदंशविट्तुषवचाकेशाहिनिर्मोककैः।
गोशृङ्गद्विपदन्तहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैस्तु धूपः कृतः
स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नः स्मृतः॥ २६॥
ब्रह्मराक्षसजिन्नस्यं पक्वैन्द्रीफलमूत्रजम्।
साज्यं भूतहरं नस्यं श्वेताज्येष्ठाम्बुनिर्मितम्॥ २७॥
देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तस्य च बुद्धिमान्।
वर्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरमेव च॥ २८॥
प्रसादश्चेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा।
धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम्॥ २९॥

इत्युन्मादचिकित्सा।

निम्बेत्यादि स्पष्टम्॥ २५॥

कार्पासेत्यादि।—कार्पासास्थि कार्पासबीजम्; निर्माल्यं शिवनिर्माल्यम्; पिण्डीतकं मदनफलम्; त्वग्वांशीति त्वगशीरम्, वांशी वंशलोचना; अन्ये तु त्वग्वांशी वंशस्य त्वगित्याहुः। वृषदंशो बिडालः, तस्य विट् पुरीषम्; केशो भूतकेशी, बाल इत्यपरे॥ २६॥

ब्रह्मेत्यादि।—पक्वैन्द्रीफलं परिणतगोरक्षकर्कटीफलं गोमूत्रेण सह योज्यं नस्यं विधेयम्। साज्यमित्यादौ श्वेता श्वेतापराजिता; ज्येष्ठाम्बु तण्डुलाम्बु॥ २७॥

देवेत्यादौ।—क्रूरमिति ताडनबन्धनादिकम्। एतच्च परिवर्जनं वैद्यातुरोपघातपरिहारार्थम्; उक्तञ्च "वैद्यातुरौ विनिघ्नन्ति एवं क्रुद्धा महौजसः" इति॥ २८। २९॥

इत्युन्मादचिकित्साविवृतिः।

अथापस्मारचिकित्सा ।

वातिकं वस्तिभिः प्रायः पैत्तं प्रायो विरेचनैः ।
श्लेष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ॥ १ ॥
सर्वतः सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वसितस्य च ।
अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् संशमनान् शृणु ॥ २ ॥
मनोह्वा तार्क्ष्यजञ्चैव शकृत् पारावतस्य च ।
अञ्जनं हन्त्यपस्मारमुन्मादञ्च विशेषतः ॥ ३ ॥
यष्टिहिङ्गुवचावक्रशिरीषलशुनामयैः ।
साजामूत्रैरपस्मारे सोन्मादे नावनाञ्जने ॥ ४ ॥
पुष्योद्धृतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमञ्जनम् ।
तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं स्मृतम् ॥ ५ ॥
नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ।
तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्भिषक् ॥ ६ ॥
कायस्थान् शारदान् मुद्गान् मुस्तोशीरयवांस्तथा ।
सव्योषान् वस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्त्तीः प्रकल्पयेत् ॥

तुल्यचिकित्सितत्वादुन्मादानन्तरमपस्मारचिकित्सितमुच्यते, वातिकमित्यादि ।—वमनप्रायैरिति वमनप्रधानैः ॥ १ ॥

सर्वत इत्यूर्द्ध्वमधश्च शुद्धस्य । आश्वसितस्येति संशोधनानन्तरं संसर्जनक्रमेण सञ्जातबलस्य ॥ २ ॥

मनोह्वा मनःशिला ; तार्क्ष्यजं रसाञ्जनम् ॥ ३ ॥

यष्टीत्यादौ ।—वक्रं तगरम् ; शिरीषं शिरीषस्य फलम् ; आमयं कुष्ठम् ॥ ४ ॥

पुष्येत्यादि ।—पुष्यानक्षत्रे यदृच्छया मृतकुक्कुरस्य पित्तम्, ग्राह्यमित्याहुः ; उलूकः पेचकः ; कीटः पश्चिमदेशजो वृश्चिकः । एषां तुण्डादिकं यथालम्भं ग्राह्यम् ॥ ५ । ६ ॥

कायस्थानित्यादि ।—कायस्थो निर्गुण्डी । शारदानिति मुद्गविशेषणं ज्यैष्ठमासोद्भवमुद्गनिरासार्थम् । वर्त्तीरित्यञ्जनवर्त्तीः । विषपीत इति पीतविषे ; गरः

अपस्मारे तथोन्मादे सर्पदष्टे गरार्दिते।
विषपीते जलमृते चैताः स्युरमृतोपमाः॥ ७॥
अपेतराक्षसीकुष्ठपूतनाकेशिचोरकैः॥
उत्सादनं मूत्रपिष्टैर्मूत्रैरेवावसेचनम्॥ ८॥
जतुकाशकृता तद्वद्दग्धैर्वा वस्तरोमभिः।
अपस्मारहरो लेपो मूत्रसिद्धार्थशिग्रुभिः॥ ९॥
यः खादेत् क्षीरभक्ताशी माक्षिकेण वचारजः।
अपस्मारं महाघोरं सुचिरोत्थं जयेद् ध्रुवम्॥ १०॥
उल्लम्बितनरग्रीवा पाशं दग्ध्वा कृता मसी।
शीताम्बुना समं पीता हन्त्यपस्मारमुद्धतम्॥ ११॥
प्रयोज्यं तैललशुनं पयसा वा शतावरी।
ब्रह्मीरसश्च मधुना सर्वापस्मारभेषजम्॥ १२॥
निर्दह्य निर्द्रवां कृत्वा छागिकामरनालिकाम्।
तामम्लसाधितां खादन्नपस्मारमुदस्यति॥ १३॥

र्थयोगविषम्। जलमृत इति जलपानेन मृतप्राये; सर्वथा मृते हि भेषजं विफल-मिति। जलमृतलक्षणं यथा "विष्टब्धपायुमूर्द्धाक्षमाणातोदरमेहनम्। विद्याज्जल-मृतं जन्तुं शीतपादकराननम्" इति॥ ७॥

अपेतराक्षसीत्यादि।—अपेतराक्षसी श्वेततुलसी, तस्याः स्वरस इत्यर्थः। पूतना हरीतकी; केशी भूतकेशी; चोरश्चोरपुष्पी। चरकोक्तपूर्वयोगे वस्तमूत्रसन्दर्शना-दत्रापि वस्तमूत्रमेवेत्याहुः। किंवा प्रधानकल्पतयात्र गोमूत्रमेव मूत्रशब्दवाच्यम्॥ ८॥

जतुकाशकृतेति, जतुका चर्मचटकः तस्याः पुरीषेण तद्वदित्युत्सादनम्। दग्धै-रिति वस्तरोमभिरित्यनेन योज्यम्।

अपस्मारेत्यादौ मूत्रं गोमूत्रम्॥ ९॥

यः खादेदित्यादौ।—माक्षिकेण मधुना॥ १०॥

उल्लम्बित उद्बन्धनमृतो नरः, तस्य ग्रीवापाशं ग्रीवाबन्धनरज्जुम्॥ ११॥

प्रयोज्यमित्यादि योगत्रयं स्पष्टम्॥ १२॥

हृत्कम्पोऽक्षिरुजा यस्य स्वेदो हस्तादिशीतता।
दशमूलीजलं तस्य कल्याणाज्यञ्च योजयेत्॥ १४॥

स्वल्पपञ्चगव्यं घृतम्—

गोशकृद्रसदध्यम्लक्षीरमूत्रैः समैर्घृतम्।
सिद्धं चतुर्थकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम्॥ १५॥

बृहत्पञ्चगव्यं घृतम्—

द्वे पञ्चमूले त्रिफलां रजन्यौ कुटजत्वचम्।
सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम्॥
सम्पाकं फल्गुमूलञ्च पौष्करं सदुरालभम्।
द्विपलानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते॥
भार्गीं पाठां त्रिकटुकं त्रिवृतां निचुलानि च।
श्रेयसीमाढ़कीं मूर्वां दन्तीं भूनिम्बचित्रकौ॥
द्वे शारिवे रौहिषञ्च भूतिकं मदयन्तिकाम्।
क्षिपेत् पिष्टाक्षमात्राणि तैः प्रस्थं सर्पिषः पचेत्॥
गोशकृद्रसदध्यम्लक्षीरमूत्रैश्च तत्समैः।
पञ्चगव्यमिति ख्यातं महत् तदमृतोपमम्॥
अपस्मारे ज्वरे कासे श्वयथावुदरेषु च।

निर्दह्येत्यादौ।—अमरनालिका अमराख्यस्थूलनाड़ी। अम्लसाधितामिति काञ्जिकसाधिताम्॥ १३॥

हृत्कम्प इत्यादि स्पष्टम्॥ १४॥

गोशकृदित्यादौ।—दध्यम्लं परिणतदधि। समशब्दोऽत्र दध्यादिभिश्च सम्बध्यते॥ १५॥

द्वे पञ्चमूले इत्यादि।—द्वे पञ्चमूले विदारीगन्धादिके; रजन्याविति हरिद्राद्वयम्; वाग्भटेऽपि "द्विपञ्चमूलीत्रिफला-द्विनिशाकुटजत्वचः" इत्युक्तम्। सप्तपर्णं सप्तपर्णस्य त्वक्; अपामार्गम् अपामार्गस्य मूलं; नीलिनीं स्वनामख्यातां; सम्पाकम् आरग्वधं; फल्गु, काकोडुम्बरिकाफलं, डुमुर इति लोके; पौष्करं मूलमित्यन्वयः। भार्गीं भार्गीमूलं; त्रिवृतां त्रिवृतामूलं; निचुलानि इज्जलस्य

गुल्मार्शःपाण्डुरोगेषु कामलायां प्लीहके।
वातश्लेष्मोग्रहरघोघ्नं चतुर्थकविनाशनम् ॥ १६ ॥

महाचैतसं घृतम्—

शतपुष्पाघृतं तथैरण्डी दशमूली शतावरी।
रास्ना मागधिका गिडुः क्वाथ्यं पिप्पलिकं भवेत् ॥
विदारी मधुकं मेदे द्वे काकोल्यौ सिता तथा।
एभिः खर्जूरमृद्वीकाभोरुयुञ्जातगोक्षुरैः।
चैतसस्य घृतस्याङ्गैः पक्तव्यं घृतमुत्तमम्।
महाचैतससंज्ञन्तु सर्वापस्मारनाशनम् ॥
गरोन्मादप्रतिश्यायतृतीयकचतुर्थकान्।
पापालक्ष्मीं जयेदेतत् सर्वग्रहविनाशनम् ॥
श्वासकासहरत्वे व शुक्रार्त्तवविशोधनम्।
घृतमानं क्वाथविधिरिह चैतसवन्मतः ॥
कल्कार्धं तत्सकल्कोक्तद्रव्यैः सार्द्धञ्च पादिकः।
नित्यं युञ्जातकाप्राप्तौ तालमस्तकमिष्यते ॥ १७ ॥

शतपुष्पा; त्रैवृत्सौ दन्तिपिप्पलीम्; भाडकी तुवरी, रास्ना वीजं; रौहिषं तृणं-वयमेदे; मृद्वीकं यमानौ; मदयन्तिकां वनमल्लिकाम्। अत्र पादावशिष्टकषाय-चतुर्थः, गोक्षुरादिति गोक्षुरस्वादयश्च घृतसमा, तेनाष्टगुणः पाकः ॥ १६ ॥

महाचैतसे अपस्य मूलं वीजं वा, व्यवहारस्तु वीजेनेति। मागधिका पिप्पली। क्वाथ्यं पिप्पलिकं भवेदित्यनेन क्वाथः, क्वाथोऽपि पूर्ववत् चैतसक्वाथवत् द्रोणाभ्यां ग्राह्यः। विदारीमधुकेति कल्कः। मेदे मेदे द्वे; खर्जूरं खर्जूरस्य फलम्; शतावरी; युञ्जातम् चीनरपधिकः कन्दः, तदभावे तालमस्तकम्। चैतसस्य घृतस्याङ्गैरिति पूर्वोक्तचैतसघृतकल्कैर्विल्वादिभिरित्यादिभिः। चैतसस्ये-त्यादि कल्पाचकल्काङ्गैरिति वक्ष्यमाणैरित्यतिदेशकरणम् अनेनाक्षमात्रद्रव्येण घृत पादिकादेम्, अन्यथा कल्पावशे तत्पादसमन्वितैरित्युक्तत्वादपि अक्षमात्रं ग्रह-व्येत; अतो विल्वादिभिर्मेदादिना कल्केन सह विदारीमधुकादेः कल्कस

कुष्माण्डकघृतम्—

कुष्माण्डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे पचेत्।
यष्ट्याह्वकल्कं तत्पानमपस्मारविनाशनम् ॥ १८ ॥

ब्रह्मीघृतम्—ब्रह्मीरसे वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरेव च।
पुराणं मेध्यमुन्मादग्रहापस्मारनुद्घृतम् ॥ १९ ॥

पलङ्कषादं तैलम्—

पलङ्कषावचापथ्या वृश्चिकाल्यर्कसर्षपैः।
जटिलापूतनाकेशीनाकुलीहिङ्गुचोरकैः ॥
लशुनातिरसाचित्राकुष्ठैर्विड्भिश्च पक्षिणाम्।
मांसाशिनां यथालाभं वस्तमूत्रे चतुर्गुणे ॥
सिद्धमभ्यञ्जने तैलमपस्मारविनाशनम् ॥ २० ॥
अभ्यङ्गः सार्षपं तैलं वस्तमूत्रे चतुर्गुणे।
सिद्धं स्याद्गोशकन्मूत्रैः स्नानोत्सादनमेव च ॥ २१ ॥

इत्यपस्मारचिकित्सा।

नेखिला घृतात् पादिकत्वं ज्ञेयम्, अतएव वक्ष्यति कल्कश्चैतसकल्कीकृतद्रव्यैः सार्धश्च पादिकमिति ॥ १७ ॥

कुष्माण्डकघृतं षष्ठम् ॥ १८ ॥

ब्रह्मीघृते चतुर्गुणे ब्रह्मीरसे घृतपाकः ॥ १९ ॥

पलङ्कषेत्यादि।—पलङ्कषा गृग्गुलुः; जटिला मांसी। पूतनाकेशी भूतकेशीति केचित्; अन्ये तु पूतना हरीतकीभेदः, केशी भूतकेशीत्याहुः; अतएव गोलोमी पठ्यते, न तु पूतना। नाकुली सर्पगन्धिका व्यवहृता। अतिरसा जलयष्टिमधु, अन्ये तु ज्योतिष्मतीत्याहुः, अतएव मधुवक्ष्यति। चित्रा दन्ती। मांसाशिनां पक्षिणामिति व्यघ्रादीनाम् ॥ २० ॥

अभ्यङ्ग इत्यादि।—अकल्कमिदं तैलम्। गोशकृता उत्सादनमुद्वर्तनं गोमूत्रेण स्नानमिति यथायोग्यतया बोध्यम् ॥ २१ ॥

इत्यपस्मारचिकित्साविवृतिः।

अथ वातव्याधिचिकित्सा।

स्नेहोत्क्लेशैः स्निग्धैराहारैर्वातरोगिणः।
अभ्यङ्गस्नेहवस्त्याद्यैः सर्वानेवोपपादयेत् ॥ १ ॥
विरेचयेत्तु कोष्ठस्थे वाते चारं विचक्षणः ॥ २ ॥
आमाशयस्थे शुद्धस्य यथादोषहरी क्रिया ॥ ३ ॥
आमाशयगते वाते छर्दितायं यथाक्रमम्।
देयः षड्धरणो योगः सप्तरात्रं सुखाम्बुना ॥
चित्रकेन्द्रयवाः पाठा कटुकातिविषाभयाः।
महाव्याधिप्रशमनो योगः षड्धरणः स्मृतः।

वातमिश्रव्याधिविषयकाटेरपक्षारवद्वैशद्यकर्तृत्वात् तथा प्रायस्तुल्यचिकित्सितत्वाद्यथागतत्वं वातव्याधिरुच्यते। यद्यपि वातव्याधिरित्युक्तेरविशेषे वा वातेति प्रसक्तः, तथापि व्याधिपदसामानाधिकरण्यादिहेतौ दुःखकारे वातौ व्याधिरुच्यौ ग्रहीतव्यः। ननु वातव्याधिवत् पित्तकफविकारा अपि सुप्तीपदत्वादयः किमिति पृथक्करणेन भीष्यन्ते? सत्यम्; वायोर्गतिबलत्वेन गरीयस्त्वात्, तद्विकारस्यापि तद्वद् दुःसाध्यत्वात् वायोश्चात्ययकरत्वात् विशिष्टचिकित्सितत्वाय पृथक्करणमभिधानं कृतम्। कफपित्तविकारेषु तु यथाविधिवत् विरेचनवमनादिकफपित्तसामान्यचिकित्सयैव चिकित्सितं सिध्यतीति न्यायेन। साधारणचिकित्सामाह स्नेहोत्क्लेशादि ॥ १ ॥

विरेचयेत् इत्यादौ।—चारं यवचारं किंवा गुडस्याध्यायनिर्दिष्टं दीपनचारम्। आमाशयस्थ इत्यादि।—शुद्धस्य वमनविरेचनादिना शुद्धस्य ॥ २। ३ ॥

आमाशयगत इत्यादि।—शुश्रुतस्य। छर्दितायं यथाक्रममिति यद्यपि देयमित्यनेनैव छर्दितानामपि सिद्धत्वात्, वातव्याधि कफस्थानगतत्वेन। यदुक्तं "व्याधात् व्याधिगतं दोषं व्याधिवत् समुपाचरेत्" इति ॥ षड्धरणयोगे महाव्याधिप्रशमन इति भेदः-कफजत्वाधिः महाव्याधिः। षड्धरण इति यद्यां चित्रकादीनां प्रत्येकं धरणं पलदशमांशरूपं मानं यत्र स तथा; एतदेवाह पलदशमांशो धरणमिति। ननु पलद्रव्यव्यवस्थापि चूर्णकल्पनागतभेदेन विधीयते, तदिह चूर्णकल्पे पलस्य दशमांशो धरणम्, द्रव्यत आह यौगीऽयमिति; अयं चित्रकेन्द्रयादियोगः सौश्रुत इति कृत्वा तस्य सुश्रुतस्य षष्ठगुञ्जकमानेन मानेन यत् पलं भवति तस्यैव षष्ठस्य दशमो भागः

पलदशमांशो धरणं योगोऽयं सौश्रुतस्ततस्तस्य ।
माषेण पञ्चगुञ्जकमानेन प्रत्यहं देयः ॥ ४ ॥
पक्वाशयगते वाते हितं स्नेहविरेचनम् ।
वस्तयः शोधनीया याः प्राशाश्च लवणोत्तराः ॥ ५ ॥
स्नेहलवणम् । स्नुहीलवणवार्त्ताकुस्नेहांश्छन्ने घटे दहेत् ।
गोमयैः स्नेहलवणं तत्परं वातनाशनम् ॥ ६ ॥
कार्य्यो वस्तिगते चापि विधिर्वस्तिविशोधनः ॥ ७ ॥
त्वङ्मांसासृक्शिराप्राप्ते कुर्य्याच्चासृग्विमोक्षणम् ॥ ८ ॥

प्रत्येकं चित्रकादीनां षण्णां प्रत्यहं सप्तदिनं यावद्देय इत्यर्थः । एवञ्च पञ्चगुञ्जकमानानुसारात् पलदशमांशेन रक्तिद्वयाधिकषण्माषका भवन्ति, षड्भिर्धरणैश्च मिलित्वा पञ्चरक्तिकमाषानुसारेण सरक्तिद्वयषण्माषाधिककर्षद्वयं स्यात्; एतदेव व्यवह्रियमाणेन दशरक्तिकमाषेण सरक्तिद्वयमाषत्रयाधिककर्षमानं भवति तादृङ्मानञ्च प्रत्यहमेव सप्तरात्रं यावत् देयम् । उत्सर्गतो हि कर्षपूर्णस्य देयो भवति. अत्र सरक्तिद्वयमाषकत्रयाधिककर्षग्रहणार्थं विशेषवचनमेवेति ॥ ४ ॥

वस्तयः शोधनीया या इति शोधनवस्तयः; यथा "शोधनद्रव्यनिःक्वाथास्तत्कल्कस्नेहसैन्धवैः । युक्ताः खजेन मथिता वस्तयः शोधना मताः" इति । प्राशाश्च लवणोत्तरा इति लवणप्रधाना आहाराः किंवा लवणोत्तराः प्राशाः स्नेहलवणकल्याणलवणादयः ॥ ५ ॥

तदेव स्नेहलवणमाह स्नुहीत्यादि ।—अत्र लवणानि पञ्च, स्नेहाश्चत्वारः, छन्न इति शरावादिपिहिते लिप्तमुखे । गोमयैरिति स्नुहीपञ्चलवणवार्त्ताकुफलानि तदनु घृततैलवसामज्जभिः स्निग्धीकृत्य घटे कृत्वा मुखमालिप्य गोमयाग्निना दग्धव्यानि, अतः कोष्ठं विभज्य उपयोज्यानि ॥ ६ ॥

विधिर्वस्तिविशोधन इति मूत्राघाताश्मरीचिकित्साविधिः । त्वगित्यादि ।—अत्र त्वङ्मांसादिगतवाते रक्तमोक्षणरूपमेकमेव चिकित्सितम् आवरकरक्तव्यपगमतया बोध्यम् । अन्ये स्नेहाभ्यङ्गोपनाहांश्च मर्दनालेपनानि चेति सुश्रुतवाक्यस्य त्वङ्मांसासृक्शिराप्राप्त इत्यनेन सह सम्बन्धं विदधति । ततश्च त्वङ्मांसासृग्गतवाते स्नेहाभ्यङ्गादिकम्, रक्तगतवाते तु योग्यतया रक्तमोक्षणमेवेत्याहुः ॥ ७ । ८ ॥

स्नेहोपहानाग्निकर्मबन्धनोन्मर्दनानि च।
स्नायुसन्ध्यस्थिसम्प्राप्ते कुर्य्याद्वाते विचक्षणः॥ ९॥
स्वेदाभ्यङ्गावगाहांश्च हृद्यञ्चान्नं त्वगाश्रिते॥ १०॥
शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम्॥ ११॥
विरेको मांसमेदःस्थे निरुहाः शमनानि च॥ १२॥
बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जगतं जयेत्॥ १३॥
हर्षोऽन्नपानं शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम्।
विबद्धमार्गं शुक्रन्तु दृष्ट्वा दद्याद्विरेचनम्॥ १४॥
गर्भे शुष्के तु वातेन बालानाञ्चापि शुष्यताम्।
सितामधुककाश्मर्य्यैर्हितमुत्थापनं पयः॥ १५॥
शिरोगतेऽनिले वातशिरोरोगहरी क्रिया॥ १६॥
व्यादितास्ये हनुं स्विन्नामङ्गुष्ठाभ्यां प्रपीड्य च।
प्रदेशिनीभ्याञ्चोन्नम्य चिबुकोन्नामनं हितम्॥ १७॥

स्नेहोपनाहेत्यादिना स्नायुसन्ध्यस्थिगतवातचिकित्सामाह॥ ९॥

स्वेदाभ्यङ्गेत्यादिना रसगतानिलचिकित्सामाह। हृद्यमित्यत्र स्पष्टमिति भेज्जड़ः पठति, किन्त्वत्र त्वक्शब्देन त्वक्स्थत्वाद्रस उच्यते, त्वगाश्रयित्वञ्च रसस्य सर्वगतत्वाद्भवति। अतएव धातुगतकुष्ठाभिधाने त्वग्गतत्वेनैव रसगतत्वमुक्तमिति कृत्वा रसगतकुष्ठलक्षणं सुश्रुतेनोक्तम्। अतो रसस्य विशेषेण हृदयाश्रितत्वात् हृद्यमेव पाठो युक्त इत्याहुः। शीताः प्रदेहा इति शीतप्रदेहादिरूपचिकित्साकथनार्थमिह लिखितम्, तेन त्वङ्मांसासृगित्यादिसुश्रुतवचनेन पूर्वोक्तेनास्य पौनरुक्त्यं नाशङ्कनीयम्॥ १०। ११॥

मेदःस्थानिलचिकित्सामाह विरेक इत्यादि। मज्जगतानिलचिकित्सामाह बाह्येत्यादि॥ १२। १३॥

शुक्रस्थानिलचिकित्सामाह हर्ष इत्यादि।—हर्ष इति मनसः॥ १४॥

गर्भ इत्यादौ।—मधुक-काश्मर्य्यफलाभ्यां दुग्धं साध्यं, सिता तु प्रक्षेपणीया; केचित् तु सितादिर्दुग्धं साध्यमित्याहुः। उत्थापने पुष्टिजनने॥ १५॥ १६॥

व्यादितास्य इत्यादि।—व्यादितास्ये विवृतास्ये प्रदेशिनी अङ्गुष्ठानन्तराङ्गुली।

अर्दितं नवनीतेन खादेन्मापेण्डरीं नरः ।
क्षीरमांसरसैर्भुक्त्वा दशमूलीरसं पिबेत् ॥
स्नेहाभ्यङ्गशिरोबस्तिपाननस्यपरायणः ।
अर्दितं न जयेत् सर्पिः पिबेदीत्तरभक्तिकम् ॥ १८ ॥
पञ्चमूलीकृतः क्वाथो दशमूलीकृतोऽथवा ।
रूक्षः स्वेदस्तथा नस्यं मन्यास्तम्भे प्रशस्यते ॥ १९ ॥
वाताद्वाध्वमनीदुष्टौ स्नेहगण्डूषधारणम् ॥ २० ॥

कल्याणकलेहः—

सहरिद्रा वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
अजाजी चाजमोदा च यष्टीमधुकसैन्धवम् ॥
एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।
तच्चूर्णं सर्पिषालोड्य प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥
एकविंशतिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरो नरः ।
मेघदुन्दुभिनिर्घोषो मत्तकोकिलनिस्वनः ॥
जडगद्गदमूकत्वं लेहः कल्याणको जयेत् ॥ २१ ॥
वक्त्रश्चिकस्कन्धगतं वायुं मन्यागतं तथा ।
वमनं हन्ति नस्यञ्च कुशलेन प्रयोजितः ॥ २२ ॥

उक्तमेवाह चिक्कणेति श्लोकः । मापेण्डरी मापपिष्टकविकृतिः । मापेण्डरीमक्षयित्वानन्तरं क्षीरमांसरसैरन्नं भुक्त्वा वाऽनौ दशमूलीरसं पिबेदित्यर्थः । औत्तरभक्तिकमिति भोजनानन्तरकालीयम् ॥ १७ । १८ ॥

पञ्चमूलीत्यादि स्पष्टम् । वाताद्वेत्यादौ ।—वाध्वमनी वाग्वाहिनी धमनी ॥१९॥२०॥

सहरिद्रेत्यादौ ।—अजाजी कृष्णजीरकम् ; अजमोदा यमानी ; यष्टिमधुकसैन्धवं मक्षयेदिति श्रीकण्ठदत्तो व्याचष्टे, तत्तु न व्यवहारसिद्धं वापि टीकान्तरे दृष्टमिति ॥ २१ ॥

वक्त्र इत्यादि ।—मुखतन्त्र । चिक्कणेन अंगदयान्तरसन्निः, स हि स्नेहाभ्यां, तद्वत एव वाते वमनं नस्यञ्च यौगिकम् । नस्यमिह शिरोविरेचनमिति । कुशलेन प्रयोजितमिति विरिक्तात् प्रतिमर्शं विना चतुर्विधमध्यम नस्यमित्येके ॥ २२ ॥

माषबलादिः—

माषबलाशूकशिम्बीकत्तृणरास्नाश्वगन्धोरुबूकाणाम्।
क्वाथो नस्यनिपीतो रामठलवणान्वितः कोष्णः॥
अपहरति पक्षवातं मन्यास्तम्भं सकर्णनादरुजम्।
दुर्जयमर्दितवातं सप्ताहाज्जयति चावश्यम्॥ २३॥
दशमूलीबलामाषक्वाथं तैलाज्यमिश्रितम्।
सायं भुक्त्वा पिबेन्नस्यं विश्वच्यामवबाहुके॥ २४॥
मूलं बलायास्त्वथ पारिभद्रात् तथात्मगुप्तास्वरसं पिबेद्वा।
नस्यन्तु यो मांसरसेन कुर्य्यान्मासादसौ वज्रसमानबाहुः॥२५॥
माषात्मगुप्तकैरण्डवाट्यालकशृतं पिबेत्।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं पक्षाघातनिवारणम्॥ २६॥
बाहुशोषे पिबेत् सर्पिर्भुक्त्वा कल्याणकं महत्॥ २७॥
हृदि प्रकुपिते वाते चांशुमत्याः पयो हितम्॥ २८॥

माषबलेत्यादि।—अत्र कत्तृणं गन्धतृणम्; अश्वगन्धाया मूलम्। क्वाथमात्रा चात्र मुखेन पेयक्वाथतुल्या; यस्तु तावन्तं क्वाथं नासिकया पातुं न शक्नोति, तेनासौ स्तोकस्याज्यः। रामठं हिङ्गु, तस्य रक्तिकाद्वयं सैन्धवस्य तु माषकद्वयं प्रक्षिपन्ति वृद्धाः। यस्मिन् पार्श्वे पीड़ा तत्पार्श्वनासापुटेन भोजनसमाप्तौ सायंकाले शक्त्यनुरूपं पेयश्चायं क्वाथः॥ २३॥

दशमूलीत्यादौ।—तैलाज्यमिश्रितमिति तैलाज्यं प्रक्षेपणीयम्। भुक्त्वेति भोजनानन्तरं सायंकाले शक्त्यनुरूपं नासिकया पिबेत्॥ २४॥

मूलमित्यादि।—मूलं बलाया इत्येको योगः, पारिभद्राच्च मूलमिति द्वितीयः; अनयोः स्वरसः क्वाथो वा। आत्मगुप्तास्वरसं पिबेदिति तृतीयः; पानमेषां नासिकया। नस्यन्तु यो मांसरसेनेति चतुर्थः। अत्र तैलसैन्धवे प्रक्षिपन्ति वृद्धाः; अन्ये सैन्धवचूर्णमात्रं प्रक्षिपन्ति। नस्यन्तु यो मांसरसेनेत्यत्र तयोर्मांसरसेनेति पठित्वा विश्वच्यवबाहुकयोरिति व्याख्यानयन्त्येके॥ २५॥

माषेत्यादि वचनं स्पष्टम्॥ २६॥

हरीतकी वचा रास्ना सैन्धवञ्चाम्लवेतसम्।
घृतमात्रासमायुक्तमपतानकनाशनम्॥ २९॥

स्वल्परसोनपिण्डः—

पलमर्द्धपलञ्चैव रसोनस्य सुकुट्टितम्।
हिङ्गुजीरकसिन्धूत्थैः सौवर्चलकटुत्रयैः॥
चूर्णितैर्माषकोन्मानैरवचूर्ण्य विलोड़ितम्।
यथाग्नि भक्षितं प्रातारुवुक्काथानुपानतः॥
दिने दिने प्रयोक्तव्यं मासमेकं निरन्तरम्।
वातरोगं निहन्त्याशु अर्दितं सापतन्त्रकम्॥
एकाङ्गरोगिणे चैव तथा सर्वाङ्गरोगिणे।
ऊरुस्तम्भे च गृध्रस्यां क्रिमिकोष्ठे विशेषतः।
कटीपृष्ठामयं हन्यादुदरञ्च विशेषतः॥ ३०॥
हन्ति प्राग्भोजनात् पीतं दध्यम्लं सवचोषणम्।
अपतानकमन्योऽपि वातव्याधिक्रमो हितः॥ ३१॥
वातघ्नैर्दशमूल्या च नवं कुब्जमुपाचरेत्।

बाहुशोष इत्यादौ।—महत् कल्याणकम् उन्मादाधिकारोक्तम्। हृदीत्यादौ।—अंशुमती शालपर्णी, तया सिद्धं पय इत्यर्थः॥ २७॥ २८॥

हरीतकीत्यादि।—क्वाथेन चूर्णेन वायं योगः। क्वाथपक्षे सैन्धवघृते प्रक्षिपेत्; चूर्णपक्षे घृतकर्षद्वयेन चूर्णस्याष्टौ माषकाः पेया इत्यर्थः॥ २९॥

पलमर्द्धपलमित्यादि।—पलमर्द्धपलं वेति सार्द्धपलम् एवं वाशब्दो पूर्वयोगापेक्षया, इवार्थे वाशब्दो वा। पलमर्द्धपलञ्चैवेत्यपि पाठः। त्वगादिरहितपिष्टरसोनस्य किञ्चिदातपेन शुष्कस्य सार्द्धपलमेकं, माषकाष्टकं माषकदशकं वा प्रतिदिनं सेवनीयम्। अनयैव मात्रया मासमेकं सेवनीयमुक्तं न स्यात् अतः पुनरपि रसोनपिण्डः करणीयः। न च वाच्यं यावत्या मात्रया मासोपयोगी भवति तावत्येव मात्रा किमिति न दर्शितेति, यतस्तथा सति वीर्य्यहानिः स्यादित्याहुः॥ ३०॥

हन्तीत्यादौ।—सवचोषणमिति वचामरिचचूर्णसहितमित्यर्थः॥ ३१॥

स्नेहैर्मांसरसैर्वापि प्रवृद्धं तं विवर्जयेत् ॥ ३२ ॥
पिप्पल्यादिरजस्तूनीप्रतितून्योः सुखाम्बुना।
पिबेद्वा स्नेहलवणं सघृतं क्षारहिङ्गु वा ॥ ३३ ॥
आध्माने लङ्घनं पाणितापश्च फलवर्त्तयः।
दीपनं पाचनञ्चैव वस्तिश्चाप्यत्र शोधनः ॥ ३४ ॥
प्रत्याध्माने तु वमनं लङ्घनं दीपनं तथा ॥ ३५ ॥
प्रत्यष्ठीलाष्ठीलिकयोरन्तर्विद्रधिगुल्मवत् ॥ ३६ ॥
दशमूलीबलारास्नागुडूचीविश्वभेषजम्।
पिबेदेरण्डतैलेन गृध्रसीखञ्जपङ्गुषु ॥ ३७ ॥
शेफालिकादलैः क्वाथो मृद्वग्निपरिसाधितः।
दुर्वारं गृध्रसीरोगं पीतमात्रं समुद्धरेत् ॥ ३८ ॥
पञ्चमूलीकषायन्तु रुबुतैलं त्रिवृद्घृतम्।
त्रिवृतैवाथवा युक्तं गृध्रसीगुल्मशूलनुत् ॥ ३९ ॥
तैलं घृतं वार्द्रकमातुलुङ्गोरसं सचुक्रं सगुडं पिबेद्वा।

वातघ्नैरिति भद्रदार्वादिगणैः; दशमूली च विख्यातैव गणत्वात्; एतैः क्वाथ-स्नेहोपनाहादिकं कुर्य्यात्। नवत्वन्तु कुलस्य यावत् न कुजावृद्धिरिति ॥ ३२ ॥

पिप्पल्यादिगणः सौश्रुतः। रजश्चूर्णम्। स्नेहलवणञ्च स्नुहीलवणवार्त्ताकु-स्नेहीत्यादिना पूर्वमुक्तम्, इदमपि सुखाम्बुनैव पिबेदिति। सघृतं क्षारहिङ्गु-नेति घृतेनैव यवक्षारहिङ्गुनोश्च पानम्। घृतस्य कर्षैकं, यवक्षारस्य चतुर्माषकं, हिङ्गुनः षड्रक्तिकमिति। दीपनं पाचनञ्चेति लङ्घनानन्तरं दोषशेषशमनार्थं दीपनं पाचनञ्च भेषजं देयम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

प्रत्याध्माने तु वमनमिति प्रत्याध्मानस्यामाशयसमुत्थत्वात् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

दशमूलीत्यादि।—दशमूल्यादीनां क्वाथे एरण्डतैलं प्रक्षेप्यम् ॥ ३७ ॥

शेफालिकेत्यादि वचनं स्पष्टम् ॥ ३८ ॥

पञ्चमूलीत्यादि।—पञ्चमूली महती ॥ ३९ ॥

तैलं घृतं वेत्यादौ।—आर्द्रकरसमातुलुङ्गफलरसचुक्रगुडादीनां तुल्यो भागः

कट्युरुपृष्ठत्रिकगुल्मशूलगृध्रस्युदावर्त्तहरः प्रदिष्टः ॥ ४० ॥

तैलमेरण्डजं वापि गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्युरुग्रहापहः ॥ ४१ ॥
गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यां कृष्णा पीता सुचूर्णिता ।
दीर्घकालोत्थितां हन्ति गृध्रसीं कफवातजाम् ॥ ४२ ॥
अश्नाति यो नरः सिद्धामेरण्डतैलसाधिताम् ।
वार्त्ताकुं गृध्रसीक्षीणः पूर्वामाप्नोत्यसौ गतिम् ॥ ४३ ॥
पिष्ट्वैरण्डफलं क्षीरे सविश्वं वा फलं रुवोः ।
पायसो भक्षितः सिद्धो गृध्रसीकटिशूलनुत् ॥ ४४ ॥
रास्नायास्तु पलञ्चैकं कर्षान् पञ्च च गुग्गुलोः ।
सर्पिषा गुड़िकां कृत्वा खादेद्वा गृध्रसीहराम् ॥ ४५ ॥
गृध्रस्यार्त्तं नरं सम्यक् पाचनाद्यैर्विशोधितम् ।

तैलं घृतं वा दत्त्वा पिबेदिति । पिबेदेति वाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया ; किंवा तैलमेव सचुक्रगुड़मित्येको योगः, तथा घृतमपि सचुक्रगुड़मिति द्वितीयः, तथा मिलितार्द्रकरसः मातुलुङ्गीरसोऽपि सचुक्रगुड़ इति तृतीयो योगः । मातुलुङ्गी मधुकृष्णटी ॥ ४० ॥

तैलमेरण्डजमित्यादि ।—योगोऽयं विरेचकत्वेनाल्पमात्रया प्रत्यहं मासं यावदुपयोज्यः । भूरिमात्रोपयोगे तु बलहानिः स्यात्, तेन गोमूत्रस्य पलं किञ्चिन्न्यूनं वा, तथा एरण्डतैलमपि माषकाष्टकं किञ्चिन्न्यूनं वा कोष्ठाद्यपेक्षया प्रत्यहं मासं यावदुपयोज्यम् ॥ ४१ ॥

गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यामित्यादि ।—गोमूत्रैरण्डतैलयोर्मिलित्वा कर्षद्वयम्, पिप्पलीचूर्णस्य माषकचतुष्टयमिति व्यवहरन्ति वृद्धाः ॥ ४२ ॥

अश्नातीत्यादौ ।—एरण्डतैलसाधितां सम्वलितामित्यर्थः ॥ ४३ ॥

पिष्ट्वेत्यादि ।—त्वग्रहितमेरण्डबीजं कर्षं किञ्चित्तण्डुलान् दत्त्वा क्षीरेण विरेचनार्थं पायसः साध्यः । सविश्वं वेति पूर्वयोगापेक्षया वाशब्दः, अत्रापि किञ्चित्तण्डुलादीन् दत्त्वा शुण्ठ्यैरण्डफलाभ्यां पिष्टाभ्यां कर्षार्द्धं वा कणाशुण्ठ्योरित्यादिपरिभाषया पायसः साध्यः ॥ ४४ ॥

ज्ञात्वा नरं प्रदीप्ताग्निं वस्तिभिः समुपाचरेत् ॥ ४६ ॥
नादौ वस्तिविधिं कुर्य्याद् यावदूर्द्धं न शुध्यति।
स्नेहो निरर्थकस्तस्य भस्मन्येव हुतिर्यथा ॥ ४७ ॥
गृध्रस्यार्त्तस्य जङ्घायाः स्नेहस्वेदे कृते भृशम्।
पद्भ्यां निर्मर्दितायाश्च सूक्ष्ममार्गेण गृध्रसीम् ॥
अवतार्य्याङ्गुली सम्यक् कनिष्ठायां शनैः शनैः।
ज्ञात्वा समुन्नतं ग्रन्थिं कण्डरायां व्यवस्थितम्।
तं शस्त्रेण विदार्य्याशु प्रवालाङ्कुरसन्निभम्।
समुद्धृत्याग्निना दग्ध्वा लिम्पेद् यष्ट्याह्वचन्दनैः ॥
विध्येत् शिरामिन्द्रवस्तेरधस्ताच्चतुरङ्गुले।
यदि नोपशमं गच्छेद्दहेत् पादकनिष्ठिकाम् ॥ ४८ ॥
तगरस्य शिफां सार्द्रां पिष्ट्वा तक्रेण यः पिबेत्।
वङ्क्षणानिलरोगार्त्तः स क्षणादेव मुच्यते ॥ ४९ ॥
दशमूलीकषायेण पिबेद् वा नागराम्भसा।
कटीशूलेषु सर्वेषु तैलमेरण्डसम्भवम् ॥ ५० ॥
विश्वच्यां खञ्जपङ्गोश्च दाहे हर्षे च पादयोः।
क्रोष्टुशीर्षे विकारे च विकारे वातकण्टके।

रास्नाया इत्यादि।—खाद्यन्तु माषकाष्टकम्, तप्तजलमनुपानम् ॥ ४५। ४६ ॥

नादौ वस्तिविधिं कुर्य्यादित्यादौ।—यावदूर्द्धं न शुध्यतीति, ऊर्द्धमित्यत्र पक्वाशयादिति शेषः, तेन यावद्विरेकवमनाभ्यां आमाशयो न शुध्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

गृध्रसीत्यादि।—जङ्घायाः सकाशात् गृध्रसीं कनिष्ठायामङ्गुलौ अवतार्य्येति योजना। कण्डरा कनिष्ठाङ्गुलिसंवृता स्थूलशिरा। इन्द्रवस्तिरिह गुल्फजङ्घयोर्मध्यदेशः ॥ ४८ ॥

तगरस्येत्यादि।—तगरः पिण्डतगरः ॥ ४९ ॥

दशमूलीत्यादि।—दशमूलीक्वाथ-नागरक्वाथौ एरण्डतैलं प्रक्षिप्य पिबेत्। नागराम्भ इति अत्यन्तसामतायां बोध्यम् ॥ ५० ॥

शिरां यथोक्तां निर्विध्य चिकित्सा वातरोगनुत् ॥ ५१ ॥
शिराव्याधः पाददाहे वातकण्टकवत् क्रिया ॥ ५२ ॥
शतधौतघृतोन्मिश्रैर्नागकेशरकण्टकैः ।
पिष्टैः प्रलेपः सेकश्च दशमूलाम्बुनेष्यते ॥ ५३ ॥
आलिप्य नवनीतेन स्वेदो हस्तादिदाहहा ।
अग्नितप्तेष्टकाखण्डं काञ्जिकैः परिषिच्य तु ।
तद्वाष्पस्वेदनं कार्य्यं पादहर्षविनाशनम् ॥ ५४ ॥
दशमूलस्य निर्य्यूहो हिङ्गुपुष्करसंयुतः ।
शमयेत् परिपीतस्तु वातं झिञ्झिनिसंज्ञितम् ॥ ५५ ॥
गुग्गुलुं क्रोष्टुशीर्षे च गुडूचीत्रिफलाम्भसा ।
क्षीरेणैरण्डतैलं वा पिबेद्वा वृद्धदारकम् ॥ ५६ ॥
रक्तावसेचनं कुर्य्यादभीक्ष्णं वातकण्टके ।
पिबेदेरण्डतैलं वा दहेत् सूचीभिरेव वा ॥ ५७ ॥
कुष्ठसैन्धवयोः कल्कश्चुक्रतैलसमन्वितः ।
सुखोष्णो मर्द्दने योज्यः खल्वीमूलनिवारणः ॥
खल्व्यां स्निग्धाम्ललवणैः स्वेदमर्दोपनाहनम् ॥ ५८ ॥

आदित्यपाकगुग्गुलुवटकः—

पृथक् पलांशा त्रिफला पिप्पली चेति चूर्णितम् ।

शिरां यथोक्तामिति शिराव्यधविध्यनतिक्रमेण वातकोपभयादल्पमल्पञ्च रक्तं स्राव्यम् । खञ्जपङ्ग्वादौ देशो नोक्तस्तेन खञ्जादिष्वपि रक्तावृतवातवेदनायां जङ्घादिसन्धिगतैव शिरा व्यध्या भवतीति भानुमती ॥ ५१—५५ ॥

गुग्गुलुमित्यादि ।—एरण्डक्वाथेन त्रिफलाक्वाथेन वा शोधयित्वा गुग्गुलुर्ग्राह्यः । अत्र एरण्डतैलेन पिष्टा गुग्गुलुः प्रक्षेप्यः । क्षीरेणेत्यादि चतुर्गुणेन दुग्धेन एरण्डतैलं पेयम्, "बहुदोषे विरेकार्थं जीर्णे क्षीरान्नभोजनम्" इत्यादि वाग्भटदर्शनात् । पिबेद्वा वृद्धदारकमिति अत्रापि क्षीरेणेति योज्यम् ॥ ५६ । ५७ ॥

खल्व्यामित्यादौ अम्लमिति काञ्जिकम् ॥ ५८ ॥

दशमूलाम्बुना भाव्यं त्वगेलार्द्धपलान्वितम् ॥
दत्त्वा पलानि पञ्चैव गुग्गुलोर्वटकीकृतः।
एष मांसरसाभ्यासाद्वातरोगान् विशेषतः।
हन्ति सन्ध्यस्थिमज्जस्थान् वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥
भाव्यद्रव्यसमं क्वाथ्यं क्वाथोऽष्टांशस्तु तेन च।
आर्द्रं यावद्दिनं भाव्यं सप्ताहं भावनाविधिः ॥ ५९ ॥

त्रयोदशाङ्गगुग्गुलुः—

आहाश्वगन्धा हवुषा गुडूची
शतावरी गोक्षुरवृद्धदारकम्।
रास्ना शताह्वा सशटी यमानी
सनागरा चेति समैश्च चूर्णम्।
तुल्यं भवेत् कैशिकमत्र मध्ये
देयं तथा सर्पिरतोऽर्द्धभागम्।
अर्द्धाक्षमात्रन्त्वथ तत् प्रयोगात्
कृत्वानुपानं सुरयाथ यूषैः ॥
मद्येन वा कोष्णजलेन वाथ
क्षीरेण वा मांसरसेन वापि ॥
कटीग्रहे गृध्रसि वाहुपृष्ठे
हनुग्रहे जानुनि पादयुग्मे।

पृथगित्यादौ।—त्वगेलयोर्मिलितार्द्धपलं बोध्यम्; अत्र त्रिफलादिगुग्गुलन्तं सर्वमेकीकृत्य बोध्यम्। भाव्येत्यादि क्वाथविशेषः। तेनेति अष्टांशशेषक्वाथेनार्द्रं कृत्वा दिनैकं यावद्भाव्यम्, भावनाविधिसमाप्तिस्तु सप्ताहादिति। इयञ्च परिभाषा वाग्भटमतानुसारिणी, तेनास्या अमूलकत्वं नाशङ्कनीयम्। वृन्दस्तु "लेहवद्द्विगुणेनायमालोड्य चातपे स्थितः। दशमूलाम्बुना शोध्यः सप्तवारञ्च गुग्गुलुः" इत्युक्तवान्, तत् पुनरनार्षमिति निश्चलः ॥ ५९ ॥

त्रयोदशाङ्गगुग्गुलौ आहमिति स्वनामख्यातं वणिजद्रव्यम्। हवुषा स्वनाम-

सन्धिस्थिते चास्थिगते च वाते
मज्जाश्रिते स्नायुगते च कोष्ठे ॥
रोगान् जयेद्वातकफानुविद्धान्
वातेरितान् हृद्ग्रहयोनिदोषान् ।
भग्नास्थिविद्धेषु च खञ्जवाते
त्रयोदशाङ्गं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ६० ॥

जित्वावरकमग्रे तु वाते वातहरं हितम् ॥ ६१ ॥
अन्नावृते तदुल्लेखो दीपनं पाचनं लघु ॥ ६२ ॥
सुप्तिवाते त्वसृङ्मोक्षं कारयेद्बहुशो बुधः ।
दिह्याच्च लवणागारधूमैस्तैलविमर्दितैः ॥ ६३ ॥
सर्पिस्तैलवसामज्जपानाभ्यञ्जनवस्तयः ।
स्वेदाः स्निग्धा निवातञ्च स्थानं प्रावरणानि च ॥
रसाः पयांसि भोज्यानि स्वाद्वम्ललवणानि च ।
बृंहणं यत्तु तत् सर्वं कर्त्तव्यं वातरोगिणाम् ॥ ६४ ॥
पटोलफलकैर्यूषो वृष्यो वात्रहरो लघुः ।
वाट्यालककृतो यूषः परं वातविनाशनः ॥ ६५ ॥
बलायाः पञ्चमूलस्य दशमूलस्य वा रसे ।

ख्याता । समैरिति समैर्भागैरुपलक्षितम् । तुल्यं भवेत् कैशिकमिति समुदित-सर्वचूर्णसमो गुग्गुलुरित्यर्थः । अतोऽर्द्धभागमिति कैशिकार्द्धभागम् । भिषजस्तु यावता घृतेन गुग्गुलोः पेषणं भवति तावदेव घृतं गृह्णन्ति । सुराद्यनुपानभेदो दोषभेदापेक्षया ॥ ६० ॥

संक्षेपादावृतवातचिकित्सामाह जित्वेति । आवरकमिति वायोरावरको यो दोषस्तम् । तदुल्लेख इति अन्नस्य वमनम् ॥ ६१—६३ ॥

सर्पिरित्यादि क्रियासूत्रं चरकस्य ॥ ६४ ॥

पटोलफलकैरित्यादौ, तथा वाट्यालककृतो यूष इत्यादौ ।—यूषयोनित्वान्मुद्गादयोऽपि बोध्याः ; अन्ये तु केवलयोरेव पटोलफलवाट्यालकयोर्यूषावेवेत्याहुः ॥६५ ॥

अजाशीर्षाम्बुजानूपक्रव्यादपिशितैः पृथक् ॥
साधयित्वा रसान् स्निग्धान् दध्यम्लव्योषसंस्कृतान्।
भोजयेद्वातरोगार्त्तं तैर्व्यक्तलक्षणैर्नरम् ॥ ६६ ॥
पञ्चमूलीबलासिद्धं क्षीरं वातामये हितम् ॥ ६७ ॥
वाजिगन्धा बलास्तिस्रो दशमूली महौषधम्।
द्वे गृध्रनख्यौ रास्ना च गणो मारुतनाशनः ॥ ६८ ॥
कोलं कुलत्थं सुरदारु रास्ना माषातसी तैलफलानि कुष्ठम्।
वचाशताह्वे यवचूर्णमम्लान्युष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥६९॥
आनूपवेशवारोष्णप्रदेहो वातनाशनः ॥
निरस्थि पिशितं पिष्टं स्निग्धं गुड़घृतान्वितम्।
कृष्णामरिचसंयुक्तं वेशवार इति स्मृतः ॥ ७० ॥

बलाया इत्यादि।—बलादिभिस्त्रिभिः साधनद्रव्यैरजाशीर्षादयस्तु चत्वारः पृथक् साध्याः, तेन द्वादश रसा भवन्ति। बलादिभिरर्द्धशतं कृत्वा तेन मांसरसः करणीय इत्याहुः। अन्ये तु प्रास्थिकेऽम्भसि कर्षमानं बलामूलमनुरूपमजाशीर्षमांसञ्च प्रक्षिप्य पाचनीयम्, परिशिष्टे पलचतुष्टये सति वस्त्रेण छानयित्वा परिभर्जनीयम्, तदनुसैन्धवाम्लदधित्रिकटून्यनुरूपाणि दत्त्वा संस्कार्य्यम्। एवं बृहत्पञ्चमूलेन च साधनम्। अजाशीर्षवत् कूर्मकर्कटाद्यम्बुजानां मांसेन, तथा महिषवराहादीनामानूपानां मांसेन, तथा क्रव्यादानां मांसेन रससाधनं कुर्य्यादिति ॥६६॥

पञ्चमूलीत्यादि।—स्वल्पा पञ्चमूली ॥ ६७ ॥

वाजिगन्धेत्यादौ।—बलास्तिस्र इति बला, अतिबला, नागबला चेति ख्याताः। अत्र बला पीतपुष्पा, अतिबला श्वेतपुष्पा, नागबला गोरक्षतण्डुला। गृध्रनख्योर्द्वयं श्वेतरक्तपुष्पभेदात्। गणत्वादनेन सर्वाः क्वाथादिकल्पनाः कार्य्याः ॥ ६८ ॥

कोलमित्यादि।—कोलं बदरफलम्; अतसीतिसीति भाषा; तैलफलं तैलविशिष्टफलम्। एतानि समभागचूर्णानि काञ्जिकेन पिष्ट्वा तप्तीकृत्य लेपो देयः ॥६९॥

आनूपवेशवार इति वराहादिमांसकृतः। तस्य पारिभाषिकीं संज्ञामाह निरस्थीत्यादि ॥ ७० ॥

शाल्वनस्वेदः—

काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वाम्लद्रव्यसंयुतः।
सानूपमांसः सुस्निग्धः सर्वस्नेहसमाहृतः।
सुखोष्णः स्पष्टलवणः शाल्वनः परिकीर्त्तितः॥
तेनोपनाहं कुर्वीत सर्वदा वातरोगिणाम्॥
वातघ्नो भद्रदार्वादिः काकोल्यादिस्तु सौम्यतः।
मांसेनातौषधं तुल्यं यावतास्नेन चाप्लुता।
पट्टो स्यात् स्वेदनार्थञ्च काम्बिकाद्यम्लमिष्यते।
चतुःस्नेहोऽत्र तावान् स्यात् सुस्निग्धत्वं यतो भवेत्॥
समस्तं वर्गमर्द्धं वा यथालाभमथापि वा।
प्रयुञ्जीतेति वचनं सर्वत्र गणकर्मणि॥ ७१॥

शाल्वनस्वेदमाह काकोल्यादिरित्यादि।—काकोल्यादिरिति काकोल्यादिगणः। वातघ्न इति भद्रदार्वादिगणश्च सङ्गृह्यते। सर्वाम्लद्रव्यं काम्बिक-सुरा-सौवीर-तुषोदकादि। सानूपमांस इति, सानूपाश्च शूकरादयः। सर्वस्नेहाः सर्पिस्तैल-वसामज्जानः। उपनाह इति उष्णवृष्यप्रलेपः। उक्तमेव शाल्वनस्वेदं विवृणोति वातघ्न इत्यादि। सौम्युत इति विशेषेण सुश्रुतोक्तकाकोल्यादिगणो ग्राह्यः, न पुनरष्टवर्गसंज्ञित इति। हरणोऽप्याह तु काकोल्यादिर्यथा "काकोल्यौ मधुकानिष्टे क्षीरकर्पटकौ सहे। ऋद्धिर्वृद्धिस्तुगाक्षीरी पुष्करीकं सपद्मकम्। जीवन्ती साधिता मृद्वी वृक्षोका चेति कुत्रचित्। काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः" इति। भद्रदार्वादिर्यथा "भद्रदारु निशे भार्गी वरुणो नैपधद्विका। जटाकिरौ चार्जगवी वराशोत्तरपञ्चला:। अर्कौ वदंष्ट्रा गणिका धुस्तूरश्चाक्षमेदकः। वरी-शिरा पाटलाख्यं वर्षाभूर्वसुकी यवः। भद्रदार्वादिरित्येष गणो वातविनाशनः" इति। मांसेनातौषधं तुल्यमिति काकोल्यादि-भद्रदार्वादिगणद्वयमौषधं मांसेन तुल्यं ग्राह्यम्, यथालाभमपेक्षापि मांसं तुल्यं देयम्, तेन वातापहम्। तदुक्तमाह "अक्षा-दिमिश्च संस्कार्यं काकोल्यादिद्वयं भिषक्" इति। अक्षार्थः—अक्षादिभिः अक्ष-स्वेक्षुलवणैः संस्कारः कार्यः। संस्कारलाघवं त्वयं तावन्मात्रं देयं यावदक्षस्निग्ध-लवणत्वमात्रं स्यादित्यर्थः। काकोल्यादिद्वया भद्रदार्वादिद्वयानूपमांसम् एतद्वयन्तु

अश्वगन्धाद्यं घृतम्—

अश्वगन्धाकषाये च कल्के क्षीरचतुर्गुणम्।
घृतं पक्वन्तु वातघ्नं हृद्यं मांसविवर्द्धनम् ॥ ७२ ॥

दशमूलाद्यं घृतम्—

दशमूलस्य निर्य्यूहे जीवनीयैः पलोन्मितैः।
क्षीरेण च घृतं पक्वं तर्पणं पवनार्त्तिजित् ॥
क्वाथोऽत्र त्रिगुणः सर्पिःप्रस्थः साध्यः पयःसमः ॥ ७३ ॥

छागलाद्यं घृतम्—

आजं चर्मविनिर्मुक्तं त्यक्तशृङ्गखुरादिकम्।
पञ्चमूलीहयघ्नैश्च जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
जीवनीयैः सयष्ट्याह्वैः क्षीरेणैव शतावरीम् ॥

संस्कार्यम्। संस्कार्यत्वादस्य प्राधान्यम्, तेन त्रयमेवं संस्कार्यत्वात् प्रत्येकं तुल्यभागमिति। यावताग्नेन चाक्षता षट्टो स्यादिति षट्टगब्दात् ढक् प्रत्ययः स्यादिति भक्तिः स्यादिति। कार्त्तिकादिगब्दात् सुपासीवीरतुषोदकधान्याम्लदधिमस्तस्त्रिकाकोलादीनां यट्टकम् ॥ ७१ ॥

अश्वगन्धाघृते चतुर्गुणक्षीरसाधनमुक्तमश्वगन्धाक्वाथोऽपि चतुर्गुणः। कल्कोऽप्यत्रैवाधाय एव ॥ ७२ ॥

दशमूलघृते दशमूलक्वाथोऽपि त्रिगुणः, क्षीरन्तु सेटसमामिति पक्षः। जेज्जटस्तु यथेष्टचतुर्गुणः क्वाथः क्षीरं सेटसमामिति। अस्मिन्नर्थे परिभाषा "एकद्वित्रिवेटैर्न्यूनैः कुर्यात् सेटचतुर्गुणम्। क्षीरं सेटसमं दद्याच्चतुर्भिश्च चतुर्गुणम्" इति। अस्यार्थः—यत्रैको द्रवः तत्र तेनैव चातुर्गुण्यम्, यत्र तु द्वौ वा तत्र ताभ्याम्, यत्र तत्रत्र मिश्रितेति चातुर्गुण्यं मिलितौ, क्षीरन्तु सेटसमम्, चतुर्भिरपि मिलितैश्च चातुर्गुण्यम्; एव सर्वत्र व्याख्येयम्। जीवनीयैरित्यत्र जीवनीयदशकम्, अनुक्तसंख्यत्वादत्रैव कल्पः ॥ ७३ ॥

आजं चर्मविनिर्मुक्तमित्यादि।—चर्मादिहीनं तत्कथञ्छागमांसं द्वात्रिंशत्पलमानं गृहीत्वा, दशमूलस्य द्वात्रिंशत्पलमानं जलद्रोणे पक्तव्यमित्याह इन्दुः। पक्तव्याह

छागलाद्यमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ॥
अर्दिते कर्णशूले च वाधिर्य्ये मूकमिन्मिने ।
जड़गद्गदपङ्गूनां खञ्जे गृध्रसिकुब्जयोः ।
अपतानेऽपतन्त्रे च सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥
द्रोणे द्रव्यतुलाश्रुत्या स्याच्छागदशमूलयोः ।
पृथक् तुलार्द्धं यष्ट्याह्वद्वयं देयं द्विधोक्तितः ॥ ७४ ॥

एलादितैलम्—एलामुरासरलशैलजदारुकौन्ती-
चण्डाशटीनलदचम्पकहेमपुष्पम् ।
स्थौणेयगन्धरसपूतिदलामृणाल-
श्रीवासकुन्दुरुनखाम्बुवराङ्गकुष्ठम् ॥
कालीयकं जलदकर्कटचन्दनः
र्जात्याः फलं सविकसं सहकुङ्कुमञ्च ।

त्यक्तशृङ्गखुरादिकमिति ग्रहणयोग्यतादर्शनार्थम्, न पुनराकृतिमानग्रहणार्थञ्च ; अतः पञ्चाशत्पलानि मांसस्य दशमूलस्य च, अतएव वक्ष्यति द्रोण इति ; एवं मयूरादिषु घृतेष्वपि । वृद्धवैद्यव्यवहारस्त्वाकृतिमानेन । केचित्तु शतवर्य्याः कल्कमाहुः रसस्यानुक्तेः, तदयुक्तम्, यतः कल्कद्रव्यमध्ये नोक्तः ; अतः क्षीरसाहचर्य्येण रसो ग्राह्यः । क्षीर-शतावरीरसौ प्रत्येकं स्नेहसमौ । यष्ट्याह्वद्वयं देयं द्विधोक्तित इति स्थलजजलजभेदेन यष्टिमधुद्वयं ग्राह्यमित्यर्थः । वृन्दस्तु "घृते तैले च योगे च यद्द्रव्यं पुनरुच्यते । तज्ज्ञातव्यमिहार्य्येण भागतो द्विगुणेन च" इति वचनात् यष्टिमधुनो भागद्वयं ग्राह्यमित्याह । व्यवहारस्तु वृन्दोक्तमतेनैव ॥ ७४ ॥

एलेत्यादि ।—कौन्ती रेणुकम् ; चण्डा चोरपुष्पी ; नलदं मांसी ; हेमपुष्पं नागकेशरपुष्पम् ; स्थौणेयं ग्रन्थिपर्णम् ; गन्धरसः स्वनामख्यात ; पूतिः खट्वाशी ; दलं तेजपत्रम् ; अमृणालम् उशीरम् ; श्रीवासो नवनीतखोटिः, कुन्दुरुः कुन्दुरु खोटिः ; नख नखी ; अम्बु वालकम् ; वराङ्गं गुड़त्वक् ; कर्कटः समुद्रकर्कटकः ; चन्दनश्रीः श्वेतचन्दनम् ; अन्ये तु श्रीः काष्ठखोटिरित्याहुः, जात्याः फलं जातिफलम्, सविकसमिति विकसा मञ्जिष्ठा ; पृक्का पिड़िकपुष्पं (पिड़िं इति

पृक्कातुरुष्कलघु लाभतया विनीय
तैलं बलाक्वथनदुग्धयुतञ्च दध्ना।
सार्द्धं पचेत्तु हितमेतदुदाहरन्ति
वातामयेषु बलवर्णवयःप्रकारि ॥ ७५ ॥

बलाशैरीयतैले—

बलानिःक्वाथकल्काभ्यां तैलं पक्वं पयोऽन्वितम्।
सर्ववातविकारघ्नमेवं शैरीयसाधितम् ॥ ७६ ॥

महाबलातैलम्—

बलामूलकषायस्य दशमूलीकृतस्य च।
यवकोलकुलत्थानां क्वाथस्य पयसा तथा ॥
अष्टावष्टौ शुभा भागास्तैलादेकस्तदेकतः।

भाषा); तुरुष्कः सिह्लकः; लघु अगुरु। लाभतयेति यथालाभं द्रव्यं मानञ्च ग्राह्यम्; लभ्यत इति लाभः, कर्मणि घञ्, नेह भावप्रत्ययः। विनीय-कल्कीकृत्य। तैलमुत्सर्गतः प्रस्थपरिमितम्; बलाक्वथनं बलाक्वाथः, तस्य च प्रस्थद्वयम्; दुग्धं दधि च प्रत्येकं स्नेहसमम्; एवं मिलित्वा चतुर्गुणः पाकः। अन्ये तु क्वाथश्चतुर्गुणः, दधि दुग्धं प्रत्येकं स्नेहसममित्याहुः। व्यवहारः पुनरनेनैव। इदमेव तैलम् अन्ये पाकभेदेन पठन्ति, यथा,—तिलतैल शः ४, उपेक्षार्थं तिलतैल पल ४, पाकार्थं दधि शः ४, दुग्ध शः ४, कल्कार्थं मञ्जिष्ठा कर्ष १२, इति प्रथमः पाकः। क्वाथार्थं वारियाला मूल पल ३२, पानीय शः ३२, शेष शः ८, कल्कार्थं रेणुका चोरकुल गन्धरस गुड़त्वक् शठी तेजपत्र उशीर कुड़ मुथा पृक्का सरल शैलज बला एषां प्रत्येकं कर्ष १, इति द्वितीयः पाकः। तृतीयपाके तु कल्कार्थं एलाचि मुरा चम्पककलिका आढ़की नागेश्वर गाठियाला ग्वट्टाशी नवनीतखोटी कुन्दुरु नखी श्वेतचन्दनशोधितसमुद्रकर्कट कालीयक जातीफल कङ्कुम सिह्लक अगुरु मांसी कुड़ एतत् सर्वं चूर्णीकृत्य गन्धोदकेन तैलसमेन तृतीयः पाकः ॥ ७५ ॥

बलातैले बलाक्वाथस्त्रिगुणः, क्षीरन्तु स्नेहसमम्। अन्ये तु बलाक्वाथश्चतुर्गुणः, दुग्धन्तु घृतसममित्याहुः। एवं शैरीयतैलम् ॥ ७६ ॥

बलामूलकषायस्येत्यादि।—सुश्रुतस्य। अत्र दशमूलस्य मिलित्वैव क्वाथः, यव-

पचेदावाप्य मधुरं गणं सैन्धवसंयुतम् ॥
तथागुरु सर्जरसं सरलं देवदारु च ।
मञ्जिष्ठां चन्दनं कुष्ठमेलां कालानुशारिवाम् ॥
मांसीं शैलेयकं पत्रं तगरं शारिवां वचाम् ।
शतावरीमश्वगन्धां शतपुष्पां पुनर्नवाम् ॥
तत् साधुसिद्धं सौवर्णे राजते मृण्मयेऽपि वा ।
प्रक्षिप्य कलसे सम्यक् सुनिगुप्तं निधापयेत् ॥
बलातैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ।
यथाबलमतो मात्रां सूतिकायै प्रदापयेत् ।
या च गर्भार्थिनो नारी क्षीणशुक्रश्च यः पुमान् ॥
क्षीणवाते मर्महतेऽभिहते मथितेऽपि वा ।
भग्ने श्रमाभिपन्ने च सर्वथैवोपयोजयेत् ॥
सर्वानाक्षेपकादींश्च वातव्याधीन् व्यपोहति ।
हिक्काकासमधोमन्थं गुल्मश्वासं सुदारुणम् ॥
षण्मासानुपयुज्यैतदन्त्रवृद्धिमपोहति ।
प्रत्यग्रधातुः पुरुषो भवेच्च स्थिरयौवनः ॥
एतद्धि राज्ञा कर्त्तव्यं राजमात्राश्च ये नराः ।
सुखिनः सुकुमाराश्च धनिनश्चैव ये नराः ॥ ७७ ॥

विष्णुतैलम्—

शालपर्णी पृश्निपर्णी बला च बहुपुत्रिका ।
एरण्डस्य च मूलानि बृहत्योः पूतिकस्य ॥

कोलकुलत्थानाञ्च मिलित्वा अपरक्वाथश्च, एवं बलाक्वाथेन सह त्रयः क्वाथास्तथा पचेदिति द्रवचतुष्टयम् । एषां चतुर्णां द्रवाणां प्रत्येकं तैलप्रस्थापेक्षयाष्टगुणो भागः, एषञ्च मिलित्वा तैलात् द्वात्रिंशद् गुणो द्रवो भवति । तैलञ्च मानविशेषानिर्देशात् प्रस्थपरिमितमेव ग्राह्यम् । एतत इति एकीकृत्य । आवाप्य मधुरं गणमिति काकोल्यादिगणं कल्कीकृत्य । सैन्धवसंयुतमिति सैन्धवमगुर्वादि च कल्कीकृत्य

गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च।
एषान्तु पलिकैः कल्कैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत्॥
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणम्।
अस्य तैलस्य पक्वस्य शृणु वीर्य्यमतः परम्॥
अक्षानां वातभग्नानां क्षुद्धराणां तथा नृणाम्।
तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्व्वव्याधिनिवारणम्॥
आयुष्यं च नरः पीत्वा निरयेन दृढो भवेत्।
गर्भमश्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्मानुषी तथा॥
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च तथैवार्द्धभेदकम्।
कामलापाण्डुरोगञ्च अर्करात्र्यरीनाशनम्॥
क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा जरया जर्जरीकृताः।
येषाञ्चैव क्षयो व्याधिरन्नद्वेषित्व दारुणा॥
अर्दितं गलगण्डञ्च वातशोणितमेव च।
स्त्रियो या न प्रसूयन्ते तासाञ्चैव प्रयोजयेत्॥
एतदङ्गं वरं तैलं विष्णुना परिकीर्त्तितम्॥ ७८॥

नारायणतैलम्—

विल्वाग्निमन्थः श्योणाकः पाटलः पारिभद्रकः।
प्रसारणश्वगन्धा च हृवती कण्टकारिका॥
बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्नवा।

पक्तव्यम्। काशानुशारिवा तगरपादिका, तदभावे शियलीकोपड़ः। तगरं मिश्रतगरमूलं, शारिवा श्यामलता, पुनर्नवाऽत्र कल्कः। सुनिगुप्तमिति वातातपादिपरिहारेण सुष्ठु रक्षितम्। तैलमिदं सुरासौवीरे मृद्भगर्भे पठितं, तेन सूतिकायै प्रदापयेदिति विशेषेणोक्तम्। अन्नद्वेषित्वमशेषतोति श्यामफलकोशामलद्वन्दं व्यशेषतोति, श्यामफलकोशयोः पुनरुक्तत्वात्। राज्ञमाषा इति राज्ञ इव माषा इति वृद्धी येषां ते तथा॥ ७७॥ ७८॥

नारायणतैले पारिभद्रकः पाठितामादार इति प्रसिद्धः; प्रसारणी गन्धादा-

एषां दशपलान् भागांश्चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥
पादशेषं परिस्राव्य तैलपात्रं प्रदापयेत्।
शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं वचा ॥
चन्दनं तगरं कुष्ठमेला पर्णीचतुष्टयम्।
रास्ना तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्नवम् ॥
एषां द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिक्षिपेत्।
शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम्।
पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ॥
अश्वो वा वातसंभग्नो गजो वा यदि वा नरः।
पङ्गुलः पीठसर्पी च तैलेनानेन सिध्यति ॥
अधोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये।
दन्तशूले हनुस्तम्भे मन्यास्तम्भे गलग्रहे ॥
यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विह्वला।
क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा ज्वरक्षीणाश्च ये नराः ॥
वधिरा लल्लजिह्वाश्च मन्दमेधस एव च।
अल्पप्रजा च या नारी या च गर्भं न विन्दति ॥
वातार्त्तौ वृषणौ येषामन्त्रवृद्धिश्च दारुणा।
एतत् तैलवरं तेषां नाम्ना नारायणं स्मृतम् ॥
तगरं नतमत्र स्यादभावे शीतली जटा ॥ ७९ ॥

लिया इति ख्याता ; अतिबला गोरक्षतण्डुला ; तगरं तगरपादिका, तदभावे शिव लीछोपड़ः, पिण्डतगरमूलमित्यन्ये। आजं वा यदि वा गव्यमिति यद्यपि गव्याज-पयसोः प्रायो गुणसाम्यं, तथा च गोक्षीरेण पक्वं तैलमित्यनभिष्यन्दि त्रिदोषहरञ्च भवतीति प्रत्येतव्यम् ; अन्ये त्वाहुः क्षीरान्तरनिवृत्त्यर्थं विशेषख्यापकमिति। नारायणसंज्ञा चास्य विष्णुनिर्मितत्वात्, शतावरीरससाधितत्वाद्वा ॥ ७९ ॥

महानारायणतैलम्—

शतावरी चांशुमती पृश्निपर्णी शटी बला।
एरण्डस्य च मूलानि बृहत्योः पूतिकस्य च॥
गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च।
एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत्॥
पादावशेषे पूते च गर्भञ्चैनं समावपेत्।
पुनर्नवा वचा दारु शताह्वा चन्दनागुरु॥
शैलेयं तगरं कुष्ठमेला मांसी स्थिरा बला।
अश्वाह्वा सैन्धवं रास्ना पलार्द्धानि च पेषयेत्॥
गव्याजपयसोः प्रस्थौ द्वौ द्वावत्र प्रदापयेत्।
शतावरीरसप्रस्थं तैलप्रस्थं विपाचयेत्॥
अस्य तैलस्य सिद्धस्य शृणु वीर्य्यमतः परम्।
अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां नृणां तथा।
तैलमेतत् प्रदातव्यं सर्ववातनिवारणम्॥
आयुष्मांश्च नरः पीत्वा निश्चयेन दृढ़ो भवेत्।
गर्भमश्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्मानुषी तथा॥
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च तथैवार्द्धावभेदकम्।
अपचीं गण्डमालाञ्च वातरक्तं हनुग्रहम्।
कामलां पाण्डुरोगञ्च अश्मरीञ्चापि नाशयेत्॥
तैलमेतद्भगवता विष्णुना परिकीर्त्तितम्।
नारायणमिति ख्यातं वातान्तकरणं परम्॥ ८०॥

महानारायणतैले अंशुमती शालपर्णी; पूतिकस्य नाटाकरञ्ज इति ख्यातस्य मूलं ग्राह्यं; गवेधुकं गोरक्षतण्डुला; सहचरी झिण्टी; शताह्वा शुल्फा इति ख्याता; चन्दनं रक्तचन्दनं; शैलेयं शैलजं; तगरं तगरपादिका; स्थिरा शालपर्णी; अश्वाह्वा अश्वगन्धा। एषां कल्कानां प्रत्येकं पलार्द्धम्। प्रस्थौ द्वौ द्वाविति पृथग् द्वौ द्वौ प्रस्थौ॥ ८०॥

अश्वगन्धातैलम्—

शतं पक्वाश्वगन्धाया जलद्रोणेऽंशशेषितम् ।
विस्राव्य विपचेत् तैलं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
कल्कैर्मृणालशालूक-विसकिञ्जल्कमालती- ।
पुष्पैर्ह्रीवेरमधुक-शारिवापद्मकेशरैः ॥
मेदापुनर्नवाद्राक्षामञ्जिष्ठाबृहतीद्वयैः ।
एलैलवालुत्रिफला-मुस्तचन्दनपद्मकैः ॥
पक्वं रक्ताश्रयं वातं रक्तपित्तमसृग्दरम् ।
हन्यात् पुष्टिबलं कुर्य्यात् कृशानां मांसवर्द्धनम् ॥
रेतोयोनिविकारघ्नं व्रणदोषापकर्षणम् ।
षण्ढानपि वृषान् कुर्य्यात् पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥ ८१ ॥

मूलकाद्यं तैलम्—

मूलकस्वरसं तैलं क्षीरदध्यम्लकाञ्जिकम् ।
तुल्यं विपाचयेत् कल्कैर्बलाचित्रकसैन्धवैः ॥
पिप्पल्यतिविषारास्ना-चविकागुरुचित्रकैः ।
भल्लातकवचाकुष्ठ-श्वदंष्ट्राविश्वभेषजैः ॥
पुष्कराह्वशटीविल्व-शताह्वानतदारुभिः ।
तत् सिद्धं पीतमत्युग्रान् हन्ति वातात्मकान् गदान् ॥ ८२ ॥

अश्वगन्धातैले अंशशेषितमिति पादशेषितम् । मृणालं स्थूलमृणालं, विसं स्वल्पमृणालं, विसशब्देन मृणालनिर्गतः प्रतानः ; किञ्जल्कं पद्मवराटः, पद्मकेशरस्य उक्तत्वात् ; अन्ये तु उत्पलकिञ्जल्कमित्याहुः । मेदास्थाने सहेति पाठे सहा महासहा माषपर्णी ॥ ८१ ॥

मूलकेत्यादि ।—चरकस्य । मूलकस्वरसादीनि चत्वारि द्रवाणि तैलसमानि । बलाचित्रकसैन्धवैरित्यत्र बलाशिग्रुकसैन्धवैरित्येव पाठश्चरकेषु दृश्यते ; अन्ये तु उभयत्र चित्रकदर्शनात् एकत्र चित्रकशब्देनैरण्डमूलं व्याचक्षते, तत्तु टीकाकृद्भिर्न व्याख्यातमिति ॥ ८२ ॥

रसोनतैलम्—

रसोनकल्कस्वरसेन पक्वं तैलं पिबेद् यस्त्वनिलामयार्त्तः।
तस्याशु नश्यन्ति च वातरोगा ग्रन्था विशाला इव दुर्गृहीताः॥८३॥

केतक्याद्यं तैलम्—

केतकिनागबलातिबलानां यद्बहुलेन रसेन विपक्वम्।
तैलमनल्पतुषोदकसिद्धं मारुतमस्थिगतं विनिहन्ति॥
अनल्पवचनात् तत्र तुल्ये क्वाथतुषोदके।
अकल्कोऽपि भवेत् स्नेहो यः साध्यः केवले द्रवे॥ ८४॥

सैन्धवाद्यं तैलम्—

द्वे पले सैन्धवात् पञ्च शुण्ठ्या ग्रन्थिक-चित्रकात्।
द्वे द्वे भल्लातकास्थीनि विंशतिर्द्वे तथाढ़के॥
आरनालात् पचेत् प्रस्थं तैलमेतैरपत्यदम्।
गृध्रस्यूरुग्रहार्शोऽर्त्तिसर्ववातविकारनुत्॥ ८५॥

स्वल्पमाषतैलम्—

तैलं सङ्कुचितेऽभ्यङ्गो माषसैन्धवसाधितम्।
बाहुशीर्षगते नस्यं पानञ्चोत्तरभक्तिकम्॥

रसोनकल्कस्वरसेन पक्वमिति रसोनक्वाथकल्काभ्यामित्यर्थः। अत्र स्वरस एव चतुर्गुणः; अन्ये तु स्वरसः स्नेहसमः, तोयं त्रिगुणमिति। तथा वातरोगाः नश्यन्ति यथा विशाला दुर्गृहीताः अनधिगतवाक्यार्थाः असंस्कृता वा ग्रन्थाः शास्त्राणि॥ ८३॥

केतकीत्यादि।—वाग्भटस्य। केतक्यादीनामतिबलान्तानां मिलितानां क्वाथः। बहुलेनेति घनेन; बहुलेनेति वचनात् अष्टभागावशिष्टत्वं क्वाथस्य, स च चतुर्गुणः। अनल्पेति वचनात् काञ्जिकमपि चतुर्गुणमिति चक्रः; अतोऽष्टगुणः पाक इत्यर्थः॥ ८४॥

सैन्धवाद्ये भल्लातकास्थीनि विंशतिरित्याकृतिगणनातः॥ ८५॥

स्वल्पमाषतैले माषसैन्धवसाधितमिति माषकस्य क्वाथः, सैन्धवस्य तु कल्क इति

क्वाथोऽत्र माषगिष्पाद्यः सैन्धवं कल्कमेव च ॥ ८६ ॥

(१) माषतैलम्—

माषात्मगुप्तातिविषोरुबूकरास्नाशताह्वालवणैः प्रपिष्टैः।
चतुर्गुणे माषबलाकषाये तैलं कृतं हन्ति च पक्षवातम् ॥८७

(२) माषतैलम्—माषप्रस्थं समावाप्य पचेत् सम्यग्जलाढ़के।
पादशेषे रसे तस्मिन् क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
प्रस्थञ्च तिलतैलस्य कल्कं दत्त्वाक्षसम्मितम्।
जीवनीयानि यान्यष्टौ शतपुष्पां ससैन्धवाम्।
रास्नात्मगुप्तामधुकं बलाव्योषं त्रिकण्टकम् ॥
पक्षाघातेऽर्दिते वाते कर्णशूले सुदारुणे।
मन्दश्रुतौ चाश्रवणे तिमिरे च त्रिदोषजे ॥
हस्तकम्पे शिरःकम्पे विश्वच्यामवबाहुके।
शस्तं कलायखञ्जे च पानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ॥
माषतैलमिदं श्रेष्ठमूर्द्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ८८ ॥

(३) माषतैलम्—माषातसीयवकुरण्टककण्टकारी-
गोकण्टटुण्टकजटाकपिकच्छुतोयैः।
कार्पासकास्थिशणबीजकुलत्थकोल-
क्वाथेन वस्तपिशितस्य रसेन चापि ॥

चक्रः। अन्ये तु केवलसैन्धवस्य कुत्रापि कल्कादर्शनान्माषसैन्धवयोः कल्कः; अनुक्त-द्रवत्वाज्जलं चतुर्गुणमित्याहुः ॥ ८६ ॥

माषात्मगुप्तेत्यादौ अतिविषा मूर्वेति निश्चलः, यष्टिमध्वित्यन्ये। माषबलयोश्च मिलित्वा चतुर्गुणः क्वाथः ॥ ८७ ॥

माषप्रस्थमित्यादौ।—जीवनीयानि यान्यष्टाविति अष्टवर्गः ॥ ८८ ॥

माषातसीत्यादौ।—अतसी वर्त्तुलकलायः, कश्चिदतिविषेत्याह; कुरण्टको झिण्टी; गोकण्टको गोक्षुरः; टुण्टुकजटा श्योणाकमूलं; कपिकच्छुः शूक-

शुण्ठ्या समागधिकया शतपुष्पया च
सैरण्डमूलसपुनर्नवया सरण्या ।
रास्नाबलामृतलताकटुकैर्विपक्वम्
माषाख्यमेतदवबाहुहरञ्च तैलम् ॥
अर्द्धाङ्गशोषमपतानकमाढ्यवात-
माक्षेपकं सभुजकम्पशिरःप्रकम्पम् ।
नस्येन वस्तिविधिना परिषेचनेन
हन्यात् कटीजघनजानुरुजश्च सर्वाः ॥ ८९ ॥

महामाषतैलम्—

माषस्यार्द्धाढ़कं दत्त्वा तुलार्द्धं दशमूलतः ।
पलानि छागमांसस्य त्रिंशद्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥
पूतशीते कषाये च चतुर्थांशावतारिते ।
प्रस्थञ्च तिलतैलस्य पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
आत्मगुप्तोरुबूकश्च शताह्वा लवणत्रयम् ।
जीवनीयानि मञ्जिष्ठा चव्यचित्रककट्फलम् ॥
सव्योषं पिप्पलीमूलं रास्ना मधुकसैन्धवम् ।
देवदार्वमृता कुष्ठं वाजिगन्धा वचा शटी ।
एतैरक्षसमैः कल्कैः साधयेन्मृदुनाग्निना ॥
पक्षाघातार्दिते वाते बाधिर्य्ये हनुसंग्रहे ।
कर्णनादे शिरःशूले तिमिरे च त्रिदोषजे ॥

शिम्बी । माषादिकपिकच्छूनेनैकः क्वाथः ; कार्पासास्थिप्रभृतिना कोलान्तेनापरः, क्वाथः कोलञ्च शुष्कबदरम् । तथा वस्तपिशितस्य छागमांसस्य क्वाथस्तृतीयः । एवं त्रिभिर्द्रवैर्मिलित्वा चातुर्गुण्यम्, "एकद्विभिर्द्रवद्रव्यैः कुर्य्यात् स्नेहं चतुर्गुणम्" इति वचनात् । सरली प्रसारणी, अमृतलता गुडूची, कटुकं मरिच न तु लता-कस्तूरी ॥ ८९ ॥

माषस्यार्द्धाढ़कमित्यादि ।—अर्द्धाढ़कं द्वात्रिंशत् पलानि । अत्रापि पूर्ववत् यष्टि-

पाणिपादशिरोग्रीवाभ्रमणे मन्दचंक्रमे ।
कलायखञ्जे पाङ्गुल्ये गृध्रस्यामयवातुके ॥
पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे नस्यकर्णाक्षिपूरणे ।
तैलमेतत् प्रशंसन्ति सर्ववातरुजापहम् ॥ ८० ॥

त्रिगतीयप्रसारणीतैलम्—

समूलपत्रशाखाञ्च जातसारां प्रसारणीम् ।
कुट्टयित्वा पलशतं दशमूलशतं तथा ।
अश्वगन्धापलशतं कटाहे समधिक्षिपेत् ।
वारिद्रोणे पृथक् पक्त्वा पादशेषावतारितम् ।
कषायाः सममात्रास्तु तैलपात्रं प्रदापयेत् ॥
दध्नस्तथाढकं दत्त्वा द्विगुणञ्चापि काञ्जिकम् ।
चतुर्गुणेन पयसा जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥
ऋद्धिवीरपलान् पञ्च त्रिंशद्भल्लातकानि च ।
द्वे पले पिप्पलीमूलाच्चित्रकस्य पलद्वयम् ॥
यवक्षारपले द्वे च मधुकस्य पलद्वयम् ।
प्रसारणीपले द्वे च मैन्धवस्य पलद्वयम् ॥
सौवर्चलपले द्वे च मञ्जिष्ठायाः पलद्वयम् ।
सर्वाण्येतानि संस्कृत्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
एतदभ्यङ्गने श्रेष्ठं वस्तिकर्मणि रूक्षणे ।
पाने नस्ये च दातव्यं न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥
अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।
विंशतिं श्लैष्मिकांश्चैव सर्वानेतान् व्यपोहति ॥
गृध्रसीमस्थिभग्नञ्च मन्दाग्नित्वमरोचकम् ।
अपस्मारमथोन्मादं विभ्रमं मन्दगामिताम् ॥

मधुकस्य भागद्वयम् । लवणद्वयमिति सौवर्चलं विट् सैन्धवञ्च, पुनः सैन्धवमिति

त्वग्गताश्चैव ये वाताः शिरासन्धिगताश्च ये।
जानुसन्धिगताश्चैव पादपृष्ठगतास्तथा॥
अश्वो वाताच्च सम्भग्नो गजो वा यदि वा नरः।
प्रसारयति यस्माद्धि तस्मादेषा प्रसारणी॥
इन्द्रियाणां प्रजननी वृद्धानाञ्च रसायनी।
एतेनान्धकवृष्णीनां कृतं पुंसवनं महत्॥
प्रसारणीतैलमिदं बलवर्णाग्निवर्द्धनम्।
अपनयति वलीपलितमुत्पाटयति पक्षाघातम्।
वातस्थम्भं सर्वाङ्गगतं वातगुल्मञ्च नाशयति।
एतदुपसेव्यमानः प्रसन्नवर्णेन्द्रियो भवति॥ ९१॥

बृहन्माषतैलम्—

माषक्वाथे बलाक्वाथे रास्नाया दशमूलजे।
यवकोलकुलत्थानां छागमांसभवे पृथक्॥
प्रस्थे तैलस्य च प्रस्थं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम्।
रास्नात्मगुप्तासिन्धूत्थ-शताह्वैरण्डमुस्तकैः।
जीवनीयैर्बलाव्योषैः पचेदक्षसमैर्बुधः।
हस्तकम्पे शिरःकम्पे बाहुशोषेऽववाहुके।
वाधिर्य्ये कर्णशूले च कर्णनादे च दारुणे।
विश्वच्यामर्दिते कुब्जे गृध्रस्यामपतानके।
वस्त्यभ्यञ्जनपानेषु नावनेषु च दापयेत्।
माषतैलमिदं श्रेष्ठमूर्द्ध्वजत्रुगदापहम्।

वचनात् सैन्धवस्यापि भागद्वयम्। जीवनीयानि इति जीवनीयदशकम्। पाणिपाद-शिरोग्रीवाभ्रमण इति पाणिपादादिकम्प इत्यर्थः॥ ९०॥ ९१॥

सप्तप्रस्थमाषतैले क्वाथस्य प्रस्थस्याप्यत्वान्माषादीनां प्रत्येकं प्रस्थो ग्राह्यः। मिलितदशमूलप्रस्थः; तथा यवकोलकुलत्थानां मिलित्वैव प्रस्थः। सर्वत्रैव चतु-

क्वाथे प्रस्थाः पड़ेवात्र विभज्यान्यैर्न भाविताः ॥ ८२ ॥

मधुमाषतैलम्—

द्विपञ्चमूलीं निःक्वाथ्य तैलात् पौष्पैर्भिषग्वरैः।
माषाष्टकं साधयित्वा तं निर्यूहं चतुर्गुणम् ॥
प्राक्षयित्वा तु विपचेत् तैलप्रस्थं पयःसमम्।
कल्कार्थञ्च समावाप्य भिषग्द्रव्याणि बुद्धिमान् ॥
यवगन्धां शटीं दारु बलां राम्नां प्रसारणीम्।
कुष्ठं पत्रपत्रं भार्गीं दे विदार्य्यौ पुनर्नवाम् ॥
मातुलुङ्गफलाज्ञाज्यौ रामठं गतपुष्पिकाम्।
शतावरीं गोक्षुरकं विष्णुक्रान्तामृतविल्वकम् ॥
जीवनीयगणं सर्वं संगृह्यैव समंस्नवम्।
तत् साधु सिद्धं विज्ञाय माषकं क्षिपेत् समन्ततः।
वस्त्रभक्षणपानेषु नावनं च प्रयोजयेत् ॥
पक्षाघाते हनुस्तम्भे शिरोरोगे माषतैलकम्।
अर्दितापतानकविनतयोः खञ्जपङ्गुतयोरपि।

दृष्टं ज्ञेयम्, पञ्चमीदिवसात्। चतुर्थाद् दशदिनात् पञ्चमीत्यादि। पौष्पैरिति पौष्यादिभिः ॥ ८२ ॥

द्विपञ्चमूलीमित्यादि। अत्र माषतैलं माषतैलमूलम्, तत्राष्टगुणेऽत्र क्वाथ्यद्रव्ये क्वाथ्यद्रव्यस्य चतुर्गुणं जलं ग्राह्यमित्यर्थः। तैलात् पौष्पैर्भिषग्वरैरिति तैलस्यादौ पौष्यैर्भिषग्वरैः, पश्चात् पौष्यैर्भिषग्वरैः पदं द्वौ द्वौ भवति, तेन जलस्यैवेत्यर्थः। माषाष्टकं तैलात् पौष्यैर्भिषग्वरैः साधयित्वेति पौष्यम्। तं क्वाथमुद्धृत्य तदा माषाष्टकं तैलाच्चतुर्गुणं यदा स्यात् तदा तावत्प्रमितं तैलप्रस्थं विपचेदिति पौष्यम्। पयःसममिति दुग्धं तुल्यं तेन तैलपक्वः पाक इति शेषः। कल्कार्थञ्च समावाप्येत्यादि। अत्र तु द्विपञ्चमूलीं माषाष्टकमेकीकृत्य जलपौष्यमाषेण साधयेदित्यर्थः। तत्रैते पञ्चमूलाः भावाः। अत्र तु क्वाथमूलकथनेन तैलात् पौष्यमाषेण माषाष्टकं साधयित्वा तेन माषाष्टकेन तैलप्रस्थपाक इत्यर्थः। अत्र यवे सिद्धितदमूलयवे २५६, जलयवाद २५६, क्षीरयवाद ६४; किन्तु यवं

हनुमन्याग्रहे चैव अधिमन्थे च वातिके ॥
शुक्लार्बुदे कर्णनादे कर्णशूले च दारुणे।
कलायखञ्जशमने भैषज्यमिदमादिशेत् ॥
दशमूलाढकं द्रोणे निःक्वाथ्य पादिकी भवेत्।
क्वाथचतुर्गुणस्तैलात्क्वाथेऽप्यर्धं विधिः ॥ ९३ ॥

मज्जसंग्रहः—

ग्राम्यानूपौदकानान्तु भिन्नास्थीनि पचेज्जले।
तं संग्रहं दशमूलस्य कषायेण पुनः पचेत् ॥
जीवकर्षभकाक्षोता विदारीकपिकच्छुभिः।
वातघ्नैर्जीवनीयैश्च कल्कैर्द्विचौरभागिकम् ॥
तत् सिद्धं लावनाभ्यङ्गात् तथा पानानुवासनात्।
शिरापर्वास्थिकोष्ठस्थं प्रणुदत्याशु मारुतम् ॥
ये स्युः प्रचीणमज्जानः क्षीणशुक्रौजसश्च ये।
बलपुष्टिकरं तेषामेतत् स्यादमृतोपमम् ॥ ९४ ॥

चतुःस्नेहः—

प्रस्थः स्यात् त्रिफलायास्तु कुलत्थकुडवद्वयम्।
क्षणगन्धात्वगाढक्योः पृथक् पञ्चपलं भवेत् ॥
रास्नाचित्रकयोर्द्वे द्वे दशमूलं पलोन्मितम्।

पक्षौ हस्तैर्नादिष्टते कुत्रापि एकविधकल्पनाया अदृष्टत्वात्। द्वे विदार्यौ विदारी कन्दः क्षीरविदारी च; मातुलुङ्गफलं मातुलुङ्गस्य फलम्। जीवनीयगणमिति जीवनीयदशकम् ॥ ९२ ॥

ग्राम्यानूपौदकानामित्यादौ।—द्विगुणक्षीरसाहचर्याद्दशमूलीक्वाथोऽपि द्विगुण एव ग्राह्यः; अन्ये तु चतुर्गुणमित्याहुः। दार्वर्धमिति मधुरलवणस्नेहाद्यर्धैः वातघ्नद्रव्यैः भद्रदार्वादिगणैः। जीवकर्षभकयोः पुनः पाठो मांसद्वयप्रदर्शनार्थः। काश्मोता काश्मरीतीति ख्याता ॥ ९४ ॥

प्रस्थः स्यादित्यादि।—अत्र त्रिफलाया मिलिता प्रस्थः, क्षणगन्धा श्योनाकस्य

जलद्रोणे पचेत् पादशेषं प्रस्थोन्मितं पृथक् ॥
सुरारनालदध्यम्लसौवीरकतुषोदकम् ।
कोलदाडिमसङ्घात्यरसं तैलं घृतं वसाम् ॥
मज्जानंश्च पयश्चैव जीवनीयपलानि षट् ।
कल्कं दत्त्वा मंदाग्नौ तं सम्यग्गतं विपाचयेत् ॥
शिरामज्जास्थिगे याते मर्माङ्गैकाङ्गरोगिषु ।
वेपनाक्षेपशूलेषु तमभ्यङ्गे प्रदापयेत् ॥ ८५ ॥

कुब्जप्रसारणीतैलम्—

प्रसारणीशतं चूर्णं पचेत् तोयार्मणे शुभे ।
पादशेषे समं तैलं दधि दद्यात् सकाञ्जिकम् ॥
द्विगुणं पयो दत्त्वा कल्कान् द्विपलिकांस्तथा ।
चित्रकं पिप्पलीमूलं मधुकं सैन्धवं वचाम् ॥
शतपुष्पां देवदारु रास्नां वारणपिप्पलीम् ।
प्रसारणीस्य मूलानि मांसीं भल्लातकानि च ।
पचेन्मृदग्निना तैलं सर्ववातविकारनुत् ॥
अर्दितं नरनारीस्थान् वातरोगान् व्यपोहति ।
कुब्जस्मितमपङ्गुत्वं गृध्रसीं खुडकाटितम् ।
हनुमूर्धशिरोरोगान्स्तथा यापि नियच्छति ॥ ८६ ॥

चन्द्रामृतं गृह्यताम् । अन्ये तु कुब्जतस्य प्रसारणीमाहुः; तन्न, भग्नरोगे "विष्कम्भस्यः गृध्रस्यां जिगुप्तायां कटी" इत्यादि पाठात् । दशमूलं पलीन्मितमिति प्रत्येकम् । प्रस्थोन्मितं पृथगिति सुरादीनां पृथगुन्मानं प्रत्येक प्रस्थं इत्यर्थः । जीवनीयपलानि षडिति मिलित्वा । मज्जानंश्च इति चकारोऽत्र संज्ञा । ८५ ।

कुब्जप्रसारणीतैले · समामिति पादावशिष्टकाथसमम्, चाटकमित्यर्थः । दधि दद्यात् सकाञ्जिकमिति दधिकाञ्जिके तैलसमे । तेन तैलदधिकाञ्जिकानां प्रत्येकमाढकम्; द्विगुणं पय इति चाढकद्वयमित्यर्थः । अन्ये तु सकाञ्जिकमिति

त्रिशतीयप्रसारणीतैलम्—

प्रसारण्यास्तुलामश्वगन्धाया दशमूलतः।
तुलां तुलां पृथग्वारिद्रोणे पादावशेषिते॥
तैलाढ़कं चतुःक्षीरं दधितुल्यं द्विकाञ्जिकम्।
द्विपलैर्ग्रन्थिकक्षारप्रसारण्यक्षसैन्धवैः।
समञ्जिष्ठाग्नियष्ट्याह्वैः पलिकैर्जीवनीयकैः।
शृण्ठ्याः पञ्चपलं दत्त्वा त्रिंशद्भल्लातकानि च।
पचेद्वस्त्यादिना वातं हन्ति सन्धिशिरास्थिगम्॥
पुंस्त्वोत्साहस्मृतिप्रज्ञा-बलवर्णाग्निसिद्धये।
प्रसारणीयं त्रिशती अक्षं सौवर्चलन्त्विह॥ ९७॥

सप्तशतिकं प्रसारणीतैलम्—

समूलपत्रामुत्पाट्य शरत्काले प्रसारणीम्।
शतं ग्राह्यं सहचरात् शतावर्य्याः शतं तथा॥
बलात्मगुप्ताश्वगन्धा-केतकीनां शतं शतम्।
पचेच्चतुर्गुणे तोये द्रवैस्तैलाढ़कं भिषक्॥
मस्तु मांसरसं चुक्रं पयश्चाढ़कमाढ़कम्।
दध्याढ़कसमायुक्तं पाचयेन्मृदुनाग्निना॥
द्रव्याणान्तु प्रदातव्या मात्रा चार्द्धपलोन्मिता।

पयोविशेषणं कृत्वा काञ्जिकस्यापि द्वैगुण्यमिच्छन्ति; व्यवहारस्तु पूर्वेणैव। खुड़की ग्रन्थिवातः; अन्ये तु वातकण्टक इत्याहुः॥ ९६॥

प्रसारण्यास्तुलामित्यादौ।—दशमूलस्य मिलित्वा, तुला। पृथक् वारिद्रोण इति तिसृषु तुलासु प्रत्येकं जलद्रोणदानमित्यर्थः। सैन्धवसान्निध्यादक्षं सौवर्चलं गृह्णन्ति वृद्धाः। ग्रन्थ्यादीनां यष्ट्याह्वान्तानां प्रत्येकं द्विपलम्, जीवनीयदशकन्तु प्रत्येकं पलिकम्। त्रिंशद् भल्लातकानीत्याकृतिमानात्॥ ९७॥

समूलपत्रामित्यादौ।—शतं ग्राह्यमिति प्रसारण्या इत्यर्थः। तथा शब्दात् सहचराच्च शतमित्यन्वयः। केतकी केओया इति ख्याता। पचेच्चतुर्गुणे तोय इत्यं

तगरं मदनं कुष्ठं केशरं सुस्तकं त्वचम् ॥
राम्ना सैन्धवपिप्पली मांसी गन्धिष्ठयष्टिका।
तथा मेदा महामेदा जीवकर्षभकौ तथा।
शतपुष्पा व्याघ्रनखं शुण्ठीदेवाह्वमेव च।
काकोली क्षीरकाकोली वचा भल्लातकं तथा ॥
पेषयित्वा समानेतान् माषनोया प्रसारणी।
नातिपक्वं न हीनञ्च मिश्रं पूतं निधापयेत् ॥
यत्र यत्र प्रदातव्या तन्मे निगदतः शृणु।
कुष्ठानामथ पङ्गूनां वामनानां तथैव च ॥
यस्य शुष्यति चैकाङ्गं ये च भग्नास्थिसन्धयः।
वातशोणितदुष्टानां वातोपहतचेतसाम् ॥
स्तोमद्यक्षीणशुक्राणां वाजीकरणमुत्तमम्।
वस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रदापयेत्।
प्रयुक्तं शमयत्याशु वातजान् विविधान् गदान् ॥ ९८ ॥

एकादशशतिकं प्रसारणीतैलम्—

शाखामूलदलैः प्रसारणितुलास्तिस्रः कुरण्डात् तुले
क्षिप्त्वायाश्च तुले तुले द्वयुकतो राम्नाशिरोपात् तुलाम्।

यलीहेत्यागतमानतायतुर्यं द्वतीयस्य वा हैंगुपात्। अन्ये तु सम्यग् वीर्य्याधानार्थं हैंगुपात् चतुर्थं चमटगृहं गृह्णन्ति, इदन्तु न व्यवहारसिद्धम्। द्वयैरिति प्रसारण्यादीनां कैतकान्तानां पादावशिष्टकार्धैः। युक्तं गव्यक्षीराधिक्यविधिना कार्यैः मिलितैर्वा; अन्ये तु गव्यागव्यप्रसारण्यां वक्ष्यमाणेन विधिनेत्याहुः। द्रव्यापामिति कल्कद्रव्याणाम्। अर्कपत्रिका इति अर्कपत्रमाला। तगरं पूर्वमद्यार्थ्येषम्; केशरं नागकेशरम्; गन्धिष्ठयष्टिका इति गन्धिष्ठायाश्छादसत्वाद् ग्रहणम्, यष्टिका यष्टिमधु। व्याघ्रनखं नखी; देवाह्वं देवदारु। भल्लातकास्थितैलं रक्तचन्दनं देयम् ॥ ९८ ॥

शाखामूलदलैरित्यादि।—अत्र द्वतीया सप्तम्यर्थे विधेयपरे वा। कुरण्डात् गौरकिक्षी। राम्नाशिरोपयोर्मिलित्वा एका तुला। देवदारुकैतकयोरपि मिलित्वैव

देवाह्वाच्च सकेतकाद् घटशते निःक्वाथ्य कुम्भांशिके
तोये तैलघटं तुषाम्बुकलसौ दत्त्वाढ़कं मस्तुनः
शुक्ताच्छागरसादथेक्षुरसतः क्षीराच्च दत्त्वाढ़कम्।

पृक्काकर्कटजीव[illegible]विकसाकाकोलिकाकच्छुरा-
सूक्ष्मैलाघनसारकुन्दुसरलाकाश्मीरमांसीनखैः।
कालीयोत्पलपद्मकाह्वयनिशाकक्कोलकग्रन्थिकैः
चाम्पेयाभयचो[illegible]गकटुकाजातीफलाभीरुभिः॥
श्रीवासामरदारुचन्दनवचाशैलेयसिन्धूद्भवैः
तैलाम्भोदकटुम्भराङ्घ्रिनलिकाहृद्यीरकच्चोरकैः॥
कस्तूरीदशमूलकेतकनतध्यामाश्वगन्धाम्बुभिः
कौन्तीतार्क्ष्यजशल्लकीफललघुश्यामाशताह्वामयैः।
भल्लातत्रिफलाजकेशरमहाश्यामालवङ्गान्वितैः
सव्योषैस्त्रिपलैर्महीयसि पचेन्मन्देन पात्रेऽग्निना॥

तुला। घटशत इति द्रोणशते, कुम्भांशिक इति द्रोणद्वयशेषे, तदुक्तं "द्रोणद्वयन्तु शूर्पं स्याज्ज्ञेयः कुम्भः स एव च।" अन्ये तु कुम्भो द्रोणमित्याहुः; "नल्वणार्मणो-न्मान घटकुम्भफलसाः पर्य्यायाः" इति वृद्धवाग्भटवचनात् कुम्भशब्दोऽत्र द्रोण-पर्य्यायः। तेन कुम्भांशिके इत्यस्य द्रोणशेषे इत्यर्थः; किन्तु व्यवहारः पूर्वेणैव। अत्र द्रव्यजलयोः बहुलत्वादेकस्मिन् पात्रे क्वाथो दुष्करः, तेन द्रव्यं विभज्य जलं तदनु-सारेण दत्त्वा क्वथनीयम्। तैलघटं तैलद्रोणम्। तुषाम्बुकलसाविति काञ्जिकस्य द्रोणद्वयम्। शुक्राढीनाञ्च क्षीरान्तानां प्रत्येकमाढ़कम्। जीवकाद्यं जीवनीयदशक-मष्टवर्गो वा, काकोल्या भागद्वयं जीवनीयगणेऽप्यस्याः पठितत्वात्, विकसा मञ्जिष्ठा; कच्छुरा शूकशिम्बी, दुरालभेत्यन्ये; घनसारः कर्पूरम्; कुन्दुः कुन्दुरुसंज्ञकम्; सुगन्धि गन्धद्रव्यम्; कुन्दुरखोटिरिति ख्याता। सरला सरलकाष्ठम्, न तु त्रिवृता, सुगन्धिद्रव्यान्तःपठितत्वात्; एवं ग्रन्थिकमपि ग्रन्थिपर्णी, न तु पिप्पलीमूलम्; उत्पलमप्युत्पलपुष्पं न तु कुष्ठम्। तस्य वक्ष्यमाणत्वात्। चाम्पेयं चम्पक-कुलिका, नागकेशरो वा; अभयमुशीरम्; चोपं गुड़त्वक्; पूगं पूगफलम्, पूग-वृक्षत्वगित्यन्ये; कटुका लताकस्तूरी; अभीरुः शतमूली; श्रीवासो नवनीतखोटिः;

पानाभ्यञ्जनवस्तिनस्यविधिना तन्मारुतं नाशयेत्
सर्वार्द्धाङ्गगतं तथावयवगं सन्ध्यस्थिमज्जाश्रितम्।
श्लेष्मोत्थानथ पैत्तिकांश्च शमयेन्नानाविधानामयान्
धातून् बृंहयति स्थिरञ्च कुरुते पुंसां नवं [illegible]नम्॥
वृद्धस्यापि बलं करोति सुमहद्वन्ध्यासु गर्भप्रदम्
पीत्वा तैलमिदं जरत्यपि सुतं सूतेऽमुना भूरुहाः।
सिक्ताः शोषमुपागताश्च फलिनः स्निग्धा भवन्ति स्थिराः
भग्नाङ्गाः सुदृढ़ीभवन्ति मनुजा गावो हया कुञ्जराः॥९९

अष्टादशशतिकं प्रसारणीतैलम्-

समूलदलशाखायाः प्रसारण्याः शतत्रयम्।
शतमेकं शतावर्य्या अश्वगन्धाशतं तथा॥
केतकीनां शतञ्चैकं दलमूलाच्छतं शतम्।
शतं वाट्यालकस्यापि शतं सहचरस्य च॥
जलद्रोणशतं दत्त्वा शतभागावशेषितम्॥
तच्छेषेण कषायेण कषायद्विगुणेन च।
सुव्यक्तेनारनालेन दधिमण्डाढ़केन च॥
क्षीरशुक्तेक्षुनिर्यासच्छागमांसरसाढ़कैः।

चन्दनं श्वेतचन्दनम्; तैलं सिध्मकम्; कटुम्बरा प्रसारणी वृश्चिकपत्री वा, तस्या अङ्घ्रिर्मूलम्; हयोरः श्वेतपुनर्नवा; कक्षीरको गन्धशटी; ध्यामं गन्धतृणम्; कौन्ती रेणुका; तार्क्ष्यजं रसाञ्जनम्; फलं कट्फलं मदनफलं वा; लघु अगुरुः; श्यामा प्रियङ्गुः; महाश्यामा श्यामलता; एषां प्रत्येकं विपलम्, व्योषस्य मिलित्वा विपलं ग्राह्यम्। अत्र कल्कभूयस्त्वादेलादितैलवदधमैर्गन्धद्रव्यैः प्रथमः पाकः; मध्यमैस्तु द्वितीयः; उत्तमैस्तु तृतीय इति। अत्र गन्धवृद्ध्यर्थं कर्पूरकस्तूरीभ्यां पत्रकल्कः कार्य्यः पत्रकल्कलक्षणञ्चाग्रे वाच्यम्। पत्रकल्कस्य तु मानमत्र तैलानुरूपतः, सुगन्धितैलान्तरोक्तमानानुसाराद्वा ज्ञेयम्॥ ९९॥

समूलदलेत्यादि।--दशमूलाच्छतं शतमिति बिल्वादीनां दशानां प्रत्येकं शतमित्यर्थः।

तैलाद् द्रोणं समायुक्तं दृढे पात्रे निधापयेत्।
द्रव्याणि यानि पेयानि तानि वक्ष्याम्यतः परम्।
भल्लातकं नतं शुण्ठी पिप्पली चित्रकं शटी॥
वचा शुक्ला प्रसारणाः पिप्पल्या मूलमेव च।
देवदारु शताह्वा च सूक्ष्मैला त्वक् च वालकम्॥
कुङ्कुमं मदमस्थिष्ठा तुरुष्कं नखिकागुरुः।
कर्पूरकुन्दुरुनिशा-लवङ्गध्यामचन्दनम्॥
कक्कोलं नलिका मुस्तं कालीयोत्पलपद्मकम्।
शटीहरेणुशैलेय-श्रीवासच सकेतकम्॥
त्रिफलाकच्छुराभीरुसरलापद्मकेशरम्।
प्रियङ्गुशीरनलदं जीवकार्द्धं पुनर्नवा॥
दशमूल्यश्वगन्धे च नागपुष्पं रसाञ्जनम्।
कटुकाजातिपूगानां फलानि श्लक्ष्णकीरसः॥
भागांस्त्विपलिकान् दत्त्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत्॥
विस्तीर्णे सुदृढे पात्रे पाक्यैषा तु प्रसारणी।
प्रयोगः पड्विधश्चात्र रोगार्त्तानां विधीयते॥
अभ्यङ्गात् त्वगतं हन्ति पानात् कोष्ठगतं तथा॥
पक्वाशयंगते वस्तिर्निरूहः सार्वकायिके।
भोजनात् सूक्ष्मनाड़ीस्थान् नस्यादूर्द्धगतं तथा॥
एतद्धि षड्विधज्ञानां किंशोराणां यथाश्रुतम्।

इदं च चक्रपाणिमते रास्नादेरदाद्यचोरादिं ग्रन्थे कं पञ्चाशत् पलानि प्रक्षिपेत्, अतएव चक्रोऽपि काथे तुल्यार्द्धमिति वक्ष्यति। जलन्तु यथोक्तमेव देयं तत्त्वचिकम्। कषायद्विगुणेनारनालेन द्रोणशेषेणेत्यर्थः। क्षीरादीनां प्रस्थे कमाढकम्। समायुक्तमिति पेयं कषायेत्यादिभिस्तृतीयान्तैर्योज्यम्। प्रसारण्या अपि मूलमित्यन्वयः। त्वक् गुडत्वक्; मदः कस्तूरी; तुरुष्कं सिल्हकः। गन्धतालन्तु अत्र तुरुष्कं नखक्षीरकमिति पठित्वा अगुरुस्थाने क्षीरपुष्पं लिखति। तत्पक्षे तत्पलपुष्पम्; ध्यामं श्याम-

एतदेव मनुष्याणां कुञ्जराणां गवामपि ॥
अनेनैव च तैलेन शुष्यमाणा महाद्रुमाः ।
सिक्ताः पुनः प्ररोहन्ति भवन्ति फलशालिनः ॥
वृद्धोऽप्यनेन तैलेन पुनश्च तरुणायते ॥
न प्रसूते च या नारी सा च पीत्वा प्रसूयते ।
अप्रजाः पुरुषो यस्तु सोऽपि पीत्वा सुतं लभेत् ॥
अशीतिं वातजान् रोगान् श्लैष्मिकान् पित्तजानपि ।
सन्निपातसमुत्थांश्च नाशयेत् क्षिप्रमेव तु ॥
एतेनान्धकवृष्णीनां कृतं पुंसवनं महत् ।
कृत्वा विष्णोर्बलिञ्चापि तैलमेतत् प्रयोजयेत् ॥
क्वाथे तुलार्द्धं रास्नायाः किलिमस्य च दीयते ।
भल्लातकासहत्वे तु तत्स्थाने रक्तचन्दनम् ॥
त्वक्पत्रपत्रमधुरी-कुष्ठचम्पकचोरिकाः ।
ग्रन्थिकोषौ मरुवकमधिकत्वेन दीयते ॥
कर्पूरमददानञ्च शुक्तगन्धोदकक्रिया ।
द्रव्यशुद्धिः पाकविधिर्भाविप्रसारणीसमः ॥ १०० ॥

तृणम् ; पत्रं तेजपत्रम् ; शटी गन्धशटी ; श्रीवासः नवनीतखोटिः । सकेतकमित्यत्र मैडगजमिति पठित्वा एडगजबीजमाह गयदासः । कच्छुरा शूकशिम्बीमूलम् ; सरला सरलकाष्ठम् ; पद्मकेशरं पद्मकिञ्जल्कः ; नलदं मांसी ; जीवकाद्यं जीवनीयदशकम् ; नागपुष्पं नागकेशरपुष्पचूर्णम् ; कटुका लताकस्तूरी ; फलानीति कटुकादिभिस्त्रिभिः सम्बध्यते । शल्लकी स्वनामख्याता ; रसो गन्धरसः । अत्र त्रिफलाया मिलित्वा पलत्रयम्, एवं जीवनीयदशमूलयोरपि ; प्रत्येकन्तु त्रिपलग्रहणे कल्कस्यातिबाहुल्यम् स्यादिति । अत्रापि कल्कमूयस्त्वात् पूर्ववत् अधमैः सुगन्धिद्रव्यैः प्रथमः पाकः, मध्यमैस्तु द्वितीयः, उत्तमैस्तृतीय इति । अत्रापि ; तृतीयपाको गन्धोदकेन केचित्तु द्वितीयः पाकोऽपि गन्धोदकेनेच्छन्ति । अत्रोपदेशादनुक्तमप्यधिकं गन्धद्रव्यं देयमित्याह त्वक्पत्रेत्यादि ; त्वक्पत्रं तेजपत्रम् ; पत्रन्तु तेजपत्रसदृशमेव

महाराजप्रसारणीतैलम्—

शतत्रयं प्रसारण्या द्वे च पीतसहाचरात्।
अश्वगन्धैरण्डबला वरी रास्ना पुनर्नवा॥
केतकी दशमूलञ्च पृथक् त्वक् पारिभद्रतः।
प्रत्येकमेषान्तु तुला तुलार्द्धं किलिमात् तथा॥
तुलार्द्धं स्याच्छिरीषाच्च लाक्षायाः पञ्चविंशतिः।
पलानि लोध्राच्च तथा सर्वमेकत्र साधयेत्॥
जलपञ्चाढ़कशते सपादे तत्र शेषयेत्।
द्रोणद्वयं काञ्जिकञ्च षड्विंशत्याढ़कोन्मितम्॥
क्षीरदध्नोः पृथक् प्रस्थान् दश मस्त्वाढ़कं तथा।
इक्षु रसाढ़कौ चैव छागमांसतुलात्रये॥

सुगन्धिपतम्; ग्रन्थिर्ग्रन्थिपर्णम्; कोषी जातिकोषः। कर्पूरादिदानविधिमाह कर्पूरेत्यादि॥ १००॥

शतत्रयमित्यादि।—दशमूलं पृथक् तुलेत्यन्वयः, तेन दशमूलस्य प्रत्येकं शतपलं ग्राह्यम्। किलिमं देवदारु। लोध्राच्च तथेति पञ्चविंशतिः पलानीत्यर्थः। जलपञ्चाढकशते सपाद इत्याढकशतस्य पादः पञ्चविंशत्याढ़कास्तेन जलस्य पञ्चविंशत्याढकाधिकं पञ्चशताढ़कमित्यर्थः। तत्र शेषयेद् द्रोणद्वयमिति तेषु द्रोणद्वयं स्थाप्यमित्यर्थः। यद्यपि काञ्जिकस्य षड्विंशत्याढ़कास्तथापि काञ्जिकद्रोणमात्रेण व्यवहारः, अन्यथा काञ्जिकस्यैव गन्धः स्यादिति अतएव चक्री वक्ष्यति काञ्जिकं मानतो द्रोणमिति। मञ्जिष्ठाक्वाथः कुड़वोनाढ़कोन्मान इति पञ्चदशशरावपरिमितः। एभिर्द्रवैरिति क्वाथकाञ्जिकादिभिः सर्वैः। नागरं शुण्ठी। अत्र भल्लातकासहत्वे तु रक्तचन्दनं देयम्। अतएव वक्ष्यति भल्लातकेत्यादि। अक्षं विभीतकम्; पद्मं पद्मपुष्पम्; उत्पलं नीलोत्पलम्। दशमूलं समुदितमिति, तेन दशमूलस्य मिलित्वा पलत्रयमित्यर्थः। चक्रमर्द एड़गजबीजम्। जीवनीयो गण इति जीवनीयदशकम्। पथ्याक्षधात्र्य इत्यत्र त्रिफलायाश्च प्रत्येकमेव पलत्रयं ग्राह्यम्; इह समुदितमिति पदाभावात्। द्वितीयपाकमाह देवपुष्पीत्यादि।—देवपुष्पादीनां कल्कः। देवपुष्पी देवहुली; बोली गन्धरसः। शल्लकीरसः शल्लक्या रसः; अन्ये तु

जलपञ्चचत्वारिंशत्-प्रस्थान् पक्वे तु शेषयेत् ।
सप्तदश रस-प्रस्थान् मञ्जिष्ठाक्वाथ एव च ।
कुड़वोनाढ़कोन्मानो द्रवैरेतैस्तु साधयेत् ।
सुशुद्धतिलतैलस्य द्रोणं प्रस्थेन संयुतम् ॥
काञ्चिकं मानतो द्रोणं शुक्तेनात्र विधीयते ।
आद्य एभिर्द्रवैः पाकः कल्को भल्लातकं कणा ।
नागरं मरिचञ्चैव प्रत्येकं षट्पलोन्मितम् ।
भल्लातकासहत्वे तु रक्तचन्दनमुच्यते ॥
पथ्य[illegible]धात्राः सरलं शताह्वा कर्कटो वचा ।
चोरपुष्पी शटी मुस्तद्वयं पद्मञ्च सोत्पलम् ॥
पिप्पलीमूलमञ्जिष्ठा साश्वगन्धा पुनर्नवा ।

शल्लकीरसशब्देन कुन्दुरुमाहुः, यदुक्तं शब्दार्णवे "कुन्दुरुस्तीक्ष्णगन्धः स्यात् भीषणः शल्लकीरसः ।" तन्मते भागद्वयं कुन्दुरोः । बला बालकम् ; चलः सिह्लकः ; खोटिः काष्ठखोटिः । नखीत्रयमिति यद्यपि पञ्चनख्यो भवन्ति, यदुक्तं "नखी पञ्चविधा ज्ञेया गन्धार्थं गन्धतत्परैः । काचिद्बदरपत्राभा तथोत्पलदलाऽपरा । काचिदश्वखुराकारा गजकर्णसमाऽपरा । वराहकर्णसङ्काशा पञ्चमी परिकीर्त्तिता" इति । तथाप्यत्राद्यासु चतसृषु मध्ये नखीत्रयं ग्राह्यम्, वराहकर्णिकाया निषिद्धत्वात्, यथा—"करिकर्णं तुरगखुरं नखं प्रयुञ्जीत गन्धयोगेषु । धूपेषु बदरोत्पलपत्रं न वराहकर्णमुभयत्रापि ।" त्वक्पत्री तेजपत्रम् ; पूतिः खट्टाशी ; चम्पकं चम्पककलिका, प्रत्येकं पलत्रयमित्यन्वयः । गन्धोदके त्वक्पत्री तेजपत्रम्, पत्रन्तु सुगन्धि पत्रान्तरं तेजपत्रसदृशं वाटियापत्रमिति ख्यातम् । बलामूलं वाट्यालकस्य मूलम् । कुष्ठार्द्धभाग इति कुष्ठस्य सार्द्धद्वादशपलमित्यर्थः । गन्धाम्बु-चन्दनाम्बुभ्यामिति गन्धाम्बु गन्धोदकं तच्चोक्तमेव, चन्दनाम्बु चन्दनमात्रेणार्द्धमृतम् ; अन्ये तु सुपिष्टश्रीखण्डचन्दनमिश्रं वारिमात्रं वदन्ति । जातीकोषफलानीति जातीकोषो रससारः, तथा जातीफलञ्चेत्यर्थः । भद्रश्रियं श्वेतचन्दनम् ; लवङ्गछल्ली लवङ्गवल्कलम् । चन्द्रः कर्पूरं वेधार्थं पत्रकल्कार्थम् । अस्य तैलस्य पत्रिका लिख्यते ;—कृष्णतिलतैल शः ६८, प्रतिशतं क्वाथार्थं—गन्धभादालिया पल ३००, पीतझिण्टीमूल पल

दशमूलं समुदितं चक्रमर्दो रसाञ्जनम् ॥
गन्धतृणं हरिद्रा च जीवनीयगणस्तथा
एषां त्रिपलिकैर्भागैराद्यः पाको विधीयते ॥
देवपुष्पोवोलपत्रं शल्लकीरसशैलजे।
प्रियङ्गूशीरमधुरीमांसीदारुबलाचलम् ॥
श्रीवासो नलिकाखोटिः सूक्ष्मैला कुन्दुरुर्मुरा।
नखीत्रयञ्च त्वक्पत्रीमपरां पूतिचम्पकम् ॥
मदनं रेणुका पृक्का मरुवञ्च पलत्रयम्।
प्रत्येकं गन्धतोयेन द्वितीयः पाक इष्यते ॥
गन्धोदकन्तु त्वक्पत्री पत्रकोशीरमुस्तकम्।
प्रत्येकं सवलामूलं पलानि पञ्चविंशतिः ॥

२००, अश्वगन्धा १०० पल, एरण्डमूल पल १००, वारियालामूल १०० पल, शतमूली १०० पल, रास्ना १०० पल, पुनर्नवा १०० पल, केतकीमूल १०० पल, दशमूल प्रत्येकं १०० पल, पालितमादार छाल १०० पल, देवदारु ५० पल, शिरीषमूल ५० पल, लाक्षा २५ पल, लोध २५ पल, पाकार्थं शराव जल ३४३ शराव, समुदायेन तु जलशराव ८४०० द्रोणमानेन तु द्रोण १३१, श १६ ; सेरमानेन तु २२४०० ; प्रतिशत शेष ५, पल १, तो ६, समुदाय शेष १२८ शराव, शुक्त ६४ शराव, दुग्ध ४० शराव, दधि ४० शराव, दधिमस्तु १६ शराव, इक्षुरस ३२शराव, छाग मांस पल ३०० पल, पाकार्थं जलशराव १८० शेष ६८ शराव, मञ्जिष्ठा ६० पल, पाकार्थं जल ६० शराव, शेष शः १५। कल्कार्थं—रक्तचन्दन त्रिकटु एषां चतुर्णां प्रति पल ६, हरीतकी, बहेड़ा, आमलकी, सरल, शलुफा, समुद्रकर्कट, कांकड़ाशृङ्गीत्यन्ये, वच, चीरहुली, शटी, नागरमुथा, केउटामुथा, पद्मपुष्प, नीलोत्पल, पिप्पलीमूल, मञ्जिष्ठा, अश्वगन्धा, पुनर्नवा, एड़ची रसाञ्जन, गन्धतृण, हरिद्रा, जीवक, ऋषभक, मेदा महामेदा, काकोली, क्षीरकाकोली, मुगानी, माषाणी, जीवन्ती, यष्टिमधु एषां प्रत्येकं पल ३, दशमूल मिलित्वा पल ३, इति प्रथमः पाकः। द्वितीयपाके गन्ध कल्कार्थं—देवहुली, गन्धरस, तेजपत्र, शल्लकीरस, शैलज, प्रियङ्गु, वीरणमूल, मधुरी, जटामांसी, देवदारु, बलामूल, सिल्हक, नवनीतखोटि, नालुका, काष्ठ-

कुष्ठार्द्धभागोऽत्र जलप्रस्थास्तु पञ्चविंशतिः ।
अर्द्धावशिष्टाः कर्त्तव्याः पाके गन्धाम्बुकर्मणि ॥
गन्धाम्बु-चन्दनाम्बुभ्यां तृतीयः पाक इष्यते ।
कल्कोऽत्र केशरं कुष्ठं त्वक् कालीयककुङ्कुमम् ॥
भद्रश्रियं ग्रन्थिपर्णं लताकस्तूरिका तथा ।
लवङ्गागुरुकक्कोलजातीकोषफलानि च ॥
एला लवङ्गछल्ली च प्रत्येकं त्रिपलोन्मितम् ।
कस्तूरी षट्पलं चन्द्रात् पलं सार्द्धञ्च गृह्यते ॥
वेधार्थञ्च पुनश्चन्द्रमदौ देयौ तथोन्मितौ ।
महाप्रसारणी सेयं राजभोग्या प्रकीर्त्तिता ॥
गुणान् प्रसारणीनान्तु वहत्येषा वलोत्तमान् ।
काञ्जिकं मानतो द्रोणः शुक्तेनात्र विधीयते ॥ १०१ ॥

खाटि, सूक्ष्मैला, कुन्दरु, मुरा, वदरपत्र-नखी, अश्वखुर-नखी, उत्पलपत्र-नखी, तेजपत्र, पोयारा, खट्टाशी, चम्पककलिका, मदनक, रेणुका, पिड़िङ्गफुल, स्वल्पपत्र तुलसी, एषां प्रत्येकं पल ३। गन्धोदकार्थं—तेजपत्र, पत्रक वाटियापत्र, वीरण-मूल, मुथा, वेरेलामूल एषां प्रति पल २५, कुष्ठ पल १२ तोला ४, पाकार्थं जल १०० शराव, शेष ५० शराव। अनेन गन्धोदकेन द्वितीयः पाकः। तृतीयपाके कल्कार्थं—नागकेशर, कुड़, गुडत्वक्, कलम्बक, कुङ्कुम, श्वेतचन्दन, गाठियाना, लताकस्तूरी, लवङ्ग, अगुरु, कक्कोल, रसवास, जातीफल, एलाची, लवङ्गवाकल एषां प्रत्येक ३ पल, कस्तूरी पल ६, कर्पूर तोला १२। चन्दनोदकार्थं—श्वेतचन्दन पल ५०, पाकार्थं जल शराव ५०, शेष शराव २५। अथवा सुपिष्ट-चन्दनं जले गोलयित्वा चन्दनोदकं कार्य्यं, द्वितीयपाकोक्तगन्धोदकं शराव २५। ततस्तृतीयपाकवेधार्थं कर्पूर तोला १२, कस्तूरी पल ६ एवं सिद्धे तैले कर्पूरादि पिष्ट्वा तच्चूर्णमल्पतैलञ्च भाजने कृत्वा मिश्रणीयं, तदनु सिद्धोष्णसकल-तैलेन सम्यक् मिश्रयित्वा शरावेण पिधाय स्थापनीयमिति वेधनविधिः॥ गुणान् प्रसारणीनामिति पूर्वोक्तप्रसारणीतैलानां ये गुणास्तानेव वलोत्तमानित्यधिकत्वेन वहत्वेनेत्यर्थः॥ १०१ ॥

शुक्तकरणम्—

अत्र शुक्तविधिर्मण्डः प्रस्थः पञ्चाढ़कोन्मितम्।
काञ्जिकं कुड़वौ दध्नो गुड़प्रस्थोऽम्लमूलकात्॥
पलान्यष्टौ शोधितार्द्रात् पलषोड़शकं तथा।
कणाजीरकसिन्धूत्थ-हरिद्रामरिचं पृथक्॥
द्विपलं भाविते भाण्डे घृतेनाष्ट-दिनस्थितम्।
सिद्धं भवति तच्छुक्तं यदावतार्य्य गृह्यते॥
तदा देयं चतुर्जातं पृथक्कर्षत्रयोन्मितम्॥ १०२॥

गन्धद्रव्यशुद्धिः—

पञ्चपल्लवतोयेन गन्धानां क्षालनं तथा।
शोधनञ्चापि संस्कारो विशेषश्चात्र वक्ष्यते॥
आम्रजम्बूकपित्थानां वीजपूरकविल्वयोः।
गन्धकर्मणि सर्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम्॥ १०३॥

नखीशुद्धिः—

चण्डीगोमयतोयेन यदि वा तिन्तिड़ीजलैः।

काञ्जिकशब्देनात्र शुक्तं ग्राह्यमित्युक्तम्, अत्र यथा कर्त्तव्यं तदाह अत्रे-त्यादि।—मण्डस्य भक्तमण्डस्य प्रस्थः। कुड़वौ दध्न इति द्रवद्वैगुण्याच्छरावद्वयम्। गुड़स्य प्रस्थ इति षोड़श पलानि। अम्लमूलकं काञ्जिकाधःस्थितभक्तक्लिन्नभाग इति व्यवहरन्ति, अन्ये तु काञ्जिकस्थं मूलककन्दमाहुः। शोधितार्द्रादिति त्वग्रहितार्द्र-कात्। भाविते भाण्डे घृतेनेति घृतेन भाविते भाण्डे इत्यन्वयः। इदं सर्वं भाण्डे कृत्वा अष्टदिनं यावत् स्थितं सत् शुक्तं सिद्धं भवति; अष्टदिनान्तरं यदा तैले उपयुज्यते तदा चतुर्जातं दत्त्वा तैले देयम्। अन्ये तु प्रस्थं तण्डुलतोयत इत्यादि-नैव शुक्तं कुर्वन्ति॥ १०२॥

अत्रान्तरे गन्धद्रव्यशुद्ध्यर्थं प्रकरणमाह पञ्चपल्लवतोयेनेति॥ १०३॥

नखीशुद्धिमाह चण्डीत्यादि।—चण्डी महिषी, उक्तं हि "महिषी चोच्यते चण्डी सौरभीच निगद्यते" इति। अस्या गोमयं मलमित्यर्थः। महिषीमलं सलि-

नखं संक्वाथयेदेभिरभावे मृण्मयेन तु ॥
पुनरुद्धृत्य प्रक्षाल्य भर्जयित्वा निषेचयेत् ।
गुड़पथ्याम्बुना ह्येवं शुध्यते नात्र संशयः ॥ १०४ ॥

वचाशुद्धिः—गोमूत्रे चालम्बुषके पक्त्वा पञ्चदलोदके ।
पुनः सुरभितोयेन वाष्पस्वेदेन स्वेदयेत् ।
गन्धोग्रा शुध्यते ह्येवं रजनी च विशेषतः ॥ १०५ ॥

मुस्तकशुद्धिः—

मुस्तकन्तु मनाक्क्षुण्णं काञ्जिके त्रिदिनोषितम् ।
पञ्चपल्लवपानीयस्विन्नमातपशोषितम् ॥
गुड़ाम्बुना सि[illegible]नं भर्जयेच्चूर्णयेत् ततः ।
आजशोभाञ्जनजलैर्भावयेच्चेति शुध्यति ॥ १०६ ॥

शैलजशुद्धिः—

काञ्जिके क्वथितं शैलं भृष्ट्वा पथ्यागुड़ाम्बुना ।

नेनालोड्य नख्या उत्स्वेदनं कार्य्यमित्यर्थः, किन्तु गोमयेनाप्युत्स्वेद उक्तः "गोविट् काञ्जिकचिञ्चाम्लसुस्विन्ना" इति तिन्तिड़ीजलैरिति तिन्तिड़ीसलिलैः । लाभे मृण्मयेनापि कृष्णमृत्तिकामिश्रितजलेनेत्यर्थः । उक्तं हि "क्वाथयेत् करजं कृष्णमृत्तिकामिश्रितजले ।" समुद्रकर्कटशुद्धिप्रकारोऽप्येवं तत्रैवोक्तम् "अनेनैव प्रकारेण शुद्धिमायाति कर्कटः" ॥ १०४ ॥

वचाशुद्धिमाह गोमूत्र इत्यादि ।—अलम्बुषक इति अलम्बुषासहितोदक, अलम्बुषा च मुण्डिरी । सुरभितोयं गन्धोदकम्, अनेन वाष्पस्वेदः कार्य्यः । गन्धोदकं स्थाल्यां निक्षिप्य तदुपरि सच्छिद्रं स्थाल्यन्तरं दत्त्वा मृदा स्थालीद्वयावकाशमालिप्य सच्छिद्रस्थालीमध्ये वचां निक्षिप्य ततः शरावेण पिधाय अधो ज्वाला देया इति वाष्पस्वेदविधिः । गन्धोग्रा वचा । रजनी च विशेषत इत्यनेन हरिद्राशुद्धिमपि वचाशुद्धिविधयैव कुर्य्यादिति बोधयति ॥ १०५ ॥

मुस्तकशुद्धिमाह · मुस्तकमित्यादि ।—मनाक्क्षुण्णमिति दरदलितम् किञ्चित्पेषितम् अजस्य जलं मूत्रम् ॥ १०६ ॥

सिञ्चेदेवं पुनः पुष्पैर्विविधैरधिवासयेत् ॥ १०७ ॥

खट्टाशीशुद्धिः—

यथालाभमपामार्गस्नुह्यादिक्षारलेपितम्।
वाष्पस्वेदेन संस्विद्य पूतिं निर्लोमतां नयेत् ॥
दोलापक्वं पचेत् पश्चात् पञ्चपल्लववारिणि।
खलः साधुमिवोत्पीड्य ततो निःस्नेहतां नयेत् ॥
आजशोभाञ्जनजलैर्भावयेच्च पुनः पुनः।
शिग्रुमूले च केतक्याः पुष्पपत्रपुटे च तम्।
पचेदेवं विशुद्धः सन् मृगनाभिसमो भवेत् ॥ १०८ ॥
तुरुष्कं मधुना भाव्यं काश्मीरञ्चापि सर्पिषा।
रुधिरेणायसं प्राज्ञैर्गोमूत्रैर्ग्रन्थिपर्णकम् ॥
मधूदकेन मधुरीं पत्रकं तण्डुलाम्बुना ॥ १०९ ॥
ईषत्क्षारानुगन्धा तु दग्धा याति न भस्मताम्।
पीता केतकगन्धाढ्या लघुस्निग्धा मृगोत्तमा ॥ ११० ॥
पक्वात् कर्पूरतः प्राहुरपक्वं गुणवत्तरम्।
तत्रापि स्याद्यदक्षुद्रं स्फटिकाभं तदुत्तमम्।
पक्वञ्च सदलं स्निग्धं हरितद्युति चोत्तमम् ॥ १११ ॥
भङ्गे मनागपि न चेन्निपतन्ति ततः कणाः।

शैलजशुद्धिमाह काञ्जिक इत्यादि।—शैलमिति शैलजं काञ्जिके विपाच्य पञ्चपल्लवतोयेन क्षालनमित्युपदेशः ॥ १०७ ॥

खट्टाशीशुद्धिमाह यथालाभमित्यादि।—दोलापक्वमिति खट्टाशीगड़कं वस्त्रेण पोट्टली बद्धा पञ्चपल्लवक्वाथमध्ये दोलावल्लम्बमानां पचेत्, तत आकृष्य निष्पीड्य निःस्नेहतां नयेत्, तदनु शोभाञ्जनादि क्वाथे बहुधा भावयेत्। तदनुपिष्टशोभाञ्जनमूलकृते पिण्डे तन्निधाय तदनु केतकीपुष्पपत्रैर्वेष्टयित्वा कुशेन बद्धा पङ्केनालिप्य पुटपाकेन पचेत्, तदनु जात्यादिकुसुमैरधिवासयेदित्युपदेशः ॥ १०८ ॥

सिह्लकादिशुद्धिमाह तुरुष्कमित्यादि। तुरुष्कं सिह्लकम्। रुधिरेणेति कुङ्कु-

मृगोशृङ्गोपमं कुष्ठं चन्दनं रक्तपीतकम् ॥ ११२ ॥ ११३
काकतुण्डाकृतिः स्निग्धो गुरुश्चैवोत्तमोऽगुरुः ॥ ११४ ॥
स्निग्धाल्पकेशरन्त्वस्रं शालिजो वृत्तमांसलः ॥ ११५ ॥
मुरा पीता वरा प्रोक्ता मांसी पिङ्गजटाकृतिः ॥ ११६ ॥
रेणुका मुद्गसंस्थाना शस्तमानूपजं घनम् ॥ ११७ ॥
जातीफलं सशब्दञ्च स्निग्धं गुरु च शस्यते ॥ ११८ ॥
एला सूक्ष्मफला श्रेष्ठा प्रियङ्गुः श्यामपाण्डरा ॥ ११९ ॥
नखमश्वखुरं हस्तिकर्णञ्चैव प्रशस्यते ॥ १२० ॥
एतेषामपरेषाञ्च नवता प्रबलो गुणः ॥ १२१ ॥

महासुगन्धि-लक्ष्मीविलासतैले—

जिङ्गीचोरकदेवदारुसरलव्याघ्रीवचाचेलक-
त्वक्पत्रैः सहगन्धपत्रकशटीपथ्याक्षधात्रीघनैः।
एतैः शोधितसंस्कृतैः पलयुगेत्याख्यातया संख्यया
तैलप्रस्थमवस्थितैः स्थिरमतिः कल्कैः पचेद्गान्धिकैः ॥

मांसीमुरामदनचम्पकसुन्दरीत्वग्-
ग्रन्थ्यम्बुरुङ्मरुवकैर्द्विपलैः सपृक्कैः।
श्रीवासकुन्दुरुनखीनलिकामिसीनाम्
प्रत्येकतः पलमुपार्च्य पुनः पचेत्तु ॥

मेन आयसमित्यंगुद भाव्यमिति सर्वत्र योज्यम्। इदानीं गन्धद्रव्याणां प्रशस्तानां लक्षणमाह ईषदित्यादि।—ईषत्क्षारगन्धेनानुगतो मृगो मृगमदः। रक्तपीतकमिति किञ्चिद्रक्तपीतनारम्। अस्रमिति कुङ्कुमम्। शालिजः खट्वाशी ॥१०९—१२१॥

जिङ्गीत्यादि।—जिङ्गी मञ्जिष्ठा; व्याघ्री विहनेति ख्यातं सुगन्धि द्रव्यम्, नखीत्यन्ये। चेलकत्वक् गुवाकवृक्षस्य त्वक्; पत्रं तेजपत्रम्; गन्धपत्रं वाटियापत्रम्। पलयुगन्तु प्रत्येकम्। गान्धिकैरिति गन्धविद्भिरित्यर्थः। एतैः कल्कैः प्रथमः पाकः। द्वितीयपाकार्थं कल्कमाह मांसीत्यादि।—सुन्दरी प्रियङ्गुः; त्वक् गुडत्वक्; ग्रन्थिर्ग्रन्थिपर्णम्; अम्बु [illegible]; रुक् कुष्ठम्; नलिका नालुका; मिसि मधुरी

एलालवङ्गचलचन्दनजातिपूति-
कक्कोलकागुरुलताघुसृणैः पलार्द्धैः।
कस्तूरिकाक्षसहितामलदीप्तियुक्तैः
पक्त्वा तु मन्दशिखिनैव महासुगन्धम्॥
पञ्चद्विकेन वार्द्धेन मदात् कर्पूरमिष्यते॥
कर्पूरमदयोरर्द्धं पत्रकल्कादिहेष्यते॥
पक्वपूतेऽप्युष्ण एव सम्यक् पेषणवर्त्तितम्।
दीयते गन्धवृद्ध्यर्थं पत्रकल्कं तदुच्यते॥
प्रागुक्तो शुद्धिसंस्कारौ गन्धानामिह तैः पुनः।
द्विगुणैर्लक्ष्मीविलासः स्यादयं तैलसत्तमः॥
पञ्चपत्राम्बुना चाद्यो द्वितीयो गन्धवारिणा।
तृतीयोऽपि च तेनैव पाको वा धूपिताम्बुना॥
तैलयुग्ममिदं तूर्णं विकारान् वातसम्भवान्।
क्षपयेज्जनयेत् पुष्टिं कान्तिं मेधां धृतिं धियम्॥ १२२॥
इति वातव्याधिचिकित्सा॥

नयामीहरीति लोके। एभिर्मांसीप्रभृतिभिरिष्यते द्वितीयः पाकः। तृतीयपाकार्थं कल्कमाह एलेत्यादि। चलः सिह्लकः, चन्दनं श्वेतचन्दनम्; जातिः जातिफलम्; पूतिः खट्वाशी; लता लताकस्तूरी; घुसृणं कुङ्कुमम्; अक्षसहिता कर्षपरिमितेत्यर्थः; अमलदीप्तः चन्द्रः तन्नामत्वात् कर्पूरमित्यर्थः। एभिस्तृतीयः पाकः। कर्पूरं कियन्मानं ग्राह्यमित्यत आह पञ्चेत्यादि।—मदात् निर्दिष्टकस्तूरिका कर्षात्; पञ्चधा विभक्तात् ततैको भागो रक्तिकाद्यधिकमाषत्रयं भवति, तथा मानेन कर्पूरस्य द्वौ भागौ ग्राह्यावित्यर्थः। अतः कर्पूरस्य रक्तिकाचतुष्टयाधिको माषकषट्क इति पिण्डार्थः। पक्षान्तरमाह, अर्द्धेन वेति कस्तूरीकर्षापेक्षया चार्द्धेन, तेन कर्पूरस्याष्टौ माषका इत्यर्थः। ननु पत्रकल्के कियन्मानौ कर्पूरमदौ देयावित्यत आह कर्पूरमदयोरित्यादि, इह तैलकल्के पत्रकल्कात् पत्रकल्कमानमपेक्ष्य कर्पूरमदयोरर्द्धमिह तैले कल्कत्वेन इष्यते तेन तैलकल्करूपतया यावन्मानौ

अथ वातरक्तचिकित्सा।

बाह्यं लेपाभ्यङ्गसेकोपानाहैर्वातशोणितम्।
विरेकास्थापनस्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत्॥
द्वयोर्मुञ्चेदसृक् शृङ्गसूच्यलाबु जलौकसा।
देशाद्देशं व्रजेत् स्राव्यं शिराभिः प्रच्छनेन वा।
अङ्गग्लानौ च न स्राव्यं रूक्षे वातोत्तरे च यत्॥ १॥
अमृतानागरधन्याक-कर्षत्रयेण पाचनं सिद्धम्।
जयति सरक्तं वातं सामं कुष्ठान्यशेषाणि॥ २॥

कर्पूरमदावुक्तौ पत्रकल्के तु तदपि ...गुणौ कर्पूरमदौ देयाविति पत्रकल्क-मानमपि भङ्ग्या कथितं भवति, तेन पत्रकल्के कस्तूर्याः कर्षद्वयम्, कर्पूरस्य तु अष्टरक्तिकाधिका द्वादश माषकाः किंवा कर्ष इति। पत्रकल्क-शब्दस्यार्थमाह पक्वपूत इत्यादि। पूर्वोक्तौ गन्धानां शुद्धिसंस्कारावत्रापि कार्य्यौ तथा तैः पूर्वोक्तमहासुगन्धितैलसाधनद्रव्यैः जिह्वादिभिर्द्विगुणैर्यदि तैलमेतत् साध्यते, तदा इदमेव तैलं लक्ष्मीविलाससंज्ञकञ्च भवतीत्याह प्रागुक्तावित्यादि। पाकार्थमुभयोरपि तैलयोः क्रमात् द्रवद्रव्यमाह पञ्चपत्राम्बुनेत्यादि।—आम्रपत्रं जम्बूपत्रं कपित्थपत्रं बिल्वपत्रं बीजपूरकपत्रम्, एतत्सर्वमष्टगुणं जलं दत्त्वा चार्द्धभा-गावशेषं पचेत्। गन्धवारिणा गन्धोदकेन तच्चोक्तमेव। धूपिताम्बुनेति अगुर्वादि-धूपितजलेनेत्यर्थः॥ १२२॥

इति वातव्याधिचिकित्साविवृतिः।

वातव्याधिविशेषत्वाद्वातरक्तचिकित्सामाह बाह्यमित्यादि।—बाह्यमित्युत्तानं त्वङ्मांसाश्रयमित्यर्थः। गम्भीरन्तु मेदःप्रभृतिधात्वाश्रयं तथा चोक्तं "त्वङ्मांसा-श्रयमुत्तानं गम्भीरन्त्वन्तराश्रयम्" इति। द्वयोरिति उत्तानगम्भीरयोः। देशाद्देशं प्रच्छादात् स्थानान्तरप्रसरणशीलम् अङ्गग्लानाविति कार्श्ये॥ १॥

अमृतेत्यादि।—प्रत्येकमेकं कर्षं गृहीत्वा कर्षत्रयमित्यर्थः॥ २॥

वल्लादन्यङ्गवः क्वाथः पीतो गुग्गुलुसंयुतः।
समीरणसमायुक्तं शोणितं सम्यसाधयेत् ॥ ३ ॥
वासागुडूचीचतुरङ्गुलानामेरण्डतैलेन पिबेत् कषायम्।
क्रमेण सर्वाङ्गजमप्यशेषं जयेदसृग्वातभवं विकारम् ॥४॥
क्षौद्रा मुण्डीतिकाचूर्णं मधुसर्पिःसमायुतम्।
छिन्नाक्षार्धं पिबन् हन्ति वातरक्तं सुदुस्तरम् ॥ ५ ॥
तिसोऽथवा पञ्च गुडूचेन पथ्या।
जग्ध्वा पिबेच्छिन्नरुहाकषायम्।
तद्वातरक्तं शमयत्यदीर्ण-
माजानुसम्भिन्नमपि ध्रुवञ्चम् ॥ ६ ॥
घृतेन वातं सगुडा विबन्धम्
पित्तं सिताक्षा मधुना कफञ्च।
वातासृगुग्रं रुवृतेलमिश्रा
शुण्ठ्यामवातं शमयेद् गुडूची ॥ ७ ॥
गुडूच्याः स्वरसं कल्कं चूर्णं वा क्वाथमेव वा।
प्रभूतकालमासेव्य मुच्यते वातशोणितात् ॥ ८ ॥

यत्नादनीत्यादौ।—पीतो गुग्गुलुसंयुत इति शोधनार्थं प्रायेण गुग्गुलोः कर्षः, शमार्थं वा संशमनार्थन्तु मात्रकचतुष्टयमिति; एवं सर्वत्र ॥ २ ॥

वासेत्यादौ।—चतुरङ्गुलं शोणासूफलम्। सप्तानारसंवादादेकक्वाथा-देवेत्या दिगुणसमैरण्डतैलं प्रदेष्यमित्याहुः ॥ ४ ॥

क्षौद्रेत्यादौ।—मुण्डीतिका मुण्डिरीति ख्याता ॥ ५ ॥

तिसोऽथवेति पुरुषमपेक्ष्य चाक्षतिमोऽगत् तिस्रः पञ्च वा पथ्याः पिष्टा समगुडेन खादेत्; तदनु गुडूच्याः कषायमनुपेयम् ॥ ६ ॥

घृतेनेत्यादि।—षड् योगाः ॥ ७ ॥

गुडूच्याः स्वरसेन क्वाथेन चूर्णेन वा ॥ ८ ॥

दशमूलीशृतं क्षीरं सद्यःशूलनिवारणम् ।
परिषेकोऽनिलप्राये तद्वत् कोष्णेन सर्पिषा ॥ ९ ॥
पटोलकटुकाभीरुत्रिफलामृतसाधितम् ।
क्वाथं पीत्वा जयेज्जन्तुः सदाहं वातशोणितम् ॥ १० ॥
गोधूमचूर्णाजपयो घृतञ्च सच्छागदुग्धो रुबुबीजकल्कः ।
लेपे विधेयं शतधौतसर्पिः सेके पयश्चाविकमेव शस्तम् ॥ ११ ॥
लेपः पिष्टास्तिलास्तद्वद्भृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ १२ ॥
कटुकामृतयष्ट्याह्वशुण्ठीकल्कं समाक्षिकम् ।
गोमूत्रपीतं जयति सकफं वातशोणितम् ॥ १३ ॥
धात्रीहरिद्रामुस्तानां कषायं वा कफाधिके ।
कोकिलाक्षामृताक्वाथे पिबेत् कृष्णां कफाधिके ॥ १४ ॥
पथ्यभोजी त्रिसप्ताहान्मुच्यते वातशोणितात् ।

दशमूलीत्यादौ ।—दशमूलीशृतं क्षीरं परिषेक इति योज्यम्, न तु पेयम् । शूलं वातरक्तप्रदेशे व्यथा । तद्वदिति परिषेकः ॥ ९ ॥

पटोलेत्यादौ ।—कटुका कटुरोहिणी ; अभीरुः शतावरी ; अमृतं गुडूची । छान्दसत्वात् ह्रस्वः अयं योगः पित्तोत्तरे ॥ १० ॥

गोधूमेत्यादि ।—गोधूमचूर्णं छागदुग्धघृताभ्यां सन्धाय कोष्णं कृत्वा, वातोत्तरे लेपः ; शीतं रक्तोत्तरे । वृन्दे तु अस्मिन् योगे घृतं न पठ्यते, तेन घृतं विनाप्ययं योगः । सघृतः पुनरयं चरके पठ्यते, यथा—"वाते सरक्ते सघृतः प्रदेहो गोधूमचूर्णं छगलीपयश्च" इति । उभयमपि प्रमाणं स्मृतिद्वैधवत् ॥ ११ ॥

लेप इत्यादौ ।—तिलान् दुग्धेन पिष्ट्वा ततो भृष्ट्वा पुनर्दुग्धे निर्वापयेदित्यर्थः । वृद्धवाग्भटसंवादात् ; किन्तु स्थौलकभृष्टतिलान् दुग्धे निर्वापितान् । तेनैव दुग्धेन पिष्ट्वा लेप इति व्यवहरन्ति वृद्धाः । तद्वदित्यनेन पूर्वोक्तयोगफलमतिदिश्यते ॥ १२ ॥

कटुकेत्यादि ।—कटुका कटुरोहिणी । एषां चतुर्णां प्रत्येकं द्विमाषकं कल्कीकृत्य चतुर्माषकेण मधुना गोमूत्रपलार्द्धेन च पेयम् ॥ १३ ॥

कफरक्तप्रसमनं कच्छ्वीसर्पनाशनम् ॥
वातरक्तप्रशमनं हृद्यं गुड़घृतं स्मृतम् ॥ १५ ॥
संसर्गेषु यथोद्रेकं मिश्रं वा प्रतिकारयेत् ॥ १६ ॥
सर्वेषु सगुड़ां पथ्यां गुडूचीक्वाथमेव वा।
पिप्पलीवर्द्धमानं वा शीलयेत् सुसमाहितः ॥ १७ ॥

गुडूचीतैलम्—

गुडूचीक्वाथकल्काभ्यां पचेत् तैलं तिलस्य च।
पयसा च समं पक्त्वा भिषङ्मन्देन वह्निना ॥
हन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति दुस्तरम्।
त्वग्दोषं व्रणवीसर्पकण्डूदद्रुविनाशनम् ॥ १८ ॥

नवकार्षिकः—

त्रिफलानिम्बमञ्जिष्ठा वचा कटुकरोहिणी।
वत्सादनी दारुनिशा कषायो नवकार्षिकः ॥
वातरक्तं तथा कुष्ठं पामानं रक्तमण्डलम्।
कुष्ठं कापालिकाकुष्ठं पानादेवापकर्षति ॥
पञ्चरक्तिकमापेण कार्य्योऽयं नवकार्षिकः।
किन्त्वेवं साधिते क्वाथे योग्या मात्रात्र दीयते ॥ १९ ॥

कोकिलावेत्यादौ।—कोकिलाक्षमूलं ग्राह्यम्। हृद्यं गुड़घृतमिति आहारं विहाय गुड़घृतेनैव समभागेन सौहित्यं कर्त्तव्यमित्याहुः। कच्छ्वां दृष्टफलमेतत् ॥१४।१५॥

संसर्गेष्विति। संसर्गजेषु द्वन्द्वजेषु यथोद्रेकमित्येकदोषोल्बणे, मिश्रमिति समकुपिते ॥ १६—१८ ॥

नवकार्षिके दारुनिशा दारुहरिद्रा। पञ्चरक्तिकमापेण मानेन त्रिफलादीनां नव कर्षान् गृहीत्वा अष्टगुणजलेन क्वाथः, किंवा व्यवहारिभिरेव नवकर्षैः क्वाथः कार्य्यः। परन्तु अत्र चायोग्यमात्रापेक्षया अधिकं यद्भवति तत् त्याज्यम्; एतदेवाह

गुडूचीघृतम्—

गुडूचीक्वाथकल्काभ्यां सपयस्कं शृतं घृतम् ।
हन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥ २० ॥

शतावरीघृतम्—

शतावरीकल्कगर्भं रसे तस्याश्चतुर्गुणे ।
क्षीरतुल्यं घृतं पक्वं वातशोणितनाशनम् ॥ २१ ॥

अमृताद्यं घृतम्—

अमृता कधुकं द्राक्षा त्रिफला नागरं बला ।
वासारग्वधवृश्चीर-देवदारुत्रिकण्टकम् ॥
कटुका सवरी कृष्णा काश्मर्य्यस्य फलानि च ।
रास्नाक्षुरकगन्धर्व-वृद्धदारुघनोत्पलैः ॥
कल्कैरेभिः समैः कृत्वा सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ।
धात्रीरसं समं दत्त्वा वारित्रिगुणसंयुतम् ॥
सम्यक्सिद्धन्तु विज्ञाय भाज्य पाने च शस्यते ।
बहुदोषान्वितं वातं रक्तेन सह मूर्च्छितम् ।
उत्तानञ्चापि गम्भीरं त्रिकजङ्घोरुजानुजम् ।
क्रोष्टुशीर्षे महाशूले चामवाते सुदारुणे ॥
वातरोगोपसृष्टस्य वेदनाञ्चातिदुस्तराम् ।
मूत्रकृच्छ्रमुदावर्त्तं प्रमेहं विषमज्वरम् ॥
एतान् सर्वान् निहन्त्याशु वातपित्तकफोद्भवान् ॥
सर्वकालोपयोगेन वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ।

पञ्चरक्तिकमाषेणेत्यादि । अष्टगुणजलदानार्थञ्च वृन्देन कर्षादौ तु पल यावदित्यादि परिभाषा लिखितैव ॥ १९ ॥

गुडूचीघृते क्वाथश्चतुर्गुणः, क्षीरन्तु स्नेहसममिति व्यवहरति ॥ २० ॥

एवं शतावरीघृतम् ॥ २१ ॥

अश्विभ्यां निर्म्मितं श्रेष्ठं घृतमेतदनुत्तमम् ॥ २२ ॥

दशपाकबलातैलम्—

बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरचतुर्गुणम्।
दशपाकं भवेदेतद्वातासृग्वातपित्तजित् ॥
धन्यं पुंसवनञ्चैव नराणां शुक्रवर्द्धनम्।
रेतोयोनिविकारघ्नमेतद्वातविकारनुत् ॥ २३ ॥

गुडूच्यादितैलम्—

गुडूचीक्वाथदुग्धाभ्यां तैलं द्राक्षारसेन वा।
सिद्धं मधुककाश्मर्य्यरसैर्वा वातरक्तनुत् ॥ २४ ॥

अमृतेत्यादौ।—वरी शतावरी तया सह वर्त्तमानेति सवरी। गन्धर्वः एरण्डः, उत्पलं नीलोत्पलम् ॥ २२ ॥

दशपाकबलातैलं बलाक्वाथचतुर्गुणः चतुर्गुणक्षीरसाहचर्य्यात्। तैलमिदं यथोक्तमानेन द्रवेण कल्केन च दश वारान् पक्तव्यम् वीर्य्योत्कर्षार्थम्। अनेन पाकेन स्नेहक्षयोऽप्यत्र नास्ति, क्षीरगतस्नेहेन न्यूनभागपूरणात्। अयञ्च बहुपाकोपदेशः प्रकृतिसमसमवेतव्याध्यभिप्रायेण ज्ञेयः। तेनान्यत्रापि प्रकृतिसमसमवेते व्याधौ तैलादिष्वनुक्तोऽपि बहुधा पाको वीर्य्योत्कर्षार्थं युज्यत एव। विकृतिविषमसमवेते तु यथोद्दिष्टमेव कार्य्यं संयोगशक्तेरचिन्त्यत्वात्। तस्मात् विकृतिविषमसमवेते व्याधिमहिम्ना व्याधिहरमेव भेषजं दीयत इति कृत्वा यथोद्दिष्टमेव कार्य्यम्; प्रकृतिसमसमवेते तु दोषक्षयादेव व्याधिक्षय इति दोषहरमेव भेषजं दीयते इति, दोषप्रत्यनीकतया अनुक्तमपि क्रियत एव। न च दोषहरमेव व्याधिहरमिति वाच्यम्, वातकारिणापि खदिरेण वातिककुष्ठानुपशयप्रसङ्गात्; खदिरं हि वातजनकमपि कुष्ठहरत्वं प्रभावाद्वातिकमपि कुष्ठमुपशमयति, न तु वातम्। किञ्च यदि दोषहरमेव व्याधिहरमिति स्वीक्रियते तदा प्रतिव्याधौ बहुप्रयोगकथनमपि मुनीनां व्यर्थं स्यात्। तत्तद्दोषप्रत्यनीकभेषजगणकथनेनैवान्यथासिद्धेः। तस्माद्व्याधिहरे संयोगस्य प्रधानत्वात् यथोक्तविध्यनुसरणमेव शरणम्। दोषहरे तु वीर्य्योत्कर्षार्थमुक्तोऽनुक्तो वा बहुधा पाकोऽपि दोषप्रत्यनीकतया युक्त एवेत्याहुः। किञ्च बहुवित्तव्ययायाससाध्यत्वात् वैद्यैर्नायमनुगम्यते पन्था इति ॥ २३ ॥

गुडूचीत्यादि।—गुडूचीत्यादि तैलत्रयमकल्कम् ॥ २४ ॥

क्षुद्रकपद्मकतैलम्—

पद्मकोशीरयष्ट्याह्वरजनीलोध्रसाधितम् ।
स्यात् पिष्टैः सर्जमञ्जिष्ठावीराकाकोलिचन्दनैः ।
क्षुद्राकपद्मकमिदं तैलं वातास्रदोषनुत् ॥ २५ ॥

नागबलातैलम्—

शृतां पचेन्नागबलातुलान्तु विभाव्य तैलाढकमत्र दद्यात् ।
अजापयस्तुल्यविमिश्रितन्तु नतस्य यष्टीमधुकस्य कल्कम् ॥
पृथक् पचेत् पञ्चपलं विपक्वं तद्धातरक्तं शमयत्यु दीर्णम् ।
वस्तिप्रदानादिह सप्तरात्रात् पीतं दशाहात् प्रकरोत्यरोगम् ।
तुलाद्रव्ये जलद्रोणो द्रोणे द्रव्यतुला मता ॥ २६ ॥

पिण्डतैलम्—

समधूच्छिष्टमञ्जिष्ठं समर्जरसगारिवम् ।
पिण्डतैलं तदभ्यङ्गाद्धातरक्तक्षतापहम् ॥ २७ ॥

महापिण्डतैलम्—

शारिवा मर्जमञ्जिष्ठा यष्टिसिक्थैः पयोऽन्वितैः ।

क्षुद्राकपद्मकतैलं वीरा क्षीरकाकोली । क्षुद्राकपद्मकं श्लेषमघ्नम् ॥ २५ ॥

नागबलातैलं नागबला गौरवचाकुलिश्रेति ख्याता । अजापयसेत्यत्र नतं तगरपादिका ॥ २६ ॥

मधूच्छिष्टेत्यादि ।—मधूच्छिष्टं मधुसिक्थकम् ; सर्जरसो धूनकः : शारिवा अनन्तमूलम् । जलद्रोण चतुर्गुणम् । पिण्डतैलभाषया चात्र वस्त्रादिपूतमेवैतत् तैलं कर्त्तव्यमित्याहुः । मैत्रेयस्तु पूर्वमेव व्यवहरति, किन्तु चरके समधूच्छिष्टेत्यादेः पूर्वम्, "शारिवालाटके तैलं पादसर्जरसं मतम् । प्रभूते खण्डिते तोये व्यष्टशार्द्धिकम् परम्" इत्युक्तम्, तेन शारिवालाटकसाध्यतैल एव, सर्जरसप्रक्षेपे मधूच्छिष्टादीनां प्रक्षेपादपि पिण्डतैलत्वमनौचित्यं इति चक्रः । जतूकर्णेऽप्युक्तं "क्वाथिते सर्जरसप्रस्थं क्षिपेत् । वस्त्रेण सर्जेन दाहरहितं सिक्थसारलाक्षिकृष्णकसर्जरसैर्युक्तं मथितं वा इति ॥ २७ ॥

तैलं पक्वं विमञ्जिष्ठैरुवोर्वा वातरक्तनुत् ॥ २८ ॥

कैशोरको गुग्गुलुः—

वरमहिषलोचनोदर-सन्निभवर्णस्य गुग्गुलोः प्रस्थम् ।
प्रक्षिप्य तोयराशौ त्रिफलाञ्च यथोक्तपरिमाणाम् ॥
द्वात्रिंशच्छिन्नरुहापलानि देयानि यत्नेन ।
विपचेत् तदप्रमत्तो दर्व्या सङ्घट्टयन् मुहुर्यावत् ॥
अर्द्धक्षयितं तोयं जातं ज्वलनस्य सम्पर्कात् ।
अवतार्य्य वस्त्रपूतं पुनरपि सम्पादयेत् पात्रे ॥
सान्द्रीभूते तस्मिन्नवतार्य्य हिमोपलप्रख्ये ।
त्रिफलाचूर्णार्द्धपलं त्रिकटोश्चूर्णं षड़क्षपरिमाणम् ॥
क्रिमिरिपुचूर्णार्द्धपलं कर्षं कर्षं त्रिवृद्दन्त्योः ।
पलमेकञ्च गुडूच्या दत्त्वा संमूर्च्छ्य यत्नेन ॥
उपयुज्य चानुपानं यूषं तोयं सुगन्धि सलिलेन ।
इच्छाहारविहारी भेषजमुपयुज्य सर्वकालमिदम् ॥
तनुरोधि वातशोणितमेकजमथ द्वन्द्वजं चिरोत्थञ्च ।
जयति स्रुतं परिशुष्कं स्फुटितञ्चाजानुजञ्चापि ॥
व्रणकासकुष्ठगुल्मं श्वयथूदरपाण्डुमेहांश्च ।

अपरपिण्डतैलद्वयमाह शारिवेत्यादि।—यष्टिर्यष्टिमधुकम्। पयश्चतुर्गुणन्तु इह द्रवान्तराभावात्। विमञ्जिष्ठैरित्यादि तु तृतीयं पिण्डतैलम्। विमञ्जिष्ठैः मञ्जिष्ठारहितैः शारिवादिभिः कल्कैरुवोरेरण्डस्य तैलं चतुर्गुणेन पयसा सह पक्वं सत् अपरं पिण्डतैलं भवतीत्यर्थः। विमञ्जिष्ठमिति पाठे क्रियाविशेषणम् ॥ २८ ॥

कैशोरगुग्गुलौ वरमहिषलोचनोदरसन्निभवर्णस्येति लोहितवर्णस्येत्यर्थः; मत्तमहिषलोचनोदरवर्णो हि लोहित एव। त्रिफलाञ्च यथोक्तपरिमाणामिति प्रत्येकं प्रस्थमानाम्। छिन्नरुहा गुडूची तस्या द्वात्रिंशत् पलानि। एवं मिलित्वा षण्णवतिः पलानि क्वाथ्यानि। अत्र हि द्रवद्वैगुण्यात् उत्सर्गसिद्धं जलं दीयमानं षण्णवतिशरावपरिमितं भवति। षण्णवतिशरावैश्च षड़ाढ़का भवन्ति। एतत् सर्वमभि-

मन्दाग्निञ्च विबन्धं प्रमेहपीड़कांश्च नाशयत्याशु ॥
सततं निषेव्यमाणः कालवशाद्धन्ति सर्वगदान् ।
अभिभूय जरादोषं याति हि कैशोरकं रूपम् ॥
प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थो जलं तत्र षड़ाढकम् ।
गुड़वद्गुग्गुलोः पाकः सबन्धस्तु विशेषतः ॥ २९ ॥

अमृतागुग्गुलुः—

प्रस्थमेकं गुडूच्यास्तु अर्द्धप्रस्थञ्च गुग्गुलोः ।
प्रत्येकं त्रिफलायाश्च तत्प्रमाणं विनिर्द्दिशेत् ॥
सर्वमेकत्र संक्षुद्य साधयेत् त्वर्म्मणेऽम्भसि ।
पादशेषं परिस्राव्य पुनरग्नावधिश्रयेत् ॥
तावत् पचेत् कषायं तं यावत् सान्द्रत्वमागतम् ।

धाद वक्ष्यति प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थ इत्यादि ।—अन्ये त्वाहुः त्रिफलाञ्च यथोक्तपरिमाणमिति मिलित्वा प्रस्थमानां समुदायप्रधानत्वात्, निर्देशस्य । तेन गुग्गुलुप्रभृतीनि क्वाथ्यानि मिलित्वा चतुःषष्टिपलानि भवन्ति ; तत्र चोत्सर्गसिद्धं जलं चतुःषष्टिशरावमेव, चतुःषष्टिशरावैश्च द्रोणो भवति ; तेन तोयराशिशब्देनात्र द्रोण एव बोध्य इति । अत्र गुग्गुलुः पुटकं बध्वा अपरैः क्वाथ्यैः सह तोयराशौ क्वथनीयः । पश्चात् गुग्गुलुं विहाय क्वाथं त्यक्त्वा सिद्धे तदुत्क्वाथे पुनस्तं गुग्गुलुं सम्मिश्र्य पाचनीयं यावत् घनीभवति, दर्वीप्रलेपेऽवतार्य्य त्रिफलादिचूर्णं प्रक्षिपेदिति । ये तु गुग्गुलुं विहाय क्वाथं कृत्वा पश्चात् सिद्धे कटुत्क्वाथे गुग्गुलुं गोलयन्ति, तन्न युक्तं, गुग्गुलोः क्वाथत्वेनोक्तत्वात् । एवं वक्ष्यमाणामृताख्यगुग्गुलावपि द्रष्टव्यम् । हिमोपलप्रख्य इति हिमशिलावत् शीते । अत्र चैत्यमेव शक्त्युत्कर्षः वचनाद्व्रीयते । अन्यत्र तु कोष्ठ एव चूर्णानां दानं दृश्यते । अत्र त्रिफलाचूर्णार्द्धपलं मिलित्वैव युज्यते, मानप्रधानत्वात् निर्देशस्य ; प्रत्येकन्तु व्यवहरन्ति । त्रिकटीचूर्णं षड्घपरिमाणमिति मिलित्वा । क्रिमिरिपुर्विडङ्गः । पूर्वं तोयमित्यादौ वाशब्दो बोध्यः । कैशोरकं रूपमिति किशोरो यौवनोन्मुखोऽश्वशावकः ॥ २९ ॥

अमृताख्यगुग्गुलौ तत्प्रमाणमिति प्रस्थार्द्धम् । व्योषस्यार्द्धपलमिति मृत्प्रत्येक ;

दन्तीव्योषविड़ङ्गानि गुडूचीत्रिफलात्वचः ॥
ततश्चार्द्धपलं पूतं गृह्णीयाच्च प्रति प्रति।
कर्षन्तु त्रिवृतायास्तु सर्वमेकत्र कारयेत् ॥
तस्मिन् सुसिद्धं विज्ञाय कवोष्णे प्रक्षिपेद् बुधः।
ततश्चाग्निबलं ज्ञात्वा तस्य मात्रां प्रदापयेत् ॥
वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्यग्निसादनम्।
दुष्टव्रणप्रमेहांश्च सामवातं भगन्दरम् ॥
नाड्याढ्यवातश्वयथून् सर्वानेतान् व्यपोहति।
अश्विभ्यां निर्म्मितः पूर्वममृताख्यो हि गुग्गुलुः।
अर्द्धप्रस्थं त्रिफलायाः प्रत्येकमिह गृह्यते ॥ ३० ॥

पुनर्नवागुग्गुलुः—

अमृतायाश्च द्विप्रस्थं प्रस्थमेकञ्च गुग्गुलोः।
प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं वर्षाभूप्रस्थमेव च ॥
सर्वमेतच्च संक्षुद्य क्वाथयेन्नल्वणेऽम्भसि।
पुनः पचेत् पादशेषं यावत् सान्द्रत्वमागतम् ॥
दन्तीचित्रकमूलानां कणाविश्वफलत्रिकम्।
गुडुचीत्वग्विड़ङ्गानां प्रत्येकार्द्धपलोन्मितम् ॥
त्रिवृताकर्षमेकन्तु सर्वमेकत्र चूर्णयेत्।
सिद्धे चोष्णे क्षिपेत् तत्र अमृतागुग्गुलोः परम् ॥
यथा चाग्निबलं खादेदम्लपित्ती विशेषतः।
वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्यग्निसादनम् ॥

त्रिफलात्वच इति निरस्थित्रिफलायाः प्रत्येकमर्द्धपलम्। तत्प्रमाणमिति पदस्यार्थ-माह अर्द्धप्रस्थं त्रिफलाया इत्यादि ॥ ३० ॥

पुनर्नवागुग्गुलौ त्वक् गुड़त्वक्। अमृतागुग्गुलोः परमित्यनन्तरं मात्रामिति शेषः, तेनपरमित्यनन्तरममृतागुग्गुलोर्मात्रां यथावह्निबलं खादेदित्यर्थः। अम- -

दुष्टव्रणप्रमेहांश्च सामवातं भगन्दरम्।
नाद्याव्यवातं श्वयथून् हन्यात् सर्वामयानयम्॥
अश्विभ्यां निर्म्मितो ह्येषोऽमृताख्यो गुग्गुलुः पुरा॥ ३१॥

योगसारामृतः—

शतावरी नागबला वृद्धदारकमुच्चटा।
पुनर्नवामृता कृष्णा वाजिगन्धा त्रिकण्टकम्॥
पृथग्दशपलान्येषां श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत्।
तदर्द्धशर्करायुक्तं चूर्णं सम्मर्द्दयेद् बुधः॥
स्थापयेत् सुदृढ़े भाण्डे मध्वर्द्धाढ़कसंयुतम्।
घृतप्रस्थेन चालोड्य त्रिसुगन्धिपलेन तु॥
तं खादेदिष्टचेष्टात्मा यथावह्निबलं नरः।
वातरक्तं क्षयं कुष्ठं कार्श्यं पित्तास्रसम्भवम्॥
वातपित्तकफोत्थांश्च रोगानन्यांश्च तद्विधान्।
हत्वा करोति पुरुषं वलीपलितवर्जितम्॥
योगसारामृतं नाम लक्ष्मीकान्तिविवर्द्धनम्॥ ३२॥
दिवास्वप्नाग्निसन्तापं व्यायामं मैथुनं तथा॥
कटूष्णगुर्वभिष्यन्दिलवणाम्लानि वर्जयेत्॥ ३३॥

वृहद्गुडूचीतैलम्—

तुलां पचेज्जलद्रोणे गुडूच्याः पादशेषितम्।
क्षीरद्रोणञ्च ताभ्यान्तु पचेत् तैलाढ़कं शनैः॥
कल्कैर्मधुकमञ्जिष्ठा जीवनीयगणस्तथा।
कुष्ठैलागुरुमृद्वीका मांसी व्याघ्रीनखं नखी॥
हरेणु स्राविणी व्योषं शताह्वा भृङ्गशारिवे।

गुग्गुलुः पुरेति अमृतनिर्मितत्वादमृताख्यः। यद्यप्यमृतायोगादमृताख्यगुग्गुलुस्तथापि पुनर्नवायोगात् पुनर्नवागुग्गुलुरिति नामान्तरं, पूर्वोक्तामृताख्यगुग्गुलोर्व्यवच्छेदार्थं वा॥ ३१॥

त्वक्पत्रे वचविक्रान्ता खिरा चामलकी तथा ॥
नतं केशरकीवेर-पद्मकोत्पलचन्दनैः।
सिद्धं कर्षसमैर्भागं पानाभ्यङ्गानुवासने ॥
परं वातास्रजान् हन्ति सर्वजानन्तरस्थितान्।
धन्यं पुंसवनं स्त्रीणां गर्भदं वातपित्तनुत्।
स्वेदकण्डूरुजापामा-शिरःकम्पार्दितामयान्।
हन्याद्व्रणक्षतान् दोषान् गुडूचीतैलमुत्तमम् ॥ ३४ ॥

इति वातरक्तचिकित्सा ॥

अथोरुस्तम्भ-चिकित्सा।

स्नेषणः क्षपणं यत् स्याच्च मारुतकोपनम्।
तत् सर्वं सर्वदा कार्यं मूरुस्तम्भस्य भेषजम् ॥ १ ॥
न तस्य स्नेहनं कार्यं न वस्तिर्न विरेचनम्।
सर्वो रूक्षः क्रमः कार्यस्तत्रादौ कफनाशनः ॥
पश्चाद्वातविनाशाय क्षतघ्नः कार्यः क्रियाक्रमः ॥ २ ॥
गिलाजतुं गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथ नागरम्।

धागसारमते तदर्दमर्करायुन्नमिति समुदितपूर्वार्दमाना मर्करा। विसुगन्धि-; मनेनेति प्रत्येकम् ॥ ३२—३४ ॥

इति वातरक्तचिकित्साविवृतिः।

यावृतवातजन्यत्वसामान्याद्वातरक्तानन्तरमूरुस्तम्भचिकित्सामाह स्नेषण इत्यादि। —एवंविधस्य भेषजमरिष्टादि ॥ १ ॥

ऊरुस्तम्भे स्नेहनादिनिषेधमाह न तस्येत्यादि।—स्नेहनमिति पानाभ्यङ्गाभ्यां ; किंवा स्नेहनमिति बस्तिकर्मविशेषणं, तेनानुवासनमित्यर्थः। विरेचनशब्देनात्र शमनमपि बोध्यम्, ऊरुस्तम्भे शमनस्यापि निषिद्धत्वात् ॥ २ ॥

जरस्तम्भे पिबेन्मूत्रैर्दशमूलीरसेन वा ॥ ३ ॥
भल्लातकास्थितामुण्ठीदारुपथ्यापुनर्नवाः।
पञ्चमूलीद्वयोन्मिश्रा जरस्तम्भनिबर्हणाः ॥
पिप्पलीपिप्पली-मूलभल्लातकाथ एव वा।
कल्को वा समधु देयो जरः निबर्हणः ॥ ४ ॥
त्रिफलाचव्यकटुकं ग्रन्थिकं मधुना लिहेत्।
जरस्तम्भविनाशाय पुरं मूत्रेण वा पिबेत् ॥ ५ ॥
लिह्याद्वा त्रिफलाचूर्णं क्षौद्रेण कटुकायुतम्।
सुखाम्बुना पिबेद्वापि चूर्णं षड्धरणं नरः ॥ ६ ॥
पिप्पलीवर्द्धमानं वा माक्षिकेण गुडेन वा।
जरस्तम्भे प्रशंसन्ति गण्डीरारिष्टमेव वा ॥ ७ ॥

शिलाजतुमित्यादि।—शिलाजतु शोधितमेवोपयोज्यम्। प्रत्येकं शिलाजत्वादीना गोमूत्रेण दशमूलीक्वाथेन वा पानम् ॥ २ ॥

भल्लातकेत्यादि। भल्लातकादिभिर्दशमूलाक्षैर्मिलित्वा क्वाथ इत्यादृतः। पिप्पलीत्यादि।—पिप्पल्यादीनां चतुर्णां क्वाथो वा देयः; पिप्पल्यादीनां कल्क इति चूर्णं मधुसहितं वा चवलेहरूपतया देयं, किंवा पिप्पल्यादीनां चूर्णं पानयोग्यं मधु दत्त्वा पेयम् ॥ ४ ॥

त्रिफलेत्यादि।—कटुकं त्रिकटुकम्। पुरं मूत्रेण पिबेदिति। यद्यप्ययं योगः शिलाजतुं गुग्गुलुं चेत्यादिना पूर्वमेवोक्तस्तथापि सम्पूर्णौकानुरोधात् पुनरत्रोक्तः। कटुकायुतमिति त्रिकटुकयुतं कटुरोहिणीयुक्तं वा। षड्धरणं मात्राव्याधानुक्तम्। यद्यपि षड्धरणं पिबेदित्यत्रावतैव सुखाम्बुना इति लभ्यते, उक्तौषधैश्च षड्धरणपानस्य पूर्वमुक्तत्वात्, तथाप्यत्रत्यौषधाद्यैश्च पानमदानिरासार्थमत्रोक्तं भवति। पिप्पलीवर्द्धमानं वेति पिप्पलीवर्द्धमानगणियमक्रमेण पिप्पलीं वर्द्धयित्वा चूर्णयित्वा मधुना गुडेन वा सहोपयुञ्जीत। गण्डीरारिष्टमेवेति गण्डीरः शलटः, स तु व्यत्ययो बाह्यः तीक्ष्णत्वात्; तस्यारिष्टः सन्धानं; तच्च गण्डीरशलटपत्रं शलटीपत्रं वा पादावशेषं तस्मिन् गुडतुल्यमक्षाभ्यं धातकीपुष्पप्रक्षिप्तं कृत्वा सन्धानीयम्, इंपदत्वं यदा भवति तदोपयोज्यम्। किंवा अरिष्टो सिद्धः। जलदन्तिपयोपयुक्तनागरौषेण मधुना गुडेन वा सहोपयोज्यम् ॥ ५—७ ॥

पथ्याभयाग्निदारूणां समधुः स्यात्कुरुग्रहे।
कल्को दिह्याच्च मूत्राढ्यैः करञ्जफलसर्षपैः॥ ८॥
क्षौद्रसर्षपवल्लीकमृत्तिकासंयुतं भिषक्।
गाढ़मुत्सादनं कुर्य्यात्कुरुस्तम्भे सलेपनम्॥ ९॥
कफक्षयार्थं व्यायामेष्वेनं भक्ष्येषु योजयेत्।
स्थानाच्चाक्रामयेत् कक्षं प्रतिस्रोतो नदीं तरेत्॥ १०॥

अष्टकट्वरं तैलम्—

पलाभ्यां पिप्पलीमूल-नागरादष्टकट्वरः।
तैलप्रस्थः समो दध्ना कटभ्रंशुरुग्रहापहः।
अष्टकट्वरतैलेऽग्निं स्तैलं सार्षपमित्यते॥ ११॥

कुष्ठाद्यं तैलम्—

कुष्ठश्रीवेष्टकोदीच्यं सरलं दारु केशरम्।
अगरुस्थागरुश्चा च तैलं तैः सार्षपं पचेत्।
सक्षौद्रं मात्रया तच्चादुरुस्तम्भार्दितः पिबेत्॥ १२॥

पथ्येत्यादि।—समधुः कल्कः पेय इति योज्यम्। दिह्यादित्यादि सर्षपैरित्यन्त एको योगः॥ ८॥

स्यादनुद्वर्त्तनम्। स्थानात्नीत्यत्र चकारोऽयात्; स्थानान्नीतिपाठे स एवार्थः। त्वमिति प्रातः, नौरणमित्यत्र॥ ९॥ १०॥

अष्टकट्वरतैले पलाभ्यामिति पिप्पलीमूलनागरादिति पिप्पलीमूलनागरयोः मिलिता पलद्वयं मानमवगन्तव्यं निर्देशस्य। चक्षोऽपि पिप्पल्यादिसमुदायात् पलाभ्यामित्याह। इहापि पिप्पलीमूलनागरयोः प्रत्येकमेकपलमित्युक्तम्; मिश्रितस्तु प्रत्येकं पलद्वयम्, अन्यथा चक्रदत्तोक्तमलीयस्त्वं स्यादित्याह। अष्टकट्वरमिति अष्टगुणं कट्वरं सर्वं तदधिकारो यत्र॥ ११॥

कुष्ठेत्यादि।—चतुर्गुणजलेन पाकः। श्रीवेष्टकः गन्धाबिरोजा, अगरुश्चा चेतयमानी। सक्षौद्रमिति प्रत्येकविषया; अयञ्च क्षौद्रविधिरन्यत्रापि द्रष्टव्यः, उक्तं हि चरके—"घृतानां मातलीयत्वेनिद्रानाशादिपूर्वकः। सक्षौद्रक्षीरसक्त

सैन्धवाद्यं हितं तैलं वर्षाभ्वमृतगुग्गुलुः ॥ १३ ॥

इत्यूरुस्तम्भ-चिकित्सा ॥

अथामवात-चिकित्सा ।

लङ्घनं स्वेदनं तिक्तं दीपनानि कटूनि च ।
विरेचनं स्नेहपानं वस्तयश्चाममारुते ॥
सैन्धवाद्येनानुवास्य क्षारवस्तिः प्रशस्यते ॥ १ ॥
आमवाते पञ्चकोलसिद्धं पानान्नमिष्यते ।
रूक्षः स्वेदः प्रकर्त्तव्यो वालुकापुटकैस्तथा ॥ २ ॥
शटी शुण्ठ्यभया चोग्रा देवाह्वातिविषामृता ।
कषायमामवातस्य पाचनं रूक्षभोजनम् ॥ ३ ॥
शटीविश्वौषधीकल्कं वर्षाभूक्वाथसंयुतम् ।

कार्य्यो वातामयापहः ।" इति सैन्धवाद्यमित्यादौ ।—सैन्धवाद्यं तैलं वातव्याधावुक्तम्, पुनर्नवागुग्गुलुरमृतागुग्गुलुश्च वातरक्ते चोक्तः ॥ १२ । १३ ॥

इत्यूरुस्तम्भचिकित्सा-विवृतिः ॥

सामवातजन्यत्व-सामान्यादूरुस्तम्भानन्तरमामवात-चिकित्सामाह लङ्घनमित्यादि ।—विरेचनन्तु महेश्वरपेत्रिकायां विशेषेणोक्तम् ; उक्तं हि—"त्रिवृत्सैन्धवशुण्ठीनामारनालेन चूर्णितम् । पीत्वा विरेचयेज्जन्तुमामवातहरं परम् । सप्ताहञ्च त्रिवृच्चूर्णं त्रिवृत्क्वाथेन भावितम् । काञ्जिकेन तु तत् पीतं रेचनञ्चामवातिनाम्" इति । तत् सर्वमत्र बोध्यम् । स्नेहपानमिति लङ्घनादिभिरामक्षये जाते तदनन्तरं रूक्षस्य वायोः प्रशमनार्थं स्नेहपानं किंवा स्नेहशब्देनात्र विरेचकतया एरण्डतैलं बोध्यम् । वस्तय इति शोधनवस्तयः । रूक्षः स्वेद इति रूक्षस्वेदः तन्त्रान्तरोक्तः यथा—"कार्पासास्थिकुलत्थिकातिल-यवैरेरण्डमूलातसी-वर्षाभूशणशिग्रुकाञ्जिकयुतैरेकीकृतैर्वा पृथक् । स्वेदः स्यादथ कूर्परोदरशिरःस्फिक्पाणिपादाङ्गुलियोवास्कन्धकटीरुजो विजयते सामाः समस्ता रुजः" इति ॥ १—३ ॥

सप्तरात्रं पिबेज्जन्तुरामवातविनाशनम् ॥ ४ ॥

रास्नादशमूलकम्—

दशमूलामृतैरण्ड-रास्नानागरदारुभिः।
क्वाथो रुबूकतैलेन सामं हन्त्यनिलं गुरुम् ॥ ५ ॥
दशमूलीकषायेण पिबेद्वा नागराम्भसा।
कुक्षिवस्तिकटीशूले तैलमेरण्डसम्भवम् ॥ ६ ॥

रास्नापञ्चकम्—

रास्नां गुडूचीमेरण्डं देवदारु महौषधम्।
पिबेत् सर्वाङ्गिके वाते सामे सन्ध्यस्थिमज्जगे ॥ ७ ॥

रास्नासप्तकम्—

रास्नामृतारग्वधदेवदारु त्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम्।
क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥ ८ ॥
शुण्ठीगोक्षुरकक्वाथः प्रातः प्रातर्निषेवितः।
सामवाते कटीशूले पाचनो रुक्प्रणाशनः ॥ ९ ॥
आमवाते कणायुक्तं दशमूलीजलं पिबेत्।
खादेद्वाप्यभयाविश्वं गुडूचीं नागरेण वा ॥ १० ॥

शटीत्यादौ।—उग्रा वचा। ४ ॥

रास्ना दशमूलेत्यादौ रुबूकतैलेनेति शोधनार्थम् एरण्डतैलस्य कर्षः समधिको वा। शमनार्थं पुनः षड्ष्टौ माषका इति ॥ ५। ६ ॥

रास्नापञ्चके पिबेदिति क्वाथरूपतया। अत्र योगे तथा वक्ष्यमाण-रास्नासप्तकेऽपि यदि विरेकश्चिकीर्षितो भवति, तदा एरण्डतैलप्रक्षेप्यमिति वदन्ति ॥ ७। ८ ॥

शुण्ठीगोक्षुरकक्वाथ इत्यादि।—अत्र शुण्ठ्या भागमेकम्, गोक्षुरस्य भागत्रयं गृह्णन्ति, कोष्ठभेदे कर्त्तव्ये यवक्षारमप्यत्र प्रक्षिपन्ति ॥ ९ ॥

अभयाविश्वमिति हरीतकीचूर्णं मा २, शुण्ठीचूर्णं मा २, पिष्ट्वा खाद्यं तप्तजल-मनुपेयम्। गुडूचीं नागरेण वा इति क्वाथेन व्यवहारः। केचित्तु पिष्ट्वा उष्णो-दकेन भक्षयन्ति ॥ १० ॥

एरण्डतैलसंयुक्तां हरीतकीं भक्षयेन्नरो विधिवत्।
आमानिलार्तियुक्तो गृध्रसी-वृद्ध्यर्दितो नित्यम्॥ ११॥
कर्षं नागरचूर्णस्य काञ्जिकेन पिबेत् सदा।
आमवातप्रशमनं कफवातहरं परम्॥ १२॥
पञ्चकोलकचूर्णञ्च पिबेदुष्णेन वारिणा।
मन्दाग्निशूलगुल्माम-कफारोचकनाशनम्॥ १३॥
अमृतानागरगोक्षुरमुण्डितिकावरुणकैः कृतं चूर्णम्।
मस्त्वारनालपीतमामानिलनाशनं ख्यातम्॥ १४॥

वैश्वानरं चूर्णम्—

मणिमन्थस्य द्वौ भागौ यमान्यास्तद्वदेव तु।
भागास्त्रयोऽजमोदाया नागराद्भागपञ्चकम्॥
दश द्वौ च हरीतक्याः श्लक्ष्णचूर्णीकृताः शुभाः।
मस्त्वारनालतक्रेण सर्पिषोष्णोदकेन वा॥
पीतं जयत्यामवातं गुल्मं हृद्वस्तिजान् गदान्।
प्लीहानं हन्ति शूलादीनानाहं गुदजानि च॥
विबन्धं जाठरान् रोगांस्तथा वै हस्तपादजान्।
वातानुलोमनमिदं चूर्णं वैश्वानरं स्मृतम्॥ १५॥

एरण्डेत्यादि।—हरीतकीचूर्णस्यैरण्डतैलेनावलेहः॥ ११॥

कर्षं नागरचूर्णस्येत्यादि।—शुण्ठीचूर्णलवणयुक्तस्य काञ्जिकस्य मद्येन सहोपयोगः प्रचरति॥ १२॥

पञ्चकोलेत्यादि।—समभागपञ्चकोलचूर्णं माषकाष्टकमुष्णजलेन पेयम्॥ १३॥

अमृतेत्यादौ।—वरुणं वरुणमूलम्॥ १४॥

वैश्वानरचूर्णमाह माणिमन्थस्येत्यादि।—माणिमन्थं सैन्धवम्। यमान्यास्तद्वदिति भागद्वयम्। भागास्त्रयोऽजमोदाया इति अजमोदा यमानी, तेन पञ्चभागो यमाण्या एव; एके यमानीस्थाने यवक्षारं पठन्ति; केचिद्वनयमानीत्युपन्यस्य यमान्यां भागद्वयं

अलम्बुषाद्यं चूर्णम्—

क्षलम्बुषां गोक्षुरकं गुडूचीं वृद्धदारकम्।
पिप्पलीं त्रिवृतां मुस्तं वरुणं सपुनर्नवम्॥
त्रिफलां नागरञ्चैव श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत्।
मस्त्वारनालतक्रेण पयोमांसरसेन वा॥
आमवातं निहन्त्याशु श्वयथुं सन्धिसंस्थितम्।
प्लीहगुल्मोदरानाह दुर्नामानि विनाशयेत्॥
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं तेजोवृद्धिं बलं तथा।
वातरोगान् जयत्येष सन्धिमज्जगतानपि॥ १६॥

शतपुष्पाद्यं चूर्णम्—

शतपुष्पा विड़ङ्गञ्च सैन्धवं मरिचं समम्।
चूर्णमुष्णाम्बुना पीतमग्निसन्दीपनं परम्॥ १७॥

हिङ्गाद्यं चूर्णम्—

हिङ्गु चव्यं विड़ं शुण्ठी कृष्णाजाजी सपौष्करम्।
भागोत्तरमिदं चूर्णं पीतं वातामजिद्भवेत्॥ १८॥

योगराजगुग्गुलुः—

चित्रकं पिप्पलीमूलं यमानीं कारवीं तथा।

प्रयच्छन्ति; [अन्ये त्वजमोदया वनयमानीं गृह्णन्ति; किन्त्वन्तःपरिमार्जने यमान्येव युक्ता। दश द्वौ चेति द्वादशभाग इत्यर्थः॥ १५॥

अलम्बुषामित्यादि।—अलम्बुषा मुण्डितिका; वृद्धदारकं वृद्धदारकमूलम्; वरुणं वरुणमूलम्॥ १६॥

शतपुष्पेत्यादि स्पष्टम्॥ १७॥

हिङ्गुचव्यमित्यादौ।—कृष्णा पिप्पली। अजाजी सितजीरकमिति निश्चलः, कृष्णजाजी कृष्णजीरकमिति वृन्दटिप्पनी। भागोत्तरमिति यथोत्तरं एकभागपरिवृद्धम्। पीतमिति उष्णाम्बुना॥ १८॥

विड़ङ्गान्यजमोदाश्च जीरकं सुरदारु च ॥
चव्यैला सैन्धवं कुष्ठं रास्नागोक्षुरधान्यकम् ।
त्रिफलामुस्तकं व्योषं त्वगुशीरं यवाग्रजम् ॥
तालीशपत्रं पत्रञ्च श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।
यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम् ॥
सम्मर्द्य सर्पिषा गाढ़ं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारवानपि ॥
योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।
आमवाताढ्यवातादीन् क्रिमिदुष्टव्रणानपि ॥
प्लीहगुल्मोदरानाह-दुर्नामानि विनाशयेत् ॥
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं तेजोवृद्धिं बलं तथा ।
वातरोगान् जयत्येष सन्धिमज्जगतानपि ॥ १९ ॥

सिंहनादगुग्गुलुः—

पलत्रयं कषायस्य त्रिफलायाः सुचूर्णितम् ।
सौगन्धिकपलञ्चैकं कौशिकस्य पलं तथा ॥
कुड़वं चित्रतैलस्य सर्वमादाय यत्नतः ।
पाचयेत् पाकविद्वैद्यः पात्रे लौहमये दृढ़े ॥
हन्ति वातं तथा पित्तं श्लेष्माणं खञ्जपङ्गुताम् ।

योगराजगुग्गुलौ कारवी कृष्णजीरकम्; अजमोदा यमानी, अन्तःपरिमार्जनत्वात्. एवमन्यत्रापि । सम्मर्द्य सर्पिषा गाढ़मिति प्रथम तावत् घृतं दत्त्वा केवलो गुग्गुलुः-पेषणीयः, पश्चादल्पमल्पं चूर्णं दत्त्वा पेषणीयः । सम्यक् चूर्णमिलने तु स्निग्धभाण्डे निधेयः । मर्दनार्थं घृतमानञ्चात्र यावता चूर्णं मिलित भवति; अन्ये तु गुग्गुलोरर्द्धमानमित्याहुः । ततो मात्रां प्रयुञ्जीत इति, षड़ष्टमाषकरूपाम् । उष्णाम्बुकाञ्जिकाद्यनुपेयमित्याहुः ॥ १९ ॥

पलत्रयमित्यादि ।—त्रिफलायाः क्वाथस्य पलत्रयं प्रत्येकम् । सुचूर्णितमिति सौगन्धिकपलमित्यनेन सम्बध्यते । सौगन्धिकमिति गन्धकम्, तच्च शोधितं ग्राह्यम् ।

श्वासं सुदुर्जयं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा ॥
कुष्ठानि वातरक्तानि गुल्मशूलोदराणि च।
आमवातं जयेदेतदपि वैद्यविवर्जितम् ॥
एतदभ्यासयोगेन जरापलितनाशनम्।
सर्पिस्तैलरसोपेतमश्नीयाच्छालियष्टिकम् ॥
सिंहनाद इति ख्यातो रोगवारणदर्पहा।
वह्निवृद्धिकरः पुंसां भाषितो दण्डपाणिना ॥ २० ॥

बृहत्सिंहनादगुग्गुलुः—

पिण्डितां गुग्गुलोर्माणीं कटुतैलपलाष्टके।
प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थौ सार्द्धद्रोणे जले पचेत् ॥
पादशेषे च पूतञ्च पुनरग्नावधिश्रयेत्।
त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विड़ङ्गामरदारु च ॥
गुडूच्यग्नित्रिवृद्दन्तीचवीशूरणमानकम्।
पारदं गन्धकञ्चैव प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम् ॥
सहस्रकाकनफलं सिद्धे सञ्चूर्ण्य निक्षिपेत् ॥
ततो माषद्वयं जग्ध्वा पिबेत् तप्तजलादिकम् ॥ २१ ॥

अलम्बुषाद्यं चूर्णम्—

अलम्बुषागोक्षुरक-त्रिफलानागरामृताः।

कौशिकस्येति गुग्गुलोः। चित्रकतैलमित्येरण्डतैलम्, कुड़वमित्यष्टौ पलानि; अन्ये तु तैलस्य बहुलत्वेन पाको दुर्ग्रहः स्यात् इति कृत्वा अकृतद्वैगुण्यमेवात्र कुड़वं गृह्णन्ति। त्रिफला प्रत्येकं पल १, कर्ष २; क्वाथार्थजल शराव ४, पल ४; शेष श १, पल १; शोधितगन्धकचूर्णं पल १, एरण्डतैल पल ८। एरण्डतैलं दत्त्वा गन्धकचूर्णेन सह गुग्गुलुः पेषणीयः; तदनु त्रिफलारसेनालोड्य लौहपात्रे पक्तव्यम्, मनाक् तैलनिःसरणे सति सम्यक् पाको ज्ञेयः। प्रथमतो माषकद्वयं, अष्टौ माषकान् यावत् खाद्यम् ॥ २० । २१ ॥

अलम्बुषाद्यचूर्णे यथोत्तरं भागवृद्धेरिति यद्युत् परं तत्तदेकभागवर्द्धितमित्यर्थः।

यथोत्तरं भागवृद्ध्या श्यामाचूर्णञ्च तत्समम् ॥
पिबेन्मस्तुसुरातक्र-काञ्जिकोष्णोदकेन वा ।
पीतं जयत्यामवातं सशोथं वातशोणितम् ।
त्रिकजानूरुसन्धिस्थं ज्वरारोचकनाशनम् ॥
पथ्याक्षधात्र्यस्त्रिफला भागवृद्धावयं क्रमः ॥ २२ ॥
पथ्याविश्वयमानीभिस्तुल्याभिश्चूर्णितं पिबेत् ।
तक्रेणोष्णोदकेनापि अथवा काञ्जिकेन वा ।
आमवातं निहन्त्याशु शोथं मन्दाग्नितामपि ॥ २३ ॥

बृहत्सैन्धवाद्यं तैलम्—

सैन्धवं त्रिफला रास्ना पिप्पली गजपिप्पली ।
सर्जिका मरिचं कुष्ठं शुण्ठी सौवर्चलं विड़म् ॥
यमान्यौ पुष्कराजाजी मधुकं शतपुष्पिका ।
पलार्द्धिकैः पचेदेतैः प्रस्थमेरण्डतैलतः ॥
प्रस्थाम्बु शतपुष्पायाः प्रत्येकं मस्तुकाञ्जिके ।
दद्याद् द्विगुणिते पानवस्त्यभ्यङ्गप्रयोजितम् ॥
आमवातहरं श्रेष्ठं सर्ववातघ्नमग्निदम् ।
कटीजानूरुसन्धिस्थे पार्श्वहृद्वङ्क्षणाश्रये ।
शस्तं वातान्त्रवृद्धौ च सैन्धवाद्यमिदं महत् ॥ २४ ॥

अजमोदाद्यवटकः—

अजमोदामरिचपिप्पलिविड़ङ्गसुरदारुचित्रकशताह्वाः

श्यामा वृद्धदारकः, तत्समममिति मिलितचूर्णसमम् । त्रिफलाया येन क्रमेण भागवृद्धि कुर्य्यात् तं क्रममाह पथ्याक्षधात्र्य इत्यादि अयमेव क्रमो वृद्धवैद्यव्यवहारसिद्धो वृन्देनापि लिखितः ॥ २२ ॥

पथ्येत्यादौ ।—चूर्णितमिति भावे क्तः, तेन पथ्यादिभिः कृतं चूर्णं पिबेदित्यर्थः ॥ २३ । २४ ॥

सैन्धवपिप्पलिमूलं भागा नवकस्य पलिकाः स्युः ॥
शुण्ठी दशपलिका स्यात् पलानि तावन्ति वृहदारस्य।
पथ्यापञ्चपलानि सर्वमेकत्र कारयेच्चूर्णम् ॥
समगुड़वटकान् खादतचूर्णं वाप्युष्णवारिणा पिबतः।
नश्यन्त्यामानिलजाः सर्वरोगाः सुकष्टास्तु ॥
विसूचिकाप्रतितूणीहृद्रोगाश्च घटप्रसो चोग्रा।
कटिवस्तिगुदस्फुटनञ्चैवाक्षिणश्चयोस्तीव्रम् ॥
क्षयथुस्तथाङ्गसन्धिषु ये चान्येऽप्यामवातसम्भूताः।
सर्वे प्रयान्ति नाशं तम इव सूर्यांशुविध्वस्तम् ॥ २५ ॥

शुण्ठीघृतम्—नागरक्वाथकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
चतुर्गुणेन तेनाथ केवलेनोदकेन वा ॥
वातस्रैष्मप्रशमनमग्निसन्दीपनं परम्।
नागरं घृतमित्युक्तं कव्यामशूलनाशनम्॥ २६ ॥

गुडूचीघृतम्—अमृतायाः कषायेण कल्केन च-मधौषधात्।
मृद्वग्निना घृतं प्रस्थं वातरक्तहरं परम् ॥
आमवाताढ्यवातादीन् क्रिमिदुष्टव्रणानपि।
अर्शांसि गुल्मांश्च तथा नाशयत्याशु योजितम् ॥ २७ ॥

अजमोदायवटके अजमोदा यमानी। नवकस्येति शुण्ठ्यजमोदादि नवकस्य प्रस्थं कं पलिका मात्रा इत्यर्थः। पलानि तावन्तीति दशपलागीत्यर्थः। समगुड़वटकानिति समेनैव गुड़ेन किञ्चिज्जलं दत्त्वा पक्त्रिसम्बन्धाद् द्रवीकृतेन वटकाः कार्याः। अन्यथा वटकमात्रोऽस्य दुष्करः। चूर्णं वेति गुड़योगं विना ॥ २५ ॥

शुण्ठीघृते चतुर्गुणेन तेनेति नागरक्वाथेन; केवलोदकेन वेति क्वाथस्थाने चतुर्गुणं जलं दद्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

अमृतायाः इत्यादौ—कल्केन चेति पदं मधौषधादित्यनेन सम्बध्यते। आढ्यवाते जलजे ॥ २७ ॥

काञ्जिकषट्पलकं घृतम्—

हिङ्गु त्रिकटुकं चव्यं माक्षिकमव्यं तथैव च।
कल्कान् कृत्वा च पलिकान् घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥
आरनालाढ़कं दत्त्वा तत्सर्पिर्ज़ठरापहम्।
शूलं विवन्धमानाहमामवातं कटीग्रहम्॥
नाशयेद् ग्रहणीदोषं मन्दाग्नेर्दीपनं परम्॥ २८॥
पुष्ट्यर्थं पयसा साध्यं दध्ना विष्लूत्रसंग्रहे।
दीपनार्थं मतिमता मस्तुना च प्रकीर्त्तितम्॥ २९॥

मुष्ठीघृतम्—सर्पिर्नागरकल्केन सौवीरकचतुर्गुणम्।
सिद्धमग्निकरं श्रेष्ठमामवातहरं परम्॥ ३०॥

रसोनपिण्डम्—रसोनस्य पलशतं तिलस्य कुड़वं तथा।
हिङ्गु त्रिकटुकं चारौ द्वौ पञ्चलवणानि च॥
शतपुष्पा तथा कुष्ठं पिप्पलीमूलचित्रकौ।
अजमोदा यमानी च धान्याकञ्चापि बुद्धिमान्॥
प्रत्येकन्तु पलञ्चैषां श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत्।
घृतभाण्डे दृढ़े चैतत् स्थापयेद् दिनपोड़शम्॥
प्रक्षिप्य तैलमाणीञ्च प्रस्थार्द्धं काञ्जिकस्य च।
स्थापेत् कर्षप्रमाणन्तु तोयं मद्यं पिबेदनु॥
आमवाते तथा वाते सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रिते।

काञ्जिकषट्पलके त्रिकटुकं प्रत्येकं पलिकम्। माक्षिकमव्यं सैन्धवम्॥ २८

पुष्ट्यर्थमित्यादि।—उक्तमेतत् काञ्जिकषट्पलकं यदि पुष्ट्यर्थं क्रियते, तदा काञ्जिकस्थाने पयो दत्त्वा साध्यं; विष्लूत्रसंग्रहे कार्ये दध्ना साध्यं; दीपनार्थं यदि, तदा मस्तुना साध्यमित्यर्थः॥ २९॥

मुष्ठीघृतं स्पष्टम्॥ ३०॥

रसोनपिण्डे सिद्धौ रसोनस्यापि पिष्टस्य एवं तिलस्यापि। तैलस्य माषी-

अपस्मारेऽनले मन्दे कासे श्वासे गरेषु च ॥
सोन्मादवातभग्ने च शूले जन्तुषु शस्यते ॥ ३१ ॥

प्रसारणीसन्धानम्—

प्रसारण्याढ़कक्वाथे प्रस्थो गुड़रसोनयोः।
पक्वः पञ्चोषणरजःपादः स्यादामवातहा ॥ ३२ ॥

रसोनसुरा—वल्कलायाः सुरायास्तु सुपक्वायाः शतं घटे।
ततोऽर्द्धेन रसोनन्तु संशुद्धं कुट्टितं क्षिपेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलमजाजीकुष्ठचित्रकम्।
नागरं मरिचं चव्यं चूर्णितञ्चाक्षसम्मितम् ॥
सप्ताहात् परतः पेया वातरोगामनाशिनी।
क्रिमिकुष्ठक्षयानाहगुल्मार्शःप्लीहमेहनुत्।
अग्निसन्दीपनी चैव पाण्डुरोगविनाशिनी ॥ ३३ ॥

शिण्डाकी—सिद्धार्थकखलीप्रस्थं सुधौतं निस्तुषं जले।
मण्डप्रस्थं विनिक्षिप्य स्थापयेद्दिवसत्रयम् ॥
धान्यराशौ ततो दद्यात् सञ्चूर्ण्य पलिकानि च।

त्यनेनाष्टौ पलानि, द्वैगुण्याभावात्। प्रस्थार्द्धमिति षोड़शपलानि जन्तुष्विति क्रिमिषु ॥ ३१ ॥

प्रसारण्याढ़कमित्यादौ।—प्रसारण्याः क्वाथे आढ़के षोड़शशरावपरिमित इत्यर्थः। ...ोनयोश्च मिलित्वा प्रस्थः। पक्व इति कालवशात् परिणतः सञ्जातरस इत्यर्थः। ...सप्ताह एव वक्ष्यमाणप्रयोगदर्शनात्। पञ्चोषणरज इति मिलितपञ्चकोल-प्रत्येकं ...श्यमपेक्ष्य पादिकं चतुःपलमित्यर्थः। गन्धभादाली ६४, पाकार्थं पानीय कानि ४, शेष शराव १६; गुड़पल ८; रसोनपल ८; सन्धानवशात् परिणते प्रक्षेपः मिलितपञ्चकोलचूर्णं पल ४। प्रसारणीसन्धानमेतत् ॥ ३२ ॥

वल्कलायाः सुराया इति वल्कलीति ख्यातायाः सुरायाः। शतमिति पलशतं घटे घटमध्ये क्षिपेदित्यन्वयः। ततोऽर्द्धेन परिमितं रसोनमिति पञ्चाशत्पलमित्यर्थः। संशुद्धमिति त्वक्शिरारहितम् ॥ ३३ ॥

सिद्धार्थकखलिप्रस्थमित्यादि।—सर्षपखलीं चूर्णीकृत्य जलेनालोड्य छानयित्वा

अम्लवेतसकं शुक्तं शतपुष्पीपुनर्नवे ॥
प्रसारणी यवक्षारं शुण्ठी मदनमेव च ।
सम्यक् पाकन्तु विज्ञाय सिद्धा तण्डुलमिश्रिता ॥
पृक्ता सर्षपतैलेन हिङ्गुसैन्धवसंयुता ।
भक्षिता भक्षणीपेता जयेदामं महाबलम् ।
एकाहं द्व्यहजं साध्यं सान्निपातिकमेव च ॥
अभ्यूषवातगानाह्नजानुजं त्रिकमागतम् ।
उदावर्त्तहरी पेया बलवर्णाग्निकारिणी ॥ ३४ ॥

निष्क्वथा—त्वगादिहीनाः संशुद्धाः प्रत्यग्राः शुक्लादयः ।
शालिकूर्णोद्धृतं तेषां शीते पलशतत्रयम् ॥
घृतेन कटुतैलस्य व्योषरामठधान्यकैः ।
सिन्धुसिद्धटीव्यकनिशा-चविकाग्रन्थिकार्द्रकैः ॥
जीरकद्वयवह्नीरसुरसार्जकाशग्रुकैः ।
दशमूलाम्लगुप्ताभ्यां भार्ङ्गवैल्ववणैस्त्रिभिः ॥
भृष्टैः पलिकैः सार्द्धमारनालपरिप्लुतैः ।
विल्वसेत् लोहपात्रे तु धान्यराशौ पुनर्न्यसेत् ॥

निष्क्वथा इति त्वगादिहीना इत्यर्थः । शुक्लादयः शुक्लकृष्णरक्तभेदेन त्रिविधाः । शालिकूर्णोद्धृतं शालिचूर्णेन पृथक्कृतं शीते शीतकाले । पलशतत्रयं ३०० । घृतेन कटुतैलस्य व्योषरामठधान्यकैः । सिन्धुसिद्धटीव्यकनिशा-चविकाग्रन्थिकार्द्रकैः ॥ जीरकद्वयवह्नीरसुरसार्जकाशग्रुकैः । दशमूलाम्लगुप्ताभ्यां भार्ङ्गवैल्ववणैस्त्रिभिः ॥ भृष्टैः पलिकैः सार्द्धमारनालपरिप्लुतैः । विल्वसेत् लोहपात्रे तु धान्यराशौ पुनर्न्यसेत् ॥ शुक्तं शतपुष्पीपुनर्नवे ३, प्रसारणी यवक्षारं शुण्ठी मदनमेव च ४, सम्यक् पाकन्तु विज्ञाय सिद्धा तण्डुलमिश्रिता ५, पृक्ता सर्षपतैलेन हिङ्गुसैन्धवसंयुता ६, भक्षिता भक्षणीपेता जयेदामं महाबलम् ७, एकाहं द्व्यहजं साध्यं सान्निपातिकमेव च ८, अभ्यूषवातगानाह्नजानुजं त्रिकमागतम् ९, उदावर्त्तहरी पेया बलवर्णाग्निकारिणी १० ॥ ३४ ॥

निष्क्वथा—त्वगादिहीनाः संशुद्धाः प्रत्यग्राः शुक्लादयः । शालिकूर्णोद्धृतं शालिचूर्णेन पृथक्कृतं शीते शीतकाले । भार्ङ्गवैल्ववणैः भार्ङ्गी बिल्वं वणः पाठा एतैः । भृष्टैः पलिकैः सार्द्धमारनालपरिप्लुतैः । विल्वसेत् लोहपात्रे तु धान्यराशौ पुनर्न्यसेत् । लोहपात्रे तु धान्यराशौ पुनर्न्यसेत् लोहपात्रे धान्यराशौ निक्षिपेत् स्थापयेत् । तत इति धान्यराशेरुत्थापनादूर्ध्वं प्रत्येकं पलिकं क्षिपेत् । सप्ताहेनैव सम्यक् पाकं सम्यक् परिणतमिति विज्ञाय स्थापनीयम् । अत्र प्रथमे सार्धं २, तण्डुलचूर्णं पल १, पाकार्थं जल पल ९ यवागूः षड्गुणोदकोष्णा : मर्जनार्थं सर्षपतैलकर्ष १, हिङ्गु रति ५, सैन्धव मासा २ ; ततः पुनरपि त्रिफलाकर्षं दत्त्वा भक्षणीयेति परिपाटी कथिता । सिद्धा तण्डुलमिश्रितेति एवं सिद्धा तण्डुलमिश्रिता सती सिद्धा कार्या पेया कार्येत्यर्थः । अन्ये तु सिद्धतण्डुलमिश्रणेन वटकः कार्य इत्याहुः । गिण्डाकीति सस्यानविशेषस्य संज्ञा तीक्ष्णगन्धिसिता ॥ ३४ ॥

निष्क्वथा : शीत इति शीतकाले । भार्ङ्गः सुरसस्य पर्यायभेदः । भारनाल-

शस्त्रराजात् ससुवृत्त्य यामभक्षणभोजने:।
सिद्धसेयं प्रयोक्तव्या सामे वायौ विशेषतः॥
भग्नदग्नाभुरतक्षता: अग्निन: पीठसर्पिष:।
शस्त्रक्षीमग्निसादश्च शूलशुक्रोदराणि च॥
यत्नोपचितसाधित्वं ज्ञात्वा क्षुरसमेन्द्रियाः॥ ३३॥
दंधिमज्जगुडक्षीरपीतवीर्यापपिष्टकम्।
वर्जयेदामवातार्त्तो गुर्वतिश्चन्द्रकारि यत्॥ ३४॥

इत्यामवातचिकित्सा।

अथ शूलचिकित्सा।

वमनं लङ्घनं स्वेदः पाचनं कफवर्त्तयः।
चारपूर्णानि गुटिकाः शमयन्ते शूलशान्तये॥ १॥
पुंसः शूलाभिपन्नस्य स्वेद एव सुखावहः।
पायसैः क्षीरसैः पिण्डैः स्निग्धैर्वापिण्डितोत्करैः॥ २॥

पञ्चमूलैरिति पायसानलसारणार्थं वातघ्ना पञ्चमूः उच्यते तथा तथाविध कटुतैलघृतानीव पीतिवत्। शमयन्तीति चार्थे, शीतलत्वादिनीत्यर्थः॥ ३३॥

पायसपिण्डेति पायसार्त्ते पिण्डार्थं, पिण्डा पायसं पिण्डवत्। चन्द्रिकाकारि दीपनाद्गुलवेदकारि॥ ३४॥

इत्यामवातचिकित्साविधिः।

पायसादयः शूलवातानलशमनार्थेन वातघ्नार्थं शूलचिकित्साशास्त्रे वमन-मित्यादि।—शूलघ्नम्। वमनलङ्घनस्वेदौ, वातघ्नपाचनार्थं, स्वेदः स्निग्धं त्रिधाय। चारः क्षारः, चारपूर्णानि चारप्रधानानि वा। पूर्वमुक्तेऽपि वातघ्नत्वे पुंस इत्यत्र पुंस इत्यत्र वर्त्तते इति पाठान्तरम्। क्षीरसिक्तपिण्डाः। पायसादिभिः स्निग्धादि-त्वमस्यात् क्षेपो नीचः। पिण्डितेति पिण्डादिभिः॥ १॥ २॥

वातशूलचिकित्सा ।

वातात्मकं हन्त्यचिरेण शूलं स्नेहेन युक्तस्तु कुलत्थयूषः ।
ससैन्धवो व्योषयुतः सलावः सहिङ्गुसौवर्चलदाड़िमाढ्यः ॥३॥
वलापुनर्नवैरण्डबृहतीद्वयगोक्षुरैः ।
सहिङ्गु लवणं पीतं सद्यो वातरुजापहम् ॥ ४ ॥
शूलो निरन्नकोष्ठोऽद्भिरुष्णाभिश्चूर्णिताः पिबेत् ।
हिङ्गुप्रतिविषाव्योषवचासौवर्चलाभयाः ॥ ५ ॥
तुम्बुरूण्यभया हिङ्गु पौष्करं लवणत्रयम् ।
पिबेद् यवाम्बुना वातशूलगुल्मापतन्त्रकी ॥ ६ ॥
श्यामा विड़ं शिग्रुफलानि पथ्या विड़ङ्गकम्पिल्लकमश्वमूत्री ।
कल्कं समं मद्ययुतञ्च पीत्वा शूलं निहन्यादनिलात्मकन्तु ॥७॥
यमानीहिङ्गुसिन्धूत्थक्षारसौवर्चलाभयाः ।
सुरामण्डेन पातव्या वातशूलनिसूदनाः ॥ ८ ॥

वातात्मकमित्यादि ।—यूष इति कुलत्थलावमांसयोर्मिलित्वा पलं, जलं [illegible]पलं, पलचतुष्टयस्थिते विमर्द्य वस्त्रेण छानयित्वा हिङ्गुसहितेन घृतेन भर्जनीयं, तदनन्तरं सैन्धवादीनां चूर्णं मिलित्वा कर्षः प्रक्षेपः, पश्चाद्दाड़िमबीजरसो योज्यः ॥ ३ ॥

वलेत्यादियोगोऽयं क्वाथविधिना । हिङ्गु लवणञ्च प्रक्षेप्यम् । लवणमत्र सौवर्चलं, वातशूलहरत्वादित्याहुः ॥ ४ ॥

निरन्नकोष्ठ इति अभुक्त इत्यर्थः । अन्ये तु अन्नम् अजीर्णान्नं तच्छून्यकोष्ठ इत्याहुः । प्रतिविषा अतिविषा ; तुम्बुरु स्वनामख्यातं ; यवाम्बुनेति यवक्वाथेन । यवैरण्डाम्बुना पेयमिति तु पाठान्तरं, तेन द्वाभ्यामेव क्वाथः ॥ ५ ॥ ६ ॥

श्यामेत्यादि ।—श्यामा वृद्धदारकः ; कम्पिल्लको गुण्डारोचनी, अश्वमूत्री शल्लकी ; क्षारो यवक्षारः ॥ ७ ॥

यमानीत्यादौ ।—सुरामण्डेनेति सुराया उपरितनस्वच्छद्रवभागेण ; एवमन्यत्रापि ॥ ८ ॥

विश्वमेरण्डजं मूलं क्वाथयित्वा जलं पिबेत्।
हिङ्गुसौवर्च्चलोपेतं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ ९ ॥
हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्च्चलेन वा।
विश्वैरण्डयवक्वाथः सद्यः शूलनिवारणः ॥ १० ॥
तद्वद्रुबुयवक्वाथो हिङ्गुसौवर्चलान्वितः ॥ ११ ॥
हिङ्ग्वम्लकृष्णालवणं यमानीक्षाराभयासैन्धवतुल्यभागम्।
चूर्णं पिबेद्वारुणिमण्डमिश्रं शूले प्रवृद्धेऽनिलजे शिवाय ॥१२॥

नारिकेलखण्डः—

सुपक्वनारिकेलस्य शस्यं पलच[illegible]यम्।
पिष्ट्वा घृतपले भृष्ट्वा क्षिपेत् खण्डचतुःपलम् ॥
नारिकेलस्य च प्रस्थे किञ्चिच्छस्यवतो जले।
धन्याकं पिप्पलीं मुस्तं द्विजीरं वंशलोचनाम् ॥
शाणमानं चतुर्जातं चूर्णं शीते क्षिपेद् बुधः।
हन्त्यम्लपित्तमरुचिं रक्तपित्तं क्षयं वमिम् ॥
शूलञ्च पृष्ठशूलञ्च पित्तरुग्घ्नं रसायनम्।
विशेषाद्बलकृद्वृष्यं पुष्टिमोजस्करं स्मृतम् ॥ १३ ॥
सौवर्च्चलाम्लिकाजाजीमरिचैर्द्विगुणोत्तरैः।
मातुलुङ्गरसैः पिष्ट्वा गुड़िकानिलशूलनुत् ॥ १४ ॥

विश्वमित्यादि।—एरण्डमूलस्य भागत्रयं शुण्ठ्याद्येकी भाग इत्यर्थः ॥ ९ ॥

हिङ्गुपुष्करेत्यादि; हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलेन वेति उभयत्र सहार्थे तृतीया। तद्वदिति सद्यः शूलहर इत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

हिङ्ग्वम्लेत्यादि।—अम्लोऽम्लवेतसः; कृष्णा पिप्पली; लवणमिह सौवर्चलं विशेषतः शूलहरत्वात्। क्वचित् कृष्णामलकमिति पाठः स च नियतस्यासम्मतः। नियतस्तु कृष्णामलकमित्यत्र कृष्णलवणमिति पठति, हारीतसंवादात्। छन्दोभङ्गोऽपि नाशङ्क्यः, अनन्तत्वात् पद्यमार्गस्येति व्याचष्टे ॥ १२ ॥ १३ ॥

हिङ्ग्वम्लवेतसव्योष-यमानीलवणत्रिकैः।
बीजपूररसोपेतैर्गुड़िका वातशूलनुत्॥ १५॥
बीजपूरकमूलञ्च घृतेन सह पाययेत्।
जयेद्वातभवं शूलं कर्षमेकं प्रमाणतः॥ १६॥
बिल्वमूलतिलैरण्डं पिष्ट्वा चाम्लतुषाम्भसा।
गुड़िकां भ्रामयेदुष्णां वातशूलविनाशिनीम्॥ १७॥
तिलैश्च गुड़िकां कृत्वा [illegible]मयेज्जठरोपरि।
गुड़िका शमयत्येषा शूलञ्चैवातिदुःसहम्॥ १८॥
नाभीलेपाज्जयेच्छूलं म[illegible]: काञ्जिकान्वितः।
जीवन्तीमूलकल्को वा सतैलः पार्श्वशूलनुत्॥ १९॥

पित्तशूलचिकित्सा—

गुड़शालिर्यवाः क्षीरं सर्पिःपानं विरेचनम्।
जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिनाम्॥ २०॥
पैत्ते तु शूले वमनं पयोऽम्बुरसैस्तथेक्षोः सपटोलनिम्बैः।
शीतावगाहाः पुलिनाः सवाताः कांस्यादिपात्राणि जलप्लुतानि॥ २१॥

सौवर्चलेत्यादौ।—अम्लिका तिन्तिड़ी। द्विगुणोत्तरैरिति उत्तरोत्तरं द्विगुणैरित्यर्थः। एषा गुड़िका चतुर्माषकमिता उष्णोदकानुपानेन भक्षणीया; एवं वक्ष्यमाणा गुड़िकापि बीजपूरकेत्यादि केवल वातजे॥ १४—१६॥

बिल्वमूलेत्यादि।—अम्लतुषाम्भः अम्लकाञ्जिकम्॥ १७॥

तिलैरिति पिष्टैः। गुड़िकेयं कोष्णा उदरे भ्रामयितव्या॥ १८॥

जीवन्तीमूलकल्केनापि लेपः॥ १९॥

सम्प्रति पित्तशूलचिकित्सामाह गुड़ेत्यादि।—गुड़ोऽत्र पुरातनः उपहतमण्डश्च ज्ञेयः, तस्य वातपित्तहरत्वेन यौगिकत्वात्। उक्तं हि सुश्रुते—"पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नोऽसृक्प्रसादनः। पुराणश्चाधिकगुणः स्मृतः पथ्यतमो गुड़ः"॥ २०॥

पैत्ते तु शूले वमनमित्यादि।—पित्तजेऽपि वमनमामाशयस्थपित्तहरणार्थम्।

विरेचनं पित्तहरञ्च शस्तं रसाश्च शस्ताः शशलावकानाम्।
सन्तर्पणं लाजमधूपपन्नं योगाः सुशीता मधुसंप्रयुक्ताः॥ २२॥

क्रव्यादे जरे पित्तभवेऽपि शूले
घोरे विदाहे त्वतितर्षिते च।
यवस्य पेयां मधुना विमिश्राम्
पिबेत् सुशीतां मनुजः सुखार्थी॥ २३॥

धात्र्या रसं विदार्य्या वा त्रायन्ती गोस्तनाम्बु वा।
पिबेत् सशर्करं सद्यः पित्तशूलनिसूदनम्॥ २४॥

शतावरीरसं क्षौद्रयुतं प्रातः पिबेन्नरः।
दाहशूलोपशान्त्यर्थं सर्वपित्तामयापहम्॥ २५॥

इक्ष्वी गोक्षुरेरण्डकुशकाशेक्षुरालिकाः।
पीताः पित्तभवं शूलं सद्यो हन्युः सुदारुणम्॥ २६॥

शतावरीसयष्ट्याह्व-बाष्यालकुशगोक्षुरैः।
घृतशीतं पिबेत् तोयं सक्षौद्रगुडशर्करम्।
पित्तासृग्दाहशूलघ्नं सद्यो दाहज्वरापहम्॥ २७॥

त्रिफलानिम्बयष्ट्याह्व-कटुकारग्वधैः घृतम्।

सपटोलनिम्बैरिति पटोलनिम्बकल्कयुतैः। मदनफलयोगमप्यत्र केचिदिच्छन्ति॥२१॥

विरेचनं पित्तहरमिति पित्तहरमधुरगणौषधसिद्धम्। सन्तर्पणं लाजमधूपपन्नमिति लाजमक्तुमधुभ्यां निर्मितं सन्तर्पणम्। यवस्य पेयामिति यवस्य यवागूम्॥ २२॥ २३॥

धात्र्या रसमित्यादि योगत्रयम्। धात्र्याः स्वरसः, विदार्य्या अपि स्वरसः, त्रायन्तीगोक्षुरयोः क्वाथः; शर्करा सर्वत्र प्रक्षेप्या॥ २४॥

शतावरीरसमित्यादि सप्तदशम्॥ २५॥

इक्ष्वित्यादि।—इक्षुरालिका खागरभेदा॥ २६॥

शतावरीत्यादौ।—शतशीतमिति शतं शीतमेव व्यञ्जनादिभिः, न तु शीतकषायम्॥ २७॥

पाययेन्मधुसंमिश्रं दाहशूलोपशान्तये ॥ २८ ॥
तैलमेरण्डजं वापि मधुकक्वाथसंयुतम् ।
शूलं पित्तोद्भवं हन्याद् गुल्मं पैत्तिकमेव च ॥ २९ ॥
त्रिफलारग्वधक्वाथं सक्षौद्रं शर्करान्वितम् ।
पाययेद्रक्तपित्तघ्नं दाहशूलनिवारणम् ॥ ३० ॥
प्रलिह्यात् पित्तशूलघ्नं धात्रीचूर्णं समाक्षिकम् ॥ ३१ ॥

अपरनारिकेलखण्डः—

नारिकेलपलान्यष्टौ शर्कराप्रस्थसंयुतम् ।
तज्जलं पात्रमेकन्तु सर्पिः पञ्च पलानि च ॥
शुण्ठीचूर्णस्य कुड़वं प्रस्थार्द्धं क्षीरमेव च ।
सर्वमेकीकृतं पात्रे शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
तुगात्रिकटुकं मुस्तं चतुर्जातं सधान्यकम् ।
द्वे कणे कर्षयुग्मञ्च जीरकञ्च पृथक् पृथक् ॥
श्लक्ष्णचूर्णं विनिक्षिप्य स्थापयेद्भाजने मृदः ।
खादेत् प्रतिदिनं शाणं यथेष्टाहारवानपि ॥
सर्वदोषभवं शूलमामवातं विनाशयेत् ।
परिणामभवं शूलमम्लपित्तञ्च नाशयेत् ॥
बलपुष्टिकरञ्चैव वाजीकरणमुत्तमम् ।
रक्तपित्तहरं श्रेष्ठं छर्दिहृद्रोगनाशनम् ।
अग्निसन्दीपनकरं सर्वरोगनिवर्हणम् ॥ ३२ ॥

कफशूलचिकित्सा—

[illegible] .धिके छर्दनलङ्घनानि शिरोविरेकं मधुशीधुपानम् ।

त्रिफलेत्यादौ ।—यष्ट्याह्वः यष्टिमधुकः ; कटुका कटुरोहिणी । 'तैलमेरण्डज-मिति तैलं प्रक्षेप्यम् । अन्ये तु योगद्वयमाहुः । तन्मते एरण्डजं तैलमित्येकः, मधुकक्वाथसंयुतमेरण्डतैलमिति द्वितीयः ॥ २८ । २९ ॥

त्रिफलारग्वधक्वाथमित्यादि स्पष्टम् ॥ ३०—३२ ॥

मधूनि गोधूमयवानरिष्टान् सेवेत रूक्षान् कटुकांश्च सर्वान् ॥३३॥

पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः।
यवागूर्दीपनीया स्याच्छूलघ्नी तोयसाधिता ॥ ३४ ॥
लवणत्रयसंयुक्तं पञ्चकोलं सरामठम्।
सुखोष्णेनाम्बुना पीतं कफशूलविनाशनम् ॥ ३५ ॥
विल्वमूलमथैरण्डं चित्रकं विश्वभेषजम्।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ ३६ ॥

मुस्तं वचां तिक्तकरोहिणीञ्च तथाभयां निर्दहनीञ्च तुल्याम्।
पिबेत्तु गोमूत्रयुतां कफोत्थशूले तथामस्य च पाचनार्थम् ॥३७॥

वचाब्दाग्न्यभयातिक्ताचूर्णं गोमूत्रसंयुतम्।
सक्षारं वा पिबेत् क्वाथं विल्वादेः कफशूलवान् ॥ ३८ ॥
मातुलुङ्गरसो वापि शिग्रुक्वाथस्तथापरः।
सक्षारो मधुना पीतः पार्श्वहृद्वस्तिशूलनुत् ॥ ३९ ॥
आमशूले क्रिया कार्य्या कफशूलविनाशिनी।
सेव्यमामहरं सर्वं यदग्निबलवर्द्धनम् ॥ ४० ॥

श्लेष्मात्मक इत्यादि।—मधुना कृतः शीधुर्मधुशीधुः। अरिष्टानिति सन्धानविशेषान् ॥ ३३ ॥

पिप्पलीत्यादि स्पष्टम् ॥ ३४ ॥

लवणत्रययुतमिति लवणत्रयं सौवर्चलसैन्धवविड़म्। समभागचूर्णादष्टमाषकमुष्णोदकपलेनालोड्य पेयम्। चूर्णविषये योगोऽयम् ॥ ३५ ॥

विल्वमूलादिर्विश्वभेषजान्तः अयं योगः क्वाथविधिना ॥ ३६ ॥

मुस्तमित्यादौ।—निर्दहनी मूर्वा। मुस्तमित्यादौ निर्दहनी मूर्वामुस्तादि निर्दहन्यन्त एको योगः। मुस्तकादिकं पिष्ट्वा गोमूत्रेण पेयम् ॥ ३७ ॥

वचेत्यादौ।—अग्निश्चित्रकः। सक्षारमित्यादिस्तु द्वितीयो योगः। विल्वादेर्दशमूलस्य क्वाथं पिबेदिति ॥ ३८ ॥

मातुलुङ्गरस इति मातुलुङ्गमूलक्वाथः। योगद्वयेऽपि मधुयवक्षारौ प्रक्षेप्यौ ॥३९॥

हिङ्ग्वादिः—सहिङ्गुतुम्बुरुव्योषयमानीचित्रकाभयाः ।
सक्षारलवणाश्चूर्णं पिबेत् प्रातः सुखाम्बुना ।
विण्मूत्रानिलशूलघ्नं पाचनं वह्निदीपनम् ॥ ४१ ॥
धात्रीलौहम्—षट्पलं शुद्धमण्डूरं यवस्य कुडवं तथा ।
पाकाय नीरप्रस्थार्द्धं चतुर्भागावशेषितम् ॥
शतमूलीरसस्याष्टावामलक्या रसस्तथा ।
तथा दधिपयोभूमिकुष्माण्डस्य चतुःपलम् ॥
चतुःपलं शर्कराया घृतस्य च चतुःपलम् ।
प्रक्षेपं जीरकं धान्यं त्रिजातं करिपिप्पलीम् ॥
मुस्तं हरीतकीञ्चैव अभ्रं लौहं कटुत्रयम् ।
रेणुकं त्रिफलाञ्चैव तालीशं नागकेशरम् ॥
प्रत्येकं कार्षिकं चूर्णं पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ।
भोजनादौ तथा मध्ये चान्ते चैव समाहितः ॥
तोलैकं भक्षयेन्नित्यमनुपानं पयोऽथ वा ।
शूलमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यमथापि वा ।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥
परिणामसमुत्थांश्च अन्नद्रवसमुद्भवान् ।
द्वन्द्वजान् पक्तिशूलांश्च अम्लपित्तं सुदारुणम् ॥
सर्वरोगहरं श्रेष्ठं धात्रीलौहमिदं स्मृतम् ॥ ४२ ॥
चित्रकग्रन्थिकैरण्डशुण्ठीधान्यं जलैः शृतम् ।
शूलानाहविबन्धेषु सहिङ्गुविड़सैन्धवम् ॥ ४३ ॥

आमशूल इत्यादौ आमहरं मृत्वा यदग्निवृद्धिकरं भवति पञ्चकोलादि, सेव्यम्, न तु घृतादि ॥ ४० ॥

तुम्बुरु वणिग्द्रव्यविशेषः ॥ ४१ । ४२ ॥

चित्रकमित्यादौ ।—ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् । सहिङ्गुविड़सैन्धवमित्यत्र सद्रि विड़दाड़िममिति केचित् पठन्ति ॥ ४३ ॥

दीप्यकं सैन्धवं पथ्या नागरञ्च चतुःपलम्।
भृशं शूलं जयत्याशु मन्दस्याग्नेश्च दीपनम्॥ ४४॥
समाक्षिकं बृहत्यादिं पिबेत् पित्तानिलात्मके।
व्यामिश्रं वा विधिं कुर्य्याच्छूले पित्तानिलात्मके॥
पित्तजे कफजे वापि या क्रिया कथिता पृथक्।
एकीकृत्य प्रयुञ्जीत तां क्रियां कफपित्तजे॥ ४५॥
पटोलत्रिफलारिष्टक्वाथं मधुयुतं पिबेत्।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहशूलोपशान्तये॥ ४६॥
रसोनं मद्यसंमिश्रं पिबेत् प्रातः प्रकाङ्क्षितः।
वातश्लेष्मभवं शूलं निहन्तुं वह्निदीपनम्॥ ४७॥

बृहद्विश्वादिः—विश्वोरुबूकदशमूलयवाम्भसा तु
द्विक्षारहिङ्गुलवणत्रयपुष्कराणाम्।
चूर्णं पिबेद् हृदयपार्श्वकटीग्रहाम-
पक्वाशयांसभृशरुग्ज्वरगुल्मशूली॥
क्वाथेन चूर्णपानं यत् तत्र क्वाथप्रधानता।

दीप्यकं यमानी मन्दस्यातिमन्दस्य॥ ४४॥

समाक्षिकं बृहत्यादिमिति बृहत्यौ गोक्षुरैरण्डेत्यादिना पूर्वमुक्तम्; अन्ये तु सन्निपातज्वरोक्तं बृहत्यादिकमाहुः। व्यवहारस्तु पूर्वेणैव। द्वन्द्वजशूलचिकित्सामाह व्यामिश्रमित्यादि॥ ४५॥

पटोलेत्यादौ।—अरिष्टो निम्बः॥ ४६॥

रसोनमित्यादि।—निस्तुषपिष्टरसोन माषा ६, मद्य पल १॥ ४७॥

विश्वोरुबूकेत्यादि।—अम्भसेति क्वाथेन। अत्र हिङ्गुसौवर्चलमित्यादि-वक्ष्यमाणयोगे समुदितदशमूलयवयोर्द्वयोः प्रत्येकं तुल्यभागेन वृद्धानां व्यवहारदर्शनादत्रापि तथैव मानमाह श्रीकण्ठः। तेन विश्वोरुबूकदशमूलानां मिलितानामेको भागः, यवस्य चापरो भाग इति व्यवहारोऽपि इत्यमेव। द्विक्षारादयस्तु प्रक्षेपविषये प्रयोज्याः, न तु "पातव्यश्च चतुर्द्रवैः" इति परिभाषया पानविषये; एवं वक्ष्यमाणेष्वपि।

प्रवर्त्तते न तेनात्र चूर्णापेक्षी चतुर्द्रवः ॥ ४८ ॥

रुचकादिः—चूर्णं समं रुचकहिङ्गुमहौषधानाम्
शुण्ठ्यम्बुना कफसमीरणसम्भवासु।
हृत्पार्श्वपृष्ठजठरार्त्तिविसूचिकासु
पेयं तथा यवरसेन तु विड्विबन्धे ॥
समं शुण्ठ्यम्बुनेत्येवं योजना क्रियते बुधैः।
तेनाल्पमानमेवात्र हिङ्गु सम्परिदीयते ॥ ४९ ॥
हिङ्गु सौवर्च्चलं पथ्याविड़सैन्धवतुम्बुरु।
पौष्करञ्च पिबेच्चूर्णं दशमूलयवाम्भसा ॥
पार्श्वहृत्कटिपृष्ठांसशूले तन्द्रापतानके।
शोथे श्लेष्मप्रसेके च कर्णरोगे च शस्यते ॥ ५० ॥

एरण्डसप्तकम्—एरण्डबिल्वबृहतीद्वयमातुलुङ्ग-
पाषाणभित्त्रिकटुमूलकृतः कषायः।
सक्षारहिङ्गुलवणोरुवुतैलमिश्रः
श्रोण्यंसमेढ्रहृदयस्तनरुक्षु पेयः ॥ ५१ ॥

एतदेवाह—क्वाथेन चूर्णपानं यदित्यादि। अस्यार्थस्तु ज्वरातीसारचिकित्सायामेवोक्तः ॥ ४८ ॥

चूर्णं सममित्यादि।—रुचकं सौवर्चलम्। तीक्ष्णत्वेन शुण्ठ्याः कर्षार्द्धस्थाल्पस्य वा क्वाथः। प्रक्षेपः सौवर्चल माषा १, शुण्ठीचूर्णं माषा २, हिङ्गु रति ६। एवं यवरसेनेति यवक्वाथेन। समं शुण्ठ्यम्बुनेति, समशब्दस्य तुल्यार्थत्वे हिङ्गुनोऽपि रुचकमहौषधसमानत्वेन बहुमानता स्यादिति सममिति पदं सहार्थे एवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

हिङ्गु सौवर्चलमित्यादौ।—दशमूलयवाम्भसेति दशमूलयवयोर्द्वयोः क्वाथेनेत्याहुः तेन प्रत्येकं दशमूल १ माषा ७ रति, यवतण्डुल १ कर्षः पाकार्थं जल शराव १, शेष पल २। भेदे विवक्षिते हिङ्ग्वादीनां प्रक्षेपः ॥ ५० ॥

एरण्डेत्यादौ।—मातुलुङ्गं मातुलुङ्गस्य मूलम्, पाषाणभित् पाषाणभेदी; त्रिकण्टो गोक्षुरस्तस्य मूलम्। लवणमत्र सैन्धवम्, न तु सौवर्चलम्, सैन्धवक्षार-

हिङ्गु त्रिकटुकं कुष्ठं यवक्षारोऽथ सैन्धवम्।
मातुलुङ्गरसोपेतं प्लीहशूलापहं रजः॥ ५२॥
दग्धमनिर्गतधूमं मृगशृङ्गं गोघृतेन सह पीतम्।
हृदयनितम्बजशूलं हरति शिखी दारुनिवहमिव॥ ५३॥
क्रिमिरिपुचूर्णं लीढं सहितं स्वरसेन वङ्गसेनस्य।
क्षपयत्यचिरान्नियतं लौहाजीर्णोद्भवं शूलम्॥ ५४॥
विदारीदाड़िमरसः सव्योषलवणान्वितः।
क्षौद्रयुक्तो जयत्याशु शूलं दोषत्रयोद्भवम्॥ ५५॥

एरण्डद्वादशकम्—

एरण्डफलमूलानि बृहतीद्वयगोक्षुरम्।
पर्णिन्यः सहदेवा च सिंहपुच्छीक्षुरालिका॥
तुल्यैरेतैः शृतं तोयं यवक्षारयुतं पिबेत्।
पृथग्दोषभवं शूलं हन्यात् सर्वभवं तथा॥ ५६॥

संयुक्तस्तैलैरण्डकस्येति नागार्जुनसंवादात्। अयं योग आमवाते चन्द्राटेन लिखितः। अतस्तत्रापि युज्यते॥ ५१॥

हिङ्गु त्रिकटुकमित्यादौ।—मातुलुङ्गरसो मातुलुङ्गमूलक्वाथः। अन्ये तु मातुलुङ्गफलरसमित्याहुः॥ ५२॥

दग्धमित्यादि।—मृगशृङ्गं हरिणशृङ्गम्, तच्च चूर्णीकृत्यान्तर्धूमं यथा स्यात् तथा दग्धव्यमित्यर्थः॥ ५३॥

क्रिमिरिपुचूर्णमित्यादौ।—स्वरसेनेति वङ्गसेनपत्रस्य वकपत्रस्य स्वरसेनेत्यर्थः॥ ५४॥

विदारीत्यादि।—विदारी-पक्वदाड़िमफलयोः स्वरसः; भूमिकुष्माण्डरस पक्वदाड़िमफलरसः प्रत्येकं कर्षं २ त्रिकटुसैन्धव प्रमा ११ मधु माषा ४॥ ५५॥

एरण्डद्वादशके।—एरण्डस्य फलं मूलञ्च। पर्णिन्यश्चतस्रः। सहदेवा दण्डोत्पलभेदः। सिंहपुच्छी पृश्निपर्णीभेदः, सा च कलम्बुपत्रसदृशदीर्घपत्रा काटवा सिंहपुच्छीति ख्याता। इक्षुरालिका लटा वा नड़ इति नाम्ना ख्याता खग्गड़ी। डल्लनस्तु इक्षुरालिकास्थाने इक्षुरकं पठति। एवं सुश्रुतमतानुवादी चन्द्राटोऽपि॥५६॥

गोमूत्रशुद्धमण्डूरं त्रिफलाचूर्णसंयुतम्।
विलिहन् मधुसर्पिर्भ्यां शूलं हन्ति त्रिदोषजम्॥ ५७॥
शङ्खचूर्णं सलवणं सहिङ्गु व्योषसंयुतम्।
उष्णोदकेन तत् पीतं शूलं हन्ति त्रिदोषजम्॥ ५८॥
तीक्ष्णायचूर्णसंयुक्तं त्रिफलाचूर्णमुत्तमम्।
प्रयोज्यं मधुसर्पिर्भ्यां सर्वशूलनिवारणम्॥ ५९॥
मूत्रान्तःपाचितां शुष्कां लौहचूर्णसमन्विताम्।
सगुड़ामभयामद्यात् सर्वशूलप्रशान्तये॥ ६०॥

दाधिकं घृतम्—

पिप्पली नागरं विल्वं कारवी चव्यचित्रकम्।
हिङ्गुदाड़िमवृक्षाम्लवचाक्षाराम्लवेतसम्॥

गोमूत्रशुद्धमित्यादि।—गोमूत्रे सप्तधा निर्वापणेन शुद्धं मण्डूरं मिलिततिफला-चूर्णसमं पञ्च-षट्-सप्तमाषकाणामन्यतममानेनोपयोज्यम्॥ ५७॥

शङ्खचूर्णमित्यादि।—मनाग् दग्धस्य शङ्खस्य चूर्णं गृह्णन्ति। अस्य माषकमेकं किञ्चिदधिकं वा, लवणव्योषपयोश्च मिलित्वा माषद्वयम्, हिङ्गुनो रक्तिद्वयं त्रयं वा पिबेदित्याहुः। अन्ये तु भागानुक्तेः सर्वमेव सममिति वदन्ति। श्लेष्मोत्तरेऽयं योगः॥ ५८॥

तीक्ष्णाय इत्यादि।—मारितपुटितवज्रलौहचूर्णं कर्षं १, माषा ८, त्रिफलाचूर्णं प्रत्येकं मा ८; मिलितचूर्णाच्च ग्राह्यं रति ४। घृतमधुनो दत्त्वा लौहमुद्गरेण सम्मर्द्य भक्षणीयम्। मात्रादिविधिश्च लोहान्तरवत् अन्ये तु त्रिफलाया एकभागसमं लौह-चूर्णमिति वदन्ति॥ ५९॥

त्रिफलाक्वाथभावित लौहपत्रिकया अयं योगो यदि क्रियते तदा द्वित्रिचतुर्माष-कोपयोगः। मूत्रान्तःपाचितामिति गोमूत्रेणोत्स्विन्नाम्। लौहचूर्णेन सहैव सर्वे पाचिता मित्यन्ये शुष्कामित्यातपयोगात्। लौहचूर्णसमन्वितामिति लौहचूर्णञ्च हरीतकीचूर्णसमम्। सगुड़ामिति चूर्णद्वयसमगुड़ाम्। अन्ये तु लौहचूर्णगुडहरी-तकीनां प्रत्येकं समानत्वमित्याहुः॥ ६०॥

दाधिकघृते विल्वं विल्वस्य मूलम्; कृष्णलवणन्तु सौवर्चलभेदः। उक्तं हि

वर्षाभूकृष्णलवणमजाजी बीजपूरकम्।
दधि त्रिगुणितं सर्पिस्तत्सिद्धं दाधिकं घृतम्॥
गुल्मार्शःप्लीहहृत्पार्श्वशूलयोनिरुजापहम्।
दोषसंशमनं श्रेष्ठं दाधिकं परमं स्मृतम्॥
कम्बलावृतगात्रस्य प्राणायामं प्रकुर्वतः।
कटुतैलाक्तशक्तूनां धूपः शूलहरः परः॥ ६२॥
व्यायामं मैथुनं मद्यं लवणं कटु वैदलम्।
वेगरोधं शुचं क्रोधं वर्जयेच्छूलवान् नरः॥ ६३॥

इति शूलचिकित्सा।

अथ परिणामशूलचिकित्सा।

वमनं तिक्तमधुरैर्विरेकश्चापि शस्यते।
वस्तयश्च हिताः शूले परिणामसमुद्भवे॥ १॥

"न काललवणे गन्धः सौवर्चलगुणो हि सः" इति। वृक्षाम्लं महार्द्रकम्; कृष्णलवणं सौवर्चलविशेषः; बीजपूरकं बीजपूरकमूलम्। दध्ना त्रिगुणेनैव पाकः। स्वरसक्षीरमाङ्गल्यैरित्यादि परिभाषा वचनन्तु चतुर्गुणजलदानार्थमुक्तम्, किन्तु प्रायो न समाद्रियन्ते॥ ६१॥

कम्बलेत्यादि।—प्राणायाममित्युच्छ्वासरोधनम् कटुवैदलमित्यत्र शूलिवैदलमिति पाठे शूलं जन्यत्वेन इह अस्तीति शूलि वैदलविशेषणम्॥ ६२। ६३॥

इति शूलचिकित्सा विवृतिः।

शूलविशेषत्वात् परिणामशूलमाह वमनमित्यादि।—चकाराल्लङ्घनमपि बोध्यम्। तथा वस्तयोऽपि माधुतैलिकादयोऽत्र ज्ञेयाः। उक्तं हि "लङ्घनं वमनं शस्तं विरेकश्चानुवासनम्। निरूहो वाजिगन्धादिर्माधुतैलिकवस्तयः" इति। माधुतैलिकवस्तयश्च मधुतैलप्रधानाः सुश्रुतोक्ताः। उक्तं हि "यस्मान्मधु च तैलञ्च प्राधान्येन

विड़ङ्गादिमोदकः।

विड़ङ्गतण्डुलव्योषं त्रिवृद्दन्तीसचित्रकम्।
सर्वाण्येतानि संहृत्य श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत्॥
गुड़ेन मोदकं कृत्वा भक्षयेत् प्रातरुत्थितः।
उष्णोदकानुपानन्तु दद्यादग्निविवर्द्धनम्॥
जयेत् त्रिदोषजं शूलं परिणामसमुद्भवम्॥ २॥
नागरगुड़तिलकल्कं पयसा संसाध्य यः पुमानद्यात्।
उग्रं परिणामशूलं तस्यापैति सप्तरात्रेण॥ ३॥
शम्बूकजं भस्म पीतं जलेनोष्णेन तत्क्षणात्।
पक्तिजं विनिहन्त्येतच्छूलं विष्णुरिवासुरान्॥ ४॥
अक्षधात्र्यभयाकृष्णाचूर्णं मधुयुतं लिहेत्।
दध्नानूनसरेणाद्यात् सतीलयवशक्तुकान्॥
अचिरान्मुच्यते शूलान्नरोऽन्नपरिवर्त्तजात्॥ ५॥
तिलनागरपथ्यानां भागं शम्बूकभस्मनाम्।
द्विभागगुड़संयुक्तां गुड़ीं कृत्वाक्षभागिकाम्॥
शीताम्बुपानं पूर्वाह्णे भक्षयेत् क्षीरभोजनः।

प्रदीयते। माधुतैलिकमित्येवं भिषग्भिर्यस्तिरुच्यते।" तत्रामाशयस्थे दोषे लङ्घन-वमने; पच्यमानाशयस्थे तु विरेकनिरूहौ; पक्वाशयस्थे चानुवासनमिति॥ १॥

विड़ङ्गेत्यादि।—विड़ङ्गतण्डुलं विड़ङ्गस्य निस्तुषसारभागः। मोदकत्वादत्र द्विगुणो गुड़ः। नागरेत्यादि।—नागरादिकल्कमुत्कारिकावत् यवागूवद्वा क्षीरेण साधयित्वा भक्षयेत्। शुण्ठीचूर्णं कर्षं १, पुरातनगुड़ कर्षं १, तिलचूर्णं पल १, गव्यदुग्ध शराव २॥ २। ३॥

शम्बूकजमित्यादि।—निर्मांसस्वल्पशम्बूकमवं भस्ममाषकमेकं द्वयं वा उष्णाम्बुना गोलयित्वा घृताभ्यक्तमुखकुहरेण पेयम् अयं योगः कल्पे॥ ४॥

अक्षेत्यादौ।—अनूनसरेणेति अखण्डितस्निग्धभागेनेत्यर्थः। अलूनसरेणेति पाठे स एवार्थः सतीली वर्त्तुलकलायः। अन्नपरिवर्त्तोऽन्नपरिणामः॥ ५॥

सायाह्ने रसकं पीत्वा नरो मुच्येत दुर्जयात्।
परिणामसमुत्थाच्च शूलाच्चिरभवादपि ॥ ६ ॥
शम्बूकं त्र्यूषणञ्चैव पञ्चैव लवणानि च।
समांशां गुड़िकां कृत्वा कलम्बुकरसेनवा ॥
प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत् तु यथाबलम्।
शूलाद्विमुच्यते जन्तुः सहसा परिणामजात् ॥ ७ ॥
यः पिबति सप्तरात्रं शक्तूनेकान् कलाययूषेण।
स जयति परिणामरुजं चिरजामपि किमुत नूतनजाम् ॥ ८ ॥
लौहचूर्णं वरायुक्तं विलीढ़ं मधुसर्पिषा।
परिणामशूलं शमयेत् तन्मलं वा प्रयोजितम् ॥ ९ ॥

तिलेत्यादि।—तिलादीनां शम्बूकभस्मान्तानां समभागः। मिलितचूर्णापेक्षया च गुड़स्य भागद्वयम्। रसकमिति मांसरसम् ॥ ६ ॥

शम्बूकमित्यादौ।—कलम्बुकरसेनेति वा शब्दः पूर्वयोगापेक्षया, शम्बूकादिचूर्णं कलम्बुकरसेन संयोज्य चतुर्माषिका गुड़िका कार्य्या। अत्र केचित् शम्बूकशब्देन शम्बूकभस्म गृह्णन्ति, युक्तञ्चैतत् तथाच तन्त्रान्तरसंवादात्। "सपञ्चलवणं व्योषचूर्णं शम्बूकभस्मभिः। गुड़िकापक्तिशूलघ्नी कलम्बी स्वरसैः कृता" इति। शक्तूनिति यवशक्तून्। एकानिति केवलान्। कलाययूषः वर्त्तुलकलाययूषः। अयं योगः पित्तकफशूले युक्तः ॥ ७ ॥ ८ ॥

लौहचूर्णमित्यादि।—वरा त्रिफला। लौहचूर्णस्यैको भागः; त्रिफलायाश्च प्रत्येकं लौहचूर्णसमभागत्वम्। तन्मलं वेति लौहमलं, एतदपि वरायुक्तमिति बोध्यम्। लौहमलस्य तु मिलितत्रिफलातुल्यो भागः। मारितपुटितलौहचूर्णं माषा ८ त्रिफलाचूर्णं प्रत्येकं माषा ८। अन्ये तु लौहचूर्णस्य महावीर्य्यत्वात् व्याधिप्रत्यनीकत्वाच्च प्राधान्यमिति कृत्वा मिलितत्रिफलाचूर्णसमत्वमित्याहुः। तन्मते त्रिफलाचूर्णं प्रमा ८, लौहचूर्णं कर्षं १, मा ४, मिलितचूर्णात् प्रथमतो रक्तिचतुष्टयं गृहीत्वा घृतमधुभ्यां सम्मर्द्य लेह्यम्। लौहान्तरवत् क्षीरं चतुःषष्टिगुणं षष्टिगुणं वानुपेयम्। दिनत्रयानन्तरं रक्तिद्वयेन वृद्धिर्माषकद्वयं यावत्। सर्वमपरं लौहान्तरवत् क्रिया। तथा शोधितमण्डूर पल १, मिलितत्रिफलाचूर्णं पल १, ततो मिलितचूर्णात् ८ माषा मधुघृताभ्यां लेह्यम् ॥ ९ ॥

कृष्णाभयालौहचूर्णं गुड़ेन सह भक्षयेत् ।
पक्तिशूलं निहन्त्येतज्जठराण्यग्निमन्दताम् ॥
आमवातविकारांश्च स्थौल्यञ्चैवापकर्षति ॥ १० ॥
पथ्यालोहरजः शुण्ठीचूर्णं माक्षिकसर्पिषा ।
परिणामरुजं हन्ति वातपित्तकफात्मिकाम् ॥ ११ ॥

सामुद्राद्यं चूर्णम्—

सामुद्रं सैन्धवं क्षारो रुचकं रौमकं विड़म् ।
दन्ती लौहरजः किट्टं त्रिवृच्छूरणकं समम् ॥
दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम् ।
तद्यथाग्निबलं चूर्णं पिबेदुष्णेन वारिणा ।
जीर्णेऽजीर्णे तु भुञ्जीत मांसादि घृतसाधितम् ॥
नाभिशूलं यकृच्छूलं गुल्मप्लीहकृतञ्च यत् ।
विद्रध्यष्ठीलिकां हन्ति कफवातोद्भवं तथा ॥
शूलानामपि सर्वेषामौषधं नास्ति तत्परम् ।
परिणामसमुत्थस्य विशेषेणान्तकृन्मतम् ॥ १२ ॥

सप्तामृतं लौहम्—

नारिकेलं सतोयञ्च लवणेन प्रपूरितम् ।

कृष्णेत्यादि ।—प्रत्येकं समभाग इति निश्चयः । अन्ये तु मिलितसर्वचूर्णसमं लौहचूर्णमित्याहुः ॥ १० ॥

पथ्येत्यादि ।—अत्रापि हरीतकीशुण्ठ्यो मिलितचूर्णेन समं लौहचूर्णं ग्राह्यम् । प्रयोगश्च रुवायनादिवदित्याहुः । निश्चयस्तु पथ्यादीनां त्रयाणां प्रत्येकं समभागतामाह ॥ ११ ॥

सामुद्रमित्यादि ;—सामुद्रं करकचं ; रुचकं सौवर्चलं ; रौमकं रुमानदीभवं तदभावे साम्भरिलवणम् । लौहरजःकिट्टञ्चेति मारितं पुटितं लौहचूर्णम् । किट्टञ्च गोमूत्रशोधितमण्डूरचूर्णम् । दधिगोमूत्रपयसेति दध्यादित्रयं मिलित्वा चतुर्गुणं मिलितचूर्णसमं वा, दत्त्वा सर्वमेव चूर्णमेकीकृत्य पक्तव्यम् आचर्णीभावात् । व्यवहारस्तु दध्यादिना चतुर्गुणेनैव ॥ १२ ॥

विपक्वमग्निना सम्यक् परिणामजशूलनुत् ॥
वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥ १३ ॥
मधुकं त्रिफलाचूर्णमयोरजः समं लिहन् ।
मधुसर्पिर्युतं सम्यग् गव्यं क्षीरं पिबेदनु ॥
छर्दिं सतिमिरां शूलमम्लपित्तं ज्वरं क्षमम् ।
आनाहं मूत्रसङ्गञ्च शोथञ्चैव निहन्ति सः ॥ १४ ॥

गुडपिप्पलीघृतम्—

सपिप्पलीगुडं सर्पिः पचेत् क्षीरचतुर्गुणे ।
विनिहन्त्यम्लपित्तञ्च शूलञ्च परिणामजम् ॥ १५ ॥

पिप्पलीघृतम्—

क्वाथेन कल्केन च पिप्पलीनाम्
सिद्धं घृतं माक्षिकसंप्रयुक्तम् ।
क्षीरानुपानस्य निहन्त्यवश्यम्
शूलं प्रवृद्धं परिणामसंज्ञम् ॥ १६ ॥

कोलादिमण्डूरम्—

कोलाग्रन्थिकशृङ्गवेरचपलाचारैः समं चूर्णितम्
मण्डूरं सुरभौजलेऽष्टगुणिते पक्त्वाथ सान्द्रीकृतम् ।
तं खादेदशनादिमध्यविरतौ प्रायेण दुग्धान्नभुग्-
जेतुं वातकफामयान् परिणतौ शूलञ्च शूलानि च ॥ १७ ॥

नारिकेलमित्यादि ।—नारिकेलमिह सूपकल्पम् ॥ १२ ॥

मधुकमित्यादि ।—अयोरजः समामिति मिलितचूर्णसमं लौहरजः। अन्ये लोकभागसमं लौहरजयाहुः। व्यवहारस्तु पूर्ववेव ॥ १३ ॥

सपिप्पलीगुडमिति पिप्पलीगुडौ कल्पौ ॥ १५ ॥

क्वाथेनेत्यादौ ।—माक्षिकसंप्रयुक्तमिति सिद्धमीते मधु पादिकं प्रक्षेप्यम् ॥ १६ ॥

कोलेत्यादौ ।—कोला चवी; चपंवा पिप्पली; चारौ यवक्षारः। समं चूर्णितं मण्डूरमिति सर्वचूर्णसमं मण्डूरम्। सुरभौजले गोमूत्रे। अष्टगुणिते

भीमवटकमण्डूरम्—

कोलाग्रन्थिकसहितैर्विश्वौषधमागधीयवक्षारैः ।
प्रस्थमयोरजसां पलिकांशैश्चूर्णितैर्मिश्रैः ॥
अष्टगुणमूत्रयुक्तं क्रमपाकात् पिण्डतां नयेत् सर्वम् ।
कोलप्रमाणवटिकास्तिस्रो भोज्यादिमध्यविरतौ च ॥
रससर्पिर्यूषपयोमांसैरश्नन् नरो निवारयति ।
अन्नविवर्त्तनशूलं गुल्मं प्लीहाग्निसादांश्च ॥ १८ ॥

क्षीरमण्डूरम्—

लौहकिट्टपलान्यष्टौ गोमूत्रार्द्धाढ़के पचेत् ।
क्षीरप्रस्थेन तत् सिद्धं पक्तिशूलहरं नृणाम् ॥ १९ ॥

चविकादिमण्डूरम्—

लौहकिट्टपलान्यष्टौ गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
चविकानागरक्षारपिप्पलीमूलपिप्पलीः ॥
सञ्चूर्ण्य निक्षिपेत् तस्मिन् पलांशाः सान्द्रतां गते ।
गुड़िकाः कल्पयेत् तेन पक्तिशूलनिवारिणीः ॥ २० ॥
मण्डूरं शोधितं पत्रीं लोहजां वा गुड़ेन तु ।
भक्षयेन्मुच्यते शूलात् परिणामसमुद्भवात् ॥ २१ ॥

इति मण्डूरापेक्षया । आसन्नपाके कोलादिचूर्णं प्रक्षेप्यम् । समुदितचूर्णापेक्षया गुणं गोमूत्रमित्याहुरन्ये । शूलमिति सान्निपातिकं, शूलानि चेति वातजादीनि ॥१

भीमवटकमण्डूरे कोलप्रमाणा इति मिलित्वा अष्टमाषकमानाः । तेनाष्टमाषकैरेवेति तिस्रो वटिकाः कार्य्याः । व्यवहारस्तु द्विविचतुर्माषकैरिति । अत्रापि मूत्रस्याष्टगुणत्वं पूर्ववत् । अन्नविवर्त्तनशूलं परिणामशूलम् ॥ १८ ॥

क्षीरमण्डूरं स्पष्टम् ॥ १९ ॥

लौहकिट्टेत्यादौ चविकास्थाने चपलापाठेऽपि चविकैवार्थः, हस्तिपिप्पलीत्यन्ये ॥ २० ॥

शतावरीमण्डूरम्—

संशोध्य चूर्णितं कृत्वा मण्डूरस्य पलाष्टकम्।
शतावरीरसस्याष्टौ दध्नस्तु पयसस्तथा॥
पलान्यादाय चत्वारि तथा गव्यस्य सर्पिषः।
विपचेत् सर्वमेकध्यं यावत् पिण्डत्वमागतम्॥
सिद्धन्तु भक्षयेन्मध्ये भोजनस्याग्रतोऽपि वा।
वातात्मकं पित्तभवं शूलञ्च परिणामजम्।
निहन्त्येव हि योगेऽयं मण्डूरस्य न संशयः॥ २२॥

तारामण्डूरगुड़ः—

विड़ङ्गं चित्रकं चव्यं त्रिफलात्र्यूषणानि च
नवभागानि चैतानि लौहकिट्टसमानि च॥
गोमूत्रं द्विगुणं दत्त्वा मूत्रार्द्धिकगुड़ान्वितम्।
शनैर्मृद्वग्निना पक्त्वा सुसिद्धं पिण्डतां गतम्॥
स्निग्धे भाण्डे विनिक्षिप्य भक्षयेत् कोलमात्रया।
प्राङ्मध्यान्तक्रमेणैव भोजनस्य प्रयोजितः॥
योगोऽयं शमयत्याशु पक्तिशूलं सुदारुणम्।
कामलां पाण्डुरोगञ्च शोथं मन्दाग्नितामपि॥
अर्शांसि ग्रहणीदोषं क्रिमिगुल्मोदराणि च।
नाशयेदम्लपित्तञ्च स्थौल्यञ्चैवापकर्षति॥

मण्डूरमित्यादौ।—लोहजा पत्री वज्रपाण्ड्यादिजा सामान्यलोहजा वा पत्री पुटादिशोधिता ग्राह्या॥ २१॥

शतावरीमण्डूरे। अग्रतोऽपि वेति वाशब्दः समुच्चये, तेन भोजनान्ते भोजनमध्ये भोजनस्याग्रतश्च भक्षयेत् इति॥ २२॥

तारामण्डूरे नवभागानि चैतानीति विड़ङ्गादीनां प्रत्येकमेकभागतया नव भागा ग्राह्याः, वृद्धव्यवहारात्; ते चासन्नपाके प्रक्षेप्याः। लौहकिट्टसमानि चेति लौहकिट्टस्यापि नवभागत्वम्। गोमूत्रं द्विगुणमिति मिलितचूर्णात्। अत्र पलो-

वर्जयेच्छुष्कशाकानि विदाह्यम्लकटूनि च ।
पक्तिशूलान्तको ह्येष गुड़ो मण्डूरसंज्ञकः ॥
शूलार्त्तानां कृपाहेतोस्तारया परिकीर्त्तितः ॥ २३ ॥

राममण्डूरम्—

वशिरं श्वेतवाट्यालं मधुपर्णी मयूरकम् ।
तण्डुलीयञ्च कर्षार्द्धं दत्त्वाधश्चोर्द्धमेव च ॥
पाक्यं सुजीर्णमण्डूरं गोमूत्रेण दिनद्वयम् ।
अन्तर्वाष्पमदग्धञ्च तथा स्थाप्यं दिनत्रयम् ॥
विचूर्ण्य द्विगुणेनैव गुड़ेन सुविमर्द्दितम् ।
भोजनस्यादिमध्यान्ते भक्ष्यं कर्षं त्रिभागतः ॥
तक्रानुपानं वर्ज्यञ्च वार्क्ष्यमम्लकमत्र तु ।
अम्लपित्ते च शूले च हितमेतद् यथामृतम् ॥ २४ ॥

वृहच्छतावरीमण्डूरम्—

शतावरीरसप्रस्थे प्रस्थे च सुरभीजले ।
अजायाः पयसः प्रस्थ प्रस्थे धात्रीरसस्य च ।
लोहकिट्टपलान्यष्टौ शर्करायाश्च षोड़श ।
दत्त्वास्य कुड़वञ्चैव पचेन्मृद्वग्निना शनैः ॥
सिद्धशीते घटे नीते चूर्णानीमानि दापयेत् ।
विड़ङ्गत्रिफलाव्योषयमानीगजपिप्पली ॥
द्विजीरकघनानाञ्च श्लक्ष्णाक्षसमानि च ।

प्रेक्षागतमानत्वात् तथैव व्यवहारान्न द्वैगुण्यम् । मूत्रार्द्धिकगुड़ान्वितमिति सर्व-चूर्णसमो गुड़ इत्यर्थः । कीलमात्रयेति अष्टमाषकमानेन ॥ २३ ॥

वशिरमित्यादि ।—वशिरं सूर्य्यावर्त्तः ; मधुपर्णी गुडूची ; मयूरकोऽपामार्गः । पाक्यं सुजीर्णमण्डूरमिति गोमूत्रेण दिनत्रयमिति गोमूत्रमल्पमल्पं दत्त्वा दिनद्वयं पक्तव्यं यथा मण्डूरं न दह्यते । गोमूत्रन्तु एकदैव बहुतरं न देयं तथा सत्युत्तान-धारणं कर्त्तुमशक्यमिति । अवतार्य्य शरावेण पिधाय दिनत्रयं स्थाप्यम्, तदनु प्रक्षाल्य

खादेदग्निबलापेक्षी भोजनादौ विचक्षणः ॥
निहन्ति पक्तिशूलञ्च अम्लपित्तं सुदारुणम्।
रक्तपित्तञ्च शूलञ्च पाण्डुरोगं हलीमकम् ॥ २५ ॥

रसमण्डूरम्—

कुड़वं पथ्याचूर्णं द्विपलं गन्धाश्म लोहकिट्टञ्च।
शुद्धरसस्यार्द्धपलं भृङ्गस्य रसञ्च केशराजस्य ॥
प्रस्थोन्मितञ्च दत्त्वा लौहे पात्रेऽथ दण्डसङ्घृष्टम्।
शुष्कं घृतमधुयुतं मृदितं स्थाप्यञ्च भाण्डे स्निग्धे ॥
उपयुक्तमेतदचिरान्निहन्ति कफपित्तजान् रोगान्।
शूलं तथाम्लपित्तं ग्रहणीञ्च कामलामुग्राम् ॥ २६ ॥

त्रिफलालौहः—

अक्षामलकशिवानां स्वरसैश्च पक्वं सुलोहजचूर्णम्।
सगुड़ं यद्युपभुङ्क्ते मुञ्चति त्रिदोषजं शूलम् ॥ २७ ॥

शोधयित्वा ग्राह्यम्। भक्ष्यं कर्षं त्रिभागत इति कर्षमेव भागत्रयं कृत्वा खाद्यम्; व्यवहारन्तु माषकचतुष्टयेन। वार्ह्यम्लकमिति बदरीतिन्तिड़ीकादिकम्। रामकृतत्वाद्रामसण्डूरमेतत् ॥ २४ । २५ ॥

कुड़वमित्यादौ।—गन्धाश्म शोधितगन्धकचूर्णं द्विपलं तथा शोधितलौहमलञ्च प्रत्येकं द्विपलमित्यर्थः। रसगन्धकौ कज्जलीकृत्य हरीतकीमण्डूरचूर्णाभ्यां सह मिश्रीकृत्य भृङ्गराजस्वरसं केशराजस्वरसञ्च प्रत्येकं प्रस्थमानं दत्त्वा तावद्वर्षणीयं लौहपात्रे लौहदण्डेनैव यावच्चूर्णप्रायं भवति; अतः प्रथमतः रक्तिचतुष्टयं गृहीत्वा घृतमधुभ्यां सम्मर्द्य लेह्यम्, क्षीरादिकमनुपेयम्। द्व्यन्तरं रक्तिद्वयं कृत्वा वह्निर्माषकद्वयं यावत् ॥ २६ ॥

अक्षामलकेत्यादौ।—स्वरसैरिति मिलित्वा चतुर्गुणैः; प्रत्येकमित्यन्ये। व्यवहारन्तु पूर्वेणैव स्वरसाभावे क्वाथः। सगुड़मिति लौहरजः समगुड़म्। पाकश्चास्य मुद्रया। तदुक्तं—"गुड़ादि प्रविशेद्यत्र तत्र पाकश्च मुद्रया।" लौहान्तरवद्विधिरत्र ॥ २७ ॥

लौहगुड़िका ।

लोहस्य रजसो भागस्त्रिफलायास्त्रयस्तथा ।
गुड़स्याष्टौ तथा भागा गुड़ान्मूत्रं चतुर्गुणम् ॥
एतत् सर्वञ्च विपचेद्गुड़पाकविधानवित् ।
लिहेच्च तद् यथाशक्ति क्षये शूले च पाकजे ॥ २८ ॥

धात्रीलौहम्—

धात्रीचूर्णस्याष्टौ पलानि चत्वारि लोहचूर्णस्य ।
यष्टीमधुकरजश्च द्विपलं दद्यादुपले घृष्टम् ॥
अमृताक्वाथेनैतच्चूर्णं भाव्यञ्च सप्ताहम् ।
चण्डातपेषु शुष्कं भूयः पिष्ट्वा नवे घटे स्थाप्यम् ॥
घृतमधुना सह युक्तं भुक्त्यादौ मध्यतोऽन्ते च ।
त्रीनपि वारान् खादेत् पथ्यं दोषानुबन्धेन ॥
भक्तस्यादौ नाशयति व्याधीन् पित्तानिलोद्भवान् ।
मध्येऽन्नविष्टम्भं जयति नृणां विदह्यते नान्नम् ॥
पानान्नकृतान् दोषान् भुक्त्यन्ते शीलितं जयति ।
एवं जीर्य्यति चान्ने शूलं नृणां सुकष्टमपि ॥
हरति सहसा युक्तो योगश्चायं जरत्पित्तम् ।
चक्षुष्यः पलितघ्नः कफपित्तसमुद्भवान् जयेद्रोगान् ।
प्रसादयत्यपि रक्तं पाण्डुत्वं कामलां जयति ॥ २९ ॥

लौहामृतम्—

तनूनि लोहपात्राणि तिलोत्सेधसमानि च ।

लोहस्येत्यादि ।—भाग इत्येको भागः, त्रिफलायास्त्रय इति मिलित्वा । लिहेच्च रक्तिचतुष्टयादिक्रमेणेत्याहुः ॥ २८ ॥

धात्रीत्यादि ।—अमृताक्वाथेनामलकीक्वाथेन । अन्ये त्वमृतां गुडूचीमाहुः । व्यवहारस्तु पूर्वेणैव । जरत्पित्तमम्लपित्तम् ॥ २९ ॥

कशिकामूलकल्केन संलिप्य सर्षपेण वा ॥
विशोष्य सूर्य्यकिरणैः पुनरेवावलेपयेत्।
त्रिफलाया जले ध्मातं वापयेच्च पुनः पुनः ॥
ततः सञ्चूर्णितं कृत्वा कर्पटेन तु छानयेत्।
भक्षयेन्मधुसर्पिर्भ्यां यथाग्न्येतत् प्रयोजयेत् ॥
माषकं त्रिगुणं वाथ चतुर्गुणमथापि वा।
छागस्य पयसः कुर्य्यादनुपानमभावतः ॥
गवां घृतेन दुग्धेन चतुःषष्टिगुणेन च।
पक्तिशूलं निहन्त्येतन्मासेनैकेन निश्चितम्।
लोहामृतमिदं श्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥
ककारपूर्वकं यच्च यच्चाम्लं परिकीर्त्तितम्।
सेव्यं तन्न भवेदत्र मांसञ्चानूपसम्भवम् ॥ ३० ॥

खण्डामलकी—

स्विन्नपीड़ितकुष्माण्डात् तुलार्द्धं भृष्टमाज्यतः।
प्रस्थार्द्धं खण्डतुल्यन्तु पचेदामलकीरसात् ॥
प्रस्थे सुस्विन्नकुष्माण्डरसप्रस्थे विघट्टयन्।
दर्व्या पाकं गते तस्मिंश्चूर्णीकृत्य विनिक्षिपेत् ॥
द्वे द्वे पले कणाजाजीशुण्ठीनां मरिचस्य च।
पलं तालीशधन्याकचातुर्जातकमुस्तकम्।
कर्षप्रमाणं प्रत्येकं प्रस्थार्द्धं माक्षिकस्य च ॥

तनूनीत्यादि।—कशिकामूलकल्केन श्वेतार्कमूलकल्केन, तथा श्वेतसर्षपकल्केन वा पुनः पुनः परिलिप्य पुनः पुनः चातपे संशोष्य, ततो दग्ध्वा त्रिफलाक्वाथे निर्वापणं तावत् कार्य्यं यावत् सर्वलोहस्य जारणम् भवेत्। ततः प्रक्षाल्य संशोष्य चूर्णीकृत्य रक्तिचतुष्टयादिक्रमेण नवायसादिवदस्योपयोगः। क्वचिच्च अत्र कशिकामूलकल्केनेत्यत्र श्वेतसर्षपकल्केन परिलिप्य पुनःपुनरिति पाठान्तरम् ॥ ३० ॥

पक्तिशूलं निहन्त्येतद्दीपनत्वयभवत्व यत्।
ऊर्ध्वमपित्तमूर्च्छायं कासमामाग्निरोचकम्॥
हृच्छूलं रक्तपित्तञ्च पृष्ठशूलञ्च नाशयेत्।
रसायनमिदं श्रेष्ठं खण्डामलकसंज्ञितम्॥ ३१॥

नारिकेलखण्डः—

कुडवमितमिह व्याघ्रारिकेलं सुपिष्टम्
पलपरिमितसर्पिःप्लावितं खण्डतुल्यम्।
निजपयसि तदेतत् प्रस्थमात्रे विपक्वम्
गुडवदथ गृहीते भागभागान् क्षिपेच्च॥
धन्याकपिप्पलिपयोटतुगाह्विजीरान्
शाणं विजातमिभकेशरवह्निचूर्णं।
हन्त्यम्लपित्तमरुचिं क्षयमग्निपित्तम्
शूलं यमिं मरुत्पीनकृपकारि हारि॥ ३२॥

खण्डामलकाभ्यां खण्डशुण्ठीमिति खण्डस्य पर्यायशब्दाभ्यां। मरिचस्य तु व्यवच्छिन्नत्वात्। साधीत्यादिश्च प्रत्येक ऊर्ध्वमानसंबध्यते॥ ३१॥

कुडवमितमिति।—यत्तु डेल्हणाचार्येणोक्तं न हैतुकमित्यपि। यदाहुः—"यदाहुः पलानि गुरवो नारिकेले तदेव च" इति। यच्च न हैतुकमित्यपि नेयाम्लमिश्राणां नारिकेलक्षाद्यत्वं खण्डशब्दाभावात्, खण्डगुडमिति वचनात्। यत्तावत् नारिकेलीदलमात्रम् द्रव्यं नीपाद्यालाभे पाठस्य हैतुक इत्यत्र, यतुर्भल्लूकमिश्रः क्रिया तन्त्रान्तरे चातुर्गुण्यमाह स्म' यथा—"कुडवं नारिकेलस्य कृष्णं हरति पैत्तिकम्। गुडखण्डस्य कुडवं सर्पिस्तद्वतुर्गुणं। साधीत्या नारिकेलस्य खण्डे खण्डविधा मतेत्" इति। यच्चित् वचने प्रकरणाद्या अपि कुडवमुक्तम्, तत्र च न हैतुक'—"यत्प्रमाणतृणस्यैव न हिनुस्ति यं पैत्तिकान् गदान्" इत्युक्तेः। यत्त्व खण्डगुण्डेति पठ्यते। ततः नारिकेलस्य प्रस्थकुडवाद्दैगुण्येन परमतयोर्नारिकेलप्रस्थयोः समता स्यात्, नाभयेति। तेन हैतुकाभावश्च एव साधीयान्। नारिकेलं तदेव चेति वाग्यं सादरदीपमार्थत्वे प्रमाणाभावाद्विद्वद्भिः। तुगा

कलायगुड़िका—

कैलायचूर्णभागौ द्वौ लौहचूर्णस्य चापरः।
कारवेल्लपलाशानां रसेनैव विमर्दितः॥
कर्षमात्रां ततश्चैकां गुड़िकां भक्षयेन्नरः।
मण्डानुपानाज्जयति जरत्पित्तं सुदुर्जयम्॥ ३३॥
लिह्याद्वा त्रैफलं चूर्णमयश्चूर्णसमन्वितम्।
यष्टिचूर्णेन वा युक्तं लिह्यात् क्षौद्रेण तद्गदे॥ ३७॥
पित्तान्तं वमनं कृत्वा कफान्तञ्च विरेचनम्।
अनुद्रवे च तत्कार्यं जरत्पित्ते यदीरितम्।
आमपक्वाशये शुद्धे गच्छेदनुद्रवः शमम्।
माषेक्षुरी सतुषिका स्निग्धा सर्पिर्युता हिता॥ ३५॥
गोधूममण्डकं तत्र सर्पिषा गुड़संयुतम्।
सशितं शीतदुग्धेन हृदितं वा हितं मतम्॥
शालितण्डुलमण्डं वा कवोष्णं सिक्थवर्जितम्।
वाय्यं क्षीरेण संसिद्धं घृतपूरं सशर्करम्॥ ३६॥

मंगलीवना। नागकेशरसहितं निशायां मिलितो शाधमार्द्धं पुनः शाधमिलुक्कैः। पौरुषं शक्रम्। स्तरि मनोहारि॥ ३२॥

कलायेत्यादि।—कलायो वर्त्तुलकलायः। लौहचूर्णस्यापर इत्येको भागः। मर्दनःगानामिति पलाशानाम्। मण्डो यवमण्डः। जरत्पित्तमसाधितम्॥ ३४॥

लिह्यादित्यादि।—मिलितत्रिफलाचूर्णस्य लौहचूर्णसमत्वम्। अन्ये तु त्रिफलायाः प्रत्येकं लौहचूर्णसमीऽत्र इत्याहुः। तद्गद इति जरत्पित्ते॥ ३७॥

पित्तान्तमित्यादौ।—अनुद्रव इति, "मुक्ते जीर्यति जीर्णे वा यच्छूलमुपजायते" इत्यादिनोक्तः शूलविशेषोऽनुद्रवः। माषेक्षुरीत्यादि सतुषमाषकृता माषेक्षुरी माषपिष्टकविकृतिर्भक्ष्यविशेषः॥ ३५॥

गोधूममण्डको गोधूमकृतो भक्ष्यविशेषः पश्चिमदेशे प्रसिद्धः। हृदितं वा हितं भवतीति, हृदितं संघावाक्षतिर्लेहः। वाय्यं यवमण्डम्। वाय्यमिव मण्डमिति पाठे

शर्करां भक्षयित्वा वा क्षीरमुत्क्वथितं पिबेत्।
पटोलपत्रयूषेण स्नाट्वेणकगलुकान्॥ ३७॥
अथवा जरत्तित्ते यद्भिर्मन्दो भवेद् यतः।
तस्मादन्नपानानि भावाक्षोनानि कल्पयेत्॥ ३८॥

इति परिणामशूलचिकित्सा।

अथोदावर्त्त-चिकित्सा।

विहृत्सुधापवतिलादिशाकयाग्र्योदकानूपरसैर्यवान्नम्।
अन्येद्युरुष्टानिलमूत्रविड्भिरद्यात् प्रमन्थागुडशीधुपायी॥१॥
आस्थापनं मारुतजे स्निग्धस्विन्नस्य शस्यते।
पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिकस्तु यः॥ २॥

[illegible] किन्तु यवस्य सर्वथा श्लक्ष्णत्वात् बाल्यमिति [illegible] यवान्।
[illegible] ॥ ३६॥
पटोलेत्यादौ।—मूर्वा सुहादित्वात् क्विप् छान्दसः॥ ३७। ३८॥

इति परिणामशूलचिकित्सा-विवृतिः।

पवनादिबलाबिल्वसाधर्म्यात् शस्यानलस्मृदावर्त्तः। उदावर्त्ते हि सर्वत्र ऊर्ध्व-[illegible]वरुद्धगतो वायुः। यदुक्तं सुश्रुते—"सर्वेष्वेतेषु विधिरुदावर्त्तेषु कुशलः। वायोः क्रिया विधातव्या लक्षणप्रतिबन्धजे" इति। चक्रपाणिना वंगविधारदेनाचार्यस्य लिखदवायोर्वर्त्ते वर्णनमुदावर्त्तं इति लिखितम्। विहृदित्यादि।—विहृत्सुधायोः मयम् आदित्वात् मस्यादिमत्वमस्ति। अन्यैरिति विष्णुवायवृत्तीनैः चीनादिभिः। प्रमन्था सदिराविशेषः, गुडकलशीधुर्गुडशीधुः॥ १॥

आस्थापनमित्यादि।—सुश्रुतस्य। मारुतजे इति मारुतवेगविघातजे; एवं पुरीषजे इत्यत्रापि व्याख्येयम्। विधिरानाहिक इति अनुवर्त्तादिः॥ २॥

क्षारवैतरणी वस्ती युञ्ज्यात् तत्र चिकित्सकः ॥ ३ ॥
श्यामा दन्ती द्रवन्तीत्वक् महाश्यामा स्नुही त्रिवृत्।
सप्तला शङ्खिनी श्वेता राजवृक्षः सतिल्वकः ॥
कम्पिल्लकः करञ्जश्च स्वर्णक्षीरी त्वयं गणः।
सर्पिस्तैलरजःक्वाथ-कल्केष्वन्यतमेन च ॥
उदावर्त्तोदरानाहविषगुल्मविनाशनः ॥ ४ ॥
त्रिवृत्कृष्णाहरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः।
गुड़िका गुड़तुल्यास्ता विड्विबन्धगदापहाः ॥ ५ ॥
हरीतकी यवक्षार पीलुनी त्रिवृता तथा।
घृतैश्चूर्णमिदं पेयमुदावर्त्तविनाशनम् ॥ ६ ॥
हिङ्गुकुष्ठवचासर्जी विड़ञ्चेति द्विरुत्तरम्।
पीतं मद्येन तच्चूर्णमुदावर्त्तविनाशनम् ॥ ७ ॥

नाराचचूर्णम्—

खण्डपलं त्रिवृता सममुपकुल्याकर्षचूर्णितं श्लक्ष्णम्।

आस्थापनं विवृणोति क्षारवैतरणीत्यादिना। श्यामेत्यादि।—श्यामा श्याममूला त्रिवृत्। द्रवन्ती मूषिकपत्रा दन्ती, अस्यास्त्वक्; त्वगित्यत्र स्नुगिति पाठे सीजुभेदो वा, किन्तु सुश्रुते वाग्भटे च स्नुहीद्वयं न पठ्यते। महाश्यामा वृद्धदारकः। त्रिवृदित्यरुणमूला त्रिवृत्। सप्तला चर्मकषा, नीलबुह्नेत्येके। शङ्खिनी श्वेतबुह्ना। टोलकलम्बीत्यन्ये श्वेता श्वेतापराजिता कटभी वा। राजवृक्षः शोणालुफलम्। तिल्वकोऽत्र सावरलोध्रः। कम्पिल्लो गुण्डारोचनी। हेमक्षीरी कङ्गुष्ठः। अन्यतमेनेति सर्पिरादिकल्पमध्ये चैकतमेन कल्पेन प्रयुक्त इति शेषः ॥ ३। ४॥

त्रिवृदित्यादौ।—द्विचतुःपञ्चभागिका इति यथाक्रमम्। गुड़तुल्या इति समुदितचूर्णतुल्यो गुड़भागः ॥ ५ ॥

हरीतकीत्यादौ।—पीलुनीति मूर्वा; पीलूनी इति पाठान्तरे पीलु औत्तरापथिकफलम्; इदमेव युक्तं स्रंसकत्वात् ॥ ६ ॥

हिङ्ग्वित्यादि।—सुश्रुतस्य।—सर्जिः सर्जिक्षारः। द्विरुत्तरमिति यथोत्तरं द्विगुणम् ॥ ७ ॥

प्राग्भोजने च समधु विड़ालपदकं लिहेत् प्राज्ञः ॥
एतद् गाढ़पुरीषे पित्ते कफे च विनियोज्यम् ।
सुस्वादुर्नृपयोग्योऽयं चूर्णो नाराचको नाम्ना ॥ ८ ॥
रसोनं मद्यसम्मिश्रं पिबेत् प्रातः प्रकाङ्क्षितम् ।
गुल्मोदावर्त्तशूलघ्नं दीपनं बलवर्द्धनम् ॥ ९ ॥
हिङ्गुमाक्षिकसिन्धूत्थैः पक्त्वा वर्त्तिं सुनिर्म्मिताम् ।
घृताभ्यक्तां गुदे दद्यादुदावर्त्तविनाशिनीम् ॥ १० ॥
मदनं पिप्पली कुष्ठं वचा गौराश्च सर्षपाः ।
गुड़क्षारसमायुक्ता फलवर्त्तिः प्रशस्यते ॥ ११ ॥
आगारधूमसिन्धूत्थ-तैलयुक्ताम्लमूलकम् ।
क्षुण्णं निर्गुण्डिपत्रं वा स्विन्ने पायौ क्षिपेद्बुधः ॥ १२ ॥
सौवर्च्चलाढ्यां मदिरां मूत्रे त्वभिहते पिबेत् ।
एलां वाप्यथ मद्येन क्षीरवारि पिबेच्च सः ॥ १३ ॥

नाराचचूर्णं त्रिवृतासममिति त्रिवृच्चूर्णस्यापि पलम् । उपकुल्या पिप्पली । प्राग्भोजन इति भोजनपरिणामे भोजनसन्निधाने वा ॥ ८ ॥

रसोनमित्यादि ।—यद्यप्ययं योगः शूलाधिकारे पूर्वमुक्त एव तथाप्युदावर्त्तेऽपि विहितत्वात् पुनरप्यत्र लिखितः ॥ ९ ॥

हिङ्गुमाक्षिकेत्यादि ।—हिङ्गु माषा ४, सैन्धवाकर्षं १, मधु पल १, एवं व्यवहारादगृहीत्वा पक्त्वा च फलवर्त्तिं कुर्य्यात् । हिङ्गुसैन्धवे समे वर्त्तिकरणोचितं मधु देयमित्यन्ये । गुड़पाकवदस्य पाकः, तदवस्थायामेव वर्त्तिः कर्त्तव्या । ततो घृतेनाभ्यञ्ज्य गुदे क्षिपेत् ॥ १० ॥

मदनमित्यादौ ।—गुड़ो मिलितचूर्णसमः । गुड़ञ्च मनाक्जलं दत्त्वा, पक्त्वा च वर्त्तिं कुर्य्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

आगारधूमेत्यादि ।—आगारधूमोऽलम्धूमः; अम्लमूलकं काञ्जिकमूलकं अङ्गुष्ठनिभम् अलम्धूमसैन्धवचूर्णतैले मक्षयित्वा स्विन्ने गुदे प्रक्षेप्तव्यम् । निर्गुण्डी सिन्धुवारः । तत्पत्रमपि चूर्णीकृत्य चागारधूमादिभक्षितं स्विन्ने गुदे निक्षेप्यम् ॥ १२ ॥

सौवर्चलेत्यादि । सुश्रुतस्य । अत्र सिन्धूत्थजरणाद्यास्तु शाणिका चेत्यत्रादि-

दुःस्पर्शास्वरसं वापि कषायं ककुभस्य वा।
एर्वारुबीजं तोयेन पिबेद्वा लवणीकृतम्॥ १४॥
पञ्चमूलीशृतं क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा।
सर्वथैवोपयुञ्जीत मूत्रकृच्छ्राश्मरीविधिम्॥ १५॥
स्नेहस्वेदैरुदावर्त्तं जृम्भजं समुपाचरेत्॥ १६॥
अश्रुमोक्षोऽश्रुजे कार्य्यः स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः॥१७॥
क्षवजे क्षवपत्रेण घ्राणस्थेनानयेत् क्षवम्।
तथोर्द्ध्वजत्रुगोऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः सलावणः॥
हितं वातघ्नमाद्यञ्च घृतञ्चौत्तरभक्तिकम्॥ १८॥
उद्गारजे क्रमोपेतं स्नैहिकं धूममाचरेत्॥ १९॥
छर्द्याघातं यथादोषं नस्यस्नेहादिभिर्जयेत्।

पदेन संगृहीतत्वात् सौवर्चलस्य माषकचतुष्टयम्; मदिरा चाहारद्रव्यत्वात् प्रचुरा गाह्या। व्यवहारस्तु मदिरापलद्वयेन। एलां वाप्यथ मद्येनेति एलाचूर्णस्याष्टौ माषकाः; मद्यस्य च पलद्वयमित्याहुः। क्षीरवारीति समक्षीरेण मिश्रितं वारीत्यर्थः॥ १३॥

दुःस्पर्शेत्यादि।—सुश्रुतस्य। दुःस्पर्शो दुरालभा; दुःस्पर्शास्वरसमिति पाठे दुःस्पर्शा कण्टकारीत्यन्ये। ककुभोऽर्जुनः। एर्वारुः ग्रीष्मभवा कर्कटीति डल्हणः। अलवणीकृतमिति सैन्धवयोगादीषल्लवणीकृतमिति। एतच्च एर्वारुबीजमित्यनेनैव सम्बध्यते, न तु पूर्वेण॥ १४॥

पञ्चमूलीति।—पञ्चमूली स्वल्पा, समानतन्त्रभोजनसंवादात्। यथा,—"लघुना पञ्चमूलेन शृतं क्षीरं पिबेन्नरः" इति। श्रीकण्ठदत्तस्तु तृणपञ्चमूलीत्याह। सर्वथैव कार्त्स्न्येन; सुश्रुतेऽपि निरवशेषित इत्युक्तम्॥ १५॥

स्नेहेत्यादौ।—जृम्भजमिति जृम्भावेगविघातजम्; एवमुत्तरत्रापि। अश्रुमोक्षोऽश्रुनिःसरणम्, तच्च तीक्ष्णाञ्जनादिविधिना। क्षवपत्रेणेति हाचियापत्रेण। ऊर्द्ध्वजत्रुगोऽभ्यङ्ग इति ऊर्द्ध्वजत्रुदेशगतोऽभ्यङ्गः कार्य्यः। आद्यं भक्ष्यम्। क्रमोपेतमिति स्नैहिकधूमपानोक्तक्रमयुक्तम्॥ १६—१९॥

भुक्त्वा प्रच्छर्दनं धूमो लङ्घनं रक्तमोक्षणम् ।
रूक्षान्नपानं व्यायामो विरेकश्चात्र शस्यते ॥ २० ॥
वस्तिशुद्धिकरावापं चतुर्गुणजलं पयः ।
आवारिनाशात् क्वथितं पीतवन्तं प्रकामतः ॥
रमयेयुः प्रिया नार्य्यः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ।
अत्राभ्यङ्गावगाहाश्च मदिराश्चरणायुधाः ।
शालिः पयोनिरूहाश्च हितं मैथुनमेव च ॥ २१ ॥
क्षुद्विघाते हितं स्निग्धमुष्णमल्पञ्च भोजनम् ॥ २२ ॥
तृष्णाघाते पिबेन्मन्थं यवागूं वापि शीतलाम् ॥ २३ ॥
रसेनाद्यात् सुविश्रान्तः श्रमश्वासातुरो नरः ॥ २४ ॥
निद्राघाते पिबेत् क्षीरं स्वप्नः संवाहनानि च ॥ २५ ॥

इत्युदावर्त्तचिकित्सा ।

छर्द्यांघातमित्यादि—सुश्रुतस्य छर्द्यांघातमिति छर्द्यां वेगविघातजं रोगं गुड-विसर्पादिकम्, कार्य्यकारणयोरभेदोपचारात्; एवं क्षुद्विघात इत्याद्यपि व्याख्येयम्। यथादोषमिति यस्तत्रानुदूषको दोषश्छर्दिविघातजरोगे जातस्तद्विपरीतैर्नस्यादिभिर्जयेदित्यर्थः ॥ २० ॥

वस्तिशुद्धिकरावापमित्यादि।—वस्तिशुद्धिकराणीह तृणपञ्चमूलवीरतरादीनि, आवाप इति क्षीरसाधनार्थं कल्कः स यत्र तत्तथा। रमयेयुः मैथुने योजयेयुः। अवगाहो वातपित्तहरद्रव्यक्वाथे कोष्णे बोध्यः। चरणायुधाः कुक्कुटाः। निरूहाश्चेति निरूह उत्तरवस्तिर्वस्तिश्चेति चकारात् ॥ २१—२३ ॥

सुविश्रान्त इति विरतक्रियः। निद्राघात इत्यादौ।—क्षीरमिह माहिषं, निद्राकरत्वादित्याहुः। अन्ये तु प्रधानकल्पनया गोक्षीरम्, अतएव तन्त्रान्तरे—"निद्राघाते पिबेत् क्षीरं गोः सुप्यादथ वा नरः" इति ॥ २४ ॥ २५ ॥

इत्युदावर्त्तचिकित्साविवृतिः ।

अथानाहचिकित्सा।

उदावर्त्तक्रियानाहे सामे लङ्घनपाचनम् ॥ १ ॥
द्विरुत्तरा हिङ्गु वचा सकुष्ठा सुवर्च्चिका चेति विड़ङ्गचूर्णम्।
सुखाम्बुनानाहविसूचिकार्त्तिहृद्रोगगुल्मोर्द्ध्वसमीरणघ्नम् ॥२॥
वचाभयाचित्रकयावशूकान् सपिप्पलीकातिविषान् सकुष्ठान्।
उष्णाम्बुनानाहविमूढ़वातान् पीत्वा जयेदाशु हितौदनाशी ॥३॥
त्रिवृद्वरीतकीश्यामाः स्नुहीक्षीरेण भावयेत्।
वटिका मूत्रपीतास्ताः श्रेष्ठाश्चानाहभेदिकाः ॥ ४ ॥
फलञ्च मूलञ्च विरेचनोक्तं हिङ्ग्वर्कमूलं दशमूलमग्र्यम्।
स्नुक्चित्रकौ चैव पुनर्नवा च तुल्यानि सर्वैर्लवणानि पञ्च ॥
स्नेहैः समूत्रैः सह जर्जराणि शरावसन्धौ विपचेत् सुलिप्ते।
पक्वं सुपिष्टं लवणं तदन्नैः पानैस्तथानाहरुजाघ्नमग्र्यम् ॥५॥
राठधूमविड़व्योषगुड़मूत्रैर्विपाचिता।
गुदेऽङ्गुष्ठसमा वर्त्तिर्विधेयानाहशूलनुत् ॥ ६ ॥
वर्त्तिस्त्रिकटुकसैन्धवसर्षपगृहधूमकुष्ठमदनफलैः।

आनाहचिकित्सामाह उदावर्त्तेत्यादि।—द्विरुत्तरा इत्यादि।—यथोत्तरं द्विगुणा इत्यर्थः। सुखाम्बुनेत्यनन्तरं पीतमिति शेषः ॥ १—३ ॥

त्रिवृदित्यादि।—त्रिवृदित्यरुणमूला त्रिवृत्; श्यामा श्याममूला त्रिवृत्। वटिकेयं माषकद्वयेन व्यवहृता। योगोऽयमतिक्रूरकोष्ठे ॥ ४ ॥

फलञ्चेत्यादौ।—विरेचनोक्तमिति दीर्घस्रोवितीयेऽप्यमार्गतण्डुलीये वा विरेचनकल्पे वा विरेचनकर्मणि यदुक्तम्। हिङ्गुस्थाने हिंस्रेति पाठान्तरम्। शरावसन्धाविति अन्तःस्थमेषजस्थालीशरावसन्धावित्यर्थः। विपचेदिति दहेत्। पक्वमिति दग्धम्। अग्र्यमिति श्रेष्ठम् ॥ ५ ॥

राठेत्यादि।—राठो मदनफलं; धूमो गृहधूमः अलब्धूम इति यावत्। यावता गुड़ेन मूत्रेण च पाकाद्वर्त्तिं कर्त्तुं शक्यते तावदुभयं देयमिति ६ ॥

मधुनि गुडे वा पक्वा पायोरिता चाङ्गुष्ठपरिमाणा ॥
वर्त्तिरियं दृष्टफला शनैः शनैः प्रणिहिता घृताभ्यक्ता ।
आमार्होदावर्त्तप्रशमनी जठरगुल्मविनाशिनी ॥ ७ ॥

शुष्कमूलकाद्यं घृतम्—

मूलकं शुष्कमार्द्रं च वर्षाभूमूलपञ्चकम् ।
आरेवतफलत्वापि पिष्ट्वा तेन पचेद् घृतम् ।
तत् पीयमानं शमयेदुदावर्त्तमसंशयम् ॥ ८ ॥

क्षीराद्यं घृतम्—

क्षीरादिवर्गस्य पुनर्नवायाः
सम्याकपूतीककरञ्जयोश्च ।
सिद्धः कषायो द्विपलांशिकानाम्
प्रस्थो घृतात् स्यात् प्रतिरुद्धवाते ॥ ९ ॥

इत्यानाहचिकित्सा ।

वर्त्तिरित्यादि ।—स्निग्धिता त्रिकटुकादीनां कर्षं १, मधुनश्च १, घृतस्यार्धं १ इत्येके । गुडा त्रिकटुकादिकं गृहीत्वा वर्त्तिः कर्त्तव्येत्यन्ये । गुडे वेति वाग्भटोऽपि पूर्वयोगमपेक्ष्य समुच्चयं वा द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

मूलकमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । शुष्कमिति मूलकविशेषणम् । चार्द्रकमित्यार्द्रकान्तः । डल्हणस्तु शुष्कमिति मूलकार्द्रयोर्विशेषणमाह । मूलपञ्चकमिति विल्वादिपञ्चमूर्द्धं कण्टकारिकाविषमशुष्कमूलादिति श्लेष्मकः ; वल्लभस्तमूलमिति भानुमती । आरेवतफलं स्वर्णालु फलम् । पक्वमिदं घृतम् ॥ ८ ॥

क्षीरादीत्यादि ।—क्षीरादिवर्गस्य शालपर्ण्यादिपञ्चमूलस्य । सम्याकः श्योनाकः । द्विवचनबलात् पूतिकेति करञ्जफलविशेषणं, तेन लाटाकरञ्ज इत्यर्थः ॥ ९ ॥

इत्यानाहचिकित्साविवृतिः ।

अथ गुल्मचिकित्सा।

लघ्वन्नं दीपनं स्निग्धमुष्णं वातानुलोमनम्।
बृंहणं यद्भवेत् सर्वं तद्धितं सर्वगुल्मिनाम् ॥ १ ॥
स्निग्धस्य भिषजा स्वेदः कर्त्तव्यो गुल्मशान्तये।
स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणम्।
भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ २ ॥
कुम्भीपिण्डेष्टकास्वेदान् कारयेत् कुशलो भिषक्।
उपनाहाश्च कर्त्तव्याः सुखोष्णाः शाल्वणादयः ॥ ३ ॥
स्थानावसेको रक्तस्य बाहुमध्ये शिराव्यधः।
स्वेदोऽनुलोमनञ्चैव प्रशस्तं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ४ ॥
पेया वातहरैः सिद्धा कौलत्था धन्वजा रसाः।
खड़ाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः ॥ ५ ॥

वातगुल्मचिकित्सा—

मातुलुङ्गरसो हिङ्गु दाड़िमं विड़सैन्धवम्।

गुल्मेऽप्यानाही भवतीत्यानाहानन्तरं गुल्मः ॥ १ ॥ २ ॥

कुम्भीत्यादि।—सुश्रुतस्य। वातहरक्वाथादिभिः पूर्णाभिः अन्तर्वाष्पाभिः कुम्भीभिः कलसीभिः स्वेदनं; तथा उत्स्विन्नमाषादिपिण्डकैर्वस्त्रबद्धैः स्वेदः पिण्डस्वेदः; इष्टकया च तप्तया वातहरक्वाथसिक्तया स्वेदः इष्टकास्वेदः। शाल्वणादय इत्यादिशब्देन वेशवारादिपरिग्रहः ॥ ३ ॥

स्थानावसेको रक्तस्येति।—स्थिरगुल्मे गुल्मस्थानाद्रक्तावसेकः। बाहुमध्ये शिराव्यध इति बाहुमध्ये सन्धेरधस्तात् स्वल्पशिरावेध्या, न तु मध्या न वा बृहती, तस्या मर्मत्वात्। शिराव्यधश्च यस्मिन् पार्श्वे गुल्मस्तत्पार्श्वस्थबाहौ। अयञ्च विधिर्दोषचिकित्सया गुल्मस्याप्रशमने स्वेदादिना च शोणितदुष्टौ सत्यां बोध्यः। स्वेद इत्यादिकञ्चार्द्धं पद्यं सम्पूर्णं श्लोकानुरोधादेवोक्तम् ॥ ४ ॥

आहारविधिमाह पेयेत्यादि।—वातहरैर्दशमूलादिभिः। पञ्चमूलञ्चेह बिल्वादिः पञ्चमूलम्, उष्णवीर्य्यतया विशेषेण वातहरत्वात् ॥ ५ ॥

सुरामण्डेन पातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ६ ॥
नागरार्द्धपलं पिष्टं द्वे पले लुञ्चितस्य च।
तिलस्यैकं गुड़पलं क्षीरेणोष्णेन पाययेत्।
वातगुल्ममुदावर्त्तं योनिशूलञ्च नाशयेत् ॥ ७ ॥
पिबेदेरण्डतैलं वा वारुणीमण्डमिश्रितम्।
तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिबेन्नरः ॥ ८ ॥
साधयेच्छुष्कशुद्धस्य रसोनस्य चतुःपलम्।
क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषञ्च पाययेत् ॥
वातगुल्ममुदावर्त्तं गृध्रसीं विषमज्वरम्।
हृद्रोगं विद्रधिं शोषं नाशयत्याशु तत् पयः ॥
एवन्तु साधिते क्षीरे स्तोकमप्यत्र दीयते ॥ ९ ॥

मातुलुङ्गेत्यादि।—मातुलुङ्गरसादिकं प्रक्षिप्य सुरामण्डः पेयः। सुरामण्ड-शाहारद्रव्यतया प्रभूतो ग्राह्यः, न तु चूर्णाच्चतुर्गुणः; एवमन्यत्रापि सुरया भेषज-पाने ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

नागरेत्यादौ।—लुञ्चितस्येति निस्तुषीकृतस्येति। अत्र च भूरिमानौषधोपयोगी व्याधिमहिष्यैव भवतीति ज्ञेयम्। वाग्भटे पुनरेतदर्द्धमानेनायं योगः पठ्यते। यथा,—"शुण्ठ्याः कर्षं गुड़स्य द्वौ धौतात् कृष्णतिलात् पलम्। खादेन्नैकत्र सञ्चूर्ण्य कोष्णक्षीरानु योजयेत् वातहृद्रोगगुल्मार्शोयोनिशूलशकृद्ग्रहान्" इति। अन्ये तु नागरार्द्धपलमिति पुरुषस्य बलाबलं बुद्ध्वा, हीनपुरुषे तु तृतीयभागेन कर्त्तव्य-मित्याहुः ॥ ७ ॥

पिबेदित्यादि।—योगद्वयम्। पूर्वयोगः कफानुबन्धवायौ, द्वितीयस्तु पित्तानुगे। उक्तं हि चरके—"पूर्वं कफानुबन्धे च हितं पित्तानुगे परम्" इति; पूर्वमिति वारुणीसंयुक्तमेरण्डतैलम्, परमिति पयःसंस्कृतमेरण्डतैलम् ॥ ८ ॥

साधयेदित्यादि।—निस्तुषतया शुद्धः पूर्णवीर्य्यतया च शुष्क इत्यर्थः। क्षीरो-दकेऽष्टगुणित इति क्षीरोदकयोश्च समासकरणान्मिलित्वैवाष्टगुणत्वं ज्ञेयम्, भागा-नुक्तेश्च समभागत्वमिति। तेन रसोनचतुःपलापेक्षया क्षीरनीरयोः प्रत्येकं चातु-र्गुण्यान्मिलित्वा द्वात्रिंशत्पलानि स्युः। अनयोश्च द्रवत्वेऽपि न द्वैगुण्यम्, रसोन-

सर्जिकाकुष्ठसहितः क्षारः केतकिजोऽपि वा।
तैलेन पीतः शमयेद्गुल्मं पवनसम्भवम्॥ १०॥
वातगुल्मे कफे वृद्धे वान्तिश्चूर्णादिरिष्यते॥ ११॥

पित्तगुल्मचिकित्सा।

पित्ते तु रेचनं स्निग्धं रक्ते रक्तस्य मोक्षणम्।
स्निग्धोष्णेनोदिते गुल्मे पैत्तिके स्रंसनं हितम्॥ १२॥
रूक्षोष्णेन तु सम्भूते सर्पिः प्रशमनं परम्।
काकोल्यादिमहातिक्तवासाद्यैः पित्तगुल्मिनम्।
स्नेहितं स्रंसयेत् पश्चाद् योजयेद्वस्तिकर्मणा॥ १३॥

पलोद्धेखेनाष्टगुणत्वविधानात्। जलक्षयादवशिष्टं क्षीरम्। यद्यपि षोड़शपलत्वेन बहु भवति तथापि दीप्ताग्नयो महाकाया इत्यादि वचनाद्गुल्मस्य बहुमात्राभिहिततया षोड़शपलक्षीरपानमपि न दोषावहमिति; किंवा अग्न्युपघातभयात् स्तोकं पेयम्, अत एवोक्तम् एवन्तु साधित इत्यादिना। दुग्धरसोनयोश्चात्र न योगविरुद्धत्वमाशङ्कनीयम्, व्याधिप्रभावान्महर्षिवचनाच्चेत्यर्थः॥ ९॥

सर्जिकेत्यादि।—सुश्रुतस्य। सर्जिकाया माषकद्वयम्, एवं कुष्ठस्यापि; केतकीजटाक्षारस्य माषकचतुष्टयमिति निश्चयः। वाशब्दः पूर्वक्षारयोगापेक्षया। उत्तनन्तु क्षारो यवक्षारः। अत्र सर्जिकाकुष्ठसहितो यवक्षारस्तैलेनेत्येको योगः। केतकीजोऽपि वेत्यत्र क्षार इति सम्बध्यते, तेन केतकीजोऽपि क्षारस्तैलेनेति द्वितीयो योगः। गौड़ास्तु सर्जिकाकुष्ठसहितः केतकीजक्षारस्तैलेनैकमेव योगमाहुः। तैलेनेति तिलतैलेन। अन्ये तु यौगिकत्वादेरण्डतैलमाहुः॥ १०॥

अवस्थायां क्रियासूत्रमाह वातगुल्म इत्यादि।—गुल्मे यद्यपि "न वामयेत्" इत्यादिवचनात् वमनं निषिद्धं तथाप्यवस्थाविशेषेऽप्यपवादरूपतया तन्न दूष्यते। चूर्णादीत्यादिशब्दात् फलवर्त्तिगुड़िकादयश्च। स्निग्धं विरेचनमित्येरण्डतैलादिना॥ ११।१२॥

रूक्षोष्णेन तु सम्भूत इत्यत्रापि पैत्तिक इति शेषः। काकोल्यादिमहातिक्तवासाद्यैरित्यनन्तरं घृतैरिति शेषः। काकोल्यादिगणक्वाथकल्कसाधितं घृतं काकोल्यादिघृतम्; महातिक्तघृतञ्च कुष्ठोक्तम्; वासाद्यघृतञ्च रक्तपित्तोक्तम्। स्रंसयेदिति विरेचयेत्। वस्तिकर्मणेत्यनुवासन-निरूहाभ्याम्॥ १३॥

स्निग्धोष्णे पित्तशुद्धे काम्पिल्लं मधुना लिहेत्।
रेचनार्थी रसं वापि द्राक्षायाः सगुडं पिबेत्॥ १४॥
दाडिमशूलाग्निसदीपनग्राहिचित्तरैः।
विदङ्गमानं जानीयाद् गुरुं तस्योपनाहयेत्॥ १५॥
यत्ते तु ज्वरवत् कार्यं व्रणशोधनरोपणम्।
त्रायन्तीमूर्वमधो वापि स चीद्रोग: प्रपद्यते॥
द्राक्षाक्षतमुपेक्षेत रक्तन्यासमुपद्रवान्।
परन्तु शोधनं सर्पिः शुद्धे समधु तिक्तकम्॥ १६॥

स्निग्धोष्ण इत्यादौ।—काम्पिल्लं कुम्भारीफली। विदङ्गमानमिति वच-लामज्जम्। उपनाहयेदिति व्रणमौखोक्तमाचनक्रियेत्: प्रयोजयेत्। नन्वत्र सुश्रुते गुरुत्वं मात्रा निर्दिष्टः यथा "ये यवागवादयः पथ्या मध्यमवृद्धिस्ते गुरवः। अन्नकालादि मात्रया न मात्रागुणतया।" इति। मात्रागुणीति मात्रायां गुरुमात्रकत्वेऽपि, न तु लघ्वादयादौ। चक्षणमिति हविः। अनुक्तेऽपि गुरुत्वे इति यथा अन्नादयो मात्रयैव यदि गुरवोऽपी भवन्ति, तथा कार्पिल्लाद्यानामपि मात्रयैव गुरुत्वमिति ज्ञेयं गुरवः। अन्नकालादि अन्नकाल इत्यनेनापि अन्नादिसन्निकृष्टविदङ्गमानस्य-लक्षणं दर्शितम्। एतेन दीपनमानादिति यत्तं मानकीचिनी: मानमानवतीरलाग-मनुचितमुक्तम्। तथाहु:, गुर्वी मात्रा दीपनमानस्य दग्ध, तथापि यथा मारव-मात्रादानं मांसादिबलमानाय ज्ञायतामुपचिनोति मात्रा मात्रीयबलमानं ज्ञायते तथा तिलिपर्णी गुरुं रसं ज्वरादि जयति, तथा गुरुमात्रा पाक:। यत्तं मदनीयोक्त: "शेषं चरके गुरु ज्ञात्वा गुरुणे तु विदङ्गिलक्षणेति संज्ञालाघवे विवाक:। अन्नकालानुपरिवक्षन् दीपनमानस्यवमात्र मध्यम इति चरकेणानुक्तस्य दर्शनेति। यत्ते तु यवागवादीनुपदेशस्य मात्रिक एव संज्ञिलक्षणादिक एव गुर्वी न मध्यमे मन्दिरमानलक्षणमात्र यत्ते तु यवागवे तेन: गुरवं विदङ्गिगुरवी:; विदङ्गिचिर-कालपाकविरोधाच्च गुरु इति। अतएव मात्रयवरोधात् "मात्री न मध्यमे गुर्वी मात्रामन्तु निर्दिशेत्। रक्तपित्तातिसारेषु मध्यमेऽग्नौ मात्रया" इति। अन्नलिप्यादि अन्नकालादिति यदि दीप: मूलकस्य अङ्कुरगुर्वी या मध्यमे, तथा द्राक्षा-मात्रामुदाहरेत्, न दीपनदीपनादिकं कुर्यात्। अन्नकालम् अन्नादीन्। अन्नकालादी अन्नादिसन्निकृष्टं दर्शितम्। परन्तु शोधनं सर्पिरिति द्राक्षामात्रं सर्पि शोधन-

रोहिणी कदुका तिक्तं मधुरं त्रिफलात्रयम्।
कर्षांशान्यायमाषा च पटोलत्रिफलायुते॥
द्विपञ्च मधुरायां साधयेदष्टगुणे जले।
घृताच्छेषं घृतसमं मर्दयेच्च चतुःपलम्॥
पिबेत् संमूर्च्छितं तेन गुल्माः शाम्यन्ति पैत्तिकाः।
वमनस्तृष्णा च शूलश्च भ्रमो मूर्च्छाऽरतिस्तथा॥ १७॥
दोषाग्नयो महाकायाः क्षेत्रमाणमहाबलाः।
गुल्मिनः सर्वदोषाय विषमौषधताय ये।
तेषां मात्रां पिबेयुस्ते पलान्यष्टौ विमोषतः॥ १८॥

कफगुल्मचिकित्सा।

लङ्घनोमेऽग्नि श्वेदे क्षतिक्षीणे मन्मधुचिते।
घृतं मधादकटुकं पातव्यं कफगुल्मिना॥
मन्दोऽग्निर्वेदना मन्दा गुरुस्तिमितकोष्ठता।
नोत्क्लेशा चादविर्यश्च न गुल्मी वमनौषधः॥ १९॥
मन्देऽग्नावनिले मूढे भाक्ता मद्ये क्षमागतम्।

दुग्धदाधिकं एव पेयम्। यदि वमनप्रतिबन्धशङ्किः यदि वाति त्रिफलाक्वाथादिकं एवं क्रमात् मधुरक्षिप्त पेय रोगानुसारेणेति शेषः॥ १६—१९॥

रोहिणीत्यादि।—रोहिणी कटुरेति कटुरोहिणी। त्रिफलात्रय इति त्रिफलात्रिकम्। एव चायमाषाः समेर्भ कर्षांशाः। पटोलत्रिफलायुते इति द्विपञ्चाशत् समैर्भ वमनद्रव्यम्। चतुर्गुणे इति क्षीराष्टगुण इति क्षीरम्, एव चतुःपलमेवोक्तम्। तेन घृतेन मन्मूर्च्छितमोषधम्; एतेन क्षायघृतयोः निशिताद्यो न-यति। एवच मात्रा आदिशब्दिता न क्षीरादिभ्यो यदिवाद क्षीरादय इत्यादि॥ १७। १८॥

लङ्घनेत्यादौ।—पूर्वं वमनादिकटुकमिति यवमारभ्य कटुकमन्यदधिकमित्यन्तः। वमनौषध इति वमनौषधमध्ये उपपदमेते व. प. वमनौषधः। पूर्वं यदिति दुग्ध इत्यादयादौ वमनमुक्तम्, एव तु कफगुल्म इत्यैवेति न पौनरुक्त्यम्॥ १८॥

गुड़िकाचूर्णनिर्य्यूहाः प्रयोज्याः कफगुल्मिनाम् ।
क्षारारिष्टगणश्चापि दाहः शेषे विधीयते ॥ २० ॥
पञ्चमूलीशृतं तोयं पुराणं वारुणीरसम् ।
कफगुल्मी पिबेत् काले जीर्णं माध्वीकमेव वा ॥ २१ ॥
तिलैरण्डातसीबीजसर्षपैः परिलिप्य च ।
श्लेष्मगुल्ममयःपात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेद्भिषक् ॥ २२ ॥
यमानीचूर्णितं तक्रं विड़ेन लवणीकृतम् ।
पिबेत् सन्दीपनं वातमूत्रवर्च्चोऽनुलोमनम् ॥ २३ ॥
व्यामिश्रदोषे व्यामिश्रः सर्व एव क्रियाक्रमः ।
सन्निपातोद्भवे गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ।
यथोक्तेन सदा कुर्य्याद् भिषक् तत्र समाहितः ॥ २४ ॥
वचाविड़ाभयाशुण्ठीहिङ्गुकुष्ठाग्निदीप्यकाः ।
द्वित्रिषट्चतुरेकाष्टसप्तपञ्चांशिकाः क्रमात् ॥
चूर्णं मद्यादिभिः पीतं गुल्मानाहोदरापहम् ।

मूढ़ इत्यादृते । गुड़िकादय इहैव हिङ्ग्वादिप्रभृतयो वक्तव्याः । क्षारारिष्टगण इति प्रतिसारणीयक्षारस्यानुशस्ततया शल्यतन्त्र एव तदभिधानं ज्ञेयम् । पानीयक्षाराद्यावापि ग्रहण्यध्यायोक्ताद्यानुसर्त्तव्याः । अरिष्टाश्चरक ग्रहण्यर्शश्चिकित्सितोक्ताः ज्ञेयाः । उक्तं हि—"यत्र एव ग्रहणीदोषे क्षारास्ते कफगुल्मिनाम् । अरिष्टयोगाः सिद्धाश्च ग्रहण्यर्शश्चिकित्सिते" इति । दाहस्तु शरलोहादिभिः । उक्तं हि—"तस्य दाहो हृते रक्ते शरलौहादिभिर्हित" इति । दाहः शेष इति दाहस्य दारुणत्वात् क्रियान्तरासिद्धौ शेष एव कर्त्तव्यता युक्ता ॥ २० ॥

पञ्चमूलीत्यादि ।—पञ्चमूली महती कफप्रत्यनीकत्वात् । माध्वीकं मधु ॥ २१ ॥

स्वेदमाह तिलेत्यादि । गुल्मामयमिति गुल्मस्थानम् । त्रिदोषघ्नो विधिरिति वाताद्युक्तयोगा एव एकीकृत्य योज्याः, प्रकृतिसमसमवेतत्वात्, विकृतिविषमसमवेतस्य तु चरकेऽसाध्यतोक्तेः ॥ २२—२४ ॥

गृञ्जनार्कश्यामकाभ्रं यवक्षीरीयनं परम् ॥ २३ ॥
शमानीशिग्रुमिन्थूत्थचारसौवर्चलान्वयाः।
सुरामण्डेन पातव्या गुल्मगूढनिसूदनाः ॥ २४ ॥

शिग्र्वाद्यं चूर्णम्—

शिग्रु त्रिकटुकं पाठां हपुषामभयां शटीम्।
गजमोटाजगन्धे च तिन्तिडीकाम्लवेतसौ ॥
दाडिमं पौष्करं धान्यमजाजीं चित्रकं यवान्।
द्वौ चारौ लवणे द्वे च चव्यार्धैकत्र चूर्णयेत्।
चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमन्नपानेष्वनन्तयम्।
प्राग्भुक्तमथवा पेयं मद्येनोष्णोदकेन वा ॥
पार्श्वरुग्दन्तिगुल्मेषु गुल्मे वातकफात्मके।
प्लीनि मूत्रकृच्छ्रे च गुदयोनिरुजासु च ;
प्रसन्नगोविकारे च श्रोणि पाण्वामयेऽरुचौ।
उरोविबन्धे हिक्कायां कासे श्वासे गलग्रहे ॥
भावितं मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन वा।
'वटकौ गुडिकाः कार्याः कार्ष्मुकाः व्युषतोऽधिकम् ॥२७॥

घृतोत्तमपलाशजक्षिमिटिचव्यवह्नि-
व्योषयुक् संस्मरचितं लवणोपधानम्।

वर्षाभ्वादी।—चतस्रो वृद्धीनाम् ; पञ्चित्रिलवाः ; द्वौ भागौ यवानी। पञ्चि-लवणादीनां चतुष्कम् ॥ २३ ॥

यवानीषाडवी।—चारौ यवक्षारः। द्वौ भागौ यवक्षाम्लवेतसाभ्यां समौ ॥ २४ ॥

शिग्र्वादिचूर्णे शिग्रवादयो यवान्ताः ; चतस्रश्चेत्यवल्लयो ; तिन्तिडीकं लवणं ; द्वौ चारौ यवक्षारसर्जिक्षारौ . लवणे द्वे सैन्धव-सौवर्चले। मातुलुङ्गनिम्बजम्बीरजम्बीरपरिषेकभावितचूर्णवा वा। यवक्षारलवणाभ्यां भावितमित्यादि। षड्भ्य इति चतसृभ्यः सहस्राभ्यां लवणाभ्यां मिलितमित्यादि। मातुलुङ्गरसेन चतसृणामपि भाव्यं, तदेव चाष्टगुणयवक्षिता वटिकाः कार्याः। एवं चाग्निना क्षपणक्षारयवपेषणमिति। कार्ष्मुकाः कर्षभारकाः ॥ २७ ॥

दग्ध्वा विचूर्ण्य दधिमस्तुयुतं प्रयोज्यम्
गुल्मोदरज्वरयकृत्प्लुगदोन्मदेषु ॥ २८ ॥
क्षिद्रं पुष्करमूलानि तुम्बुरूणि हरीतकीम्।
श्यामा विडं सैन्धवञ्च यवक्षारं महौषधम्॥
यवक्षारोदकेनैतद्घृतषष्ठन्तु पाययेत्।
तेनास्य सिध्यते गुल्मः सप्लीहः सपरिग्रहः ॥ २९ ॥

यथार्थं चूर्णम्—

यवाहरीतकीक्षिद्रसैन्धवं माक्षवेतसम्।
यवक्षारं यमानीञ्च पिबेदुष्णेन वारिणा ॥
एतच्चि गुल्मनिचयं सप्लीहं सपरिग्रहम्।
भिनत्ति सप्तरात्रेण वज्रोर्द्धिं करोति च ॥ ३० ॥

घृतीयपर्व्वादि। वालुतटक—घृतीयी पाठान्तरम्; यवाचिर्णिटी नी-यर्व्वटी; गडिचिलकः; नलरचिलनिति संज्ञारूपतया चिह्नितम्। यदर्थोपक-मैत्यवयवम्। सैन्धवच्च घृतीयपर्व्वादिचतुष्टयस्य पाठान्तरम्। क्षीपुलवणलवणपर्व्वणी हीत-हरिद्रे इत्याख्यातम्। घृतीयपर्व्वादिचतुष्टे सैन्धवं कला चतुर्थादि घृतः चूर्णीत घृतादिकं विलय्य भोजयेत् इत्यन्वयः। २८।

क्षिद्रं त्यादि।—तुम्बु च जलजन्तुजातं, श्यामा विडम्। क्षिद्रं यवक्षीरां-चु प्रमृतं क्षला पाठ्यं, ततो योग्या मात्रां यवक्षारेण भावयित्वा पुनः पचित्वा भावयेदित्यर्थः। यवक्षारोदकेन यवक्षारेणोदकेनेत्यर्थः। यवक्षिम् प्रतीतैः सैन्धवसारके यवोदकसैरण्डसैन्धवादिकं पठितं, यदुक्तं "यवोदकेन मात्रा-सैन्धम् यवसुसैन्धवम्" इति। यत्ते तु यवक्षारोदकं इत्यपपाठः, तेन यवक्षारार्थं दर्शनमात्रम्। यवक्षारोदकेनेति पाठान्तरलक्षणम्, इत्यन्यत्र यवक्षारोदकमात्रा-सिद्धये सिद्धीयते, न तु मद्यः तत् तैलं यच्यति। सपरिग्रह इति वातुपरिग्रह-वर्द्धितः क्षीपदम इति वा ॥ २९ ॥

मणेत्यादि।—दग्धं क्षीरं क्षीरमादिलक्षणावयवीत्यपि चारकार्थं इति सिद्धान्तः। तत्र, चारीके हि—"मात्रते क्षीरवाचेन हिः प्रयुक्तेन क्षीरकः" इत्यं क्षीरम्, न तु क्षीरमादिलक्षणावयवीत्यपीति ॥ ३० ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचित्रकाजाजिसैन्धवैः।
युक्ता पीता सुरा हन्ति गुल्ममाशु सुदुस्तरम् ॥ ३१ ॥
नादेयीकुटजार्कशिग्रुबृहतीस्नुग्विल्वभल्लातक-
व्याघ्रीकिंशुकपारिभद्रकजटापामार्गनीपाग्निकान्।
वासामुष्ककपाटलाः सलवणा दग्ध्वा जले पाचितम्
हिङ्ग्वादि प्रतिवापमेतदुदितं गुल्मोदराष्ठीलिषु ॥ ३२ ॥
हिङ्गूग्रगन्धाविड़शुण्ठ्यजाजीहरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम्।
भागोत्तरं चूर्णितमेतदिष्टं गुल्मोदराजीर्णविसूचिकासु ॥ ३३ ॥
त्रिफलाकाञ्चनक्षीरीसप्तलानीलिनीवचाः।
त्रायन्तीहवुषातिक्तात्रिवृत्सैन्धवपिप्पलीः ॥
पिबेद्विचूर्ण्य मूत्रोष्णवारिमांसरसादिभिः।

पिप्पलीत्यादि।—अयं योगो वातश्लेष्मणि ज्ञेयः ॥ ३१ ॥

नादेयीत्यादि।—नादेयी भूमिजम्बुका; व्याघ्री कण्टकारी; किंशुकः पलाशः; पारिभद्रकजटा पारिभद्रमूलम्; अग्निश्चित्रकः। सलवणाः ससैन्धवाः, लवणा ज्योतिष्मतीत्येके। नादेयीप्रभृतीन् दग्ध्वा क्षारः कार्य्यः। अस्याढ़कं पलशतं वा पानीयक्षारविधिना चतुर्गुणे षड्गुणेन वा उदकेन पक्त्वा चतुर्भागावशेषे कल्कमपनीय, एकविंशतिवारान् परिस्राव्य स्थापयेत्। अस्य कर्षमर्द्धपलं वा हिङ्ग्वादिचूर्णं पादिकं दत्त्वा मांसघृतक्षीराणामन्यतमेषु प्रक्षिप्य पिबेत्, मांसरसादिभिश्च भोक्तव्यमोजोरक्षणार्थम्। अन्ये त्वाहुः एकदा विपाच्य स्थापिते क्षारोदकेऽम्लत्वादिदोषशङ्का स्यात्, अतःकृत क्षाराद्यग्रे वैलाद्यपेक्षया पलादिपरिमितं क्षारं गृहीत्वा प्रत्यहमनन्तरोक्तक्वाथविधिना क्षारोदकं कार्य्यमिति।—हिङ्ग्वादिप्रतिवापमिति हिङ्ग्वादेः पादिकस्य प्रतिवापः प्रक्षेपो यत्र तत् तथा। एतदिति क्वाथक्षारजलम्। यस्य तन्त्रस्यायं प्रयोगस्तत्रोक्तहिङ्ग्वाद्यपरिज्ञानात् वक्ष्यमाणहिङ्ग्वादिरनन्तरपठितत्वात् संग्रहकारस्याभिमतो लक्ष्यते ॥ ३२ ॥

हिङ्ग्वादौ।—उग्रगन्धा वचा। भागोत्तरमिति उत्तरोत्तरमेकभागवृद्धम्। उष्णाम्बुनास्य पानमुपदिशन्ति ॥ ३३ ॥

सर्वगुल्मोदरप्लीहकुष्ठार्शःशोथपीडितः ॥ ३४ ॥

काङ्कायनगुडिका—

शटीं पुष्करमूलञ्च दन्तीं चित्रकमाढकीम् ।
शृङ्गवेरं वचाक्षेव पलिकानि समाहरेत् ॥
विडतायाः पलक्षेव कुर्य्यात् त्रीणि च हिङ्गुनः ।
यवक्षारपले द्वे च द्वे पले चाम्लवेतसात् ॥
यमान्यजाजीमरिचं धन्याकक्षेति कार्षिकम् ।
उपकुञ्चाजमोदाभ्यां तथा चाष्टमिकामपि ॥
मातुलुङ्गरसेनैव गुडिकाः कारयेद्भिषक् ।
तासामेकां पिबेद् द्वे वा तिस्रो वापि सुखाम्बु ना ॥
अन्नेच मद्यैर्यूषैश्च घृतेन पयसाथवा ।
एषा काङ्कायनेनोक्ता गुडिका गुल्मनाशिनी ॥
अर्शोहृद्रोगशमनी क्रिमीणाञ्च विनाशिनी ।
गोमूत्रयुक्ता शमयेत् कफगुल्मं चिरोत्थितम् ॥
क्षीरेण पित्तगुल्मञ्च मद्यैरन्नेच वातिकम् ।
त्रिफलारसमूत्रैश्च नियच्छेत् सान्निपातिकम् ।
रक्तगुल्मे च नारीणामुष्ट्रीक्षीरेण पाययेत् ॥ ३५ ॥

हबुषाद्यं घृतम्—

हबुषाव्योषपृथ्वीकाचव्यचित्रकमैन्धवैः ।
माजाजीपिप्पलीमूलदीप्यकैर्विपचेद्घृतम् ॥
सकोलमूलकरसं सक्षीरं दधि दाडिमम् ।

विडनेत्यादौ ।—काञ्चनक्षीर्य्यां भावनात् कट्फलाद्वः । सप्तला चर्मकषा ; नीलिनी नीलवृक्षः । विरेकार्थोऽयं योगः ॥ ३४ ॥

शटीमित्यादौ ।—यमान्यादीनां प्रत्येकं कर्षः । उपकुञ्ची कृष्णजीरकम्. कृष्णोदा यमानी, अनयोः प्रत्येकम् अष्टमिकामदंपलमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तत् परं वातगुल्मघ्नं शूलानाहविबन्धनुत् ॥
योन्यर्शोग्रहणीदोष-श्वासकासारुचिज्वरान्।
पार्श्वहृद्वस्तिशूलञ्च घृतमेतद्व्यपोहति ॥ ३६ ॥

पञ्चपलकं घृतम्—

पिप्पल्याः पिचुरध्यर्द्धो दाड़िमाद् द्विपलं पलम्।
धान्यात् पञ्च घृताच्छुण्ठ्याः कर्षः क्षीरं चतुर्गुणम् ॥
सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो वातगुल्मं चिकित्सति।
योनिशूलं शिरःशूलमर्शांसि विषमज्वरान् ॥ ३७ ॥

त्र्यूषणाद्यं घृतम्—

त्र्यूषणत्रिफलाधान्य-विड़ङ्गचव्यचित्रकैः।
कल्कीकृतैर्घृतं सिद्धं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ॥ ३८ ॥

त्रायमाणाद्यं घृतम्—

जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणाचतुःपलम्।
पञ्चभागस्थितं पूतं कल्कैः संयोज्य कार्षिकैः ॥
रोहिणीकटुकामुस्त-त्रायमाणादुरालभाः।
कल्कैस्त्वामलकीवीराजीवन्तीचन्दनोत्पलैः ॥

हवुषेत्यादि।—हवुषा स्वनामख्याता; पृथ्वीका कृष्णजीरकम्, हिङ्गुपत्रिकेत्यन्ये; दीप्यको यमानी। सकोलमूलकरसमिति कोलं शुष्कबदरं तस्य क्वाथः, मूलकस्यापि शुष्कस्य क्वाथः; न पुनर्नवद्रव्यस्य स्वरसः, तस्य तु गुल्मे निषिद्धत्वात्। दाड़िमस्याप्यत्र स्वरसः, द्रवसाहचर्य्यात्। विश्वामित्रेणापि दाड़िमरस एवोक्तः। एवं पञ्चभिर्द्रवैः प्रत्येकं स्नेहसमैः पाकः ॥ ३६ ॥

पिप्पल्या इत्यादि।—पिचुरध्यर्द्ध इति सार्द्धकर्षः। पलं धान्यादिति योज्यम्। पञ्च घृतादिति पञ्च पलानीत्यर्थः। क्षीरं चतुर्गुणमिति घृतपञ्चपलापेक्षया विंशतिः पलानि क्षीरस्येत्यर्थः ॥ ३७ ॥

त्र्यूषणादिघृते सक्षीरमिति चतुर्गुणक्षीरसहितं, द्रवान्तरभावात् ॥ ३८ ॥

जल इत्यादौ।—पञ्चभागस्थितमिति पञ्चभागावशिष्टं, तेन क्वाथस्याष्टौ पलानीत्यर्थः। कल्कैरित्यत्र व्यवहितैरप्यामलक्यादिभिः सम्बध्यते; न केवलमेतैः कल्कैः

रसस्यामलकीनाञ्च क्षीरस्य च घृतस्य च।
पलानि पृथगष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत्॥
पित्तगुल्मं रक्तपित्तं विसर्पं पैत्तिकं ज्वरम्।
हृद्रोगं कामलां कुष्ठं हन्यादेतद्घृतोत्तमम्॥
पलोन्मेखागते माने न द्वैगुण्यमिहेष्यते।
चत्वारिंशत्पलं तेन तोयं दशगुणं भवेत्॥ ३९॥

द्राक्षाद्यं घृतम्—

द्राक्षामधुकखर्जूरं विदारीं सशतावरीम्।
पञ्चपत्राणि त्रिफलां साधयेत् पलसम्मिताम्॥
जलाढ़के पादशेषे रसमामलकस्य च।
घृतमिक्षुरसं क्षीरमभयाकल्कपादिकम्॥
साधयेत् तद्घृतं सिद्धं शर्कराक्षौद्रपादिकम्।
प्रयोगात् पित्तगुल्मघ्नं सर्वपित्तविकारनुत्।
साहचर्य्यादिह पृथग्घृतादेः क्वाथतुल्यता॥ ४०॥

क्षीरपट्पलकं घृतम्—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः।
पत्तिकैः सयवक्षारैः सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत्॥
क्षीरप्रस्थेन तत् सर्पिर्हन्ति गुल्मं कफात्मकम्।
ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं प्लीहकासज्वरापहम्॥ ४१॥

कटुरोहिण्यादयस्य कल्का इति योजना। कल्का इति श्लोकपादपूरणार्थमिति करिचन्द्रः। वीरा क्षीरकाकोली। पलोन्मेखागतमानत्वादिह न द्वैगुण्यमित्याह बलामोत्यादि॥ ३९॥

द्राक्षेत्यादौ।—मधूकं यष्टिमधु। शर्करेक्षौद्रपादिकमिति मिलित्वा। पञ्च क्वाथ्यस्य द्रव्यमानस्य साहचर्य्यादृतादीनामपि प्रस्थमानत्वमित्याह साहचर्य्यादि॥ ४०॥

धात्रीषट्पलकं घृतम्—

धात्रीफलानां स्वरसैः षड़ङ्गं विपचेद्घृतम्।
शर्करासैन्धवोपेतं तद्धितं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ४२ ॥

भार्गीषट्पलकं घृतम्—

षड्भिः पलैर्मगधजाफलमूलचव्य-
विश्वौषधज्वलनयावककल्कपक्वम्।
प्रस्थं घृतस्य दशमूल्युरुवूकभार्गी
क्वाथेऽप्यथो पयसि दध्नि च षट्पलाख्यम् ॥
गुल्मोदरारुचिभगन्दरमग्निसाद-
कासज्वरक्षयशिरोग्रहणीविकारान्।
सद्यः शमं नयति ये च कफानिलोत्था
भार्ग्याख्यषट्पलमिदं प्रवदन्ति वैद्याः ॥ ४३ ॥

क्षीरषट्पलके घृते क्षीरप्रस्थेनैव केवलेन घृतसमेन पाक इति ब्रुवते; अन्ये तु त्रिगुणं जलं ददति; तन्न, सर्वथा द्रवानुक्तौ हि जलं द्रवं भवतीत्याह चक्रः ॥ ४१ ॥

धात्रीत्यादि।—सुश्रुतस्य। धात्रीफलस्वरसश्चतुर्गुणः। षड़ङ्गमिति यवक्षार-सहितपञ्चकोलकल्कितं प्रत्येकं पलिकम्। उक्तं हि—"पञ्चकोलैर्घृतं क्षीरैः प्रत्येकं पलिकैः पचेत्। क्षीरे धात्रीरसे वापि सितासैन्धवयोजितम्॥" शर्करा-सैन्धवोपेतमिति शर्करासैन्धवयोर्मिलित्वा पादिकयोः प्रक्षेपः। अत्रापि शर्करा-पादपयः सैन्धवस्यैकपाद इति वदन्ति ॥ ४२ ॥

षड्भिः पलैरित्यादि।—मगधजा पिप्पली, तस्याः, फलं मूलञ्च; ज्वलन-श्चित्रकः; यावको यवक्षारः। यावजेति पाठे स एवार्थः। अत्र क्षीरं स्नेहसम, "द्रवान्तरेण योगे हि क्षीरं स्नेहसमं भवेत्" इत्युक्तेः। दधिक्वाथौ तु मिलित्वा स्नेहात् त्रिगुणौ। अतः चतुर्गुणः पाकः, एकेनापि चातुर्गुण्यं द्वाभ्यामपि चातुर्गुण्य त्रिभिरपि चातुर्गुण्यं चतुर्भिः सममिति वचनात्। अन्ये तु क्वाथो द्विगुणः, क्षीरं दधि च प्रत्येकं स्नेहसममित्याहुः। निश्चलन्तु क्वाथश्चतुर्गुणः, दधि च चतुर्गुणं, क्षीरन्तु स्नेहसममिति नवगुणः पाक इत्याह। अन्ये तु दधिक्वाथौ मिलित्वा चतु-र्गुणौ, क्षीरन्तु स्नेहसममिति पञ्चगुणः पाक इत्याहुः ॥ ४३ ॥

भल्लातकं घृतम्—

भल्लातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम्।
साध्यं विदारीगन्धाद्यमापोथ्य सलिलाढके॥
पादावशेषे पूते च पिप्पलीं नागरं वचाम्।
विड्ङ्गं सैन्धवं हिङ्गु यावशूकं विडं शटीम्॥
चित्रकं मधुकं रास्नां पिष्ट्वा कर्षसमान् भिषक्।
प्रस्थञ्च पयसो दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥
एतद्भल्लातकं नाम कफगुल्महरं परम्।
प्लीहपाण्डामयश्वासग्रहणीकासगुल्मनुत्॥ ४४॥

रसोनाद्यं घृतम्—

रसोनस्वरसे सर्पिः पञ्चमूलरसान्वितम्।
सुरारनालदध्यम्लमूलकस्वरसैः सह॥
व्योषदाड़िमहृच्चाम्लयमानीचव्यसैन्धवैः।
हिङ्गुक्षवेतसाजाजीदीप्यकैश्च पलांशिकैः॥
सिद्धं गुल्मग्रहण्यर्शः श्वासोन्मादक्षयज्वरान्।
कासापस्मारमन्दाग्निप्लीहशूलानिलान् जयेत्॥ ४५॥

दन्तीहरीतकी—

जलद्रोणे विपक्तव्या विंशतिः पञ्च चाभयाः।
दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च॥
तेनाष्टभागशेषेण पचेद्दन्तीसमं गुड़म्।

भल्लातकघृतं द्विगुणपञ्चमूलेनैव भवितव्यं, निर्दिष्टे तदेव हि इति वचनात्। पञ्चमूलं त्वन्यं, तदेव विदारीगन्धाद्यं प्रत्येकं पलोन्मितम्। भल्लातकं नार्मत्यनन्तरं सर्पिरिति शेषः; पुस्तकं तु एतद्भल्लातकघृतं कफगुल्महरं परमित्येव पाठः॥ ४४॥

रसोनेत्यादौ।—पञ्चमूलं महत् पञ्चमूलं वातकफहरत्वात्, तस्य रसः क्वाथः। रसोनस्वरसादीनां पञ्चानां समुदितम्। दीप्यकं चेत्रयमानी॥ ४५॥

जलद्रोण इत्यादौ।—विंशतिः पञ्च चाभया इत्याकृतिमात्रात्। हरीतकी-

ताश्चाभयास्त्रिवृच्चूर्णात् तैलाच्चापि चतुःपलम् ॥
पलमेकं कणाशुण्ठ्योः सिद्धे लेहे च शीतले।
क्षौद्रं तैलसमं दत्त्वा चातुर्जातपलं तथा ॥
ततो लेहपलं लीढ्वा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम्।
सुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयः ॥
प्लीहश्वयथुगुल्मार्शो-हृत्पाण्डुग्रहणीगदाः।
शाम्यन्त्युत्क्लेशविषम-ज्वरकुष्ठान्यरोचकाः ॥ ४६ ॥

वृश्चीराद्यरिष्टः—

वृश्चीरमुरुवूकञ्च वर्षाह्वं बृहतीद्वयम्।
चित्रकञ्च जलद्रोणे पचेत् पादावशेषितम् ॥
मागधीचित्रकक्षौद्र-लिप्तकुम्भे निधापयेत्।
मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णार्द्धसंयुतम् ॥
व्युषोषितं दशाहञ्च जीर्णभक्तः पिबेन्नरः।
अरिष्टोऽयं जयेद्गुल्ममविपाकं सुदुस्तरम् ॥ ४७ ॥

फलानि कर्षटे पोट्टलीं बद्ध्वा अगस्त्यहरीतकीवत् क्वथनीयानि। तैलार्द्धकुडवमिति पाठे च पलचतुष्टयमित्यर्थः। तैलमुत्स्विन्नहरीतकीभर्जनार्थं, न तु त्रिवृच्चूर्णपरिभर्जनार्थं, भर्जनेन विरेचनशक्त्यपकर्षप्रसङ्गात्। पलमेकं कणाशुण्ठ्योर्मिलित्वा; एवं चातुर्जातपलमपि। प्रस्थमत्र दोषस्य सार्द्धत्रयोदशपलमानम्। उक्तं हि भोजे—"वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे। सार्द्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः" इति ॥ ४६ ॥

वृश्चीरमित्यादि।—वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा। वृश्चीरादीनां मिलित्वा पलशतम्, "द्रोणे द्रव्यतुला मता" इति वचनात्; अन्ये त्वाढकमाहुः। मागधी पिप्पली। मधुनः प्रस्थमिति शरावचतुष्टयम्। पथ्याचूर्णार्द्धसंयुतमिति हरीतकीचूर्णप्रस्थार्द्धमष्टौ पलानि, तेन संयुतम्। व्युषोषितं तुषधान्यराशिमध्ये स्थितम्। जीर्णभक्तः परिणताहारः, लघुकोष्ठ इत्यर्थः। अस्य पलमर्द्धपलं वा प्रातरुपयोज्यम् ॥ ४७ ॥

दोषिरस्य च शुक्रस्य गर्भकोशे व्यतिक्रमे।
स्त्रिग्धस्त्रिग्धशरीरायै दद्यात् स्त्रिग्धं विरेचनम्॥ ४८॥
गताम्राधिरविस्रस्तमृदाकमार्गोक्षणोद्भवः।
कल्कः पीतो हरेद्दुग्धं तिलक्काथेन रक्तजम्॥ ४९॥
तिलक्काथो गुडूच्योष-त्रिफाभार्गीसुतो भवेत्।
पानं रक्तभवे शुक्रे नष्टे पुष्पे च योषिताम्॥ ५०॥
सञ्चारं सूपवर्णं सर्वं प्रविवेदशुक्तिनी।
पलाशक्षारतोयेन सिद्धं सर्पिः पिबेच्च सा॥ ५१॥

दोषिरस्य चेत्यादी।—गर्भकोशव्यतिक्रमं प्रति चरितगर्भकोशस्य दुष्टशोणितस्य व्यतिक्रमे। "गर्भस्य सम्यग्गतिनी रक्तगुल्मोपसर्गसमयगर्भकोपैर्वा" इति वक्ष्यमाणत्वात्। न तु गर्भकोशदुष्टशोणितस्यैव, दुष्टशोणितेऽपि गर्भाशयस्थत्वात्। उक्तं हि—"यं स्त्री प्रसूते सुविरिक्त गर्भं पुष्टे बले गर्भगदैरमिष्टम्" इति। तथा विरिक्तस्निग्धस्रस्तस्य वर्तनयोग्यम् विरसस्नेहयुक्तम्" "यः स्निग्धो विरिक्त एव मार्दवः" इति। अतोऽत्र दुष्टशोणितगर्भाशयशुद्धये स्नेहविरेचनमुक्तम्। तच्चाह् व्याधिनिद्दिष्ट यत्र दुष्टशोणितिनी सर्वैव सुप्तविरिक्तस्निग्धदुर्गन्धैर्वेदनायुक्तम्। यथाह् चिकित्सायाम् श्रीपिप्पलिमूलं मर्कटीपयसादिकं खादेति॥ ४८॥

तथाहि इत्यादि।—तत्राताम्रादिवर्णानां प्रवेदः। विरविस्रस्तम् मार्दवयुक्तम्। तिलक्काथेनेति तिलपत्रक्काथेनेत्यर्थः; एवमुत्तरत्रापीति तिलपत्रमेव ज्ञेयम्। केचित्तु तिलपिण्याकक्षारोदकेनापि व्यवस्थन्ति। रक्तजमित्यार्तवरक्तम्॥ ४९॥

तिलक्काथ इत्यादी।—गुडूच्यादयः प्रसिद्धाः। नष्टे पुष्पे रजसि चेत्यर्थः॥ ५०॥

सञ्चारमित्यादी।—चारी चङ्क्रमणादिकम्, वर्णं तु वयवारं प्रायशः। पलाशक्षारतोयेनेत्यादि।—पलाशस्त्रिलं मूलम्। पलाशस्य आदुकस्य शुष्कस्य: यवूनि: यवोत्थार्थं क्षारणीयम्। तस्याश्चतुर्थिकादिभक्षणीये यवीयक्षारोदकादि: क्षारयितव्यम् परिस्राव्य क्षारोदकं पलाशक्षारं च यावत्। तेन क्षारेण पाक्यं घृतं पिबेत्।

उष्णैर्वा भेदयेच्छित्त्वे विधिराढ्यदरो हितः।
न प्रभिद्येत यथैवं दद्याद्योनिविशोधनम्॥
चारेण युक्तं पललं सुधाचीरेण वा पुनः।
रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहरी क्रिया॥ ५२॥
भल्लातकात् कल्ककषायपक्वं सर्पिः पिबेच्छर्करया विमिश्रम्।
तद्वातगुल्मं विनिहन्ति पीतं बलाशगुल्मं मधुना समेतम्॥५३॥
बह्वूरं मूलकं मत्स्यान् शुष्कशाकानि वैदलम्।
न खादेच्चालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च॥ ५४॥

इति गुल्मचिकित्सा।

अन्ये तु पानीयचारविधिना साधितचाराम्लेना घृतपाकमुपदिशन्ति कार्त्तिकः पुनः पलाशचारतोयेनोदकेन कृतपाकोक्तविधिना पलाशचारक्षायकरणमित्याह॥ ५१॥

उष्णैरिति। उष्णैरित्युष्णवीर्यैः सुरासौवीरादिभिः। भिन्न इति सञ्जं सवति सति। योनिविशोधनमिति वर्त्तिरूपतया योनिविरेचनमित्यर्थः। चारेणेत्यादि।—पलाशचारेण सह पललं क्षिप्त्वूर्णं किञ्चिज्जलं दत्त्वा वर्त्तिं विधाय योन्यभ्यन्तरे दद्यात्। अथवा पलाशादिचारतिलचूर्णं सौवर्चलेन मिश्रपीतम्, तेन सूक्ष्मवस्त्रं भावयित्वा वर्त्तिः कार्य्या, सा च योन्यभ्यन्तरे देया। 'रुधिर' इत्यादि सुगमम्॥ ५२॥

भल्लातकादित्यादि।—अस्य पादिकशर्कराप्रक्षेपः, एवं मध्वपि; "धान्यवन्मधुशर्करे" इत्युक्तेः। बलाशः कफः। कफगुल्मे शर्करास्थाने मधु देयमित्यर्थः॥ ५३॥

बह्वूरमित्यादि।—सुगमम्। बह्वूरं शुष्कमांसम्। मूलकमार्द्रम्, शुष्कमूलकस्य वातहरत्वेन पथ्यत्वान्न निषिद्धम्। एतच्च हरितवर्गेपलवरं गुल्मे हरितवर्गस्याप्रहितत्वात्। वैदलं सुद्गादि; चालुकं पिण्डालुकम्। मधुराणि फलानि खोरिदक्षफलानि, चारपाणौ त्र्यूषोदिफलवर्जनस्योक्तत्वात्। चकारात् हरीतकीवर्गनिषेधम्, गुल्मे हरीतकीवर्गस्याप्रहितत्वात्॥ ५४॥

इति गुल्म-चिकित्सा-विवृतिः।

अथ हृद्रोग-चिकित्सा ।

वातोपसृष्टे हृदये वामयेत् स्निग्धमातुरम् ।
द्विपञ्चमूलीक्वाथेन सस्नेहलवणेन च ॥ १ ॥
पिप्पल्येलावचाहिङ्गु यवक्षारोऽथ सैन्धवम् ।
सौवर्च्चलमथो शुण्ठी अजमोदा च चूर्णितम् ॥
फलधान्याम्ल-कौलत्थ-दधिमद्यासवादिभिः ।
पाययेच्छुद्धदेहञ्च स्नेहेनान्यतमेन वा ॥ २ ॥
नागरं वा पिबेदुष्णं कषायञ्चाग्निवर्द्धनम् ।
कासश्वासानिलहरं शूलहृद्रोगनाशनम् ॥ ३ ॥
श्रीपर्णीमधुकक्षौद्र-सितागुड़जलैर्वमेत् ।
पित्तोपसृष्टे हृदये सेवेत मधुरैः शृतम् ॥
घृतं कषायांश्चोद्दिष्टान् पित्तज्वरविनाशनान् ॥ ४ ॥

गुल्मस्य हृदयं स्थानमुक्तम्, अतः स्थानसाम्यात् तदनन्तरं हृद्रोग उच्यते । वातोपसृष्ट इत्यादि ।—सुश्रुतस्य । अत्रानुक्तमपि मदनफलादिचूर्णं बोध्यम्, वमनयोग्यत्वात् । वातजेऽपि वमनविधानं हृदयस्य कफस्थानत्वात्, उक्तं हि "स्थानिस्थानगतं दोषं स्थानिवत् समुपाचरेत्" इति । एवं पित्तजे वमनं बोध्यम् । चरके हृद्रोगिणो यद्यप्यवस्था उक्तास्तथापि कफोत्क्लेशे बलीयसि सर्वत्रैव वमनं ज्ञेयम् । पिप्पलीत्याद्यन्यतमेन वेत्यन्तं सुश्रुतस्य । फलाम्लं मातुलुङ्ग-दाड़िम-फलादि हृद्यत्वात् तस्य रसो ग्राह्यः पानोपयोगित्वात् । वाते धान्याम्लं काञ्जिकम् । कौलत्थः कुलत्थयूषः । स्नेहेनान्यतमेन वेति घृतादीनामन्यतमेन फलधान्याम्लादिबहुद्रवोपदर्शनं सात्म्यापेक्षम् ॥ १ । २ ॥

नागरमित्यादि ।—नागरं नागरकृतकषायं पिबेत् । वाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया ॥ ३ ॥

पैत्तिकचिकित्सामाह श्रीपर्णीत्यादि ।—सुश्रुतस्य । श्रीपर्णी गाम्भारी, तस्या फलमत्र देयम् । जलं श्रीपर्णीमधुकयोरेव तयोरेव योग्यत्वात् जलमर्यादाशतक्वाथः । अत्र क्षौद्रसितागुड़ान् प्रक्षिप्य पित्तजे वमेत् । किंवा जलस्य श्रीपर्ण्यादिभिः पञ्चभिः सम्य-

शीताः प्रदेहाः परिषेचनानि
तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे।
द्राक्षासिताक्षौद्रपरूषकैः स्यात्
शुद्धे च पित्तापहमन्नपानम्॥
पिष्ट्वा पिबेद्वापि सिताजलेन
यष्ट्याह्वयं तिक्तकरोहिणीञ्च॥ ५॥
अर्जुनस्य त्वचा सिद्धं क्षीरं योज्यं हृदामये।
सितया पञ्चमूल्या वा बलया मधुकेन वा॥ ६॥
घृतेन दुग्धेन गुडाम्भसा वा पिबन्ति चूर्णं ककुभत्वचो ये।
हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्तं हत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते॥ ७॥
वचा-निम्बकषायाभ्यां वान्तं हृदि कफोत्थिते।
वातहृद्रोगहृच्चूर्णं पिप्पल्यादि च योजयेत्॥ ८॥

न्यात् पञ्च योगा अमी। अत्राप्यनुक्तमपि मदनफलादि पूर्ववद् बोध्यम्। उन्मनस्तु सितागुडजलैरित्यत्र सितोत्पलजलैरिति पठित्वा उत्पलं कुष्ठमिति व्याचष्टे। मधुरैः शृतं घृतमिति काकोल्यादिगणक्वाथकल्कसाधितं घृतम्॥ ४॥

शीता इत्यादौ।—द्राक्षादिभिर्युक्तमन्नपानं मण्डयूषादिपानवमनविरेचनशुद्धे कार्य्यमित्यर्थः इति केचित्। अन्ये तु—"पित्ते द्राक्षेक्षुभिर्याससिताक्षौद्रपरूषकैः। युक्तो विरेको हृद्यः स्यात्" इति तन्त्रान्तरदर्शनात् द्राक्षादिभिर्युक्तो विरेक इत्याहुः। सिताजलेनेति शर्करामिश्रितजलेनेत्यर्थः। सितां जलेनेति पाठोऽपि [illegible]। उक्तं हि वाग्भटे "यष्टीमधुककल्कञ्च पिबेत् ससितमम्भसा" इति॥ ५॥

अर्जुनस्येत्यादि।—क्षीरपरिभाषया अर्जुनत्वगादिभिः प्रत्येकं साधितं सितया सह पेयमिति चत्वारो योगाः। केचित्तु केवल वारिसाधितक्षीरे सिताप्रक्षेपादिति पञ्च योगानाहुः। पञ्चमूली चात्र स्वल्पा। एते च योगा वातपित्ते ज्ञेयाः॥ ६। ७॥

वचेत्यादि।—सुश्रुतस्य। वचाकषायेण निम्बकषायेण वा वमनम्; किंवा वचाकल्को निम्बस्य कषायः, ताभ्यां मिलित्वा वमनम्। हृदीति हृद्रोगे। तात्स्थ्यात् मक्षाः क्रोशन्तीतिवत्। वातहृद्रोगहृच्चूर्णं पिप्पल्यादि चेति। अत्रैव वातहृद्रोगे

त्रिदोषजे लङ्घनमादितः स्यादन्नञ्च सर्वेषु हितं विवेयम् ।
हीनाधिमध्यत्वमवेक्ष्य चैव कार्य्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम् ॥ ९ ॥
चूर्णं पुष्करजं निष्ठान्माक्षिकेण समायुतम् ।
हृच्छूलश्वासकासघ्नं त्रयहिक्कानिवारणम् ॥ १० ॥
तैलाज्यगुडविपक्वं चूर्णं गोधूमं पार्थजं वापि ।
पिबति पयोऽनु च स भवेल्लितसकलहृदामयः पुरुषः ॥ ११ ॥
गोधूमककुभचूर्णं छागपयो गव्यसर्पिषा विपक्वम् ।
मधुशर्करासमेतं शमयति हृद्रोगमुद्यतं पुंसाम् ॥ १२ ॥
मूलं नागबलायास्तु चूर्णं दुग्धेन पाययेत् ।

पिप्पल्यादिना यद्यूर्ध्वगुद्ध तत् पाययेदित्यर्थः वाग्भटेऽप्युक्तम् । कर्णीरवे वर्णन् पिप्पः पिप्पलदेवदाश्चया । फुल्लत्य धन्वीय रसतीक्ष्णमधुरवामणः । पिबेद्वर्णं यथा-दिष्टं श्रवणद्रवणनामनान्, मैलायमानोत्कफपा यथाबलान् सुखाम्बुना । फलधान्याच्च क्षौद्रशर्कराघृतमृद्वासवैर्यथा ।" इति । वातश्लेष्मणं पिप्पल्यादिकं तथा पिप्पल्यादिगणं पाययेदित्याहुरन्ये ॥ ८ ॥

त्रिदोषजे इत्यादि ।—लङ्घनविधानं हृदयस्य कफस्थानतया । त्रिदोषजेऽपि कफ एवादौ लङ्घनेन जेय इति मत्वा कृतम् । त्रिदोषजे लङ्घनः दोषतया चिकित्साप्रकरणात् हीनाधीत्यादि ।—अधिशब्दोऽधिकवाची, अधिकत्वमित्यर्थः दोषाणां हीनत्वादिकं प्रतीत्य यत् कर्मलङ्घनाधिकदोषघ्नतया तत् कार्य्यमिति वाक्यार्थः ॥ ९ ॥

चूर्णमित्यादि स्पष्टम् ॥ १० ॥

तैलाज्येत्यादि ।—तैलाज्यगुडान् मिलित्वा पादिकान् दत्त्वा गोधूमपार्थचूर्णं शीतमासेव लोमैलोत्कारिकावदित्यर्थः । किंवा गोधूमपार्थचूर्णसमो गुडः, तैलाज्ये तु संस्कारार्थं शीतलार्थं दत्तः । वाग्भटः पूर्वयोगापेक्षया ॥ ११ ॥

गोधूमेत्यादि ।—ककुभोऽर्जुनः ।
क्षौद्रा छागपयोरसोत्कारिकावत् ।
मधुशर्करासमेतं पूर्ववच्चूर्णं
पिबेदिति शेषम् ॥ १२ ॥

हृद्रोगश्वासकासघ्नं ककुभस्य च वल्कलम्।
रसायनं परं बल्यं वातजिन्मासयोजितम्।
संवत्सरप्रयोगेण जीवेद्वर्षशतं ध्रुवम्॥ १३॥
हिङ्गुग्रगन्धाविड़विश्वकृष्णा-कुष्ठाभयाचित्रकयावशूकम्।
पिबेच्च सौवर्च्चलपुष्कराढ्यं यवाम्भसा शूलहृदामयघ्नम्॥१४॥
दशमूलीकषायन्तु लवणक्षारसंयुतम्।
श्वासं कासञ्च हृद्रोगं गुल्मं शूलञ्च नाशयेत्॥ १५॥
पाठां वचां यवक्षारमभयां साम्लवेतसाम्।
दुरालभां चित्रकञ्च त्र्यूषणञ्च फलत्रयम्॥
शटीं पुष्करमूलञ्च तिन्तिड़ीकं सदाड़िमम्।
मातुलुङ्गस्य मूलानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत्॥
सुखोदकेन मद्यैर्वा प्लुतान्येतानि पाययेत्।
अर्शः शूलञ्च हृद्रोगं गुल्मञ्चाशु व्यपोहति॥ १६॥
पुटदग्धमश्मपिष्टं हरिणविषाणन्तु सर्पिषा पिबतः।
हृत्पृष्ठशूलमुपशममुपयात्यचिरेण कष्टमपि॥ १७॥
क्रिमिहृद्रोगिणं स्निग्धं भोजयेत् पिशितौदनम्।
दध्ना च पललोपेतं त्र्यहं पश्चाद्विरेचयेत्॥

मूलं नागबलाया इति, मूलं चूर्णमिति चूर्णरूपं मूलमित्यर्थः। ककुभस्य वल्कलमिति ककुभस्य त्वक्चूर्णमपि दुग्धेन पेयम्। योगद्वयमेतत्॥ १३॥

हिङ्ग्वित्यादि।—पुष्करस्याभावात् कुष्ठस्यैव भागद्वयम्। हिङ्ग्वादिपुष्करान्तानां चूर्णं यवक्वाथे प्रक्षिप्य पिबेत्॥ १४—१६॥

पुटेत्यादि।—हरिणशृङ्गं कुशेन संवेष्ट्य मृदा प्रलिप्य च गोमयाग्नौ निर्धूमाङ्गारे वा दग्ध्वा शिलापिष्टं घृतेन पेयमित्यर्थः॥ १७॥

क्रिमीत्यादि।—अतःपरमित्यन्तं सुश्रुतस्य।—पिशितप्रधानमोदनं पिशितौदनम्, तच्च दध्ना पललेन च संयुक्तं त्र्यहं भोजयेत्। पललं तिलचूर्णम्। एतच्च पिशितौदन-

सुगन्धिभिः सलवणैर्योगैः साजाजिशर्करैः।
विड्भृगाढं धान्याम्लं पाययेच्चितमुत्तमम्॥ १८॥
क्रिमिजे च पिबेन्मूत्रं विड्भृगमयसंयुतम्।
हृदि स्थिताः पतन्त्येवमधस्तात् क्रिमयो नृणाम्।
यवान्नं वितरेच्चान्ते सविड्भृगमतः परम्॥ १९॥

वल्लभघृतम्—

मुख्यं गतार्दस्य हरीतकीनां सौवर्चलस्यापि पलद्वयस्य।
पक्वं घृतं वल्लभकेति नाम्ना हृच्छ्वासशूलोदरमारुतघ्नम्॥ २०॥

श्वदंष्ट्राद्यं घृतम्—

श्वदंष्ट्रोशीरमञ्जिष्ठावल्लाकाश्मन्त्यकतृणम्।
दर्भमूलं पृथक्पर्णी पलाशर्षभको स्थिरा॥

भोजनं क्रिमीणामुत्कृष्टार्थम्। पश्चादिति निष्पुनर्भोजनान्तरं विरेचयेत्। कथं विरेचयेदित्याह सुगन्धिभिरित्यादि।—योगैरिति विरेचनयोगैः। कीदृशैः, सुगन्धिभिः?—चातुर्जातकयोगैरिति शेषः। योगश्चात्रौषधानि। सलवणैः क्रिमिघ्नयोगे निपिप्पलैः, क्रिमिजशब्देनात्रदष्टव्यत्वात्। तथा च वक्ष्यति क्रिमिभिः क्रिमीणांतेरिन्द्रियोपघातभयादिति। सलवणैरित्यत्र सवर्चलैरिति पठित्वा सम्पृक्तिलपूर्णैरिति व्याख्यानयन्ति केचित्। पीतविरिक्तस्यानुपानमाह विड्भृगाढमित्यादि।—विड्भृगाढं विड्भृचूर्णोत्कटम्, धान्याम्लमिति काञ्जिकम्। विड्भृगाढं रिति पाठे योगैरित्यस्य विशेषणम्॥ १८॥

विरेचनयोगानन्तरमाह क्रिमिजे चेत्यादि।—विड्भृकुटचूर्णं प्रक्षिप्य गोमूत्रं वा विरेकार्थं पिबेत्। वचनमयं योगः सुश्रुते नास्ति तथापि तन्त्रान्तरोक्त एवायं विरेचनप्रस्तावे संग्रहकारेण लिखितः। विरेचनानन्तरमग्निसन्धुक्षणार्थं परिशिष्टक्रिमिविनाशार्थंचान्नसंस्कारमाह यवान्नमित्यादि।—यवान्नमिति यवपेयादिकम्। सविड्भृगमिति पड्भृगविधिना विड्भृकषायसाधितम्। अतःपरमिति विरेचनानन्तरमित्यर्थः॥ १९॥

वल्लभघृते—मुख्यमिति शेषम्। हरीतकी सौवर्चलस्य कल्कः, घृतस्य प्रस्थः, सर्वेण च पाकः॥ २०॥

पलिकान् साधयेत्तेषां रसे क्षीरे चतुर्गुणे।
कल्कैः खगुप्तपर्णभक्तमेदाजीवन्तिजीवकैः॥
शतावर्य्यृद्धिवृद्धीकाशर्कराश्रावणीविसैः।
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तहृद्रोगशूलनुत्॥
मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःश्वासकासक्षयापहः।
धनुःस्त्रीमद्यभाराध्वक्षिन्नानां बलमांसदः॥ २१॥

बलाद्यं घृतम्—

घृतं बलानागबलार्जुनाम्बुसिद्धं सयष्टीमधुपादकल्कम्।
हृद्रोगशूलक्षतरक्तपित्तं कासानिलास्रक् शमयत्यु दीर्णम्॥२२॥

अर्जुनघृतम्—

पार्थस्य वल्कस्वरसेन पक्वं शस्तं घृतं सर्वहृदामयेषु॥ २३॥

इति हृद्रोगचिकित्सा।

यदंशार्थ—पलाशः किंशुकः, तस्य मूलम्। अन्ये तु पलाशं भटीमाहुः। एतन्मिश्रे कादशपले क्वाथ्येऽष्टगुणं जलमेकादशशरावं दत्त्वा क्वाथः कार्यः। 'पादप्रियथ पादोनशरावत्रयम्, ततश्चतुर्गुणं क्षीरमेकादशशरावप्रमितं किंचिदूनचतुर्गुणः पाकः। अन्ये तु एकादशपले क्वाथ्य एवार्द्धकं जलं दत्त्वा पादप्रियथ प्रस्थ इत्याहुः। ततश्चतुर्गुणं क्षीरमाढकं एवं षड्गुणः पाक इति। व्यवहारोऽपीत्थमेव। श्रावणी तुण्डिकेरी। विसं मृणालम्॥ २१॥

घृतमिश्रादौ।—बलाघृते।—नागबला गोरक्षतण्डुला अम्बु क्वाथः॥ २२॥

अर्जुनघृतं स्पष्टम्॥ २३॥

इति हृद्रोगचिकित्साविवृतिः।

अथ मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा ।

वातमूत्रकृच्छ्रे—

अभ्यञ्जनस्नेहनिरूहवस्तिस्वेदोपनाहोत्तरवस्तिसेकान् ।
स्थिरादिभिर्वातहरैश्च सिद्धान् दद्याद्रसांश्चानिलमूत्रकृच्छ्रे ॥१॥

अमृतानागरं धात्रीवाजिगन्धात्रिकण्टकान् ।
प्रपिबेद्वातरोगार्त्तः सशली मूत्रकृच्छ्रवान् ॥ २ ॥

पित्तमूत्रकृच्छ्रे—सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा
ग्रैष्मो विधिर्वस्तिपयोविकाराः ।
द्राक्षाविदारीक्षुरसैर्घृतैश्च
कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कार्य्याः ॥ ३ ॥

कुशः काशः शरो दर्भ इक्षुश्चेति तृणोद्भवम् ।
पित्तकृच्छ्रहरं पञ्चमूलं वस्तिविशोधनम् ।
एतत्सिद्धं पयः पीतं मेढ्रगं हन्ति शोणितम् ॥ ४ ॥

शतावरीकाशकुशाश्वदंष्ट्राविदारिशालीक्षुकशेरुकाणाम् ।
क्वाथं सुसिद्धं मधुशर्कराक्तं पिबन् जयेत् पैत्तिकमूत्रकृच्छ्रम् ॥५॥

हरीतकीगोक्षुरराजवृक्षपाषाणभिद्धन्वयवासकानाम् ।
क्वाथं पिबेन्माक्षिकसम्प्रयुक्तं कृच्छ्रे सदाहे सरुजे विबन्धे ॥६॥

सप्तोत्तरे मर्मशते त्रीणि मर्माणि शिरोहृदयबस्तयः प्रधानानि । ततो हृद्रोग चिकित्सामभिधाय वस्तिरोगचिकित्सामाह अभ्यञ्जनेत्यादि ।—स्थिरादिभिरिति शालपर्ण्यादिभिः पञ्चमूलैः । वातहरैरिति वातहरत्वेनोक्तैः ॥ १ ॥

अमृतेत्यादि ।—योगोऽयं क्वाथेन ॥ २ ॥

ग्रैष्मो विधिरिति सशर्करं मन्थमित्यादि वाग्भटस्य अशीतीयोक्तः । द्राक्षा विदारीक्षुरसैर्घृतैश्चेति सहार्थे तृतीया ॥ ३ ॥

कुश इत्यादौ ।—तृणोद्भवं पञ्चमूलमिति योज्यम् दर्भ उलुयामूलम् ॥ ४ ॥

शतावरीत्यादौ ।—शालीति शालिधान्यमूलम् ॥ ५ ॥

हरीतकीत्यादौ ।— राजवृक्षः शोणालुफलम् धन्वयवासको दुरालभा ॥ ६ ॥

गुड़ेनामलकं वृष्यं श्रमघ्नं तर्पणं परम्।
पित्तासृग्दाहशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम्॥ ७॥

एर्वारुबीजं मधुकञ्च दार्वीम्
पैत्ते पिबेत् तण्डुलधावनेन।
दार्वीं तथैवामलकीरसेन
समाक्षिकां पैत्तिकमूत्रकृच्छ्रे॥ ८॥

कफमूत्रकृच्छ्रे—

क्षारोष्णतीक्ष्णोषणमन्नपानं स्वेदो यवान्नं वमनं निरूहाः।
तक्रं स तिक्तौषधसिद्धतैलाद्यभ्यङ्गपानं कफमूत्रकृच्छ्रे॥ ९॥

मूत्रेण सुरया वापि कदलीस्वरसेन वा।
कफकृच्छ्रविनाशाय श्लक्ष्णं पिष्ट्वा त्रुटिं पिबेत्॥ १०॥

तक्रेण युक्तं शितिमारकस्य बीजं पिबेत् कृच्छ्रविनाशहेतोः
पिबेत् तथा तण्डुलधावनेन प्रवालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे॥ ११

श्वदंष्ट्रा विश्वतोयं वा कफकृच्छ्रविनाशनम्॥ १२॥

सर्वं त्रिदोषप्रभवे तु वायोः
स्थानानुपूर्व्या प्रसमीक्ष्य कार्य्यम्।

गुडेनेति गुडामलकफले तुल्यमाने॥ ७॥

एर्वारुः कर्कटी। समाक्षिकामित्यस्य दार्वीमित्यनेनैव सम्बन्धः, न तु पूर्वेण॥८॥

क्षारेत्यादि।—कफकृच्छ्रभेषजं क्षारादिभिर्युक्तमन्नपानम्। ऊषणं त्रिकटुकमिति चक्रः, अतएव औषधमिति पाठोऽशुद्ध एव; वाग्भटेऽपि "कफजे वमनस्वेदौ तीक्ष्णोष्णकटुभोजनम्" इत्युक्तत्वात्॥ ९॥

मूत्रेणेत्यादौ।—त्रुटिः सूक्ष्मैला वाग्भटसंवादात्। "पिबेन्मूत्रेण सूक्ष्मैलां धात्रीफलरसेन वा।" इति। अन्ये तु एलामात्रमाहुः। कदलीस्वरसेनेति कदलीमूलस्वरसेन च॥ १०॥

तक्रेणेत्यादौ।—शितिमारः शालिञ्चः; प्रवालो विद्रुमः॥ ११॥ १२॥

समकुपितदोषत्रयारब्धमूत्रकृच्छ्रचिकित्सामाह। सर्वमित्यादि।—वातजादिमूत्र-

चिभ्योऽधिके प्राग्वमनं कफे स्यात्
पित्ते विरेकः पवने तु वस्तिः ॥ १३ ॥
बृहतीधावनीपाठा-यष्टीमधु कलिङ्गकाः।
पाचनीयो बृहत्यादिः क्षुद्रदोषत्रयापहः ॥ १४ ॥
तथाभिघातजे कुर्य्यात् सद्योव्रणचिकित्सितम्।
मूत्रक्षुद्रे सदा चास्य कार्य्या वातहरी क्रिया ॥ १५
स्वेदचूर्णक्रियाभ्यङ्गबस्तयः स्युः पुरीषजे।
क्वाथं गोक्षुरबीजस्य यवक्षारयुतं पिबेत्।
मूत्रक्षुद्रं शुक्रजञ्च पीतः शीघ्रं विनाशयेत् ॥ १६ ॥
क्रिया हिता त्वश्मरिवत्कर्कराया-
या मूत्रक्षुद्रे कफभावतोत्थे ॥ १७ ॥
लेह्यं शुक्रविबन्धोत्थे शिलाजतु समाक्षिकम्।
हृद्यैर्हितधातोश्च विद्येयाः प्रमदोत्तमाः ॥ १८ ॥

क्षुद्रनिर्दिष्टं भेषजं सर्वं समविदोषजे मूत्रक्षुद्रे लिखितं कार्य्यम्। तत्र वायौ स्थानानुपूर्व्या कर्त्तव्यं, न तु त्रिदोषलक्षण इव कफस्थानानुपूर्व्या। समविदोषजाश्वमूत्रक्षुद्रस्य वातस्थानगतत्वेन वायोरेव प्रथमं चिकित्सा कार्य्या, चिकित्सलाघवादिति भावः। त्रिमलसन्निपातक्षुद्रचिकित्सामाह चिभ्य इत्यादि। चिभ्योऽधिके इति वातं कफे पित्ते वाते इत्येतैः क्रमेण सम्बध्यते। अत्र मूत्रक्षुद्राणां रक्तक्षणाभ्यानन्तरं कफमध्यपेक्ष्य मूत्रक्षुद्रारम्भककफभागस्याधिक्यमतीति ज्ञात्वा चिभ्योऽधिक इत्युक्तम्। एवं पित्तपवनयोरपीति पित्तमवनान्तरापेक्षया चाधिक्यं व्याख्येयम्। अन्ये त्रिभ्य इति छान्दसत्वात् षष्ठ्यर्थे पञ्चमीत्याहुः। तेन त्रयाणां मध्य इत्यर्थः ॥१३॥

बृहतीत्यादौ।—धावनी कण्टकारी। क्षुद्रदोषत्रयापह इति क्षुद्रजनकदोषत्रयापह इत्यर्थः ॥ १४ ॥

वातहरी क्रियेति आनाहोक्ता क्रिया। स्वेदेत्यादौ।—चूर्णक्रियेति कुलत्थादिचिंचा विरेचनद्रव्यचूर्णं दत्वा मुद्दे नलिकया फुत्कारणम् ॥ १५। १६ ॥

अश्मरीवत्कर्करायामूत्रक्षुद्रचिकित्सामाह क्रिया हितेत्यादि।—अश्मरीमत्कर्करायामिति चरके पाठः ॥ १७। १८ ॥

एलाहिङ्गुयुतं क्षीरं सर्पिर्मिश्रं पिबेन्नरः।
मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं शुक्रदोषहरञ्च तत्॥ १९॥
यन्मूत्रकृच्छ्रे विहितन्तु पैत्ते तत् कारयेच्छोणितमूत्रकृच्छ्रे॥२०॥
त्रिकण्टकारग्वधदर्भकाशदुरालभापर्वतभेदपथ्याः।
निघ्नन्ति पीता मधुनाश्मरीञ्च सम्प्राप्तमृत्योरपि मूत्रकृच्छ्रम् २१
कषायोऽतिबलामूल-साधितोऽशेषकृच्छ्रजित्॥ २२॥
एलाश्मभेदकशिलाजतुपिप्पलीनाम्
चूर्णानि तण्डुलजलैर्लुलितानि पीत्वा।
यद्वा गुड़ेन सहितान्यवलिह्य सम्यक्
आसन्नमृत्युरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री॥ २३॥
अयोरजः श्लक्ष्णपिष्टं मधुना सह योजितम्।
मूत्रकृच्छ्रं निहन्त्याशु त्रिभिर्लेहैर्न संशयः॥
सितातुल्यो यवक्षारः सर्वकृच्छ्रविनाशनः।
निदिग्धिकारसो वापि सक्षौद्रः कृच्छ्रनाशनः॥ २४॥

शतावरीघृतक्षीते—

शतावरीकाशकुशश्वदंष्ट्रा-विदारिकेक्ष्वामलकेषु सिद्धम्।
सर्पिः पयो वासितया विमिश्रं कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु योज्यम् २५

एलेत्यादौ।—एलाहिङ्गुनी प्रक्षिप्य ससर्पिः क्षीरं पिबेदित्यर्थः॥ १९।२०॥

त्रिकण्टकेत्यादौ।—पर्वतभेदः पाषाणभेदः। एषां कषाये मधु प्रक्षेप्यम्॥२१॥

कषाय इत्यादौ।—अतिबला श्वेतबला॥ २२॥

एलादिचूर्णानि तण्डुलजलेन पातव्यानि, किंवा गुड़ेन लेह्यानीति॥ २३॥

अय इत्यादि।—मारितपुटितवज्रादिलौहचूर्णं रति ५ मधुमात्रेण लौहपात्रे मर्दयित्वा लेह्यं रक्तिकादिक्रमेण माषकद्वयपर्यन्तम्। त्रिभिर्लेहैरिति दिनत्रये लेह्यमित्यर्थः। निदिग्धिकारस इति कण्टकारीस्वरसः। उक्तं हिवाग्भटे—"स्वरसं कण्टकार्य्या वा पाययेन्माक्षिकान्वितम्" इति॥ २४॥

शतावरीत्यादौ।—घृतसाधनपक्षे शतावर्य्यादीनां कल्कः जलञ्च चतुर्गुणम्, शर्करा तु प्रक्षेप्या॥ २५॥

त्रिकण्टकाद्यं घृतम्—

त्रिकण्टकैरण्डकुशाद्यभीरु-कर्कारुकेक्षुस्वरसेन सिद्धम्।
सर्पिर्गुड़ार्द्धांशयुतं प्रपेयं कृच्छ्राश्मरीमूत्रविघातहेतोः ॥२६॥

सुकुमारकुमारकघृतम्—

पुनर्नवामूलतुला दशमूलं शतावरी।
बला तुरगगन्धा च तृणमूलं त्रिकण्टकम् ॥
विदारिगन्धा नागाह्वा गुडूच्यतिबला तथा।
पृथग्दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत्।
तेन पादावशेषेण घृतस्यार्द्धाढ़कं पचेत् ॥
मधुकं शृङ्गवेरञ्च द्राक्षासैन्धवपिप्पलीः।
द्विपलिकाः पृथग्दद्याद्यमान्याः कुड़वं तथा ॥
त्रिंशद्गुड़पलान्यत्र तैलस्यैरण्डजस्य च।
प्रस्थं दत्त्वा समालोड्य सम्यङ्मृद्वग्निना पचेत् ॥
एतदीश्वरपुत्राणां प्राग्भोजनमनिन्दितम्।
राज्ञां राजसमानाञ्च बहुस्त्रीपतयश्च ये ॥
मूत्रकृच्छ्रे कटीस्तम्भे तथा गाढ़पुरीषिणाम्।
मेढ्रवङ्क्षणशूले च योनिशूले प्रशस्यते ॥

त्रिकण्टकेत्यादौ।—कुशादि तृणपञ्चमूलम्; अभीरुः शतावरी; कर्कारुकः कुष्माण्डभेदः कुष्माण्डाकृतिः उत्कलदेशे प्रसिद्धः। त्रिकण्टकादीनां सर्वेषां स्वरसः, तदभावे कषायः। गुड़ार्द्धांशयुतमिति घृतापेक्षया अर्द्धांशो गुड़ इति षोडशपल इत्यर्थः। गुड़श्च प्रक्षेप्यः। अन्ये तु गुड़ं दत्त्वैव पाक इत्याहुः ॥ २६ ॥

पुनर्नवेत्यादौ।—दशमूलस्य मिलित्वा दश पलानि तृणमूलं तृणपञ्चमूलम्, एतदपि मिलित्वा दशपलमानम्। विदारिगन्धा शालपर्णी। नागाह्वा नागबला, गोरक्षतण्डुला इत्यर्थः। अतिबला श्वेतबला। द्रोण इति द्रव्यतुलाद्वये प्रत्येकं द्रोण इत्यर्थः। द्विपलिका इति पलद्वयमानाः। गुड़मेरण्डतैलञ्च दत्त्वैव पाकः।

येथोक्तानाञ्च गुल्मानां वातशोणितकाश्च ये ।
बल्यं रसायनं शीतं सुकुमारकुमारकम् ।
पुनर्नवाशते द्रोणो देयोऽन्येषु तथाऽपरः ॥ २७ ॥

इति मूत्रकृच्छ्र-चिकित्सा ।

अथ मूत्राघात-चिकित्सा ।

मूत्राघातान् यथादोषं मूत्रकृच्छ्रहरैर्जयेत् ।
वस्तिमुत्तरवस्तिञ्च दद्यात् स्निग्धं विरेचनम् ॥
कल्कमेर्वारुबीजानामक्षमात्रं ससैन्धवम् ।
धान्याम्लयुक्तं पीत्वैव मूत्राघाताद्विमुच्यते ॥ १ ॥
पाटल्या यावशूकाच्च पारिभद्रात् तिलादपि ।
क्षारोदकेन मदिरां त्वगेलोषणसंयुताम् ।
पिबेद्गुडोपदंशान् वा लिह्यादेतान् पृथक् पृथक् ॥ २ ॥

देयोऽन्येषु तथापर इति अन्येषु दशमूलादिष्वपरद्रोण इत्यर्थः । सुकुमारेति सुकुमाराः सुखिनः, कुमाराः शिशवः, एतदुभयोर्हितत्वात् सुकुमारकुमारकसंज्ञा ॥ २७ ॥

इति मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा-विवृतिः ॥

मूत्रगतविकारसाधर्म्यादनन्तरं मूत्राघातचिकित्सारम्भः ।—मूत्रस्याघातो विबन्धः मूत्राघातः । मूत्राघातमूत्रकृच्छ्रयोश्चायं भेदः ;—मूत्रकृच्छ्रे कृच्छ्रत्वमधिकमीषद्विबन्धः, मूत्राघाते तु विबन्धो महान् कृच्छ्रत्वमल्पमिति । कल्कमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । एर्वारुर्ग्रीष्मकर्कटीति डल्लनः । धान्याम्लं काञ्जिकम् ॥ १ ॥

पाटल्या इत्यादि ।—सुश्रुतस्य । तिलादिति तिलनालात् । इहापि वक्ष्यमाणं पृथक् पृथगिति सम्बन्धनीयम्, तेन पृथक् पाटल्यादीनां क्षारस्रावोदकेन समां मदिरां त्वगेलोषणं प्रक्षिप्य पिबेत् । ऊषणं मरिचम् । अन्येतु पाटलीयावशूकयोर्मिलित्वा क्षारः । केवलयवक्षारस्यादृष्टत्वात् ; अतएव वाग्भटे आयुर्वेदसारे च

त्रिफलाकल्कसंयुक्तं लवणं वापि पाययेत् ।
निदिग्धिकायाः स्वरसं पिबेद्वा तान्तवस्रुतम् ॥ ३ ॥
जले कुङ्कुमकल्कं वा सक्षौद्रमुषितं निशि ।
सतैलं पाटलाभस्म क्षारवद्वा परिस्रुतम् ॥ ४ ॥

"पाटलीयावशूकाभ्यामिति मिलित्वा पठ्यते" इत्याहुः । अरुणदत्तोऽप्येवं वाग्भटटीकायां व्याख्यातवान् । कार्त्तिकस्तु मदिरामित्यस्य स्थाने मतिमानिति पाठं स्वीकृत्य चूर्णकमिति ।ाध्याहृत्य एवं व्याचष्टे,—पाटल्यादीनां चूर्णं क्षारोदकेन मुष्ककक्षारवारिणा पिबेदिति । यदाह विश्वामित्रः "पाटलेः पारिभद्राद्वा तिलाद्वापि यवाग्रजात् । कणैलात्वग् युतं चूर्णं मुष्ककक्षारवारिणा । पिबेद् गुड़ेन मिश्रं वा लिह्यान् मूत्रविघातजित् ।" इति एतत् संवादात् । अत्र ऊषणं पिप्पली । गुड़ोपदंशान् वा लिह्यादेतानिति एतान् पृथक् पृथक् पाटल्यादिक्षारान् गुड़ोपदंशान् गुड़मिश्रान् वा लिह्यात् । उल्लनस्तु मतिमानित्यत्र मदिरामिति पाठं तथा गुड़ेन मिश्रानित्यत्र गुड़ोपदंशानिति पाठश्चानार्षमाह ॥ २ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । अत्रापि पानं क्षारोदकेनेत्यनुवर्त्तयति कार्त्तिकः । अन्ये तु "अभयामलकाक्षाणां कल्कं बदरसम्मितम् । अम्भसा लवणोपेतं पिबेन्मूत्ररुजापहम्" इति वचनं मूत्रकृच्छ्रप्रतिषेधे सुश्रुतेनोक्तम् । अतस्तद्दर्शनादत्राप्यम्भसैव पानम्, तथा मिलित्वाष्टमाषकं मानञ्चेत्याहुः । त्रिफलाकल्क माषा ६, सैन्धवमाषा २ । द्वितीययोगे तान्तवस्रुतमिति वस्त्रगालितम् । मधुयोगादप्ययं योगः पेयः । यदाह वाग्भटः—"स्वरसं कण्टकार्य्या वा पाययेन्माक्षिकान्वितम्" इति ॥ ३ ॥

जल इत्यादि ।—सुश्रुतस्य । अत्र कुङ्कुमकल्कं शीतकषायविधिना जले पर्य्युषितं प्रातर्वस्त्रस्रुतं सक्षौद्रं पिबेत् । "पिबन् कुङ्कुमकर्षं वा मधूदकसमाप्लुतम् । रात्रिपर्य्युषितं प्रातस्तथा सुखमवाप्नुयात्" इति पाठान्तरं सुश्रुतटीकाकृतः पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च,—"कुङ्कुमकर्षं मधूदकाभ्यामाप्लाव्य रात्रौ स्थाप्यं ततः पातव्यम्" इति । सतैलमित्यादि द्वितीयो योगः सुश्रुतस्यैव । वाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया । क्षारवद्वा परिस्रुतमिति, परिस्रुतं पाटलाभस्म किं विशिष्टं क्षारवत् यवक्षारयुक्तं पिबेदिति केचिद् व्याचक्षते । अन्ये तु क्षारवत् पानीयक्षारमिव सप्तकृत्वः परिस्रुतं

सुरां सौवर्च्चलवतीं मूत्राघाती पिबेन्नरः।
दाड़िमाम्लयुतं मुख्यमेलाबीजं सनागरम्।
पीत्वा सुरां सलवणां मूत्राघाताद्विमुच्यते॥ ५॥
पिबेच्छिलाजतु क्वाथे गणे वीरतरादिके।
रसं दुरालभाया वा कषायं वासकस्य वा॥ ६॥
त्रिकण्टकैरण्डशतावरीभिः सिद्धं पयो वा तृणपञ्चमूलैः।
गुड़प्रगाढ़ं सघृतं पयो वा रोगेषु कृच्छ्रादिषु शस्यते तत्॥ ७॥
नलकुशकाशेक्षुशिफां क्वथितां प्रातः सुशीतलां ससिताम्।
पिबतः प्रयाति नियतं मूत्रग्रह इत्युवाच कचः॥ ८॥

पाटलाभस्म तेन सहित पिबेदित्याहुः। युक्तञ्चैतत्, यदाह वाग्भटः—"सतैलं पाटलाक्षारं सप्तकृत्वोऽथवा स्रुतम्" इति। सुश्रुतेऽपि मूत्रकृच्छ्रप्रतिषेधे—"पलाशक्षारमाहृत्य सप्तकृत्वः परिस्रुतम्" पिबेन्मूत्रविकारघ्नं संसृष्टं तैलमात्रया।" इति पठ्यते तैलस्य मात्रया स्तोकतैलेनेत्यर्थः। इति। यथामात्रां खादेद् बुभुक्षित इति॥४॥

सुरामित्यादि।—सुश्रुतस्य। पिबेन्नर इत्यन्त एक एवायं योगः। वाग्भटेऽपि "सौवर्चलाढ्यां मदिरां पिबेन्मूत्ररुजापहाम्" इत्येवोक्तम्। दाड़िमेत्यादि नागरान्तो द्वितीयो योगः। दाडिमाम्लयुतमिति दाडिमरसयुतम्। रसाभावे तु क्वाथः। मुख्यमित्येलाबीजविशेषणम्। पीत्वा सुरां सलवणामिति तृतीयो योगः। सलवणामिति ससैन्धवाम्। वस्तुतस्तु दाडिमाम्लयुतां मुख्यामेलाजीरकनागरैरित्यनेन सुरामिति सम्बध्यते। "पीत्वा सुरां सलवणाम्" इत्येव पाठः सुश्रुते पठ्यते टीकाकारैश्च व्याख्यातः। तस्मात् दाड़िमाम्लादि सलवणमित्यन्त एक एवायं योगो युक्तः। दाड़िमाम्लामिति दाड़िमयोगादम्लाम्। मुख्यां सुरामिति पैष्टिकीम्॥ ५॥

पिबेदित्यादौ।—वीरतरादिगणक्वाथे शिलाजतु प्रक्षिप्य पिबेदित्यर्थः। अत्र व्याधौ शिलाजतुनोऽत्यन्तयौगिकत्वेन दुरालभाक्वाथे वासकक्वाथेऽपि शिलाजतु प्रक्षिपन्ति॥ ६॥

त्रिकण्टकेत्यादि।—योगत्रयम्। गुड़प्रगाढ़मिति पूर्वेण योगद्वयेन सम्बध्यते। त्रिकण्टकादिसिद्धं वा तृणपञ्चमूलसिद्धं वा पयो गुड़प्रगाढ़ं हितम्। सघृतं पय इति तृतीयो योगः॥ ७॥

नलेत्यादौ।—शिफा मूलम्, तच्च नलादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते। कचः बृह-

गोधावत्या मूलं क्वथितं घृततैलगोरसैर्मिश्रम्।
पीतं निरुद्धमचिराद्भिनत्ति मूत्रस्य सङ्घातम्॥ ९॥
जलेन खदिरीबीजं मूत्राघाताश्मरीहरम्।
मूलं रुद्रजटायाश्च तक्रपीतं तदर्थकृत्॥ १०॥
मूत्रे विबन्धे कर्पूर-चूर्णं लिङ्गे प्रवेशयेत्॥ ११॥
शृतशीतपयोऽन्नाशी चन्दनं तण्डुलाम्बुना।
पिबेत् सशर्करं श्रेष्ठमुष्णवाते सशोणिते॥
शीतोऽवगाह आवस्तेरुष्णवातनिवारणः।
कुष्माण्डकरसश्चापि पीतः सक्षारशर्करः॥ १२॥
स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोणितं यस्य सिच्यते।
मैथुनोपरमश्चास्य बृंहणीयो हितो विधिः॥ १३॥
स्वगुप्ताफलमृद्वीकाकृष्णेक्षुरसितारजः।
समांशमर्द्धभागानि क्षीरक्षौद्रघृतानि च॥

स्यतेः पुत्रः। गोधावती गोहालिया इति ख्याता। गोरसोऽत्र तक्रम्॥ ८।९॥

जलेनेत्यादौ।—खदिरीबीजमशोकबीजमित्याहुः॥ १०॥

मूत्र इत्यादौ।—लिङ्ग इति लिङ्गरन्ध्रे श्लक्ष्णदूर्वाकाण्डादिना च कर्पूररजः-प्रक्षेपः। एवं स्त्रीयोनावपि, लिङ्गवचनस्य सामान्यवचनत्वात्। शृतेत्यादौ।—श्रेष्ठं चन्दनमिति योज्यम्, तेन श्वेतचन्दनमित्यर्थः। शृतशीतपयसा अन्नभोजनशीलः। आवस्तेरिति वस्तिभागपर्य्यन्तम्। कुष्माण्डरसः कुष्माण्डमञ्जिकास्वरसः॥ ११॥

मूत्रदोषप्रसङ्गेन मूत्रमार्गप्रवृत्तस्य रक्तस्यापि विधानमुपदिशन्नाह स्त्रीणामित्यादि।—सुश्रुतस्य। सुश्रुतेऽमुं ग्रन्थं कार्त्तिककुण्डो न पठति, शुक्रक्षय-लिङ्गेनैवोक्तत्वात्। जेज्जड़स्तु प्रकरणान्तरत्वात् शिष्यहितैषितया पठति॥ १२॥ १३॥

स्वगुप्तेत्यादौ।—स्वगुप्ताफलं शूकशिम्बीबीजम्। मृद्वीका द्राक्षा। कृष्णा पिप्पली, न तु कृष्णेति इक्षुरकविशेषणम्, सुश्रुते पिप्पलीपाठात्। इक्षुरकः कोकिलाक्षः, तस्य बीजम्। सिता शर्करा। रजश्चूर्णम्। अर्द्धभागानि क्षीरक्षौद्रघृतानि चेति

सर्वं सन्धिविमथ्याज्यं लीढ्वा पयः पिबेत्।
हन्ति शुक्राशयोत्थांश्च दोषान् बन्ध्यासुतप्रदम्॥ १४॥

चित्रकाद्यं घृतम्—

चित्रकं शारिवा चैव बला कालानुशारिवा।
द्राक्षाविशालापिप्पल्यस्तथा चित्रफला भवेत्॥
तथैव मधुकं दद्याद् दद्यादामलकानि च।
घृताढ्यं पचेदेभिः कल्कैरक्षसमन्वितैः॥
क्षीरद्रोणे जलद्रोणे तत् सिद्धमवतारयेत्।
शीतं परिस्रुतञ्चैव शर्कराप्रस्थसंयुतम्॥
तुगाक्षीर्याश्च तत् सर्वं मतिमान् प्रतिमिश्रयेत्।
ततो मितं पिबेत् काले यथा दोषं यथाबलम्॥
वातरेताः पित्तरेताः श्लेष्मरेताश्च यो भवेत्।
रक्तरेता ग्रन्थिरेताः पिबेदिच्छन्नरोगिताम्॥
जीवनीयञ्च हृद्यञ्च सर्पिरेतन्महागुणम्।
प्रजाहितञ्च धन्यञ्च सर्वरोगापहं शिवम्॥
सर्पिरेतत् प्रयुञ्जाना स्त्री गर्भं लभतेऽचिरात्।
शुक्रदोषान् जयेच्चापि योनिदोषांश्च संहतान्।
मूत्रदोषेषु सर्वेषु कुर्य्यादेतच्चिकित्सितम्॥ १५॥

इति मूत्राघातचिकित्सा।२

सहदेवचूर्णात् क्षीरादीनि प्रत्येकनवभागानि। सुश्रुते "पुनरयं योगोऽन्यथा पठ्यते,—"क्षीरार्द्धभागः कर्षव्यो भागः स्यात् क्षीरसर्पिषोः। शर्कराया चूर्णानि द्राक्षाचूर्णस्य तत्समम्। स्वयंगुप्ताफलस्यैव तथैवेक्षुरकस्य च। पिप्पलीनां तथा चूर्णमर्द्धभागं प्रदापयेत् तदैक्यं समानीय खलेनाभिप्रमथ्य च। तस्य पाचितस्य चूर्णे लिह्यात् क्षीरं ततः पिबेत्।" इति॥ १४॥

चित्रकमित्यादि।—सुश्रुते। कालानुशारिवा नागरपादिका। विशाला क्षीरपर्णटी। विशालेति पाठे काष्ठपाटला, अवश्यन्तु विशालयैव। चित्रफला

अथाश्मरी-चिकित्सा।

वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठां गुरुचीगोक्षुरसंयुताम्।
यवक्षारगुडं दत्त्वा क्वाथयित्वा पिबेन्नरः।
अश्मरीं वातजां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम्॥ १॥

वीरतरादिगणः—

वीरतरः सहचरी दर्भो ह्लादनो नलः।
गुन्द्राकाशशुकाश्मभेदमोरटदुरुटुकाः॥
कुलत्थिका च वशिरो वसुकः सान्निसन्यकः॥
इन्दीवरी शरदंष्ट्रा च तथा कपीतवल्लकः॥
वीरतरादिरित्येष गणो वातविकारनुत्।
अश्मरीशर्कराभूत्रकृच्छ्राघातरुजापहः॥ २॥

गोदुग्धाकर्कटीभेदः। तुगाक्षीर्या इत्यत्र प्रथमसंयुतमित्यनेतत् समासप्रविष्टमप्यक्षरं सम्बन्धनीयम्। काले क्षीणान्नलक्षणे। यथादोषं यथाबलमिति मिलितदेहाग्नि बलानुरूपम् सुश्रुते एतद् घृतात् पूर्वमतिबलनाम घृतमुक्तम्। तेन सर्पिरेतन्मध्यबलमित्यपि घृतस्यास्य नामेति टीकाकृतः॥ १५॥

इति मूत्राघातचिकित्साविधृतिः।

मूत्रविरोधित्वसामान्यादश्मरीचिकित्सितमुच्यते वरुणस्येत्यादि।—श्रेष्ठामिति कीटाद्यनुपहताम्। यवक्षारगुडौ प्रतीतौ॥ १॥

वीरतर इत्यादौ:—वीरतरः शरः; सहचरी झिण्टीद्वयं पीतनीलपुष्पभेदात्; दर्भ उलुवाहणं; ह्लादनो वल्लाकः; गुन्द्रा गुलुचः; मोरटसिंहमूलं; दुरुटुकः श्योणाकः; कुलत्थिका वीरुद्विशेषः; शरदंष्ट्रा क्षुरमूत्रफला मसलकनडरी इत्यपरे। सितवराह्येवाहुः। इन्दीवरः पुंनागः। वशिरः सूर्यावर्तभेदः; वसुको वसुहृदः; कपीतवल्लकः कड़इ इति ख्यातः, स च शिरीषसदृशः स्वल्पपत्रः स्वल्पविटपः। गणग्रहणेन सर्वकल्पना॥ २॥

शुण्ठ्यग्निमन्थपाषाणशिग्रुवरुणगोक्षुरैः।
अभयारग्वधफलैः क्वाथं कुर्य्याद्विचक्षणः॥
रामठक्षारलवणचूर्णं दत्त्वा पिबेन्नरः।
अश्मरीमूत्रकृच्छ्रघ्नं पाचनं दीपनं परम्।
हन्यात् कोष्ठाश्रितं वातं कट्यूरुमुदमेढ्रगम्॥ ३॥

पाषाणभेदाद्यं घृतम्—

पाषाणभेदो वसुको वशिरोऽश्मन्तकन्तथा।
शतावरी श्वदंष्ट्रा च बृहती कण्टकारिका॥
कपोतवक्त्रार्त्तगलकाञ्चनोशीरगुल्मकाः।
वृक्षादनीभल्लूकश्च वरुणः शाकजं फलम्॥
यवाः कुलत्थाः कोलानि कतकस्य फलानि च।
ऊषकादिप्रतीवापमेषां क्वाथे शृतं घृतम्॥
भिनत्ति वातसम्भूतामश्मरीं क्षिप्रमेव तु।
क्षारान् यवागूः पेयानि कषायाणि पयांसि च।
भोजनानि च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन् वातनाशने॥ ४॥

शुण्ठीत्यादौ।—पाषाणः पाषाणभेदो॥ ३॥

पाषाणभेद इत्यादि।—सुश्रुतस्य। अश्मन्तकोऽम्लपीटकः कोविदारसदृशपत्रः। आर्त्तगलः आर्ग्वः इति ख्यातः। होगल इत्यन्ये काञ्चनो जलजो विटपश्चीरित पत्रः। गुल्मको गुलुञ्चः। भल्लूकः श्योनाकशाकः कर्कशमसृणपृष्ठोदर पत्रः प्रायो मरुदेशे भवति तस्य फलम्। कतकं तोयप्रसादनफलं प्रायो मगधे भवति। ऊषकादिप्रतिवापमिति ऊषकादिरयं वक्ष्यमाणस्तत्कल्कः। एषामिति पाषाणभेदादीनाम्। घृतसाधनौषधवर्गेण क्षारादयोऽपि साध्या इत्याह क्षारानिति पानीयक्षारान्। यदि चूर्णरूपः क्षारः पीयते, तदा वस्तिशोधनद्रवेण मस्त्वादिना। क्षारोदकपानपक्षे तु क्षारस्य कर्षद्वयं कर्षत्रयं वा षड्गुणेन जलेन बहुशः परिस्राव्य शृतं पेयम्। पेयानीति यूषरसादीनि, पेयांश्चेति पाठेऽपि यूषादीनित्यर्थः। यूषांश्चेत्यपि पाठान्तरम्। पेयाश्चेति तु पाठः सुश्रुतपुस्तकेषु न दृश्यते, तद्वै-

ऊषकादिः—

ऊषकं सैन्धवं हिङ्गु काशीशद्वयगुग्गुलु ।
शिलाजतु तुत्थकञ्च ऊषकादिरुदाहृतः ॥
ऊषकादिः कफं हन्ति गणो मेदोविशोधनः ।
अश्मरीशर्करामूत्रशूलघ्नः कफगुल्मनुत् ॥ ५ ॥

कुशाद्यं घृतम्—

कुशः काशः शरो गुल्म उत्करो मोरटोऽश्मभित् ।
दर्भो विदारी वाराही शालिमूलं त्रिकण्टकः ॥
भल्लूकः पाटली पाठा पत्तुरोऽथ कुरुण्टकः ।
पुनर्नवे शिरीषश्च क्वथितास्तेषु साधितम् ॥
घृतं शिलाह्वमधुकवीजैरिन्दीवरस्य च ।
त्रपुषैर्वारुकादीनां वीजैश्चावापितं शृतम् ॥
भिनत्ति पित्तसम्भूतामश्मरीं क्षिप्रमेव च ।

काकृद्भिश्च न व्याख्यातः । भोजनानीति विलेपीभक्तसूपलेह्यानि ; यवाग्वाश्च पृथगुपादानं विशेषेण मूत्रप्रवर्त्तकतया प्राधान्यख्यापनार्थम् । वर्गेऽस्मिन् वातनाशन इति पाषाणभेदादिकृतकान्तक्वाथ्यस्य द्रव्यवर्गे । ऊषकादिकन्तु प्रतीवापद्रव्यं कफहरमिति शक्तिविशेषसाधनार्थं संयोज्यमानं क्षारादिष्वेव प्रक्षेपविधया देयमित्याहुः । अयमर्थो वृन्देनाप्युक्तः यथा,—"कुर्य्यात् क्षारादिकं क्वाथ्यै स्तस्मिन् क्षेपमवापकैः" इति । क्षेपमिति प्रक्षेप्यम् ; अवापकैरिति आवापरूपैः कल्कद्रव्यैरित्यर्थः, छन्दोभङ्गानुरोधाद्ध्रस्वत्वम् । एवं वर्गेऽस्मिन् पित्तनाशन इत्यादावपि व्याख्येयम् ॥ ४ ॥

ऊषकादिवर्गमाह ऊषकमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । ऊषकं क्षारमृत्तिका । तद्भवं लवणमित्यन्ये । काशीशद्वयमिति धातुकाशीशं पुष्पकाशीशञ्च ; तत्राद्यं भस्मसदृशं किञ्चिदम्लं लवणरसञ्च, द्वितीयन्त्वीषत्पीतं कषायरसम् तुत्थकं तुतिया इति प्रसिद्धम् ॥ ५ ॥

कुश इत्यादौ ।—सुश्रुतस्य मोरट इक्षुमूलं ; गुल्मं गुलुञ्चः ; दर्भ उलुया ; वाराही वाराहीकन्दः, तदभावे चर्मकारालुकं, भल्लूकः श्योनाकः ; पत्तुरः शालिञ्चः ;

वरुणादिगणो क्षेप कफमेदोनिवारणः ।
विनिहन्ति शिरःशूलं गुल्माद्यन्तरविद्रधीन् ॥ ८ ॥
वरुणत्वक्कषायस्तु पीतस्तु गुड़संयुतः ।
अश्मरीं पातयत्याशु वस्तिशूलविनाशनः ॥ ९ ॥
यवक्षारं गुड़ोपेतं पिबेत् पुष्पफलोद्भवम् ।
रसं सूक्ष्मविबन्धघ्नं शर्कराश्मरिनाशनम् ॥ १० ॥
पिबेद्वरुणमूलत्वक् क्वाथं तत् कल्कसंयुतम् ।
क्वाथञ्च गिग्रुमूलोत्थः कटुष्णोऽश्मरिनाशनः ॥ ११ ॥
नागरवरुणगोक्षुरपाषाणभेदकपोतवल्कलः क्वाथः ।
गुड़यावशूकमिश्रः पीतो हन्त्यश्मरीमुग्राम् ॥ १२ ॥
वरुणत्वक्शिलाभेदशुण्ठीगोक्षुरकैः कृतः ।
कषायः क्षारसंयुक्तः शर्कराञ्च भिनत्त्यपि ॥ १३ ॥
श्वदंष्ट्रेरण्डपत्राणि नागरं वरुणत्वचम् ।
एतत् क्वाथवरं प्राप्तः पिबेदश्मरिभेदनम् ॥ १४ ॥

मूलं श्वदंष्ट्रे क्षुरकोरुवूकात्
क्षीरेण पिष्टं दृहतीद्वयाच्च ।
आलोड्य दध्ना मधुरेण पेयम्
दिनानि सप्ताश्मरिभेदनार्थम् ॥ १५ ॥

गिग्रुः रक्तशोभाञ्जनं ; करञ्जौ करञ्ज-लाटाकरञ्जौ ; बिम्बी तेलाकुचा ; मोरटं इक्षुमूलम्, अट्टीलपुष्पमिति मानुमती, हस्तिकर्णपलाश इत्यन्ये । श्वेतौ यौ पीत-नीलपुष्पभिन्नौ द्वयं ; दर्भः कुशः उत्तया ; वरी शतावरी ; वमुकी वसुहृद इति ख्याताः ; अनन्ताद्वौ आवर्त्तिका ॥ ८ ॥ ९ ॥

पुष्पफलोद्भवं रसमिति पुराणकुष्माण्डरसम् ॥ १० ॥

पिबेदित्यादि ।—पिबेदश्मरीभेदनमित्यन्तं स्पष्टम् ॥ ११—१४ ॥

मूलमित्यादि-दृहतीद्वयान्त एकी योगः । इक्षुरकः कोकिलाक्षः । सर्वं मिलित्वा सार्धकुडवचतुष्टयं दुग्धेन पिष्ट्वा अनन्तरदध्ना पेयम् ॥ १५ ॥

पाठेक्षाकुरसः क्षारः सितायुक्तोऽश्मरीहरः।
पाषाणभेदरोगघ्नं सौवर्चलयुक्ता सुरा जयति।
तण्डुलाम्बुदुग्धयुक्ता विरावं तिलनालभृतिय ः १६ ॥

एलादिः—

एलोपकुल्यामधुकाश्मभेदकोन्मोचदंष्ट्राहपकोरुवूकैः।
क्षारं पिबेदश्मजतुप्रगाढं मगर्करे चाश्मरिमूत्रकृच्छ्रे ॥ १७ ॥
त्रिकण्टकस्य बीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम्।
अविचीरेण सप्ताहं पिबेदश्मरिनाशनम् ॥ १८ ॥
शुक्राश्मर्य्यान्तु सामान्यो विधिरश्मरिनाशनः ॥ १९ ॥

पाषाणभेदाद्यं चूर्णं घृतञ्च—

पाषाणभेदो हपकः शटंघ्रा पाठाभयाव्योषशटीनिकुम्भाः।
क्षिप्त्वाक्षरक्षाग्निमितमारकाणामर्यारुकाश तवुषाश बीजम् ॥
उपकुल्यिकाश्चिङ्गि, मवेतमाक्षं स्याद् द्वे हपल्यौ हवुषा वचा च।
चूर्णं पिबेदश्मरिभेदि पक्वं सर्पिश्च गोमूत्रचतुर्गुणं तैः ॥ २० ॥

कुलत्याद्यं घृतम्—

कुलत्थमिन्मूत्रविडङ्गसारं मगर्करं गोतनियावशूकम्।
बीजानि कुष्माण्डकगोक्षुराभ्यां घृतं पचेद्वा वरुणस्य तोये ॥

पर्णयादौ।—एलाकुल्यिकाश्मभेदकोन्मोचदंष्ट्राहपकोरुवूकैः। पाषाणभेदरोगघ्नं सौवर्चलयुक्ता सुरा जयति। तण्डुलाम्बुदुग्धयुक्ता विरावं तिलनालभृतिय ः १६ ॥

एलादौ।—एलाकुल्या पिप्पली। अत्र गोक्षितमिश्राजतुनी मात्रकत्वं चतुर्थांश वा प्रक्षेपत्वमिच्छाः ः १७ ॥

शुक्राश्मर्य्यान्तु सामान्यो विधिरिति अश्मरीमात्रसाधारणविधिः ॥ १८ ॥ १९ ॥

पाषाणभेद इत्यादौ।—त्रिकण्टकी दन्ती; शटंघ्रा अश्मभेदा; सितमारकः मार्षिपः; उपकुल्यिका हपकोरुकम्। चूर्णं पिबेदिति त्रिभेषाभिधाजतुभेद। तैः पाषाणभेदादिभिरेव कल्पकैः पक्वं सर्पिश्च पेयमित्यर्थः ॥ २० ॥

कुलत्थसूत्रं गोतनी त्रिपर्णीदोषहः; तथाच रत्नकोषः "गोतनी गोतकुम्भी च

दुःसाध्यसर्वाश्मरिमूत्रकृच्छ्रं मूत्राभिघातञ्च समूत्रबन्धम्।
एतानि सर्वाणि निहन्ति शीघ्रं प्ररूढ़वृक्षानिव वज्रपातः ॥२१॥

शरादिपञ्चमूलादि घृतम्—

शरादिपञ्चमूल्या वा कषायेण पचेद्घृतम्।
प्रस्थं गोक्षुरकल्केन सिद्धमद्यात् सशर्करम् ॥
अश्मरीमूत्रकृच्छ्रघ्नं रेतोमार्गरुजापहम् ॥ २२ ॥

वरुणघृतम्—

वरुणस्य तुलां क्षुण्णां जलद्रोणे विपाचयेत्।
पादशेषं परिस्राव्य घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
वरुणं कदली विल्वं तृणजं पञ्चमूलकम्।
अमृता चाश्मजं देयं वीजञ्च त्रपुषोद्भवम् ॥
शतपर्वा तिलक्षारं पलाशक्षारमेव च।
यूथिकायाश्च मूलानि कार्षिकाणि समावपेत् ॥
अस्य मात्रां पिवेज्जन्तुर्देशकालाद्यपेक्षया।
जीर्णे तस्मिन् पिवेत् पूर्वं गुड़ं जीर्णन्तु मस्तुना।
अश्मरीं शर्कराञ्चैव मूत्रकृच्छ्रञ्च नाशयेत् ॥ २३ ॥

शुक्लपुष्पा जलोद्भवा। कालानुसारिदा तस्याः प्ररोचे नतवद्गुणैः।" इति। अन्ये तु शीतलीयावशूकं शियतियवक्षारः, स तु स्फटिकसैन्धवसङ्काश इत्याहुः; व्यवहारस्तु पूर्वेणैव। शर्करापि कल्करूपा ॥ २१ ॥

शरादिपञ्चमूलमित्यत्र शरादीति विशेषणात् चरकोक्तं तृणपञ्चमूलं ग्राह्यं, यथा,—"शरेक्षुदर्भकाशानां शालीनां मूलमेव च" इति। अत्र शर्करा प्रक्षेप्या वाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया ॥ २२ ॥

वरुणादिघृते।—कदल्याः फलमामं मूलं वा; अश्मजं शिलाजतु; त्रपुषं मायाम्बुफलम्; शतपर्वा वंशस्तस्य नेली मूलं वा। तस्मिन्निति घृते, पूर्वमिति भोजनात् पूर्वम् ॥ २३ ॥

वीरतराद्यं तैलम्—

ब्रध्नाधिकारे यत् तैलं सैन्धवाद्यं प्रकीर्त्तितम्।
तत् तैलं द्विगुणं क्षीरं पचेत् वीरतरादिना॥
क्वाथेन पूर्वकल्केन साधितन्तु भिषग्वरैः।
एतत् तैलवरं श्रेष्ठमश्मरीणां विनाशनम्॥
मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे पिच्छिते मथितेऽपि वा।
भग्ने श्रमाभिपन्ने च सर्वथैव प्रशस्यते॥ २४॥

वरुणाद्यं तैलम्—

त्वक्पत्रपुष्पमूलस्य वरुणात् सत्रिकण्टकात्।
कषायेण पचेत् तैलं वस्तिनास्थापनेन च।
शर्कराश्मरिशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम्॥ २५॥
शल्यवित् तामशाम्यन्तीं प्रत्याख्याय समुद्धरेत्॥ २६॥
पायुक्षिप्ताङ्गुलिभ्यान्तु गुदमेढ्रान्तरीकृताम्।
सेवन्याः सव्यपार्श्वे च यवमात्रं विमुच्य तु।
व्रणं कृत्वाश्मरीमात्रं कर्षेत् तां शस्त्रकर्मवित्॥

ब्रध्नाधिकार इत्यादि।—तत् तैलमिति ब्रध्नाधिकारोक्तविधिना सिद्धं तैलं पुनरपि द्विगुणं क्षीरं दत्त्वा वीरतरादिक्वाथेन चतुर्गुणेन द्विगुणेन वा, पूर्वकल्केनेति सैन्धवाद्यकल्केन पचेत्। अन्ये तु केवलं तैलमेव द्विगुणक्षीरादिना पचेदिति वदन्ति, तत्तु न व्यवहारसिद्धम्। यद्यपि सैन्धवाद्यतैले तिलतैलमेरण्डतैलञ्चोक्तं तथाप्यत्र उत्तरवस्त्यादौ तिलतैलस्यैव सूक्ष्मस्रोतोऽनुसारित्वेन यौगिकत्वाद्ग्रहणमित्याहुः। पिच्छित इत्यागन्तुकव्रणविशेषे; मथित इति चूर्णिताख्य भग्ने॥ २४॥

त्वक्पत्रेत्यादि।—क्वाथार्थं वरुणस्य यथालाभं त्वक्पत्रमूलपुष्पं पल ३२, गोक्षुर पल ३२, पाप श ६४, शेष श १६। अकल्कमिदं तैलम्॥ २५। २६॥

सव्यपार्श्व इति वामपार्श्वे। निःशेषमश्मरीं कुर्य्यादिति सशेषायान्तु पुनरप्यश्मरीवृद्धिसम्भवात्। वस्तौ रक्तञ्च निर्हरेदिति वस्तिगतरक्तमित्यर्थः। तथा सति

भिन्नेऽपि वस्तौ त्वज्ञानान्मृत्युः स्यादश्मरीं विना।
निःशेषामश्मरीं कुर्य्यात् वस्तौ रक्तञ्च निर्हरेत्।
हृताश्मरीकमुष्णाम्बु गाहयेद्भोजयेच्च तम्।
गुड़ं मूत्रविशुद्ध्यर्थं मध्वाज्याक्तं व्रणं ततः॥
दद्यात् साज्यां त्र्यहं पेयां साधितां मूत्रशोधिभिः।
आदशाहं ततो दद्यात् पयसा मृदुभोजनम्॥
स्वेदयेद्यवमध्वाढ्यं कषायैः क्षालयेद्व्रणम्॥
प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठायष्टीलोध्रैश्च लेपयेत्॥
एतैश्च सनिशैः सिद्धं घृतमभ्यञ्जने हितम्।
अप्रशान्ते तु सप्ताहाद् व्रणे दाहोऽपि चेष्यते।
दैवान्नाड़े तु या लग्ना तां विपाट्यापकर्षयेत्॥ २७॥

इत्यश्मरीचिकित्सा।

वस्तिरसृजा न प्रपूर्य्यत इति भावः। हृताश्मरीमित्यादौ गुड़ं भोजयेदित्यन्वयः। मूत्रशोधिभिरिति तृणपञ्चमूलादिभिः। तत इति त्र्यहादूर्द्ध्वम्, आदशाहं दशाह पर्य्यन्तम्। पयसा दुग्धेन मृदु भोदनं कोमलं भक्तं दद्यात्; तथा स्वेदयेच्च; आदशाहमित्यनेन दशाहाभ्यन्तर एव स्वेदोऽप्युक्तः; उक्तं हि "दशरात्रञ्चैनमप्रमत्तं स्वेदयेत्" इति। स च स्नेह एव स्वेदः रक्तपित्तानुगतत्वाद्वायोरिति गयदासः। भोजेऽप्युक्तम् "स्नेहस्वेदं विधिज्ञस्तु कुर्य्याद् वातरुजापहम्" इति यवमध्वाढ्यमिति मृदुभोजनमित्यस्य विशेषणम्, यवकृतभक्ष्यप्रधानं मधुप्रधानञ्चेत्यर्थः। कषायैः क्षालयेद्व्रणमिति दशाहादूर्द्ध्वमेव क्षीरिवृक्षकषायैः क्षालनं बोध्यं भोजसंवादात्। सनिशैरित्यनेन घृतसाधनद्रव्यं सम्बध्यते, न तु लेप इति सुश्रुतसंवादात्॥ २०॥

इत्यश्मरीचिकित्साविवृतिः॥

अथ प्रमेहचिकित्सा।

कुशावलेहः—

धौरणश्च कुशः काशः कृष्णेक्षुः खागड़स्तथा।
एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत्॥
अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत्।
खण्डप्रस्थं समालोड्य लेहवत् साधु साधयेत्॥
अवतार्य्य ततः पश्चाच्चूर्णानीमानि दापयेत्।
मधुकं कर्कटीवीजं कर्कारुं त्रपुषं तथा॥
शुभामलकपत्राणि एलात्वङ्नागकेशरम्।
वरुणामृतप्रियङ्गूणां प्रत्येकञ्चाक्षसम्मितम्॥
प्रमेहात् विंशतिञ्चैव मूत्राघातं तथाश्मरीम्।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम्।
हन्त्यरोचकमेवोग्रं तुष्टिपुष्टिकरस्तथा॥ १॥
श्यामाककोद्रवोद्दालगोधूमचणकाढ़की।
कुलत्थाश्च हिता भोज्ये पुराणा मेहिनां सदा।
जाङ्गलं तिक्तशाकानि यवान्नञ्च श्रमो मधु॥ २॥
पारिजातजयानिम्बवह्निगायत्रीणां पृथक्।
पाठायाः सागुरोः पीताद्वयस्य शारदस्य च॥
जलेक्षुमद्यसिकताशनेर्लवणपिष्टकान्।
सान्द्रमेहान् क्रमाद् घ्नन्ति चाष्टौ क्वाथाः समाक्षिकाः॥३॥

स्थ
रम

इति [illegible]नन्तरं वस्तिविकृतिसाम्यात् प्रमेहप्रतिकार उच्यते श्यामाकेत्यादि।— उद्दा[illegible]नीम[illegible]कोद्रवः, आढकी तुवरी; यवान्नमिति यवशक्त्वादिकम्। पारिजाते-न्या[illegible]ः। प[illegible]रिजातः पारिभद्रः; जया जयन्ती; वह्निश्चित्रकः; गायत्री खदिरः पाठ[illegible]दिरः; [illegible]गरीरित्येकः क्वाथः। पीताद्वयं हरिद्राद्वयम्। अयमप्येकः। शारदः

दूर्वाकशेरुपूतीककुम्भीकप्लवशेवलम् ।
जलेन क्वथितं पीतं शुक्रमेहहरं परम् ॥
त्रिफलारग्वधद्राक्षाकषायो मधुसंयुतः ।
पीतो निहन्ति फेनाख्यं प्रमेहं नियतं नृणाम् ॥ ४ ॥
लोध्राभयाकट्फलमुस्तकानां विड़ङ्गपाठार्जुनधन्वनानाम् ।
कदम्बशालार्जुनदीप्यकानां विड़ङ्गधात्रीबहुशल्यकानाम् ।
चत्वार . मधुना कषायाः कफप्रमेहेषु निषेवणीयाः ॥ ५ ॥
अश्वत्थाच्चतुरङ्गुलाग्र्यग्रोधादेः फलत्रयात् ।
स[illegible]रक्तसाराच्च क्वाथाः पञ्च समाक्षिकाः ॥
नीलहारिद्रशुक्ताख्यक्षारमञ्जिष्ठकाह्वयान् ।
मेहान् हन्युः क्रमादेते सक्षौद्रो रक्तमेहजित् ।
क्वाथः खर्जूरकाश्मर्य्यतिन्दुकास्थ्यमृताकृतः ॥ ६ ॥
लोध्रार्जुनोशीरकुचन्दनाना-
मरिष्टसेव्यामलकाभयानाम् ।

मतपर्णः । पारिभद्रेत्यादयोऽष्टौ क्वाथाः जलाद्यष्टौ मेहान् क्रमाद्घ्नन्तीत्यन्वयः ॥ १—३ ॥

दूर्वेत्यादौ ।—पूतिकः करञ्जः तस्य त्वक् । कुम्भीकः पाठा ; 'प्लवं कैवर्त्त-मुस्तकम् । योगेऽत्र मधु प्रक्षिपन्ति वृद्धाः मधुतसंवादात् । त्रिफलेत्यादि स्पष्टम् । लोध्रेत्यादि । योगद्वयं वाग्भटस्य, कदम्बेत्यादि योगद्वयं चरकस्य, चक्रेण प्रति-सस्तस्य लिखितम् । धन्वनो धामनी ; दीप्यको यमानी ; शल्यकः खदिरः ; बहुशल्य इति खदिरसंज्ञा उक्तं हि "बहुशल्यश्च सम्प्रोक्तो याज्ञिकः [illegible]नाशनः" इति । तेनैकदेशोऽपि संज्ञिनं गमयति यथा भीमो भीमसेनः । [illegible] चरके "दार्वी विड़ङ्गं खदिरो धवश्च" इति । वाग्भटेऽप्युक्तं—"गायत्री[illegible] जिद्ध-वानाम्" इति । अन्ये तु शल्यकं मदनफलमाहुः ॥ ४ ॥ ५ ॥ [illegible]

पित्तमेहस्य याप्यत्वेन यापनार्थं चिकित्सामाह अश्वत्थादि[illegible] [illegible]दिषु पञ्चसु मेहेषु क्रमेण एते पञ्च योगा बोध्याः । अत्र अश्वत्थक्वा[illegible] । पा[illegible] [illegible]तु-रङ्गुलादिति द्वितीयः, न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षमधुककुभ[illegible]याः सा[illegible] [illegible]क-

धात्र्यर्जुनारिष्टकवत्सकानाम्
नीलोत्पलानां तिनिशार्जुनानाम् ॥
चत्वार एते विहिताः कषायाः
पित्तप्रमेहे मधुसम्प्रयुक्ताः ॥ ७ ॥
छिन्नावह्निकषायेण पाठाकुटजरामठम्।
तिक्तां कुष्ठञ्च सञ्चूर्ण्य सर्पिर्मेहे पिबेन्नरः ॥ ८ ॥
कदरखदिरपूगक्वाथं क्षौद्राह्वये पिबेत् ॥ ९ ॥
अग्निमन्थकषायन्तु वसामेहे प्रयोजयेत् ॥ १० ॥
पाठाशिरीषदुःस्पर्शमूर्वाकिंशुकतिन्दुकम्।
कपित्थानां भिषक् क्वाथं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥
कम्पिल्लसप्तच्छदशालजानि वैभीतरौहीतककौटजानि।

रोहिणीवञ्जुलकदम्बवदरतिन्दुकशल्लकीलोध्रभल्लातकपलाशनन्दीवृक्षाश्चेति अत्र प्लक्षः पाकड़िः। ककुभोऽर्जुनः। नन्दीवृक्षो गन्धमुण्डः। अन्ये तु न्यग्रोधादिशब्देन पञ्चवल्कलमाहुः। फलत्रयादिति चतुर्थः। सजिङ्गीरक्तसारादिति।—जिङ्गी-मञ्जिष्ठा। रक्तसारो रक्तचन्दनम्। अयन्तु पञ्चमः। हन्युरिति यापयेयुरित्यर्थः। किंवा "अनत्यन्तदुष्टमेदसि पित्तजानामपि साध्यत्वं साध्यास्तु मेदो यदि न प्रदुष्टम्" इति चरकवचनात्। शुक्राख्यमेहोऽम्लमेहः। सुश्रुते कालमेहस्थाने अम्लमेहः पठ्यते। उक्तं हि सुश्रुते निदानस्थाने "अम्लरसगन्धमम्लमेही" इति। तथा च चिकित्सास्थाने "अम्लमेहिनं न्यग्रोध्यादिकषायं वा पाययेत्" इति। रक्तमेहचिकित्सामाह सक्षौद्र इत्यादिना कृत इत्यन्तेन। अत्र खर्जूरकाश्मर्य्योः फलं; तिन्दुकस्य च फलास्थि। अमृता गुडूची। सुश्रुतेऽपि "शोणितमेहिनं गुडूचीतिन्दुकास्थिकाश्मर्य्यखर्जूरकषायं मधुमधुरम् पाययेत्" इति। लोध्रेत्यादौ।—कुचन्दनं रक्तचन्दनं; अरिष्टो निम्बः; सेव्यमुशीरं; नीलोत्पलानामित्यत्र नीलोत्पलैला इति पाठान्तरं, किन्त्वार्षं न दृष्टं; तिनिश आहुकः ॥ ६ ॥ ७ ॥

इदानीमसाध्येष्वपि वातिकमेहेषु यापनार्थं योगानाह छिन्नेत्यादि।—वह्निश्चित्रकः। पाठादिकुष्ठान्तानां चूर्णं गुडूचीचित्रककषाये प्रक्षिप्य पिबेत्। कदरो-विट्खदिरः; खदिरस्तु तदितरः; पूगं पूगफलम्। पाठेत्यादौ।—तिन्दुक-

कपित्थपुष्पाणि च चूर्णितानि चौद्रेण लिह्यात् कफजिन्नमेषी
॥ १२ ॥

मर्यमेहहरो धात्र्या रसः चौद्रनिभायुतः।
कषायश्चिफलाढाकमुस्तकैरथवा कृतः ॥ १३ ॥

फलत्रिकं ढाकनिभां त्रिभागां मुष्कांश्च निष्काध्य निभांशकल्कम्।
विपेत् कषायं मधुमम्भसुक्तं मर्यप्रमेहेषु समुत्थितेषु ॥ १४ ॥

कटङ्कटेरीमधुकत्रिफलाचित्रकैः समैः।
सिद्धः कषायः पातव्यः प्रमेहाणां विनाशनः ॥ १५ ॥

त्रिफलाढाकदार्व्यब्जकाथः चौद्रेण मेहहा ॥ १६ ॥

कुटजाम्रनदार्व्यब्दफलत्वयजतोऽथवा ॥ १७ ॥

र्पित्थपुष्पाणि इत्यत्र; लिह्यात्तच्च वैकृतम्। पाठान्तरविधानमात्रमेतत्। पाठान्तरेऽपीति त्रिफलाक्वाथस्यापि चिरकालोपयोगादिना वैकृतविकारेषु च त्रिफलाक्वाथ इत्यादिना। यदुक्तम् "यत्र कुत्रचनापीति योगात् तत्रापि तत्कालम्" इति। तत्रिद्धेत्यादि। -चूर्णोक्तेति त्रिफलाचूर्ण इत्यत्र चूर्णोक्तेत्यादावीति शेषः। चूर्णे तु त्रिफलपुष्पादि पेयेति पक्षान्तरं कपित्थादीनामपि पथ्यत्वमेव दातव्यमित्याहुः। मूलपाठस्तु चूर्णे हि पाठान्तरे "कपित्थपुष्पाणि च चूर्णितानि चौद्रेण लिह्यात्" इति पठ्यते इह पाठान्तरेऽपि त्रिफलादीनामिति कुतश्चिन्नियोगात्। कफजिन्नमेषीति कफमेहौ त्रिफलादीनि मेषजम्। ॥ ८—१२ ॥

मर्यमेहहरेत्यादि। अत्र धात्री वाक्षिविरेकादिषु श्रीमः मृदुकर्मत्वात्। धात्रा रसः स्वरसः, मात्रं पत्र व्यवहारात् न तु क्वाथ इत्याहुः। कषाय इत्यादि त्रिफलादीनीति चौद्रनिभायुत इति मुष्कमलीयम् ॥ १३ ॥

फलत्रिकमित्यादौ।—ढाकनिभा ढाकचूर्णा। त्रिभागा चौद्रचूर्णा। निष्काध्य कल्कमिति।—त्रिभागाकल्कं एकत्रिमेव त्रिफलाचूर्णं निष्काध्य कषाय विपेदित्यर्थः। अत्र तु चक्रपाणीयाभिप्रायो, नैव फलत्रिकादीनां समुदितानामेको भागः, त्रिभागाधमानो भागः, एकत्रानीय निष्काध्य कषायं विपेदित्यर्थः। अपरे तु त्रिफला चैकचतुर्थो भागः समुदितकषायार्थमेवेत्या, तु एव कल्पः प्रदेयत्व-

त्रिफलालौहशिलाजतुपथ्याचूर्णञ्च लीढ़मेकैकम्।
मधुनामरास्वरस इव सर्वान् मेहान् निवारयति ॥१८॥
शालमुष्ककवम्पिल्लकल्कमक्षसमं पिवेत्।
धात्रीरसेन सक्षौद्रं सर्वमेहहरं परम् ॥ १९ ॥

न्यग्रोधाद्यं चूर्णम्—

न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थश्योणाकारग्वधाशनम्।
आम्रजम्बूकपित्थञ्च पियालं ककुभं धवम् ॥
मधूको मधुकं लोध्रं वरुणः पारिभद्रकम्।
पटोलं मेषशृङ्गी च दन्ती चित्रकमाढ़की ॥
करञ्जत्रिफलाशक्रभल्लातकफलानि च।
एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत्।
न्यग्रोधाद्यमिदं चूर्णं मधुना सह लेहयेत्।
फलत्रयरसञ्चानुपिबेन्मूत्रं विशुध्यति ॥
एतेन विंशतिर्मेहा मूत्रकृच्छ्राणि यानि च।
प्रशमं यान्ति योगेन पिड़का न च जायते।
न्यग्रोधाद्यमिदन्त्वत्र चाम्रजम्ब्वस्थि गृह्यते ॥ २० ॥

चूर्णो यत्र तत्तथेति व्याचक्षते। व्यवहारस्त्वनेनैव। कटङ्कटेरी दारुहरिद्रा। कुटजाशनेत्यादावपि क्षौद्रेणेत्यनुवर्त्तते। अशनः पीतशालः। दार्वी दारुहरिद्रा। अब्दो मुस्तकम्। निश्चलस्तु अब्दस्थाने अग्नीति पठति। व्यवहारस्तु मुस्तकेनैव ॥ १४-१७ ॥

त्रिफलेत्यादि।—समुदितत्रिफलयैवैको योगः, तेन चत्वारो योगाः। अमरा गुडूची, अयञ्च पञ्चमो योगः। लौहञ्च मारितपुटितवज्रादिलौहचूर्णम्। शालेत्यादौ।—शालस्य सारः। मुष्ककी घण्टापारुली तस्या मूलम्। कम्पिल्लस्य त्वक् ॥ १८ ॥ १९ ॥

न्यग्रोधादिचूर्णे।—न्यग्रोधो वटः; अशनः पीतशालः। आम्रजम्बूकपित्थञ्चेति आम्रजम्बूफलास्थि कपित्थस्य तु फलमित्याहुः। ककुभोऽर्जुनः। धवः स्वनाम-

त्रिकण्टकाद्यं घृतं तैलं यमकञ्च।
त्रिकण्टकाश्मन्तकसोमवल्कै-
र्भल्लातकैः सातिविषैः सलोध्रैः।
वचापटोलार्जुननिम्बमुस्तै-
र्हरिद्रया दीप्यकपद्मकैश्च॥
मञ्जिष्ठपाठागुरुचन्दनैश्च
सर्वैः समस्तैः कफवातजेषु।
मेहेषु तैलं विपचेद् घृतन्तु
पित्तेषु मिश्रं त्रिषु लक्षणेषु॥ २१॥
कफमेहहरक्वाथसिद्धं सर्पिः कफे हितम्।
पित्तमेहघ्ननिर्य्यूहसिद्धं पित्ते हितं घृतम्॥ २२॥

धान्वन्तरं घृतम्—

दशमूलं करञ्जौ द्वौ देवदारु हरीतकी।
वर्षाभूर्वरुणो दन्ती चित्रकं सपुनर्नवम्॥
सुधानीपकदम्बाश्च विल्वभल्लातकानि च।
शटीपुष्करमूलञ्च पिप्पलीमूलमेव च॥

ख्यातः। मधूकी मधूकसारः। आढकी तुवरी। करञ्जस्य फलम्। शक्रः कुटजः॥ २०॥

त्रिकण्टकेत्यादौ।—अश्मन्तको मानुआक इति ख्यातः। सोमवल्कः खदिरः, न तु कट्फलं जतूकर्णसंवादात्। सर्वैरित्युक्तेः पृथगपि सर्वैः स्नेहसाधनं स्यादत आह समस्तैरिति मिलितैरित्यर्थः, यथालाभपरिहारार्थमिति वा। कफजेषु वातजेषु च मेहेषु तैलम्, पैत्तिकेषु घृतम्, मिश्रं त्रिषु लक्षणेष्विति दोषत्रयलक्षणप्रादुर्भावे सति मिश्रं तैलघृतयमकं पचेदित्यर्थः। त्रिदोषजत्वञ्च कफपित्तमेहेष्वेवानुबन्ध्यानुबन्धकृतं मन्तव्यम्। किंवा सर्वेषामेव मेहानां त्रिदोषजत्वादुद्भूतदोषाविर्भावः कदाचिद्भवतीति ज्ञेयम्॥ २१॥

कफमेहेत्यादौ क्वाथनिर्यूहेति पदोपादानादकल्कत्वं बोध्यम्। दशमूलेत्यादौ।—करञ्जयोः फलं न तु मूलम्, फलस्यैव मेहहरत्वात् यदुक्तम्—"करञ्जकिंशुकारिष्ट-

पृथग्दशपलान् भागान् ततस्तोयार्मणे पचेत्।
यवकोलकुलत्थानां प्रस्थं प्रस्थञ्च दापयेत्॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
निचुलं त्रिफला भार्गी रोहिषं गजपिप्पली॥
शृङ्गवेरं विड़ङ्गानि वचा कम्पिल्लकं तथा।
गर्भेणानेन तत्सिद्धं पाययेत्तु यथाबलम्॥
एतद्धान्वन्तरं नाम विख्यातं सर्पिरुत्तमम्।
कुष्ठं गुल्मप्रमेहांश्च श्वयथुं वातशोणितम्॥
प्लीहोदरं तथार्शांसि विद्रधिं पिड़काश्च याः।
अपस्मारं तथोन्मादं सर्पिरेतन्नियच्छति॥
पृथक् तोयार्मणे तत्र पचेत् द्रव्याच्छतं शतम्।
शतत्रयाधिके तोयमुत्सर्गक्रमतो मतम्॥ २३॥

दाड़िमाद्यं घृतम्—

दाड़िमस्य फलप्रस्थं यवप्रस्थौ तथैव च।
कुलत्थकुड़वञ्चापि क्वाथयित्वा यथाविधि॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
चतुःषष्टिपलं क्षीरं क्षीरतुल्यं वरीरसम्॥
दत्त्वा मृद्वग्निना कल्कैरक्षमात्रायुतैः सह।
द्राक्षाखर्जूरकाकोलीदन्तीदाड़िमजीरकैः॥

फलं जन्तुप्रमेहनुत्" इति। सुधा स्नुही तस्या मूलम्, तन्त्रान्तरे मूलपाठात्। नीपकदम्बौ स्वल्पबृहत्कदम्बौ, किंवा कदम्बो भूकदम्बः स चालम्बुषः, तन्त्रान्तरे भूमिकदम्बपाठात्; नीपस्थाने क्वापि निम्बः पठ्यते। पृथग्दशपलान् भागानिति दशमूलमपि प्रत्येकं दशपलम्; तत्र प्रतिशतं तोयार्मणदानम्। शतत्रयाधिके द्रव्ये पुनरुत्सर्गसिद्धमष्टगुणमेव जलं देयम्। एतदेव वक्ष्यति "पृथक् तोयार्मणे" इत्यादि। अर्मणो द्रोणः, वृन्दस्त्वाह "पाठान्तरे मतं तोयं क्वाथ्यादष्टगुणन्त्विह" इति। अस्यार्थः

तथा मेदामहामेदात्रिफलादारुरेणुकैः।
विशालारजनीदारुहरिद्राविकषामयैः॥
क्रिमिघ्नभूमिकुष्माण्डश्यामैलाभिर्भिषग्वरः।
पाने भोज्ये प्रदातव्यं सर्वर्त्तुषु च मात्रया॥
प्रमेहान् विंशतिञ्चैव मूत्राघातांस्तथाश्मरीम्।
कृच्छ्रं सुदारुणञ्चैव हन्यादेतद्रसायनम्॥
शूलमष्टविधं हन्ति ज्वरमष्टविधं तथा।
कामला पाण्डुरोगांश्च हलीमकमथारुचिम्॥
श्लीपदञ्च विशेषेण घृतेनानेन नश्यति।
इदमायु ोजस्यं सर्वरोगहरं परम्।
दाड़िमाद्यमिदं नाम अश्विभ्यां निर्मितं महत्॥ २४॥

त्र्यूषणादिगुड़िका—

त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं तुल्यगुग्गुलुना युतम्।
गोक्षुरक्वाथसंयुक्तं गुड़िकां कारयेद्भिषक्॥
देषकालबलापेक्षी भक्षयेच्चानुलोमिकीम्।
न चात्र परिहारोऽस्ति कर्म कुर्य्याद् यथेप्सितम्॥
प्रमेहान् मूत्रघातांश्च वातरोगोदरं जयेत्॥ २५॥

एतदेव घृतं तन्त्रान्तरेऽन्यथा पठ्यते तत्र च क्वाथार्थमष्टगुणन्तोयमुक्तम्, तत्प्रामाण्यादिहाप्यष्टगुणं तोयं देयम्। तन्त्रान्तरीयपाठान्तरं यथा "दशमूल हरीतकी देवदारु करञ्जद्वय वर्षाभूद्वय दन्ती भूमिकदम्ब भल्लातक पुष्करमूलार्कमूल स्नुही मूल वरुणमूल पिप्पलीमूलमिति प्रत्येकं दशपलोन्मितानि। यवकोलकुलत्थप्रस्थद्वयं चाष्टगुणेऽम्भसि पादशेषं कषायमवतारयेत्" इत्यादि। अर्मणशब्दश्चेह भूरिजलोपलक्षण इति वृन्दस्याशयः। व्यवहारस्त्वधुना चक्रमतेनैव। निचुल इज्जलः रोहिषं गन्धतृणम्॥ २२--२४॥

त्रिकटुत्रिफलेत्यादि।—त्रिकटुत्रिफलाचूर्णेन तुल्यं गुग्गुलुं किं विशिष्टम्—युक्तं मिश्रितम्, पुनः कीदृशम्—गोक्षुरक्वाथेन सम्यग्युतं भावितम्; एवं कृत्व

शिलाजतुप्रयोगः—

शालसारादितोयेन भावितं यच्छिलाजतु।
पिबेत् तेनैव संशुद्धदेहः पिष्टं यथाबलम्॥
जाङ्गलानां रसैः सार्द्धं तस्मिन् जीर्णे च भोजनम्।
कुर्य्यादेवं तुलां यावदुपयुञ्जीत मानवः॥
मधुमेहं विहायासौ शर्करातप्तमरीं तथा।
वपुर्वर्णबलोपेतः शतं जीवत्यनामयः॥ २६॥
माक्षिकं धातुमप्येवं युञ्जादस्याप्ययं गुणः॥ २७॥
शालसारादिवर्गस्य क्वाथे तु घनतां गते॥
दन्तीलोध्रशिवाकान्तलौहताम्ररजः क्षिपेत्।
घनीभूतमदग्धञ्च प्राश्य मेहान् व्यपोहति॥
व्यायामजातमखिलं भजन् मेहान् व्यपोहति॥ २८॥
पादत्रच्छत्ररहितो भिक्षाशी मुनिवद्यतः।

गुटिकां कारयेदित्यर्थः। मिलितत्रिकटुचूर्ण पल १, मिलितत्रिफलाचूर्ण पल १, गुग्गुलु पल २, चूर्णयुक्तगुग्गुलुभावनार्थं गोचुर पल ४, क्वाथार्थं जल प्र ४, एवं सप्ताहमातपे भावयेत्, तदनु षड्दृष्टमाषकमिता वटिकाः कार्य्याः॥ २५॥

शालसारादितोयेनेत्यादि। शालसारादिः सौयुती गणः तस्य तोयं क्वाथः। तद्विधानं "तुल्यं गिरिजेन जले चतुर्गुणे भावनीयधं क्वाथ्यम्" इत्यादि रसायनवल्यमाषविधिना ज्ञेयम्। तेनैवेति शालसारादितोयेनैव पिबेत्। संशुद्धदेहः वमनादिना। पिष्टमिति चूर्णितम्। तुलां यावदुपयुञ्जीतेति प्रतिदिनमर्द्धजर्षादिमात्रया तावदुपयोगोऽस्य यावता तुला न पूर्य्यते न तु पिप्पलीवर्द्धमानवत्। मधुमेहं विहायेति उत्पन्नमात्रं मधुमेहं लिखा इत्यर्थः। चिरजस्य असाध्यत्वात् किंवा सद्यःप्रभावत्वात्। योगोऽयमसाध्यमपि मधुमेहं साधयति। उक्तविधिं सर्वमाक्षिकेऽप्यतिदिशति माक्षिकं धातुमप्येवमिति। शालसारादिवर्गस्येत्यादि।—शालसारादिगणस्य चतुर्थभागावशिष्टे क्वाथे पुनः पाकाहनोभूते दन्त्यादीनां मिलितानां चूर्णं पादिकं प्रक्षेप्यं कुटजलेहवत्। शिवा हरीतकी। कान्तेति।—मारितपुटितकान्तलौहादिचूर्णम्, अस्य सर्वो विधिर्लौहाभ्रकवत्। व्यायामजनित-

योजनानां शतं गच्छेदधिकं वा निरन्तरम् ॥
मेहान् जेतुं वने वापि नीवारामलकाशनः ॥ २९ ॥
शराविकाद्याः पिड़काः साधयेच्छोथवद्भिषक् ।
पक्वाश्चिकित्सेद् व्रणवत् तासां पाने प्रशस्यते ।
क्वाथं वनस्पतेर्वास्तं मूत्रञ्च व्रणशोधनम् ।
एलादिकेन कुर्वीत तैलञ्च व्रणरोपणम् ॥
आरग्वधादिना कुर्य्यात् क्वाथमुद्वर्त्तनानि च ।
शालसारादिसेकञ्च भोज्यादिञ्च कणादिना ॥ ३० ॥
सौवीरकं सुरां शुक्तं तैलं क्षीरं घृतं गुड़म् ।
अम्लेक्षुरसपिष्टान्नानूपमांसानि वर्जयेत् ॥ ३१ ॥
प्रमेहिणां यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिलम् ।
विशदं कटु तिक्तञ्च तदारोग्यं प्रचक्षते ॥ ३२ ॥

इति प्रमेहचिकित्सा ।

मिति मल्लयुद्धादिजनितम् । नीवारेत्युपलक्षणम्, तेन श्यामाकादिकमपि बोध्यं यदाह सुश्रुतः—"महावने वा श्यामाक-नीवारामलक-कपित्थ-तिन्दुकाश्मन्तकफल मूलाहारो मृगैः सह वसेत्" इति ॥ २६-२९ ॥

प्रमेहपिड़काचिकित्सामाह शराविकाद्या इत्यादि ।—शोथवदिति व्रणशोथवत् । वनस्पतेरिति वटादेः ; वास्तं मूत्रं छागमूत्रम् । एलादिकेनेत्यादि ।—एलादिगणश्च सौश्रुतः, "कल्कक्वाथावनिर्देशे गणात्तस्मात् समावपेत्" इति वचनात् एलादिगणस्य क्वाथः कल्कश्च । अन्ये तु एलादिगणस्य कल्को जलञ्च चतुर्गुणमित्याहुः । आरग्वधादिरपि सौश्रुतो गणः । क्वाथमिति पानार्थं परिषेकार्थञ्च । भोज्यादिमित्यादि शब्दात् पानमपि बोध्यम् । कणादिनेति पिप्पल्यादिगणेन सौश्रुतेन । निदानपरिवर्जनमाह सौवीरकमित्यादि ॥ ३०-३२ ॥

इति प्रमेह-प्रमेहपिड़का-चिकित्सा-विवृतिः ।

अथ स्थौल्यचिकित्सा।

अमेहचिन्ताव्यायामाध्वजागरणप्रियः।
हन्यवर्शमतिस्थौल्यं यवश्यामाकभोजनः॥
अस्वप्नश्च व्यवायश्च व्यायामं चिन्तनानि च।
स्थौल्यमिच्छन् परित्यक्तुं क्रमेणातिप्रवर्द्धयेत्॥ १॥
प्रातर्मधुयुतं वारि सेवितं स्थौल्यनाशनम्।
उष्णमम्बु भजेच्च पिबन् कृशतनुर्भवेत्॥ २॥
सचव्यजीरकव्योषहिङ्गुसौवर्चलानलाः।
मस्तुना शक्तवः पीता मेदोघ्ना वह्निदीपनाः॥ ३॥

विड़ङ्गाद्यं चूर्णम्—

विड़ङ्गनागरक्षारकाललोहरजोयवु।
यवामलकचूर्णन्तु प्रयोगः स्थौल्यनाशनः॥ ४॥

विड़ङ्गाद्यं लौहम्—

विड़ङ्गत्रिफलामुस्तैः कणानागरकेण च।
विल्वचन्दनक्षीवेरपाठोशीरं तथा बला॥
एषां सर्वसमं लौहं जलेन वटिकां कुरु।
घृतयोगेन कर्त्तव्या मात्रैका वटिका शुभा॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं लौहस्याष्टगुणं पयः।
सर्वमेहहरं बल्यं कान्त्यायुर्बलवर्द्धनम्॥

प्रमेहवत् स्थौल्यस्यापि व्यायामसाध्यत्वात् तथा दुष्टमेदोजन्यत्वाच्च प्रमेहानन्तरं स्थौल्यचिकित्सामाह अमेत्यादि। मधुयुतं वारीति अत्र सचारत्वेन कार्षण्यत्वात् कोष्णं जलमेव यौगिकमिति ज्ञेयम्। सचव्येत्यादौ।—अनलयितकः। शक्तव इह वक्ष्यमाणव्योषादिशक्तुप्रयोगन्यायात् सर्वचूर्णात् पीड़शगुणाः। अनेन एकवारं भोजनमाहारस्योक्तत्वादित्याहुः। विड़ङ्गेत्यादौ।—चारो यवचारः, काललौहीत्यादिः, अत्र चूर्णं मारणपुटननियमेन ग्राह्यम्। अत्र सर्वचूर्णानामेव समभागं

अग्निसन्दीपनकरं वाजीकरणमुत्तमम् ।
सोमरोगं निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ।
विड़ङ्गाद्यमिदं लौहं सर्वरोगनिसूदनम् ॥ ५ ॥

व्योषाद्यशक्तुप्रयोगः—

व्योषं विड़ङ्गशिग्रूणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
बृहत्यौ द्वे हरिद्रे द्वे पाठामतिविषां स्थिराम् ॥
हिङ्गुकेवुकमूलानि यमानीधान्यचित्रकम् ।
सौवर्च्चलमजाजीञ्च हवुषाञ्चेति चूर्णयेत् ॥
चूर्णतैलघृतक्षौद्रभागाः स्युर्मानतः समाः ।
शक्तूनां षोड़शगुणो भागः सन्तर्पणं पिबेत् ॥
प्रयोगात् तस्य शाम्यन्ति रोगाः सन्तर्पणोत्थिताः ।
प्रमेहा मूढ़वाताश्च कुष्ठान्यर्शांसि कामलाः ।
प्लीहपाण्ड्वामयः शोथो मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।
हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासश्वासौ गलग्रहः ॥
क्रिमयो ग्रहणीदोषाः श्वैत्र्यं स्थौल्यमतीव च ।
नराणां दीप्यते चाग्निः स्मृतिर्बुद्धिश्च वर्द्धते ॥ ६ ॥
वदरीपत्रकल्केन पेया काञ्जिकसाधिता ।
स्थौल्यनुत् स्यात् साग्निमन्थरसं वापि शिलाजतु ॥ ७ ॥

ग्राहयन्ति, किन्तु लौहस्य महावीर्य्यत्वेन प्राधान्यादितरमिलितचूर्णसमत्वम्, लौहस्याधिको भागः, मधुना चात्रावलेह इत्यप्याहुः । व्योषमित्यादौ ।—तैलघृतक्षौद्राणां प्रत्येकं मिलितचूर्णसमत्वम्, शक्तूनाञ्च षोड़शगुणो भागः समुदितचूर्णापेक्षया । सन्तर्पणमिति जलालोड़ितशक्तुस्वरूपतया । तेन सन्तर्पणसंज्ञस्याप्यसन्तर्पणता ज्ञेया । मात्रा चास्य आहारद्रव्यप्रधानत्वाद् भूयसी । मूढ़वातो वाताप्रवृत्तिः । श्वैत्र्यं श्वित्रत्वम् । श्वैत्र्यमिति पाठे श्वेतावभासता, सा च कफकृता ॥ १—६ ॥

वदरीत्यादि ।—वदरीपत्रपलं पिष्ट्वा काञ्जिकद्रवेण पेया साध्या । साग्निमन्थेत्यादि ।—द्वितीयो योगः । रसः क्वाथः । शिलाजतु प्रक्षेप्यम् । अमृत-

अमृताद्यगुग्गुलुः—

अमृतात्रुटिवेल्लवत्सकं कलिङ्गपथ्यामलकानि गुग्गुलुः।
क्रमवृद्धमिदं मधुप्लुतं पिड़का स्थौल्यभगन्दरं जयेत् ॥८॥

नवकगुग्गुलुः—

व्योषाग्नित्रिफलामुस्तविड़ङ्गैर्गुग्गुलुं समम्।
खादन् सर्वान् जयेद्व्याधीन् मेदःश्लेष्मामवातजान् ॥ ९ ॥

लौहरसायनम्—

गुग्गुलुस्तालमूली च त्रिफला खदिरं वृषम्।
त्रिवृतालम्बुषा स्रुक् च निर्गुण्डी चित्रकं शटी ॥
एषां दशपलान् भागांस्तोये पञ्चाढ़के पचेत्।
पादशेषं ततः कृत्वा कषायमवतारयेत् ॥
पलं द्वादशकं देयं तीक्ष्णलौहं सुचूर्णितम्।
पुराणसर्पिषः प्रस्थं शर्कराष्टपलोन्मितम् ॥
पचेत् ताम्रमये पात्रे सुशीते चावतारिते।
प्रस्थार्द्धं माक्षिकं देयं शिलाजतुपलद्वयम् ॥
एलात्वचोः पलार्द्धञ्च विड़ङ्गानि पलत्रयम्।
मरिचञ्चाञ्जनं कृष्णा द्विपलं त्रिफलान्वितम् ॥
पलद्वयन्तु काशीशं श्लक्ष्णचूर्णीकृतं बुधैः।

त्यादौ।—त्रुटिः सूक्ष्मैला; वेल्लो विड़ङ्गः; कलिङ्ग इन्द्रयवः, केचिच्छन्दोभङ्गभिया कलिपाठं कुर्वन्ति, तन्मते कलिर्विभीतकः, किन्तु महेश्वरपत्रिकायामपि इन्द्रयव एव व्याख्यातः। तस्मादनन्तत्वाच्छन्दोभागाणामत्र छन्दोभङ्गदोषो नाशङ्कनीयः। क्रमवृद्धमिति अमृताया एको भागः, द्वौ त्रुटेरित्यादि। मधुना आलोड्य पेयम् ॥ ७। ८॥

व्योषेत्यादौ।—अग्निश्चित्रकः ॥ ९ ॥

गुग्गुलुरित्यादि। अत्र पिण्डितस्य गुग्गुलोः शोधितस्य च क्वाथकरणसमय एव क्वाथमध्ये प्रक्षेपः। अलम्बुषा मुण्डिरी। पुराणं सर्पिर्दशवर्षस्थितम्; यदुक्तम्, "उग्रगन्धं पुराणं स्याद् दशवर्षस्थितं घृतम्। लाक्षारसनिभं शीतं

चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥
ततः संशुद्धदेहस्तु भक्षयेदक्षमात्रकम्।
अनुपानं पिबेत् क्षीरं जाङ्गलानां रसं तथा।
वातघ्नेषहरं श्रेष्ठं कुष्ठमेहोदरापहम्।
कामलां पाण्डुरोगञ्च क्षयञ्चुं सभगन्दरम् ॥
मूर्च्छामोहविषोन्मादगरांशि विविधानि च।
शूलानां कर्षणं श्रेष्ठं मेदुरे परमौषधम् ॥
कर्षयेच्चातिमात्रेण कुक्षिं पातालसन्निभम्।
वल्यं रसायनं मेध्यं वाजीकरणमुत्तमम् ॥
श्रीकरं पुत्रजननं वलीपलितनाशनम्।
नाश्नीयात् कदलीं कन्दं काञ्जिकं करमर्दकम्।
कारवेल्लञ्च षट्कारांशि वर्जयेत् ॥ १० ॥

त्रिफलाद्यं तैलम्—

त्रिफलातिविषामूर्वाद्विहच्चित्रकवासकैः।
निम्बारग्वधपड्यन्वानसपर्णनिशाद्वयैः ॥
गुडूचीन्द्रसुराक्षणाकुष्ठसर्षपनागरैः।
तैलमेभिः समं पक्वं सुरसादिरसाप्लुतम् ॥
पानाभ्यञ्जनगण्डूषनस्यास्तिषु योजितम्।
शूलतालस्यकण्ड्वादीन् जयेत् काफजतान् गदान् ॥ ११ ॥

प्रसुराप्लुतःपरम्" इति। एलात्वचौमिलिता पलार्द्धम्; मरिचादीनां त्रिफलायानां प्रत्येकं पलद्वयम्; भक्षनं रसाञ्जनम्; शिलाजतुपलद्वयञ्च गोधितं भावितञ्च यावत्। एषां चूर्णानां पादिसहस्रमात्रीरुदशायां प्रक्षेपः, मधुनस्तु टिलाक्षरे। मधुनः प्रस्थार्द्धं पीडशपलानि। खरदुग्धायसीहवदस्य पाकः। लौहातरबदस्य मर्दनादिक्रिया चोक्ता ॥ १० ॥

त्रिफलाद्यतैलं श्लेष्मसुरा गौरवकर्कटी निर्गुण्डी वा। सुरसादिरसाप्लुतमिति सुश्रुतोक्तसुरसादिगणस्य क्वाथयतुर्गुणः ॥ ११ ॥

गिरीषेलामज्जकहैमलोध्रैस्त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः।
पत्राम्बुलोहाभयचन्दनानि शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥१२॥
वासादलरसो लेपाच्छङ्खचूर्णेन संयुतः।
विल्वपत्ररसो वापि गात्रदौर्गन्ध्यनाशनः ॥ १३ ॥
हरीतकीलोध्रमरिष्टपत्रम्
चूतत्वचो दाड़िमवल्कलञ्च।
एषोऽङ्गरागः कथितोऽङ्गनानाम्
जङ्घाकषायश्च नराधिपाणाम् ॥ १४ ॥
गोमूत्रपिष्टं विनिहन्ति कुष्ठम्
वर्णोज्ज्वलं गोपयसा च युक्तम्।
कक्षादिदौर्गन्ध्यहरं पयोभिः
शस्तं वशीकृद्रजनीद्वयेन ॥ १५ ॥
चिञ्चापत्रस्वरसस्त्रचितं कक्षादियोजितं जयति।
पुटदग्धहरिद्रोद्वर्त्तनमचिराद्दुर्गन्ध्यम् ॥ १६ ॥

मेदोदोषजन्ययोः स्वेददौर्गन्ध्ययोश्चिकित्सामाह, गिरीषेत्यादि।—लामज्जकः सुगीरम्, हैम नागकेशरचूर्णम्, पत्रं तेजपत्रं तमालपत्रमित्यन्ये, अम्बु बालकम्, लोध्रमगुरु, चन्दनं श्वेतचन्दनम्। शङ्खचूर्णेन संयुत इति दग्धशङ्खचूर्णेन मिश्रितः। एवं विल्वपत्ररसोऽपि ॥ १२। १३ ॥

हरीतकीत्यादौ।—अरिष्टपत्रं निम्बपत्रं; दाड़िमवल्कलं त्वचस्य फलस्य वा; अङ्गरागो वर्णप्रसादः। जङ्घाकषाय इति गजवाजिवाहनेन विवर्णयोर्जङ्घयोर्वर्ण-प्रसादनार्थं कषायो विलेपनम्। यदुक्तं, मेदिनीकरकोषे "कषायो रसभेदे च भिष्यांसे च विलेपने" इति ॥ १४ ॥

गोमूत्रपिष्टमित्यादि।—योगान्तरम्। वर्णोज्ज्वलं हरितालं गन्धक इत्यन्ये। हरितालं गोमूत्रपिष्टं सत् कुष्ठं निहन्ति। गोपयसा युक्तमिति पिष्टं तदेव दौर्गन्ध्य-हरं, तथा रजनीद्वयेन सहितं तदेव हरितालं पयसा क्षीरेण पिष्टा तिलकदानेन वशीकरणं भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

दलजलजसुमलयाभयविलेपनं हरति देहदौर्गन्ध्यम्।
विमलारनालसक्तितं पीतमिवालम्बुपाचूर्णम्॥
हस्तपादसुतो योज्यं गुग्गुलुं पञ्चतिक्तकम्। .
अथवा पञ्चतिक्ताख्यं घृतं खादेदतन्द्रितः॥ १७॥

इति स्त्रौल्यचिकित्सा।

अथोदर-चिकित्सा।

उदरे दोषमम्यूर्णं कुक्षौ मन्दो यतोऽनलः।
तत्र योज्यानि योज्यानि दीपनानि लघूनि च॥ १॥
रक्तशालीन् यवान् मुद्गान् जाङ्गलांश्च मृगान् द्विजान्।
पयोमूत्रासवारिष्टमधु गोधूं तथा पिबेत्॥ २॥
वातोदरं बलवतः पूर्वं स्नेहैरुपाचरेत्।
स्निग्धाय स्वेदिताङ्गाय दद्यात् स्नेहविरेचनम्॥
हृते दोषे परिस्रावं वेष्टयेद्वाममोदरम्।
तथास्यानवकाशत्वाद्वायुनाधः प्रपद्यते पुनः॥ ३॥
दोषातिमात्रोपचयात् स्रोतोमार्गविरोधनात्।

त्रिफेत्यादि।—त्रिफाघृतस्वरसेनादौ सप्तरात्रं कल्कयोजनमनन्तरं पुटदग्धक्षारैः। पिप्पलीमूलं कार्षमित्यर्थः। दलेत्यादि। दल तेजपत्रं; जलं वालकं; लघु अगुरु; मलयज श्वेतचन्दनं; अभयगुग्गुलुं; पञ्चतिक्तघृतं सुस्थिरं॥ १६; १७।

इति स्त्रौल्याधिकारः।

उदरीरोगेषूक्तत्वात् स्त्रौल्यानन्तरमुदरचिकित्सामाह उदरे इत्यादि। उदर इति उदररोगे। वातोदरमित्यादि नन्वु "विवर्जयेत् स्नेहपानमजीर्णे चोदरी ज्वरी" इति वचनात् स्नेहपानं निषिद्धं, तथा "नोदरी नातिसारी च" इत्यादिना च स्नेहोऽपि निषिद्धः, तत् कथमत्र स्नेहस्नेहोपदेश उच्यते? सत्यतीवनिषेधो

सम्भवत्युदरं तस्मान्नित्यमेनं विरेचयेत् ॥
विरिक्ते च यथादोषहरैः पेया शृता हिता ॥ ३ ॥
वातोदरी पिबेत् तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम्।
शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ॥ ५ ॥
यमानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरी।
पिबेन्मधुयुतं तक्रं व्यक्ताम्लं नातिपेलवम् ॥ ६ ॥
मधुतैलवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः।
युक्तं प्लीहोदरी जातं सव्योषन्तु दकोदरी ॥
बद्धोदरी तु हवुषा दीप्यकाजाजिसैन्धवैः।
पिबेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम् ॥
त्र्यूषणक्षारलवणैर्युक्तन्तु निचयोदरी ॥ ७ ॥
गौरवारोचकार्त्तानां समन्दाग्न्यतिसारिणाम्।
तक्रं वातकफार्त्तानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ८ ॥
वातोदरे पयोऽभ्यासो निरूहो दाशमूलिकः।

शोध्यः न तु शोधनाङ्गभूतयोः, अन्यथा दोषहरणस्य दुष्करत्वात्। परिम्लानमिति क्षीणम्। तथेति वस्त्रवेष्टनेन। उदरे पुनः पुनः शोधनायोपपत्तिमाह दोषातिमात्रेत्यादि। स्रोतोमार्गः स्रोतोमुखं, मार्गशब्दोऽत्र मुखरूपमार्गवाची। यथादोषहरैरिति।—यस्मिन्नुदरे यो दोष उद्भूतस्तत्र तद्दोषप्रत्यनीकैर्दशमूल्यादिभिः ॥ १—५ ॥

यमानीत्यादि नातिपेलवमित्यन्तेनैको योगः, नातिपेलवं नातितनु। अन्ये तु कफोदरीत्यन्त एको योग एवेत्याहुः। तन्न, "यमानीसैन्धवाजाजीमधुव्योषैः कफोदरे" इति वाग्भटविरोधात्। मधुतैलेत्यादौ जातमिति च्छेदः, सुजातदधिभवमित्यर्थः। सव्योषन्तु दकोदरीति। दकोदरी तु सव्योषं तक्रं पिबेदित्यर्थः। दीप्यकं यमानी। निचयोदरी सन्निपातोदरी। गौरवेत्यादौ—असंस्कृतस्य केवलतक्रस्यायं गुण इति ज्ञेयम् ॥ ६—८ ॥

वातोदर इत्यादि।—पयोऽभ्यास इति क्रमेण, बलार्थं; बलजननानन्तरं पयो

मौटायनौ वासप्राप्तकृतेरकारान्तादेशः । ८ ६

सामुद्रायं मूलम् —

सामुद्रौदश्वित्सैन्धवानि सार्थं समानोत्तरपदौटकद्वे ।
सविष्कौषितकक्रपुरेण सिद्धं निपूर्वेण समानि कुर्व्वन् ६
एकानि मूलानि पृथक्पृथानि मूर्धौत पूर्वे कवलं समस्तम् ।
पार्श्वोदर गुह्यमजोर्मुखं वामूरुकौषं पदपर्वोत दृष्टान् ।
पक्षौणि दृष्टानि च पाण्डुरोगं समस्तरूपेषि निपूर्वि सप्ताः ॥ ७ ६

पिशीटरोगं सविषं पुरैव निरेषयेत् ।
अनन्तवाताख्यं घोरवलिमुखं निरेषयेत् ६
एषणा सविषक्रपुरैलोकपुष्पकृतेन वा ६
सामुद्रायणसाधाभ्यां मूलनाशयेण वा ६ ११ ६

निरेषयेदिति । निरेषः शाकटायनेन यानि मूलान्युक्तानि तेषां ये एकैक निरेषः निरेषयेदित्यनुवृत्तेः, तस्यात्रानुवृत्तिः स पूर्वेण । निरेषयेदित्यस्य स्थाने निरेषं कार्यं कथमयमर्थो लभ्यते ? इति । अत्रेदं बोध्यम्—अत्र निरेषयेदित्यस्य कार्यं, अन्यथानुपपत्तेः । पिशीटरोगं कार्यीत्र वचनात् । सामुद्रायणसाधाभ्यां मूलनाशयेण वा । अत्र सामुद्रायणसाधाभ्यां मूलनाशयेण वा इत्यस्य स्थाने सामुद्रायणसाधाभ्यां मूलनाशयेण वा इति पाठः । अनुवादस्य च वचनात् प्रकरणाद्वैकल्पिकत्वं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

सामुद्रायं मूलम्—सामुद्रौदश्वित्० आदि वचनात् । अत्र निरेषयेदित्यस्य । पूर्वौत्तरपदस्य सामुद्रौदश्वित्० इत्यनेन ॥ ५ ॥

निरेषयेदित्यादि :—पिशीटरोगं सविषं पुरैव निरेषयेत् । अत्र सविषं पदस्य पूर्वेणैव अनुवादसम्भवेऽपि निरेषयेदित्यनुवादः । अनुवादस्यावृत्तिरूपत्वं सर्वत्र प्रसिद्धं । अतएवोक्तं भाष्यकृद्भिः—"अनुवादो नाम ज्ञातस्यार्थस्य पुनर्वचनम्" इति । अतश्च पूर्वत्रादौ अनुवादः तत्र पिशीटरोगं निरेषयेदित्यस्य । निरेषयेदित्यादिवाक्यस्यानुवादः स्यात् । अत्र हि वाक्यशेषे - "पूर्वेण अनुवादो पिशीटेन पिशीटरोगं । अपि चादिग्रहणे विषं पूर्वं मूला निरेषयेत्" इति । अत्र निरेषयेदित्यादि पदमेवादि । अत्र तु एकवाक्य

कफादुदरिणं शुद्धं कटुक्षारान्नभोजितम्।
मूत्रारिष्टायस्कृतिभिर्योजयेच्च कफापहैः॥ १२॥
सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः॥ १३॥
प्लीहोदरे प्लीहहरं कर्मोदरहरं तथा॥ १४॥
स्विन्नाय बद्धोदरिणे मूत्रं तीक्ष्णौषधान्वितम्।
सतैलं लवणं दद्यान्निरूहं सानुवासनम्॥
परिस्रंसीणि चान्नानि तीक्ष्णञ्चैव विरेचनम्॥ १५॥
छिद्रोदरमृते स्वेदात् श्लेष्मोदरवदाचरेत्॥ १६॥
जातं जातं जलं स्राव्यं शास्त्रोक्तं शस्त्रकर्म च।

फलं ग्राह्यं विरेचकत्वात्, एवमारग्वधस्यापि फलम्। सातला चर्मकषा। पयसेति सर्वत्र सम्बध्यते। सत्रिवृत्कल्केन पयसेत्येको योगः, उरुबूकशृतेनेति द्वितीयः, सातलादिरारग्वधान्तस्त्वपरः, जतूकर्णसंवादात्। अन्ये तु सत्रिवृत्कल्केनोरुबूकशृतेनेत्येको योगः, तथा सत्रिवृत्कल्केन सातलारग्वधान्तेन तु द्वितीयो योग इत्याहुः॥ ११॥

कफादित्यादि।—शुद्धमिति वमनव्यतिरिक्तशोधनेन विशुद्धमित्यर्थः, वमनस्योदरे निषिद्धत्वात्। कटुक्षारान्नभोजितमिति कटुक्षारयुक्तैरन्नैः पेयादिभिः कृतसंसर्जनमित्यर्थः। अयस्कृतिर्नवायसादिः, किंवा अयस्कृतयो रसायनोक्तलोहप्रयोगाश्चरकोक्ता ज्ञेयाः॥ १२॥

सन्निपातोदर इत्यादौ सर्वा यथोक्ता इति प्रत्येकं वातोदरादिविहिताः सर्वा एव सन्निपातोदरे कार्याः॥ १३॥

प्लीहोदर इत्यादौ।—प्लीहहरं कर्म वक्ष्यमाणं तथोदरहरं कर्मेति प्लीहोदरहरम्। प्लीहोदरचिकित्सा च वाच्या। स्विन्नायेत्यादि।—निरूहस्य उत्सर्गत एव सतैललवणत्वे सिद्धे सतैललवणमिति पदं तैललवणयोरत्राधिकदानोपदर्शनार्थम्। बद्धच्छिद्रदकोदराणाञ्च यद्यप्यास्थापनं निषिद्धं तथापि तदेकसाध्यायामवस्थायां निरूहदानमिह ज्ञेयम्। परिस्रंसीणीत्यनुलोमानि। छिद्रोदरमित्यादि।—वाग्भटस्य। "यद्यपि प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्तञ्चोदरं नृणाम्" इत्यनेन छिद्रोदरमसाध्यमुक्तं तथापि प्रायःशब्देन तत्रासाध्यताव्यभिचारस्य दर्शितत्वात्

जलोदरे विशेषेण द्रवमेवं विवर्जयेत् ॥ १७ ॥
देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलिगिग्रुकैः।
साम्यगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं शनैः॥
मूत्राप्लुष्टावुदरिणां मेके पाने च योजयेत्।
गुडूचीपयोभावितानां पिप्पलीनां पयोऽशनः॥
सहस्रवेध प्रयुञ्जीत शक्तितो जठरामयी ॥ १८ ॥
शिलाजतूनां मूत्राणां गुग्गुलोस्त्वेफलस्य च।
सुहीक्षीरप्रयोगश्च शमयत्युदरामयम् ॥ १९ ॥
सुकृष्णयसा परिभावितत्रपुलचूर्णैर्निर्मितः पूपः।
उदरमुदारं हिंस्याद् योगोऽयं सप्तरात्रेण ॥ २० ॥
पिप्पलीवर्द्धमानं वा कल्पदृष्टं प्रयोजयेत्।
जठराणां विनाशाय नास्ति तेन समं भुवि ॥ २१ ॥

चिकित्सितमिति यावत्तार्थम्। "तथा चोक्तं सर्वोदराधिकृतमूर्धे क्षारोदकमादि" इत्यत्र सर्वोदरचिकित्सैव सीधा। अत्र तु सर्वोदरहृतकर्मणः क्षारप्रयोगः किन्तु सोपिरित्याहुः। अर्शे सेदादिनेन सेदस्य क्रियोदरे क्षेदयुक्तोऽत्यर्थं क्षेदकरतया निषेधः। क्षारोक्तमिति क्षारप्रयोगम्। १७-१७।

देवदार्यादि।—पलाशः किंशुकस्तस्य क्षारं गाह्यं उदरकृत्त्वात्। गुडूची-पयः इत्यादि।—भावनामेकविंशतिवारान् यदाह चारपाणिः। व्यवहारस्तु सप्त-वारभावनया। एतान् पिप्पलीगुटिकाश्चोदितवत् पयो वा कोष्ठानुरूपं प्रयतमेका-न्नस्य दात्रे वा विरेचनार्थं दोषेण दिवेत्। सहस्रवेध प्रयुञ्जीतेति उपयुक्तपिप्पली-शतस्या यावता कालेन सहस्रं पूर्यते इत्यर्थः। एतच्चोक्तमेवचनम्, तेन सहस्रादा-विति विधिर्बोध्यः ॥ १८ ॥

शिलाजतूनामित्यादौ।—सप्तरात्रमेतमपि प्रयोगं इति पदं चक्राराक्षिप्ता-क्षरादिभिः सर्व प्रत्येकं सम्बध्नीयम्। प्रयोगोऽभ्यासः। वैजलस्य गुग्गुलोरिति विज्ञातगुग्गुलीत्यर्थः ॥ १९ ॥

सुकृष्णयसेत्यादौ।—पूपः पिष्टकम्। सप्ताहमथवैरेव त्रिःसप्तकृत्वः पिप्पली-भावयित्वा एकां वै तिस्रो वा प्रयच्छेत् विरेकार्थमिति। उदारमिति प्रबलम्।

पटोलाद्यं चूर्णम्—

पटोलमूलं रजनीं विड़ङ्गं त्रिफलात्वचम्।
कम्पिल्लकं नीलिनीञ्च त्रिवृताञ्चेति चूर्णयेत्॥
षड़ाद्यान् कार्षिकानन्त्यांस्त्रींश्च द्वित्रिचतुर्गुणान्।
कृत्वा चूर्णं ततो मुष्टिं गवां मूत्रेण वै पिबेत्॥
विरिक्तो जाङ्गलरसैर्भुञ्जीत मृदुमोदनम्।
मण्डं पेयाञ्च पीत्वा च सव्योषं षड़हं पयः॥
शृतं पिबेत्तु तच्चूर्णं पिबेदेवं पुनः पुनः।
हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि।
कामलां पाण्डुरोगञ्च श्वयथुञ्चापकर्षति॥ २२॥

नारायणचूर्णम्—

यमानी हवुषा धान्यं त्रिफला सोपकुञ्चिका।
कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा॥
शताह्वा जीरकं व्योषं स्वर्णक्षीरी सचित्रका।
द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम्॥

कल्पदृष्टमिति चरकोक्तरसायनविधिदृष्टम्, तच्च विधिं प्लीहयकृच्चिकित्सिते दर्शयिष्यामः॥ २०। २१॥

पटोलमूलमित्यादौ।—त्वच इति निरस्थित्रिफलाग्रहणार्थम्। षड़ाद्यान् कार्षिकानिति पटोलमूलादीनां त्रिफलान्तानां षण्णां प्रत्येकं कर्षभागानित्यर्थः। त्रींश्च द्वित्रिचतुर्गुणानिति कम्पिल्लकादयस्त्रयः क्रमात् कार्षिकभागापेक्षया द्वित्रिचतुर्गुणानित्यर्थः। नीलिनी नीलवृक्षा, तस्याश्चात्र फलं वृद्धवाग्भटसंवादात्। मुष्टिरिति पलम्। विरिक्तो जाङ्गलरसैरित्यादि।—विरेचनदिने जीर्णे भेषजे मृद्वोदनमण्डपेयानामन्यतममग्निबलापेक्षया उपयोक्तव्यम्। तत ऊर्द्ध्वं षड़हं यथोक्तपयोवृत्तिना भवितव्यम्। ततः पुनः सप्तमेऽहनि पटोलादिचूर्णं पेयम्, एवं पुनः पुनः कार्य्यम्॥ २२॥

यमानीत्यादौ।—उपकुञ्चिका कृष्णजीरकः; कारवी स्वल्पप्रमाणं जीरक-

विड्लवणं च समांशानि दन्त्या भागत्रयं तथा।
त्रिवृद्विशाले द्विगुणे सातला स्याच्चतुर्गुणा॥
एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणापहः।
नैनं प्राप्याभिवर्द्धन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः॥
तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्वदराम्बुना।
आनद्धवातं सुरया वातरोगी प्रसन्नया॥
दधिमण्डेन विट्सङ्गे दाडिमाम्बुभिरर्शसि।
परिकर्त्ते च वृक्षाम्लैरुष्णाम्बुभिरजीर्णके॥
भगन्दरे पाण्डुरोगी कासे श्वासे गलग्रहे।
हृद्रोगे ग्रहणीदोषे कुष्ठे मन्दानले ज्वरे॥
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे।
यथार्हं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम्॥ २३॥
दन्ती वचा गवाची च शङ्खिनी तिल्वकं त्रिवृत्।
गोमूत्रेण पिबेदेतत् कल्कं जठरनाशनम्॥ २४॥
सक्षीरं माहिषं मूत्रं निराहारः पिबेन्नरः।
शाम्यत्यनेन जठरं समाहादिति निश्चयः॥ २५॥
गवाचीशङ्खिनीदन्तीनीलिनीकल्कसंयुतम्।

मौषलकल्पं; जीरकशब्देन च प्रसिद्धं महज्जीरकम्। अजगन्धा अजमोदा; स्वर्णक्षीरी कटुकः; दन्त्या भागत्रयमाद्यभागापेक्षया एवं त्रिवृद्विशालयोरप्याद्यभागापेक्षया प्रत्येकं द्वैगुण्यम्। सातला चर्मकषा। नारायणसंज्ञानिमित्तमाह नैनमित्यादि। एतेन नारायणसदृशत्वान्नारायणसंज्ञेत्युक्तं भवति। गरोऽविषद्रव्यसंयोगजं विषं कालान्तरफलदायि, कृत्रिमन्तु स्थावरजङ्गमविषसंयोगादुत्कृष्टशक्तिकं विषं तत्कालफलदायि। यथार्हमिति वचनादन्यैरपि दोषव्याधिविपरीतैर्द्रव्यैः पानमिति दर्शयति। यथार्हस्निग्धकोष्ठेनेति पाठे यो यस्योचितः स्नेहस्नेन स्निग्धकोष्ठेन पेयमिदम्॥ २३॥

दन्तीत्यादौ।—गवाची गौरचर्मकटी। शङ्खिनी श्वेतपुष्पा। सक्षीरमित्यादौ—

सर्वोदरविनाशाय गोमूत्रं पातुमाचरेत् ॥ २६ ॥
अर्कपत्रं सलवणमन्तर्धूमं दहेत् ततः।
मस्तुना तत् पिबेत् क्षारं गुल्मप्लीहोदरापहम् ॥ २७ ॥
पीतः प्लीहोदरं हन्यात् पिप्पलीमरिचान्वितः।
अम्लवेतससंयुक्तः शिग्रुक्वाथः ससैन्धवः ॥ २८ ॥
गृहीत्वा यस्य संज्ञां पाटयित्वेन्द्रवारुणीमूलम्।
प्रक्षिप्यते सुदूरे शाम्येत् प्लीहोदरं तस्य ॥ २९ ॥
रोहीतकाभयाक्षोद-भावितं मूत्रमस्तु वा।
पीतं सर्वोदरप्लीहमेहार्शःक्रिमिगुल्मनुत् ॥ ३० ॥
देवदुमं शिग्रु मयूरकञ्च गोमूत्रपिष्टामथवाश्वगन्धाम्।
पीत्वाशु हन्यादुदरं प्रवृद्धं क्रिमीन् सशोथानुदरञ्च दूष्यम् ॥३१॥
दशमूलदारुनागरच्छिन्नरुहापुनर्नवाभयाक्वाथः।
जयति जलोदरशोथश्लीपदगलगण्डवातरोगांश्च ॥ ३२ ॥

माक्षिकमूत्रपलमेकं दध्यं वा पीत्वा विरेके सति गोक्षीरमेव पीत्वा स्थातव्यमित्यु॰ दिशन्ति। वाग्भटेऽप्युक्तं "गव्यं मूत्रं माक्षिकमेव वा पिबेत्क्षीरभुक् स्याद्वा करभीक्षीरवर्त्तनः" इति। गोक्षीरभुगिति गोक्षीरमात्रभोजी। अतएव "माक्षिकं मूत्रं पीत्वा तत्क्षीराहार एव नरः" इति नियतेन यदुक्तं, तदप्रामाणिकम्, उक्तवाग्भटवचनविरोधात्। अर्कपत्रं सलवणमिति सैन्धवेन तुल्यं परिशोषितार्कपत्रं गृह्यते। पीत इत्यादौ।—पिप्पल्यादिद्रव्यचतुष्टयं प्रक्षेप्यम्। रोहितकेत्यादौ।—रोहीतकहरीतकीयूषैकैकर्षेण पलद्वयपरिमितं गोमूत्रमस्तु वा भाव्यमिति कैश्चित्, अन्ये तु रोहीतकहरीतकीः क्षीरैः खण्डखण्डरूपैः शिलायां किञ्चिदवघृष्टैः सप्ताहं भावितं मूत्रमस्तु वेत्याहुः वाग्भटग्रामाण्यात्; यथा, "रोहीतकलताः क्वाथाः खण्डशः साभयाजले। मूत्रे वा सुतयाक्षत्र सप्तरात्रस्थितं पिबेत्" इति। सुतयाक्षत्रेति भावयेत् ॥ २४—३० ॥

इदानीमुदर एवोपद्रवभूतप्लीहशोथसम्भवे सति चिकित्साविशेषमाह, देवद्रुमनिम्बादि। मयूरकमपामार्गमूलम्। मूत्रमत्र योगद्वयेऽपि, मूत्रेण पेयपूर्णं पानमेवाह;

हरीतकीनागरदेवदारु पुनर्नवाच्छिन्नरुहाकषायः।
सगुग्गुलुर्मूत्रयुतस्तु पेयः शोथोदराणां प्रवरः प्रयोगः॥ ३३॥
एरण्डतैलं दशमूलमिश्रं गोमूत्रयुक्तस्त्रिफलारसो वा।
निहन्ति वातोदरशोथशूलं क्वाथः समूत्रो दशमूलजश्च॥ ३४॥
पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्ठीतिक्तामृतादार्वभयाकषायः।
सर्वाङ्गशोथोदरकासशूलश्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति॥ ३५॥
पुनर्नवां दार्वभयां गुडूचीं पिबेत् समूत्रां महिषाक्षयुक्ताम्।
त्वङ्गोपशोथोदरपाण्डुरोगस्थौल्यप्रसेकोर्द्धकफामयेषु॥ ३६॥
गोमूत्रयुक्तं महिषीपयो वा क्षीरं गवां वा त्रिफलाविमिश्रम्।
क्षीरान्नभुक् केवलमेव गव्यं मूत्रं पिबेद्वा श्वयथूदरेषु॥ ३७॥
पुनर्नवा दार्वमृता पाठा बिल्वं श्वदंष्ट्रिका।
बृहत्यौ द्वे रजन्यौ द्वे पिप्पल्यश्चित्रकं वृषम्॥
समभागानि चूर्णानि गवां मूत्रेण वा पिबेत्।
बहुप्रकारं श्वयथुं सर्वगात्रविसारिणम्॥
हन्ति शोथोदराण्यष्टौ व्रणांश्चैवोद्धतानपि॥ ३८॥

वृन्दटीप्पनिकायान्तु देवद्रुमादिरश्वगन्धान्त एको योगः, अथशब्दोऽपि पूर्वयोगापेक्षया इत्युक्तम्; व्यवहारस्तु योगद्वयेनेति। दशमूलेत्यादौ।—क्वाथ इत्यत्र युक्त इति पाठे क्वाथ इति शेषः। हरीतकीत्यादौ।—प्रतिदिनोपयोगे गुग्गुलोर्माषकचतुष्टयं गोमूत्रस्यार्द्धपलं कर्षो वा प्रक्षेप्यः; विरेचने तु कर्त्तव्ये प्रचुरत्वमनयोः; अत्यन्तबद्धकोष्ठे तु गोमूत्रेणैव क्वाथं कृत्वा गुग्गुलुमात्रं पक्षिप्य वृद्धा व्यवहरन्ति॥ ३१—३३॥

एरण्डतैलमित्यादि।—एरण्डतैलप्रक्षेपाद्दशमूलक्वाथ इत्येको योगः; गोमूत्रप्रक्षेपात् त्रिफलाक्वाथ इति द्वितीयः; अत्यन्तबद्धकोष्ठे तु गोमूत्रेणैव त्रिफलाक्वाथः कार्य्य इति वदन्ति। एवं गोमूत्रप्रक्षेपाद्गोमूत्रेण वा दशमूलक्वाथोऽपीत्याहुः॥३४॥

पुनर्नवामित्यादि।—पुनर्नवादीनां चूर्णं गुग्गुलुसंयुक्तं गोमूत्रेण पेयम्; तथाच तन्त्रान्तरम्—गोमूत्रेणाथवा दारुवर्षाभूचेतकीरजः। पिबेद्गुग्गुलुसंयुक्तं शोथो-

पुराणं माणकं पिष्ट्वा द्विगुणीकृततण्डुलम्।
साधितं क्षीरतोयाभ्यामभ्यसेत् पायसन्तु तत्॥
हन्ति वातोदरं शोथं ग्रहणीं पाण्डुतामपि।
सिद्धो भिषग्भिराख्यातः प्रयोगोऽयं निरत्ययः॥ ३९॥

दशमूलषट्पलकं घृतम्—

दशमूलतुलार्द्धरसे सक्षारैः पञ्चकालैः पलिकैः।
सिद्धं घृतार्द्धपात्रं द्विर्मस्तुकमुदरगुल्मघ्नम्॥ ४०॥

चित्रकघृतम्—

चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात् पले।
कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत्॥ ४१॥

दरविनाशनम्" इति। अत्र चेतकी हरीतकी। गुग्गुलुश्च मिलितचूर्णसम इत्याहुः। अन्ये तु पुनर्नवादीनां क्वाथे गोमूत्रं गुग्गुलुञ्च प्रक्षिप्य व्यवहरन्ति। क्षीरं गवां वा त्रिफलाविमिश्रमिति त्रिफलायाः क्वाथः कल्को वा। क्षीरान्नभुगिति क्षीरमात्रेणान्नभुक्। पुनर्नवेत्यादौ।—बिल्वस्य मूलम्। शोथोदराण्यष्टाविति सशोथान्यष्टावुदराणीत्यर्थः। पुराणमित्यादि।—पुराणमाणकस्य मूलं पलमात्रं दरदलिततण्डुलस्य पलद्वयं क्षीरतोयाभ्यां समाभ्यां साधयित्वा पायसः कार्य्यः। अस्योपयोगेऽपरमन्नव्यञ्जनं नाश्नीयादित्याहुः। योगोऽयं शोथमात्रेऽपि प्रभवति॥ ३५—३९॥

दशमूलषट्पलके दशमूलस्य तुलार्द्धं पञ्चाशत्पलानि, तस्य क्वाथ इत्यर्थः। घृतस्यार्द्धपात्रमर्द्धाढकं प्रस्थद्वयमित्यर्थः। द्विर्मस्तुकमिति घृतमपेक्ष्य द्विगुणं मस्त्वित्यर्थः। चरकोक्तदशमूलषट्पलकेऽपि द्विःशब्दः प्रस्थेन तथार्द्धपलिकैरित्यनेन च योज्यः। तेन पिप्पल्यादीनां द्विरिति द्विगुणार्द्धपलैः षट्पलानि भवन्ति तथा प्रस्थेन च द्विःशब्दसम्बन्धात् प्रस्थद्वयं भवतीति एकवाक्यता बोध्या। ननु क्रियाभ्यावृत्तावेव सुच्प्रत्ययो दृश्यते न तु अभ्यावृत्तिमात्रेणैव; द्विरष्टसंवत्सरवारसुन्दरीत्यादौ क्रियाभ्यावृत्तिं विनापि सुच्प्रत्ययस्य दर्शनात्॥ ४०॥

चतुर्गुण इत्यादि।—अत्र सक्षारमित्यनेन यवक्षारस्यापि चित्रकवत् पलमेकं

विन्दुघृतम्—

अर्कक्षीरपले द्वे च स्नुहीक्षीरपलानि षट् ।
पथ्या कम्पिल्लकं श्यामा सम्पाकं गिरिकर्णिका ॥
नीलिनी त्रिवृता दन्ती शङ्खिनी चित्रकन्तथा ।
एतेषां पलिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
अथास्य मलिने कोष्ठे विन्दुमात्रं प्रदापयेत् ।
यावतोऽस्य पिबेद्विन्दूंस्तावद्वारान् विरिच्यते ॥
कुष्ठं गुल्ममुदावर्त्तं श्वयथुं सभगन्दरम् ।
शमयत्युदराण्यष्टौ वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥
एतद्विन्दुघृतं नाम येनाभ्यक्तो विरिच्यते ॥ ४२ ॥

दधिमण्डाद्यं घृतम्—

दधिमण्डाढ़के सिद्धात् स्नुक्क्षीरपरिकल्कितात् ।
घृतप्रस्थात् पिबेन्मात्रां तद्वज्जठरशान्तये ॥
तथासिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पचेत् ।
स्नुक्क्षीरपलकल्केन त्रिवृतापट्पलेन च ॥ ४३ ॥

नाराचघृतम्—

स्नुक्क्षीरदन्तीत्रिफलाविड़ङ्ग-
सिंहीत्रिवृच्चित्रककल्कयुक्तम् ।

देयम्, अत्रार्थे तन्त्रान्तरं यथा, "अग्निक्षारपलाभ्यां द्विमूत्रं चतुर्जलञ्च घृतप्रस्थम्" इति ॥ ४१ ॥

अर्कक्षीरेत्यादि ।—श्यामा श्यामसूला त्रिवृत् । गिरिकर्णिका श्वेतापराजिता ; नीलिनी नीलवुह्ना ; शङ्खिनी श्वेतवुह्ना । अत्र पाकार्थं जलं चतुर्गुणं देयम्, अतएव क्वचित् वृन्दसंग्रहे दृश्यते "स्नुहार्कयोस्तु पयसा पाकस्यानुपपत्तितः । जलं चतुर्गुणं देयं पाकार्थं विन्दुसर्पिषि" इति । मात्रा तु अस्य कोष्ठानुरूपा, मापकमेकं द्वयं वा प्रचरति । मलिन इति मलबद्धे ॥ ४२ ॥

दधिमण्डेत्यादि ।—तद्वदिति पूर्वोक्तप्रकारेणोत्थितादघृतात् । चरके हि "क्षीर-

घृतं विपक्वं कुड़वप्रमाणम्
तोयेन तस्याक्षमथार्द्धकर्षम् ॥
पीत्वोष्णमम्भोऽनुपिबेद्विरिक्ते
पेयां सुखोष्णां वितरेद्विधिज्ञः।
नाराचमेतज्जठरामयाणाम्
युक्तोपयुक्तं शमनं प्रदिष्टम् ॥ ४४ ॥

इत्युदर-चिकित्सा ॥

अथ प्लीह-यकृच्चिकित्सा।

यमानिकाचित्रकयावशूक-षड्ग्रन्थिदन्तीमगधोद्भवानाम्।
प्लीहानमेतद्विनिहन्ति चूर्णमुष्णाम्बुना मस्तुसुरासवैर्वा ॥ १ ॥
पिप्पलीं किंशुकक्षारभावितां सम्प्रयोजयेत्।
गुल्मप्लीहापहां वह्निदीपनीञ्च रसायनीम् ॥ २ ॥
विड़ङ्गाज्याग्निसिन्धूत्थशक्तून् दग्ध्वा वचान्वितान्।
पिबेत् क्षीरेण सञ्चूर्ण्य गुल्मप्लीहोदरापहान् ॥ ३ ॥

द्रोणं सुधाक्षीरप्रस्थार्द्धसहितं दधि" इत्यादि। पूर्वयोगे क्षीरद्रोणे सुधाक्षीरप्रस्थार्द्धं प्रक्षिप्य दधि करणीयं, ततस्तद्दधि मथित्वा घृतं सम्पादनीयमिति प्रकार उक्त इति। तथा सिद्धमित्यादि।—अत्रापि पूर्वोक्तप्रकारनिष्पादितदधिमन्थनसिद्धं घृतमिति तथाशब्दार्थः। एतयोर्घृतयोरनुपानं तथा विरेकान्तरीयो विधिश्च चरकोक्त एवानुसरणीय इति। स्नुक्क्षीरेत्यादौ।—सिंही कण्टकारी; युक्त्योपयुक्तमिति कोष्ठाद्यग्निबलापेक्षया इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इत्युदराधिकारचिकित्साविवृतिः।

प्लीहवृद्ध्या उदरस्य सम्भवादनन्तरं प्लीहचिकित्सामाह यमानिकेत्यादि।—षड्ग्रन्थि पिप्पलीमूलं; उक्तं हि रत्नकोषे—"ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं षड्ग्रन्थि चटिका

शालपुष्पभवः क्षारः समुद्रः श्रीफलागतः।
रोहीतकाभयाजातः क्षाराष्टकसमन्वितः॥ ४॥
क्षारं वा विल्वकाभ्यां पूतिकाभ्यां निसूदनम्।
श्रीपर्यक्षत्प्रमाणज्ञं पिबेत् प्रातर्यथाबलम्॥ ५॥
पातव्यो गुग्गुलः क्षारः क्षीरेणोदधिशुक्तिजः।
पयसा वा प्रयोक्तव्याः पिप्पल्यः श्रीफलान्विते॥ ६॥
भल्लातकाभयाजाजीगुडं वा मोदकः।
समरावान्निहन्त्याशु श्रीफलानलसीदनम्॥ ७॥
गोमांसलकनिर्यूहं सैन्धवाग्निकणान्वितम्॥ ८॥

शिरः" इति। पिप्पलीत्यादि।—विल्वक पलाशलवणादीनि क्षारवर्गे भावितां पिप्पलीं पिप्पलीवर्धमानकल्पेन श्रीफलवत् दुग्धाशनस्तस्योपरिकर्मणि कृत्वा। विल्वकेत्यादि।—विल्वकादीनां चूर्णं पूर्वार्द्धं क्षारं चलचूर्णं दापयेत्। तत् चूर्णं क्षीरेण सह पिबेत्। अन्नं तु क्षारार्द्धं क्षारं एवमेव दद्यात् न पुनश्चूर्णं दापयेत्। अवशेषः पूर्ववत्॥ ४—५॥

क्षारपुष्पेत्यादि।—समुद्र इति समुद्रः। क्षारस्य च लवणस्य समुद्रेण लवणात्। क्षारं वेत्यादि। पूतिकस्य भल्लातकस्य क्षारम्। अत्रनिसूदनमिति यथा क्षारेण निसूदनं यथा भवति तथा पूतिकक्षारस्य विल्वपलाशपिप्पलीचूर्णं क्षारेण पिबेत्। वाग्भटेऽप्युक्तम् "क्षारमुष्णं विल्वपलाशचूर्णाभ्यां सक्षारमादम्" इति। वाग्भटीकायामपि अत्र क्षारादिभिः परिसूदनमिति व्याख्यातम्। सुश्रुतेऽपि "क्षारमुष्णं पूतीकरञ्जक्षार विल्वपलाशपिप्पलीक्षाट पाययेत्" इत्युक्तम्। तेन क्षारमुष्णं अत्र निसूदनमिवकल्पे वद। वाग्भटः पुनः श्रीफलपेषया। एतच्चिकित्सितं क्षाराष्टकः। पूर्वार्द्ध ... व्योदशवर्षेषया। पयसा वेत्यादि श्लोकार्द्धं यद्यपि, तद्भल्लातकवर्धमानं वि ... पिप्पलीवर्धमानं न पठ्यते; तेन तत्र तत्पाठाः ... एव तु पठ्यते पिप्पलीवर्धमानं वटकर्मणेति पयसा वेत्यादि श्लोकार्द्धम् ... अतएव निसूदनमपि श्रीफलवदिति॥ ४—६॥

भल्लातकेत्यादि।—सप्तमम्। श्रीमान् ... क्षारः, पञ्चविधकः।

पलाशक्षारयुक्तं वा यवक्षारं प्रयोजयेत् ॥ ९ ॥
तिलान् सलवणांश्चैव घृतं षट्पलकं तथा ॥ १० ॥
प्लीहोद्दिष्टां क्रियां सर्वां यकृतः सम्प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥
लशुनं पिप्पलीमूलमभयाञ्चैव भक्षयेत्।
पिबेद्गोमूत्रगण्डूषं प्लीहरोगविमुक्तये ॥ १२ ॥
प्लीहजिच्छरपुङ्खायाः कल्कस्तक्रेण सेवितः।
शरपुङ्खैव सञ्चर्व्य जग्धा पेयाभुजाथवा ॥ १३ ॥
शार्ङ्गष्ठानिर्य्यूहः ससैन्धवस्तिन्तिड़ीकसम्मिश्रः।
प्लीहव्युपरमो योगः पक्वाम्ररसोऽथवा समधुः ॥ १४ ॥
रोहीतकाभयाक्षोदभावितं मूत्रमम्बु वा।
पीतं सर्वोदरप्लीहमेहार्शःक्रिमिगुल्मनुत् ॥ १५ ॥
दध्ना भुक्तवतो वामबाहुमध्ये शिरां भिषक्।
विध्येत् प्लीहविनाशाय यकृन्नाशाय दक्षिणे।
प्लीहानं मर्दयेद्गाढं दुष्टरक्तप्रवृत्तये ॥ १६ ॥

माणाद्यगुड़िका—

माणमार्गामृतावासास्थिराचित्रकसैन्धवम्।

पलाशक्षारयुक्तं वेति पलाशक्षारोदकयुक्तम्; उक्तं हि सुश्रुते "प्रस्तुतेन वा पलाशक्षारेण यवक्षारम्" इति। तिलान् सलवणानिति कृष्णतिला एव सर्वसैन्धवा भक्ष्याः, अन्ये तु तिलगालक्षारोदकं सलवणं पेयमित्याहुः। व्यवहारस्तु पूर्वेणैव। घृतं षट्पलकमिति व्यरोक्तम् ॥ ७—११ ॥

लशुनमित्यादौ।—गोमूत्रगण्डूषेणानुपानम्। शरपुङ्खाया इति शरपुङ्खामूलम्, शार्ङ्गष्ठा काकजङ्घा गुञ्जा वा अनयोर्मूलम्। तिन्तिड़ीकं महाद्रकम्। पक्वाम्ररसः समधुर्वातान्तरे। रोहितकेत्यादौ क्षोदचूर्णम्, गोमूत्रं विरेकार्थम्, अम्बु तु शमनार्थमिति व्यवस्था ॥ १२—१५ ॥

दध्नेत्यादौ।—दधिभोजनं शोणितोत्क्लेशनार्थम्। वामबाहुमध्य इति कूर्परसन्धेरधस्तात्। प्लीहस्वेदावप्यत्र कार्य्यौ सुश्रुतसंवादात्। प्लीहानं मर्दयेदिति शिरायां विद्धायां तेन प्लीहा दुष्टरक्तं निःसरति ॥ १६ ॥

नागरं तालषण्डञ्च प्रत्यग्रन्तु त्रिकार्षिकम् ॥
विड़सौवर्चलक्षार-पिप्पल्यश्चापि कार्षिकाः ।
एतच्चूर्णीकृतं सर्वं गोमूत्रस्याढ़के पचेत् ॥
सान्द्रीभूते गुड़ीं कुर्य्याद्दत्त्वा त्रिपलमाक्षिकम् ।
यकृत्प्लीहोदरहरो गुल्मार्शोग्रहणीहरः ॥
योगः परिकरो नाम्ना अग्निसन्दीपनः परः ॥ १७ ॥
पिप्पली नागरं दन्ती समांशं द्विगुणाभयम् ।
चूर्णं पीतं विड़ार्द्धांशं प्लीहघ्नमुष्णवारिणा ॥ १८ ॥

पिप्पलीवर्द्धमानानि—

क्रमवृद्ध्या दशाहानि दशपिप्पलिकं दिनम् ।
वर्द्धयेत् पयसा सार्द्धं तथैवापनयेत् पुनः ॥
जीर्णेऽजीर्णे च भुञ्जीत यष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।
पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनः ॥
दशपैप्पलिकः श्रेष्ठो मध्यमः षट् प्रकीर्त्तितः ।
यस्त्रिपिप्पलिपर्य्यन्तः प्रयोगः सोऽवरः स्मृतः ॥
बृंहणं वृष्यमायुष्यं प्लीहोदरविनाशनम् ।
वयसः स्थापनं मेध्यं पिप्पलीनां रसायनम् ॥
पञ्चपिप्पलिकश्चापि दृश्यते वर्द्धमानकः ॥
पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः शृता मध्यबलैर्नरैः ।
शीतीकृता ह्रस्वबलैर्देहदोषामयान् प्रति ॥ १९ ॥

माणेत्यादौ ।—मार्गोऽपामार्गः, स्थिरा शालपर्णी, प्रत्यग्रमित्यभिनवम् । त्रिकार्षिकमिति प्रत्येकम् । परिकरो नाम्नेति परिकरो विरेकस्तत्कारकत्वात् परिकरो योगः ; उक्तं हि "भवेत् परिकरः सङ्घे समारम्भविरेकयोः" इति ॥ १७ ॥

पिप्पलीत्यादौ ।—द्विगुणाभया इत्येकभागापेक्षया द्वैगुण्यम् । एवं विड्लवणस्याप्येकभागापेक्षयार्द्धभागत्वं ज्ञेयम् । दशभिः पिप्पलीवर्द्धमानमाह क्रमे-

पिप्पलीचित्रकघृतम्—

पिप्पलीं चित्रकान्मूलं पिष्ट्वा सम्यग्विपाचयेत्।
घृतं चतुर्गुणक्षीरं यकृत्प्लीहोरापहम्॥ २०॥

लोकनाथरसः—

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं खल्वे कुर्य्याच्च कज्जलीम्।
सूततुल्यं जारिताभ्रं सम्मर्द्य कन्यकाम्बुना॥
गोलं कुर्य्यात् ततो लौहं ताम्रञ्च द्विगुणीकृतम्।
काकमाचीरसैः पिष्ट्वा गोलं ताभ्याञ्च वेष्टयेत्॥
वराटिकाया भस्माथ रसतस्त्रिगुणं क्षिपेत्।
ततश्च सम्पुटं कृत्वा मूषामध्ये प्रकल्पयेत्॥
तन्मध्ये गोलकं कृत्वा शरावेण पिधापयेत्।
पुटेद्गजपुटे विद्वान् साङ्गशीतं समुद्धरेत्॥
शिवं सम्पूज्य यत्नेन द्विजांश्च परितोषयेत्।
खादेद्रक्तिद्वयं चूर्णं मूत्रञ्चापि पिबेदनु॥

त्यादि।—दश पिप्पल्यो यत्र वर्द्धन्ते तद्दिन दशपिप्पलिकम्, तेन दश पिप्पल्यः प्रत्यहं वर्द्धनीया इत्यर्थः। उक्तं हि "दशभिर्दशभिः शश्वत् पिप्पलीभिस्तु वर्द्धयेत्" इति। अतश्चोनविंशतिदिनैर्वृद्धिहानिक्रमेण एतेनैव सहस्रं पूर्णं भवति। पयसा सार्द्धमित्यनेन पयसोऽपि वृद्धिरित्याहुः। केचित्तु चूर्णीकृता इत्यत्र शीतीकृता इति पठित्वा शीतकषायीकृता इति व्याख्यानयन्ति। पिप्पलीवर्द्धमानस्य त्रैविध्यमाह दशपैप्पलिक इत्यादि। षट्प्रकीर्त्तित इति षड्वृद्ध्या आचार्य्यैरुक्त इत्यर्थः। त्रिपिप्पलीपर्य्यन्त इति त्रिसः पिप्पल्यः पर्य्यन्ते यस्य स तथा तेन पिप्पलीत्रयेण यत्र वृद्धिः स प्रयोग उच्यते तत्रैव प्रयोगसमाप्तौ पिप्पलीत्रयावस्थानम्। पञ्चभिः पञ्चभिः पिप्पलीभिर्वृद्धिस्तु व्यवह्रियते इति प्रतिपादयितुं चक्रः स्ववचनमुपन्यस्यति पञ्चपिप्पलिक इत्यादि। विदेहेऽप्युक्तम्—"दशभिर्दशभिः शश्वत् पिप्पलीभिस्तु वर्द्धयेत्" पञ्चभिः पञ्चभिर्वापि शतादवतरेत् पुनः" इति॥ १८। १९॥

पिप्पलीत्यादि।—अत्र पिप्पली च चित्रकश्चेति समासो न कार्य्यः; तथा सति

मधुना पिप्पलीचूर्णं सगुड़ाम्बु हरीतकीम्।
अजाजीं वा गुड़ेनैव भक्षयेदस्य मानतः॥
यकृद्गुल्मोदरप्लीहक्षयपाण्डुज्वरनाशनम्।
वह्निमान्द्यप्रशमनं सर्वान् व्याधीन् नियच्छति॥ २१॥

पिप्पलीघृतम्—

पिप्पलीकल्कसंयुक्तं घृतं क्षीरचतुर्गुणम्।
पचेत् प्लीहाग्निसादादि-यकृद्रोगहरं परम्॥ २२॥

चित्रकघृतम्—

चित्रकस्य तुलार्द्धाये घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
आरनालं तद्दिगुणं दधिमण्डं चतुर्गुणम्॥
पञ्चकोलकतालीशक्षारैर्लवणसंयुतैः।
द्विजीरकनिशायुग्मैर्मरिचं तत्र दापयेत्॥
प्लीहगुल्मोदराध्मान-पाण्डुरोगारुचिज्वरान्।
वस्तिहृत्पार्श्वकट्यूरु-शूलोदावर्त्तपीनसान्॥
हन्यात् पोतं तदर्शोघ्नं शोथघ्नं वह्निदीपनम्
वलवर्णकरञ्चापि भस्मकञ्च नियच्छति॥ २३

रोहीतकघृतम्—

रोहीतकत्वचः श्रेष्ठाः पलानां पञ्चविंशतिः।
कोलद्विप्रस्थसंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत्॥
पलिकैः पञ्चकोलैश्च तैः सर्वैश्चापि तुल्यया।
रोहीतकत्वचा पिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥

पिप्पलीमूलस्यैव ग्रहणं स्यात्, तच्च न व्यवहारसिद्धम्। पिप्पलीघृतं स्पष्टम्॥२०।२२॥

चित्रकघृते तुलार्द्धाय इति पञ्चतत्पुरुषः। आरनालं तद्दिगुणमिति घृतापेक्षया, एवं दधिमण्डस्यापि चतुर्गुणम् दधिमण्डो दधिमस्तु, चारो यवक्षारः, लवणं सैन्धवम्, अन्ये तु यवक्षारः साचिक्षारः, लवणं पञ्चलवणमाहुः॥ २२। २३॥

रोहीतकेत्यादि।—वाग्भटस्य। त्रैछा इत्यत्र हृतेति वाग्भटे पठ्यते। रोही-

प्लीहाभिहतिं शमयेदेतदाशु प्रयोजितम्।
तथा गुल्मज्वरश्वास-क्रिमिपाण्डुत्वकामलाः ॥ २४ ॥

महारोहीतकघृतम्—

रोहीतकात् पलशतं क्षोदयेद्वदराढ़कम्।
साधयित्वा जलद्रोणे चतुर्भागावशेषिते ॥
तस्मिन् दद्यादिमान् कल्कान् सर्वांस्तानक्षसम्मितान् ॥
व्योषं फलत्रिकं हिङ्गु यमानीं तुम्बुरुं विड़म्।
अजाजीं कृष्णनवकं दाड़िमं देवदारु च ॥
पुनर्नवां विशालाञ्च यवक्षारं सपौष्करम्।
विड़ङ्गं चित्रकञ्चैव हवुषां चविकां वचाम् ॥
एतैर्घृतं विपक्वन्तु स्थापयेद्भाजने शुभे।
पाययेत् त्रिपलां मात्रां व्याधिं बलमवेक्ष्य च ॥
रसकेनाथ यूषेण पयसा वापि भोजयेत्।
उपयुक्ते घृते तस्मिन् व्याधीन् हन्यादिमान् बहून् ॥
यकृत्प्लीहोदरञ्चैव (हृच्छूलं) पार्श्वशूलमरोचकम्।
विबन्धशूलं शमयेत् पाण्डुरोगं सकामलम् ॥

तकी रोहीत इति ख्यातमक्षमं पञ्चविंशतिपर्णैः कोलमज्जद्वयेन मिलित्वा मन्द-पचाग्न्यवलानि काथानि मुः तेषाष्टगुणं जलमुत्तागैसिद्धं देयम्। पादशेषं कषायो त्रिवृताधिकघनदंशसरावाः। तैयप्रसारके तु षोडशगुणं जलमुक्तम्। अन्ये तु जलद्रोणं दत्वा प्रस्थमात्रं कषायमिच्छन्ति। तैः सर्वैरापि तुल्यमेति पक्वकोषैः मुख्या पक्वपलमानया इत्यर्थः। रोहीतकत्वचा पिष्टैरिति योज्यम् ॥ २४ ॥

महारोहीतकघृते बदरचूर्णस्य षाटकं चतुःषष्टिपलानि, अत्र एकैक एव बदर-द्रोणेन बदरचूर्णाढ़कन्नितस्य रोहीतकपलशतस्य काथः करणीयः, तथैव निर्दिष्ट-त्वात्। तल्लक्षणेऽपि—"रोहीतकशतं कृष्णं कोलचूर्णाढ़कान्वितम्। निःक्वाथ्य तस्मिन्द्रोणे चतुर्भागस्थिते रसः" इति। अन्ये तु जलस्याष्टगुणमात्रस्य द्रोणपद-मात्रया रोहीतकपलशतमित्यनेन तथा बदराढ़कमित्यनेन च प्रत्येकं योज्यम्।

छर्द्यतीसारशमनं तन्द्राज्वरविनाशनम्।
महारोहीतकं नाम्ना प्लीहघ्नन्तु विशेषतः॥ २५॥

इति प्लीह-यकृच्चिकित्सा॥

अथ शोथचिकित्सा।

शुण्ठीपुनर्नवैरण्ड-पञ्चमूलशृतं जलम्।
वातिके श्वयथौ शस्तं पानाहारपरिग्रहे।
दशमूलं सर्वथा च वातशोथे विशेषतः॥ १॥
क्षीराशनः पित्तकृतेऽथ शोथे त्रिवृद्गुडूचीत्रिफलाकषायम्।
पिबेद्गवां मूत्रविमिश्रितं वा फलत्रिकाच्चूर्णमथाक्षमात्रम्॥ २॥
पृश्निपर्णीघनोदीच्य-शुण्ठीसिद्धन्तु पैत्तिके॥ ३॥
अभया दारु मधुकं तिक्ता दन्ती सपिप्पली।
पटोलं चन्दनं दार्वी त्रायमाणेन्द्रवारुणी॥
एषां क्वाथः ससर्पिष्कः श्वयथुज्वरदाहहा।
विसर्पतृष्णासन्ताप-सन्निपातविषापहा॥ ४॥
शीतवीर्य्यैर्हिमजलैरभ्यङ्गादींश्च कारयेत्॥ ५॥

एतेनैकेन जलद्रोणेन रोहीतकपलशतस्य क्वाथः, अपरेण बदराढकस्येत्याहुः। व्यवहारोऽप्यनेनैव। कृष्णलवणं सौवर्चलमत्र आयुर्वेदसारे रुचकपाठात्॥ २५॥

इति प्लीहायकृच्चिकित्सा-विवृतिः।

उत्सेधसाधर्म्यादनन्तरं शोथचिकित्सामाह। शुण्ठीत्यादौ।—पञ्चमूलं महत् वृद्धव्यवहारात्। पानाहारपरिग्रह इति अन्नपानसंस्कारे। सर्वथेति कल्कक्वाथादि-विधया। क्षीरेत्यादि योगद्वयम्। गवामित्यादि द्वितीयो योगः। अभयेत्यादौ।—सर्पिः प्रक्षेप्यम्। शीतवीर्य्यैरिति शीतवीर्य्याः काकोल्यादिशारिवाद्युत्पलादिगणाः तत्कृतैः स्नेहादिभिरभ्यङ्गादीन् कल्पयेत्। हिमजलैरिति शीतलजलैः॥ १—५॥

पुनर्नवाविश्वात्रवृद्गुडूचीसम्पाकपथ्यामरदारुकल्कम्।
शोथे कफोत्थे महिषाक्षयुक्तं मूत्रं पिबेद्वा सलिलं तथैषाम् ॥६॥
कफे तु कृष्णासिकतापुराणपिण्याकशिग्रुत्वगुमाप्रलेपः।
कुलत्थशुण्ठीजलमूत्रसेकश्चण्डागुरुभ्यामनुलेपनञ्च ॥ ७ ॥
अजाजिपाठाघनपञ्चकोल-व्याघ्रीरजन्यः सुखतोयपीताः।
शोथं त्रिदोषं चिरजं प्रवृद्धं निघ्नन्ति भूनिम्बमहौषधे च ॥ ८ ॥
पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्ठी-तिक्तामृतादार्वभयाकषायः।
सर्वाङ्गशोथोदरकासशूलं श्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ ९ ॥

श्लैष्मिकशोथचिकित्सामाह पुनर्नवेत्यादि। पुनर्नवादीनां कल्कं गुग्गुलुयुक्तं गोमूत्रेण पिबेत्। पिबेद्वा सलिलं तथैषामिति। एषां पुनर्नवादीनां क्वाथं वा गुग्गुलुगोमूत्रे प्रक्षिप्य पिबेत्। महिषाक्षो गुग्गुलुः। कफे त्वित्यादौ सिकता वालुका, पुराणपिण्याकः पुराणसर्षपखलिः, उमा अतसी; एभिर्मूत्रपिष्टैर्लेपः। उक्तञ्च वाग्भटे "कृष्णापुराणपिण्याकशिग्रुत्वक्सिकतातसीः। प्रलेपोन्मर्दने युञ्ज्यात् सुखोष्णा मूत्रकल्किताः"। कुलत्थशुण्ठीक्वाथेन तथा गोमूत्रेण च कुलत्थशुण्ठीसिद्धेन सेकः कार्य्यः। उक्तं हि वाग्भटे "स्नानं मूत्राम्भसि सिद्धे कुष्ठतर्कारिचिरकैः। कुलत्थनागराभ्यां वा" इति चण्डा चोरपुष्पी। अनुलेपनं स्नानानन्तरमेव लेपनमिति चक्रः। अजाजीत्यादि।—वाग्भटस्य। तेषां चूर्णमुष्णोदकेन पेयम्। एवं भूनिम्बमहौषधयोरपि। यद्यपि चरकेऽस्मिन् योगे चविकास्थाने गजपिप्पली पठ्यते, तथापि तत्र चविकैव ग्राह्या, गजपिप्पलीशब्देन चविकाया अप्यभिधानात्; यदुक्तं निर्घण्टौ—"चविका कोलवल्ली च हस्तिपिप्पल्यपीष्यते" इति। जतूकर्णादावपि चविकैव पठ्यते, तस्मात् चव्येव युक्ता। एतेन "पिप्पल्यादिगजो नाम्ना चरके पठ्यते त्वयम्। योगेऽत्र चविकास्थाने ग्राह्या मातङ्गपिप्पली" इति वृन्दोक्तमतमपास्तम्। ननु चरके त्रिदोषजशोथस्यासाध्यत्वेनोक्तत्वात् कथं त्रिदोषं शोथं घ्नन्तीत्युक्तम्। नैवम्। चरके अहीनमांसस्येत्यादिना ग्रन्थेनैकदोषस्य तथा नवस्य च सुखसाध्यत्वाभिधानेन द्विदोषजत्रिदोषजयोस्तथा चिरजस्य च कृच्छ्रसाध्यत्वमेवोक्तं न पुनरसाध्यत्वमिति ॥ ६—८ ॥

पुनर्नवेत्यादि।—तिक्ता कटुकी, दारु देवदारु, वृन्दे त्वयं योगः शोथोदरे

आर्द्रकस्य रसः पीतः पुराणगुडमिश्रितः।
अजाक्षीरान्वितां शीघ्रं सर्वशोथहरो भवेत् ॥ १० ॥
पुनर्नवादारुशुण्ठीक्वाथे मूत्रे च केवले।
दशमूलरसे वापि गुग्गुलुः शोथनाशनः ॥ ११ ॥
विल्वपत्ररसं पूतं सोपणं श्वयथौ पिबेत्।
विट्सङ्गे चैव दुर्नाम्नि विदध्यात् कामलास्वपि ॥ १२ ॥
गुडपिप्पलिशुण्ठीनां चूर्णं श्वयथुनाशनम्।
आमाजीर्णप्रसमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनम् ॥ १३ ॥
पुरो मूत्रेण सेव्येत पिप्पली वा पयोऽन्विता।
गुडेन वाभया तुल्या विश्वं वा शोथरोगिणाम् ॥ १४ ॥
गुडार्द्रकं वा गुडनागरं वा गुडाभयां वा गुडपिप्पलीं वा।
कर्षाभिवृद्ध्या त्रिपलप्रमाणं खादेन्नरः पक्षमथापि मासम् ॥१५॥
शोथप्रतिश्यायगलास्यरोगान् सश्वासकासारुचिपीनसादीन्।
जीर्णज्वरार्शोग्रहणीविकारान् हन्यात् तथान्यान् कफवातरोगान् ॥

पठ्यते। सोषणमिति समस्तिकम्। गुडेत्यादौ।—गुडः एकभागसमः। पुरः पुराणगुडः। पिप्पली वा पयोऽन्वितेति पिप्पलीवर्द्धमानन्यायेन इतरकल्पवद्धा पिप्पलीकल्कः पयसा सेव्यः। विश्वं वेति गुडेन तुल्यमित्यत्रापि योज्यम् ॥ ९—१४ ॥

गुडार्द्रकं वेत्यादि। गुडार्द्रकादयश्चत्वारो योगा एते तुल्यभागाः सन्तः प्रतिदिनं मिलित्वा कर्षेण कर्षेण वर्द्धयितव्याः। एवं द्वादशभिर्दिनैस्त्रिपलं पूर्यते। ततस्त्रिपलं कृत्वा प्रत्यहं पक्षं मासं वा यावत् खादेत्। किंवा प्रथमदिने कर्षमेकं खादेत्, ततः कतिचिद्दिनानि कर्षस्यैवाभ्यासः, ततःपरमपरकर्षं वर्द्धयेत्, तस्यापि पुनरभ्यासः। एवं कर्षेण कर्षेणाभिवृद्ध्या यथा पक्षेण मासेन वा त्रिपलं भवति तथा कार्यम्। अन्ये तु ब्रुवते पक्षपरोऽप्यधापिशब्दो मासमित्यन्तरं क्षेयः, स च समुच्चयार्थः, तेन पक्षं मासञ्च व्याप्य सार्द्धमासं व्याप्येत्यर्थः। सार्द्धमासेन च त्रिपलं कर्षोपयोगात् प्रत्यहं मापचतुष्टयाधिकविधिना भवति। अस्मिन् व्याख्याने कर्षादारभ्य मापकचतुष्टयमेव वृद्धिर्नाधिका। व्यवहारोऽपीत्थमेव ॥ ९—१५ ॥

स्थलपद्ममयं कल्कं पयसालोड्य पाययेत्।
प्लीहामयहरञ्चैव सर्वाङ्गैकाङ्गशोथजित्॥ १६॥
दारुगुग्गुलुशुण्ठीनां कल्को मूत्रेण शोथजित्॥ १७॥
वर्षाभूशृङ्गवेराभ्यां कल्को वा सर्वशोथजित्॥ १८॥
सिंहास्यामृतभण्डाकीक्वाथं कृत्वा समाक्षिकम्।
पीत्वा शोथं जयेज्जन्तुः कासं श्वासं ज्वरं वमिम्॥ १९॥
भूनिम्बविश्वकल्कं जग्ध्वा पेयः पुनर्नवाक्वाथः।
अपहरति नियतमाशु शोथं सर्वाङ्गगं नृणाम्॥ २०॥
शोथनुत् कोकिलाक्षस्य भस्म मूत्रेण वाम्भसा।
क्षीरं शोथहरं दारु-वर्षाभूनागरैः शृतम्।
पेयं वा चित्रकव्योष-त्रिवृद्दारुप्रसाधितम्॥ २१॥
पुनर्नवामूलकपित्थदारुच्छिन्नोद्भवाचित्रकमूलसिद्धाः।
रसा यवाग्वश्च पयांसि यूषाः शोथे प्रदेया दशमूलगर्भाः॥ २२॥

स्थलपद्ममयं कल्कमिति। स्थलपद्मं माणकन्दः, स च पुराणो ग्राह्यः। कल्कमिति चूर्णम्। दार्वित्यादौ वर्षाभ्वित्यादौ च योगे गोमूत्रेणैव पानं ज्ञेयम्। सिंहास्यं वासकमूलम्। भण्टाकी कण्टकारी। भूनिम्बेत्यादौ।—पेयः पुनर्नवाक्वाथ इत्यनुपानमिदम्। एतच्च पुनर्नवामूलकर्षं निःक्वाथ्य कार्य्यम्। अतोऽधिकमात्रया तु करणे भूरिभेषजत्वेनाग्निवधादिदोषः स्यादिति। एवं सर्वत्र क्वाथेनानुपानं ज्ञेयम्। शोथनुदित्यादि।—अम्भसेत्यन्त एको योगः, मूत्रेण कफे अम्भसेति पित्ते। शृतमित्यन्तो द्वितीयः। चित्रकेत्यादिस्तृतीयः। अत्रापि क्षीरमिति योज्यम्॥१६॥२१॥

पुनर्नवेत्यादौ।—कपित्थस्य फलम्। पुनर्नवादीनामर्द्धशृतं कृत्वा दशमूलस्यानुरूपकल्कं दत्त्वा रसादयः साध्या इत्यर्थः। क्षारेत्यादि।—क्षारद्वयं यवक्षारसर्जिकाक्षारौ। लवणानि चत्वारीति सामुद्रवर्जितानि। अयोरजो लौहचूर्णं मारितपुटितं ग्राह्यम्। पलांशमिति प्रत्येकम्। अणुशुष्कचूर्णमिति शुष्कसूक्ष्मचूर्णमित्यर्थः। तत्सलिलेनेति क्षारसलिलेन, क्षारद्वयादिचूर्णापेक्षया चतुर्गुणेन अन्ते

क्षारादिगुड़िका—

क्षारद्वयं स्याल्लवणानि चत्वार्य्ययोरजोव्योषफलत्रिके च।
सपिप्पलीमूलविड़ङ्गसारं मुस्ताजमोदामरदारुविल्वम्॥
कलिङ्गकश्चित्रकमूल-पाठे यष्ट्याह्वयं सातिविषं पलांशम्।
सहिङ्गुकर्षं तनुशुष्कचूर्णं द्रोणं तथा मूलकशुण्ठकानाम्॥
स्याद्भस्मनस्तत्सलिलेन साध्यमालोड्य यावद्घनमप्यदग्धम्।
स्त्यानं ततः कोलसमाञ्च मात्राम्
कृत्वा सुशुष्कां विधिना प्रयुञ्ज्यात्॥
प्लीहोदरश्वित्रहलीमकार्शः-
पाण्ड्वामयारोचकशोथशोषान्।
विसूचिकागुल्मगराश्मरीश्च
सश्वासकासान् प्रणुदेत् सकुष्ठान्॥
सौवर्च्चलं सैन्धवञ्च विड़मौद्भिदमेव च॥
चतुर्लवणमत्र स्याज्जलमष्टगुणं भवेत्॥ २३॥

पुनर्नवाद्यं घृतम्—

पुनर्नवाचित्रकदेवदारु-पञ्चोषणक्षारहरीतकीनाम्।
कल्केन पक्वं दशमूलतोये घृतोत्तमं शोथनिसूदनञ्च॥ २४॥

स्वल्पपुनर्नवाघृतम्—

पुनर्नवाक्वाथकल्कसिद्धं शोथहरं घृतम्॥ २५॥

पञ्चकोलाद्यं घृतम्—

रसे विपाचयेत् सर्पिः पञ्चकोलकुलत्थयोः।

त्वष्टगुणमाहुः। अत्र मूलकभस्मद्रोणे षड्द्रोणं वा जलं दत्त्वा त्रिभागावशिष्टमर्द्ध-भागावशिष्टं वा कार्य्यम्, ततः परिस्राव्यम्, ततः क्षारद्वयादिचूर्णापेक्षया चतुर्गुणं क्षारजलं गृहीत्वा पक्तव्यम्। पाकाच्च घनीभावे जाते क्षारद्वयादिचूर्णप्रक्षेप इत्याहुः॥ २२। २३॥

पुनर्नवेत्यादौ।—पञ्चोषणं पञ्चकोलम्। रस इत्यादि।—रसः क्वाथ इत्यर्थः।

पुनर्नवायाः कल्केन घृतं शोथविनाशनम् ॥ २६ ॥

शृङ्गीघृतम्—

विश्वौषधस्य कल्केन दशमूलजले शृतम्।
घृतं निहन्याच्छ्वयथुं ग्रहणीं पाण्डुतामयम् ॥ २७ ॥

चित्रकाद्यं घृतम्—

सचित्रका धान्ययमानिपाठाः सदीप्यकाव्रूपणवेतसाम्लाः।
विल्वात् फलं दाड़िमयावशूकं सपिप्पलीमूलमथापि चव्यम् २८
पिष्टाच्चमात्राणि जलाढ़केन पक्वा घृतप्रस्थमथोपयुञ्जात्।
अर्शांसि गुल्मं श्वयथुञ्च हृच्छूं निहन्ति वह्निञ्च करोति दीप्तम् ॥

चित्रकघृतम्—

क्षीरं घटे चित्रककल्कलिप्ते दध्यागतं साधु विमथ्य तेन।
तज्जं घृतं चित्रकमूलकल्कं तक्रेण सिद्धं श्वयथुघ्नमग्र्यम् ॥२९॥
अर्शोऽतिसारानिलगुल्ममेहांस्त्रदन्ति संवर्द्धयते च वह्निम्।

माणकघृतम्—

माणकक्काथकाभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
एकजं द्वन्द्वजं शोथं त्रिदोषञ्च व्यपोहति ॥ ३० ॥

पञ्चकोलकुलत्थयोरिति द्विवचननिर्देशात् पञ्चकोलस्य मिलित्वा एको भागः, अपरश्च कुलत्थानामिति वदन्ति। पाण्डुतामयमिति पाण्डुरोगम् ॥ २४—२७ ॥

सचित्रकेत्यादौ।—दीप्यकं जीरकमिति निश्चलः, तन्न, "यवानकं श्वल्लारं यमानी पञ्चकोलकम्" इति वाग्भटवचनविरोधात्। तस्मादीप्यकमजमोदा। वेतसाम्लीऽम्लवेतसः। विल्वात् फलमित्यत्र विल्वात् पलमिति न पाठः, वाग्भटे "बालबिल्वञ्च कर्षांशम्" इत्युक्तत्वात् ॥ २८ ॥

क्षीरमित्यादौ।—दध्यागतमिति दधिभावेन परिणतम्। तेनेति यथोक्तदधिमथनजातेन तक्रेणेत्यन्वयः। तज्जं घृतमिति यथोक्तदधिभवं घृतमिति। माणकघृते माणकक्काथार्धमष्टगुणं जलं देयं न तु मृदुत्वाद्यनुर्गुणम्, तथा सति यवागूवत् क्वाथः स्यादिति। अन्ये तु तन्त्रान्तरदर्शनात् माणककन्दस्य पलगतं तौयद्रौपि

स्थलपद्मघृतम्—

स्थलपद्मपलान्यष्टौ त्र्यूषणस्य चतुःपलम् ।
घृतप्रस्थं पचेदभिः क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
पञ्च कासान् हरेच्छीघ्रं शोथञ्चैव सुदुस्तरम् ॥ ३१ ॥

शैलेयाद्यं तैलम्—

शैलेयकुष्ठागुरुदारुकौन्तीत्वक्पद्मकैलाम्बुपलाशमुस्तैः ।
प्रियङ्गुथौणेयकहेममांसीतालीशपत्रप्लवपत्रधान्यैः ॥ ३२ ॥
श्रीवेष्टकध्यामकपिप्पलीभिः पृक्कानखैर्वापि यथोपलाभम् ।
वातान्वितेऽभ्य[illegible]मुशन्ति तैलं सिद्धं सुपिष्टैरपि च प्रदेहम् ॥

शुष्कमूलाद्यं तैलम्—

शुष्कमूलकवर्षाभू-दारुरास्नामहौषधैः ।
पक्वमभ्यञ्जनात् तैलं सशूलं श्वयथुं जयेत् ॥ ३३ ॥

पुनर्नवावलेहः—

पुनर्नवामृतादारु-दशमूलरसाढ़के ।
आर्द्रकस्वरसप्रस्थे गुड़स्य तु तुलां पचेत् ॥
तत् सिद्धं व्योषपत्रैला-त्वक्चव्यैः कार्षिकैः पृथक् ।
चूर्णीकृतैः क्षिपेच्छीते मधुनः कुड़वं लिहेत् ॥

पक्वा गृह्णन्ति । व्यवहारस्तु पूर्वेणैव । माषकन्दं चार्द्रमेव गृह्णन्ति वृद्धाः ॥ २९—३० ॥

स्थलपद्मघृते स्थलपद्मं माषमूलमेव । त्र्यूषणस्य च मिलित्वा चतुःपलम् । शैलेयेत्यादौ ।—कौन्ती रेणुका ; पलाशः शटी ; थौणेयकं ग्रन्थिपर्णम्, छान्दसत्वादत्र सकारलोपः । हेम नागकेशरम्, प्लवः कैवर्त्तमुस्तकम्, श्रीवेष्टको नवनीतखोटी, ध्यामकं गन्धतृणम्, एषां कल्कः ; जलं चतुर्गुणमर्थात् । यथोपलाभमिति यथालाभम् । तैलं सिद्धं सुपिष्टैरिति । शैलेयादिभिः सुपिष्टैस्तैलं सिद्धमुशन्ति, तथा तैरेव सुपिष्टैः प्रदेहञ्चोशन्ति कथयन्ति इच्छन्ति वा ॥ ३१—३३ ॥

पुनर्नवेत्यादौ ।—पुनर्नवादीनां दशमूलान्तानां मिलित्वा चतुःषष्टिपलानि,

लेहः पीनर्नवो नाम शोथशूलनिसूदनः।
श्वासकासारुचिहरो बलवर्णाग्निवर्द्धनः॥ ३४॥

दशमूलहरीतकी—

दशमूलकषायस्य कांसे पथ्याशतं पचेत्।
तुलां गुडाद्दनि दद्याद्यवक्षारं चतुःपलम्॥
त्रिसुगन्धं सुवर्णांशं प्रस्थार्द्धं मधुनो हिमे।
दशमूलीहरीतक्यः शोथान् हन्युः सुदारुणान्॥
ज्वरारोचकगुल्मार्शो-लेहपाण्डूदरामयान्।
प्रत्येकमेव कर्षांशं त्रिसुगन्धमितो भवेत्॥
कांसहरीतकी चैषा चरके पठ्यतेऽन्यथा।
एतन्मानेन तुल्यत्वं तेन तत्रापि वर्ण्यते॥ ३५॥

कांसहरीतकी—

द्विपञ्चमूलस्य पचेत् कषाये कांसेऽभयानाञ्च शतं गुडाञ्च।
लेहे सुसिद्धे च विनीय चूर्णं व्योषत्रिसौगन्ध्यमुपास्थिते च॥
प्रस्थार्द्धमात्रं मधुनः सुशीते किञ्चिच्च चूर्णादपि यावशूकात्।
एकाभयां प्राश्य ततश्च लेहाच्छूलं निहन्ति श्वयथुं प्रहृद्रम्॥
कासज्वरारोचकसेहगुल्मान् प्लीहत्रिदोषोदरपाण्डुरोगान्।
कार्श्यामवातावरुगल्पपित्तं वैवर्ण्यसूत्रानिलशुक्रदोषान्॥
अत्रव्याख्यान्तरं नोक्तं व्याख्या पूर्वैव यत् कृता॥ ३६॥

अलस्य चतुःषष्टिशरावाः, शेषस्तु चाढकः। व्योषित्यादौ।—सहार्थे उपलक्षणे वा तृतीया। मधुनः कुडवमष्टौ पलानि। शूलशोथनिसूदन इति पाठान्तरम्, आयुर्वेदसारेऽपि कफशोथविनाशन इत्युक्तः॥ ३४॥

दशमूलेत्यादौ।—कांस इत्याढकः। अत्र कषायस्य कांसमानतानिर्देशेन अन्यत्रापि काथ्यजलशोषोमानमुन्नीयते, यतः काथः कांसचतुःषष्टिपले काथे जलद्रोणदानाच्चतुर्भागावशेषे सति भवति। पथ्याशतमाक्षतिमानात्। व्योषक्षारचतुःपलमिति मिलित्वा, निर्देशस्य मानप्रधानत्वात्। त्रिसुगन्धस्तु प्रत्येकं सुवर्णांशं कर्षांशम्,

सैरेयदन्तशठीं निशि निशिकुसुमसमधवोनेः ।
मधुकतलमृद्धिर्यां मासत्रैर्वाधि न विरेत् ।
सोयं विधिनिमित्तं तु विधोक्ता मगसा क्रिया ॥ २७ ॥
चाव्याखामूर्ध विनिसमधवं मुष्कमाकं मधायम् ।
सोढं विष्टायं दधि मद्यसारं निर्जलं मधमाधवम् ॥
भानाधमूरं मसनानमयो मूर्वमाकं विष्टाधि ।
मद्यद्वाराधो मधयुगतधान् यर्जयेन्मधुमत्त ॥ २८ ॥

इति सौधधिक्रिया ।

विशेषत दाहपरायणम् । दाहो यथा इति सौधरसायणे । यथा विशेष
॥ यथा यथायोगविशेषसंयोगे यथोपयोगिभाव इति
विशेषः । इत इति मद्यसारम् इति यथार्थः , यत्रे यत्नोपपत्तिरि
यथायत्, यत्र तु यावत् इत्यर्थः । यथा यावद्योगेन इति यथा
यथायम्, यत्र यत्नम्, यत्नेन यथा यथायोगविशेषं यावद्योगं यावत्
यथोपयोगिभाव विशेषपूर्वं यावत् । यथा यत्नविशेषेण यावद्योगि यो
। यथोपयोगि, यथोपयोग भाव सौधम्, तदपि पुनरुपयोगिभावसंयोगि
यथोपयोगि । यत्र यत्नयावत् । विशिष्टसौधावस्थायम्, इत्र सौधम्
इति विशेषः यत्र यथायोगेन सौधभावसंयोगेन यावद्योग विशिष्टम् । य
॥ यथार्थः । तदयम्—विशिष्ट यथायोगेन, यथायोगेन यत्र । यत्र
यथा सौधाविशिष्टम् य इति । ३६ । ३६ ॥

अथ यथार्थः ।—सौधरसम् । ३८ ।

यथार्थः ।—विशिष्टम् यथायोगेन यथायोगः, यत्र विशिष्टं यावद्योगेन
विशिष्टं । यत्र यावद्विशेषं यावत्, यथायत्र यत् यावद्योगविशिष्टं यत्र यावत् ।
यत्र यत्नयावद्विशेषम्; यथायत्र यत्नपूर्वं यावद्योगेन, यत्नयावत् । यत्र
यत्नयावद्विशेषम्; यथायत्र यत्नपूर्वं यावद्योगेन यावद्योगम्, यत्नयावत् । सौधं
यत्नविशेषम् । यावा यत्नपूर्वयावत् । यत्नं मुष्कयोगम् । यत्नयत् यत्ना
यत्नयं यत्न सौधम् । यत्नायोगेन विशेष ॥ ३८ ॥

इति सौधधिक्रिया-यथेति ।

अथ वृद्धिव्रध्नचिकित्सा।

गुग्गुलुं रुवुतैलं वा गोमूत्रेण पिबन् नरः।
वातवृद्धिं निहन्त्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १ ॥
सक्षीरं वा पिबेत् तैलं मासमेरंण्डसम्भवम्।
पुनर्नवायास्तैलं वा तैलं नारायणं तथा।
पाने वस्तौ रुवोस्तैलं पेयं वा दशकाम्भसा ॥ २ ॥
चन्दनं मधुकं पद्ममुशीरं नीलमुत्पलम्।
क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याद्दाहशोथरुजापहः ॥ ३ ॥
पञ्चवल्कलकल्केन सघृतेन प्रलेपनम्।
सर्वं पित्तहरं कार्य्यं रक्तजे रक्तमोक्षणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥
श्लेष्मवृद्धिन्तूष्णवीर्य्यैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत्।
पीतदारुकषायञ्च पिबेद्वा मूत्रसंयुतम् ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तसङ्गत्यैव शोथानन्तरं वृद्धिव्रध्नचिकित्सितमुच्यते। वृद्धिः कुरण्डः। गुग्गुलुमित्यादि। गोमूत्रपलद्वये एरण्डतैलपिण्डितगुग्गुलुमाषकाष्टकं प्रक्षिप्य पेयम्। तथा गोमूत्रपलद्वये एरण्डतैलकर्षमेकं प्रक्षिप्य पिबेत्। इमौ योगौ क्रमात् कफानुबन्धे वाते च योज्यावित्याहुः ॥ १ ॥

सक्षीरमित्यादि।—सुश्रुतस्य। गव्यदुग्ध पल २, एरण्डतैल कर्ष १; अयं योगः पित्तानुबन्ध इत्याहुः। पुनर्नवातैलन्तु पुनर्नवाक्वाथकल्काभ्यां साध्यमित्याहुः। पाने वस्ताविति पूर्वेण सह सम्बध्यते। रुवोस्तैलमेरण्डतैलम्। दशकस्य दशमूलस्याम्भसा क्वाथेन पेयम् ॥ २ ॥

पैत्तिकवृद्धिभेषजमाह चन्दनमित्यादि।—पद्मं पद्मकेशरम्। रक्तजे रक्तमोक्षणमिति अपक्वरक्तजवृद्धौ रक्तमोक्षणं जलौकोभिः कार्य्यं, सुश्रुतसंवादात्। उष्णवीर्य्यैरिति अजगन्धादिभिः मिश्रकोक्तैः। पीतदारु देवदारु, गोमूत्रेणैव देवदारुक्वाथः कार्य्य इत्याहुः। व्यवहारस्तु प्रक्षेपविधया। वाग्भटे तु—"गोमूत्रेण पिबेत् कल्कं श्लैष्मिके पीतदारुजम्" इत्युक्तम् ॥ ३–६ ॥

स्विन्नं मेदःसमुत्थन्तु लेपयेत् सुरसादिना ।
शिरोविरेकद्रव्यैर्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ॥ ७ ॥
संस्वेद्य मूत्रप्रभवां वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
सीवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येद् व्रीहिमुखेन वै ॥ ८ ॥
शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा सीवनिमादरात् ।
व्यत्यासाद्वा शिरां विध्येदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये ॥ ९ ॥
अङ्गुष्ठमध्ये त्वक् छित्त्वा दहेदङ्गविपर्य्यये ॥ १० ॥
रास्नायष्ट्यमृतैरण्ड-बलागोक्षुरसाधितः ।
क्वाथोऽन्त्रवृद्धिं हन्त्याशु रुबुतैलेन मिश्रितः ॥ ११ ॥
तैलमेरण्डजं पीत्वा बलासिद्धपयोऽन्वितम् ।

स्विन्नमित्यादि ।—सुश्रुतस्य गोमयपिण्डादिना मृदु स्विन्नम् । चरके "हृदय वृषणौ दृष्टी स्वेदयेन्मृदु वा न वा" इत्युक्तत्वात् । सुरसादिना सुरसादिगणेन । शिरोविरेचनद्रव्यैः पिप्पलीमरिचविडङ्गापामार्गादिभिः संशोधनसंशमनीयोक्तैः । मूत्रसंयुतैरिति मूत्रपिष्टैर्लेपयेदिति पूर्वेणान्वयः ॥ ७ ॥

मूत्रजवृद्धिचिकित्सामाह, संस्वेद्येत्यादि —सुश्रुतस्य । मूत्रप्रभवामिति सत्र-वेगसन्धारणजां संस्वेदनं कर्त्तव्यं शस्त्रकर्मवेदनानिवारणार्थं त्वगादिमृदुकरणार्थञ्च, वस्त्रपट्टेन घटिकाकृतिवस्त्रेण वेष्टनं कर्त्तव्यं, शस्त्रकर्मणः सौकर्य्यार्थं व्रीहिमुखेन शस्त्रविशेषेण वेध्यः । व्यधश्च मूत्रस्रावणार्थम् । एतदनन्तरं यदाह सुश्रुत— "अथात्र द्विमुखी नाडीं दत्त्वा विस्रावयेद्भिषक् । मूत्रं नाडीमधोद्धृत्य स्थगिका-वस्त्रमाचरेत्" इति ॥ ८ ॥

अप्राप्तफलकोषान्त्रवृद्धिचिकित्सामाह, शङ्खेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । त्यक्त्वा सीवनी मिति केशान्तसीवनीं मर्मत्वात् परित्यज्य, अतएवोक्तं वाग्भटे "षट् कूर्चां सप्त सीवन्यो मेढ्रजिह्वाशिरोगताः । शस्त्रेण ताः परिहरेत्" इति । व्यत्यासादिति वामकोषवृद्धौ दक्षिणे, दक्षिणकोषवृद्धौ तु वामे, यदि तु पुनरुभयतो वृद्धिस्तदोभय-भागे व्यधः ; वाशब्दो विध्यन्तरापेक्षया ॥ ९ ॥

अङ्गुष्ठेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । हस्तस्य वृद्धाङ्गुष्ठमध्ये त्वङ्मात्रं छित्त्वा दहेत् न तु वातकफवृद्धिवत् स्नायुमपि । त्वक्शब्दस्य नपुंसकलिङ्गता समाधेया छान्दसत्वात् ।

आध्मानशूलोपचितामन्त्रवृद्धिं जयेन्नरः ॥ १२ ॥
हरीतकीं मूत्रसिद्धां सतैलां लवणान्विताम्।
प्रातः प्रातश्च सेवेत कफवातामयापहाम् ॥ १३ ॥
गोमूत्रसिद्धां रुवुतैलभृष्टां हरीतकीं सैन्धवचूर्णयुक्ताम्।
खादेन्नरः कोष्णजलानुपानां निहन्ति वृद्धिं चिरजां प्रवृद्धाम् ॥१४
त्रिफलाक्वाथगोमूत्रं पिबेत् प्रातरतन्द्रितः।
कफवातोद्भवं हन्ति श्वयथुं वृषणोत्थितम् ॥ १५ ॥
सरलागुरुकुष्ठानि देवदारुमहौषधम्।
मूत्रारनालसम्पिष्टं शोथघ्नं कफवातनुत् ॥ १६ ॥
भृष्टो रुवुकतैलेन कल्कः पथ्यासमुद्भवः।
कृष्णासैन्धवसंयुक्तो वृद्धिरोगहरः परः ॥ १७ ॥
गव्यं घृतं सैन्धवसम्प्रयुक्तं शम्बूकभाण्डे निहितं प्रयत्नात्।
सप्ताहमादित्यकरैर्विपक्वं हन्यात् कुरण्डं चिरजं प्रवृद्धम् ॥
ऐन्द्रीमूलभवं चूर्णं रुवुतैलेन मर्दितम्।
त्र्यहाद्गोपयसा पीतं सर्ववृद्धिनिवारणम् ॥ १८ ॥
रुद्रजटामूललिप्ता करटव्यङ्कचर्मणा।

अङ्गविपर्य्यय इति विपर्य्ययार्थः पूर्ववदिति। बलासिद्धपयोऽन्वितमिति। इदं क्षीरसाधनपरिभाषया बलामूलसाधिते क्षीरे एरण्डतैलं प्रक्षिप्य पेयमित्यर्थः। हरीतकीमित्यादौ।—तैलमेरण्डतैलमित्याहुः। अस्य योगस्य विरेचनत्वान्मूत्रेणैव पानमिच्छन्ति, अन्ये तु उष्णोदकेन पानमित्याहुः ॥ १०—१३ ॥

गोमूत्रेत्यादि।—पूर्वयोगापेक्षया, भृष्टामिति विशेषः। कोष्णजलानुपानमिति पाठपक्षे क्रियाविशेषणम्। त्रिफलेत्यादौ।—गोमूत्रं प्रक्षेप्यम्। सरलेत्यादौ। सरलं सरलकाष्ठं, लेपोऽयं योगः। भृष्ट इत्यादियोगो भक्षणविधया। शम्बूकभाण्ड इति। शम्बूकरूपभाण्डे, शम्बूकभाण्डञ्च सद्यस्कं ग्राह्यं, न तु पुराणमित्याहुः। घृतात् पादिकञ्च सैन्धवमिति च वदन्ति। लेपविधया योज्यमेतत्। ऐन्द्री गोरक्षकर्कटी। रुद्रजटा रुजड़ इति ख्याता। आदौ रुद्रजटामूल-

बद्धा वृद्धिः शमं याति चिरजापि न संशयः ॥ १९ ॥
निष्पिष्टमारनालेन रूपिकामूलवल्कलम्।
लेपो वृद्ध्यामयं हन्ति बद्धमूलमपि दृढम् ॥ २० ॥
वचासर्षपकल्केन प्रलेपो वृद्धिनाशनः ॥ २१ ॥
लज्जागृध्रमलाभ्याञ्च लेपो वृद्धिहरः परः ॥ २२ ॥
मूलं बिल्वकपित्थयोररलुकस्याग्नेर्बृहत्योर्द्वयोः
श्यामापूतिकरञ्जशिग्रुकतरोर्विश्वौषधारुष्करम्।
कृष्णाग्रन्थिकचव्यपञ्चलवणक्षाराजमोदान्वितम्
पीतं काञ्जिककोष्णतोयमथितं चूर्णीकृतं ब्रध्नजित् ॥ २३ ॥
अवीक्षीरेण गोधूमकल्कं कुन्दुरुकस्य वा।
प्रलेपनं सुखोष्णं स्याद्ब्रध्नशूलहरं परम् ॥ २४ ॥
मृतमात्रे तु वै काके विशस्ते सम्प्रवेशयेत्।
ब्रध्नं मुहूर्त्तं मेधावी तत्क्षणादरुजं भवेत् ॥ २५ ॥

कल्केन लिप्ता तदनु करटवी कटा इति ख्याता नकुलाकारा प्रायशो वृक्षोपरि तिष्ठति, तस्या अङ्कचर्मणा क्रोड़चर्मणा बद्धा वृद्धिरित्यर्थः। रूपिका अर्कपर्णी ॥ १४—२१ ॥

लज्जेत्यादौ।—लज्जा वराहक्रान्ता, गृध्रपक्षिणो मलं विट् ॥ २२ ॥

सम्प्रति ब्रध्नचिकित्सामाह। ब्रध्नलक्षणञ्च यद्यपि रुग्विनिश्चये नास्ति तथापि तत्रान्तरादनुसर्त्तव्यम्; यथा, "अत्यभिष्यन्दिगुर्वन्नसेवनान्निचयं गतः। करोति ग्रन्थिवच्छोथं दोषो वङ्क्षणसन्धिषु। ज्वरशूलाङ्गदाहाढ्यं तं ब्रध्नमिति निर्दिशेत्" इति। ब्रध्नस्तु लोके भांडुसीति नाम्ना ख्यातः। मूलमित्यादि।—वाग्भटस्य। मूलमिति षष्ठ्यन्तैः सर्वैर्योज्यम्। अरलुकः श्योनाकः, अग्निश्चित्रकः, श्यामा वृद्धदारकः, पूतिकरञ्जो लाटाकरञ्जः, काञ्जिककोष्णतोयमथितानामन्यतमेन पानं प्रकृत्याद्यपेक्षया ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

अवीक्षीरेणेत्यादि।—वाग्भटस्य। अवीक्षीरेण गोधूमकुन्दुरुणी पिष्टा लेपः कार्य्यः, एक एवायं योगः। वाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया। अतएव वाग्भटे वाशब्दस्थाने चकारः पठ्यते। अपरे तु योगद्वयमाहुः। कुन्दुरु स्वनामख्यातम्। मृत-

अजाजी हवुषा कुष्ठं गोधूमं वदराणि च।
काञ्जिकेन समं पिष्ट्वा कुर्य्याद्व्रध्नप्रलेपनम् ॥ २६ ॥

वृहत्सैन्धवाद्यं तैलम्—

सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वां निचुलं वचाम्।
ह्रीवेरं मधुकं भार्गीं देवदारु सनागरम् ॥
कट्फलं पौष्करं मेदां चविकां चित्रकं शटीम्।
विड़ङ्गातिविषे श्यामां रेणुकां नीलिनीं स्थिराम् ॥
विल्वाजमोदे कृष्णाञ्च दन्तीरास्ने प्रपिष्य च।
साध्यमेरण्डजं तैलं तैलं वा कफवातनुत् ॥
व्रध्नोदावर्त्तगुल्मार्शः-प्लीहमेहाढ्यमारुतान्।
आनाहमश्मरीञ्चैव हन्यात् तद सनात् ॥ २७ ॥

शतपुष्पाद्यं घृतम्—

शतपुष्पामृतादारु चन्दनं रजनीद्वयम्।
जीरके द्वे वचानाग-त्रिफलागुग्गुलुत्वचः ॥
मांसीं कुष्ठं पत्रकैलारास्नाशृङ्गीः सचित्रकाः।
क्रिमिघ्नमश्वगन्धञ्च शैलेयं कटुरोहिणीम् ॥
सैन्धवं तगरं पिष्ट्वा कुटजातिविषे समे।
एतैश्च कार्षिकैः कल्कैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
वृषमुण्डितिकैरण्ड-निम्बपत्रभवं रसम्।
कण्टकार्य्यास्तथा क्षीरं प्रस्थं प्रस्थं विनिक्षिपेत् ॥
सिद्धमेतद्घृतं पीतमन्त्रवृद्धिमपोहति।
वातवृद्धिं पित्तवृद्धिं मेदोवृद्धिञ्च दारुणाम् ॥

मात्र इत्यपि वाग्भटस्य। मृतमात्र इति सद्योमारिते। विशस्त इति पाटिते। काकस्य क्रोड़ं पाटयित्वा तत्र कीर्ण्णे व्रध्नं प्रवेशनीयं ततो बन्धः कार्य्यः ॥२४—२६॥

सैन्धवाद्यतैले।—निचुलो वेतसः, श्यामा त्रिवृतेति वैद्यप्रसारकसंवादात्।

मूत्रवृद्धिं श्लीपदं वा यकृत् प्लीहानमेव च।
शतपुष्पाघृतं रोगान् हन्यादेव न संशयः॥ २८॥
घृतं सौरेश्वरं योज्यं ब्रध्नवृद्धिनिवृत्तये॥ २९॥

इति वृद्धिब्रध्न-चिकित्सा॥

अथ गलगण्डगण्डमालापचीग्रन्थ्यर्बुदचिकित्सा।

यवमुद्गपटोलानि कटु रूक्षञ्च भोजनम्।
छर्दिं सरक्तमुक्तिञ्च गलगण्डे प्रयोजयेत्॥ १॥
तण्डुलोदकपिष्टेन मूलेन परिलेपितः।
हस्तिकर्णपलाशस्य गलगण्डः प्रशाम्यति॥ २॥
सर्षपान् शिग्रुबीजानि शणबीजातसौयवान्।
मूलकस्य च बीजानि तक्रेणाम्लेन पेषयेत्॥
गण्डानि ग्रन्थयश्चापि गलगण्डाः सुदारुणाः।
प्रलेपात् तेन शाम्यन्ति विलयं यान्ति चाचिरात्॥ ३॥
जीर्णकर्कारुकरसो विड़सैन्धवसंयुतः।
नस्येन हन्ति तरुणं गलगण्डं न संशयः॥ ४॥
जलकुम्भीकजं भस्म पक्वं गोमूत्रगालितम्।

नीलिनी नीलवृक्षा। चतुर्गुणजलेन पाकः। तैलं वेति तिलतैलं वा। सौरेश्वरघृतं वक्ष्यमाणम्॥ २०—२९॥

इति वृद्धिब्रध्नाधिकारविवृतिः।

उक्तमङ्गत्यैव गलगण्डादयोऽभिधीयन्ते। तण्डुलोदकेत्यादि। हस्तिकर्णपलाशस्य मूलेनेत्यन्वयः। सर्वेऽपि गलगण्डाः वातकफमेदोभिरारभ्यन्ते, न तु पित्तेन व्याधिस्वभावात्। अतो गलगण्डोक्तलेपाः कोष्णा एव देया इत्याहुः। जीर्णक-

पिबेत् कोद्रवभक्ताशी गलगण्डप्रशान्तये ॥ ५ ॥
सूर्य्यावर्त्तरसोनाभ्यां गलगण्डोपनाहने।
स्फोटास्रावैः शमं याति गलगण्डो न संशयः ॥ ६ ॥
तिक्तालाबुफले पक्वे सप्ताहमुषितं जलम्।
मद्यं वा गलगण्डघ्नं पानात् पथ्यानुसेविनः॥ ७ ॥
कट्फलचूर्णान्तर्गलघर्षी गलगण्डमपहरति।
घृतमिश्रं पीतमिव श्वेतगिरिकर्णिकामूलम् ॥ ८ ॥
महिषीमूत्रविमिश्रं लौहमलं संस्थितं घटे मासम्।
अन्तर्धूमविदग्धं लिह्यान्मधुनाथ गलगण्डे ॥ ९ ॥
जिह्वायाः पार्श्वतोऽधस्ताच्छिरा द्वादश कीर्त्तिताः।
तासां स्थूलशिरे कृष्णे छिन्द्याद् द्वे च शनैः शनैः॥
वड़िशेनैव संगृह्य कुशपत्रेण बुद्धिमान्।
स्रुते रक्ते व्रणे तस्मिन् दद्यात् सगुड़मार्द्रकम्।
भोजनञ्चानभिष्यन्दि यूषः कौलत्थ इष्यते ॥ १० ॥
कर्णयुग्मबहिःसन्धिमध्याभ्यासे स्थितञ्च यत्।
उपर्य्युपरि तच्छिन्द्याद् गलगण्डे शिरात्रयम् ॥ ११ ॥

ऊरुः परिणततिक्तालाबुः, अन्ये तु कुष्माण्डभेद इत्याहुः, व्यवहारस्तु पूर्वेणैव। तरुणमित्यचिरजातम्। जलकुम्भी पाङ्गा, तस्या भस्म पानीयक्षारविधिना गोमूत्रेण विपाच्य परिस्राव्य च पिबेत्। उपनाहनमुष्णबहललेपः। स्फोटास्रावैरुष्णोपनाहकृतैः। श्वेतेति।—श्वेतगिरिकर्णिका श्वेतापराजिता ॥ १—८ ॥

महिषीत्यादौ।—पुराणलौहमलं महिषीमूत्रे मासं स्थापयित्वा अन्तर्धूमं दग्ध्वा मधुना लिह्यादित्यर्थः। जिह्वाया इत्यादौ।—कृष्णे स्थूलशिरे वड़िशेन शनैः शनैः संगृह्य कुशपत्रेण शस्त्रविशेषेण छिन्द्यादित्यन्वयः। तस्मिन् व्रणे स्रुतरक्ते सति सगुडमार्द्रकमद्याद्भक्षयेत्। अन्ये तु दद्यादिति पठन्ति, तन्मते भक्षणार्थमिति शेषः। कर्णयुग्मबहिःसन्धिमध्याभ्यास इति।—कर्णयोः पृष्ठसमीपे उपर्य्युपरिस्थितमित्यन्वयः ॥ ९—११ ॥

तुम्बीतैलम्—

विड़ङ्गक्षारसिन्धूग्रा रास्नाग्निव्योषदारुभिः ।
कटुतुम्बीफलरसे कटुतैलं विपाचितम् ॥
चिरोत्थमपि नस्येन गलगण्डं विनाशयेत् ॥ १२ ॥

अमृताद्यं तैलम्—

तैलं पिबेच्चामृतवल्लिनिम्ब-हंसाह्वयावृक्षकपिप्पलीभिः ।
सिद्धं बलाभ्याञ्च सदेवदारु हिताय नित्यं गलगण्डरोगी ॥१३॥

माक्षिकाढ्यः सकृत् पीतः क्वाथो वरुणमूलजः ।
गण्डमालां हरत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥
पिष्ट्वा ज्येष्ठाम्बुना पेयाः काञ्चनालत्वचः शुभाः ।
विश्वभेषजसंयुक्ता गण्डमालाहराः पराः ॥
आरग्वधशिफां क्षिप्रं पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।
सम्यङ्नस्यप्रलेपाभ्यां गण्डमालां समुद्धरेत् ॥
गण्डमालामयार्त्तानां नस्यकर्मणि योजयेत् ।
निर्गुण्ड्याश्च शिफां सम्यग्वारिणा परिपेषिताम् ॥ १४ ॥
कोषातकीनां स्वरसेन नस्यं तुम्ब्यास्तु वा पिप्पलिसंयुतेन ।

तुम्बीतैले ।—उग्रा वचा । कटुतुम्बीफलरस इति परिणततिक्ततुम्बीफलस्य चतुर्गुणे स्वरसे इत्यर्थः । उक्तं हि वाग्भटे "रूढ़ायास्तिक्ततुम्ब्याश्च रसे तैलाच्चतुर्गुणे" इति । तैलमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । अमृतवल्ली गुडूची, वृक्षकः कुटजः ; हंसाह्वया हंसपादी ; यदाह वाग्भटः "गुडूचीनिम्बकुटजहंसपादीबलाद्वयैः । साधितं पाययेत्तैलं सकृष्णादेवदारुभिः" इति । अन्ये तु हिंसाह्वयेति पठित्वा कालाकड़ं व्याख्यानयन्ति । अमृतवल्ल्यादिभिः क्वाथकल्करूपैरिति चन्द्रिका । अन्ये तु एभिः सर्वैः कल्कः जलं चतुर्गुणमित्याहुः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अतःपरं गण्डमालाचिकित्सामाह ।—माक्षिकाढ्य इत्यादि । सकृदित्येकवारं पीतः स्तुतिवादोऽयम् । ज्येष्ठाम्बु तण्डुलोदकम् । काञ्चनालः काञ्चनः । आरग्वधस्य शिफा मूलम् । कोषातकीत्यादि चत्वारो योगाः । पिप्पलीसंयुतेनेति पदं ।

तैलेन वारिष्टभवेन कुर्याद्वचीपकुल्थे सह माक्षिकेण ॥ १५ ॥
ऐन्द्रया वा गिरिकर्ण्या वा मूलं गोमूत्रयोगतः।
गण्डमालां हरेत् पीतं चिरकालोत्थितामपि ॥ १६ ॥
अलम्बुपादलोङ्गूतात् स्वरसार्द्धे पले पिबेत्।
अपच्या गण्डमालाया: कामलायाश्च नाशनः ॥ १७ ॥
गलगण्डं गण्डमालां कुरण्डांश्च विनाशयेत्।
पिष्टं ज्येष्ठाम्बुना मूलं लेपाद् ब्राह्मणयष्टिजम् ॥ १८ ॥

कुच्कुन्दरीतैलम्—

अभ्यङ्गान्नाशयेन्नृणां गण्डमालां सुदारुणाम्।
कुच्कुन्दर्य्या विपक्वन्तु क्षणात् तैलवरं ध्रुवम् ॥ १९ ॥

शाखोटकविम्बाद्ये तैले—

गण्डमालापहं तैलं निम्बं शाखोटकत्वचा।
विम्बाग्नमारनिर्गुण्डी-साधितञ्चापि लाक्षणम् ॥ २० ॥

निर्गुण्डीतैलम्—

निर्गुण्डीस्वरसेनाथ लाङ्गलीमूलकल्कितम्।
तैलं नस्यान्निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ २१ ॥

कीपातकीनां स्वरसेनेत्यनेनापि सम्बध्यते। कीपातकी घोषकः, तस्याः फलस्य स्वरसः; एवं तिक्तकुम्भाया अपि। अरिष्टभवेन निम्बफलजेन तैलेन तृतीयो योगः। अरिष्टभवस्येति पाठान्तरे अरिष्टफलस्येत्यर्थः। वचीपकुल्थ इति।—वचीपकुल्थे मिश्रा मधुना सत्वं विधेयमित्यर्थः। ऐन्द्री गोरक्षककर्कटी; गिरिकर्ण्यां श्वेतापराजिता; अलम्बुषा सुष्ठितिका अलम्बुषी वा। अभ्यङ्गादित्यादौ। कुच्कुन्दरी कुकुया इति ख्याता मूषिकाकृतिः, तस्याः कल्को जलं चतुर्गुणम्। गण्डमालापहमित्यादि।—शाखोटकत्वचा स्वरसकल्करूपया; सर्षपतैलयुक्तं "शाखोटकत्वक्स्वरसेन सिद्धं तैलं हितं नस्यविरेचनेषु" इति। विम्बीत्यादि योगान्तरम्। विम्बी डिम्बिरिति ख्याता, तैलाकुषा इत्यन्ये। अग्निमारः करवीरः। विम्बादीनां मूलस्य कल्को जलं चतुर्गुणमिति गयदासः। निर्गुण्डीत्यादौ।—निर्गुण्डीस्वरसयुतैः ॥ १५—२१ ॥

वनकार्पासिकामूलं तण्डुलैः सह योजितम् ।
पक्त्वा तु पूपिकां खादेदपचीनाशनाय च ॥
शोभाञ्जनं देवदारु काञ्जिकेन तु पेषितम् ।
कोष्णं प्रलेपतो हन्यादपचीमतिदुस्तराम् ॥
सर्षपारिष्टपत्राणि दग्ध्वा भल्लातकैः सह ।
छागमूत्रेण सम्पिष्टमपचीघ्नं प्रलेपनम् ॥ २२ ॥
अश्वत्थकाष्ठं निचुलं गवां दन्तञ्च दाहयेत् ।
वराहमज्जसंयुक्तं भस्म हन्त्यपचीव्रणान् ॥ २३ ॥

पार्ष्णिं प्रति द्वादश चाङ्गुलानि
मित्त्वेन्द्रवस्तिं परिवर्ज्य सम्यक् ।
विदार्य्य मत्स्याण्डनिभानि वैद्यो
निष्कृष्य जालान्यनलं विदध्यात् ॥ २४ ॥

मणिबन्धोपरिष्टाद्वा कुर्य्याद्रेखात्रयं भिषक् ।
अङ्गुल्यान्तरितं सम्यगपचीनां प्रशान्तये ॥ २५ ॥
दण्डोत्पलाभवं मूलं बद्धं पुष्येऽपचीं जयेत् ।
अपामार्गस्य वा च्छिन्द्याज्जिह्वातलगते शिरे ॥ २६ ॥

अपचीचिकित्सामाह वनेत्यादि । त्रयो भागास्तण्डुलानां भेषजस्यैकः । अश्वत्थेत्यादौ वराहमज्जयोगाल्लेपः । पार्ष्णिं प्रतीत्यादि ।—सुश्रुतस्य । पार्ष्णिर्गुल्फस्याधोदेशः, पार्ष्णिमारभ्य ऊर्द्ध्वं द्वादशाङ्गुलानि मित्वा परिमाय इन्द्रवस्तिं द्व्यङ्गुलं परित्यज्य विदार्य्य जालानि मेदोजालानि मत्स्याण्डेन सदृशान्याकृष्याग्निमवचारयेदित्यर्थः । एवमपच्या मूलोच्छेदात् प्रशमः ; यदाह भोजः—"वातपित्तकफा वृद्धा मेदश्चापि समाचितम्" । जङ्घयोः कण्डरां प्राप्य मत्स्याण्डसदृशान् बहून् । कुर्वन्तीत्यादि ॥ २२—२४ ॥

कक्षाकूर्परसन्धिगतापचीषु बाहुगतमेव कर्माह, मणिबन्धेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । मणिबन्धो हस्तबाहुसन्धिः, अत्र मणिबन्धादङ्गुलमेकं द्वयं वा परित्यज्य दाहः कार्य्यः । दण्डोत्पलेत्यादि ।—दण्डोत्पला स्वनामख्याता । अपामार्गस्य वा मूलमिति

व्योषाद्यं तैलम्—

व्योषं विड़ङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च।
तैलमेभिः शृतं नस्यात् कृच्छ्रामप्यपचीं जयेत्॥ २७॥

चन्दनाद्यं तैलम्—

चन्दनं साभया लाक्षा वचा च कटुरोहिणी।
एभिस्तैलं शृतं पीतं समूलामपचीं जयेत्॥ २८॥

गुञ्जाद्यं तैलम्—

गुञ्जाहयारिश्यामार्क-सर्षपैर्मूत्रसाधितम्।
तैलन्तु दशधा पश्चात् कणालवणपञ्चकैः॥
मरिचैश्चूर्णितैर्युक्तं सर्वावस्थागतां जयेत्।
अभ्यङ्गादपचीं नाड़ीं वल्मीकार्शोऽर्बुदव्रणान्॥ २९॥
ग्रन्थिष्वामेषु कुर्वीत भिषक् शोथप्रतिक्रियाम्।
पक्वानापाद्य संशोध्य रोपयेद्व्रणभेषजैः॥ ३०॥

हिंस्रा सरोहिण्यमृता च भार्गी
श्योनाकबिल्वागुरुकृष्णगन्धाः।
गोपित्तपिष्टाः सह तालपर्ण्या
ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः॥ ३१॥

योज्यम्। अपचीप्रदेश एव भेषजबन्धनम्। अत्रैव शस्त्रकर्मान्तरमाह छिन्द्यादि-त्यादि। व्योषमित्यादौ जलं चतुर्गुणम्। चन्दनमित्यादौ।—अभया हरीतकी, न तु अभयमुशीरं, "वचाहरीतकीलाक्षाकटुरोहिणिचन्दनैः। तैलं प्रसाधितं पीतं समूलामपचीं जयेत्" इति वाग्भटसंवादात्॥ २५—२८॥

गुञ्जेत्यादौ।—हयारिः करवीरः तस्य मूलम्। श्यामा वृद्धदारकः। अर्कस्य क्षीरम्। गोमूत्रं चतुर्गुणं दत्त्वा दशधा पाकः। ततः कणापञ्चलवणचूर्णं मरिच-चूर्णं प्रक्षिप्य प्रयोज्यम्। कणालवणपञ्चकमरिचैरित्येकपदम्, "घृततैलवसामज्ज-वेशवारपयो दधि। मांसधावनतोयाभम्" इतिवत्॥ २९॥

ग्रन्थिचिकित्सामाह ग्रन्थिष्वित्यादि। शोथप्रतिक्रियामिति।—व्रणशोथचिकि-

जलायुकाः पित्तकृते क्षिताम्बु
क्षीरोदकाभ्यां परिषेचनञ्च।
काकोलिवर्गस्य तु शीतलाभि
र्विबेत् कषायाणि सगर्करागि ॥ ३२ ॥
दाडिमसैनेक्षुरसेन वापि चर्म पिबेदापि हरीतकीनाम्।
मधूकजम्बूजुनवेतसानां त्वग्भिः प्रदेहानवतारयेच्च ॥ ३३ ॥
क्षतेषु दोषेषु यथानुपूर्व्या ग्रन्थौ भिषक् त्रेषमसुस्थिते च।
स्निग्धे च विस्रापनमेव कुर्य्यादङ्गुष्ठवेणुङ्गटीसुतैश्च ॥ ३४ ।
विकङ्कतारग्वधकाकणन्तीकाकादनीतापसवृक्षमूलैः।
आलेपयेत्तेनमलावुभार्गीकिरञ्जकालामटनैश्च विद्वान् ॥ ३५ ॥
दन्तीचित्रकमूलत्वक् सुवर्चिकापयस्यी गुडः।
भल्लातकास्थि काशीशं लेपो भिन्द्याच्छ्लीपदमपि ॥ ३६ ॥
ग्रन्थ्यर्बुदार्टिजिह्मे पो माहवाह्वकवीटजः ॥ ३७ ॥

क्षितम्, तथा सौवुतविद्रधीग्रहणीदोषार्शोविरेचनालेपकादशविधम्। क्रिमि-ह्याद्रि।—सुश्रुतस्य। क्रिमा काकादना। कृष्णसर्षपा शीभाञ्जनः। सीदिग्-मिटा इत्यत्र सीजीव पिटेति पाठान्तरे सीजी नागवीटकः, किन्तु सीजीपाठो युक्तः चार्यवटसारसमाख्यात् तथा सुश्रुतटीकाकृद्भिर्व्याख्यातत्वाच्च। तापसवृक्षो तापसवृक्षो। जलायुका इत्यादि विद्रधिनिदानं सुश्रुतस्य। काकोलिवर्गस्येति काकोल्यादिगणस्य। दोषेषु दोषेषित्यादि।—वमनादिभिः तथा रक्तमोक्षणेन दोषेषु कफादिदुष्टेषु दुष्टेषु सत्सु। यथानुपूर्व्येति। यो दुष्टो दोषादिक्रम क्षतेष्वर्थः। दृगटीसुतः क्रिमा-पुत्रकः। अत्र छन्दोभङ्गभयं नागदन्तीयम्, अनन्तत्वाच्छन्दोमार्गाणाम्। क्वचित्तु सुश्रुतपुस्तके अङ्कोलीपलवेणुदलैरिति पठ्यते, कैश्चित्तु वेणुदृगटीसुतैरिति। विकङ्कतेत्यादिसटनान्त एकी लेप इति चन्द्रिका। विकङ्कतो यदलसिरिति ख्यातः। काकपक्षी गुञ्जा अस्या मूलम्, काकादनी काकलिन्दुकः, तापसवृक्षः पुत्रजीवकः, कलायु कटुतुम्बी, काला कालाकड़ा सम्भिन्ना वा ॥ ३०—३५ ॥

सुवर्चिकापयसीति सुवर्चिकायोः क्षीरम्। भल्लातकास्थि भल्लातकबीजम्।

सर्जिकामूलकक्षारः शङ्खचूर्णसमन्वितः।
प्रलेपो विहितस्तीक्ष्णो हन्ति ग्रन्थ्यर्बुदादिकान् ॥ ३८ ॥

ग्रन्थीनसंप्रभवानपक्वा-
नुद्धृत्य वाग्निं विदधीत वैद्यः।
क्षारेण चैतान् प्रतिसारयेत्तु
संलिख्य संलिख्य यथोपदेशम् ॥ ३९ ॥

ग्रन्थ्यर्बुदानाञ्च यतोऽविशेषः
प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूष्यैः।
तत्त्रिक्रियेऽस्मिन्नपि गर्बुदानि
विधानविद् ग्रन्थिचिकित्सितेन ॥ ४० ॥

वातार्बुदे चाप्युपनाहनानि
स्निग्धैश्च मांसैरथ वेशवारैः।
स्वेदं विदध्यात् कुशलस्तु नाड्या
मृद्वग्निना रक्तं वसुधो हरेच्च ॥ ४१ ॥

स्वेदोपनाहा मृदवस्तु पथ्याः
पित्तार्बुदे कार्यविरेचनञ्च ॥ ४२ ॥

दाहीनं धातुकाशीशम्। मालवाण्डकोटः मुखागादिभवबटकोट इति ख्यातः। ३५—३८॥

ग्रन्थीनित्यादि।—मृदुतस्य। क्षारेण चैति विकल्पो दोषापेक्षया, तेन वातेन कफकोपेऽग्निः, पित्ते च क्षार इति। प्रतिसारयेदिति प्रलेपयेत्। यथोपदेशमिति यथाशास्त्रम्। एतच्च क्षारं विदधीतेत्यनेनापि सम्बध्यते, तेनाग्निकर्मविधिना प्रतिसारणोक्तविधिना चेत्यर्थः॥ ३९॥

अर्बुदे तन्त्रिचिकित्सितं सोपपत्तिकमतिदिशति ग्रन्थ्यर्बुदानामित्यादि। अधिष्ठानविशेषेऽपि हेतुः, तेन मृदुतोऽल्पेऽपि भवत्यूकः। सुश्रुते पि पृथक् ग्रन्थिकलक्षणमुक्त्वा अर्बुदलक्षणे मांसप्रदेश इत्यादिना पृथगेवोक्तम्, तस्मात् सौक्ष्म्यविशेषे सत्यपि प्रायेणाविशेषादिह ग्रन्थिचिकित्सां वातादिष्वतिदिशत्यर्बुदे। विधानविदिति

विधृष्य चोडुम्बरशाकगोजी-
पत्रैर्भृशं चौद्रयुतैः प्रलिम्पेत्।
अक्षोक्षतैः सर्जरसप्रियङ्गु-
पत्तङ्गलोध्रार्जुनयष्टिकाद्यैः॥ ४३॥
लेपनं गन्धचूर्णेन सह मूलकभस्मना।
कफार्बुदापहं कुर्याद्व्रणन्यासादिषु विशेषतः॥ ४४॥
निम्बपिण्याककुलत्थकल्कै-
र्मौमैः प्रगाढैर्दधिमर्दितैर्वा।
लेपं विदध्यात् क्रिमयो यथात्र
मुञ्चन्त्यपत्यान्यथ मक्षिका वा॥
अल्पावशिष्टं क्रिमिभिः प्रजग्धम्
लिखेत् ततोऽग्निं विदधीत पश्चात्।
यदल्पमूलं त्वपुताच्चमौमैः
संवेष्य पत्रैरथवायसैर्वा॥ ४५॥

दाक्षादिविधिना। मार्द्वीति मार्दवीकं दधिधिना। मौदीपनाद्या मृदव इति मृदुमेदी द्रवमेदः, मृदुमलाएव कार्क्कीत्यादिमृदुव्रणकृत। कार्यविशेषेण लिम्पेत् कार्यस्तु शिरोविरेचनमृदुतासाधनम्। विधृष्येत्यादौ उदुम्बरः पर्व कर्कशपत्रत्वात्। शाकी सरलस्तः कर्कशपत्रः। गोजी दार्विशाकः शार्ङ्गी वा। चौद्रयुतैरिति सर्जरसादिभिः सम्बध्यते। पत्तङ्गं रक्तचन्दनम्। अ क्षोक्षतेन इति पाठे अक्षतं गोतीक्ष्णतम्। यष्टिकाद्यं यष्टिमधु। ४३—४५।

निम्बेत्यादि।—सुश्रुतस्य। निम्बः प्रतीतसिद्धिः। पिण्याककुलत्थकल्कै, क्रिमयो यथात्रेत्यतः परम् उत्पद्यन्त इति शेषः। मुञ्चन्त्यथ मूर्च्छन्तीति पा अथवान्यथ मक्षिका वेत्यतःपरं मुञ्चन्तीति शेषः। एतत्कर्मणः फलमाह, अल्पाव शिष्टमित्यादि सुश्रुतस्य। क्रिमिभिर्भक्षणादल्पावशिष्टम्। लिखेदिति अल्पाव शिष्टं पूतिमांसं शस्त्रेण छिन्द्यात्, अल्पावशिष्टस्य च छेदनेन व्रणस्य महान् क्ले इति तात्पर्यम्। ततोऽग्निं विदधीतेति।—शस्त्रच्छेदनानन्तरमवशिष्टायुदमूलम् सम्यक्छेदाय अग्निं विदधीत तप्तशलाकया दहेत्। अग्निकर्मणि कृतेऽपि यदि

क्षाराग्निशस्त्राण्यवतारयेच्च
मुहुर्मुहुः प्राणमवेक्षमाणः।
यदृच्छया चोपगतानि पाकम्
पाकक्रमेणोपचरेद्यथोक्तम् ॥ ४६ ॥
सशेषदोषाणि हि योऽर्बुदानि
करोति तस्याशु पुनर्भवन्ति।
तस्मादशेषाणि समुद्धरेत्तु
हन्युः सशेषाणि यथा विषाग्नी ॥ ४७ ॥
उपोदिकारसाभ्यक्तास्तत्पत्रपरिवेष्टिताः।
प्रणश्यन्त्यचिरान्नृणां पिड़कार्बुदजातयः ॥ ४८ ॥
उपोदिका काञ्जिकतक्रपिष्टा
तयोपनाहो लवणेन मिश्रः।
दृष्टोऽर्बुदानां प्रशमाय कैश्चिद्
दिने दिने रात्रिषु मर्मजानाम् ॥ ४९ ॥
लेपोऽर्बुदजिद्रम्भामोचकभस्मतुषशङ्खचूर्णकृतः।
शरटरुधिरार्द्रगन्धकयवजविड़ङ्गनागरैर्वाथ ॥ ५० ॥

र्बुदस्य मूलं तिष्ठेत् तदा किं कर्त्तव्यमित्याह यदल्पमूलमित्यादि। अर्बुदस्य यदल्पमूलं तत् वप्रादिलोहान्तानामन्यतमेन रचितैः पत्रैः संवेष्ट्य स्थापयेदिति व्याख्येयम्, न तु क्षाराद्यवचरणापेक्षया वप्रादिपत्रसंवेष्टनस्य पूर्वभावित्वमित्याहुः। वप्रादिपत्रवेष्टनेन च तनुमूलस्यार्बुदस्य सङ्घर्षणात् स्वयमेवोपशमो भविष्यतीति भावः। वप्रु रङ्गः ॥ ४५ ॥

विध्यन्तरमाह क्षाराग्नीत्यादि।—यद्यपि सुश्रुते "सकृदेवोपहरेच्छस्त्रम्" इत्युक्तं तथापि अर्बुदस्य महामूलत्वात् न तत्र क्षारादयः सकृदवचारणीया इत्याह मुहुर्मुहुरिति। प्राणमवेक्षमाण इति यथा न वजहानिः स्यात् तथा कालविप्रकर्षं कृत्वा मुहुर्मुहुः क्षारादीनवचारयेदित्यर्थः। अपक्वस्यार्बुदस्य चिकित्सामभिधाय पक्वस्य चिकित्सामाह, यदृच्छयेति कारणाप्रतिनियमेन अनियतमभिघातादिपाक-

स्नुहीगण्डीरिकास्वेदो नाशयेदर्बुदानि च।
सीसकेनाथ लवणैः पिण्डारकफलेन वा॥ ५१॥
हरिद्रालोध्रपत्तङ्गगृहधूममनःशिलाः।
मधुप्रगाढ़ो लेपोऽयं मेदोऽर्बुदहरः परः॥ ५२॥
एतामेव क्रियां कुर्य्यादशेषां शर्करार्बुदे॥ ५३॥
इति गलगण्ड-गण्डमालापचीग्रन्थ्यर्बुद-चिकित्सा।

अथ श्लीपदचिकित्सा।

लङ्घनालेपनस्वेदरेचनै रक्तमोक्षणैः।
प्रायः श्लेष्महरैरुष्णैः श्लीपदं समुपाचरेत्॥ १॥
धूस्तूरैरण्डनिर्गुण्डीवर्षाभूशिग्रुसर्षपैः।
प्रलेपः श्लीपदं हन्ति चिरोत्थमतिदारुणम्॥ २॥
निष्पिष्टमारनालेन रूपिकामूलवल्कलम्।
प्रलेपात् श्लीपदं हन्ति बद्धमूलमपि दृढ़म्॥ ३॥

कारणं प्राप्येत्यर्थः, यत्तु निदाने "न पाकमायान्ति" इत्युक्तं तत् प्रायिकमिति ज्ञेयम्। पाकक्रमेणेति पाकोक्तपाटनशोधनादिक्रमेण। यथोक्तमित्युपचारक्रिया-विशेषणम्। सुश्रुते तु यथोक्तमित्यत्र विधिज्ञ इति पाठः। पिड़कार्बुदजातय इति पिड़कार्बुदप्रकारा इत्यर्थः। लेप इत्यादौ।—रम्भामोचकः कदलीकाण्डकः, तस्य भस्म क्षार इत्यर्थः। शरटः कृकलासः। यवजो यवक्षारः। स्नुहीत्यादि चत्वारः स्वेदाः। स्नुहीगण्डीरिका स्नुहीकाण्डः। तप्तसीसदण्डेन तथा तप्तसीसकेन तथा तप्तलवणेन तथा पिण्डारकफलमुत्स्विद्य पोट्टलिकां बद्धा स्वेदः कार्य्य इत्यर्थः। हरिद्रेत्यादौ।—पत्तङ्गं रक्तचन्दनम्॥ ४६—५३॥

इति गलगण्डगण्डमालापचीग्रन्थ्यर्बुद-चिकित्सा-विवृतिः।

पूर्वोक्तसङ्गत्यैव श्लीपदचिकित्सितमुच्यते। रूपिका अर्कमूलम्। पिण्डारक-

ङारकतरुसम्भववन्दाकशिफा जयति सर्पिषा पीता।
श्लीपदसुग्रं नियतं वद्धा सूत्रेण जङ्घायाम् ॥ ४ ॥
हितयालेपने नित्यं चित्रको देवदारु वा।
सिद्धार्थशिग्रुकल्को वा सुखोष्णमूत्रपेषितः ॥ ५ ॥
स्नेहस्वेदोपनाहांश्च श्लीपदेऽनिलजे भिषक्।
कृत्वा गुल्फोपरि शिरां विध्येत्तु चतुरङ्गुले ॥ ६ ॥
गुल्फस्याधः शिरां विध्येत् श्लीपदे पित्तसम्भवे।
पित्तघ्नीश्च क्रियां कुर्य्यात् पित्तार्बुदविसर्पवत् ॥ ७ ॥
मञ्जिष्ठां मधुकं रास्नां सहिंस्रां सपुनर्नवाम्।
पिष्टारनालैर्लेपोऽयं पित्तश्लीपदशान्तये ॥ ८ ॥
शिरां सुविदितां विध्येदङ्गुष्ठे श्लेष्मश्लीपदे।
मधुयुक्तानि चाभीक्ष्णं कषायाणि पिबेन्नरः ॥ ९ ॥
पिबेत् सर्षपतैलेन श्लीपदानां निवृत्तये।
पूतीकरञ्जच्छेदजं रसं वापि यथाबलम् ॥ १० ॥
अनेनैव विधानेन पुत्रञ्जीवकजं रसम्।
काञ्जिकेन पिबेच्चूर्णं सूत्रैर्वा हृद्दारुजम् ॥ ११ ॥

नरः खनामख्यातः। यद्वा सूत्रेणेति अत्रापि वन्दाकशिफेति सम्बध्यते। [अयमर्थः वन्दाकशिफा मा ८ इत तो २ पेयम्। अथवा श्लीपदाश्वयजङ्घायां रक्तसूत्रेण बन्धनीया।] हितयेत्यादि।—गोमूत्रपिष्टास्त्रयो लेपा योज्याः। सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः ॥ १—५ ॥

स्नेहेत्यादि।—सुश्रुतस्य। स्नेहस्वेदावित्र शिराव्यधाङ्गभूतौ, न तु स्वतन्त्रतया स्नेहौ देयः सर्वश्लीपदानां कफप्रधानतया विरूक्षणीयत्वात्। अयञ्च गुल्फोपरि शिराव्यधः। रक्तदुष्टौ सत्यामेव कार्यः पराङ्गगे ॥ ६ ॥

पैत्तिकश्लीपदचिकित्सामाह, गुल्फस्याध इत्यादि।—सुश्रुतस्य। पित्तघ्नीश्चेति चकारात् कफघ्नीञ्च क्रियां कुर्य्यादिति शेषम्, श्लीपदानां कफप्रधानत्वात् ॥ ७ ॥

मञ्जिष्ठानित्यादौ।—हिंस्रा कालाकड़ाभेदः। शिरामित्यादि।—सुश्रुतस्य।

रजनीं गुड़संयुक्तां गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
वर्षोत्थं श्लीपदं हन्ति दद्रुकुष्ठं विशेषतः ॥ १२ ॥
गन्धर्वतैलभृष्टां हरीतकीं गोजलेन यः पिबति ।
श्लीपदबन्धनमुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥ १३ ॥
धान्याम्लं तैलसंयुक्तं कफवातविनाशनम् ।
दीपनञ्चामदोषघ्नमेतत् श्लीपदनाशनम् ॥ १४ ॥
गोधावतीमूलयुक्तां खादेन्माषेण्डरीं नरः ।
जयेत् श्लीपदकोपोत्थं ज्वरं सद्यो न संशयः ॥ १५ ॥
श्लीपदघ्नो रसोऽभ्यासाद्गुडूच्यास्तैलसंयुतः ॥ १६ ॥

वृद्धदारकचूर्णम्—

त्रिकटु त्रिफला चव्यं दार्वीवरुणगोक्षुरम् ।
अलम्बुषां गुडूचीञ्च समभागानि चूर्णयेत् ॥
सर्वेषां चूर्णमाहृत्य वृद्धदारस्य तत्समम् ।
काञ्जिकेन च तत् पेयमक्षमात्रं प्रमाणतः ॥
जीर्णे चापरिहारं स्याद्भोजनं सार्वकामिकम् ।
नाशयेत् श्लीपदं स्थौल्यमामवातञ्च दारुणम् ।
कुष्ठगुल्मानिलहरं वातश्लेष्मज्वरापहम् ॥ १७ ॥

सुविदितामिति व्यक्ताम्। अङ्गुष्ठ इति पादाङ्गुष्ठसन्निधौ। क्षिप्रमर्मण उपरि द्व्यङ्गुले शिराव्यधः कार्य्यः, क्षिप्रमर्मव्यधाद्धि मरणं स्यात्। तदुक्तं सुश्रुते "पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म, तत्र विद्धस्याक्षेपके मरणम्" इति। कषायाणीति कफहरारग्वधादिगणमुष्ककादिगणकृतानि। पूतीकरञ्जच्छदजमिति कण्टकीकरञ्जपत्रस्वरसं पलमानं कटुतैलाक्षं प्रक्षिप्य पिबेत्। अनेनैव विधानेनेति कटुतैलप्रक्षेपेणेत्यर्थः। गन्धर्वः एरण्डः। गोजलं गोमूत्रम्। तैलसंयुक्तमित्यत्र कटुतैलम्। गोधावती गोहालियालता एतन्मूलस्यैको भागः, माषफलायस्य तु भागत्रयम् ॥ ८—१५ ॥

गुडूच्या रस इति स्वरसः क्वाथो वा। तैलमत्र कटुतैलम्। त्रिकट्वित्यादौ।—

पिप्पलीत्रिफलादारु-नागरं सपुनर्नवम्।
भागैर्द्विपलिकैरेषां तत्समं हृद्दारुकम्॥
काञ्जिकेन पिबेच्चूर्णं कर्षमात्रं प्रमाणतः।
जीर्णे चापरिहारं स्याद्भोजनं सार्वकामिकम्॥
श्लीपदं वातरोगांश्च हन्यात् प्लीहानमेव च।
अग्निञ्च कुरुते घोरं भस्मकञ्च नियच्छति॥ १८॥

क्षणाद्यमोदकः—

क्षणाचिचकदन्तीनां कर्षमर्द्धपलं पलम्।
विंशतिश्च हरीतक्यो गुड़स्य तु पलद्वयम्।
मधुना मोदकं खादेत् श्लीपदं हन्ति दुस्तरम्॥ १९॥

सौरेश्वरघृतम्—

सुरसो देवकाष्ठञ्च त्रिकटुत्रिफले तथा।
लवणान्यथ सर्वाणि विड़ङ्गान्यथ चित्रकम्॥
चविका पिप्पलीमूलं गुग्गुलुर्हवुषा वचा।
यवाग्रजञ्च पाठा च शल्येला हृद्दारुकम्॥
वाल्कैश्च कार्षिकैरेभिर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
दशमूलीकषायेण धान्ययूषद्रवेण च॥

श्वलगुप्ता सुण्ठिरी। हृद्दारस्य तत्समनिति।—त्रिकटुादिसर्वचूर्णसमं हृद्दारस्य चूर्णमित्यर्थः। सार्वकामिकमिति यथेच्छमित्यर्थः॥ १६। १७॥

पिप्पलीत्यादौ।—अग्निञ्च कुरुत इति विरेकेण पित्तहरणात्। अन्ये तु यस्मादग्निं घोरं कुरुते अतो भस्मकं नियच्छति प्रयच्छतीत्याहुः॥ १८॥

क्षणेत्यादौ।—क्षणादीनां कर्षादिमानं यथाक्रमं ग्रहीयम्। विंशतिश्च हरीतक्य इत्याकृतिमानात्। मध्यम मोदककरणोचितं देयम्॥ १९॥

सौरेश्वरघृते सुरसः पर्णासः हृन्दलिखिततन्मान्तरसंग्रहात् निर्गुण्डी वा। [दशमूलीकषायस्य मिलित्वा प्रस्थम्, जलं चतुर्गुणम्, ग्रीवं प्रस्थमेकम्।] धान्ययूषद्रवः काञ्जिकं न तु धान्याम्लकायः, धान्याम्लेति तन्मान्तरपाठात् व्यवहारा-

दधिमण्डसमायुक्तं प्रस्थं प्रस्थं पृथक् पृथक्।
पक्वं स्नादुघृतं कल्कात् पिबेत् कर्षद्वयं हविः॥
श्लीपदं कफवातोत्थं मांसरक्ताश्रितञ्च यत्।
मेदःश्रितञ्च पित्तोत्थं हन्यादेव न संशयः॥
अपचीं गण्डमालाञ्च अन्त्रवृद्धिं तथार्बुदम्।
नाशयेदग्रहणीदोषं क्षयथु गुदजानि च॥
परमाग्निकरं हृद्यं कोष्ठकृमिविनाशनम्।
घृतं रुं अरं नाम श्लीपदं हन्ति सेवितम्॥
जीवकेन कृतं श्लेष्मद्रोगानीकविनाशनम्॥ २०॥

विड्भ्राद्यतैलम्—

विड्भ्रमरिचार्कीषु नागरे चित्रके तथा।
भद्रदार्वेलकाख्येषु सर्वेषु लवणेषु च।
तैलं पक्वं पिबेदापि श्लीपदानां निवृत्तये॥ २१॥

इति श्लीपद-चिकित्सा॥

भावार्थः। ननु कथीन्द्रवयोः कियन्मानं ग्राह्यमित्याह प्रस्थमित्यादि। सौरेश्वरमिति।—इन्द्राणी निर्गुण्डीपर्य्यायः, तेन सुरेश्वरा निर्गुण्डी, तत्कृतत्वात् सौरेश्वरमिति संज्ञा। जीवकेनेति जीवी बृहस्पतिः, स्वार्थे कः। अन्यद्व्याख्येयम्—"ब्राह्मी दुरालभा कृष्णा तुगा कर्कटकी जया। एषा सुरक्षाणि चूर्णानि यौज्यैर्मधुसर्पिषा। कासश्वासज्वरहरं विशेषात् तमकं जयेत्। निर्मितं जीवकेनेदं बालानाणां सुखावहम्" इति॥ २०॥

विड्भ्राद्यतैले।—भद्रदारु देवदारु, एलकाख्यो द्वीपजः एलवालुक इत्यन्ये, पैटिकेत्यपरे। विड्भ्रादीनां कल्की द्रव्यतुल्यं चतुर्गुणम्॥ २१॥

इति श्लीपदाधिकार-विवृतिः।

अथ विद्रधि-चिकित्सा।

जलौकापातनं शस्त्रं सर्वस्मिन्नेव विद्रधौ।
मृदुर्विरेको लघ्वन्नं स्वेदः पित्तोद्भवं विना ॥ १ ॥
वातघ्नमूलकल्कैस्तु वसातैलघृताप्लुतैः।
सुखोष्णो बहुलो लेपः प्रयोज्यो वातविद्रधौ ॥ २ ॥
स्वेदोपनाहाः कर्त्तव्याः शिग्रुमूलसमन्विताः।
यवगोधूममुद्गैश्च सिद्धपिष्टैः प्रलेपयत्।
विलीयते क्षणेनैवमपक्वश्चैव विद्रधिः ॥ ३ ॥
पुनर्नवादारुविश्व-दशमूलाभयाम्भसा।
गुग्गुलुं रुबुतैलं वा पिबेन्मारुतविद्रधौ ॥ ४ ॥
पैत्तिकं शर्करालाजा-मधुकैः शारिवायुतैः।
प्रदिह्यात् क्षीरपिष्टैर्वा पयस्योशीरचन्दनैः ॥ ५ ॥
पिबेद्वा त्रिफलाक्वाथं त्रिवृत्कल्काक्षसंयुतम्।
पञ्चवल्कलकल्केन घृतमिश्रेण लेपनम् ॥ ६ ॥

प्रागुक्तसम्बन्धादेव विद्रधिरुच्यते। मृदुर्विरेक इति।—अयञ्च मृदुविरेको बहुधा कार्य्यः। गम्भीरधातुगतदोषकृतत्वात् विद्रधिरिति वदन्ति ॥ १ ॥

वातघ्नेत्यादि।—सुश्रुतस्य। वातघ्नमूलं दशमूलम्। वातघ्नस्थाने सुरङ्गीति पाठे सुरङ्गी शोभाञ्जनकः ॥ २ ॥

स्वेदेत्यादौ।—स्वेदो वेशवारादिभिः। यदाह सुश्रुतः—"वेशवारैः सकृशरैः पयोभिः पायसैस्तथा। स्वेदयेच्चापि सततम्" इति। उपनाहोऽपि तत्रैवोक्तः; यथा, "आनूपौदकमांसन्तु काकोल्यादिः सतर्पणः। स्नेहाम्लसिद्धो लवणः प्रयोज्यश्चोपनाहने" इति। सिद्धपिष्टैरिति उत्स्विन्नपिष्टैः ॥ ३ ॥

पुनर्नवेत्यादौ।—अम्भसा क्वाथेन ॥ ४ ॥

पैत्तिकमित्यादि।—सुश्रुतस्य। योगद्वयेऽपि क्षीरं पेषणार्थम्। शारिवा अनन्तमूलम्। पयस्या क्षीरकाकोली। इष्टकेत्यादि।—सुश्रुतस्य। अत्र मुत्र

यष्ट्याह्वशारिवादूर्वानलमूलैः सचन्दनैः ।
क्षीरपिष्टैः प्रलेपस्तु पित्तविद्रधिशान्तये ॥ ७ ॥
इष्टकासिकतालोह-गोशकृत्तुषपांशुभिः ।
मूत्रपिष्टैश्च सततं स्वेदयेत् श्लेष्मविद्रधिम् ॥ ८ ॥
दशमूलीकषायेण सस्नेहेन रसेन वा ।
शोथं व्रणं वा कोष्णेन सशूलं परिषेचयेत् ॥ ९ ॥
त्रिफलाशिग्रुवरुण-दशमूलाम्भसा पिबेत् ।
गुग्गुलुं मूत्रयुक्तं वा विद्रधौ कफसम्भवे ॥ १० ॥
पित्तविद्रधिवत् सर्वां क्रियां निरवशेषतः ।
विद्रध्योः कुशलः कुर्य्याद्रक्तागन्तुनिमित्तयोः ॥ ११ ॥
शोभाञ्जनकनिर्यूहो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ।
अचिराद्विद्रधीन् हन्ति प्रातः प्रातर्निषेवितः ॥ १२ ॥
शिग्रुमूलं जले धौतं दरपिष्टं [illegible]ालयेत् ।
तद्रसं मधुना पीत्वा हन्त्यन्तर्विद्रधिं नरः ॥ १३ ॥
श्वेतवर्षाभुवो मूलं मूलं वरुणकस्य च ।
जलेन क्वथितं पीतमपक्वं विद्रधिं जयेत् ॥ १४ ॥
वरुणादिगणक्वाथमपक्वेऽभ्यन्तरोत्थिते ।
ऊषकादिप्रतीवापं पिबेत् संशमनाय वै ॥ १५ ॥

पिष्टैरिति प्रमादपाठः । किन्तु मूत्रैरुष्णैरित्येव पाठः सुश्रुते पठ्यते । उष्णैश्च, मूत्रैर्द्रवस्वेद इति टीकाकृतां व्याख्या । अन्ये तु लोहं लोहचूर्णम्, गोशकृत् गोमयम्, एभिरिष्टकाचूर्णादिभिर्मूत्रपिष्टैरेरण्डपत्रबद्धैः स्वेद इति व्याख्याय मूत्रपिष्टैरिति पाठमेव स्वीकुर्वन्ति ॥ ५—८ ॥

दशमूलीत्यादौ ।—सस्नेहेनेति पूर्वेण परेण च सम्बध्यते । रसेनेति मांसरसेन ॥ ९ । १० ॥

पित्तेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । विपुलवचनस्यापि सर्वशब्दस्य दृष्टत्वात् पुनर्निरवशेषत इत्युक्तं कृत्स्नत्रेपादिविध्यतिदेशार्थम् शिग्रुमू । लमित्यादौ ।—दरपिष्टमीष-

शमयति पाठामूलं क्षौद्रयुतं तण्डुलाम्बुना पीतम्।
अन्तर्भूतं विद्रधिमुद्धतमाश्वेव मनुजस्य च ॥ १६ ॥
अपक्वे त्वेतदुद्दिष्टं पक्वे तु व्रणवत् क्रिया ॥ १७ ॥
स्रुतेऽप्यूर्द्ध्वमधश्चैव मैरेयाम्लसुरासवैः।
पेयो वरुणकादिस्तु मधुशिग्रुरसोऽथ वा ॥ १८ ॥
प्रियङ्गुधातकीलोध्रं कट्फलं तिनिशत्वचम्।
एतैस्तैलं विपक्तव्यं विद्रधौ रोपणं परम् ॥ १९ ॥

इति विद्रधि-चिकित्सा ॥

अथ व्रणशोथ-चिकित्सा।

आदौ विस्रापनं कुर्य्याद्द्वितीयमवसेचनम्।
तृतीयमुपनाहञ्च चतुर्थीं पाटनक्रियाम् ॥

ण्टिम्। वरुणेत्यादि।—सुश्रुतस्य। वरुणाद्यूषकादिगणौ सौश्रुतौ। स्रुतेऽपी-त्यादि।—सुश्रुतस्य। ऊर्द्ध्वस्रवतामपि कादाचित्की साध्यता चिकित्साभिधाना-दनुमन्तव्या। मधुशिग्रुद्रुम इति रक्तशोभाञ्जनवृक्षस्य मूलम्। मैरेयं मद्यविशेषम्। अम्लं काञ्जिकम् ॥ ११—१८ ॥

प्रियङ्ग्वित्यादि।—सुश्रुतस्य। तिनिशोऽतिमुक्तकः त्वचमिति निर्देशात्त्वच-शब्दोऽकारान्तो नपुंसकलिङ्गोऽप्यस्तीति गम्यते। चन्द्राटे तु तिनिशं धवमिति पाठो दृश्यते। तिनिसैन्धवमिति पाठान्तरे तिनिस्तिनिश एव। प्रियङ्ग्वादिभिः कल्कः, द्रवं जलं चतुर्गुणम्। एतच्च तैलं मज्जभवविद्रधौ सुश्रुते पठ्यते ॥ १९ ॥

इति विद्रधिचिकित्सा-विवृतिः।

विद्रध्युक्तसंवादात् प्रायेण तुल्योपक्रमत्वाच्चानन्तरं व्रणशोथ उच्यते। आदौ विस्रापनमित्यादि।—सुश्रुतस्य। अनेन च वाक्येन चिकित्सितस्थानवक्ष्यमाण-

पञ्चमं शोधनञ्चैव षष्ठं रोपणमिष्यते।
एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमो वैकृतापहः॥ १॥
मातुलुङ्गाग्निमन्थौ च भद्रदारु महौषधम्।
अहिंस्रा चैव रास्ना च प्रलेपो वातशोथहा॥ २॥
कल्कः काञ्जिकसम्पिष्टः स्निग्धः शाखोटकत्वचः।
सुपर्ण इव नागानां वातशोथविनाशनः॥ ३॥
दूर्वा च नलमूलञ्च मधुकं चन्दनं तथा।
शीतलाश्च गणाः सर्वे प्रलेपः पित्तशोथहा॥ ४॥
न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थ-प्लक्षवेतसवल्कलैः।
ससर्पिष्कैः प्रलेपः स्याच्छोथनिर्वापणः स्मृतः।
आगन्तौ शोणितोत्थे च एष एव क्रियाक्रमः॥ ५॥
अजगन्धाश्वगन्धा च काला सरलया सह।
एकेशिकाजशृङ्गी च प्रलेपः श्लेष्मशोथहा॥ ६॥
पुनर्नवादारुशिग्रु-दशमूलमहौषधैः।

यष्ट्युपक्रमाणामन्तर्भावेण सप्तत्वं सुखावबोधार्थं सूत्रस्थाने सुश्रुतेनोच्यते; तेन विस्रापनमिह न केवलमङ्गुष्ठादिमर्दनमात्रं परिभाषितं ग्राह्यम्, किन्तु विस्राप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या बहिःपरिमार्जनरूपे शमने शोथविलयनकरे प्रलेपपरिषेकाभ्यङ्गादावपि वर्त्तते। अवसेचनमपि शोधनरूपेऽन्तपरिमार्जने वमनविरेकरक्तविक्षणादौ वर्त्तते। उपनाहोऽपि स्वेदे पाचनपिण्डे च वर्त्तते। एवमपरेऽप्युपक्रमाः, शेषेषु यथायोगमन्तर्भाव्याः, किंवा यष्ट्युपक्रमेषु प्राधान्यात् सप्त विस्रापनादयः कथ्यन्ते। विस्रापनादयो भाविव्रणविघातप्रयोजकतया व्रणस्येत्युक्तम्॥ १॥

मातुलुङ्गेत्यादि।—सुश्रुतस्य।—मातुलुङ्गस्य मूलम्। अहिंस्रा कुड़करालिः कालाकड़ाभेदः। कल्क इत्यादौ।—स्निग्ध इति घृतेन। शीतलाश्च गणा इति काकोल्याद्युत्पलादिन्यग्रोधाद्याः सौश्रुताः। शोथनिर्वापण इति शोथशमनः। एष एवेति पैत्तिकव्रणशोथविहितः॥ २—५॥

अजगन्धेत्यादौ।—अजगन्धा छागलगन्धेति भानुमती, अन्ये यमानिकामाहुः।

कफवातकृते शोथे लेपः कोष्णो विधीयते ॥ ७ ॥
न रात्रौ लेपनं दद्याद्दत्तञ्च पतितं तथा।
न च पर्य्युषितं शुष्यमाणं नैवावधीरयेत् ॥ ८ ॥
शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रदेहं पीड़नं प्रति।
न चापिमुखमालिम्पेत् तेन दोषः प्रसिच्यते ॥ ९ ॥

काला अहिंसा कालाकड़ाभेदः। सरला सरल एव, एकेशिका त्रिवृदिति भानुमती; अन्ये तु सरला त्रिवृत् एकेशिका पाठेत्याहुः। अजशृङ्गी कर्कटशृङ्गीति भानुमती चन्द्रिका च ॥ ६ ॥ ७ ॥

न रात्रावित्यादि।—न रात्रौ लेपनं दद्यादित्यादिना निषेधमुखेन विध्युपदर्शनं रात्रौ लेपनस्य सर्वथा निषेधार्थं, प्रलेपनिषेधेन प्रदेहादिविधानं रात्रावपि सूच्यते; तेन यः प्रदेहो वातकफविषयः स रात्रावपि देयोऽविरुद्धत्वात्, पाचनलेपस्तु पाचकत्वादेव दातव्यः। तथा पित्तजे वातपित्तजे च शतधौतघृताभ्यङ्गस्तथा क्षीरशीतजलादिसेकश्च निर्वापणतया दीयत एव। तथा व्रणकल्कोऽप्यहोरात्रस्थायिबन्धविहित एव उक्तश्च वैतरणे—"सर्वशस्तु निशां प्राप्य लेपनन्तु निवर्त्तयेत्। क्षीरसर्पिःप्रलेपन्तु हित्वा प्रच्छादनन्तथा" इति। रात्रौ लेपदाने पुनः सुश्रुतेन दोष उक्तः; यथा "न चालेपं रात्रौ प्रयुञ्जीत माभूच्छैत्यपिहितोष्मणस्तदनिर्गमाद्विकारप्रवृद्धिः" इति। रात्रिस्वाभाविकशैत्यात् संवृतरोमकूपत्वाच्च पुनरालेपनेनापि व्रणोष्मा बहिरनिर्गच्छन्नवरुद्धो विवृद्धः सन्नितरां व्रणे व्रणशोथे वा दाहपाकौ कुर्य्यादिति भावः। प्रलेपप्रदेहयोस्तु भेदः सुश्रुतेन प्रदर्शितो यथा "प्रलेपः शीतस्तनुरविशोषी विशोषी च।" विशोषीति पीड़यितव्ये विशोषीत्यर्थः। "प्रदेहस्तूष्णः शीतो वा बहलो बहुरविशोषी च।" बहल इति आर्द्रमहिषचर्मप्रमाणोत्सेधः प्रलेपः। प्रदेहस्तु प्रलेपापेक्षया बहलः। शोथे लेपश्च लोमाभिमुखं देयः। यदाह सुश्रुतः,—"तत्र प्रतिलोममालिम्पेत् न चानुलोमं, प्रतिलोमे हि सम्यगौषधमवतिष्ठते अनुप्रविशति च लोमकूपैः स्वेदवाहिभिः शिरामुखैर्वीर्य्यं प्राप्नोति" इति। प्रतिलोममिति लोमाभिमुखम्। न च नैवेति।—प्रतिषेधद्वयेन अवधीरयेदेवेत्यर्थः। अवधीरणञ्च दूरीकरणम्। तन्त्रान्तरेऽप्युक्तं,—"लेपश्चोद्धृत्य दातव्यो न यावच्छुष्कतां व्रजेत्। गुणवान्न भवेच्छुष्को भूयो दोषं करोति सः" इति ॥ ८ ॥

अस्यैवापवादमाह।—शुष्यमाणमित्यादि। उपेक्षेतेति यावच्छुष्कतां प्रयाति

स्थिरान् मन्दरुजः शोथान् स्नेहैर्वातकफापहैः।
अभ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाद्या ततः शनैः।
विम्लापनार्थं मृद्नीयात् तलेनाङ्गुष्ठकेन वा॥ १०॥
रक्तावसेचनं कुर्य्यादादावेव विचक्षणः।
शोथे महति संरब्धे वेदनावति च व्रणे॥
निवारणाय पाकस्य वेदनोपशमाय च।
अचिरोत्पतिते शोथे कार्य्यं शोणितमोक्षणम्॥ ११॥
यो न याति शमं लेपस्वेदसेकावतर्पणैः।
सोऽपि नाशं व्रजत्याशु शोथः शोणितमोक्षणात्॥ १२॥
एकतश्च क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षणमेकतः।
रक्तं हि व्यम्लतां याति तच्च नास्ति न चास्ति रुक्॥१३॥
स चेदेवमुपक्रान्तः शोथो न प्रशमं व्रजेत्।
तस्योपनाहैः पक्वस्य पाटनं हितमुच्यते॥ १४॥
तैलेन सर्पिषा वापि ताभ्यां वा शक्तुपिण्डिका।

तावत् न दूरीकुर्य्यादित्यर्थः। पीड़नं प्रतीति व्रणपीडनमुद्दिश्य यो लेप इत्यर्थः। व्रणपीड़नलेपन्तु स एव यः शुष्कः सन व्रणमुख पीड़यित्वा पूय स्रावयति। तेनेति मुखेन। दोष इति पूयः॥ ९॥

कठिनशोथे पारिभाषिकविम्लापनमाह। स्थिरानित्यादि।—सुश्रुतस्य। वेणुनाद्या वेणुदण्डेन, तलेन करतलेन। आदावेवेति उत्पन्नमात्रे। सुश्रुतेऽप्युक्तं "अचिरोत्पतिते शोथे कार्य्यं शोणितमोक्षणम्" इति। शोथ इति व्रणपूर्वरूपशोथे। संरब्ध इति शोथे, एतच्च व्रण इत्यनेन योज्यम्। शोथ इत्युक्तापि पुनः संरब्ध इति वचनम् एतादृशसशोथे व्रणे विशेषेण रक्तस्रावविधानार्थं; सुश्रुतेऽप्युक्तं—"सशोथे कठिने चामे सरक्ते वेदनावति। सविषे च विशेषेण व्रणे विस्रावणं हितम्। अन्ये तु पच्यमानावस्थव्रणविषयकं संरब्ध इत्यादिवचनं ज्ञेयमित्याहुः। उपक्रमान्तरापेक्षया रक्तमोक्षणस्य प्रकर्षमाह यो न यातीत्यादि। उपनाहैरिति सोष्णबहलः बन्धलेपैः। पक्वस्य पाटनमिति दारणौषधैः शस्त्रैर्वा॥ १०—१४॥

सुखोष्णा शोथपाकार्थमुपनाह: प्रशस्यते ॥ १५ ॥
सतिला सातसीबीजा दध्यम्ला शक्तुपिण्डिका।
सकिण्वकुष्ठवणा श्रस्ता स्यादुपनाहने ॥ १६ ॥
बालवृद्धासहक्षीणभीरूणां योषितामपि।
मर्मोपरि च जाते तु पक्वे शोथे च दारुणे ॥ १७ ॥
गवां दन्तं जले घृष्टं विन्दुमात्रं प्रलेपनात्।
अत्यर्थकाठिने चापि शोथे पाचनभेदनम् ॥ १८ ॥
वाटुतैलान्वितैर्लेपात् सर्पनिर्मोकभस्मभि:।
क्षय: शाम्यति गण्डस्य प्रकोप: स्फुटति द्रुतम् ॥ १९ ॥
चिरविल्वाग्निकौ दन्तौ चित्रको हयमारक:।
कपोतकङ्कटघ्राणां पुरीषाणि च दारुणम् ॥ २० ॥
क्षारद्रव्याणि वा यानि क्षारो वा दारुण: परः ॥ २१ ॥

तानेवोपनाहानाह तैलेनेत्यादि।—तैलेन वाते, कफे च सर्षपा, पित्ते रक्ते च ताभ्यां वेति तैलसर्षपाभ्यां मिलिताभ्याम्। चतुर्थे वेति दोषभेदेन विकल्पो ज्ञेय इत्याहु: ॥ १५ ॥

सतिलेत्यादौ।—पिण्डं सुरावीजम्। क्षय इत्युपचय:। गण्डस्य व्रणस्य। प्रकोप इति प्रकोपहेतु: पूयरूपो दोष:। चिरविल्वेत्यादि।—सुश्रुतस्य। चिरविल्वो वृहत्करञ्ज:, अग्निको लाङ्गलकी, हयमारक: करवीर:, एषां मूलं वृक्षवागुभटसंवादात्; एते च चिरविल्वादयो व्यस्ता: समस्ता वा योज्या:। एतत् सर्वं दारुणं सुकुमारविषयेत्वौषधम्। असुकुमारविषयमाह क्षारेत्यादि। क्षारसाधनद्रव्याणि मुष्ककपलाशादीनीत्यर्थ:, क्षारो वेति तदद्रव्यकृत:; किन्तु वाग्भटे चरके च क्षाररूपं क्षारद्रव्यरूपञ्च दारुणं सुकुमारविषयत्वेनैवौक्तम् असुकुमारविषयन्तु अस्त्रमेवेति; यथा—"सुपक्वे पिण्डिते शोथे शीर्णनैरुपपीडिते। दारुणं दारणायैव सुकुमारस्य चेष्यते। गुग्गुलुतसिगोदन्तस्वर्णक्षीरीकपोतविट्। क्षारोपघाति क्षाराद्य पक्वशोथप्रभेदना:" इति। तथा चरकेऽपि "उमाद्य गुग्गुलु: सौधं पयो दधिकपीतयो:। विट् पलाशस्य क्षारो हैमक्षीरी सुकूलक:। इत्युक्तो भेषज-

द्रव्याणां पिच्छिलानान्तु त्वक्मूलानि निपीड़नम्।
यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः॥ २२॥
ततः प्रक्षालनं क्वाथः पटोलीनिम्बपत्रजः।
अविशुद्धे विशुद्धे च न्यग्रोधादित्वगुद्भवः॥ २३॥
पक्वमूलहयं वाते न्यग्रोधादिश्च पैत्तिके॥ २४॥
आरग्वधादिको योज्यः कफजे सर्वकर्मसु॥ २५॥

तिलाष्टकः—

तिलकल्कः सलवणो हे हरिद्रे त्रिवृद्वृतम्।
मधूकं निम्बपत्राणि लेपः स्याद्व्रणशोधनः॥ २६॥
निम्बपत्रं तिला दन्ती त्रिवृत् सैन्धवमाक्षिकम्।
दुष्टव्रणप्रशमनो लेपः शोधनकेशरी॥ २७॥
एकं वा शारिवामूलं सर्वव्रणविशोधनम्॥ २८॥
पटोलीतिलयष्ट्याह्वत्रिवृद्दन्तीनिशाद्वयम्।
निम्बपत्राणि चालेपः सपटुर्व्रणशोधनः॥ २९॥
त्रिफला खदिरो दार्वी न्यग्रोधादिवल्कुशाः।
निम्बकोलकपत्राणि कषायः शोधने हितः॥ ३०॥

गणः पक्वशोथप्रभेदनः। सुकुमारस्य क्रूरस्य शस्त्रमु परमुत्पत्ते" इति। अत्र सुकुमारस्येति पूर्वेण सम्बध्यते, क्रूरस्येत्यत्रापि सुकुमारस्य शस्त्रं परं भेदनमिति सम्बन्धः, इति दीपिका च। तस्मात् चारद्वयं चारत्रयं सुकुमारविषयेऽपि द्रष्टव्यम्॥ १६—२१॥

पीड़नद्रव्याण्याह द्रव्याणामित्यादि। पिच्छिलानामिति शेलुशाल्मलीप्रभृतीनाम्, इदञ्च पीड़नं मर्मादिसमीपस्थसूक्ष्मसुखव्रणविषयं द्रष्टव्यम्। उक्तं हि वाग्भटे—"पूयमर्मानुगद्वारान् सौक्ष्म्याद्वान् मर्मगानपि। निःशेषैः पीड़नद्रव्यैः समन्तात् परिपीड़येत्" इति। पटोलीपत्रं पटोलपत्रमेव। अविशुद्ध इति क्षतदः। न्यग्रोधादिगणः सौश्रुतः। सर्वकर्मसु प्रक्षालननिपनादिषु। शारिवामूलमनन्तमूलम्। पटोली पटोलपत्रम्। पटु अत्र सैन्धवलवणम्॥ २२—२९॥

त्रिफलेत्यादौ।—न्यग्रोधादीति—"न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थकदम्बप्लक्षवेतसाः। कर-

अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम्।
कल्कः संरोपणः कार्य्यस्तिलानां मधुकान्वितः॥ ३१॥
निम्बपत्रमधुभ्यान्तु युक्तः संशोधनः स्मृतः॥ ३२॥
पूर्वाभ्यां सर्पिषा वापि युक्तश्चाप्युपरोपणः॥ ३३॥
निम्बपत्रतिलैः कल्को मधुना क्षतशोधनः।
रोपणः सर्पिषा युक्तो यवकल्कोऽप्ययं विधिः॥ ३४॥
निम्बपत्रघृतक्षौद्रदार्वीमधुकसंयुता।
वर्त्तिस्तिलानां कल्को वा शोधयेद्रोपयेद्व्रणान्॥ ३५॥
सप्तदलदुग्धकल्कः शमयति दुष्टव्रणं प्रलेपेन॥ ३६॥
मधुयुक्ता शरपुङ्खा सर्वव्रणरोपणी कथिता॥ ३७॥
मानुषशिरःकपालं तदस्थि वा लेपनं मूत्रेण।
रोपणमिदं क्षतानां योगशतैरप्यसाध्यानाम्॥ ३८॥

वीरार्कपुटजाः कषाया व्रणरोपणा" इत्यनेन शोथहरोपक्रमे चरकोक्तं ग्राह्यम्, अस्योपयोगस्य चरकोक्तत्वात्; किंवा पञ्चवल्कलमेव ग्राह्यम्। निम्बकोलकपत्राणि कोमलनिम्बपत्राणीत्यर्थ इति दीपिका। अन्ये तु कोलको बदरीत्याहुः, युक्तमिदं वाग्भटप्रामाण्यात्। अन्ये तु कुलकपत्राणीति पठित्वा पटोलपत्राणीति व्याचक्षते॥ ३०॥

अपेतेत्यादि।—वाग्भटस्य। मधुकान्वितो यष्टिमधुयुक्तः। अत्र तिलजो मधुसंयुत इति पाठः सुश्रुतबहुपुस्तकेषु दृश्यते, वाग्भटे तु सर्वत्रैव मधुकान्वित इति। उभयमपि प्रमाणं स्मृतिद्वैधवत्॥ ३१॥

निम्बपत्रेत्यादि।—पूर्वोक्तयष्टिमधुयुक्तस्तिलानां कल्क एव निम्बपत्रमधुभ्यां इत्यर्थः। पूर्वाभ्यामिति यष्टीमधुयुक्ततिलकल्क एव निम्बपत्रमधुभ्यां सर्पिषा च रोपणः, अपिशब्दात् शोधनोऽपि भवतीत्यर्थः। उक्तं तिलकल्कविधिं यवस्यातिदिशति यव ऽप्ययं विधिरिति॥ ३२—३४॥

पत्रघृतेत्यादि।—एभिर्द्रव्यैर्वस्त्रमालिप्य वर्त्तिः कार्य्या; वर्त्तिदानविषयो ते यथा "अन्तःपूयानलमुखान् गम्भीरान् मांससंश्रितान्। शोधनद्रव्य-

व्रणान् विशोधयेद्वर्त्या सूक्ष्मास्यान् सन्धिसंगान्।
अभयात्रिवृतादन्ती-लाङ्गलीमधुसैन्धवैः॥ ३९॥
सुषरीपत्रपत्तूरकर्णमोटकुठारिकाः।
पृथगेते प्रलेपेन गम्भीरव्रणरोपणाः॥ ४०॥
पञ्चवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमायुतैः।
धातकीचूर्णलोध्रैर्वा तथा रोहन्ति ते व्रणाः॥ ४१॥
सदाहा वेदनावन्तो ये व्रणा मारुतोत्तराः।
तेषां तिलानुमांधैव भृष्टान् पयसि निर्वृतान्॥
तैनैव पयसा पिष्ट्वा दद्यादालेपनं भिषक्॥ ४२॥
वाताभिभूतान् सास्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान्।
यवाज्यभूर्जमदन-श्रीवेष्टकसुराह्वयैः॥ ४३॥
श्रीवासगुग्गुल्वगुरु-शालनिर्य्यासधूपिताः।
वाठिनत्वं व्रणा यान्ति नश्यन्त्यास्रववेदनाः॥ ४४॥

कुक्कामिर्वर्त्तिभिः सप्तपापरेत्" इति। तिलानां कल्को वेति लेपविधया। सप्तदलः सप्तपर्णस्य चौरम्। मांसपेशिरःकपालन्तु पुराणं याज्ञमित्याहुः। मूर्वेति गोमूत्रेण॥ ३५—३८॥

व्रणानित्यादि।—वाग्भटस्य। अभयेत्यस्य स्थाने क्षतयेत्येव पाठो वाग्भटपुस्तकेषु दृश्यते। सुषरी कारवेल्लः, पत्तूरः शालिञ्चः, कर्णमोटः सनामख्यातः। कुठारिका कुठारिया, कुठेरक इति पाठे पर्णासः॥ ३९॥ ४०॥

पञ्चवल्कलेत्यादि।—चरकस्य। शुक्तिर्वदरी तस्याश्चक्, शुक्तिचूर्णसमायुतैरिति पञ्चवल्कलचूर्णैरित्यस्य विशेषणम्। उमा अतसी। पयसि निर्वृतानिति क्षीरनिर्वापितान्। वाताभिभूतानित्यादि।—वाग्भटस्य। सास्रावान् अल्पस्रावान्। भूर्जो भूर्जवृक्षः। मदनः सिक्थक इति इन्दटिप्पनी। श्रीवेष्टको नवनीतखोटी। सुराह्वयं देवदारु। श्रीवासेत्यादी।—श्रीवासो नवनीतखोटी, न च पूर्वोक्त-पौनरुक्त्यम्, अस्य वाक्यस्य तन्नामस्मरणत्वात्। इन्दटिप्पनिकावान्तु पौनरुक्त्यं पूर्वोक्तश्रीवेष्टकशब्देन कुन्दुरुरिति व्याख्यातम्। शालनिर्य्यासो धूनकः॥ ४४॥ करः

तिलाः पयः सिता क्षौद्रं तैलं मधुकचन्दनम्।
लेपेन शोथरुग्दाहरक्तं निर्वापयेद्व्रणान् ॥ ४५ ॥
पित्तविद्रधिवीसर्प-शमनं लेपनादिकम्।
अग्निदग्धे व्रणे सम्यक् प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ॥ ४६ ॥
महाराष्ट्रीजटालेपो दग्धः पिष्टावचूर्णनम्।
जीर्णगेहव्रणाच्चूर्णं दग्धव्रणहरं परम् ॥ ४७ ॥

जीरकाद्यं घृतम्—

जीरकाल्कं पक्वं पश्चात् सिक्थकसर्जरसमिश्रितं हरति।
घृतमभ्यङ्गात् पावकदग्धजदुःखं क्षणार्द्धेन ॥ ४८ ॥
अन्तर्दग्धकुठारको दहनजं लेपान्निहन्ति व्रणम्।
अश्वत्थस्य विशुष्कवल्कलकृतं चूर्णं तथा गुण्डनात् ॥ ४९ ॥
अभ्यङ्गान्निहन्ति तैलमखिलं गण्डूपदैः साधितम् ॥ ५० ॥
पिष्टा शाल्मलितूलकैर्जलगता लेपात् तथा बालुका ॥ ५१ ॥

तिला इत्यादौ।—पयःपेषार्थम्, सिता शर्करा, क्षौद्रतैलाभ्यां सम्भाय लेपो देयः ॥ ४५ ॥

इदानीं शारीरव्रणचिकित्सामभिधाय व्रणलक्षणाज्ञात्वादग्निदग्धे व्रणाधिकारे प्रागन्तुव्रणचिकित्साभिधानार्थं प्रकरणमारभ्यते। अथ प्रथमग्निदग्धव्रणचिकित्साह पित्तेत्यादि।—महाराष्ट्रीजटा महाराटीमूलम् अयमेको योगः। पिष्टं पिष्टकल्कः। दग्धपिष्टकचूर्णेनावचूर्णनमिति द्वितीयः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

जीरकेत्यादौ।—जीरकस्य कल्कः, जलं चतुर्गुणमर्थात्, पश्चात् सिद्धे च सिक्थरसयोः क्षेपः ॥ ४८ ॥

अन्तरित्यादौ।—कुठारकः कुठालिया, स च स्थालिमध्ये अन्तर्भूमं दग्धव्यः। दित्यवचूर्णनात्। गण्डूपदैः किचुलुकैः कल्कः, जलं चतुर्गुणमनुक्तत्वादिति। जलं विना चटचटावधिः पाके इत्यन्ये। शाल्मलीतूलकैरिति सहार्थे ४९—५१ ॥

सद्यःक्षतव्रणं वैद्यः सशूलं परिषेचयेत् ।
यष्टीमधुकयुक्तेन किञ्चिदुष्णेन सर्पिषा ॥ ५२ ॥
वृध्वागन्तुव्रणं वैद्यो घृतक्षौद्रसमायुतम् ।
शीतां क्रियां प्रयुञ्जीत पित्तरक्तोपनाशिनीम् ॥ ५३ ॥
कान्तक्रामुकमेकं सुश्लक्ष्णं गव्यसर्पिषा पिष्टम् ।
शमयति लेपान्नियतं व्रणमागन्तुजं न सन्देहः ॥ ५४ ॥
अपामार्गस्य संसिक्तं पत्रोत्थेन रसेन वा ।
सद्योव्रणेषु रक्तन्तु प्रवृत्तं परितिष्ठति ॥ ५५ ॥
कर्पूरपूरितं वक्त्रं सघृतं सम्प्ररोहति ।
सद्यःशस्त्रक्षतं पुंसां व्यथापाकविवर्जितम् ॥ ५६ ॥
शरपुङ्खा काकजङ्घा प्रथमं महिषीसुतात् ।
मलं लज्जा च सद्यस्कव्रणघ्नं पृथगेव तु ॥ ५७ ॥
गुनो जिह्वालतचूर्णः सद्यःक्षतविरोहणः ॥ ५८ ॥

इदानीं सद्य इत्यादिना सद्योव्रणचिकित्सामाह । सद्य इति सद्याहाश्वन्तरे। यष्टीमधुकयुक्तेनेति यष्टीमधुकं कल्कीकृत्य चतुर्गुणजलेन यथाविधि घृतं साधनीयम्। यदि पुनस्त्वरया यथाविधि घृतसिद्धं पक्कु न शक्यते तदा घृत पल २, जल पल ४, यष्टीमधु कर्ष २, किञ्चित् पक्कावतार्य्य व्रणं सेचयेदित्याहुः । नातिशीतेनेति कदुष्णेनेत्यर्थः, किञ्चिदुष्णेनेति पाठान्तरम् ॥ ५२ ॥

वृध्वेत्यादि ।—चन्द्राटस्य । वृध्वेत्यत्र वृद्धेति पाठः साधुः । वृद्धौ हि सद्यो व्रणेषु क्षिप्तभिन्नादिषु सन्धानजनकतया प्रधानम्, उक्तं हि "वृद्धः प्रधानं तैरुक्तं गृद्धिर्वणरोपणसन्धिसन्धिष्वेव" इति चन्द्राटादावयमेव पाठो दृश्यते । वृध्वेत्यादिपाठे घृतक्षौद्रसमायुतमित्यनन्तरं क्षतेति शेषः, किंवा प्रयुञ्जीतेति क्रियाविशेषणम् । कान्तेत्यादौ ।—कान्तक्रामुकं मद्रमुस्तकं, घृतमत्र शतधौतमिति सम्प्रदायः एवं वक्ष्यमाणेऽपि ॥ ५३—५५ ॥ भिषक् ।

कर्पूरेत्यादि ।—सघृतं यथा स्यात् तथा कर्पूरपूरितं, तेन कर्पूरचूर्णेनेत्यनन्तरमिश्रेण खड्गादिक्षतं प्रपूर्य्य वक्त्रोवादिरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

शरपुङ्खेत्यादि ।—महिषीसुतस्य मलं महिषीसुतमलम् । घृतक्षौद्रयुतैः । कर-

चक्रतैलं क्षते विद्धे रोपणं परमं मतम् ॥ ५८ ॥
यवक्षारं भक्षयित्वा पिण्डं दद्याद्व्रणोपरि ।
शृगालकोलिमूलेन नष्टशल्यं विनिःसरेत् ॥ ६० ॥
लाङ्गलीमूललेपाद्वा गवाक्षीमूलतस्त्वचा ॥ ६१ ॥
क्षतोष्मणो निग्रहार्थं तत्कालं विद्रुतस्य च ।
कषायशीतमधुरस्निग्धलेपादयो हिताः ॥ ६२ ॥
आमाशयस्थे रुधिरे वमनं पथ्यमुच्यते ।
पक्वाशयस्थे देयञ्च विरेचनमसंशयम् ॥ ६३ ॥
क्वाथो वंशत्वगैरण्ड-खदंष्ट्राश्मभिदाकृतः :
सहिङ्गुसैन्धवः पीतः कोष्ठस्थं स्रावयेदसृक् ॥ ६४ ॥

वारपयोदधि। मांसधावनतोयाभमितिवत् अयं प्रयोगः समर्थनीयः। अभिनवजातमक्षिकीशावकस्य प्रथम मलमित्यर्थः। लज्जा लाजालु आक्षीमत्संज्ञकमिति तदुत्कलिकायां दर्शनात्. अन्ये तु वराहक्रान्तामाहुः। गृध्र इति कुक्कुरस्य मन्वन्तरसंवादात्, सर्वाङ्गकृष्णकुक्कुरीजिह्वेत्यन्ये। चक्रतैलं तत्कालचक्रीद्रुतमक्षतसर्षपतैलम्। अन्ये तु चक्रकाष्ठीद्भवतैलमाहुः ॥ ५७—५९ ॥

अन्तःशल्यचिकित्सामाह यवक्षारमित्यादिना तद्येत्यनेन। यवक्षार कर्ष १, उष्णजल पल २ आलोड्य पीत्वा नष्टशल्यव्रणोपरि शृगालकोलिमूलं पिष्ट्वा पिण्डो देयः। शृगालकोली शियाकुल इति ख्यातः वदरीभेदः। एवं लाङ्गलियामूलगोरक्षकर्कटीमूलाभ्यामपि ॥ ६० ॥ ६१ ॥

तेत्यादि।—वाग्भटस्य। कषाय इति रसः। आमाशयस्थ इति सुश्रुतस्य। आ...शयस्थमपक्वाशयस्थम्। अत पक्वाशयस्थं रक्तं विरेचनेन सुखेन निहर्तुं शक्यत इत्यभिप्रायेण विरेचनविधानं, न तु पित्तस्थानीकतया, पक्वाशयस्य वातस्थानत्वात्। अन्ये तु पक्वशब्देन पाक उच्यते, तेन पक्वाशयस्थ द्रव्यत्रपच्यमानाशयस्थ इत्यर्थः; तत्रैव हि पित्तस्थानत्वेन विरेचनमौपयिकमिति व्याचक्षते ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

यवकोलकुलत्थानां निःस्नेहेन रसेन च ।
भुञ्जीतान्नं यवागूं वा पिबेत् सैन्धवसंयुताम् ॥ ६५ ॥
अत्यर्थमसं स्रवति प्रायशो यत्र विच्छिदे ।
ततो रक्तक्षयाद्वायो कुपितेऽतिरुजाकरे ॥
स्नेहपानं परोपेक्षं स्नेहस्नेपोपनाहनम् ।
स्नेहवस्तिञ्च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधिताम् ॥ ६६ ॥
इति मासाहिकः प्रोक्तः सद्योव्रणचिकित्सितो विधिः ।
नमाहात् परतः कुर्याच्छारोव्रणवत् क्रियाम् ॥ ६७ ॥
करञ्जारिष्टनिर्गुण्डीरसो हन्याद्व्रणक्रिमीन् ।
कलायविदलीपत्रकोशाम्बास्थि च पूरणात् ।
सुरसादिरसैः सेको लेपनं स्वरसेन वा ॥ ६८ ॥
निम्बमम्बाकजात्यर्कनक्तमालपटोलकाः ।
क्रिमिघ्ना मूत्रसंयुक्ताः सेकालेपनधावनैः ॥ ६९ ॥
प्रच्छाद्य मांसपेश्या वा क्रिमीनपहरेद् व्रणात् ।
लसुनेनाथवा दद्यात्लेपनं क्रिमिनाशनम् ॥ ७० ॥

काथ इत्यादौ वंशलक् वंशलोची । अश्मभित् पाषाणभेदो । छिद्रं मेदस्वत् प्रदेशम्, अयं योगः प्रभावात् रक्तं स्रावयति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

अत्यर्थमित्यादि ।—वाग्भटस्तु । विद्यत इति विविधच्छेदे छिद्रभिन्नादौ, सेकलेपोपनाहनमिति सेकयुक्तं लेपं, सेकयुक्तमुपनाहञ्च, किन्तु वाग्भटे मेदस्वीत्यनाहनमिति पाठः । तत्रासे स्रोदो धात्वर्थः, उक्तं हि सुश्रुते "धात्वर्थदोषस्रवति स्निग्धात्यालेपनानि च" इति । वातघ्नौषध इत्यादौ । मधूलकर्णिकिकामुपमन्यते इतीत्यादि ।—वाग्भटस्य ॥ ६९ ॥ ७० ॥

करञ्जेत्यादौ ।—करञ्जादिपत्रकल्कः । कलायविदली कलायजाता लता । कोशाम्रः कुसुम इति ख्यातः, तस्य कलास्थि, आभ्यां सम्मिलिताभ्यां प्रत्येकं त्रयोदशभागपूरणम् । सुरसादिगणः सौश्रुतः । सुरसेनेति पर्णासेन । निम्बादौ—आम्रः पत्रम्, निम्बादीनान्तु त्वक्, एते च निम्बादयो यथालाभं त्वक्पिटाः सेकादौ

त्रिफलागुग्गुलुः—

ये कोद्रपाकसुतिगन्धवन्तो
व्रणा महान्तः सरुजाः सशोथाः।
प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन
पीतेन शान्तिं त्रिफलारसेन ॥ ७१ ॥

वटिकागुग्गुलुः—

त्रिफलाचूर्णसंयुक्तो गुग्गुलुर्वटकोकृतः।
निर्यन्त्रणो विबन्धघ्नो व्रणशोधनरोपणः॥
अमृतागुग्गुलुः शस्तो हितं तैलञ्च वज्रकम् ॥ ७२ ॥

वटिकागुग्गुलुः—

विड्भृत्रिफलाव्योषचूर्णं गुग्गुलुना समम्।
सर्पिषा वटिकां कृत्वा खादेद्धा हितभोजनः।
दुष्टव्रणापचीमेहकुष्ठनाड्रोव्रणापहः॥ ७३ ॥

अमृतावटिकागुग्गुलुः—

अमृतापटोलमूलत्रिफलात्रिकटुक्रिमिघ्नानाम्।
समभागानां चूर्णं सर्वसमो गुग्गुलोर्भागः॥
प्रतिवासरमेकैकां गुडिकां खादेदक्षपरिमाणाञ्च।
जेतुं व्रणान् वातासृग्गुल्मोदरक्षयव्यपाण्डुरोगांश्च ॥७४॥

प्रयोज्याः। मांसपेशी मांसखण्डः, अवामिषगन्धात् क्रिमय उपर्युपरि सञ्चरन्तीति भावः॥ ६८—७० ॥

बहिःपरिमार्जनमुक्ता अन्तःपरिमार्जनमाह य इत्यादि।—कोष्ठानुरूपोऽत्र गुग्गुलुः प्रशस्यः। त्रिफलाचूर्णसंयुक्त इति त्रिफलाचूर्णेन समेन युक्तो गुग्गुलुः घृतगुग्गुरुपं दत्वा विगल्य चूर्णञ्च प्रक्षिप्य वटकौ कर्त्तव्या एवं सर्वत्र वटकविधाने। अन्यथा आधाराधारनियमः॥ ७१॥ ७२॥

अमृतागुग्गुलुर्वातरक्तोक्तः। वज्रकतैलञ्च कुष्ठे वक्ष्यमाणम्। वटिकागुग्गुलौ

जातिकाद्यं घृतम्—

जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादार्वीनिशाशारिवा-
कञ्जिष्ठाभयसिक्थतुत्थमधुकैर्नक्ताह्वबीजैः समैः ।
सर्पिः सिद्धमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः स्राविणो
गम्भीराः सरुजो व्रणाः सगतिकाः शुष्यन्ति रोहन्ति च ॥७५॥

गौराद्यं घृतम्—

गौरा हरिद्रा मञ्जिष्ठा मांसी मधुकमेव च ।
प्रपौण्डरीकं ह्रीवेरं भद्रमुस्तं सचन्दनम् ॥
जातीनिम्बपटोलञ्च करञ्जं कटुरोहिणीम् ।
मधूच्छिष्टं मधूकञ्च महामेदा तथैव च ।
पञ्चवल्कलतोयेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
एष गौरो महावीर्य्यः सर्वव्रणविशोधनः ।
आगन्तुमहजाश्चैव सुचिरोत्थाश्च ये व्रणाः ।
विषमामपि नाड़ीञ्च शोधयेच्छीघ्रमेव च ॥ ७६ ॥
गौराद्यं जातिकाद्यञ्च तैलमेवं प्रसाध्यते ।
तैलं सूक्ष्मानने दुष्टव्रणे गम्भीर एव च ॥ ७७ ॥

करञ्जाद्यं घृतम्—

नक्तमालस्य पत्राणि तरुणानि फलानि च ।
सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ॥

गुग्गुलुना सममिति विड़ङ्गादिचूर्णसमेन । अमृतावटिकागुग्गुलुः स्पष्टः । जाता-
त्यादि ।—वाग्भटस्य । पत्रं जात्यादीनां त्रयाणां, दार्वी दारुहरिद्रा, निशा
हरिद्रा, अभयमुशीरं, नक्ताह्वबीजं करञ्जबीजं, गतिर्नाडी । गौराद्यघृते गौरा
हरिद्रा प्रियङ्गुर्वा व्यवहारस्तु हरिद्रयैव । हरिद्रा दारुहरिद्रा, जातीनिम्बपटो-
लानां पत्रं करञ्जस्य फलं, मधूकं मधूकपुष्पं मधूकञ्चेत्यस्य स्थाने समधुकमिति
पाठे यष्टीमधुकस्य भागद्वयं द्विःपाठात् । पञ्चवल्कलस्य तोयेन द्वाभ्यां । एष गौर
इति भीमो भीमसेन इतिवत् । गौराद्योऽयं महावीर्य्य इत्यपि पाठः । उक्तघृत-

द्वे हरिद्रे मधूच्छिष्टं मधुकं तिक्तरोहिणी।
मञ्जिष्ठा चन्दनोशीरमुत्पलं शारिवे त्रिवृत्।
एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥
दुष्टव्रणप्रशमनं तथा नाड़ीविशोधनम्।
सद्यश्छिन्नव्रणानाञ्च करञ्जाद्यमिदं शुभम्॥ ७८॥

प्रपौण्डरीकाद्यं घृतम्—

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठामधुकोशीरपद्मकैः।
सहरिद्रैः शृतं सर्पिः सक्षीरं व्रणरोपणम्॥ ७९॥

तिक्तकाद्यं घृतम्—

तिक्तासिक्थनिशायष्टीनक्ताह्वफलपल्लवैः।
पटोलमालतीनिम्बपत्रैर्व्रण्यं घृतं स्मृतम्॥ ८०॥

सिन्दूरहिङ्गुविषकुष्ठरसोनचित्र-
वाणाङ्घ्रिलाङ्गलिककल्कविपक्वतैलम्।
प्रासादमन्त्रयुतफुत्कृतनुन्नफेनो
दुष्टव्रणप्रशमनो विपरीतमल्लः॥
खड्गाभिघातगुरुगण्डमहोपदंश-
नाड़ीव्रणव्रणविचर्च्चिककुष्ठपामाः।
एतान्निहन्ति विपरीतकमल्लनाम
तैलं यथेष्टशयनासनभोजनस्य॥ ८१॥

द्वयविधिना तैलद्वयमपि साध्यमित्याह गौराद्यमित्यादि। तैलविषयमाह तैल-मित्यादि। नक्तमालस्येत्यादौ। पत्राणि तरुणानीत्यन्वयः। सुमना जाती। उत्पलं नीलोत्पलम्। शारिवे अनन्तमूलश्यामलते। प्रपौण्डरीकेत्यादौ चीरमेव चतुर्गुणम्॥ ७३—७९॥

तिक्तेत्यादौ पत्रशब्दस्त्रिभिः सम्बध्यते, जलं चतुर्गुणम्। तैलान्याह सिन्दूरे-त्यादि। चित्रको रक्तचित्रकः, वाणाङ्घ्रिः शरपुङ्खमूलं न तु झिण्टीमूलम्, जलं

अङ्गारकं तैलम्—

कुठारकात् पलशतं क्वाथयेच्चरुसंज्ञके ऽम्भसि ।
तेन पादावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कल्कैः कुठारापामार्गप्रोष्ठिकामञ्चिकायुतैः ।
एतदङ्गारकं तैलं व्रणशोधनरोपणम् ॥
नाड़ीषु परमाभ्यङ्गो निजास्रागन्तुकीषु च ॥ ८२ ॥

प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम्—

प्रपौण्डरीकं मधुकं काकोल्यौ द्वे सचन्दने ।
सिद्धमेतैः समं तैलं तत् परं व्रणरोपणम् ॥ ८३ ॥

दूर्वाद्यं तैलं घृतञ्च—

दूर्वास्वरससिद्धं वा तैलं कम्पिल्लकेन च ।
दार्वीत्वचश्च कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ।
येनैव विधिना तैलं घृतं तेनैव साधयेत् ॥
रक्तपित्तोत्तरं ज्ञात्वा सर्पिरेवावचारयेत् ॥ ८४ ॥

चतुर्गुणम्, तैलञ्च सार्धपलम्; यदुक्तं "सिन्दूरशिग्रुविषकुष्ठरसौनवाषपुष्पारुषानल-पुनर्नवमूलकल्कैः । एतच्चतुर्गुणजले विधिवत् सुसिद्धं सिद्धार्थतैलमिति सिद्धस्थले प्रदिष्टम्" इति । प्रसादमन्त्रो मदेश्वरमन्त्रः नुन्नोऽपसारितः ॐ हां हीं हूं हैं हौं हः शिवाय स्वाहेति पठित्वा फुल्लारिष फेनमालीयम् ॥ ८० । ८१ ॥

कुठारकेत्यादी ।—कुठारकः एतन्नामिया, नल्वची द्वीपः, प्रोष्ठिका अम्बरीमूलः मीठिया नाम्ना ख्याता, विटपौत्यन्ये । मञ्चिका कीटविशेषः प्रसिद्ध एव, पचा त्रियामम्ब इत्यन्ये ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

दूर्वेत्यादि ।—योगद्वयम् । अत्र पूर्वा एव कल्की मीथ्यः । षकारद्वयात् कम्पिल्लकदार्वीत्वची मिलित्वा कल्कः, पाकश्च जलेन चतुष्पाणिसंवादात् । अपरे तु "दूर्वास्वरसंसिद्धं वा तैलं कम्पिल्लकेन वा" इति पठित्वा दूर्वास्वरेण कल्कस्यैव तैलं साध्यम्, कम्पिल्लकेन वा दार्वीकल्केन वा जलेन द्रवेऽपरं तैलद्रव्यमित्याहुः । तैलसाध्यविधिं घृतेऽप्यतिदिशति येनेत्यादि । अयञ्च सर्वतैलविध्यतिदेशः । अन्ये तु दूर्वादितैलविध्यतिदेश इत्याहुः ॥ ८४ ॥

मञ्जिष्ठाद्यं घृतम्—

मञ्जिष्ठां चन्दनं मूर्वां पिप्पलीं सर्पिषि पाचयेत्।
सर्वेषामग्निदग्धानामेतद्रोपणमिष्यते ॥ ८५ ॥

पाटलीतैलम्—

सिद्धं कल्ककषायाभ्यां पाटलाः कटुतैलकम्।
दग्धव्रणरुजास्रावदाहविस्फोटनाशनम् ॥ ८६ ॥

चन्दनाद्यं वसाम्—

चन्दनं वटशुङ्गं च मञ्जिष्ठा मधुकं तथा।
प्रपौण्डरीकं दूर्वा च पक्वं घातकी तथा ॥
एभिस्तैलं विपक्तव्यं सर्पिःक्षीरसमायुतम्।
अग्निदाहव्रणे श्रेष्ठं त्वग्दाहरोपणं परम् ॥ ८७ ॥
मनःशिलासैः मञ्जिष्ठा मलाक्षा रजनाद्वयम्।
प्रलेपः मधुतर्पीदग्ध्वग्निगृहिकरः परः ॥ ८८ ॥
अथोरजः मकाक्षीरं द्विफलाकुसुमानि च।
प्रलेपः कुरुते कार्यं सद्य एव नवत्वचि ॥ ८९ ॥
कालीयकनतास्त्रास्थिरैमकाक्षारमोचसैः।
लेपः मयूरमयरः सवर्णकरणः परः ॥ ९० ॥
चतुष्पदां पि त्वग्रोमसङ्घातास्थिभग्नना।

मञ्जिष्ठाद्यं घृतम्।—पाठ पाचयेत्। चन्दनाद्यं तैलम्—पाठ पाटलाः। दग्धव्रणरुजा पाठ दग्धव्रणरुजा। चन्दनाद्यं वसाम्—पाठ पाचयेत्। एभिस्तैलं सर्पिः क्षीरसमायुतं सिद्धं। ८३–८७।

मञ्जिष्ठाद्यं।—पाठ मञ्जिष्ठाद्यं। चन्दनाद्यं तैलम्—पाठ पाटलाः। पाटलीतैलम्—पाठ पाचयेत्। पाटलीतैलम्—पाठ पाटलाः। ८४–८६।

कालीयकाद्यं।—पाठ कालीयकाद्यं। अग्निदाहव्रणे श्रेष्ठं त्वग्दाहरोपणं परम्। ८७।

श्लक्ष्णा चूर्णिता भूमिर्भवेद्रोमवती पुनः ॥ ८१ ॥
व्रणग्रन्थिं ग्रन्थिवद्य जयेत् धारेण वा भिषक् ॥ ८२ ॥
इति व्रणशोथचिकित्सा ।

अथ नाड़ीव्रण-चिकित्सा ।

नाड़ीनां गतिमन्विष्य शस्त्रेणोपाट्य कर्मयेत् ।
सर्वव्रणक्रमं कुर्य्याच्छोधनं रोपणादिकम् ॥
नाड़ीं वातकृतां साधुपाटितां स्नेहयेद्भिषक् ।
प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्तिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ १ ॥
वैत्तिकीं तिलसन्निष्ठानागदन्तीनिशाह्वयैः ॥ २ ॥

शस्त्रेणेत्यनुषङ्गः, काल्या सहिता, श्लेष्मणः पाठः सुश्रुतसम्मतः । शोधनम् रोपणादिकम् । अनुपद्रवमित्यादि सुश्रुतम् । प्रत्यक्पुष्पीत्यादि ।—सुश्रुतस्तु अन्यत्र नाड्यधिकारे: ॥ ८०—८२ ॥

इति प्रथमोदकीयव्याधिकारविवृतिः ।

प्रथमग्रन्थाभ्यासाद्वीक्षणविधिक्रमाच्च नाड्यादित्यादि -त्रिविधिम् । व्रणत्रिविधम् । चाटिपाठेनोक्तलक्षणसाधनमर्थकरणार्थं उक्तम् । मृद्वादिपाठ मृदुत्वादिपूर्वकम् । सुश्रुत' वाग्भटे "सुश्रुताद्यानिलाद्यान्" चाटिपाठ साधु नेत्र नेत्र । प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्तिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत्" इति । अतएव वचनात् भैषजगीतादयश्च मैषी मीमांसा । प्रत्यक्पुष्पी प्रागाख्याः उक्त बीजम् । सैवारे त्रिति चारेण इतिमात्रपेटिकया: । एतत्र भैषजगीतादयश्च इति मीमांसा । उक्त पि "उक्तत्वात् स्थूलसूक्ष्मत्वादुक्तत्वात् चटित्वात् प्रकाशात् । किमाद्यानि सप्तकानि त्रिपंचैकानानि पुटित्वम्" इति : ॥ :

वैत्तिकीत्यादि ।—नाड्यो स्थूलमूला दुस्तरा । "पित्तजां त्रिदिनक्रियां नाड्यश्चोत्तिः सर्मः" इत्यायुर्वेदनाड्यश्चोक्तिनाड्यादेरित्यत्र त्रिनाड्यादेरिति क्वचित् पठन्ति, तत्र, त्रिदिनक्रियाश्रवणात् त्रिनिमत्तेन चटित्वात् चमधिकाराद्, किन्तु

श्लैष्मिकीं तिलयष्ट्याह्वनिकुम्भारिष्टसैन्धवैः ॥ ३ ॥
शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्नशोधिताम् ॥ ४ ॥
आरग्वधनिशाकालाचूर्णाज्यक्षौद्रसंयुता।
मूत्रवर्त्तिर्व्रणे योज्या शोधनी गतिनाशिनी ॥ ५ ॥
घोण्टाफलत्व- लवणं सलाक्षं पूगात् फलञ्चालवणञ्च पत्रम्।
स्नुहार्कदुग्धान्वित एष कल्को वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाड़ीम् ॥६॥

मिषोत्येव तत्र पाठ इति योगान्तरमेतत्। तथा वाग्भटेऽपि निशाद्वयैरित्येव पठ्यते। वृन्देऽपि तथा। सुश्रुते तु हरिद्राद्वयव्यतिरेकेणाप्ययं योगः ॥ २ ॥

श्लैष्मिकीमित्यादौ।—निकुम्भो दन्ती, अरिष्टो निम्बः, अत्र यष्ट्याह्वस्थाने सौराष्ट्रीयोगादप्ययं योगः। उक्तं हि वाग्भटे—"श्लैष्मिकीं तिलसौराष्ट्रा-निकुम्भारिष्टसैन्धवैः" इति ॥ ३ ॥

शल्यजामित्यादि।—वाग्भटस्य। छिन्नशोधितामिति आदौ छिन्नामिति पाटितां पश्चात् शल्यं निर्हृत्य शोधितामित्यर्थः। सुश्रुतेऽप्युक्तं—"नाड़ीन्तु शल्यप्रभवां विदार्य्य निर्हृत्य शल्यं प्रविशोध्य मार्गम्। बध्नीद्व्रणं क्षौद्रघृतप्रगाढ़ं दत्त्वा तिलान् शोध्यवरीपयेत्" इति ॥ ४ ॥

आरग्वधेत्यादौ।—आरग्वधस्य पत्रं, काला कालाकड़ामूलं न तु मञ्जिष्ठा अस्यैकस्यैव दुष्टव्रणहन्तृत्वात्। मूत्रवर्त्तिरिति गोमूत्रकृता वर्त्तिः। शोनालुपात्, हल्दि, कालाकड़ामूल एषां प्रत्येकं चूर्णं मा ८, घृत कर्ष १, मधु कर्ष १, गोमूत्र पल १, एतत् सर्वं पक्त्वा मधुसैन्धवयोर्वर्त्तिवद् वर्त्तिः कार्य्येत्याहुः; पाकमन्तरेण वर्त्तिकरणस्याशक्यत्वात्। सूत्रवर्त्तिरिति पाठे एभिर्लिप्ता सूत्रवर्त्तिरित्यर्थः। वृद्धास्तु पूर्वेणैव व्यवहरन्ति ॥ ५ ॥

घोण्टेत्यादि। सुश्रुतस्य। घोण्टा अरण्यबदरं, अस्याः फलं त्वक् च। लवणं सैन्धवम्। लाक्षा प्रसिद्धैव। पूगात् फलमिति शुष्कपूगफलम्। आलवणञ्च पत्रमिति अलवणा ज्योतिष्मती, अस्याः पत्रमालवणम्। वाग्भटेऽप्युक्तं—"घोण्टा-फलत्वग्लवणं सलाक्षं पूगात् फलञ्चालवणञ्च पत्रम्। स्नुहार्कदुग्धान्वित एष कल्को वर्त्तीकृतो ह[illegible]ण नाड़ीम्" इति। अन्ये तु लाक्षां ज्योतिष्मतीपत्रञ्च न पठन्ति, मदनफलञ्च [illegible] यथा,—"घोण्टाफलत्वग्मदनात् फलानि पूगस्य च त्वग्लवणञ्च

वर्तीक्तं मालिकमम्बयुक्तं मार्दीकमुक्तं मधुलीलयं वा ।
दुष्टवले यदिक्षिप्य मेलं तत् मिश्रसारं गतिमाशु कुर्यात् ।७२
आम्रकेसमाम्रकरञ्जदाडिमजम्बीरवर्धमानाम्लकैः ।
यवि. कृता इत्यधिकेन मार्दीं युक्तोरधिष्ठा मद्य चित्रकेण

॥ ८ ॥

मालिकदधिदाडिमवालमिदं करुते चिरविकटाङ्ग ।
भुक्तं कटुलिकामूलचूर्णसहितारुणां मार्दीम् ॥ ८ ॥
लवणदधिभोरुणां गतिमेर्मोचिका च या ।
चारम्बेल सा शिखाम्ल मद्यं च कटाक्षम् ॥ १० ॥
एवमाम्ला गतिमनिष्ठ चारम्बलाम्लमार्दीम् ।
सुधीं निदध्यादुगन्धे पोषाम्ल भाग निर्दिशेत् ॥

मृदुलम् । अम्लवेतसेन सहैव कथनं अम्लीकी कर्मधारयेण व्याख्येयं दर्शनं । यदा तयोः समासः कृत्वा विशेषणं देयं तदा मधुलीलयोर्मार्दीकमेलनमेवात्र कर्तव्यं, नान्यत् ॥ ७१ ॥

वर्तीक्तमित्यादि ।—मृदुलम् । आम्लीकामलिकं मेलने, मालिकस्यैव वा मेलनमेवात्र व्याख्येयं, अन्यथा क्रमो न स्यात् । दुष्टवले मालिकस्य मेलनमेव दुष्टदोषनाशनायादेयमेव ॥ ७२ ॥

आम्रकेसमित्यादि ।—आम्रकेसरः, चूतकेसरः, प्रसिद्धः आम्रकरञ्जः प्रसिद्धः दाडिमः प्रसिद्धः जम्बीरः, वर्धमानः; एतैः मृदुलीकरणेन सह विशिष्टमम्लं देयं तत्र च मद्यं कार्यं कार्यविशेषात् ॥ ७३ ॥

मालिकेत्यादि ।—कीटमक्षणव्याधिविशेषः, प्रसिद्धः अङ्गं शरीरं, तत्प्रतिकूलं मालिकदधिदाडिमवालमिदं निषिद्धं तथा कृतं मालिकेन ॥ ७४ ॥

भृष्टेत्यादि ।—मृदुलम् । हरितः पीतवर्णः, दुर्गन्धः दुष्टगन्धः । चारम्बेलं, केतकीसमानः, एवमादिः । एतत्सर्वत्र सह मृदुलं कृत्वा देयं तत्सह । दुष्टदोषनाशाय एतत्सर्वत्र प्रसङ्गेन मालिकमेव विद्या मृदुलं निर्दिष्टमिति भावः । अ वर्णे वर्णितदोषे सति तत्र मृदुले सति मृदुलेन वा मृदुलीकृते वा मद्ये दुष्टदोषेऽपि मालिकमेव प्रसङ्गेन सर्वत्र योज्यं दुष्टदोषनिघातार्थं विशेषतः

सूत्रस्यान्तं समागीय गाढं बन्धनमाचरेत्।
ततः चारवलं वीक्ष्य सूत्रमन्यत् प्रवेशयेत्॥
चाराक्षं मतिमान् वैद्यो यावद् छिद्यते गतिः।
भगन्दरेऽप्येष विधिः कार्य्यो वैद्येन जानता॥
अर्बुदादिषु चोत्क्षिप्य मूले सूत्रं निधापयेत्।
सूचीभिर्यववक्त्राभिराचितं वा समन्ततः।
मूले सूत्रेण बध्नीयाच्छित्त्वा चोपचरेद्व्रणम्॥ ११॥

समाङ्गगुग्गुलुः—

गुग्गुलुस्त्रिफलाक्ष्योपैः समांशैराज्ययोजितः।
नाड़ीदुष्टव्रणशूलभगन्दरविनाशनः॥ १२॥

सर्जिकाद्यं तैलम्—

सर्जिकासिन्धुदन्त्यग्निरूपिकानलनौलिका।
खरमञ्जरिवीजेषु तैलं गोमूत्रपाचितम्।
दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाड़ीव्रणापहम्॥ १३॥

त्वाच इत्याहुः। चाराक्षमिति सूत्रविशेषणम्। अर्बुदादिषु यत्रविशेषमाह, अर्बुदादिष्वित्यादि। अर्बुदादिकं यदि तनुमूलं भवति तदा सत्क्षिप्यैव मूले सूत्रेण बध्नीयात्। स्थूलमूलेषु तु सूत्रस्थैर्य्यार्थं मूले समन्ततः सूचीभिराचितं यथा स्यात्तथा बध्नीयात्। यववक्त्राभिरिति यववन्मध्यस्थूलवक्त्राभिः, यववत्कालच्च सूचीनां दार्ढ्यार्थम्। छित्त्वा चोपचरेद्व्रणमिति छित्त्वाचीयोक्तविधिनेति शेषः॥ १०। ११॥

गुग्गुलुरित्यादौ। त्रिफलाभ्यीपैरिति विशेषणे तृतीया। त्रिफलादीनान्तु मिलित्वा गुग्गुलुसमतम्, आज्ययोजित इति घृतमिश्रितः, घृतच्च तावद्देयं यावता वटकीभवति॥ १२॥

सर्जिकेत्यादौ।—अग्निशिखकः, रूपिका श्वेतार्कः, नलच्च नलनामख्यातः नीलिका नीलोति प्रसिद्धा नीलवृक्षे ख्याते, खरमञ्जरी अपामार्गः, गोमूत्रं पाकार्थं चतुर्गुणम्; सुश्रुतेऽप्युक्तं "सर्जिकासैन्धवचित्रकेषु निकुम्भनीलीनलरूपिकासु फलेचमार्गभवेषु चैव कुर्य्यात् समूलेषु हिताय तैलम्" इति॥ १३॥

कुम्भीकखर्जूरकपित्थविल्व-वनस्पतीनान्तु शलाटुवर्गैः ।
कृत्वा कषायं विपचेत्तु तैलमावाप्य मुस्तासरलप्रियङ्गु ॥
सौगन्धिकामोचरसाहिपुष्पलोध्राणि दत्त्वा खलु धातकीञ्च ।
एतेन शल्यभप्रया हि नाड़ी रोहेद्व्रणो वै सुखमाशु चैव ॥ १४॥

भल्लातकाद्यं तैलम्—

भल्लातकार्कमरिचैर्लवणोत्तमेन
सिद्धं विड़ङ्गरजनीद्वयचित्रकैश्च ।
स्यान्मार्कवस्य च रसेन निहन्ति तैलम्
नाड़ीं कफानिलकृतामपचीं व्रणांश्च ॥ १५ ॥

निर्गुण्डीतैलम्—

समूलपत्रां निर्गुण्डीं पीड़यित्वा रसेन तु ।
तेन सिद्धं समं तैलं नाड़ीदुष्टव्रणापहम् ॥
हितं पामापचीनान्तु पानाभ्यञ्जनलावणैः ।
विविधेषु च स्फोटेषु तथा सर्वव्रणेषु च ॥ १६ ॥

हंसपादीतैलम्—

हंसपाद्यरिष्टपत्रं जातीपत्रं ततो रसैः
तत्कल्कैश्च पचेत् तैलं नाड़ीव्रणविशोधनम् ॥ १७ ॥

इति नाड़ीव्रणचिकित्सा ॥

कुम्भीकेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । कुम्भीकः कुम्भाडुलता दाड़िमसमानफला स्थूलदली त्यन्ये ; वनस्पतयो वटादयः, एषां शलाटु कोमलफलम्, सौगन्धिका अनन्तमूलम्, मोचरसः शाल्मलीनिर्यासः, अहिपुष्पं नागकेशरम् ॥ १४ ॥

भल्लातकेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । मार्कवो भृङ्गराजस्तस्य स्वरसश्चतुर्गुणः निर्गुण्डीतैले समामिति सहार्थे, तेन निर्गुण्ड्याः स्वरसश्चतुर्गुण एव ग्राह्यः । चक्रे समशब्दं तुल्यार्थमित्याह । अकल्कमिदं तैलम् । हंसपादीतैले हंसपादी स्वनाम-

अथ भगन्दर-चिकित्सा।

गुदस्य श्वयथुं दृष्ट्वा विशोष्य शोधयेत्ततः।
रक्तावसेचनं कुर्य्याद्यथा पाकं न गच्छति ॥ १ ॥
वटपत्रेष्टकाशुण्ठी-गुडूच्यः सपुनर्नवाः।
सुपिष्टाः पिड़कारम्भे लेपः शस्तो भगन्दरे ॥
पिड़कानामपक्वानामपतर्पणपूर्वकम्।
कर्म कुर्य्याद्विरेकान्तं भिन्नानां वक्ष्यते क्रिया ॥ २ ॥
एषणीपाटनक्षार-वह्निदाहादिकं क्रमम्।
विधाय व्रणवत् कार्य्यं यथादोषं यथाक्रमम् ॥ ३ ॥
त्रिवृत्तिला नागदन्ती मञ्जिष्ठा सह सर्पिषा।
उत्सादनं भवेदेतत् सैन्धवक्षौद्रसंयुतम् ॥ ४ ॥

ख्याता, अरिष्टपत्रं निम्बपत्रम्, तत इति तेषामित्यर्थः षष्ठ्यन्तात्तसिति त्रयाणां रसो मिलित्वा तैलाच्चतुर्गुणः ॥ १५—१७ ॥

इति नाड़ीव्रणचिकित्सा-विवृतिः।

नाड़ीव्रणत्वसामान्यात् संख्यासामान्याच्च भगन्दरमाह, गुदस्येत्यादि।—विशोष्येत्युपवासादिना। शोधयेदिति विरेचयेत् न शोणितमोक्षणादिभिः ॥ १ ॥

वटपत्रेत्यादौ। वटस्य कोमलपत्रम्, इष्टका च पानीये चिरसुषिता ग्राह्येति वृद्धव्यवहारः। अपतर्पणपूर्वकं कर्म कुर्य्याद्विरेकान्तमिति अपतर्पणादयो विरेकान्ता एकादशोपक्रमा द्विव्रणीयोक्ताः कर्त्तव्या इत्यर्थः। एषणीत्यादौ।—कार्य्यमित्यत्र चिकित्सितमिति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥

त्रिवृदित्यादि।—सुश्रुतस्य। नागदन्ती स्थूलमूला दन्ती; उत्सादनमिति शोधनम्, न तु निम्नव्रणोत्थापनरूपमुत्सादनमिह व्याख्येयम्, त्रिवृदादीनां तीक्ष्णद्रव्यत्वात् उत्सादनस्य तु मृदुमधुरद्रव्यसम्पाद्यत्वात्; उक्तं हि चरके "लघ्वानि जीवनीयानि बृंहणीयानि यानि च। उत्सादनार्थे निम्नानां व्रणानां तत्र कल्प-

रजनी त्रिफला तुत्थं हितं व्रणविशोधनम् ॥ ६ ॥

स्नुहार्कदुग्धदार्वीभिर्वर्त्तिं कृत्वा विचक्षणः ।
भगन्दरगतिं ज्ञात्वा पूरयेत्तां प्रयत्नतः ।
एषा सर्वशरीरस्थां नाड़ीं हन्यादसंशयम् ॥ ७ ॥

तिलाभयालोध्रमरिष्टपत्रं निशे वचा कुष्ठमगारधूमः ।
भगन्दरे नाड्युपदंशयोश्च दुष्टव्रणे शोधनरोपणोऽयम् ॥ ८ ॥

खरास्रपक्वभूनागचूर्णलेपो भगन्दरम् ।
हन्ति दन्त्यग्न्यतिविषालेपस्तद्वच्छुनोऽस्थि वा ॥
त्रिफलारससंयुक्तं विड़ालास्थिप्रलेपनम् ।
भगन्दरं निहन्त्याशु दुष्टव्रणहरं परम् ॥ ९ ॥

नवकार्षिकगुग्गुलुः—

त्रिफलापुरकृष्णानां त्रिपञ्चैकांशयोजिता ।
गुड़िका शोथगुल्मार्शोभगन्दरवतां हिता ॥ १० ॥

येत्" इति। अन्ये तु संयोगमहिम्ना द्विहृदादीनामप्युत्सादनत्वमिह बोध्य मित्याहुः ॥ ४ ॥

रसाञ्जनमित्यादि।—सुश्रुतस्य। तेजोवती ज्योतिष्मती अन्ये तु चवीत्याहुः शोधनरोपणोऽयं कल्कः। कुष्ठमित्यादि।—सुश्रुतस्य। स्पष्टम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

स्नुहेत्यादि।—स्नुहार्कयोः क्षीरेण दारुहरिद्राचूर्णं पक्वा वर्त्तिः कार्य्येति तिलेत्यादौ कुष्ठस्थाने लोध्रपाठे लोध्रद्वयं शावरपट्टिकाख्यभेदाद्ग्राह्यं अनन्तमूलम्, द्वे ॥ ७ ॥ ८ ॥

खरेत्यादौ।—गर्दभरक्तपक्वगण्डूपदचूर्णलेप इत्यर्थः। दन्तीरसयुग [illegible] अग्निश्चित्रकः। शुनोऽस्थि कुक्कुरस्यास्थीत्यत्र तृतीययोगे त्रिफलाभिः [illegible] देयम्। ज्ञेयः; उक्तं हि "शुनोऽस्थि वा विड़ालास्थि त्रिफलाभ्यामतिशयजनक-

सप्तविंशतिगुग्गुलुः—

त्रिकटुत्रिफलामुस्तविड़ङ्गामृतचित्रकम्।
शट्यं लापिप्पलीमूलं हवुषा सुरदारु च ॥
तम्बुरुः पुष्करं चव्यं विशाला रजनीद्वयम्।
विड़ं सौवर्च्चलं क्षारौ सैन्धवं गजपिप्पली ॥
यावन्त्येतानि चूर्णानि तावद्द्विगुणगुग्गुलुः।
कोलप्रमाणां गुड़िकां भक्षयेन्मधुना सह ॥
कासं श्वासं तथा शोथमर्शांसि च भगन्दरम्।
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च कुक्षिवस्तिगुदे रुजम् ॥
अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च अन्त्रवृद्धिं तथा क्रिमीन्।
चिरज्वरोपसृष्टानां क्षयोपहतचेतसाम् ॥
आनाहञ्च तथोन्मादं कुष्ठानि चोदराणि च।
नाड़ीदुष्टव्रणान् सर्वान् प्रमेहं श्लीपदं तथा।
सप्तविंशतिको ह्येष सर्वरोगनिसूदनः ॥
जम्बूकमांसं भक्षयेत् प्रकारैर्व्यञ्जनादिभिः।
अजीर्णवर्जी मासेन मुच्यते ना भगन्दरात् ॥ ११ ॥
पञ्चतिक्तं घृतं शस्तं पञ्चतिक्तञ्च गुग्गुलुः।
न्यग्रोधादिगणो यस्तु हितः शोधनरोपणः।
तैलं घृतं वा तत्पक्वं भगन्दरविनाशनम् ॥ १२ ॥

नवकार्षिके त्रिपञ्चैकांशयोजिता इति अंश इह कर्षरूपो भागः ; तेन त्रिफलायाः प्रत्येकं कर्षः, गुग्गुलोः पञ्च कर्षाः, कृष्णाया एकः कर्ष इति नवकार्षिकलम् ॥ ९ ॥ १० ॥

त्रिकट्विग्यादौ।—क्षारौ यवक्षारस्वर्जिकाक्षारौ। एतेन गुग्गुलुं विना सप्तविंशतिद्रव्याणीति निश्चलः। ये तु सौवर्चलक्षाराविति पठन्ति, तन्मते गुग्गुलुना सहैव सप्तविंशतिरिति ॥ ११ ॥

विष्यन्दनतैलम्—

चित्रकार्कौ त्रिवृत्पाठे मलपूहयमारकौ ।
सुधां वचां लाङ्गलिकीं हरितालं सुवर्चिकाम् ॥
ज्योतिष्मतीञ्च संहृत्य तैलं धीरो विपाचयेत् ।
एतद्विष्यन्दनं नाम तैलं दद्याद्भगन्दरे ।
शोधनं रोपणञ्चैव सवर्णकरणं तथा ॥ १३ ॥

करवीराद्यं तैलम्—

करवीरनिशादन्तीलाङ्गलीलवणाग्निभिः ।
मातुलुङ्गार्कवत्साह्वैः पचेत्तैलं भगन्दरे ॥ १४ ॥

निशाद्यं तैलम्—

निशार्कक्षीरसिन्ध्वग्निपुराश्वहनवत्सकैः ।
सिद्धमभ्यञ्जने तैलं भगन्दरविनाशनम् ॥ १५ ॥
व्यायामो मैथुनं युद्धं पृष्ठयानं गुरूणि च
संवत्सरं परिहरेदुपरूढव्रणो नरः ॥ १६ ॥

इति भगन्दरचिकित्सा ।

न्यग्रोधादीत्यादि —सुश्रुतस्य । कल्कोऽयम् । तत्पक्वमिति न्यग्रोधादेः कल्काभ्यां पक्वम् ॥ १२ ॥

चित्रकेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । चित्रकादीनां कल्को जलं चतुर्गुणम् । [illegible] काकोदुम्बरः, तस्य मूलं रक्तपित्तादौ तु फलम् । विष्यन्दयति पूयं स्रावयति विष्यन्दनं शोधनम् ॥ १३ ॥

करवीराद्ये मातुलुङ्गस्य मूलम्, वत्साह्वः कुटजस्तस्य त्वक्, अन्ये तु [illegible] माहुः । निशेत्यादौ ।—पुरो गुग्गुलुः, अश्वहनः करवीरस्तस्य मूलम् ॥ १४—१६ ॥

इति भगन्दराधिकार-विवृतिः ।

अथोपदंशचिकित्सा।

स्निग्धस्विन्नशरीरस्य ध्वजमध्ये शिराव्यधः।
जलौकापातनं वा स्यादूर्ध्वाधःशोधनं तथा।
सद्यो निर्हृतदोषस्य रुक्शोथावुपशाम्यतः।
प्राक्तो रक्ष्यः प्रयत्नेन शिश्नच्छेदकरो हि सः॥ १॥

पटोलनिम्बत्रिफलागुडूची-
क्काथं पिबेद्वा खदिराशनाभ्याम्।
सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा
सर्वोपदंशापहरः प्रयोगः॥ २॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं राक्षा कुष्ठं पुनर्नवा।
सरलागुरुभद्राह्वैर्वातिके लेपसेचने॥ ३॥
गैरिकाञ्जनमञ्जिष्ठामधुकोशीरपद्मकैः।
सचन्दनोत्पलैः स्निग्धैः पैत्तिकं सम्प्रलेपयेत्॥ ४॥
निम्बार्जुनाश्वत्थकदम्बशालजम्ब्वटीडुम्बरवेतसेषु।
प्रक्षालनालेपघृतानि कुर्य्याच्चूर्णानि पित्तास्रभवोपदंशे॥ ५॥

त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजरसेन वा।
व्रणप्रक्षालनं कुर्य्यादुपदंशप्रशान्तये॥ ३॥
दहेत् काष्ठे त्रिफलां सा मसी मधुसंयुता।

स्नानप्रत्यासत्या उपदंशचिकित्सितमुच्यते। ध्वजमध्ये सेट्टमध्ये। शिराव्यधः रक्तदुष्टौ महत्याम्, अल्पायाम् जलौकया रक्तपातनम्॥ १॥

पटोलेत्यादि।—पटोलादिक्काथं गुग्गुलुं त्रिफलाचूर्णं वा प्रक्षिप्य पिबेत्, एवं खदिराशनक्काथमपि; अशनः पीतशालः। अन्ये तु क्काथद्वये यथासंख्यं गुग्गुलुत्रिफलाचूर्णयोः प्रक्षेपमाहुः। अपरे तु केवलक्काथेन योगद्वयम्, तदेव गुग्गुलोस्त्रिफलाचूर्णस्य वा प्रक्षेपेणापि योगद्वयमिति वदन्ति। व्यवहारस्तु पूर्वेणैव। प्रपौण्डरीकमित्यादि।—सप्तपर्णः। भद्राह्वं देवदारु॥ २॥ ३॥

उपदंशे प्रलेपोऽयं मद्यो रोपयति व्रणम् ॥ ७ ॥
रसाञ्जनं शिरीषेण पथ्यया वा समन्वितम् ।
मक्षौद्रं वा प्रलेपेन सर्वलिङ्गगदापहम् ॥ ८ ॥
वच्चीनटलचूर्णेन दाडिमत्वग्भवेन वा ।
गुग्गुलं व्रश्चिचूर्णेन उपदंशहरं परम् ॥ ९ ॥
लेपः पूगफलेनाम्रसारमूलेन वा तथा ।
सेवेन्नित्यं यवान्नञ्च पानीयं कौपमेव च ॥ १० ॥
जयाजात्यम्रसारार्क-सम्पाकानां दलैः पृथक् ।
क्षतं प्रक्षालने क्षार्यं मेढ्रपाके प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥

भूनिम्बाद्यं घृतम्-

भूनिम्बनिम्बवित्फलापटोल-करञ्जजातीखदिराग्ननानाम् ।
क्षतोदकल्कं घृतमाशु पक्वं सर्वोपदंशापहरं प्रदिष्टम् ॥ १२ ॥

करञ्जाद्यं घृतम्—

करञ्जनिम्बार्जुनशालजम्बू वटादिभिः कल्ककषायसिद्धम् ।
सर्पिर्निहन्यादुपदंशदोषं सदाहपाकं सुतिरागयुक्तम् ॥१३॥

आगारधूमाद्यं तैलम्—

आगारधूमरजनीसुराकिण्वञ्च तैस्त्रिभिः ।

वैश्चिकेत्यादि पं तत्रैव । खिन्नैरिति शतधौतघृतैः । निम्बेत्यादौ घृतसाधन मुक्तं निम्बाद्यघृतञ्चान्यामिति वदन्ति । ६—७ ॥

रसाञ्जनमित्यादि योगत्रयम् । अत्र पथ्या गुडूची । वच्चीलेति । वच्चीलता दर्व पत्रं, गुग्गुलमित्यादि मातुलकषायाद्यि, चटादिरपि दृक्षयाद्यावयवान्तु-त्वात् । ८—१२ ।

करञ्जाद्यघृतं करञ्जस्य मूलम् । वटादिभिरिति वटोदुम्बराश्वत्थप्लक्षं गोजः पत्रभिः । कर्षोनितो रसमृक्तः । घृतस्याद्य पानं मद्यपानेन कार्यम् । आगारधूमेति ।—आगारधूमोऽस्त्रमूः । किट्टं सुरावीजम् । आ गोजैरिति तैलग्रन्थे आगारधूम पत्र १ कर्ष १ मात्रा ५ रति १ ।

भागोत्तरैः पचेत्तैलं कण्डूशोथरुजापहम्।
शोधनं रोपणञ्चैव सवर्णकरणं परम्॥ १४॥
अर्शसां छिन्नदग्धानां क्रिया कार्य्योपदंशवत्॥ १५॥

इत्युपदंश-चिकित्सा॥

अथ शूकदोष-चिकित्सा।

हितञ्च सर्पिषः पानं पथ्यञ्चापि विरेचनम्।
हितः शोणितमोक्षश्च यच्चापि लघुभोजनम्॥ १॥
सर्षपीं लिखितां सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत्।
तैरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेद्व्रणरोपणम्॥ २॥
क्रियेयमधिमन्थेऽपि रक्तं स्राव्यं तथोभयोः॥ ३॥
अष्ठीलायां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत्॥ ४॥

---

२ माषा १० रति ६। सुराबीज पल ३ कर्ष ३ माषा १५ रति ९। एवं स्नेहपादिकत्वं कल्कस्य, पाकस्तु जलेनैव॥ १३॥ १४॥

चिकित्सासामान्यादत्रैव लिङ्गार्शसां चिकित्सामाह, अर्शसामिति लिङ्गार्शसामित्यर्थः॥ १५॥

इत्युपदंशाधिकारः।

प्रागुक्तसङ्ग्रन्थैव शूकदोषचिकित्सितमुच्यते। शूको जलशूकः सविषजन्तुः तत्कृतो दोषः शूकदोषः। हितमित्यादि सुश्रुतस्य। सर्पिष इति यथादोषं संस्कृतस्य। विरेचनमपि पथ्यं हितमित्यर्थः। सर्षपीमित्यादि वाग्भटस्य। कषायैरिति रसभेदीये कषायवर्गोक्तैः पथ्याविभीतकशिरीषादिभिः, शोधनादिगणसंग्रहोक्तन्यग्रोधादिभिः। सूक्ष्मैरिति सूक्ष्मचूर्णीकृतैः। सुश्रुते तु सूक्ष्मैरित्यत्र सम्यगिति पाठः। तैरेवेति पूर्वोक्तकषायैः क्वाथकल्कैः। उभयोरिति सर्वव्यधिमन्थयोः॥ १—३॥

कुम्भीकायां हरेद्भक्तं पक्वायां शोधितं त्रपे ।
तिन्दुकत्रिफलालोध्रैर्लेपस्तैलञ्च रोपणम् ॥ ५ ॥
अलज्यां घृतरक्तायामयमेव क्रियाक्रमः ॥ ६ ॥
स्वेदयेद् ग्रथितं स्निग्धं नाड़ीस्वेदेन बुद्धिमान् ।
मृद्वोष्णैरुपनाह्यैश्च सुस्निग्धैरुपनाहयेत् ॥ ७ ॥
उत्तमाख्यान्तु पिड़कां सञ्छिद्य वड़िशोद्धृताम् ।
कल्कैश्चूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ॥ ८ ॥
क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करीमूढ़योर्हितः ।
त्वक्पाके सर्पिषाभ्यङ्गान्याञ्च सेचयेन्मृदितं पुनः ।
वलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ ९ ॥

कक्षौलायामित्यादि ।—वाग्भटस्य । वातजायामग्रन्थौलायां शूकदूषितरक्तस्रावकस्य निर्हरणं जलौकादिभिरुचितमेव । कुम्भीकायां हरेद्रक्तमित्यनाव्यायाम् तैलञ्च रोपणमिति उक्तातिन्दुकादिकल्ककसिद्धम् । सुश्रुते तु—"कुम्भीकां पाकजां पत्रां भित्त्वा संशोध्य रोपयेत् । तैलेन क्षौद्रनिम्बफलातिन्दुकाम्बष्ठकेन वा" इत्युक्तम् तिन्दुकामयीः फलाक्षीति च नटीकाकृतः । अलज्यामित्यादि ।—वाग्भटस्य अयमेवेति कुम्भीकौक्तः ॥ ४—६ ॥

स्वेदयेदिति ।—सुश्रुतस्य । ग्रथितमिति ग्रथितास्यं शूकदोषम् । स्निग्धमिति तैलयोगात् । स्वेदेनेति स्वेदनद्रव्यादि चरकोक्तानि यथा "वीरतराम्बष्ठकैरण्डशिग्रुमूलकसर्षपैः । वासार्कशुक्तरक्षार्कपत्रैरण्डलकल्य च । श्रीमालतीसुरसार्जकैः । पत्रैरेतत्काम्य सर्षिषं नाड़ीस्वेदं प्रयोजयेत्" इति । मृद्वोष्णैरुपनाहैरिति कफहरद्रव्यलवैः, ग्रथितस्य कफसम्बन्धात् । सुस्निग्धैरिति तैलयोगात् ॥ ७ ॥

उत्तमाख्यामित्यादि ।—वाग्भटस्य । कषायाणामिति । कषायवर्गपठितानां पथ्यादीनां न्यग्रोधादीनां वा । उपाचरेदिति प्रदेहेन ॥ ८ ॥

क्रम इत्यादि ।—वाग्भटस्य । पुष्करीमूढ़योरिति पुष्करिकासंभूतपिटकयोः त्वक्पाके अभ्यङ्गान्याद्यैति पूर्वेण सम्बध्यते । तैलैतयोरपि पित्तविसर्पोक्तः क्रमः कार्यः । यदितं पुनर्बलातैलेन सेचयेदिति शेषम् । मधुरैरिति काकोल्यादिभिः,

रसक्रिया विधातव्या लिखिते शतपोनके ॥ १० ॥
पृथक्पर्ण्यादिसिद्धञ्च तैलं देयमनन्तरम्।
रक्तविद्रधिवच्चापि क्रिया शोणितजेऽर्बुदे।
कषायतैलसर्पींषि कल्कं चूर्णं रसक्रियाम्।
शोधने रोपणे चैव वीक्ष्य वीक्ष्यावतारयेत् ॥ ११ ॥
अर्बुदं मांसपाकञ्च विद्रधिं तिलकालकम्।
प्रत्याख्याय प्रकुर्वीत भिषक् तेषां प्रतिक्रियाम् ॥ १२ ॥

इति शूकदोष-चिकित्सा ॥

किंवा जीवनीयगणैः, वाग्भटे जीवनीयगणस्योक्तत्वात्। बलातैलञ्च वाग्भटे वातव्याधावुक्तम् ॥ ९ ॥

रसक्रियेत्यादि।—सुश्रुतस्य। रसक्रिया तु अवस्थां वीक्ष्य शोधनीया रोपणीया वा देया। तत्र शोधनीया यथा,—"शालसारादिसारेषु पटोलत्रिफलासु च। रसक्रिया विधातव्या शोधनी शोधनेषु च" इति। रोपणीया यथा,—"त्वक्षु न्यग्रोधवृक्षस्य त्रिफलायास्तथैव च। रसक्रियां रोपणार्थे विदधीत यथाविधि" इति।

पृथक्पर्ण्यादीत्यादि।—पृथक्पर्ण्यादि मिश्रकोक्तघृतसाधनद्रव्यम्, तद्यथा,—"पृथक्पर्ण्यात्मगुप्ता च हरिद्रे मालती सिता। काकोल्यादिश्च योज्यः स्याद्भिषजा रोपणे घृते" इति। अत्र सिता शर्करेति चक्रः, श्वेतदूर्वेति तु ब्रह्मदेवः। एतच्च घृतं तैलं वा पृथक्पर्ण्यादिना क्वाथकल्करूपेण साध्यमिति वदन्ति। शर्करा तु कल्करूपेणैव देया क्वाथानर्हत्वात्। अनन्तरमिति रसक्रियादानस्यानन्तरमित्यर्थः। रक्तविद्रधिवदित्यादि।—सुश्रुतस्य। वीक्ष्य वीक्ष्येति द्विव्रणीयोक्तामवस्थां निरूप्य यदि शोधनं कर्त्तव्यं भवति तदा शोधनानि कषायादीन्यवतारयेत्; यदा तु रोपणं कर्त्तव्यं भवति तदा रोपणानीत्यर्थः ॥ १० ॥

अर्बुदमित्यादि।—असाध्यत्वेनोक्तेष्वप्यर्बुदादिषु कदाचिदसम्पूर्णलिङ्गत्वादिना साध्यता याप्यता वा सम्भवतीति प्रत्याख्याय तत्र क्रिया कार्य्येति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

इति शूकदोषाधिकार-विवृतिः।

व तु सेचयेच्छीतलाम्बुना ।

पङ्केनालेपनं कार्य्यं बन्धनञ्च कुशान्वितम् ।
सुश्रुतोक्तञ्च भग्नेषु वीक्ष्य बन्धादिमाचरेत् ॥ १ ॥
अवनामितमुन्नह्येदुन्नतञ्चावनामयेत् ।
आञ्छेदतिक्षिप्तमधोगतञ्चोपरिवर्त्तयेत् ॥
आलेपनार्थं मञ्जिष्ठा मधुकञ्चाम्लपेषितम् ।
शतधौतघृतोन्मिश्रं शालिपिष्टञ्च लेपनम् ॥ २ ॥
सप्तरात्रात् सप्तरात्रात् सौम्येष्वृतुषु मोक्षणम् ।
कर्त्तव्यं स्यात् त्रिरात्राच्च तथाग्नेयेषु जानता ॥
काले च समशीतोष्णे पञ्चरात्राद्विमोक्षयेत् ॥ ३ ॥
न्यग्रोधादिकषायञ्च सुशीतं परिषेचने ।

आगन्तुजत्वसामान्यादभग्नचिकित्सामाह, आदौ भग्नमित्यादि । कुशान्वित-मित्यत्र कुशेति भग्नास्थिबन्धसाधनकदम्बादित्वचः संज्ञा ; उक्तं हि वाग्भटे,- "कदम्बोदुम्बराश्वत्थसर्जार्जुनपलाशजैः । वंशोद्भवैर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिर्मितैः । सुश्लक्ष्णैः सुप्रतिष्ठैर्वल्कलैः शकलैरपि । कुशाग्रयैः समं बन्धं पट्टयेत्" इति ॥ १ ॥

अवनामितमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । अवनामितम् अवनतं । उन्नह्येत् उन्नामयेत्, उन्नतमश्वकर्णादि अवपीडयेत् । अतिक्षिप्तम् अतिनिर्गतम् । आञ्छेदिति प्रसारयेत्, आङि आयामे इत्यस्य रूप मधःक्षिप्तादि उपरि वर्त्तयेत् आकर्षयेत् । आलेपनार्थमित्यादि । अम्लपेषितमिति स्थाणिकपिष्टम् । शतधौतघृतोन्मिश्रमिति पूर्वेण मिति चक्रः ॥ २ ॥

सप्तरात्रादित्यादि ।—सुश्रुतस्य । सौम्येष्वृतुष्विति शीते । वाग्भटेऽप्युक्तम्,—"त्र्यहात् त्र्यहाद्गतौ घर्मे सप्ताहान्मोक्षयेद्धिमे । ब्रह्माहाद् भग्नदोषवशेन वा" इति । जानता वैद्येनेति शेषः ।

पञ्चमूलीविपक्वन्तु क्षीरं दद्यात् सवेदने।
सुखोष्णमवतार्य्यं वा चक्रतैलं विजानता ॥ ४ ॥
मांसं मांसरसः सर्पिः क्षीरं यूषः सतीनजः।
बृंहणञ्चान्नपानञ्च देयं भग्नं विजानता ॥ ५ ॥
गृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम्।
शीतलं लाक्षया युक्तं प्रातर्भग्नः पिबेन्नरः ॥ ६ ॥
सघृतेनास्थिसंहारं लाक्षां गोधूममर्जुनम्।
सन्धियुक्तेऽस्थिभग्ने च पिबेत् क्षीरेण मानवः ॥ ७ ॥
रसोनमधुलाक्षाज्यसिताकल्कं समश्नताम्।
छिन्नभिन्नच्युतास्थीनां सन्धानमचिराद्भवेत् ॥ ८ ॥
पीतवराटिकाचूर्णं द्विगुञ्जं वा त्रिगुञ्जकम्।
अपक्वक्षीरपीतं स्यादस्थिभग्नप्ररोहणम् ॥ ९ ॥
क्षीरं सलाक्षामधुकं ससर्पिः स्याज्जीवनीयञ्च सुखावहञ्च।

चेति शरद्वसन्तकाले। न्यग्रोधेत्यादि।—सुश्रुतस्य। पञ्चमूलीत्यादि।—पञ्चमूली चात स्वल्पेति वदन्ति। एतत्पक्वञ्च क्षीरं वातपित्तोत्तरे भग्ने, अत्रापि परिषेचने [illegible] योज्यम्। चक्रतैलमिति सद्यः पीडितं तैलं किंवा सुश्रुतवातव्याधिचिकि- [illegible]तैलविधानगृहीतं तैलम्। शीतोपचारोचितेऽपि भग्ने सुखोष्णस्य विधान- [illegible]लीयसीति ज्ञेयम्, अतएव विजानतेत्युक्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

चितकृष्ण [illegible]हतमन्नपानमाह, मांसमित्यादि।—सुश्रुतस्य। क्षीरमिहाव्रणे भग्ने [illegible]नी दि [illegible]तया हितम्। यत् पुनर्नवधान्यादिवर्गे क्षीरं निषिद्धं तद्व्रणविषय एवेति न विरोधः। अन्ये तु क्षीरसर्पिरिति पठित्वा क्षीरादुत्थितं सर्पिरिति व्याचक्षते। सतीनो वर्त्तुलकलायः, स च यद्यपि वातजनकस्तथापि सन्धानीयत्वादिहोक्त इति ॥ ५ ॥

गृष्टिक्षीरमित्यादि।—सुश्रुतस्य। गृष्टिरेकवारप्रसूता धेनुः, तस्याः क्षीरम्, मधुरौषधं काकोल्यादिगणः, तेन क्षीरपरिभाषासाधितम्। सर्पिर्लाक्षे प्रक्षेप्ये। सघृतेनेत्यादिषु सघृतेन क्षीरेणास्थिसंहारादिकं व्यस्तं समस्तञ्च पिबेदित्याहुः

लाक्षागुग्गुलुः—

लाक्षास्थिसंहृल्लकुभाम्लगन्धायूर्णोक्षता नागबला पुरस्य ।
सभग्नयुक्तास्थिरुजं निहन्यादक्षानि कुर्य्यात् कुलिशोपमानि ।
तत्रान्यतोऽपि दृष्टत्वात् तुल्ययूर्णेन गुग्गुलुः ॥ ११ ॥

आभागुग्गुलुः—

आभाफलत्रिकैर्व्योषैः सर्वैरेभिः समीकृतैः ।
तुल्यो गुग्गुलुरायोज्यो भग्नसन्धिप्रसाधकः ॥ १२ ॥
सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणं सर्पिर्मधूत्तरैः ।
प्रतिसार्य्य कषायेण शेषं भग्नवटाचरेत् ॥ १३ ॥
भग्नं नैति यथापाकं प्रयतेत तथा भिषक् ।
वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहानत्र प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

गन्धतैलम्—

रात्रौ रात्रौ तिलान् कृष्णान् वासयेदस्थिरे जले ।
दिवा दिवैव संशोष्य क्षीरेण परिभावयेत् ॥

क्षीरमित्यादौ ।—जीवनीयमिति क्षीरीत्यादि प्रसाधारणम् । सक्तु[illegible]नेति ।—चतुर्गुणस्य लक्षा साधितपयस्त्रयस्य, चतुर्गुणक्षयमा सहते[illegible]चूर्णे पिवेदिति योज्यम् । अन्ये तु [illegible]त्वं पिवेदित्याहुः ॥ १० ॥

लाक्षेत्यादौ ।—अस्थिसंहृत् अस्थिसंहार[illegible]तण्डुला । पुरो गुग्गुलुः, स च [illegible]गुग्गुलौ दृष्टत्वादिति चक्रः । एतदेवाह [illegible]त्यादि । आम्ल इति स्वल्पा

सव्रणभग्नचिकित्सामाह, सव्रणस्येत्यादि ।—सुश्रुतः । प्रतिसार्य्य कषायैरिति न्यग्रोधादिकषायद्रव्यसंस्कृतैः प्रतिसार्य्य [illegible], अथवैकत्र कषायैरिति बहुवचनं बहुकषायैः प्रतिसार्य्य प्रक्षिप्येति व्याख्यं [illegible]त्वम् । शेषमित्यादिना [illegible]दिकम् ॥ ११—१४ ॥

तृतीयं सप्तरात्रञ्च भावयेन्मधुकाम्बुना ।
ततः क्षीरं पुनः पीतान् सुशुष्कांश्चूर्णयेद्भिषक् ॥
काकोल्यादिं श्वदंष्ट्राह्वं मञ्जिष्ठां शारिवां तथा ।
कुष्ठं सर्जरसं मांसीं सुरदारु सचन्दनम् ॥
शतपुष्पाञ्च सञ्चूर्ण्य तिलचूर्णेन योजयेत् ।
पीड़नार्थञ्च कर्त्तव्यं सर्वगन्धैः शृतं पयः ॥
चतुर्गुणेन पयसा तत्तैलं विपचेत् पुनः ।
एलामंशुमतीं पत्रं जीरकं तगरं तथा ॥
लोध्रं प्रपौण्डरीकञ्च तथा कालानुशारिवाम् ।
शैलेयकं क्षीरशुक्लामनन्तां समधूलिकाम् ॥
पिष्ट्वा शृङ्गाटकञ्चैव प्रागुक्तान्यौषधानि च ।
एभिस्तद्विपचेत्तैलं शास्त्रविन्मृदुनाग्निना ॥
एतत्तैलं सदा पथ्यं भग्नानां सर्वकर्मसु ।
आक्षेपके पक्षाघाते चाङ्गशोषे तथार्दिते ॥
मन्यास्तम्भे शिरोरोगे कर्णशूले हनुग्रहे ।
बाधिर्य्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः ॥

रात्रावित्यादि ।—सुश्रुतस्य । अस्थिरे जल इति स्रोतोजले चतुःशरावतैलोचितकृष्णतिलान् गृहीत्वा वस्त्रेण पोट्टलीं बद्ध्वा स्रोतोजले प्रक्षिप्य रात्रौ स्थाप्यम्, ततो दिवसे आतपे शोषयेत्, एवं सप्तदिनानि यावत्; तदनु तिलतुल्यपरिमाणगव्यक्षीरे रात्रौ तिलान् निक्षिप्य दिवा प्रसार्य्यातपे शोषयेत्, एवं सप्तदिनानि यावत्; तदनु "भाव्यद्रव्यसमं क्वाथ्यम्" इत्यादिवचनबलात् तिलतुल्यपरिमाणं यष्टिमधु गृहीत्वा अष्टगुणं जलं दत्त्वा पक्त्वा अष्टमभागावशिष्टजले तिलान् रात्रौ प्रक्षिप्य दिवातपे शोषयेत्, एवं सप्तदिनानि यावत्; एवं गव्यक्षीरेऽपि सप्ताहम् (पुनरपि तिलतुल्यपरिमाणे गव्यक्षीरे रात्रौ तिलान्, निक्षिप्य दिवा सूर्य्यातपे शोषयेत् एवं सप्तदिनानि यावदित्यर्थः)। तदनु तिलान् निस्तुषीकृत्य चूर्णयेत्। ततश्च तेषां तिलचूर्णानां चत्वारो भागाः, भागश्चैकः काकोल्यादिशतपुष्पान्तमिलितचूर्णस्य,

पथ्यं पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये वस्तिषु योजयेत् ।
ग्रीवास्कन्धोरसां हृद्भिरनेनैवोपजायते ॥
मुखञ्च पद्मप्रतिमं स्यात् सुगन्धसमीरणम् ।
गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ।
राजार्हमेतत् कर्त्तव्यं राज्ञामेव विचक्षणैः ।
तिलचूर्णात् चतुर्थांशं मिलितं चूर्णमिष्यते ॥ १५ ॥
लवणं कटुकं चारमम्लं मैथुनमातपम् ।
व्यायामञ्च न सेवेत भग्नो रूक्षान्नमेव च ॥ १६ ॥

इति भग्न-चिकित्सा ॥

अथ कुष्ठ चिकित्सा ।

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनञ्चाग्र्यम् ॥

वक्ष्यति च "तिलचूर्णांशचूर्णम्" इत्यादि । एतत्सर्वं चूर्णस्य पीडनार्थमुक्तम् । रूक्षं रूक्षे शाद्वलाकरणार्थं सर्वगन्धगतं चीर शायन्यानं यावता चीरेण चूर्णं नार्द्रं भवति । सर्वगन्धैरित्यादिगणेन, चीरपरिभावयेत्र दुग्धं साध्यम् । [illegible]-दिगणस्य वीप्सुतः । एवमुक्तप्रकारेण गृहीतस्यैव चतुर्भागः, एतत्पाकार्थं तव्यदुग्धस्य पोडशगुणा मात्रा द्रव्यैः । अंगमती जालपर्णी, कान्तानुसारिणा तगरम्, चीरशुक्ला चीरविदारी, अनन्ता अनन्तमूलं, मधुलिका सकंटकमहदं चन्द्रे तु गोधूमसेद इत्याहुः । आगच्छतीति काकोल्यादिगणपठितानि । एभिरिति कल्कैरित्यर्थः । अदंष्ट्राणामित्यत्र सयष्ट्याह्नामित्येव पाठः सुश्रुतटीकासु व्याख्यातः । अस्मिंस्तु पाठे यष्टीमधुनी मागधयम्, काकोल्यादिगणमध्येऽपि यष्टीमधुपाठात् ॥ १५ ॥ १६ ॥

इति भग्नाधिकार-विवृतिः ।

रक्तदुष्टत्वमूलत्वसाधर्म्यात् कुष्ठचिकित्सितमुच्यते । वातोत्तरेत्यादि ।—

प्रच्छन्नमल्पं कुष्ठे महति च शस्तं शिराव्यधनम्।
बहुदोषः संशोध्यः कुष्ठी बहुशोऽनुरक्षता प्राणान्॥ १।

पञ्चषकायः—

वचावासापटोलानां निम्बस्य फलिनीत्वचः।
कषायो मधुना पीतो वान्तिकृन्मदनान्वितः॥ २॥
विरेचनन्तु कर्त्तव्यं त्रिवृद्दन्तीफलत्रिकैः॥ ३॥
ये लेपाः कुष्ठानां प्रयुज्यन्ते निर्गतास्रदोषाणाम्।
संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम्॥ ४॥
मनःशिलाले मरिचानि तैलमार्कं पयः कुष्ठहरः प्रलेपः॥ ५॥
करञ्जबीजैड़गजः सकुष्ठो गोमूत्रपिष्टश्च वरः प्रदेहः॥ ६॥
पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य तक्रेण पर्णान्यथ काकमाच्याः।
तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठान्युद्वर्त्तयेदश्वहनच्छदैश्च॥ ७॥

सर्पिरित्युपलक्षणं तेन तैलाभ्यङ्गोऽपि बोध्यः, उक्तं हि वाग्भटे "तत्र वातोत्तरे तैलं घृतं वा साधितं हितम्" इति। अग्रमिति सर्पिरादिषु योज्यम्। तेन वातोत्तरादिषु सर्पिरादि प्रथमं कार्य्यम्, तदनु वक्ष्यमाणचिकित्सा कार्य्येत्यर्थः। अग्र्यमिति पाठे प्रधानमित्यर्थः। बहुश इति बलरक्षार्थं स्तोकं स्तोकं दोषनिवर्हणेन पुनः पुनः शोध्यः, एकदा हि भूरिदोषहरणे बलक्षयो महात्ययश्च स्यादिति। अत एव एतदनन्तरमुक्तं चरकेण "दोषे ह्यतिमात्रकृते वायुर्हन्यादबलमाशु" इति॥ १॥

वचेत्यादौ।—[वचादीनां त्रयाणां मूलं] फलिनी प्रियङ्गुः। वमनार्थञ्च क्वाथविधौ परिभाषा यथा,—"क्वाथ्यद्रव्यस्य कुड़वं श्रपयित्वा जलाढ़के। चतुर्भागावशिष्टन्तु वमनेष्ववचारयेत्" इति॥ २॥

[विरेचनमिति त्रिफलाक्वाथे त्रिवृद्दन्तीमूले प्रक्षिप्य अथवा दन्तीमूलत्रिवृतालताचूर्णं प्रति मा २ त्रिफलाक्वाथेन पेयम्]॥ ३॥

ये लेपा इत्यादि।—निर्गतोऽस्रगतो दोषो येषां ते तथा॥ ४॥

मनःशिलेत्यादौ।—आलं हरितालम्। तैलञ्च सार्षपं कुष्ठहरत्वात्। आर्कं पयोऽर्कक्षीरम्॥ ५। ६॥

आरग्वधः सैंहगजः करञ्जो वामागुडूचीमदनं हरिद्रे ।
अगारः सुराहः खदिरो धवश्च निम्बो विडङ्गं करवीरकश्च ॥
अन्थिश्च भौर्जो लशुनः शिरीषः श्लोमगो गुग्गुलुसप्तपर्णौ ।
क्षणिञ्जुकौ वत्सकमम्लपर्णौ पीलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवालाः ॥
वचा हरेणुस्त्रिफला निकुम्भो भल्लातकं गैरिकमञ्जनञ्च ।
मनःशिलालं शठधूम एला-काशीशलोध्रार्जुनमुस्तमार्जाः ॥
इत्यर्धरूपैर्यवितिताः पडेते गोपित्तयोनाः पुनरेव पिष्टाः ।
सिद्धाः परं सर्षपतैलयुक्ताश्चूर्णप्रदेहा भिषजा प्रयोज्याः ॥
कुष्ठानि कृच्छ्राणि नवं किलासं सुरेन्द्रलुप्तं क्षितिमं सटट्टुम् ।
भगन्दरार्शांस्यपचीं सपामां हन्युः प्रयुक्ता अचिराच्चराणाम् ॥८॥
मनःशिला त्वक् कुटजात् सकुष्ठात् श्लोमगः मेंढ्रगजः करञ्जः ।
अन्थिश्च भौर्जः करवीरमूलं चूर्णानि माध्यानि तुषोदकेन ॥
एलाशनिर्[illegible]सेन याति कर्षोन्नतान्याढकमम्बुनेन ।
दर्वीप्रलेपं प्रवदन्ति लेपमेतत् परं कुष्ठविनाशनाय ॥ ९ ॥

पर्णासोत्यादौ ।—चतुरङ्गुलः शोलाः, चक्रदलकदः करवीरपत्रम्, एक एव योगः । योगमित्यं करवीरादिकल्पदेशमध्यादिः व्याहितं ॥ ७ ॥

आरग्वध इत्यादिना षड्भिः श्लोकैः षड्योगाः । आरग्वधस्य पत्रम्, आगः सर्वौषधीटिः, करवीरस्य त्वक्, अन्थिश्च भौर्ज इति भूर्जपत्रमित्यः, श्लोमगो धातकीशत्रं तमालपत्रं वा, लशुनस्य शोभाञ्जनकः, क्षणिञ्जुकः पर्णासेदः, पीलू चौंगराफलिकं फलम्, सुमनःप्रवाला जातीपल्लवाः, निकुम्भो दन्ती, भल्लातं रसाञ्जनम् ; एलादयेति अर्द्धश्लोकैः, गोपित्तयोना इति गोपित्तभावनया योगा योगपर्वा, भावना च तत्राद्यम् ॥ ८ ॥

मनःशिलेत्यादौ ।—त्वक् कुटजादिति कुटजस्य त्वक् । श्लोमगो धातकीत्रम् । तुषोदकं तण्डुलेभ्यः सम्भावितेभ्यात् क्षतं क्षाम्बिकम् । एलाशनिर्दारसेनेति एलाशब्दस्य प्रधानमूल इत्या तदधः कृत्वं व्याधिना उदरि हृदयादाद यो गलति सरसः स एलाशनिर्दारसः, अन्ये तु एलाशब्दारीदकमाहुः ॥ ९ ॥

कुष्ठाद्यम्—

कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलम्
निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रु।
ससर्षपं तुम्बरुधान्यवन्यम्
चण्डाञ्च दूर्वाञ्च समानि कुर्य्यात्॥
तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरम्
तैलाक्तमुद्वर्त्तयितुं यतेत।
तथास्य कण्डूः पिड़काः सकोठाः
कुष्ठानि शोथाश्च शमं प्रयान्ति॥ १०॥
धात्र्यक्षपथ्याक्रिमिशत्रुवह्नि-
भल्लातकावल्गुजलौहभृङ्गैः।
भागाभिवृद्धैस्तिलतैलमिश्रैः
सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लेपः॥ ११॥
विड़ङ्गसैन्धवशिवाशशिरेखासर्षपकरञ्जरजनीभिः।
गोजलपिष्टो लेपः कुष्ठहरो दिवसनाथसमः॥ १२॥

कुष्ठमित्यादौ।—सुरसः पर्णासः, तुम्बुरु स्वनामख्यातम्, वन्यं कैवर्त्तमुस्तकम्, चण्डा चीरपुष्पी, प्रथमं तैलाक्तमिति योज्यम्। तैलञ्च इह सार्षपम्॥ १०॥

धात्रीत्यादौ।—अक्षं विभीतकम्, क्रिमिशत्रुर्विड़ङ्गः, वह्निश्चित्रकः, लौह इति वज्राद्ययश्चूर्णं न त्वगुरु। भृङ्ग इति भृङ्गराजस्य चूर्णं न तु गुड़त्वक्, उक्तं हि विन्ध्यवासिना—"त्रिफलाथ विड़ङ्गानि चित्रकोऽरुष्करस्तथा। इन्दुरेखा अयश्चूर्णं भृङ्गराजरजोऽपि च। क्रमाभिवृद्ध्या संयुक्तं तैलेन सुपरिप्लुतम्। नवायसमिदं नाम रसायनमनुत्तमम्" इति। तथा लेप इति प्रमादपाठः किन्तु लेह इति; उक्तं हि तन्त्रान्तरे—"धात्री विभीतकं पथ्या विड़ङ्गाग्निमरुष्करम्। वायुजीलौह-भृङ्गञ्च संचूर्ण्य क्रमवर्द्धितम्। तिलतैलान्वितं लिह्यात् श्रेष्ठमेतद्रसायनम्" इति। तेनायं योगः शशाङ्कलेखेत्याद्यनन्तरं बोध्यः, लेखकदोषात्तु लेपप्रकरणे पठित इति॥ ११॥

विड़ङ्गैड़गजाकुष्ठ-निशासिन्धूत्थसर्षपैः ।
धान्याम्लपिष्टैर्लेपोऽयं दद्रुकुष्ठरुजापहः ॥ १३ ॥
दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्द-कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः ।
त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलं दद्रुञ्च कण्डूञ्च रुजाञ्च हन्यात् ॥१४॥
तुल्यो रसः शालतरोस्तुषेण सचक्रमर्दोऽप्यभयाविमिश्रः ।
पानीयभक्तेन तदम्बुपिष्टो लेपः कृतो दद्रुगजेन्द्रसिंहः ॥ १५ ॥
प्रपुन्नाड़स्य बीजानि धात्रीसर्जरसस्नुहाः ।
सौवीरपिष्टं दद्रूणामेतदुद्वर्त्तनं परम् ॥ १६ ॥
चक्रमर्दकबीजानि जीरकञ्च समांशिकम् ।
स्तोकं सुदर्शनामूलं दद्रुकुष्ठविनाशनम् ॥ १७ ॥
लेपनाद्भक्षणाच्चैव तृणकं दद्रुनाशनम् ॥ १८ ॥
यूथीपुन्नागमूलञ्च लेपात् काञ्जिकपेषितम् ।
कासमर्दकमूलञ्च सौवीरेण च पेषितम् ।
दद्रुकिटिमकुष्ठानि जयेदेतत् प्रलेपनात् ॥ १९ ॥
शिखरिरसेन सुपिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्म ।

विड़ङ्गेत्यादौ ।—शशिरेखा सोमराजीबीजम्, गोजलं गोमूत्रम्, दिवसनाथः सूर्य्यः । दूर्वेत्यादौ ।—चक्रमर्द एडगजः ; कुठेरकः पर्णासः । काञ्जिकतक्रपिष्टा इति काञ्जिकतक्रयोरन्यतरेण पिष्टा इति वदन्ति । त्रिभिः प्रलेपैरित्यनेन शीघ्रप्रशमकारिता दर्शयति, न तु नियमोऽयम् ॥ १३—१४ ॥

तुल्य इत्यादि ।—शालतरो रसो धूनकः, तुषेणेति धान्यत्वचा, धूनकादीनां पानीयभक्तान्तानां समो भागः । तदम्बुपिष्ट इति पानीयभक्तजलेन पिष्टः ॥ १५ ॥

प्रपुन्नाड़स्येति ।—प्रपुन्नाड़ः एडगजः । स्नुहायाः क्षीरमन्ये तु मूलमाहुः । सौवीरं काञ्जिकम् । स्तोकं सुदर्शनामूलमिति मिलितचक्रमर्दजीरकापेक्षया पादिकमित्याहुः । तृणकं चिनाघास इति नाम्ना ख्यातम् । यूथीपुन्नागमूलम् भ्वनामख्यातम् । कासमर्दकः काशकासुन्दा एतन्मूलं काञ्जिकेन पिष्टा रात्रौ स्थाप्यं प्रातश्चाजाकदहिते लेपो विधेय इत्युपदिशन्ति । शिखरिरसेन अपामार्गस्वरसेन

क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥ २० ॥
गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण पेषितम्।
सिध्म नाशं व्रजत्याशु कटुतैलयुतेन वा ॥ २१ ॥
कासमर्दकवीजानि मूलकानां तथैव च।
गन्धपाषाणमिश्राणि सिध्मानां परमौषधम् ॥ २२ ॥
धात्रीरसः सर्जरसः सपाक्यः सौवीरपिष्टश्च तथा युतश्च।
भवन्ति सिध्मानि यथा न भूयस्तथैवमुद्वर्त्तनकं करोति ॥ २३ ॥
कुष्ठं मूलकवीजं प्रियङ्गवः सर्षपास्तथा रजनी।
एतत् केशरषष्ठं निहन्ति बहुवार्षिकं सिध्म ॥ २४ ॥
नीलकुरुण्टकपत्रं स्वरसेनालिप्य गात्रमतिबहुशः।
लिम्पेन्मूलकवीजैः पिष्टैस्तक्रेण सिध्मनाशाय ॥ २५ ॥
चक्राह्वयं स्नुहीक्षीरभावितं मूत्रसंयुतम्।
रवितप्तं रि किञ्चित्तु लेपनात् किटिमापहम् ॥ २६ ॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरणालेन पेषयेत्।
दद्रुकिटिमकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च ॥ २७ ॥

वीजानि वा मूलकसर्षपाणाम्
लाक्षारजन्यौ प्रपुनाड़वीजम्।
श्रीवेष्टकव्योषविड़ङ्गकुष्ठम्
पिष्ट्वा च मूत्रेण तु लेपनं स्यात् ॥

क्षारेण वा कदल्या इति कदलीक्षारोदकेन पिष्टमित्यर्थः, पेषणं प्रति विकल्पेनास्य प्रणयात्। गन्धपाषाणो गन्धकम्, मूलकानान्तथैव चेति मूलकानां वीजानीत्यर्थः। धात्रीरसः आमलकीस्वरसः, पाक्यो यवक्षारः विड्लवणमित्यन्ये। तदा युत इति सौवीरेणैव दिनत्रयं भावितः, "पूतीकृतं दिवसत्रयम्" इति योगान्तरदर्शनात्। धात्रीरसस्थाने धात्रीफलमिति चन्द्राटः पठति ॥ १६—२३ ॥

कुष्ठमित्यादौ।—केशरं नागकेशरम्। नीलकुरुण्टको नीलझिण्टी। चक्राह्वयमेड़गजावीजम्। "रवितप्तं सकिराञ्च" इत्यपि पाठान्तरम् ॥ २४—२७ ॥

दद्रूणि मिश्रं किटिभानि पामाम्
कपालकुष्ठं विषमज्वरघ्यात् ॥ २८ ॥
एडगजकुष्ठमौर्वीर-सैन्धवमर्षपैः क्रिमिघ्नैश्च ।
क्रिमिमिश्रदद्रुमण्डलकुष्ठानां नागनो लेपः ॥ २८ ॥
खुक्खुराख्ये मर्षपात् कल्कः कुकूलाननपाचितः ।
लेपाद्विचर्चिकां हन्ति रागवेग इव ध्येयान् ॥ ३० ॥
खुक्खुराख्ये गृपिरे दग्ध्वा शुल्बधूमं समैन्धवम् ।
धूमं तैलयुतं लेपाद्धन्ति विदर्चिकाम् ॥ ३१ ॥
एडगजातिलमर्षप-कुष्ठ-मागधिकान्वयमम् ।
पूतिव्रणं दिवसत्रयमेतद्धन्ति विचर्चिकदुष्टं मनुष्यम् ।
उन्मत्तकस्य बीजैन मान्यजलवारिणा ।
कटुतैलं विषाख्यं गोघ्नं हन्याद्विपाटिकाम् ॥ ३२ ॥
नारिकेलोदके न्यस्तस्फुल्लः पूतिकां गतः ।

दीपनीव्याख्या ।—खाधारस्नायोर्यत्र दष्टं तत् तु एतिखाधारक्रियाम् । सर्वे दर्वी मण्डलेत्यादि. ८ २८ ।

एडगजेत्यादौ ।—सौवीरकं सौवीरकाञ्जनम्, अथ विशिष्टकालादुर्ध्वं सौवीरकीय कज्जलस्य वैद्यसमये ग्राह्यमित्याह एतानि । अर्थे तु क्रमोपदेशात् खाधिष्ठानेत्या दिकमेव क्रियाभ्यः लेपेन वैद्यसमिकाम् । ३१ ।

खुक्खुरा इत्यादि ।—खाधिष्ठानम् । कुकूलाननम् कपीतिः । खुक्खुराख्ये सर्वे कथा विद्धि तत्सर्वेषु तत् शुल्बधूमं शुल्बधूमाभ्यां लेपाद्धन्ति इत्यादयोः लेपेन क्रियाभ्यः इत्यिव सौवीरादिना दर्शयेत् । तत् कल्कस्य तत् कल्कस्य लेपः ॥ ३० ।

एडगजातिलेत्यादौ ।—सौवीरकं सौवीरकाञ्जनं गृहीत्वा तत्रिकं सहस्रमर्षपैः सह चूर्णयित्वा स्नायुसाधं तद्विधिना दत्वा सौवीरकाञ्जनं विधायाभ्यङ्गं दद्यात्, तद्वत् कटुतैलेन संमिश्र्य लेपः । उन्मत्तकेत्यादौ ।—उन्मत्तकस्य सौवर्चलसैन्धवादिचूर्णयुक्तम् ; कटुतैलस्य धूम्रपत्रस्य बीजं कल्कः, साधकं खाधारक्रियाकाले कटुतैलं च खाधारेत् ; विषाद्याख्यं खाधारतैलम् । ३१, ३२ ।

लेपाद्विपादिकां हन्ति चिरकानानुबन्धिनीम् ॥ ३३ ॥
सर्जरससिन्धुसम्भव-गुड़मधुमहिषाक्षगैरिकं सघृतम्।
सिक्थकमेतत् पक्वं पादस्फुटनापहं सिद्धम् ॥
अवल्गुजं कासमर्दं चक्रमर्दं निशायुतम्।
माणिमन्थेन तुल्यांशं मस्तुकाञ्जिकपेषितम् ॥
कच्छूं कण्डूं जयत्युग्रां सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ ३४ ॥
कोमलं सिंहास्यदलं सनिशं सुरभीजलेन सम्पिष्टम्।
दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छूं विलेपनतः ॥ ३५ ॥
हरिद्राकल्कसंयुक्तं गोमूत्रस्य पलद्वयम्।
पिबेन्नरः कामचारी कच्छूपामाविनाशनम् ॥ ३६ ॥
शोथपाण्ड्वामयहरी गुल्ममेहकफापहा।
कच्छूपामाहरी चैव पथ्या गोमूत्रसाधिता ॥ ३७ ॥

पिबति सकटुतैलं गन्धपाषाणचूर्णम्
रविकिरणसुतप्तं पामलो यः पलार्द्धम्।
त्रिदिनतदनुसिक्तः क्षीरभोजी च शीघ्रम्
भवति कनकदीप्त्या कामयुक्तो मनुष्यः ॥ ३८ ॥

नारिकेलोदक इत्यादि।—नारिकेलञ्च सजलशस्यं ग्राह्यम्। सर्जरसेत्यादौ सिन्धुसम्भवं सैन्धवम्। महिषाक्ष इति गुग्गुलुः। एतत् सर्वं समभागमेकीकृत्य मनाक् पक्वं यथा सिक्थकाकृति भूत्वा लेपयोग्यं भवति ॥ ३३ ॥

अवल्गुजमित्यादौ।—अवल्गुजं सोमराजीबीजम्; माणिमन्थं सैन्धवम्, [मस्तुकाञ्जिकपेषितमिति मस्तुकाञ्जिकयोरन्यतरेण]। कोमलेत्यादौ।—सिंहास्यो वामकः तस्य पत्रम्; सुरभीजलं गोमूत्रम् ॥ ३४ । ३५ ॥

हरिद्रेत्यादौ।—शास्त्रयुक्त्या हरिद्राकल्ककर्षस्य प्रक्षेपः, कर्षचूर्णस्य कल्कस्येति वचनात्; व्यवहारस्तु हरिद्राकल्कस्याष्टौ माषकाः, गोमूत्रस्य पलमेकमिति। गोमूत्रसाधितेति गोमूत्रोत्स्विन्ना ॥ ३६ । ३७ ॥

पिबतीत्यादौ।—पलार्द्धमिति उत्तमबलानलं प्रति प्रात्यहिकी मात्रा, किंवा पलार्द्धं त्रिदिनं यः पिबतीति योज्यं, त्रिदिनेत्यत्रानुस्वारलोपश्छान्दसत्वात्। तेन

निशासुधाग्रवधकाकमाचीपत्रैः सदार्वीप्रपुनाड़वीजैः ।
तक्रेण पिष्टैः कटुतैलमिश्रैः पामादिषूद्वर्त्तनमेतदिष्टम् ॥ ३९ ॥
सिन्दूरमरिचचूर्णं महिषीनवनीतसंयुतं बहुशः ।
लेपाद्विनिहन्ति पामां तैलं करवीरसिद्धं वा ॥ ४० ॥

मांसीचन्दनसम्पाक-करञ्जारिष्टसर्षपम् ।
यष्टीकुटजदार्व्यब्दं हन्ति कण्डूमयं गणः ॥ ४१ ॥

भल्लातकं द्वीपिसुधार्कमूलं गुञ्जाफलं त्र्यूषणशङ्खचूर्णम् ।
तुत्थं सकुष्ठं लवणानि पञ्च क्षारद्वयं लाङ्गलिकाञ्च पक्वां ॥
स्नुहार्कदुग्धे घनमायसस्थं शलाकया तं विदधीत लेपम् ।
कुष्ठे किलासे तिलकालके तु अशेषदुर्नामसु चर्मकीले ॥ ४२ ॥

पलार्द्धं दिनत्रयं विभज्य योज्यं, तेन किञ्चिदधिकदशमाषकाः प्रत्यहं भवन्ति। व्यवहारस्तु शोधितगन्धकचूर्णस्य माषकचतुष्टयं कटुतैलस्य तु कर्ष एक इति। तदनु सिक्त इति तेन सतैलगन्धकचूर्णेनाभ्यक्तगात्रः। क्षीरभोजीति क्षीरासहत्वे मण्डेन व्यवहारः। दिनत्रयं सप्ताहं वा प्रयोगावधि वातातपवर्जनञ्चेति। कनकदीप्तेति उपलक्षणे तृतीया। कनकगौर इति च पाठः। कामयुक्त इति उपचितशुक्रधातुः, कामतुल्य इत्यपि पाठः ॥ ३८ ॥

निशेत्यादौ।—निशादिचतुष्टयस्य पत्राणि, अन्ये तु निशा हरिद्रैव सुधादीनामेव पत्राणीत्याहुः ॥ ३९ ॥

सिन्दूरेत्यादौ।—करवीरक्वाथकल्काभ्यां सिद्धं कटुतैलमित्यर्थः। मांसीत्यादौ सम्पाकस्य पत्रं; करञ्जस्य फलं; अरिष्टो निम्बः, तस्य पत्रं; यष्टीति यष्टीमधु। कण्डूमित्यत्र कुष्ठमिति क्वचित् पाठः। किन्तु चरकेऽप्यस्मिन् गणे दशेमानि कण्डूघ्नानीत्युक्तम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

भल्लातकेत्यादि। वाग्भटस्य। द्विपी चित्रकः, अत्र भल्लातकाद्यर्कान्तानां मूलमिति केचित्; अन्ये तु भल्लातकस्य बीजं तस्यैव सर्वत्रोपयोगादित्याहुः। चित्रकादित्रयस्य मूलम्, एषां भल्लातकादिलाङ्गलिकान्तानां चूर्णं स्नुहार्कक्षीराभ्यां मिलित्वा चूर्णमपेक्ष्य चतुर्गुणाभ्यां लोहपात्रे लेपयोग्यता यावत् तावत् पाक इत्याहुः ॥ ४२ ॥

विषवरुणहरिद्राचित्रकागारधूम-
मनलमरिचदूर्वाः क्षीरमर्कस्नुहाभ्याम्।
दहति पतितमात्रात् कुष्ठजातीरशेषाः
कुलिशमिव सरोषाच्छक्रहस्ताद्विमुक्तम्॥ ४३॥
शशाङ्कलेखा सविडङ्गसारा
सपिप्पलीका सहुताशमूला।
सायोमला सामलका सतैला
सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लीढ़ा॥ ४४॥
तीव्रेण कुष्ठेन परीतदेहो
यः सोमराजीं नियमेन खादेत्।
संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयाम्
स सोमराजीं वपुषातिशेते॥ ४५॥
घर्मसेवी कदुष्णेन वारिणा वागुजीं पिबेत्।
क्षीरभोजी त्रिसप्ताहात् कुष्ठरोगाद्विमुच्यते॥ ४६॥
एकस्तिलस्य भागौ द्वौ सोमराज्यास्तथैव च।
भक्ष्यमाणमिदं प्रातर्गुह्यदद्रुविनाशनम्॥ ४७॥
अवल्गुजाद्बीजकर्षं पीत्वा कोष्णेन वारिणा।
भोजनं सर्पिषा कार्य्यं सर्वकुष्ठप्रणाशनम्॥ ४८॥

विषेत्यादौ। विषं स्थावरविषम्, अनलं भल्लातकम्। अत्रापि पूर्वचूर्णादिमानम् अर्कस्नुहीक्षीराभ्यां पाकविधिश्चेति वदन्ति। शशाङ्कलेखेत्यादि।—वाग्भटस्य। शशाङ्कलेखा सोमराजी, हुताशश्चित्रकः, अयोमलं शोधितमण्डूरचूर्णम्। अस्मान्मिलितचूर्णान्माषकत्रयं चतुष्टयं वा गृहीत्वा तिलतैलेन लेह्यम्॥ ४३॥ ४४॥

तीव्रेणेत्यादौ।—नियमेनेत्यनेन प्रात्याहिकत्वं पथ्याशित्वञ्च गमयति। सोमराजीकृष्णतिलयोस्तु प्रत्येकं माषकत्रयं माषकचतुष्टयं वा व्यवहरन्ति। सोमराजीमिति चन्द्रश्रेणीम्। घर्मसेवी आतपसेवी। वागुजी सोमराजीबीजम्,

नवकषायः—

त्रिफलापटोलरजनी-मञ्जिष्ठारोहिणीवचानिम्बैः ।
एष कषायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तजं कुष्ठम् ॥ ४९ ॥
छिन्नायाः स्वरसो वापि सेव्यमानो यथाबलम् ।
जीर्णे घृतेन भुञ्जीत स्वल्पं यूषोदकेन वा ।
अतिपूतिशरीरोऽपि दिव्यरूपी भवेन्नरः ॥ ५० ॥
पटोलखदिरारिष्ट-त्रिफलाकृष्णवेत्रजम् ।
तिक्ताशनः पिवेत् क्वाथं कुष्ठी कुष्ठं व्यपोहति ॥ ५१ ॥

सप्तसमो योगः—

तिलाज्यत्रिफलाक्षौद्र-व्योषभल्लातशर्कराः ।
वृष्यः सप्तसमो मेध्यः कुष्ठहा कामचारिणः ॥ ५२ ॥
विड़ङ्गत्रिफलाकृष्णाचर्णं लीढ़ं समाक्षिकम् ।
हन्ति कुष्ठं क्रिमीन् मेहान् नाड़ीव्रणभगन्दरान् ॥ ५३ ॥
इन्द्राशनं समादाय प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
तच्चर्णं मधुसर्पिर्भ्यां लिहेत् क्षीरघृताशनः ।
हत्वा च सर्वकुष्ठानि जीवेद्वर्षशतद्वयम् ॥ ५४ ॥
यः खादेदभयारिष्टमरिष्टामलकानि वा ।
स जयेत् सर्वकुष्ठानि मासादूर्द्धं न संशयः ॥ ५५ ॥
दह्यमानाच्च्युतः कुम्भे मूलगे खदिराद्रसः ।

अस्य च माषकचतुष्टयमुष्णोदकेनालोड्य पिवेत् । एक इत्यादावपि उष्णोदकमनुपेयम् । त्रिफलेत्यादि स्पष्टम् ॥ ४५—४९ ॥

छिन्नाया इत्यादौ ।—छिन्ना गुडूची । पटोलेत्यादौ ।—कृष्णवेत्रं कालियालतेति ख्यातम् । तिक्ताशन इति तिक्तभूयिष्ठाहारः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

तिलेत्यादौ सप्तसम इति संज्ञाबलात् मिलितत्रिफलैव तिलाद्येकभागसमा एवं व्योषमपि ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

इन्द्राशनमित्यादौ ।—चर्णमिति माषकद्वयं त्रयं वा देयम् । यः खादेदित्यादौ

साज्यधात्रीरसक्षौद्रो हन्यात् कुष्ठं रसायनम् ॥ ५६ ॥
वायसेड़गजाकुष्ठ-कृष्णाभिर्गुड़िका कृता।
वस्त्रमूत्रेण सम्पिष्टा लेपाच्छ्वित्रविनाशिनी ॥ ५७ ॥
पूतिकार्कस्नुङ्नरेन्द्रद्रुमाणाम्
मूत्रैः पिष्टाः पल्लवाः सौमनाथ।
लेपाच्छ्वित्रं घ्नन्ति दद्रुव्रणांश्च
कुष्ठान्यर्शांस्युग्रनाड़ीव्रणांश्च ॥ ५८ ॥
गजचित्रव्याघ्रचर्ममसीतैलविलेपनात्।
श्वित्रं नाशं व्रजेत् किंवा पूतिकोटविलेपनात् ॥ ५९ ॥
कुड़वीऽवल्गुजबीजाद्धरितालचतुर्थभागसंमिश्रः।
मूत्रेण गवां पिष्टः सवर्णकरणः परः श्वित्रे ॥ ६० ॥
धात्रीखदिरयोः क्वाथं पीत्वावल्गुजसंयुतम्।
शङ्खेन्दुधवलं श्वित्रं तूर्णं हन्ति न संशयः ॥ ६१ ॥
क्षारे सुदग्धे गजलण्डजे च
गजस्य मूत्रेण वहुस्तुते च।
द्रोणप्रमाणं दशभागयुक्तम्
दत्त्वा पचेद्बीजमवल्गुजस्य ॥

रिष्टो भिषक्। दग्धमानादित्यादौ खदिररसधात्रीरसौ तुल्यौ। घृतपाके तु प्रस्थमेकं घृतस्य ॥ ५४—५६ ॥

वायसीत्यादौ —वायसी काकमाची। पूतीकेत्यादि।—स्नुक् स्नुक्। पूतिकी-लाटाकरञ्जः, नरेन्द्रद्रुमः चारग्वधः, एषां पल्लवाः दलान्यः। तथा सौमनाथ पल्लवा जातीपल्लवा इत्यर्थः। गजेत्यादौ।—चित्रव्याघ्रः। केवलगजचर्ममसीलेपस्य श्वित्र-हरत्वेनोक्तौ यथा—"श्वेतयत्यखिलमूर्ध्वं क्षीरं श्वित्रमिनाशनम्। गजचर्ममसीलेपो लेपो वा पूतिकोटजः" इति। पूतिकोटः पादुकाकीटः (पादकुरा) इति लोके ख्यातः ॥ ५७—६१ ॥

क्षार इत्यादि।—स्नुक् स्नुक्। गजलण्डं गजपुरीषं, जलगण्डजेति पाठे, जल-

एतद्यदा चिक्कणतामुपैति
तदा सुसिद्धां गुड़िकां प्रयुञ्ज्यात् ।
श्वित्रं विलिम्पेदथ तेन घृष्टम्
तदा व्रजत्याशु सवर्णभावम् ॥ ६२ ॥

श्वेतजयन्तीमूलं पिष्टं पीतञ्च गव्यपयसैव ।
श्वित्रं निहन्ति नियतं रविवारे वैद्यनाथाज्ञा ॥ ६३ ॥

पञ्चनिम्बः—

पुष्पकाले च पुष्पाणि फलकाले फलानि च ।
सञ्चूर्ण्य पिचुमर्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च ।
द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत् ॥
त्रिफलात्र्यूषणब्राह्मीश्वदंष्ट्रारुष्कराग्निकाः ।
विड़ङ्गसारवाराहीलौहचूर्णामृताः समाः ॥

रण्डः शमठः । गजस्य मूत्रेण इत्यनन्तरं पक्व इति शेषः । बहुस्रुत इति एकविंशतिवारं सप्तवारं वा परिस्रुतं । दशभागयुक्तमिति द्रोणस्य दशमांशेन युक्तमवल्गुजमित्यर्थः । एतस्य क्रियापरिपाटी लिख्यते । प्रथमतो गजलण्ड-क्षारस्य द्रोणमेकं २५६ पल ग्राह्यम् । ततस्तत्पाकार्थं गजमूत्रं क्षारपरिभाष्या षड्गुणं दीयमानं द्रवद्वैगुण्येन द्वादशद्रोणो भवति, अद्विगुणगणनया तु षड्द्रोणानि स्युः, तेन मूत्र शराव १९२ "प्रायस्त्रिभागावशेषेऽस्मिन्" इति वचनेन तृतीयभागाव-शेषात् द्वैगुण्येन द्रोणमेकं ग्राह्यं तत्र शराव ६४ । ततस्तृतीयभागावशिष्टक्षारोदक-द्रोणापेक्षया दशमांशेनावल्गुजबीजं पिष्ट्वा तत्र प्रक्षिप्य पचेत् । तेनावल्गुजबीजस्य किञ्चिन्न्यूनत्रयोदशमाषकाधिकैकपञ्चाशत्पलानि भवन्ति, पल ५१, तोला १, माषा ५ ; अन्ये तु षट्पञ्चाशदधिकपलशतद्वयरूपक्षारद्रोणापेक्षया दशमांशेनावल्गुजबीजं गृह्णन्ति, तेन तन्मते अवल्गुजबीजस्य पल २५, कर्ष २, माषा ६, रती ४ एतन्मानं भवति ; किन्तु व्यवहारः पूर्वेणैव । ततोऽवतार्य्य शिलायां पिष्ट्वा चिक्कणतामुप-गते सति गुड़िकाः कार्य्याः । घृष्टमिति फल्गुपत्रकरीषादिना ॥ ६२ ॥

श्वेतजयन्तीत्यादौ ।—गोपयसैव पिष्टं पीतञ्चेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

पुष्पकाल इत्यादौ ।—पञ्चनिम्बानां प्रत्येकं भागद्वयं त्रिफलादीनान्तु प्रत्येकमेको

हरिद्राद्वयवागुजीव्याधिघाताः सशर्कराः।
कुष्ठेन्द्रयवपाठाश्च कृत्वा चूर्णं सुसंयुतम्॥
खदिराशननिम्बानां घनक्वाथेन भावयेत्।
सप्तधा पञ्चनिम्बन्तु मार्कवस्वरसेन तु।
स्निग्धशुद्धतनुर्धीमान् योजयेच्च शुभे दिने॥
मधुना तिक्तहविषा खदिराशनवारिणा।
लेह्यमुष्णाम्बुना वापि कोलवृद्ध्या पलं पिबेत्।
जीर्णे च भोजनं कार्य्यं स्निग्धं लघु हितञ्च यत्॥
विचर्च्चिकौडुम्बरपुण्डरीककपालदद्रूकिटिमालसादि।
शतारुविस्फोटविसर्पपामां कफप्रकोपं त्रिविधं किलासम्॥
भगन्दरश्लीपदवातरक्तं जातान्ध्यनाड़ीव्रणशीर्षरोगान्।
सर्वान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्वान् दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति।
स्थूलोदरः सिंहकृशोदरश्च सुश्लिष्टसन्धिर्मधुनोपयोगात्॥
समोपयोगादपि ये दशन्ति सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु।
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः शुभेरतश्चन्द्रसमानकान्तिः॥६४॥

एकविंशतिको गुग्गुलुः—

चित्रकत्रिफलाव्योषमजाजीं कारवीं वचाम्।
सैन्धवातिविषे कुष्ठं चव्यैलायावशूकजम्॥
विड़ङ्गान्यजमोदांश्च मुस्तान्यमरदारु च।
यावन्त्येतानि सर्वाणि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम्॥

भागः। त्रिफलाभूषणयोरपि प्रत्येकं भागः। अग्निश्चित्रकः। वाराही वाराहीकन्दः। व्याधिघातः स्वर्णालुः। खदिराशननिम्बानां घनक्वाथेनेति खदिरादीनां प्रत्येकमष्टभागावशिष्टेन क्वाथेन भावना। अशनः पीतशालः। तिक्तहविषेति बल्यमाणतिक्तषट्पलकादिना। खदिराशनवारिणेति खदिराशनक्वाथेन। कोलवृद्ध्येति कोलः कर्षार्द्धम्। समोपयोगादिति वर्षोपयोगात्॥६४॥

सङ्क्ष्य सर्पिषा सार्द्धं गुडिकां कारयेद्भिषक्।
प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत्तु यथाबलम्॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्रिमीन् दुष्टव्रणानपि।
ग्रहण्यर्शोविकारांश्च सुखामग्निबलग्रहान्॥
गुल्मप्लीहमथ भग्नञ्च शुक्लाश्मरिं नियच्छति।
व्याधीन् कोष्ठगतांश्चान्यान् जयेद्विष्णुरिवासुरान्॥ ५॥
पञ्च भल्लातकांश्छित्त्वा साधयेद्विधिवज्जले।
कषायं तं पिबेच्छीतं घृतेनाक्तौष्ठतालुकः॥
पञ्चवल्कान् पिबेद् यावत् समतिं ह्रासयेत्ततः।
जीर्णेऽह्यादोदनं शीतं घृतक्षीरोपसंहितम्॥
एतद्रसायनं मेध्यं वलीपलितनाशनम्।
क्षुठार्शःक्रिमिदोषघ्नं दुष्टशुक्रविशोधनम्॥ ६६॥
तैलं भल्लातकानाञ्च पिबेन्मासं यथाबलम्।
सर्वोपतापनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं दृढः॥ ६७॥
प्रलेपोद्वर्त्तनस्नानपानभोजनकर्मणि।
शीलितं खादिरं वारि सर्वत्वग्दोषनाशनम्॥ ६८॥

तिक्तपटूपलकं घृतम्—

निम्बपटोलदार्वीर्दुरालभां तिक्तकरोहिणीं त्रिफलाम्।
कुर्य्यादष्टपलांशान् पर्पटकं चायमाणाञ्च॥
सलिलाढ़कसिद्धानां रसेऽष्टभागस्थिते क्षिपेत् पूते।

चित्रकेत्यादि अष्टम्। पञ्चेत्यादौ।—विधिवदिति ज्ञाधविधिना पिप्पलीवर्द्धमानवदत्र द्रष्टिव्यानी॥ ६५॥ ६६॥

तैलमित्यादौ।—भल्लातकतैलं भूयस्त्वेन योज्यम्। निम्बेत्यादौ यद्यपि "सर्पिश्चाभ्यनवं हितम्" इति वचनात् पुराणसर्पिष एव सर्वत्रौषधयोगित्वं, तथाप्यत्र योगमदित्वा नवसर्पिष एव प्रयोजनकत्वमिति वचनादेवोक्तमिति। सर्पिष इति पदं षट्पलमानग्रहणार्थम्। द्वितीयन्तु घृतमिति पदं पेयलीपदर्शनार्थम्।

चन्दनकिराततिक्तकमागधिकात्रायमाणाश्च ॥
मुस्तकवत्सकबीजं कल्कीकृतमर्द्धकार्षिकान् भागान्।
नव सर्पिषश्च षट्पलमेतत् सिद्धं घृतं पेयम् ॥
कुष्ठज्वरगुल्मार्शोग्रहणीपाण्डामयक्षयथून् हन्ति।
यामाविसर्पपिड़काकण्डूमदगण्डनुत् सिद्धम् ॥ ६८ ॥

पञ्चतिक्तघृतम्—

निम्बं पटोलं व्याघ्रोञ्च गुडूचीं वासकं तथा।
कुर्य्याद्दशपलान् भागानेकैकस्य सुकुट्टितान् ॥
जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत् पादावशेषितम्।
घृतप्रस्थं पचेत्तेन त्रिफलागर्भसंयुतम् ॥
पञ्चतिक्तमिदं ख्यातं सर्पिः कुष्ठविनाशनम्।
अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ॥
विंशतिं श्लैष्मिकांश्चव पानादेवापकर्षति ॥ ७० ॥

तिक्तकघृतम्—

त्रिफलादिनिशावासायासपर्पटकूष्मकान्।
त्रायन्तीकटुकानिम्बान् प्रत्येकं द्विपलोन्मितान् ॥
क्वाथयित्वा जलद्रोणे पादशेषेण तेन तु।
घृतप्रस्थं पचेत् क्षारैः पिप्पलीघनचन्दनैः ॥
त्रायन्तीयष्टिभूनिम्बैस्तत् पीतं तिक्तकं घृतम्।
हन्ति कुष्ठज्वरार्शांसि क्षयथुं ग्रहणीगदम्।

तथा प्रथम सिद्धमिति पक्षः, द्वितीयस्तु प्रसिद्धिख्यापकम्। अनेन च षट्पलाभिधानेन कुडवे ज्ञेया षट्पली कर्षमात्रा पलाशीपर्य्याया दर्शितेत्याहुः। ६७—६८ ॥

पञ्चतिक्ते।—चत्वारिंशच्च पैत्तिकानिति चत्वारिंशद्भागानपकर्षतीति कान्दाभिप्रायेणाक्षरार्थानुक्तं पैत्तिकानिति। एवं भेदयित्वा योजना कार्य्या, अन्यथा चत्वारिंशदिति द्वितीया स्यात् ॥ ७० ॥

पाण्डुरोगं विसर्पञ्च क्लीवानामपि शस्यते ॥ ७१ ॥

महातिक्तकं घृतम्—

सप्तच्छदं प्रतिविषां सम्पाकं तिक्तकरोहिणीं पाठाम्।
मुस्तमुशीरं त्रिफलां पटोलपिचुमर्द्दपर्पटकम् ॥
धन्वयवासं सचन्दनमुपकुल्ये पद्मकं रजन्यौ च।
षड्ग्रन्थां सविशालां शतावरीशारिवे चोभे ॥
वत्सकबीजं वासां मूर्वाममृतां किराततिक्तकञ्च।
कल्कान् कुर्य्यान्मतिमान् यष्ट्याह्वं त्रायमाणाञ्च ॥
कल्कस्य चतुर्भागो जलमष्टगुणं रसोऽमृतफलानाम्।
द्विगुणो घृतात् प्रदेयस्तत् सर्पिः पाययेत्सिद्धम् ॥
कुष्ठानि रक्तपित्तं प्रबलान्यर्शांसि रक्तवाहीनि।
विसर्पमम्लपित्तं वातासृक् पाण्डुरोगञ्च ॥
विस्फोटकान् सपामानुन्मादान् कामलां ज्वरं कण्डूम्।
हृद्रोगगुल्मपिड़कामसृग्दरं गण्डमालाञ्च ॥
हन्यादेतत् सद्यः पीतं काले यथाबलं सर्पिः।
योगशतैरप्यजितान् महाविकारान् महातिक्तकम् ॥ ७२ ॥

महाखदिरकं घृतम्—

खदिरस्य तुलाः पञ्च शिंशपासनयोस्तुले।

त्रिफलेत्यादौ।—कुलकं पटोलपत्रम्, शक्रः कुटजस्तस्य फलम् ॥ ७१ ॥

महातिक्तके।—उपकुल्येत्येकवचनपाठो न युक्तः। आयुर्वेदसारवाग्भटादौ पिप्पलीद्वयपाठात्। कल्कस्य चतुर्भाग इति घृताच्चतुर्थो भागः। एतच्च सामान्यपरिभाषासिद्धमपि स्पष्टार्थमुच्यते। षड्ग्रन्था वचा श्रीकण्ठस्तु पिप्पलीमूलमित्याह, तन्न, वाग्भटे वचापाठात्। अमृतफलानामित्यामलकफलानाम्। अत्राप्येकं सर्पिःपदं कल्कादिविभागार्थम्; द्वितीयं पेयत्वोपदर्शनार्थम्; तृतीयं महातिक्तकसंज्ञार्थम् ॥ ७२ ॥

महाखदिरघृते।—शिंशपा शिशु इति ख्यातस्तरुः; अशनः स्वनामख्यातः,

तुलार्द्धाः सर्व एवैते करञ्जारिष्टवेतसाः॥
पर्पटः कुटजश्चैव वृषः क्रिमिहरस्तथा।
हरिद्रे कृतमालश्च गुडूची त्रिफला पिप्पली॥
सप्तपर्णस्तु संचुर्णो दग्धद्रोणे च वारिणः।
अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत्॥
धात्रीरसञ्च तुल्यांशं सर्पिषश्चाढकं पचेत्।
मञ्जिष्ठाकल्कतुल्यैश्च यष्ट्याह्वैः पलसम्मितैः।
निहन्ति सर्वकुष्ठानि पानाभ्यङ्गनिषेवणात्।
महाखदिरमित्येतत् परं कुष्ठविनाशनम्॥ ७३॥

पञ्चतिक्त-घृतगुग्गुलुः—

निम्बामृतावृषपटोलनिदिग्धिकानाम्
भागान् पृथग्दशपलान् विपचेत्पटेऽपाम्।
अष्टांशशेषितजलेन सुनिःस्रुतेन
प्रस्थं घृतस्य विपचेत् पिचुभागकल्कैः॥
पाठाविडङ्गसुरदारुगजीपकुष्ठा-
दिधारनागरनिशामिषिचव्यकुष्ठैः।

न तु पीतद्रव्याणः : व्याघीमुलाद्यं मिलित्वा। तुलार्द्धाः सर्व एवैत इति करञ्जादिसप्तवर्गांशाः। [प्रत्येकं तुलार्द्धाः।] दग्धद्रोणे च वारिण इत्यनन्तरं वर्षतीति शेषः। तुल्याम्रमिञ्जाटकमानमित्यर्थः। पक्वन्तु "धात्रीरसञ्च तुल्यांशं सर्पिषश्चाढकं पचेत्" इति वचनं न पठन्ति। तथा "यष्ट्याह्वैः पलसम्मितैः इत्यत्र यष्ट्याह्वैश्चेत्यपि पाठयेदिति पठन्ति व्याचष्टे च। साधयेदित्यत्र सर्पिरिति शेषः। अत्र यद्यपि घृतमानं नोक्तं तथापि क्वाथद्रव्याष्टकाधिक्यद्रोषाय नियतत्वात् तत्क्वाथचतुर्थांशं प्रक्षाधिकाटकमानं घृतमात्रायांपयित्वाघृतं सिद्धं भवतीति। कल्कस्य कैवादिकत्वं सामान्यपरिभाषासिद्धमेवेति। कैश्चिन्नवाक्षदिरघृतमिदमनार्षमित्युक्तम्॥ ७३॥

निम्बामृतेत्यादि।—वासुमटस्य। घट इति द्वौचे। पिचुः कर्षद्वयी भागो

तेजोवतीमरिचवत्सकदीपकाग्नि-
रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः ॥
मञ्जिष्ठयातिविषया वरया यमान्या
संगृह्य गुग्गुलुपलैरपि पञ्चसंख्यैः।
तत् नेवितं विषमति प्रबलं समीरम्
मन्यास्थिमज्जगतमप्यय कुष्ठमीदृक् ॥
नाड़ीव्रणार्बुदभगन्दरगण्डमालाम्
जत्रूर्ध्ववर्गटगुल्मगुदौत्थमेहान्।
यत्नात्कृच्छ्रमनपोनमकाससोप-
हृत्पाण्डुरोगगलविद्रधिवातरक्तम् ॥ ७४ ॥

वज्रकं घृतम्—

यासागुडूचीविफलापटोलं करञ्जनिम्बागनक्तमालवेत्रम्।
तत्क्वाथकल्केन घृतं विपक्वं तद्वज्रवत् कुष्ठहरं प्रदिष्टम् ॥
विगीर्णकर्णाङ्गुलिभग्नपाटः क्रिम्यर्दितो भिन्नगलोऽपि मर्त्यः।
पौरागिकीं कान्तिमवाप्य जीवेद्व्याहतो वर्षशतञ्च कुष्ठी ॥७५॥

आरग्वधाद्यं तैलम्—

आरग्वधं धवं कुष्ठं हरितालं मनःशिलाम्।
रजनीद्वयसंयुक्तं पचेत्तैलं विधानवित्।
एतेनाभ्यञ्जयेच्छ्रीमी क्षिप्रं श्वित्रं विनश्यति ॥ ७६ ॥

यैर्नं करञ्जानां तैः। मिश्रिः शतपुष्पा, न तु मधुरिका वृहज्जवहारात्। तेजोवती त्वाखुपर्णी। दौरकं दौरुकम्। वज्रकं कुष्ठघ्नम्। अग्निवत्सः। कपमूलं त्रिवृद्मौलम्। वरया गिलोयया ॥ ७४ ॥

[वालिद्यादौ।—करञ्जेति करञ्जादिगणोक्ता।] वज्रकमिति वज्रवदत्यर्थकुष्ठनिकृन्तनात् ॥ ७५ ॥

आरग्वधाद्यादौ।—तैलमिति आरग्वधाद्यतैलं कुष्ठहितत्वात्; उक्तं हि चरके "तत्रापि सर्षपाद्यं करञ्जकोशातकीवृहदादीनाम्। कुष्ठेषु हितान्याहुर्बुधाः

तृणकं तैलम्—

मञ्जिष्ठारुङ्निशाचक्रमर्दारग्वधपल्लवैः।
तृणकस्वरसे सिद्धं तैलं कुष्ठहरं कटु ॥ ७७ ॥

महातृणकं तैलम्—

हरिद्रात्रिफलादारु-हयमारकचित्रकम्।
सप्तच्छदश्च निम्बत्वक्-करञ्जौ बालकं नखी।
कुष्ठमेड़गजावीजं लाङ्गली गणिकारिका।
जातीपत्रञ्च दार्वी च हरितालं मनःशिला ॥
कलिङ्गतिलपत्रञ्च अर्कक्षीरञ्च गुग्गुलुः।
गुड़त्वङ्मरिचञ्चैव कुङ्कुमं ग्रन्थिपर्णकम् ॥
सर्जपर्णासखदिरं विड़ङ्गं पिप्पली वचा।
घनरेणुमृतायष्टिकेशरं ध्यामकं विषम् ॥
विश्वकट्फलमञ्जिष्ठा बोलस्तुम्बीफलं तथा।
स्नुहीसम्पाकयोः पत्रं वागुजीवीजमांसिके ॥
एला ज्योतिष्मतीमूलं शिरीषो गोमयाद्रसः।
चन्दने कुष्ठनिर्गुण्डीविशालामल्लिकाद्वयम् ॥
वासाश्वकर्णी ब्रह्मी च श्याह्वचम्पककुड्मलम्।
एतैः कल्कैः पचेत्तैलं तृणकस्वरसद्रवम्।
सर्वत्वग्दोषहरणं महातृणकसंज्ञितम् ॥ ७८ ॥

यद्यपि खदिरस्य" इति अन्ये तु सामान्यश्रुतौ प्रधानकल्पत्वेन तिलतैलमेव ग्राह्यम्। यत्र तु सार्षपादिविशेषोक्तिस्तत्रैव सार्षपादिग्रहणमित्याहुः। एवमन्यत्रापि एवं-जातीये ज्ञेयम् ॥ ७६ ॥

मञ्जिष्ठेत्यादौ।—रुक् कुष्ठम्, तृणकं गन्धतृणम्। हरिद्रेत्यादौ—लाङ्गली विषलाङ्गलीति ख्याता, कलिङ्ग इन्द्रयवः; चोरा चोरपुष्पी; ग्रन्थिपर्णं गेठेला; ध्यामकं गन्धतृणम्; बोलो गन्धरसः; तुम्बीफलं पक्वतिक्तालाबुः; मल्लिकाद्वयं मल्लिका हफरमल्लिका च; श्याह्वो नवनीतखोटिः; चम्पककुड्मलं चम्पककलिका।

वज्रकतैलम्—

सप्तपर्णकरञ्जार्कमालतीकरवीरजम् ।
मूलं स्नुहाशिरीषाभ्यां चित्रकास्फोतयोरपि ॥
करञ्जबीजं त्रिफलां त्रिकटुं रजनीद्वयम् ।
सिद्धार्थकं विड़ङ्गञ्च प्रपुन्नाड़ञ्च संहरेत् ॥
मूत्रपिष्टैः पचेत्तैलमेभिः कुष्ठविनाशनम् ।
अभ्यङ्गाद्वज्रकं नाम नाड़ीदुष्टव्रणापहम् ॥ ७९ ॥

मरिचाद्यं तैलम्—

मरिचालशिलाब्दार्कपयोऽश्वारिजटात्रिवृत् ।
रुद्रसविशालारुङ् निशायुग्दारुचन्दनैः ॥
कटुतैलात् पचेत् प्रस्थं द्व्यक्षैर्विषपलान्वितैः ।
सगोमूत्रं तदभ्यङ्गाद्दद्रुश्वित्रविनाशनम् ॥
सर्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत् प्रशस्यते ॥ ८० ॥

बृहन्मरिचाद्यं तैलम्—

मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्रसः ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥

तृणकस्वरसो द्रवः पाकसाधनं जलं यस्य तत्तथा । अत्रान्तरे सोमराजीतैलं केचित् पठन्ति तत्तु न टीकासम्मतमिति ॥ ७७ । ७८ ॥

सप्तपर्णेत्यादि ।—स्नुहा तस्य । मूत्रपिष्टैः पचेत्तैलमिति पाकोऽपि गोमूत्रेणैव । आस्फोता श्वेतार्कमूलमिति केचित् । अत्र तिलतैलमेव देयम् ; "तैलं तैलं साधितं तैः समूत्रैः" इति वाग्भटसंवादात् । तैलमत्र सार्षपम् ॥ ७९ ॥

स्वल्पमरिचाद्यतैले ।—आलं हरितालम् ; शिला मनःशिला ; अर्कपयोऽर्कक्षीरम् ; अश्वारिः करवीरः ; जटा जटामांसी ; चन्द्राटादिपठितमरिचाद्ये मांसीदर्शनात् व्यवहाराच्च ; शकृद्रसो गोमयरसः, अयमपि कल्कः ; विशाला गोरक्षकर्कटी ; रुक् कुष्ठम् ; निशायुक् हरिद्राद्वयम् । प्रस्थमिति प्रस्थपरिमितं तेन सामानाधिकरण्यं न विरुध्यते । गोमूत्रमत्र चतुर्गुणं बोध्यम् ॥ ८० ॥

विशाला करवीरञ्च हरितालं मनःशिला।
चित्रको लाङ्गलाख्या च विड़ङ्गं चक्रमर्दकम्॥
शिरीषं कुटजो निम्बः सप्तपर्णः स्नुहामृताः।
सम्पाको नक्तमालोऽब्दः खदिरं पिप्पली वचा॥
ज्योतिष्मती च पलिका विषस्य द्विपलं भवेत्।
आढ़कं कटुतैलस्य गोमूत्रन्तु चतुर्गुणम्॥
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत्।
पक्त्वा तैलवरं ह्येतन्म्रक्षयेत् कौष्ठिकान् व्रणान्॥
पामाविचर्च्चिकादद्रुकण्डूविस्फोटकानि च।
वलयः पलितं छायानीलिव्यङ्गं तथैव च॥
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्य्यञ्च जायते।
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यन्तु दीयते॥
परामपि जरां प्राप्य न स्तना यान्ति नम्रताम्।
वलीवर्दस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीड़ितः।
एभिरभ्यञ्जनैर्गाढ़ं भवेन्मारुतविक्रमः॥ ८१॥

विषतैलम्—नक्तमालं हरिद्रे द्वे अर्कं तगरमेव च।
करवीरं वचा कुष्ठमास्फोता रक्तचन्दनम्॥
मालती सप्तपर्णञ्च मञ्जिष्ठा सिन्धुवारिका।
एषामर्द्धपलान् भागान् विषस्यापि पलं भवेत्॥
चतुर्गुणे गवां मूत्रं तैलप्रस्थं विपाचयेत्।
श्वित्रविस्फोटकिटिमकीटलूताविचर्च्चिकाः॥
कण्डूकच्छूविकाराश्च ये व्रणा विषदूषिताः।
विषतैलमिदं नाम्ना सर्वव्रणविशोधनम्॥ ८२॥

बृहन्मरिचाद्ये—शक्लद्रसः पूर्ववत्, कुटजस्य च फलमित्याहुः। स्नुहायान्तु क्षीरम्। प्रथमे वयसीति वयःसन्धौ॥ ८१॥

चक्रदत्तः ।

करवीराद्यं तैलम्—

श्वेतकरवीररसौ गोमूत्रं चित्रकं विड्ङ्गञ्च ।
कुष्ठेषु तैलयोगः सिद्धोऽयं सम्मतो भिषजाम् ॥ ८३ ॥

श्वेतकरवी ाद्यं तैलम्—

श्वेतकरवीरमूलं विषांशसाधितं गवां मूत्रे ।
चर्मदलसिध्मपामाविस्फोटक्रिमिकिटिभजित्तैलम् ॥८४॥

सिन्दूराद्यं तैलम्—

सिन्दूराङ्घ्रिपलात् पिष्टा जोरकस्य पलं तथा ।
कटुतैलं पचेन्मानीं सद्यः पामाहरं परम् ॥ ८५ ॥

महासिन्दूराद्यं तैलम्—

सिन्दूरं चन्दनं मांसीविड्ङ्गं रजनीद्वयम् ।
प्रियङ्गुपद्मकं कुष्ठं मञ्जिष्ठां खदिरं वचाम् ॥
जात्यर्कचित्रतानिम्बकरञ्जं विषमेव च ।
क्षणवेत्रकलोध्रञ्च प्रपुन्नाड्ञ्च संहरेत् ॥

विषतैले नक्तमालं करञ्जबीजम् ; अर्कस्य क्षीरम् ; तगरं तगरपादुका ; मालती जाती तस्याः पत्रम् ; सिन्धुवारिका निर्गुण्डी ॥ ८२ ॥

श्वेतकरवीरेत्यादौ ।—करवीररसगोमूत्रयोर्मिलित्वा चातुर्गुण्यम् । शेषस्य तु कल्कत्वम् ॥ ८३ ॥

श्वेतकरवीरमूलेत्यादौ ।—श्वेतकरवीरस्य मूलं यत्र, श्वेतं करवीरस्य मूलं यत्रेति वा विग्रहे तैलविशेषणता ज्ञेया । विषांशसाधितमिति विषस्यांशचतुर्थो भागः, स च करवीरमूलापेक्षया इति केचित् । अन्ये तु गतविषतैले विषस्य पल-सूत्रं तदपेक्षया कर्षमात्रः, तत्र तन्त्रान्तरीयवाक्यत्वात् । अन्ये पुनरंशो भागः, तेन विषकरवीरमूलयोः समभागयोरेव कल्कत्वं, व्यवहारोऽप्यनेनैव ॥ ८४ ॥

सद्यःसिन्दूराद्ये मानीमित्यटौ पलानि । छन्दे तु "कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम्" इति पठ्यते । तन्मतेऽपि छन्दोव्यवहारादेव पलाष्टकं ग्राह्यम् ॥ ८५ ॥

श्लक्ष्णपिष्टानि सर्वाणि योजयेत्तैलमात्रया।
अभ्यङ्गेन प्रयुञ्जीत सर्वकुष्ठविनाशनम्॥
पामाविचर्च्चिकाकण्डूविसर्पादिविनाशनम्।
रक्तपित्तोत्थितान् हन्ति रोगानेवंविधान् बहून्॥ ८६॥

आदित्यपाकं तैलम्—

मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षानिशाशिलालगन्धकैः।
चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परम्॥ ८७॥

दूर्वाद्यं तैलम्—

स्वरसेन च दूर्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणम्।
कच्छूविचर्च्चिकापामा अभ्यङ्गादेव नाशयेत्॥ ८८॥

अर्कमनःशिलातैले—

अर्कपत्ररसे पक्वं कटुतैलं निशायुतम्।
मनःशिलायुतं वापि पामाकण्ड्वादिनाशनम्॥ ८९॥

गण्डीरिकाद्यं तैलम्—

गण्डीरिकाचित्रकमार्कवार्ककुष्ठद्रुमत्वग्लवणैः समूत्रैः।
तैलं पचेन्मण्डलकुष्ठदद्रुदुष्टव्रणारुःकिटिमापहारि॥ ९०॥

महासिन्दूराद्ये—जात्याः पत्रं, अर्कस्य क्षीरं, करञ्जस्य फलम्। तैलमात्रया मध्यमपया॥ ८६॥

आदित्यपाकतैले—जलं तैलसमं दत्त्वा जलशोषपर्य्यन्तमातपे स्थाप्यं, जलं विना पाकानुपपत्तेः। अतएव इन्द्रलुप्तोक्तादित्यपाकेऽपि गुडूचीरसमेव तैलसमं व्यवहरन्ति वृद्धाः। अन्ये तु द्रवानुक्तावद्रवमेवादित्यपाकमाहुः॥ ८७॥

दूर्वातैले चतुर्गुणं यथा स्यात्तथा दूर्वास्वरसेन पचेत्। दूर्वास्वरसेन चतुर्गुणेन तैलं पचेदित्यर्थः। वृन्देऽपि "स्वरसेऽपि च दूर्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणे" इति पाठः॥ ८८॥

अर्कतैले कल्कभेदात् योगद्वयं, स्वरसश्चतुर्गुणः, कल्कश्चाष्टांश एव स्वरसाध्यत्वात्॥ ८९॥

गण्डीरिकेत्यादौ।—गण्डीरिका गुही, तस्याः क्षीरं; एवमर्कस्यापि; द्रुमः

पृथ्वीसारतैलम्—

चित्रकस्याथ निर्गुण्ड्या हयमारस्य मूलतः।
नाड़ीचवोजाद्विपतः काञ्जिपिष्टं पलं पलम् ॥
करञ्जतैलाष्टपलं काञ्जिकस्य पुलं पुनः।
मिश्रितं सूर्य्यसम्पक्वं तैलं कुष्ठव्रणास्रजित् ॥ ८१ ॥

सोमराजीतैलम्—

सोमराजी हरिद्रे द्वे सर्षपारग्वधं गदम्।
करञ्जैड़गजावीजं पत्रमारग्वधस्य च ॥
चतुर्गुणं जलं दत्त्वा गोमूत्रप्रस्थसंयुतम्।
विपचेत् सार्षपं तैलं नाड़ीदुष्टव्रणापहम्।
अनेनाशु प्रणश्यन्ति वु [illegible]ष्टादशैव तु ॥
नीलिका पिप्लवो व्यङ्गा गम्भीरं वातशोणितम्।
कण्डून्यच्छप्रशमनं क[illegible]माविनाशनम् ॥ ८२ ॥

पक्षात् पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेयान्-
मासान्मासात् स्रंसनञ्चाप्यधस्तात्।
त्र्यहात् त्र्यहान्नस्ततश्चावपीड़ान्
मासेष्वसृङ्मोक्षयेत् षट्सु षट्सु ॥ ८३ ॥

योषिन्मांससुरात्यागः शालिमुद्गयवादयः।
पुराणास्तिक्तशाकञ्च जाङ्गलं कुष्ठिनां हितम् ॥ ८४ ॥

इति कुष्ठचिकित्सा ॥

स्वर्णालुस्तस्य त्वक्; लवणं सैन्धवं, यदुक्तमायुर्वेदसारे "पक्वं कर्ण्यर्कसिन्धूत्थकुष्ठ-स्रुग्वह्निमार्कवैः। समूत्रैस्तैलमाहन्ति दद्रूणि किटिमानि च" इति। अत्र कर्णी स्वर्णालुः। तथा च द्रव्यावली "आरेवतस्तथा कर्णी कर्णिकारोऽथ वैरतः" इति। अन्ये तु गण्डीरिका मञ्जिष्ठा, द्रुमः कुटजस्तस्य त्वगित्याहुः ॥ ८० ॥

चित्रकेति।—अत्यन्तोत्कृष्टगुणत्वात् पृथ्वीसार इति संज्ञा ॥ ८१ ॥

पक्षादित्यादि।—सुश्रुतस्य। स्रंसनं विरेचनम्। नस्तत इति नासापुटयोरव-

अथोदर्द्ध-कोष्ठ-शीतपित्त-चिकित्सा।

अभ्यङ्गः कटुतैलेन सेकश्चोष्णाम्बुभिस्ततः।
उदर्द्धे वमनं कार्य्यं पटोलारिष्टवारिणा॥ १॥
त्रिफलापुरकृष्णाभिर्विरेकश्चात्र शस्यते।
त्रिफलां क्षौद्रसहितां पिबेद्वा नवकार्षिकम्॥ २॥
विसर्पोक्तममृतादिं भिषगत्रापि योजयेत्।
सितां मधुकसंयुक्तां गुड़मामलकैः सह॥ ३॥
सगुड़ं दीप्यकं यस्तु खादेत् पथ्यान्नमुङ् नरः।
तस्य नश्यति सप्ताहादुदर्द्धः सर्वदेहजः॥ ४॥
सिद्धार्थरजनीकल्कैः प्रपुन्नाड़तिलैः सह।
कटुतैलेन संमिश्रमेतदुद्वर्त्तनं परम्॥ ५॥
दूर्वानिशायुतो लेपः कच्छूपामाविनाशनः।
क्रिमिदद्रुहरश्चैव शीतपित्तापहः स्मृतः॥ ६॥

पीड़ान्नस्य विशेषान् दद्यात्। अवपीड़शब्देन बहुमात्रसर्पिःप्रयोगोऽप्युच्यते तन्निरा-हार्य्यं नस्तत इत्युक्तम्। योषिदित्यादौ।—मांसमानूपजं निषिद्धं जाङ्गलस्य विधानात्॥ ९२—९४॥

इति कुष्ठाधिकारः।

प्रायस्तुल्यचिकित्सितत्वात् उदर्द्धादिचिकित्सितमुच्यते। अभ्यङ्ग इत्यादौ। सेक इत्यत्र स्वेद इत्यपि पाठः। अत एवोक्तमन्यत्र "अभ्यङ्गः कटुतैलेन स्वेदनं कोष्णवारिणा" इति। पटोलारिष्टवारिणेत्यत्रातुक्तमपि मदनफलकल्कं प्रक्षेप्यम्। त्रिफलापुरकृष्णाभिरिति त्रिफलायाः कषायः, गुग्गुलुपिप्पल्यौ प्रक्षेप्ये, प्रक्षेपश्च व्यवहाराद्गुग्गुलोर्दशमाषकाः पिप्पल्यास्तु षण्माषका इति॥ १॥

त्रिफलां क्षौद्रसहितामिति त्रिफलायाः क्वाथः, क्षौद्रन्तु प्रक्षेप्यम्। नवकार्षिकं वातरक्तोक्तम्। विसर्पोक्तममृतादिमिति अमृतवृषपटोलं तमुस्तकमित्यादिनोक्तम्।

अग्निमन्थभवं मूलं पिष्टं पीतच्च सर्पिषा ।
शीतपित्तोदर्दकोठान् सप्ताहादेव नाशयेत् ॥ ७ ॥
कुष्ठोक्तच्च क्रमं कुर्य्यादंस्रपित्तघ्नमेव च ।
उदर्दोक्तां क्रियाच्चापि कोठरोगे समागतः ।
सर्पिः पीत्वा महातिक्तं कार्य्यं शोणितमोक्षणम् ॥ ८ ॥
निम्बस्य पत्राणि सदा घृतेन धात्रीविमिश्राण्यथवोपयुञ्जात् ।
विस्फोटकोठक्षतशीतपित्तं कण्डूस्रपित्तं सहसा च हन्यात् ॥९॥
क्षारसिन्धूत्थतैलैश्च गात्राभ्यङ्गं प्रयोजयेत् ।
गाम्भारिकाफलं पक्वं शुष्कमुत्क्लेदितं पुनः ।
क्षौरेण शीतपित्तघ्नं खादितं पथ्यसेविना ॥ १० ॥
तैलोद्वर्त्तनयोगेन योज्य एलादिको गणः ।
शुष्कमूलकयूषेण कौलत्थेन रसेन वा ॥
भोजनं सर्वदा कार्य्यं लावतित्तिरिजेन वा ।
शीतलान्यन्नपानानि बुद्ध्वा दोषगतिं भिषक् ।
उष्णानि वा यथाकालं शीतपित्ते प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥

इत्युदर्द-कोठ-शीतपित्त-चिकित्सा ।

तत्रैव शीतपित्तरक्तस्त्रवौकृतत्वात् ; न पुनरमृतश्रपटोलं निम्बकर्कटं रचेतमित्यादिकम् । सितां मधुकसंयुक्तामित्यत्र सितां कटुकया युक्तामिति केचित् पठन्ति दीप्यकं यमानिकाम् । उदर्दचिकित्सां कोठरोगेऽप्यतिदिशति । उदर्दोक्तादि महातिक्तं सर्पिः कुष्ठोक्तम् । निम्बस्येत्यादि योगद्वयम्, अन्ये तु एकमेव योगं वदन्ति । रक्तसा क्षुद्रकुष्ठमेव इति त्रीकण्ठः । क्षारो यवक्षारः, तैलञ्च कटुतैलं वदन्ति । गाम्भारिकेत्यादि ।—सुपक्वशुष्कगाम्भारीफलं गव्यं दुग्धं दत्त्वा उत्क्लिद्य खादयम् । तैलेत्यादि । मूलकयूषेण एलादिको गणस्तैलयोगेन उद्वर्त्तनयोगेन च योज्य इत्यर्थः ॥ २—११ ॥

इत्युदर्दाद्यधिकार-विवृतिः ।

अथाम्लपित्तचिकित्सा।

प्रागम्लपित्तरोगार्त्तं कुलकारिष्टवारिभिः।
रामाठचौद्रसिन्धूत्थैर्वमनं कारयेद्भिषक्॥ १॥
वान्तिं कृत्वाम्लपित्ते तु विरेकं मृदु कारयेत्।
सम्यग्वान्तविरिक्तस्य सुस्निग्धस्यानुवासनम्।
आस्थापनं चिरोद्भूते देयं दोषाग्न्यपेक्षया॥ २॥
क्रियाग्रहस्य शमनौ ह्यनुबन्धव्यपेक्षया।
दोषसंसर्गजे कार्य्या भेषजाहारकल्पना॥
ऊर्द्ध्वं वमनैर्धीमानधोगे रेचनैर्हरेत्॥ ३॥
तिक्तभूयिष्ठमाहारं पानं वापि प्रकल्पयेत्।
यवगोधूमविकृतीस्तीक्ष्णसंस्कारवर्जिताः।
यथास्वं लाजशक्तून् वा सितामधुयुतान् पिबेत्॥ ४॥
निस्तुषयवहपधात्रीक्वाथस्निग्धसुगन्धिमधुयुतः पीतः।
अपनयति चाम्लपित्तं यदि भुङ्क्ते सुहृद्यूषेण॥ ५॥

प्रा. उक्तसङ्ग्रहार्थं च अम्लपित्तचिकित्सितमुच्यते। वान्तिं कृत्वेति।—वमनञ्च अरिष्टादिभिः अत तत्तान्तर यथा,—"प्रागम्लपित्तरोगार्त्तं कुलकारिष्टवारिभिः। रराठचौद्रसिन्धूत्थैर्वमनं कारयेद्भिषक्" इति। राठं मदनफलम्॥ १॥ २॥

क्रियेत्यादि।—दोषसंसर्गजे अनुबन्धव्यपेक्षया अनुबन्धभूतदोषाविरोधेन ऊर्ध्वमनं संशमनरूपा भेषजाहारकल्पना क्रिया कार्य्येत्यर्थः। उक्तवमनविरेकयोर्विषयमाह ऊर्द्ध्वमित्यादि। ऊर्द्ध्वे बहुकफे वमनं अधोगे तु अम्लपित्ते सविबन्धे विरेचनम्॥ ३॥

यवगोधूमेति।—यवगोधूमौ हि शरत्समधुरत्वादिना अम्लपित्तहितौ, ततो विकृतीः पेयादिरूपान् विकाराम्। तीक्ष्णसंस्कारवर्जिता इति कटुलवणादिसंस्कारसंयोगरहिताः। यथास्वमिति पिबेदित्यनेन योज्यम्, तेन दोषसंसर्गादपेक्षया तत्तद्दोषप्रत्यनीकेन द्रवेण पिबेदित्यर्थः। सितामधुयुत इति सितामधि खण्डेलाभवत्वद्वद सौगन्ध्यनामकारकम्। मधु तु प्रक्षेपन्यायेन योज्यम्॥ ४॥ ५॥

कफपित्तवमीकण्डू-ज्वरविस्फोटदाहहा।
पाचनो दीपनः क्वाथः शृङ्गवेरपटोलयोः ॥ ६ ॥
पटोलं नागरं धान्यं क्वाथयित्वा जलं पिबेत्।
कण्डूपामार्त्तिशूलघ्नं कफपित्ताग्निमान्द्यजित् ॥ ७ ॥

पटोलविश्वामृतरोहिणीकृतम्
जलं पिबेत् पित्तकफोच्छ्रये तु।
शूलभ्रमारोचकवह्निमान्द्य-
दाहज्वरच्छर्दिनिवारणं तत् ॥ ८ ॥

यवकृष्णापटोलानां क्वाथं क्षौद्रयुतं पिबेत्।
नाशयेदम्लपित्तञ्च अरुचिञ्च वमिं तथा ॥ ९ ॥

दशाङ्गः—वासामृतापर्पटकनिम्बभूनिम्बमार्कवैः।
त्रिफलाकुलकैः क्वाथः सक्षौद्रश्चाम्लपित्तहा ॥ १० ॥
फलत्रिकं पटोलञ्च तिक्ताक्वाथः सितायुतः।
पीतः क्लीतकमध्वाक्तो ज्वरच्छर्द्यम्लपित्तजित् ॥ ११ ॥
पथ्याभृङ्गरजश्चूर्णं युक्तं जीर्णगुड़ेन तु।
जयेदम्लपित्तजन्यां छर्दिमन्नविदाहजाम् ॥ १२ ॥

वासागुग्गुलुः—

वासानिम्बपटोलत्रिफलाशनयासयोजितो जयति।
अधिककफमम्लपित्तं प्रयोजितो गुग्गुलुः क्रमशः ॥ १३ ॥

कफेत्यादौ।—शृङ्गवेरं शुण्ठी ॥ ६—१० ॥

फलत्रिकमित्यादौ।—तिक्तेत्यतः परमेषामिति शेषः; तेन फलत्रिकादीनि यान्येतानि एषां क्वाथ इत्यर्थः फलति। क्लीतकं यष्टीमधु, सिताक्लीतकमधूनीह प्रक्षेप्याणि ॥ ११ ॥

पथ्येत्यादौ।—भृङ्गरजश्चूर्णं भृङ्गराजस्य चूर्णम्। वासेत्यादौ।—अशनः पीतशालः, वासो दुरालभा, वासादीनां चूर्णं गुग्गुलुसमं गुग्गुलोः प्रधानत्वात्। क्रमश इत्यभ्यासेन ॥ १२ ॥ १३ ॥

छिन्नाखदिरयष्ट्याह्वदार्वंभो वा मधुद्रवम्।
सद्राक्षामभयां खादेत् सक्षौद्रां सगुडाक्ष ताम्॥ १४॥
कटुका सितावलेह्या पटोलविश्वक्ष मधुसमायुक्तम्॥ १५॥
रक्तसुती च युक्त्या खण्डं कुष्माण्डकं श्रेष्ठम्॥ १६॥
पटोलधन्याकमहौषधाब्दैः
कृतः कषायो विनिहन्ति शीघ्रम्।
मन्दानलं पित्तबलासदाह-
च्छर्दिज्वरामानिलशूलरोगान्॥ १७॥
छिन्नोद्भवानिम्बपटोलपत्रं फलत्रिकं सुक्षथितं सुशीतम्।
क्षौद्रान्वितं पीतमनेकरूपं सुदारुणं हन्ति तदम्लपित्तम्॥ १८॥
पटोलत्रिफलानिम्बशृतं मधुयुतं पिबेत्।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहशूलोपशान्तये॥ १९॥
सिंहास्यामृतभण्टाकीक्वाथं पीत्वा समाक्षिकम्।
अम्लपित्तं जयेज्जन्तुः कासं श्वासं ज्वरं वमिम्॥ २०॥
वासाघृतं तिक्तघृतं पिप्पलीघृतमेव च।
अम्लपित्ते प्रयोक्तव्यं गुडकुष्माण्डकं तथा।
पक्षिशूलापहा योगास्तथा खण्डामलक्यपि॥ २१॥

छिन्नेत्यादौ।—मधुद्रवमिति बहुव्रीहिः, तेनाम्र द्रव्यस्य विशेषणं, अम्बत्र ग्रंथे-ऽपि। सद्राक्षामित्यादि।—योगत्रयमेतत्॥ १४॥

कटुका सिता चेति।—कटुका कटुरोहिणी सितया सितोपलया। पटोलविश्वक्ष मधुसमायुक्तमिति पटोलविश्वयोः क्वाथं मधु प्रक्षिप्य पिबेदित्याहुः। कुष्माण्ड-खण्डकं रक्तपित्तोक्तम्। तत्पानन्तरं पटोलधन्याकेत्यादियोगत्रया छिन्नोद्भवानिम्बे-त्यादियोगत्रय क्वचित् पुस्तके दृश्यते; तौ च नियतेन हन्देन च धृतौ। पटोल-त्रिफलेत्यादौ अरिष्टौ निम्बः। सिंहास्येत्यादौ। सिंहास्यो वासकः, भण्टाकी कण्टकारी॥ १५—२०॥

वासाघृतं रक्तपित्तोक्तम्। तिक्तघृतं कुष्ठोक्तमहातिक्तकं तत्रैव अम्लपित्तेऽस्त्य

पिप्पलीमधुसंयुक्ता चाम्लपित्तविनाशिनी ।
जम्बीरस्वरसः पीतः सायं हन्त्यम्लपित्तकम् ॥
गुड़पिप्पलिपथ्याभिस्तुल्याभिर्मोदकीकृतः ।
पित्तश्लेष्मापहः प्रोक्तो मन्दमग्निञ्च दीपयेत् ॥ २२ ॥
हिङ्गु च कतकफलानि चिञ्चात्वचो घृतञ्च पुटदग्धम् ।
शमयति तदम्लपित्तमम्लभुजो यदि यथोत्तरं द्विगुणम् ॥ २३ ॥
कान्तपात्रे वराकल्को व्युषितोऽभ्यासयोगतः ।
सिताक्षौद्रसमायुक्त [illegible]पित्तहरः स्मृतः ॥ २४ ॥
एकोऽंशः पञ्चनिम्बानां द्विगुणो वृद्धदारकः ।
शक्तुर्दशगुणो देयः शर्करामधुरीकृतः ॥
शीतेन वारिणा पीतः शूलं पित्तकफोत्थितम् ।
निहन्ति चूर्णं सक्षौद्रमम्लपित्तं सुदारुणम् ॥ २५ ॥

[illegible]। पिप्पलीघृतन्तु परिणामशूलोक्तम्, एतच्च यद्यपि "पक्तिशूलापहा योगाः" इत्यनेनैव लभ्यते तथापि विशेषार्थमुक्तं, यथा खण्डामलकी। पिप्पलीमधुसंयुक्तेति अवलेहविधया ॥ २१ ॥

जम्बीरेत्यादौ।—पक्वजम्बीरफलस्वरसः, अयञ्च योगो वातोत्तरेऽम्लपित्त इत्याहुः ॥ २२ ॥

हिङ्ग्वित्यादौ—कतकफलं जलप्रसादनफलं प्रायो मगधे भवति। यथोत्तरं द्विगुणमिति हिङ्ग्वपेक्षया कतकफलं द्विगुणं, कतकफलापेक्षया तिन्तिड़ीतरुत्वग्द्विगुणा, तिन्तिड़ीतरुत्वगपेक्षया च घृतं द्विगुणमिति। एतत् सर्वं स्थालीमध्ये निक्षिप्य शरावेण पिधायान्तर्धूमं दग्ध्वा माषकचतुष्टयमुपयोज्यं, तप्तजलञ्चानुपेयं, तन्त्रान्तरसंवादात्। कान्तपात्र इति कान्ताख्यलौहविशेषपात्रे प्रक्षिप्य स्थापितत्रिफलाकल्क इत्यर्थः। शर्करामधुनी प्रक्षेप्ये ॥ २३ ॥ २४ ॥

एकोऽंश इत्यादौ।—पञ्चनिम्बानामिति निम्बस्य त्वक्पत्रपुष्पफलमूलानां पञ्चानां मिलितानामेको भागः। शक्तुर्दशगुण इति निम्बभागापेक्षया, मात्रास्य पलमर्द्धपलं वा आहारद्रव्यशक्तुबाहुल्यात् ॥ २५ ॥

अभ्रशुद्धिः—आशुभक्तोदकैः पिष्टमभ्रकं तत्र संस्थितम्।
कन्दमाणास्थिसंहारखण्डकर्णरसैरथ॥
तण्डुलीयकशालिञ्च कालमारिषजेन च।
वृश्चीरबृहतीभृङ्गलक्षणाकेशराजकैः॥
पेषणं भावनं कुर्य्यात् पुटञ्चानेकशो भिषक्।
यावन्निश्चन्द्रकं तत् स्याच्छुद्धिरेवं विहायसः॥ २६॥

लौहशुद्धिः—स्वर्णमाक्षिकशालिञ्च ध्मातं निर्वापितं जले।
त्रैफलेऽथ विचूर्ण्यैवं लोहं कान्तादिकं पुनः॥
बृहत्पत्रकरीकर्णत्रिफलाबृद्धदारकैः।
माणकन्दास्थिसंहारशृङ्गवेरभवै रसैः॥
दशमूलीमुण्डितिकातालमूलीसमुद्भवैः।
पुटितं साधु यत्नेन शुद्धिमेवमयो व्रजेत्॥ २७॥

सम्प्रति क्षुधावती वाच्या। तत्र प्रथममाशुभक्तेत्यादिना अभ्रकशुद्धिमाह। आशुर्धान्यभेदः। अत्राभ्रकं कृष्णाभ्रकं ग्राह्यं श्रेष्ठत्वात्। तच्चैकपत्रीकृत्य उद्गुलादिषु सञ्चूर्ण्य आशुभक्तकाञ्जिके अहोरात्रं स्थापयित्वा तेनैव काञ्जिकेन पेषणीयम्। ततः कन्दादीनां व्यस्तसमस्तानां स्वरसेन पुनः पेषणं भावनं पुटनञ्च बहुधा कुर्वीत यावन्निश्चन्द्रिकत्वमभ्रस्य स्यादित्यर्थः। तत्र कन्दो वन्य ओलः, खण्डकर्णः खाण्डकानः (खारकोनः) इति ख्यातः। तण्डुलीयकालमारिषयोः स्वल्पपत्रबृहत्पत्रभेदेन भेदः। वृश्चीरः पुनर्नवा, भृङ्गो भृङ्गराजः, लक्षणा स्वनामख्याता। विहायस इत्यभ्रकस्य॥ २६॥

लौहशुद्धिमाह स्वर्णमाक्षिकेत्यादि। पिष्टाभ्यां स्वर्णमाक्षिकशालिञ्चाभ्यां कान्तादिलौहं लिप्ता ततो भस्त्रया वह्नौ ध्मातं ततोऽमृतसारवल्यमाणविधिकथितत्रिफलाक्वाथे निर्वापितमित्यर्थः। त्रैफले जल इति त्रिफलाक्वाथ इत्यर्थः। तदेव निरुत्थमारितलौहचूर्णं प्रक्षालयन् भानुपाकादिशोधितं बृहत्पत्रकरिकर्णपलाशादिस्वरसैः पुटितं कुर्य्यादित्याह। बृहत्पत्रेत्यादि। बृहत्पत्री बड़बड़ इति ख्यातः; अत्र बृहत्पत्रकरिकर्णाद्येकादशपुटनद्रव्येषु मध्ये येषां स्वरसप्राप्तिस्तेषां स्वरसो ग्राह्यः।

मण्डूरशुद्धिः—वशिरं श्वेतवाट्यालं मधुपर्णीमयूरकम्।
तण्डुलीयञ्च वर्षाभूं दत्त्वाधश्चोर्द्ध्वमेव च॥
पाक्यं सुजीर्णमण्डूरं गोमूत्रेण दिनत्रयम्।
अन्तर्वाष्पमदग्धञ्च तथा स्थाप्यं दिनत्रयम्।
विचूर्णितं शुद्धिरियं लौहकिट्टस्य दर्शिता॥ २८॥

रसशुद्धिः—

जयन्त्या वर्द्धमानस्य आर्द्रकस्वरसेन च।
वायस्याश्चानुपूर्व्येवं मर्दनं रसशोधनम्॥ २९॥

गन्धकशुद्धिः—

गन्धकं नवनीताख्यं क्षुद्रितं लौहभाजने।
त्रिधा चण्डातपे शुष्कं भृङ्गराजरसाप्लुतम्॥
ततो वह्नौ द्रवीभूतं त्वरितं वस्त्रगालितम्।
यत्नाद्भृङ्गरसे क्षिप्तं पुनः शुष्कं विशुध्यति॥ ३०॥

येषान्तु स्वरसो न लभ्यते तेषां पुटनीयलौहसमानामष्टगुणं जलं दत्त्वा अष्टभागान-शेषक्वाथेन पुटनं कर्त्तव्यमिति॥ २७॥

वशिरमित्यादिना लौहमलशुद्धिमाह। वशिरः श्वेतसूर्य्यावर्त्तः। मधुपर्णी गडूची। मयूरकोऽपामार्गः। तण्डुलीयः क्षुद्रमारिषः। वर्षाभूः पुनर्नवा सुजीर्णमण्डूरं पुराणमण्डूरम्। वशिरादीनां मूलत्वक्पत्रपल्लवान् स्थालीमध्ये पातयित्वा तदुपरि जीर्णमण्डूरं दत्त्वा तैरेव पत्रवादिभिराच्छाद्य गोमूत्रं दत्त्वा दिवसत्रयं स्थाप्य सुदग्धं यथा स्यात्तथा पाको विधेयः। तदनु शरावेण पिधायान्तर्वाष्पं यथा स्यात्तथा दिनत्रयं स्थाप्यम्। तदनु प्रक्षाल्यातपे शोषयित्वा चूर्णयेदिति मण्डूरशुद्धिः॥ २८॥

अथ रसशुद्धिमाह, जयन्त्या इत्यादि।—वर्द्धमान एरण्डः। वायसी काकमाची॥ २९॥

गन्धकशुद्धिमाह, गन्धकमित्यादि। क्षुद्रितमिति तण्डुलकणपरिमाणं कृत्वा लौहभाजने स्थापयित्वा भृङ्गराजस्वरसेनाप्लाव्य चण्डातपे शोषयेत्, एवमपरवारद्वय-

क्षुधावती गुड़िका—

गगनाद्विपलं चूर्णं लौहस्य पलमात्रकम्।
लोहकिट्टपलार्द्धञ्च सर्वमेकत्र संस्थितम्॥
मण्डूकपर्णीवशिर-तालमूलीरसैः पुनः।
वरीभृङ्गकेशराज-कालमारिषजैरथ॥
त्रिफलाभद्रमुस्ताभिः स्थालीपाकाद्विचूर्णितम्।
रसगन्धकयोः कर्षौ प्रत्येकं ग्राह्यमेकतः॥
तन्मनाक् च शिलाखल्ले यत्नतः कज्जलीकृतम्।
वचा चव्यं यमानी च जीरके शतपुष्पिका॥
व्योषं मुस्तं विड़ङ्गञ्च ग्रन्थिकं खरमञ्जरी।
त्रिवृता चित्रको दन्ती सूर्य्यावर्त्तः सितस्तथा॥
भृङ्गमाणककन्दौ च खण्डकर्णक एव च।
दन्तोत्पला केशराज-कालावकड़कोऽपि च॥
एषामर्द्धपलं ग्राह्यं पटघृष्टं सुचूर्णितम्।
प्रत्येकं त्रिफलायाश्च पलार्द्धं पलमेव च॥
एतत् सर्वं समालोड्य लौहपात्रे तु भावयेत्।

मपि। तदनु प्रक्षाल्यातपे संशोष्य लौहपात्रमध्ये स्थापयित्वा ज्वलद्दराङ्गारोपरि दत्त्वा दण्डिकया सञ्चाल्य यदा तैलवद्द्रवीभवति तदा भृङ्गराजस्वरसपरिपूरितपात्रे घृताक्तसूक्ष्मवस्त्रेण पिहितमुखे गन्धकं त्वरया ढालयित्वा पात्रान्तरेण पिदध्यात्। तदनु प्रक्षाल्य आतपे शोषयित्वा चूर्णयेदिति गन्धकशुद्धिः॥ ३०॥

अथ शोधिताभ्रकलौहलौहमलचूर्णानां मिलित्वा स्थालीपाकमाह, गगनादित्यादि। गगनादित्यभ्रकात्। मण्डूकपर्ण्यादितालमूलस्तन्य रसेनाभ्रकलौहतन्मलमिलितचूर्णसमेनैकः स्थालीपाकः। वरीति शतावरी। ततः शतावर्य्यादिकालमारिषान्तरसेन च द्वितीयः स्थालीपाकः। तदनु त्रिफलाभद्रमुस्ताभिरप्यनन्तरोक्तक्वाथविधिकृतक्वाथेन तथैव तृतीयः स्थालीपाक इति। निश्चलस्तु मण्डूकपर्ण्यादितालमूल्यन्तरसेन पुटदानमाह। तत्तु न सम्यक्, पुटदानाश्रुतेः; पूर्व-

आतपे दग्धसंघृष्टमार्द्रकस्य रसैस्त्रिधा ॥
तद्वसेन भिन्नापिष्टां गुडिकां कारयेद्भिषक्।
बदरास्थिनिभां शुष्कां सुनिगुप्तां निधापयेत् ॥
तत् प्रातर्भोजनादौ च सेवितं गुडिकात्रयम्।
अम्लोदकानुपानञ्च क्षितं मधुरवर्जितम् ॥
दुग्धञ्च नारिकेलस्य वर्जनीयं विशेषतः।
भोज्यं यथेष्टमिष्टञ्च वारिभक्ताम्लकाञ्चिकम् ॥
हन्त्यम्लपित्तं विविधं शूलञ्च परिणामजम्।
पाण्डुरोगञ्च सर्वञ्च गोधोदरगुदामयान् ॥
यक्ष्माणं पञ्च कासांश्च मन्दाग्नित्वमरोचकम्।
श्रीहानं श्वासमानाहमामवातं सुदारुणम्।
गुडी क्षुधावती सेयं विख्याता रोगनाशिनी ॥ ३१ ॥

क्षीरकाष्यं घृतम्—

पिष्टाजाजीं सधन्याकं घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
कफपित्तारुचिहरं मन्दानलवमिं जयेत् ॥ ३२ ॥

घृतदानस्य तु रसक्रीधनादियत्नेन व्यवधानार्थं ति। स्नाक्षीपाकांश्चूर्णितानिति। स्नाक्षीपाकानन्तरं पुनर्नीहशिलायां चूर्णीकर्त्तव्यमित्यर्थः। एतदनन्तरं यदिषेच नदाह. रसगन्धकयोः कर्षांश्चिन्नादि। रसगन्धकयोः कर्षौ प्रत्येकमिति चेष्टः। तस्मिन्नितरसगन्धकर्षचतुष्टयमेकत्र श्लक्ष्णीकृत्य कज्जलीकृतं यावदिति शेषम्। तथा चक्रपाणिदत्तेन प्रक्षेपचूर्णद्रव्यान्याह। शारमञ्जरी यथामार्गः। कूर्षांश्चर्भा लामालकूर्षांवर्त्तः, स च श्वेतः। मापकलन्दो मागकन्दः। एषाञ्च वचादीनां चूर्णं प्रत्येकमर्द्धपलम्. त्रिफलाया निम्बिन्या साईपलमेकम्। तेन त्रिफलाया प्रत्येकमर्द्धपलमिति फलति। बदरास्थिनिभा इति यवीपदेशात् कलायपरिमाणा गुल्माः। अत्र क्षीरादिवर्जनं वारिभक्ताम्लकाञ्चिकादिविधानञ्च यवीगसाम्यात्। अधिकन्तु यवीगन्धिरिति ॥ ३१ ॥

पटोलशुण्ठीघृते—

पटोलशुण्ठ्योः कल्काभ्यां केवलं कुलकेन वा।
घृतप्रस्थं विपक्तव्यं कफपित्तहरं परम् ॥ ३३ ॥

पिप्पलीघृतम्—

पिप्पलीक्वाथकल्केन घृतं सिद्धं मधुप्लुतम्।
पिबेच्च प्रातरुत्थाय अम्लपित्तनिवृत्तये ॥ ३४ ॥

द्राक्षाद्यं घृतम्—

द्राक्षामृताशत्रुपटोलपत्रैः सोशीरधात्रीघनचन्दनैश्च।
त्रायन्तिकापद्मकिरातधान्यैः कल्कैः पचेत् सर्पिरुपेतमेभिः ॥
युञ्जीत मात्रां सह भोजनेन सर्वत्र पानेऽपि भिषग्विदध्यात्।
बलासपित्तं ग्रहणीं प्रवृद्धां कासाग्निसादज्वरमम्लपित्तम्।
सर्वं निहन्याद्घृतमेतदाशु सम्यक् प्रयुक्तं ह्यमृतोपमञ्च ॥

शतावरीघृतम्—

शतावरीमूलकल्कं घृतप्रस्थं पयः समम्।
पचेन्मृद्वग्निना सम्यक् क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
नाशयेदम्लपित्तञ्च वातपित्तोत्तरान् गदान्।
रक्तपित्तं तृषां मूर्च्छां श्वाससन्तापमेव च ॥ ३६ ॥

इत्यम्लपित्त-चिकित्सा।

पिष्टेत्यादौ।—जलं चतुर्गुणम्। पिप्पलीघृते मधुप्लुतमिति सिद्धे घृते घृतपादिकमधुयुक्तम् ॥ ३२—३४ ॥

द्राक्षेत्यादौ।—शक्रः कुटजः, तस्य फलमिति वदन्ति। पद्मं पद्मकाष्ठम् ॥ ३५ ॥

शतावरीघृते पयः सममिति पयःशब्देनेह पयःसाधर्म्यात् शतावर्य्या रसो ग्राह्यः, न तु क्षीरं, तस्य पृथगुपात्तत्वात्। सममिति घृतेन सह तुल्यम् ॥ ३६ ॥

इत्यम्लपित्ताधिकारः।

अथ विसर्प-विस्फोट-चिकित्सा।

विरेकवमनालेप-सेचनास्रविमोक्षणैः।
उपाचरेद्यथादोषं विषपानविदाहिभिः॥ १॥
पटोलपित्तुमर्दाभ्यां पिप्पल्या मदनेन च।
विसर्पे वमनं श्रस्तं तथैवेन्द्रयवैः सह॥ २॥
त्रिफलारसमंयुक्तं सर्पिर्लिहतया सह।
प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं विसर्पज्वरशान्तये॥
रसमामलकानां वा घृतभृष्टं प्रदापयेत्॥ ३॥
लशुनवर्जं प्रयोक्तव्यं पञ्चमूलचतुष्टयम्।
प्रदेहसेकमर्पिर्भिर्विसर्पे वातसम्भवे॥ ४॥
कुष्ठं शताह्वासुरदारुमुस्तावाराहिकुस्तुम्बुरुजीरणगन्धाः।
वातेऽर्कवंशाक्तगलाय योज्याः सेकेषु लेपेषु तथा घृतेषु॥ ५॥

पटोलपित्तमदसर्पेऽपि पित्तस्यप्राबल्यसाम्यभावात् प्रायशस्त्रधिकित्सालाघाच्च-पित्तानन्तरं विसर्पचिकित्सितमुच्यते। पविदाहिभिरित्यनेनापथ्यैरिति शेषः। पटोलेत्यादि।—पटोलपित्तुमर्दाभ्यामित्येको योगः। पिप्पल्या मदनेन चेति द्वितीयः। इन्द्रयवस्तु योगद्वयेऽपि सम्बध्यते इति केचित्। अन्ये तु पटोल-निम्बयोः क्वाथे पित्तुमर्दादिकं प्रक्षेपमित्येव योगमाहुः। व्याख्यातः पञ्च-मूलेन॥ १, २॥

त्रिफलेत्यादि।—त्रिफलाक्वाथे सर्पिर्लिहते प्रक्षिप्य पेयः। रसमित्यादावपि विरेकार्थमिति सम्बध्यते॥ ३॥

लशुनवर्जमिति लशुनमूलं वर्जयित्वा पञ्चमूलचतुष्टयम्। तत्र सप्तपर्णपञ्चम-लघ्वं प्रसिद्धमेव। कण्टकिपञ्चमूलं बलोपञ्चमूलञ्च यथा,—"शेवधन्वी भरिष्टा च विदारी शारिवाद्वया। बलाश्च कण्टकारीञ्च स्वदंष्ट्राभिरजैर्यवैः। अश्मिन्ना-करमर्दैश्च सर्वदोषहरा शुभे।" अत्र अजैः छतमुण्डी, यवैः कीटी, अश्मिन्ना शालाकरः, करमर्दः लघुमधुरफलः चोरीति भाषे इति सुश्रुतटीका। लशुनस-मूहस्य वर्जनमिह पित्तहरत्वेन वातेऽयोगिकत्वात्॥ ४॥

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठापद्मकोशीरचन्दनैः।
सयष्टीन्दीवरैः पित्ते क्षीरपिष्टैः प्रलेपनम् ॥ ६ ॥
कशेरुशृङ्गाटकपद्मगुन्द्राः सशैवलाः सोत्पलकर्कटास्थ।
यक्ष्मान्तराः पित्तकृते विसर्पे लेपा विधेयाः सघृताः सुशीताः ॥७॥
प्रदेहाः परिषेकाय शस्यन्ते पद्मवल्कलैः।
पद्मकोशीरमधुकचन्दनैर्वा प्रशस्यते ॥ ८ ॥
पित्ते तु पद्मिनीपत्रं पिष्टं वा शस्यशैवलम्।
गुन्द्रामूलन्तु गव्यिर्वा गैरिकं वा घृतान्वितम् ॥ ९ ॥
न्यग्रोधपादा गुन्द्रा च कदलीगर्भ एव च।
विसर्पघ्नियः लेपः स्याच्छृतधौतघृताप्लुतः ॥ १० ॥
हरेणवो मसूराश्च मुद्गाश्चैव मशालयः।
पृथक् पृथक् प्रदेहाः स्युः सर्वैर्वा सर्पिषा सह ॥ ११ ॥

कृतमित्यादि सुगमम्। वाराही वाराहीकन्दः, तत्सदृशं चर्मकाराख्यकः। कृतमनुक्तं गवीयम्, हरेणवो गौराः प्रसिद्धाः [अन्ये तु वीरा] चर्मकर्कटकः, वंशा वंशलोचनाः, चार्मस्थं चामडाख्यं चर्मबन्धकं वा। प्रपौण्डरीकेत्यादौ।—इक्षीक्षरं गौक्षीरम्। कशेरुकेत्यादि सुगमम्। पद्मं पद्मकाष्ठं, गुन्द्रा गुन्नयः, कदलं गौक्षीरं, कर्कटः पद्मिनीपत्राकृतिकर्कटः, यक्ष्मान्तरा यक्ष्मणामन्तरिताः, एवं सति पित्तविसर्पेऽतिसदो लवणयुक्तपत्राणां न स्यात्, लेपः श्लोष्मघ्न सुकरं भवतीति। लेपा इति बहुवचननिर्देशादेकैकजीरण्डेन लेपा दीया इति बहवः। पद्मवल्कलमिति कर्पासनवदाख्यपद्मकोशस्थरवल्कलः। प्रसन्नत इत्यत्र वचनपरिणामेन प्रदेह इति दीयम् ॥ ५—८ ॥

पित्तेत्यादि।—श्लीकपार्वैणलाणी दीयाः, शस्यत्र शैवलमिति सम्बन्धः। गुन्द्रा गुन्नयः, यत्तिमुंक्लोत्पलिभाण्डं [शीतपाकित्वात् भौलिकमपीति क्वचित्]। दलान्वितमिति योगपत्रैरपि दीयम् ॥ ९ ॥

न्यग्रोधेत्यादि।—वाग्भटस्य। न्यग्रोधस्य पादाः प्ररोहाः। अन्ये तु मृत्नालीत्याहुः। तत्पक्षे दलमिति वाः। तत्पक्षे इत्यत्र गुन्द्रेति न पाठः वाग्भटे चरके च

द्राक्षारग्वधकाश्मर्य्यत्रिफलामण्डपीलुभिः ।
त्रिवृद्धरीतकीभिश्च विसर्पे शोधनं हितम् ॥ १२ ॥
गायत्रीसप्तपर्णाब्दवासारग्वधदारुभिः ।
कुटन्नटैर्भवेल्लेपो विसर्पे श्लेष्मसम्भवे ॥ १३ ॥
अजाश्वगन्धशरणाथ काला सैकेशिका वाप्यथवाजशृङ्गी ।
गोमूत्रपिष्टो विहिमः प्रदेहो हन्याद्विसर्पं कफजं सुशीघ्रम् ॥
मदनं मधुकं निम्बं वत्सकस्य फलानि च ।
वमनञ्च विधातव्यं विसर्पे कफसम्भवे ॥ १४ ॥
त्रिफलापद्मकोशीरसमङ्गाकरवीरकम् ।
नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ॥
आरग्वधस्य पत्राणि त्वचः श्लेष्मातकोद्भवाः ।
शिरीषपुष्पं कामाची हिता लेपावचूर्णनैः ॥

तरुणा इति पाठात् । कदलीगर्भो गर्भस्था कदलीमञ्जरी ; विषग्रन्थिर्मृणाल-ग्रन्थिः ; हरेणवो वर्त्तुलकलायाः ॥ १० ॥ ११ ॥

द्राक्षेत्यादौ ।—आरग्वधस्य फलम्, अमण्डः एरण्डस्य बीजं विरेचकत्वात्, पीलु औत्तरापथिकं फलम् । क्वाथेन कल्केन वा योगद्वयमिदम् । तत्र पीलुन्त एकः, हरीतक्यन्तश्च द्वितीय इति ॥ १२ ॥

गायत्रीत्यादौ ।—अत्र आरग्वधस्य पत्रं, कुटन्नटं कैवर्त्तमुस्तकम् । अयं योगो वासास्थाने धवस्य कुटन्नटस्थाने कुरण्टकस्य प्रक्षेपादपि बोध्यः । यदाह चरकः—"खदिरं सप्तपर्णञ्च मुस्तमारग्वधं धवम् । कुरण्टकं देवदारु दद्यादालेपनं भिषक्" इति ॥ १३ ॥

अजेत्यादि सुश्रुतस्य । अजगन्धा फोफान्धो, अश्वगन्धा ख्यातैव । सरणा त्रिवृत्, काला कालाकडः, एकेशिका पाठा, अजशृङ्गी मेषशृङ्गी कर्कटशृङ्गी वा । अजगन्धादिरजशृङ्गान्त एको योगः । उक्तं हि वाग्भटे—"कालाजशृङ्गी सरणा वस्तगन्धा हयाह्वया । एकेशिका च लेपः स्यात् श्वयथावेकगात्रजे" इति । विहिम इति हिमविपरीतः कोष्ण इत्यर्थः ॥ १४ ॥

त्रिफलेत्यादि ।—वाग्भटस्य । समङ्गा वराहक्रान्ता, करवीरकमित्यत्र करवीरज-

मुस्तारिष्टपटोलानां क्वाथः सर्वविसर्पनुत्।
धात्रीपटोलसुस्तानामथवा घृतसंयुतः॥ १५॥

नवकषायगुग्गुलुः—

अमृतहपपटोलं निम्बकल्कैरुपेतम्
त्रिफलखदिरसारं व्याधिघातच्च तुल्यम्।
क्वथितमिदमक्षैयं गुग्गुलोर्भागयुक्तम्
जयति विषविसर्पान् कुष्ठमष्टादशाख्यम्॥ १६॥

अमृतादिः—अमृतहपपटोलं मुस्तकं सप्तपर्णम्
खदिरमसितवेत्रं निम्बपत्रं हरिद्रे।
विविधविषविसर्पान् कुष्ठविस्फोटकण्डू-
रपनयति मसूरीं शीतपित्तं ज्वरच्च॥ १७॥

पटोलामृतभूनिम्बवासकारिष्टपर्पटैः।
खदिराब्दयुतैः क्वाथो विस्फोटार्त्तिज्वरापहः॥ १८॥

पटोलत्रिफलारिष्टगुडूचीमुस्तचन्दनैः।
मञ्जूर्वा रोहिणी पाठा रजनी मदुरालभा।

निति पाठे मूलम्। अमला आमलकमूलम्। अयं योगस्तथा वक्ष्यमाणोऽप्यारग्वधादिः सप्तपृतयोगेन खिन्नः कार्यः। एतदनन्तरं प्रदेहाः सर्वत्रैव एते देयाः। सप्तपृतायुत इति चरकेऽप्युक्तत्वात्। सैवाम्लकी वहुवारः। कामाची काकमाची। सर्वविसर्पनुदिति प्रत्येकदोषजसर्वविसर्पनुत् सन्निपातविसर्पस्यासाध्यत्वात्॥ १५॥

अमृतेत्यादौ।—त्रिफलं त्रिफला, व्याधिघातं सप्तपर्णानुफलम्। गुग्गुलोर्भाग युक्तमिति प्रत्यक्षोपयोगे प्रक्षेपपरिभाषयैव देयम्। विरेके कर्त्तव्ये प्रक्षेपमानापेक्षया द्वैगुण्येनेत्याहुः॥ १६॥

अमृतेत्यादौ।—असितवेत्रं कालियालतामूलम्, अथापि विरेके कर्त्तव्ये गुग्गुलु प्रक्षिपन्ति वृद्धाः॥ १७॥

पटोलीत्यादिना विस्फोटचिकित्सामाह॥ १८॥

कषायं पाययेदेतत् पित्तघ्नं सज्वरापहम्।
कण्डूत्वग्दोषविस्फोटविषवीसर्पनाशनम्॥ १९॥
भूनिम्ववासाकटुकापटोलफलत्रिकाचन्दननिम्बसिद्धः।
विसर्पदाहज्वरवक्त्रशोषविस्फोटतृष्णावमिनुत् कषायः॥ २०॥
मकफे पित्तयुक्ते तु त्रिफलां योजयेत् पुरैः॥ २१॥
दुरालभां पर्पटकं पटोलं कटुकां तथा।
सोष्णं गुग्गुलुसंयुक्तं पिबेद्वा खदिराष्टकम्॥ २२॥
कुष्ठलीपिचुमर्दाम्बु खदिरेन्द्रयवाम्बु वा।
विस्फोटान् नाशयत्याशु वायुर्जलधरानिव॥ २३॥
चन्दनं नागपुष्पञ्च तण्डुलीयकशारिवे।
गिरीषवल्कलं जाती लेपः स्याद्दाहनाशनः॥ २४॥
शुकतरुनते च मांसी रजनी पद्मा च तुल्यानि।
पिष्टानि शीततोयेन लेपः स्यात् सर्वविस्फोटे॥ २५॥
गिरीषमूलमञ्जिष्ठाचव्यामलकयष्टिकाः।
सजातीपल्लवक्षौद्रा विस्फोटे कवड़ग्रहाः॥ २६॥

पटोलत्रिफलेत्यादौ।—समूलां रोहिणी पाठां रजनी सदुरालभेत्यतःपरम् एभिरिति शेषः, तेन एभिः क्षतं कषायं पाययेदित्यर्थसङ्गतिः कार्या। त्रिफलां इत्यतः पुरैरिति त्रिफलाद्यार्थं गुग्गुलुः प्रक्षेप्य इत्यर्थः। दुरालभामित्यादावपि दुरालभादीनां क्वाथो गुग्गुलुप्रक्षेपसहितः। सोष्णमिति सहशब्दः क्रियते, खदिराष्टकं समूलां वक्ष्यमाणम्, इदमपि गुग्गुलुयुक्तमेव पिबेत्॥ १९—२२॥

कुष्ठलीत्यादि।—योगत्रयम्। कुष्ठली गडूची, अम्बु क्वाथः। चन्दन मित्यादौ शारिवा अनन्तमूलं, जात्यास्तु पत्रम्॥ २३। २४॥

शुकतरुनते इत्यादि वाग्भटस्य। शुकतरुः गिरीषः, नतं तगरपादिका। पद्मा श्वेतयष्टिका। वाग्भटे तु "शुकतरुनते च मांसी" इत्यत्र "शुकतरुनतमाचीका इति पाठः, माचीकश्च देवदार्विति सङ्ग्रहः, तेन संगृह्य मांसीति पाठो लिखितः शेषात्॥ २५॥

गिरीषेत्यादौ।—गिरीषमूलेत्यत्र गिरीषपूगीति पाठे पूगस्य फलम्। अत्र वा-

शिरीषोदुम्बरौ जम्बुः सेकालेपनयोर्हिताः।
श्वेतातिवचो वापि प्रलेपाद्योतने हिताः॥ २७॥

दशाङ्गः—

शिरीषत्वक्पटोलनिम्बचन्दनैलामांसीहरिद्रादयकुष्ठवालैः।
लेपो दशाङ्गः सघृतः प्रदिष्टो विसर्पकण्डूज्वरशोथहारी॥२८॥

चतुःसमम्—

शिरीषोशीरनागाह्वहिंसाभिर्लेपनाद् हुतम्।
विसर्पविषविस्फोटाः प्रशाम्यन्ति न संशयः॥ २९॥

दुपाद्यं घृतम्—

दुपत्रखदिरपटोलपत्रनिम्बत्वगमृतामलकीकषायकल्कैः।
घृतमभिनवमेतदाशु पक्वं जयति विसर्पगदान् सकुष्ठगुल्मान्॥३०

पञ्चतिक्तकघृतम्—

पटोलसप्तच्छदनिम्बवासाफलत्रिकच्छित्रकदाविपक्वम्।
यत् पञ्चतिक्तं घृतमाशु हन्ति विटोपविस्फोटविसर्पकण्डूः॥३१॥

महापद्मकघृतम्—

पद्मकं मधुकं लोध्रं नागपुष्पञ्च केशरम्।
द्वे हरिद्रे विडङ्गानि सूक्ष्मैला तगरं तथा॥

वचननिर्देशात् प्रलेपनमेव पक्षे सेव्या इति बहवः। जातीपत्रचाङ्गेरीयुक्तं वेति ज्ञेयः। पाठीतनं सर्वत्र पक्षेऽपि दशौषधिदानम्॥ २६॥ २७॥

शिरीषेत्यादौ।—यष्टी यष्टीमधु, नागं प्रौढिवरम्॥ २८॥

शिरीषेत्यादौ।—नागाह्वं नागकेसरपुष्पम्, हिंसा जालाकटः॥ २९॥

दुपाद्यघृते।—निम्बत्वगमृतामलकीकषायकल्कैरित्यस्य स्थाने छन्दःपूरणार्थं त्वक्षत्वगमृताधात्रीकषायमातकल्कैरपीति केचित् पठन्ति। अन्ये तु त्वगमृतकाम-लकीति पठन्ति, क्वचित्तु मालतकीति पाठः, तत्र, व्यवहाराभावात्॥ ३०॥

पञ्चतिक्तघृते त्रिफलायाः कल्कः, शेषाणाञ्च कषाय इति व्यवहरन्ति वृद्ध-वैद्याः॥ ३१॥

कुष्ठं लाक्षा पत्रकञ्च सिक्थकं तुत्थमेव च ।
वङ्गवारः शिरीषश्च कपित्थफलमेव च ॥
तोयेनालोड्य तत् सर्वं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
यांश्च रोगान् निहन्त्याशु तान्निबोध महामुने ! ॥
सर्पकीटाखुदष्टेषु लूतास्मूत्रकृतेषु च ।
विविधेषु स्फोटकेषु तथा दुष्टविसर्पिषु ॥
नाड़ीषु गण्डमालासु प्रभिन्नासु विशेषतः ।
अगस्त्यविहितं धन्यं पद्मकन्तु महाघृतम् ॥ ३२ ॥
रोगस्तु स्नायुकाख्यो यः क्रिया तत्र विसर्पवत् ।
गव्यं सर्पिस्त्यहं पीत्वा निर्गुण्डीस्वरसं त्र्यहम् ॥
पिबन् स्नायुकमत्युग्रं हन्त्यवश्यं न संशयः ।
शोभाञ्जनमूलदलैः काञ्जिकपिष्टैः सलवणै लेपः ।
हन्ति स्नायुकरोगं यद्वा मोचरसचो लेपः ॥ ३३ ॥

इति विसर्प-विस्फोटचिकित्सा ।

पद्मकघृते ।—नागपुष्पस्य केशरमिति नागकेशरचूर्णमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

स्नायुकरोगचिकित्सामाह, रोगस्त्वित्यादि । स्नायुकरोगो नाड्या नाड्यो पथिमदृष्टे ख्यातः । यत्र रोगी कविनिगदेनोक्तः । छन्देन पुनरुक्तः ; यथा—"शाखासु कुपितो वायुः शोथं कृत्वा विसर्पवत् । मिलत्वैव सं चने तत्र शोथा नांसं विशोष्य च । कुर्य्यात्तन्नलिभं मूलं तत् पिण्डैः क्षत्रशत्रुजैः । लिप्तं मले: चतादेति ऐडाचत् कीपमावहेत् । तत्पातात्पीडयन्ति: स्यात् पुनः प्यानान्तरे भवेत् । रोगः न स्नायुको नाम तनुकथ प्रकीर्तितः" इति । शाखासिति अङ्गादिषु, तदिति मूलम्, तत्रशत्रुजैः पिण्डैर्लिप्तं सत् चतादेति निःसरति । ऐडादिति कदाचिदभिघातादिना मूलच्छेदात् । तत्पातादिति तस्य मूलस्य स्वयमेव पतनात् । पिबन्नित्यत्र पीत इति पाठे कर्त्तरि क्तः । मोचरसचो लेप इति मोचं कदलीफलं कोष्टकं वा तस्य त्वक् ॥ ३३ ॥

इति विसर्पविस्फोटाधिकार-विवृतिः ।

अथ मसूरिकाचिकित्सा।

सर्वासां वमनं पथ्यं पटोलारिष्टवासकैः।
कषायैश्च वचावत्सयष्ट्याह्वफलकल्कितैः॥ १॥
सक्षौद्रं पाययेद् ब्रह्म्या रसं वा हैलमोचिकम्।
वान्तस्य रेचनं देयं शमनञ्चाबले नरे॥ २॥
सुषवीपत्रनिर्यासं हरिद्राचूर्णसंयुतम्।
रोमान्तीज्वरविस्फोटमसूरीशान्तये पिबेत्॥ ३॥
उभाभ्यां हृतदोषस्य विशुध्यन्ति मसूरिकाः।
निर्विकाराश्चाल्पपूयाः पच्यन्ते चाल्पवेदनाः॥ ४॥
कण्टाकुम्भाडुमूलं क्वथनविधिकृतं हिङ्गुमाषैकयुक्तम्
पीतं बीजं जयायाः सघृतमुषितवाः पीतमङ्घ्रिः शिकट्याः।
माध्या मूलं शिफा वा मदनकुसुमजा सोषणा वाथ पूति-
र्योगा वास्यम्बुनैते प्रथममघगदे दृश्यमाने प्रयोज्याः॥ ५॥

विस्फोटभेदत्वात् प्रायस्तुल्यचिकित्सितत्वाच्च मसूरीचिकित्सामाह, सर्वासामित्यादि। वासकैरित्यत्र कृतैरिति शेषः। तेन कषायैरित्यनेन सामानाधिकरण्यं विरुध्यते। वत्स इन्द्रयवः। फलं मदनफलम्। सक्षौद्रमित्यादि।—रसमिति स्वरसम्, एतच्च वामकं विरेचकञ्च। सुषवी कारवेल्लकः, एतद्रसोऽप्युभयभागहरः। उभाभ्यामिति वमनविरेचनाभ्याम्॥ १—४॥

मुष्टियोगमाह। कण्टाकुम्भाडुमूलमित्यादि कण्टाकुम्भाडुलता स्वनामख्याता। हिङ्गुमाषैकयुक्तं पीतमिति पूर्वेणैव सम्बध्यते। बीजं जयायाः सघृतमुषितवाः पीतमिति द्वितीयो योगः। जया जयन्ती, अस्याश्च बीजमुपदेशादेकाधिकषड्गण्डकं सघृतं पर्युषितजलेन पीतमित्याहुः। ये तु उषितवाः पीतमिति पदं जयाबीजमित्यनेन सह न योजयन्ति, तन्मते पीतमिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते इति; सामान्यविशेषभावेन योजनापि कष्टकल्पनैवेति। अङ्घ्रिः शिकट्या इति तृतीयो योगः। अत्राप्युषितवाः पीतमिति लिङ्गविपरिणामेन सम्बध्यते। अङ्घ्रिरिति मूलम्। शिकटी स्वनामख्यातैव। माध्या अपि तथैव च। [मधी

उद्धृत्य मुष्टिनाच्छाद्य भेषजं यत् प्रयुज्यते।
तन्मुष्टियोगमित्याहुर्मुष्टियोगपरायणाः॥
उष्ट्रकण्टकमूलं वाप्यनन्तामूलमेव वा।
विधिगृहीतं ज्येष्ठाम्बु पीतं हन्ति मसूरिकाम्।
तद्वच्छृगालकण्टकमूलञ्च व्युषिताम्बसा॥ ६॥
मसूरीं मूर्च्छितो हन्ति गन्धकार्द्धन्तु पारदः।
निशाचिञ्चाच्छदे शीतवारिपीतं तथैव तु॥ ७॥
यावत्संख्या मसूर्य्यस्तु तावद्भिः शेलुजैर्दलैः।
छिन्नैरातुरनाम्ना तु गुणो व्येति न वर्द्धते॥
व्युषितं वारि सचौद्रं पीतं दाहगुणीहरम्।
शेलुत्वक्कृतशीताम्भः सेकं वा कायशोषणे॥ ८॥

गृगाकलस्य मूलम्।] शोषणा ममरिषा। एतच्च पूर्तिरियमेवेव ख्यायते। पूर्तिः गन्धासिकाख्यम्। अन्ये तु मदनकुसुमजा शिफा शोषणा, पूतिनाटाकरञ्जोऽपि शोषण इति वदन्ति। अन्यापि मरिषमेकाधिकयवमूलकमित्यादिग्रन्थे। अथगदः मापरोगी मसूरीपर्य्याय एव॥ ५॥

मुष्टियोगस्वरूपमाह उद्धृत्येत्यादि। उष्ट्रकण्टक स्वनामख्यातम्। (उष्ट्र इति केचित्) अनन्तामूलमनन्तमूलम्, ज्येष्ठाम्बु तण्डुलोदकम्। शृगालकण्टकमपि स्वनामख्यातम्॥ ६॥

मूर्च्छित इति कज्जलीकृतः। शोधितगन्धक कर्ष १, शोधितरस मा ८, कज्जलीकर्त्तव्या; अतो मायकचतुष्टयं षट्कं वा पर्वे कृत्वा खाद्यमिति व्यवहारः। 'रङ्गाचं मरिचैर्युक्तम्' इत्यादियोगः संगृहीतः नास्ति॥ निशेत्यादौ। छदः पर्व, छदशब्दस्य नपुंसकलिङ्गता छान्दसत्वात्, किंवा निशाचिञ्चाच्छदाविति पाठः, द्विवचनदर्शनात् पचद्वयं ग्राह्यमित्यन्ये॥ ७॥

यावदित्यादौ। शेलुर्वल्कुवारः, मसूरिका गणयित्वा तावत्संख्यया आतुरनाम्ना मवापि छिन्नादित्यर्थः। गुणो मसूरिकेत्यर्थः॥ शेलुत्वगित्यादि।—शीताम्भः शीतकषायः, कायशोषण इति सच्छृगालप्रदेशशोषणनिमित्तमित्याहुः। कायशोषण-

उशाव्यवंशनीलि-यवद्वयकर्पासकीकसत्रयी।
सुरसमयूरकलाचाधूपो रोमान्तिकादिहरः ॥ ९ ॥
तर्पणं वातजायां प्राग् लाजचूर्णैः सशर्करैः।
भोजनं तिक्तयवैश्च प्रतुदानां रसेन वा ॥ १० ॥
द्विपञ्चमूलं राना च दार्व्वीशरं दुरालभा।
साधृतं धान्यकं मुस्तं जयेद्वातसमुत्थिताम्।
गुडूचीमधुकं रास्नां पञ्चमूलं कनिष्ठकम्।
चन्दनं काश्मर्य्यफलं बलामूलं विकङ्कतम् ॥
पाककाले मसूर्य्यान्तु वातजायां प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥
द्राक्षाकाश्मर्य्यखर्जूर-पटोलारिष्टवासकैः।
लाजामलकदुःस्पर्शैः सितायुक्तैश्च पैत्तिके ॥ १२ ॥
गिरीषोडुम्बराश्वत्थ-शैलुन्यग्रोधवल्कलैः।
प्रलेपः सघृतः शीघ्रं व्रणविस्फोटदाहहा ॥ १३ ॥
दुरालभां पर्पटकं भूनिम्बं कटरोहिणीम्।
श्लैष्मिकां पित्तजायां वा पाने निःक्वाथ्य दापयेत् ॥

निम्बादिः—

निम्बं पर्पटकं पाठां पटोलं कटुरोहिणीम्।
वासां दुरालभां धात्रीसुशीरं चन्दनद्वयम् ॥
एष निम्बादिकः ख्यातः पीतः शर्करया युतः।
हन्ति त्रिदोषमसूरीं ज्वरविसर्पसम्भवाम्।

निति पाठे शरीरमलमेदनिरासार्थमित्यर्थः, किंवा कायशब्दौषधारान्मसूरिकैवीयते ॥ ८ ॥

उशेत्यादौ।—उशा वला, धान्यं धृतं, द्वयस्य वासकस्य मूलं, कर्पासकीकसं कर्पासास्थि, सुरसः पर्णासः, लघुरपामार्गः। तर्पणमिति द्रवेणाक्षोदिताः शुष्काः। तिक्तयवैरिति सिद्धयवागूपेयाः। प्रतुदाः पक्षिणः ॥ ९। १० ॥

द्विपञ्चमूलमित्यादियोगः प्राग्वत्, एवं मुस्तादिकमपि ॥ ११ ॥

उत्थिता प्रविशेद् या तु पुनस्तां याप्यतो नयेत् ॥ १५ ॥
पटोलकुरण्टकौमूस्तहपधन्वयवामकैः।
भूनिम्बनिम्बकटुका-पर्पटैश्च घृतं जलम् ॥
ममूरीं शमयेदामां पक्वाञ्चैव विशोषयेत्।
नातः परतरं किञ्चिद्विस्फोटज्वरशान्तये ॥ १६ ॥
पटोलमूलारुणतण्डुलीयकं पिबेदरिष्टामलकान्वितम्।
ममूरिविस्फोटविटङ्कशान्तये तदेव रोमान्तिकमिज्वरापहम्।
पटोलमूलारुणतण्डुलीयकं तथैव धात्रीखदिरेण संयुतम्।
पिबेच्चलं सुक्षयितं सुगोतं मसूरिकारोगविनाशनं परम्।

खदिराष्टकः—

खदिरत्रिफलारिष्ट-पटोलाम्बुतवामकैः।
क्वाथोऽष्टकाख्यो जयति रोमान्तिकमसूरिकाः।
कुष्ठवीसर्पविस्फोट-कण्डूटीर्नाप शमनः ॥ १८ ॥
अम्बुताद्रिकषायस्तु जयेत् पित्तज्वरान्तिकाम्।
सौवीरेण तु सम्मिश्रं मातुलुङ्गस्य केशरम्।
प्रलेपात् पातयत्याशु दाहक्षाशु नियच्छति ॥ १९ ॥
पाटलाकं प्रदातव्यं पिड़का पाटलस्य वा।
तत्र सेकं प्रशंसन्ति वस्तुगस्तण्डुलाम्बुना ॥ २० ॥

द्राक्षेत्यादौ। मिलापुक्तमिश्रलक्षणं क्वाथमिति शेषः। निम्बादिरपि क्वाथ विधेया देयः। पटोलेत्यादौ। कुरण्टको गृह्यः। १७ १९ ॥

पटोलमूलेत्यादि।—क्वाथे खदिरादिकपूः प्रक्षिप्य चतुर्गुणजलार्थे पिबेत्। अरुणं लोहितं तण्डुलीयकम्। धात्रीखदिरेण संयुतमिति धात्रीखदिरादपि पटोलमूलारुणतण्डुलीयकाभ्यां सह क्वथनीयौ ॥ १७ ॥

खदिरेत्यादौ। अष्टकाख्य इति खदिराष्टकसंज्ञः। तत्र शीघ्रने कर्मणि तुम्बुरुमपि प्रक्षिपन्ति ॥ १८ ॥

अम्बुताद्रिकषायो विसर्पोक्तो दशमूल्यस्तस्यैव मसूरीहरत्वयुक्तेः; न तु ज्वरादि-प्रशमोक्तत्वादिरिति। सौवीरेणेति काञ्जिकेन ॥ १९। २० ॥

पाककाले तु सर्वास्ता विशोषयति मारुतः।
तस्मात् संबृंहणं कार्य्यं न तु पथ्यं विशोषणम् ॥ २१ ॥
गुडूचीं मधुकं द्राक्षा मोरटं दाड़िमैः सह।
पाककाले तु दातव्यं भेषजं गुड़संयुतम्।
तेन पाकं व्रजत्याशु न च वायुः प्रकुप्यति ॥ २२ ॥
लिहेद्वा वादरं चूर्णं पाचनार्थं गुड़ेन तु।
अनेनाशु विपच्यन्ते वातपित्तकफात्मिकाः ॥ २३ ॥
शूलाध्मानपरीतस्य कम्पमानस्य वायुना।
धन्वमांसरसाः शस्ता ईषत्सैन्धवसंयुताः ॥ २४ ॥
दाड़िमाम्लरसैर्युक्ता यूषाः सुररुचौ हिताः।
पिबेदम्भस्तप्तशीतं भावितं खदिरासनैः ॥ २५ ॥
शौचे वारि प्रयुञ्जीत गायत्रीबहुवारजम्।
जातीपत्रं समञ्जिष्ठं दार्वीपूगफलं शमीम् ॥
धात्रीफलं समधुकं क्वथितं मधुसंयुतम् ॥
मुखरोगे कण्ठरोगे गण्डूषार्थं प्रशस्यते।
अक्ष्णोः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकाम्बुना ॥ २६ ॥

पाककाले वायुप्रशमनार्थं बृंहणाहारमाह पाकेत्यादि।—विशोषणेन पाकोन्मुखस्य दोषस्यान्तःप्रवेशाद्रुजाधिक्यं स्यादिति भावः ॥ २१ ॥

गुडूचीत्यादौ।—मोरटमिक्षुमूलम्। एषां क्वाथः। गुड़स्तु प्रक्षेप्यः ॥२२।२३॥

धन्वमांसरसा इति जाङ्गलपक्षिमांसरसाः ॥ २४ ॥

पिबेदम्भस्तप्तशीतमित्यर्द्धशृतं शीतञ्च; एवं वक्ष्यमाणयोगेऽपि। भावितं खदिरासनैरिति खदिरासनैः साधितं क्वाथमित्यर्थः। असनः पीतशालः, अशन एव इत्यन्ये ॥ २५ ॥

गायत्री खदिरः। गवेधुमधुकाम्बुनेति।—गवेधुको गुलुञ्चः। अनयोः कल्कं कर्पटे बद्ध्वा प्रपीड्याक्षिसेकः कार्य्यः ॥ २६ ॥

मधुकं त्रिफला मूर्वा दार्वीत्वङ्नीलमुत्पलम् ।
उशीरलोध्रमञ्जिष्ठाः प्रलेपाश्च्योतने हिताः ।
नश्यन्त्यनेन दृग्जाता मसूर्य्यो न द्रवन्ति च ॥ २७ ॥
पञ्चवल्कलचूर्णेन क्लेदिनीमवचूर्णयेत् ।
भस्मना केचिदिच्छन्ति केचिद्गोमयरेणुना ॥
क्रिमिपातभयाद्योऽपि धूपयेत् सरलादिना ।
वेदनादाहशान्त्यर्थं स्रुतानाञ्च विशुद्धये ॥ २८ ॥
सगुग्गुलुं वराक्वाथं युञ्ज्याद्वा खदिराष्टकम् ।
कृष्णाभयारजो लिह्यान्मधुना कण्ठशुद्धये ॥ २९ ॥
अथाष्टाङ्गावलेहो वा कवड़श्चार्द्रकादिभिः ।
पञ्चतिक्तं प्रयुञ्जीत पानाभ्यञ्जनभोजनैः ॥ ३० ॥
कुर्य्याद्व्रणविधानञ्च तैलादीन् वर्जयेच्चिरम् ।
विषघ्नैः सिद्धमन्त्रैश्च प्रमृज्यात्तु पुनः पुनः ।
तथा शोणितसंसृष्टाः काचिच्छोणितमोक्षणैः ॥ ३१ ॥
निशाद्वयोशीरशिरीषमुस्तकैः सलोध्रभद्रश्रियनागकेशरैः ।
सस्वेदविस्फोटविसर्पकुष्ठ-दौर्गन्ध्यरोमान्तिहरः प्रदेहः ॥
बिम्ब्यतिमुक्तकाशोक-प्लक्षवेतसपल्लवैः ।

मधुकमित्यादौ ।—हिता इति बहुवचननिर्देशात् व्यस्तैः समस्तैर्मधुकादिभिः प्रलेपः । अङ्गशृतैश्च तैराश्च्योतनमित्याहुः । आश्च्योतनं परिषेकः ॥ २७ ॥

पञ्चवल्कलेत्यादौ ।—क्लेदिनीं क्लेदयुक्तां मसूरीम् । भस्मनेति शुष्कगोमय-भस्मना । गोमयरेणुनेति गोमयचूर्णेन वस्त्रच्छानितेन । सरलादिभिरिति सरला-गुरुगुग्गुलुप्रभृतिभिः ॥ २८ ॥

सगुग्गुलुमित्यादि ।—सगुग्गुलुमित्युभयत्रापि सम्बध्यते ॥ २९ ॥

अष्टाङ्गावलेहार्द्रकादिकवड़ी ज्वराधिकारोक्तौ । पञ्चतिक्तकघृतं कुष्ठोक्तम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

निशाद्वयेत्यादौ ।—भद्रश्रियं श्वेतचन्दनम् । बिम्ब्यादि ।—बिम्बी डुमरीति

निशि पर्य्युषितः क्वाथो मसूरीभयनाशनः ॥ ३२ ॥
मसूरीस्फोटयोरन्ते कूर्परे मणिबन्धके।
मुखांशफलके शोथो जायते यः सुदारुणः ॥ ३३ ॥
व्रणशोथहरैर्योगै र्वातघ्नैश्च जलौकसा।
हर्त्तव्यस्तैलभृष्टस्य वृश्चिकस्य विलेपनैः ॥ ३४ ॥
चैत्रासितभूतदिने रक्तपताकान्विता स्नुही भवने।
धवलितकलसन्यस्ता पापरुजो दूरतो धत्ते ॥ ३५ ॥
इति मसूरी-चिकित्सा ॥

अथ क्षुद्ररोगचिकित्सा।

तत्राजगल्लिकामामां जलौकाभिरुपाचरेत्।
शुक्तिसौराष्ट्रिकाक्षार-कल्कैश्चालेपयेन्मुहुः ॥ १ ॥
नवीना कण्टकार्य्यास्तु कण्टकैर्वेधमात्रतः।
किमाश्चर्य्यं विपच्याशु प्रशाम्यत्यजगल्लिका ॥ २ ॥

पृष्ठः। अतिमुक्तको माधवीलता। योगोऽयमनागतमसूरीनिवारणार्थं चैत्रे मासि पेयः ॥ ३२-३४ ॥

चैत्रासितभूतदिन इति चैत्रकृष्णचतुर्दश्याम् ॥ ३५ ॥

इति मसूरीचिकित्साविवृतिः

विसर्पादीनामक्षुद्रहेतुलक्षणचिकित्सितानामभिधानेन क्षुद्रहेतुलक्षणचिकित्सितानां रोगाणां पारिशेष्यात् क्षुद्ररोगचिकित्सितमुक्तम्। ननु यदि क्षुद्रत्वमेषा हेतुलक्षणचिकित्सितात्मत्वेन तर्हि अग्निरोहिणीवल्मीकादीनां त्रिदोषजत्वेन हेत्वादिबाहुल्यात् तत् कथं क्षुद्रत्वम्? नैवं, बाहुल्येन तच्छब्दात् कृमिणो गच्छतीतिवत्; किंवा अवान्तरभेदविरहत्वं क्षुद्रत्वं, येनात्र वक्तव्यानामजगल्लिकादीनां न दोषद्वयादिकृतभूरिसङ्ख्याभेदेन व्रणजादिवन्निर्देशः, किन्तु प्रत्येकं स्तोकसङ्ख्यया-

कठिनां क्षारयोगैश्च द्रावयेद्गजल्लिकाम् ।
श्लेष्मविद्रधिकल्केन जयेदनुशयीं भिषक् ॥
विवृतामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्दभीं जालगर्दभम् ।
इरिवेल्लिं गन्धमालां जयेत् पित्तविसर्पवत् ॥
मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा शमयेद्व्रणान् ।
रक्तावसेकैर्बहुभिः स्वेदनैरपतर्पणैः ॥
जयेद्विदारिकां लेपैः शिग्रुदेवद्रुमोद्भवैः ।
पनसिकां कच्छपिकामनेन विधिना भिषक् ॥
अन्त्रालजीं कच्छपिकां तथा पाषाणगर्दभम् ।
साधयेत् कठिनानन्यान् शोथान् दोषसमुद्भवान् ॥
सुरदारुशिलाकुष्ठैः स्वेदयित्वा प्रलेपयेत् ।
कफमारुतशोथघ्नो लेपः पाषाणगर्दभे ॥ ३ ॥
शस्त्रेणोत्कृत्य वल्मीकं क्षाराग्निभ्यां प्रसाधयेत् ।
मनःशिलालभल्लात-सूक्ष्मैलागुरुचन्दनैः ॥

भिधानं तेषाम् । अजगल्लिका आंचिलीति लोके । आमामित्यपक्वां ; वाग्भटेऽपि अपक्वमित्युक्तम् । शुक्तीत्यादि ।—शुक्तिर्मुक्तोत्पत्तिभाण्डं ; सौराष्ट्रिका सौराष्ट्रिमृत् ; सुश्रुते तु सौराष्ट्रीस्थाने श्रुघ्निका पठ्यते, श्रुघ्निका सर्जिक्षारः । क्षारो यवक्षार इति ॥ १ ॥ २ ॥

क्षारयोगैरिति घण्टापारुल्यादियोगैः । मधुरौषधं काकोल्यादिगणः । व्रणानिति विवृतादीनेव गन्धमालान्तान् पाकेन व्रणभावमापन्नान् मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा शमयेदित्यर्थः । सुश्रुतेऽप्युक्तं—"विवृतामिन्द्रवृद्धां गर्दभिकां जालगर्दभमिरिवेल्लिकां गन्धमालां विस्फोटकञ्च पित्तविसर्पविधानेनोपाचरेत् । पक्वाश्च मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा" इति । रक्तावसेकैरित्यादिना । विदारिकाचिकित्सा । अनेन विधानेनेति विदारिकोक्तेन । अन्यान् शोथानिति पाषाणगर्दभादीन् । दोषसम्भवानिति योग्यतया कफवातजान् साधयेत् । पाषाणगर्दभो "गाणठाङ्गया" इति ख्यातः ॥ ३ ॥

जातीपल्लवकल्कैश्च निम्बतैलं विपाचयेत्।
वल्मीकं नाशयेत् तद्धि बहुच्छिद्रं बहुस्रवम्॥
पाददारीषु च शिरां व्यधयेत्तलशोधनीम्।
स्नेहस्वेदोपपन्नौ तु पादौ चालेपयेन्मुहुः॥
मधूच्छिष्टवसामज्ज-घृतक्षारैर्विमिश्रितैः।
सर्जाख्यसिन्धूद्भवयोश्चूर्णं मधुघृताप्लुतम्॥
निर्मथ्य कटुतैलाक्तं हितं पादप्रमार्जनम्॥ ४॥

उपोदिकाक्षार-तैलम्—

उपोदिकासर्षपनिम्बमोच-
कर्कारुकैर्वारुकभस्मतोये।
तैलं विपक्वं लवणांशयुक्तम्
तत् पाददारीं विनिहन्ति लेपात्॥ ५॥

अलसेऽम्लैश्चिरं सिक्तौ चरणौ परिलेपयेत्।
पटोलारिष्टकाशीश-त्रिफलाभिर्मुहुर्मुहुः॥ ६॥

मनःशिलेत्यादौ।—आलं हरितालम्। निम्बतैलमिति निम्बबीजभवतैलम्। बहुस्रवमिति बहुस्रावम्। सुश्रुते आलस्थाने पिप्पलीयोगादप्ययं योगः पठितः। तलशोधनीमिति पादतलगामिनीम्। स्नेहस्वेदोपपन्नावित्यनन्तरं कृत्वेति शेषः। अन्ये तु शिराव्यधाङ्गीभूतस्नेहस्वेदौ कृत्वा शिरां व्यधयेदिति बोध्यम्। एवमन्तरेण शिराव्यधस्यापवृत्तौ स्नेहस्वेदोपपन्नावित्यादिना तु पश्चात् कर्मोपदेशः दोषक्षयार्थं रक्ताकृष्टिजनितवातक्षयार्थं वेति। आलेपयेन्मधूच्छिष्टादिभिरित्यन्वयः। अत्र क्षीरविमिश्रितैरित्यपपाठः, सुश्रुते यवक्षारैरिति पाठात्। सर्जेत्यादि।—सर्जो धूनकः। कटुतैलाक्तमिति कटुतैलयुक्तं यथा स्यात् तथा पादप्रमार्जनार्थं किंवा चूर्णविशेषणम्॥ ४॥

उपोदिकेत्यादि।—उपोदिकानालं ग्राह्यम्। मोचकः कदलीकण्टः। कर्कारुः कुष्माण्डभेदः, एर्वारुः कर्कटी; अनयोर्नाडी। एषां क्षारोदके चतुर्गुणे सैन्धवं कल्केन तैलं पक्तव्यम्। लेपादित्यतिघनत्वात्॥ ५॥

करञ्जबीजं रजनी काशीशं मधुकं मधु।
रोचना हरितालञ्च लेपोऽयमलसे हितः॥ ७॥
लाक्षाभयारसालेपः क्षार्यं वा रक्तमोक्षणम्।
जातीपत्रञ्च सन्मर्द्य दद्यादलसके भिषक्॥ ८॥
ब्रह्मतीरससिद्धेन तैलेनाभ्यज्य बुद्धिमान्।
शिलारोचनकाशीशचूर्णैर्वा प्रतिसारयेत्॥ ९॥
दहेत् कदरमुद्धृत्य तैलेन दहनेन वा॥ १०॥
चिप्पमुष्णाम्बुना स्निग्धमुद्धृत्याभ्यज्य तं व्रणम्।
दत्त्वा सर्जरसं चूर्णं बद्ध्वा व्रणवदाचरेत्।
खरसेन हरिद्रायाः पात्रे क्षणायसेऽभ्यसेत्॥
घृष्ट्वा तज्जेन कल्केन लिम्पेच्चिप्पं पुनः पुनः॥ ११॥
चिप्पे लटक्षणास्फोतामूललेपो नखप्रदः।
निम्बोदकेन वमनं पद्मिनीकण्टके हितम्॥ १२॥
निम्बोदकक्वतं सर्पिः सक्षौद्रं पानमिष्यते।
पद्मनालकृतः क्षारः पद्मिनीं हन्ति लेपतः॥ १३॥

अलसः 'पाकीभाना' इति ख्यातः। अन्ये रिति काञ्चिकैः। हरितो मिश्रः॥ ६। ७॥

लाक्षेत्यादौ।—रसो गन्धरसः॥ ८॥

ब्रह्मतीत्यादि।—ब्रह्मती कण्टकारी तस्याः खरसः, तैलस्य सार्धम्, मुद्गतैलवादात्। प्रतिसारयेदिति घर्षयेत्॥ ९॥

दहेदित्यादि।—कदरं अग्नेरीदृत्य तप्ततैलेन दहनेन वा दहेदित्यर्थः। दहनेनेत्यत्र मदनेनेति पाठे मदनः सिक्थकः तेनापि तप्तेन॥ १०॥

चिप्पमिति।—चिप्पमिह कुनखनमिग्रेतं न त्वङ्मांसवेष्टनम्, उक्तञ्चपचिकित्सायामन्तानर्हमित्यादिति केचित्। उष्णाम्बुना स्वेदनमिह मार्दवजननार्थं, मृदुत्वे सत्येव कुनखोत्कर्षणं कर्तुं शक्यमिति। बद्धेति व्रणोक्तबन्धनविधिना, व्रणवदाचरेदिति व्रणचिकित्साचारादिविधिरित्यर्थः। कालवार्ताहपात्रे॥ ११॥

निम्बारग्वधकल्कैर्वा मुहुरुद्वर्त्तनं हितम्।
नीलीपटोलमूलाभ्यां साज्याभ्यां लेपनं हितम्॥
जालगर्दभरोगे तु सद्यो हन्ति च वेदनाम्॥ १४॥
अहिपूतनके धात्र्याः पूर्वं स्तन्यं विशोधयेत्।
त्रिफलाखदिरक्वाथैर्व्रणानां धावनं सदा॥ १५॥
करञ्जत्रिफलातिक्तैः सर्पिः सिद्धं शिशोर्हितम्।
रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम्॥ १६॥
गुदभ्रंशे गुदं स्नेहैरभ्यज्याशु प्रवेशयेत्।
प्रविष्टे स्वेदयेच्चापि बद्धं गोस्फणया दृढ़म्॥ १७॥
कोमलं पद्मिनीपत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम्।
एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः॥ १८॥
वृक्षाम्लानलचाङ्गेरीबिल्वपाठायवाग्रजम्।
तक्रेण शीलयेत् पायुभ्रंशार्त्तोऽनलदीपनम्॥ १९॥
गुदञ्च गव्यवसया म्रक्षयेदविशङ्कितः।
दुष्प्रवेशो विशत्याशु गुदभ्रंशो न संशयः॥ २०॥

चिप्प इत्यादौ।—आस्फोता हाफीरमाली। योगोऽयं व्यस्तसमस्ततया व्यवह्रियते वृद्धैः। निम्बोदकेन निम्बक्वाथेन मदनफलादियुक्तेनेत्याहुः॥ १२। १३॥

निम्बेत्यादि।—निम्बारग्वधकषायचोत्सादन इति यत् सुश्रुतेनोक्तम् अत्रापि कषायशब्दस्य कल्क एवार्थः। नीलो नीलवृक्षः॥ १४॥

स्तन्यं विशोधयेदिति। पित्तश्लेष्महरैः स्तन्यशोधनद्रव्यैरित्यर्थः। उक्तं हि—"तत्र धात्र्याः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः" इति॥ १५॥

करञ्जेत्यादौ।—तिक्तश्चरकोक्तस्तिक्तकगणः। अन्ये तु पटोलपत्रमाहुः॥ १६॥

गुदभ्रंश इत्यादौ।—स्नेहैरिति बहुवचनात् चतुर्भिरेव स्नेहैरित्यर्थः; किंवा गव्यवसया म्रक्षयेदिति वक्ष्यमाणयोगदर्शनादत्रापि स्नेहशब्देन गव्यवसैव ग्राह्या। गोस्फणा बन्धविशेषः, स हि सुश्रुते व्रणलेपबन्धविधौ व्यक्तः। उक्तं हि "वर्चोगमनार्थं सच्छिद्रेण चर्मणास्य कौपीनबन्धः कार्यः" इति॥ १७। १८॥

मूषिकाणां वसाभिर्वा गुदे सम्यक् प्रलेपनम् ।
स्विन्नमूषिकमांसेन चाथवा स्वेदयेद् गुदम् ॥ २१ ॥

चाङ्गेरीघृतम्—

चाङ्गेरीकोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतम् ।
घृतमुत्क्वथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम् ॥
शुण्ठीक्षारावत्र कल्कौ शिष्टन्तु द्रवमिष्यते ॥ २२ ॥

मूषिकाद्यं तैलम्—

क्षीरे महत् पञ्चमूलं मूषिकामन्त्रवर्जिताम् ।
पक्त्वा तस्मिन् पचेत्तैलं वातघ्नौषधसाधितम् ॥
गुदभ्रंशमिदं तैलं पानाभ्यङ्गात् प्रसाधयेत् ॥ २३ ॥

स्वेदोपनाहौ परिकर्त्तिकायाम्
कृत्वा समभ्यज्य घृतेन पश्चात् ।

वृक्षाम्लं महार्द्रकम् । अनलश्चित्रकः । एषां कल्कं तक्रेण पिबेत् ॥ १९ । २० ॥

स्विन्नमूषिकमांसेनेत्यत्र काञ्जिकेन स्विन्नं घृतेन भृष्टमित्याहुः ॥ २१ ॥

चाङ्गेरीघृते चाङ्गेर्य्याः स्वरसः, कोलस्य शुष्कबदरस्य क्वाथः, अम्लं दधि दध्यम्लम् । एभिस्त्रिभिर्द्रवैर्मिलित्वा चातुर्गुण्यम् । किंवा चाङ्गेरीस्वरसः स्नेहसमः, स्वरसे क्षीरवद्विधिरिति वचनात् ; दधिकोलरसौ तु मिलित्वा त्रिगुणौ पूर्वेण व्यवहारः । नागरक्षारौ कल्कौ ॥ २२ ॥

क्षीर इत्यादौ ।—मूषिकागूढकमेकं ग्राह्यम्, पञ्चमूलस्य मिलित्वा प्रस्थ एकः, क्षीरस्यापि एकः, तोयस्य प्रस्थद्वयम् । एवं निःक्वाथ्य शेषः क्षीरप्रस्थः स्थाप्यः ; अनेन तैलकुडवः साध्य इति कश्चित् । अन्ये तु "द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं साधयित्वा चतुर्गुणम् ।" क्षीरमित्यादिपरिभाषया क्षीरं साधयित्वा चतुर्गुणेन तैलकुडवः साध्य इत्याहुः । चक्रस्त्वाह अन्त्रवर्जितामिति ग्रहणयोग्यतोपदर्शनार्थम् ; तेन मूषिकमांसस्य पलान्यष्टौ, पञ्चमूलस्यापि क्षीरस्य प्रस्थः, तोयस्य प्रस्थत्रयम्, शेषः क्षीरप्रस्थः, तेन कुडवः साध्यः ; एवमन्यत्रापि ; पक्वेन क्षीरेण स्नेहसाधने एषैव व्यवस्थेति । व्यवहारः प्रायः प्रथमव्याख्ययैव । वातघ्नौषधं भद्रदार्वादिगणः स च कल्कः ॥ २३ ॥

प्रवेशयेच्चर्म शनैः प्रविष्टै-
र्मांसैः सुखोष्णैरुपनाहयेच्च ॥
स्नेहस्वेदैस्तथैवैनां चिकित्सेदवपाटिकाम्।
निरुद्धप्रकशे नाड़ीं द्विमुखीं कनकादिजाम् ॥
क्षिप्त्वाभ्यक्त्वा चुल्लकादिस्नेहेन परिषेचयेत्।
तैलेन वा वचादारुकल्कैः सिद्धेन च त्र्यहात् ॥
पुनः स्थूलतरा नाड़ी देया स्रोतोविशुद्धये।
शस्त्रेण सेवनीं त्यक्त्वा भित्त्वा व्रणवदाचरेत्।
स्निग्धञ्च भोजनं बद्धगुदेऽप्येष क्रियाक्रमः ॥ २४ ॥
चर्मकीलं जतुमणिं मशकांस्तिलकालकान्।
उद्धृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥ २५ ॥
रुबुनालस्य चूर्णेन घर्षो मशकनाशनः।
निर्मोकभस्मघर्षाद्वा मशः शान्तिं व्रजेत् सदा ॥ २६ ॥

स्वेदेत्यादौ।—परिकर्त्तिकायां सर्पिषा अभ्यज्य अनन्तरं वातघ्नैर्मांसादिभिः स्वेदं कृत्वा शास्त्रणादिना च उपनाहनं कृत्वा च परिकर्त्तितं चर्म यथोक्तस्वेदादिना मृदूभूतं प्रवेशयेत् सम्यगानयेदित्यर्थः। प्रविष्टे च सुखोष्णैर्मांसैरुपनाहयेत्। सुश्रुतेऽप्येवमेवोक्तम्। तथैवैनामित्यनेनावपाटिकायामप्युपनाहं चर्मानयनञ्चातिदिशति। निरुद्धेत्यादौ।—कनकादीत्यादिना शस्त्रपूतप्रभृतीनां ग्रहणम्। चुल्लकी शुशू इति ख्यातो जलजन्तुः। आदिशब्दात् वराहादयः। त्र्यहादित्यत्र वीप्सा बोध्या, तेन त्र्यहात् त्र्यहात् प्रागुक्तनाड्यपेक्षया पुनः पुनः स्थूलतरा नाड़ी देया। स्रोतोविशुद्धय इत्यत्र स्रोतोविवृद्धय इति पाठः। यदाह सुश्रुतः एवमस्य स्रोतोद्वारं वर्द्धयेदिति। व्रणवदिति सद्योव्रणवत्। स्निग्धञ्च भोजनमाचरेदित्यनेन सम्बध्यते। सुश्रुतेऽपि "निरुद्धप्रकशे स्निग्धञ्चाहारमुपसेवते।" इत्युक्तम्। एष क्रम इति निरुद्धप्रकाशोक्तविधिः ॥ २४ ॥

जतुमणिर्जरुड़ः। क्षाराग्निभ्यामिति अनवगाढ़क्षारेण; अवगाढ़े त्वग्निना ॥२५॥

रुबुरेरण्डस्य नालेन गृहीतं यच्चूर्णमिति शङ्खचूर्णम्, तेन घर्षो घर्षणमित्यर्थः। निर्मोक इति कृष्णसर्पनिर्मोकः ॥ २६ ॥

युवानपिड़कान्यच्छनीलिकाव्यङ्गमर्कराः ।
शिराव्यधः प्रलेपैश्च जयेदभ्यङ्गनैस्तथा ॥
लोध्रधान्यवचालेपस्तारुण्यपिड़कापहः ।
तद्वल्लोरोचनायुक्तं मरिचं मुखलेपनात् ॥ २७ ॥
सिद्धार्थकवचालोध्रसैन्धवैश्च प्रलेपनम् ।
वमनञ्च निहन्त्याशु पिड़कां यौवनोद्भवाम् ॥ २८ ॥
व्यङ्गेषु चार्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ।
लेपः सनवनीतो वा श्वेताश्वखुरजा मसी ॥ २९ ॥
रक्तचन्दनमञ्जिष्ठाकुष्ठलोध्रप्रियङ्गवः ।
वटाङ्कुरमसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ॥
व्यङ्गिनां लेपनं शस्तं रुधिरेण शशस्य च ।
केवलान् पयसा पिष्टा तीक्ष्णान् शाल्मलिकण्टकान् ।
आलिप्तं लक्ष्मनेतेन भवेत् पद्मोपमं मुखम् ॥ ३० ॥
मसूरैः सर्पिषा पिष्टैर्लिप्तमास्यं पयोऽन्वितैः ।
मशराद्राद्भवेद्दक्षं पुण्डरीकदलोपमम् ॥ ३१ ॥
मातुलुङ्गजटा सर्पिः शिला गोशकृतो रसः ।

पिड़का यूनामानसपिटका युवानपिटका वर्षाभ्रम इत्यादिनिदानविधिः तत्सौषधः । धान्यं धनियकम् ॥ २७ । २८ ॥

व्यङ्गेष्वित्यादि ।—वाग्भटस्य । समाक्षिकेति चार्जुनत्वक् चापि सम्बध्यते पार्जुनत्वक् इषत्समध्यादेव सर्वं मृक्ता यावत् । श्वेता श्वेतापराजिता, अश्वखुर. अश्वस्य घोटकस्य खुरः, गवीमंसी मज्ञ, अन्ये तु धवलघोटकखुरमसीत्याहुः ॥ २९ ॥

रक्तचन्दनेत्यादौ ।—बहुवचनात् व्यस्तसमस्तमिति वदन्ति । वटाङ्कुरा अभिनव वटप्ररोहाः । तीक्ष्णानित्यभिन्नान् ॥ ३० ॥

मसूरैरित्यादौ ।—सर्पिषेति विशेषणं हतोया । पिष्टैरित्यर्धात् पर्यन्तमेव पिष्टैरित्यर्धः । पिष्टैरित्यत्र भृष्टैरित्यपि केचित् पठन्ति । वाग्भटेऽप्युक्तं "क्षीरपिष्टा घृतभृष्टयुक्ता वा भृष्टनिष्पुषा मसूराः" इति ॥ ३१ ॥

मुखकान्तिकरो लेपः पिड़कातिलकालजित् ॥
नवनीतगुड़क्षौद्र-कोलमज्जप्रलेपनम्।
व्यङ्गजिद्वरुणत्वग्वा छागीक्षीरप्रपेषिता ॥
जातीफलकल्कलेपो नीलीव्यङ्गादिनाशनः।
सायञ्च कटुतैलेनाभ्यङ्गो वक्त्रप्रसादनः ॥ ३२ ॥
कालीयकोत्पलामयदधिसरवदरास्थिमध्यफलिनीभिः।
लिप्तं भवति च वदनं शशिप्रभं सप्तरात्रेण ॥ ३३ ॥
तुषरहितमसृणयवचूर्णसयष्टीमधुकलोध्रलेपेन।
भवति मुखं परिनिर्जितचामीकरचारुसौभाग्यम् ॥
रक्षोघ्नशर्वरीद्वयं मञ्जिष्ठागैरिकाज्यवस्तपयः।
सिद्धेन लिप्तमाननमुद्यद्विधुबिम्बवद्विभाति ॥ ३४ ॥
परिणतदधिशरपुङ्खैः कुवलयदलकुष्ठचन्दनोशीरैः।
मुखकमलकान्तिकारी भ्रुकुटीतिलकालकान् जयति ॥ ३५ ॥

हरिद्राद्यं तैलम्—

हरिद्राद्वययष्ट्याह्व-कालीयककुचन्दनैः।
प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठा-पद्मपद्मककुङ्कुमैः ॥
कपित्थतिन्दुकप्लक्ष-वटपत्रैः पयोऽन्वितैः।
लेपयेत् कल्कितैरेभिस्तैलं वाभ्यञ्जनं चरेत् ॥

मातुलुङ्गस्य जटा मूलम्, शिला मनःशिला, कोलमज्जा बदरमज्जा। वरुणत्वग् वेति द्वितीयो योगः ॥ ३२ ॥

कालीयकेत्यादौ।—उत्पलं नीलोत्पलम्, आमयः कुष्ठम्, बदरास्थिमध्यं मज्जा, फलिनी प्रियङ्गुः ॥ ३३ ॥

रक्षोघ्नः श्वेतसर्षपः, आज्यं घृतम्। वस्तपयःसिद्धेनेति समासपदम्, रक्षोघ्नादिसिद्धेन लेपेनेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

परिणतेत्यादि।—परिणतदधिप्रभृतिभिर्लेपः। भ्रूकुटी ललाटे वलीरूपा ॥३५॥

हरिद्रादौ।—कुचन्दनं चन्दनभेदः; पद्मं पद्मपुष्पम्। पतशब्दः कपित्थादिभिः

पिप्लवं नीलिकाव्यङ्गांस्तिलकान् मुखदूषिकान्।
नित्यसेवी जयेत् क्षिप्रं मुखं कुर्य्यान्मनोरमम् ॥ ३६ ॥

कनक-तैलम्—

मधुकस्य कषायेण तैलस्य कुडवं पचेत्।
कल्कैः प्रियङ्गुमञ्जिष्ठा-चन्दनोत्पलकेशरैः ॥
कनकं नाम तत्तैलं मुखकान्तिकरं परम्।
अभीक्ष्णनीलिकाव्यङ्गशोधनं परमर्चितम् ॥ ३७ ॥

मञ्जिष्ठाद्यं तैलम्—

मञ्जिष्ठा मधुकं लाक्षा मातुलुङ्गं सयष्टिकम्।
कर्षप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुडवं तथा ॥
आजं पयस्तद्द्विगुणं शनैर्मृद्वग्निना पचेत्।
नीलिकापिड़काव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ॥
मुखं प्रसन्नीपचितं वलीपलितवर्जितम्।
सप्तरात्रप्रयोगेण भवेत् कनकसन्निभम् ॥ ३८ ॥

कुङ्कुमाद्यं तैलम्—

कुङ्कुमं चन्दनं लाक्षा मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका।
कालीयकमुशीरञ्च पद्मकं नीलमुत्पलम् ॥
न्यग्रोधपादाः प्लक्षस्य शुङ्गाः पद्मस्य केशरम्।
द्विपलञ्चमूलसहितैः कषायैः पलिकैः पृथक् ॥

प्रत्येकं सम्बध्यते। तैलपचे पयसैव पेषणम्। तैलपाकपचे हरिद्रादीनां कल्कः क्षीरस्तु चतुर्गुणम्। पिप्लवमिति जटुलम् ॥ ३६ ॥

मधुकस्येत्यादौ।—केशरं नागकेशरम्। अभीक्ष्णमिति जटुलम् ॥ ३७ ॥

मञ्जिष्ठेत्यादौ।—मातुलुङ्गस्य मूलम्। मधुकं सयष्टिकमिति पदद्वयोपादानात् जलस्थलभेदेन यष्टिमधुद्वयमिह गृह्यमिति भावः ॥ ३८ ॥

कुङ्कुमेत्यादौ।—न्यग्रोधस्य वटस्य पादाः शुङ्गाः; प्लक्षः पाकड़ः। कषायैरिति कषायसाधनैः कुङ्कुमरक्तचन्दनादिभिः; पञ्चवल्कलैरित्यर्थे। मूलञ्च रक्त-

जलाढ़कं विपक्तव्यं पादशेषमथोद्धरेत्।
मञ्जिष्ठा मधुकं लाक्षा पत्तङ्गं मधुयष्टिका॥
कर्षप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुड़वं पचेत्।
अजाक्षीरं तद्विगुणं शनैर्मृदग्निना पचेत्॥
सम्यक् पक्वं परं ज्ञेयमनुखवर्णप्रसादनम्।
नीलिकापिड़काव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत्॥
सप्तरात्रप्रयोगेण भवेत् काञ्चनसन्निभम्।
कुङ्कुमाद्यमिदं तैलमश्विभ्यां निर्मितं पुरा॥ ३९॥

कुङ्कुमाद्यं तैलम्—

कुङ्कुमं चन्दनं लाक्षा मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका।
कर्षप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुड़वं पचेत्।
अजाक्षीरं तद्विगुणं शनैर्मृदग्निना पचेत्॥
सम्यक् पक्वं परं ज्ञेयमनुखकान्तिप्रसादनम्।
नीलिकापिड़काव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशनम्॥
सप्तरात्रप्रयोगेण भवेत् काञ्चनसन्निभम्॥ ४०॥

कुङ्कुमाद्यं तैलम्—

कुङ्कुमं किंशुकं लाक्षा मञ्जिष्ठा रक्तचन्दनम्।
कालीयकं पद्मकञ्च मातुलुङ्गं सकेशरम्॥
कुसुम्भं मधुयष्टीकं फलिनी मदयन्तिका।
निशे द्वे रोचनापद्मसुत्पलञ्च मनःशिला॥

चन्दनम्। द्विपञ्चमूलसहितैरित्यपि पद्मकिञ्जल्कसहितैरिति केचित् पठन्ति, भार्ग्यटेऽपि दशमूलं विना योगोऽयं दृश्यते, एवं चन्द्रटेऽपि; सेनापि योगान्तरमम्॥ ३९॥

द्वितीयकुङ्कुमाद्यं तैलमाह कुङ्कुममित्यादि।—स्पष्टम्॥ ४०॥

द्वितीयकुङ्कुमाद्यतेलेषु किंशुकः पलाशस्तस्य पुष्पं ग्राह्यम्। मातुलुङ्गं सकेशर-

काकोल्यादिसमायुक्तैरेतैरक्षसमैर्भिषक् ।
लाक्षारसपयोभ्याञ्च तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कुङ्कुमाद्यमिदं तैलञ्चाभ्यङ्गात् काञ्चनोपमम् ।
करोति वदनं सम्यक् पुष्टलावण्यकान्तिदम् ॥
सौभाग्यलक्ष्मीजननं वशीकरणमुत्तमम् ॥ ४१ ॥

वर्णकं घृतम्—

मधुकं चन्दनं कङ्गुः सर्षपं पद्मकं तथा ।
कालेयकं हरिद्रा च लोध्रमेभिश्च कल्कितैः ।
विपचेद्धि घृतं वैद्यस्तत्पक्वं वस्त्रगालितम् ।
पादांशं कुङ्कुमं सिक्थं क्षिप्त्वा मन्दानले पचेत् ॥
तत् सिद्धं शिशिरे नीरे प्रक्षिप्याकर्षयेत्ततः ।
तदेतद्वर्णकं नाम घृतं वर्णप्रसादनम् ॥
अनेनाभ्यासलिप्तं हि वलीपलितनाशनम् ।
निष्कलङ्केन्दुबिम्बाभं स्याद्विलासवतीमुखम् ॥ ४२ ॥

अरुंषिकायां रुधिरेऽवसिक्ते
शिराव्यधेनाथ जलौकसा वा ।
निम्बाम्बुसिक्ते शिरसि प्रलेपो
देयोऽश्ववर्चोरससैन्धवाभ्याम् ॥ ४३ ॥

मिति मातुलुङ्गस्य मूलं केशरञ्चेत्याहुः । मदयन्ती मल्लिकाभेदः । काकोल्यादिः सौश्रुतगणः, अष्टवर्ग इत्यन्ये । लाक्षारसपयसी मिलित्वा तैलाच्चतुर्गुणे ॥ ४१ ॥

मधुकमित्यादौ ।—कङ्गुः कायोनीसंज्ञकं तृणधान्यम् । वस्त्रगालितमिति किञ्चिज्जलसम्बन्धे सत्येव वस्त्रेण गालनीयम् ततो मिलित्वा घृतात् पादांशं कुङ्कुमं सिक्थकञ्च कल्कं प्रक्षिप्य मृद्वग्निना पुनरप्यवधानेन जलक्षयपर्य्यन्तं पक्तव्यं यथा सिक्थकदाही न स्यात्; सिद्धे च तद्घृतपात्रं शीतलजले निक्षिप्य शीतीभूते आकर्षयेत्, तथा सति सिक्थकस्य दाहो न स्यादिति भावः ॥ ४२ ॥

अरुंषिकायामित्यादौ ।—निम्बाम्बु अर्द्धशृतो निम्बक्वाथः ॥ ४३ ॥

पुराणमपि पिण्याकं पुरीषं कुक्कुटस्य वा।
मूत्रपिष्टं प्रलेपोऽयं शीघ्रं हन्यादरुंषिकाम्॥
अरुंषिघ्नं भृष्टकुष्ठचूर्णं तैलेन संयुतम्॥ ४४॥

हरिद्राद्यं तैलम्—

हरिद्राद्वयभूनिम्ब-त्रिफलारिष्टचन्दनैः।
एतत् तैलमरुंषीणां सिद्धमभ्यञ्जने हितम्॥ ४५॥
दारणे तु शिरां विध्येत् स्निग्धां स्विन्नां ललाटजाम्।
अवपीड़ा शिरोवस्तीनभ्यङ्गांश्चावचारयेत्॥
कोद्रवाणां तृणक्षार-पानीयं परिधावने।
कार्य्यो दारणके मूर्ध्नि प्रलेपो मधुसंयुतः॥
पियालवीजमधुक-कुष्ठमिश्रैः ससैन्धवैः।
काञ्जिकस्था त्रिसप्ताहं माषा दारणकापहा॥ ४६॥
सह नीलोत्पलकेशरयष्टीमधुकतिलैः सदृशमामलकम्।
चिरजातमपि च शीर्षे दारणरोगं शमं नयति॥ ४७॥

त्रिफलाद्यं तैलम्—

त्रिफलाया रजो मांसी मार्कवोत्पलशारिवैः।
ससैन्धवैः पचेत्तैलमभ्यङ्गादुक्थिकां जयेत्॥ ४८॥

पुराणमित्यादि—योगद्वयम्, अतएव वाशब्दः। पिण्याकस्तिलखली, एकयोगताप्यायुर्वेदसंवादात्। भृष्टकुष्ठचूर्णमिति कपाले भृष्ट्वा दग्ध्वा चूर्णं कर्त्तव्यमित्यर्थः॥ ४४। ४५॥

दारण इति उक्थिकायाम्। अवपीड़ा नस्यभेदः। शिरोवस्तिश्च द्विहरिद्रातैलेन देय इत्याहुः। पियालवीजमधुककुष्ठानि मिश्राणि चेति विग्रहं कृत्वा समाधेयम्; मिश्रैरित्यत्र स्थाने माषैरित्यपि पाठान्तरम्॥ ४६॥

सहेत्यादौ।—नीलोत्पलस्य केशरं किञ्जल्कः। सदृशमिति तुल्यम्॥ ४७॥

त्रिफलाया इत्यादौ।—मार्कवो भृङ्गराजः; उत्पलशारिवा अनन्तमूलम्, छान्दसत्वाद्ध्रस्वः, अन्ये तु उत्पलं नीलोत्पलं शारिवा च इत्याहुः॥ ४८॥

चित्रकाद्यं तैलम्—

चित्रकं दन्तिमूलञ्च कोपातकीसमन्वितम्।
कल्कं पिष्ट्वा पचेत्तैलं कैयदद्रुविनाशनम् ॥ ४९ ॥

गुञ्जाद्यं तैलम्—गुञ्जाफलैः शृतं तैलं भृङ्गराजरसेन तु।
कण्डूदारुणदद्रुत् कुष्ठ-कपालव्याधिनाशनम् ॥ ५० ॥

भृङ्गराजतैलम्—

भृङ्गरजत्रिफलोत्पलशारि-लौहपुरीषसमन्वितकारि।
तैलमिदं पचदारुणहारि कुत्सितकेश्यघनस्थिरकारि ॥ ५१ ॥

प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम्—

प्रपौण्डरीकमधुक-पिप्पलीचन्दनोत्पलैः।
कार्षिकैस्तैलकुडवं तैर्द्विरामलकीरसः।
साध्यः सप्रतिमर्षः स्यात् सर्वशीर्षगदापहः ॥ ५२ ॥

मालत्याद्यं तैलम्—

मालतीकरवीराग्नि-नक्तमालविपाचितम्।

चित्रकमित्यादौ।—कोपातकी घोषकः ॥ ४९ ॥

भृङ्गराजरसेनेति चतुर्गुणेनेत्यर्थः ॥ ५० ॥

भृङ्गरज इत्यादौ।—भृङ्गरजो भृङ्गराजस्य रसश्चतुर्गुणः, पाकार्थत्वात्। भृङ्गरजःशब्दोऽप्यस्ति, यथा "ये मापमेकं खरसं पिबन्ति च दिने दिने। भृङ्गरजः-समुत्थम्" इति। त्रिफलादीनां कल्कः। उत्पलं नीलोत्पलम्; शारि शारिवा अनन्तमूलम्, समन्वितकारः सङ्कारः समन्वितशब्दश्च सहार्थत्वात्, अस्य च फल-मध्ये पाठः केश्यत्वात् कृष्णीकरणत्वाच्च। भृङ्गराजादिसमन्वितकारान् द्रव्य-मश्नित्रोति इन् तैलविशेषणमेतत्। अन्ये तु भृङ्गराजादि-सर्वं द्रव्यं कल्कं त्रयेण पाकः, उत्पलशारिवा अनन्तमूलम्, भृङ्गरजः समस्वं कर्तुं शीलमस्येति तैलविशेषणमिति। व्यवहारस्तु पूर्वव्याख्यैव। कुत्सितकेश्यघनस्थिरकारीति केश्यं कुत्सितघनस्थिरत्वकारीत्यर्थः। कुत्सितशब्दः पूर्वनिपातश्छान्दसत्वात् ॥ ५१ ॥

प्रपौण्डरीकेत्यादौ।—तैलापेक्षया द्विगुणेनामलकरसेनैव पाकः। प्रतिमर्षो नस्यभेदः। सप्रतिमर्ष इति प्रतिमर्षविधिना उपयुक्त इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

तैलमभ्यञ्जने शस्तमिन्द्रलुप्तापहं परम्।
इदं हि त्वरितं हन्ति दारणं नियतं नृणाम्॥ ५३॥
धात्र्याम्रमज्जलेपात् स्यात् स्थिरता स्निग्धकेशता।
इन्द्रलुप्ते शिरां विद्धा शिलाकाशीशतुत्थकैः॥
लेपयेत् परितः कल्कैस्तैलञ्चाभ्यञ्जने हितम्।
कुटन्नटं शिखीजातीकरञ्जकरवीरजैः॥ ५४॥
अवगाढ़पदञ्चैव पुच्छयित्वा पुनः पुनः।
गुञ्जाफलैश्चिरं लिम्पेत् केशभूमिं समन्ततः॥ ५५॥
हस्तिदन्तमसीं कृत्वा मुख्यञ्चैव रसाञ्जनम्।
लोमान्यनेन जायन्ते नृणां पाणितलेष्वपि॥ ५६॥
भल्लातकबृहतीफलगुञ्जामूलफलेभ्य एकेन।
मधुसहितेन विलिप्तं सुरपतिलुप्तं शमं याति॥ ५७॥

मालतीत्यादि।—मालती जाती, अग्निचित्रकः। अत्र गोमूत्रेण पाक इति श्रीकण्ठः॥ ५३॥

धात्रीत्यादौ।—मज्जशब्देनाम्रेणैव सम्बन्धः, आम्रमज्जा तु बालाम्राम्यि। इन्द्रलुप्त इत्यादौ।—शिरामिति इन्द्रलुप्तसन्निहितां शिराम्। तैलञ्चाभ्यञ्जने हितमिति। कुटन्नटादिकरवीरान्तैः कल्कैः सिद्धं तैलमित्यर्थः। कुटन्नटमिति कुटन्नटं कैवर्त्तमुस्तकम्, शिखी चित्रकः। अन्ये तु कुटन्नटमिति छेदः, विच्छेदपाठात् कुटन्नटं विनापि चित्रकादिद्रव्यचतुष्टयेन तैलसाधनं सूचयन्ति; व्याख्यानयन्ति च—शिखीति दीर्घपाठश्छान्दसत्वात् समर्थनीयः। अन्ये तु कुटन्नटादिभिरपि लेप एव; तैलन्तु पूर्वोक्तमालतीकरवीरादिसिद्धमेव बोध्यमित्याहुः॥ ५४॥

अवगाढ़ेत्यादि।—अवगाढ़पदमिति गम्भीरपदं यथा स्यात् तथा सूचीनखरञ्जन्यादिभिः पुच्छयित्वा रक्तगुञ्जाफलैः पुनः पुनर्लिम्पेत्॥ ५५॥

हस्तिदन्तेत्यादौ। मुख्यमित्यकृत्रिमम्,—तेन दार्वीक्वाथोद्भवरसाञ्जननिषेधः। अत्र जलेन पेषणं बोध्यं द्रव्यान्तरस्यानुक्तेः। अतएव वक्ष्यमाणेन छागीक्षीररसाञ्जनेत्यादिना अस्य न पौनरुक्त्यम्॥ ५६॥

भल्लातकेत्यादौ।—भल्लातकबृहतीफलयो रसः। उक्तं हि वाग्भटे: "सक्षौद्र-

बृहतीफलरसपिष्टं गुञ्जाफलमूलञ्चेन्द्रलुप्तस्य।
कनकनिघृष्टस्य सतो दातव्यं पुच्छितस्य सदा॥
घृष्टस्य कर्कशैः पत्रैरिन्द्रलुप्तस्य गुण्डनम्।
चूर्णितैर्मरिचैः कार्य्यमिन्द्रलुप्तविनाशनम्॥ ५८॥
छागक्षीररसाञ्जनपुटदग्धगजेन्द्रदन्तमसीलिप्ताः।
जायन्ते सप्तरात्रात् खल्ल्यामपि कुञ्चिताश्चिकुराः॥ ५९॥
मधुकेन्दीवरमूर्वातिलाज्यगोक्षीरभृङ्गलेपेन।
अचिराद्भवन्ति घनकेशा दृढ़मूलायतानृजवः॥ ६०॥

स्नुह्याद्यं तैलम्—

स्नुहीपयः पयोऽर्कस्य ..र्कवो लाङ्गलीविषम्।
मूत्रमाजं सगोमूत्रं रक्तिका सेन्द्रवारुणी॥
सिद्धार्थं तीक्ष्णतैलञ्च गर्भं दत्त्वा विपाचितम्।
वह्निना मृदुना पक्वं तैलं खालित्यनाशनम्॥
कूर्मपृष्ठसमानापि रूक्षा या रोमतस्करी।
दिग्धा सानेन जायेत ऋक्षशारीव लोमशी॥ ६१॥

क्षुद्रवार्त्ताकुम्बरसेन रसेन वा। धुस्तूरस्य च पत्राणां भल्लातकरसेन वा" इति॥ ५७॥

बृहतीत्यादौ।—पक्वबृहतीफलरसस्तेन पिष्टं गुञ्जाया मूलं फलं वा। कनकनिघृष्टस्येति कनकं सुवर्णं धुस्तूरस्य मूलं वा। पुच्छितस्येति नखरञ्जन्यादिना विलिखितस्य गुण्डनमित्यवचूर्णनम्॥ ५८। ५९॥

मधुकेत्यादौ।—इन्दीवरं नीलोत्पलम्, भृङ्गो भृङ्गराजः। अनृजवः कुटिलाः॥ ६०॥

स्नुहीत्यादौ।—मार्कवो भृङ्गराजः; लाङ्गलीविषं विषलाङ्गलिया मूलाख्यं विषं किंवा लाङ्गली च विषञ्चेति द्रव्यद्वयम्। रक्तिका गुञ्जिका, तस्या मूलं, फलमित्यन्ये। इन्द्रवारुणी गोरक्षकर्कटी; सिद्धार्थं श्वेतसर्षपः; तीक्ष्णतैलं सार्षपतैलं, ज्योतिष्मतीमूलं फलमित्यन्ये। सिद्धार्थतीक्ष्णतैलमिति समस्तपाठपक्षे तीक्ष्णमिति तैलविशेषणम्। अभर्जितस्य सर्षपस्य तैलं ज्ञेयम्। अजामूत्रगोमूत्रे

आदित्यपाकगुडूचीतैलम्—

वटावरोहकेशिन्योश्चूर्णेनादित्यपाचितम्।
गुडूचीस्वरसे तैलञ्चाभ्यङ्गात् केशरोपणम्॥ ६२॥

चन्दनाद्यं तैलम्—

चन्दनं मधुकं मूर्वा त्रिफला नीलमुत्पलम्।
कान्ता वटावरोहश्च गुडूची विसमेव च॥
लौहचूर्णं तथा केशी शारिवे द्वे तथैव च।
मार्कवस्वरसेनैव तैलं मृद्वग्निना पचेत्॥
शिरस्युत्पतिता केशा जायन्ते घनकुञ्चिताः।
दृढ़मूलाश्च स्निग्धाश्च तथा भ्रमरसन्निभाः।
नस्येनाकालपलितं निहन्यात्तैलमुत्तमम्॥ ६३॥
तैलं सयष्टिमधुकैः क्षीरे धात्रीफलैः शृतम्।
नस्ये दत्तं जनयति केशान् श्मश्रूणि चाप्यथ॥ ६४॥
त्रिफला नीलिनीपत्रं लौहभृङ्गरजः समम्।
अविमूत्रेण संयुक्तं कृष्णीकरणमुत्तमम्॥ ६५॥
त्रिफलाचूर्णसंयुक्तं लौहचूर्णं विनिक्षिपेत्।

मिलित्वा चतुर्गुणे, शेषः कल्कः। दिग्धा इति मक्षिता। ऋक्षस्य भल्लूकस्य शारी पीथिका इव॥ ६१॥

वटावरोहेत्यादौ।—केशिनी भूतकेशी मांसी वा एतयोश्चूर्णं तैलात् पादिकं कल्कत्वात्, गुडूचीरसस्तु तैलसमः आदित्यपाकत्वात्॥ ६२॥

चन्दनमित्यादौ।—कान्ता प्रियङ्गुः; विसं मृणालं; केशी भूतकेशी; मार्कवरसश्चतुर्गुणः॥ ६३॥

तैलमित्यादौ।—क्षीरमेव चतुर्गुणं द्रवान्तराभावात्॥ ६४॥

त्रिफलेत्यादौ।—नीलिनी लतावेणीति प्रसिद्धा, तस्याः पत्रं; लौहभृङ्गरजसोश्चूर्णमित्यर्थः। अविमूत्रेण संयुक्तमिति भावितम् शिरोलेपोऽयं प्रहरौ द्वौ धीन वा धार्य्यः; एवमन्यत्रापि शिरोलेपनधारणम्॥ ६५॥

ईषत्पक्वे नारिकेले भृङ्गराजरसान्विते ॥
मासमेकन्तु निक्षिप्य सम्यग्गर्भात् समुद्धरेत् ।
ततः शिरो मुण्डयित्वा लेपं दद्याद्भिषग्वरः ॥
संवेष्ट्य कदलीपत्रैर्मोचयेत् सप्तमे दिने ।
क्षालयेत् त्रिफलाक्वाथैः क्षीरमांसरसाशिनः ।
कपालरञ्जनञ्चैतत् कृष्णीकरणमुत्तमम् ॥ ६६ ॥
उत्पलं पयसा सार्द्धं मासं भूमौ निधापयेत् ।
केशानां कृष्णकरणं स्नेहनञ्च विधीयते ॥ ६७ ॥
भृङ्गपुष्पं जवापुष्पं मेषीदुग्धप्रपेषितम् ।
तेनैवालोड़ितं लौहपात्रस्थं भूम्यधः कृतम् ॥
सप्ताहादुद्धृतं पश्चाद्भृङ्गराजरसेन तु ।
आलोड्याभ्यज्य च शिरो वेष्टयित्वा वसेन्निशाम् ॥
प्रातस्तु क्षालनं कार्य्यमेवं स्यान्मूर्द्धरञ्जनम् ।
एवं सिन्दूरवालाम्रशङ्खभृङ्गरसैः क्रिया ॥ ६८ ॥
नरदुग्धशङ्खचूर्णं काञ्जिकसिक्तं हि सीसकं घृष्ट्वा ।
लेपात् कचानर्कदलावनद्धान् शुभ्रान् करोति नीलतरान् ॥६९॥

त्रिफलेत्यादौ ।—गर्भादिति नारिकेलोदरात् । गर्त्तादिति च पाठे स एवार्थः ॥ ६६ ॥

उत्पलमित्यादौ ।—उत्पलं नीलोत्पलं ; मासं भूमौ निधापयेदिति लौहपात्रे कृत्वा सम्यधः स्थापयेदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

अभ्यज्येति भृङ्गराजरसालोड़ितेन भृङ्गराजपुष्पादिना मक्षयित्वेत्यर्थः । वेष्टयित्वा इति कदलीपत्रेणेति शेषः । शिरःप्रक्षालनञ्च त्रिफलाक्वाथेन वदन्ति । वालाम्रं वालाम्रबीजं, शङ्खः शङ्खनाभी एवमित्यनेन सिन्दूरादित्रयेऽपि पूर्ववन्मेषदुग्धपेषणादिकमतिदिशन्ति । भृङ्गरसैरिति भृङ्गराजरसोऽपि आलोड़नार्थम्, एवं तच्च यद्यपि एवमित्यतिदेशेनैव लभ्यते तथापि स्पष्टार्थमुक्तम् ॥ ६८ ॥

नरेत्यादि ।—अत्र किञ्चित् पारदं गृहीत्वा आवर्त्यमाने सीसके प्रक्षिपेत्,

लौहमलामलकक्वैः सलवाकुसुमैर्नरः सदा स्नायी।
पलितानीह न पश्यति गङ्गास्नायीव नरकाणि ॥ ७० ॥

निम्बस्य बीजानि हि भावितानि
भृङ्गस्य तोयेन तथाशनस्य।
तैलन्तु तेषां विनिहन्ति नस्याद्
दुग्धान्नभोक्तुः पलितं समूलम् ॥ ७१ ॥
निम्बस्य तैलं प्रकृतिस्थमेव
नस्ते निषिक्तं विधिना यथावत्।
मासेन गोक्षीरभुजो नरस्य
जराग्रभूतं पलितं निहन्ति ॥ ७२ ॥
क्षीरात् समार्कवरसाद्विप्रस्थे मधुकात् पले।
तैलस्य कुडवं पक्वं तन्नस्यं पलितापहम् ॥ ७३ ॥

महानीलतैलम्—

आदित्यवल्ल्या मूलानि कृष्णगैरेयकस्य च।
सुरसस्य च पत्राणि फलं कृष्णाश्वगन्धस्य च ॥
मार्कवं काकमाची च मधुकं देवदारु च।

तप्ततैलेन सह एकीभूतं लौहकं दृष्ट्वा शिरसि लेपी देय इत्युपदिशन्ति वृद्धाः। चर्कटलाबनदृमिष्वर्कपर्णे च विधाय बन्धनमित्यर्थः ॥ ६९ ॥

लौहमलेत्यादौ।—श्यामलकं धात्रीफलं, सलवाकुसुमं लोध्रपुष्पम् ॥ ७० ॥

निम्बस्येत्यादि।—भृङ्गः पीतमालः। भावना च प्रत्येकं सप्ताहम् ॥ ७१ ॥

निम्बस्यैलं निम्बबीजस्य तैलं, प्रकृतिस्थमेवेति भृङ्गराजरसादिभावनारहितम्। विधिनेति नस्योक्तविधिना। जराग्रभूतमिति जरागमनसूचकम् ॥ ७२ ॥

क्षीरादित्यादि।—क्षीरभृङ्गराजरसयोर्मिलिता प्रस्थत्रयम्, निर्देशस्य मानप्रधानत्वात्। मधुकात् पले इति सप्तम्येकवचनम्; न तु प्रथमाया द्विवचनं, जतूकर्ष-संयोगात् ॥ ७३ ॥

महानीलतैले—आदित्यवल्ली सूर्यावर्तः, आदित्यपर्णीति पाठे स एवार्थः।

पृथग्दशपलांशानि पिप्पल्यस्त्रिफलाञ्जनम् ॥
प्रपौण्डरीकं मञ्जिष्ठा लोध्रं कृष्णागुरूत्पलम् ।
आम्रास्थिकर्दमः कृष्णो मृणाली रक्तचन्दनम् ॥
नी[illegible] भल्लातकास्थीनि काशीशं मदयन्तिका ।
सोमराज्यशनः शस्त्रं कृष्णौ पिण्डीतचित्रकौ ॥
पुष्पाण्यर्जुनकाश्मर्य्योश्चाम्रजम्बूफलानि च ।
पृथक् पञ्चपलैर्भागैः सुपिष्टैराढ़कं पचेत् ॥
वैभीतकस्य तैलस्य धात्रीरसचतुर्गुणम् ।
कुर्य्यादादित्यपाकं वा यावच्छुष्को भवेद्रसः ॥
लौहपात्रे ततः पूतं संशुद्धमुपयोजयेत् ।
पाने नस्तक्रियायाञ्च शिरोऽभ्यङ्गे तथैव च ॥
एत[illegible]तुष्यमायुष्यं शिरसः सर्वरोगनुत् ।
महानीलमिति ख्यातं पलितघ्नमनुत्तमम् ॥ ७४ ॥

भृङ्गराजघृतम्—

भृङ्गराजरसे पक्वं शिखिपित्तेन कल्कितम् ।
घृतं नस्येन पलितं हन्यात् सप्ताहयोगतः ॥ ७५ ॥

कृष्णशैरीयको नीलझिण्टी ; सुरसः पर्णासः ; अञ्जनं रसाञ्जनं ; कृष्णकर्दमो नलिनीमूलस्थितकर्दमः, सुश्रुतेऽपि "पङ्केन नलिनीभवेन" इत्युक्तम् । नीली नेलीति ख्याता लता ; अशनः पीतशालः ; शस्त्रं कालसौहचूर्णं ; पिण्डीतो मदनः, कृष्णाविति कृष्णपुष्पौ । पुष्पाण्यर्जुनकाश्मर्य्याणीति अर्जुनकाश्मरीभवानि पुष्पाणि, अर्जुनकाश्मर्य्योरित्यपि पाठः । लौहपात्रेऽग्निना पचेदादित्यपाकं वा कुर्य्यादिति योज्यम् । आदित्यपाकस्तु आदित्यरश्मिसम्बन्धादेव द्रवशोषविधिः । अत्र भागैरिति बहुवचनादेव पृथग्भागे लब्धे पृथगिति पदं न्यायसिद्धस्यापि त्रिफलायाः पृथग्भागस्य द्योतकार्थं, कल्कभूयस्त्वञ्च वचनादेव भवन्न विकल्पनीयम् ॥ ७४ ॥

भृङ्गराजेत्यादौ ।—शिखी मयूरः । घृतन्तु कुड़वमानमत्र नस्ययोगत्वात् ॥७५॥

काञ्जीपिष्टशेलुफलमज्ज्ञि सच्छिद्रलौहगे।
यदर्कतापात् पतति तैलं तन्नस्यम्रक्षणात्॥
केशा नीलालिसङ्काशाः सद्यः स्निग्धा भवन्ति च।
नयनश्रवणग्रीवादन्तरोगांश्च हन्त्यदः॥ ७६॥
काशीशरोचनातुल्यं हरितालं रसाञ्जनैः।
अम्लपिष्टैः प्रलेपोऽयं वृषकच्छहिपूतयोः॥ ७७॥

पटोलाद्यं घृतम्—

पटोलपत्रत्रिफलारसाञ्जनविपाचितम्।
पीतं घृतं निहन्त्याशु कृच्छ्रामप्यहिपूतनाम्॥ ७८॥
रजनीमार्कवमूलं पिष्टं शीतेन वारिणा तुल्यम्।
हन्ति विसर्पं लेपाद्वराहदशनाह्वयं घोरम्॥ ७९॥
नागकेशरचूर्णं वा शतधौतेन सर्पिषा।
पिष्ट्वा लेपो विधातव्यो दाहे हर्षे च पादयोः॥ ८०॥

इति क्षुद्ररोगचिकित्सा।

काञ्जीत्यादौ।—शेलुर्बहुवारः। सच्छिद्रलौहग इति बहुच्छिद्रलौहपात्रस्थे। नीलालिसङ्काशा इति नीलपदं पिङ्गलभ्रमरनिरासार्थम्॥ ७६॥

काशीशमित्यादौ।—एतैरिति शेषः। काशीशरोचनातुल्यहरितालरसाञ्जनैरित्यपि पाठः॥ ७७। ७८॥

वराहदशनाह्वयमिति वराहदन्तमिति प्रसिद्धम्॥ ७९। ८०॥

इति क्षुद्ररोगचिकित्साविवृतिः।

अथ मुखरोगचिकित्सा।

ओष्ठरोगचिकित्सा।

ओष्ठप्रकोपे वातोत्थे शाल्वणेनोपनाहनम्।
मस्तिष्के चैव नस्ये च तैलं वातहरैः शृतम्॥ १॥
स्वेदोऽभ्यङ्गः स्नेहपानं रसायनमिहेष्यते।
श्रीवेष्टकं सर्जरसं गुग्गुलुं सुरदारु च।
यष्टीमधुकचूर्णञ्च विदध्यात् प्रतिसारणम्॥ २॥
वेधं शिराणां वमनं विरेकम्
तिक्तस्य पानं रसभोजनञ्च।
शीतान् प्रलेपान् परिषेचनञ्च
पित्तोपसृष्टेष्वधरेषु कुर्य्यात्॥
पित्तरक्ताभिघातोत्थान् जलौकाभिरुपाचरेत्।
पित्तविद्रधिवच्चापि क्रियां कुर्य्यादशेषतः॥
शिरोविरेचनं धूमः स्वेदः कवड़धारणम्।
हृते रक्ते प्रयोक्तव्यमोष्ठकोपे कफात्मके॥
त्रिकटुः सर्जिकाक्षारः क्षारश्च यावशूकजः।

क्षुद्ररोगास्तु चतुश्चत्वारिंशत्, मुखरोगास्तु पञ्चषष्टिः, अतो रोगगणत्वसामान्यात् क्षुद्ररोगचिकित्सितप्रसङ्गान्मुखरोगचिकित्सितमुच्यते। ओष्ठेत्यादि।—सुश्रुतस्य। मस्तिष्के चैवेति। मस्तिष्कः शिरोवस्तिः स्नेहोक्तपिचुधारणं वा। वातहरैरिति भद्रदार्वादिभिः॥ १॥

रसायनमिहेष्यत इति रसायनं च्यवनप्राशादि। श्रीवेष्टकमित्यादि।—सुश्रुतस्य। श्रीवेष्टकं नवनीतखोटिः। प्रतिसारणं घर्षणम्। वाग्भटे तु श्रीवेष्टकस्थाने मधूच्छिष्टं पठ्यते॥ २॥

वेधमित्यादि।—शिरा च ओष्ठसमीपगता बोध्या। तिक्तस्येत्यत्र सर्पिष इति शेषः। शिर इत्यादि।—सुश्रुतस्य। धूमोऽत्र वैरेचनिकः कफयोग्यत्वात्, एवं

क्षौद्रयुक्तं विधातव्यमेतच्च प्रतिसारणम् ॥ ३ ॥
मेदोजे स्वेदिते भिन्ने शोधिते ज्वलनो हितः।
प्रियङ्गुत्रिफलालोध्रं सक्षौद्रं प्रतिसारणम् ॥
हितञ्च त्रिफलाचूर्णं मधुयुक्तं प्रलेपनम् ॥ ४ ॥
सर्जरसकनकगैरिकधन्याकतैलघृतसिन्धुसंयुक्तम्।
सिद्धं सिक्थकमधरे स्फुटितोच्चटिते व्रणं हरति ॥ ५ ॥

इत्योष्ठरोगचिकित्सा।

अथ दन्तरोगचिकित्सा।

शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्षपान्।
निःक्वाथ्य त्रिफलाञ्चापि कुर्य्याद्गण्डूषधारणम्।
प्रियङ्गवश्च मुस्ता च त्रिफला च प्रलेपनम् ॥ १ ॥
कुष्ठं धात्री लोध्रमब्दं समङ्गा
पाठा तिक्ता तेजनी पीतिका च।
चूर्णं शस्तं घर्षणं तद्द्विजानाम्
रक्तस्रावं हन्ति कण्डूं रुजाञ्च ॥ २ ॥

[illegible]धारणमिति कफहरदव्यकृतं; वाग्भटेऽप्युक्तं "धूमस्वेदनगण्डूषाः प्रयोज्याश्च कफच्छिदाः" इति ॥ ३ ॥

मेदोज इत्यादि।—सुश्रुतस्य। शोधित इति मेदोहरणेन विशुद्धे। ज्वलन इति अग्निकर्म ॥ ४ ॥

सर्जेत्यादौ।—कनकगैरिकम् उत्कृष्टगैरिकमित्यर्थः। एतच्च सर्जरसादिचूर्णं सिक्थकान्तं स्तोलके किञ्चिदग्नावुष्णीकृत्य प्रलेपयोग्यं पक्ता अवतार्य्य अधरे धारणीयम् ॥ ५ ॥

इत्योष्ठरोगचिकित्साविवृतिः।

दन्तरोगचिकित्सामाह शीताद इत्यादि।—सुश्रुतस्य। नागरादित्रिफलान्त एको योगः ॥ १ ॥

कुष्ठमित्यादि।—तेजनी चवी। पीतिका हरिद्रा ॥ २ ॥

चलेदन्तस्थिरकरं कुर्याद्बकुलचर्वणम् ।
भार्ङ्गीगलदलक्काथगण्डूषो दन्तचालनुत् ॥
दन्तचाले हितं श्रेष्ठं तिलोग्राचर्वणं सदा ।
दन्तपुप्पुटके कार्य्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ॥
सघृतलवणक्षारः सचौद्रः प्रतिसारणम् ।
दन्तानां तोदहर्षे च वातघ्नाः कवड़ा हिताः ॥ ३ ॥
दन्तचाले तु गण्डूषो बकुलत्वक्कृतो हितः ।
माक्षिकं पिप्पलीसर्षपैर्मिश्रितं धारयेन्मुखे ।
दन्तशूलहरं प्रोक्तं प्रधानमिदमौषधम् ॥ ४ ॥
विस्रावितं दन्तवेष्टे व्रणान्तु प्रतिसारयेत् ।
लोध्रपद्मकमधूकलाक्षाचूर्णैर्मधूत्तरैः ।
गण्डूषे क्षौरिणो योज्याः सचौद्रघृतशर्करा: ॥ ५ ॥
गैरिरे घृतरक्ते तु लोध्रमुस्तारसाञ्जनैः ।
सक्षौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे क्षौरिणो हिताः ॥ ६ ॥

चलेत्यादौ ।—बकुलस्य फलं दन्तस्थिरकरत्वात् । भार्ङ्गीति: दागडा इति ख्याता ; तया यथा, दन्तपुप्पुटक इत्यादि ।—सुश्रुतस्य । तरुण इत्युपलक्षणार्थं, बलवौदरस्य पुरुषस्य । धारो यथाचारः । वातघ्नाः कवड़ा इति यथासंभवतनवेदनाप्रशमनाद्याद्याः ॥ ३ ॥

माक्षिकमित्यादौ ।—पिप्पलीघृतामिश्रया मधु तु मक्षिकाम् देयमिति वदन्ति ; मधुनः कर्षमेकम्, मध्यष्टां मायकाष्टकम्, पिप्पलीचूर्णं मायकचतुष्टयम्, आसीत् सुखं धार्य्यम् ॥ ४ ॥

विस्रावित इत्यादि ।—जलौकापुच्छनादिना रक्ते क्षते । व्रणमिति जलौकापुच्छनादिभं क्षतम् । पद्मकं रक्तचन्दनम् । क्षौरिण इति वटीडुम्बरादयः एषां क्वाथः, क्षौद्रघृतशर्कराः प्रक्षेपणीयाः ॥ ५ ॥

गैरिर इति दन्तरोगविशेषे, एवं परिदरेऽपि ॥ ६ ॥

क्रियां परिदरे कुर्य्याच्छीतादोक्तां विचक्षणः।
संशोध्योभयतः कायं शिरश्चोपकुशे ततः॥ ७॥
काकोडुम्बरिकागोजीपत्रैर्विस्रावयेद्भिषक्।
क्षौद्रयुक्तैश्च लवणैः सव्योषैः प्रतिशोधयेत्॥ ८॥
पिप्पल्यः सर्षपाः श्वेता नागरं नैचुलं फलम्।
सुखोदकेन संगृह्य कवड़ं तस्य योजयेत्॥
शस्त्रेण दन्तवैदर्भे दन्तमूलानि शोधयेत्।
ततः क्षारं प्रयुञ्जीत क्रियाः सर्वाश्च शीतलाः॥ ९॥
उद्धृत्याधिकदन्तन्तु ततोऽग्निमवचारयेत्।
क्रिमिदन्तकवच्चात्र विधिः कार्य्यो विजानता॥ १०॥

क्रियामित्यादि।—सुश्रुतस्य। कायमुभयतः संशोध्येति कायं शरीरम्, उभयत इति वमनविरेचनाभ्यां शिरश्च विशोध्येत्यन्वयः। शिरःशोधनञ्च शिरोविरेचनेनैव संशोध्य। उभयतः कायः शिरश्चेति ग्रन्थं परिदरे उपकुशे च योजयन्ति, युक्तञ्चैतत्, यतः परिदरो रक्तकफजः अतएव कफप्रत्यनीकं वमनं पित्तप्रत्यनीकञ्च विरेचनं हितमेव, शिरोविरेचने युक्ते एव हि। कायमित्यत्र कार्य्यमिति पाठे शीतादोक्तां क्रियां परिदरे कुर्य्यात्। उपकुशे तु वक्ष्यमाणरक्तस्रावादि कार्य्यमिति ध्येयम्॥ ७॥

गोजी शाखोटकः। लवणैरिति पञ्चभिः॥ ८॥

पिप्पल्य इत्यादौ।—निचुलफलं हिज्जलफलम्। एते च व्यस्ताः समस्ताश्च कवले योज्याः। शोधयेदिति दन्तमूलानि शोधयेत्। अतिघातजेऽपि दन्तवैदर्भे शस्त्रेण दन्तमूलमांसच्छेदनम् अभिघातदुष्टरक्तकृतपाकेन शीर्णमांसस्यापगमनार्थम्। क्षारप्रयोगोऽपीहाशोधितशेषपूतिमांसदूरीकरणार्थं तदनन्तरञ्च शीतक्रियाः क्षारकुपितपित्तरक्तनिर्वापणार्थं ताश्च नस्यगण्डूषादयः। उक्तं हि वाग्भटे "क्षारं दद्यात्ततो नस्यं गण्डूषादि च शीतलम्" इति॥ ९॥

उद्धृत्येत्यादि।—सुश्रुतस्य। अग्निदाहोऽत्र रक्तादिस्रुतिनिषेधार्थम्। क्रिमिदन्तो द्विविधः अचलश्चलश्च तत्र यश्चलः स उद्धार्य्यस्तद्विधिरेवात्रातिदिश्यते। उद्धार्य्यत्वेन समानत्वात् न त्वचलस्य, तस्यानुद्धार्य्यत्वात् स एव क्रिमिदन्ते उद्धरणदाहौ

छित्त्वाधिमांसं सचौद्रैस्तैर्यूषैरुपाचरेत्।
पाठावचातेजोवती-सर्जिकायावशूकजैः॥
क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पल्यः क्रवलयाते कीर्त्तिताः।
पटोलनिम्बत्रिफला-कषायद्यावं धावनं।
गिरोविरेकथ क्षिप्तो धूमो यैरेचनश्च यः॥
नाड़ीव्रणहरं कर्म दन्तनाड़ीषु कारयेत्।
यं दन्तमधिजायेत नाड़ी तं दन्तमुद्धरेत्॥
छित्त्वाधिमांसं शस्त्रेण यदि नोपरिजो भवेत्।
शोधयित्वा दहेच्चापि क्षारेण ज्वलनेन वा॥
गतिश्छिन्नस्ति हन्वस्थिदशने समुपेक्षिते।
तस्मात् समूलं दशनमुद्धरेद् भग्नमस्थि च॥ ११॥
उद्धृते नूत्तरे दन्ते शोणितं सम्प्रसिच्यते।
रक्ताभियोगात् पूर्वोक्ता घोरा रोगा भवन्ति च॥

युक्तौ। अधिदन्ते पुनरप्येवमधिमांसमिह क्रिमिदन्तकृमिच्छविदोषजमर्शो-रण्वुपरमुद्धरदाक्षारोरभिधानम्॥ १०॥

छित्त्वेत्यादि।—सुगमम्। तेजोवती चवी कवडदहीयम्। क्षौद्रद्वितीया. पिप्पल्य इति क्षौद्रशीतिपिप्पलीक्वथः। वैरेचनिकधूमस्तावच्चर्णात् गिरोविरेकोऽपि शीघ्रशीघ्रः। यस्य दन्तस्य समीपे नाड़ी स्यात् तं दन्तं चलनचक्रं वा क्रमेण दन्तावरकनामं छित्त्वा उद्धरेत्। यदि नाधरिजो भवेदित्युद्धरणप्रयोगात्। अधो-गतदन्तानुद्धरणे दोषमाह गतिरित्यादि।—गतिर्नाड़ी हन्वस्थिकपोलनासीपाल्लि दारयति। दशने समुपेक्षिते सत्युद्धृते सतीत्यर्थः। किंवा गतिश्छिन्नस्ति हन्वस्थि-दशने समुपेक्षिते इति पाठान्तरे दन्ते गतिरुपेक्षितेत्यर्थः। भग्नमस्थि चेति अस्य-नूद्धृतदन्तस्य भग्नमेवमस्थि चेत्यर्थः। किंवा गतिर्विशीर्णहन्वस्थि सम्प्राप्नोत्यु-च्यते॥ ११॥

उपरिजदन्तानुद्धरणे हेतुमाह उद्धृत इत्यादि।—उद्धरे हन्वुपरिजाते सम्प्र-सिच्यते अतिप्रवर्त्तीत्यर्थः। पूर्वोक्ता इति शोणितप्रदोषोक्ता आदिपदात्।

घृतमप्युत्तरं दन्तमतो नाघहरैर्निषक्।
कषायं जातीमदनकटुकास्वादुकण्टकैः॥
लोध्रखदिरमञ्जिष्ठायष्ट्याह्वैरपि यत् कृतम्।
तैलं संशोधनं तद्धि हन्याद्दन्तगतां गतिम्॥
कषायं परतः कृत्वा पिष्ट्वा लोध्रादिकल्कितम्।
कण्टकी मदनो योज्यः स्वादुकण्टो विकङ्कतः॥ १२॥
सुखोष्णाः स्नेहकवड़ाः सर्पिषैरण्डेन वा।
निर्य्यूहायानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः।
स्नैहिकश्च हितो धूमो नस्यं स्नैहिकमेव च॥ १३॥

कषायमित्यादि।—सुश्रुतस्य। जात्याः पत्रम्, मदनं मदनकण्टकम्, कटुका कटुरोहिणी, स्वादुकण्टकः विकङ्कतः। एतैः कृतः कषायः सुखधारणरूपः क्वाथः दन्तगतां गतिं हन्यात् तथा लोध्रादिभिरेव यष्ट्याह्वान्तैः कल्करूपैर्यत् कृतं तैलं तदपि दन्तगतिं हन्यादित्यर्थः। अन्ये तु कषायमित्यतः परं कृत्वेति शेषः, तेन जात्यादिभिः कषायं कृत्वा लोध्रादिकल्केन च कृतं यत् तैलमिति व्याचक्षते। वङ्गेनाप्यनुमतोऽयमर्थः व्यवहारोऽप्यनेनैव धावनम्। जातीमदनस्वादुकण्टकखदिरेत्यधिकं श्लोकार्द्धं पठित्वा तदनन्तरमेव कषायं जातीमदन इत्यादिकं पठति न्यासकृच्च। कषायमिति पदं धावनमित्यनेन सम्बध्यते तेन जात्यादिद्रव्यचतुष्टयकषायेण धावनं परेण तु जातीमदनकादिद्रव्याष्टकेन कल्केन तैलं साधनीयमिति। अतएव सन्धानानुयायिवागभटेऽपि धावनं जातीमदनखदिरस्वादुकण्टकैरित्युक्तत्वात्। अन्ये तु कषायशब्दं समासे विभक्तिरहितं पठन्ति तेषां मते कषायमासपृथग्द्रव्यम्, विशाखाध्यायोक्तगङ्गित्यादिशोधनकषायद्रव्यं वा; अस्मिन् पक्षे कषायद्रव्यादिभिः यष्ट्याह्वान्तैः क्वाथः कषायद्रव्यालंगतायां क्वापि जात्याः पृथगभिधानं भागद्वयवृद्ध्यर्थमित्यपि वदन्ति॥ १२॥

दन्तमूलगतचिकित्सितमभिधाय दन्तगतव्याधिचिकित्सामाह सुखोष्णा इत्यादि—सुश्रुतस्य। स्नैहाः सर्पिःस्नैहवसामज्जानश्चैषां व्यस्तानां समस्तानाञ्च, कवड़ा गण्डूषाः। सर्पिषैरण्डेन वेति स्नैहसर्पिरण्डतालकचिकित्सायां सुश्रुतेनोक्तम्। घृतिवर्द्धनानीति मण्डूकपर्णीदन्तमूलादीनां निर्य्यूहः क्वाथः॥ १३॥

अहिंसन् दन्तमूलानि शर्करामुद्धरेद्भिषक्।
लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्तां प्रतिसारयेत्॥
दन्तहर्षक्रियाञ्चापि कुर्य्यान्निरवशेषतः।
कपालिकाः कृच्छ्रसाध्यास्तत्राप्येषा क्रिया हिता॥ १४॥
जयेद्विस्रावणैः स्विन्नमचलं क्रिमिदन्तकम्।
तथावपीडैर्वातघ्नैः स्नेहगण्डूषधारणैः॥
भद्रदार्वादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः।
हिङ्गु सोष्णन्तु मतिमान् क्रिमिदन्तेषु दापयेत्॥ १५॥
बृहतीभूमिकदम्बकपञ्चाङ्गुलकण्टकारिकाक्वाथः।
गण्डूषस्तैलयुक्तः क्रिमिदन्तकवेदनाशमनः॥
नीलीवायसजङ्घास्रुग्दुग्धीनान्तु मूलमेकैकम्।
सञ्चर्व्य दशनविधृतं दशनक्रिमिपातनं प्राहुः।
चलमुद्धृत्य वा स्थानं दहेत्तु शुषिरस्य वा॥ १६॥

विदार्य्यादितैलम्—

ततो विदारीयष्ट्याह्व-शृङ्गाटककशेरुभिः।
तैलं दशगुणं क्षीरं सिद्धं नस्ये तु योजयेत्॥ १७॥

अहिंसन्नित्यादि।—सुश्रुतस्य। दन्तमूलहिंसया हि अभिघातजा दन्तनाडी दन्तघातश्च स्यात्। कृच्छ्रसाध्येत्यनेन कपालिकायाः शीघ्रप्रतिकर्त्तव्यतां सूचयति। एषां क्रियेति दन्तहर्षोक्ता कपालिकाया अपि वातजत्वात्, शर्करोक्तेत्यन्ये॥ १४॥

जयेद् विस्रावणैरिति विस्रावणं क्रिमिदूषितरक्तस्य। अवपीडो नस्यभेदः। वातघ्नैरिति वातघ्नद्रव्यकृतैरपीति चक्रः। अन्ये तु अवपीडो यद्यपि वातहरस्तथापि स्थानानुरोधात् क्रियते, विस्रावणादिकुपितरक्तशान्त्यर्थं वातहरं कर्म कर्त्तव्यमिति दर्शयितुं वातघ्नैरितिस्नेहगण्डूषादिविशेषणं कृतम् वाग्भटेऽप्येवमेवोक्तम्। हिङ्गु-त्यादौ।—सोष्णमिति ईषदुष्णम्॥ १५॥

भूमिकदम्बोऽलम्बुषः; पञ्चाङ्गुल एरण्डः। स्रुक् स्रुही; दुग्धी क्षीराइ। चलमित्यादि।—सुश्रुतस्य। वाशब्दोऽवधारणे। स्थानमिति उद्धृतदन्तस्य समङ्ग-

हनुमोक्षे समुद्दिष्टा कार्य्या चार्द्दितवत् क्रिया।
फलान्यम्लानि शीताम्बु रूक्षान्नं दन्तधावनम्।
तथातिकठिनान् भक्ष्यान् दन्तरोगी विवर्जयेत्॥ १८॥
सप्तच्छदार्कदुग्धाभ्यां पूरणं क्रिमिदन्तनुत्।
जीवनीयेन दुग्धेन क्रिमिरन्ध्रप्रपूरणम्।
अर्कक्षीरेणैवमेकयोगः॥ १९॥
द्रोणपुष्पद्रवः फेनमधुतैलसमायुतः।
क्रिमिदन्तविनाशाय कार्य्यं कर्णस्य पूरणम्॥ २०॥
पटोलकटुकाव्योष-पाठासैन्धवभार्गिकैः।
चूर्णैर्मधुयुतो लेपः कवड़ो मधुतैलकैः॥ २१॥
जिह्वारोगेषु कर्त्तव्यं विधानमिदमौषधम्।
मुस्तामधुकनिर्गुण्डी-खदिरोशीरदारुभिः।
समञ्जिष्ठाविड़ङ्गैश्च सिद्धं तैलं हरेत् क्रिमीन्॥ २२॥

इति दन्तरोग-चिकित्सा॥

अथ जिह्वारोग-चिकित्सा।

ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक् चिकित्सितम्।
कण्टकेष्वनिलोत्थेषु तत् कार्य्यं भिषजा खलु॥ १॥

स्थानम्। शुषिरस्येति क्रिमिकृतच्छिद्रस्य यावन्मात्रं स्थानं तावदेव दहेत्। स्थानशब्दोऽत्रापि योजनीयः। भूरिदेशदुष्टौ समग्रस्यैव दन्तस्थानस्य दाहः, एकस्थानदुष्टौ च शुषिरस्थानमात्रदाह इति॥ १६। १७॥

समुद्दिष्टा इति पदम् अर्द्दितोक्तसमस्तविध्यर्थमाहुः। दन्तधावनं दन्तकाष्ठम्॥ १८—२२॥

इति दन्तरोगचिकित्साविवृतिः।

जिह्वारोगचिकित्सामाह ओष्ठेत्यादि।—सुश्रुतस्य। कण्टको जारीति ख्यातो रोगः॥ १॥

पित्तजेषु निकृष्टेषु निःसृते दुष्टशोणिते।
प्रतिसारणगण्डूषान्नस्यञ्च मधुरं हितम्॥
कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वक्षजः घये।
पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्य्यस्तु प्रतिसारणम्॥ २॥
श्यामीयात् कवलान् वापि गौरसर्षपसैन्धवैः।
पटोलनिम्बकार्त्ताकु-चारयूषैश्च भोजयेत्॥ ३॥
जिघ्राजाद्यं चिरजं माणकभक्षलवणतैलघर्षणं हन्ति।
दंपतसु कृचीराक्तं जम्बीरादन्नचर्वणं वापि॥ ४॥
कर्कटाङ्घ्रि चीरपक्व-घृताभ्यङ्गेन नश्यति।
दन्तगन्धः कर्कटाङ्घ्रिलेपाद्वा दन्तयोजितात्॥ ५॥
उपजिघ्रान्तु संलिख्य चारेण प्रतिसारयेत्।
शिरोविरेकगण्डूष-धूमैश्चैनामुपाचरेत्॥

निकृष्टेषिति शाङ्गीटकादिपर्वैः। मधुरमिति मधुरेण काकोल्यादिगणेन हितमिति नस्यादिनयमित्याहुः। लिखितेषिति मण्डलाग्रादिना। अक्षजः घर्षे चन्दनादिरिति इन्दुः। पिप्पल्यादिरिति पिप्पल्यादिगणः॥ २॥

श्यामीयात् श्यामाद्याच्च कवलम् उत्पीडनेन कार्यः। पटोलादिभिर्भोजयेत्, तद्वा चारयूषैश्च भोजयेदिति। चारप्रधानकृत्यादियूषः चारयूषः। तदुक्तं—"गुडमूलकुलत्थादियूषाः चारोत्तरा हिताः। कुलत्थ विल्वयव बालाकुदालकैः हितम्" इति॥ ३॥

जिघ्राजाद्यं क्षौनिसंभवमिति श्लोके। दंपतसु कृचीरेण युक्तं मथितं यत्र क्षीरादिकैरवघर्षणम्। घर्षणमित्यत्र घर्षणमित्यपि पाठः॥ ४॥

कर्कटेत्यादी।—क्षीरसाधनपरिभाषया कर्कटपादेन साधितं यत् क्षीरं तत्प्रक्षताग्रदेशेन्यसेत्। अथवाऽत्र दशनप्रदेशे नस्यमित्याहुः। अन्ये तु कर्कटपादकल्कक्षीराभ्यां साधितं यद्घृतं तेनाभ्यङ्गं कुर्यादिति व्याचक्षते। दन्तगन्धो दन्तकडकडध्वनिः॥ ५॥

उपजिघ्रानित्यादि।—सुश्रुतस्य। संलिख्येति शाङ्गीटकादिपर्वैव। चारे-

व्योषक्षाराभयावह्नि-चूर्णमेतत् प्रघर्षणम्।
उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेतैस्तैलं विपाचयेत्॥ ६॥
छिन्नां घर्षेद्गलशुण्डीं व्योषोग्राक्षौद्रसिन्धुजैः।
कुष्ठोषणवचासिन्धु-कणापाठाप्लवैरपि।
सक्षौद्रैर्भिषजा कार्य्यं गलशुण्ड्या विघर्षणम्॥ ७॥
उपनासाव्यधो हन्ति गलशुण्डीमशेषतः।
गलशुण्डीहरं तद्वच्छेफालीमूलचर्वणम्॥ ८॥
वचामतिविषां पाठां रास्नां कटुकरोहिणीम्।
निःक्वाथ्य पिचुमर्द्दञ्च कवलञ्च प्रयोजयेत्।
क्षारसिद्धेषु मुद्गेषु यूषाश्चाप्यशने हिताः॥ ९॥

इति जिह्वारोग-चिकित्सा॥

अथ कण्ठरोग-चिकित्सा।

तुण्डिकेर्य्यध्रुषे कूर्मे सङ्घाते तालुपुप्पटे।

चेति यवक्षारेण। उक्तं हि वाग्भटे—उपजिह्वां परिस्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत्।" अन्ये तु प्रतिसारणीयक्षारेणेत्याहुः। एभिस्तैलमिति व्योषादिभिः कल्करूपै-रित्यर्थः। जलं चतुर्गुणम्॥ ६॥

छिन्नामित्यादौ।—उग्रा वचा। कुष्ठोषणेत्यादौ।—ऊषणं मरिचं; प्लवः कैवर्त्त-मुस्तकः। सिन्धुकणेत्यत्र सिन्धरुणेति केचित् पठन्ति। अरुणा अतिविषा। वाग्-भटेऽप्युक्तं—"मरिचातिविषा पाठा वचाकुष्ठकुटन्नटम्। छिन्नायां सपटुक्षौद्रै-र्घर्षणम्" इति; एवं सुश्रुतेऽप्यायुर्वेदसारेऽपि॥ ७॥

उपनासाव्यध इति।—नासासमीपवर्त्ती शिराव्यध इत्यर्थः। नासायां शिरा-श्चतुर्विंशतिः; तन्मध्ये नासिकाया अतिसन्निहिताश्चतस्रः परिहार्य्याः। उक्तं हि सुश्रुते—"द्विद्वादशनासायां तासामौपनासिकाश्चतस्रः परिहार्य्याः" इति॥ ८॥

वचामित्यादि। सुश्रुतस्य। पिचुमर्दो निम्बः। क्षारसिद्धेष्विति शुष्कापा-मार्गादिक्षारोदकसिद्धेषु॥ ९॥

इति जिह्वारोगचिकित्साविवृतिः।

एष एव विधिः कार्य्यो विरेचः शस्यकर्मणि ॥ १ ॥
नालुपाके तु कर्त्तव्यं विधानं पित्तनाशनम्।
श्वेतम्बेटी नालुपीपे विधिरानिलनाशनः ॥ २ ॥
साध्यानां रोहिणीनान्तु क्षितं शोणितमोक्षणम्।
कर्दनं धूमपानञ्च गण्डूषो नस्यकर्म च ॥
वातिकोन्तु घृते रक्ते नवनैः प्रतिसारयेत्।
सुपीक्ष्णान् श्वेतकवड़ान् धारयेच्छाद्यभोजनः ॥
पत्तङ्गार्कराक्षौद्रैः पैत्तिकीं प्रतिसारयेत्।
द्राक्षापरूषकक्काथो क्षितश्च कफनाशने ॥ ३ ॥
आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत्।
श्वेताविड़ङ्गदन्तीषु सिद्धं तैलं ससैन्धवम्।
नस्तकर्मणि दातव्यं कृमिघ्नञ्च कफोच्छ्राये ॥ ४ ॥
पित्तवत् साधयेद्यो रोहिणीं रक्तसम्भवाम्।
विसाल्य वण्डगान्मूर्कं साधयेत्तुण्डिकेरिवत्।
एककालं यवान्नञ्च भुञ्जीत स्निग्धमल्पगः ॥ ५ ॥
उपजिह्विकवद्यापि साधयेदधिजिह्विकाम्।
उत्साद्य जिह्वामाक्रम्य वड़िशेनाधिजिह्विकाम्।

तुल्यलिङ्गेषु च इत्यादि।—मृदुतन्त्र। कर्म इति कर्म्मदर्शनं। एष एवेति रक्तपित्तविधिविशेषः। अल्पकर्मणीति मृदौ शोणितमोक्षणे स्निग्धे, यवान्न इति शेषः ॥ १ ॥

पित्तनाशं पित्तप्रशमनमित्यर्थः ॥ २ ॥

साध्यानामित्यादि।—मृदुतन्त्र। साध्यानामित्यादिना सन्निपातजाया अप्रसाध्याया व्यवच्छेदः। नवनैरिति नवभिः। पत्तङ्गं रक्तचन्दनम् ॥ ३ ॥

आगारधूमेत्यादौ।—श्वेता कंटभी अपराजिता वा। श्वेतादिभिरभावात्तः कल्कः कवलयेति श्वेतादिसैन्धवान्तसिद्धं तैलमेव कवलमपीत्यर्थः ॥ ४ ॥

पित्तवदिति पित्तरोहिणीवदित्यर्थः। विसाल्येति दग्ध्वेति शेषः। एतच

छेदयेन्मण्डलाग्रेण तीक्ष्णैरौषधैर्लवणादिभिः ॥ ६ ॥
एकहन्दन्तु विस्राव्य विधिं शोधनमाचरेत्।
गिलायुषापि यो व्याधिस्तत्र शस्त्रेण साधयेत् ॥ ७ ॥
अमर्मस्थं सुपक्वञ्च भेदयेन्नलविद्रधिम्।
कण्ठरोगेष्वसृग्मोक्षस्तीक्ष्णनस्यादिकर्म च ॥
क्वाथपानन्तु दार्वीत्वङ्निम्बतार्क्ष्यकलिङ्गजम्।
हरीतकीकषायो वा पेयो भार्ङ्गिकसंयुतः ॥ ८ ॥
कटुकातिविषादारुपाठामुस्तकलिङ्गकाः।
गोमूत्रक्वथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥ ९ ॥

पूर्वेण सम्बध्यते। साधयेत् तुण्डिकेरीवदिति तुण्डिकेर्थांनपि गलशुण्डिकाविधिनिर्देशात् साधयेत् गलशुण्डिवदिति वाचे तुण्डिकेरीविधानिर्देशो निःशेषच्छेदनार्थः, गलशुण्डीवदत्र विभागच्छेदो न कार्य इति बोधयति। छेदयेदित्यादि।—वाग्भटस्य। तीक्ष्णैरौषधैर्लवणादिभिरित्यत्र उपाधरेदिति शेषः। आदिशब्दात् कवक्षारादिपरिग्रहः ॥ ५। ६ ॥

एकहन्दित्यादि।—सुश्रुतस्य। विस्राव्येति जलौकादिभीरक्तं विस्राव्येत्यर्थः। शोधनमिति गलगतदोषशोधनं प्रतिसारणगिरीरिरेककवलादिकं, तथा कायशोधनस्य वमनादिकं, तत्रापि कायशोधनेन गिरीगतदोषस्यापि शोधकत्वात्। यत्र शस्त्रेण साधयेदिति कठिनमत्यवेदनमपक्वं गिलायुं छेदयेत्। पक्वन्तु भेदयेत्। पूयनिःसारणार्थं ततो द्वितीयोक्तविधिना शोधनादिरत्रापि कार्यते ॥ ७ ॥

अमर्मस्थमित्यादि।—सुश्रुते गलविद्रधिरयं निदोषविद्रधिमुख्यत्वेनोक्तोऽपि चिकित्सितोपदेशात् साध्य इति शेषः। अन्ये तु गलविद्रधेर्निदोषत्वविद्रधिमुख्यत्वेनोक्तत्वेऽपि चिकित्साविधानं कृच्छ्रसाध्यत्वं शेषम्। अयञ्च सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यत् बलसिधानेन मर्मव्यापकोऽपि गलगतगर्भिणीं मूत्राशयदविरुद्धादमर्मत्वं ब्रुवते। किंवा अमर्मस्थमिति क्रियाविशेषणम्। अगभीरत्वेन अमर्मभारम्भिर्यथा स्यात् तथा भेदयेदित्यर्थः। सामान्यकण्ठरोगचिकित्सामाह कण्ठरोगेष्वित्यादि। वाग्भटस्य। वाग्भटे 'क्वाथः पाने तु दार्वीत्वङ्निम्बतार्क्ष्यकलिङ्गजः' इति पाठः। दार्व्यांस्वक्; तार्क्ष्यं रसाञ्जनम्। ८॥ ९॥

कालकचूर्णम्—

गृहधूमो यवक्षारः पाठाव्योषरसाञ्जनम्।
तेजोह्वात्रिफलालौहचित्रकक्षेति चूर्णितम्॥
सक्षौद्रं धारयेदेतद् गलरोगविनाशनम्।
कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तजिह्वास्यरोगनुत्॥ १०॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः।
सर्जिकाक्षारतुल्यांशैश्चूर्णोऽयं गण्डरोगनुत्॥ ११॥

पीतकचूर्णम्—

मनःशिला यवक्षारो हरितालं ससैन्धवम्।
दार्वीत्वक् चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम्॥
मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत्।
मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नाम कीर्त्तितम्॥ १२॥

यवाग्रजं तेजोवतीं सपाठाम्
रसाञ्जनं दारुनिशां सकृष्णाम्।
क्षौद्रेण कुर्य्याद् गुटिकां मुखेन
तां धारयेत् सर्वगलामयेषु॥ १३॥

कालकचूर्णे तेजोह्वा चवी; क्षौद्रं कालमौहचूर्णम् अगुरु वा। व्यवहारस्तु पूर्ववदेव। क्षौद्रस्थाने क्षौद्रमिति केचित् पठन्ति। अस्य योगस्य क्षौद्रचूर्णरसाञ्जनचूर्णयोगात् कृष्णत्वेन कालक इति संज्ञा; एवं वक्ष्यमाणपीतकचूर्णेऽपि मनःशिलादियोगात् पीतत्वेन पीतकसंज्ञा विधेया॥ १०। ११॥

पीतकचूर्णे दार्वीत्वगिति षष्ठीसमासः। मूर्च्छितमित्यालोडितम्। एवञ्चूर्णं तथा कालकचूर्णं सर्वगलेष्वेव मुखरोगे धार्य्यम्। अतएवोक्तं भरकै—"योगराजनयः क्षौद्रा वातपित्तकफापहाः" इति। प्रत्येकमेव कालकादयस्त्रिदोषहरा इति चक्रव्याख्या॥ १२॥

यवाग्रजमिति।—तेजोवती द्योतिष्मती, चवी इत्यन्ये। दारुनिशा दारुहरिद्रा॥ १३॥

दशमूलं पिबेदुष्णं यूषं मूलकुलत्थयोः।
क्षीरेक्षुरसगोमूत्रदधिमस्त्वम्लकाञ्जिकैः।
विदध्यात् कवलान् वीक्ष्य दोषं तैलघृतैरपि ॥ १४ ॥

क्षारगुड़िका—

पञ्चकोलकतालीशपत्रैलामरिचत्वचः।
पलाशमुष्ककक्षारयवक्षाराश्च चूर्णिताः॥
गुड़े पुराणे क्वथिते द्विगुणे गुड़िकाः कृताः।
कर्कन्धुमात्राः सप्ताहं स्थिता मुष्ककभस्मनि॥
कण्ठरोगेषु सर्वेषु धार्य्याः स्युरमृतोपमाः॥ १५ ॥
मूत्रस्विन्नां शिवां तुल्यां मधुरीकुष्ठवालकैः।
अभ्यस्य मुखरोगांस्तु जयेद्विरसतामपि ॥ १६ ॥
वातात् सर्वसरं चूर्णैर्लावणैः प्रतिसारयेत्।
तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवड़नस्ययोः ॥ १७ ॥
पित्तात्मके सर्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः।
सर्वपित्तहरः कार्य्यो विधिर्मधुरशीतलः ॥ १८ ॥

दशमूलमित्यादौ।—मूलं मूलकशुष्ककम्। क्षीरेत्यादि।—सुश्रुतस्य। क्षीरादिभिः प्रत्येकं यथादोषं कवड़ाः कार्य्याः; एवं तैलघृतैरपि ॥ १४ ॥

पञ्चकोलकेत्यादौ।—पत्रं तेजपत्रं, त्वक् गुड़त्वक्। मुष्ककौ घण्टापारुली। अत्र समुदितचूर्णात् द्विगुणो गुड़ः। क्वथित इति वह्निसंयोगात् द्रवीभूते कर्कन्धुमात्राः अष्टमाषकमानाः ॥ १५ ॥

मूत्रेत्यादौ।—शिवा हरीतकी; मधुरी मधुरिकैव। अभ्यस्यन्निति भक्षणविधया। विरसता वैरस्यम् ॥ १६ ॥

वातादित्यादि।—सुश्रुतस्य। सर्वसरो मुखपाकः। लावणैश्चूर्णैरिति सैन्धवचूर्णैः। अन्ये तु लवणा ज्योतिष्मती तत्रैवं लावणमित्याहुः। निश्चलस्तु पञ्चलवणचूर्णैरित्याह। वातहरैः सिद्धमिति भद्रदार्वादिभिः तु कल्कक्वाथरूपैः ॥ १७ ॥

शुद्धकायस्येति विरेकेण वमनेनापि, कफस्थानगतत्वेन पित्तस्यापि वमनार्हत्वात्। मधुरशीतल इति विशेषणार्थमुक्तः ॥ १८ ॥

प्रतिसारणगण्डूषान् धूमं संशोधनानि च।
कफात्मके सर्वसरे क्रमं कुर्य्यात् कफापहम्॥ १९॥
मुखपाके शिराभेदः शिरः कायविरेचनम्।
कार्य्यन्तु बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्वणम्॥ २०॥
जातीपत्रामृताद्राक्षायासदार्वीफलत्रिकैः।
क्वाथः क्षौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत्॥ २१॥
कृष्णजीरककुष्ठेन्द्रयवाणां चूर्णतस्त्र्यहात्।
मुखपाकव्रणक्लेददौर्गन्ध्यमुपशाम्यति॥ २२॥
रसाञ्जनं लोध्रमथामयञ्च मनःशिला नागरगैरिकञ्च।
पाठा हरिद्रा गजपिप्पली च स्याद्धारणं क्षौद्रयुतं मुखस्य॥२३॥
पटोलनिम्बजम्ब्वाम्रमालतीनवपल्लवाः।
पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने॥ २४॥
पञ्चवल्ककषायो वा त्रिफलाक्वाथ एव वा।
मुखपाकेषु सक्षौद्रः प्रयोज्यो मुखधावने॥
स्वरसः क्वथितो दार्व्या घनीभूतो रसक्रिया।
सक्षौद्रा मुखरोगासृग्दोषनाड़ीव्रणापहा॥ २५॥

प्रतिसारण इत्यादिना कफजसर्वसरचिकित्सामाह क्रमं कुर्य्यात् कफापहमिति। अनुक्तकफापहमिति अनुक्तकफहरविधिसंग्रहार्थमुक्तम्॥ १९॥

मुखपाके शिराभेद इति। शिराभेदस्तु तालुनि अधोजिह्विकायां वा कार्य्यः। शिरोविरेचनं कायविरेचनञ्च बहुधा कार्य्यमिति योज्यम्। नित्यमिति न परेण सम्बध्यते॥ २०॥

जातीपत्रेति जाती मालती, पस्याः पत्रम्; अमृता गुडूची; यासो दुरालभा; दार्वी दारुहरिद्रा। यासस्थाने पाठेति केचित् पठन्ति॥ २१—२३॥

पटोलेत्यादि।—पटोलादीनां पल्लवाः॥ २४॥

पञ्चवल्केत्यादौ।—सक्षौद्र इत्युभयत्रापि सम्बध्यते। स्वरस इत्यादि। अयं योग आस्ये धार्य्यः। वाग्भटे तु गैरिकमप्यत्र योगे पठ्यते, यथा—"स्वरसः क्वथितो दार्व्या घनीभूतः सगैरिकः। आस्यस्थः समधुर्वक्त्रपाकनाड़ीव्रणापहः" इति॥२५॥

सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्त-हरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः।
यष्ट्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च क्वाथं पिबेत् पाकहरं मुखस्य ॥ २६ ॥
पटोलशुण्ठीत्रिफलाविशाला-त्रायन्तितिक्ताद्विनिशानतानाम्।
पीतः कषायो मधुना निहन्ति मुखे स्थितश्चास्यगदानशेषान् ॥
क्वथितास्त्रिफलापाठा-मृद्वीकाजातिपल्लवाः।
निषेव्या भक्षणीया वा त्रिफला मुखपाकहा ॥ २८ ॥
तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च।
सक्षौद्रो दग्धवक्त्रस्य गण्डूषो दाहपाकनुत्।
तैलेन काञ्जिकेनाथ गण्डूषश्चूर्णदाहहा ॥ २९ ॥
घनकुष्ठैलाधान्यक-यष्टीमध्वेलवालुकाकवड़ः।
वदनेऽतिपूतिगन्धं हरति सुरालशुनगन्धञ्च ॥ ३० ॥

महासहचरतैलम्—

तुलां धृतां नीलसहाचरस्य
द्रोणेऽम्भसः संश्रपयेद्यथावत्।
पूत्वा चतुर्भागरसे तु तैलम्
पचेच्छनैरर्द्धपलप्रयुक्तैः ॥
कल्कैरनन्ताखदिरेरिमेद-

सप्तच्छदेति सप्तच्छदः शारदी; तिक्तरोहिणी कटुकी; राजद्रुम आरग्वधः ॥ २६। २७ ॥

क्वथिता इत्यादौ।—निषेव्या इति पानगण्डूषाभ्यामुपयोज्या इत्यर्थः। भक्षणीयेति परेण सम्बध्यते; तेन लेहादिविधया त्रिफला भक्षणीया वेत्यर्थः ॥ २८ ॥

तिला इत्यादि।—एतैर्गण्डूष इत्यर्थः। सक्षौद्रा इति प्रत्येकममी सक्षौद्रा योगा इति निश्चयः। दग्धवक्त्रस्येति शम्बूकशङ्खचूर्णादिनेत्यर्थः। घनकुष्ठेनेत्यादि योगमत्र केचित् पठन्ति; तदयुक्तम्, द्रव्याधिकारे अस्य योगस्य वक्ष्यमाणत्वात्। निश्चयेन तु भ्रमादुभयत्रायं योगः पठितो व्याख्यातश्च ॥ २९। ३० ॥

तुलामित्यादि।—नीलसहाचरो नीलझिण्टी। चतुर्भागरस इति चतुर्भाग-

जम्ब्वाम्रयष्टीमधुकोत्पलानाम् ।
तत् तैलमाश्वेव धृतं मुखेन
स्थैर्य्यं द्विजानां विदधाति सद्यः ॥ ३१ ॥

इरिमेदाद्यं तैलम्—

इरिमेदत्वक्पलशतमभिनवमापोथ्य खण्डशः कृत्वा ।
तोयाढ़कैश्चतुर्भिर्निःक्वाथ्य चतुर्थशेषेण ॥
क्वाथेन तेन मतिमांस्तैलस्यार्द्धाढ़कं शनैर्विपचेत् ।
कल्कैरक्षसमांशैर्मञ्जिष्ठालोध्रमधुकानाम् ॥
इरिमेदखदिरकट्फललाक्षान्यग्रोधमुस्तसूक्ष्मैला-
कर्पूरागुरुपद्मक-लवङ्गकक्कोलजातीफलानाम् ॥
पत्तङ्गगैरिकवराङ्गगजकुसुमधातकीनाञ्च ।
सिद्धं भिषग्विदध्यादिदं मुखोत्थेषु रोगेषु ॥
परिशीर्णदन्तविद्रधि-शैशिरशीताददन्तहर्षेषु ।
क्रिमिदन्तदालनचलितप्रहृष्टमांसावशीर्णेषु ।
मुखदौर्गन्ध्ये कार्य्यं प्रागुक्तेष्वामयेषु तैलमिदम् ॥ ३२ ॥

लाक्षाद्यं तैलम्—

तैलं लाक्षारसं क्षीरं पृथक् प्रस्थं समं पचेत् ।
चतुर्गुणेरिमक्वाथे द्रव्यैश्च पलसम्मितैः ॥
लोध्रकट्फलमञ्जिष्ठा-पद्मकेशरपद्मकैः ।

रसे । अनन्ता अनन्तमूलम् ; इरिमेदो विट्खदिरः, तदभावे खदिरमेव द्विगुणं गृह्णन्ति ॥ ३१ ॥

इरिमेदत्वगित्यादौ ।—पद्मेति पद्मकाष्ठम् ; जाती जातीकोषः ; फलं जातीफलम् ; पत्तङ्गं रक्तचन्दनम् ; वराङ्गं गुड़त्वक् ; गजकुसुमं नागकेशरम् । परिशीर्णदन्तो दन्तरोगभेदः । विद्रधिर्गलविद्रधिः । दालनो दालनवद्व्यथायोगात् । प्रहृष्टमांसोऽधिमांसः । अवशीर्णोऽवशीर्णमांसः ॥ ३२ ॥

तैलमित्यादौ ।—लाक्षाया रसः क्वाथः ; इरिमक्वाथ इति इरिमेदक्वाथः ; षड्-

चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वैस्तैलं गण्डूषधारणम् ॥
दालनं दन्तचालञ्च हनुमोक्षं कपालिकाम् ।
शीतादं पूतिवक्त्रञ्च अरुचिं विरसास्यताम् ॥
हन्यादास्यगदानेतान् कुर्य्याद्दन्तानपि स्थिरान् ॥ ३३ ॥

वकुलाद्यं तैलम्—

वकुलस्य फलं लोध्रं वज्रवल्ली कुरुण्टकम् ।
चतुरङ्गुलवव्वोल-वाजिकर्णैरिमाशनम् ॥
एषां कषायकल्काभ्यां तैलं पक्वं मुखे धृतम् ।
स्थैर्य्यं करोति चलतां दन्तानां धावनेन च ॥ ३४ ॥

सहकारगुड़िका—

एलालतालवनिकाफलशीतकोष-
कोलद्विकानि खदिरस्य कृते कषाये ।
तुल्यांशकानि दशभागमिते निधाय
प्रोद्भिन्नकैतकपुटे पुटवद्विपाच्य ॥
प्रागंशतुल्यशशिनाथ तदेकसंस्थम्
पिष्ट्वा नवेन सहकाररसेन हस्तौ ।

गर्णोऽयं पाकः। हनुमोक्षो दन्तरोगविशेषः। उक्तं हि सुश्रुते—"वातेन तैलै-र्मांसैस्तु हनुसन्धौ विघट्टिते। हनुमोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिवर्द्धितलक्षणः" इति। अयञ्च दन्तदेशसामीप्यात् दन्तपीड़ाजनकत्वाच्च दन्तरोगमध्ये सुश्रुतेन पठितः। चन्द्राटे हनुमोक्ष इत्यपपाठः ॥ ३३ ॥

वकुलाद्ये वज्रवल्ली अस्थिसंहारः; कुरुण्टको नीलझिण्टी; चतुरङ्गुलः आर-ग्वधः; वव्वोलः तुलसी बाबुइ इति ख्यातः; वाजिकर्णः शालभेदः; अशनः पीतशालः, चलतामिति षष्ठीबहुवचनम् ॥ ३४ ॥

एलेत्यादि।—लता लताकस्तूरी; लवनिका लवङ्गः; फलं जातीफलम्; शीतं कर्पूरम्; कोषो जातीकोष; कोलं कक्कोलम्; द्विकमगुरु। एलादीनां तुल्यांशः; एषां मिलितानां एकभागापेक्षया दशभागपरिमिते खदिरक्वाथ इत्यर्थः। प्रोद्भिन्न-

लिप्ता यथाभिलषितां गुड़िकां विदध्यात्
स्त्रीपुंसयोर्वदनसौरभबन्धुभूताम् ॥ ३५

स्वल्पखदिरवटिका—

खदिरस्य तुलां सम्यग् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
शेषेऽष्टभागे तत्रैव प्रतिवापं प्रदापयेत् ॥
जातीकर्पूरपूगाणि कक्कोलकफलानि च ।
इत्येषा गुड़िका कार्य्या मुखसौभाग्यवर्द्धिनी ।
दन्तौष्ठमुखरोगेषु जिह्वाताल्वामयेषु च ॥ ३६ ॥

बृहत्खदिरवटिका—

गायत्रीसारतुलयेरिमवल्कलानाम्
सार्द्धं तुलायुगलमम्बु घटैश्चतुर्भिः ।
निःक्वाथ्य पादमवशिष्टसुवस्त्रपूतम्
भूयः पचेदथ शनैर्मृदुपावकेन ॥
तस्मिन् घनत्वमुपगच्छति चूर्णमेषाम्
श्लक्ष्णं क्षिपेच्च कवड़ग्रहभागिकाणाम् ।
एलामृणालसितचन्दनचन्दनाम्बु-
श्यामातमालविकषाघनलोहयष्टी ॥

केतकपुट इति विकसितकेतकपत्रकृतपुटके खदिरक्वाथालोड़ितमेलादिचूर्णं निधाय पुटविधिना मनाक् विपाच्य ततः शीतीकृत्य प्रथमगृहीतकर्पूरमानवदपरञ्च तद्गृहीत्वा तेन पुटपक्वचूर्णपिण्डेन सह एकीकृत्य पिष्टैकत्र स्थाप्यम् । ततोऽभिनवच्युतवृन्तनिर्यासेन हस्तौ लिप्ता यथेष्टं गुड़िका कार्य्या इति ॥ ३५ ॥

खदिरस्येत्यादौ ।—जाती जातीकोषः ; पूगं पूगफलम् ; फलानि जातीफलानि । एषां चूर्णानां प्रत्येकं पलम्, वक्ष्यमाणखदिरवटिकायां पलांशिकानीति दर्शनात् । अन्ये तु वक्ष्यमाणखदिरवटिकायां तुलात्रयनिष्पाद्यक्वाथे यावच्चूर्णमुक्तं तावतो मिलितचूर्णात् तृतीयभागेनैषां मिलितानां ग्राह्यम्, एतत्क्वाथस्य तुलैकनिष्पाद्यत्वादित्याहुः ॥ ३६ ॥

गायत्रीत्यादौ ।—गायत्रीसारः खदिरसारः, तस्य तुलया सार्द्धम् इरिमेदवल्क-

लज्जाफलत्रयरसाञ्जनधातकीभ-
श्रीपुष्पगैरिककटङ्कटकट्फलानाम्।
पद्माह्वलोध्रवटरोहयवासकानाम्
मांसीनिशासुरभिवल्कलसंयुतानाम्॥
कक्कोलजातिफलकोषलवङ्गकानि
चूर्णीकृतानि विदधीत पलांशिकानि।
शीतेऽवतार्य्य घनसारचतुःपलञ्च
क्षिप्त्वा कलायसदृशीर्वटिकाः प्रकुर्य्यात्॥
शुष्का मुखे विनिहता विनिवारयन्ति
रोगान् गलौष्ठरसनाद्विजतालुजातान्।
कुर्य्युर्मुखे सुरभितामरुचिञ्च हन्युः
स्थैर्य्यं परं दशनगं वदनापटुत्वम्॥ ३७॥

इति कण्ठगतरोग-चिकित्सा।

इति मुखरोग-चिकित्सा॥

नां विट्खदिरत्वचां तुलायुगलमित्यर्थः। घटो द्रोणः। कवड़ग्रहभागिकाचा-
[illegible] प्रत्येकं कर्षमानानाम्। अमृणालमुशीरम्; चन्दनं रक्तचन्दनम्; अम्बु
मालकम्; श्यामा प्रियङ्गुः; तमालं तमालपत्रम्; विकषा मञ्जिष्ठा; घनं मुस्तकम्;
लौहमगुरुं; यष्टि यष्टिमधु; लज्जा वराहक्रान्ता; इभो नागकेशरम्; श्रीपुष्पं पुण्ड-
रीकम्; कटङ्कटी दारुहरिद्रा; पद्माह्वं पद्मकाष्ठम्; सुरभिः शल्लकी। वेष्टकं
कुन्दुरिति ख्यातम्, रास्नेत्यन्ये, मूर्वेत्यपरे। वल्कलमिति पाठे वल्कलं गुड़त्वक्।
जातीफलकोष इति जातीफलं जातीकोषञ्च। घनसारं कर्पूरम्। अपटुत्वं
जाड्यराहित्यम्॥ ३७॥ इति कण्ठगतरोग-चिकित्सा।

इति मुखरोग-चिकित्सा-विवृतिः।

अथ कर्णरोग-चिकित्सा।

कपित्थमातुलुङ्गाम्ल-शृङ्गवेररसैः शुभैः।
सुखोष्णैः पूरयेत् कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥ १ ॥
शृङ्गवेरञ्च मधु च सैन्धवं तैलमेव च।
कटुष्णं कर्णयोर्देयमेतद्वा वेदनापहम् ॥ २ ॥
लशुनार्द्रकशिग्रूणां सुरङ्ग्या मूलकस्य च।
कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कटुष्णः कर्णपूरणे ॥
समुद्रफेनचूर्णेन युक्त्या वाप्यवचूर्णयेत् ॥ ३ ॥
आर्द्रकसूर्य्यावर्त्त-शोभाञ्जनमूलकस्वरसाः।
मधुतैलसैन्धवयुताः पृथगुक्ताः कर्णशूलहराः ॥ ४ ॥

मुखरोगेषु जिह्वाश्रयरोगा उक्ताः, जिह्वा चेन्द्रियाधिष्ठानमत इन्द्रियाधिष्ठान-गतरोगचिकित्साप्रसङ्गात् कर्णरोगचिकित्सितमुच्यते। कपित्थेत्यादि।—सुश्रुतस्य। कपित्थस्य फलम्, एवं मातुलुङ्गस्यापि; अम्लेति विशेषणात् सुपक्वफलं ग्राह्यम्। वाशब्दस्य कपित्थादिभिरन्वयः। एते च त्रयो योगाः ॥ १ ॥

शृङ्गवेरमित्यादि।—शृङ्गवेरस्वरसमाषकचतुष्टयम्, मधुनो माषकद्वयम्, सैन्धवरक्तिकामेकाम्, तैलम्, तिलजं माषकद्वयं गृहीत्वा सर्वमालोड्य कटुष्णं कृत्वा कर्णे पूरयेत् ॥ २ ॥

लशुनेत्यादि।—सुश्रुतस्य। सुरङ्गी रक्तशोभाञ्जनम्, कदली कदलीवाँगुडा, तस्याः स्वरसः। एते च लशुनस्वरसादयो व्यस्ताः समस्ता वा बोध्याः। पूर्वोक्तस्याप्यार्द्रकरसस्यापि पुनरुपादानं समस्तपक्षे सप्रयोजनमेव। युक्त्येति प्रथमं तैलेन कर्णं म्रक्षयित्वा ततोऽवचूर्णनमिति युक्त्यर्थ इति केचित्। अन्ये तु शुक्तेन कर्णौ पूरयित्वा ततो समुद्रफेनेनावचूर्णनमिति युक्त्यर्थमाहुः; युक्तञ्चैतत्, यदाह वाग्भटः—शुक्तेन पूरयित्वा सिन्धुफेनेन वावचूर्णयेत्।" अतएव समुद्रफेनयुक्तेनेति पाठान्तरं सुश्रुते केचित् पठन्ति; तन्मते समुद्रफेनयुक्तेनेति पदं पूर्वोक्तशुक्तविशेषणम्, सुश्रुते हि एतस्मात् पूर्वं "कर्णौ कोष्णेन शुक्तेन पूरयेत् कर्णशूलिनः" इत्युक्तम्। अस्मिन् पक्षे युक्त्येति अस्य मात्रया इत्यर्थः ॥ ३ ॥

आर्द्रकेत्यादौ।—शोभाञ्जनं शोभाञ्जनमूलम्; मूलकन्तु मूलककन्दम्। एते

शोभाञ्जनकनिर्य्यासस्तिलतैलेन संयुतः।
व्यक्तोष्णः पूरणः कर्णे कर्णशूलोपशान्तये॥
अष्टानामपि मूत्राणां मूत्रेणान्यतमेन च।
कोष्णेन पूरयेत् कर्णौ कर्णशूलोपशान्तये॥ ५॥
अश्वत्थपत्रखल्वं वा विधाय बहुपत्रकम्।
तैलाक्तमङ्गारपूर्णं विदध्यात् श्रवणोपरि॥
यत् तैलं च्यवते तस्मात् खल्वादङ्गारतापितात्।
तत् प्राप्तं श्रवणस्रोतः सद्यो गृह्णाति वेदनाम्॥ ६।
अर्कपत्रपुटे दग्धस्नुहीपत्रभवो रसः।
कटुष्णः पूरणादेव कर्णशूलनिवारणः॥ ७॥

दीपिकातैलम्—

महतः पञ्चमूलस्य काण्डान्यष्टाङ्गुलानि च॥
क्षौमेणावेष्ट्य संसिच्य तैलेनादीपयेत्ततः॥
यत् तैलं च्यवते तेभ्यः सुखोष्णं सम्प्रयोजयेत्॥
ज्ञेयं तद्दीपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनाम्॥

कटुतीक्ष्णोपयोज्याः। अतएव पृथगुक्ता इत्यत्र पृथगुक्ता इति पाठान्तरं केचित् पठन्ति॥ ४॥

शोभाञ्जनेत्यादि।—शोभाञ्जननिर्यासः शोभाञ्जनस्वरसः॥ ५॥

अश्वत्थेत्यादि।—सुश्रुतस्य। अश्वत्थपत्रैर्बहुभिस्तैलाक्तैश्चूल्लिकां कृत्वा सरन्ध्रां कृत्वा तदुपरि ज्वलदङ्गारं विन्यस्य कर्णयोरुपरि धारयेत्, ततः पतिततैलेन कर्णपूरणम्। पित्तानुबन्धे तु सर्पिर्देयं तैलस्थाने, विदेहसंवादात्॥ ६॥

अर्कपत्रेत्यादि।—स्नुहीपत्रमर्कपत्रेण वेष्टयित्वा तदनु स्नुहीपत्रं दग्ध्वा तोदयित्वा तद्रसेन कर्णयोः पूरणमित्युपदेशः॥ ७॥

महत इत्यादि।—सुश्रुतस्य। पञ्चमूलस्येति बिल्वादीनामन्यतमस्य। अष्टाङ्गुलानीति अग्रभागे अष्टाङ्गुलानि व्याप्य क्षौमेण वेष्टनं कार्य्यमित्यर्थः। तेन तत्काष्ठमष्टाङ्गुलाधिकं कार्य्यम्। वृद्धास्तु अष्टादशाङ्गुलमिति पञ्चमूलकाष्ठं गृहीत्वा

एवं कुर्य्याद्भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारले।
मतिमान् दीपिकातैलं कर्णशूलनिवारणम् ॥ ८ ॥
अर्कस्य पत्रं परिणामपीतमाज्येन लिप्तं शिखिनावतप्तम्।
आपीड्य तोयं श्रवणे निषिक्तं निहन्ति शूलं बहुवेदनञ्च ॥
तीव्रशूलान्विते कर्णे सशब्दे क्लेदवाहिनि।
वस्तमूत्रं क्षिपेत् कोष्णं सैन्धवेनावचूर्णितम् ॥
वंशावलेखसंयुक्ते मूत्रे वाजाविके भिषक्।
तैलं पचेत् तेन कर्णं पूरयेत् कर्णशूलिनः ॥ १० ॥
हिङ्गुतुम्बुरुशुण्ठीभिः साध्यं तैलन्तु सार्षपम्।
कर्णशूले प्रधानन्तु पूरणं हितमुच्यते ॥ ११ ॥

क्षारतैलम्—

वालमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गु सनागरम्।
शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारु शि :साञ्जनम् ॥

तस्याग्रभागेऽष्टाङ्गुलं व्याप्य तैलाक्तं वस्त्रं बद्ध्वा प्रज्वाल्य तयो गलिततैलेन कर्ण-पूरणं कुर्वन्ति। स्वल्पवाग्भटे तु अष्टाङ्गुलादिपरिमाणं नोक्तम्, यथा—"महतः पञ्चमूलस्य काष्ठात् क्षौमेण वेष्टितात्। तैलसिक्तात् प्रदीपाग्रात् स्नेहः सद्योरुजा-हरः" इति ॥ ८ ॥

अर्कस्येत्यादौ।—परिणामपीतमिति। कालप्रकर्षेण पाकवशात् पीतवर्णं शिखिना वह्निना अवतप्तं स्विन्नमित्यर्थः। तोयमिति रसः। बहुवेदनमिति नाना-विधतोदभेदादिवेदनासहितम्। वंशेत्यादि।—सुश्रुतस्य। वंशावलेखो वंशाव-लेखनी, तस्याः कल्कम्, मूत्रे वाजाविक इति आजे वा आविके वा मूत्रे पचे-दित्यर्थः। यदाह—"वंशावलेखकल्केन मूत्र आजे तथाविके। पचेत् तैलं रुजः शान्त्यै कर्णयोः पूरणं भिषक्" इति विदेहवचनात् घृतमप्यनेन विधिना पक्त-व्यम् ॥ ९। १० ॥

हिङ्ग्वित्यादौ।—साध्यमिति जलं चतुर्गुणेन ॥ ११ ॥

वालकेत्यादौ।—मधुशुक्तं चतुर्गुणमिति मधूपलक्षितं शुक्तं मधुशुक्तम्। एतेन

सौवर्चलं यवक्षारः सर्जिकोद्भिदसैन्धवम्।
भूर्जग्रन्थिविडं मुस्तं मधुशुक्तं चतुर्गुणम्॥
मातुलुङ्गरसश्चैव कदल्या रस एव च।
तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलहरं परम्॥
वाधिर्य्यं कर्णनादश्च पूयास्रावश्च दारुणः।
पूरणादस्य तैलस्य क्रिमयः कर्णसंश्रिताः॥
क्षिप्रं विनाशं गच्छन्ति कृष्णात्रेयस्य शासनात्।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम्॥
मधुप्रधानं शुक्तन्तु मधुशुक्तं तथापरम्।
जम्बीरस्य फलरसं पिप्पलीमूलसंयुतम्॥
मधुभाण्डे विनिक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत्।
मासेन तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम्॥ १२॥
कर्णनादे कर्णक्ष्वेड़े कटुतैलेन पूरणम्।
नादवाधिर्य्ययोः कुर्य्याद्वातशूलोक्तमौषधम्॥ १३॥

प्रस्थं तण्डुलतोयत इत्युक्तस्य मधुरहितशुक्तस्य निषेधः। ग्रहणन्तु यन्मस्त्वादि शुचौ भाण्ड इत्यादिनोक्तस्य, तथा जम्बीरस्य फलमित्यादिना अनन्तरमेव वक्ष्यमाणस्य वा ज्ञेयम्। एतदेव मधुप्रधानं शुक्तमित्यादिना वक्ष्यति। अन्ये तु मध्विति छेदः, तेन मधुनः कल्कत्वम्, शुक्तस्य चतुर्गुणत्वञ्चेत्यर्थः। अपरे तु मधु चतुर्गुणं शुक्तञ्च चतुर्गुणमिति व्याचक्षते। एतन्मतद्वयमपि नोपपद्यते, समानतन्त्रे जतूकर्णे तु मधुनोऽप्यपाठत्वात्। मातुलुङ्ग-कदलीवागुरास्वरसौ तु तैलसमौ, जतूकर्णसंवादात्; अतः षड्गुणः पाकः। अन्ये तु वाग्भटसंवादात् मातुलुङ्गकदलीस्वरसयोः प्रत्येकं चतुर्गुणत्वमाहुः, अतो हि मधुशुक्तं चतुर्गुणं मातुलुङ्गरसश्च तद्वत् कदलीरसश्चेत्युक्तम्। उभयमपि प्रमाणं स्मृतिद्वैधवत्। व्यवहारस्तु पूर्वेणैव। जम्बीरस्येति जम्बीरफलरसस्य द्वात्रिंशत्पलानि, पिप्पलीमूलस्य चत्वारि, मधुनोऽष्टौ पलानि इति वृद्धवैद्योपदेशात् मानक्रमः॥ १२॥

कर्णनाद इत्यादौ।—कटुतैलं सार्षपतैलम्॥ १३॥

अपामार्गक्षारतैलम्—

मार्गक्षारजले तत्कृतकल्केन साधितं तिलजम्।
अपहरति कर्णनादं बाधिर्य्यञ्चापि पूरणतः॥ १४॥

सर्जिकाक्षारतैलम्।

सर्जिका मूलकं सुष्कं हिङ्गु कृष्णा महौषधम्।
शतपुष्पा च तैस्तैलं पक्वं शुक्तचतुर्गुणम्।
प्रणादशूलबाधिर्य्यं स्रावञ्चाशु व्यपोहति॥ १५॥

दशमूलीतैलम्—

दशमूलीकषायेण तैलप्रस्थं विपाचयेत्।
एतत् कल्कं प्रदायैव बाधिर्य्ये परमौषधम्॥ १६॥

बिल्वतैलम्—

फलं बिल्वस्य मूत्रेण पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत्।
राजाक्षीरं तद्धि हरेद्बाधिर्य्यं कर्णपूरणे॥ १७॥
एष एव विधिः कार्य्यः प्रणादे नस्यपूर्वकः।
गुड़नागरतोयेन नस्यं स्यादुभयोरपि॥ १८॥

मार्गेत्यादि।—मार्गोऽपामार्गः। अपामार्गक्षारपलानि षोडश, द्रवद्वैगुण्यात् जलस्य चतुर्विंशतिशरावाः; एकविंशतिवारान् परिस्राव्य अतः क्षारजलात् षोडश शरावा ग्राह्याः। तत्कृतकल्केनेति अपामार्गकृतक्षारकल्केन। स च तैलशेषभयाज्जलेनालोड्य तैले देयः यदा तु पिण्डीभूतात् कल्कं तैलं सम्यक् पृथग्भूतं दृश्यते, तदैव तैलं पात्रान्तरे कृत्वा ग्राह्यम्; न तु कल्को गालनीयः, क्षारमिश्रितभयात्। अन्ये तु समासान्तर्भूतमपि मार्गपदं तच्छब्देन समाकृष्य अपामार्गमूलमेव कल्कमाहुः॥ १४—१६॥

फलमित्यादौ। मूत्रेणेत्यस्य पिष्ट्वेत्यनेन तथा पाचयेदित्यनेन सम्बन्धः। पाचयेदित्यनेनैव वा, तदुक्तं तन्त्रान्तरे "बिल्वगर्भं पचेत् तैलं गोमूत्राजपयोऽन्वितम्। बाधिर्य्ये पूरयेत् तेन कर्णौ सकफवातजौ" इति। अत्राजाक्षीरं तैलसमं गोमूत्रं त्रिगुणं चतुर्गुणं वेत्याहुः॥ १७॥

एष एवेति।—विधिर्बाधिर्य्यहरः। उभयोरपि बाधिर्य्यकर्णनादयोः॥ १८॥

चूर्णं पञ्चकषायाणां कपित्थरससंयुतम्।
कर्णस्रावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ॥ १९ ॥
मालतिदलरसमधुना पूरितमथवा गवां मूत्रैः।
दूरेण परित्यज्यते च श्रवणयुगलं पूतिरोगेण।
हरितालं सगोमूत्रं पूरणं पूतिकर्णजित् ॥ २० ॥
सर्जत्वक्चूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलजो रसः।
मधुना संयुतः साधुः कर्णस्रावे प्रशस्यते ॥ २१ ॥

जम्ब्वाद्यं तैलम्—

जम्ब्वाम्रपत्रं तरुणं समांशं कपित्थकार्पासफलञ्च सार्द्रम्।
क्षुत्त्वा रसं तन्मधुना विमिश्रं स्रावापहं सम्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
एतैः शृतं निम्बकरञ्जतैलं ससार्षपं स्रावहरं प्रदिष्टम् ॥ [illegible] ॥

कर्णस्रावचिकित्सामाह चूर्णमित्यादि।—सुश्रुतस्य। पञ्चकषायाणां पञ्चवल्कलानां चूर्णम्। उक्तं हि वाग्भटे—"पञ्चवल्कलचूर्णञ्च कपित्थस्वरसान्वितम्। मधुना योजितं हन्यात् कर्णस्रावं प्रपूरयेत्" इति। अन्ये तु पञ्चकषायशब्देन सौश्रुतमेव कर्णस्रावोक्तं तिन्दुकादिपञ्चकमुच्यते, यथा—"तिन्दुकान्यभया लोध्रं समङ्गामलकं तथा। पूरणञ्चात्र पथ्यं स्यात् कपित्थरसयोजितम्" इति। न च तयोरपि वचनयोः सौश्रुतत्वेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यं, मधुयोगात् योगद्वैविध्यादित्याहुः ॥ १९ ॥

मालतिदलेति छन्दोऽनुरोधात् ह्रस्वत्वम् ॥ २० ॥

सर्जेत्यादि।—सुश्रुतस्य। सर्जः शालः; कार्पासी वनकार्पासी, ग्रामकार्पासी वा। अत्र कार्पासीफलरसमपेक्ष्य अर्द्धं मधु, मध्वपेक्षया च सर्जत्वक्चूर्णमर्द्धमिति वृद्धोपदेशः। साध्विति कार्पासीफलरसविशेषणं, तेन कीटाद्यजग्धकार्पासीफलरसो ग्राह्य इति ॥ २१ ॥

जम्ब्वाम्रेत्यादौ।—सार्द्रमिति समन्तादार्द्रमित्यर्थः। क्षुत्त्वेति संक्षुद्येत्यर्थः। एतैरिति जम्ब्वाम्रपत्रादिभिः कल्करूपैरित्यर्थः; जलञ्चात्रार्थाच्चतुर्गुणम्। अन्ये तु जम्बपत्रादिरसैरित्यर्थ इत्याहुः। एतन्मते त्वकल्क एवायं पाक इति; पाको-

पुटपाकविधिस्विन्नहस्तिविड्जातगोण्डकः ।
रसः सतैलसिन्धूत्थः कर्णस्रावहरः परः ॥ २३ ॥

शम्बूकाद्यं तैलम्—

शम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत् ।
तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाड़ी प्रशाम्यति ॥ २४ ॥

धुस्तूराद्यं तैलम्—

निशागन्धपले पक्वं कटुतैलं पलाष्टकम् ।
धुस्तूरपत्रजरसे कर्णनाड़ीजिदुत्तमम् ॥ २५ ॥
अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ।
ततो विरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत् ॥
कर्णपाकस्य भैषज्यं कुर्य्यात् क्षतविसर्पवत् ।
नाड़ीस्वेदोऽथ वमनं धूमो मूर्द्धविरेचनम् ॥
विधिश्च कफहा सर्वः कर्णकण्डूं व्यपोहति ।
क्लेदयित्वा तु तैलेन स्वेदेन प्रविलाप्य च ।
शोधयेत् कर्णगूथन्तु भिषक् सम्यक् शलाकया ॥ २६ ॥

करकालञ्च मधुप्रक्षेप इत्याहुः । निम्बबीजकरञ्जबीजभवं तैलं सार्षपतैलञ्च संमिश्र्य पक्तव्यम् । पृथगेव तैलत्रयं पक्तव्यमित्यन्ये ॥ २२ ॥

पुटपाकेत्यादौ ।—हस्तिविड्जातगोण्डको हस्तिलण्डोद्भूतच्छत्रकः । रस इत्यत्र तस्येति शेषः ; तेन हस्तिलण्डोद्भूतच्छत्रकरस इत्यर्थः । अन्ये तु कोण्डज इति पठन्ति । अपरे तु कोण्डकरस इति समस्तमेव पठन्ति 'वेशवारपयोदधि । मांसधावनतोयाभम्' इतिवत् ॥ १३ ॥

शम्बूकस्येत्यादि ।—शम्बूकमांसस्य कल्कः, जलं चतुर्गुणमिति ॥ २४ ॥

निशेत्यादि ।—निशा हरिद्रा । निशागन्धयोर्मिलित्वा पलमेकं, तथा धुस्तूरपत्रस्वरसश्च तैलसमः । उक्तं हि 'गन्धकशिलारजनीभवेन मुष्यंशिकेन कटुतैलपलाष्टकञ्च । धुस्तूरपत्ररसतुल्यमिदन्तु सिद्धं नाड़ीं जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम्' इति । कटुतैलस्थाने केचित् रुबुतैलं पठन्ति ॥ २५ ॥

अथेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । क्रियां प्राप्तामिति दोषानुरूपाम् । नाड़ीस्वेद

निर्गुण्डीस्वरसस्तैलं सिन्धुधूमरजो गुडः।
पूरणात् पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः॥ २७॥
जातीपत्ररसे तैलं विपक्वं पूतिकर्णजित्।
वरुणार्ककपित्थाम्रजम्बूपल्लवसाधितम्॥
पूतिकर्णापहं तैलं जातीपत्ररसेन वा॥
सूर्यावर्त्तकस्वरसं सिन्धुवाररसं तथा।
लाङ्गलीमूलजरसं व्रणषेणेनावचूर्णितम्।
पूरयेत् क्रिमिकर्णेन्तु जन्तूनां नाशनं परम्॥
क्रिमिकर्णैकनाशार्थं क्रिमिघ्नं योजयेद्विधिम्।
वार्त्ताकुधूमश्च हितः सार्षपस्नेह एव च॥ २८॥
हलिसूर्यावर्त्तव्योषस्वरसेनातिपूरिते।
कर्णे पतन्ति सहसा सर्वास्तु क्रिमिजातयः॥ २९॥
नीलवृक्षारसस्तैलसिन्धुकाम्लिकसंयुतः।
कटुघ्नः पूरणात् कर्णे निःशेषक्रिमिपातनः।
धूपनः कर्णदौर्गन्ध्ये गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते॥ ३०॥

इत्यादौ खेदस्वेद इति पाठे कफकृतायामपि कर्णनाड्यां खेदो वमनाकृतयो योज्यः॥ २६॥

निर्गुण्डीत्यादि।—निर्गुण्डीस्वरसतिलतैलयोः प्रत्येकं मात्रकचतुष्टय, गटधूमचूर्णगुग्गुलवीस्तु प्रत्येकन्तु मात्रकद्वयं, मधुनस्तु मात्रकद्वयं, सैन्धवस्य रत्तिपञ्चकमिति व्यवहरन्ति॥ २७॥

वरुणीत्यादि।—वरुणादिपत्ररसानां चतुष्कः। सूर्यावर्त्तकादिषु त्रिषु द्रवेषु व्योषचूर्णे प्रक्षेप्यम्। वार्त्ताकुधूम इति परिशुतवार्त्ताकुफलचूर्णम् अङ्गारसम्पुटे दत्त्वा नलिकया धूमो देयः। वार्त्ताकुबीजेन धूमः कार्य्य इति मध्यवाग्भटः॥ २८॥

हलीत्यादि।—हली लाङ्गलीयामूलं हलीसूर्यावर्त्तयोर्व्योषयुक्तरसेन कर्णपूरणमित्यर्थः॥ २९। ३०॥

राजवृक्षादितोयेन सुरसादिजलेन वा।
कर्णप्रक्षालनं कुर्य्याच्चूर्णैरेतैः प्रपूरणम् ॥ ३१ ॥
घृष्टं रसाञ्जनं नार्य्याः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम्।
प्रशस्यते चिरोत्थेऽपि सास्रावे पूतिकर्णके ॥ ३२ ॥

कुष्ठाद्यं तैलम्—

कुष्ठहिङ्गुवचादारुशताह्वाविश्वसैन्धवैः।
पूतिकर्णापहं तैलं वस्तमूत्रेण साधितम् ॥ ३३ ॥
विद्रधौ चापि कुर्वीत विद्रध्युक्तं हि भेषजम्।
एतावरी वाजिगन्धा पयस्यैरण्डबीजकैः।
तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिकृत् परम् ॥ ३४ ॥
गुञ्जाचूर्णयुते जाते माहिषे क्षीर उद्गतम्।
नवनीतं तदभ्यङ्गात् कर्णपालिविवर्द्धनम् ॥ ३५ ॥
विषगर्भं तिक्ततुम्बी-तैलमष्टगुणे खरात्।
मूत्रे पक्वं तदभ्यङ्गात् कर्णपालिविवर्द्धनम् ॥ ३६ ॥

जीवनीयाद्यं तैलम्—

कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि साधितम्।

राजवृक्षेति। राजवृक्षादिगणः आरग्वधादिगणः। सुरसादिः सुरसादिगणः। चूर्णैरेतैरिति आरग्वधादिसुरसादिजैः ॥ ३१ ॥

कुष्ठेत्यादि।—कुष्ठादीनां कल्कम् ॥ ३२ । ३३ ॥

विद्रध्युक्तमित्यन्तर्विद्रध्युक्तमिति श्रीकण्ठः। शतावरीत्यादि।—सुश्रुतस्य। पयस्या क्षीरकाकोली, विदारीगन्धेत्यन्ये। एरण्डस्य बीजकं, न तु बीजकः पीतशालः, तस्य रूक्षत्वादिति। बीजकैरित्यत्र जीरकैरित्येव पाठ इति निश्चलः ॥३४॥

गुञ्जेत्यादि।—गुञ्जाचूर्णं क्षीरापेक्षया अष्टमांशमित्याहुः। जात इत्यत्र दध्नीति शेषः। अष्टमांशगुञ्जाचूर्णयुते महिषीक्षीरे जातस्य दध्नो नवनीतमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

विषगर्भमित्यादि।—विषस्य कल्कम्। तिक्ततुम्बीबीजभवं तैलं तिक्ततुम्बीतैलम्। खरस्य गर्दभस्य मूत्रे खरमूत्रे ॥ ३६ ॥

श्वानूपमांसक्वाथेन पालीयोपणवर्द्धनम् ॥ ३७ ॥
माहिषनवनीतयुक्तं सप्ताहं धान्यराशिपरिवासितम्।
नवमूषलिकन्दचूर्णमृद्धिकरं कर्णपालीनाम् ॥ ३८ ॥
कर्णस्य दुर्व्यधे भूते संरम्भो वेदना भवेत्।
तत्र दुर्व्यधरोहार्थं लेपो मध्याज्यसंयुतैः।
मधूकयवमञ्जिष्ठारुबुमूलैः समंततः ॥ ३९ ॥
अनेकधा तु छिन्नस्य सन्धिः कर्णस्य वै भिषक्।
यो यथा विनिविष्टः स्यात् तं तथा विनियोजयेत् ॥
धान्याम्लोष्णोदकाभ्यान्तु सेको वातेन दूषिते।
रक्तपित्तेन पयसा क्षीरेण तृणवारिणा।
ततः सीव्य स्थिरं कुर्यात् सन्धिं वस्त्रेण वा पुनः ॥

कर्णरोगादि।—दाल्हणस्य। जीवनीयेनेति जीवनीयदशकेन षष्टवर्गेण वेत्यन्ये। दुग्धसर्पिःसमम्, श्वानूपमांसक्वाथन्तु त्रिगुणः। पीयूषं परिषाउन यवेनम्, अन्ये तु दैध्यं च ॥ ३७ ॥

माहिषेत्यादौ।—सप्ताहं धान्यराशौ परिवासनं शीलमस्येति तत् तथा। नवमूषलीकन्दचूर्णमिति तत्त्वपालीतण्डुलानामृद्धीकन्दचूर्णं पल २, माहिषनवनीत-पलं १, संभवं सप्ताहं धान्यराशौ स्थापयित्वेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

दुर्विद्धकर्णचिकित्सामाह कर्णस्येत्यादि।—रुबुमूलमेरण्डमूलम्। उक्तं हि तन्त्रान्तरे—"यवैरण्डजटासर्षिर्मधूकमधुसंयुतम्। विल्वपाधवचूर्णं वा क्षीरं दीपनं हितम्" इति। अतएव रुबुगुल्मस्थाने रुबुसैलमित्युपपाठः ॥ ३९ ॥

छिन्नकर्णपालिसन्धानार्थं विधिमाह अनेकधेत्यादि।—कर्णपालिच्छेदो हि द्विप्रकारेण भवति; उक्तं हि सुश्रुते—"एवं विनिर्दिष्टः कर्णश्छिद्यते तद्विधा वृथा"। दीपतयानिघातात्" इति। दीपत इति वातादिकोपात्। छिन्नस्य कर्णस्येति छिन्नकर्णयोः कर्णपालिकयोः। अथ रुबूलक्षसदीर्घत्वलुतिर्यगादिभेदेन अनेकविधत्वात् सन्धिरपि अनेकधा भवति, तत्र सन्धिर्यथा येन प्रकारेण विनिविष्टः सुसम्बद्धः स्यात् तं सन्धिं तथा तेन प्रकारेण योजयेत्, सन्धानार्थं योजयेदित्यर्थः।

मध्वाज्येन ततोऽभ्यज्य पिचुना सन्धिवेष्टकम् ।
कपालचूर्णेन ततश्चूर्णयेत् पथ्ययाथवा ॥ ४० ॥

इति कर्णरोग-चिकित्सा ।

अथ नासारोग-चिकित्सा ।

पञ्चमूलीशृतं क्षीरं स्याच्चित्रकहरीतकी ।
सर्पिर्गुड़ः षड़ङ्गश्च यूषः पीनसशान्तये ॥ १ ॥

व्योषादिचूर्णम्—

व्योषचित्रकतालीश-तिन्तिड़ी चाम्लवेतसम् ।

तत्र सुश्रुते पञ्चदश छिन्नकर्णबन्धप्रकारा अकृतिभेदेनोक्ताः ते च तत्रैव कुव्यधसन्धि-विज्ञानीयाध्याये चानुसन्धेयाः । तत्र दोषानुरूपं प्रक्षालनमाह धान्याम्लेत्यादि ।—पयसेति दुग्धेन, शीतोदकेनेति वा । उक्तं हि सुश्रुते—"पित्तदुष्टे शीतोदकपयो-भ्याम्" इति । तत इत्यादि ।—तत इति सन्धिद्वयसंयोगानन्तरम् । सीव्येति सीवु तन्तुसन्तान इत्यस्य रूपं छान्दसत्वात् । सीव्येत्यत्र क्षौमसूत्रेणेति शेषः । सन्धि कर्णपालिद्वयसन्धिं सीव्य स्थिरं कुर्य्यात्, तथा बन्धेन स्थिरं कुर्य्यात् । सन्धिस्थिरी करणानन्तरं मधुघृताभ्यां सन्धिमभ्यज्य पिचुना तूलकपिण्डेन सन्धिवेष्टनं कुर्य्यात् । सन्धिवेष्टनानन्तरञ्च सूत्रेणातिगाढ़ं नातिशिथिलञ्च बन्धनं बोध्यम्, वाग्भटसंवादात् । कपालो मृत्पात्रकपालः ॥ ४० ॥

इति कर्णरोगचिकित्सा-विवृतिः ॥

उक्तसङ्गत्यैव कर्णरोगचिकित्सानन्तरं नासारोगचिकित्सितमुच्यते । पञ्चमूली-त्यादि ।—पञ्चमूली स्वल्पेति निश्चलः । महतीत्यन्ये । चित्रकहरीतकी अत्रैवाधि-कारे वाच्या । सर्पिर्गुड़-षड़ङ्गयूषौ यक्ष्मोक्तौ । इदन्तु क्रियासूत्रं पीनसे बोध्यम् ॥ १ ॥

सचव्याजाजितुल्यांशमेलात्वक्पत्रयादिकम् ॥
व्योषादिकं चूर्णमिदं पुराणगुड़संयुतम्।
पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्मरकरं परम् ॥ २ ॥

पाठादितैलम्—

पाठाद्विरजनीमूर्वापिप्पलीजातिपल्लवैः।
दत्त्वा च तैलं संसिद्धं नस्यं सम्यगपीनसे ॥ ३ ॥

व्याघ्रीतैलम्—

व्याघ्रीदन्तीवचाशिग्रुसुरसव्योषसैन्धवैः।
पाचितं नावनं तैलं पूतिनासागदं जयेत् ॥ ४ ॥
त्रिकटुविड़ङ्गसैन्धवबृहतीफलशिग्रुसुरसदन्तीभिः।
तैलं गोजलसिद्धं नस्यं स्यात् पूतिनस्यस्य ॥ ५ ॥
कलिङ्गहिङ्गुमरिच-लाचासुरसकट्फलैः।
कुष्ठोग्रशिग्रुजन्तुघ्नैरवपीड़ः प्रशस्यते ॥
तैरेव मूत्रसंयुक्तैः कटुतैलं विपाचयेत्।
अपीनसे पूतिनस्ये शमनं कीर्त्तितं परम् ॥ ६ ॥

व्योषादिचूर्णे—व्योषत्रिकटुः, तिन्तिड़ी मध्याष्टकम्; अजाजी जीरकम्; त्वक्पत्रयादिकमिति एलात्वक्पत्रादि प्रत्येकमेकभागापेक्षया पादिकम्, गुड़स्तु सर्वचूर्णसममिति नियतः। किन्तु "तानीशचित्रकव्योषत्रिवृद्दीप्यकसवेतसम्। सचव्याजाजीविषलवर्मक्षात्वक्पत्रमादिकम्। जीर्णं गुडतुलार्द्धेन पाचितं वटकीकृतम्। पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्मरकरं परम्" इति वाग्भटे साक्षीनिर्देशतिमलचूर्णे-त्वक्षाईव्योक्तत्वात् गुडस्य सर्वसमत्वं नोपपद्यत इति ॥ २ ॥

पाठेत्यादि।—पाठादीनां कल्कौ जलं चतुर्गुणमिति ॥ ३ ॥

व्याघ्रीत्यादि।—सुरसः सिन्धुवारः, पर्यायः श्लक्ष्णे ॥ ४ ॥

त्रिकटुत्यादि।—अत्रापि सुरसः सिन्धुवारः, पर्यायः श्लक्ष्णे। अत्र शिग्रुबीजं दन्तीबीजं ग्राह्यम्, तथा बृहतीफलस्यापि बीजम्। उक्तं च वाग्भटे "शिग्रुसिन्धी-निकुम्भानां बीजैः सव्योषसैन्धवैः। सरेड़सुरसैर्लेहं गूढसिद्धन्तु नावनम्" इति ॥५॥

कलिङ्गत्यादि।—सुरसः पर्यायः; तथा त्वचा; हिङ्गनिर्यासो विड़ङ्गः। अत्रापि

नासापाके पित्तहरं विधानम्
कार्यं सर्वं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च।
हरेद्रक्तं क्षीरिवृक्षत्वचश्च
योज्याः सेके सघृताश्च प्रदेहाः।
पूयास्रक्कपित्तघ्नाः कषाया नावनानि च ॥ ७ ॥
शृङ्गवीकुष्ठकर्पाविल्व-द्राक्षाकल्ककषायवत्।
साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं स्रवयुक्प्रगुत् ॥ ८ ॥
दीप्ते रोगे पैत्तिके संविधानम्
सर्पिः कुर्य्यान्मधुरं शीतलञ्च।
नासानाहे स्नेहपानं प्रधानम्
स्निग्धा धूमा मूर्ध्नि वस्तिश्च नित्यम् ॥ ९ ॥
वातिके तु प्रतिश्याये पिबेत् सर्पिर्यथाक्रमम्।
पञ्चभिर्लवणैः सिद्धं प्रथमेन गणेन च ॥ १०

तत्समान्यवर्मयुक्तैरित्यस्य सम्बन्धं कृत्वा स्रवपीडनमपि सूत्रेण पित्ता कुर्यात्। हैम पाठे तु गोमूत्रमेव चतुर्थं वर्णितम् ॥ ६ ॥

नासापाके पित्तहरं विधानमित्यस्य पित्तघ्नं सम्बन्धमिति पाठो व्याख्यातः। हरेद्रक्तमित्यस्य कृत्वा रक्तमित्यपि तथा। बाह्यमाभ्यन्तरञ्चेति बाह्यं विधानं क्षीरिवृक्षत्वगाभ्यन्तरं स्नेहपानादि। क्षीरिवृक्षा वटोदुम्बरादयः पञ्च ॥ ७ ॥

शृङ्गीत्यादि।—बाह्यमस्य सिद्धं सिद्धस्य मूलम्। स्रवयुक्प्रगुदित्येव पाठो वाग्भटे तु दृश्यते, टीकायाञ्च नस्येवीक्षम्; अत्यर्थमवहेत्येव स्रवयुक्प्रगुदिति पाठमन्ये कुर्वन्ति। स्रवयुः स्रवः, प्रगुदोऽपि नासारोगविशेषः। उक्तं हि वाग्भटे—"पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासायां शोषयेन्मरुत्। कफं संगृह्य पुटतां नासौ प्रगुदकं हि तत्" इति ॥ ८ ॥

दीप्त इत्यादि।—सुश्रुतस्य। दीप्ते रोगे पैत्तिकस्यानमिति पाठः सुश्रुते दृश्यते ॥ ९ ॥

वातिक इत्यादि।—सुश्रुतस्य। पञ्चभिर्लवणैरिति कल्कैरैः सिद्धं सर्पिः

नस्यादिषु विधिं कृत्स्नमवेक्ष्येतार्दितेरितम्।
पित्तरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम्।
परिषेकान् प्रदेहांश्च कुर्यादपि च शीतलान् ॥ १० ॥
कफजे सर्षपा स्निग्धं तिलमाषविपक्वया।
यवान्वा वासयित्वा वा कफघ्नं क्रममाचरेत् ॥ ११ ॥
दार्व्यौदुम्बरिनिकुम्भैश्च किणिह्या सुरसेन च।
वर्त्तयोऽत्र हिता योज्या धूमपाने यथाविधि ॥ १२ ॥
अथवा सघृतान् शक्तून् कृत्वा मल्लिकसम्पुटे।
नवप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

पिबेत्, यवाकृतमिति खेही यौगिकाद्यायोक्तविध्यनतिक्रमेण। प्रथमेन सर्षपेणेति पिदारीमस्तादिगणेन वा क्वाथकल्कद्रवैश्च सिद्धं सर्पिः पिबेदित्यर्थः। तथा नस्यादिकर्मसु कर्त्तव्येषु अर्दितोक्तविधिम् अवेक्ष्य ज्ञानीयात्। वाग्भटेऽप्युक्तं—"पिबेद् वातप्रतिश्याये सर्पिर्बलसाधितम्। पटुपञ्चकसिद्धं वा विदार्यादिगणेन वा। स्वेदनस्यादिकं कृत्स्नं चिकित्सार्दितेरितम्" इति। अन्ये त्वाहुः प्रथमेन गणेन सिद्धं सर्पिर्नस्योपनाहशिरोवस्त्यादिषु योज्यमिति, एतच्च वाग्भटविरोधादुपेक्षणीयमिति। पिबेत्यादि।—सुश्रुतस्य। पित्तरक्तोत्थयोः प्रतिश्याययोरिति शेषः। रूपकैः शतमिति काकोल्यादिभिर्विपक्वम्। शीतलानिति क्षीरयोधाद्युपनाहादिगणोक्तान् शीतलाक्षैः कृतान् ॥ १० ॥

कफज इत्यादौ।—तिलमाषौ कल्कद्रव्यौ; अत्र मदनफलमपि बोध्यं, वमनयोगात्। कफघ्नं क्रममिति कफघ्नद्रव्यकृतपेयादिक्रमम् ॥ ११ ॥

दार्वीत्यादि।—सुश्रुतस्य। दार्वी दारुहरिद्रा; दार्व्यादी पुत्रजीवकः। निकुम्भो दन्ती तस्या बीजं मूलं वा। किणिही कटभीबीजम्, अपामार्ग इत्यन्ये। सुरसेनेत्यत्र सरसेनेति सुश्रुते पठ्यते, तत्रते सरलं सरलकाष्ठमेव। सुरसः पर्णासः, निर्गुण्डी वा। यथाविधीति वैरेचकधूमनेत्रविधानक्रमेण ॥ १२ ॥

अथवेत्यादौ।—यवशक्तून् सघृतान् अरावस्थिताङ्गारे दत्त्वा तदुपरि कृतच्छिद्रेण अरावान्तरेण पिधाय शक्तिभेन छिद्रे मल्लिकां दत्त्वा धूमं पिबेदित्यर्थः ॥ १३ ॥

यः पिबति शयनकाले शयनारूढः सुशीतलं भूरि ;
सलिलं पौनसयुक्तः स मुच्यते तेन रोगेण ॥ १४ ॥
पुटपक्वं जयापत्रं सिन्धुतैलसमन्वितम् ।
प्रतिश्यायेषु सर्वेषु शीलितं परमौषधम् ॥ १५ ॥
सौषणं गुडसंयुक्तं स्निग्धदध्यन्नभोजनम् ।
नवप्रतिश्यायहरं विशेषात् कफपाचनम् ॥ १६ ॥
प्रतिश्याये नवे शस्तो यूषश्चिञ्चादलोद्भवः ।
ततः पक्वं कफं ज्ञात्वा हरेच्छीर्षविरेचनैः ।
शिरसोऽभ्यञ्जनस्वेद-नस्यकट्वन्नभोजनैः ।
वमनैर्घृतपानैश्च तान् यथास्वमुपाचरेत् ॥ १७ ॥
भक्षयति भुक्तमात्रे सलवणमुत्स्विन्नमाषमत्युष्णम् ।
स जयति सर्वसमुत्थं चिरजातञ्च प्रतिश्यायम् ॥
पिप्पल्यः शिग्रुबीजानि विड्ङ्गमरिचानि च ।
अवपीड़ः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्यायनिवारणः ॥ १८ ॥
समूचपिष्टास्तद्दिष्टाः क्रियाः क्रिमिषु योजयेत् ।
नावनार्थं क्रिमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ।
शेषाणान्तु विकाराणां यथास्वं स्याच्चिकित्सितम् ॥ १९ ॥

यः पिबतीत्यादि ।—योगोऽयं वातपित्तोत्तरे प्रतिश्याये बोध्यः ॥ १४ ॥

पुटेत्यादौ ।—जया जयन्ती ॥ १५ ॥

सौषणमित्यादि ।—ऊषण मरिचम् । योगोऽयं वातिके ज्ञेयाङ्गः ॥ १६ ॥

प्रतिश्याय इत्यादि ।—चिञ्चा तिन्तिड़ी तस्याः छदः पत्रम् । यूषः क्वाथः चव छिङ्गमरिचचूर्णं माषाधुरुषं प्रक्षिपन्ति इति । शिरस इत्यादौ ।—यथास्वमिति पदे शिरोऽभ्यङ्गस्वेदनस्य कृतपाठादिशेषपदे स्वेदश्च ॥ १७ ॥

भक्षयतीत्यादि ।—योगोऽयं वातोत्तरे बोध्यः ॥ १८ ॥

समूचेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । समूचं यथा स्यात् तथा पिष्टाः कर्मधारयो वा । तद्दिष्टा इति सुश्रुतोक्तशेषोक्ताः सर्वाः क्रियाः मूचपिष्टाः प्रतिश्याये क्रिमिसम्बन्धे

करवीराद्यं तैलम्—

रक्तकरवीरपुष्पं जात्यशनमल्लिकायाश्च।
एतैः समन्तु तैलं नासार्शोनाशनं श्रेष्ठम्॥ २०॥

शिखरितैलम्—

गृहधूमकणादारु-क्षारनक्तात्वसैन्धवैः।
सिद्धं शिखरिबीजैश्च तैलं नासार्शसां हितम्॥ २१॥

चित्रकतैलम्—

चित्रकचविकादीप्यक-निदिग्धिकाकरञ्जलवणार्कैः।
गोमूत्रयुक्तं सिद्धं तैलं नासार्शसां विहितम्॥ २२॥

चित्रकहरीतकी—

चित्रकस्यामलक्याश्च गुडूच्या दशमूलजम्।
शतं शतं रसं दत्त्वा पथ्याचूर्णाढ़कं गुड़ात्॥
शतं पचेद्घनीभूते पलं द्वादशकं क्षिपेत्।
व्योषत्रिजातयोः क्षारात् पलार्द्धमपरेऽहनि॥
प्रस्थार्द्धं मधुनो दत्त्वा यथाग्न्यद्यादतन्द्रितः।

मृति योजयेदित्यर्थः। अन्ये तु क्रिमिषु याः क्रिया उक्तास्तास्ताश्च सर्वा मूत्रपिष्टा योजयेदित्याहुः। क्रिमिघ्नानि भेषजानीति सुरसादिगणप्रभृतीनि। शेषाणान्तु विकाराणामिति नासार्बुदनासार्शःप्रभृतीनाम्। यथास्वमिति यत् यत् स्वं यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः॥ १९॥

रक्तकरवीरेत्यादौ।—जाती मालती तस्या अपि पुष्पम्, अशनमल्लिका हाफरमल्लिका। जात्यशनेति संहिताऽनिर्देशोऽसिद्धविधेरनित्यत्वात्। एतैः सममिति एतैः कल्कवृषैः। पाकार्थन्तु जलं चतुर्गुणमिति ज्ञेयम्॥ २०॥

गृहधूमेत्यादौ।—क्षारो यवक्षारः नक्ताह्वः करञ्जबीजं शिखरिबीजमपामार्गबीजतण्डुलम्। अत्रापि जलं चतुर्गुणं देयम्॥ २१॥

चित्रकेत्यादौ।—दीप्यकं यमानी; लवणं सैन्धवम्; अर्कमर्कक्षीरम्॥ २२॥

चित्रकहरीतक्यां चित्रकस्य पञ्चाशत् पलानि जलशरावाः पञ्चाशत् स्थाप्यास्तु

हृत्वयेऽग्नेः क्षयं कासं पीनसं दुस्तरं क्रिमीन्।
गुल्मोदावर्त्तदुर्नामश्वासान् हन्ति रसायनम् ॥ २३ ॥

इति नासारोग-चिकित्सा ॥

अथ नेत्ररोग-चिकित्सा।

लङ्घनास्येपनस्वेद-शिराव्यधविरेचनैः।
उपाचरेदभिष्यन्दानञ्जनाश्च्योतनादिभिः ॥ १ ॥
श्योवासातिविषालोध्रैर्घृर्णितैरम्बसैन्धवैः।
अक्ष्यक्ते ऽक्षिगदे कार्य्यं प्रोतस्थैर्गुण्डनं बहिः ॥ २ ॥

नासारोगाश्च सप्तदश। एवं चिकित्सकस्य कार्यस्य पञ्चप्रकारं भवति। आमलकीस्वरसस्यादि पञ्चप्रकारं स्वरसाभावे स्वयमेव स्वरसविधिः। एवं गुडूच्याः सिन्धितटजमूलस्य च क्वाथविधिः। श्योनिशातयोर्मिश्रिता पञ्चदश। पञ्चाङ्गेनेति चारादिभिर्नेत्रेण सम्बध्यते। अपरेऽङ्गनीति परेण सम्बध्यते ॥ २३ ॥

इति नासारोगचिकित्साविवृतिः।

उक्तसंवादादेव नेत्ररोगचिकित्सामाह—अतोभिष्यन्दस्य निखिलनेत्ररोगमूलत्वेन प्राधान्यात् प्रथमतोऽभिष्यन्दप्रतिकारमाह लङ्घनेत्यादि। लङ्घनमत्र लघूपसुपवासो वा उक्तं हि "प्रागेवाह्यामयं भुक्तं विरावनशनस्थितम्। उपवासस्ततश्च वा स्यात्" इति। किन्तु उपवासो वातजादन्यत्र विधेयः वाग्भटसंवादात्। स्वेदोऽपि पित्तजं विना नयनौषाने बहुवोध्यः। यदुक्तं "हृद्यं हृषणी दृष्टिं स्वेदयेत् मृदु वा नवा" इति। शिराव्यधो रक्तदुष्टौ सत्यां शिराव्यधनम्। विरेचनं शिरसः कायस्य च। शिरोविरेचनन्तु नस्ये, कायविरेचनञ्च जीर्णे ज्ञेयम्। आदिशब्देन सर्पिषपुटपाकक्वाथादिपरिग्रहः ॥ १ ॥

श्योवासेत्यादि।—श्योवासो देवदारु। अम्बसैन्धवैरिति एकमागमपेक्ष्य चतु-

अक्षिकुक्षिभवा रोगाः प्रतिश्यायव्रणज्वराः।
पञ्चैते पञ्चरात्रेण प्रशमं यान्ति लङ्घनात् ॥ ३ ॥
स्वेदः प्रलेपस्तिक्तान्नं सेको दिनचतुष्टयम्।
लङ्घनञ्चाक्षिरोगाणामामानां पाचनानि षट्।
अञ्जनं पूरणं क्वाथपानमामे न शस्यते ॥ ४ ॥
धात्रीफलनिर्य्यासे नवदृक्कोपं निहन्ति पूरणतः।
सक्षौद्रसैन्धवो वा शिग्रूद्भवपत्ररससेकः ॥ ५ ॥
दार्वीरसाञ्जनञ्चापि स्तन्यदुग्धं प्रपूरणम्।
निहन्ति शीघ्रं दाहाश्रुवेदनाः स्यन्दसम्भवाः ॥ ६ ॥
करवीरतरुणकिशलयच्छेदोद्भवबहुलसलिलसम्पूर्णम्।
नयनयुगं भवति दृढं सहसेव तत्क्षणात् कुपितम् ॥ ७ ॥

र्भागत्वं सैन्धवस्येत्याहुः। अव्यक्त इति पूर्वरूपे। प्रीतस्थैरिति कर्पटबन्धैः गण्डनम् अवचूर्णनम् एतच्च मुकुलिते चक्षुःपत्रे न तु विस्तारिते ॥ २ ॥

अक्षिकुक्षिभवा इत्यादि।—कुक्षिभवा अतीसारविलम्बिकादयः। पञ्चरात्रेणेत्युपलक्षणं तेन त्र्यहमपि बोध्यम्। यदाह विदेहः "उपवासस्त्र्यहं वा स्यात्" इति। अयञ्च मतभेदो दोषप्रकोपतारतम्यान्न विरोधमावहति ॥ ३ ॥

स्वेद इत्यादौ।—सेको वासकादिक्वाथादिना चक्षुःसेचनमाश्च्योतनशब्दवाच्यं न तु पूरणं तस्यामे निषेधात्। आश्च्योतनं पुनरामे क्रियत एव यदुक्तं-सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्च्योतनं हितम्" इति। दिनचतुष्टयमिति दिनचतुष्टयं स्वरूपत एव ज्वराष्टाहवदिति। आमे नेत्ररोगे अञ्जनादिकं न कार्य्यमित्याह अञ्जनमित्यादि।—पूरणमाश्च्योतनम् ॥ ४ ॥

धात्रीत्यादौ।—पूरणशब्देनाश्च्योतनं वाच्यम्। सक्षौद्रसैन्धवो वेति शोभाञ्जनपत्ररसमाषकचतुष्टयम्। मधु माषैकम् सैन्धवं रक्तिद्वयम् ॥ ५ ॥

दार्वीत्यादि।—दार्वीरसाञ्जनं दारुहरिद्राक्वाथकृतं रसाञ्जनम्। स्यन्दसम्भवा इत्यभिष्यन्दसम्भवाः ॥ ६ ॥

करवीरेत्यादौ।—तरुणमभिनवं यत् किशलयम्, तस्य छेदात् यो रसो निर्गच्छति, तेन पूरणमित्यर्थः ॥ ७ ॥

शिग्रुस्वरिमूलं ताम्रभाजने श्लोकमैन्द्रवीक्षिप्यम्।
मन्त्रनिपृष्टं भरणाद्धरति नयं लोचनौत्कोपम् ॥ ८ ॥
मैन्द्रयष्टाकहरिद्रा-गैरिकपथ्यारसाञ्जनैः पिष्टैः।
दत्तो वह्निः प्रलेपो भवत्यशेषाक्षिरोगहरः॥
तथा शावरकं लोध्रं घृतभृष्टं विड़ालकः।
काश्यौ हरीतकी तद्वद्घृतभृष्टं विड़ालकः॥
शालाक्येऽस्रोर्वह्निर्लेपो विड़ालक उदाहृतः ॥ ९ ॥
गिरिमृद्चन्दननागर-यष्टिकांगयोजितो वह्निर्लेपः।
कुरुते वचया मित्रो लोचनसगदं न मन्देहः॥ १० ॥
भृङ्गामलको दृष्टा मर्मैन्द्रयष्टहरिद्रयोजिता ताम्रे।
याता घनत्वमक्षोर्जयति वह्निर्लेपतः पीड़ाम् ॥ ११ ॥
चाक्षीतनं मारुतजे ज्ञातो विल्वादिभिश्चितः।
क्षौद्रः मैरेयहृक्तो तक्रारोमधुशिग्रुभिः॥ १२ ॥

शिग्रुरिष्टादौ।—शिग्रुरि चपामार्ग.। श्लोकं मैन्द्रव रक्षिप्यं तद्व मैन्द्रवसिद्धयं॥ ८॥

मैन्द्रयष्टादि।—एतैः श्लोकमैन्द्रवसृष्टितं समभागपिष्टैः प्रलेपवीदि निभो क्षितघनुषि लेपो देयः। प्रावरकं लोध्रमिति शेतलोध्रम्। विड़ालकस्त्वा माह मार्जारा इत्यादि।—मार्जारः मार्जारकन्दे, मुस्तक इति यावत्॥ ९॥

हरिद्रादादौ।—अक्षो भाग:। एतैः समभागपिष्टैर्यथाःमलोपे लेप. का इत्यादेः॥ १०॥

भृङ्गामलकीयादौ—यष्टरारि क्षाञ्जिकम्॥ ११॥

चाक्षीतनमित्यादि।—चाक्षीतनमधिलेक्य:। विल्वादि मदन पयस्यम। तक्रारी अम्लो। मधुशिग्रु रक्तशोभाञ्जनम्। विल्वादिभिश्चित्त सैरेयं यादि विशेषणम्, तेन एक एवात्र योगः; यदाह जतूकर्णः—"महत्पञ्चमूलस्य कल्कितं तक्रारीसिद्धोक्तायः" इति। किन्तु सन्नान्तरे केवलविल्वादिक्वाथेनाप्यं क्षौद्रं दृश्यते, यथा—"पूरयं क्षौद्रयुक्तं तथा विल्वादिक्वाथसा" इति। किन्तु क्षौद्र

एरण्डपल्लवे मूले त्वचि चाजं पयः शृतम्।
कण्टकार्य्याश्च मूलेषु सुखोष्णं सेचने हितम्॥ १३॥
सम्पक्वेऽक्षिगदे कार्य्यञ्चाञ्जनादिकमिष्यते।
प्रशस्तवर्त्मता चाक्ष्णोः संरम्भाश्रुप्रशान्तता।
मन्दवेदनता कण्डूः पक्वाक्षिगदलक्षणम्॥
अञ्जनादिविधिश्चाग्रे निखिलेनाभिधास्यते।
बृहत्येरण्डमूलत्वक् शिग्रोर्मूलं ससैन्धवम्।
अजाक्षीरेण पिष्टं स्याद्वर्त्तिर्वाताक्षिरोगनुत्॥ १४॥
हरिद्रे मधुकं द्राक्षां देवदारु च पेषयेत्॥
आजेन पयसा श्रेष्ठमभिष्यन्दे तदञ्जनम्॥ १५॥

द्वयपक्षे सैरण्डेति, बृहतीविशेषणम्, न तु बिल्वादिविशेषणम्, एकयोगत्वाप्रसङ्गात्॥ १२॥

एरण्डेत्यादि।—सुश्रुतस्य। एरण्डपल्लवादिकण्टकार्य्यन्त एक एवायं योगः विदेहसंवादात्। यथा—"कण्टकारीशिफैरण्डमूलत्वक्पत्रसाधितम्। क्षीरमाजं हितं सेके चक्षुःस्यन्दाधिमन्थयोः" इति। आजं पयोऽत्र क्षीरपरिभाषयैव साध्यम्। अन्ये त्वाहुः—एतद्योगानन्तरं सुश्रुते "सैन्धवोदीच्ययष्ट्याह्व-पिप्पलीभिः शृतं पयः। हितमर्द्धोदकं सेके" इति पठ्यते, एतद्वचनान्तः सर्वमाश्च्योतनक्षीरसाधनार्थं परिभाषास्थानीयम्, तेनात्रापि अर्द्धोदकं क्षीरं साध्यमिति। किन्त्वत्र शेषानुक्त्या क्षीरपरिभाषयैव साधनमिति युक्तिमुत्पश्यामः। व्यवहारोऽपि क्षीरपरिभाषयैवेति॥ १३॥

अञ्जनादिविधानस्य समयमाह सम्पक्व इत्यादि।—पक्वाक्षिरोगलक्षणमाह प्रशस्तेत्यादि।—प्रशस्तवर्त्मता दोषाणामभिसृतवर्त्मता; संरम्भः—शोथः। एतच्च लक्षणं प्रायस्त्र्यहादुपरि ज्ञेयम्; यदाह चरकः—"सम्पक्वे चाञ्जनं त्र्यहात्" इति। अञ्जनादिविधिश्च कथं ज्ञातव्य इत्यपेक्षया आह अञ्जनादिविधिरित्यादि।—अग्र इति आश्च्योतनाद्यधिकारे॥ १४॥

हरिद्रे इत्यादि।—सुश्रुतस्य। अत्र द्राक्षास्थाने पथ्येति केचित् पठन्ति॥१५॥

गैरिकं सैन्धवं कृष्णानागरञ्च यथोत्तरम्।
पिष्टं द्विरंशतोऽद्भिर्वागुड़िकाञ्जनमिष्यते ॥ १६ ॥
प्रपौण्डरीकयष्ट्याह्व-निशामलकपद्मकैः।
शीतैर्मधुसमायुक्तैः सेकः पित्ताक्षिरोगनुत् ॥ १७ ॥
द्राक्षामथुकमञ्जिष्ठा-जीवनीयैः शृतं पयः।
प्रातराश्च्योतनं पथ्यं शोथशूलाक्षिरोगिणाम् ॥ १८ ॥
निम्बस्य पत्रैः परिलिप्य लोध्रम्
स्वेदाग्निना चूर्णमथापि कल्कम्।
आश्च्योतनं मानुषदुग्धमिश्रम्
पित्तासवातापहमग्र्यमुक्तम् ॥ १९ ॥
कफजे लङ्घनं स्वेदो नस्यं तिक्तान्नभोजनम्।
तीक्ष्णैः प्रधमनं कुर्य्यात् तीक्ष्णैश्चैवोपनाहनम् ॥ २० ॥
फणिज्झकाम्फोतकपीतबिल्व-पत्तूरपीलसुरसार्जभङ्गैः।
स्वेदं विदध्यादथवा प्रलेपं बर्हिष्ठशुण्ठीसुरदारुकुष्ठैः ॥ २१ ॥

गैरिकमित्यादि। सुश्रुतस्य। तत्र तगरस्थाने नागरमिति निश्चलः पठति। यथोत्तरं द्विरंशत इति यथोत्तरभागतो द्विगुणमित्यर्थः। तेन गैरिकमाषा १, सैन्धवमाषा २, पिप्पलीमाषा ४, तगरमाषा ८। अद्भिर्वेति वाशब्दाच्छागीक्षीरमपि बोध्यम् ॥ १६ ॥

प्रपौण्डरीकमित्यादौ।—शीतैरिति प्रपौण्डरीकादीनां कषायैः शीतलैरित्यर्थः समायुक्तैरित्यत्र सितायुक्तैरिति केचित् पठन्ति। सितायुक्तैरिति पाठे मधुवत् सिता प्रक्षेप्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

द्राक्षेत्यादौ।—जीवनीयशब्देन जीवनीयाष्टवर्गं गृह्णन्ति ॥ १८ ॥

निम्बस्येत्यादि।—निम्बपत्रं पिष्ट्वा तत्पिण्डमध्ये लोध्रकल्कं चूर्णं वा प्रक्षिप्य पत्रेण वेष्टयित्वा अङ्गारैरुत्स्विद्य गारोक्षीरेण संमिश्र्य वस्त्रेण गालयित्वा चक्षुःसेको विधेय इति ॥ १९ । २० ॥

फणिज्झकः पर्णासभेदः, निर्गुण्डीत्यन्ये। आम्फोता हाफरमल्लिका, छान्दस-

शुण्ठीनिम्बदलैः पिण्डः सुखोष्णैः स्वल्पसैन्धवैः।
धार्य्यश्चक्षुषि सङ्क्षेपाच्छोथकण्डूव्यथापहः॥ २२॥
वल्कलं पारिजातस्य तैलं काञ्जिकसैन्धवम्।
कफोद्भूताक्षिशूलघ्नं तरुघ्नं कुलिशं यथा॥ २३॥
ससैन्धवं लोध्रमथाज्यभृष्टं सौवीरपिष्टं सितवस्त्रबद्धम्।
आश्च्योतनं तन्नयनस्य कुर्य्यात् कण्डूञ्च दाहञ्च रुजाञ्च हन्यात्
॥ २४॥
स्निग्धैरुष्णैश्च वातोत्थः पित्तजो मृदुशीतलैः।
तीक्ष्णरूक्षोष्णविशदैः प्रशाम्यन्ति कफात्मकाः।
तीक्ष्णोष्णमृदुशीतानां व्यत्यासात् सान्निपातिकः॥ २५॥

त्वाद्गुरुत्वम्। पत्तूरः शालिञ्चशाकः। पीलुः औत्तरपथिकतरुः, अतएव निर्देशात् पीलुशब्दो दीर्घोकारान्तोऽपि ज्ञेयः। सुरसार्जावपि पर्णासमेदौ। एषां भङ्गैः पत्रवैर्व्यस्तसमस्तैरङ्गारतापितैश्चक्षुषोर्मृदुस्वेदः कार्य्यः। वर्हिष्ठं वालकम्। अत्रैव तन्त्रान्तरदर्शनात् अर्जस्थाने अर्कः इति केचित् पठन्ति। तन्त्रान्तरे यथा—"कपित्थसुरसाम्फीतपीलुपत्तूररूपिका। फणिज्झविल्वच्छदनैः स्वेदः स्यन्दाधिमन्थयोः॥" रूपिका अर्कः॥ २१॥

शुण्ठीत्यादौ।—निम्बपत्रापेक्षया शुण्ठी स्वल्पा देया; सैन्धवमपि चतुःपञ्चरक्तिकमपि वदन्ति। एषां पिण्डः कटुम्ब एव चक्षुषोरुपरि सूक्ष्मवस्त्रं दत्त्वा देय इत्युपदेशः। संक्षेपादित्यादौ प्रक्रियात्॥ २२॥

वल्कलमित्यादि।—पारिजातः पारिभद्रः। पारिभद्रवल्कलस्वरसस्य माषकत्रयं, सैन्धवस्य रक्तिद्वयं त्रयं वा, काञ्जिकन्तु निकुञ्चमात्रम्। निकुञ्चस्तु आभुग्नाङ्गुलिचतुष्टयपरिमितः। एतत् सर्वं ताम्रपात्रे कृत्वा कपर्दकैकेन—तावद्वर्षणीयं यावद्घनं भवति। तदनु चक्षुष्यघ्नं देयमिति वृद्धा व्यवहरन्ति॥ २३॥

ससैन्धवमित्यादि।—सैन्धवस्य रक्तिद्वयं, लोध्रस्य माषकचतुष्टयं, काञ्जिकेन पिष्ट्वा गव्यघृतेन भृष्ट्वा निर्मलसूक्ष्मवस्त्रेण बद्ध्वा अङ्गुलीद्वयेन सम्पीड्य चक्षुषि तद्रसो देयः॥ २४॥

संक्षेपेण वातजादीनां चिकित्सामाह स्निग्धैरित्यादि।—विशदैरित्यपिच्छिलैः।

तिरीटत्रिफलायष्टीशर्कराभद्रमुस्तकैः।
पिष्टैः शीताम्बुना सेको रक्ताभिष्यन्दनाशनः॥ २६॥
कशेरुमधुकानाञ्च चूर्णमम्बरसंयुतम्।
न्यस्तमप्स्वान्तरीक्षासु हितमाश्च्योतनं भवेत्॥ २७॥
दार्वीपटोलमधुकं सनिम्बं पद्मकोत्पलम्।
प्रपौण्डरीकञ्चैतानि पचेत्तोये चतुर्गुणे॥
विपाच्य पादशेषन्तु तत् पुनः कुड़वं पचेत्।
शीतीभूते तत्र मधु दद्यात् पादांशिकं ततः।
रसक्रियैषा दाहाश्रुरागरक्तरुजापहा॥ २८॥
तिक्तस्य सर्पिषः पानं बहुशश्च विरेचनम्।
अक्ष्णोरपि समन्ताच्च पातनन्तु जलौकसः।

तीक्ष्णोष्णमृदुशीतलाना व्यत्यासोऽत्र परस्परविपर्य्ययेणोपयोगः, तेन तीक्ष्णमुपयुज्य तद्विपरीतस्य मृदुन उपयोगः, एव मृदुद्रव्यमुपयुज्य तीक्ष्णस्योपयोगः; एवमुष्णशीतयोरपि व्यत्यासो ज्ञेयः। किंवा परस्परविरुद्धानां भावानां संमिश्रणेन उपयोगो व्यत्यासोपयोगः। तीक्ष्णोष्णमृदुशीतलानामित्युपलक्षणं, तेन स्निग्धरूक्षादीनामपि ग्रहणं बोध्यम्॥ २५॥

तिरीटेत्यादि।—तिरीटः पट्टिकालोध्रम्। एषां प्रत्येकं माषकमेकं गृहीत्वा श्लक्ष्णं पिष्ट्वा शीतलजलेन पलैकेन संमिश्र्य परिषेकः कार्य्यः॥ २६॥

कशेरुकेत्यादि।—सुश्रुतस्य। कशेरुयष्टिमधुनोः प्रत्येकं माषकचतुष्टयं गृहीत्वा सूक्ष्मवस्त्रेण पोट्टलीं बद्ध्वा आकाशोदके पलैके निक्षिप्य तेन जलेन सेकः; आकाशोदकाभावे हंसोदकेन॥ २७॥

दार्वीत्यादौ।—पटोलनिम्बयोः पत्रं, पद्मकं पद्मकाष्ठम्, उत्पलं नीलोत्पलम्। एषां मिलित्वा कुडवचतुष्पलो ग्राह्यः। पाकार्थञ्च जलस्य द्वात्रिंशत् पलानि। "ततस्तु कुड़वं यावत् तोयमष्टगुणं भवेत्" इति वचनात् ततः कुडवोऽष्टपलः व्याप्यः। तद्वस्त्रपूतं कृत्वा पुनः पक्तव्यमाधनीभावात्। ततः शीते मधुपलद्वयं क्षेप्यं, ततोऽञ्जनं कार्य्यमिति॥ २८॥

पित्ताभिष्यन्दशमनो विधिश्चाप्युपपादितः ॥ २९ ॥
शिग्रुपल्लवनिर्यासः सुघृष्टस्ताम्रसम्पुटे।
घृतेन धूपितो हन्ति शोथघर्षाश्रुवेदनाः ॥ ३० ॥
पिष्टैर्निम्बस्य पत्रैरतिविमलतरैर्जातिसिन्धूत्थमिश्रा
अन्तर्गर्भं दधाना पटुतरगुड़िका पिष्टलोध्रेन भृष्टा।
तूलैः सौवीरसार्द्रैरतिशयमृदुभिर्वेष्टिता सा समन्तात्
चक्षुःकोपप्रशान्तिं चिरमुपरि दृशोर्भ्राम्यमाणा करोति ॥३१
बिल्वाञ्जनम्—बिल्वपत्ररसः पूतः सैन्धवाज्येन चान्वितः।
शुल्वे वराटिका घृष्टो धूपितो गोमयाग्निना ॥
पयसालोड़ितश्चाक्ष्णोः पूरणाच्छोथशूलनुत्।
अभिष्यन्देऽधिमन्थे च स्रावे रक्ते च शस्यते ॥ ३२ ॥
सलवणकटुतैलं काञ्जिकं कांस्यपात्रे
घनितमुपलघृष्टं धूपितं गोमयाग्नौ।

तिक्तस्येति।—तिक्तं सर्पिर्वक्ष्यमाणपटोलादिघृतम्। विरेचनञ्च वक्ष्यमाण-
[illegible]ङ्गादिना ॥ २९ ॥

शिग्रुपल्लवेत्यादौ।—निर्यासः स्वरसः, घृतेन सह ताम्रपात्रे घृष्ट इत्यन्वयः।
धूपित इति करीषाग्निना। अन्ये तु करीषाग्नौ घृतं दत्त्वा तेन धूमेन धूपित इति
व्याचक्षते। घर्षः करकरिकाख्यवेदनाविशेषः ॥ ३० ॥

पिष्टैरित्यादि।—जातिसिन्धूत्थं सारसैन्धवं, जातिर्जातीकलिकेत्यन्ये। अन्तर्गर्भं
दधानेति पिष्टनिम्बपत्रपिण्डाभ्यन्तरे लोध्रकल्कपिण्डं निक्षिप्य कृता गुड़िकेत्यर्थः।
भृष्टा इति खर्परे मनाग्भृष्टेत्यर्थः। तदनु सौवीरेण काञ्जिकेन सार्द्रैरिति-ईष-
[illegible]र्द्रैस्तूलैर्वेष्टिता चक्षुषोरुपरि भ्राम्यमाणेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

बिल्वपत्रेत्यादौ।—शुल्व इति ताम्रपात्रे। पयसेति नारीस्तन्येन। वस्त्रपूत-
बिल्वपत्ररसस्य माषकचतुष्टयं, सैन्धवस्य रक्तिद्वयं, घृतस्य बिन्दुचतुष्टयम्। एतत्
सर्वं ताम्रपात्रे कृत्वा कपर्दकेन तावद्घर्षणीयं यावद्घनं भवति। तदनु न्युब्जीकृत-
ताम्रपात्रे शुष्कगोमयाग्निना धूपयित्वा नारीक्षीरेण तरलीकृत्य चक्षुःपूरणम् ॥ ३२ ॥

सपवनकफकोपं छागदुग्धावसिक्तम्
जयति नयनशूलं स्रावगोथं सरागम् ॥ ३३ ॥
तरुण्यविद्यामलकरसः सर्वाक्षिरोगनुत् ॥ ३४ ॥
पुराणं सर्वथा सर्पिः सर्वनेत्रामयापहम् ॥ ३५ ॥
अयमेव विधिः सर्वो मन्थादिष्वपि शस्यते।
अशान्तौ सर्वथा मन्थे भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥ ३६ ।
जलौकःपातनं शस्तं नेत्रपाके विरेचनम्।
शिराव्यधं वा कुर्वीत सेक्तालेपांश्च शुक्रवत् ॥ ३७ ॥

पञ्चतृणगुग्गुलुः—

विभीतकग्निवाधात्रीपटोलारिष्टवासकैः।
क्वाथो गुग्गुलुना पेयः शोथपाकाक्षिशूलनुत्।
बिल्वञ्च नक्तमं शुक्लं रागादींश्चापि नाशयेत्।
एतैश्चापि हृतं पक्वं रोगांस्तांश्च व्यपोहति ॥ ३८ ॥

मलवर्गेत्यादौ।—मैरेयस्य वस्तिस्थ कटुतैलस्य बिन्दुचतुष्टय, काञ्जिकस्य नावश्चतुष्टयम्। उदक्प्रत्यग्वक्त्रेण हृष्ट, लिखा उत्पक्ष्मदृष्टेन पक्ष्मचक्षुष्मलाद रक्षाञ्जनादिभिर्वा युक्ता। इत्यनु वराटिकयैव व्यवहरति ॥ ३३ ॥

तरुण्यत्यादि।—तरुण्यश्च बालफलस्य धात्र्यादिभिर्विहितस्य यो रसो निर्गन्धस्तोयवर्जः ॥ ३४ ॥

पुराणमपिदेशवयोन्वित, तदभावे सबलरोगेऽपि पुराणं वाक्षमित्याहुः। उक्तं हि—"अल्पामिष्यन्दि मधुर वयः संबलरोगिणम्। अनुत्क्लेदञ्च दोषाणां पुराणं तत् प्रकीर्त्तितम्" इति। सर्वथेति पानलेपनाञ्जनैरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अयमेव विधिरित्यादि।—वाग्भटस्य। अयमभिष्यन्दीक्तः। आदिशब्दात् अन्यतो वातादयः ॥ ३६ ॥

नेत्रपाकचिकित्सायाञ्च जलौक इत्यादि।—उक्तम् ॥ ३७ ॥

विभीतकेत्यादौ।—मित्रं पक्षौजिका, किंवा "प्रचालिते यथा वृष्टे आलाप्यते पुनः पुनः। अपरिक्लिन्नबल्लीव तं मित्रमिति निर्दिशेत्" इत्युक्तलक्षणः। मृद्

वासकादि—अटरूषाभयानिम्बधात्रीमुस्ताक्षकूलकैः।
रक्तस्रावं कफं हन्ति चक्षुष्यं वासकादिकम्॥ ३९॥
पथ्यास्तिस्रो विभीतक्यः षड् धात्र्यो द्वादशैव तु।
प्रस्थार्द्धे सलिले क्वाथमष्टभागावशेषितम्॥
पीत्वाभिष्यन्दमास्रावं रागञ्च तिमिरं जयेत्।
संरम्भरागशूलाश्रुनाशनं दृक्प्रसादनम्॥ ४०॥
नेत्रे त्वभिहते कुर्य्याच्छीतमाश्च्योतनादिकम्।
दृष्टिप्रसादजननं विधिमाशु कुर्य्यात्
स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः।
स्वेदाग्निधूमभयशोकरुजाभितापै-
रभ्याहतामपि तथैव भिषक् चिकित्सेत्॥ ४१॥
आगन्तुदोषं प्रसमीक्ष्य कार्य्यं वस्त्रोष्मणा स्वेदितमादितस्तु।
आश्च्योतनं स्त्रीपयसा च सद्यो यच्चापि पित्तक्षतजापहं स्यात्॥
सूर्य्योपरागानलविद्युदादिविलोकनेनोपहतेक्षणस्य।

घृतपाकपक्षे तु विभीतकादीनां क्वाथो गुग्गुलुं गृहीत्वा घृतेन पिष्ट्वा वटिकां कुर्य्यादित्युपदिशन्ति वृद्धाः॥ ३८॥

अटरूषेत्यादि।—अटरूषकं वासकम्। एतैः कृतक्वाथेन चक्षुःसेचनं, तथा गुग्गुलुं प्रक्षिप्य विरेचनमप्युपदिशन्ति वृद्धाः॥ ३९॥

पथ्या इत्यादौ।—प्रस्थार्द्ध इति द्रवद्वैगुण्यात् शरावद्वये। पीत्वेति सायमित्याहुः॥ ४०॥

आगन्तुनेत्ररोगचिकित्सामाह नेत्र इत्यादि।—आदिशब्दादस्य लेपादीनां ग्रहणम्। दृष्टेत्यादि।—सुश्रुतस्य। दृष्टिप्रसादजननं नयनावरकदोषनाशनम्। कैर्दृष्टिप्रसादनं कार्य्यमित्याह स्निग्धैरित्यादि। स्वेदादिकृता रुजा एव उपतापो रोगो रोगजनकत्वादुच्यते। अभ्याहतामित्यनन्तरं दृष्टिमिति शेषः। तथैवेत्यनन्तरोक्तस्निग्धहिमादिविधिना॥ ४१॥

आगन्त्वित्यादि।—आगन्तुदोषं धूलाद्यभिघातम्। वस्त्रोष्मा च वस्त्रपुटो ग्राह्यः।

मन्नार्थं सिद्धदधिमाषि कार्यं मार्थं त्रिवेष्यादिकलापयोगः.

॥ ४२ ॥

सिताष्टसिक्थाटवीमिसाम्यकर्षमुद्गम् ।
अभिघातासिद्धुनग्रं माषार्धांशेन पूरणम् ।
शाकद्वादुरजमदत् अरमो मैथपूरणम् ॥ ४३ ॥
आर्द्रं पूर्तं शीरयार्थं मधुकशीरसर्पिषि च ।
लोपकर्षमको चापि सिद्धा सर्पिर्विधार्थेत् ।
सर्वेनेताभिधानेषु सर्पिरेतत् प्रशस्यते । ४५ ॥
मैथर्यं दाक मुद्गौ च मातुलुङ्गीरसो गुणम् ।
मूल्योदकाभ्यां कार्यं मूलकार्के तदद्भुतम् ॥ ४५ ॥

दद्यादि सिद्धदधिमाषि कार्यं मार्थं त्रिवेष्यादिकलापयोगः । मुद्गं मूर्तं सर्पिः सिद्धम् । त्रिवेष्यादयोऽत्र वक्ष्यमाणाः । ४२ ॥

सिताष्टेत्यादि ।—पक्वं मूर्तं माषौषधैः सर्पिषा पूरणम् । सर्पिरिति अभिघातासिद्धं द्रष्टव्यं । ४३ ॥

आर्द्रमित्यादि ।—आर्द्रं पूर्तमिति द्वयमप्यस्य । क्षीरयार्थमिति मधुकक्षीरसर्पिषा द्रव्यैर्मुद्गान् क्षीरयेत्यर्थः । क्षीरयोः क्षीरसर्पिषोः, विशेषणमेतत् । पक्वं तु मूर्तं साधयेदित्यर्थः । क्षीरयोरित्यत्रापि सर्पिः सर्पिषी च विशेषणमिति द्रष्टव्यं । विशेषतः पक्वमुद्गस्य क्षीरसर्पिषा, तैल एवं सिद्धस्य मूर्तिपदस्य सम्बन्धमपेक्षते इति । ४४ ॥

दध्यादिसाधनैरभिधित्सयाह मैथर्यमित्यादि ।—मुद्गस्य । अभीष्टमुद्गस्येति पदमध्याहृत्य सम्बन्धः कार्यः । मैथर्यदाकमुद्गयोर्न मिश्रिता दधिना सह योज्याः । दधिसम्बन्धस्तु मिश्रितमातुलुङ्गरसादिद्रव्यमुद्गदधेर्यः । मैथर्यं मथ्यस्य दध्नः, दैवसादयमुद्गान् प्रत्येकं सम्बन्धयतुल्यम्, मातुलुङ्गरसादीनां चतुर्णां प्रत्येकं सादकमात्रकम् । कर्षमित्यत्र चतुर्थिका षष्ठ्यर्थे मात्रम् द्रष्टव्यम् । दधिसिद्धमम् । पक्वे तु क्षीरसर्पिषि दधिना क्षीरसर्पिर्मिश्रि. तयोः मुद्गयोर्मात्रम् । मैथुरदाकमूलीमातुलुङ्गरसमूलको यथाक्रमं । मैथर.

वाताभिष्यन्दवच्चान्यद्वाते मारुतपर्य्यये।
पूर्वभक्तं हितं सर्पिः क्षीरञ्चाप्यथ भोजने ॥ ४६ ॥
वृक्षादन्यां कपित्थे च पञ्चमूले महत्यपि।
सक्षीरं कर्कटरसे सिद्धञ्चापि पिबेद्घृतम् ॥ ४७ ॥
अभिष्यन्दमधीमन्थं रक्तोत्थमथवार्जुनम्।
शिरोत्पातं शिराहर्षमन्यांश्चाक्षिभवान् गदान् ॥
स्निग्धस्याज्येन कौम्भेन शिराव्याधैः शमं नयेत्।
अम्लाध्युषितशान्त्यर्थं कुर्य्याल्लेपान् सुशीतलान् ॥
तैन्दुकं त्रैफलं सर्पिर्जीर्णं वा केवलं हितम्।
शिराव्यधं विना कार्य्यः पित्तस्यन्दहरो विधिः ॥
सर्पिः क्षौद्राञ्जनञ्च स्याच्छिरोत्पातस्य भेषजम्।
तद्वत् सैन्धवकाशीशं स्तन्यपिष्टञ्च पूजितम् ॥
शिराहर्षेऽञ्जनं कुर्य्यात् फाणितं मधुसंयुतम्।
मधुना तार्क्ष्यशैलं वा काशीशं वा समाक्षिकम् ॥ ४८ ॥

दोषशुण्ठीनां कल्कम्। मातुलुङ्गरसादिद्रवचतुष्टयेनाप्लाव्याञ्जनं कार्य्यम्। रस-क्रियेयमिति। अन्ये तु स्तन्योदकार्द्धमिति व्याचक्षते ॥ ४५ ॥

वातादिचिकित्सामाह, वातेत्यादि।—पूर्वभक्तमिति भक्तात् पूर्वमिति। अन्यतो वाते वातपर्य्याये च क्षीरपानम्, अनयोः पित्तरक्तावद्धत्वात् ॥ ४६ ॥

वृक्षादन्यामित्यादि।—वृक्षादनी वन्दा। वृक्षादन्यादिभिः कल्कः, क्षीरं स्नेह-समम्, कर्कटरसस्तु त्रिगुणः, एवं घृतं साध्यमिति श्रीकण्ठः। गयदासस्तु वृक्षा-दन्यादीनां पञ्चमूलान्तानां मिलित्वा द्विगुणः क्वाथः, क्षीरकर्कटरसयोस्तु प्रत्येकं स्नेहसमत्वमित्याह। अन्ये तु विभिन्नविभक्तिकत्वात् वृक्षादन्यादीनां प्रत्येकं स्नेह-समः क्वाथः, एवं क्षीरकर्कटरसावपि, इति पञ्चगुणः पाक इत्याहुः ॥ ४७ ॥

अभिष्यन्दमित्यादौ।—अन्यांश्चेति शुक्रादीन्। कौम्भं सर्पिर्दशवर्षस्थितम्। अम्लाध्युषितमित्यादौ।—तैन्दुकं सर्पिर्वातव्याधौ सुश्रुतेनोक्तम्। त्रैफलं त्रिफला-क्वाथकल्काभ्यां सिद्धम्। केवलमित्यसंस्कृतम्। सर्पिरित्यादि। सुश्रुतस्य।

व्रणशुक्रप्रशान्त्यर्थं पङ्क्तं गुग्गुलुं पिबेत्।
कतकस्य फलं शङ्खं तिन्दुकं कव्यमेव च॥
काम्ये निघृष्टं स्तन्येन व्रतशुक्राक्षिरागजित्॥ ४८॥
चन्दनं गैरिकं लाजा मालतीकलिका समा।
व्रणशुक्रहरा वर्त्तिः शोणितस्य प्रसादनी॥
गिरया वा हरिद्रक्तं जलौकोभिश्च लोचनात्।
अक्तमज्जाञ्जनं भार्यं स्तन्येन शुक्रनाशनम्॥ ५०॥
एकं वा पुण्डरीकस्य छागीक्षीरावसेचितम्।
रागाद्युपद्रवान् हन्यात् व्रतपाकात्ययाजकाः॥ ५१॥
तुत्थकं वारिणा शुक्लं शुक्लं हन्त्यक्षिपूरणात्।
समुद्रफेनदग्धत्वक्सिन्धूत्थैः समाक्षिकैः।

कव्यं शौवीराञ्जनम्। घृतमधुभ्यां शौवीराञ्जनं पिष्ट्वा वर्त्तिं कार्य्या। मैरेय-मद्यञ्जनकल्पम्। तद्दर्शिति शिरोत्पातनेत्रशुक्रनिर्घातः। कार्यिकं पुष्पकाशीसम्, धातुकाशीसनिर्यासं, व्यवहारस्तु पूर्ववत्। जाम्बवं दन्तशठः। ताल्वजनं वक्ष्यमाणम्॥ ४८॥

कतकमित्यादि।—कतकं तोयप्रसादकत्वात् प्रायो सर्वत्र भवति। शङ्खं नाभिशङ्खम्, तिन्दुकं तिन्दुकफलास्थि, कव्यं कव्यपूर्णम्। एषां समभागं गृहीत्वा काञ्जिकार्द्रं स्तन्येन सह घर्षणीयम्। व्रतशुक्रं व्रणशुक्रम्॥ ४९॥

चन्दनमित्यादौ।—गैरिकं सर्वगैरिकम्, तच्चात्यन्तरक्तं यदु च यष्टीरिकमिति। हरिद्रक्तं हरिद्रा; हरिद्रा गगनाञ्जनेन व्यवहरन्ति, तदभावे तद्गुणेन वा। पद्मकन्दापि हरिद्रानुकल्पत्वेन बोध्यम्। यथा तायाक्षीरेण मधुना पृक्ता चाञ्जनमित्यपि विशेषाभावस्थाने व्यवहारो दृष्टानाम्। जलौकादौ।—स्तन्येनैतत् सर्वत्रापि बोध्यं सुश्रुतसंवादात्॥ ५०॥

एकमित्यादि।—एकं श्रेष्ठमिति वा तत्र छागक्षीरयोगं पुण्डरीकं पुण्डरीकाद्यं पिष्ट्वा वर्त्तिं च पीतस्तनीं यदा छागीक्षीरे स्रावयेत्; यदा पीतयूषं दुग्धं भवति, तदा वत्सापि दुग्धं देयम्। प्रबलरक्तदुष्टौ योगोऽयम्॥ ५१॥

तुत्थकमित्यादि।—अत्र सर्वत्रापि बोध्यं सुश्रुतसंवादात्। समुद्रफेनादौ।—

शिग्रुबीजयुतैर्वर्त्तिः शुक्रघ्नी शिग्रुवारिणा ॥ ५२ ॥

धात्रीफलं निम्बकपित्थपत्रम्
पथ्याह्वलोध्रं खदिरं तिलाश्च।
क्वाथो सुशीतो नयने निषिक्तः
सर्वप्रकारं विनिहन्ति शुक्रम् ॥

क्षुण्णपुन्नागपत्रेण परिभावितवारिणा।
श्यामाक्वाथाम्बुना वाथ सेचनं कुसुमापहम् ॥ ५३ ॥

दक्षाण्डत्वक्शिलाशङ्ख-काचचन्दनगैरिकैः।
तुल्यैरञ्जनयोगोऽयं पुष्पार्मादिविलेखनः ॥ ५४ ॥

शिरीषबीजमरिच-पिप्पलीसैन्धवैरपि।
शुक्रे प्रघर्षणं कार्य्यमथवा सैन्धवेन च ॥ ५५ ॥

बहुशः पलाशकुसुमस्वरसैः परिभाविता जयत्यचिरात्।
नक्ताह्वबीजवर्त्तिः कुसुमचयं दृक्षु चिरजमपि ॥ ५६ ॥

दक्षाण्डत्वक्, कुक्कुटाण्डकपालम्। समाक्षिकैरिति स्वर्णमाक्षिकसहितैरिति केचित्। अन्ये तु मधु वदन्ति। समाक्षिकैरित्यत्र सशङ्खकैरिति पाठे शङ्खकः शङ्खनाभिः। शिग्रुवारिणेति शोभाञ्जनरसेन पिष्ट्वा वर्त्तिः कार्य्या ॥ ५२ ॥

धात्रीत्यादौ।—निम्बस्य कपित्थस्य च पत्रम्। क्वाथ इत्यत्र एषामिति शेषः। सर्वप्रकारमिति सव्रणमव्रणञ्च। क्षुण्णेत्यादि।—क्षुण्णं शिलायां जर्जरीकृतं पुन्नागस्य नागकेशरस्य यत् पत्रम्, तेन भावितं यद्वारि, तेन। श्यामा श्यामालता, तस्याः क्वाथरूपमम्बु। कुसुमापहमिति शङ्खेन्दुकुन्दवर्णं शुक्लमेव कुसुमं तन्नाशनम् ॥ ५३ ॥

दक्षेत्यादि।—दक्षः कुक्कुटः, गोष्ठकुक्कुट इत्यन्ये; शिला मनःशिला; शङ्खः शङ्खनाभिः, एवं सर्वत्र; काचः स्वनामख्यातः ॥ ५४ ॥

शिरीषेत्यादि।—शिरीषादिचूर्णैर्मध्वाक्तशलाकास्थितैर्घर्षणं कार्य्यम्। सैन्धवेनेति केवलसैन्धवचूर्णेन, अन्ये तु मसृणसैन्धवखण्डेनेत्याहुः ॥ ५५ ॥

बहुश इत्यादि।—बहुशः सप्ताहम्। नक्ताह्वबीजेति करञ्जबीजस्य चूर्णं कृत्वा पलाशकुसुमस्वरसेन वर्त्तिः कार्य्या ॥ ५६ ॥

सैन्धवत्रिफलाकृष्णा-कटुकाशङ्खनाभयः।
सताम्ररजसो वर्त्तिः पिष्टशुक्रविनाशिनी ॥ ५७ ॥
चन्दनं सैन्धवं पथ्या पलाशतरुशोणितम्।
क्रमवृद्धमिदं चूर्णं शुक्रार्मादिविलेखनम् ॥ ५८ ॥

दन्तवर्त्तिः—

दन्तैर्हस्तिवराहोष्ट्र-गवाश्वाजखरोद्भवैः।
सशङ्खमौक्तिकाम्भोधि-फेनैर्मरिचपादिकैः।
क्षतशुक्रमपि व्याधिं दन्तवर्त्तिर्निवर्त्तयेत् ॥ ५९ ॥
शङ्खस्य भागाश्चत्वारस्ततोऽर्द्धेन मनःशिला।
मनःशिलार्द्धं मरिचं मरिचार्द्धेन सैन्धवम्।
एतच्चूर्णाञ्जनं श्रेष्ठं शुक्रयोस्तिमिरेषु च ॥ ६० ॥
पिच्चिटे मधुना योज्यमर्वुदे मस्तुना तथा।
ताप्यं मधुकसारो वा वीजञ्चाक्षस्य सैन्धवम्।
मधुनाञ्जनयोगाः स्युश्चत्वारः शुक्रशान्तये ॥ ६१ ॥

सैन्धवेत्यादौ।—कटुका कटुरोहिणी; ताम्ररजस्तु मारिततामचूर्णम्। पिष्टशुक्रविनाशिनीति पिष्टाख्यमेवरोगः, "विन्दुभिः पिष्टधवलैरुत्स्विन्नैः पिष्टकं वदेत्" इत्युक्तलक्षणैः ॥ ५७ ॥

चन्दनमित्यादौ।—पलाशतरुशोणितं किंशुकवृक्षवेष्टकम्। रक्तचन्दनस्य माषकः, सैन्धवस्य द्वौ, पथ्यायास्त्रय इति वृद्धिक्रमः। एतच्चूर्णाञ्जनं मध्वाक्तशलाकया चक्षुषि देयम्; एवं सर्वत्र चूर्णाञ्जने ॥ ५८ ॥

दन्तैरित्यादि।—वाग्भटस्य। मरिचपादिकैरिति समुदितचूर्णापेक्षया मरिचस्य चतुर्थो भागः। पेषणञ्चात्र जलेन वाग्भटसंवादात् ॥ ५९ ॥

शङ्खेत्यादि।—शङ्खः शङ्खनाभिः। नाभिशङ्ख मा ४, मनःशिला मा २, मरिच मा १, सैन्धव र ५। चूर्णाञ्जनमिति मध्वाक्तशलाकया संगृह्य शुक्लदेशं घर्षयेत्। ततः त्रिफलाक्वाथेन प्रक्षालनं कार्य्यमिति। शुक्लयोरिति सव्रणाव्रणशुक्रयोः ॥ ६० ॥

पटोलाद्यं घृतम्—

पटोलं कटुकां दार्वीं निम्बं वासां फलत्रिकम्।
दुरालभां पर्पटकं त्रायन्तीञ्च पलोन्मिताम्॥
प्रस्थ[1] टंकानाञ्च क्वाथयेन्नवलक्षणेऽम्भसि।
पादशेषे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥
कल्कैर्भूनिम्बकुटजमुस्तंयष्ट्याह्वचन्दनैः।
सपिप्पलीकैस्तत् सिद्धं चक्षुष्यं शुक्रयोर्हितम्॥
व्रणकर्णार्त्तिवलासृङ्मुखरोगव्रणापहम्।
कामलाज्वरवीसर्पगण्डमालाहरं परम्॥ ६५॥

क्षणाद्यं तैलम्—

क्षणाविड्ङ्गमधुयष्टिकमिन्भुजन्म-
विश्वौषधैः पयसि सिद्धमिदं क्रगल्याः।
तैलं नृणां तिमिरगुक्रशिरोऽक्षिशूल-
पाक्षात्ययान् जयति नस्यविधौ प्रयुक्तम्॥ ६६॥

अजकां पार्श्वती विद्ध्वा सूच्या विस्राव्य शोदकम्।
व्रणं गोमयचूर्णेन पूरयेत् सर्पिषा सह॥ ६७॥

शुक्रे शुक्रवसाध्येषु तद्वद् वेदर्श्वन्नमन्नम्। साध्येषु साधनीयनिदर्शनेन। नियतेन पुनरसाध्यानीति पठित्वा एतच्च न कदाचिदपि साध्यशुक्रगीचरतया प्रयोक्तव्यमिति यद्व्याख्यातं तदपास्तम्, उक्तवान्भटवचनविरोधादेव॥ ६४॥

पटोलमित्यादि।—पटोलं पटोलस्य फलम्। कुटज इन्द्रयवः, तन्नान्तरे "पटिकलिङ्गभूनिम्बपिप्पलीघनचन्दनैः। कल्कैस्तु तं घृतैरार्द्धं प्रस्थमात्रप्रसाधितम्" इत्युक्तत्वात्। अतएव वचनात् भूनिम्बादीनां पलमानता च बोध्या॥६५॥

क्षणेत्यादि।—क्षणा पिप्पली। अधिमन्थस्य मूलपाकात्ययाभ्यां सम्बन्धः॥६६॥

अजकामित्यादि।—सुश्रुतस्य। गोमयचूर्णेनेति पाठो लेखकदोषात्; सुश्रुते वान्भटे च तत्तदाकारपुस्तकेषु बहुषु गोमांसचूर्णेनेत्येव हि पाठो दृश्यते, टीकाकारैश्च व्याख्यातं तथैव॥ ६७॥

सैन्धवं वाजिपादस्य गोरोचनसमन्वितम्।
शेलुत्वग्रससंयुक्तं पूरणाज्ञाजकापहृतम् ॥ ६८ ॥

शशकघृतम्—शशकस्य शिरःकल्के शेषाङ्गक्वथिते जले।
घृतस्य कुडवं पक्वं पूरणाज्ञाजकापहम् ॥ ६९ ॥

हितोयं शशकाद्यं घृतम्—

शशकस्य कषाये च सर्पिषः कुडवं पचेत्।
यष्टीप्रपौण्डरीकस्य कल्केन पयसा समम्
द्वगल्याः पूरणाच्छुक्लचतगाक्षात्ययाजकाः।
हन्ति भूशङ्खशूलञ्च दाहरागानजेपतः ॥ ७० ॥
त्रिफलाघृतं मधुयवाः पादाभ्यङ्गः शतावरी सुन्नाः।
चक्षुष्यः संक्षेपाद्वर्गः क्षयितो भिषग्भिरयम् ॥ ७१ ॥
लिह्यात् मदा वा त्रिफलां सुचूर्णिताम्
घृतप्रगाढां तिमिरेऽथ पित्तजे।

सैन्धवमित्यादौ।—वाजिपादोऽत्र, शशकस्यामूलमिति केचित्; व्यवहारस्तु पूर्ववत्। शेलुर्लभ्यते ॥ ६८ ॥

शशकस्येत्यादि।—शशकमस्तकमात्रं कल्कः, शेषाङ्गक्वाथादिकीनलं क्वाथः। एतत्क्वाथार्धेन जलस्य षोडशभागस्य, स्नाय्यावत्यादयः प्रक्षेपा इति। घृतस्य कुडवोऽत्र पक्वानि ॥ ६९ ॥

शशकस्य कषाये चेत्यादि।—चाक्षतिमात्रात् शशकगुडूचीमेकम्। अत्रापि पूर्ववदेव क्वाथकरणं, पयसा समं तुल्यम्, अतः पक्वगुणः पाकः; अन्ये तु चतुर्गुणमाहुः। एतन्मते क्वाथार्धजलस्य द्वादशभागाः, स्नाय्यादय इति। इति शशकाद्यम् ॥ ७० ॥

त्रिफलेत्यादौ।—त्रिफलेति हेतुः, सापि क्वाथचूर्णादिविधयोपयोज्या। घृतञ्च यदि सामान्यत एव चक्षुष्यं तथापि पुराणमतिप्रशस्तेन योध्यम्, अतएव सुश्रुते—"घृतं पुराणं त्रिफला शतावरीं यष्टीमधुफलरसान् यवानपि। निषेव्यमाणस्य जनस्य —र्ता भयं तुषोदात् तिमिरान्न विद्यते" इति ॥ ७१ ॥

ममीरजे तैलयुतां क्रफामके
मधुप्रगाढां विदधीत युक्तितः ॥
कल्कः क्वाथोऽथवा चूर्णं त्रिफलाया निषेवितम् ।
मधुना हविषा वापि समस्ततिमिरान्तकृत् ॥
यस्त्रैफलं चूर्णमपथ्यवर्जी सायं समश्नाति हविर्मधुभ्याम् ।
न मुच्यते नेत्रगतैर्विकारैर्न त्वेयया क्षीणधनो मनुष्यः ॥
मधूत्तं वा वराक्षायं श्रीलयेत् तिमिरामयी ।
जाता रोगा विनश्यन्ति न भवन्ति कदाचन ॥
त्रिफलायाः कषायेण प्रातर्नयनधावनात् ॥
जलगण्डूषैः प्रातर्वेणुगोऽम्भोभिः प्रपूर्य्य सुखरन्ध्रम् ।
निर्दयमुच्चरचि चपयति तिमिराणि ना सद्यः ॥ ७२ ॥
भुक्ता पाणितलं घृष्ट्वा चक्षुषोर्यत् प्रदीयते ।
अचिरेणैव तदारि तिमिराणि व्यपोहति ॥ ७३ ॥

सुखावती वर्त्तिः—

कतकस्य फलं मद्यं त्रायमाणं सैन्धवं सिता ।
फेनो रसाञ्जनं चौद्रं विड्भानि ननःशिला ॥
कुक्कुटाण्डकपालानि वर्त्तिरेषा व्यपोहति ।
तिमिरं पटलं काचमर्म शुक्रं तवैव च ।
कण्डूक्लेदार्बुदं हन्ति मनुष्याय सुखावती ॥ ७४ ॥

त्रिफलादित्यादि ।—सुश्रुतस्य । युक्तित इति मात्रया । अत्र यस्यैतस्य पर्यंनिम्बादेरमलं सप्तमं वा वराक्षायं श्रीलयेत् तिमिरामयीति पाठो न युक्तः, ऊक्त. क्वाथोऽथवा चूर्णमित्यादिनैवोक्तार्थत्वात् । जाता इत्यादौ ।—धारणादिति प्रधानात् । निर्दयमुच्चरचि चपयतीति चपयन् ; ना इति पुरुषः ॥ ७२ ॥

भुक्त्वेत्यादौ ।—पाणितलमित्यनलरसाचान्तवारिपरिपूतमिति शेषः ; ७३ ॥

कतकस्येत्यादि ।—कतकस्य फलं अम्बुनश्चादनस्य ; मद्यं मद्यनामि ; सिता

चन्द्रोदया वर्त्तिः—

हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च।
विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला॥
सर्वमेतत् समं कृत्वा छागीक्षीरेण पेषयेत्।
नाशयेत् तिमिरं कण्डूं पटलान्यर्बुदानि च॥
अधिकानि च मांसानि येन रात्रौ न दृश्यते।
अपि द्विवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत्॥
वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम नृणां दृष्टिप्रसादनी॥ ७५॥
हरीतकी हरिद्रा च पिप्पल्यो लवणानि च।
कण्डूतिमिरजिद्वर्त्तिर्न क्वचित् प्रतिहन्यते॥ ७६॥

कुमारिका वर्त्तिः—

अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः।
जातीकुसुमपञ्चाशन्मरिचानि च षोड़शः।
एषा कुमारिका वर्त्तिर्गतं चक्षुर्निवर्त्तयेत्॥ ७७॥

त्रिफलाद्यवर्त्तिः—

त्रिफलाकुक्कुटाण्डत्वक् काशीशमयसो रजः।
नीलोत्पलं विड़ङ्गानि फेनञ्च सरितां पतेः॥

शर्करा; फेनः समुद्रफेनः। क्षौद्रमत्राञ्जनार्थं, पेषणञ्च जलेन। इयञ्च वर्त्तिः पित्ताश्रिते तिमिरे भद्रा॥ ७४॥

चन्द्रोदयवर्त्तिस्तु कफतिमिरे प्रशस्ता। जलेन चाञ्जनमिति श्रीकण्ठः; तत्सिद्धत्वाच्चक्षुष्यत्वाच्च मधुनापि व्यवहरन्ति वृद्धाः॥ ७५॥

हरीतकीत्यादौ।—लवणशब्दः सैन्धववचनः चक्षुष्यत्वात्, तच्च प्रथमभागापेक्षया चतुर्थांशमित्याहुः। इयमपि कफे हिता। न क्वचित् प्रतिहन्यत इति पित्तजेष्वपि न वार्य्यत इत्यर्थः॥ ७६॥

एषा कुमारिका वर्त्तिरित्यत्र कुसुमिका वर्त्तिरिति वृन्दे पठ्यते॥ ७७॥

त्रिफलेत्यादौ।—काशीशं धातुकाशीशम्; अयस्ते भारितपुटितस्य रजः।

आजेन पयसा पिष्ट्वा भावयेत् ताम्रभाजने ।
सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्ट्वा चीरेण वर्त्तयेत् ॥
एषा दृष्टिप्रदा वर्त्तिरन्यस्याभिव्रचक्षुषः ॥ ७८ ॥

चन्दनाद्यवर्त्तिः—

चन्दनत्रिफलापूगपलाशतरुशोणितैः ।
जलपिष्टैरियं वर्त्तिरशेषतिमिरापहा ॥ ७९ ॥

निशाद्यमञ्जनम्—

निशाहयाभयामांसो कुष्ठकृष्णा विचूर्णिताः ।
सर्वनेत्रामयान् हन्यादेतत् सौगतमञ्जनम् ॥ ८० ॥
व्योषोत्पलाभयाकुष्ठ-तार्क्ष्यवर्त्तिः कृता हरेत् ।
अर्बुदं पटलं काचं तिमिरामांशुनिःसृतिम् ॥ ८१ ॥

वृषणाद्यवर्त्तिः—

वृषणं त्रिफला वज्रं सैन्धवाजमनःशिलाः ।
क्षौद्रोपदेहकण्डूघ्नी वर्त्तिः शस्ता कफापहा ॥ ८२ ॥

नयनसुखावर्त्तिः—

एकगुणा मागधिका द्विगुणा च हरीतकी मलिलपिष्टा ।
वर्त्तिरियं नयनसुखा तिमिरामपटलकाचापहरी ॥ ८३ ॥

भावयेदिति व्यापयेत् पिषेदिति वा । चीरेणेति गोजेनेत्यादि । वर्त्तयेदिति वर्तिं कुर्यात् । अभिव्रचक्षुष इति चक्षुष्टारकस्य ॥ ७८ ॥

चन्दनेत्यादौ ।—पूगं गुवाफलम् । वज्रागतरुशोणितं जिंगुवेटकम्, वज्रागुपलस्य द्रव्यम् ॥ ७९ ॥

निशेत्यादौ ।—सुगतो बुद्धस्तन्निर्मितत्वात् सौगतम् ॥ ८० ॥

व्योमेत्यादौ ।—ताक्ष्यं रसाञ्जनम् ॥ ८१ ॥

वृषणेत्यादौ ।—वज्रं नगरपादुका ; चार्श हरितालम् ॥ ८२ ॥

एकगुणेत्यादौ ।—अत्र चर्मविनिस्रुटत्वाच्चुकाचहरीति पटलोक्तम्, अन्यथा छद्मोभवः स्यात् ॥ ८३ ॥

चन्द्रप्रभा वर्त्तिः—

अञ्जनं श्वेतमरिचं पिप्पली मधुयष्टिका ।
विभीतकस्य मध्यन्तु शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥
एतानि समभागानि अजाक्षीरेण पेषयेत् ।
छायाशुष्कां कृतां वर्त्तिं नेत्रेषु च प्रयोजयेत् ॥
अर्वुदं पटलं काचं तिमिरं रक्तराजिकाम् ।
अधिमांसं मलञ्चैव यश्च रात्रौ न पश्यति ॥
वर्त्तिश्चन्द्रप्रभा नाम जातान्ध्यमपि शोधयेत् ॥ ८४ ॥

श्रीनागार्जुनावर्त्तिः—

त्रिफलाव्योपसिन्धूत्थ-यष्टीतुत्थरसाञ्जनम् ।
प्रपौण्डरीकं जन्तुघ्नं लोध्रं ताम्रं चतुर्दश ॥
द्रव्याण्येतानि सञ्चूर्ण्य वर्त्तिः कार्य्या नभोऽम्बुना ।
नागार्जुनेन लिखिता स्तम्भे पाटलिपुत्रके ॥
नाशिनी तिमिराणाञ्च पटलानां तथैव च ।
सद्यः प्रकोपं स्तन्येन स्त्रिया विजयते ध्रुवम् ॥
किंशुकस्वरसेनाथ विल्वपुष्पकरक्तताः ।
अञ्जनाल्लोध्रतोयेन चासन्नतिमिरं जयेत् ।
चिरमाच्छादिते नेत्रे वस्तमूत्रेण संयुता ।
उन्मीलयत्यकृच्छ्रेण प्रसादञ्चाधिगच्छति ॥ ८५ ॥

पिप्पल्याद्यवर्त्तिः—

पिप्पलीं सतगरोत्पलपत्रां वर्त्तयेत् समधुकां सहरिद्राम् ।

अञ्जनमित्यादि ।—अञ्जनं रसाञ्जनम् ; श्वेतमरिचं शोभाञ्जनबीजम्, एवं सर्वत्र ॥ ८४ ॥

त्रिफलेत्यादौ ।—जन्तुघ्नं विड़ङ्गम् ; ताम्रञ्च मारितं ग्राह्यम् । चतुर्दशेति संख्याकथनेन अस्या वर्त्तेश्चतुर्दशाङ्गीति नामान्तरमपि सूचितम्, वाग्भटवचनात् । स्तम्भे शिलास्तम्भे । किंशुकस्वरसेनेति किंशुकपुष्पस्वरसेन ॥ ८५ ॥

एतया सततमञ्जयितव्यं यः सुपर्णसममिच्छति चक्षुः॥ ८६ ॥

कोकिला वर्त्तिका—

व्योषायश्चूर्णसिन्धूत्थ-त्रिफलाञ्जनसंयुता।
गुड़िका जलपिष्टेयं कोकिला तिमिरापहा॥ ८७ ॥

त्रीणि कटूनि करञ्जफलानि द्वे रजनी सहसैन्धवकञ्च।
बिल्वतरोर्वरुणस्य च मूलं वारिचरं दशमं प्रवदन्ति॥
हन्ति तमस्तिमिरं पटलञ्च पिच्चिटशुक्रमथार्जुनकञ्च।
अञ्जनकं जनरञ्जनकञ्च दृक् च न नश्यति वर्षशतञ्च॥ ८८ ॥

नीलोत्पलं विड़ङ्गानि पिप्पली रक्तचन्दनम्।
अञ्जनं सैन्धवञ्चैव सद्यस्तिमिरनाशनम्॥ ८९ ॥
पत्रगैरिककर्पूर-यष्टीनीलोत्पलाञ्जनम्।
नागकेशरसंयुक्तमशेषतिमिरापहम्॥ ९० ॥
शङ्खस्य चतुरो भागास्तदर्द्धेन मनःशिला।
मनःशिलार्द्धं मरिचं मरिचार्द्धेन पिप्पली॥
वारिणा तिमिरं हन्ति अर्बुदं हन्ति मस्तुना।

पिप्पलीमित्यादौ।—उत्पलपत्रम् उत्पलपुष्पस्य पत्रम्। वर्त्तयेदिति वर्त्तिं कारयेत्॥ ८६ ॥

व्योषेत्यादौ।—अञ्जनं सौवीराञ्जनम्। कोकिलवत् कृष्णवर्णत्वात् कोकिलेति वर्त्तेः संज्ञा॥ ८७ ॥

त्रीणीत्यादौ।—द्वे रजनीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् स्त्रीलिङ्गे ह्रस्वेकारान्तोऽपि रजनीशब्दोऽस्तीति ज्ञेयम्। वारिचरः शङ्खनाभिः; वारिधर इति पाठे वारिधरो मुस्तकम्। हन्ति तमस्तिमिरमिति अन्धकारत्वसाधर्म्यात् तमःसदृशं तिमिरं हन्तीति। अञ्जनकमिति संज्ञायां स्वार्थे कः। जनरञ्जकं जनानुरागकारीत्यर्थः। दीपकाख्यच्छन्दः॥ ८८ ॥

नीलोत्पलमित्यादौ।—अञ्जनं रसाञ्जनम्, एवं वक्ष्यमाणेऽपि॥ ८९ ॥

पत्रेत्यादि।—पत्रं तेजपत्रम्; गैरिकं स्वर्णगैरिकम्॥ ९० ॥

पिच्चिटं मधुना हन्ति स्त्रीचीरेण तदुत्तमम् ॥ ८१ ॥
हरिद्रा निम्बपत्राणि पिप्पल्यो मरिचानि च।
भद्रमुस्तं विडङ्गानि सप्तमं विश्वभेषजम्।
गोमूत्रेण गुडी कार्य्या छागमूत्रेण चाञ्जनम्।
ज्वरांश्च निखिलान् हन्ति भूताविष्टं तथैव च ॥
वारिणा तिमिरं हन्ति मधुना पटलं तथा।
नक्तान्ध्यं भृङ्गराजेन नारीचीरेण पुष्यकम् ॥
शिग्रुरेण परिस्रावमर्म्मुषं पिच्चिटं तथा ॥ ८२ ॥
संगृह्योपरतानलक्षकरसेनासृज्य गण्डूपदान्
लाचारञ्जिततुलवर्त्तिनिहितान् यष्टीमधून्मिश्रितान्।
प्रज्वाल्योत्तमसर्पिषानलशिखासन्तापजं कज्जलम्
दूरासन्ननिशान्ध्यसर्वतिमिरप्रध्वंसकश्चोदितम् ॥
भूमौ निघृष्टयाङ्क्त्या अञ्जनं भ्रमनं तयोः।
तिमिरकाचार्महरं धूमिकायाश्च नाशनम् ॥ ८३ ॥

भद्रमुस्तेत्यादौ।—चतुरो भागान् इति क्वाथसंज्ञान्। एतैर्जलपिष्टैः वर्त्तिः कार्य्याः। स्त्रीचीरेण तदुत्तमिति उत्तमशब्दश्चिकित्सितार्थः ॥ ८१ ॥

हरिद्रेत्यादौ।—भद्रमुस्तं कान्तक्वाथकः। भृङ्गराजेनेति भृङ्गराजस्वरसेन। शिग्रुरेणेत्यत्रस्थायजनेन। मधुनं मुखरोगविशेषः, प्रभावादेव हन्ति ज्वरांश्च निखिलान् हन्ति इति। नियतन्तु आयुर्वेदे पठति ॥ ८२ ॥

संगृह्येत्यादौ।—उपरतानिति शतान्, चाक्ष्यालक्तकरसेन भावयित्वा इत्यर्थः। लाचारञ्जितं नूतनलक्तकम्। उत्तमसर्पिषा गव्यघृतेन। शतगण्डूपदान् अलक्तकरसं दत्त्वा शतमपि शोषयेत्, तदनु चूर्णीकर्त्तव्यं तदनु सत् गण्डूपदचूर्णे यष्टिमधुचूर्णेन सह अलक्तपक्षमर्धं कृत्वा नूतनेन संवेष्य वर्त्तिः कार्य्या; तया वर्त्त्या गव्यघृतमिश्रितया दीपं प्रज्वाल्य तद्दीपशिखोपरि निर्मलकाचादिपात्रं धृत्वा कज्जलपातनं कर्त्तव्यं, तेन कज्जलेन कटुतैलाञ्जनं कर्त्तव्यमिति क्रियामार्गः। चाक्ष्यश्चो दूरादिभिः सम्बध्यते। प्रत्येकं तयोरिति दूरासन्नान्ध्ययोर्निशान्ध्यदिवान्ध्ययोरिति वा। भूमिका धूमिकावलोकनम् ॥ ८३ ॥

विफलाभृङ्गमहौषधमध्वाज्यच्छागपयसि गोमूत्रे।
नागं सप्तनिषिक्तं करोति गरुडोपमं चक्षुः॥ ९४॥
विफलसलिलयोगे भृङ्गराजद्रवे च
हरिविपि च विपक्वल्के चौरे आजे मधूत्थे।
प्रतिदिनमथ तप्तं सप्तधा सीसमेकम्।
प्रणिहितमथ पश्चात् कारयेत् तच्छलाकाम्॥
सवितुरुदयकाले साञ्जना व्यञ्जना वा
करकरिकसमेतानर्मपैच्छिल्यरोगान्।
असितसितसमुत्थान् सन्धिवर्त्मोभिजातान्
हरति नयनरोगान् सेव्यमाना शलाका॥ ९५॥
चिञ्चापत्ररसं निधाय विमले चौडुम्बरे भाजने
मूलं तत्र निघृष्टसैन्धवयुतं गौत्रं विगोत्थातपे।
तच्चूर्णं विमलाञ्जनेन सहितं नेत्राञ्जने शस्यते
काचार्मार्जुनपिच्छिटे सतिमिरे सावश्च निर्वापयेत्॥ ९६॥

विफलेत्यादि।—विफलाया. क्वाथः, भृङ्गराजस्य स्वरसः; महौषधं गृहीत्वा, तस्या क्वाथः; नागं सीसकम्। एतच्चाग्नावग्नेयं विफलाक्वाथादावेकैकस्मिन् तत् सीसकं सप्तधा निर्वाप्य तेन सीसकेन शलाकां कुर्यात्, तया तिमिरान्वितमित्र। केवलया वा प्रत्यूषादिकृत्या अञ्जनं कार्यमिति परिवाटी नाविप्रयोगदर्शनात्॥९४॥

विफलेत्यादौ।—हरिविपि च विपक्वल्के इति विल्वनारकेलयोः कल्कद्वयं तत्र ताडपि हरिविपि। अतएव चन्द्रटे "हरिविपि च विल्वनाम्ब" इत्युक्तम्। वाग्भटेऽपि "सविषाम्बुजजाम्बवः" इत्युक्तम्। मधूत्थे इति प्रचुरे मधुनि; अन्ये तु मधुभृङ्गेन यष्टिमधु वदन्ति। उक्तं हि वाग्भटे—"वराजजं भृङ्गजलं सविषाम्बुजजाम्बवः। यष्टीरसश्च यत् सीसं सप्तकृत्वः पृथक् पृथक्" इति। साञ्जना तिमिरान्वितेन सहिता, व्यञ्जना तद्रहिता। करकरिका वालुकाभिभूतनेत्रवेदनावत् वेदना॥ ९५॥

चिञ्चेत्यादौ।—चौडुम्बरे भाजने तास्रादिपात्रे। गोत्रं मूलं काक्षणिकामूलम्। विमलाञ्जनं सौवीराञ्जनम्॥ ९६॥

चित्रापष्ठीयोगे सैन्धवममलं विचूर्ण्य तेनाक्षि।
सममञ्जनेन तिमिरं गच्छति वर्षादसाध्यमपि ॥ ९७ ॥
दद्यादुशीरनिर्य्यूहे चूर्णितं कणसैन्धवम्।
तत् स्रुतं सघृतं भूयः पचेत् क्षौद्रं क्षिपेद्घने ॥
शीते तस्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरेऽञ्जनम् ॥ ९८ ॥
धात्रीरसाञ्जनक्षौद्र-सर्पिर्भिस्तु रसक्रिया।
पित्तानिलाक्षिरोगघ्नो तैमिर्य्यपटलापहा ॥ ९९ ॥
शृङ्गवेरं भृङ्गराजं यष्टीतैलेन मिश्रितम्।
नस्यमेतेन दातव्यं महापटलनाशनम् ॥ १०० ॥
लिङ्गनाशे कफोद्भूते यथावद्विधिपूर्वकम्।
विद्ध्वा दैवकृते छिद्रे नेत्रं स्तन्येन पूरयेत् ॥
ततो दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः।

चित्रेत्यादि।—चित्रापष्ठीयोग इति चित्रानक्षत्रयुक्तषष्ठ्याम् ॥ ९७ ॥

दद्यादित्यादि।—वाग्भटस्य। कणेति पिप्पली, छान्दसत्वात् ह्रस्वत्वम्। स्रुत इति वस्त्रपरिस्रुते, एतच्चोशीरनिर्यूहविशेषणम्। उशीरमूलस्य क्वाथः, कणासैन्धवघृतानि मिलित्वा पादिकानि अष्टमांशानि वा दत्त्वा, पाकात् घनः कार्य्यः। शीते चास्मिन् पादिकं मधु प्रक्षेप्यम्। वैद्यप्रसारके त्वस्या विवरणं यथा—"उशीरस्य पलद्वयं, जलस्य चत्वारः शरावाः, स्थाप्यस्तु शराव एकः, पूते तस्मिन् प्रक्षेपार्थं कणासैन्धवयोः प्रत्येकमष्टमाषकं, घृतस्य च कर्षः, पुनः पाकेन घनीभूते शीते च मधुनः कर्षः ॥ ९८ ॥

धात्रीत्यादि।—धात्रीक्वाथे रसाञ्जनचूर्णं घृतञ्च प्रक्षिप्य पुनः पाकात् रसक्रिया साध्या। रसक्रियेति घनीभूतक्वाथस्य संज्ञा। शीते च मधु प्रक्षेप्यम्। मानमेषां सर्वेषां पूर्ववदिति ॥ ९९ ॥

शृङ्गवेरमित्यादि।—यष्टिमधुसाधितेन तैलेन मिश्रितं शृङ्गवेरभृङ्गराजचूर्णं नस्यं किंवा भृङ्गराजस्वरसे तैलमिश्रिते शृङ्गवेरयष्टिमधुचूर्णं प्रक्षिप्य नस्यं कार्य्यम् ॥ १०० ॥

नयनं सर्पिषाभ्यज्य वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥
ततो गृहे निराबाधे ग्रथितोत्तान एव च।
उद्गारकासजृम्भाश्रु-छोदनोत्क्लेशनानि च ॥
तत्कालं नाचरेद्दूरं यन्त्रणा स्नेहपीतवत्।
वाहात् वाहाद्वारयेत्तु कषायैरनिलापहैः ॥
वायोर्भयात् वाहादूर्ध्वं स्वेदयेदचि पूर्ववत्।
दशरात्रन्तु संयम्य हितं दृष्टिप्रसादनम् ॥
पश्चात् कर्म च सेवेत लघुनाज्ञापि नाचरा।
रोगद्वेषोऽर्बुदं शोथो वृद्धुदं कैकराजिता ॥
अधिमन्थादयश्चान्ये रोगाः स्युर्दृष्टिवैधजाः।
अहिताचारतो वापि यथास्वं तानुपाचरेत् ॥
कृच्छ्रायामचिरोगे वा भूयो योगान् निबोध मे ॥ १०१ ॥

भिन्नाम इत्यादि।—भिद्यतेऽनेनेति भिद्रं दृष्टिरत्र नाम्नो भिन्नाम। उक्तेनैव स्वप्नेन वातजः पित्तजश्च भिन्नो न भिद्यतीति दर्शयति। यथाह भिषिद्रेकमिति विधिश्च विदेष्टमुक्तायुक्त तत्रानुक्तमेवः, न च विस्तारभयाद्र लिखित। दैवकृते भिन्न इति यथाद्रभागवर्जिते. शुक्लभागस्य नष्टे यद्दैवकृतं भिन्नम्, तस्मिन्। तदुक्तं सुश्रुते—"नतिनात् शुक्लभागो यो कृष्णान्तो प्रभा यतः। उन्मीलं नयनं सम्यक् भिन्नं दैवकृते ततः। प्रसादया तासमया व्यधयेत्" इत्यादि। कृष्णात् कृष्णमण्डलात् प्रभृति यो शुक्लभागो तस्मा नष्टे दैवकृत भिन्नं यदस्ति, तस्मिन् विधेदिति। व्यधश्च तथा कर्त्तव्यो यथा एकैव पर तस्मिन्यते। सम्यग्व्यधनिमित्तञ्च सुश्रुतेनोक्तं, यथा—"वारिणि मन्यकृष्णत्व व्यधने भवेत्। सम्यग्विद्धे तु शीर्यतानन्तात्" इति। पट्टवस्त्रेण वेष्टयेदिति। सुश्र. घृतशीतपलीभ्रक्षचन्दनं विमलाघृणे दत्त्वा वस्त्रेण वेष्टनम्; चक्षुं तु धूनूरविल्वं दत्त्वा वस्त्रेण वेष्टयति। निराबाध इति धूमातपादिरहितस्थाने। ग्रथितोत्तान एवेति एतच्च चक्षुर्वीर्य्ये श्रेयम्; एकतरस्य व्यधे तु विद्धा चक्षुषोऽन्येन पार्श्वेन शयनं श्रेयम्। वाग्भटेऽप्येवमेवोक्तम्। उद्गारेत्यादौ।—उत्कल्पनं कम्पनमेव। तत्कालमिति सप्ताहम्। उक्तं हि वाग्भटे—"चक्षुका-

कल्किताः सघृता दूर्व-यवगैरिकशास्विाः।
सुखालेपाः प्रयोक्तव्या रुजारागोपशान्तये ॥ १०२ ॥
पयस्याशरिवापत्र-मञ्जिष्ठामधुकैरपि।
अजाक्षीरान्वितैर्लेपः सुखोष्णः पथ्य उच्यते ॥ १०३ ॥
वातघ्नसिद्धे पयसि सिद्धं सर्पिश्चतुर्गुणे।
काकोल्यादिप्रतीवापं प्रयुञ्जीत सर्वकर्मसु ॥
शाम्यत्येवं न चेच्छूलं स्निग्धस्विन्नस्य मोक्षयेत्।
ततः शिरां दहेच्चापि मतिमान् कीर्त्तितां यथा।
दृष्टेरतः प्रसादार्थमञ्जने शृणु मे शुभे ॥ १०४ ॥

समुद्गारं सप्ताहं नाचरेत्" इति। ऊर्द्धमिति उत्तानशयनात् परम् उद्गारादीनि सप्ताहं परिहरेदित्यर्थः। यत्तूक्तं स्नेहपीतवदिति स्नेहपीतस्येव आहारा-चारादिनियमः पूर्ववत् इति तत्स्नेपाच्छाद्य। कियन्तं कालमयं विधिः कार्य इत्याह दशाहमेवमित्यादि।—संयम्येति एवमुत्तानशयनादिना आत्मानं नियम्य अनन्तरं दृष्टिप्रसादनादि हितं पश्चाल्लघून्नशापि कर्म सेवेतेत्यर्थः। दृष्टिप्रसादनमञ्जनादि लघून्नशापीति चकाराद्दिवाशाभ्यन्तरेऽपि लघून्नविधिं समु-च्चिनोति। राग इत्यादि।—सुश्रुतस्य। घोष उपतापः, घीषवत् पीडा वा; अर्बुदम् अर्बुदाकारशोथः; वुद्रुदं वुद्रुदाकारशोथः। केकराचिता वक्रदृष्टिता, टेर-नेत्रमिति यावत्। शूकराचितेति पाठान्तरे शूकरस्येवाधोदृष्टितेत्यर्थः। रोग इत्यादि सुश्रुतस्य यथास्वमिति वातादिप्रत्यनीकादिभिः। रुजायामिति वेदनादि-रूपपीडायाम् ॥ १०१ ॥

कल्किता इत्यादि।—वाग्भटस्य। सुखालेपा इति एतैः समभागैश्चतुःसमीपे प्रलेप इति। रागोऽधिलौहित्यम् ॥ १०२ ॥

पयस्येत्यादि।—वाग्भटस्य। पयस्या क्षीरकाकोली; पथ्यं तेजपत्रम्। वाग्भटे सुखोष्णः पथ्य उच्यत इत्यत्र सुखोष्णः शर्मकृत् पर इति पाठः ॥ १०३ ॥

वातघ्नेत्यादि।—सुश्रुतस्य। वातघ्नो भद्रदार्वादिः, तेन क्षीरसाधनपरिभाषया सिद्धे पयसि चतुर्गुणे। सर्वकर्मस्विति नस्यपानादिषु। शाम्यतीत्यादि।—सुश्रुतस्य। शिरामिति ललाटस्थां शिरां मोक्षयेत् दहेच्चापीत्यन्वयः। दृष्टे-

मिषङ्गृह्य पत्राणि शिरीषधवयोरपि।
मालत्याश्चापि तुल्यानि मुक्ताविद्रुमयोरिव च।
अजाक्षीरेण सम्पिष्य ताभ्यां सप्ताहमावपेत्।
प्रणिधाय तु तद्वर्त्तिं योजयेदञ्जने भिषक्॥ १०५॥
स्रोतोजं विद्रुमं फेनं सागरस्य मनःशिला।
मरिचानि च तद्वर्त्तिं कारयेत् पूर्ववद्भिषक्॥ १०६॥
रसाञ्जनं घृतं चौद्रं तालीशं स्वर्णगैरिकम्।
गोशकृद्रससंयुक्तं पित्तोपहतदृष्टये॥ १०७॥
नलिनोत्पलकिञ्जल्कं गोशकृद्रससंयुतम्।
गुटिकाञ्जनमेतत् स्यादिनरात्रान्धयोर्हितम्॥ १०८॥
नदीजमग्रविकटून्यवाञ्जनम्
मनःशिला हे च निशे गवां यकृत्।
सचन्दनेयं गुटिकाथ चाञ्जने
प्रशस्यते रात्रिदिनेष्वपश्यताम्॥ १०९॥

शिरीषादि।—सुश्रुतस्य। अत्र श्रुति शिरीषधवदाडिमानन्तरम्। व्यधदाडिमा दीप्तेषु वा कनुपितावा दृष्टे. प्रसादनाय अञ्जनम्। अञ्जने इति अञ्जनद्वयम्॥१०४॥

मेषशृङ्गी मेषशृङ्गी, पुनर्नवकस्तु हस्त्यन्ये। आवपेदिति आलिप्य स्थापयेत्॥ १०५॥

स्रोतोजमित्यादि।—सुश्रुतस्य। स्रोतोजं रसाञ्जनम्। पूर्ववदिति क्षार्द्धशैरीष पिप्पलीतावत्सप्ताहं स्थापयेदित्यर्थः॥ १०६॥

रसाञ्जनमित्यादौ।—गोशकृद्रसेन वर्त्तिः कार्या॥ १०७॥

नलिनेत्यादि। नलिनं पद्मम्, उत्पलं नीलोत्पलम्, द्वयोः किञ्जल्कः। गोशकृद्रसेति गोशकृद्रसेन गुटिकाः कार्या इत्यर्थः॥ १०८॥

नदीजेत्यादि।—सुश्रुतस्य। नदीजं सैन्धवम्; अग्रं अग्रनाभिः, अग्रस्थाने भिन्नोति पाठे भिन्नो हरितनुद्रः; अञ्जनं रसाञ्जनम्। गवां यकृत् वृक्कायं अग्रमित्यपि पाठान्तरम्॥ १०९॥

कणाच्छागयकृन्मध्ये पक्वा तद्रसपेषिता।
अचिराद्धन्ति नक्तान्ध्यं तद्वत् सक्षौद्रमूषणम्॥ ११०॥
पचेत्तु गौधं हि यकृत् प्रकल्पितम्
प्रपूरितं मागधिकाभिरग्निना।
निषेवितं तद् यकृदञ्जनेन च
निहन्ति नक्तान्ध्यमसंशयं खलु॥ १११॥
दध्ना निघृष्टं मरिचं रात्र्यन्ध्याञ्जनमुत्तमम्।
ताम्बूलयुक्तं खद्योतभक्षणञ्च तदर्थकृत्॥ ११२॥
शफरीमत्स्यक्षारो नक्तान्ध्यमञ्जनतो निहन्ति।
तद्वद्रामठटङ्कणकर्णमलञ्चैकशोऽञ्जनान्मधुना॥ ११३॥
केशराजान्वितं सिद्धं मत्स्याण्डं हन्ति भक्षितम्।

कणेत्यादि।—छागयकृत् विदार्य्य तन्मध्ये पिप्पली स्थापयित्वा उत्स्वेदयेत्। पक्वा उत्स्विन्ना। तद्रसपेषितेति उत्स्वेदाम्बुना पिष्टा वर्त्तिः कार्य्येत्यर्थः। तद्वत् सक्षौद्रमूषणमिति। ऊषणं मरिचम्। पूर्ववत् छागयकृत्पिण्डं विदार्य्य तन्मध्ये मरिचं स्थापयित्वा उत्स्वेदयेत्, तत आकृष्य उत्स्वेदावशिष्टजलेन तन्मरिचं सम्पिष्य वर्त्तिः कार्य्येत्यर्थः॥ ११०॥

पचेदित्यादि।—पचेदुत्स्वेदयेत्। गौधं गोधाभवं यकृत्; पिप्पलीपूरणार्थं प्रकल्पितमिति पठितम्। अग्निनेत्यत्र अम्बुनेति पाठान्तरे अम्बुना स्वेदनं बोध्यम्। अत्र गोधायकृदर्द्धपाचितमित्यपि पाठः। निषेवितं यकृदिति, तथाभूतं यकृत् खादितमित्यर्थः। पिप्पली त्वञ्जनविधिना देयेति कश्चित्। अन्ये तु उत्स्विन्नकणासहितं यकृत् भक्षणविधिना अञ्जनविधया च विहितं नक्तान्ध्यं हन्तीत्याहुः। अपरे तु उत्स्विन्नकणासहितं यकृत् अञ्जनविधया निषेवितं सन्नक्तान्ध्यं हन्तीति व्याचक्षते। खलुशब्द एवार्थे, असंशयमेवेत्यर्थः॥ १११॥

दध्नेत्यादि-योगः स्पष्टः॥ ११२॥

शफरीत्यादि।—शफरीमत्स्यमन्तर्धूमं दग्ध्वा मधुना सन्ध्यायामञ्जनं कार्य्यम्॥ ११३॥

नक्तान्ध्यं नियतं नृणां सप्ताहात् पथ्यसेविनाम् ॥ ११४ ॥

त्रिफलाघृतम्—

त्रिफलाक्वाथकल्काभ्यां सपयस्कं शृतं घृतम्।
तिमिराण्यचिराद्धन्यात् पीतमेतन्निशामुखे ॥ ११५ ॥

महात्रिफलाद्यं घृतम्—

त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरसस्य च।
वृषस्य च रसप्रस्थं शतावर्य्याश्च तत्समम् ॥
अजाक्षीरं गुडूच्याश्च आमलक्या रसं तथा।
प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत् ॥
कल्कः कणा सिता द्राक्षा त्रिफला नीलमुत्पलम्।
मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका ॥
तत् साधुसिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत्।
ऊर्द्ध्वपानमधःपानं मध्ये पानञ्च शस्यते।
यावन्तो नेत्ररोगास्तान् पानादेवापकर्षति।
नक्तान्ध्ये तिमिरे काचे नालिकापटलार्वुदे ॥
अभिष्यन्देऽधिमन्थे च पक्ष्मकोपे सुदारुणे।
नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु च ॥
अदृष्टिं मन्ददृष्टिञ्च कफवातप्रदूषिताम्।
स्रवतो वातपित्ताभ्यां सकण्ड्वासन्नदूरदृक् ॥

केशराजेत्यादि।—रोहितमत्स्यादीनामण्डं केशराजं दत्त्वा उपदेशात् काञ्जिकेन पक्त्वा भक्ष्यम्। इतः परं घृतान्युच्यन्ते ॥ ११४ ॥

त्रिफलेत्यादौ—चतुर्गुणेन त्रिफलाक्वाथेन व्यवहरन्ति। सपयस्कमिति क्षीरं च हसमम् ॥ ११५ ॥

महात्रिफलाघृते।—वृषस्येति वासकस्य पत्ररसः प्रस्थः। मधुपर्णी गुडूची। ऊर्द्ध्वपानादिविधिर्भोजनापेक्षया ज्ञेयः। वातपित्तकफेष्विति वातपित्तकफोद्भूतेषु

गृध्रदृष्टिकरं सद्यो बलवर्णाग्निवर्द्धनम्।
सर्वनेत्रामयं हन्यात् त्रिफलाद्यं महद् घृतम्॥ ११६॥

त्रैफलं घृतम्—

त्रिफला त्र्यूषणं द्राक्षा मधुकं कटुरोहिणी।
प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मैला विड़ङ्गं नागकेशरम्॥
नीलोत्पलं शारिवे द्वे चन्दनं रजनीद्वयम्।
कार्षिकैः पयसा तुल्यं त्रिगुणं त्रिफलारसम्॥
घृतप्रस्थं पचेदेतत् सर्वनेत्ररुजापहम्।
तिमिरं दोषमास्रावं कामला काचमर्बुदम्॥
विसर्पं प्रदरं कण्डूं रक्तं श्वयथुमेव च।
खालित्यं पलितञ्चैव केशानां पतनं तथा।
विषमज्वरमर्माणि शुक्रञ्चाशु व्यपोहति॥
अन्ये च बहवो रोगा नेत्रजा ये च वर्त्मजाः।
तान् सर्वान् नाशयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा।
न चैवास्मात् परं किञ्चिदृषिभिः काश्यपादिभिः।
दृष्टिप्रसादनं दृष्टं यथा स्यात् त्रैफलं घृतम्॥ ११७॥

फलत्रिकाभीरुकषायसिद्धम्

कल्केन यष्टीमधुकस्य युक्तम्।

नेत्ररोगेषु तथा कफवातप्रदूषणात् जातामदृष्टिं मन्देदृष्टिञ्चापकर्षतीत्यर्थः। तथा वातपित्ताभ्यां स्रवतश्चक्षुषः पथ्यमिति शेषः। तथा सकण्ड्वासन्नदूरदृक् यः तस्यापि गृध्रतुल्यदृष्टिकारकमिति सोपस्करं व्याख्येयम्। पुनः सर्वनेत्रामयं हरत्येव कथनं सर्वनेत्रामयहरणस्यावश्यकत्वोपदर्शनार्थमिति ज्ञेयम्॥ ११६॥

त्रिफलेत्यादि।—त्रिगुणं त्रिफलारसमिति घृतप्रस्थविशेषणम्। विषमज्वरमर्माणीति विषमज्वरं तथा मर्माणीति विशेषः॥ ११७॥

फलत्रिकेत्यादा।—अभीरुः शतमूली। तत्र फलत्रिकस्य क्वाथः, शतमूल्यास्तु

सर्पिः समं क्षौद्रचतुर्थभागम्
हन्यात् त्रिदोषं तिमिरं प्रवृद्धम् ॥ ११८ ॥

भृङ्गराजाद्यं तैलम्—

भृङ्गराजरसप्रस्थे यष्टीमधुपलेन च।
तैलस्य कूड़वं पक्वं सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत्।
नस्याद्वलीपलितघ्नं मासेनैतन्न संशयः ॥ ११९ ॥

गवां शकृत्क्वाथविपक्वमुत्तमम्
हितञ्च तैलं तिमिरेषु नस्ततः।
घृतं हितं केवलमेव पैत्तिके
तथाश्वतैलं पवनासृगुत्थयोः ॥ १२० ॥

नृपवल्लभं तैलं घृतञ्च-

जीवकर्षभकौ मेदे द्राक्षांशुमती निन्दिग्धिका बृहती।
मधुकं बला विड़ङ्गं मञ्जिष्ठा शर्करा रास्ना।
नीलोत्पलं श्वदंष्ट्रा प्रपौण्डरीकं पुनर्नवा लवणम्।
पिप्पल्यः सर्वेषां भागैरक्षांशिकैः पिष्टैः ॥

स्वरस इत्यर्थः। समनिति साध्वित्यर्थः। उक्तं हि मेदिनीकरकोषे—"सवसाधु समानेषु समं स्यादभिधेयवत्" इति। अन्ये तु समनिति सहार्थे, यथोक्तकषायादिना सह सिद्धमित्यर्थ इत्याहुः ॥ ११८ ॥

गवामित्यादि।—सुश्रुतस्य। गवां शकृत् क्वाथविपक्वमिति गोशकृतः क्वाथोऽष्टगुणाम्बुना कार्य्यः; मृदोश्चतुर्गुणं देयमिति परिभाषा व्यवहारबाधिता। घृतं हि केवलमिति केवलमित्यसंस्कृतम्। नस्तत इति इहापि सम्बध्यते। अश्वतैलञ्च सुश्रुते वातव्याधावुक्तम्। कस्मिंश्चित् सुश्रुतपुस्तके "घृतं हितं केवलमेव पैत्तिके" इत्यस्यानन्तरम् "अजाविकं यन्मधुरैर्विपाचितं तैलं स्थिरादौ मधुरे च यद्गणे" इति पाठो दृश्यते, स च पाठस्तथाविधाकारपुस्तकेषु न दृश्यते, टीकाकृद्भिश्च न प्रामाणिकैर्लिखित इति कृत्वा अनार्ष इति ज्ञेयम् ॥ ११९ ॥ १२० ॥

जीवकेत्यादौ।—अंशुमती शालपर्णी। अक्षांशिकैरिति अक्षः कर्षस्तस्यांशश्चतुर्थो

तैलं यदि वा सर्पिर्दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणं पक्वम्।
आत्रेयनिर्मितमिदं तैलं नृपवल्लभं सिद्धम्॥
तिमिरं पटलं काचं नक्तान्ध्यमर्बुदं तथान्ध्यञ्च।
श्वेतञ्च लिङ्गनाशं नाशयति च नीलिकां व्यङ्गम्॥
मुखनासादौर्गन्ध्यं पलितञ्चाकालजं हनुस्तम्भम्।
कासं श्वासं शोषं हिक्कां स्तम्भं तथात्ययं नेत्रे।
मुखजैह्म्यमर्द्धभेदं रोगं बाहुग्रहञ्च शिरःस्तम्भम्।
रोगानर्थोर्द्ध्वजत्रोः सर्वानचिरेणैतद्विनाशयति॥
पक्तव्यं कुड़वं तैलं नस्यार्थं नृपवल्लभे।
अक्षांशैः शाणिकैः कल्कैरन्ये भृङ्गादितैलवत्॥ १२१॥

अभिजितं तैलम्—

तैलस्य पचेत् कुड़वं मधुकस्य पलेन कल्कपिष्टेन।
आमलकरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थेन संयुक्तम्॥
कृत्वाभिजितं नाम्ना तैलं तिमिरं हन्यान्मुनिप्रोक्तम्।
विमलां कुरुते दृष्टिं नष्टामप्यानयेत्तथा॥ १२२॥
अर्म तु छेदनीयं स्यात् कृष्णप्राप्तं भवेद्यदा।
वड़िशविद्धमुन्नम्य त्रिभागञ्चात्र वर्जयेत्॥ १२३॥

भागः माषकचतुष्टयं; तेन शाणिकैरित्यर्थः। तेन सर्वे मिलित्वा द्वादशमाषिकाधिकं पलं भवति; अनेन तैलकुड़वः साध्यः; नस्यार्थं तैलकुड़वः पच्यत इति सम्प्रदायः। कुड़वश्चाष्टौ पलानि। न च कल्कस्तु स्नेहपादिक इत्यनेन विरोधः, कल्कपलेनापि तैलकुड़वपाकदर्शनात्, तथा पूर्वोक्तभृङ्गराजतैले, तथा वक्ष्यमाणेऽभिजितनाम्नि तैले च। किंवा अक्षांशिकैरिति कार्षिकैः; अस्मिन् पक्षे कल्कस्य बहुत्वात् तैलप्रस्थः साध्यः। व्यवहारस्तु पूर्वेणैव। यदि वा सर्पिरिति पैत्तिके तिमिरे सर्पिः पक्तव्यम्। दृष्टिजेष्विति दृष्टिमण्डलरोगेषु॥ १२१॥ १२२॥

अर्मत्वित्यादि।—अर्म आमा इति ख्यातोऽक्षिरोगविशेषः। अर्म छेदनीय-

पिप्पलीत्रिफलालाक्षालौहचूर्णं ससैन्धवम्।
भृङ्गराजरसे पिष्टं गुडिकाञ्जनमिष्यते॥
अर्मं सतिमिरं काचं कण्डूं शुक्रं तदर्जुनम्।
अजकां नेत्ररोगांश्च हन्यान्निरवशेषतः॥ १२४॥

पुष्पाख्यताक्ष्यंजसितोदधिफेनशङ्ख-
सिन्धूत्थगैरिकशिलामरिचैः समांशैः।
पिष्टैश्च साचिकरसेन रसक्रियेयम्
हन्त्यर्मकाचतिमिरार्जुनवर्त्मरोगान्॥ १२५॥

कौम्भस्य सर्पिषः पानैर्विरेकालेपसेचनैः।
स्वादुशीतैः प्रशमयेच्छुक्तिकामञ्जनैस्ततः॥ १२६॥

प्रवालमुक्तावैदूर्य्य-शङ्खस्फटिकचन्दनम्।
सुवर्णरजतं चौद्रमञ्जनं शुक्तिकापहम्॥ १२७॥

शङ्खः चौद्रेण संयुक्तः कतकः सैन्धवेन वा।
सितयार्णवफेनो वा पृथगञ्जनमर्जुने॥ १२८॥

निति सण्डलाग्रेणेति शेषः। समुन्नम्येति मूच्यग्रेणेति शेषः। तृचयेण समुन्नम्य उत्तोल्य अनन्तरं वडिशेन विद्ध्वा सण्डलाग्रेण छेदयेदित्यर्थः। त्रिभागमिति तृतीयभागं कनीनिकां वर्जयेदित्यर्थः। उक्तं हि "रचन् कनीनिकां छिन्द्याच्चतुर्भागावशेषितम्" इति॥ १२३॥

पिप्पलीत्यादि। भृङ्गराजरसेनैव पेषणमञ्जनस्येत्याहुः। गुडिकाञ्जनं वर्त्तिरित्यर्थः। अजका अचिरोगभेदः॥ १२४॥

पुष्पाख्येत्यादि।—पुष्पाख्यं पुष्पकाशीशं; तार्क्ष्यजं रसाञ्जनं; सिता शर्करा; शङ्खः शङ्खनाभिः; गैरिकशिला गैरिकमेवेति चक्रपाणिः। साचिकरसेनेति मधुरपद्रवेण। रसक्रियेयमिति एतत् सर्वं चूर्णं प्रचुरतरमधुना सनालोद्य वंशनलिकायां स्थाप्यमेतत् रसक्रियाविधानं वदन्ति। अतएव पिष्टं चौद्रेण चालोद्य इत्यादि वचनमपि पठन्ति॥ १२५॥

कौम्भस्येत्यादि।—कौम्भं सर्पिर्दशवर्षस्थितं घृतम्॥ १२६॥

प्रवालेत्यादि।—चौद्रेण पेषणमञ्जनञ्च॥ १२७। १२८॥

पैत्तं विधिमशेषेण कुर्य्यादर्जुनशान्तये।
वैदेहीसितमरिचं सैन्धवं नागरं समम्॥
मातुलुङ्गरसैः पिष्टमञ्जनं पिष्टकापहम्॥ १२९॥
भित्त्वोपनाहं कफजं पिप्पलीमधुसैन्धवैः।
विलिखेन्मण्डलाग्रेण प्रच्छयेद्वा समन्ततः॥ १३०॥
पथ्याचधात्रीफलमध्यबीजै-
स्त्रिदेकभागैर्विदधीत वर्त्तिम्॥
तयाञ्जयेदश्रुमतिप्रगाढ़-
मक्ष्णोर्हरेत् कष्टमपि प्रकोपम्॥ १३१॥
स्रावेषु त्रिफलाक्वाथं यथादोषं प्रयोजयेत्।
क्षौद्रेणाज्येन पिप्पल्या भिद्यं विध्येच्छिरां तथा॥ १३२॥

पैत्तं विधिमिति पित्ताभिष्यन्दोक्तविधिम्। उक्तं हि "पित्ताभिष्यन्दशमनो विधिरर्जुनशान्तिकृत्" इति। वैदेहीत्यादि।—वैदेही पिप्पली; सितमरिचं श्वेतभाङ्गनबीजम्। इति शुक्लजेषु॥ १२९॥

भित्त्वेत्यादि।—सुश्रुतस्य। भित्त्वेति त्रीण्हिसुखेनेति शेषः। यद्यप्युपनाहः केवलं कफज एव, तथापि कफजमिति स्वरूपपरं ज्ञेयम्। पिप्पलीमधुसैन्धवैरित्यनन्तरं प्रतिसारणमिति शेषः। अव लेखनानन्तरं प्रतिसारणं ज्ञेयम्। उक्तं हि वाग्भटे—"उपनाहं भिषक् स्निग्धं भिन्नं त्रीण्हिसुखेन तु। लेखयेत् मण्डलाग्रेण ततश्च प्रतिसारयेत्" इति। अन्ये तु भेदनप्रतिसारणाभ्यानप्रशमे लेखनं प्रच्छनञ्च ब्रूयमित्याहुः॥ १३०॥

पथ्येत्यादौ।—फलमध्यबीजपदं पथ्यादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते। त्रिदेकभागैरिति पथ्याबीजादिषु यथाक्रमं योज्यम्, अव पानीयेन पेषणम्। मधुना लञ्जनमिति व्यवहरन्ति॥ १३१॥

स्रावेष्वित्यादौ।—प्रयोजयेदिति पित्तेत्। यथादोषमिति क्षौद्रेण पित्तरक्ते, आज्येन वाते पित्ते रक्ते च, पिप्पल्या तु कफे। एभिरशमे शिराव्यध इति॥१३२॥

त्रिफलेत्यादि।—सुश्रुतस्य। त्रिफलाक्वाथगोमूत्रे मिलित्वा पलचतुष्टये

विफलामूलकाशोग्र-सैन्धवैः सरसाञ्जनैः।
रसक्रियाक्रियायत्नो भिन्ने स्यात् प्रतिसारणम्॥ १३३
स्निग्धां भित्त्वा विनिष्पीड्य भिन्नामञ्जननामिकाम्।
गिलेलानतसिन्धूत्थैः मक्षौद्रैः प्रतिसारयेत्॥
रसाञ्जनमधुभ्याञ्च भिन्नां वा गन्धकर्मवित्।
प्रतिसार्य्याञ्जनैर्युञ्ज्यादुष्णैर्दीपशिखोद्भवैः॥
स्वेदयेद् घृष्टयाकृष्य चरेद्रक्तं जलौकसा।
रोचनाक्षारतुल्यानि पिप्पल्यः क्षौद्रमेव च।
प्रतिसारणमेकैकं भिन्नेन गण इष्यते॥ १३४॥
निर्मेघं नामया पेयं सर्पिष्मता च पूरणम्।
स्वेदयित्वा विषग्व्यिं छिद्राण्यस्य निराश्रयम्।
पक्वं भित्त्वा तु गन्धेन सैन्धवेनावचूर्णयेत्॥ १३५॥

क्षारौद्भिदसैन्धवरसाञ्जनं पलमानं प्रक्षिप्य पुनः पात्रे पलमात्राया रसक्रियाया विधेया किन्तु क्षारादिरसाञ्जनापेक्षया सैन्धवरसाञ्जनेन व्यवहरति इत्याह। सम्यग्भिन्ने दर्शयति भिन्नः पक्वः। तत्रैते विक्रमाद्यर्थमेव पलचतुष्टयम्। किन्तु सुश्रुते तद्वृत्तेऽपि च सप्तपाठ एव दृश्यते भिन्ने स्यात् प्रतिसारणमिति रसाञ्जनचूर्णमधुभ्यामेव प्रतिसारणं भवेत्। इति सांप्रदायिकाः॥ १३३॥

प्रतिसार्य्याञ्जनैरिति चक्रपाणिः। रोचनेत्यादि।—सुश्रुतस्य। क्षारौ व्यवहारः। रोचनादिषु प्रत्येकं क्षौद्रयोगः। प्रतिसारणमिति व्रणमुखे दानम्, न तु पूरणम्॥ १३४॥

निर्मेघं इत्यादौ।—सर्पिष्मिकलासिद्धमिति केचित्। अन्ये तु पक्वमित्याहुः। पूरणमिति तत्र सर्पिषा चक्षुःपूरणमित्यर्थः। स्वेदयित्वेत्यादौ।—विषग्व्यिमिति विषक्क्रोत्थाविरोगम्। निराश्रयमिति आश्रयः स्फोटकः निरवशिष्टं यथा स्यात् तथा भिन्नपक्वैः। अस्थ्याश्रये सति व्याधेरस्य पुनः सम्भवात्। उक्तं हि—"विषग्व्यिं तथा भिन्द्याद् यथा स्यान्नाश्रयः क्वचित्। पुनः प्रवर्तते यस्मादस्थ्याश्रये स्थिते" इति॥ १३५॥

वर्त्मावलेखं बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणम्।
पुनः पुनर्विरेकञ्च पित्तरोगातुरो भजेत्॥
पित्ती स्निग्धो वमेत् पूर्वं शिराव्यधं सुतेऽसृजि।
शिलारसाञ्जनव्योषगोपित्तैश्चक्षुरञ्जयेत्॥ १३६॥
हरितालवचादारुसुरसारसपेषितम्।
अभयारसपिष्टं वा तगरं पित्तनाशनम्॥ १३७॥
भावितं वस्तमूत्रेण सक्षौद्रं देवदारु च।
काकमाचीफलैकेन घृतयुक्तेन बुद्धिमान्।
धूपयेत् पित्तरोगार्त्तं पतन्ति क्रिमयोऽचिरात्॥१३८॥
रसाञ्जनं सर्जरसो जातीपुष्पं मनःशिला।
समुद्रफेनो लवणं गैरिकं मरिचानि च॥
एतत् समांशं मधुना पिष्टं प्रक्लिन्नवर्त्मनि।
अञ्जनं क्लेदकण्डूघ्नं पक्ष्मणाञ्च प्ररोहणम्॥ १३९॥
मस्तकास्थि चुलुक्यास्तु तुषोदलवणान्वितम्।
ताम्रपात्रेऽञ्जनं घृष्टं पित्ते प्रक्लिन्नवर्त्मनि॥ १४०॥

वर्त्मेत्यादिना पित्तरोगचिकित्सामाह, वर्त्मावलेखमिति।— [illegible] टङ्कादिपत्रेण वर्त्म घर्षणम्। पित्तलक्षणञ्च पूर्वमेवोक्तम्। वाग्भटेन [illegible] दीनामष्टादशानां पित्ताख्या कृता। यथा—"एतेऽष्टादश पित्ताख्या दीर्घकालानुबन्धिनः" इति। पित्तीत्यादौ।—स्नेहोऽपि बोध्यो वमनाङ्गत्वात्। शिरा ललाटे। शिलेत्यादौ।—गोपित्तस्याग्राह्यौ गौरीवचनया सर्वत्र व्यवहारः॥ १३६॥

हरितालेत्यादौ।—सुरसारसपेषितमिति सुरसा पर्णाख्यभेदः सुरहिमञ्जरीति लोके। प्रतिसारणमेतत्। अभयेत्यादौ।—तगरं तगरपादुका॥ १३७॥

भावितमित्यादौ।—स्नेहो घृतं चक्षुष्यत्वात्। एतदपि प्रतिसारणम्। काकमाचीत्यादौ। फलमेकमेव घृतलिप्तं धूपार्थम्। धूपनं चक्षुषोऽसाक्षाय कार्यम्। अन्ये तु एकेन केवलेन भावनादिरहितेन धूपनमित्याहुः॥ १३८॥

रसाञ्जनमित्यादौ।—सर्जरसो यत्र धूपः। अत्र पेषणं मधुनैव॥ १३९॥

ताम्रपात्रे गुहामूलं सिन्धूत्थं मरिचान्वितम्।
आरनालेन संघृष्टमञ्जनं पिल्वनाशनम् ॥ १४१ ॥
हरिद्रे त्रिफलां लोध्रं मधुकं रक्तचन्दनम्।
भृङ्गराजरसे पिष्ट्वा घर्षयेल्लौहभाजने ॥
तया ताम्रे च सप्ताहं क्षत्वा वर्त्तिं रजोऽथवा।
पिचिटी धूमदर्शी च तिमिरोपहृतेक्षणः।
प्रतिनिश्यञ्जयेन्नित्यं सर्वनेत्रामयापहम् ॥ १४२

चूर्णाञ्जनम्—

मञ्जिष्ठामधुकोत्पलोदधिकफत्वक्सैन्धवगोरोचना-
मांसीचन्दनशङ्खपत्रगिरिमृत्तालीशपुष्पाञ्जनैः।
सर्वैरेव समांशमञ्जनमिदं शस्तं सदा चक्षुषोः
कण्डूक्लेदमलाश्रुशोणितरुजापिल्वार्मशुक्रापहम् ॥१४३॥
तुत्थकस्य पलं श्वेतमरिचानि च विंशतिः।
विंशता काञ्जिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् ॥
पिल्वानपिल्वान् कुरुते वक्तुवर्षोत्थितानपि।

मञ्जकाख्येत्यादौ।—चुलुकी शिग्रुसारः, तस्य मञ्जकाख्यि, तुषोदकं काञ्जिकम् ॥ १४० ॥

ताम्रेत्यादौ।—गुहा वृश्चिपर्णी, तया मूलं ताम्रपात्रे सप्ताहं घर्षयेदिति शेषम्। अन्ये तु गुहास्थाने खुरुटेति पठित्वा खुरुटामूलमाहुः। तच्च प्रक्षालनेन क्षीररहितं कृत्वा अञ्जनविधौ प्रयोज्यमिति वदन्ति। व्यवहारस्तु पूर्वेणैव ॥ १४१ ॥

हरिद्रेत्यादौ।—तयेत्यनेन ताम्रपात्रे सप्ताहं घर्षयेदिति योज्यम्। अन्ये तु तया ताम्रे चेति विकल्पार्थमेतद्वचनम्, न समुच्चयार्थः; तेन लौहभाजने ताम्रे भाजने वा घर्षयेदित्याहुः। रजोऽथवेति एतेन चूर्णाञ्जनमप्युपदिश्यते ॥ १४२ ॥

मञ्जिष्ठेत्यादौ।—उदधिकफः समुद्रफेनः; सैन्धवमशीरम्; पत्रं तमालपत्रम्, तेजपत्रमित्यन्ये; पुष्पं पुष्पकाशीशम्; अञ्जनं रसाञ्जनम्। तालीशपत्राञ्जनैरित्यपि पाठः। वर्त्तिरियं चूर्णाञ्जनं वा ॥ १४३ ॥

तत्सेकेनोपदेहान्युक्तश्लेष्मशोथांश्च नाशयेत् ॥ १४४ ॥
याप्यः पक्ष्मोपरोधश्च रोमोद्गरणलक्षणैः।
वर्त्मन्युपचितं लेख्यं साध्यमुत्क्लिष्टशोणितम् ॥
प्रच्छान्तर्मुखं रोम सहिष्णोरुद्धरेच्छनैः।
सन्दंशेनोद्धरेद् दृष्ट्यां पक्ष्मरोमाणि बुद्धिमान्।
रचनञ्च दहेत् पक्ष्मा तप्तहेमशलाकया।
पक्ष्मरोगे पुनर्नैवं कदाचिद्रोमसम्भवः ॥ १४५ ॥
उत्सङ्गिनी बहुलकर्दमवर्त्मनी च
श्यावञ्च यच्च पठितं क्लिन्नञ्च वर्त्म।
क्लिन्नञ्च पोथकियुतन्त्विहवर्त्म यच्च
कुम्भीकिनी च सह शर्करयावलेख्याः ॥
क्लेदोपनाहनगणौ च विषञ्च भेदो
ग्रन्थिश्च यः क्रिमिकृतोऽञ्जननामिका च ॥ १४६ ॥
घृतसैन्धवचूर्णेन कफानाहं पुनः पुनः।
विलिखेन्मण्डलाग्रेण प्रच्छयेद्वा समन्ततः ॥ १४७ ॥

तत्यक्तस्येत्यादि।—वाग्भटस्य। श्वेतमरिचानि शोभाञ्जनबीजानि विंशतिरित्याकृतिमानात्। उपदेहः पिञ्जोड़िका ॥ १४४ ॥

याप्य इत्यादौ।—रोमोद्गरणलक्षणैरित्यनन्तरं कर्मभिरिति शेषः। पक्ष्मोपरोधी रोमोद्गरणलक्षणैः कर्मभिर्याप्यः यापनीयः। लक्षणैरित्यत्र लेखनैरित्यपि पाठान्तरम्। वर्त्मन्युपचितमिति पक्ष्मलोमेति शेषः। केन प्रकारेणोद्धरेदित्याह सन्दंशेनेत्यादि।—दृष्ट्यां पक्ष्मरोमाणीत्यत्र दृश्ये पक्ष्मरोमाणीत्यपि पाठान्तरम् रचनञ्चित्यादौ।—पक्ष्मेति पक्ष्मस्थानम्। उक्तं हि "पक्ष्मरोगे हृते लोम्नि दाहं तत्स्थानके भिषक्। तप्तया हेममूच्या तु युञ्जाद्याप्यभयाष्टकम्" इति ॥ १४५ ॥

इदानीं नेत्ररोगेषु मध्ये ये च लेख्या ये च भेद्यास्तानाह उत्सङ्गिनीत्यादि। सुश्रुतस्य। बहुलकर्दमवर्त्मनी चेति बहुलवर्त्म कर्दमवर्त्म चेत्यर्थः। श्यावञ्चेति श्यामवर्त्म, तथा क्लिन्नञ्च क्लिन्नवर्त्म। विषमिति विषयन्थिः ॥ १४६ ॥

पटोलामलकक्काथैरायोजननविधिर्हितः।
फणिज्झकरसोनस्य रसैः पोथकिनाशनः॥ १४८॥
आनाहपिड़कां स्निग्धां तिर्यग्भित्त्वाग्निना दहेत्।
अर्शस्तथा वर्त्म नाड्या शुष्कार्शोऽर्बुदमेव च।
मण्डलाग्रेण तीक्ष्णेन मूले छिन्द्याद्विपक्वमनैः॥ १४९॥
सिन्धूत्थपिप्पलीकुष्ठपर्णिनीत्रिफलारसैः।
सुरामण्डेन वर्त्तिः स्यात् श्लेष्माभिष्यन्दनाशिनी।
पोथकीवर्त्मोपरोधक्रिमिग्रन्थिकतूणके॥ १५०॥

इति नेत्ररोगचिकित्सा।

अथ शिरोरोगचिकित्सा।

वातिके शिरसो रोगे स्नेहस्वेदान् सनावनान्।
पानान्नमुपनाह्यांश्च कुर्याद्वातामयापहान्॥ १॥

घृतेत्यादि।—घृतमिश्रसैन्धवचूर्णेन विलिखेत् प्रतिसारयेत्। मण्डलाग्रेण तु न प्रच्छयेदित्यर्थः॥ १४७॥

पोथकीचिकित्सामाह पटोलेत्यादि।—फणिज्झकः पर्णासः। रसैरित्यनन्तरं पिष्ट इति शेषः। फणिज्झकपर्णं रसोनस्य रसैः पिष्टमायोजननमित्यर्थः॥ १४८॥

आनाहपिड़कामित्यादौ।—दहेदिति छेदः। अर्शःप्रभृतीनान्तु छिन्द्यादित्यनेनान्वयः॥ १४९॥

सिन्धूत्थादीनां प्रत्येकं समं चूर्णं गडोला त्रिफलारसेन भावयित्वा सुरामण्डेन वर्त्तिः कार्य्येत्यर्थः॥ १५०॥

इति नेत्ररोग-चिकित्साविवृतिः।

शिरःसंश्रितकर्णनासानयनगतरोगाणां चिकित्सितमुक्त्वा सम्प्रति तदाश्रयस्य शिरसो रोगाणां चिकित्सामाह वातिक इत्यादि। स्नेहोऽत्र वातघ्नद्रव्यसंस्त-

कुष्ठमेरण्डमूलञ्च लेपात् काञ्जिकपेषितम्।
शिरोऽर्त्तिं नाशयत्याशु पुष्यं वा सुप्तकुन्दजम्॥ २॥
पञ्चमूलीशृतं क्षीरं नस्यं दद्याच्छिरोगदे।
आशिरो व्यायतं चर्म कृत्वाष्टाङ्गुलमुच्छ्रितम्॥
तेनावेष्ट्य शिरोऽधस्तान्माषकल्केन लेपयेत्।
निशलशोपपिष्टस्य तैलैरण्डैः प्रपूरयेत्॥
धारयेद्वारुजः शान्तेर्यामं यामार्द्धमेव वा।
शिरोवस्तिर्जयत्येष शिरोरोगं मरुद्भवम्॥
हनुमन्याशिरकर्णार्त्तिमर्दितं मस्तकम्पनम्।
तैलेनापूर्य्य मूर्द्धानं पञ्चमात्राशतानि च॥
तिष्ठेत् श्लेष्मणि पित्तेऽष्टौ दश वाते शिरोगदे।
एष एव विधिः कार्य्यस्तथा कर्णाञ्जिपूरणे॥ ३॥
पैत्ते घृतं पयःसेकाः शीता लेपाः सनावनाः।

स्वरसादिभिः। उपनाह्य भेदविशेषः। अन्ये तूपनाहं शिरोवस्तिभेदमाहुः येन मस्तिष्क उच्यते। तन्मान्तरे हि मस्तिष्क उपनाह्यः शिरोवस्तिविशेषत्वेनोक्तः। यथा—"मस्तिष्केऽष्टाङ्गुलं पट्टं वर्त्तौ तु द्वादशाङ्गुलम्" इति॥ १॥

सुप्तकुन्दः सेंदुसिंद इति निश्चलः; किन्तु पयिमि खनामख्यात एव॥ २॥

पञ्चमूली वातपैत्तिके स्त्यात्, वातकफे तु मधुरी। आशिरोव्यायतमिति।—यावता चर्मणा शिरोवेष्टनं भवति तावन्मानं चर्म याग्रमित्यर्थः। तैलैरिति यथाविधिसाधितैः पूरयेदित्यङ्गुलीभ्रंशेन। धृतमिति तन्मान्तरदर्शनात्। धारयेदिति वाते यामं, पैत्तिके यामार्द्धम्। कफे वक्ष्यमाणपञ्चमात्राशतादित्यादि वचनं भिन्नकर्तृकत्वान्मतभेदाविरुद्धं बोध्यम्। मात्रात्र निमेषोन्मेषादिः। उक्तं हि—"निमेषोन्मेषमेयं पुंसां स्त्रीणां वापि चाङ्गुलैः। अचरस्य लघोर्वापि मात्रामूहारणं भवेत्" इति। व्यवहारस्तु कुटिकयेति। कफजे तु शिरोवस्तिर्व्रीह्यादिभिरजिते कफे वातस्य चानुबन्धे सति ज्ञेयः। केवलकफे तस्यानौचित्यात्। विधिरिति मात्राक्रमः॥ ३॥

जीवनीयानि सर्पींषि पानान्नेष्वपि पित्तनुत् ॥
पित्तात्मके शिरोरोगे स्निग्धं सम्यग्विरेचयेत् ।
मृद्वीकाविफलीचूर्णं रसैः क्षीरैर्घृतैरपि ॥ ४ ॥
शतधौतघृताभ्यङ्गः शीतवातादिसेवनम् ।
शीतस्पर्शाश्च मन्त्रोक्ताः सदा दाहार्त्तिशान्तये ॥ ५
चन्दनोशीरयष्ट्याह्वबलाव्याघ्रनखोत्पलैः ।
क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्यात् घृतैर्वा परिषेचनम् ॥ ६ ॥
मृणालबिसगालूकचन्दनोत्पलकेशरैः ।
स्निग्धगीतैः शिरो दद्यात् तद्वदामलकोत्पलैः ॥ ७ ॥
यष्ट्याह्वचन्दनानन्ताक्षीरमिश्रं घृतं हितम् ।
नावनं शर्करादाक्षामधुकैर्वापि पित्तजे ॥ ८ ॥
वत्सकत्वक्शर्करासिद्धा नावनं तण्डुलाम्बुना ।
क्षारनष्पिष्टितं नस्यं रसा वा जाङ्गलाः शुभाः ॥

घृतं इत्यादौ ।—घृतं इति केवलघृतनिर्देशेऽपि । जीवनीयानि सर्पींषि पानान्नेष्वपि [illegible] । शिरोरोगे इत्यादि शिरोरोगेषु स्निग्धमृदुस्नेहप्रयोगः [illegible] । क्षीरपिष्टैः इति क्षीरेण पिष्ट्वा प्रदेहः । घृतैर्वा इति [illegible] । ४ ॥

शतधौतघृताभ्यङ्ग इति ।—शतधौतेन घृतेन स्निग्धमर्दनं शीतं । उक्तं च—"सर्पिषः शतधौतस्य स्निग्धे भाण्डे स्थितस्य इति । शीतस्पर्शाः शीतवातादि । मन्त्रोक्ताः शीतवीर्यमन्त्रादयः । ५ ।

चन्दनेत्यादौ ।— व्याघ्रनखो नखीनेत्र । शृतैरिति चन्दनादिक्वाथैः, पक्षे तु चन्दनादिशृतैः क्षीरैरित्यर्थः ॥ ६ ॥

मृणालेत्यादौ ।—बिसं वालमृणालम् ; उत्पलकेशरं किञ्जल्कः । स्निग्धगीतैः स्निग्धेन घृतयोगात् । तद्वदित्यनेन घृतयोगात् स्निग्धमलकमिति शिरसि ॥ ७ ॥

यष्ट्याह्वेत्यादौ ।—अनन्ता अनन्तामूलम् : एषां कल्केन चतुर्गुणक्षीरेण घृतं पक्तव्यम् । एवं शर्करा-द्राक्षा यष्टिमधुकल्केन चतुर्गुणक्षीरेण घृतान्तरं पक्तव्यं स्निग्धैः ॥ ८ ॥

रक्तजे पित्तवत् सर्वं भोजनालेपसेचनम्।
शीतोष्णयोश्च व्यत्यासो विशेषो रक्तमोक्षणम्॥ ९॥
कफजे लङ्घनं स्वेदो रूक्षोष्णैः पाचनात्मकैः।
तीक्ष्णावपीड़ा धूमाश्च तीक्ष्णोष्णकवड़ा हिताः॥
स्वच्छञ्च पाययेत् सर्पिः पुराणं स्वेदयेत्ततः।
मधूकसारेण शिरः स्विन्नञ्चास्य विरेचयेत्॥ १०॥
कृष्णाब्दशुण्ठीमधुकशताह्वोत्पलपाकलैः।
जलपिष्टैः शिरोलेपः सद्यः शूलनिवारणः॥ ११॥
देवदारु नतं कुष्ठं नलदं विश्वभेषजम्।
लेपः काञ्जिकसम्पिष्टस्तैलयुक्तः शिरोऽर्त्तिनुत्॥
सन्निपातभवे कार्य्या दोषत्रयहरी क्रिया।
सर्पिःपानं विशेषेण पुराणन्त्वादिशन्ति हि॥ १२॥
त्रिकटुकपुष्कररजनीजीवकतुरङ्गगन्धानाम्।

त्वक्पत्रेत्यादि।—त्वक्पत्रं तेजपत्रम्। क्षीरसर्पिरित्यादि।—सुश्रुतस्य। क्षीरोत्थं सर्पिः क्षीरसर्पिः। शुभा इति सद्यस्काः। जाङ्गलाः शुभा इत्यत्र जाङ्गलाण्डजा इति पाठान्तरं तन्त्रान्तरे, तथाविधाकारसुश्रुतादिपुस्तकेष्वदर्शनात् उपेक्षणीयमिति। शीतोष्णयोश्च व्यत्यास इति।—शीतां क्रियां कृत्वा उष्णां, उष्णाञ्च कृत्वा शीतेत्यर्थः। रक्तजऽप्येतदुष्णक्रियाविधानं यद्यपि हेतुप्रत्यनीकं न भवति, तथापि व्याधिप्रभावात् व्याधिप्रत्यनीकत्वमस्य बोध्यम्॥ ९॥

कफज इत्यादौ।—पाचनात्मकैरिति आमकफपाचनस्वभावैर्भेषजैर्दशमूलादिभिः। पाययेत् सर्पिः पुराणमिति पुराणस्य सर्पिषः कालप्रकर्षकृतसंस्कारात् कफहरत्वं बोध्यम्। किंवा कफजे पुराणे वातानुबन्धे विधेयम्। मधूकसारेण मधूककाष्ठसारचूर्णेन उष्णोदकेनालोड़ितेन अवपीड़ः कार्य्यः॥ १०॥

कृष्णेत्यादौ।—पाकलं कुष्ठम्॥ ११॥

देवदारुरित्यादौ।—नलदं मांसी। सर्पिःपानं पुरातनमिति पीयते इति पानं, कर्मणि अनट् तदेव पुराणमिति विशेषणं गृह्यते॥ १२॥

क्वाथः शिरोऽर्त्तिजालं नासापीतो निवारयति ॥ १३ ॥
नागरकल्कमिश्रं क्षीरं नस्येन योजितं पुंसाम् ।
नानादोषोद्भूतां शिरोरुजां हन्ति तीव्रतराम् ॥ १४ ॥

नतोत्पलं चन्दनकुष्ठयुक्तम्
शिरोरुजायां सघृतं प्रदेहः ।
प्रपौण्डरीकं सुरदारु कुष्ठम्
यष्ट्याह्वमेला कमलोत्पले च ॥
शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहो
लौहैरकापद्मकचोरकैश्च ॥ १५ ॥

शताह्वाद्यं तैलम्—

शताह्वैरण्डमूलोग्रावक्त्रव्याघ्रीफलैः शृतम् ।
तैलं नस्यं मरुत्श्लेष्मतिमिरोर्द्ध्वगदापहम् ॥ १६ ॥

जीवकाद्यं तैलम्—

जीवकर्षभकौ द्राक्षासितायष्टीबलोत्पलैः ।
तैलं नस्यं पयःपक्वं वातपित्तशिरोगदे ॥ १७ ॥

[illegible]कुकेत्यादौ ।—जीवकः पीतशालः । शिरोऽर्त्तिजालमिति नानादोषज शिरोरोगम् । द्रव्याणां तीक्ष्णवीर्य्यत्वात् पित्तजं विहाय योज्योऽयं योग इत्येके ॥ १३ ॥

नागरेत्यादौ ।—गव्यदुग्धं पलैकं, शुण्ठीचूर्णं माषकत्रयं प्रक्षिप्य, नासया पेय मिति वृद्धाः ॥ १४ ॥

नतेत्यादि ।—नतं तगरपादिका, तदभावे शिग्रुलोहोपरः । प्रपौण्डरीकेत्यादौ ।—लोहमगुरुः ; एरका होगलः ; चोरकं चोरपुष्पी । प्रपौण्डरीकादि-चोरकान्त एको योगः । निश्चलन्तु उत्पलान्त एको योगः, लौहेत्याद्यपर इत्याह, तत्र, द्वात्रिंशत्प्रदेहापेक्षया प्रदेहाधिकप्रसङ्गात् ॥ १५ ॥

शताह्वेत्यादौ ।—उग्रा वचा ; वक्त्रं तगरपादिका ; व्याघ्री कण्टकारी, तस्याः फलम् । फलमिति मदनफलमित्यन्ये ॥ १६ ॥

जीवकाद्यतैले पयःपक्वमिति चतुर्गुणदुग्धे सिद्धम् ॥ १७ ॥

बृहज्जीवकाद्यं तैलम्—

जीवकर्षभकौ द्राक्षा मधूकं मधुकं बला।
नीलोत्पलं चन्दनञ्च विदारी शर्करा तथा॥
तैलप्रस्थं पचेदेभिः शनैः पयसि षड्गुणे।
जाङ्गलस्य तु मांसस्य तुलार्द्धस्य रसेन तु॥
सिद्धमेतद्भवेन्नस्यं तैलमर्द्धावभेदकम्।
बाधिर्य्यं कर्णशूलञ्च तिमिरं गलशुण्डिकाम्॥
वातिकं पैत्तिकञ्चैव शीर्षरोगं नियच्छति।
दन्तचालं शिरःशूलमर्दितञ्चापकर्षति॥ १८॥

षड्विन्दुतैलम्—

एरण्डमूलं तगरं शताह्वा
जीवन्ति रास्ना सहसैन्धवञ्च।
भृङ्गं विड़ङ्गं मधुयष्टिका च।
विश्वौषधं कृष्णतिलस्य तैलम्॥
आजं पयस्तैलविमिश्रितञ्च
चतुर्गुणे भृङ्गरसे विपक्वम्।
षड्विन्दवो नासिकया विधेयाः
शीघ्रं निहन्युः शिरसो विकारान्॥

बृहज्जीवकाद्यतैले।—मधूकं मधूकस्य पुष्पं फलं वा। जाङ्गलमांसं हरिणादिमांसम्, तस्य तुलार्द्धस्य रसेनेति तुलाद्रव्ये जलद्रोण इति वचनात् तुलार्द्धे मांसेऽर्द्धद्रोणजलं दत्त्वा पादशेषो रसः प्रस्थद्वयमानो भवति। मृदोश्चतुर्गुणं क्षेपमिति परिभाषया क्वाथविधिरित्यन्ये। व्यवहारस्तु पूर्वव्याख्यया॥ १८॥

षड्विन्दुतैले तगरं पिण्डतगरमूलम्; भृङ्गं गुड़त्वक्। अजाक्षीरन्तु तैलसममिति; किन्तु सामान्यतस्तिलतैलगोक्षीरेणापि योगोऽयम्, तन्त्रान्तरसंवादात्॥१९॥

क्षयजे क्षयमासाद्येति।—यस्य रक्तादेः क्षयेण शिरोरोगो जातस्तस्य क्षयं बुद्ध्वा तत्प्रत्यनीको बृंहणो विधिः कार्य्य इत्यर्थः। वातघ्नमधुरैः शृतमिति वातघ्नो भद्र-

च्युतांश्च केशान् पलितांश्च दन्तान्
दुर्वद्धमूलांश्च दृढ़ीकरोति ।
सुपर्णदृष्टिप्रतिमञ्च चक्षु-
र्बाह्वोर्बलञ्चाभ्यधिकं ददाति ॥ १९ ॥

क्षयजे क्षयमासाद्य कर्त्तव्यो बृंहणो विधिः ।
पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नैर्मधुरैः शृतम् । २० ॥
क्रिमिजे व्योषनक्ताह्व-शिग्रुबीजैश्च नावनम् ।
अजामूत्रयुतं नस्यं क्रिमिजे क्रिमिजित् परम् ॥ २१ ॥

अपामार्गतैलम्—

अपामार्गफलव्योष-निशाक्षवकरामठैः ।
सविड़ङ्गं शृतं मूत्रे तैलं नस्यं क्रिमिं जयेत् ॥ २२ ॥
नावनं सगुड़ं विश्वं पिप्पली वा ससैन्धवा ।
भुजस्तम्भादिरोगेषु सर्वेषूर्द्ध्वगदेषु च ॥ २३ ॥

दार्वादिः, मधुरः काकोल्यादिः । तत्र वातघ्नस्य क्वाथः, मधुरगणस्य तु कल्कः । यदाह विदेहः—"सिद्धं वातहरक्वाथे कल्के मधुरके घृतम् । पाने नस्ये विधातव्य शिरोरोगे क्षयोद्भवे" इति ॥ २० ॥

क्रिमिज इत्यादौ ।—नक्ताह्वशिग्रुबीजैरिति, नक्ताह्वः करञ्जः, बीजपदमुभयत्रापि सम्बध्यते । अजामूत्रयुतमित्यादि ।—क्रिमिज शिरोरोगे यन्नस्यमुक्तं तदजामूत्रयुक्तं क्रिमिजित् स्यादित्यर्थः । उक्तं हि—"मूत्रपिष्टा समुद्दिष्टा क्रिया क्रिमिषु योजयेत्" इति । किंवा क्रिमिजिद्विडङ्गम् अजामूत्रयुक्तं नस्यं परम् उत्कृष्टं स्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

अपामार्गफलमिति षष्ठीसमासः । क्षवको हाञ्चिया लोकनाथ इति लोके । रामठं हिङ्गु । मूत्रं चतुर्गुणम् ॥ २२ ॥

नावनमित्यादौ ।—गुड़माषकाण्यष्टौ, शुण्ठीचूर्णं माषकद्वयम्, उष्णोदकपलैकेन गोलयित्वा वस्त्रपूतं कृत्वा नस्यं कार्य्यम् । अयं योगो वातानुबन्धे । तथा पिप्पलीचूर्णं माषकद्वयम्, उष्णोदकं कर्षैकम्, पूर्ववन्नस्यं कफानुबन्धे ॥ २३ ॥

सूर्य्यावर्त्ते विधातव्यं नस्यकर्मादि भेषजम्।
पाययेत् सगुड़ं सर्पिर्घृतपूरांश्च भक्षयेत् ॥ २४ ॥
सूर्य्यावर्त्ते शिरावेधो नावनं क्षीरसर्पिषा।
हितः क्षीरघृताभ्यासस्ताभ्यां चैव विरेचनम् ॥ २५ ॥
क्षीरपिष्टैस्तिलैः स्वेदो जीवनीयैश्च शस्यते ॥ २६ ॥
सशर्करं कुङ्कुमभाव्यसृष्टं नस्यं विधेयं पवनासृगुत्थे।
भ्रूशङ्खकर्णाक्षिशिरोऽर्दशूले दिनाभिवृद्धिप्रभवे च रोगे ॥ २७ ॥
क्षतमालपत्रवरसे खरमञ्जरिकल्कसिद्धं नवनीतम्।
नस्येन जयति नियतं सूर्य्यावर्त्तं सुदुर्वारम् ॥ २८ ॥
दशमूलीकषायन्तु सर्पिःसैन्धवसंयुतम्।
नस्यमर्द्धावभेदघ्नं सूर्य्यावर्त्तं शिरोऽर्त्तिनुत् ॥

सूर्य्यावर्त्तं इत्यादि।—सुश्रुतस्य। नस्यकर्मादीति यैनृग्रतदीपृविपरीतं नस्यं पर्यायैकः शिरोविरेकादिकम्। पाययेदित्यादि। वातघ्नयवे घृतपक्वैके गुडनागरकाष्टकं प्रक्षिप्य पाययेदिति। घृतपूरो भक्ष्यविशेषः। यथा—"मर्दितां सलितां क्षीरनारीकेल-घृतादिभिः। भवगाह्य घृते पक्वा घृतपूरोऽयमुच्यते" इति ॥ २४ ॥

सूर्य्यावर्त्तं इत्यादि।—सूर्य्यावर्त्ते यथोक्तक्रियाभिः पुनरप्रशमे शिराव्यधः कार्य्य इत्याहुः। क्षीरसर्पिषेति क्षीरोत्थसर्पिषा। क्षीरघृताभ्यास इति क्षीरघृतयोरभ्यासः। ताभ्यामिति क्षीरघृताभ्यां विरेचकद्रव्यसहिताभ्यां विरेचनम्, किंवा विरेचनमिह शिरोविरेचनम् ॥ २५ ॥

जीवनीयैश्च क्षीरपिष्टैरित्यनयोः ॥ २६ ॥

सशर्करमित्यादि।—सशर्करं कुङ्कुमं घृते भक्ष्यं; घृतेनैव पिष्टा समाक्षीरं नस्यं विधेयम्। भक्ष्यं यथा—घृत ती ४, शर्करा मा ४, कुङ्कुम मा ४, क्षीरेणैकीकृत्य किञ्चित् प्रतीक्ष्य नस्यं देयम्। दिनाभिवृद्धिप्रभवे रोगः सूर्य्यावर्त्तं इत्यर्थः ॥ २७ ॥

क्षतमालेत्यादि।—क्षतमालः सोनालुः, तस्य पत्रवल्लरसः मूल्य एकः; कपालमार्गवीजस्य पलद्वयं; नवनीतस्याष्टौ पलानीत्याहुः ॥ २८ ॥

दशमूलीत्यादि।—दशमूलीक्वाथ पल १, प्रक्षेपघृत मा ७, सैन्धव मा १, नासग्रा

शिरीषमूलकफलैरवपीड़ञ्च योजयेत्।
अवपीड़ो हितो वा स्यादृवचापिप्पलिभिः शृतः॥ २८॥
जाङ्गलानि च मांसानि कारयेदुपनाहनम्।
तेनास्य शाम्यति व्याधिः सूर्य्यावर्त्तः सुदारुणः॥
एष एव विधिः कृत्स्नः कार्य्यश्चार्द्धावभेदके।
शारिवोत्पलकुष्ठानि मधुकञ्चात्रपेषितम्।
सर्पिस्तैलयुतो लेपः सूर्य्यावर्त्तार्द्धभेदयोः॥ २९॥
पिबेत् सशर्करं क्षीरं नीरं वा नारिकेलजम्।
सुशीतं वापि पानीयं सर्पिर्वा नस्ततस्तयोः॥ ३१॥
अनन्तवाते कर्त्तव्यः सूर्य्यावर्त्तहितो विधिः।
शिरावेधश्च कर्त्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये॥
आहारश्च विधातव्यो वातपित्तविनाशनः।
मधुमस्तक-संयाव-हविःपूरैश्च यः क्रमः॥
सूर्य्यावर्त्ते हितं यत् तच्छङ्खके खे दवर्जितम्।

भैषम्। शिरीषेत्यादि।—शिरीषवल्कलमूलफलबीजयोः प्रत्येकं भा ४, पिष्टा कल्कं पृ निर्यूह्य भक्षं विधेयम्, एवं वचापिप्पलीभ्यामिति। एतच्चावपीड़नयननितीव्यत्वात् यद्यपि सूर्य्यावर्त्ते वातपित्तोत्तरे न युज्यते तथापि व्याधिप्रत्यनीकत्वात् स्वानिकफक्षयार्थं वा श्रेयमिदम्। अन्ये तु सूर्य्यावर्त्तविपर्ययेऽयं योगश्चयमित्याहुः। सूर्य्यावर्त्तविपरीतत्व प्रत्यूषे सायञ्च महान्, मध्ये तु मन्द इति॥ २८॥

जाङ्गलानीति।—अत्र ज्वरवैद्योपदेशात् वातपित्तरक्तघ्यं मांसमुत्क्षिप्य सैन्धवं तैलञ्च दत्त्वा उष्णलेपः कार्य्यः। अत्रपेषितमिति कार्षिकपेषितम्॥ ३०॥

पिबेदित्यादि।—योगचतुष्टयं सशर्करमित्यनुवर्त्तयितुं युज्यत इति नियतः। तयोरिति सूर्य्यावर्त्तार्द्धभेदकयोः॥ ३१॥

अनन्तवातेत्यादि।—मूत्रतस्य। मधुमस्तकेति मधुमस्तकादयो भक्ष्यविशेषाः सुदासाख्येऽनुक्रमेया:। मधुमत्तः पौलिकाकारो मधुनभः सितावेष्टितो भक्ष्यविशेष इति वङ्गसः; मद्यन ऊहनमिति चक्रः। संयावो यथा—"पयोदधृतगुरै- भाज्ये

क्षीरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्यपानञ्च शङ्खके ॥
शतावरीं कृष्णतिलान् मधुकं नीलमुत्पलम्।
दूर्वां पुनर्नवाञ्चापि लेपं साध्ववचारयेत् ॥
शीततोयावसेकांश्च क्षीरसेकांश्च शीतलान्।
कल्कैश्च क्षीरिवृक्षाणां शङ्खकस्य प्रलेपनम् ॥
क्रौञ्चकादम्बहंसानां मयूर्याः कुक्कुटस्य च।
रसैः संविहितस्याथ तस्य शङ्खकसन्धिलाः।
जह्युं तिस्रः शिराः प्राज्ञो भिन्द्यादेव न ताड़येत् ॥३२॥
शिरःकम्पेऽस्तारास्नाबलाभिर्हंसगन्धिभिः।
स्नेहस्वेदादि वातघ्नं शिरोवस्तिश्च शस्यते ॥ ३३ ॥

यष्ट्याद्यं घृतम्—

यष्टीमधुबलारास्नादशमूलाम्बुसाधितम्।
मधुरैश्च घृतं सिद्धमूर्द्धजत्रुगदापहम् ॥ ३४ ॥

त्रिपेदभाग्भ्यां न वै यतः। संयावोऽसौ सिताचूर्णैः खण्डेक्षुरसविकारैर्वा" इति। घृतपूरो मल्लविशेषः घृतपूरेति लोके। यथा—"मल्लिकः सक्तिकापिण्डैः क्षीरेणैव विलोडितः। अवगाह्य घृते पक्वो घृतपूरोऽयमुच्यते" इति। ग्रस ग्रस्याद ग्रस इति। क्षीरोत्थं सर्पिः क्षीरसर्पिः; नस्यपानं नासिकया पानं, क्षिप नस्यं पानञ्च। उक्तञ्च सुश्रुते—"क्षीरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्ये पाने च शङ्खके" इति। क्षीरिवृक्षेति क्षीरिवृक्षा वटादयः। संविहितस्येति प्राज्ञमांसोपचयस्य। सन्धिलाः शिरा भिन्द्यादित्यत्र कृत्येति शेषः। न ताड़येदिति कुठारिकयेति शेषः, संधिभङ्गभयादिति च शेषः॥ ३२॥

शिरःकम्प इत्यादौ।—स्नेहो घृतादिः; सुगन्धिरगर्वादिः। सुगन्धिरगर्वानन्तरं लेप इति शेषः। शिरोबस्तिविधिः पूर्वसूत्र एव॥ ३३॥

यष्टिमध्वादि।—घृतं प्रस्थैकं; क्वाथार्थं यष्ट्यादिदशमूलान्तानां मिलिता चतुःषष्टिपलं, जलद्रोणैकं शेषं यत्नवतीकृत्य; कल्कार्थं काकोलीयष्टिमधुकाकशुक्लाभल्लातमेदा जीवक-ऋषभकपुष्करीकाकाष्ठ द्राक्षा-ऋद्धिवृद्धिमेदर्षभकचन्दनमुशली नागबला-क्षीरकाकोलीपद्मकाष्ठ गुरुची प्रत्येकं २ पलमेकम्॥ ३४॥

मयूराद्यं घृतम्—

दशमूलबलारास्नामधुकैस्त्रिपलैः सह।
मयूरं पक्षपित्तान्त्रशकृत्पादास्यवर्जितम्॥
जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत्।
मधुरैः कार्षिकैः कल्कैः शिरोरोगार्दितापहम्॥
कर्णनासाक्षिजिह्वास्यगलरोगविनाशनम्।
मयूराद्यमिदं ख्यातमूर्द्ध्वजत्रुगदापहम्॥
आखुभिः कुक्कुटैर्हंसैः शशैश्चापि हि बुद्धिमान्।
कल्केनानेन विपचेत् सर्पिरूर्द्ध्वगदापहम्॥
दशमूलादिना तुल्यो मयूर इह गृह्यते।
अन्ये त्वाकृतिमानेन मयूरग्रहणं विदुः॥ ३५॥

प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम्—

प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः।
सिद्धं धात्रीरसे तैलं नस्येनाभ्यञ्जनेन वा।
सर्वानूर्द्ध्वगदान् हन्ति पलितानि च शीलितम्॥ ३६॥

दशमूलेत्यादि।—दशमूलस्य प्रत्येकं पलत्रयम् एवं बलादीनां त्रयाणामपि, तेन मिलित्वा ऊनचत्वारिंशत्पलानि भवन्ति। तथा मयूरमांसमपि पक्षपादादिरहितम् ऊनचत्वारिंशत्पलं ग्राह्यम्। एवं मिलित्वा यावत् क्वाथ्यं भवति, तत्र "क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारि" इत्यादि परिभाषया जलादिव्यवस्था; एतदेवाह दशमूल्यादिना तुल्यो मयूर इत्यादि।—अन्ये तु दशमूलादिभिः प्रत्येकं त्रिपलमानैः सह तरुणमयूरगुड़कमेकं पक्षादिवर्जितं जलद्रोण एव पचेत्, जलद्रोणोऽत्र पादशेषः; स च पचनीयघृतापेक्षया चतुर्गुणो भवतीत्याहुः। एतदेवाह "अन्ये त्वाकृतिमानेन मयूरग्रहणं विदुरिति।" व्यवहारस्तेनैव। मधुरैरिति जीवनीयदशकैः; जीवनीयानि च मधुरत्वमधुरविपाकत्वप्रकर्षान्मधुरशब्देनोच्यन्ते। एतन्मयूरघृतं तथा अक्षमानञ्च मधुरस्थाने मूषिकादीन् दत्त्वापि कार्य्यमित्याहुः। आधुना मयूरापेक्षया अल्पगुणेनापि तत्रैकेन स्नेहसाधनं कर्त्तव्यमित्याहुः॥ ३५॥

मायूरं घृतम्—

शतं मयूरमांसस्य दशमूलबलातुलाम्।
द्रोणेऽम्भसः पचेत् क्षुत्वा तस्मिन् पादस्थिते ततः॥
निषिच्य पयसो द्रोणं पचेत्तत्र घृताढ़कम्।
प्रपौण्डरीकवर्गोक्तैर्जीवनीयैश्च भेषजैः॥
मेधाबुद्धिस्मृतिकरमूर्द्धजत्रुगदापहम्।
मायूरमेतन्निर्दिष्टं सर्वानिलहरं परम्॥
मन्याकर्णशिरोनेत्ररुजापस्मारनाशनम्।
विषवातामयश्वासविषमज्वरकासनुत्॥ ३७॥

इति शिरोरोगचिकित्सा।

अथासृग्ददरचिकित्सा।

दध्ना सौवर्चलाजाजीमधुकं नीलमुत्पलम्।
पिबेत् क्षौद्रयुतं नारी वातासृग्दरपीड़िता॥ १॥

प्रपौण्डरीकमित्यादि।—वाग्भटस्य। चन्दनोत्पलैरित्यत्र कल्कैरिति शेषः। धात्रीरसश्चात्र तैलादिषया चतुर्गुणः॥ ३६॥

शतमित्यादौ।—दशमूलबलामूलयोर्मिलित्वा तुला। द्रोण इति पदमावृत्य उभयत्रापि योज्यं, तेन मयूरमांसशतपले एको जलद्रोणः, दशमूलबलातुलायाञ्चापर इति द्रोणद्वयमम्भसः। पयसो दुग्धस्य द्रोणं निषिच्य दत्त्वा पचेदिति। एतेन षड्गुणः पाकः। प्रपौण्डरीकवर्गोक्तैरिति प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैरित्यर्थः। जीवनीयैरिति जीवनीयदशकैः। ततोऽत्र यष्टिमधुकस्य भागपर्यं ग्राह्यम्॥ ३७॥

इति शिरोरोगचिकित्साविवृतिः।

स्त्रीपुंसां साधारणव्याधीनां तथा पुंप्रतिनियतानामन्युपदंशादीनां चिकित्सोक्ता, सम्प्रति स्त्रीनियतानां प्रदरादीनां चिकित्सितमभिधातुमुपक्रमते। द

पिबेदेणेयकं रक्तं शर्करामधुसंयुतम्।
वासकस्वरसं पेत्ते गुडूच्या रसमेव वा ॥ २ ॥
रोहीतकान्मूलकल्कं पाण्डरेऽसृग्दरे पिबेत्।
जलेनामलकाद्बीजकल्कं वा सितामधु।
धातक्याश्चाचमात्रं वा आमलक्या मधुद्रवम् ॥
काकजानुकमूलं वा मूलं कार्पासमेव वा।
पाण्डुप्रदरशान्त्यर्थं पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥ ३ ॥
अशोकवल्कलक्काथशृतं दुग्धं सुशीतलम्।
यथाबलं पिबेत् प्रातस्तीव्रास्रग्दरनाशनम् ॥ ४ ॥

दार्वीरसाञ्जनहपाब्दकिरातविल्व-
भल्लातकैरवकृतो मधुना कषायः।
पीतो जयत्यतिबलं प्रदरं सशूलम्
पीतासितारुणविलोहितनीलशुक्लम् ॥ ५ ॥

त्यादि।—दधः कर्षमेयं; क्षीरपलस्य मापकमेकम्; भल्लात्यादीनां प्रत्येकं मापकत्रयं; मधुनस्तु मापत्रयचतुष्टयमित्याहुः ॥ १ ॥

पतिपड्यसृग्दरोक्तानां चिकित्सामाह पिबेदित्यादि।—एषस्य दम् पेयेयं, स्वार्थे क.। एषस्य रक्तं दग्धमूलयोगेन मर्दयित्वा पेयं, तेन ग्लानता न स्यादित्याह:। शर्करामधुयोजितमिति पदं वासकस्वरस-गुडूचीस्वरसयोरपि योज्यं हारीतसंवादात् ॥ २ ॥

रोहीतकादित्यत्रापि सितामधुमिति योज्यम्। धातक्या इत्यादि।—धातक्याः कल्कमर्धमात्रं मधुद्रवं, तथामलक्या वा कल्कमर्धमात्रं मधुद्रवं पिबेत्। मधुद्रवौ यत्र कल्के तत् मधुद्रवम्। काकजानुकः काकजङ्घा ॥ ३ ॥

अशोकेत्यादौ।—षड्गुणपरिभाषयाऽशोकवल्कलक्काथं षट्पलां तेन चतुर्गुणेन क्षीरं साधयित्वेत्यर्थः। इदान्तु क्वाथमात्रमेव क्षीरसाधनपरिभाषया व्यवहरन्ति ॥ ४ ॥

दार्वीत्यादौ।—दर्वी वासकः; विल्वं गन्धविल्वमित्याहुः; कैरवं कुमुदम्। "भल्लातकासनल्वे तु रक्तचन्दनमिष्यते" अनेन व्यवहरन्ति ॥ ५ ॥

रसाञ्जनं तण्डुलीयस्य मूलं क्षौद्रान्वितं तण्डुलतोयपीतम्।
असृग्दरं सर्वभवं निहन्ति श्वासञ्च भार्गी सह नागरेण॥
कुशमूलं समुद्धृत्य पेषयेत्तण्डुलाम्बुना।
एतत् पीत्वा त्र्यहान्नारीप्रदरात् परिमुच्यते॥
क्षौद्रयुक्तं फलरसं काष्ठोडुम्बरजं पिबेत्।
असृग्दरविनाशाय सशर्करपयोऽन्नभुक्॥
प्रदरं हन्ति बलाया मूलं दुग्धेन मधुयुतं पीतम्॥ ६॥
कुशवाट्यालकमूलं तण्डुलसलिलेन हरति रक्ताख्यम्।
शमयति मदिरापानं तदुभयमपि रक्तसंज्ञशुक्लाख्यौ॥ ६॥
गुड़ेन वदरीचूर्णं मोचमामं तथा पयः।
पीता लाक्षा च सघृता पृथक् प्रदरनाशना॥ ८॥
रक्तपित्तविधानेन प्रदरांश्चाप्युपाचरेत्।
असृग्दरे विशेषेण कुटजाष्टकमाचरेत्॥ ९॥

पुष्यानुगं चूर्णम्—

पाठाजम्ब्वाम्रयोर्मध्यं शिलामेदरसाञ्जनम्।

रसाञ्जनमित्यादौ।—तण्डुलीयस्य मूलं लोहिततण्डुलीयस्य मूलं गृह्यते। भेषजद्वयमिदं प्रत्येकं, मिलितञ्च बोध्यं, सिद्धसारहारीतसंवादात्। सर्वभवमिति वाताद्येकदोषभवं सर्वं, न तु सान्निपातिकं तस्यासाध्यत्वात्। उक्तं हि—"सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं मज्जप्रकाशं कुणपं त्रिदोषात्। तच्चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्साम्" इति। श्वासञ्च भार्गी सह नागरेणेति तु श्लोकानुरोधाल्लिखितम्॥ ६॥

रक्ताख्यमिति रक्तप्रदरम्। मदिरापानमिति मदिरया पीयते कर्मणि ल्युट्, तेन मदिरापीतमित्यर्थः। तदुभयमिति कुशवाट्यालकयोर्मूलम्॥ ७॥

गुड़ेनेत्यादि—योगचतुष्टयम्। वदरीचूर्णमिति वातकफे। मोचमाममोचम्, अपक्वकदलीफलचूर्णस्य कर्ष एकः; एतच्च कफपित्ते॥ ८॥

रक्तपित्तविधानेनेति अधोगतरक्तपित्तविधानेन॥ ९॥

अम्बष्ठकीमोचरस-समङ्गापद्मकेशरान् ॥
वाह्लीकातिविषामुस्तं बिल्वं लोध्रं सगैरिकम्।
त्रिफलां मरिचं शुण्ठी-मृद्वीका रक्तचन्दनम् ॥
कट्वङ्गवत्सकानन्ता-धातकीमधुकार्जुनम्।
पुष्येणोद्धृत्य तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
तानि क्षौद्रेण संयुज्य पाययेत् तण्डुलाम्बुना।
असृग्दरातिसारेषु रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥
दोषागन्तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत्।
योनिदोषं रजोदोषं श्वेतं नीलं सपीतकम् ॥
स्त्रीणां श्यावारुणं यच्च तत् प्रसह्य निवर्त्तयेत्।
चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम्।
अम्बष्ठा दक्षिणे ख्याता गृह्णन्त्यन्ये तु लक्षणाम् ॥ १० ॥

मुद्गाद्यं घृतम्—

मुद्गमाषस्य निर्य्यूहे रास्नाचित्रकनागरैः।
सिद्धं सपिप्पलीबिल्वैः सर्पिः श्रेष्ठमसृग्दरे ॥ ११ ॥

शीतकल्याणकं घृतम्—

कुमुदं पद्मकोशीरं गोधूमो रक्तशालयः।
मुद्गपर्णी पयस्या च काश्मरी मधुयष्टिका ॥
बलातिबलयोर्मूलमुत्पलं तालमस्तकम्।
विदारी शतमूली च शालपर्णी सजीवका ॥

पुष्यानुगचूर्णं जम्ब्वाम्रयोर्मध्यं जम्ब्वाम्रयोरस्थि। वाग्भटेऽपि जम्ब्वाम्रयोरस्थ्युक्तम्। अम्बष्ठकी दक्षिणापथे ख्याता, तदभावे पाठामेव द्विगुणां गृह्णन्ति; लक्षणामित्यन्ये। पद्मकेशरं पद्मकिञ्जल्कम्; वाह्लीकं कुङ्कुमम्; बिल्वं बिल्वशलाटु। पुष्येणेति पुष्यानक्षत्रेण ॥ १० ॥

मुद्गेत्यादौ।—मुद्गमाषाभ्यां निर्य्यूहः क्वाथः। रास्नादिपञ्चकस्य कल्कः। बिल्वं बिल्वशुण्ठकम् ॥ ११ ॥

फलं त्रिपुषबीजानि प्रत्यग्रं कदलीफलम्।
एषामर्द्धपलान् भागान् गव्यं क्षीरं चतुर्गुणम्॥
पानीयं द्विगुणं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
प्रदरे रक्तगुल्मे च रक्तपित्ते हलीमके॥
बहुरूपञ्च यत् पित्तं कामलावातशोणिते।
अरोचके ज्वरे जीर्णे पाण्डुरोगे मदे भ्रमे॥
तरुणी चाल्पपुष्पा च या च गर्भं न विन्दति।
अहन्यहनि च स्त्रीणां भवति प्रीतिवर्द्धनम्।
शीतकल्याणकं नाम परमुक्तं रसायनम्॥ १२॥

बृहच्छतावरीघृतम्—

शतावरीरसप्रस्थं क्षोदयित्वावपीड़येत्।
घृतप्रस्थसमायुक्तं क्षीरं द्विगुणितं भिषक्॥
अत्र कल्कानिमान् दद्यात् स्थूलोडुम्बरसम्मितान्।
जीवनीयानि यान्यष्टौ यष्टीचन्दनपद्मकैः॥
श्वदंष्ट्रा चात्मगुप्ता च बला नागबला तथा।
शालपर्णी पृश्निपर्णी विदारी शारिवाद्वयम्॥
शर्करा च समा देया काश्मर्य्याश्च फलानि च।
सम्यक् सिद्धन्तु विज्ञाय तद्घृतञ्चावतारयेत्॥
रक्तपित्तविकारेषु वातपित्तकृतेषु च।
वातरक्तं क्षयं श्वासं हिक्कां कासञ्च दुस्तरम्॥

कुमुदमित्यादि।—कुमुदं कह्लारपुष्पम्; पद्मकं पद्मकाष्ठम्; रक्तशालेस्तु मूलम्; पयस्या क्षीरकाकोली, काश्मरी गाम्भारी, तस्याः फलम्; अतिबला गोरक्षतण्डुला; जीवकं जीवनीयगणमध्ये पठितं वणिग्द्रव्यम्, फलं त्रिफला, त्रिपुषं मायाम्बुफलम्, बीजमित्यन्ये। प्रत्यग्रमित्यभिनवम्, अपक्वमित्यर्थः॥ १२॥

बृहच्छतावरीघृते शतावरीं क्षोदयित्वा रसप्रस्थमवपीड़येत् अवपीड्य गृह्णीया-

अङ्गदाहं शिरोदाहं रक्तपित्तसमुद्भवम् ।
असृग्दरं सर्वभवं मूत्रकृच्छ्रं सुदारुणम् ।
एतान् रोगान् शमयति भास्करस्तिमिरं यथा ॥ १३ ॥

इत्यसृग्दर-चिकित्सा ॥

अथ योनिव्यापच्चिकित्सा ।

योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ।
वस्त्यभ्यङ्गपरीषेक-प्रलेपाः पिचुधारणम् ॥ १ ॥
वचोपकुञ्चिकाजाजी-कृष्णावृषकसैन्धवम् ।
अजमोदां यवक्षारं चित्रकं शर्करान्वितम् ॥
पिष्ट्वा प्रसन्नयालोड्य खादेत् तद्घृतभर्जितम् ।
योनिपार्श्वार्त्तिहृद्रोग-गुल्मार्शोविनिवृत्तये ॥ २ ॥
गुडूचीत्रिफलादन्तीक्वाथैश्च परिषेचनम् ।
नतवार्त्ताकिनीकुष्ठ-सैन्धवामरदारुभिः ।

[illegible] । स्थूलोडुम्बरसम्मितान् इति प्रत्येकं कर्षसम्मितानित्यर्थः । जीवनीया-[illegible]ष्टाविति अष्टवर्गः । जीवकर्षभक्तौ मेदामहामेदाकाकोलीक्षीरकाकोलीऋद्धि-[illegible] इति । असृग्दरं सर्वभवमिति पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥ १३ ॥

इत्यसृग्दररोगचिकित्सा-विवृतिः ।

[illegible]दरोऽपि योनिव्यापद्विशेष इति योनिव्यापत्त्वसामान्यादनन्तरं योनिव्याप-[illegible]मुच्यते, योनिव्यापत्स्वित्यादि ।—कर्म वातजिदिति वस्तिरुत्तर-[illegible] ॥ १ ॥

वचेत्यादि ।—वाग्भटस्य । उपकुञ्चिका-कृष्णक्षीरकम्, वृषको वासकमूलम्, [illegible] मदिराया उपरिस्थः फेनभागः । एभ्यो वचादिभ्यः समभागपिष्टेभ्यः तो [illegible] प्रसन्ना पल २, आलोड्य घृतकर्षेण सन्तोल्य पेयम् ॥ २ ॥

तैलात् प्रसाधिताद्धार्य्यः पिचुर्योनौ रुजापहः ॥
पित्तलानान्तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः।
शीताः पित्तहराः कार्य्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ३ ॥
योन्यां बलासदुष्टायां सर्वरूक्षोष्णमौषधम्।
पिप्पल्या मरिचैर्माषैः शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः।
वर्त्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या धार्य्या योनिविशोधनी ॥ ४ ॥
हिंस्राकल्कन्तु वातार्त्ता कोष्णामभ्यज्य धारयेत्।
पञ्चवल्कस्य पितार्त्ता श्यामादीनां कफोत्तरा ॥ ५ ॥
मूषिकमांससंयुक्तं तैलमातपभावितम्।
अभ्यङ्गाद्धन्ति योन्यर्शः स्वेदस्तन्मांससैन्धवैः ॥ ६ ॥
गोपित्ते मत्स्यपित्ते वा क्षौमं त्रिःसप्तभावितम्।
मधुना किण्वचूर्णं वा दद्यादचरणापहम्।
स्रोतसां शोधनं कण्डूक्लेदशोथहरञ्च तत् ॥ ७ ॥

नतेत्यादि।—वाग्भटस्य। वार्त्ताकिनी मूकण्टकारी, गोष्ठवार्त्ताकुरित्यन्ये। अमरदारु देवदारु। एभिर्वचादिभिः कल्कैः तैलं साध्यम्, जलञ्च चतुर्गुणमिति। पिचुरिति भेषजसाधितस्नेहाप्लुतत्वं पिचुः ॥ ३ ॥

योन्यामित्यादौ।—तुल्येति परिणाहेन दैर्घ्येण च। वर्त्तिरिति वस्त्रेण वस्त्रं विना वा ॥ ४ ॥

हिंस्रेत्यादि।—हिंस्रा कालीकड़ामूलम्। पञ्चवल्कलस्य वटोडुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसस्य। श्यामादीनामिति कफरोगभिषग्जितीये श्यामा त्रिवृत् चतुरङ्गुलेत्यादिना उक्तानाम् ॥ ५ ॥

मूषिकेत्यादि।—मूषिकाणां मांसं तैलात् पादिकम्, नात्र द्रवयोगः कार्य्यः। आतपभावितमिति सप्ताहम्, तन्मांसं मूषिकमांसं सैन्धवचूर्णावचूर्णितमेरण्डादिपत्रे कृत्वा योनिं स्वेदयेत् ॥ ६ ॥

गोपित्त इत्यादौ।—क्षौमं सूक्ष्ममसृणवस्त्रम्। किण्वं सुराबीजम्, मधुना किण्वचूर्णमिति तृतीयो योगः। अचरणा नाम योनिव्यापत् ॥ ७ ॥

वामिन्यां पूतियोन्याञ्च कर्त्तव्यः स्वेदनो विधिः ।
क्रमः कार्य्यस्ततः स्नेहपिचुभिस्तर्पणं भवेत् ॥ ८ ॥
शल्लकीजिङ्गिनीजम्बूधवत्वक्पञ्चवल्कलैः ।
कषायैः साधितः स्नेहः पिचुः स्याद्विप्लुतापहः ॥ ९ ॥
कर्णिन्यां वर्त्तिका कुष्ठपिप्पल्यर्काग्रसैन्धवैः ।
वस्तमूत्रकृता धार्य्या सर्वञ्च श्लेष्मनुद्धितम् ॥
त्रैवृतं स्नेहनं स्वेद उदावर्त्तानिलार्त्तिषु ।
तदेव च महायोन्यां स्रस्तायाञ्च विधीयते ॥ १० ॥
आखोर्मांसं सपदि बहुधा खण्डखण्डीकृतं यत्
तैले पाच्यं द्रवति नियतं यावदेतन्न सम्यक् ।
तत्तैलाक्तं वसनमनिशं योनिभागे दधाना
हन्ति व्रीड़ाकरभगफलं नात्र सन्देहबुद्धिः ॥ ११ ॥
शतपुष्पातैललेपाद्बदरीदलजात्तथा ।
पेटिकामूललेपाच्च योनिर्भिन्ना प्रशाम्यति ॥ १२ ॥

वामिन्यामित्यादौ ।—पूतियोनिशब्देन उपप्लुता परिप्लुता चोच्यते ॥ ८ ॥

शल्लकीत्यादि ।—शल्लकीजिङ्गिन्यौ स्वनामख्यातु । त्वक्शब्दः शल्लक्यादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । अत्र कषायश्चतुर्गुणः । अकल्क एवायं स्नेहः । पिचुरिति एतत्तैलाप्लुतः पिचुः ॥ ९ ॥

कर्णिन्यामित्यादौ ।—कुष्ठादिभिर्वर्त्तिः कार्य्या इति योज्यम् । अर्काग्रमर्कपल्लवः । त्रैवृतं स्नेहनमिति सर्पिस्तैलवसारूपस्नेहः । उदावर्त्ता उदावर्त्ताख्या योनिव्यापत् । अनिलार्त्तिः वातिकी योनिव्यापदित्यर्थः । तदेवेति त्रैवृतं स्नेहनम् । विधीयत इति अनुवासनोत्तरवस्तिविधयेत्यर्थः चरकसंवादात् ॥ १० ॥

आखोरित्यादौ ।—सपदीति सद्यस्तमांसग्रहणार्थम् । एतन्मांसं यावदिति खरत्वमासाद्य न द्रवति द्रवतां न गच्छति तावदेव गालनीयमित्यर्थः । भगफलं कन्दरोगम् ॥ ११ ॥

शतपुष्पेत्यादि ।—योगत्रयम् । तैलपिष्टशतपुष्पया लेप इत्यर्थः । पेटिका झापीटुपरीति ख्याता । भिन्नेति विदीर्णा ॥ १२ ॥

सुपरीमूललेपेन प्रविष्टान्तर्वहिर्भवेत्।
योनिर्मूषवसाभ्यङ्गान्निःसृता प्रविशेदपि॥ १३॥
लोध्रतुम्बीफलालेपो योनिदार्ढ्यं करोति च।
वेतसमूलनिःक्वाथ-क्षालनेन तथैव च।
मूषिकावागुलिवसाम्रक्षणं योनिदार्ढ्यदम्॥ १४॥
वचा नीलोत्पलं कुष्ठं मरिचानि तथैव च।
अश्वगन्धा हरिद्रा च गाढ़ीकरणमुत्तमम्॥ १५॥
मदफलमधुककर्पूरपूरितं भवति कामिनीजनस्य।
चिरगलितयौवनस्य वराङ्गमतिगाढ़ं सुकुमारम्॥ १६
पञ्चपल्लवयष्ट्याह्व-मालतीकुसुमैर्घृतम्।
रविपक्वमन्यथा वा योनिगन्धविनाशनम्॥ १७॥
इक्ष्वाकुवीजदन्ती-चपलागुड़मदनकिण्वयष्ट्याह्वैः।
सस्नुक्क्षीरैर्वर्त्तिर्योनिगता कुसुमसञ्जननी॥ १८॥

सुपरीत्यादि।—सुपरीमूललेपेन कारवेल्लमूललेपेनेत्यर्थः। प्रविष्टेति अन्तः-प्रविष्टा अन्तर्मुखा योनिर्वहिर्भवतीत्यर्थः। योनिरित्यादौ—मूषी मूषिकस्य वसा मांसस्नेहः। निःसृतेति वहिर्निःसृता। इयमेव प्रसंसिनीत्युच्यते॥ १३।

लोध्रेत्यादौ।—तुम्बी अलाबुः, तस्याः फलम्। तथैव चेति दार्ढ्यकृदित्यर्थः

मूषिकेत्यादौ। वागुली वादुर इति ख्यातो दिवान्धः पक्षी॥ १४॥

वचेत्यादि।—वचादि-हरिद्रान्त एको योगः। वचादिहरिद्रान्तैर्लेपोऽवचूर्णन वा॥ १५॥

मदेत्यादि।—मदः कस्तूरी, फलं जातीफलम्, किंवा मदफलं मदनफलमेव। एतैर्मधुना पिष्टैर्योनिप्रपूरणम्॥ १६॥

पञ्चपल्लवेत्यादि।—पञ्चानाम् आम्रजम्बूकपित्थवीजपूरकविल्वानां पल्लवाः। एषां कल्कः। रविपक्वमिति द्रवं विनैव; अन्यथा वेत्यग्निपक्वम्, अस्मिन् पक्वे जल चतुर्गुणम्॥ १७॥

इदानीमार्त्तवनाशे सति आर्त्तवोत्पादनविधिमाह इक्ष्वाकुवीजेत्यादि।—इक्ष्वाकु-

स्वर्णस्य रूप्यकस्य च चूर्णे ताम्रस्य चाज्यसंमिश्रे।
पीते शुद्धे क्षेत्रे भेषजयोगाद्भवेद्गर्भः॥ २४॥
कृत्वा शुद्धौ स्नानं विलङ्घ्य दिवसान्तरे ततः प्रातः।
स्नात्वा द्विजाय दत्त्वा भक्त्या सम्पूज्य लोकनाथेशम्।
श्वेतबलाङ्घ्रिकयष्टिं कर्षं कर्षं पलन्तु शर्करायाः।
पिष्टैकवर्णजीववत्साया गोस्तु दुग्धेन॥
समधिकघृतेन पीतं नात्र दिने देयमन्नमन्यच्च।
क्षुधिते सदुग्धमन्नं दद्यादापुरुषसन्निधेस्तस्याः॥
समदिवसे शुभयोगे दक्षिणपार्श्वावलम्बिनी धीरा।
त्यक्तस्त्र्यन्तरसङ्ग-प्रहृष्टमनसोऽतिवृद्धधातोश्च।
पुरुषस्य सङ्गमात्राल्लभते पुत्रं ततो नियतम्॥ २५॥
गोष्ठजातवटस्य प्रागुत्तरशाखजे शुभे शुक्ले।
माषौ द्वौ च तथा गौरसर्षपौ दधियोजितौ॥
पुष्यापीतौ द्रुतापन्नगर्भायाः पुत्रकारकौ।

सुवर्णस्येत्यादौ।—आज्यसंमिश्र इति सर्वत्र योज्यम्। मारितसुवर्णचूर्णस्य माषैक गव्यघृतस्य कर्षद्वयम् आलोड्य पेयम्। एवं रजतताम्रयोरपि। तद्भेषजयोगात् शुद्धे क्षेत्र इति योज्यम्। केचित्तु सुवर्णादितयं एकतावर्त्यं ततो योनिमध्ये लेपयेदिति। तत्पानञ्चोपदिशन्ति। उक्तं हि,—"हेम रूप्यं वरं ताम्रमेकतावर्त्यं सर्पिषा। घृष्ट्वान्तर्लेपयेद्योनिं शोधनार्थं पिबेदपि" इति॥ २४॥

कृत्वेत्यादौ।—विलङ्घ्येति यस्मिन् दिने शुद्धिस्नानं तस्मिन् दिने उपोष्येत्यर्थः। श्वेतबलाया अङ्घ्रिमूलम्। समधिकघृतेनेति दुग्धापेक्षया घृतभागोऽधिको देय इत्यर्थः। यस्मिन् दिने भेषजमिदमुपयुज्यते तस्मिन्नेव दिनेऽपरमन्नं नोपयोज्यम्। दिनान्तरे तु क्षुधायां सत्यां क्षीरसहितमन्नं दद्यात्। समदिवस इति युग्मदिने॥ २५॥

गोष्ठेत्यादि।—गोष्ठः पर्वतः, उपवनं वेति केचित्। माषाविति माषकलायौ द्वौ चरके धान्यमाषाभ्यामित्युक्तम्। तथा गौरसर्षपौ द्वाविति। दधियोजिता-

कानकान् राजतान् वापि लौहान् पुरुषकानपि ॥
भाताम्रवर्णान् पयसो दध्नो वाप्युदकस्य वा ।
त्रिरात्रान्तो पिबेत् पुत्रे गर्भे पुत्रत्वकारकान् ॥ २६ ॥

फलघृतं प्रथमम्—

मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा वला ।
मेदा पयस्या काकोली मूलत्वेवाग्रगन्धजम् ॥
अजमोदा हरिद्रे द्वे त्रिवृत्कं कटुरोहिणी ।
उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकोल्यौ चन्दनद्वयम् ॥
एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
शतावरीरसक्षीरं घृताद्धेयं चतुर्गुणम् ॥
सर्पिरेतन्नरः पीत्वा नित्यं स्त्रीषु ह्युपायते ।
पुत्रान् जनयते नारो मेधाख्यान् प्रियदर्शनान् ॥
या चैवास्थिरगर्भा स्याद् या वा जनयते मृतम् ।
अल्पायुषं वा जनयेद् या च कन्यां प्रसूयते ॥
योनिदोषे रजोदोषे परिस्रावे च शस्यते ।
प्रजावर्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ॥
नाम्ना फलघृतं श्लेतदग्निभ्यां परिकीर्त्तितम् ।
अनुक्तं लक्ष्मणामूलं विपचन्त्यत्र चिकित्सकाः ॥
जीवद्वत्सैकवर्णाया घृतमत्र प्रशस्यते ।

त्रिति दधिप्रचिनाविल्यर्थः । घृतापक्वगर्भाया इति यावत् स्रोतं पुंस्त्वं वा गर्भस्य न व्यभिभूतमपि तावद्देव इदं कर्म कुर्यात् । अन्यभिन्नस्तिन्तु दशमे मासे भवतीति मासस्य यावत् पुंसवनकर्म कुर्यादिति भावः । इदं कर्म स्त्रिप्रदराद्यतिकारक भवतीति ज्ञापनार्थं घृतापक्वगर्भाया इत्युक्तम् । पुरुषकाननूत्तिति अनपरिज्ञानात् पुरुषाकृतीन् । अत्रात्रेयस्य पयस इत्यादिभिः सम्बन्धः । एतच्च घृतादि त्रिःश्रेष्ठं पेयं चरकसंवादात् ॥ २६ ॥

मञ्जिष्ठेत्यादौ । पयस्या क्षीरविदारी । त्राधाकाकोल्यादिति दन्दः; काकोली-

आरण्यगोमयेनापि वह्निज्वाला प्रदीयते ॥ २७ ॥

फलघृतं द्वितीयम्—

सहचरे द्वे त्रिफलां गुडूचीं सपुनर्नवाम्।
शुकनासां हरिद्रे द्वे रास्नां मेदां शतावरीम् ॥
कल्कीकृत्य घृतप्रस्थं पचेत् क्षीरं चतुर्गुणम्।
तत्सिद्धं प्रपिबेन्नारी योनिशूलनिपीड़िता ॥
पिण्डिता चलिता या च निःसृता विकृता च या।
पित्तयोनिश्च विस्रस्ता षण्ढयोनिश्च या स्मृता ॥
प्रपद्यन्ते तु ताः स्थानं गर्भं गृह्णन्ति चासकृत्।
एतत् फलघृतं नाम योनिदोषहरं परम् ॥ २८ ॥

नीलोत्पलाद्यं घृतम्—

नीलोत्पलोशीरमधूकयष्टि-
द्राक्षाविदारीकुशपञ्चमूलैः।
स्याज्जीवनीयैश्च घृतं विपक्वम्
शतावरीकारसदुग्धमिश्रम् ॥
तच्छर्करापादयुक्तं प्रशस्त-
मसृग्दरे मारुतरक्तपित्ते।
क्षीणे बले रेतसि सम्प्रनष्टे
कृच्छ्रे च पित्तप्रभवे च गुल्मे ॥ २९ ॥

त्यत्र क्षीरकाकोली, काकोलीत्युपात्तत्वात्। शतावरीरसक्षीरयोः प्रत्येकं चातुर्गुण्यम्। अत्र वृद्धोपदेशं संग्रहकृल्लिखति अनुक्तमित्यादि ॥ २७ ॥

सहचरे इत्यादि।—सहचरे द्वे इति सितपीतभेदेन झिण्टीद्वयम्। शुकनासा चर्मकारपुटकः। पिण्डितेत्यत्र योनिरिति शेषः ॥ २८ ॥

नीलोत्पलमित्यादौ।—मधुकस्य पुष्पं फलं वा। कुशपञ्चमूलं तृणपञ्चमूलम्। जीवनीयैरिति जीवनीयदशकैः। शतावरीरसस्य त्रयः प्रस्थाः, दुग्धस्य चैकः।

बृहच्छतावरीघृतम्—

शतावरीमूलतुलाश्चतस्रः सम्प्रपीड़येत् ।
रसेन क्षीरतुल्येन पचेत्तेन घृताढ़कम् ॥
जीवनीयैः शतावर्य्या मृद्वीकाभिः परूषकैः ।
पिष्टैः पियालैश्चाक्षांशैर्द्वियष्टिमधुकैर्भिषक् ॥
सिद्धशीते च मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकम् ।
दत्त्वा दशपलञ्चात्र सितायास्तद्विमिश्रितम् ॥
ब्राह्मणान् प्राशयेत् पूर्वं लिह्यात् पाणितलं ततः ।
योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनञ्च तत् ।
क्षतक्षयं रक्तपित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ।
कामलां वातरक्तञ्च विसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ।
उन्मादादीनपस्मारान् वातपित्तात्मकान् जयेत् ॥ ३० ॥
दग्ध्वा शङ्खं क्षिपेद्रम्भास्वरसे तत्तु पेषितम् ।
तुल्यालं लेपतो हन्ति रोम गुह्यादिसम्भवम् ।
रक्ताञ्जनापुच्छचूर्णं युक्तं तैलन्तु सार्षपम् ।
सप्ताहं व्युषितं हन्ति मूलाद्रोमाण्यसंशयम् ॥
कुसुम्भतैलाभ्यङ्गो वा रोम्णामुत्पाटितेऽन्तकृत् ॥ ३१ ॥

अन्ये तु शतावरीरसस्य चत्वारः प्रस्था इत्याहुः । घृतप्रस्थापेक्षया शर्करायाः पादोऽष्टौ पलानि ॥ २९ ॥

शतावरीमूलेत्यादि ।—चरकस्य । जीवनीयैरिति जीवनीयदशकैः, न पुनरष्टवर्गैः, चरकोक्तत्वात् । द्वियष्टिमधुकैरिति एकश्च मधुकभागो जीवनीयगणपठितः, अपरोऽपि मधुकस्यैको भागो देय इति द्वितीययष्टिमधुकेन । किंवा स्थलजलभेदान्मधुकद्वययुक्तैः । वाग्भटे तु द्वियष्टिमधुकैरित्यत्र द्विबलामधुकैरिति पठ्यते ॥३०॥

योनौ लोमबाहुल्येन वैरस्याद्रतिर्न स्यादित्यतो लोमशातनमाह दग्ध्वेत्यादि ।—रम्भास्वरसे कदलीवागुड़ास्वरसे । तुल्यालमिति समहरितालम् । रक्ताञ्जनेति रक्ताञ्जना लोहितवर्णाञ्जननामिका आरजिला इति लोके । तत्पुच्छं रौद्रे शोषयित्वा

आरग्वधाद्यं तैलम्—

आरग्वधमूलपलं कर्षद्वितयं शङ्खचूर्णस्य।
हरितालस्य च खरजे मूत्रप्रस्थे तु कटुतैलम्॥
पक्वं तैलं तदथ शङ्खहरितालचूर्णितं लेपात्।
निर्मूलयति च रोमाण्यन्येषां सम्भवो नैव॥ ३२॥

कर्पूरभल्लातकशङ्खचूर्णम्
क्षारो यवानाञ्च मनःशिला च।
तैलं विपक्वं हरितालमिश्रम्
रोमाणि निर्मूलयति क्षणेन॥ ३३॥

क्षारतैलम्—

शुक्तिशम्बूकशङ्खानां दीर्घवृन्तात् समुष्ककात्।
दग्ध्वा क्षारं समादाय खरमूत्रेण गालयेत्॥
क्षाराष्टभागं विपचेत् तैलञ्च सार्षपं बुधः।
इदमन्तःपुरे देयं तैलमात्रेयपूजितम्॥
विन्दुरेकः पतेद् यत्र तत्र रोमापुनर्भवः।

चूर्णं कुर्य्यात्। तच्च सार्षपतैलेऽनुरूपे प्रक्षिप्य सप्ताहं स्थाप्यमित्यर्थः। कुसुम्भे-त्यादौ।—उत्पाटित इत्यनन्तरं लोम्नीति शेषः। लोम्नि उत्पाटिते सति कुसुम्भबीज-तैलाभ्यङ्गो लोम्नामन्तकृद्भवतीत्यर्थः॥ ३१॥

आरग्वधेत्यादौ।—कर्षद्वितयमिति हरितालस्य चेत्यनेनापि सम्बध्यते। कटु-तैलस्यात्राष्टौ पलानि। अथ इत्यानन्तर्य्ये; तैलपाकानन्तरं शङ्खचूर्णं हरिताल-चूर्णं मिलित्वा तैलात् पादिकं प्रक्षिप्य लेपो देय इत्यर्थः। किंवा शङ्खचूर्णहरिताल-चूर्णयोरनियतमानेन तैलं सम्पिष्य लेपो देय इति॥ ३२॥

कर्पूरेत्यादि।—कर्पूरादीनां कल्कः। क्षारो यवक्षारः। तैलमिति कटुतैलम्। हरितालमिश्रितमिति पूर्ववत् व्याख्येयम्॥ ३३॥

क्षारतैले।—शुक्तिः शुक्तिरेव मुक्तास्फोटो वा; दीर्घवृन्तः सोनाकः; मुष्ककी घण्टापारुली। एतानि समभागानि दग्ध्वा चतुर्विंशतिपलक्षारो ग्राह्यः; अस्य

मदनादिव्रणे देयमश्विभ्यामेव निर्मितम् ॥
अर्शसां कुष्ठरोगाणां पामादद्रुविचर्चिनाम् ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं सर्वक्लेदहरं परम् ॥ ३४ ॥

इति योनिव्यापच्चिकित्सा ।

अथ स्त्रीरोगचिकित्सा ।

मधुकं शाकबीजञ्च पयस्या सुरदारु च ।
अश्मन्तकः कृष्णतिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥
वृक्षादनी पयस्या च तथैवोत्पलशारिवा ।
अनन्तशारिवा रास्ना पद्मा मधुकमेव च ॥
बृहतीद्वयकाश्मर्य्यक्षीरिशुङ्गास्त्वचो विषम् ।
पृथक्पर्णी बला शिग्रु श्वदंष्ट्रा मधुयष्टिका ।
शृङ्गाटकं बिसं द्राक्षा कशेरु मधुकं सिता ।
मासेषु सप्त योगाः स्युरर्द्धश्लोकास्तु सप्तसु ।
यथाक्रमं प्रयोक्तव्या गर्भस्रावे पयोयुताः ॥ १ ॥

स्रावणार्थं गर्दभमूत्रं षड्गुणम् अष्टादशशरावपरिमितं गृहीत्वा एकविंशतिवारान् परिस्राव्य क्षारोदकस्य षोडश शरावा ग्राह्याः । कटुतैलन्तु शरावचतुष्टयम् । तैलापेक्षयाऽष्टभागः क्षारस्य कल्कत्वेन प्रदेय इत्यर्थः ; तेन क्षारस्य पलचतुष्टयं कल्क इत्यर्थः । अन्ये तु क्षारोदकं तैलापेक्षयाऽष्टगुणमित्याहुः । मदनादिव्रण इत्युपदंशादौ ॥ ३४ ॥

इति योनिव्यापच्चिकित्सा ।

अवशिष्टस्त्रीरोगचिकित्साभिधानार्थं स्त्रीरोगचिकित्सामाह मधुकमित्यादि ।— सुश्रुतस्य । शाकी मरुजस्तरुस्तस्य बीजं ; पयस्या क्षीरकाकोली ; अश्मन्तकोऽम्ललोटकः मालुया वा ताम्रवल्ली मञ्जिष्ठा ; वृक्षादनी वन्दाकः । तथैवोत्पल-

कपित्थविल्वबृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धिकाः।
मूलानि क्षीरसिद्धानि दापयेद्भिषगष्टमे ॥ २ ॥
नवमे मधुकानन्तापयस्याशारिवाः
पयस्तु दशमे शुण्ठ्या शृतशीतं प्रशस्यते ॥
सक्षीरा वा हिता शुण्ठी मधुकं देवदारु च।
एवमाप्यायते गर्भस्तीव्रा रुक् चोपशाम्यति ॥
कुशकाशोरुबूकाणां मूलैर्गोक्षुरकस्य च।
शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलनुत् परम् ॥ ३ ॥
कशेरुशृङ्गाटकजीवनीयपद्मोत्पलैरण्डशतावरीभिः।

शारिवेत्यत्र तथातिलतशारिवे इति पाठः सुश्रुते वाग्भटे च; तट्टीकाकृतोऽतिलता दूर्वा प्रियङ्गुर्वेति व्याख्यानयन्ति। उत्पलशारिवा अनन्तमूलम्। अनन्तः अनन्तमूलं; शारिवा श्यामालता; पद्मा ब्रह्मयष्टिः, काश्मर्यं गाम्भारीफलं; क्षीरिणां वटादीनां शुङ्गास्त्वचश्चेति। बिसं मृणालम्। एते च सप्त योगाः कल्कविषये उपयोज्याः। अपरे तु क्षीरसाधनपरिभाषयेत्याहुः ॥ १ ॥

कपित्थेत्यादि।—सुश्रुतस्य। कपित्थादीनां सर्वेषां मूलम्। निश्चलन्तु कपित्थस्य फलं पटोलस्य फलं पत्रं वा, अन्येषाञ्च मूलमित्याह; किन्तु सुश्रुतवाग्भटटीकाकृद्भिर्न व्याख्यातोऽयमर्थः ॥ २ ॥

नवम इत्यादौ।—क्षीरसिद्धानीति पदं लिङ्गपरिमाणेनात्रापि सम्बध्यते, डल्वनेन व्याख्यातोऽयमर्थः। अन्ये मधुकानन्तेति यागश्च क्वाथेन किंवा मधुकादीनां कल्कं क्षीरेण पिबेदित्यर्थं इत्याहुः। पयस्तित्यादि।—सुश्रुतस्य। डल्वनन्तु "क्षीरं शुण्ठीपयस्याभ्यां सिद्धं स्याद्दशमे हितम्" इति पठति, व्याचष्टे च—दशमे मासि शुण्ठ्याः क्षीरं विदार्य्या वा क्षीरपाककल्पनया सिद्धं क्षीरं दशमे हितमिति। वाग्भटेऽप्युक्तं—"योजयेद्दशमे मासि क्षीरं सिद्धं पयस्यया। अथवा यष्टिमधुकनागरामरदारुभिः" इति। एतद्वचनसंवादादेव सक्षीरा वा हिता शुण्ठीत्यादावपि शुण्ठीमधुकदेवदारुभिः सिद्धं क्षीरं दशमे मासि प्रशस्यत इत्यर्थो ज्ञेयः कुशेत्यादि स्पष्टम् ॥ ३ ॥

सिद्धं पयः शर्करया विमिश्रं संस्थापयेद्गर्भमुदीर्णशूलम् ॥ ४ ॥
कशेरुशृङ्गाटकपद्मकोत्पलं समुद्गयष्टीमधुकं सशर्करम्।
सशूलगर्भस्रुतिपीड़िताङ्गना पयो विमिश्रं पयसान्नभुक् पिबेत्
॥ ५ ॥

गर्भे शुष्के तु वातेन बालानाञ्चापि शुष्यताम्।
सितामधुककाश्मर्य्यैर्हितमुत्थापने पयः।
गर्भशोषे त्वामगर्भा प्रसहाश्च सदा हिताः ॥ ६ ॥
पाठालाङ्गलिसिंहास्यमयूरकजटैः पृथक्।
नाभिवस्तिभगालेपात् सुखं नारी प्रसूयते ॥
परूषकस्थिरामूललेपस्तद्वत् पृथक् पृथक्।
वासामूले ध्रुवं तद्वत् कटिबद्धे सूते द्रुतम् ॥
पाठायास्तु शिफा योनौ या नारी सम्प्रधारयेत्।
उरः प्रसवकाले तु सा सुखेन प्रसूयते ॥
तुषाम्बुपरिपिष्टेन मूलेन परिलेपयेत्।
लाङ्गल्याश्चरणौ सूते क्षिप्रमेतेन गर्भिणी ॥
अटरूषकमूलेन नाभिवस्तिभगालेपः।
गुहाम्बुना गेहधूमपानं गर्भापकर्षणम् ॥ ७ ॥

कशेर्वित्यादौ।—जीवनीयो जीवनीयदशकम्। शर्करया विमिश्रमिति शर्करा प्रक्षेप्या ॥ ४ ॥

कशेर्वित्यादौ।—पद्मकं पद्मकेशरमित्याहुः। उत्पलं नीलोत्पलम्। समुद्गयष्टिमधुकमिति मुद्गो मुद्गपर्णी। समुद्गयष्टिमधुकमित्यत्र समुद्गपर्णीमधुकमित्यपि पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

गर्भे शुष्के तु वातेनेत्यादि।—पूर्वं वातव्याधावेव पठितमिति नेह पठनीयम्। आमगर्भा इति हंसकूर्मादीनामण्डानि, प्रसहाः कुक्कुटादयः ॥ ६ ॥

[illegible]ठेत्यादौ।—श्रीकण्ठो लाङ्गलीस्थाने सुरसां पठति, व्याचष्टे च—सुरसा

मातुलुङ्गस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतम्।
घृतेन सह पातव्यं सुखं नारी प्रसूयते ॥ ८ ॥
पुटदग्धसर्पकञ्चुकमसृणमसीकुसुमसारसहिताञ्जिताक्षी।
झटिति विशल्या जायेत गर्भवती मूढ़गर्भापि ॥
गृहाम्बुणा हिङ्गुसिन्धुपानं गर्भापकर्षणम् ॥ ९ ॥
इहामृतञ्च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि।
उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥
इदममृतमपां समुद्धृतं वैभवलघुगर्भमिमं विमुञ्चतु स्त्री।
तदनलपवनार्कवासवास्ते सहलवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्तिम् ॥
मुक्ताः पाशा विपाशाश्च मुक्ताः सूर्य्येण रश्मयः।
मुक्तः सर्पभयाद्गर्भ एह्येहि मारिच स्वाहा ॥"
जलं च्यवनमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितम्।
पीत्वा प्रसूयते नारी दृष्ट्वा चोभयत्रिंशकम् ॥
तथोभयपञ्चदशदर्शनं सुखसूतिकृत्।
नारी ऋतुवसुभिः सह पञ्चदिगष्टादशभिरेव च।
अकभुवनाब्धिसहितैरुभयत्रिंशकमिदमाश्चर्य्यम् ॥

निर्गुण्डी। सिंहास्यो वासकः; मयूरकोऽपामार्गः। एषां जटा मूलं ह्रस्वत्वं छान्दसत्वात्। गृहाम्बु काञ्जिकं गृहधूमम् अलम्बुकः मातुलुङ्गेत्यादौ—मधुकं यष्टिमधु एतदुभयमपि मधुसंयुक्तं घृतेन सह पातव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

पुटेत्यादि।—पुटपाकविधया दग्ध्वा सर्पनिर्मोकमसी, तया मधुसहितया अञ्जितलोचना सती विगर्भा भवेदित्यर्थः। गृहाम्बुणेत्यादौ।—सिन्धु सैन्धवम् ॥ ९ ॥

इहेत्यादि-स्वाहान्तोऽयं मन्त्रश्च सुश्रुतस्य। अयमेव गर्भच्यवनमन्त्रः। जलं च्यवनमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितं पीत्वेति वृद्धवैद्यव्यवहारः संग्रहकृद्भिर्लिख्यते, न तु सुश्रुतेन सुश्रुतेन तु च्यवनमन्त्रेण गर्भिणीं स्नापयेदित्युक्तम्। उभयपञ्चदशकमुभयत्रिंशक-

वसुगुणाब्ध्येकबाणनवषट्सप्तयुगैः क्रमात् ।
सर्वं पञ्चदशद्विस्तु त्रिंशकं नवकोष्ठके ॥ १० ॥
कटुतुम्ब्यहिनिर्मोक-कृतवेधनसर्षपैः ।
कटुतैलान्वितो धूमो योनेः पातयतेऽमराम् ॥
कचवेष्टितयाङ्गुल्या घृष्टे कण्ठे सुखं पतत्यमरा ॥
"एरण्डस्य वने काको गङ्गातीरमुपागतः ।
इतः पिबति पानीयं विशल्या गर्भिणी भवेत् ॥"
अनेन सप्तधामन्त्र्य जलं देयं विशल्यकम् ॥
मूलेन लाङ्गलिक्याः संलिप्ते पाणिपादे च ।
अमरापातनं मद्यैः पिप्पल्यादिरजः पिबेत् ॥
शालिमूलाक्षमात्रं वा मूत्रेणाम्लेन वान्वितम् ।
उकुञ्चिकां पिप्पलीञ्च मदिरां लाभतः पिबेत् ।
सौवर्चलेन संयुक्तां योनिशूलनिवारणीम् ॥ ११ ॥
सूताया हृच्छिरोवस्तिशूलं मक्कन्दसंज्ञितम् ॥
यवक्षारं पिबेत्तत्र सर्पिषोष्णोदकेन वा ।
पिप्पल्यादिगणक्वाथं पिबेद्वा लव न्वितम् ॥ १२ ॥

चाह वसित्यादि ।—वसवोऽष्टौ, गुणास्त्रयः, अब्धयश्चत्वारः, बाणाः पञ्च, युग द्वयम् । एतद्द्वैगुण्यादुभयत्रिंशकं भवति । एते नव कोष्ठान् कृत्वा तदभ्यन्तरे लेख्याः । वृन्दे तु उभयत्रिंशकमप्युक्तम् । एतद्द्वयं शरावमध्ये लिखित्वा सम्यक् दर्शयितव्यम् ॥ १० ॥

कटुतुम्बीत्यादि ।—कटुतुम्बी तिक्तालाबुफलं; कृतवेधनं घोषकभेदः तस्य फलं; सर्षपः श्वेतसर्षपः । एतैर्धूमं कृत्वा योनिमुखे दद्यात् । उक्तं हि सुश्रुत— "योनिमुखं धूपयेत्" इति । अमरापातनमित्यादौ । —पिप्पल्यादिरज इति सुश्रुतस्य पिप्पल्यादिगणचूर्णम् । अम्लेन काञ्जिकेन, मद्येनेत्यन्ये । उकुञ्चिका कृष्णजीरकम् । पिप्पलीमित्यनन्तरं प्रक्षिप्येति शेषः ॥ ११ ॥

पारावतशकृत् पीतं शालितण्डुलवारिणा।
गर्भपातान्तरोत्थे तु रक्तस्रावनिवारणम्॥ १३॥
जलपिष्टवरुणपत्रैः सघृतैरुद्वर्त्तनलेपौ तु।
किक्किशरोगं हरतो गोमयघर्षादथो विहितौ॥ १४॥
ह्रीवेरारलुरक्तचन्दनबलाधन्याकवत्सादनी-
मुस्तोशीरयवासपर्पटविषाक्वाथं पिबेद्गुर्विणी॥
नानादोषयुतातिसारकगदे रक्तस्रुतौ वा ज्वरे
योगोऽयं मुनिभिः पुरा निगदितः सूत्यामये शस्यते॥ १५॥
अमृतानागरसहचरभद्रोत्कटपञ्चमूलं जलदजलशीतम्।
मधुसंयुक्तं निवारयति सज्वरं सूतिकातङ्कम्॥ १६॥
सहचरपुष्करवेतसमूलं विकङ्कतदारुकुलत्थसमम्।
जलमत्र सैन्धवहिङ्गुयुतं सद्यो ज्वरसूतिकरोगहरम्।
दशमूलीकृतः क्वाथः सद्यः सूतिरुजापहः॥ १७॥

वज्रकाञ्जिकम्—

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यं शुण्ठी यमानिका।

सूताया इत्यादि।—सुश्रुतेऽप्युक्तं—"प्रसूतायास्तु वन्त्युदरशिरोयोनिशूलं रक्तं संरुध्य वायुः करोति, स मरुन्दसञ्ज्ञितः॥ १२। १३॥

जलपिष्टेत्यादौ।—किक्किशरोगो गर्भोत्पीडनेन वल्यादिदेशे मनाक् चर्मविदारणम्। अथो अनन्तरं गोमयघर्षणानन्तरं विहितावित्यर्थः॥ १४। १५॥

अमृतेत्यादौ।—भद्रोत्कटो भादरोड़ इति राढायां ख्यातस्तरुः। अन्ये तु भद्रं भद्रमुस्तकम्, इत्कटः इकर इति ख्यातस्तस्य मूलमित्याहुः। पञ्चमूलं स्वल्पपञ्चमूलं; जलदं मुस्तकम्; जलं क्वाथः॥ १६॥

सहचरेत्यादौ।—विकङ्कतः वैखर इति लोके, तस्य मूलम्। कुलत्थः समो यत्र तत् तथा कुलत्थसमम्। जलं क्वाथः। दशमूलीत्यादि।—आमशूलादिपीड़ायां पुनर्धान्यशुण्ठ्या युक्तस्य धान्यपञ्चकयुक्तस्य वा दशमूलस्य क्वाथमुपदिशन्ति वृद्धाः॥ १७॥

जीरके द्वे हरिद्रे द्वे विड़सौवर्च्चलं तथा ॥
एतैरेवौषधैः पिष्टैरारणालं विपाचितम् ।
आमवातहरं वृष्यं कफघ्नं वह्निदीपनम् ॥
काञ्जिकं वज्रकं नाम स्त्रीणामग्निविवर्द्धनम् ।
मक्कन्दशूलशमनं परं क्षीराभिवर्द्धनम् ।
क्षीरपाकविधानेन काञ्जिकस्यापि साधनम् ॥ १८ ॥

पञ्चजीरकगुड़ः—

जीरकं हवुषा धान्यं शताह्वा वदराणि च ।
यमानी त्रुटिको हिङ्गुपत्रिका कासमर्दकम् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलमजमोदाथ वाप्पिका ।
चित्रकञ्च पलांशानि तथान्यच्च चतुःपलम् ॥
कशेरुकं नागरञ्च कुष्ठं दीप्यकमेव च ।
गुड़स्य च शतं दद्याद्घृतप्रस्थं तथैव च ॥
क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
पञ्चजीरक इत्येष सूतिकानां प्रशस्यते ॥
गर्भार्थिनीनां नारीणां बृंहणीये समारुते ।
विंशतिव्यापदो योनेः कासं श्वासं ज्वरं क्षयम् ।
हलीमकं पाण्डुरोगं दौर्गन्ध्यं मूत्रकृच्छ्रताम् ।

वज्रकाञ्जिके पिप्पल्यादिद्रव्यस्य मिलित्वा कर्षत्रयं, काञ्जिकस्य शराव एकः, पानीयमप्यल्पम्, एवमेव प्रायशो व्यवहरन्ति वृद्धाः, सकल्ककाञ्जिकपानमुपदिशन्ति च। चक्रस्त्वाह क्षीरपाकविधानेन काञ्जिकस्यापि साधनमिति ॥ १८ ॥

पञ्चजीरकगुड़े—जीरकं सूक्ष्मसुखकृष्णजीरकं गुर्जरप्रसिद्धं ; त्रुटिको राजिका ; हिङ्गुपत्रिका वंशपत्रिका ; अजमोदा वनयमानी, अन्तःपरिमार्जनत्वात् यमान्या एव भागद्वयम् । वाप्पिका क्षुद्रराजिका । तथा चान्यच्चतुःपलमिति वक्ष्यमाणकशेरुकादिचतुष्टयं प्रत्येकं चतुःपलमित्यर्थः । दीप्यकं स्थूलजीरकम् । आदौ गुड़घृतं

भ्रन्ति पीनोन्नतकुचाः पद्मपत्रायतेक्षणाः।
उपयोगात् स्त्रियो नित्यमलक्ष्मीमलवर्जिताः॥ १८॥
वनकार्पासिकेचूर्णां मूलं सौवीरकेण वा।
विदारिकन्दं सुरया पिबेद्वा स्तन्यवर्द्धनम्॥
दुग्धेन भ्राजितगुडचूर्णपानं विवर्द्धयेत्।
स्तन्यं सप्ताहतः क्षीरसेविन्यास्तु न संशयः॥ २०॥
हरिद्रादिं वचादिं वा पिबेत् स्तन्यस्य वृद्धये।
तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलीजलं पिबेत्॥
पित्तदुष्टेऽमृताभीरुपटोलं निम्बचन्दनम्।
धात्रीकुमारश्च पिबेत् क्वाथयित्वा सशारिवम्॥
कफे वा त्रिफलां मुस्तं भूनिम्बं कटुरोहिणीम्।
धात्रीस्तन्यविशुद्ध्यर्थं मुद्गयूषरसाशिनी।
भार्गीदारुवचापाठाः पिबेत् सातिविषाः धृताः॥ २१॥
कुक्कुरमेचुकमूलं चर्वितमास्ये विधारितं जयति।
सप्ताहात् स्तनकीलं स्तन्यञ्चैकान्ततः कुरुते॥

क्षीरेण पक्वा सिद्धे सति क्षीरकादिचूर्णप्रक्षेपः। पक्वपलक्षीरकयोगात् 'पक्वक्षीरक इति संज्ञा। सप्ताहत इत्यत्र गर्भ इति शेषः; कुपितमारुतयोगात् क्षीयमाण इत्यर्थः॥ १९॥

सम्प्रति स्तन्यवर्द्धनयोगानाह वनकार्पासिकेत्यादि।—सौवीरकेण काञ्जिकेन। विदारीकन्दं भूमिकुष्माण्डम्॥ २०॥

हरिद्रादिमित्यादि।—हरिद्रादि-वचादिगणौ सीयुतौ।—यथा—"हरिद्रा-दारुहरिद्राकलसीकुटजबीजानि मधुकञ्च" इति। कलसी पृश्निपर्णी। "वचा-मुस्तातिविषाभद्रदारुनागरशतमूली धनञ्जमूलञ्च" इति। भद्रदारु देवदारु। क्षमीः शतावरी; शारिवा धनञ्जमूलम्। 'सशारिवमित्यत्र सशक्वरमिति पाठान्तरम्। धमृतादिशारिवान्तस्य क्वाथः॥ २१॥

शोथं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्याद्
यद्विद्रधावभिहितन्त्विह भेषजं तत्।
आमे विदह्यति तथैव गते च पाकम्
तस्याः स्तनौ सततमेव च निर्दुहीत॥

विशालामूललेपस्तु हन्ति पीड़ां स्तनोत्थिताम्।
निशाकनकफलाभ्यां लेपश्चापि स्तनार्त्तिहा॥ २२॥
मूषिकवसया शूकरगजमहिषमांसचूर्णसंयुतया।
अभ्यङ्गमर्दनाभ्यां कठिनपीनस्तनौ भवतः॥ २३॥
महिषीभवनवनीतं व्याधिबलोग्रा तथैव नागबला।
पिष्ट्वा मर्दनयोगात् पीनं कठिनं स्तनं कुरुते॥ १४॥

श्रीपर्णीतैलम्—

श्रीपर्णीरसकल्काभ्यां सिद्धं तैलं तिलोद्भवम्।
तूलकेनैव तत्तैलं स्तनस्योपरि धारयेत्।
पतितावुत्थितौ स्त्रीणां भवेयातां पयोधरौ॥ २५॥

काशीशाद्यं तैलम्—

काशीशतुरगगन्धाशावरीगजपिप्पलीविपक्वेन।
तैलेन यान्ति वृद्धिं स्तनकर्णवराङ्गलिङ्गानि॥ २६॥

स्तनविद्रधिचिकित्सामाह कुक्कुरेत्यादि।—कुक्कुरमेषुकी गोरक्षतण्डुला। स्तनकीलं स्तनविद्रधिः। निशेत्यादौ।—कनकफलं धूस्तूरफलम्॥ २२॥

स्तनशोषचिकित्सामाह।—मूषिकवसायां शूकरादिमांसचूर्णं प्रक्षिप्य, स्तनयोरभ्यङ्गमर्दनम् आद्यपुष्पोत्सवे॥ २३॥

महिषीत्यादौ।—व्याधिः कुष्ठम्; उग्रा वचा॥ २४॥

श्रीपर्णी गाम्भारी, तस्यास्त्वचो रसः स्वरसः। स्तनस्योपरि कुचाग्रे॥ २५॥

काशीशेत्यादि।—काशीशं धातुकाशीशम्; शावरी लोध्रम्। एषा कल्कः। जलं चतुर्गुणम्। कर्णः कर्णपाली; वराङ्गं स्त्रीगुह्यम्॥ २६॥

प्रथमर्त्तौ तण्डुलाम्भो नस्यं कुर्य्यात् स्तनौ स्थिरौ ॥ २७ ॥
गोमहिषीघृतसहितं तैलं श्यामाकृताञ्जलिवचाभिः।
सत्रिकटुनिशाभिः सिद्धं नस्यं स्तनोत्थापनं परम् ॥
सुतनूकरोति मध्यं पीतं मथितेन माधवीमूलम्।
स्याच्छिथिलापि च गाढ़ा सुरगोपाज्याभ्यङ्गतो योनिः ॥२८॥
शववहनस्थितबन्धनरज्ज्वा सन्ताड़नाद्धि दयितेन।
नश्यत्यबलाद्वेषः पत्यौ सहजः कृतोऽथवा योगैः ॥
दत्त्वैव दुग्धभक्तं विप्रायोत्पाट्य सितबलामूलम्।
पुष्ये कन्यापिष्टं दत्तमनिच्छाहरं भक्ष्ये ॥ २९ ॥

इति स्त्रीरोगचिकित्सा।

अथ बालरोगचिकित्सा।

कुष्ठवचाभयाब्रह्मीकनकं क्षौद्रसर्पिषा।
वर्णायुःकान्तिजननं लेहं बालस्य दापयेत् ॥ १ ॥

प्रथमर्त्तौ पाद्यपुष्पोत्सवे ॥ २७ ॥

गोमहिषीत्यादौ।—गोमहिषीघृतयोर्मिलित्वा एको भागः, अपरश्च तैलस्य। श्यामा प्रियङ्गुः; कृताञ्जलिः सूर्य्याभक्ता अञ्जलिकारिकेति ख्याता, लाजालुया इत्यन्ये। लज्जावतीति क्वचित्। कटुका कटुरोहिणी। एषां कल्कः। जलं चतुर्गुणम्। सुतनूकरोतीत्यादौ—मध्यं स्त्रिया मध्यदेशः; मथितेन घोलेन, माधवीमूलं माधवीलतामूलम्। सुरगोप इति इन्द्रगोपाख्यः कीटः सिन्दुरियापोका इति लोके, आज्यं घृतम्, अनयोरभ्यङ्गात् ॥ २८ ॥

शववहनेत्यादि।—शवो मृतः, तद्वहनाय स्थिता या बन्धनरज्जुस्तया। दयितेन भर्त्ता। विप्राय दुग्धभक्तं दत्त्वेति पूर्वेण योज्यम्। भक्ष्ये भक्तादौ ॥ २९ ॥

इति स्त्रीरोगचिकित्सा-विवृतिः।

दुष्टस्तन्यपानादिना बालानां रोगसम्भवादनन्तरं बालरोगाधिकारः। तत्र

स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत्।
तर्क्वधो गुड़िकां तप्तां निर्वाप्य कटुतैलके।
तत्तैलं पानतो हन्ति बालानामुल्वमुद्धतम् ॥ २ ॥
व्योषशिवोग्रारजनीकल्कं वा पीतमथ पयसा।
उल्वं निःशेषं कुरुते पटुतां बालस्य चात्यन्तम् ॥ ३ ॥
मृत्पिण्डेनाग्नितप्तेन क्षीरसिक्तेन सोष्मणा।
स्वेदयेदुत्थितां नाभिं शोथस्तेनोपशाम्यति ॥ ४ ॥
नाभिपाके निशालोध्रप्रियङ्गुमधुकैः शृतम्।
तैलमभ्यञ्जने शस्तमेभिर्वाप्यवचूर्णनम् ॥ ५ ॥
सोमग्रहणे विधिवत् केकिशिखामूलमुद्धृतं बद्धम्।
जघनेऽथ कन्धरायां क्षपयत्यहितुण्डिकां नियतम् ॥६॥

बालरोगाधिकारे वक्तव्ये प्रथमतः बालस्य संस्थंवृत्तमाह कुष्ठमित्यादि।—कनकं मारितजारितस्वर्णचूर्णम्। तत्र सुवर्णमारणविधिर्यथा—कण्टकवेध्यसुवर्णपत्रं जम्बीरस्वरसेन स्थापयित्वा सुवर्णकफलस्थितगुड़प्रायस्नेहभागेन लिप्त्वा गोरक्षकर्कटीमूलपिण्डमध-ऊर्द्ध्वं दत्त्वा शरावसम्पुटे निक्षिप्य प्रलिप्य च गोमयाग्नौ वारद्वयं त्रय वा प्रपुटेत्, ततश्चूर्णयित्वा दृढ़वनवस्त्रेण छानयेदिति। लेहोऽयं जातदिने तदुपरि च प्रचरति। तन्त्रान्तरे च "स्वर्णादिलेहान्तरस्य संवत्सरो यावदुपयोगः" इति ॥ १ ॥

तद्गुणमिति संस्काराल्लघूकृतम्। तर्क्वध इति तर्कुः टाकुया इति ख्याता, तस्या अधोगुड़िका वाटुनीति ख्याता। उल्वं बालकस्य कण्ठगतश्लेष्मा ॥ २ ॥

व्योषेत्यादौ।—शिवा हरीतकी; उग्रा वचा। स्तन्येन पयसेति नारीक्षीरेणेत्यर्थः वाशब्दोऽत्र पूर्वयोगापेक्षया ॥ ३ । ४ ॥

नाभीत्यादौ।—मधुकं यष्टिमधुकम् ॥ ५ ॥

सोमग्रहण इत्यादौ।—विधिवत् उद्धृत इत्यन्वयः। विधिश्च मुक्तकचशिखेन पुंसा उद्धरणम्। केकाशिका मयूरशिखा। उद्धृत्य बद्धेति पाठे आमूलमुद्धृत्येति योज्यम्। अत्र भिक्षुप्रार्थितकपर्दककुहरे पारदं पूरयित्वा सिक्थकेन संरुध्य कुमारो धत्ते इत्युपदिशन्ति वृद्धाः ॥ ६ ॥

सप्तदलपुष्पमरिचं पिष्टं गोरोचनासहितम्।
पोतं तदृत् तण्डुलभक्षकृतो दग्धपिष्टकप्राशः॥ ७॥
जम्बूकनासा वायसजिह्वा नाभिर्वराहसम्भूता।
कांस्यं रसोऽथ गरलं प्रावृड्भेकस्य वामजङ्घास्थि॥
इत्येकशोऽथ मिलितं विधृतं ग्रीवादिकटिदेशे।
अस्थितुण्डिकाप्रशमनमभ्यङ्गे नातिपथ्यविधिः॥ ९॥
अनामके घुर्घुरिकावृक्कामरिचरोचनाः।
नवनीतञ्च सम्मिश्र खादेत् तद्रोगनाशनम्॥ ८॥
तैलाक्तशिरस्तालुनि सप्तदलार्कस्य क्षीभवं चीरम्।
दत्त्वा रजनीचूर्णं दत्ते नश्येदनामकाख्यः॥ १०॥
लेहयेच्च गुना बालं नवनीतेन लेपितम्।
स्फुटकपत्रजरसेनोद्वर्त्तनञ्च तद्धितम्॥ ११॥
तैलस्य भागमेकं सूत्रस्य द्वौ च शिग्रुबीजरसस्य।

सप्तदलेत्यादि।—सप्तदलः सप्तच्छदः, तस्य पुष्पम्। पीतमित्यत्र जलेनेति शेषः। तदृदिति अस्थितुण्डिकां उपमयतीति शेषः। तण्डुलेत्यादि गौणालरम्। भक्षकृतस्तण्डुलान् पिष्ट्वा घनेक्षादेव क्षुद्रेण वधा प्रकारदंशभ्वा भक्षयीयमित्यर्थः॥ ७॥

जम्बूकेत्यादि।—जम्बूकः शृगालस्य नासा; वायसः काकस्य जिह्वा; रसः पारदः; गरलं विषम्। प्रावृड्भेकः वर्षाकालजमण्डूकः, स च पीतच्छविः झींगावेङ इति ख्यातः, तस्य वामपट्टास्थि। इतत् सर्वं प्रत्येकं मिलित्वा वा ग्रीवायां कट्यां वा धारणीयम्। नातिपथ्यविधिरिति व्याधिप्रभावादेवायम्॥८॥

अनामक इति निर्नामरोग इति ख्यातः, केचित् पुप्फिकारोग इति ख्यातः। घुर्घुरिका क्लोटविशेषः, तस्य वृक्का वृक्कभाग इत्यर्थः॥ ९॥

तैलाक्तेत्यादौ।—तैलाभ्यक्तशिरस्तालुनि सप्तदलार्कस्य क्षीरं दत्त्वा तदुपरि हरिद्राचूर्णं दद्यादित्यर्थः॥ १०॥

लेहयेदित्यादौ।—नवनीताक्तमात्रं मिश्रं लत्वा गुना कुक्कुरेण लेहयेत्, ततः स्फुटकीखरसेनोद्वर्त्तयेत्॥ ११॥

गव्यं पयश्चतुर्गुणमेवं दत्त्वा पचेत्तैलम् ।
तेनाभ्यङ्गः सततं रोगमनामकाख्यमुपहरति ॥ १२ ॥
आर्कं तूलकमाविकरोमाण्यादाय केशराजस्य ।
स्वरसेनाक्ते वस्त्रे कृत्वा वर्त्तिञ्च तैलाक्ताम् ॥
तज्जातकज्जलाञ्चितलोचनयुगलोऽप्यलङ्कृतो बालः ।
कष्टमनामकरोगं क्षपयति भूतादिकञ्चापि ॥ १३ ॥
चालनिकातलसंस्थितपोतं संप्लाव्य गव्यमूत्रेण ।
ओकोदशालिकायां रजकक्षारोदकस्नानम् ॥
दासक्रयणश्रावणवटिका रसेन्द्रपूरिता धृता कण्ठे ।
नलिनीदले च शयनं सुकष्टमनामकाख्यरोगघ्नम् ॥ १४ ॥
भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं नराणां यज्ज्वरादिषु ।
देयं तदेव बालानां मात्रा तस्य कनीयसी ॥ १५ ॥
प्रथमे मासि जातस्य शिशोर्भेषजरक्तिका ।
अवलेह्या तु कर्त्तव्या मधुक्षीरसिताघृतैः ।
एकैकां वर्द्धयेत्तावद्यावत् संवत्सरो भवेत् ।
तदूर्द्धं माषवृद्धिः स्याद्यावदाषोड़शाब्दिकाः ॥ १६ ॥

तैलस्येत्यादौ ।—शिम्बीदलं शिम्बीपत्रम् ॥ १२ ॥

आर्कमित्यादि ।—अर्कस्य तूलकम् आविकरोमाणि मेषरोमाणि चेति भागद्वयं केशराजस्वरसरञ्जितवस्त्रैरावेष्ट्य तैलाक्तं ज्वालयेत् । तच्छिखोपरि पत्रं धृत्वा पतितकज्जलेन चक्षुषो रञ्जनं कार्य्यम् ॥ १३ ॥

चालनिकेत्यादि ।—ओकोदशालिकायां चालनिकातले संस्थितबालकं चालनिकारन्ध्रपतितगोमूत्रेण स्नापयित्वा रजकक्षारजलेन स्नापयेत् । दासेत्यादौ ।—श्रावणः पाषण्डविशेषः भिक्षुवेशधारी योगीति लोके, तस्य वटिका वराटिका कपर्दिकेति यावत्, दासेन दासद्वारा क्रयणं यस्याः सा तथा, ततः कर्मधारयः । रसेन्द्रेण पारदेन पूरिता सा कण्ठे धृतेत्यर्थः । नलिनीदलं पद्मपत्रम् ॥१४।१५॥

मात्रा चात्र कनीयसीति यदुक्तम् अतस्तामेव मात्रां प्रतिपादयितुं परिभाषा-

हरिद्रादिः—

हरिद्राद्वययष्ट्याह्व-सिंहीशक्रयवैः कृतः।
शिशोर्ज्वरातिसारघ्नः कषायस्तन्यदोषजित्॥ १७॥

बालचातुर्भद्रिका—

घनकृष्णारुणाशृङ्गीचूर्णं क्षौद्रेण संयुतम्।
शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासश्वासवमीहरम्॥ १८॥

धातक्यादिः—

धातकीबिल्वधन्याक-लोध्रेन्द्रयवबालकैः।
लेहः क्षौद्रेण बालानां ज्वरातीसारवान्तिनुत्॥ १९॥
रजनीदारुसरल-श्रेयसीबृहतीद्वयम्।
पृश्निपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा॥
ग्रहणीदीपनं हन्ति मारुतार्त्तिं सकामलाम्।
ज्वरातीसारपाण्डुघ्नं बालानां सर्वशोथनुत्॥ २०॥

माह प्रथम इत्यादि।—मध्विति मध्वादिविकल्पो दोषप्रकृत्यादिभेदात्। एकैका मिति मासि मासि एकैकां रक्तिकां कृत्वा वर्द्धयेदित्यर्थः। तदूर्द्धमिति वर्षादूर्द्धं वर्षे वर्षे माषेण माषेण वृद्धिर्माषवृद्धिः। एतत्परिभाषाशेषो यथा—"प्रतिमासं प्रयोक्तव्या वृद्धिरेषा भिषग्वरैः। मानमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्वमानविधावपि। षोड़शाब्दाद्भवेदूर्द्धं यावदासप्ततेरिति। एष एव विभागोऽयं तदूर्द्धं बालवत् क्रिया" इति॥ १६॥

हरिद्रेत्यादौ।—सिंही पृश्निपर्णी। यत्र हरिद्रादिगण एवायं श्लोकेन निबद्धः, तत्र च कनसीति पठिता, निश्चलस्तु सिंही वासक इत्याह। यस्तु क्षीरपो बालः कषायं पातुमसमर्थस्तस्य धात्रीम् पाययेत्। सुश्रुतेन कषायोक्तद्रव्यकल्केन लिप्तयोः स्तनयोः पानमपि दर्शितम्॥ १७॥

घनेत्यादि।—घनं मुस्तकम्; अरुणा अतिविषा॥ १८। १९॥

रजनीत्यादि।—वाग्भटस्य। श्रेयसी. गजपिप्पली। बालानां सर्वरोगनुदित्यत्र बालानां सर्वशोथनुदित्यपि पाठो वाग्भटे चन्द्राटेऽपि दृश्यते॥ २०॥

मिषीकृष्णाञ्जनं लाजाशृङ्गीमरिचमाक्षिकैः।
लेहः शिशोर्विधातव्यश्छर्दिकासज्वरापहः॥ २१॥

शृङ्ग्यादिः—

शृङ्गीं समुस्तातिविषां विचूर्ण्य लेहं विदध्यान्मधुना शिशूनाम्।
कासज्वरच्छर्दिभिरर्दितानां समाक्षिकञ्चातिविषां तथैकाम्॥२२

पीतं पीतं वमेद्यस्तु स्तन्यं तन्मधुसर्पिषा।
द्विवार्त्ताकीफलरसं पञ्चकोलञ्च लेहयेत्॥
आम्राखिलाजसिन्धूत्थैर्लेहः क्षौद्रेण छर्दिनुत्॥ २३॥
पिप्पलीमरिचानान्तु चूर्णं समधुशर्करम्।
रसेन मातुलुङ्गस्य हिक्काच्छर्दिनिवारणम्॥ २४॥

पेटीपाठामूलाज्जम्ब्वाः सहकारवल्कलतः कल्कः।
इत्येकशश्च पिण्डो विधृतो हृन्नाभिमध्यताल्वादौ॥
छर्द्यतीसारजवेगं प्रबलं धत्ते तदेव च नियमेन॥ २५॥
बिल्वञ्च पुष्पाणि च धातकीनां जलं सलोध्रं गजपिप्पली च।
क्वाथावलेहौ मधुना विमिश्रौ बालेषु योज्यावतिसारितेषु॥२६।

मिषीत्यादि।—मिषी मधुरिका; कृष्णा पिप्पली; अञ्जनं रसाञ्जनं; शृङ्गी कर्कटशृङ्गी॥ २१। २२॥

पीतमित्यादि।—वाग्भटस्य। द्विवार्त्ताकी बृहतीद्वयम्। फलरसमिति वार्त्ताकीफलरसम्। योगोऽयमेक इति श्रीकण्ठः। निश्चलन्तु चशब्दो विकल्पे, अतो योगद्वयं; यदुक्तमायुर्वेदसारे—"पीत्वा यो वमति स्तन्यं भृशं यो मधुसर्पिषा। कोलीफलरसं यद्वा पञ्चकोलं प्रलेहयेत्" इति। अयञ्च व्यवस्थितो विकल्पः तेन पित्तोत्तरे कफे बृहतीद्वयफलरसं; वातश्लेष्मणि च पञ्चकोलचूर्णमित्याह॥२३॥

पिप्पलीत्यादौ।—रसेन मातुलुङ्गस्येत्यत्र लिह्यादिति शेषः॥ २४॥

पेटीत्यादि।—पेटी पेटारीति ख्याता, झाँपीटुपरीति लोके। चकारान्मिलित्वा, प्रत्येकञ्च योगः॥ २५॥

बिल्वेत्यादौ।—जलं बालकम्। क्वाथावलेहाविति क्वाथो वा अवलेहो वेत्यर्थः अवलेहपक्षे सर्वं सञ्चूर्ण्य [illegible] मधुना लेह्यम्॥ २६॥

समङ्गाधातकीलोध्र-शारिवाभिः शृतं जलम् ॥
दुर्द्धरेऽपि शिशोर्देयमतीसारे समाक्षिकम् ॥
नागरातिविषामुस्तं बालकेन्द्रयवैः शृतम्।
कुमारं पाययेत् प्रातः सर्वातीसारनाशनम् ॥
समङ्गा धातकी पद्मं वयःस्था कच्छुरा तथा।
पिष्टैरेतैर्यवागूः स्यादतीसारविनाशिनी ॥ २७ ॥
विल्वचूतकषायेण लाजाश्चैव सशर्कराः।
आलोड्य पाययेद्बालं छर्द्यतीसारनाशनीः ॥ २८ ॥
कल्कः प्रियङ्गुकोलास्थि-मध्यमुस्तरसाञ्जनैः।
क्षौद्रलीढ़ः कुमारस्य च्छर्दितृष्णातिसारनुत् ॥
मोचरसः समङ्गा च धातकी पद्मकेशरम्।
पिष्टैरेतैर्यवागूः स्याद्रक्तातीसारनाशिनी ॥ २९ ॥
लेहस्तैलसिताक्षौद्र-तिलयष्ट्याह्वकल्कितः।
बालस्य रुन्ध्यान्नियतं रक्तस्रावं प्रवाहिकाम् ॥ ३० ॥
लाजा सयष्टिमधुकं शर्कराक्षौद्रमेव च।
तण्डुलोदकसंयुक्तं क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ ३१ ॥

समङ्गेत्यादि।—समङ्गा वराहक्रान्ता। पद्मं पद्मकेशरं; वयस्था गुडूची; कच्छुरा शूकशिम्बीमूलम्। कल्कसाध्या इयम् ॥ २७ ॥

विल्वेत्यादौ।—कषायोऽर्द्धशृतः। अतएव निर्देशात् लाजाशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽप्यस्तीति। योगोऽयं छर्द्यतिसारनाशनो बोध्य इति शेषः ॥ २८ ॥

कल्क इत्यादौ।—कोलास्थिमध्यं बदरास्थिमज्जा; मोचं शाल्मलीवेष्टकः ॥ २९ ॥

लेह इत्यादौ।—रक्तस्रावप्रवाहिकामिति प्रवाहिकायामेव यत्र रक्तच्युतिस्तत्रायं योगः, न तु केवलरक्तस्रावे; तैलतिलयोरुष्णवीर्य्यत्वेन तत्रानर्हत्वात् ॥३०॥

लाजा इत्यादौ।—संयुक्तमित्यनन्तरं पीतमिति शेषः। लाजादिचूर्णं यथायोग्यं गृहीत्वा तण्डुलोदकेन पेयम् ॥ ३१ ॥

अङ्कोठमूलमथवा तण्डुलसलिलेन वटजमूलं वा ।
पीतं हन्त्यतीसारं ग्रहणीरोगञ्च सुदुर्वारम् ॥ ३२ ॥
सितजीरकसर्जचूर्णं विल्वदलोत्थाम्बुमिश्रितं पीतम् ।
हन्त्यामरक्तशूलं गुड़सहितः श्वेतसर्जो वा ॥
मरिचमहौषधकुटजं द्विगुणीकृतमुत्तरोत्तरं क्रमशः ।
गुड़तक्रयुक्तमेतद् ग्रहणीरोगं निहन्त्याशु ॥ ३३ ॥
विल्वशक्राम्बुमोचाब्दसिद्धमाजं पयः शिशोः ।
समांशं रक्तां ग्रहणीं पीतं हन्यात् त्रिरात्रतः ॥
तद्वदजाक्षीरसमो जम्बूत्वगुद्भवो रसः ॥ ३४ ॥
गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।
रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥ ३५ ॥
कणोषणसिताक्षौद्रसूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतः ।
मूत्रग्रहे प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥ ३६ ॥
घृतेन सिन्धुविल्वैला-हिङ्गुभार्गीरजो लिहन् ।
आनाहं वातिकं शूलं जयेत्तोयेन वा शिशुः ॥ ३७ ॥
हरीतकीवचाकुष्ठं कल्कं माक्षिकसंयुतम् ।

अङ्कोठेत्यादि ।—अङ्कोठः अङ्कोलः इति ख्यातस्तरुः । योगद्वये तण्डुलोदकं सम्बध्यते । वटजमूलं वटजातमूलं, मूलाकारं ह्रस्वप्रमाणं 'न' इति ख्यातम्, अतएवोक्तं वटजमूलमिति, न तु वटमूलम् ॥ ३२ ॥

सितेत्यादौ ।—विल्वदलोत्थाम्बु विल्वपत्रस्वरसः । गुडेन मधुरीकृतं तक्रं गुड़तक्रम् ॥ ३३ ॥

विल्वेत्यादौ ।—शक्रमिन्द्रयवम्; अम्बु बालकम्; मोचः शाल्मलीवेष्टकः । सिद्धमिति क्षीरपरिभाषापाकः ॥ ३४—३६ ॥

घृतेनेत्यादौ ।—सिन्धु सैन्धवम् । एषां चूर्णं घृतेन लेह्यम् । तोयेन वेत्यनन्तरं पिबन्निति शेषः । तेन तोयेन कोष्णजलेन वा पिबेदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुपातनात् ॥ ३८ ॥
मुखपाके तु बालानां साम्रसारमयोरजः।
गैरिकं क्षौद्रसंयुक्तं भेषजं सरसाञ्जनम् ॥
अश्वत्थत्वग्दलक्षौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम्।
दार्वीयष्ट्यभयाजातीपत्रक्षौद्रैस्तथापरम् ॥ ३९ ॥
सहजम्बीररसेन स्नुग्दलरसघर्षणं सद्यः।
कृतमुपहन्ति हि पाकं मुखजं बालस्य चाश्वेव ॥ ४० ॥
लावतित्तिरिवल्लूररजः पुष्परसान्वितम्।
द्रुतं करोति बालानां दन्तकेशरवन्मुखम् ॥ ४१ ॥
दन्तोद्भेदोत्थरोगेषु न बालमतियन्त्रयेत्।
स्वयमप्युपशाम्यन्ति जातदन्तस्य ते गदाः ॥ ४२ ॥
पञ्चमूलीकषायेण सघृतेन पयः शृतम्।
सशृङ्गवेरं सगुडं शीतं हिक्कार्दितः पिबेत् ॥

हरीतकीत्यादि।—वाग्भटस्य। तालुपातनं तालुप्रदेशस्य नियता। तालुफण्टकादित्यपि पाठः ॥ ३८ ॥

मुखपाक इत्यादौ —आम्रसारः आम्रसदृशपत्रः, स्वनामख्यातो राढायामिति केचित्। अन्ये तु आम्रसारः आम्रफलास्थिमज्जेत्याहुः। आम्रसारादि-रसाञ्जनान्तम् एक एव प्रलेपः। अश्वत्थस्य त्वक् पत्रञ्च। अपरमित्यत्र प्रलेपनमित्यन्वयः ॥३९॥

सहेत्यादौ।—जम्बीरः पर्णाशभेदः। स्नुग्दलं स्नुहीपत्रम्, तस्य स्वरसः पुटपाकविधिनैव ग्रहीतुं शक्यते ॥ ४० ॥

लावेत्यादि।—वाग्भटस्य। लावतित्तिर्यौ पिल्लूरं शुष्कमांसम्; पुष्परसो मधु। एतन्मांसचूर्णं मधुना लेह्यमिति केचित्। अन्ये तु मधुनैतच्चूर्णेन दन्तपालिं प्रतिसारयेदित्याहुः। किन्त्वयं योगो वाग्भटे प्रतिसारणप्रकरणे पठितः। दन्तकेशरमिति दन्ता एव केशरं सुकुमारत्वात् ॥ ४१ ॥

दन्तोद्भेदेत्यादि।—वाग्भटस्य। दन्तोद्भेदो दन्तभेदः। "दन्तोद्भेदश्च रोगाणां सर्वेषामपि कारणम्। विशेषाज्ज्वरविड्भेद कासच्छर्दिशिरोरुजाम्" इत्यादि। न बालमतियन्त्रयेदिति आहाराचारनियमेनेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सुवर्ण-गैरिकस्यापि चूर्णानि मधुना सह ।
लीढ्वा सुखमवाप्नोति क्षिप्रं हिक्कार्दितः शिशुः ॥ ४३ ॥
चित्रकं शृङ्गवेरञ्च तथा दन्तीं गवाक्ष्यपि ।
चूर्णं कृत्वा तु सर्वेषां सुखोष्णेनाम्बुना पिबेत् ।
श्वासं कासमथो हिक्कां कुमाराणां प्रणाशयेत् ॥ ४४ ॥
द्राक्षायासामयाकृष्णाचूर्णं सक्षौद्रसर्पिषा ।
लीढ़ं श्वासं निहन्त्याशु कासञ्च तमकं तथा ॥ ४५ ॥
पुष्करातिविषाशृङ्गीमागधीधन्वयासकम् ।
चूर्णितं मधुना लीढ़ं शिशूनां पञ्चकासनुत् ॥ ४६ ॥
दाड़िमस्य च बीजानि जीरकं नागकेशरम् ।
चूर्णितं शर्कराक्षौद्रलीढ़ं तृष्णानिवारणम् ॥ ४७ ॥
मायूरपक्षभस्मव्युषितजलं तेन भावितं पेयम् ।
तृष्णाघ्नं वटकाष्ठजभस्मजलं वक्त्रशोषजिद्घृतं वक्त्रे ॥
पिष्टैश्छागेन पयसा दार्वीमुस्तकगैरिकैः ।
बहिरालेपनं शस्तं शिशोर्नेत्रामयापहम् ॥ ४८ ॥

पञ्चमूलीत्यादि ।—पञ्चमूली महती वातकफप्रधानहिक्काहरत्वात् । अत्र क्वाथात् पादिकं घृतम् अष्टमांशं वा ; दुग्धाच्चतुर्गुणः क्वाथः । एतत् सर्वमेकीकृत्य पक्त्वा क्वाथं शोषयित्वा सघृतं दुग्धं स्थाप्यम्, तत्र शुण्ठीचूर्णं गुड़ञ्चानुरूपं प्रक्षिप्य यथार्हं पिबेदित्याहुः । अन्ये तु घृतस्यापि पानकाले प्रक्षेप्यत्वमिति वदन्ति । सुवर्णगैरिकस्य अत्यन्तलोहितगैरिकस्य ॥ ४३ ॥

चित्रकमित्यादौ ।—गवाक्षी गोरक्षकर्कटी । सविबन्धे वाते कफेऽयं योगः ॥ ४४ ॥

द्राक्षेत्यादि ।—कफपित्ते । यासो दुरालभा । तमकं श्वासमित्यर्थः ॥४५ । ४६ ।

दाड़िमस्येत्यादौ ।—चूर्णितमित्यत्र कृष्णा चेति पाठान्तरम् ॥ ४७ ॥

मायूरेत्यादौ ।—मयूरपक्षभस्मस्रावितजलेन व्युषितेन भावितवटकाष्ठभस्मस्रावितजलेन पेयमित्यर्थः । मयूरभक्षभस्म पल १, जल पल ६, एतद्बहुधा वस्त्रे

मनःशिला शङ्खनाभिः पिप्पल्योऽथ रसाञ्जनम्।
वर्त्तिः क्षौद्रेण संयुक्ता बाले सर्वाक्षिरोगनुत् ॥ ४९ ॥
मातुः स्तन्यकटुस्नेह-काञ्जिकैर्भावितो जयेत्।
स्वेदाद्दीपशिखोत्तप्तो नेत्रामयमलक्तकः ॥ ५० ॥
शुण्ठीभृङ्गनिशाकल्कः पुटपाकः ससैन्धवः।
कुकूलकेऽक्षिरोगेषु भद्रमाश्च्योतनं हितम् ॥ ५१ ॥
क्रिमिघ्नालशिलादार्वी-लाक्षाकाञ्चनगैरिकैः।
चूर्णाञ्जनं कुकूले स्याच्छिशूनां पोथकीषु च ॥
सुदर्शनामूलचूर्णादञ्जनं स्यात् कुकूलके।
गृहधूमनिशाकुष्ठराजिकेन्द्रयवैः शिशोः।
लेपस्तक्रेण हन्त्याशु सिध्मपामाविचर्च्चिकाः ॥ ५२ ॥

परिस्राव्य गृहीतजले व्युषिते षष्ठांशेन वटकाष्ठभस्म प्रक्षिप्य बहुधा परिस्राव्य यथार्हं पिबेत् ॥ ४८ ॥

मनःशिलेत्यादौ।—क्षौद्रेण संयुक्ता मधुरेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

मातुःस्तन्येत्यादौ।—कटुस्नेहं कटुतैलम्। एतैर्मातुः स्तन्यादिभिः प्रत्येकशः सप्ताहं भावितोऽलक्तकरसः अनन्तरं दीपशिखातप्तः सन् स्वेदविधिना नेत्रामयं जयेदित्यर्थः ॥ ५० ॥

शुण्ठीत्यादौ।—भृङ्गो भृङ्गराजः। शुण्ठ्यादीनां पिष्टानां प्रत्येकं माषद्वयम्; सैन्धवं रक्तिपञ्चकम्। एतत् सर्वं पुटपाकविधिना पक्त्वा तत आकृष्य वस्त्रे पोट्टलीं बद्ध्वा चक्षुषि आश्च्योतनं कार्य्यम्। कुकूलक इति पाठे कुकूलकस्तुषाग्निः, एतस्मिन् पुटपाक इत्यन्वयः। उक्तं हि वाग्भटे—"शृङ्गवेरं निशा भृङ्गं कल्कितं वटपल्लवैः। बद्ध्वा गोशकृता लिप्तं कुकूलैः स्वेदयेत् ततः। रसेन लिम्पेत् ताम्रास्यं नेत्रे च परिषेचयेत्" इति ॥ ५१ ॥

क्रिमिघ्नेत्यादौ।—आलं हरितालम्; शिला मनःशिला; काञ्चनगैरिकं स्वर्णगैरिकम्। चूर्णाञ्जनमिति मधुमक्षितशलाकया चूर्णाञ्जनं कार्य्यम्। सुदर्शनेति सुदर्शना त्रिशूरीति ख्याता जीवपत्रेति च ख्याता ॥ ५२ ॥

अश्वगन्धाघृतम्—

पादकल्के ऽश्वगन्धायाः क्षीरे दशगुणे पचेत् ।
घृतं पेयं कुमाराणां पुष्टिकृद्बलवर्धनम् ॥ ५३ ॥

बालवाङ्क्षेरीघृतम्—

वाङ्क्षेरीस्वरसे सर्पिर्छागक्षीरसमं पचेत् ।
कपित्थबीजसिन्धूत्थमसृङ्मोत्पलबालकैः ॥
सबिल्वधातकीमोचैः सिद्धं सर्वातिसारनुत् ।
ग्रहणीं दुस्तरां हन्ति बालानान्तु विशेषतः ॥ ५४ ॥

कुमारकल्याणकं घृतम्—

गन्धपुष्पो वचा ब्राह्मी कुष्ठं त्रिफलया सह ।
द्राक्षा सशर्करा गुण्ठी जीवन्ती जीवकं बला ॥
शटी दुरालभा बिल्वं दाडिमं सुरसः स्थिरा ।
मुस्तं पुष्करमूलञ्च सूक्ष्मैला गजपिप्पली ॥
एषां कर्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
कषाये कण्टकार्य्याश्च क्षीरे तस्मिंश्चतुर्गुणे ॥
एतत् कुमारकल्याणं घृतरत्नं सुखप्रदम् ।
बलवर्णकरं धन्यमग्निपुष्टिविवर्द्धनम् ॥
क्षयासर्वग्रहालक्ष्मी-क्रिमिदन्तगदापहम् ।
सर्ववालामयहरं दन्तोद्भेदे विशेषतः ॥ ५५ ॥

पादकल्के इत्यादौ ।—पेयं कुमाराणामिति कुमारैः पेयमित्यर्थः । वा कर्त्तरि कर्मेति पक्षे ॥ ५३ ॥

वाङ्क्षेरीत्यादौ ।—बकाक्षीरवाङ्क्षेरीस्वरसौ घृताद्दिगुणौ, पाकसाधनत्वेन चतुर्गुणदशगुणक्षीरगर्हितत्वात् ॥ ५४ ॥

ग्रन्थपुष्पीत्यादौ ।—जीवक जीवनीयवर्गमध्ये पठितद्रव्यम् । सुरसः कर्पूरः । कण्टकारीस्वरसः क्षीरञ्च प्रत्येकं घृतादचतुर्गुणम् । घृतादिसमं सुखादिबोधनार्थं कृतं ॥ ५५ ॥

अष्टमङ्गलघृतम्—

वचा कुष्ठं तथा ब्रह्मी सिद्धार्थकमथापि च।
शारिवा सैन्धवञ्चापि पिप्पली घृतमष्टमम्॥
मेध्यं घृतमिदं सिद्धं पातव्यञ्च दिने दिने।
दृढ़स्मृतिः क्षिप्रमेधाः कुमारो बुद्धिमान् भवेत्॥
न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च मातरः।
प्रभवन्ति कुमाराणां पिवतामष्टमङ्गलम्॥ ५६॥

लाक्षादितैलम्—

लाक्षारससमं सिद्धं तैलं मस्तुचतुर्गुणम्।
रास्नाचन्दनकृष्णाब्द-वाजिगन्धानिशायुगैः॥
शताह्वादारुयष्ट्याह्व-मूर्वातिक्ताहरेणुभिः।
बालानां ज्वररक्षोघ्नमभ्यङ्गाद्बलवर्णकृत्॥ ५७॥
सहामुण्डितिकोदीच्यक्वाथस्नानं ग्रहापहम्।
सप्तच्छदनिशाकुष्ठ-चन्दनैश्चानुलेपनम्॥ ५८॥
सर्पत्वक् लसुनं मूर्वासर्षपारिष्टपल्लवाः।
वैड़ालविड़जालोम मेषशृङ्गी वचा मधु।
धूपः शिशोर्ज्वरघ्नोऽयमशेषग्रहनाशनः॥ ५९
बलिशान्तीष्टकर्माणि कार्य्याणि ग्रहशान्तये।

वचेत्यादि।—वचादीनां कल्कः; जलं चतुर्गुणमिति॥ ५६॥

लाक्षातैले—कुष्ठाब्दचन्दनैरित्येव पाठो वाग्भटपुस्तकेषु दृश्यते, न तु कृष्णाब्द-चन्दनैरिति। तिक्ता कटुरोहिणी, न तु लताकस्तूरी; "समूर्वारोहिणीरास्ना-शताह्वामधुकैः समैः" इति सिद्धसारदर्शनात्॥ ५७॥

सहेत्यादि।—सहा माषपर्णी। क्वाथोऽतार्द्धशतः॥ ५८॥

सर्पेत्यादि।—सर्पत्वक् निर्मोकः; अरिष्टो निम्बः; सर्षपः श्वेतसर्षपः; मेषशृङ्ग्याःपत्रम्। मेषशृङ्गमिति पाठे मेषस्य गड़रस्य शृङ्गम्॥ ५९॥

बलीत्यादौ।—तत्रादाविव्यत्र मन्त्रादाविति पाठान्तरे कुमारस्य हस्तकट्यादि-

मन्त्रश्चायं प्रयोक्तव्यस्तत्रादौ सार्वकामिकः॥

ओं नमो भगवते गरुडाय त्र्यम्बकाय मद्यस्तव मृतः स्वाहा। ओं कं पं टं शं वैनतेयाय नमः। ओं फ्रीं हुं फ्रः॥ ६०॥

बालदेहप्रमाणेन पुष्पमालान्तु सर्वतः।

प्रगृह्य सुक्ष्किाभक्षाबलिर्देयस्तु शान्तिकः।

"ओं कारी सुवर्णपक्षी बालकं रक्ष रक्ष स्वाहा"॥ ६१॥

ओं नारायणाय नमः। प्रथमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति नन्दा नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। अगुभं शब्दं मुञ्चति, आत्कारञ्च करोति स्तन्यं न गृह्णाति।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

नद्युभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लौदनं, शुक्लपुष्पं, शुक्लसप्तध्वजाः, सप्त प्रदीपाः, सप्त स्वस्तिकाः, सप्त

मन्त्रश्चेत्यादि व्याख्येयः। ओं इत्यादिमायाबीज एको मन्त्रः। ओं इत्यादिवीजाक्षरात्मका द्वितीयः। एवं ओं इत्यादि च इत्यन्तस्तृतीयः। किंवा मिलित्वा एक एव त्रिधा मन्त्रः॥ ६०॥

बालदेहेत्यादौ।—पुष्पमाला शुक्ला। सर्वत इति सर्वासु दिक्षु। मद्यं सुरा-गन्धादविघ्नभक्षं चतुर्थार्घ्यभक्षं वा। सुक्ष्किाः सन्धिसन्धावाः। अत्र मन्त्रे मासव्यतिरिक्तपदोपादानमनुपदिष्टमपि द्रष्टव्यः। अयं गरुडयन्त्रः सप्तम्यां दिवसत्रयं देयमिति ग्रहैः। बालकरक्षामन्त्रमाह ओंकारीत्यादिमात्रान्तः॥ ६१॥

इदानीं ग्रन्थिदष्टं रावणकृतकुमारतन्त्रमाह ओं नारायणाय नम इत्यादि। प्रथमे मासि वर्षे वेत्यादि कथम्, यतो वक्ष्यमाणद्वितीयदिवसादिना प्रथममासस्य बाधितत्वात्; एवं प्रथमवर्षस्यापि द्वितीयद्वितीयमासादिद्वादशमासान्ते परिसमाप्तत्वादिति। अत्रोच्यते द्वादशदिनात् परतोऽन्येव प्रथममासस्यावकाशः, एवं वर्षस्यापि। तथाहि। यदि कुमारी माघे जातस्तदा माघादिगणनया पौषमासि द्वादशमासाः

वटकाः, सप्त शष्कुलिकाः, जम्बुलिका, सप्त सुरसकाः गन्धं, पुष्पं, ताम्बूलं मद्यं, मांसं, सुराग्रभक्तञ्च—पूर्वस्यां दिशि चतुष्पथे मध्याह्ने बलिर्दातव्यः। ततः अश्वत्थपत्रं जलकुम्भे निक्षिप्य शान्त्युदकेन स्नापयेत्; रसोनसिद्धार्थकसैषगुग्गुलु-ग्वपत्रशिवनिर्माल्यैर्बालकं धूपयेत्। "ॐ नमो रावणाय अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च क्रीं फट् स्वाहा" एवं दिनत्रयं बलिं दत्त्वा चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणं भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ६२ ॥

द्वितीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति सुनन्दा नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। चक्षुः उन्मीलयति, गात्रमुद्वेजयति, न पिबति, क्रन्दति, स्तन्यं न गृह्णाति, आत्कारञ्च भवति।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

भवन्ति। प्रथमद्वितीयदिवसविधिरेव; तत ऊर्द्धं द्वादशमासि वर्षगृह्णदिनं यावत् प्रथमसंवत्सरविधिर्विधेय इति युक्तिमुत्पश्यामः। मासेन गणनया, न तु चन्द्रादित्यगत्या दिनविभागं कृत्वा मासादिगणना कार्या; इह द्वादशमासवर्षयोर्भेदयत्नाभावप्रसङ्गात्। किंवा आदित्यगत्यादिगणनयापि जन्मदिन एव प्रथमवर्षादिपरितार्दवमिति। नन्दादिनामकीर्तनञ्च तद्गृहेण बलिदानार्थम्, यथा—अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा नन्दायै नम इति बलिदानम्। अश्वभशब्दमनन्नलवाकं सुपति विरौति। आत्कारस्तर्दः। सक्तिका वैदिकाः। जम्बुलिका चतुस्त्रिंशमात्राः। अश्वत्थपत्रं जलकुम्भे प्रक्षिप्य गायत्रीं पठित्वा द्विजेन शान्त्युदकं कर्त्तव्यम्, किंवा बलिदानमन्त्रेणैव भिषजा कार्यमित्याङ्कुशाः। नैपस्य गुग्गुलस्य मात्राः। यत्र धूपो नोक्तस्तत्रायमेव धूपो विधेयः। यत्र शान्त्युदकं नोक्तं तत्र इदमेव शान्त्युदकमुपदिशन्ति। ॐ नम इत्यादि।—नमो ध्रुवः, येऽविशेषात् प्रतिमात्रकं वाच्याः कुमारस्य नामोच्चारणपूर्वकं पठनीयाः; यथा—एतुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च इति ॥ ६२॥

द्वितीय इत्यादौ। उन्मीलयति उपरि भ्रूभ्रुत्क्षिपति। उद्वृष्टकमिति

तण्डुलं हस्तपृष्टैकं गृहीत्वा दधि गुड़घृतञ्च मिश्रितं शरावकं, गन्धताम्बूलं, पीतपुष्पं पीतसप्तध्वजाः, चत्वारः प्रदीपाः, दश स्वस्तिकाः, मत्स्यमांससुराग्रभक्ततिलचूर्णानि—पश्चिमायां दिशि चतुष्पथे बलिर्दातव्यः दिनानि त्रीणि सन्ध्यायां, ततः शान्त्युदकेन स्नापयेत्; शिविनिर्माल्य-सिद्धार्थ मार्जाररोमो-गौर-बालक-धूतैः धूपं दद्यात्। "ओं नमो रावणाय अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च फ्रीं फट् स्वाहा"। चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणं भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ६३ ॥

तृतीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति पूतना नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्रमुद्वेजयति, भक्तं न गृह्णाति, मुष्टिं बध्नाति, क्रन्दति, ऊर्द्धं निरीक्षते।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

नद्युभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनं, गन्धताम्बूलं, रक्तसप्तध्वजाः, सप्त प्रदीपाः, सप्त स्वस्तिकाः, पश्चिमांसमुराग्रभक्तञ्च—दक्षिणस्यां दिशि अपराह्णे चतुष्पथे बलिर्दातव्यः। शिवनिर्माल्यगुग्गुलुसर्षपनिम्बपत्रमेषशृङ्गैः दिन-त्रयं धूपयेत्। "ओं नमो रावणाय अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च ज्वासय ज्वासय स्वाहा।" एवं दिनत्रयं कार्य्यम्। चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम् ॥६४॥

चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति मुञ्जमुण्डिका नाम

एकवारपरिमितहस्तपृष्ठे तण्डुलान् गृहीत्वेत्यर्थः। अग्रभक्तमिति श्रीदनपूर्णस्थाली-मध्यात् यत् प्रथममाहृत्यते भक्तं तदग्रभक्तम्। शान्त्युदकेनेति शान्त्युदकमिदं कृत्येन कार्य्यम्; एवं सर्वत्र विशेषोक्तिं विना ॥ ६३ ॥

तृतीय इत्यादौ।—अग्रभक्तमिति श्रीदनपूर्णस्थालीमध्यात् यत् प्रथममाहृत्यते तत् अग्रभक्तम् ॥ ६४ ॥

माल्का। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। ग्रीवां नामयति, चक्षुरुन्मीलयति, स्तन्यं न गृह्णाति, रोदिति, क्षपिति, मुष्टिं बध्नाति।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्यद्यते शुभम्।

नद्युभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा उत्पल-पुष्पं, गन्धं, ताम्बूलं, दश ध्वजाः दीपाश्चत्वारः, त्रयोदश स्वस्तिकाः, मत्स्यमांससुराग्रभक्तञ्च—उत्तरस्यां दिशि अपराह्णे बलिर्देयश्चतुष्पथे। "ओं नमो रावणाय अमुकस्य व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा।" चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्। ततः सम्यद्यते शुभम्॥ ६५॥

पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति कटपूतना नाम माल्का। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्र-मुद्वेजयति, स्तन्यं न गृह्णाति मुष्टिं बध्नाति।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्यद्यते शुभम्।

कुम्भकारचक्रस्य मृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां विधाय गन्धताम्बूलं, शुक्लपुष्पं, शुक्लौदनं, पञ्च ध्वजाः, पञ्च प्रदीपाः, पञ्च वटकाः, ऐशान्यां दिशि बलिर्दातव्यः; शान्त्युदकेन स्नाप-येत्; शिवनिर्माल्य-सर्पनिर्मोकगुग्गुलुनिम्बपत्र-बालक-घृतै-र्धूपं दद्यात्। "ओं नमो रावणाय अमुकस्य व्याधिं चूर्णय चूर्णय हन हन स्वाहा।" चतुर्थदिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्। ततः सम्यद्यते शुभम्॥ ६६॥

षष्ठे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति शकुनिका नाम माल्का। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्रभेदश्च

चतुर्थे इत्यादौ।—दशध्वजा इति शुक्लाः, विशेषाभावात्॥ ६५॥

पञ्चमे इत्यादौ।—कुम्भकारचक्रवर्तिका कुम्भकारचक्रसंबन्धमृत्तिका॥ ६६॥

दर्शयति, मुष्टिं बध्नाति दिवारात्रानुत्थानं भवति, ऊर्द्धं निरीक्षते।

वलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

पिष्टकेन पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लौदनं पीतपुष्पं रक्तपुष्पं, गन्धताम्बूलं, दश दीपाः, दश पीतध्वजाः, दश स्वस्तिकाः, दश वटकाः, क्षीरजम्बूलिकाः, मत्स्यमांससुराः—आग्नेय्यां दिशि निष्क्रान्ते मध्याह्ने वलिर्दातव्यः; शान्त्युदकेन स्नापयेत्; शिवनिर्माल्यरसोनगुग्गुलुसर्षपनिर्मोकनिम्बपत्रधूपैर्धूपं दद्यात्। "ओं नमो रावणाय अमुकस्य व्याधिं चूर्णय चूर्णय हन हन स्वाहा।" चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ ६७ ॥

सप्तमे दिवसे मासे वर्षे वा यदा गृह्णाति शुष्करेवती नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्रमुद्वेजयति, मुष्टिं बध्नाति, रोदिति।

वलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

रक्तपुष्पं शुक्लपुष्पं, गन्धताम्बूलं, रक्तौदनं, कृशराः त्रयोदश स्वस्तिकाः त्रयोदश शष्कुलिकाः, जम्बूलिका, मत्स्यमांससुराः, त्रयोदश ध्वजाः, पञ्च प्रदीपाः—पश्चिमायां दिशि ग्रामनिष्क्राम्येऽपराह्णे वृत्तमात्रित्य वलिर्दातव्यः; शान्त्युदकेन स्नापयेत्; गुग्गुलुमेषशृङ्गसर्षपोशीरवालकधूपैर्धूपं दद्यात्। "ओं नमो रावणाय दीप्ततेजसे हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा।" चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम् ॥६८॥

अष्टमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति अर्यका नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्रगन्धः पूतिगन्धश्च

पञ्च इत्यादौ।—क्षीरजम्बूलिकाः क्षीरसहितखिन्नमाषाः ॥ ६७ ॥

जायते, आहारं न गृह्णाति, गात्रानि उद्वेजयति।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि यतः सम्पद्यते शुभम्।

रक्तपीतध्वजाः, चन्दनं, पीतपुष्पं, शष्कुल्यः, पपटिकाः, मत्स्यमांससुराः, जम्बूलिकाः—प्रत्यूषे बलिं दद्यात्। "ओं नमो रावणाय त्रैलोक्यविद्रावणाय चतुर्दिशमोक्षणाय व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च दह दह ओं ह्रीं फट् स्वाहा।" चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम्॥ ६९॥

नवमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति सूतिका नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। नित्यं छर्दयति, गात्रभेदं दर्शयति, मुष्टिं बध्नाति, निद्रातितरा स्यात्।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

नद्युभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां निर्माय शुक्लवस्त्रेण वेष्टयेत्। शुक्लपुष्पं, शुक्लौदनं गन्धताम्बूलं, शुक्लत्रयोदशध्वजाः, त्रयोदश प्रदीपाः, त्रयोदश स्वस्तिकाः, त्रयोदश पुत्तलिकाः, मत्स्यमांससुराः—उत्तरदिग्विभागे ग्रामनिष्काशे बलिं दापयेत्; शान्त्युदकेन स्नापयेत्; गुग्गुलुनिम्बपत्रगोधूमगोशृङ्गश्वेतसर्षपघृतैर्धूपं दद्यात्। "ओं नमो रावणाय चतुर्भुजाय हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा।" चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम्॥ ७०॥

दशमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति निर्ऋता नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्रमुद्वेजयति, आत्कारं करोति, रोदिति, बध्नाति मूत्रं पुरीषञ्च भवति।

उत्तम इत्यादौ।—रक्तौदनं शाल्यादिभक्तम्, अलक्तकादिरञ्जितभक्तं वा। कृशरा

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

पारावारमृत्तिकां गृहीत्वा, पुत्तलिकां कृत्वा, गन्धताम्रचूर्णं रक्तपुष्पं, रक्तचन्दनं, पञ्चवर्णपञ्चध्वजाः, पञ्च प्रदीपाः, पञ्च स्वस्तिकाः, पञ्च पुत्तलिकाः, मत्स्यमांससुराः—वायव्यां दिशि बलिं दद्यात्; काकविष्ठागोमांसगोशृङ्गरसोनमार्जारलोमनिस्वपत्रघृतैर्धूपयेत्। "ॐ नमो रावणाय चूर्णितनस्ताय हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा।" चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम्॥ ७१॥

ऐकादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदा गृह्णाति पिलिपिच्छिका नाम मालुका; तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। आहारं न गृह्णाति, ऊर्ध्वदृष्टिर्भवति, गात्रभङ्गः आक्षेपश्च भवति।

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्।

पिष्टकेन पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनं रक्तपुष्पञ्च तस्या मुखं दुग्धेन सिञ्चेत्। पीतपुष्पं गन्धताम्रचूर्णं, सप्त पीतध्वजाः, सप्त प्रदीपाः, अष्टौ वटकाः, अष्टौ शष्कुलिकाः, अष्टौ पूपिकाः, मत्स्यमांससुराः—पूर्वस्यां दिशि बलिर्दातव्यः; शान्त्युदकेन स्नापयेत्; शिवनिर्माल्यगुग्गुलुगोशृङ्गसर्षपनिम्बोकघृतैर्धूपयेत्।

"ॐ नमो रावणाय मुञ्च मुञ्च स्वाहा।" चतुर्थे दिवसे विप्रान् भोजयेत्। ततः सुखी भवति बालकः। तेन सम्पद्यते शुभम्॥ ७२॥

द्वादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति कामुका नाम मालुका; तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। विहस्य वादयति, करेण तर्जयति, गृह्णति, क्रामति निश्वसिति, मुहुर्मुहु रुदति, आहारं न करोति।

तिलतण्डुलनिर्मितयवागूः। यामनिष्क्राणे यामप्राप्ते॥ ६८—७२॥

बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।

क्षीरेण पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लकुसुमं, गन्धताम्बूलं, शुक्लसप्तध्वजाः, सप्त शष्कुलिकाः, सप्त प्रदीपाः—करम्भकेण सर्वकर्मबलिं दद्यात्; शान्त्युदकेन स्नापयेत् । श्वेतसर्षपगुग्गुलुशिवनिर्माल्यघृतैर्धूपयेत् । "ओं नमो रावणाय मुञ्च मुञ्च हन हन स्वाहा ।" चतुर्थे दिवसे विप्रान् भोजयेत् ॥ ७३ ॥

इति रावणकृतं कुमारतन्त्रं समाप्तम् ॥

इति बालरोग-चिकित्सा ॥

अथ विष-चिकित्सा ।

अरिष्टाबन्धनं मन्त्रप्रयोगश्च विषापहः ।
दंशनं दंशकस्याहेः फलस्य मृदुनोऽपिवा ॥ १ ॥

अष्टमनवमदशमैकादशस्फुटाः । द्वादशे—वादयतीति सम्भाषते । रोदितीति पाठान्तरम् । क्षीरेणेति पाकात् पिण्डीभूतेन क्षीरेणेत्यर्थः । करम्भकेण दधिमिश्रितभक्तेन ॥ ७३ ॥

इति बालरोगचिकित्साविवृतिः ।

इदानीमातुरहितचिकित्सापारिशेष्यात् विषचिकित्सामाह अरिष्टेत्यादि ।—अरिष्टाबन्धनं धमनीबन्धः, स च दंशदेशादूर्द्ध्वं चतुरङ्गुले । यदाह वाग्भटः—"दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टां चतुरङ्गुले । क्षौमादिभिर्वल्कलैर्वा सिद्धमन्त्रैश्च मन्त्रयेत्" इति । दंशकस्याहेरिति दंशकर्त्तुः सर्पस्य दंशनं दन्तपंक्तिद्वयेनातिपीड़नम् । एवं मृदुफलस्यापि । एतच्च सुकुमारद्रव्योपलक्षणं, तेन रम्भामृणालकाण्डाद्यपि बोध्यम् । तत्र सर्वत्र विषसंक्रमणं भवतीति भावः । यदुक्तं वृन्दे—"धर्त्तुं दंशविधौ न भोगिनमसौ प्राप्नोति दष्टो यदा रम्भाखण्डमृणालकोमलफलं दन्तैर्दशत्याशु यत् । गच्छेत् तत्क्षणमेव तस्य गरलं तद्दष्टवस्त्वन्तरं दंशे नीरसतां नयेच्च बहुधा सम्बध्य हस्तेन वै" इति ॥ १ ॥

मूलं तण्डुलवारिणा पिबति यः प्रत्यङ्गिरासम्भवम्
निष्पिष्टं शुचिभद्रयोगदिवसे तस्याहिभीतिः कुतः।
दर्पादेव फणी यदा दशति तं मोहान्वितो मूलपम्
स्थाने तत्र स एव याति नियतं वक्त्रं यमस्याचिरात्॥ २॥
मसूरं निम्बपत्राभ्यां खादेन्मेषगते रवौ।
अब्दमेकं न भीतिः स्याद्विषात् तस्य न संशयः॥
धवलपुनर्नवजटया तण्डुलजलपीतया च पुष्यर्क्षे।
अपहरति विषधरविषोपद्रवमासंवत्सरं पुंसाम्॥ ३॥
गृहधूमो हरिद्रे द्वे समूलं तण्डुलीयकम्।
अपि वासुकिना दष्टः पिबेद्दधिघृताप्लुतम्।
कुलिकामूलनस्येन कालदष्टोऽपि जीवति॥ ४॥
श्लेष्मणः कर्णगूथस्य वामानामिकया कृतः।
लेपो हन्याद्विषं घोरं नृमूत्रसेचनं तथा॥ ५॥

मूलमित्यादौ।—प्रत्यङ्गिरा कण्टकीशिरीषः। शुचिराषाढ़स्तस्य भद्रयोगदिवसे शुभयोगनक्षत्रादियुक्तदिने पुष्यानक्षत्रादियुक्तदिने इत्यन्वयः॥ २॥

मसूरमित्यादि।—मसूरगुड़कमेकं, निम्बस्य द्वे पत्रे, तृतीया सहार्थे। मेषगते रवौ वैशाखे। धवलेत्यादि—स्पष्टम्॥ ३॥

गृहधूम इत्यादौ।—तण्डुलीयकमिति केवलतण्डुलीयकमूलमपि बोध्यम्। तदुक्तं विन्दुसारे—"तण्डुलीयकमूलन्तु पीतं तण्डुलवारिणा। तक्षकेणापि संदष्टं निर्विषं कुरुते नरम्" इति। कुलिकेत्यादि।—कुलिकः कालाकड़भेदः स्वल्पफलः कुड़कराणि इति ख्यातः। उपदेशात् तण्डुलोदकेन नस्यं कार्य्यं; केचित् पानं वदन्ति॥ ४॥

श्लेष्मण इत्यादि।—योगद्वयम्। मुखस्थितश्लेष्मण इत्येकः; कर्णगूथस्येति द्वितीयः। वामानिकया कृत इति कनिष्ठाङ्गुलीसमीपे वा अङ्गुली, सा अनामिकेत्युच्यते। वामहस्तस्य अनामिकाङ्गुल्या कृत इत्यर्थः। नृमूत्रसेचनं दंशदेशे

शिरीषपुष्पस्वरसे भावितं श्वेतसर्षपम्।
सप्ताहं सर्पदष्टानां नस्यपानाञ्जने हितम्॥ ६॥
द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रं चतुःपलम्।
अपि तक्षकदष्टानां पानमेतत् सुखावहम्॥ ७॥
वन्याकर्कोटजं मूलं छागमूत्रेण भावितम्।
नस्यं काञ्जिकसंयुक्तं विषोपहतचेतसः॥ ८॥

त्रिवृद्विशल्या मधुकं हरिद्रे
मञ्जिष्ठवर्गो लवणञ्च सर्वम्।
कटुत्रिकञ्चैव विचूर्णितानि
मूङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि॥
एषोऽगदो हन्त्युपयुज्यमानः
पानाञ्जनाभ्यञ्जननस्ययोगैः।
अवार्यवीर्य्यो विषवेगहन्ता
महागदो नाम महाप्रभावः॥ ९॥

स्रोयमूत्रसेकः। उक्तं हि—"सर्पदष्टप्रदेशे तु स्वयमेव विचक्षणः। मूत्रयेत् तत्क्षणादेव निर्विषत्वमवाप्नुयात्" इति। अथ तृतीयः योगः॥ ५॥

शिरीषेत्यादि।—वाग्भटस्य। श्वेतसर्षपमित्यत्र सरिचानतमिति पाठे सरिचं श्वेतसरिचं श्वीभाञ्जनबीजम्। अयमेव पाठश्चन्द्राटादौ दृश्यते। अतः श्वेतसर्षपमिति पाठान्तरमुक्तम्॥ ६॥

द्विपलमित्यादि।—वाग्भटस्य। यद्यपत्नीयं माषा सर्पदष्टविषये विशेषविहितत्वात् न दोषावहेति॥ ७॥

वन्ध्येत्यादि।—वन्ध्यः फलरहितः॥ ८॥

त्रिवृदित्यादि।—सुश्रुतस्य। विशल्या दन्ती, व्याघ्रपाटला वा; विशाखेति पाठे गोरक्षकर्कटी। मञ्जिष्ठावर्गो मञ्जिष्ठासहितोऽयमेव त्रिवृदादिवर्ग इत्यर्थः। अन्ये तु मञ्जिष्ठावर्गं पृथगेव पठन्ति। तच्च टीकाकारैर्न व्याख्यातम्। डल्हणस्तु "त्रिवृद्विशल्ये मधुकं हरिद्रे रक्ता नरेन्द्री लवणश्च वर्गः" इति व्याचष्टे स—

पीते विषे स्याद्वमनञ्च त्वक्स्थे
प्रदेहसेकादि सुशीतलञ्च ॥
कपित्थमांसं ससिताच्चौद्रं कण्ठगते विषे।
लिह्यादामाशयगते ताभ्यां चूर्णपलं नतात् ॥ १० ॥
विषे पक्वाशयगते पिप्पलीं-रजनीद्वयम्।
मञ्जिष्ठाञ्च समं पिष्ट्वा गोपित्तेन नरः पिबेत् ॥ ११ ॥
रजनीसैन्धवच्चौद्रसंयुक्तं घृतमुत्तमम्।
पानं मूलविषार्त्तस्य दिग्धविद्धस्य चेष्यते ॥
सितामधुयुतं चूर्णं तास्त्रस्य कनकस्य वा
लेहः प्रशमयत्युग्रं सर्वसंयोगजं विषम् ॥ १२ ॥
अङ्कोठमूलनिःक्वाथं फाणितं सघृतं लिहेत्।
तैलाक्तः स्विन्नसर्वाङ्गो गरदोषविषापहः ॥ १३ ॥

विशल्या दन्ती, काष्ठपाटला वा ; रक्तं मञ्जिष्ठा ; नरेन्द्रः स्वर्णानुः ; लवणवर्गो लवणपञ्चकमिति। गोशृङ्गे इति गोशृङ्गे निदध्यादिति पंचमेकं स्थापयेत्। एतच्च गोशृङ्गे पञ्चैकं स्थापनं सौयुतवत्त्यमांणयोगे तथा दर्शनात्। यथा—"शृङ्गे गवी-शृङ्गसमेष चैव प्रच्छादितः पचसुपेचितव्य"। ९ ॥

पीत इत्यादौ।—वमनमिति गोमयस्वरसेन मधुयुक्तेन वान्तिः कार्या। उक्तं हि—"समधुर्विषपीतस्य वमनं गोमयाद्रसः" इति। त्वक्स्थे तु विषे शीतलं प्रदेहसेकादि कार्यम्। कपित्थेत्यादि।—कपित्थस्य मांसं लवणाद्यरहितं सभ्यम्। लिह्यादित्यादौ।—ताभ्यामिति सिताचौद्राभ्याम्, नतादिति तगरपादि-कात्॥ १० ॥

विष इत्यादौ।—पिप्पलीद्वयं रजनीद्वयञ्च। समामिति समभागं जलेन पेषणं पानञ्चेत्याहुः ॥ ११ ॥

रजनीत्यादौ।—उत्तमं घृतं गव्यघृतम्। दिग्धो विषाक्तशरः तेन विद्धस्य। तास्त्रस्य कनकस्य वेति मारितस्य तास्त्रस्य तथा मारितस्य सुवर्णस्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

अङ्कोठेत्यादि।—अङ्कोठमूलक्वाथमेव पुनः पाकात् फाणिताकारं कुर्यात् ॥१३॥

कटभ्यर्जुनशैरीय-शेलुचोरिद्रुमत्वचः।
कषायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलूताव्रणापहाः॥ १४॥
आंगारधूमसंश्लिष्ठा-रजनीलवणोत्तमैः।
लेपो जयत्याखुविषं कर्णिकायाश्च पातनम्॥
यः कासमर्दनेत्रं वदने प्रक्षिप्य कर्णे फुत्कारम्।
मनुजो दधाति शीघ्रं जयति विषं वृश्चिकानां सः॥ १५॥
दंशे भ्रामणविधिना वृश्चिकविषहृत् कुठेरपादगुडिका।
पुरधूपपूर्वमर्कच्छदमिव पिष्ट्वा कृतो लेपः॥ १६॥
जीरकस्य कृतः कल्को घृतसैन्धवसंयुतः।
सुखोष्णो वृश्चिकार्त्तानां सुलेपो वेदनापहः॥ १७॥
कुङ्कुमकुनटीकर्कटपलहरितालैः कुसुम्भसंमिश्रितैः।
कृतगुडिकाभ्रामणतो विदष्टगोधाशरटादिविषजित्॥ १८॥
अङ्कोठपत्रधूमो मीनविषं झटिति विघट्टयेच्छ्वभ्रौ।
गोधावरटीविषमिवा लेपेन कुढ़करागिजटा॥ १९॥
कनकोडुम्बरफलमिव तरुणजलपिष्टं पीतमपहरति।
कनकदलद्रवघृतगुड़दुग्धपलैकं शुनां गरलम्॥ २०॥

---

* इदानीं कीटादिविषचिकित्सामाह कटभ्यादि।—शैरेयो भिरटी। शेलु र्बदरवारः। चोरिद्रुमा वटीडुम्बरादयः॥ १४॥

आंगारधूमेत्यादौ।—कर्णिका कीटबभ्रुगुद्रः। य इत्यादौ।—नेत्रं मूलम्। निक्षिप्य सत्वर्म्॥ १५॥

दंश इत्यादि। दंशे वृश्चिकदंशे। कुठेरपादगुटिका पर्णांशमूलकृतगुटिका। पुरधूपपूर्वमिति गुग्गुलना पूर्वं धूपयित्वा अर्कपत्रकृतो लेपः॥ १६। १७॥

गोधादिविषचिकित्सामाह कुङ्कुमेत्यादि। कनटी नलःशिखा; कर्कटकस्य पलाण्डोर्नाम, कुसुम्भं कृसुम्भपुष्पम्। शरटादौ-शरादिशब्दाद्घ्रनेनामिकाङ्गोधोपग्रहणम्॥ १८॥

कनकविषचिकित्सामाह कनकेत्यादि।—कनको धुस्तूरः, उडुम्बरं यज्ञीडुम्ब-

लेप एव भेकगरलं शिरीषबीजैः स्नुहीपयःसिक्तैः ।
हरति गरलं त्र्यहमशिताङ्कोठजटा कुष्ठसम्मिलिता ॥
मरिचमहौषधबालकनागाह्वैर्मक्षिकाविषे लेपः ।
लालाविषमपनयतो मूले मिलिते पटोलनीलिकयोः ॥
सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपाद्यपि ।
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥
वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ।
पाठा प्रतिविषा व्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ॥
दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ।
कीटदष्टक्रियाः सर्वाः समानाः स्युर्जलौकसाम् ॥ २१ ॥

मृतसञ्जीवनोऽगदः—

पृक्काप्लवस्थौणेयकाक्षीशैलेयरोचनातगरम् ।
ध्यामकं कुङ्कुमं मांसी सुरसाग्रं लालकुष्ठघ्नम् ॥
बृहतीशिरीषपुष्प-श्रीवेष्टकपद्मचारटीविशालाः ।
सुरदारुपद्मकेशर-शावरकमनःशिलाकौन्त्यः ॥
जात्यर्कपुष्पसर्षप-रजनीद्वयहिङ्गुपिप्पलीलाक्षाः ।
जलमुद्गपर्णीमधूकमदनकफलसिन्धुवाराश्च ॥
सम्पाकलोध्रमयूरकगन्धफलीलाङ्गलीविडङ्गाश्च ।

रम्, तयोः फलम् । कनकदलेत्यादि योगान्तरम् । कनकदलद्रवो धुस्तूरपत्र रसः । एषां पलं मिलित्वा ॥ २० ॥

भेकविषचिकित्सामाह लेप इत्यादि । अशिता भक्षिता । क्वाथविधया कल्कविधया वा योज्यमेतत् । लालाविषमिति लालैव विषं लालाविषम् । सोमवल्कः कट्फलम् ; अश्वकर्णः शालभेदः, गर्दभाण्डो वा । पित्वेति क्वाथविधया कल्कविधया वा योज्यम् । अतिदेशेन जलौकश्चिकित्सामाह कीटदष्टेत्यादि ॥ २१ ॥

पृक्केत्यादौ । स्थौणेयं ग्रन्थिपर्णम्, काक्षी सौराष्ट्रमृत्तिका, ध्यामं गन्धतृणम्, सुरसाग्रं निर्गुण्डीमञ्जरी, आलं हरितालम्, कुष्ठघ्नमेडगजः, श्रीवेष्टको नवनीत

पुष्येणोद्धृत्य समं पिष्टा गुड़िका विधेयाः स्युः ॥
जन्तुविषघ्नो जयकृद् विषमृतसञ्जीवनो ज्वरनिहन्ता।
घ्रेयविलेपनधारणधूमग्रहणैर्गहस्थश्च ॥
भूतविजयन्त्वलक्ष्मीकामणमन्त्राग्न्यशन्यरीन् हन्यात्।
दुःस्वप्नस्त्रीदोषानकालमरणाम्बुचोरभयम् ॥
धनधान्यकार्य्यसिद्धिश्रीपुष्ट्यायुर्विवर्द्धनो धन्यः।
मृतसञ्जीवन एष प्रागमृताद् ब्रह्मणाभिहितः ॥ २२ ॥

इति विषरोगचिकित्सा।

अथ रसायनाधिकारः।

यज्जराव्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम् ॥ १ ॥

खोटो, पद्मचारटी कुम्भारुलता, पद्मस्य केशरं किञ्जल्कः शावरको लोध्रः; कौन्ती रेणुका। जात्यकपुष्पमिति जात्यर्कयोः पुष्पम्, जलं बालकम्; निर्गुण्ड्याकारः शुक्लपुष्पः सिन्धुवारः सम्पाक आरग्वधस्तस्य फलं ग्राह्यम्। लोध्रं लोहितलोध्रम्; मयूरोऽपामार्गः, गन्धफली प्रियङ्गुः, नाकुली रास्ना। पुष्ये पुष्यानक्षत्रयुक्तकाले। जन्तवः क्रिमयः, कार्मणं परद्रोहोपायः, मन्त्रोऽभिचारमन्त्रः। अशनिर्वज्रम्। स्त्रीदोषाः सौभाग्यार्थकृतगरादिदोषाः ॥ २२ ॥

इति विषचिकित्साविवृतिः।

भेषजं तावद्द्विविधम्—आतुरहितं सुस्थहितञ्च। सुस्थहितमपि द्विविधं रसायन-वाजीकरणभेदात्। अत्रातुरहितं तावदुक्तमेव सम्प्रति सुस्थहितं वाच्यम्; तत्रापि वाजीकरणापेक्षया रसायनस्य वर्षसहस्रायुष्ट्वात् महाफलत्वाच्च प्रथमतो रसायनमाह यदित्यादि। जराविध्वंसि जरारूपव्याध्युत्पत्तिप्रतिबन्धकम्। एतेन विशिष्टरसजनकत्वे सति जरानिवर्त्तकत्वं रसायनत्वमिति लक्षणं सूचितम्। अत्र रसशब्देन रसकार्य्यत्वात् सप्तानामेव धातूनां ग्रहणम्, अत्राद्यविशेषणसन्नि-

पूर्वे वयसि मध्ये वा शुद्धकायः समाचरेत् ॥ २ ॥
अविशुद्धशरीरस्य युक्तो रसायनो विधिः ।
न भाति वाससि क्लिष्टे रङ्गयोग इवार्पितः ॥ ३ ॥
गुड़ेन मधुना शुण्ठ्या कृष्णया लवणेन वा ।
द्वे द्वे खादन् सदा पथ्ये जीवेद्वर्षशतं सुखी ।
सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुड़ैः क्रमात् ।
वर्षादिष्वभया सेव्या रसायनगुणैषिणा ॥ ४ ॥
त्रैफलेनायसीं पत्रीं कल्केनालेपयेन्नवाम् ।

वेशात् कपालरञ्जनादिषु नातिव्याप्तिः। वृद्धो न रसायनाधिकारी; वक्ष्यति—पूर्वे वयसीत्यादि। अन्यत्राप्युक्तं "जरापक्वशरीरस्य व्यर्थमेव रसायनम्" इति। तत् कथं जराप्रशमकत्वं रसायनमिति? नैवं जराशब्देनात्र अकालपलितं कालिकञ्च भाविपलितमुच्यते, अतो नोक्तो दोषः। यत्तु च्यवनप्राशादौ सुवृद्धोऽसत् पुनर्युवेति, तत्र न वृद्धस्यापि रसायनप्रयोगात् जराप्रशमनमुक्तम्, तत् तपःप्रभावेणानुगृहीतस्य फलम्, न रसायनमात्रस्येति। सुदान्तस्त्वाह—"रसायनञ्च सुस्थातुरविषयम्। जरा च व्याधिश्च तद्विध्वंसितुं शीलं यस्य तद्रसायनम्। जरा हि सद्वृत्तेन, न पूर्वापरविरोधः अकालजराहरत्वाद्रसायनस्य। भेषजपदेन ध्यानमन्त्रादिकं व्यवच्छिनत्ति। ज्वरेति ज्वरातिसारादिभेषजं वाजीकरणं व्यवच्छिनत्ति। व्याधीति कपालरञ्जनकृष्णीकरणादिकञ्च व्यवच्छिनत्तीति" ॥ १ ॥

पूर्वे इत्यादि।—पूर्वे इति यौवनप्रवेश एव। मध्य इति यौवनशेषे। बालवृद्धौ न रसायनाविषयौ भेषजवीर्यासहत्वात् जरापक्वशरीरत्वाच्च। शुद्धकाय इति वमनविरेचनाभ्यां शुद्धशरीरः ॥ २ ॥

अविशुद्धे तथा फलं नास्तीति मत्वाह अविशुद्धशरीरस्येत्यादि। सुश्रुतस्तु। युक्त इति प्रयुक्तः। क्लिष्ट इति मलिने ॥ ३ ॥

प्रथमतः हरीतकीरसायनमाह सिन्धूत्थेत्यादि। वर्षासु हरीतकी मा ६, सैन्धव मा २ गिलनीया। शरदि हरीतकी मा ५ शर्करा मा ४ खाद्यम्, शीतलजलं पेयम्। हेमन्ते हरीतकी मा ३ शुण्ठी मा २, तप्तजलं पेयम्। शिशिरे हरीतकी मा ३ पिप्पली मा २, तप्तजलं पेयमिति ॥ ४ ॥

तमङ्गोरात्रिकं लेपं पिबेत् क्षौद्रोदकाप्लुतम् ॥
प्रभूतस्नेहमश्नन जीर्णे तस्मिन् प्रयोजयेत् ।
अजरोऽरुक् समाभ्यासाज्जीवेच्चापि समाः शतम् ॥ ५ ॥
पञ्चाष्टौ सप्त दश वा पिप्पलीः क्षौद्रसर्पिषा ।
रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥
तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्वाह्णे भुक्तायें भोजनस्य च ।
पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतभर्जिताः ॥
प्रयोज्या मधुसर्पिभ्यां रसायनगुणैषिणा ।
जेतुं कासं क्षयं शोषं श्वासं हिक्कां गलामयम् ॥
अर्शांसि ग्रहणीदोषं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।
वैस्वर्यं पीनसं शोथं गुल्मं वातबलासकम् ॥ ७ ॥
जरणान्तेऽभयामेकां प्राग्भुक्ताहे विभीतके ।
भुक्ता तु मधुसर्पिर्भ्यां चत्वार्यामलकानि च ॥
प्रयोजयेत् समामेकां त्रिफलाया रसायनम् ।
जीवेद्वर्षशतं पूर्णमजरोऽव्याधिरेव च ॥ ८ ॥

वैफलेनेत्यादौ। आयसीं पलोमिति कान्तादिखोरूपलीम्; नवानित्यनेन निर्मलत्वमपि सूच्यते। कर्कटेति कर्पलिनेन. अत्रापि त्रिदं क्रियत इत्याहुर्वृद्धाः। केचित् तदजस्रमिति घृतमिति पठन्ति ॥ ५ ॥

पञ्चाष्टावित्यादि। सप्तेति छेदः। संख्याव्यतिक्रमेण नानुक्तपिप्पलीनामुपयोगं सूचयतीति चक्रः। यद्यपि त्रीणि द्रव्याणि नाभ्युपयुञ्जीत पिप्पली चारं लवणमिति, तथापि दश द्रव्यान्तरसंयुक्तानां पिप्पलीनामभ्यासो न विरुद्धः किंवा उक्तपिप्पल्यभ्यासव्यतिरेकेण उत्सर्गापवादन्यायनिषेधो ज्ञेयः। रसायनगुणाश्चरकोक्ता इत्यलादयः ॥ ६ ॥

तिस्र इत्यादौ। किंशुकः पलाशः। क्षारमिति क्षारोदकम् भावित इति सप्ताहम् ॥ ७ ॥

अरणान्त इति। प्राक्। प्राग्भुक्ताहादिति भोजनादौ। मधुसर्पिर्भ्यामित्यभयादिभिस्त्रिभिरेव सम्बध्यते ॥ ८ ॥

: प्रयाज्यः

क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।
रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्पाः
कल्काः प्रयोज्याः खलु शङ्खपुष्पाः ॥
आयुःप्रदान्यामयनाशनानि
बलाग्निवर्णस्वरवर्धनानि ।
मेध्यानि चैतानि रसायनानि
मेध्या विशेषेण तु शङ्खपुष्पी ॥ ९ ॥

पीताश्वगन्धा पयसार्धमासं घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
क्षयस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य शस्यस्य यथाम्बुवृष्टिः ॥
धात्रीतिलान् भृङ्गरजोविमिश्रान् ये भक्षयेयुर्मनुजाः क्रमेण ।
ते कृष्णकेशा विमलेन्द्रियाश्च निर्व्याधयो वर्षशतं भवेयुः ॥
वृद्धदारकमूलानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।
शतावर्या रसेनैव सप्तरात्राणि भावयेत् ॥
अक्षमात्रन्तु तच्चूर्णं सर्पिषा सह भोजयेत् ।
मासमात्रोपयोगेन मतिमान् जायते नरः ।
मेधावी स्मृतिमांश्चैव वलीपलितवर्जितः ॥ १० ॥
हस्तिकर्णरजः खादेत् प्रातरुत्थाय सर्पिषा ।
यथेष्टाहाराचारोऽपि सहस्रायुर्भवेन्नरः ।

मण्डूकपर्ण्या इत्यादिना शङ्खपुष्पा इत्यन्तेन चतुरो योगानाह । समूलपुष्पा इति गुडूच्याः शङ्खपुष्पा वा विशेषणम् ॥ ९ ॥

पीतेत्यादि । वाग्भटस्य । अश्वगन्धायाश्चूर्णं पयसा पित्ते, घृतेन वातपित्ते तैलेन वाते, उष्णोदकेन वातकफे इत्याहुः । धात्रीत्यादौ । तिलाश्च कृष्णाः प्रशस्ताः । भृङ्गरज इति निर्देशात् स्त्रीत्वे भृङ्गरजःशब्दो भृङ्गराजवचन उन्नीयते । क्रमेणेति रसायनक्रमेण ॥ १० ॥

मेधावी बलवान् कामी स्त्रीशतानि व्रजत्यसौ।
मधुन्मत्युग्रवेगः स्याद् बलिष्ठः स्त्रीसहस्रगः।
मन्त्रश्चायं प्रयोक्तव्यो भिषजा चाभिमन्त्रणे॥

"ओं नमो महाविनायकाय अमृतं रक्ष रक्ष मम फल-सिद्धिं देहि रुद्रवचनेन स्वाहा।"

धात्रीचूर्णस्य कंसं स्वरसपरिगतं क्षौद्रसर्पिः समांशम्
कृष्णामानीसिताष्टप्रसृतयुतमिदं स्थापितं भस्मराशौ।
वर्षान्ते तत् समश्नन् भवति विपलितो रूपवर्णप्रभावै-
र्निर्व्याधिर्बुद्धिमेधास्मृतिबलवचनस्थैर्य्यसत्त्वैरुपेतः॥ ११॥

गुडूच्यपामार्गविड़ङ्गशङ्खिनी-
वचाभयाकुष्ठशतावरी समा।
घृतेन लोढ़ा प्रकरोति मानवम्
त्रिभिर्दिनैः श्लोकसहस्रधारिणम्॥ १२॥

ब्रह्मीघृतम्—

समूलपत्रमादाय ब्रह्मीं प्रक्षाल्य वारिणा।
उदूखले क्षोदयित्वा रसं वस्त्रेण गालयेत्॥
रसे चतुर्गुणे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत्।

हस्तिकर्णेति।—हस्तिकर्णी हस्तिकर्णपलाशमूलम्। ओं नम इत्यादिमन्त्रो हस्तिकर्णेत्यादियोगस्यैवाभिमन्त्रणाय। धात्रीत्यादौ।—कंसः चतुःषष्टिपलानि। स्वरसपरिगतमिति आमलकफलसहस्ररसेन भावितम्। भावना च एकविंशति-वारम्। क्षौद्रसर्पिःसमांशमिति धात्रीचूर्णापेक्षया प्रत्येकं समभागमित्यर्थः। तेन मधुघृतयोः प्रत्येकं चतुःषष्टिपलानि। मानीत्यष्टौ पलानि। सितायाः शर्करायाः अष्टौ प्रसृतानि षोड़शपलानीत्यर्थः। स्थापितं भस्मराशाविति प्रावृड़ा-रम्भ इति शेषः। वर्षान्ते प्रावृट्कालान्ते शरदीत्यर्थः॥ ११॥

गुडूचीत्यादौ।—शङ्खिनी शङ्खपुष्पी। क्वचित् वचास्थाने वृषेति पठ्यते, किन्तु वाग्भटे वचैव पठिता॥ १२॥

औषधानि तु पेष्याणि तानीमानि प्रदापयेत् ॥
हरिद्रा मालती कुष्ठं त्रिवृता सहरीतकी ।
एतेषां पलिकान् भागान् शेषाणि कार्षिकाणि तु ॥
पिप्पल्योऽथ विड़ङ्गानि सैन्धवं शर्करा वचा ।
सर्वमेतत् समालोड्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
एतत्प्राशितमात्रेण वाग्विशुद्धिश्च जायते ।
सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते ॥
अर्द्धमासप्रयोगेण सोमराजीवपुर्भवेत् ।
मासमात्रप्रयोगेण श्रुतमात्रन्तु धारयेत् ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि अर्शांसि विविधानि च ।
पञ्च गुल्मान् प्रमेहांश्च कासं पञ्चविधिं जयेत् ॥
वन्ध्यानाञ्चैव नारीणां नराणामल्परेतसाम् ।
घृतं सारस्वतं नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ १३ ॥
कासश्वासातिसारज्वरपिड़ककटीकुष्ठकोठप्रकारान्
मूत्राघातोदरार्शःश्वयथुगलशिरःकर्णशूलाक्षिरोगान् ।
ये चान्ये वातपित्तक्षतजकफकृता व्याधयः सन्ति जन्तो-
स्तांस्तानभ्यासयोगादपनयति पयः पीतमन्ते निशायाः ॥
व्यङ्गवलीपलितघ्नं पीनसवैस्वर्य्यकासशोथघ्नम् ।
रजनीक्षयेऽम्बु नस्यं रसायनं दृष्टिजननञ्च ॥ १४ ॥

ब्रह्मीघृतं स्पष्टम् ॥ १३ ॥

कासेत्यादौ ।—पिड़कः पिड़का । पय इति दुग्धं पानीयं वा. सुश्रुते प्रात. क्षीरपानस्य जलपानस्यापि दर्शितत्वात् । यथा—"शीतोदकं पयः क्षौद्रं सर्पिरित्येकशो द्विशः । त्रिशः समस्तमथवा प्राक्कृतं स्थापयेद्वयः ।" प्रागिति प्रातः । अत्र चतुर्गुणजलशृतगव्यदुग्धस्य धारोष्णस्य वात द्वित्रिकर्षपलादि षोड़शपलं यावदित्यर्थः ॥ १४ ॥

साध्यसाधनपरिमाणम्—

नागार्जुनो मुनीन्द्रः शशास यल्लोहशास्त्रमतिगहनम्।
तस्यार्थस्य स्मृतये वयमेतद्विशदाक्षरैर्ब्रूमः॥
मेने मुनिः स्वतन्त्रे यः पाकं न पलपञ्चकादर्वाक्।
सुबहुप्रयोगदोषादूर्ध्वं च पलत्रयोदशकात्।
तत्रायसि पचनीये पञ्चपलादौ त्रयोदशपलकान्ते॥
लोहात् त्रिगुणा त्रिफला त्राह्या षड्भिः पलैरधिका।
मारणपुटनस्यालोपाकास्त्रिफलैकभागसम्पाद्याः॥
त्रिफलाया भागद्वितयं ग्रहणीयं लौहपाकार्थम्॥ १५॥

यद्यपि सर्वरसायनत्वेऽपि प्रथममेवायसरसौषधमभिधानमुचितं तथापि नृपौकटाङ्गत्वेन रसायनान्तराभिधाय षड्गुणबलया सप्तदशपलसारलौहमाह नागार्जुन इत्यादि।—तत्र मारणादिविधेरप्रस्तुतत्वेन प्रथमं तदभिधानं यद्यनुचितं तथापि दुष्करप्रस्तुतत्वेन साध्यसाधनपरिमाणविधिरुच्यते। तत्र विधानलौहः पलत्रय इत्याह मेने मुनिरित्यादि।—पलपञ्चकादर्वागित्यत्र संस्कारकालस्यानत्यापकतया बहुमृदुत्वं न लाघवेऽपि हेतुत्वेन। ननु पञ्चपलादर्वाङ् न पञ्चपलादर्वाङ्, इत्यपि पलाष्टकादिति योगरत्नाकरेऽभिहितमित्यत आह यतस्तत्र इति। यतस्तत्र लोहशास्त्र एव गाढत्वं, तेनात्रापि भूयमानमपि शास्त्रान्तरोक्तं न विरोधमावहतीति भावः। लौहसंस्कारसाधनार्थे ह्यायपरिभाषामाह तत्रायसीत्यादि।—पचनीयेत्यनेति पञ्चपलादित्यौदनपाकानलौढे यावत्परिमाणं लौहं पच्यते तावत्परिमितलौहापेक्षया मिलिता त्रिगुणा त्रिफला षट्पलैरधिका त्राह्या, तेन पञ्चपल लौढे साधे लौहापेक्षया त्रैगुण्येन त्रिफलायाः पञ्चदशपलानि प्रस्तुतपलेन सह मिलित्वा एकविंशतिपलानि भवन्ति। एवं सप्तपलादिष्वपि बोध्यम्। ननु लौहस्य तावन्मारणाद्यौषधपुटपाकनिष्पत्तिपाकाः सन्ति, ततश्च कथं कियत् त्रिफलापरिमाणमित्यतो भिन्नत्र त्रिफलापरिमाणं दर्शयति मारणपुटनेत्यादि।—लौहमपेक्ष्य लब्धमिगुणत्रिफलाद्वयं ध्रुवपट्पलसहितमेव विभागं कृत्वा तत्र भागद्वयं प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थमवशिष्टम्, चतुर्थभागेन लौहमारणस्नाक्षीपाकपुटपाकानि कर्तव्यानीत्यर्थः॥ १५॥

ख्यातम्।

प्रतिपलमेव त्रिगुणं पाथः क्वाथार्थमादेयम् ॥ १६ ॥
सप्तपलादौ भागे पञ्चदशान्तेऽम्भसां शरावैश्च।
आद्यैकादशकान्तैरधिकं तद्वारि कर्त्तव्यम् ॥
तत्राष्टमो भागः शेषः क्वाथस्य यत्नतः स्थाप्यः।

तदिह लौहमारणपुटनस्थालीपाकार्थगृहीतैकभागत्रिफलाक्वाथार्थं कियज्जलं देयमित्याह सर्वत्रेत्यादि।—आदिशब्दान्मारणस्थालीपाकौ ग्राह्यौ। सर्वत्रेति पञ्चपलादित्रयोदशपलान्तनिखिलमाने। पुटनाद्यर्थैकांश इति पुटनमारणस्थालीपाकार्थगृहीतत्रिफलैकभागे प्रतिपलं शरावैरेव त्रिगुणं वारि देयमित्यर्थः। तत्र पञ्चपललौहपुटादित्रयार्थस्थापितत्रिफलैकभागः सप्तपलो भवति, तत्र जलैकविंशतिशरावा इत्यर्थः। एवं षट्पलादिलौहेऽपि त्रिफलैकभागा अष्टौ पलादयः, तत्र जलस्यापि चतुर्विंशतिशरावादय उन्नेयाः ॥ १६ ॥

किन्तु त्रिगुणतया अधिकमपि जलं देयं, तदर्थमाह सप्तपलादावित्यादि।—अस्यार्थः—पचनीयपञ्चपलादिलौहमारभ्य त्रयोदशपलान्तलौहापेक्षया त्रैगुण्येन ध्रुवषट्पलाधिकतया फलत्रयस्यैकविंशतिपलरूपं चतुर्विंशतिपलरूपं मानं वा तस्य तृतीयभागैः पुटनादिकर्मत्रयार्थस्थापितैः सप्तपलाष्टपलादिक्रमगणनया लौहत्रयोदशपलान्तेन त्रिफलायाः पञ्चदशपलानि भवन्ति, तेषां क्वाथं प्रतिशरावसङ्ख्यया यत् त्रिगुणं वारि देयं तत् त्रिफलासप्तपलादारभ्य पञ्चदशपलपर्यन्तं क्रमेण जलशरावत्रयमारभ्य एकादशपर्यन्तं जलशरावैरधिकं विधेयमित्यन्वयः। तेन सप्तपले त्रिफलाद्रव्ये जलशरावत्रयमधिकम्, अष्टपलेऽपि शरावचतुष्टयम्; एवं क्रमेण त्रयोदशपलान्तं ज्ञेयम्। एतद्वचनं स्पष्टीकरणार्थं पत्रिका लिख्यते। लौहपल ५, मारणादिकर्मत्रयार्थस्थापितत्रिफलैकभाग पल ७, पाथ श २१, अधिक श ३, मिलित्वा श २४। एवं षट्पललौहमारणादिकर्मत्रयार्थस्थापितत्रिफलैकभाग पल ८, पाथः श २४, अधिक श ४, मिलित्वा श २८। सप्तपललौहमारणादिकर्मत्रयार्थस्थापितत्रिफलैकभाग पल ९, [illegible] श २७, अधिक श ५, मिलित्वा श ३२। अष्टपललौहे त्रिफलैकभाग पल [illegible] श ३०, अधिक श ६, मिलित्वा श ३६। नवपललौहे त्रिफलैकभा[illegible] ११, पाथ श ३३, अधिक श ७, मिलित्वा श ४०। दशपललौहे त्रिफलैक[illegible] १२, पाथ

तेन हि मारणपुटनस्थालीपाका भविष्यन्ति॥ १७॥
पाकार्थे तु त्रिफलाभागद्वितये शरावसंख्यातम्।
प्रतिपलमम्बु समं स्यादधिकं द्वाभ्यां शरावाभ्याम्॥
तत्र चतुर्थो भागः शेषो निपुणैः प्रयत्नतोग्राह्यः।
अयसः पाकार्थत्वात् स च सर्वस्मात् प्रधानतमः॥

श ३६, अधिक श ८, मिलित्वा श ४४। एकादशपललौहे त्रिफलैकभाग पल १३, पाथ श ३९, अधिक श ९, मिलित्वा श ४८। द्वादशपललौहे त्रिफलैकभाग पल १४, पाथ श ४२, अधिक श १०, मिलित्वा श ५२। त्रयोदशपललौहे त्रिफलैकभाग पल १५, पाथ श ४५, अधिक श ११, मिलित्वा श ५५। इदानीमेतज्जलं क्वाथ्यमान कियदवशिष्टमित्याह तत्रेत्यादि।—तत्रेति त्रिफलैकभागस्य क्वाथार्थजले। तेन पञ्चपललौहे त्रिफलैकभागक्वाथार्थं जलशराव २३, शेष श ३। एवं षट्पललौहे त्रिफलाक्वाथार्थं जल श २८, शेषं सार्द्धशरावत्रयमित्यादि ज्ञेयम्। यत्नत इति—तृणधान्यादिनिवारणार्थं न्यूनाधिकतापरिहारार्थञ्च। उक्तं हि योगरत्नाकरे—क्वाथेन मन्दपाकेन वह्निमान्द्यं भवेद्ध्रुवम्। क्वाथस्याधिकपाकस्य मन्दमाचक्षते फलम्" इति। हि हेतौ; मारणपुटनादि महत् कर्मत्रयं तेन क्वाथेन कर्त्तव्यमस्ति, तेन तत्र यत्नतः कर्त्तव्य इत्यर्थः। ननु एकस्मिन् दिने मारणादिकर्मत्रयं कर्त्तुमशक्यम्, यदि पुनरेकस्मिन् दिने मारणम्, अपरैर्दिनैः पुटनादिक क्रियते, तदा क्वाथस्य पर्य्युषितत्वेनाम्लत्वं स्यात् सत्यं; प्रत्यह तत्क्वाथस्य उष्णीकरणात् नाम्लता। यद्यपि तापादल्पक्षयेण तदपि सूक्ष्मत्वात् संक्रान्ताधिकत्वाच्च तेन दोषमावहति। एवमेव वृद्धा अपि व्यवहरन्ति। लौहशास्त्रेऽप्युक्तं "पथ्याभिकटुकाश्मभिर्माक्षिकलेपो निहन्त्ययः सुतराम्। पर्य्युषितः परिशोषाद् ग्राह्यः पटाद् गलितः" इति। भव्यदत्तदेवन्तु त्रिफलायास्तृतीयभागमपि त्रिधा समभागेन विभज्य मारणपुटनस्थालीपाकरूपकर्मत्रयार्थं क्वाथः प्रत्यहमेव कार्य्य इत्याह॥ १७॥

इदानीं प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थस्थापितत्रिफलाभागद्वयस्य क्वाथविधिमाह पाकार्थे त्वित्यादि। पाकार्थ इति प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थे; त्रिफलाभागद्वितय इति पूर्वोक्तरीत्या लौहपञ्चपलादौ त्रयोदशपलान्ते क्रमेण त्रिफलाया भागद्वयं चतुर्दशपल-

दुग्धशरावद्वितयं पादैरेकादिकैरधिकम् ॥ १८ ॥
पञ्चपलादिमात्रा तदभावे तदनुसारतो ग्राह्यम् ।

षोडशपलाष्टादशपलादयस्त्रिंशत्पलान्ता भवन्ति । तत्र त्रिफलायाः प्रतिपलम् एकशरावं जलं दातव्यम्, किन्तु सर्वत्रैव शरावद्वयमधिकं ध्रुवत्वेन देयम्; तेन त्रिफलायाश्चतुर्दशपले षोडश वारिशरावाः क्वाथार्थं देयाः; षोडशपले अष्टादश-जलशरावा इत्यादिक्रमेण बोद्धव्याः । स च क्वाथः कियदवशिष्टः स्थाप्य इत्याह तत्रेत्यादि ।—प्रथमतो ग्राह्य इत्यत्र हेतुमाह अयस इत्यादि ।—चतुर्थावशिष्टक्वाथस्य निखिलकर्मप्रधाननिष्पत्तिपाकार्थत्वादित्यर्थः । स चेति निष्पत्तिपाकः । सर्वस्मा-दिति मारणपुटनादेः । प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थं हि लौहे यथा त्रिफलाक्वाथो दीयते तथा दुग्धमपि; तच्च दुग्धं पञ्चपलादित्रयोदशपलान्तलौहेषु कियन्मानं देयमित्याह पाकार्थमित्यादि ।—अत्र एक आदिर्येषां पादानां शरावचतुर्थांशानां ते पादद्वयत्रयादयः एकादिकाः पादाः, तैरधिकं दुग्धशरावद्वयं पुटनान्तेऽप्यसारे लौहचूर्णे पञ्चपलादित्रयोदशपलान्ते यथाक्रमं पक्तव्यमित्यर्थः । तेन पञ्चपललौहे पक्तव्यं सति सपाददुग्धशरावद्वयम् । षट्पले तु पादद्वयाधिकं दुग्धशरावद्वयम्; सप्तपले पादत्रयाधिकं दुग्धशरावद्वयमित्यादिक्रमेण त्रयोदशपलपर्यन्तमुन्नेय-मिति ॥ १८ ॥

अत्र लौहस्य पञ्चपलादिमात्राकरणे यदि शक्तिर्नास्ति तदा पञ्चपलादर्वागपि एकपलादिचतुःपलपर्यन्तं लौहपाकः कर्त्तव्यः, तथा यथाशक्तिसम्भवः त्रयोदश-पलादुपर्यपि चतुर्दशपलादिलौहस्य पाकः कर्त्तव्य इत्यर्थमाह पञ्चपलादीत्यादि—चतुरादिकमेकान्तमिति चतुस्त्रिद्व्येकम् । नन्वेवं सत्येकपलादिचतुःपलान्ते लौहे तथा त्रयोदशपलादूर्द्ध्वञ्च चतुर्दशपलादौ लौहे जारणादिकर्मत्रयार्थम्, तथा प्रधान-निष्पत्तिपाकार्थञ्च कीदृशं क्वाथ्यत्रिफलाया मानं ग्रहणम्, एतत्क्वाथार्थं जलदानं वा कीदृशम्, स्थाप्यः शेषो वा कीदृशः, प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थं दुग्धदानं वा कीदृशं—तदर्थमाह तदनुसारतो ग्राह्या इति पञ्चपलादिलौहमारणाद्युक्तक्वाथादि-दानानुसारत इत्यर्थः । इदानीं तदनुसारत इत्यस्य विवरणाय पत्री लिख्यते;—तत्रैकपले लौहे मारणादिकर्मत्रयार्थं ध्रुवषट्पलसहितत्रिफलायास्तृतीयभागे पल-त्रयं भवति; प्रतिपलञ्च जलशरावत्रयवृद्धिरुक्ता, ततस्तदनुसारात् प्रतिपलञ्च जल-

चतुरादिकमेकान्तं शक्त्यावधिकं त्रयोदशकात् ॥ १८ ॥

शरावत्रयेगृह्यात् नव जलशरावा भवन्ति। तथा सप्तपलादौ भाग इत्यनेन त्र्यादिशरावेरधिकत्वसूक्तम् चतसदृतुसारात् पञ्चपलादवांशेऽपि क्रमेण पादद्वयं ज्ञातव्यम्। तेनैकपलस्त्रीहस्य मारणादिकर्मत्रयार्थं षड्रोतक्रिफलाक्वाथतृतीयभागे अपरोऽपि जलशराव एको भृङ्गलेन देयो भवति, अतः पूर्वोक्तनवजलशरावैर्मिलित्वा दश शरावा इति। तथा द्विपलस्त्रीहे कर्मत्रयार्थं भृङ्गषट्पलसहितत्रिफलाक्वाथतृतीयो भागः पलचतुष्टयी भवति। प्रतिपलस्य शरावत्रयं गृह्यात् द्वादश जलशरावाः, तथा सप्तपलादौ भाग इति वचनानुसारेणापरोऽपि पादद्वयाधिकजलशराव एको भृङ्गलेन देयो भवति, अतौ मिलित्वा सार्द्धत्रयोदश जलशरावा भवन्ति। एवं त्रिपलस्त्रीहे कर्मत्रयार्थं भृङ्गषट्पलसहितत्रिफलाक्वाथतृतीयभागे पञ्च पलानि भवन्ति, प्रतिपलस्य जलशरावत्रयं गृह्यात् पञ्चदश जलशरावाः; सप्तपलादौ भाग इति वचनानुसारादपरमपि जलशरावद्वयमधिकं भृङ्गलेन देयम्, तत्र मिलित्वा सप्तदश शरावाः। चतुःपलस्त्रीहेऽपि कर्मत्रयार्थं भृङ्गषट्पलसहितत्रिफलाक्वाथतृतीयभागे पलषट्कम्, प्रतिपलस्य जलशरावत्रयं गृह्यादष्टादश जलशरावाः; सप्तपलादौ भाग इत्यनुसारादपरमपि पादद्वयाधिकजलशरावद्वयं भृङ्गलेन देयं भवति; तेन मिलित्वा जलस्य सार्द्धविंशतिशरावा भवन्ति। पञ्चपलादिस्त्रीहे यत् क्वाथादिमानं तत् पूर्ववदेव विज्ञेयम्। त्रयोदशपलादूर्ध्वं चतुर्दशपलादौ न्याय्यैकादशकान्तेरित्यनुसारात् पूर्वापेक्षया शरादेर्द्वैव जलस्य इतिः कर्मक्षमा; क्वाथस्त्वष्टांशः श्रेयः, एव सर्वत्रैव। प्रधानसिद्धिपाकार्थमपि एकपलस्त्रीहे च त्रिफलाया भागत्रयं षट् पलानि; प्रतिपलस्य त्रयं त्रयं स्यादित्यनेन त्रिफलायाः क्वाथ्यम्. जलस्य षट् शरावाः. ते च द्वाभ्यां शरावाभ्यामधिकाः कर्मक्षमा इति मिलित्वा अष्टौ जलशरावाः, चतुर्थभागावशेषादेव स्वाद्यं शरावत्रयम्। पञ्चपलस्त्रीहस्य प्रधानपाके तु सपादद्वयशरावद्वयोनत्र्य एकपले तु स्त्रीहे क्रमात् पादन्यूनेन सपाददशशरावद्वयो एको भवति। प्रधानपाकार्थं घृतमपि त्रिगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं स्त्रीहापेक्षया, यथाप्रकृतिदीपभेदेन; तेन वातप्रकृतौ पूर्वं स्त्रीहाच्चतुर्गुणम्, पित्तप्रकृतौ त्रिगुणम्, श्लेष्मप्रकृतौ द्विगुणमिति। एवं त्रिपले स्त्रीहे। त्रिपलस्त्रीहस्य प्रधानपाके त्रिफलाया भागत्रयेऽष्टौ पलानि; प्रतिपलस्य त्रयं त्रयं स्यादित्यनेन जलस्याष्टौ शरावाः, ते च द्वाभ्यां शरावाभ्यामधिकाः कर्मक्षमा इति मिलित्वा दश जलशरावाः; चतुर्थभागावशेषात् स्वाद्यं सार्द्धशरावत्रयम्; पञ्चपलस्त्रीहस्य प्रधानपाके तु सपादद्वयशरावद्वयोनत्र्य एकपले

त्रिफलात्रिकटुकचित्रककान्तक्रामकविड़ङ्गचूर्णानि ।
जातीफलजातीकोषैलाकक्कोललवङ्गानाम् ।
सितकृष्णजीरयोरपि चूर्णान्ययसा समानि स्युः ॥ २० ॥
त्रिफलात्रिकटुविड़ङ्गा नियता अन्ये यथाप्रकृति ॥
कालायसदोषहृते जातीफलादेर्लवङ्गान्तस्य ।
क्षेपप्राप्त्यनुरूपः सर्वस्योनस्य चैकाद्यैः ॥

द्विपले तु क्रमात् पादह्रासेन दुग्धञ्च सार्द्धशरावैकं भवति, घृतञ्च प्रकृत्याद्यपेक्षया पूर्ववदेव ज्ञेयम् । त्रिपललौहस्य प्रधानपाके तु त्रिफलाया दश पलानि ; प्रतिपलमम्बुसमं स्यादित्युक्तेश्च जलस्य दश शरावाः, ते च द्वाभ्यां शरावाभ्यामधिकाः कर्त्तव्या इति मिलित्वा द्वादश जलशरावाः ; चतुर्थभागावशेषात् स्थाप्यं शरावत्रयम् ; दुग्धञ्च पादोनशरावद्वयम्, घृतञ्च प्रकृत्याद्यपेक्षया पूर्ववदेव ज्ञेयम् । चतुःपललौहस्य प्रधानपाके तु त्रिफलाया द्वादश पलानि, प्रतिपलमम्बुसमं स्यादित्युक्तेश्च जलस्य द्वादश शरावाः, ते च द्वाभ्यां शरावाभ्यामधिकाः कर्त्तव्या इति मिलित्वा चतुर्दश शरावाः ; चतुर्थभागावशेषात् स्थाप्यन्तु सार्द्धशरावत्रयम् ; दुग्धञ्च शरावद्वयम्, घृतञ्च पूर्ववदिति । त्रयोदशपलादुपरि चतुर्दशपललौहस्य प्रधानपाके स्थापितत्रिफलाया भागद्वये पूर्ववदेव जलं देयम्, स्थाप्यञ्च चतुर्थभागम् ; पूर्वपूर्वापेक्षया दुग्धस्य एकैकशरावपादवृद्धिः स्पष्टतरैव ; घृतमपि प्रकृत्याद्यपेक्षया द्विगुणत्रिगुणादिकमेवेति । तदनुसारत इति ग्रन्थो विवृतः ॥ १९ ॥

पक्वावतारितमात्रे लौहे प्रक्षेपार्थं चूर्णमाह त्रिफलेत्यादि ।—कान्तक्रामकं काञ्जिकामुस्तकम् । सितकृष्णेति द्वयं जीरकविशेषणम् । अयसा समानीति यावल्लौहचूर्णम्, तावदेव मिलित्वा त्रिफलादिचूर्णमित्यर्थः ॥ २० ॥

इदानीमेतेषु त्रिफलादिषु मध्ये यदवश्यं प्रक्षेप्यं तदाह त्रिफलेत्यादि ।—कालायसदोषहृत इति छेदः । अन्य इति जातीफलादयः । उक्तत्रिफलादिसप्तकस्य नियतत्वे हेतुमाह कालायसदोषहृत इत्यादि ।—कालायसं वज्रपाण्ड्यादिलौह एव ; कालत्वञ्चास्य प्रशस्तत्वेन कीर्त्त्यते । यदुक्तं पातञ्जले—"कज्जलाभाः शिरोजास्ते रसायनविधौ मताः" इति, पतितदानवशिरसि जाता इत्यर्थः । उक्तं हि पातञ्जले—"कफपित्तानिलप्राया देहास्तत्र महीतले । पतिता दानवास्तत्र प्रदेशाश्चापि तादृशाः ।

कान्तक्रामकमेकं निःशेषं दोषमपहरत्ययसः।
द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणमाज्यं ग्राह्यं यथाप्रकृति॥
यदि भेषजभूयस्त्वं स्तोकत्वं वा तथापि चूर्णानाम्।
अयसा साम्यं संख्या भूयोऽल्पत्वेन भूयोऽल्पा॥ २१॥

गिरिसारास्ततो जाता उत्तमाधममध्यमाः। कफक्षेत्रं शिरःस्थानं हृदय पित्त-मण्डलम्। वायोर्नाभेरधःक्षेत्रमिति देहविदो विदुः। वक्षोजा व्याधिनाशार्थं कटिजा वाजिकर्मणि। शिरोजा देहसिद्ध्यर्थमित्येव त्रिविधा मताः" इत्यादि। अयोभवो दोषः आयसः, स चाकारदृष्टिवशात्, तस्याकृतिहरणं प्रशम इति यावत्। यद्यपि कान्तक्रामकस्यापि लौहदोषहरणत्वेनावश्यप्रक्षेप्यत्वोपवर्णनमिहैव युज्यते, तथापि तस्यैकस्यापि निःशेषदोषहरणत्वकरणार्थं पृथगभिधानं कान्तक्रामक-मित्यादिनाग्रे करिष्यति, तथा कान्तक्रामकस्यापि नियतं प्रक्षेप्यत्वमिति ज्ञेयम्। जातीफलादीनां प्राप्त्यनुरूपं प्रक्षेप्यत्वमाह जातीफलादेरित्यादि। — प्राप्त्यनुरूप इत्य-स्यार्थमाह सर्वस्योमस्य चैकार्थैरिति यद्युक्तं जातीफलादिलवङ्गान्तं यदा सर्वमेव प्राप्यते तदा सर्वस्यैव प्रक्षेपः, यदा सर्वं न लभ्यते तदा एकद्वित्र्यादिभिर्जातीफलादि-द्रव्यैरूनस्यापि प्रक्षेपः। कान्तक्रामकस्यापि अवश्यप्रक्षेप्यत्वमाह कान्तक्रामकमेक-मित्यादि। किन्तु यदा लौहस्य निष्पत्तिपाकः कर्त्तव्यः, तदा प्रथमतो घृतं देयम्, ततो लौहचूर्णम्, ततस्त्रिफलाक्वाथः, ततो दुग्धम्, तत एकीकृत्य लौहः पच्यते। घृतव्यतिरेकेण च सर्वत्र लौहपाकानुपलम्भ इति स्थितिः, अतः परिमाणपूर्वकं घृत-माह द्विगुणेत्यादि। द्विगुणत्वादिकञ्च लौहमपेक्ष्य, यथाप्रकृतीति कफपित्तवात-प्रकृतिषु यथाक्रमं द्विगुणत्वादि बोद्धव्यमिति; द्वन्द्वप्रकृतौ च मिश्रविधिः, समप्रकृतौ च मध्यविधिः, तेन त्रिगुणमित्यन्वयः। ननु त्रिफलादि लवङ्गान्तसमग्रभेषजप्राप्ति र्यदि भवति, तदा प्रक्षेप्यचूर्णस्य भूयस्त्वम्, यदि समग्रं न लभ्यते, तदाल्पीयस्त्वम्; अतः कथमयसा साम्यमित्याह यदीत्यादि। — भूयोऽल्पसंख्येति सम्बन्धः, भूयसी अल्पा वा संख्या प्रक्षेप्यचूर्णानां भूयस्त्वेऽल्पत्वे वा न प्रयोजिकेति शेषः। तेन यदा भेषजानां समग्रेण प्राप्तौ संख्याकृतभूयस्त्वं तदा भागह्रासेन मिलितचूर्णानां लौह-चूर्णेन समत्वम्। सम्यगप्राप्तौ च सङ्ख्याकृतस्तोकत्वं स्यात् तदा भागवृद्ध्या मिलित-चूर्णानां लौहचूर्णेन समत्वं विधेयमिति भावः। यद्यपि नानाचारैस्तेषु लौह-प्रयोगेषु प्रक्षेप्यचूर्णानां लौहसमत्वम्, तदर्द्धमानत्वम्, तच्चतुर्थमान- मिहितं

सर्वत्र च विधेयस्तत्तदकथितस्यौषधस्योहः ॥ २२ ॥

इति साध्यसाधनपरिमाणविधिः ॥

तथाप्यमृतसारलौहे प्रक्षेप्यचूर्णानां मिलित्वा लौहचूर्णसमत्वमेवेति वचनादेवाव-सीयते ॥ २१ ॥

इदानीमुक्तौषधमध्ये यद् यद्दोषाद्यननुरूपं तदपनीयम्, यत् तत्रोचितं तदपि विधेयमित्याह एवमित्यादि।—पूर्वन्तु तत्तद्वचनव्याख्यानाभिव्यक्तिनिमित्तं स्थाने स्थाने पत्रिकाक्रमो लिखितः। इदानीं तत्सर्वमेकीकृत्य एकपलादिद्वयोदशपल-पर्यन्तं पत्रिकाक्रमेण लिख्यते। तत्र एकपललौहे मारणादिकर्मत्रयार्थं मिलित्वा त्रिफला पल ३, पाथ श १, शेष श १ पल २; तथा निष्पत्तिपाकार्थं मिलित्वा त्रिफला पल ६, पाथ श ८, शेष श २, दुग्ध श १ पल २, घृतञ्च यथाप्रकृत्यैव, चूर्णमानन्तु स्पष्टमेव। अथ द्विपललौहे मारणादिकर्मत्रयार्थं त्रिफला मिलित्वा पल ४, पाथ श १३ पल ४, शेष श १ पल ५, कर्ष २; निष्पत्तिपाकार्थं त्रिफला मिलित्वा पल ८, पाथ श १०, शेष श २ पल ४, दुग्ध श १, पल ४; घृतञ्च यथा-प्रकृत्यैव, चूर्णमानन्तु स्पष्टमेव। अथ त्रिपललौहे मारणादिकर्मत्रयार्थं मिलित्वा त्रिफला पल ५, पाथ श १७, शेष श २ पल १; निष्पत्तिपाकार्थं त्रिफला पल १०, पाथ श १२, शेष श ३, दुग्ध श १ पल ६; घृतं चूर्णमानञ्च स्पष्टमेव। चतुः-पललौहे मारणादिकर्मत्रयार्थं त्रिफला पल ६, पाथ श २०; पल ४, शेष श २ पल ४ कर्ष २; प्रधानपाकार्थं त्रिफला मिलित्वा पल १२, पाथ श १४, शेष श ३ पल ४, दुग्ध श २, घृतं चूर्णमानञ्च स्पष्टमेव। पञ्चपललौहे मारणादिकर्मत्रयार्थं त्रिफला पल ७, पाथ श २४, शेष श ३, प्रधानपाकार्थं त्रिफलापल १४, पाथ श १६, शेष श ४, दुग्ध श २ पल २; घृतादि स्पष्टमेव। षट्पललौहे मारणादिकर्म-त्रयार्थं त्रिफला पल ८, पाथ श २८, शेष श ३ पल ४; प्रधानपाकार्थं त्रिफला पल १६, पाथ श १८, शेष श ४, पल ४, दुग्ध श २ पल ४; घृतं चूर्णमानञ्च स्पष्ट-मेव। सप्तपललौहे मारणादिकर्मत्रयार्थं त्रिफला पल ९, पाथ श ३२, शेष श ४; प्रधानपाकार्थं त्रिफला पल १८, पाथ श २०, शेष श ५, दुग्ध श २ पल ६; घृतं चूर्णमानञ्च स्पष्टम्। अष्टपललौहे मारणादिकर्मत्रयार्थं त्रिफला पल १०, पाथ श ३६, शेष श ४, पल ४; प्रधानपाकार्थं त्रिफला पल २०, पाथ श २२, शेष

लौहमारणविधिः—

कान्तादिलौहमारणविधानसर्वस्वमुच्यते तावत् ॥ २३ ॥
यस्य कृते तल्लौहं पक्तव्यं तस्य शुभदिवसे।
समृदङ्गारकरालितनतभूभागे शिवं समभ्यर्च्य।

श ५ पल ४, दुग्ध श ३; घृतं चूर्णमानञ्च अष्टम्। नवपललौहे जारणादिकर्मत्रयार्थं त्रिफला पल ११, पाथ श ४०, शेष श ५; प्रधानपाकार्थं त्रिफला पल २२, पाथ श २४, शेष श ६, दुग्ध श ३ पल २; घृतं चूर्णमानञ्च अष्टम्। दशपललौहे जारणादिकर्मत्रयार्थं त्रिफला पल १२, पाथ श ४४, शेष श ५ पल ४; प्रधानपाकार्थं त्रिफला पल २४, पाथ श २६, शेष श ६ पल ४, दुग्ध श ३ पल ४; घृतं चूर्णमानञ्च अष्टम्। एकादशपललौहे जारणादिकर्मत्रयार्थं त्रिफला पल १३, पाथ श ४८, शेष श ६; प्रधानपाकार्थं त्रिफला २६, पाथ श २८, शेष श ७, दुग्ध श ४; घृतं चूर्णमानञ्च अष्टम्। द्वादशपललौहे जारणादिकर्मत्रयार्थं त्रिफला पल १४, पाथ श ५२, शेष श ६ पल ४, प्रधानपाकार्थं त्रिफला पल २८, पाथ श ३०, शेष श ७ पल ४, दुग्ध श ४ पल २; घृतं चूर्णमानञ्च अष्टम्। त्रयोदशपललौहे जारणादिकर्मत्रयार्थं त्रिफला पल १५, पाथ श ५६, शेष श ७; प्रधानपाकार्थं त्रिफला पल ३०, पाथ श ३२, शेष श ८, दुग्ध श ४ पल ४। तदेव एकादित्रयोदशपलान्तलौहस्य साध्यसाधनपरिमाणविधौ पत्रिका लिखिता; एवमुक्तरीत्या च चतुर्दशपलादिलौहेऽपि साध्यसाधनपरिमाणमुन्नेयमिति। साध्यसाधनपरिमाणविधिरिति साध्यं लौहं, साधनं त्रिफलादि, तयोः परिमाणविधिरित्यर्थः ॥ २२ ॥

इति साध्यसाधनपरिमाणविधिः।

इदानीं लौहजारणविधिमाह कान्तादीत्यादि।—आदिशब्दात् पाण्डिवज्रादयोऽपि गृह्यन्ते; एषां लक्षणानि प्रदीपस्य चतुर्थपरिच्छेदेऽनुसन्धेयानि। लौहमारणविधानमेव सर्वस्वं तदधीनत्वात् पुटादिकर्मणां, किन्तु सुमृतमेव लौहं गुणकृत; तदुक्तं—"सुमृतञ्च यतो लौहममृतेन समं नृणाम्। दुर्मृतं शूलविष्टम्भी शरीरस्थितिसंशयम्। भवेदयोवधे तस्मादयत्नं कुर्य्याद्भिषग्वरः" ॥ २३ ॥

यस्य कृत इति यस्यातुरस्य निमित्तम्। लौहमारणाय भूमिसंस्कारपूर्वकमिति कर्त्तव्यतामाह समृदित्यादि।—मृदा सह अङ्गारमेकीकृत्य सञ्चूर्ण्य तेन करालिते

वैदिकविधिना वह्निं निधाय हुत्वाहुतीस्त्रय ॥ २४ ॥
धर्मात् सिध्यति सर्वं श्रेयस्तद्धर्ममिच्छये किमपि।
गन्धयनुरूपं दद्यादिजाय सन्तोषिणे गुणिने ॥
सन्तोष्य कर्मकारं प्रमादपूगादिदानसम्मानैः
आदौ तदग्रसारं निर्मलमेकान्ततः कुर्य्यात् ॥ २५ ॥

दलरिते छिन्न इति यावत्; एतेनातिसाम्यात्मृत्तिका न गलति; नतभूमौ नम्रनिम्नभूभागे। शिवमित्युपलक्षणं; तदुक्तं—"वर्षयित्वा विधानेन श्रेष्ठं मरुमरौ। लोकपालान् यक्षांश्च शिवपालान्यवीयधम्। आदित्यदेवतागेहा धन्वन्तरिपतालयी। दद्यादुत्तरतश्च सर्वेषां नानामल्लोपचारतः" इति। शक्तिमिति बलदिव्यानम्, तदभावे दारुदण्डमृद्दलनक्षमम्। यदाह पतञ्जलिः—"छिन्नं दात्रं समादाय लौहकर्म समाचरेत्। यदि छिन्नाग्रभावस्तौ पर्यग्नस्य। चारीष्य कर्मशालायामग्निं यत्नेन पूजयेत्" इति ॥ २४ ॥

यद्यपि दृष्टादृष्टयोरेव कार्ययोरयं क्रियते तथा दृष्टमदृष्टप्रयोजनं च भवतीत्याह। इष्टदृष्टस्यैव इष्टसाधनत्वं मन्यमान आह धर्मादित्यादि। श्रेय इष्टमिमतदृष्टफलम्। किमपीति धान्यहिरण्यादिदानाद्यत्यल्पं यद्यागादि दद्यादित्यर्थः। सारभूतं लौहसंस्कारसारात् आदावित्यादि।—चरकसार लौह निर्मलमिति शोधनविधिना कार्यं तद्यथा प्रथमं लौहं शिलायां निर्मलीकृत्य पश्चात् कार्यं, तदनु चाङ्गेरीस्वरसतुलाप्रक्षेपसैन्धवादिना मसृणं प्रत्येकं भावयेत् संशोध्य ततः काम्बिकादौ दिनत्रयं पर्यं वा स्थाप्यम्, एवमल्पभावनां विधाय तदनु गोमूत्रपिप्पलिकल्काक्तैर्नालिम्य भावयेत् शोधयीयम्; ततश्च मण्डलिकाकुठारिकामूलवाङ्गेरीस्वरसैश्चैव जलद्विष्टैः प्रत्येक प्रत्येक भावयेत् शोधयीयम्। ततश्च "पश्चात् निर्मलं कृत्वा लौहकर्मोक्तवत् पुनः। सुसंस्कृतिक्रिया कार्यमिष्टा कारिष्टमनीदृशा। भावितं भावयेत् तप्तं पञ्चीकाम्लैरपि च। तप्तचिक्षिप्ता चाङ्गेरी गव्यदूग्धं ससैन्धवा ॥ भूमिस्थितं यदायाति शीघ्रं मृत्पोतवत् क्रमात्॥" गव्यदुग्धं शीतदुग्धमिति नाम। तदेवं भावनां विधाय तदनु सम्यग्घृष्टिं भावयित्वा नातितप्तं कृत्वा लौहपात्रेषु शिलायां गव्यदुग्धकाञ्जिकगोमूत्रपिप्पलीकल्केषु वारत्रयं कृत्वा निर्वापयीयम्। उक्तं हि—"धौतरक्तालगोमूत्र-

तदनु कुठारच्छिन्नत्रिफलागिरिकर्णिकास्थिसंहारैः॥
करिकर्णच्छदमूलशतावरीकेशराजाख्यैः॥
शालिञ्चमूलकाशीमूलप्रावृड्जभृङ्गराजैश्च।
लिप्ता दग्धव्यं तद्वृष्टक्रियलोहकारेण॥ २६॥

त्रिफलाक्वाथवारिणि। प्रतिद्रव्यं निषेक्तव्यं त्रिधा त्रिधा विधानतः" इति। निषेकमात्रा च—"लौहपत्रं मनाक्तप्तं द्विगुणे तद्रसे क्षिपेत्। निषेक एष निर्दिष्टो निषेकार्थैकवादिभिः" इति। निषेकार्थं त्रिफलाक्वाथविधानञ्च यथा—"सिद्धार्थं त्रिफला लौहात् कर्त्तव्या द्विगुणा सदा। चतुर्गुणं फलात् तोयमर्द्धभागावशेषितम्" इति। दोषविशेषे च निषेकविशेषो यथा—"विशेषतः कफे तीक्ष्णैः कटुतिक्तकषायकैः। वाते तु मधुरस्निग्धैः पित्ते मधुरशीतलैः। निषेकः शस्यते नित्यं सर्वदोषापनायकः।" तदेवमुक्तक्रमेण निषेकं विधाय रात्रिमेकां विश्राम्य लौहमारणादिषु योजयेत्। उक्तं हि—"विश्राम्य रजनीमेकां ततः कर्म समावपेत्" इति॥ २५॥

इदानीं लौहमारणार्थं भेषजान्याह तदन्वित्यादि।—तदन्विति शोधनानन्तरं किन्तु लौहजारणसमीपकाले पुनरपि स्वच्छकाञ्जिकमात्रे लौहस्य निषेकं कृत्वैव मारणं कर्त्तव्यम्। उक्तं हि पातञ्जले—"क्वाथं पर्य्युषितं कृत्वा बलिं दत्त्वा चतुर्दश। अपरोऽपि च दातव्यो निषेको व्यधसन्निधौ। अम्लस्वच्छारणाले च ततो व्यधमुपक्रमेत्॥" कुठारच्छिन्ना कुठारिका; गिरिकर्णी श्वेतापराजिता; अस्थिसंहारो हारचः; करिकर्णच्छदमूलं हस्तिकर्णपलाशमूलम्; काशी स्वनामख्याता। प्रावृड्जा वर्षाभूः, पुनर्नवेति यावत्। यद्यपि एतैरेव भेषजराजैर्लिप्ता सुदग्धे सति नियतमेव लौहस्य मारणं भवति, तथापि वृद्धा लौहार्द्धभागपरिमितम्, लौहापेक्षया षोड़शांशेन परिमितं वा शोधितस्वर्णमाक्षिकचूर्णं त्रिफलाक्वाथेनालोड्य तेन लौहं लिप्त्वा तदनन्तरम् उक्तकुठारच्छिन्नादिभेषजैर्लौहापेक्षया षोड़शांशैरालिप्य ततोऽस्य आपनमुपदिशन्ति। उक्तार्थे पतञ्जलिवाक्यं यथा—"एतदर्द्धेन विख्यातः प्रलेपो माक्षिकेण च। माक्षिकार्द्धगुणा प्रोक्ता कुनटी चाम्लपेषिता। मारकद्रव्यसंयुक्तं षोड़शांशेन आयते॥" केचिन्माक्षिकस्यापि षोड़शांशमाहुः यथा—"त्रिफलावाड़िवीहिद्रुभवपादरजोऽन्वितम्।" तत्र वाड़िवीहिद्रुभवं स्वर्णमाक्षिकम्,

चिरजलभावितनिर्मलशालाङ्गारेण परित आच्छाद्य।
कुशलाध्मापितभस्त्रानवरतमुक्तेन पवनेन॥
वह्नेर्वाह्यज्वाला बोद्धव्या जातु नैव कुञ्चिकया।
मृल्लवणसलिलभाजा किन्तु स्वच्छाम्बुसंप्लुतया॥
द्रव्यान्तरसंयोगात् स्वां शक्तिं भेषजानि मुञ्चन्ति।
मलधूलिमत् सर्वं सर्वत्र विवर्जयेत् तस्मात्॥ २७॥
सन्दंशेन गृहीत्वान्तःप्रज्वालिताग्निमध्यमुपनीय।
गलति यथायथमग्रे तथैव मृदु वर्द्धयेन्निपुणः॥

पादाश्च षोड़शांश इति व्याख्यानयन्ति। तथा ह्यत्रापि "लौहं लौहार्द्धमानेन षोड़शांशेन वा पुनः। त्रिफलाक्वाथपिष्टेन माक्षिकेण प्रलेपयेत्। ततो लौहाच्चतुर्थांशकुनट्या वाम्लपिष्टया" इति। कुनटी मनःशिला। अत्र लौहजारणाङ्गीभूतस्वर्णमाक्षिकस्य शोधनं लक्षणञ्च लिख्यते;—"अङ्गे सुवर्णसङ्काशो मनाक् कृष्णच्छविर्बहिः। बृहद्वर्ण इति ख्यातो माक्षिकोऽत्र प्रशस्यते।" एवंविधमाक्षिकचूर्णं क्षुद्रमारिषशालिञ्चक्वाथमध्ये पत्तनिकायां स्थापयेत्। पत्तनिकास्थापितक्वाथे तत् स्वर्णमाक्षिकचूर्णं वस्त्रे पोट्टलिकां बद्धा निक्षिप्य दोलापाकक्रमेण पचेत्। पत्तनिकाभ्यन्तरे क्वाथमध्ये पोट्टलिकायां यत् तोयवद्गलति तद्ग्राह्यम्। तदुक्तं—"स्वर्णमाक्षिकचूर्णञ्च वस्त्रबद्धं विपाचयेत्। कालमारिषशालिञ्च क्वाथे दोलाविधानतः। तदधः पतितं ग्राह्यमेवं शुध्यति माक्षिकम्" इति॥ २६॥

इदानीं तत्पाकाय यादृशोऽङ्गारो ग्राह्यस्तमाह चिरेत्यादि।—चिरं पक्षमासादिकम्; भावितं स्थापितम्; निर्मलं तृणधान्यादिविरहात्। कुशलोऽत्र स्थिरोऽनलश्च। कुञ्चिका वंशशाखा कुञ्चीति ख्याता। विपक्षे दोषमाह द्रव्यान्तरेत्यादि।—मृदादिसंसर्गे सति यस्माल्लौहसंसृष्टभेषजानि हीनशक्तिकानि भवन्ति, तस्मात् मृदादिकर्बुरितसलिलयुक्तकुञ्चिकया वह्निज्वाला न बोद्धव्या, किन्तु निर्मलजलयुक्तकुञ्चिकयैवेत्यर्थः॥ २७॥

इदानीं तल्लौहं येन प्रकारेण वह्निमध्ये प्रवेशनीयं तदाह सन्दंशेनेत्यादि।—सन्दंशः सांड़ाशीति ख्यातः। मृदु वर्द्धयेदिति क्रमशस्तल्लौहखण्डं वह्निमध्ये

तप्तनिक्षिप्तलोहंसुखाङ्गुष्ठलग्नं त्रिफलाजले विनिक्षिप्य।
निर्वापयेदग्नेयं शेषं त्रिफलाम्बु रसेच्च ॥ २८ ॥
यल्लोहं न मृतं तत् पुनरपि पक्तव्यसुक्तमार्गेण।
यन्न मृतं तथापि तत् त्यक्तव्यमलौहमेव हि तत् ॥ २९ ॥
तदनु घनलौहपात्रे कालायसमुद्गरेण सञ्चूर्ण्य।
दत्त्वा वह्निः सलिलं प्रचाल्याङ्गारमुत्तृत्य।

प्रवेशयेदित्यर्थः। गलितञ्च यथा तथा त्रिफलाक्वाथे देयं तदाह तप्तेत्यादि।—पाकेन यथायथं गलति तथा तप्तनिक्षिप्तलोहंसुखाङ्गुष्ठेन जलवह्निं त्रिधितं समुत्पृत्य सन्दंशेन पीड़यित्वा यथोक्तत्रिफलाजले अग्नेः अग्नेर्निर्वापयेत्। शेषं त्रिफलाम्बु रसेदिति पुटपाकार्थे स्थालीपाकार्थे स्थापितत्रिफलाक्वाथभागत्रयमेव शेषशब्देनोक्तार्थं पातञ्जले यथा—"इलिकर्षसमीरेण अङ्गाराधापितं भस्म। सप्तधौलितं तिधा क्षीरं स्नुलिङ्गैः परिवर्जितम्। ततोऽङ्गुष्ठमुखे लग्नं सन्दंशपीड़ितं यथा। उद्धृत्य त्रिफलाक्वाथे प्रक्षेतव्यं त्रिभिः त्रिभिः" इति ॥ २८ ॥

त्रिफलाक्वारेनङ्गारक्षयात् तावत् सर्वमेव लौहं क्षियते, तथापि यन्न मृतं तत् किं कर्त्तव्यम्, तदाह यल्लौहमित्यादि।—उक्तमार्गेणेति उक्तमेषजलेपादिक्रियया यत्नेनेत्यर्थः। तथापि यन्न मृतं तत् त्याज्यमेवेत्याह यन्न मृतमित्यादि। तथापीति सप्तभिरङ्गारैः सप्तवारपाकेनापीत्यर्थः। उक्तं हि—"सप्तवारान् तथा लौहं पूर्ववत् पूर्वभेषजैः। भावं भावं समुत्याप्य निक्षिपेत् त्रिफलाम्भसि। एवं नामाद्य यो लौहो न म्रियते स्यान्य एव सः" इति। अमरेऽपि हेतुनाह अलौहमित्यादि। उक्तौषधलिप्तानेकवारभावनरक्षयात् हि सुलौहत्वम्। तत्प्रत्यक्षं निःशिखानां मुच्यमानं लौहमालोदितसुलौहत्वमादायैव निवर्त्तत इति भावः। मृतलौहलक्षणञ्च यथा—"लौहगृध्रसमाकारस्पर्शः याह्यः प्रतीयते। यदा लौहस्तदा ज्ञेयः सम्यगो वैद्यसत्तमैः" इति ॥ २९ ॥

इदानीं जारणानन्तरं प्रक्षालनञ्च तथा त्रिफलाक्वाथावसिक्तस्य तूष्णीं तापे शीघ्रक्रमो भानुपाकश्च यथा कर्त्तव्यस्तदाह तदनित्यादि।—घनं दृढं छिद्राद्यभावयुक्तम्। लौहपात्र इति लौहीदूषणादावित्यर्थः। कालायसमुद्गरं तीक्ष्णलौहमुद्गरम्। एतदुभयमप्युपलक्षणं, तेन दृढमुदादिकञ्च ग्राह्यम्। सञ्चूर्ण्येति सूक्ष्मनिष्पिष्टमिति

तदयः केवलमग्नौ शुष्कीकृत्यावधातपे पश्चात्।
लौहगिलायां पिंण्याटमितेऽग्नौ वा तदप्राप्तौ ॥ ३० ॥

इति लौहमारणविधिः ॥

स्थालीपाकविधिः—

अथ लोहायोभाण्डे दत्त्वा त्रिफलाम्बु शेषमन्यद्वा।
प्रथमं स्थालीपाकं दद्यादा तत्क्षयात् तदनु ॥
गजवर्णपलमूलगतावरीभृङ्गकेशराजरसैः।
प्राग्वत् स्थालीपाकं कुर्य्यात् प्रत्येकमेकं वा ॥ ३१ ॥

इति स्थालीपाकविधिः ॥

दोषः। सन्निपातिकमुपलक्षणं, तेन त्रिफलाक्वाथोऽपि दोषः। शुष्कीकृत्य इति त्रिफलाक्वाथेन सप्तधा सप्तधेत्यर्थे सप्तीकृत्येत्यर्थः। उक्तार्थे पातञ्जले यथा—"अयोमलेन तत् पिष्टं त्रिफलया हृतया यथा। अयोमलसमं पिण्डं कृत्वा मूषासमं पुनः। त्रिफलाक्वाथिका धौतं त्रिफलं चूर्णितं पुनः।" इत्यादि। वीरवाक्करेऽप्युक्तं—"सप्तधीकृत्यसौ लौहं सप्तधैवापि तापितम्। शुद्धयर्थं त्रिफलाक्वाथैः सप्तधा सप्तधाचितम्। एवं पुटविधौ योग्यो विशेषो भिषजां वरैः।" इत्यादि। अथ लौहमारणार्थं भानुपाकार्थमेव त्रिफलाद्यविधिर्यथा वीरवाक्करे—"तदयं त्रिफला लौहात् कर्षार्धं त्रिगुणा सदा। चतुर्गुणफलात् तोयमष्टभागावशेषितम्। एष एव विधिर्नित्यं स्थालीपाकेऽपि च स्मृतः।" इति। तथा—"भानुपाकार्थमित्युक्तः त्रिफलाक्वथना समम्। सन्निपातं विशुष्यं तत् चतुर्भागावशेषितम्।" इति ॥ ३० ॥

इति मारणविधिः।

स्थालीपाकमाह अथेत्यादि।—अयोभाण्डे लौहपक्वपात्रे। शेषं त्रिफलाम्बु त्रिफलैकभागक्वाथस्य भावनिर्वापणावशिष्टम्। अथ यदि कदाचित् गाढत्वं स्यात् तदा वा गलितिलाद्य अन्यदेति तत्प्रक्रियायेव क्वाथान्तरं कार्यमिति सारः। प्रथमं स्थालीपाकं दद्यादिति प्रथमं स्थाल्यां लौहचूर्णं त्रिफलाक्वाथेनालीढ्य वटिका पाकं विधाय त्रिफलाक्वाथत्रयं कर्त्तव्यं। प्रत्येक स्थाली विधानक्रमः प्राक्तनुक्तवादिति त्रिफलाद्यलौहपर्यन्तम्। तदक्षिति प्रथमं त्रिफला-

पुटपाकविधिः—

हस्तप्रमाणवदनं श्वभ्रं हस्तैकखातिसममध्यम्।
कृत्वा कटाहसदृशं तत्र करीषं तुषञ्च काष्ठञ्च॥
अन्तर्घनतरमर्द्धं शुषिरं परिपूर्य्य दहनमायोज्यम्।
पश्चादयसश्चूर्णं श्लक्ष्णं पङ्कोपमं कुर्य्यात्॥
त्रिफलाम्बुभृङ्गकेशरशतावरीकन्दमाणसहजरसैः॥
भल्लातककरिकर्णच्छदमूलपुनर्नवास्वरसैः॥
क्षिप्त्वाथ लौहपात्रे मार्द्दे वा लौहमार्द्दपात्राभ्याम्।
तुल्याभ्यां पृष्ठेनाच्छाद्यान्ते रन्ध्रमालिप्य॥

कार्थेन स्थालीपाकं विधाय। अनन्तरं हस्तिकर्णपलाशादीनां व्यस्तानां समस्तानां वा स्वरसैरपि पूर्ववत् स्थालीपाकः कार्य्य इत्याह गजकर्णेत्यादि।—गजकर्णो हस्तिकर्णपलाशः। प्राग्वदित्यनेनैव यावतीयत्रिफलाक्वाथस्य स्थालीपाके मात्रा द्रवक्षयानन्तरञ्च पाकस्तथा गजकर्णादिस्वरसादावित्यर्थः। किन्तु तत्र व्याध्यनुरूपस्थालीपाकीयद्रव्याणामनन्तरं यदि स्वरसप्राप्तिर्नास्ति तत्र स्थालीपाकार्थं त्रिफलाक्वाथानुसारेणैव क्वाथजलादिकं दत्त्वा क्वाथं विधाय स्थालीपाको विधेय इति ।३१।

इति स्थालीपाकविधिः।

पुटपाकविधिमाह हस्तप्रमाणेत्यादि।—श्वभ्रं खातम्। हस्तैकखातिसममध्यमिति हस्तैकप्रमाणा खातिः खननं यस्य, सर्वतो हस्तैकमात्रपरिमाणमित्यर्थः। मनोऽनिम्नो मध्योऽभ्यन्तरभागो यस्य तत् सममध्यम्। कटाहसदृशमित्यनेनैव वर्त्तुलाकारत्वमुक्तं, तेन चतुष्कोणं न कार्य्यमित्यर्थः। तत्र श्वभ्रे अन्तरिति मध्ये घनतरं बहुतरं निबिड़तरमिति यावत्। अर्द्धशुषिरं परिपूर्य्येति करीषादिभिः श्वभ्रस्यार्द्धभागं परिपूर्य्येत्यर्थः। कैर्द्रवैः पङ्कोपमं कुर्य्यादित्याह त्रिफलेत्यादि।—त्रिफलाम्बु त्रिफलाक्वाथः; भृङ्गकेशरी भृङ्गराजकेशराजी, कन्दः शूरणः। एषां भृङ्गादीनां सहजरसः स्वरसः। भल्लातकस्य पुनः क्वाथ एव, स च भल्लातकसहत्वं सत्येव बोध्यः। अयश्चूर्णं त्रिफलाक्वाथादिभिः पङ्कोपमं कृत्वा किं कर्त्तव्यं तदाह क्षिप्त्वेत्यादि।—मार्द्द इति कृष्णमृत्तिकाभवपात्रे, एतच्च मृत्पात्रं सर्वथा लौह-

तत्पुटपात्रं तत्र खभ्रज्वलने निधाय भूयोभिः।
काष्ठकरीषतुषैस्तत् सञ्छाद्याहर्निशं दहेत् प्राज्ञः॥ ३२॥
एवं नवभिरमीभिर्भेषजराजैः पचेत्तु पुटपाकम्।
प्रत्येकमेकमेभिर्मिलितैर्वा त्रिचतुरान् वारान्॥
प्रतिपुटनं तत् पिण्याात् स्यात्तोषाकं विधाय तथैव तत्।
तादृशि दृशदि न पिण्याद् विगलद्रजसा तु युज्यते यत्र॥

पाकाभावे हि दोषः; किन्तु दक्षिणराढायां समसत्वे यत्सम्पुटे लौहं तत्त्वा वस्त्रमृत्तिकाभिरालिप्य पुटपाकी दीयते इति व्यवहारः। अयञ्च पटः कार्पासवान् भवति, यतो लौहसम्पुटस्यैऽधस्तालौहघटितसम्पुटसावस्थापि पुटपाकौषधसंसर्गजीर्णतया तद्वीवरसस्योनुप्रवेशो दुर्निवार इति। इदं नास्त्यार्यावर्ते—यत्र पाषाणादौ पद्मीपत्रं लौहपुरीषमिश्रं तन्तुखनपरतन्तुलूपावस्य कटौमार्गे निधीयते इति। अन्ये रत्नमालिन्यं इति पठितवस्त्रादिभिरिति शेषः। भूयोभिरिति प्रचुरैः। दृषत् काष्ठादिकं पुटपाकोपदर्शकार्थम्, अतोन्न दोषलक्षणम्। भूयोभिरित्यनेन गर्तपूरणं कृत्वा तदुपर्यपि करीषमुच्चयः कार्य इति दर्शयति। अहर्निशमित्यनेन दिवसे रात्रौ वा पुटो देय इति दर्शयति। अन्ये तु पुटपाकस्याष्टप्रहरव्यापनार्थमहर्निशमिति वचनमाहुः; तन्न, पुटपाकस्य चतुःप्रहरसम्पाद्यत्वात्। उक्तं हि पतञ्जलौ—"चतुर्भिः प्रहरैर्यः पुटपाकस्तत्र बुधैः।" तथा वीरवाकरसमुच्चयेऽपि—"चतुर्भिः प्रहरैरेव पुटपाकः प्रकीर्तितः। पुटपाकचतुर्थांशे मितो भवति भक्षणात्। अधमादधमस्तस्तु मन्दो भवति दीपतः। कुक्षौ भक्षणात्तत्र कालदण्डः सुशीतलः। समालोडय ततस्य गुणहानिः प्रजायते।" इति। तत्र संक्षेपात् पुटपाकपरिपाटी लिख्यते। त्रिफलाक्वाथादिभिः पद्मीपत्रं लौहं विधाय सम्पुटाकृतिलौहपात्रस्थं कृत्वा वस्त्रादिभिस्तनुखा पठितवस्त्रमृत्तिकया पात्रबीरवकाष्ठरालिप्य तत्समादपरिमितमृन्मयभृङ्गे करीषतुषैः शुष्कगोमयचूर्णेन वा खातस्थाधः प्रदेशे तत्र लौहसम्पुटं निधाय वह्निं निर्वाप्य तदुपरि उपरकरीषादिभिः शुष्कगोमयचूर्णेन वा तत्रं परिपूरयेत्; एवं चतुर्भिः प्रहरैरेव पुटो देयः शीतीभूतमालोडयम्॥ ३२॥

एतानीतुक्तैस्त्रिफलादिभिः; पुनर्नवादिवर्गाणां प्रत्येकं, मिलितानां वा पुटो देय

यदि रजसा सदृशं स्यात् केतक्यास्तर्हि तद्भद्रम् ॥
पुटेन स्थालीपाकेऽधिकृतपुरुषे स्वभावरुगधिगमात् ।
कथितमपि हेयमौषधमुचितमुपादेयमन्यदपि ॥ ३३

इति पुटपाकविधिः ॥

इत्याह एवमित्यादि ।—नवभिरिति इह त्रिफला एकत्वेनैव गणनीया, तेन न संख्यातिरेकः । त्रिफलेत्यनेन त्रिफलादिगणमिच्छन्ति केचित् ; तद्यथा—"त्रिफलात्रिवृता, दन्तीत्रिकटुतालमूलिकाः । वृद्धदारश्च वृश्चीर-वृषपत्रकचित्रकाः । शृङ्गवेरविडङ्गौ च भृङ्गभल्लातकौषधम् । दाडिमस्य च पत्राणि शतपुत्री पुनर्नवा । कुठारक्रामकौ कन्दस्तन्त्री भेकस्य पर्णिका । हस्तिकर्णपलाशश्च कुलिशः केशराजकः । माषः खण्डितकर्णश्च गोजिह्वा लौहमारकः । गिरिसन्तानकः प्रोक्तस्त्रिफलादिरयं गणः । सामान्यपुटकाकार्थमेतानिच्छन्ति सूरयः ।" इति । दोषभेदे तु गणविशेषा विस्तारभयान्न लिखिताः । ते च लौहप्रदीपे प्रथमपरिच्छेदस्यान्तेऽनुसन्धेया इति । किञ्च यस्मिन् व्याधौ ये ये योगा हितास्तस्मिन् व्याधौ तत्तत्क्वाथैरपि पुटो देयः । उक्तं हि—" ये ये यत्र गदे योगास्तेषां तेषाञ्च वारिणा । विधिनाध्मात तेनैव पुटो रोगे च सम्मतः ।" इति । विधिनेति साध्यसाधनपरिमाणोक्तपुटपाकार्थत्रिफलाक्वाथविधिना, अथवा यत्र त्रिफलाव्यतिरिक्तक्वाथ्यद्रव्यान्तराण्यनुक्तमानानि सन्ति, देयजलमानं शेषजलमानञ्च नोपात्तं, तत्र योगरत्नाकरोक्तव्यवस्थैवानुसर्त्तव्या । यदुक्तं क्वाथविधौ तत्रैव—"अन्यानि यानि त्यक्तानि योक्तव्यानि पुटादिषु । तानि लौहसमान्येव जलं प्रागेव कीर्त्तितम् । लभ्यते स्वरसो येषां तेषां क्वाथस्तु नेष्यते । त्रिफलाव्यतिरिक्तेन मतमेतत् पतञ्जलेः ।" इति । जलं प्रागेव कीर्त्तितमिति मृदौ क्वाथार्थं चतुर्गुणं जलं देयं, स्थाप्यश्चतुर्थो भागः । मध्यद्रव्येऽष्टगुणं जलं देयं, स्थाप्यश्चाष्टमो भागः । कठोरद्रव्ये षोड़शगुणं जलं देयं, स्थाप्यश्च षोड़शो भाग इति । ननु पुटेन किमत्र क्रियते ? उच्यते ; दोषनाशगुणोदय इति । यदुक्तं—"पुटाद्दोषविनाशः स्यात् पुटादेव गुणोदयः । म्रियते हि पुटाल्लौहः पुटांस्तस्मात् समाचरेत् । यथा यथा प्रदीयन्ते पुटाः सुबहवो यदि । तथा तथाभिवर्द्धन्ते गुणा एव सहस्रशः । तावल्लौहं पुटेद्वैद्यो यावज्जू-

पाकविधिः—

अभ्यस्तकर्मविधिभिर्बालकुमार्याऽतीवबुद्धिभिरलक्ष्यम्।
लोहस्य पाकमधुना नागार्जुनशिष्टमभिदध्मः॥ ३४॥
लोहारकूटनाम्नकटाहे दृढतरमवे प्रणम्य शिवम्।
तदयः पचेद्रचपलः काष्ठेन्यनेन वह्निना मृदुना॥

नौक्तं नवे। निस्तरङ्गे लघुत्वेन उत्तुत्तरति इंसवत्। तावच्चूर्णवेदेनं यावत् कज्जलसन्निभम्। करीति लिहिते नैवे नैव दोषां ननागमि।" इति। पुटानां कर्ममेदेन तत्त्वानेदो यथा—'शतादिनु सहस्रान्तः पुटो देवी रसायने। दशादिशतपर्यन्तो गदे पुटविधिर्मतः। वाजिकर्मणि विज्ञेयः पुटः पञ्चशताधिकः। दशोत्तरशतात्तस्तु पुटः पुटविचक्षणैः।" यदा तु चुल्लितत्वे लौहे पुटा देयास्तदा एतावद् मूयःसंख्यका अपि पुटा दीयन्ते। यदा तु प्रतिपुटान्ते पेषणं वस्त्रपूतञ्च तदा संतापादेव विशिष्टफलदा भवन्तीत्युपदिशन्ति इदाः। प्रतिपुटं पेषणमाह प्रतीति।—एतेन पेषणवस्त्रमाषवस्त्रपूतत्वाभ्यां मण्डूमपुटादेतभेषजनिरासोऽपरदेवभेषजद्रव्यसंस्कारोधानचेति भावः। कौमलशिलायां पेषणं न कार्यमिति भावः। पिशा च वस्त्रपूतं कार्यमित्याह तदय इत्यादि।—घनं निविडं, मृदुश्च यदाः, यव प्रदेयं पूतमित्यर्थः। इदानीमातुरस्य प्रकृत्यादिकं निरूप्य उक्तभेषजेषु यदुचितं तस्यापकर्षः कार्यः, अनुक्तस्याप्युचितस्यादानं कार्यमित्याह पटन इत्यादि। अधिकृतेति अधिकृतपुरुषपरिकल्पितेन प्रातर इत्यर्थः॥ ३३॥

इति पुटपाकविधिः।

इदानीं लौहस्य प्रधाननिष्पत्तिपाकमाह अभ्यस्तेत्यादि।—अभ्यस्तकर्मविधिभिर्दृढतरलौहपाकैः। बालकुमार्यामिति तीक्ष्णं मृदुञ्च तैन कुमार्यामिव तीक्ष्णा मृदुा च बुद्धिर्येषां, दृढस्यार्थस्य तीक्ष्णमृदुबुद्धियाऽत्वात् तैरप्यलक्ष्यं ज्ञातुमशक्यम्। नागार्जुनशिष्टं नागार्जुनेन कथितम्। लौहपाकारम्भेऽपि मङ्गलं कार्यम्। उक्तं हि पातञ्जले—"नाटकां पूजयेत् सर्वां नायिकाञ्च विनायकम्। अन्यत् लक्ष्यवन कुर्यात् सदा चिंतनना: सुधीः। पच एव भवेदेव विवर्गफलदो नृणाम्" इति॥ ३४॥

लौहपाकार्थं पात्रमाह लोहेत्यादि।—आरकूटः पित्तलम्। काष्ठेन्यनेनेति

निक्षिप्य त्रिफलाजलमुदितं यत् तद्घृतञ्च दुग्धञ्च।
सञ्चाल्य लौहमय्या दर्व्या लग्नं समुत्पाट्य॥ ३५॥
मृदुमध्यखरभावैः पाकस्त्रिविधोऽत्र वक्ष्यते पुंसाम्।
पित्तसमीरणश्लेष्मप्रकृतीनां मध्यमस्तु समः।
अभ्यक्तदर्वि लौहं सुखदुःखस्खलनयोगि मृदु मध्यम्।
उज्झितदर्वि खरं परिभाषन्ते केचिदाचार्य्याः॥

काष्ठपदं तृणतुषादिव्युदासार्थम्। वह्निनेत्यधोवह्निना। उक्तं हि—"मृदुनाधो-हुताशेन पक्वव्यमवधानतः" इति। स्थापितत्रिफलाभागद्वयकृतक्वाथादिप्रक्षेपार्थ-माह निक्षिप्येत्यादि।—उदितमित्युक्तपरिमाणम्। घृतादिदानक्रमश्च भोज-राजेनोक्तः, यथा—"घृतेन लौहमालोड्य क्षीरेण समनन्तरम्। ततः क्वाथेन संयोज्य मन्देऽग्नौ शनकैः पचेत्। ततः सञ्चालयेल्लौहं लौहदर्व्यातिदीर्घया" इति॥ ३५॥

इदानीं पित्तवातकफप्रकृतिषु क्रमात् पाकत्रयमाह मृदित्यादि। मध्यमपाको वातप्रकृतौ हित एव, किन्तु प्रकृत्यन्तरेऽपि योज्य इत्याह मध्यमस्तु सम इति। सर्वप्रकृति सेव्यत्वेन सर्वास्वेव प्रकृतिषु उचित इत्यर्थः। अमोघोऽप्याह—"दर्वीमाश्लिष्यते यत्तु तन्न स्खलति वा नवा। मृदुपाकं विजानीयात् पित्ते तु निर्हितं सदा॥ सितापुञ्जोपमं यत्तु मूषिकोत्करसन्निभम्। तदयः खरपाकं स्यात् श्लेष्मण्येव प्रकीर्त्तितम्। एकैकं गुणयोगित्वान्न तमिच्छन्ति तद्विदः। सर्व-प्रकृतिसेव्यत्वान्मध्यमं बहुपूजितम्" इति। एकीयमते मृदुमध्यखरपाकाणां क्रमा-त्प्रथमाह अभ्यक्तेत्यादि। अभ्यक्ता घनपङ्कवत् संश्लिष्टा दर्वी येन ईदृशं लौहं मृदिति मृदुपाकं ब्रुवते। अभ्यक्तदर्वीत्यपि पाकः तथा सुखदुःखस्खलनयोगी—कदाचित् दर्वीं त्यजति कदाचित् न त्यजति इत्यर्थः। एतादृशं यल्लौहं तन्मध्यम-मिति मध्यमपाकं ब्रुवते। तथा उज्झितदर्वीति यल्लौहं कदाचिदपि दर्व्या सन्त्य-ज्यते, तत् खरपाकं ब्रुवते इति। तथा अन्यतममतमाह अन्य इत्यादि। विशेषेण विहीनस्त्यक्तो दर्वीप्रलेपो येन ईदृशं, यथा आखूत्कराकृति इन्दुरमृत्तिकासदृशञ्च यल्लौहं तन्मृदिति मृदुपाकं ब्रुवते। तथा अर्द्धचूर्णलौहं मध्यमिति मध्य-पाकं ब्रुवते अर्द्धचूर्णमिति अर्द्धं चूर्णम् अपरमर्द्धञ्च आखूत्कराकार-

अन्ये विल्वोनदर्वीप्रलेपमाचूल्कराक्षतिं ब्रुवते।
मृदु मध्यमदृढचूर्णं सिकतापक्वोपमन्तु खरम्॥ ३६॥
विविधोऽपि पाक इष्टक् सर्वेषां गुणकृदेव न तु विफलः।
प्रकृतिविशेषे सूक्ष्मो गुणदोषो जनयत्यत्यम्॥
विज्ञाय पाकमेवं द्रागवतार्य्य चितो चणान् क्षिपतः।
विन्यस्य तत्र लौहं त्रिफलादिः प्रक्षिपेच्चूर्णम्॥ ३७॥
यदि कर्पूरप्राप्तिर्भवति ततो विगलिते तदुत्थत्वे।
चूर्णक्षितमनुरूपं क्षिपेन्न वा न यदि तल्लाभः॥

क्षिप्यते। तथा सिकतापुञ्जोपमं वालुकाराशिसदृशं यद्भवेत् तथा। सूक्ष्मेण न तु स्थूलेन, तत् खरपाकं भवति। पातव्यमेव तु स्थूलादिनापि पाकज्ञानम्। तत्र "तावद्रोढं पचेद्यावत् स्रोत्रेण पीड्यते। समुद्रं यावत् स्थाने न लिप्यते सोमनिः। अङ्गुल्या निष्टनन् यदा चूर्णमाकलयति। तदा सिद्धं विजानीयाद्भिषग्भैषजविचारदः। वर्त्तिर्यो वर्त्तितो वर्त्तिसदृशत्वं प्रपद्यते। तत्त्वामेव जनयेत् सिद्धं विद्यादिक्षिलकः। सन्दंशाङ्गुल्या सीदमानमाश्रित्य लक्षयेत्। अतिपाकेन तज्ज्ञेयं खरमुज्झितलक्षणम्" इति। जीवनाचार्य्याह—"अङ्गुलानखेन खिन्न अवमूलमयोदरेत्। अद्रिद्रमश्नुते खिन्नं सम्यक् पाकस्य लक्षणम्" इति॥ ३६॥

विविधोऽप्यय पाको न विफल इत्याह विविध इत्यादि।—दीप्तपाकानन्तरं पक्वसादिचूर्णप्रक्षेपमाह विज्ञायेत्यादि।—द्राक् शीघ्रं; चितो, पाकाग्नेः। क्षिपत इत्यत्र विज्ञानेत्यनेन सर्वदा निक्षिप्तिं प्रतिषेधति, किन्तर्हि, मनाक् तप्तस्य; तदाह यत्तप्तेति—"अवतार्य मनाक् तप्तं" इति। प्रतिरूपमस्य सिद्ध यौगपद्या जलमुद्रयोक्तानुसंख्या। यदाह तत्रैव—"अवतार्य ततो दद्यात् परिघट्य पुनः पुनः। यदा पाण्डिमयी भूतो निर्विदेदोषध तदा। सौम्य सौम्ये न दातव्य परिघट्य निरन्तरम् इति॥ ३७॥

लाभे सति सौम्यार्थं कालज्ञानकौशलीयकरणार्थं च कर्पूरप्रक्षेपमाह यदीत्यादि।—विगलित इति श्रवणेन। 'तनूकृत इत्यनेन यावतालुकटनस्यासादृश्यमा भवति तावन्मानमिष्यते:। न वा न यदि तल्लाभ इति। यदि कर्पूरलाभो न

त्रचतुःपञ्चगुणभागम् ॥

प्रक्षिप्यायः प्राग्वत् पचेदुभाभ्यां भवेद्रजो यावत् ॥
तावन्मानानुस्मृतेः स्यात् त्रिफलादिद्रव्यपरिमाणम् ।
इदमाप्यायकमिदमतिपित्तनुदिदमेव कान्तिबलजननम् ।
स्तम्भाति तृट्क्षुधौ परमधिकाधिकमात्रया क्षिप्तम् ॥४०॥

इति पाकविधिः ।

घृतात् गुणोत्तरमुत्कृष्टगुणमिति । अमुना घृतेन तदयः, स्नेहनीयमिति । तस्यैव घृतस्य प्रयोजनान्तरमाह अत्यन्तेत्यादि ।—अमुनैवेति लौहपात्रोच्छलितघृतेनेत्यर्थः । लौहोच्छलितघृतस्योत्कृष्टगुणत्वमप्याह केवलमित्यादि ।—केवलं लौहपात्रोच्छलितघृतम् । जनयत्यसौ गुणान् कियत इति लौहसम्बन्धेन लौहगुणानुविधानादिति भावः ॥ ३९ ॥

इदानीं पित्तदुष्टिं प्रति अत्रैव लौहे चतुर्थांशसमादिमानतोऽभ्रकप्रवेशेन लौहाभ्रकं पक्तं विधिमाह अथवेत्यादि ।—वक्तव्यविधिनेति कृष्णाभ्रकमभेकवपुरित्यादिना ग्रन्थेन योऽभ्रकसंस्कारस्य विधिरविधिश्च वक्तव्यस्तेन विधिना संस्कृतमभ्रकचूर्णं निश्चन्द्रीकृतमादाय अयो लौहचूर्णं प्रक्षिप्य पचेदिति । कियन्मानम् अभ्रकचूर्णं ग्राह्यमिति जिज्ञासायामभ्रस्यैव भागक्रममाह लौहचतुर्थेत्यादि ।—लौहचूर्णमपेक्ष्य निश्चन्द्रीकृताभ्रचूर्णस्य चतुर्थो भागः पादिक इत्यर्थः । तथा पचनीयैकपलादित्रयोदशपलान्तलौहचूर्णस्य द्वयन्तु अभ्रस्य पुनरेको भागः, तेन लौहस्य भागद्वयम्, अभ्रस्य तदर्द्धमेको भाग इति अभ्रस्यार्द्धभागत्वम् । तथा एको भागो लौहस्य अपर एको भागोऽभ्रस्येति लौहसमत्वमभ्रस्येति । एवमेको भागो लौहस्य, द्वयन्तु अभ्रस्येति द्विगुणत्वम् । तथा एवमेको भागो लौहस्य, अभ्रस्य भागत्रयमिति अभ्रस्येति त्रिगुणत्वम् । लौहस्यैकोभागः भागचतुष्टयन्तु अभ्रस्य तथा एको भागो तथा लौहस्य, पञ्चभागन्तु अभ्रस्येति ज्ञेयम् । एवं क्रमेण लौहाभ्रकाभ्यां मिलित्वा एकपलादित्रयोदशपलान्तमानव्यवस्थया पाकः कार्य्य इत्याह प्राग्वदित्यादि । एवञ्च सति-अभ्रकप्रवेशेन प्रधाननिष्पत्तिपाकार्थं त्रिफलाक्वाथदुग्धघृतप्रक्षेप्यचूर्णपरिमाणकोदशमिति निर्णयार्थमाह उभाभ्यां भवेदित्यादि ।—अयमर्थः उभाभ्यां लौहा

अभ्रकविधिः—

लोणाभ्रममेकपुटं व्याख्यं कपत्रकं कृत्वा ।
काष्ठमयोदूखलके चूर्णं मूषलेन कुर्वीत ॥
भूयो दृषदि च पिष्टं वासः सूक्ष्मावकाशतनुगलितम् ।
मण्डूकपर्णिकायाः प्रसुरसे क्षापयेत् त्रिदिनम् ॥
उद्धृत्य तद्रसादय पिण्याकैमन्तिकधान्यभक्तस्य ।
अर्कोदावर्तजलस्यच्छजलेन प्रयत्नेन ॥
मण्डूकपर्णिकायाः पूर्वरसेनैव मोदनं कुर्यात् ॥
क्षारोपाकं पुटनक्षाद्यैरपि भृङ्गराजाद्यैः ॥ ४९ ॥

अकाश्यां मिलित्वा यावद्भागौ भवेत्, तावदेव लोहमानं परिकल्प्य तन्मानानुसारेण त्रिफलादिमानं कल्पनीयम् । पूर्वं केवललौहपात्रे त्रिफलादीनां यावन्मानमुक्तम् इदानीं मिलितलौहमात्रेऽपि तावदेवेत्यर्थः । ततश्च लौहरसाभ्रकयोगमपेक्ष्य लोहरसाभ्रकरेऽप्यनिर्दिष्टं—"यावद्लोहरजनाशात् भवेदैन पारदः । तदर्धेन घनं प्राज्ञः मतमेतत्पतङ्गैः ॥ मानेन मितयन्त्राख्ये निक्षिप्य यावं पक्वरसम्" इति । तत्र किमर्थं पुनरभ्रकोत्तरमधिकाधिकमात्रया लौहे क्षिप्तमभ्रकमित्यत आह इदमित्यादि । इदमभ्रकं लौहे अधिकाधिकमात्रया समुपयुक्तं सदधिना आध्मायकत्वादिगुणविशिष्टं भवतीत्यर्थः । आध्मायकत्वम् अयतसिद्धमिति पुनर्यं मतीत्यर्थं करोतीत्यर्थः । नन्वाति यदूर्ध्वाधिनि तदूर्ध्वी पुरुषस्य बाधां न जनयत इत्यर्थः । किंवा आधारजातमधिकमसिद्धं परिचयेव एषा दुर्बला च न पुरुषमरथं करोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

इति पाकविधिः ।

अभ्रकविधिमेकमभ्रकाभ्रकचूर्णमित्युक्तम्, अतस्तामेवाभ्रकमूर्मिमाह लोणाभ्रमित्यादि । अभ्रकपुरिति मिश्रस्य वपुः स्फटितपीतादिवर्णं भवति तेन यदधिकं वर्णेन मिश्रस्य वपुरिव एकदेशेऽपि न भवति तदेव च मधाख्यं वर्णीति तस्य प्रसिद्धिः । तदुक्तं योगरत्नाकरे—"यत्प्रथमं कठोरास्यं गुरु कज्जलसन्निभम् । यत्र प्रक्षायते वह्नौ नैवोच्छ्वासं भवेदपि । सदाऽरसमुद्भूतं वर्णीति प्रथमं घनम्" इति । तदधकं नस्यादिभिरेकपत्रं कर्मभ्यं, भूयः पुनः दृषदि मिश्रायां पिष्टं

ताड़ादिपत्रमध्ये क्षत्वा पिण्डं निधाय भस्माग्नौ।
तावद्दहेन्न यावच्चीलोऽग्निर्दृश्यते सुचिरम्॥
निर्वापयेच्च दुग्धेन दुग्धं प्रक्षाल्य वारिणा तदनु।
पिष्ट्वा घृष्ट्वा वस्त्रे चूर्णं नियन्द्रकं कुर्य्यात्॥ ४२॥

इति भल्लकविधिः।

चूर्णीकृत्य घनतरवाससा क्षालयित्वाऽधो यद्गलितं तद्नर्याश्वम्। गण्डूकपर्षी धानकुर्वीति ख्याता, तद्वसादिति गण्डूकपर्षीरसात्। अधोदेति" चीदोऽव शीर्षभक्षसिक्थकम्, अधोदश्च तद्विरसात्। मेषणानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तदाह गण्डूकपर्षिकाया इत्यादि। पूर्वरसेनेति यत्रैव गण्डूकपर्षीरसे दिनत्रयं स्थापितमासीत् तेनैव रसेन विमृद्य मोदकाकारं कुर्य्यात्; मोदयतीति मोदन इति मोदनशब्दोऽपि मोदकार्थे द्रष्टव्यः। क्वचित्तु मोदकदिति पाठः। स च तत्तदाक्षरपुस्तकेषु न दृश्यते। मोदकाकारञ्च कृत्वा दिनैकं स्थापयित्वा शुष्कीकुर्यादित्युपदेशो बोद्धव्यः। अयमधकशोधनप्रकारः अधोराचार्यमतानुसारेण निवृत्तः। तत्र गण्डूकपर्षीरसेन यद्यपि पुनर्मोदककरणं नास्ति तथापि षट्कर्मणा प्रतिसङ्कल्पोपदेशादिदं लिखितमिति बोध्यम्। तदनु चास्य अधस्य चूर्णीकृतस्य स्थालीपाकपुटपाके कर्त्तव्ये तदर्थं द्रव्याण्याह स्थालीपाकमित्यादि।—आर्द्धभल्लातकैरिति क्षीरपुटनविधौ भल्लातकैश्चराजगवाक्षवीकन्दमाषादिरप्येवंविधैरित्यर्थः। आर्द्धैरित्येव अन्यैरपि पाठः। किन्तु पूर्वपाठ एव टीकाकारसम्मतः॥ ४२॥

एवं पुटादिशोधितस्यास्य वह्नौ आपनं कार्य्यं, ततस्तद्विधिमाह ताड़ादिपत्रेत्यादि।—ताड़ा खनामख्याता, आदिशब्दात् केतुकादिपत्रं बोध्यम्। किन्विदानीं ताड़ादिपत्रपिच्छितस्यास्य आपनं व्यवहरन्ति। पिण्डीकरणञ्च भल्लातकादिद्रवालोड़नादधिगन्तव्यम्। दुग्धं प्रक्षालेति दुग्धनिर्वापितोत्तापिताश्वकसंलग्नं यद्दुग्धम्। यद्यपीदानीं ताड़ादिपत्रपिच्छितस्य आपनमस्य न व्यवहरन्ति, किन्तु पुटैरेवास्य नियन्द्रकत्वं क्रियते, तथाप्यस्मात् बहुधा क्षतत्वात् आ सम्यक् नियन्द्रकत्वमनेनास्य भवत्येव। आपितं यतोऽस्य नियन्द्रीकरणमेव यथोक्तगुणकरत्वे प्रयोजकमिति, तच्च येन केनापि मेषजेन भवतु। अपरापरैरश्वकसारप्रकारा नागार्जुनीया: सन्ति, ते च वीरतन्त्राकरसमुच्चयादधिगन्तव्याः।

नात्युपविष्टो नाप्यतिभाषी नातिस्खिलंस्खिष्ठेत्।
अत्यन्तवातशीतातपयानस्नानवेगरोधादीन्॥
जक्षाच्च दिवानिद्रामक्षितश्चाकालभुक्तञ्च।
वातलक्तः पित्तलक्तः सर्वान् कटूष्णतिक्तकषायान्।
तत्क्षयविनाशहेतून् मैथुनकोपश्रमान् दूरे॥ ४७॥
अग्निर्ते हृदयः पश्चात् पततु न वा पाटवं क्षुधः प्रथताम्।
आर्त्तिर्भवतु न वान्ने जूलति भोक्तव्यमव्याजकम्॥ ४८॥
प्रथमं पीत्वा दुग्धं भाक्षयत्रं विशदसिक्तमक्लिन्नम्।
घृतसंप्लुतमश्नीयान्मांसैर्वेष्टङ्गमैः प्रायः॥
उत्तममनूपरभूचरविष्किरमांसं तथाजमेणादिकम्।
अन्यदपि जलचराणां पृथुरोमाणेचया ज्यायः॥

अनुपानादिकं ज्ञात्वा यथा ज्ञातव्यं तदाह नात्युपविष्ट इत्यादि।—नातिस्खिलं इति तुल्लीभूतः दक्षायनानः सन् अति न तिष्ठेत् चिरं न तिष्ठेदित्यर्थः। अपरं परिवर्जनीयमाह अत्यनेत्यादि।— अत्यनेति वातादिभिः सम्बध्यते; यानमश्वादियानम्; आदिशब्दादोषधिनाविषपाङ्यासादीनां ग्रहणम्। अक्षाजसुक्तम् अजीर्णादौ भोजनम्। वर्जनीयस्वाभाह वातलक्त इत्यादि।—वातलक्त इत्यादिकं हेतुगर्भमेव विशेषणं, किंवा वातलक्तः पित्तलक्त इत्यनेन क्षुद्धतिक्तकषायाः विष्यन्दानलकृद्धूचीचरीशाकादयो वातपित्तेन कुर्वन्ति, तेषामुपयोगो न विदध्यत इति दर्शयति। विशेषेण वर्जनीयविधानमाह तत्क्षयेत्यादि।—अन्नापि अक्षादिति पूर्वोक्तं सम्बध्यते॥ ४७॥

मातलक्तपयुक्तं जीर्णशेत् अतः अक्षामवक्षायां भोक्तव्यमित्याह अग्निर्ते इत्यादि। —अग्निर्ते तदयः पश्चादिति गृहेन पततु प्रवर्त्तताम्, न वा; तथा आर्त्तिरिति बुभुक्षा पीड़ा भवतु वा न वा; तथापि पाटवम् आशनादिरात्मिकं क्षुद् भवतु तथा क्षीणक्षायितदेहे सम्यग् वायोः सञ्चरणेनात्र जूलनञ्च क्षुद् भवतु तदैव अव्याजं निःसङ्गं भोक्तव्यं क्षुद् इत्यङ्गीकारविशेषणे। एतेन पाटवमजूलनमेतदुभयतैव भोजनं प्रति प्रयोजकमित्यर्थः॥ ४८॥

इदानीं भोजनं विधिना कर्त्तव्यं तदाह प्रथममित्यादि।—विशदं शुष्कम्;

मांसालाभे मत्स्या अदोषलाः स्थूलसद्गुणा ग्राह्याः ।
मद्गुररोहितशकुला दग्धास्तु पललान्मनाङ्न्यूनाः ॥
शृङ्गाटकफलकशेरु-कदलीफलतालनारिकेलादि ।
अन्यदपि यच्च वृष्यं मधुरं पनसादिकं ज्यायः ॥
केवुकताड़ककरीरान् वार्त्ताकुपटोलफलदलसमठान् ।
मुद्गमसूरेक्षुरसान् शंसन्ति निरामिषेष्वेतान् ॥ ४९ ॥
शाकं प्रहेयमखिलं स्तोकं रुचये तु वास्तूकं दद्यात् ।
विहितनिषिद्धादन्यन्मध्यमकोटिस्थितं विद्यात् ॥ ५० ॥
तप्तदुग्धानुपानं प्रायः सारयति बद्धकोष्ठस्य ।
अनुपीतमम्बु यद्वा कोमलशस्यनारिकेलस्य ॥

अक्लिन्नमिति नान्योन्यसंलग्नम् । दुग्धमिति जीवद्वत्सगुल्मायाः कृष्णाया वा प्रवृद्धवत्साया वा ग्राह्यम् । वैहङ्गमैरिति तित्तिरादिविहङ्गमसम्भूतैः । प्रायःशब्दादाजैणादिकं बाह्यम् । एतदेवाह उत्तममित्यादि ।—उपरभूचरजाङ्गलदेशचराः लावतित्तिरिशशकादयः, विष्किराः कुक्कुटादयः, एषां मांसमुत्तममिति बालस्थविरव्याधितादिवर्जितानाम् । आदिशब्दात् कृष्णसारगोधादयः । अन्यदपीति विष्किरादिव्यतिरिक्तमित्यर्थः । जलचरा हंसादयः । पृथुरोमापेक्षया ज्याय इति मत्स्यापेक्षया श्रेष्ठमित्यर्थः । अन्ये तु पृथुरोमा शकुल्यमित्याहुः । मांसाप्राप्तौ मत्स्यविशेषोपयोगमाह मांसालाभ इत्यादि । के ते सद्गुणा इत्याह मद्गुरेत्यादि ।—एतेन मद्गुरादयो दग्धाः सन्तः पललादिति मांसात् मनाङ् न्यूनाः किञ्चिद्धीना इत्यर्थः । इदानीमत्रोचितफलकन्दमाह शृङ्गाटकेत्यादि ।—आदिशब्दादाम्रखर्जूरादिकम् । निरामिषव्यञ्जनार्थमाह केवुकेत्यादि ।—ताड़करीरास्ताड़काङ्कुराः । फलदलेति पटोलस्य फलदलम् ॥ ४९ ॥

शाकं पुनः सकलमेव वर्जनीयमित्याह शाकमित्यादि ।—प्रहेयमित्यवश्यत्याज्यम्, रुच्यर्थं पुनर्वास्तूकमेवाल्पप्रमाणं दद्यात् । विहितनिषिद्धव्यतिरिक्तं यद्वाच्यं तत् साधारणं ज्ञेयमित्याह विहितेत्यादि ॥ ५० ॥

इदानीं बद्धकोष्ठं प्रति अनुपानविशेषमाह तप्तेत्यादि ।—तप्तक्षीरानुपानेन व्यवहरन्ति वृद्धाः । नारिकेलोदकञ्च प्रचरति । एवमपि कृते यदा न प्रवृत्तिस्तदा

लौहभक्षणविधिः—

नानाविधरुक्ष्यान्ये पुष्ये कान्ये शिवं समभ्यर्च्य।
सविशुद्धेऽह्नि पुण्ये तदभ्रतमादाय लौहाख्यम्॥
दशकर्षपरिमाणं शक्तिवयोभेदमाकलय्य पुनः।
द्वयदधिकं तदधिकतरमियदेव न माढमोदकवत्॥ ४१॥
समसदृशाभेदपात्रे लौहे लौहेन मर्दयेन्नाढं भूयोभूयः।
दत्त्वा मध्वनुरूपं तदनु घृतं योजयेदधिकम्।

तथैकं प्रसिद्धनतैकं यथा—"चाङ्गेरीभक्षणैः पिष्टमधकं तत्र संक्षिपेत्। चन्द्रमाषाक्षिसंहारपञ्चकर्षैरथ। द्वन्द्वारकपिष्टेन कालमारिवजेन च। द्वयीरङ्गतीक्ष्णद्वलवणाक्षेयराजकैः। पेषयेत् भावनं कुर्यात् पुटपाकमनेकधा। यावन्निश्चन्द्रकलं स्यात् ततो नीचरसेन च। कालमारिवजेनापि क्षारोपायं प्रदापयेत्। यावद्भक्षत्वमायाति गुडिरेव विशायसः।" अत्र द्वयीरं श्वेतपुनर्नवा; भक्षणा खलामक्षाता; नीपा रम्भा; व्यञ्जनमत्र। किन्त्वयं द्वन्द्वैः प्रायः क्रियते॥ ४२॥

द्वयभक्षविधिः।

इदानीं नित्यग्रहीतस्य भक्षणविधिमाह नानेत्यादि। नानाविधव्याधयः पुराणभ्यरातीसारवह्नीरजापित्तराजयक्ष्मप्रभृतयः। अभ्रतमिति अभ्रतनिर्वासत्वम्। तत्र कियन्मानमुपयोज्यं तदाह दशेत्यादि।—शक्तयश्च रक्तिः, तेन चरकमानमाचक्षन्निदमुक्तं स्यात्। वयश्च दशरक्तिपरिमाणाः, उत्तमपुरुषवयस्त्वयोरभिहितः, तेन मध्यमाधमपुरुषयक्तिमयीमपेक्षया इदं दशरक्तिपरिमाणं यथाक्रमं मध्यमाधमयोरधिकमधिकतरञ्च भवतीति। वलाद्यपेक्षया चरकपरिमाणादप्यत्यन्तरपरिमाणेनाचार्यः। यदैने चार्तेऽपि न पुनर्दशरक्तिपरिमाणं युक्तमिति प्रत्युत तावत्परिमाणमेव कर्त्तव्यमिति नात्यौदकवन्निषेधो न चार्ष इत्यर्थः। तेन "चारभी वर्द्धनत्वापि पञ्चविंशोक्तगृह्यता।" तथापि पञ्चसप्तमपुटिकाः प्रथमदिने; तथा—"रक्तिमेकामुपक्रम्य यावत् स्वर्णं रक्तिकाः" इत्यादि यत् तन्त्वान्तरे उक्तं, सर्वमनेन तत् संगृहीतम्॥ ४३॥

लौहमर्दनार्थं पात्रमाह समेत्यादि।—उपधानवामकरतलस्थापनार्थं यत् पात्रं

वन्यं गृह्णाति यथा मध्वष्टधक्षेन पङ्कमविभिंषत्॥ ४४॥

इदमिह दृष्टोपकरणमेतदृष्टन्तु मन्त्रेण।

स्वाहान्तेन विमर्दो भवति फड़न्तेन लोढ्वलरचा।

सनमस्कारेण वलिर्भक्षणमयसी ह्रमन्तेन॥

"ॐ अमृतोद्भवाय स्वाहा।" "ॐ अमृते हूं फट्।" "ॐ नमश्चण्डवज्रपाणये। महायक्षसेनाधिपतये सुरगुरुविद्यामहाबलाय स्वाहा।" "ॐ अमृते ह्रं"॥ ४५॥

जग्ध्वा तदमृतसारं नीरं वा क्षीरमेवानुपिबेत्।

कान्तक्रामकममलं सघृतं रसं पिबेद्दिनं न तु तत्।

आचम्य च ताम्बूलं लामे घनसारसहितमुपयोज्यम्॥४६॥

भाजनाकारं करपीयम्। लोढ्नेति लोढ्दण्डेन। मधु गुडचित्तं दत्त्वा, अधिकमिति मध्वपेक्षया त्रिगुणाधिकं घृतं मिश्रयीयम्। मर्दनविध्यर्थं उपक्रमते वन्यमित्यादि।—धविभिंषदिति खतन्त्रं मधु चतुर्थांशेन एकलेनाविभिंषम् विभेदनकर्तृ भतएव पङ्कमिति॥ ४४॥

दृष्टादृष्टार्था हि कार्यसिद्धिरिति दृष्टमुक्ता मन्त्रजनस्यादृष्टार्थमाह इदमित्यादि।—तत्र प्रथमं लोढ्मर्दनमन्त्रमाह ॐ अमृतोद्भवायेत्यादि।—अयं स्वाहान्तो मर्दनमन्त्रः। लोढ्दण्डपूजनमन्त्रमाह ॐ अमृते हूं फट् इति। बलिदानमन्त्रमाह ॐ नम इत्यादि।—भक्षणमन्त्रमाह ॐ अमृते ह्रमिति॥ ४५॥

लोढ्नेपजपाकार्यमनुपानमाह जग्ध्वेत्यादि:—नीरमामलम् आकाशगृहपक्वनृयिङ्गभूभागात्थं, क्षीरञ्च गव्यं सर्वत्र; उक्तञ्च—"सर्वत्र गव्यमेवेति मतमाह मतङ्गजः" इति। अनुपानञ्च लोढ्पेक्षया चतुःषष्टिगुणम्। तदुक्तं योगरत्नाकरे—"अनुपानं चतुःषष्टिगुणं प्राहुः सदा बुधाः" तथा अन्यत्रोक्तम्' अनुपानं प्रयोक्तव्यं लोढ्तात् षड्गुणं पयः" इति। अनुपानं कृत्वा लोढ्दोषनिराकाय लिखितः कान्तक्रामकस्य खरसमाह पेयमित्याह कान्तक्रामकमित्यादि।—आचम्येति।—आचमनञ्च मतङ्गीतजलेन हंसोदकेन वा। यदुक्तं—"कृत्वानुपानमाचम्य मतङ्गीतजलेन वा। यद्वा हंसोदकेनैव" इत्यादि॥ ४६॥

यस्य न तथा सरति सयवक्षारं जलं पिबेत् कोष्णम्।
कोष्णं त्रिफलाक्वाथं सनाथं क्षारं ततोऽप्यधिकम् ॥ ५१ ॥
त्रीणि दिनानि समं स्यादह्नि चतुर्थे तु वर्द्धयेत् क्रमशः।
यावच्चाष्टममाषं न वर्द्धयेत् पुनरितोऽप्यधिकम् ॥
आदौ रक्तिद्वितयं द्वितीयवृद्धौ तु रक्तिकात्रितयम्।
रक्तिपञ्चकं पञ्चकमत ऊर्द्ध्वं वर्द्धयेन्नियतम् ॥ ५२ ॥
वात्सरिककाश्यपक्षे दिनानि यावन्ति वर्द्धितं प्रथमम्।

तस्य किं कर्त्तव्यमित्याह यस्येत्यादि। उष्णजले कोष्ठानुरूपं यवक्षारं प्रक्षिप्य पिबेदित्यर्थः। प्रयोगान्तरमाह त्रिफलेत्यादि।—क्षारं यवक्षारं सनाथमिति सहितमित्यर्थः। यवक्षारप्रक्षेपश्च "प्रक्षेपः पादिकः क्वाथ्यात्" इति परिभाषयैव। तत इत्युक्तयोगात् ॥ ५१ ॥

लौहप्रमाणवृद्धिर्हि क्रमेणैव कार्य्या अतस्तमेव वृद्धिक्रमं दर्शयति त्रीणि दिनानीत्यादि।—येन परिमाणेन लौहभक्षणारम्भः कृतः, तेनैव परिमाणेन दिनत्रयं कार्य्यम्, चतुर्थदिनादारभ्य पुनरपि दिनत्रयं यावत् समवृद्धौ वर्द्धयेत् त्रीणि दिनानि समं स्यादित्युक्तेः ततोऽपि सप्तमदिने या रक्तिवृद्धिः कृता तयैव वृद्ध्या पुनरपि दिनत्रयं यावत् वर्द्धयेत् त्रीणि दिनानि समं स्यादित्युक्तेरित्यादि बोध्यम्। एवं क्रमेणाष्टमाषकं पर्य्यन्तं वृद्धिः कार्य्या, इतोऽधिकवृद्धिर्न कार्य्येत्याह यावदष्टममाषमित्यादि।—क्रमशो वर्द्धयेदित्युक्तमतस्तमेव क्रममाह आदावित्यादि।—आदौ लौहप्रयोगारम्भे रक्तिद्वयं कृत्वा त्र्यहमुपयोज्यम्, ततः प्रथमवृद्धौ चतुर्थदिनमारभ्य रक्तिद्वयं कृत्वा त्र्यहं वृद्धिः कार्य्या, तेन द्वितीयत्र्यहे प्रतिदिनं रक्तिकाचतुष्टयं भवति, ततो द्वितीयवृद्धौ रक्तित्रयं कृत्वा त्र्यहं वृद्धिः, तेन तृतीयत्र्यहे प्रतिदिनं सप्तरक्तिका भवन्ति, अत ऊर्द्ध्वं चतुर्थपञ्चमादित्र्यहेषु त्रीणि दिनानि समं स्यादित्युक्तरीत्या क्रमेण रक्तिपञ्चकं कृत्वा अष्टमाषकं यावद् वर्द्धयेत्। तेन चतुर्थत्र्यहे द्वादशरक्तिः पञ्चमत्र्यहे सप्तदशरक्तिः, षष्ठे द्वाविंशतिरित्यादि ज्ञेयम्; तेन पञ्चमादधिकं सप्तसप्ताहे दशरक्तिकमाषेण द्विरक्तिकाधिका अष्टौ माषका भवन्ति; अत्र तत्र चतूरक्तिकावृद्धिं त्यक्त्वा यथोक्तवृद्धौ वृद्धास्तथा कुर्वन्तीत्येव सिद्धान्तः ॥ ५२ ॥

तावन्ति वर्षशेषे प्रतिलोमं ह्रासयेत् तदयः ॥
तेष्वष्टमाषकेषु प्रातर्माषकत्रयमश्नीयात्।
सायञ्च तावदक्षो मध्ये माषद्वयं शेषम् ॥ ५३ ॥

इति भक्षणविधिः ॥

एवं तदशतमश्नन् कान्तिं लभते चिरस्थिरं देहम्।
सप्ताहत्रयमात्रात् सर्वरुजो हन्ति किं बहुना ॥
आर्याभिरिह नवत्या सप्तविधीनां यथावदाख्यातम्।
अमतिविपर्ययसंशयशून्यमनुष्ठानमुचितम् ॥

इदानीं सवत्सरं यावदयदि कर्तव्यमिदं रसायनं स्यात् तदा वर्षावशेषदिनानि यावन्ति भवन्ति तावन्त्येव प्रतिलोमं रक्षिकादिक्रमेण ह्रासः कार्य इत्याह वत्सरिकेत्यादि।—इदानीं पक्षदिनाधिकसप्तसप्ताहैरष्टमाषकप्रमाणे सम्पन्ने सति वत्सराभ्यन्तर एव केन प्रकारेण तन्नीरुक्षपयोज्यमित्याह तेष्वित्यादि।—अष्टमाषकेषु मध्ये माषकत्रयं प्रातः। तावदिति माषकत्रयं सायाह्ने; अक्षो मध्ये भोजनसमये शेषं माषकद्वयम्। अन्यत्रायुक्तं—"प्रातर्माषत्रयं कार्यं मध्याह्ने माषकद्वयम्। मायत्रयं दिवाशेषे माषकाष्टकभक्षणम्" इति। इदानीन्तु रक्षिकाद्वयमारभ्य योगिन प्रति रक्षिकाद्वयद्वयेन विंसप्ताहपञ्चसप्ताहादिभिः किञ्चिदधिकमाषकद्वयं यावत् वृद्धिः ततो द्विसप्ताहादिभिः रक्षिकाद्वयेनैव ह्रास इति प्रायो व्यवहरन्ति वृद्धाः। उत्तरक्रिया चात्र द्विगुणा कार्या; तदुक्तं पातञ्जले—"इति नृत्यक्रियायाः आदिद्विगुणा चोत्तरक्रिया।" उत्तरक्रियात्र नात्युपविष्टो नात्यतिभाषो नातिस्मितचित्त इत्यादिना उक्तैव ॥ ५३ ॥

इति भक्षणविधिः।

इदानीमस्य क्षीरस्य फलमाह एवमित्यादि।—उपसंहरति आर्याभिरित्यादिना। सप्तविधयत्र—साध्यसाधनपरिमाणविधिः, व्याक्षीपाकविधिः, पुटनविधिः, प्रधाननिष्पत्तिः, पाकविधिरक्षविधिर्भक्षणविधिरेति। एषामनुष्ठानं नवत्या आर्याभिः कीऽपीदृक्कर्मा अमतिविपर्ययसंशयशून्यं यथा स्यात् तथा निबन्ध इत्यर्थः। कीऽपीत्यनिर्दिष्टनामधेयः पुरुषः उत्कृष्टरूपः। षट्कर्मा श्रोत्रियः; उक्तं हि—"याजनं यजनं दानं यज्ञार्थं च परिग्रहः। अध्यापनमध्ययनं श्रोत्रियः

सुनिरचितशास्त्रपारं गत्वा सारं ततः समुद्धृत्य।
निबबन्ध बान्धवानामुपकृतये कोऽपि षट्कर्मा ॥ ५४ ॥

अथ तसारं लौहं समाप्तम् ॥

यवं तत्रोक्तवं लौहं निःश्रेयं मारितं यदि।
त्रिफलाव्योषसंयुक्तं भक्षयेद्वलिनाशनम् ॥
सामान्यात्त्रिगुणश्लौद्रं कलिङ्गोऽष्टगुणस्ततः।
तस्माच्छतगुणं भद्रं भद्राद्दव्यं सहस्रधा ॥
वक्त्रात् षष्टिगुणः पाण्डिर्निरविर्दशभिर्गुणैः।
ततः कोटिसहस्रं वा अयस्कान्तं महागुणम् ॥ ५५ ॥

षड्भिरेव च" इति। अमतिः सर्वथा ज्ञानाज्ञानराहित्यं तच्च द्विविधम: स च द्विधा—एककोटिकोऽनेककोटिकश्च; तत्राद्यो विपर्ययः, द्वितीयश्च संशय इति। अनुद्योतत इत्यनुद्यानं ग्रन्थसन्दर्भ एव। यथावदाख्यातमित्यत्र पूर्वाचार्यैरिति शेषः। उद्योतमिति गुरुपरम्परया उपदेशपूर्वकं कथितमित्यर्थः। सुनिरचितेत्यत्र सुनिनागार्जुन। बान्धवानामिति मनुष्याणाम्। एषां चतुर्णामप्यत्रैवाध्यायेऽपकर्षव्यता च मन्तुल्यम्, एतेनास्य निबन्धस्य अमतिविपर्ययसंशयनिरासः संक्षेपेणेति गुणत्रयमुक्तम् ॥ ५४ ॥

अथ तसारलौहं समाप्तम्।

इदानीं नागार्जुनोक्तं दारुरसायनलौहमाह यत्र तत्रेत्यादि—यत्र तत्र भवमिति शौद्रकलिङ्गादियत्किञ्चिल्लौहं शमवं वचपाट्यादिकमेव निःश्रेयमिति सर्वथैव श्रेयम्। निःश्रेयमित्यत्र निश्चेयमिति पाठे टत्वादियोगेनापि वर्त्मो आपनात् यदुपसिष्टते पुनर्लोहभावं नापद्यत इत्यर्थः। त्रिफलेत्यादि।—व्योषं त्रिकट। त्रिफलात्रिकटचूर्णञ्च मिलित्वा लौहसमं ग्राह्यम्। संयुक्तं सम्यक् युक्तम्, तेन मधुघृताभ्यां लौहपात्रे लौहदण्डेन विमर्दं भक्षयीयम्। रक्षिकादिकमेवेति वदन्ति इदाः। अन्ये त्वादौ मात्रकमेकमुपयोज्यमित्याहुः। इदौ मध्ये वा अग्निबलमपेक्ष्य यथाग्नि कुर्वन् सार्द्धसंवत्सरात् बली नाशयेदिति दारुरसायनवटिकायामुक्तम्। लोहानां गुणमाह सामान्यादित्यादि। दग्धभक्षितपर्यन्तदेशदर्शितीक्ष्णदिक्सम्भवं लौहं सामान्यम्, द्विगुणमिति 'सामान्यलौहात् द्विगुणगुणकारकम्। शौद्रमिति

ताम्रयोगः ।

रसतस्तास्रं द्विगुणं ताम्रात् क्षणाभ्रकं द्विगुणम् ।
पृथगेतयां गुडिस्ताम्रगुडिस्ततो द्विविधा ॥
पत्राद्यतस्य गन्धकयोगाद्या मारणं तथा लवणैः ।
घाते घावितताम्रे निर्गुण्डीकल्ककाञ्जिकनग्ने ॥
यत् पतति गैरिकाभं तत्पिष्टनडं गन्धकं तदनु ।
पुटपाकेन विशुद्धं शुद्धं स्यादभ्रकन्तु पुनः ॥
छिन्नमोचिमूलपिण्डे छिन्नं तदनु मार्दनभ्यूटे लिप्ते ।
तीक्ष्णं दग्धं पिष्टमक्षमात्रं साधु चन्द्रिकाधिरञ्जितम् ॥

चीनटङ्कणम् , भटनिति भटेशीतम् । एषाच भक्षणमात्रेण शीघ्रायासन नश्येयम्, इह तु विशालनमाह पिण्डितम् ॥ ५५ ॥

सम्प्रति तामयोगमाह रसत इत्यादि ।—शोधितात् पारदात् तावं द्विगुणमादत्ते मारितपूर्वमेव द्विगुणं यावत् ; क्षणाभ्रं चतुर्गुणमाहरेत् शोधितं पूर्वोक्तं तावादिगुणं यावत् क्षणेति चतुर्गुणविधानं मेचकपूर्वं निरासः । एवं रसादीनां पञ्चगुणं वृद्धिः । तत इति तेषु मध्ये तामगुडिं द्विधा कार्यः । तिलकारश्यमिश्रणाह पृथगेतयेत्यादि ।—मारणमिति शेषः । एतस्य सप्तगुणीकरणम् । द्वितीयां गुडिमाह तथा लवणैरित्यादि ।—लवणैः शैलादिभिः पचनिरसः । घात इति क्षिप्ते निर्गुण्डी निर्गुन्दाख्यः, तदीयमूलपत्रत्वक्पुष्पफलाञ्जिकस्य ग्रहणं । यत् द्रवत्वं यत् तास्रं पतति गैरिकाभं गैरिकसदृशं । तावाद्यं दग्धा तावादीनां चतुर्थं, ततः स्वाङ्गमारीष्य गन्धशिरया लिप्ता तीक्ष्णपुटे पचेत् । चन्द्रकाधिरञ्जनमाह चन्द्रकेत्यादि ।—चन्द्रकाभ्रं कारयित्वा पिष्ट्वा मृद्भिर्मोचिकादिभिः कृत्वा एकत्र पात्रे निधाय चतुरश्च विधाय तीक्ष्णमिति यद्वत् यथा स्यात् तथा दग्धं पुटितं यत् चन्द्रकरञ्जितं भवति, तदनु पुटादाकृष्य छिन्नायां छिन्नायां भूम्यां यत् ताम्रमिश्रयेत् । अथ मारितताम्रपूर्वमिश्रितस्य रसस्य चतुष्प्रकारमाह रेचितमाह्येत्यादि ।—रेचितताम्रेण मारितताम्रेण च सह रसं घृतभिन्नायां मेषशिलायां पृथक् पिष्टिका कार्या । तदनु निर्गुण्डीकल्कमिश्रिते चतुर्गुणिते काञ्जिके सा पिष्टिका चक्रवदिमर्दनं कारयेत्

रेचिततास्रेण रसः खल्वग्निलायां घृष्टः पिण्डिका कार्या।
उत्खेद्य गुडूचीलिलेन निर्गुण्डीकल्केऽसकृच्छ्वो।
एतत् सिद्धं त्रितयं चूर्णिततास्रार्धिकैः पृथग्युक्तम्॥
पिप्पलीविड़ङ्गमरिचैः श्लक्ष्णं द्वित्रिमाषिकं भक्ष्यम्।
शूलान्नपित्तक्षयगुल्मग्रहणीयक्ष्मादिकुष्ठिरोगेषु।
रसायनं मन्दहेतत् परिहारो नियमतो नात्र॥ ५६॥

ताम्रयोगः।

तनुपत्रीकृतं ताम्रं नेपालं गन्धकं समम्।
दत्त्वा चोर्द्धमधो मध्ये स्थालिकामध्यसंस्थितम्॥
क्षिप्त्वा खल्वगरावेष स्थालिमध्ये विधाय च।
शर्कराभक्तलेपेन लिप्त्वा सन्धिं तदूर्ध्वतः॥

खेद्य, गुडूचीति गुडूच्यर्थम्। उत्खेदनप्रकारश्चायं सूतनियामकभार्ग्यादिगणान्तर्गतत्वे रसपिण्डितं निर्गुण्डीकल्केन मिश्रित-काग्निकेनाधो ज्वालया ताप्यमानेन उत्खेदनीयनखल्लादित्यर्थः। सूतनियामकश्च भार्ग्यादिगणो योगरत्नाकरे यथा—"भार्गी शरपुङ्खा कुठारपुष्पा ब्राह्मी मूषिकपर्णिका पुनर्नवा अपराजिता मयूरशिखा चेति। भार्ग्यादिरेव विख्यातनामः सूतनियामकः।" इति। अग्नितापेनापि रसं क्वचिदपि न नीतं न दत्तीत्यर्थः। सूतनियामकौषधसमध्यं रसं सकाग्निकदोलायन्त्रे पचेत्। तदनु त्रिफलामिलं रसाभतास्रचूर्णं पिप्पल्यादित्रयस्य प्रत्येकं तास्रचूर्णादर्ध-मानं गृहीत्वा सह योजनीयं, तत एकीकृत्य अग्निबलादपेक्षया द्वित्रिमाषिकं भक्ष्यम्। अग्निनाग्निना दग्धप्रकृतयः। कुष्ठिरोगेष्विति अग्निनाग्न्यादिष्वधो-ऽन्वयः॥ ५६॥

ताम्रयोग परमाह तनुपत्रीकृतमित्यादि।—नेपालमिति नेपालदेशोद्भवं ताम्रम्। तनुपत्रीकृतमिति यत्नतं यथा स्यात् तथा पत्रीकृतम्, पत्रनता कारणदैर्घ्यादन्या-पादानेन लभ्यते इति। तानि च तनूनि ताम्रपत्राणि अनेकानि ग्रहीत्वा तस्य दर्शन समर्थं प्रशस्य संशोध्य, तदनु ताम्रसममेव शोधितगन्धकं सचूर्ण्य, तदन-न्तरं स्थालिकायां कियदपि गन्धचूर्णं दत्त्वा तदुपरि कियदपि ताम्रपत्रं निवेश्य

वालुकापूरितस्थाल्यां पिहितायां पुनस्तथा ॥
सुलिप्तायाञ्च यामैकमधोज्वालां प्रदापयेत् ॥
तत आकृष्टताम्रस्य मृतस्य त्विह योजना ।
अथ कर्षं गन्धकस्य वह्निस्थलौहपात्रगम् ॥
शिलापुत्रेण सम्मर्द्य द्रुतं घृष्टं पुनः पुनः ।
कृत्वा देयं मृतं ताम्रं कर्षमाणं ततः पुनः ॥
रसोऽम्लमथितः शुद्धस्तावन्मात्रः प्रदीयते ।
ततस्तथैवं संमर्द्य पुनराज्यं प्रदापयेत् ॥
अष्टविन्दुकमात्रञ्च मर्दयेन्मूर्छितं तथा ।
सर्वं स्यात् तत आकृष्य शिलापुत्रादिसङ्गतम् ॥
संहृत्यालम्बुपरसप्रसृतेन विलोड़ितम् ।
पुनस्तथैव वह्निस्थलौहपात्रे विमर्दयेत् ॥
यावद्द्रवक्षयं पश्चादाकृष्य सम्प्रपेषितम् ।
अलम्बुपरसेनैव गुड़कं सम्प्रकल्पयेत् ॥

पुनस्तदुपरि गन्धकचूर्णं देयमित्येवंक्रमेण सर्वाणि ताम्रपत्राणि गन्धकचूर्णसहितानि उपर्य्यधोभावेन निवेश्य, ततोऽल्पशरावेण स्थाल्यन्तरनिवेशयोगेन तत् ताम्रपत्रं पिधाय, तच्छरावप्रान्तञ्च शर्करासहितभक्तलेपेन लिप्त्वा तस्य शरावस्योपरिभागे वालुकापूर्णं तत् स्थालीपात्रं कृत्वा शरावेण तस्याः स्थाल्या मुखं पिधाय तत्रैव भक्तलेपेन लिप्त्वा प्रहरमेवमविच्छेदेनाधो ज्वालां प्रदापयेत् । इति ताम्रमारणम् । ततस्तत् मृतताम्रं स्थाल्याः समाकृष्य चूर्णयित्वा शोधितगन्धकादिभिः सह योजनीयमित्याह तत इत्यादि । कथं योजना कर्त्तव्येत्याह अथेत्यादि ।—अथ ताम्रमारणानन्तरं शोधितगन्धकस्यापरचूर्णकर्षमेकं ज्वलदङ्गारस्थलौहपात्रे कृत्वा शिलापुत्रेण सम्मर्द्य पौनःपुन्येन घृष्ट्वा द्रवीभूते तस्मिन् मृतताम्रचूर्णं कर्षमानं दत्त्वा तथैव शिलापुत्रेण घर्षणीयम् । ततः पुनरिति ततोऽनन्तरं अग्नितापद्रुत एव अस्मिन् रसः पारदोऽपि तावन्मानः कर्षमान एव देयः । पुनस्तेनैव मर्दनीयः, किन्तु श्लिष्टो रसः अम्लमथितः सन् शुद्धः । चाङ्गेरीजम्बीराद्यम्लरसमथनाच्च

तत्पिण्डं वस्त्रविस्तीर्णे पिण्डे त्रिकटुजे पुनः।
वसनान्तरिते दत्त्वा पोट्टलीं कारयेद्बुधः॥
ततस्तां पोट्टलोमाज्यमग्नां कृत्वा विधारिताम्।
सूत्रेण दण्डसंलग्नां पाचयेत् कुशलो भिषक्॥
यदा निष्फेनता चाज्ये पुटिका च दृढा भवेत्।
तदा पक्वं तमाकृष्य पञ्चगुञ्जातुलाधृतम्॥
त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं तुल्यं प्रातः प्रयोजयेत्।
तक्रं स्यादनुपानन्तु अम्लपित्तोच्छ्रये पुनः॥
त्रिफलैव समा देया कोष्णं वारि पिबेदनु।
सप्तमे दिवसे रात्रिद्वयिस्नाम्लान्तु साधकम्॥
यावत् प्रयोगश्च तथैवापकर्षः पुनर्भवेत्।
योगोऽयं ग्रहणीयक्ष्मपित्तशूलाम्लपित्तहा॥

गुडः। तदनु अष्टबिन्दुपरिमितं घृतं दत्त्वा पुनर्मर्दयेत् शिलापुत्रकेण। तथा तेन प्रकारेण सर्वं गन्धकताम्रादिकं संमूर्च्छितमेकीभूतं स्यात्। ततश्च स्थालीकृपायात् निःसार्य तथा शिलापुत्रादिसङ्गतं शिलापुत्रादिरहितं क्षुद्रकमपि भृतं मंडल्य पलाशपत्रेनालम्बुपरसेन विलीय रसत्रयपर्यन्तं पुनर्वश्चिष्यस्थालीकृपायां मर्दयेत्, तत आकृष्य अलम्बुपरसेनैव शिलायां पिष्ट्वा गडिकां कारयेत्। तदनन्तरं किं विधेयमित्याह तत् पिण्डमित्यादि। ततः कतिपयाङ्गुलवस्त्रखण्डे पिण्डानुरूपं त्रिकटुकं दत्त्वा विलाय्य तदुपरि अपरवितस्तिनिर्मलवस्त्रखण्डे तं तावौषधगुडकं निधाय ततो दृढां पोट्टलिकां बद्ध्वा, घृतपूर्णस्थालीपात्रे सूत्रेण दण्डसंलग्नतया दोलायाकारविधिना तां पोट्टलीं तत्रारोप्य घृतनिमग्नां कृत्वा पचेत्। पाचनज्ञानार्थमाह यदेत्यादि।—पुटिका च दृढा भवेदिति पुटिका पोट्टलिका, तस्या दृढता च दण्डिकयाताड्य ज्ञेया। त्रिकटुत्रिफलयोश्च मिलित्वैव पञ्चगुञ्जेति तावत्तुल्यं, प्रातरित्यर्धप्रहरे। अनुपानमाह तक्रमित्यादि। अम्लपित्ते तु त्रिकटुचूर्णं परित्यज्य त्रिफलैव तावत्तुल्या देया, तथा तक्रञ्च परित्यज्य उष्णजलमेवानुपेयमित्याह अम्लपित्तोच्छ्रय इत्यादि।—त्रिफलैव

रसायनञ्चैतदिष्टं गुदकीलादिनाशनम् ।
न चात्र परिहारोऽस्ति विहाराहारकर्मणि ॥ ५७ ॥

इति ताम्रयोगः ।

शिलाजतुप्रयोगः—

हैमाद्याः सूर्य्यसन्तप्ताः स्रवन्ति गिरिधातवः ।
जलाभं मृदुनृत्प्राच्छं यन्मलं तच्छिलाजतु ॥
अनम्लस्वाकषायञ्च कटुपाकि शिलाजतु ।
नात्युष्णशीतं धातुभ्यस्तुभ्यंस्तस्य सम्भवः ॥
हैन्नोऽथ रजतात् ताम्राद्दरं क्षाणायसादपि ।
मधुरञ्च सतिक्तञ्च नवापूप्यनिभञ्च यत् ॥
विपाके कटु तिक्तञ्च तत् सुवर्णस्य निःस्रवम् ।
राजतं कटुकं श्वेतं स्वादु शीतं विपच्यते ॥
ताम्राद्दर्हिंगकल्काभं तीक्ष्णोष्णं पच्यते कटु ।
यत्तु गुग्गुलुसङ्काशं तिक्तकं लवणान्वितम् ।

जना देवा विष्कम्भेव तावनुष्या दैवेभ्यः । तथा कौशजतम् अनुपिवेदिति । हस्तिकमनाह सप्तम इत्यादि ।—सप्तम इत्यत्र वीप्सा श्रुत्या, तेन सप्तमे सप्तमे दिवसे रक्तिकाप्रमाणं वृद्धिः कार्या, यावत्कमानं यावदयं प्रयोगः कार्यः । तेन सायंकालपूर्वं हस्तिनं कर्त्तव्येत्यर्थः । तेनैव क्रमेण वृद्धिः कार्या तेनैव क्रमेणापीत्याह तथैवावरुह्य पुनर्भवेदिति । कौशिक इत्यनेनाग्निकलान्यतिरिक्तेन त्रिभिरग्निकमिदमौषधं नष्ट्वा समाक्षीक्ष्य ददति । तेनैव महान् विधिर्दृश्यते । गुदकीलादिनाशनमित्यादि अस्मात् पाण्डुरोगादयः ॥ ५० ॥

इति ताम्रयोगः ।

इदानीं चरकोक्तशिलाजतुरसायनमाह हैमाद्या इत्यादि ।—गिरिजता धातवो गिरिधातवः, हैमाद्या इति तद्विशेषणम् । आदिशब्दात् कौशकगैरिकमनःशिलादीनामपि ग्रहणम् । अतएवोक्तं हारीते—"सुवर्णकथवद-र्द्धौषधतालम्" इत्यादि । अनानम्लमित्यादि विशिष्टप्रतिषेधस्य शैलाद्यनुप्राणकत्वम्,

विषादे वातु शीतश्च सर्वत्रेष्टं तदायसम्॥
गोक्षुरजन्याः सर्वेषां सर्वकर्मसु योगिकः॥
रसायनप्रयोगेषु पश्चिमस्तु विशिष्यते।
वयोमानं मतपित्ते स्वेऽपित्ते वपे त्रिषु॥
विभेदेन प्रयत्नज्ञो मत्रा शेषादिवातुजाः॥ ५८॥
शीतक्षिप्रावरी वल्ली विधूमं दग्धरेऽग्नि।
ह्यधाज्यं क्षीरं सर्वमयो गच्छति तन्नुवत्॥

यथाद्यवचनद्वयमाह विधिः। 'मासुपयस्तुर्यं इति रसायनाधिकारम्, शेष सुगमं-व्यवपुर्वीजादिना शरीरेण यदेवं विधिवन्मासुपयसमनुक्रम' शेष सुगम न विशेषः। मासुपयोऽभिधि शीतीपचीर्यवचनं निधिष्यते, शेष विधिपुक्तं विधिपूर्वीतं विधानमु यथोदितं। ये ये चमारो भावन प्रभाव शेष प्रभादि। अशेष शेषादि-वचनानां चतुर्णां यथाक्रमाद नवरसिभादि। चक्राराद् विषमादिकं शीघ्रम्। उक्तं शारीरः—"विषं यवं कालकैरिकायं वधिक्रमोक्तं मद्यं दुग्धवीत्" इति। यच विधानमुद्रानामनुपयसमे चयवचायवाविरिक्षपत्रचतुष्टयमुक्तम्, तथा चतु-गणीमनुक्तम्, शेष विशेषमुपयसमे पुनर्वी रसोऽविशेषे सैन्धिवर्जमाहेति शेषः; शालाचपृथीक्षरसीऽनुक्तोऽपि चमते यत। यच रीवमे चतुष्पाचविधो नवरस उक्तः, स उत्तरार्धपाठाभावेन समर्थनीयः। यमे यच उत्तरार्धमिदं पठ्यत एवाः, चतुरः शरीरे विधाविनस्य यदुक्तं तदनुपपन्नमे, तथा—"रीवाचरी-मनु यथाचमे उचारणं यद् यदुक्तं विधाि" इति। तुविशुपपर्वणि। यच शीर्षं शाचमचसीपचुक्तम्, तथाचवाचाच शीवसुक्तम्, शेष मासुपयोऽशीर्षवचनः शालाचनुपोक्षरसचायो मासीति शेषिताः, यच तुक्तम्, यदी मासुपयोऽशीर्षं विधीयते, किमु शोणीचशीर्षवचनात' निधिष्यते, शेष विधिपिचायाच्च शीघ्रम्, उच्यच विधिपिचायाच्च यथोदिति प्रायेण मासाचाम्। शाचनपिधायाचतुच्च-चमे विशीचनिधाच शीघ्रीचनिधि शेषित् पठन्ति, तत्रो चायमे यद्यपि रसो शीवसंज्ञोपि शालाशीवचपूरचनेन सासुपरचनाशेष सैन्धिवर्जमाहः। पश्चिम-विधावचम्। यथाचनिधि मासपिचे शीघ्रचं, स्वे चपित्ते रीवचम्, वपे शाल-चम्, त्रिदोषचे शीघ्रमिश्रचं॥ ५८॥

मन्त्रितं यत्नवेत् तत्र चालयेत् कैवलाश्मना।
लोहपात्रेषु विधिना ऊर्ध्वीभूतेषु मंथरेत्॥
पातपित्तकफघ्नेषु निर्व्यूहेस्तत् सुभावितम्।
वीर्य्योत्कर्षं परं याति सर्वैरेकैकशोऽपि वा॥
प्रक्षिप्योद्धृतमात्रानं पुनस्तत् प्रक्षिपेद्रसे।
क्षीणे सप्ताष्टमेनैव विधिना तस्य भावना॥
तुल्यं गिरिजेन जले चतुर्गुणे भावनौषधं स्रावयेत्।
ततः क्वाथे पादांशे पूतोष्णे प्रक्षिपेद्गिरिजम्।
तत् समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः॥
पूर्वोक्तेन विधानेन लौहैर्युर्णीकृतैः सह॥
तत् पीतं पयसा दद्याद्दीर्घमायुः सुखान्वितम्।
जराव्याधिप्रशमनं देहदार्ढ्यकरं परम्॥

रोहणिभावनमुक्त्वा मण्डूरमाह लोहविधानत इत्यादि।—तत् शिलाजतु यदा विरलतरुम तत् दृश्यते लोहसदृशत्व भवति तदेदम्। यतोऽतिलघुत्वात् चलतीति। चलनि यदि तत्र जले स्थिरं तत् प्रथमतः स्थापयति प्रयत्नं, ततस्तत् तस्मिन् चलनात् तत्तुल्यत्वे, तत् शिलाजतु रोहणिसंज्ञं; । शिलाजतुलोहसमत्वात् सञ्ज्ञाकरणादि। चलना उक्तोदकम्, लोहपात्रेषु विधिनेति द्वारोक्तशिलाजतुभावनविधिना। ऊर्ध्वीभूतं यत् तत् मंथरेत् संयोजयात्, काष्ठादिनिर्मितेनाने स्थापयेदित्यर्थः। तस्यां लोहभावनविधिः। प्रथमं केवलं शिलाजतु जले क्षिप्त्वा तदेव लोहादिदृष्टलोहविशेषाभावाय चतुर्गुणजलनिक्षेपणपूर्वकमुपरोक्तविधिना, तदेव पूर्वं चूर्णीकृत्य तदेव भावनाद्रव्यैः क्वाथं कृत्वा तदनुरूपद्रव्यं त्रिफलाक्वाथं वा रोहणीलोहदर्व वा प्रक्षिप्य तिलं लोहमूषिकया तरलीकृत्य प्रयत्नतश्चैव स्थापनीयम्। अत्र च प्रक्षालनावश्यकत्वेन तरलदृष्टं यदुक्तिरति तत् पुनर्दोषः स्यात् काष्ठादिनिर्मितत्वात् स्थाप्यम्, एवं शिलाजतु भावनायां योज्यम्; यतः हि धारीते—"तदधाक्षिप्ता तस्मात् विमलं दृश्ये यदा तदाभिधिमुच्यते। तिथौ च पुष्ये मुदिते च पुष्ये तदधरोक्तेन विधिना चापि। लोहाद्रोक्तिमनुविधिमर्थिवैर्यथावत् परिभूयदेव।

मेधास्मृतिकरं धन्यं क्षीराशी तत् प्रयोजयेत्।
प्रयोगः सप्तसप्ताहास्त्रयश्चैकश्च सप्तकः॥
निर्दिष्टस्त्रिविधस्तस्य परो मध्योऽवरस्तथा।
मात्रा पलन्त्वर्द्धपलं स्यात् कर्षन्तु कनीयसी॥
शिलाजतुप्रयोगेषु विदाहीनि गुरूणि च।
वर्जयेत् सर्वकालञ्च कुलत्थान् परिवर्जयेत्॥
पयांसि शुक्तानि रसाः सयूषा-
स्तोयं समूत्रं विविधाः कषायाः।
आलोड़नार्थं गिरिजस्य शस्ता-
स्ते ते प्रयोज्याः प्रसमीक्ष्य कार्य्यम्॥ ५९॥
चरकोक्तशिलाजतुविधानं सोपस्कारमेतत्।

सन्तालिकाकीटपतङ्गदंशदुष्टौषधीदोषविनाशनं तत्" इति। इदानीं चरकोक्त-भावनाविधिमाह वातपित्तेत्यादि।—निर्य्यूहः क्वाथः। सुभावितमिति सप्ताहम्। सर्वैरिति वातघ्नादिक्वाथैः। भावनातः किं स्यादित्याह वीर्य्योत्कर्षमित्यादि। प्रक्षिप्येत्यादि।—रसे वातघ्नादिक्वाथे कोष्णे तच्छिलाजतु प्रक्षिप्य पश्चादावानं तपने शुष्कपर्य्यन्तं कृत्वा पुनरपि तद्रसे प्रक्षिपेत्। वान शुष्कम्, "शुष्के वानमुभे त्रिषु" इत्यमरः। इदानीं भावनार्थद्रव्यादिकमाह तुल्यमित्यादि।—तन्त्रान्तरस्य। गिरि-जेन शिलाजतुना तु यं भावनौषधं दशमूलादिद्रव्यं क्वाथ्यम्। ततः समरसतां यातमिति तच्छिलाजतु क्वाथेन सह समरसतामिति आलोड़नेन एकीभूय तुल्यतां यातमित्यर्थः। एवं सिद्धं भावितं शिलाजतु लौहचूर्णेन सार्द्धमेकीकृत्य दुग्धेन पातव्यमित्याह पूर्वोक्तेनेत्यादि। चरकस्य। पूर्वोक्तेनेति चरक एव प्रतिचिके रसायनपादे पूर्वोक्तविधिः। अत्र भागानुक्त्या शिलाजतुलौहयोः समत्वं कश्चि-दाह, तन्न, शिलाजतुनोऽधिकृतत्वात् प्राधान्यात् तदपेक्षयैव पादिकस्य लौहचूर्णस्य न्याय्यत्वात्; हारीतेऽप्येवमेवोक्तम्। क्षीराशी क्षीरप्रधानभोजनकारी। इदानी-मेतत्प्रयोगस्य कालभेदेन त्रैविध्यमाह प्रयोग इत्यादि।—सप्तसप्ताहा एकोनपञ्चाश-द्दिनानि तद्व्यापकप्रयोग इत्यर्थः। एवं त्रयश्चैकश्च सप्तक इति बोध्यम्। भक्षणार्थं त्रिविधां मात्रामाह मात्रेत्यादि। अस्मिन् प्रयोगे वर्ज्यमाह शिलाजतुप्रयोगे

शिवागुड़िका—

काले तु रवितापाढ्ये क्षणायमलं शिलाजतुप्रवरम्।
त्रिफलारसंयुक्तं त्राहञ्च शुष्कं पुनः शुष्कम्॥
दशमूलस्य गुडूच्या रसे बलायास्तथा पटोलस्य।
मधुकरसैर्गोमूत्रे त्रयहं त्राहं भावयेत् क्रमशः॥
एकाहं चोरेण तु तत् पुनर्भावयेच्छुष्कम्।
सप्ताहं भाव्यं स्यात् क्षायेनैषां यथालाभम्॥
काकोल्यौ द्वे मेदे विदारीयुग्मं शतावरी द्राक्षा।
ऋद्धियुगपंभवीरासुण्ठिकिका जीरकेऽगुमत्यौ च॥
राजापुष्करचित्रकदन्तीभक्षणाकलिङ्गचव्याढ्याः।
कट्फला गृद्धी पाठे तानि पलांशिकानि कार्य्याणि॥

त्रिफलादि। त्रिफलोनि वंशकरीरमरिचराजिकादीनि। शिलाजतुप्रयोगे गुरुद्रव्यनिषेधेऽपि गुरुकीरप्रयोगाभिधानम् चक्रपाणिवचनन्यायेन न विरुद्धमिति। केचित् कुलत्थानिति कुलत्थादीन्, तेन काकमाचीकपोतयोरपि ग्रहणम्। चक्रं पुनर्वाग्भटे—"कुलत्थं काकमाचीञ्च कपोतञ्च सदा त्यजेत्" इत्याहुः। सर्वकालमिति यावद्वयसायनहिता गुणास्तिष्ठन्ति। केचित् यावज्जीवं कुलत्थवर्जनमाहुः। कुलत्थस्य वर्षेण सर्वकालीनत्वेऽपथ्येश्वरकेणैव तेषां प्रयोगः प्रतिषिध्यत इति। यैर्द्वादशैरात्रैश्च शिलाजतु पेयं तान्याह पयसीत्यादि।—चरकस्य। सौपस्कारमिति चरके परीषादिकं नोक्तम् अत्र पुनर्व्याकिरिष्यत इत्यादिना तदध्युक्तमिति सौपस्कारम्॥ ५२॥

चरकोक्तशिलाजतुविधिमभिधाय प्रैवतश्लोकमवतारयितुं शिवगुटिकामाह काल इत्यादि।—रवितापाढ्ये इति विशेषणाद् योग इति यावत्, क्षणे तु मर्दनमाहुः। शिलाजतुनोऽत्र षोडशपलमात्रा, वक्ष्यति च पलानि दश षट् चेति। तेन तन्मानसमं लिखितत्रिफलाचूर्णं गृहीत्वा क्षायेण त्रयहं भावना कर्त्तव्येत्याह त्रिफलेत्यादि।—अत्र तुल्यं गिरिजेन जलमित्यादि—पूर्वोक्तवचनानुसारेण त्रिफलाक्वथं कृत्वा त्रयहं भावना कार्य्येत्यर्थः। एवं दशमूलक्वाथादिभिर्गोमूत्रान्तैरपि त्रयहं त्रयहं क्रमेण भावयेदित्यर्थः। चोरेण पुनरेकाहं परमिति

अन्द्रोणे साधितानां रसेन पदांशिकेन भाव्यानि।
गिरिजस्यैवं भावितशुद्धस्य पलानि दश षट् च॥
द्विपलञ्च विश्वमागधिकाकटुकर्कटाख्यमरिचानाम्॥
चूर्णं पलञ्च विदार्य्यास्तालीशपलानि चत्वारि॥
षोड़श सितापलानि चत्वारि घृतस्य माक्षिकस्याष्टौ।
तिलतैलस्य द्विपलं चूर्णार्द्धपलानि पञ्चानाम्॥
त्वक्क्षीरिपत्रत्वङ्नागैलानां मिश्रयित्वा तु।
गिरिजस्य षोड़शपलैर्गुड़िकाः कार्य्यास्ततोऽक्षसमाः।
ताः शुष्का नवकुम्भे जातीपुष्पाधिवासिते स्थाप्याः॥
तासामेका काले भक्ष्या पेयापि वा सततम्॥
क्षीररसदाड़िमरसाः सुरासवं मधु च शिशिरतोयानि।
आलोड़नानि तासामनुपाने वा प्रशस्यन्ते॥
जीर्णे लघ्वन्नपयोजाङ्गलौनिर्य्यूहयूषभोजी स्यात्।
सप्ताहं यावदतःपरं भवेत् सर्वं सामान्यम्॥
भुक्त्वापि भक्षितेयं यदृच्छया नावहेद्भयं किञ्चित्।
निरुपद्रवा प्रयुक्ता सुकुमारकैः कामिभिश्चैव॥
संवत्सरप्रयुक्ता हन्त्येषा वातशोणितं प्रबलम्।
बहुवार्षिकमपि गाढ़ं यक्ष्माणञ्चाढ्यवातञ्च॥

क्षीरेण एकाहमेव भावयेदित्यर्थः। वक्ष्यमाणकाकोल्यादिक्वाथेन पुनः सप्ताह भावना कर्त्तव्येत्याह सप्ताहं भाव्यं स्यादिति। एषामिति वक्ष्यमाणकाकोल्या-दीनाम्। यथालाभमिति वचनात् इन्द्रयवकटुरोहिण्यादिव्यतिरेकेणापि। विदारी-युग्ममिति विदारी-क्षीरविदार्य्यौ। क्षीरविदार्य्याश्च लक्षणं—"क्षीरशुक्ला दीर्घकन्दा चातिमधुरा क्षीरविदारी" इति भग्नचिकित्सोक्तगन्धतैलव्याख्यायां गदाधरेणोक्तम्। ऋद्धियुग ऋद्धिवृद्धी। वीरा मांसीति त्रिविक्रमः। जलजशाकमिति रत्नप्रभा। जीरके इत्यादि। कृष्णशुक्लजीरके; अंशुमत्यौ शालपर्णीपृश्निपर्ण्यौ; इभकणा गज-पिप्पली; कटुको कटुरोहिणी; एतान्यष्टाविंशतिद्रव्याणि लिखितानि। वाग्भटे

ज्वरयोनिशुक्रदोषप्लीहार्शःपाण्डुग्रहणीरोगान्।
व्रध्नवमिगुल्मपीनसछिक्काकासारुचिश्वासान्॥
जठरं श्वित्रं कुष्ठं पाण्डुं क्लैब्यं मदं क्षयशोषम्।
उन्मादापस्मारौ वदनाक्षिशिरोरोगदान् सर्वान्॥
आनाहमनोसारं मासग्रन्थिं कामलाप्रमेहांश्च।
यकृद्दर्दुदानि विद्रधिभगन्दरं रक्तपित्तञ्च॥
अतिकार्श्यमतिस्थौल्यं स्वेदमथ स्रोपदञ्च विनिहन्ति।
दंष्ट्राविषं समौलं गराणि बहुप्रकाराणि॥
मन्त्रौषधियोगान् विप्रयुक्तान् भौतिकांस्तथा भावान्।
पापालक्ष्मीं चेयं शमयेद्गुडिका शिवा नाम्ना॥
वन्द्या हृद्या धन्या कान्तियशःश्रीप्रजाकरी चेयम्।
दद्यान्नृपवल्लभतां जयं विवादे सुखञ्च॥
श्रीमान् प्रकृष्टमेधःस्मृतिबुद्धिबलान्वितोऽतुलशरीरः।
पुष्योजोऽतिविमलेन्द्रियतेजोबलसम्पदुपेतः॥

---

*, रसायनतन्त्रपठितगिलगुडिकायाश्च ऋद्धि-क्षयमकादिषड्द्रव्याणि पठ्यन्ते, तद्द्रव्या- ऋद्धिर्वृद्धभर्क्षौ सुपिङ्गरीन्द्रयवौ कटुरोहिणी कर्कटशृङ्गी चेति। तदेवनृसन्दाचार्यप्राणाभ्यादभयवेव प्रयोगसङ्गतिरभ्युपेया। अन्याः पिप्पल्यादिवत गणलिखनाया यथालाभवचनादेतानि पीडशद्रव्याणि न सङ्गच्छन्तीति केचित्। एवमष्टाविंशतिद्रव्याणां प्रत्येकं पलिकानां क्वथनार्थंदेयजलद्रोणसाधितशेषक्वाथ शतार्धैः सप्तधा विभक्तैः सप्तदिनानि भावनाः सप्त कर्तव्याः। किन्तु सप्तदिनैः क्वाथस्यान्यता भवति। ततश्चैषामष्टाविंशतिद्रव्याणां प्रत्येकं पलिकानां सप्तदिनविभागेन पलचतुष्टयं मिलित्वा द्रव्यं, तेन प्रतिदिनं पलचतुष्टयविभागेन काकोल्यादीनां प्रत्येक मात्रा ९, रक्तिका २ द्रव्यम्; एवं जलद्रोणस्यापि सप्तदिनविभागेन द्वात्रिंशत्सरावा ९, पलं १, मात्रा ९, रक्तिः १, अस्य पादावशिष्टतया स्थाप्य जलं ग्र २, कर्षं १, मात्रा २, अस्मिन् क्वाथे पूर्ववत् प्रतिदिनं मिलाजलभावना, एवं सप्ताहं कर्तव्यम्। दश पट् चेति पीडशद्रव्याणि। यद्यपि निर्देशस्य

वलिपलितरोगरहितो जीवेच्छरदां शतत्रयं पुरुषः।
संवत्सरप्रयोगाद्द्वाभ्यां शतानि चत्वारि।
सर्वामयजित् कथितं मुनिगणभव्यं रसायनवरेण्यम्॥
समुद्रभूवासृतमन्थनोत्थः खेदः शिलाभ्यो स्रुतवद्गिरेः प्राक्।
यो मन्दरस्यात्मभुवा चिंताय न्यस्तः स शैलेषु शिलाजरूपी॥
शिवागुडिकेति रसायनमुत्तमं गिरीशेन गणपतये
शिववदनविनिर्गतं यस्मात्तस्मान्ना तस्माच्छिवा गुडिका॥ ६०॥

इति शैवसिद्धान्तोक्ता शिवागुडिकेयम्।

इति शिलाजतुविधानम्।

मानप्रधानत्वात् त्रिफलादीनां मरिचात्मानो मिलित्वैव पलत्रयं युज्यते तथापि वातभटप्रामाण्यात् त्र्यूषकमेव त्रिपलं याह्यम्। पञ्चानामिति त्वक्पत्र्यांधेलात्मानो प्रत्येकमर्धपल वातभटदर्शनादेव। त्वक्क्षीरी वंशलोचना। गिरिजस्य पौरुषं पलैमिश्रयित्वेति योज्यम्। इह सर्वेष्वेव शिलाजतुप्रयोगेषु कर्षमेषु प्रथमं शोधनं विधाय तिक्तकवत वाह्यं वापि बलानुरूपप्रमाणं दातव्यं यथा स्निग्धो भवति; तदुक्तं तन्त्रप्रदीपे—"सशुद्धकायो विगलन्द्रियश्च प्रशस्तलक्षणसमन्वितो नरः। पिबेद्धृतं तिक्तकषायमिश्रं वाह्यं वापि बलानुरूपम्" इति। अत्र रसो वाह्यतमात्रा, अतस्तदनुसारेण मध्यमाधमयुक्त्यापेक्षया मात्रोक्ता। यद्रूक्षया द्रव्यनियमेन; तेन कदाचित् भुक्तापि भक्षिता सती विकारं न जनयेदित्यर्थः। आध्मानात् ऊर्ध्वमधः, सशुक्रमेतुजन्यं द्रव्यपरित्यागार्थं पाठ्यं क्लैब्यमित्युभयपदीपादानं शोध्यम्। यद्यपि बीजदोषोत्पन्नसहजक्लैब्यमसाध्यं नोक्तम्, तथापि प्रयोगमाहात्म्यसूचनार्थमिदमुक्तम्। नराणि संयोगविधाणि; भोतिकानि भावानिति भूतकृताः पीडाः। संवत्सरप्रयोगादिति पूर्वेण सम्बध्यते, द्वाभ्यामिति संवत्सरद्वयेनेत्यर्थः। शिलाजतुनः प्रागुत्पत्तिमाह समुद्रभूवेत्यादि।—पन्नतनन्यनोत्थ इति अमृतमन्थनसमयजः। हिताय नेत्यादि। हितायैवेत्र जगतामिति शेषः॥ ६०॥

इति शिवागुडिका।

इति शिलाजतुविधानम्।

अमृतभल्लातकी—

सुपक्वभल्लातफलानि सम्यगुद्धिधा विदार्याढ़कसम्मितानि।
विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषे व्यपनीय तानि ॥
पुनः पचेत् क्षीरचतुर्गुणेन
घृतांशयुक्तेन घनं यथा स्यात्।
सितोपलापोड़शभिः पलैस्तु
विमिश्र्य संस्थाप्य दिनानि सप्त ॥
ततः प्रयोज्याग्निबलेन मात्राम्
जयेद्गुदोत्थानखिलान् विकारान्।
कृच्छान् सुनीलान् घनकुष्ठिताढ्यान्
सुपर्णदृष्टिं सुकुमारतां च ॥

अमृतभल्लातमाह सुपक्वेत्यादि।—भल्लातकान्यत्र द्वारीतीलातभल्लातकीदृष्टीलातकान्या ग्राह्याणि, यथा—"भल्लातकानां पक्वानीतानां घनत्वुतानामिह चाढ़कं स्यात्। तत्राढ़कावृत्तंकलैर्विदार्य प्रक्षाल्य क्षीरे विधिवत् प्रपाके। शुष्कं पुनर्क्षीरदीलातके ततः पचेदत्र चतुर्गुणायाम्। पादावशिष्टं परिपूतमीतं घृतेन तुल्येन पुनर्विपक्वम् गृहीत्वा। तदैक्षवं शर्करयाऽर्कपक्वं ततः खजेनोन्मथितं विधाय। मात्रां विमृद्य त्वथ धान्यराशौ भल्लातपक्वं सप्त दिनानि धीति। तत्सप्तरात्रात् परिकल्पवीर्यम्" इत्यादि। अत्र भल्लातकानां चतुःपलिपलानि, तदैक्षवं चतुर्गुणं जलं ग्राह्यमत्र द्रव्यैगुण्याच्चतुःपलिप्रस्थपरिमितं यद्यपि, तथापि वक्ष्यमाणपक्वान्तरीयवाक्यैकवाक्यतानुरोधात् षाढके पलविंशत्या विधाय पलैर्विंशत्यर्कलवणेन क्षीरेण न विपचेत्, तथा क्षीरं पलैर्विंशत्यविधानेऽपि तत्पक्वान्तरीयवाक्यैकवाक्यतानुरोधात् पलैर्विंशत्यर्कलवणे द्रव्येऽपि कुड़वादिविवक्षायां वैगुण्य भवति। तथापि चरके चतुर्थांशविशिष्टे मधुकाष्टपले द्राक्षाप्रस्थकाय इत्यादिना यः प्रयोग उक्तः स चतुर्थे द्राक्षाप्रस्थ मधुकार्धप्रस्थ इत्यादि यत्नेन पठितः, तेन चतुर्थे मधुकस्यार्धप्रस्थोर्ध्वं स्वपाठात् कृतवैगुण्यमेव जलं भवति, तत्प्रत्यक्षरेऽपि मधुकाष्टपलोर्ध्वं स्वविधितेऽपि क्षीरे कुड़वस्ववविवक्षया कृतवैगुण्यमेव बलं दीयते। तथापि षाढके

जवं हयानाञ्च मतङ्गजं बलं स्वरं मयूरस्य हुताशदीप्तिम्।
स्त्रीवल्लभत्वं लभते प्रजाञ्च नीरोगमब्दद्विशतानि चायुः॥
न चान्नपाने परिहार्य्यमस्ति न चातपे चाध्वनि मैथुने च।
प्रयोगकाले सकलामयानां राजा ह्ययं सर्वरसायनानाम्॥
भल्लातकशुद्धिरिह प्रागिष्टचूर्णं गुण्डनात्।
घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं घृतस्य प्रस्थ इष्यते॥ ६१॥

इति अमृतभल्लातकी।

इति रसायनाधिकारः।

पलविवक्षां विधाय द्वैगुण्यं न कार्य्यम्। तदेव तन्त्रान्तरीयवाक्यं यथा—"भल्लातकाढ़कं क्षुण्णं जलाढ़कद्वये शृतम्। पादशेषे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थसमन्विते। क्षीराढ़कं ततो दत्त्वा सितायाः प्रस्थमेव च। तावच्च साधयेद्धीमान् यावल्लेहत्वमागतम्। अर्शसां नाशनं श्रेष्ठं दीपनं कुष्ठनाशनम्। अम्लपित्तापहं प्रोक्तं वाजीकरणमुत्तमम्। अग्निवृद्धिकरञ्चैव बलकृत् पुष्टिवर्द्धनम्" इति। केचित्तु क्षीराढ़कं ततो दत्त्वेत्यत्र क्षीरप्रस्थमिति पठित्वा अस्य प्रयोगस्य योगान्तरत्वं मन्यमानाः सुपक्वभल्लातकेत्यादिचक्रसंग्रहोक्तयोगे जलस्य द्वैगुण्यमिच्छन्ति, किन्तु परमेश्वररक्षितादिसंग्रहे क्षीराढकमित्येव पाठो दृश्यते एकवाक्यता च तदैव सङ्गच्छते। वृद्धवैद्यव्यवहारश्चाद्वैगुण्येन दृश्यते तेनायमेव पाठः साधीयान्। हारीतमतन्तु मतान्तरमेवेति न्याय्यम्, यतस्तत्र परिमाणे इतिकर्त्तव्यतायाञ्च महदेवान्तरम्। घृतांशमिति घृतप्रस्थम्। चतुर्भागावशिष्टं क्वाथमपेक्ष्य घृतस्यार्द्धांशताम्; उक्तेन क्वाथेन घृतस्यार्द्धांशं पचेदिति योज्यम्। क्षीरस्य चातुर्गुण्यं घृतापेक्षया अतएव वक्ष्यति घृताच्चतुर्गुणं क्षीरमित्यादि। क्षीरचतुर्गुणेनेति चतुर्गुणेन क्षीरेणेत्यर्थः। पूर्वनिपातं प्रत्यनियमात्। ततश्च युक्तेनेति न पाठः, सम्बन्धाभावात्। ततश्च घृतं पक्त्वा च पूत्वा च शर्कराप्रक्षेप इत्यर्थः। किन्तु लेहोऽपि पच्यते, तदा क्वाथशर्करादिकमेकीकृत्य पक्तव्यम्॥ ६१॥

इत्यमृतभल्लातकी।

इति रसायनाधिकारः।

अथ वृष्याधिकारः ।

पिप्पलीलवणोपेतौ वस्ताण्डौ क्षीरसर्पिषा ।
साधितौ भक्षयेद्यस्तु स गच्छेत् प्रमदाशतम् ॥ १ ॥
वस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसकृत् तिलान् ।
यः खादेत् स नरो गच्छेत् स्त्रीणां शतमपूर्ववत् ॥ २ ॥
चूर्णं विदार्य्याः सुकृतं स्वरसेनैव भावितम् ।
सर्पिः क्षौद्रयुतं लीढ्वा शतं गच्छेद्वराङ्गनाः ॥

सुस्थस्यौजस्करसामान्याद्रसायनानन्तरं वाजीकरणमुच्यते वाजीकरणशब्दार्थस्तु चरकेणोक्तो यथा—"येन नारीषु सामर्थ्यं वाजिवल्लभते नरः । व्रजेच्चाभ्यधिकं येन वाजीकरणमेव तत्" इति । व्रजेच्चाभ्यधिकमिति पुनः पुनर्गच्छेत् । व्यज्यत इति पाठे नारीषु पुंस्त्वं येन व्यज्यत इत्यर्थः । शब्दसिद्धिस्तु पृषोदरादित्वात् । अन्ये तु वाजः शुक्रं सोऽस्यास्तीति वाजी, अवाजी वाजी क्रियते येन तद्वाजीकरणमित्याहुः । किंवा वाजी मैथुनम् ; उक्तं हि हारीते—"वाजी नाम "प्रकाशत्वात् तच्च मैथुनसंज्ञितम् । वाजीकरणसंज्ञाभिः पुंस्त्वमेव प्रचक्षते ॥" तच्च त्रिधा ; यदुक्तं चरके—"शुक्रस्रुतिकरं किञ्चित् किञ्चिच्छुक्रविवर्द्धनम् । स्रुतिवृद्धिकरं किञ्चित् त्रिविधं वृष्यमुच्यते ॥ यथा—कामिनीस्पर्शादिकं स्रुतिकरम्, क्षीरादिवृद्धिकरम्, माषादि स्रुतिवृद्धिकरमिति । वृष्ययोगानाह पिप्पलीत्यादि ।—सुश्रुतस्य । तत्र पिप्पलीलवणयोः संस्कारत्वादल्पमानता । वस्ताण्डौ छागाण्डकोषौ । क्षीरसर्पिषा क्षीरोत्थसर्पिषा, न तु क्षीरञ्च घृतञ्चेत्येकवद्भावः, क्षीरपक्वलवणस्य संयोगविरुद्धत्वात् । प्रमदाशतमिति वनितानुपलक्षणम् । भक्षणप्रकारो यथा—छागाण्डद्वयं जलं दत्त्वा उत्स्विद्य क्षीरोत्थघृतेन भर्जयित्वा अनुरूपमैन्धवपिप्पलीचूर्णाभ्यां संस्कार्य्य उपयोज्यम् ॥ १ ॥

वस्ताण्डसिद्ध इत्यादि ।—क्षीरपरिभाषया वस्ताण्डेन क्षीरसाधनम्, तेन भावितान् । यद्यपि उक्ताधिकमांसेत्यादिना वस्तमांसस्य क्षीरेण सह विरोधो दर्शितस्तथापि तत्सामान्यवचनम् इदं पुनरपवादरूपं विशिष्टवस्ताण्डविषयतया न विरोधमाहरति । असकृदिति सप्तधा पूर्ववदिति अकृतपूर्वस्त्रीसङ्गमवत् ॥ २ ॥

चूर्णमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । स्वरसोऽपि विदार्य्या एव । एवमित्यादि ।—

एवमामलकं चूर्णं स्वरसेनैव भावितम्।
शर्करामधुसर्पिर्भिर्युक्तं लीढ्वा पयः पिबेत्।
एतेनाशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यते ॥ ३ ॥
विदारीकन्दकल्कन्तु घृतेन पयसा नरः।
उडुम्बरसमं खादन् वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ४ ॥
स्वयं गुप्ते क्षुरकयोर्बीजचूर्णं सशर्करम्।
धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा न क्षयं व्रजेत् ॥
उच्चटाचूर्णमप्येवं क्षीरेणोत्तममुच्यते।
शतावर्य्युच्चटाचूर्णं पेयमेवं सुखार्थिना ॥
कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितम्।
पयोऽनुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः स ना भवेत् ॥ ५ ॥
गोक्षुरकः क्षुरकः शतमूलीवानरिनागबलातिबला च।
चूर्णमिदं पयसा निशि पेयं यस्य गृहे प्रमदाशतमस्ति।
घृतभृष्टो दुग्धमापपायसो वृष्य उत्तमः ॥ ६ ॥

अत्र स्वरसभावितस्याप्युक्तत्वात् एवमित्यतिदेशस्य वैशद्यं वैयर्थ्यं स्यात्, तेन विदारीचूर्णवत् क्षौद्रघृताभ्यामामलकस्य तत्स्वरसभावितस्य प्रयोग इति कश्चित्, तेन आमलकचूर्णस्य द्विधा प्रयोगः; एकः घृतक्षौद्राभ्याम्, अन्यश्च शर्करामधुघृतपयोऽनुपानेनेति। अन्ये तु एवमित्यतिदेशः सुकृतत्वविधानार्थमित्याहुः ॥ ३ ॥

विदारीत्यादि।—सुश्रुतस्य। अत्र घृतेनेत्यत्र शृतेनेति पाठे केवलं जलशृतेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्वयं गुप्तेत्यादि।—सुश्रुतस्य। उच्चटेत्याद्यपि तस्यैव। सुखार्थिनेत्यत्र बलार्थिनेति सुश्रुते पठ्यते। एवमित्यनेन पयसेति बुध्यते। कर्षमित्यादि।—चरकस्य। मधुकं यष्टिमधु। नित्यवेग इति नित्यशुक्रवेगाभिभूतः ॥ ५ ॥

गोक्षुरक इत्यादौ—क्षुरकः कोकिलाक्षः; वानरी शूकशिम्बी। शतामूली च वानरी चेति समाहारद्वन्द्वः; अत्र षष्ठीबहुवचनान्तः पाठ एव साधुः। एषां क्षुरकगोक्षुरवानरीणां फलबीजं ग्राह्यम्। यदुक्तममृतवल्ल्यां—"गोकण्टक्षुरक-

दध्नः सरं सरच्चन्द्रसन्निभं दोषवर्जितम्।
शर्कराक्षौद्रमरिचैस्तुगाक्षीर्य्या च बुद्धिमान्॥
युक्त्या युक्तं ससूक्ष्मैलं नवे कुम्भे शुचौ पटे।
मार्जिते प्रक्षिपेच्छीते घृताढ्यं षष्टिकौदनम्॥
तदद्यादुपरिष्टाच्च रसालं मात्रया पिबेत्।
वर्णस्वरबलोपेतः पुमांस्तेन वृषायते॥ ७॥
आर्द्राणि मत्स्यमांसानि शफरीञ्चाज्यभर्जिताम्।
तप्ते सर्पिषि यः खादेत् स गच्छेत् स्त्रीषु न क्षयम्॥ ८॥

नारसिंहचूर्णम्—

शतावरीरजःप्रस्थं प्रस्थं गोक्षुरकस्य च।

पिकच्छुफलपरीकुशीबलाचूर्णशृतेन। पयसा रात्रिसमये" इत्यादि।—अत्र कुशी गोरक्षतण्डुला। घृतेत्यादौ माषपायसो माषविदलैर्दुग्धेन कृतः पायसः, स च भृष्टो घृतेन सन्तलितः॥ ६॥

दध्न इत्यादि।—चरकस्य। दोषवर्जितमिति मलिनत्वादिदोषवर्जितम्। युक्त्या युक्तमिति यथातिमाधुर्य्यं न स्यात्, कटुत्वञ्चाधिकं न भवति, तथा शर्करा-मरिचादियोज्यमित्यर्थः। मार्जितमिति पाठे पटे घृष्टं तमिति षष्टिकौदनम्। निश्चलैस्तु मार्जिते प्रक्षिपेच्छीते घृताढ्यं षष्टिकौदनमिति पठ्यते। तस्मिन् मार्जिते पूते रस इत्यर्थात्, ततोऽत्र शीते शीतवीर्य्ये षष्टिकभक्तं प्रक्षिपेत्, ततो-ऽद्यादिति। उपरिष्टादिति भुक्त्वेत्यर्थः। रसालालक्षणं यथा—"सचतुर्जातका जाजीसगुडार्द्रकनागरम्। रसाला स्याच्छिखरिणी सुघृष्टं ससरं दधि" इति। अन्यत्र यथा—"अर्द्धाढकं सुचिरपर्य्युषितस्य दध्नः खण्डस्य षोडश पलानि शशि-प्रभस्य। सर्पिःपलं मधुपलं मरिचार्द्धकर्षं शुण्ठ्यास्तथार्द्धपलमर्द्धपलं चतुर्णाम्॥ शुक्ले पटे ललनया मृदुपाणिघृष्टा कर्पूरगन्धसुरभिर्नवभाण्डसंस्था। एषा हृकोदर कृता सुरसा रसाला या खादिता भगवता मधुसूदनेन"॥ ७॥

आर्द्राणीत्यादि।—चरकस्य। आर्द्राणि सद्यस्कानीत्यर्थः। मत्स्योऽत्र प्रधान कल्पतया रोहितः॥ ८॥

वाराह्या विंशतिपलं गुडूच्याः पञ्चविंशतिः॥
भल्लातकानां द्वात्रिंशच्चित्रकस्य दशैव तु।
तिलानां शोधितानाञ्च प्रस्थं दद्यात् सुचूर्णितम्॥
त्र्यूषणस्य पलान्यष्टौ शर्करायाश्च सप्ततिः।
माक्षिकं शर्करार्द्धेन माक्षिकार्द्धेन वै घृतम्॥
शतावरीसमं देयं विदारीकन्दजं रजः।
एतदेकीकृतं चूर्णं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत्॥
पलार्द्धमुपयुञ्जीत यथेष्टञ्चापि भोजनम्।
मासैकमुपयोगेन जरां हन्ति रुजामपि॥
वलीपलितखालित्यमेहपाण्ड्वाद्यपीनसान्।
हन्त्यष्टादशकुष्ठानि तथाष्टावुदराणि च॥
भगन्दरं मूत्रकृच्छ्रं गृध्रसीं सहलीमकम्।
क्षयञ्चैव महाश्वासान् पञ्च कासान् सुदारुणान्।
अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान्।
विंशतिं श्लेष्मिकांश्चैव संसृष्टान् सान्निपातिकान्॥
सर्वानर्शोगदान् हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा॥
स काञ्चनाभो मृगराजविक्रमस्तुरङ्गमञ्चाप्यनुयाति वेगतः।
स्त्रीणां शतं गच्छति सोऽतिरेकं प्रकृष्टदृष्टिश्च यथा विहङ्गः॥

शतावरीत्यादि।—चन्द्राटस्य। वाराह्या इति वराहकन्दस्य। तल्लक्षणं यथा—"ताम्बूलसदृशैः पत्रैर्ग्रन्थिभिः समलङ्कृतम्। सर्जार्जुननिभैः पुष्पैः शोभते च सुगन्धिभिः। वराहच्छविवर्णेन पिच्छलेन सुवर्चसा। कन्देन कटुतिक्तेन नीलोत्पलसुगन्धिना। जायते सा गिरौ रम्ये विन्ध्ये श्रीपर्वते तथा॥" वृन्दे तु—"वराहमूर्द्धवत् कन्दो वाराहीकन्दसंज्ञितः। भिषजां तदलाभे च चर्मकारालुको मतः" इत्युक्तम्। किन्तु वाराहीकन्दापेक्षया चर्मकारालुकस्यातिहीनगुणत्वेन नास्य तत्प्रतिनिधित्वं युक्तम्। गुडूच्याः पञ्चविंशतिरित्यपपाठः। तन्त्रान्तरे—

पुत्रान् सञ्जनयेद्वीरान् नरसिंहनिभांस्तथा ।
नारसिंहमिदं चूर्णं सर्वरोगहरं नृणाम् ॥
वाराह्यीकन्दमङ्गस्तु चर्मकारालुको मतः ।
पश्चिमे दृष्टिगव्दाख्यो वराहलोमवानिव ॥ ८ ॥

गोधूमाद्यं घृतम्—

गोधूमाच्च पलशतं निःक्वाथ्य सलिलाढके ।
पादावशेषे पूते च द्रव्याणीमानि दापयेत् ॥
गोधूमं सुस्नातफलं मापद्राक्षापरूषकम् ।
काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती सशतावरी ॥
अश्वगन्धा सखर्जूरं मधुकं चूर्णितं सिता ।
भल्लातकमात्मगुप्ता समभागानि कारयेत् ॥
घृतप्रस्थं पचेदेकं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
मृदग्निना च संसिद्धे द्रव्याण्येतानि निक्षिपेत् ॥
त्वगेलापिप्पलीधान्यकर्पूरं नागकेशरम् ।
यथालाभं विनिक्षिप्य सिताक्षौद्रपलाष्टकम् ॥

"भल्लातक प्रस्थयुग्मं तत् समपलानां गृह्णीयात्" इत्युक्तत्वात्. यतः प्रस्थयुगलेन समपलानां सप्त पञ्चविंशतिपलानि भवन्ति । चूर्णपलैः मिलित्वा पलाशतं । विदारी श्रुतिकुमारः । पलाशमिति पूर्वयुगाभिप्रायेण, इदानीमष्टमापकेण व्यवहारः । गाढ इति काश्मरीतः ; यथा भोजो भीमसेनः । वाराह्यीकन्दस्य दुर्लभतया चर्मकारालुकमेव गौडीयैर्वाराह्यीकन्दसंज्ञया गृह्यते । वस्तुतस्तु वराहकन्दकाचर्मकारालुकं द्रव्यान्तरं तद्गुणाभावात् ॥ ८ ॥

गोधूमादित्यादि ।—गोधूमो धवलसारो यात्र उक्तत्वात् । सलिलाढके पादावशेष इति वोह्यम्, यतो गोधूमशतप॰ जलद्रोणी देय इति चक्रः । वङ्गसेनस्तु निःक्वाथ्येत्यनेनैव समाधत्ते, तथैव निर्दिष्टत्वात् पादशेषस्य इति व्याचष्टे । किन्तु चक्रपथ एव प्रचरति । सुस्नातफलं क्षीरपथिकम् । तदभावे तालफलकम् । वाराहक्यान्तु तालमस्तकमिति वदन्ति । मधुकं फलं ; खर्जूरं पिण्ड-

दग्धे क्षुदण्डेनालोड्य विधिवद्विनियोजयेत्।
शाल्योदनेन भुञ्जीत पिबेन्मांसरसेन वा॥
केवलस्य पिबेदस्य पलमात्रां प्रमाणतः।
न तस्य लिङ्गशैथिल्यं न च शुक्रक्षयो भवेत्॥
बल्यं परं वातहरं शुक्रसञ्जननं परम्।
मूत्रकृच्छ्रप्रशमनं वृद्धानाञ्चापि शस्यते॥
पलद्वयं तदश्नीयाद्दशरात्रमतन्द्रितः।
स्त्रीणां शतञ्च भजते पीत्वा चानुपिबेत् पयः॥
अश्विभ्यां निर्मितञ्चैतद्गोधूमाद्यं रसायनम्।
जलद्रोणे तु गोधूमक्वाथे तच्छेषमाढ़कम्॥
मुञ्जातकस्य स्थाने तु तद्गुणं तालमस्तकम्।
कल्कद्रव्यसमं मानं त्वगादेः साहचर्य्यतः॥ १०॥

शतावरीघृतम्—

घृतं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे पचेत्।
शर्करापिप्पलीक्षौद्रयुक्तं तद्वृष्यमुच्यते॥ ११॥

गुड़कुष्माण्डकम्—

कुष्माण्डकात् पलशतं सुस्विन्नं निष्कुलीकृतम्।
प्रस्थं घृतस्य तैलस्य तस्मिंस्तप्ते प्रदापयेत्॥

खर्जूरं; मधूकं यष्टिमधु; अन्ये तु मधूकमिति पठित्वा मधूकस्य फलमाहुः। सिता शर्करा। आत्मगुप्ताया मूलमिति निश्चलः, फलमित्यन्ये। ससिद्ध इत्यनन्तरं पुनः चेति शेषः। त्वगादीनाञ्च मानं कल्कतुल्यं वक्ष्यति। ततः शीतीभूते शर्करा-मधुनोर्मिलिताऽष्टौ पलानि। पूर्वं पलमात्रां पिबेदिति यदुक्तं तत् प्रथमतः, अनन्तरं सात्म्यभावे सति पलद्वयं; न पुनरितोऽधिकमिति॥ १०॥

घृतमित्यादि।—चरकस्य। विशदसिद्धे "प्रक्षेपः पादिकः क्वाथात् स्नेहे कल्कसमो ततः" इत्युक्तेः शर्करापिप्पलीक्षौद्राणां कल्कसमत्वं ज्ञेयम्॥ ११॥

कुष्माण्डकादित्यादि।—घृततैलयोर्मिलिता प्रस्थम्। अत्र खण्डकुष्माण्डवत्

त्वक्पत्रधान्यकव्योष-जीरकैलाद्वयानलम्।
ग्रन्थिकं चव्यमातङ्गपिप्पलीविश्वभेषजम्॥
शृङ्गाटकं कशेरुञ्च प्रलम्बं तालमस्तकम्।
चूर्णीकृतं पलांशञ्च गुड़स्य च तुलां पचेत्॥
शोतीभूते पलान्यष्टौ मधुनः मम्रदापयेत्।
कफपित्तानिलहरं मन्दाग्नीनाञ्च शस्यते॥
क्षतानां दृंहणं श्रेष्ठं वाजीकरणमुत्तमम्।
प्रमदासु प्रसक्तानां ये च स्युः क्षीणरेतसः॥
क्षयेण च गृहीतानां परमेतन्निषग्जितम्।
कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां हन्ति छर्दिमरोचकम्॥
गुड़कुष्माण्डकं ख्यातमग्निभ्यां समुदाहृतम्।
खण्डकुष्माण्डवत् पाकं स्निग्धकुष्माण्डकद्रवः॥ १२॥
यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं जीवनं दृंहणं गुरु।
तर्पणं शमनञ्चैव सर्वं तद्वृष्यमुच्यते॥ १३॥
भल्लातकहृतोफलदाड़िमफलवल्कलसाधितं कुरुते।
लिङ्गं मर्दनविधिना कटुतैलं वाजिलिङ्गाभम्॥

चव्यीजादिवर्जितसुस्निग्धगाङ्गितपिण्डकुष्माण्डभर्जनं कार्यं यावन्मधुनिभः पाकी भवति। ततो द्रवार्धमेव नालितकुष्माण्डद्रवमेव प्रस्थचतुष्टयं गृहीत्वा तेन द्रवेण पलाशगुड़पलशतमेकीकृत्य पुनः कुष्माण्डं पचेत्। ततोऽवतारिते क्षीरे त्वगादिचूर्णप्रक्षेपः। जीरकैलाद्वयेति जीरकद्वयमेलाद्वयञ्चेति। मातङ्गपिप्पली गजपिप्पली। प्रलम्बं तालाङ्कुरः, तालसस्य इत्यन्ये; आद्य एव पक्षो युक्तः इष्यत्वात्। मन्दाग्नीनामन्यमानवेति शेषः। प्रमदासु प्रसक्तानां वाजीकरणमित्यन्वयः। तथा ये चोपरेतसस्तेषामुत्तमं तन्निषग्जितमिति योज्यम्। पाकमित्यादिक खण्ड-कुष्माण्डकञ्च रक्तपित्तोक्तं गुड़कुष्माण्डके द्रव इति पाठे द्रवः स्निग्धकुष्माण्डवत् ज्ञेयः॥ १२॥

पुनर्वाजीकरणसंग्रहार्थमाह यत्किञ्चिदित्यादि॥ १३॥

कनकरसमर्दनवर्त्तितहयगन्धामूलमिश्रपर्य्युषितम्।
माहिषमिह नवनीतं गतवीजे तच्च फलमध्ये॥
गोमयगाढोद्वर्त्तितं पूर्वं पश्चादनेन संलिप्तम्।
भवति हयलिङ्गसदृशं लिङ्गं कठिनाङ्गनादयितम्॥ १४॥

अश्वगन्धातैलम्—

अश्वगन्धाधरीकुष्ठं मांसीसिंहीफलान्वितम्।
चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत्।
स्तनलिङ्गकर्णपालिवर्द्धनं म्रक्षणादिदम्॥ १५॥
मेदसा चौद्रयुक्तेन वराहस्य प्रलेपितम्।
सम्यक् स्निग्धं रतान्तेऽपि स्तब्धतां न विमुञ्चति॥ १६॥
वीजं बृहत्करञ्जस्य क्षतमन्तः सपारदम्।
क्षिप्त्वा सुवेष्टितं न्यस्तं वदने वीजधृक्प्लुतम्॥ १७॥
आजन्तूष्णीचीरं गव्यघृतं चरणयुगलेपेन।
स्तम्भयति पुरुषवीजं योगोऽयं यामिनीं सकलाम्॥ १८॥
भल्लातकबृहतीफलनलिनीदलसिन्धुजन्मजलशुक्तैः।
माहिषनवनीतेन करञ्जितैः सप्तदिनमुषितैः॥
मूलेन हयगन्धाया महिषीमलमथितं पूर्वं मथ लिप्तम्।

इदानीं लिङ्गमूलादपत्यस्य तदृद्धियोगानाह भल्लातकेत्यादि।—अयं योगी भल्लातकाक्षाय न देयः। जलजात चतुर्गुणं बीध्यम्। कनकेत्यादि।—कनकं धुस्तूरं, तस्य पत्ररसः। तत्फलमिति धुस्तूरमेव। गोमयेन सर्वत्रैव लिङ्गे गाढमुद्वर्त्तन लात्वा ततोऽनेन लेप इति। कठिनाङ्गना इति कठिनाङ्गनाः प्रायेण द्राविडनाटमालवदेशजाः। तास्तु प्रायशो बहुतरसुरतैरेव तुष्यन्तीति कठिनत्वम्॥ १४॥

अश्वगन्धातैले फलं बृहतीफलम्। कर्ण पालिः कर्णपालिका॥ १५—१८॥

भल्लातकेत्यादौ। करञ्जिताः मिश्रितास्तैः। स्तनजं हयगन्धाया मूलं विशेष

भवति लघु कृतरासभलिङ्गं ध्रुवं पुंसाम् ॥ १९ ॥
नीलोत्पलसितपङ्कजकेशरमधुकशर्करावलिप्तेन ।
सुरते सुचिरं रमते दृढलिङ्गो भवति नातिविवरेण ॥ २० ॥
सिद्धं कुसुम्भतैलं भूमिलताचूर्णमिश्रितं कुरुते ।
चरणाभ्यङ्गेन रतेर्वीजस्तम्भाद्दृढं लिङ्गम् ॥ २१ ॥
सप्ताहं छागसलिलसंस्थं करभवारुणीमूलम् ।
गाढोद्वर्त्तनविधिना लिङ्गस्तम्भं रते कुरुते ॥ २२ ॥
गोरेकोन्नतशृङ्गत्वग्भवचूर्णेन धूपितं वस्त्रम् ।
परिधाय भजन् ललनां नैकाण्डो भवति हर्षार्त्तः ॥ २३ ॥
समतिलगोक्षुरचूर्णं छागोक्षीरेण साधितं समधु ।
भुक्तं क्षपयति पाण्ड्यं यज्जनितं कुप्रयोगेण ॥ २४ ॥

कृत्वा सप्तदिनमुषितैर्भल्लातकादिभिर्लिप्तं लिङ्गमित्यन्वयः । कीदृशं लिङ्गम् ?—महिषीमलेन मथितं पूर्वं मर्दितं पूर्वम् । एतेनादौ महिषीमलेन लिङ्गं सम्मर्द्य पश्चात् भल्लातकादिभिर्लिप्तं लिङ्गं लघुकृतगर्दभलिङ्गं भवतीति ॥ १९ ॥

इदानीं वाजीकरणप्रसङ्गात् वीर्य्यस्तम्भनमाह नीलोत्पलेत्यादि ।—नीलोत्पल-श्वेतपद्मयोः केशरम् । एभिः सर्वैः पिष्टैर्नाभिं लिप्त्वा चिरकालं कामुको रमत इत्यर्थः । , तिविवरेण अतिक्रान्तच्छिद्रेण ॥ २० ॥

सिद्धमित्यादौ ।—भूमिलता किञ्चुलुकः, तया मिश्रितं कुसुम्भबीजस्य तैलं सिद्धमिति पक्वमित्यर्थः ॥ २१ ॥

सप्ताहमित्यादि ।—छागभवसलिलं छागमूत्रम् ; करभवारुणी उष्ट्रकण्टकः गङ्गापालङ्केति केचित् ॥ २२ ॥

इदानीं कुप्रयोगकृतध्वजभङ्गचिकित्सामाह गोरित्यादि ।—यस्या धेनोरेकं शृङ्गमुन्नतं भवति तत्त्वक्चूर्णेन धूपितं वस्त्रं पिधायेत्यर्थः । यः पुरुषो नियमेन एकस्त्रीगामी स्त्र्यन्तरगमने तु ध्वजोत्थानं न भवति स एकान्त उच्यते ॥ २३ ॥

समेत्यादि ।—अत्र निस्तुषतिलगोक्षुरबीजचूर्णच्छागदुग्धैरुत्कारिकां साधयित्वा शीते मधु दत्त्वा भक्षयेत् । पाण्ड्यं लिङ्गानुत्थानम् ॥ २४ ॥

यो गजवराङ्गबद्धं मथितेन खालित्यं हरति।
उन्मुखगोशृङ्गोन्नवलेपो योगो ध्वजभङ्गहरः॥ २५॥
कुष्ठैलवालुकैलासुस्तकधन्याकमधुकक्वाथः कवलः।
अपहरति पूतिगन्धं रसोनमदिरादिजं गन्धम्।
बौद्र ण बीजपुरत्वग्लोढ़ाधीवातगन्धनुत्॥ २६॥

इति व्यधिकारः॥

अथ स्नेहाधिकारः।

सर्पिस्तैलं वसा मज्जा स्नेहेषु प्रवरं मतम्।
तत्रापि घोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्त्तनात्॥ १॥

कृमयोगेण शिङ्गानुत्थान यत् तथिकिच्छानाह योगवेत्यादि।—मथितेन घोलेन। उन्मुखेत्यादि।—ऊर्द्धं मुखं यस्य गोः शृङ्गम्, न तु बलीवर्दस्य। ऊर्द्ध-मुखशृङ्गीयशृङ्गेण लेपनं लिङ्गस्य॥ २५॥

कुष्ठेत्यादौ।—मधुकं यष्टिमधु। यदुक्तं लौकिकव्यवहाराख्यशास्त्रे—"कुष्ठैलवालुकैलासुस्तकधन्याकयष्टिमधुकवलः। हरति मुखपूतिगन्धं रसोनमदि-रादिगन्धञ्च।" दग्धक्षीरव्यतरस्य मुखपूतिगन्धेन भोगभङ्गप्रसङ्गः स्वादतस्तद्-गन्धापनयनद्वारस्य योगस्य व्यापारः प्रेयम्। एवं वक्ष्यमाणयोगेऽपि बोध्यम्। बौद्रेणेत्यादौ।—बीजपूरो मीकर इति ख्यातः। अथच स्नेहः शयनसमये भाव्यः। अधीवातः गुदवायुः। बीजपूरफलस्नेहस्तु अधीवातनिरोधं जनयति। यदुक्तं तत्रैव—"यो जंति शयनकाले मधुसिक्तं बीजपूरदलचूर्णम्। स व्रीड़ाकरवात-प्रसरावरोधात् सुखं स्वपिति" इति॥ २६॥

इति व्यधिकारः।

रसायनवाजीकरणे पञ्चकर्मविशुद्धौ वक्ष्यमे यतः पञ्चकर्मणि वाच्यानि। पञ्चकर्मणाश्च स्नेहपूर्वकत्वात्, पुनः स्नेहस्य स्नेहपूर्वकत्वात् प्रथमं स्नेहविधिमाह सर्पिरित्यादि।—वाग्भटस्य। एतत् सर्पिरादिचतुष्टयं स्नेहेषु स्नेहकारकद्रव्येषु

केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम्।
देयं बहुकफे चापि व्योषक्षारसमायुतम्॥
तथा धीस्मृतिमेधाग्निकाङ्क्षिणां शस्यते घृतम्॥ २॥
ग्रन्थिनाड़ीक्रिमिश्लेष्म-मेदोमारुतरोगिषु।
तैलं लाघवदार्ढ्यार्थं क्रूरकोष्ठेषु देहिषु॥ ३॥
वातातपाध्वभारस्त्री-व्यायामक्षीणधातुषु॥
रूक्षक्लेशसहात्यग्नि-वातावृतपथेषु च।

दधिक्षीरादिषु मध्ये प्रवरं श्रेष्ठं स्नेहनप्रकर्षादित्यर्थः। तत्रापीति तेष्वपि सर्पिरादिषु मध्ये सर्पिरुत्तमं श्रेष्ठम्। संस्कारो गुणान्तरारोपणमिति यस्यानुवर्त्तनमनुविधानम्। तैलादयो हि द्रव्यान्तरसंस्कृताः सन्तः स्वगुणं विहायैव संस्कारकद्रव्यगुणान् वहन्ति। सर्पिस्तु स्वगुणान् संस्कारद्रव्यगुणांश्च वहति अतएवोक्तं—"नान्यस्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्त्तते। यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्वस्नेहोत्तमं मतम्" इति। अत्र संस्कारद्रव्यचित्रकादेर्गुणाधानेऽपि सर्पिर्न स्वगुणान् स्नेहशैत्यादीन् जहाति, किन्तु स्वगुणांस्तद्गुणांश्च वहति। यतोऽनुशब्देन पश्चादाचिना स्वगुणवर्त्तनस्य पश्चात् संस्कारकगुणवर्त्तनमुच्यते। "स्नेहाद्वातं शमयति पित्तं माधुर्य्यशैत्यतः। घृतं तुल्यगुणं दोषं संस्कारात् तु जयेत् कफम्॥" न च वाच्यं रूक्षोष्णचित्रकादिसंस्कारात् रूक्षोष्णं सर्पिर्भवति ततश्च सर्पिषः स्नेहशैत्ये तद्विरुद्धे कथमत्र तिष्ठत इति; यतः सर्पिसम्बन्धचित्रकावयवानुगतं हि रूक्षोष्णत्वं, सर्पिर्गते च स्नेहशैत्ये इति भिन्नाश्रयत्वान्न विरोधः। इदमेव च सर्पिषः संस्कारानुवर्त्तनं यत् स्वगुणविरुद्धस्यापि गुणानुपघातेन धारणमित्यादि व्याख्यान्तरमस्मदीयचरकतत्त्वप्रदीपिकायामेवानुसन्धेयम्। केचित् तु संस्कारः स्वीयगुणः शीतत्वादिः, अनुशब्दः सहार्थे, तेन विरुद्धवीर्य्याणामौषधानां संयोगेऽपि संस्कारोऽनुवर्त्तते; तैलादीनान्तु दाहज्वरे चन्दनादितैलोपदेशात् तैलस्योष्णत्वं शीतवीर्य्यचन्दनादिद्रव्ययोगान्निवर्त्तते नैतद्रूपं घृतस्येत्याहुः॥ १॥

घृतविषयमाह केवलमित्यादि।—केवलं द्रव्यान्तरसंयोगरहितम्॥ २॥

तैलविषयमाह ग्रन्थीत्यादि।—वाग्भटस्य॥ ३॥

वसामज्जाविषयमाह वातातपेत्यादि।—वाग्भटस्य। शेषाविति छेदः। वाता-

श्रेषौ वसा तु सन्ध्यस्थिमर्मकोष्ठरुजासु च ॥
तथा दग्धाहतभ्रष्ट-योनिकर्णशिरोरुजि ॥ ४ ॥
तैलं प्राव्रषि वर्षान्ते सर्पिरन्ध्यौ तु माधवे।
साधारणऋतौ स्नेहं पिबेत् कार्य्यवशादिह ॥ ५ ॥
वातपित्ताधिको रात्रावुष्णे चापि पिबेन्नरः।

सर्पेत्यादि वाग्भटस्य श्रेषादिति छेदः। वातादिभिः क्षीणा धातवो येषां ते तथा। क्षेमसहः क्षेमक्षमः, क्षेमसह इत्यत्र क्षेमक्षयेति पाठो वैयाकरणदीपात्। वातार्तपयेत्यिति वातार्तस्योतःसु। श्रेषाविति वसामज्जानौ। वसायाश्चान्यदपि विषयान्तरमाह वसा त्वित्यादि। रुजाशब्दः सन्ध्यादिभिः सम्बध्यते। आहतः अस्त्रेण। भ्रष्टयोनिः स्खलनाच्च भ्रष्टयोनिः ॥ ४ ॥

इदानीं स्नेहानामुपयोगकालमाह तैलमित्यादि।—वाग्भटस्य। साधारणऋतौ स्नेहं पिबेदित्युक्तेः। साधारणत्वं प्रावृट्शरदसनाख्यं शोधनमधिकृत्योक्तमनुवदनम्। यदाह डल्हणः—"अन्यु,चयर्षशीता हि शीष्मवर्षाशिशागमाः। तदन्तरे प्रावृड्वर्षा श्रेयाः साधारणास्त्रयः। प्रावृट्शरदसनौ श्रेयौ मरदूर्जसहौ पुनः। तपस्यश्च मधुश्चैव वसन्तं शोधनं प्रति" इति। अत्र साधारणा इत्यनुवृत्तौ शीतशीतवर्षा इत्यर्थः। शरदसनावित्याषाढ़श्रावणौ प्रावृडित्यनुक्तम्, अतएव निर्देशात् शरदसन्द इत्यषाढ़वचनोऽपि श्रेयः। क्षिप्रा शुचिर्नभाविति पाठः। जर्जसहौ कार्त्तिकमार्गशीर्षौ, तपस्यः फाल्गुनः, मधुश्चैत्र इति। वर्षान्त इति मरदि। अन्ध्यौ वसामज्जानौ। माधव इति वैशाखे। यद्यपि वैशाखो न साधारणऋतुमध्ये पठितः किन्तु फाल्गुनचैत्ररूपौ वसन्त एव, तथापि प्रभूतकफतया स्नेहपानविषयत्वेनात्र नोक्तः; वैशाखस्तु बलचयधातुक्षयकारक इति। अत्र मध्यौ धातुकारकः वसामज्जप्रयोगो युक्त एवेत्यर्थः। अन्ध्यावित्यपि पाठः। कृतः पुनरुक्तसमय एव स्नेहं पिबेदित्यत आह कार्य्यवशात् तु तदिति संशोधनरूपप्रयोजनवशात्। संशोधनं साधारण-ऋतौ उत्सर्गतो विधीयते; तेन तदन्यविशेषं स्नेहपानमपि सङ्गच्छेत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

इदानीमाम्बयिकावशेषगृहीतेनानुपयोगेऽपि यथा स्नेहपानं विधेयं तथा दोषविशेषे च यथा स्नेहपानं तदाह वातपित्ताधिकः। इत्यादि। वातश्च

श्लेष्माधिको दिवा शीते पिपीलाशनभास्करे ॥ ६ ॥
स्वेदसंशोधमद्यस्त्रीव्यायामासक्तचिन्तकाः ।
हृद्या वाता बलक्ष्मा रूक्षचीणासरेतसः ॥
वातार्त्तस्वन्दतिमिर-दारुणप्रतिरोधिनः ।
स्नेहा न त्वतिमन्दाग्नि-तीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः ॥
जरस्तम्भातिसाराम-गलरोगगरोदरैः ।
मूर्च्छाक्लैव्यरुचिभ्रंशबलवर्णमदैर्न पीड़िताः ।
आमप्रकृता युक्ते च नस्ये वस्तौ विरेचने ॥ ७ ॥

पित्तश्च वातपित्ते तदधिको वातपित्ताधिकः । वातादिति सायम्, सुखं, शीर्षे ; श्लेष्माधिकत्वमस्मिन्न शीतविकारसामान्यगुणोपपादनार्थं, तेन वातश्लेष्माधिकः श्लेष्माधिकश्च गृह्यते । अतएव सुश्रुतेऽप्युक्तम्—"वातपित्ताधिको वाऽपि वातश्लेष्मादधिको दिवा" इति । तेनैवमादिकस्य तथा पित्ताधिकस्य तथा श्लेष्माधिकस्य साधारणे च मरुदादौ स्नानं कुसंगतिरेव । वक्ष्यमाणं वक्ष्यमाणः । वक्ष्यति हि—पित्तं संयमनं श्लेष्मणश्चार्थे प्रकाङ्क्षितं इत्यादि ।—आप्यायनश्च पक्वदोषचरतत्तद्दोषविज्ञानानुसर्त्तव्यम् । अनलभास्कर इति दुर्दिनव्युदासार्थं मध्याह्नदहनार्थं वा ॥ ६ ॥

प्रदानी स्नेहानाह स्नेहा इत्यादि ।—वाग्भटस्य । स्नेहा इति हेतौ । स्नेहा इति स्नेहदानैः । एवं सर्वत्रेति वमनादिसंशोधनयोग्या. ; मद्या इति मद्यादि पानानां ; विस्रम्भविनाशनाः । अत्र ह्यजीर्णेऽपि स्नेहा प्रयुज्यन्ते । तत्र इति मांसोपचयेषु । क्षीणाः क्षतेन, क्षीणे रक्षयक्षे येषां ते क्षीणक्षतेन, क्षतानां दारुणैर्नखैः ; स्वप्नोऽनिद्रत्वं स च पुराणोऽनिद्रता । दारुणो दुःसाध्यः, प्रतिरोधी जागरणम् अल्पजागरणौषधं इत्यर्थः । कथं तु स्नेहैरौषधयुक्तं इत्यर्थः । अग्नेर्मान्द्ये न स्निग्धादि ।—अतिमन्दैः, दुर्बलादिषु प्रत्येकं योज्यः । अतएवाह्यन्ताः स्नेहा न त्वतिदुर्बला इति न पूर्वापरविरोधः । आमप्रकृता प्रकृतिरिवतत्तद्भावयुक्ता इत्यर्थः, वाग्भटे तत्प्रकृतयः प्रकृतिं व्याचष्टे च सुश्रुतमेति ; सुश्रुतेन प्रकृतौ च प्रकृता लोकतन्त्रं । युक्त इति तत्काल प्रयुक्ते ॥ ७ ॥

जलमुष्णं घृते पेयं यूषस्तैलेऽनुशस्यते ।
वसामज्ज्ञोस्तु मण्डः स्यात् सर्वेषूष्णमथाम्बु वा ॥
भल्लाते तौवरे स्नेहे शीतमेव जलं पिबेत् ।
स्नेहपीतस्तु तृष्णायां पिबेदुष्णोदकं नरः ।
एवञ्चानुप्रशाम्यन्त्यां स्नेहमुष्णाम्बुनोद्धरेत् ॥ १० ॥
मिथ्याचाराद्बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्य्यति ।
विष्टभ्य वापि जीर्य्येत्तं वारिणोष्णेन वामयेत् ॥
ततः स्नेहं पुनर्दद्याल्लघुकोष्ठाय देहिने ।
जीर्णाजीर्णविशङ्कायां पिबेदुष्णोदकं नरः ।
तेनोद्गारो भवेच्छुद्धो रुचिश्चान्नं भवेत् प्रति ॥ ११ ॥
भोज्योऽन्नं मात्रया पास्यन् श्वः पिबन् पीतवानपि ।
द्रव्योष्णमनभिष्यन्दि नातिस्निग्धमसङ्करम् ॥ १२ ॥

माध्य क्रियते तदहराहारो न कार्य्यः । अतएव चरके उत्तममात्रा स्नेहपान-विषयपुरुषमभिप्रेत्योक्ता । क्षुत्पिपासासहा इति । अनया तु चरकपरिभाषया प्रायो न व्यवहरन्ति वृद्धाः । तेन उत्तमादिपुरुषाणां स्नेहमात्रां प्रति वृद्धव्यवहार-सिद्धमतमाह उत्तमस्येत्यादि ॥ ९ ॥

अनुपानमाह जलमित्यादि ।—अन्विति अनुपाने । सर्वेषूष्णमथाम्बु वेति यदुक्तं तदपवादमाह भल्लातेत्यादि ।—भल्लाततुवरयोः स्नेह इति विग्रहः । तुवरो वृक्षविशेषः तत्फलभवस्नेह इत्यर्थः उक्तं हि सुश्रुते—"पत्रैस्तु केशराकारैः फलैः सर्षपसन्निभैः । वृक्षस्तुवरको नाम पश्चिमार्णवतीरजः" इति । पीतस्नेहे यदि तृष्णा स्यात् तदा तत्र प्रतीकारमाह स्नेहपीत इत्यादि ।—पीतस्नेह इत्यर्थः । उद्धरेदिति वमेत् ॥ १० ॥

अविधिपीतस्नेहजव्यापदः प्रतिकारमाह मिथ्याचारादित्यादि ।—सुश्रुतस्य । मिथ्याचारादिति शीततोयादिसेवनाद्यथाविध्यनुपयोगाद् बहुत्वादित्यतिमात्रत्वात् विष्टभ्य मलादिरोधं कृत्वा जीर्णाजीर्णशङ्का चाल्पस्नेहावशेषेण ज्ञेया ॥ ११ ॥

इदानीं स्नेहमपेक्ष्य कालत्रयहितमाहारमाह भोज्य इत्यादि ।—वाग्भटस्य । अत्र स्नेहमिति शेषः । श्व इत्यागामिदिने स्नेहं पास्यन्, तथा तस्मिन्नेव दिने

त्र्यहावरं सप्तदिनं परन्तु स्निग्धो नरः स्वेदयितव्य इष्टः।
नातः परं स्नेहनमादिशन्ति सात्म्यीभवेत्सप्तदिनात् परन्तु॥

स्नेहं पिबन्, तथा पीतवानपि यः पुरुषः स मात्रया अन्नं भोज्यः भोजयितव्य इति। कीदृशमन्नं भोजयितव्यमित्याह द्रवोष्णमित्यादि।—अनभिष्यन्दीति न स्रोतोऽवरोधकं असङ्करमिति न संयोगविरुद्धम्। निश्चलन्तु पास्यन्नित्यत्र पाय्यमिति पठित्वा पाययितव्यं स्नेहमिति शेष इत्याह; किन्तु चरके—"द्रवोष्णमनभिष्यन्दि भोज्यमन्नं प्रमाणतः। नातिस्निग्धं न सङ्कीर्णं सस्नेहं पातुमिच्छति" इति॥ तथा वाग्भटपुस्तकेष्वपि बहुशोऽपास्यन्नित्येव पाठः टीकाकृद्भिश्च व्याख्यात इति॥ १२॥

पञ्चकर्माङ्गस्नेहप्रयोगावधिकालमाह त्र्यहावरमित्यादि।—त्र्यहेण त्र्यहं व्याप्य क्रियमाणस्नेहनेनावरम् अधमं यथा स्यात् तथा स्निग्धो नरः स्वेदयितव्यो भवति। एतच्च मृदुकोष्ठविषयकम्, उक्तञ्च—मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निह्यतीति। तथा सप्तदिनं व्याप्य परं सप्तदिनरूपं वा अपरमुत्कृष्टं यथा स्यात् तथा स्निग्धो नरः स्वेदयितव्यः। एतच्च मृदु क्रूरकोष्ठविषयकम्; उक्तञ्च—स्निह्यति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानव इति। मध्यकोष्ठं प्रति तु स्नेहनप्रकर्षकालो यद्यपि नोक्तस्तथापि चतुरहादिना मध्यकोष्ठस्य स्नेहनं ज्ञेयम्। यदाह सुश्रुतः—"पिबेत् त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहं वा" इति। उक्तसप्तदिनरूपस्नेहनकालानतिक्रमं सोपपत्तिकमाह नातःपरमित्यादि।—अतःपरमिति सप्तदिनात् परम्; कुतो नोपदिशन्तीत्यत आह सात्म्यीभवेदिति। सुश्रुतेऽप्युक्तं—"सप्तरात्रात् परं स्नेहः सात्म्योभावाय कल्पते" इति। सप्तरात्रात् परेण क्रियमाणः स्नेहः सप्तरात्रप्रयोगेण सात्म्यीभूतत्वात् न स्नेहनमधिकं करोतीत्यर्थः। तेन यावन्मात्रस्नेहप्रयोगेण सप्ताहोपयुक्तेन स्नेहनं न भूतं मात्रयाऽल्पत्वात्, सा मात्रा सप्तदिनात् परं न प्रयोक्तव्यैव तस्याः स्नेहमात्रायाः सात्म्यीभूतत्वात्। या पुनरधिका मात्रा सात्म्यतां न गता सा सप्ताहात् परमपि स्नेहनार्थं कर्त्तव्यैव। वृद्धास्तु यदि सप्तरात्रेणापि पुरुषः स्निग्धो न भवति तदा किञ्चित् विश्रामं कृत्वा पुनरधिकमात्रया स्नेहं प्रयुञ्जते। ननु यदि क्रूरकोष्ठः सप्तरात्रेण स्निह्यतीति व्यवस्था तत् कथमिह नातःपरं स्नेहनमादिशन्तीत्यनेन सप्तरात्रेणाप्यस्नेहनमुच्यत इति? ब्रूमः। क्रूरकोष्ठः सप्तरात्रेणैव स्निह्यति; परन्तु क्रूरकोष्ठतामपेक्ष्य कृतया स्नेहमात्रया स्निह्यति, यदा तु हीनमात्रा प्रयुज्यते तदा सप्तरात्रेणापि न स्निह्यतीति। यत् तु तन्त्रान्तरे—"तत्

मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निह्यत्यच्छोपसेवया ॥
स्निह्यति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः ॥ १३ ॥
स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्नेहमाचरन् ।
स्निग्धस्त्र्यहं स्थितः कुर्य्याद्विरेकं वमनं पुनः ।
एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्लेश्य तत्करैः ॥ १४ ॥
वातानुलोम्यं दीप्ताग्निर्वचः स्निग्धमसंहतम् ।
स्नेहोद्वेगः क्लमः सम्यक् स्निग्धे रूक्षे विपर्य्ययः ॥

त्रिंशन्नवरात्रादपि स्नेहपानं विधीयते" इत्यनेन सप्तरात्रादूर्द्ध्वमपि स्नेहनं विहितम्, तदपि सात्म्यीभूतहीनमात्रापेक्षयैवाधिकमात्राभिप्रायेण ज्ञेयम् । अत्र च सप्तरात्रादूर्द्ध्वं स्नेहप्रयोगस्य निषेधात् त्र्यहादर्वाक् प्रयोगस्य चानिषेधात् सद्यःस्नेहप्रयोगे एकदिनेनापि स्नेहनमनुजानाति । यस्तु कश्चिन्मृदुकोष्ठं प्रति त्र्यहादूर्द्ध्वं न स्नेहनं कर्त्तव्यं सात्म्यीभावादिति चार्थोऽत्र लभत इति, यद्व्याख्यानयति तन्न ; यतः सात्म्यीभावः सप्तदिननिर्वर्त्यतयैवाचार्य्येणोक्तः । तेनाल्पमात्राप्रयुक्तेन स्नेहेन त्र्यहाद् यदि न स्निह्यति मृदुकोष्ठस्तदाधिकदिनान्यपि तत्र स्नेहः कर्त्तव्य एवेत्यर्थः । मृदुकोष्ठादिलक्षणमाह मृदुकोष्ठेत्यादि ।—यस्त्रिरात्रेण स्निह्यति स मृदुकोष्ठ इत्यादि व्याख्येयम् । मध्यकोष्ठलक्षणन्तु यद्यपि नोक्तं तथापि मध्यविषया चतुरहादिना यः स्निह्यति स मध्यकोष्ठ इति ज्ञेयः । इदानीं संशोधनस्नेहपाने कर्त्तव्ये यद्विधेयं तदाह स्निग्धेत्यादि ।—वाग्भटस्य । स्निग्धस्त्र्यहं स्थित इति स्निग्धो भूत्वा त्रिदिनं परित्यक्तस्नेहपानः सन् विरेकं कुर्य्यात् विरेचनौषधं पिबेदित्यर्थः । एकाहमित्यत्रापि स्थित इति योज्यं तेन स्निग्धो भूत्वा एकाहं स्थित इति परित्यक्तस्नेहपानः सन् दिनान्तरञ्च कफकरैर्ग्राम्यानूपरसादिभिः कफमुत्क्लेश्य प्रवृद्ध्युन्मुखं कारयित्वा वमनं कुर्य्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

इदानीं स्नेहोपरमस्त्रिरात्र एव यद्विधेयस्तदाह स्निग्धद्रवोष्णेत्यादि ।—स्नेहमाचरन्नित्यत्र स्वेदमाचरन्नित्यपि पाठः । स्नेहोपरमस्त्रिरात्रे स्नेहपाननिषेधस्योक्तत्वात् चरकेऽप्युक्तं—"स्नेहात् प्रस्कन्दनो जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिबेत् । स्नेहञ्च द्रवमुष्णञ्च त्र्यहं भुक्त्वा रसौदनम् । एकाहःपरतस्तद्वद्भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत्" इति ॥ १४ ॥

अतिस्निग्धे तु पाण्डुत्वं घ्राणवक्त्रगुदस्रवाः।
रूक्षस्य स्नेहनं कार्य्यमतिस्निग्धस्य रूक्षणम्॥
श्यामाककोरदूषान्न-तक्रपिण्याकशक्तुभिः॥ १५॥
बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु।
योगानिमाननुद्वेगान् सद्यः स्नेहान् प्रयोजयेत्॥ १६॥
भृष्टे मांसरसे स्निग्धा यवागूः स्वल्पतण्डुला।
सक्षौद्रा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनमुच्यते॥
सर्पिस्तैलवसामज्जतण्डुलप्रसृतैः शृता।
पाञ्चप्रसृतिकी पेया पेया स्नेहनमिच्छता॥
सर्पिष्मती बहुतिला तथैव स्वल्पतण्डुला।
सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनमुच्यते॥
शर्कराघृतसंसृष्टे दुह्याद्गां कलसेऽथवा।
पाययेद्रूक्षमेतद्धि सद्यः स्नेहनमुच्यते॥ १७॥
ग्राम्यानूपौदकं मांसं गुड़ं दधि पयस्तिलान्।

सम्यक्स्निग्धस्य तथा रूक्षस्य तथातिस्निग्धस्य च लक्षणान्याह वातानुलोम्यमित्यादि।—वाग्भटस्य। असंहतमित्यकठिनम्। स्नेहोद्वेगोऽनिच्छा, क्लमो ग्लानिः। सुश्रुते—ग्लानिः सदनमङ्गानामित्युक्तम्। रूक्षणं श्यामाकादिभिरित्यन्वयः॥ १५॥

इदानीं विषयाभिधानपूर्वकं सद्यःस्नेहयोगानाह बालेत्यादि।—वाग्भटस्य। अनुद्वेगानित्यवैराग्यजनकानित्यर्थः॥ १६॥

भृष्ट इत्यादि।—सुश्रुतस्य। भृष्ट इति सन्तलिते, मांसरस इत्यनन्तरं सिद्ध इति शेषः। स्वल्पतण्डुलेत्यत्र सुकल्पितेति पाठान्तरम्। सर्पिरित्यादि।—प्रसृतं पलद्वयं; पेयेति पातव्या। सर्पिष्मतीत्यादि।—सुश्रुतस्य। बहुतिलेत्यनेन निस्तुषतिलानां त्रयो भागाः, एकस्तण्डुलानामिति। इयञ्च सुखोष्णा योज्या सुश्रुते तथैवोक्तत्वात् चक्रेण प्रतिसंस्कृत्य लिखितमेतत्। तत्र हि तथैवेत्यत्र यवागूरिति पठ्यते। शर्करेत्यादि। सुश्रुतस्य। रूक्षमिति पुरुषविशेषणम्॥ १७॥

कुष्ठी गोयी प्रमेही च अंडनेन प्रयोजयेत् ॥
अंडैरेवंगुणान् ज्ञात्वा भिषक् अंडविकारिणः ।
विधिनाभिसमीक्ष्यैतान् भिषेभिषक्रियया सह ।
अंडसर्पे प्रयुञ्जीत ततः स्वेदनमुत्तरम् ।
अंडस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमथोत्तरम् ॥ १८ ॥

इति अंडाधिकारः ।

अथ स्वेदविकारः ।

वातघ्ने वाति वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते ।
त्रिधातुरुपयुक्तायां त्रिधा रुक्षयाम्बुपक्षयितः ॥
आधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले ।
दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो मतः ॥

ननु चाधिषु अंडसर्पे चेति ब्रुवाणेन न अंडोत्पत्तिः सामान्यात् दर्शनादिति ।—न एवं इति अंडविकल्पितम् । अंडे तेन के; अंडा इत्यादि न वैरिणादि ।—एवं अनिलेति अंडे एव अंडेन कुष्ठिनं चेत्यादिः, भिषेभिरिति कर्मधारयविधानेन भिषजः, भिषेभिरिति एवं विधमादिभि इत्यर्थः चोदनात् ; विधमादिभिश्च अंडा कुष्ठादिषु एवमादयोऽपीति केचित्, तत्र ; बाहुल्ये अनिष्टकरित्वाभिधानात् एवम्—"कुष्ठा-दयोऽभिषदोरितलक्षणानुसारतः । कुष्ठकोपसमेतेषु अंडसर्पे न कल्पते । विष-मविषजीवजानुबन्धादिविधाभिज्ञात् । अंडान् एवमादीनेवं अंडसर्पविकारिणः" इति । अंडादिषु अंडेन प्रयोजयेदित्यनुवादात् अंडनिमित्तः इत्यादि ।—सुश्रुतम् । १८ ।

इति अंडाधिकारः ।

अंडसर्पे प्रयुञ्जीत ततः स्वेदमनन्तरमिति ब्रुवाणः अंडसर्पं अंडसर्प—तत्र दोषविशेषाविशेषेण अंडसर्प कल्पनादिदमाह वातघ्ने इत्यादि ।—तत्र एवमादिलक्षणः । त्रिधातुरुप इति त्रिधातूपयुक्तत्वात् । दोषाविशेषेणापि अंडसर्प कल्पनादिदमाह

आमाशयगते वाते कफे पक्वाशयाश्रये।
रूक्षपूर्वो हितः स्वेदः स्निग्धपूर्वस्तथैव च ॥ १ ॥
उपरी हृदयं दृष्ट्वा स्वेदयेन्मृदु वा न वा।
मध्यमं वङ्क्षणौ श्रेष्ठमङ्गावयवमिष्टतः ॥ २ ॥
न स्वेदयेदतिस्थूलरूक्षदुर्बलमूर्च्छितान्।
क्षतभग्नीयचैतचीणविषमद्यविकारिणः।
तिमिरोदरवातार्शःकुष्ठशीपाढ्यरोगिणः ॥
पीतदुग्धदधिस्नेहमधून् क्षतविरेचनान्।

व्याधावित्यादि।—व्याधौ महामर्मे महाशीते शीतसहते महाग्नीतले तथा शरीरे च महावयसि महानिति मृदुमध्यस्वेदापेक्षया प्रचण्डतापत्वेन कालवायुरूक्षेण च दुर्बल इति मध्यम इति च व्याख्येयम्। वाते स्निग्धः कफे रूक्ष इति यदुक्तं तस्य देशविशेषापेक्षया व्यभिचारान्ह आमाशयेत्यादि।—वाग्भटस्य। आमाशय इति कफस्थानोपलक्षणम्, अत्रापि यथास्वस्थानमन्वयः; तेन कफस्थानापेक्षया पूर्वं रूक्षस्वेदं कृत्वा यथास्वातापेक्षः स्निग्धस्वेदः कार्यः। यदुक्तं स्थाने जयेदिति पूर्वमिति। एवं पक्वाशयगते स्नेहपूर्व इति व्याख्येयम् ॥ १ ॥

अस्वेद्यस्वेदमानाह उपरीत्यादि।—यदि उपरि स्वेदः क्रियते तदा तस्य प्रत्याख्यस्यक्रवद्दशीतस्य उपघातात् क्लीवत्वं स्यात्। हृदयस्थाधोजःक्षयप्रसङ्गात्। दृष्ट्वा तर्पणश्लेष्मक्षयात् तिमिरमाद्यं वा भवेदिति। मृदु वा न वेति स्वेदैकसाध्ये उपद्रवादिगते व्याधौ मृदु स्वेदयेत्। स्वेदव्यतिरिक्तोपायान्तरसाध्ये तु न वेति बोध्यः। इष्टत इलातुरेच्छातो वैद्येच्छातश्च। इष्टेति भावे क्तः ॥ २ ॥

अस्वेद्यानाह न स्वेदयेदित्यादि।—वाग्भटस्य। अतिस्थूलरूक्षदुर्बलक्षीणानां स्वेदासहत्वात् प्राणोपरोधः, मूर्च्छितानां चित्तभ्रंशा मूर्च्छैव भवति। क्षतभग्नीया व्यतिसारपीडितादयः एषां स्वेदात् पित्तभ्रंशा रोगवृद्धिः स्यात्। अतस्य स्वेदाद्रक्तानिमन्थिनः विषमद्यविकारिणामपि पित्तभ्रंशा तयोरपि महान् वेगः, तिमिरे तर्पणश्लेष्मक्षयः, उदरे अल्पवातादिनिदानत्वेन तद्वृद्धिरेव, विसर्पकुष्ठयो रक्तदुष्टिः एवमाद्य आढ्यरोगी वातरक्तं श्लीपे रसादिक्षयः। पीतदुग्धादौ उपलक्षणमाद्यः, क्ष द्या मृदुतियोगः, भक्षगुदो गुदभ्रंशी दग्धगुदः चारागुदा-

भ्रष्टदग्धगुदस्थानि क्रोधशोकभयादिनान् ॥
तृत्तृष्णाक्लमलापाग्ङ्गेहिनः पित्तपीडितान्।
गर्भिणीं पुष्पितां सूतां सृष्टमूत्रविकिं गदे ॥ ३ ॥
स्वेदो हितस्वेदनाग्नेयो वातं स्वेदः कफाद्गते।
निर्यातं गूढमायामो गुरुप्रायरणं भयम् ॥
उपनाह्याक्रवक्रोधभूरिपानश्रुधातपाः।
स्वेदयन्ति दशैतानि नरमन्निगुणाद्गते ॥ ४ ॥
शीतशूलव्यपरमे स्तब्धगौरवनिग्रहे।
सञ्जाते मार्दवे स्वेदे स्वेदनादिरतिर्मता ॥ ५ ॥

स्फोटोत्पत्तिः पित्तरक्तप्रकोपो
मदो मूर्च्छा भ्रमदाहौ क्लमश्च।

दिभिः गुदभ्रष्टादयो, पित्तरक्तयोः मरणं भवेत् तत्रैव तीव्रतरं ज्ञेयं; क्षुधाया वह्निः प्रदाय धातूनाक्रम्य मृत्युकरः; मृत्युना पित्तरक्ताभ्यां पित्तरक्ताभ्यां तद्वद्भिः, गर्भिण्या गर्भस्थानि, पुष्पितायां रजोऽतिस्रवणम्। सूतानिःसृतां प्रसूतमात्रामित्यर्थः। अन्यान् स्वेदान् वक्ष्यमाणान्। अन्य तूपनाहाद्यान् स्वेदविधान् सर्वे वक्ष्यति। एषु च स्वेदनादिषु यदि स्वेदकर्मणः उपनाहादयः सम्यगादेयन्ते तदा सम्यक् प्रस्तावभयादयश्चत्वारोऽपि कष्टार्तो विषय इत्याह सृष्टमूत्रविकिं गदे इति। ३।

अनाम्र सर्वेदेषु विषयमाह स्वेदो हित इत्यादि।—वाग्भटेन। अनाम्र स्वेदानाह निर्यातमित्यादि।—वाग्भटेन। उपनाहो यवपीठो विधः स हि यवप्रस्थेन प्रसेरोन्मानार्धेन कृत्वा स्वेदयति। भूरिपानं मद्यस्य। ४।

स्वेदस्य सम्यग्योगलक्षणमाह शीतेत्यादि।—स्वेदे सति; स्वेदनादिति प्रस्वेदस्यात्। अत्र शीतायवहारस्य स्वेदस्य सम्यग्योगलक्षणेन शीतादेरवस्थाद्वयस्य सम्यक् स्वेदनसम्यग्योगलक्षणमुक्तं भवति। सुश्रुतेऽप्युक्तं—"स्वेदसाध्या व्याधिनिर्देशे शीतादीनां मार्दवज्ञानस्य। सम्यक्स्विन्ने लक्षणं "शैत्यगौरवस्तम्भ निष्पीडनेषु शीतादीनां मार्दवेन भवेत्" इति। ५।

अतिस्वेदे सन्धिपीड़ा तृषा च
क्रियाः शीतास्तत्र कुर्य्यादिधिज्ञः॥
सर्वान् स्वेदान् निवाते तु जीर्णान्ने चावचारयेत्॥ ६॥
येषां नस्यं विधातव्यं वस्तिर्वापि हि देहिनाम्।
शोधनीयास्तु ये केचित् पूर्वं स्वेद्यास्तु ते मताः॥
पश्चात् स्वेद्या हृते शल्ये मूढ़गर्भानुपद्रवाः।
सम्यक् प्रजाताः काले च पश्चात् स्वेद्या विजानता॥
स्वेद्याः पश्चाच्च पूर्वञ्च भगन्दर्य्यर्शसस्तथा॥ ७॥
तप्तैः सैकतपाषिकांस्यवसनैः स्वेदोऽथवाङ्गारकै-
र्लेपाद्यातहरैः सहाल्लवणकैर्हैः सुखोष्णैर्भवेत्।

स्वेदातियोगलक्षणं चिकित्सितमाह क्षीटेत्यादि।—सुश्रुतस्य। स्वेदा यत्र यथा प्रयोज्यास्तानाह सर्वानित्यादि।—सुश्रुतस्य। जीर्णेऽन्न इत्युपलक्षणेन विदग्धा-जीर्णादौ यत् स्वेदविधानं विदग्धे स्वेदेन कार्य्यमित्यादिनोक्तं तदपवादतया न दुष्यतीति। ६॥

इदानीं ये च स्वेदविषयास्तथा पश्चाद्ये ये स्वेदविषया ये कालदयेऽपि स्वेद-विषयास्तान् क्रमेणाह येषामित्यादि।—सुश्रुतस्य। अस्य इति गर्भेऽपभ्रष्टे; अनुपद्रवा गर्भस्रावाद्युपद्रवादिरहिता। सम्यक्प्रजाता सम्यक्प्रसूता। स्वेद्या इति भगन्दरेऽपि च पूर्वं स्वेदस्तदौषधाकथा दाहरूपः; पश्चात् स्वेदस्तु दाहानन्तरसुखोदकोपनयनरूपो ज्ञेयः। ७॥

सुश्रुते तापस्वेदोपनाहस्वेदेन चतुर्विधस्वेद उक्तस्तानाह—तप्तैरित्यादिना पञ्चार्द्धेत्यन्तेन तापस्वेदः। सिकतैव सैकतम्। सुश्रुतेऽप्युक्तं "तद्यत्र तापस्वेदो वा तत्र यः पाषिकांस्यकन्दकपालमाल्लकावस्त्रैः प्रयुज्यते प्रयोगस्य चान्नतापो यद्यमः स्यादिगद्वारैः" इति। लेपेत्यादिना सुखोष्णैरित्यन्तेन उपनाहस्वेदः। वातहरै-रेरण्यर्कमांसैरण्डदार्वादिभिर्य काश्मिकादिभिः सुखोष्णैर्लेपात् यः स्वेद उक्तः स उपनाहस्वेदः। एवमित्यादि।—स्वेदादिभिरित्यन्तेन द्रवस्वेदः; पयो दुग्धम्। सुश्रुते "स्वेदस्तु यातहरद्रव्यक्वाथपूर्णे कोष्णकटाहे द्रोण्यां वावगाह्य स्वेद-येत्। "रास्नादशमूलैरण्डतैलधान्याम्लदधितक्रमासमूत्रैरवगाहेत सुखोष्णैः कषायैः

एवं तप्तपयोऽम्बुवातशमनक्वाथादिसेकादिभि-
स्तप्तैस्तोयनिषेचनोद्भवबृहद्बाष्पैः शिलाद्यैः क्रमात् ॥
तापोपनाहद्रववाष्पपूर्वाः स्वेदास्ततोऽन्त्यप्रथमौ कफे स्तः।
वायौ द्वितीयः पवने कफे च पित्तोपसृष्टे विहितस्तृतीयः ॥८॥

इति स्वेदाधिकारः।

अथ वमनाधिकारः।

स्निग्धस्विन्नं कफे सम्यक् संयोगे वा कफोल्बणे।
श्वो-वम्यमुत्क्लिष्टकफं मत्स्यमांसतिलादिभिः ॥
यथाविकारं विहितां मधुसैन्धवसंयुताम्।
कोष्ठं विभज्य भैषज्यमात्रां मन्त्राभिमन्त्रिताम् ॥

परिषिञ्चेदिति। तप्तैरित्यादिना शिलाद्यैरित्यन्तेन बाष्पस्वेदः। शिलाद्यैरित्याद्य-शब्दात् कपालेष्टकालोहपिण्डादीनां ग्रहणम्, अस्यैव विशेषणं तोयेत्यादि। सुश्रुते तु बाष्पस्वेदस्तु कपालपाषाणेष्टकालोहपिण्डानग्निवर्णानद्विरासिञ्चेदित्याद्युक्तम्। एषां स्वेदानां विषयमाह तत इत्यादि।—सप्तम्यन्तात् तसिः। तेषु स्वेदेषु मध्ये आद्यन्तस्वेदौ बाष्पस्वेद-तापस्वेदौ कफे स्तः। द्वितीय इत्युपनाहो वायौ, तृतीय इति द्रवस्वेदः, पित्तोपसृष्टे वाते कफे च भवति। सुश्रुतेऽप्युक्तं "तत्र तापोष्म-स्वेदौ विशेषतः श्लेष्मघ्नौ उपनाहस्वेदो वातघ्नः अन्यतरस्मिन् पित्तसंसृष्टे द्रव-स्वेदः" इति। ननु पित्तोपसृष्टे कथं स्वेदो वातश्लेष्मणि वाते वेत्यनेनैव विरो-धात्? उच्यते; पित्तयुक्तेऽपि द्रवस्वेदविधानात् वातश्लेष्मणीत्यादिवचनं प्रायिकं ज्ञेयमिति ॥ ८ ॥

इति स्वेदाधिकार-विवृतिः।

इदानीं स्नेहस्वेदानन्तरीयत्वात् पञ्चकर्माणि वक्तव्यानि। तत्र संख्यान्त-कर्मसु वस्तेरेव प्राधान्यं, यदुक्तम्—"उपक्रमाणां सर्वेषां सायणेषु कल्पनाद्यादि

एवं तप्तपयोऽम्बुवातशमनक्वाथादिसेकादिभि-
स्तप्तैस्तोयनिषेचनोद्भववृहद्वाष्पैः शिलाद्यैः क्रमात् ॥
तापोपनाहद्रववाष्पपूर्वाः स्वेदास्ततोऽन्त्यप्रथमौ कफे स्तः।
वायौ द्वितीयः पवने कफे च पित्तोपसृष्टे विहितस्तृतीयः ॥८॥

इति स्वेदाधिकारः।

अथ वमनाधिकारः।

'स्निग्धस्विन्नं कफे सम्यक् संयोगे वा कफोल्वणे।'
श्वो-वम्यमुत्क्लिष्टकफं मत्स्यमांसतिलादिभिः ॥
यथाविकारं विहितां मधुसैन्धवसंयुताम्।
कोष्ठं विभज्य भैषज्यमात्रां मन्त्राभिमन्त्रिताम् ॥

परिषिञ्चेदिति। तप्तैरित्यादिना शिलाद्यैरित्यन्तेन वाष्पस्वेदः। शिलाद्यैरित्याद्य-शब्दात् कपालेष्टकालोहपिण्डादीनां ग्रहणम्, अस्यैव विशेषणं तोयेत्यादि। सुश्रुते तु वाष्पस्वेदस्तु कपालपाषाणेष्टकालोहपिण्डानग्निवर्णानद्भिरासिञ्चेदित्याद्युक्तम्। एषां स्वेदानां विषयमाह तत्र इत्यादि।—सप्तम्यन्तात् तसिः। तेषु स्वेदेषु मध्ये आद्यन्तस्वेदौ वाष्पस्वेद-तापस्वेदौ कफे स्तः। द्वितीय इत्युपनाहो वायौ, तृतीय इति द्रवस्वेदः, पित्तोपसृष्टे वाते कफे च भवति। सुश्रुतेऽप्युक्तं "तत्र तापोष्म-स्वेदौ विशेषतः श्लेष्मघ्नौ उपनाहस्वेदो वातघ्नः अन्यतरस्मिन् पित्तसंसृष्टे द्रव-स्वेदः" इति। ननु पित्तोपसृष्टे कथं स्वेदो वातश्लेष्मणि वाते वेत्यनेनैव विरो-धात्? उच्यते; पित्तयुक्तेऽपि द्रवस्वेदविधानात् वातश्लेष्मणीत्यादिवचनं प्रायिकं श्लेष्मेति ॥ ८ ॥

इति स्वेदाधिकार-विवृतिः।

इदानीं स्नेहस्वेदानन्तरीयत्वात् पञ्चकर्माणि वक्तव्यानि। तत्र संख्यान-कर्मसु वस्तेरेव प्राधान्यं, यदुक्तम्—"उपक्रमाणां सर्वेषां साग्रणीः कल्पनाप्यपि

"ब्रह्मदक्षाश्विरुदेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः।
ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसङ्घास्तु पान्तु ते॥
रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा।
सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते॥"
पूर्वाह्णे पाययेत् पीतो जानुतुल्यासने स्थितः।
तन्मना जातहृल्लासप्रसेकश्छर्दयेत्ततः।
अङ्गुलीभ्यामनायस्तनालेन मृदुनाथवा॥ १॥
कृष्णेन्द्रयवसिन्धूत्थ-वचाकल्कयुतं पिबेत्।
यष्टीकषायं सक्षौद्रं तेन साधु वमत्यलम्॥

पञ्चकर्मणामौत्सर्गिकप्रवृत्तौ वमनविरेचनपूर्विकैव वस्तिप्रवृत्तिर्भवतीति कृत्वा वमनविरेचने एव प्रथममभिधातव्ये; तत्रापि वमनपूर्वकत्वात् विरेचनस्य विरेचनात् प्राक् वमनमाह स्निग्धेत्यादि।—सम्यक्स्निग्धस्विन्नं पुरुषं भैषज्यमात्रां पूर्वाह्णे पाययेदिति वक्ष्यमाणेनान्वयः। वमनस्य विषयमाह कफ इत्यादि।—कफे केवलकफे, कफोल्बण इति कफप्रधाने। श्वोवम्यमित्यादि।—श्व इत्यागामिदिवसे। यदि पुरुषो वम्यो वमनार्हो भवति, तदा तत्पूर्वदिवसे मत्स्यादिभिः कफ उत्क्लेशनीय इत्यर्थः। उत्क्लिष्टकफाय दीयमानं वमनं न दुःखमावहति; उक्तं हि—"कफे उच्छर्दयति ह्यदुःखम्" इति। मात्रामित्यनपायिपरिमाणम्। मधुसैन्धवसंयुतामित्यनेन सर्वस्मिन्नेव वमनयोगे मधुसैन्धवयोर्देयतां बोधयति। कोष्ठं विभज्येति कोष्ठाद्यपेक्षया मधु सैन्धवञ्च स्तोकं बहु वा देयमित्यर्थः। मन्त्राभिमन्त्रितमित्युक्तमतो मन्त्रमाह ब्रह्मेत्यादि।—वमनौषधपानानन्तरीयविधिमाह पीत इत्यादि।—तन्मना इति वान्तमनाः। अङ्गुलीभ्यामित्यत्र परिकर्त्तितनखाभ्यां कण्ठमभिस्पृशन्निति शेषः। चरकेऽपि सुपरिलिखितनखाभ्यां कण्ठमभिस्पृशन्नित्युक्तम्। अनायस्तेति ऋजुमृदुना नालेनेत्युत्पलनालेन॥ १॥

वमनविधिमभिधाय वमनयोगानाह कृष्णेत्यादि।—अत्र कृष्णादीनां मिलित्वा कर्षः। यष्टिकषायं यष्टिमधुकषायम्। कषायश्च क्वाथद्रव्यस्य कुडवं श्रपयित्वा जलाढके चतुर्भागावशिष्टन्तु वमनेष्ववचारयेदिति परिभाषया कार्य्यः। नत्वत्र चतुर्भागावशिष्टः कषायः प्रस्थमात्रो भवति; चरके तु पूर्णं शरावं पिबेदित्युक्तम्,

क्वाथयेद्द्रव्यस्य क्षुण्णं त्वपचित्वा जलाढके।
चतुर्भागावशिष्टन्तु वमनेष्ववचारयेत्॥ २॥
तण्डुलसलिलनिष्पिष्टं यः पीत्वा वमति पूर्वाह्णे।
फलिनीवल्कलमुष्णं हरति गरं सवातपित्तरुजम्।
क्षौद्रलीढं ताम्ररजो वमनं गरदोषनुत्॥ ३॥

पञ्चकषायः।

अटरूषं वचा निम्बं पटोलं फलिनीत्वचम्।
क्वाथयित्वा पिबेत्तोयं वान्तिक्लान्मदनान्वितम्॥ ४॥
निम्बकषायोपेतं फलिनीगदमदनमधुकसिन्धूत्थम्।
मधुयुतमेतद्वमनं कफपूर्णाशये शस्तम्॥ ५॥

यती विरोधः; नैवं, चरके तु पूर्णे शरावमिति यदुक्तं तदेकशरावपानासिप्रायेण, तेनैव प्रस्थमात्रं कषाये शरावमेकं पीत्वा शेषकषायभागो रक्षणीयोऽयोगे इति पुनः पानार्थमित्यभिप्रायः। एतच्च मात्राकथनं मन्दबुद्धेरेव व्यवसायन्य स्यादित्येवं लघु क्रियते इति वस्तुतस्तु कोष्ठाद्यपेक्षयैव मात्रा कल्पनीयेति विज्ञानः। अतएव क्षौद्रं विनैव मात्रामित्युक्तम्। सुखेनैव वमनयोगे सुखीकरणं मधुसैन्धवं चेत्यम। न चोक्तं मधु विरुध्यत इति वाच्यं. वमनस्यापवादस्यैव कफोद्गमनात्. कफरागिप्रायके हि विरोधी भवति। इदं त्वायुः अयोगे कदाचित् सुखावनया न प्रतिषेध्यमेव॥ २॥

तण्डुलसलिलेत्यादौ।—पानमपि तण्डुलजलेनैव। फलिनी प्रियङ्गुः, तद्वल्कलं चूर्णनार्थं मधुसैन्धवे अपि कर्षमाने। एतच्च दिग्मात्रं, तेन कोष्ठाद्यपेक्षया श्लोकं वृद्धं वा क्रियते। पानार्थं तण्डुलसलिलमपि शरावमात्रं, पूर्णे शरावनिमुक्ते। क्षौद्रेत्यादौ।—रसायनाधिकारोक्तताम्रयोगवत्संशोधितशुद्धितमैपालतानचूर्णं रक्तिपञ्चकं मधुना संसर्गं लेह्यम्। अस्य ताम्रयोगस्य वमनकारकत्वं वमनौषधभावितत्वादेवेति ज्ञेयम्। अटरूषमित्यादावपि पूर्वोक्तपरिभाषयैव द्रव्यं कल्पनीयम्। मदनफलन्तु कर्षमात्रं प्रक्षेप्यमित्याहुः॥ ३॥ ४॥

पञ्चकषायः। निम्बकषायोपेतमित्यादौ।—गदः कुष्ठम्। फलिनीकुटजमधु-

फलजीमूतकेक्ष्वाकुकुटजाः कृतवेधनः।
धामार्गवश्च संयोज्याः सर्वथा वमनेष्वमी ॥ ६ ॥
क्रमात् कफः पित्तमथानिलश्च यस्येति सम्यग्वमितः स इष्टः।
हृत्पार्श्वमूर्द्धेन्द्रियमार्गशुद्धौ तनोर्लघुत्वेऽपि च लक्ष्यमाणे।
दुश्छर्दिते स्फोटककोठकण्डूहृत्खाविशुद्धिर्गुरुगात्रता च ॥ ८ ॥
तृण्मोहमूर्च्छानिलकोपनिद्राबलादिहानिर्वमितेऽतिविद्यात्।
ततः सायं प्रभाते वा क्षुद्वान् पेयादिकं भजेत् ॥ ९ ॥

कानां मिलित्वा कर्षः, मदनफलस्य च कर्षः, सैन्धवस्य माषकचतुष्टयं, मधुनोऽष्टौ माषका इति प्रक्षेपव्यवस्था इत्याहुः ॥ ५ ॥

वमनयोगेषु यौगिकद्रव्याण्याह फलमित्यादि।—फलं मदनफलं; जीमूतको देवदानी, घोषकभेदः; इक्ष्वाकुस्तिक्ततुम्बी; कृतवेधनः ज्योत्स्निका; धामार्गवः पीतघोषः। एषां जीमूतादीनाञ्च फलम्। एते च दोषाद्यपेक्षया कल्कक्वाथादिकल्पनया वमनयोगेषु योज्या इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इदानीं वमनस्य सम्यग्योगलक्षणमाह क्रमादित्यादि।—क्रमादिति वचनेन यथोक्तक्रमलक्षणेन कफाद्यागमनं सम्यग्योगलक्षणमिति बोधयति। यतः कफादूर्द्ध्वं यदा पित्तं गतं स्यात् तदा तत्पित्तागमनेऽपि सति न शुद्धिः। किन्तु यदैवामाशयाधोभागगतं पित्तं वमनमानयति तदैव शुद्धिः। तच्च पित्तानयनं कफानयनानन्तरमेव भवति। इयमेवात्यन्तिकी शुद्धिरव्यभिचारिणी। हृत्पार्श्वेत्यादिना वमनस्य नैसर्गिकशुद्धिमाह। सम्यग्वमित इष्ट इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

दुश्छर्दित इत्यादिना अर्द्धश्लोकेनायोगकृतवमनलक्षणमाह। हृत्खाविशुद्धिरिति।—हृदयस्य तथा खानामिन्द्रियाणां स्रोतसामशुद्धिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

तृण्मोहेत्यादिना अतियोगलक्षणमाह।—अतिवमित इत्यन्वयः। आदिशब्देनैव वर्णस्वरादिग्रहणं; बलातिहानिरित्यपि पाठः। एतदनन्तरं किं पथ्यं देयं न वेति तानाह तत इत्यादि।—यस्य सम्यग्योगः क्षुधा च स्यात् तदा सायम्, अन्यथा तु प्रातः पेयादिकं भजेदित्यर्थः। भेलेऽप्युक्तं—"वमितं लङ्घयेत् सम्यक् शुद्धिलिङ्गान्यलक्षयन्। तानि दृष्ट्वा तु पेयादिक्रमं कुर्य्यान्न लङ्घयेत्" इति ॥ ९ ॥

पेयां विलेपीमकृतं कृतञ्च यूषं रसं विद्विरथैकशश्च।
क्रमेण सेवेत विशुद्धकायः प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः॥ १०॥

तमेव पेयादिक्रमलाभं पेयामित्यादि।—पेयादिलक्षणञ्च अग्रेऽधिकारे वक्ष्यमाणं व्याख्यातञ्च। विलिप्रभृतौ विलेपीलक्षणः। अकृतौ यूषः सौक्ष्म्यसंस्कृतः, कृतस्तु स्नेहलवणादिसंस्कृतः; एवं रसेऽपि कृताकृतव्यवस्था। उक्तञ्च वृद्धजीवके—"अकृतं स्नेहलवणं सर्वमकृतं कटुकैर्विना। विद्वांसं लवणस्नेहकटुकैः संस्कृतं कृतम्" इति। अकृतस्नेहलवणमितीषत्स्नेहलवणयुक्तम्। अतएवौषधकल्पेषु तनुना तनुस्नेहलवणोपपन्नेन मुद्गयूषेणेत्युक्तम्। संस्कृतमिति वचनात् समयमात्रं यावत् भवति तावदेव स्नेहलवणादिकं कृते देयमिति बोधयति। अकृतकृतयोर्मध्ये अकृतौ लघुर्भवति; उक्तं हि—"अकृताच्छ्री लघुतरं तनु विद्यूषते स हि" इति। अकृतं कृतवदिति चकारोऽयमन्वाचयशिष्टः, तेन कृतव्यामेयं बोधयति; ततश्चाकृतादेव यूषरसौ साधारणाग्निसन्धुक्षणार्थं देयौ, कृतौ पुनरवस्थाविशेषादिति। अतएवैकल्पनीये तनुना तनुस्नेहलवणोपपन्नेनेत्यनेन चौदकलावधिकेनेत्यनेन च अकृतयोरेव यूषरसयोर्ग्रहणं साधारणं, कृतौ पुनरवस्थाविशेषमियतश्चात्र साधारणौ। विलिप्रकालत्रयं, विलिप्रत्रयकालद्वयम्; एकत्र इत्येकाद्रकालम्। एतच्च विलिप्रादि प्रत्येकं पेयादिभिः सम्बध्यते। विलिप्रादि पदत्रयञ्च प्रधानगुद्धिशुद्धादिषु पृथक्-पृथक् यथाक्रमं योज्यं, तेन प्रधानशुद्धिशुद्धे पेयादित्रयः प्रत्येकं त्रिः कर्त्तव्यः, तेनाद्रकालत्रये पेया, ततः परेद्याद्रकालत्रये विलिपी, ततः परेद्याद्रकालत्रये कृताकृतयूषयोरन्यतरेण सहितमन्नं, ततोऽपि च परेद्याद्रकालत्रये कृताकृतरसयोरन्यतरेण सहितमन्नं देयमिति। द्वादशभिरद्रकालैर्यवमनदिनमायाति। एवं सप्तरात्रेण पेयादिक्रमः समाप्यते। अद्रकाभावे तूक्तगुणैः शार्ङ्गं प्रातर्देयं। अयमेव च क्रमः उपकल्पनीयेऽपि; ततः साधारणे लोष्टिमाक्षिकादिभिर्द्वादशे चाद्रकाल इत्यनेनोक्तः। एवं मध्यशुद्धिशुद्धे त्रिः पेयादिक्रमः। अवरशुद्धिशुद्धे चैकत्रः पेयादिक्रमो व्याख्येयः। एवञ्च मध्यशुद्धिशुद्धेऽष्टाद्रकालिकः, अवरशुद्धिशुद्धे तु चतुरद्रकालिकः क्रमो भवतीति व्याख्यानरत्नं अष्टदीपिकायामनुसन्धेयम्। यद्यपि प्रधानशुद्धा त्रिःपेयादीपनरूपाग्नेः पावकी निरपवाद एव भवति तथापि तत्र मृदिदीपनिरूपणेन तावत्कालिकाद्र

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ।
दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा द्विचितुर्गुणश्च ॥११॥
पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेकादर्धं कफान्तञ्च विरेकमाहुः ॥१२॥
क्षीवान् सविट्कानपनीय वेगान् मेयं विरेके वमने तु पीतम्।
वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे।
सार्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः॥
अयोगी लङ्घनं कार्य्यं पुनर्यापि विशोधनम्।
अतिवान्तं घृताभ्यक्तमवगाह्य हिमे जले॥

पीनादधिमाण्ड्यं गव्यदेव गव्यवतीति तेनात्र पेयादिक्रमश्चिरं क्षियत इति भं यत्॥ १०॥

इदानीं प्रधानसङ्ग्रहादिज्ञानार्थं तत्प्रयोगमाह जघन्येत्यादि।—जघन्यमध्यप्रवरे वमने यथाक्रमं पलानां षडष्टौ वेगा उक्ताः, तेन चतुर्भिर्वेगैश्च वमनं तज्जघन्यम्, यत् तु षड्भिरष्टभिश्च मध्यमम्, यत् त्वष्टाभिस्तत्प्रवरम्। तथा विरेकेऽपि जघन्ये दश वेगाः। मध्ये तु विरेचने द्विगुणा दश विंशतिरित्यर्थः। प्रवरे तु विरेचने त्रिगुणा दश त्रिंशदित्यर्थः। वेगसंख्याभेदेन जघन्यादिभेदमभिधाय दोषमानभेदेनापि विरेचनस्य जघन्यमध्यप्रवरतां क्रमेणाह प्रस्थस्तथेति। जघन्ये विरेके द्विगुणः प्रस्थः, मध्ये तु त्रिगुणः, प्रवरे च चतुर्गुण इति॥ ११॥

पित्तान्तमित्यादिना वमनविरेचनयोर्दोषप्रहरणीपलचित्तामात्रलिकौ सृष्टिं तथा वमनस्य तु दोषमानभेदोपलचितां मानिकौं सृष्टिमाह।—पित्तप्रहरणिरन्ते यस्य तत् पित्तान्तम्, एवं कफान्तमपि ज्ञेयम्। विरेकादर्धमित्यनेन वमनस्य दोषप्रमाणोपलचितात्मलिकी सृष्टिरुक्ता। जघन्यमध्यप्रवरे विरेके प्रस्थस्तथेत्यादिना यद्दोषमानगुणं तदपेक्षा वमनेऽर्धमित्यर्थः। तेन वमनौ जघन्ये प्रस्थ एक सार्धं तु सार्धप्रस्थः, प्रवरे तु द्वौ प्रस्थाविति। एतेन वैजिकी मानिकी चात्मलिकी चेति सृष्टित्रयमुक्तम्; तत्राद्यैन्द्रादिना चाद्यिकी सृष्टिः पूर्वमेवोक्ता। तेन चतुर्विधसृष्टित्रयरकेणोक्ता, प्रयोक्तस्य वमनस्य परकालप्रदोषिकायामनुसन्धेय इति॥१२॥

वमने विरेचने च यथा दोषमानं कार्यं तदाह क्षीवानित्यादि।—यौ वा यव वा परिमाणभेदौ क्षीवाः। क्षीवानित्यव्यवस्थितपरिभाषया मलभागस्य मेयस्य

उपाचरेत् सिताक्षौद्रमिश्रैर्लेहैश्चिकित्सकः।
वमनेऽतिप्रवृत्ते तु हृद्यं कार्य्यं विरेचनम्॥ १३॥
न वामयेत्तैमिरिकं न गुल्मिनं न चापि पाण्डूदररोगपीड़ितम्।
स्थूलक्षतक्षीणकृशातिवृद्धानर्शोऽर्दिताक्षेपकपीड़ितांश्च॥
रुक्षे प्रमेहे तरुणे च गर्भे गच्छत्यर्थोर्द्ध्वं रुधिरे च तीव्रे।
दुष्टे च कोष्ठे क्रिमिभिर्मनुष्यं न वामयेद्वर्चसि चातिबद्धे॥
एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये च विषातुराः।
अत्युल्बणकफा ये च ते च स्युर्मधुकाम्बुना॥ १४॥

इति वमनाधिकारः।

अथ विरेचनाधिकारः।

स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय दातव्यन्तु विरेचनम्।
अन्यथा योजितं ह्येतद्ग्रहणीगदकृन्मतम्॥ १॥

दर्शयति। वमने तु पीतमिति वमने पीतमौषधं वर्जयित्वा शेषो मेयः। पूर्वं विरेके प्रस्थ इत्युक्तम् अतस्तत्स्वरूपमाह वमने चेत्यादि। क्रमेण वमनयोगातियोगचिकित्सामाह अयोग इत्यादि। विशोधनं वमनं विरेचनञ्च। लेहैरिति शक्तूनां मन्थैः। अतिवान्तौ च विरेचनं प्रतिमार्गहरणरूपत्वात्॥ १३॥

अवाम्यानाह न वामयेदित्यादि। अवाम्यत्वेनोक्तानामप्यात्ययिकव्याधौ वमनमाह एतेऽपीत्यादि॥ १४॥

इति वमनाधिकार-विवृतिः।

वमनानन्तरं विरेचनस्य विधानाद्वमनमभिधाय विरेचनमाह स्निग्धेत्यादि स्निग्धस्विन्नायेति वमनानन्तरमपि स्निग्धस्विन्नाय। तदुक्तं—"कर्म्मणां वमनादीनामन्तरे त्वन्तरे पुनः। स्नेहस्वेदौ प्रयुञ्जीत संशोधनमनन्तरम्" इति। अन्यथेति वमनं विना। सुश्रुतेऽप्युक्तम्—"अवान्तस्य हि सामाग्नी रिक्तस्यापि सतोऽधः

पित्तेन मृदुकोष्ठः स्यात् क्रूरो वातकफाश्रयात्।
मध्यमः समदोषत्वाद्योज्या मात्रानुरूपतः॥ २॥
शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं त्रिवृच्चूर्णावचूर्णितम्।
रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशिकम्॥ ३॥
त्रिवृच्चूर्णं सितायुक्तं पिबेच्छ्रेष्ठं विरेचनम्।
छित्त्वा द्विधेक्षुं परिलिप्य कल्कैस्त्रिभण्डिजातैः परिवेष्ट्य रज्ज्वा।
पक्वान्तु सम्यक् पुटपाकयुक्त्या खादेत्तु तं पित्तगदी सुशीतम्॥४॥
पिप्पलीनागरक्षारं श्यामा त्रिवृतया सह।
लेहयेन्मधुना सार्द्धं कफव्याधौ विरेचनम्॥ ५॥

कफं श्लेष्मायहर्षीं लेदयेत्" इति। अयञ्च विरेचनयोगः पूर्वाह्णमतिक्रम्यैव देयः। उक्तं हि वाग्भटे—"श्लेष्मकाले गते ज्ञात्वा कोष्ठं सम्यग्विरेचयेत्" इति॥ १॥

मात्राविध्यर्थं कोष्ठक्रममाह पित्तेनेत्यादि।—मात्रा योज्यानुरूपत इति मृदौ मृदौ, क्रूरे तीक्ष्णा, मध्यमे मध्यमेत्यर्थः॥ २॥

शर्करेत्यादि।—सुश्रुतस्य। त्रिवृच्च श्रेष्ठत्वादरुणमूला ग्राह्या, एवमन्यत्रापि। यदाह सुश्रुतः—"अरुणाभं त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठमाहुर्विरेचने" इति। अत्र शर्करा त्रिवृच्चूर्णसमा, त्रिवृच्चूर्णमपि कोष्ठाद्यपेक्षया ग्राह्यम्; लेहत्वमात्रकारकं क्षौद्रम्। त्वक्पत्रमरिचांशिकमिति चूर्णापेक्षया त्वक्पत्रादि मिलित्वा पादिकमित्यर्थः। त्वक्पत्रसुरभीकृतमिति पाठान्तरे यावता सौरभ्यं स्यात् तावदेव त्वक्पत्रं देयमिति। त्रिवृच्चूर्णं मा ८, शर्करा मा ८, गुडत्वक्तेजपत्रमरिचं प्र र ७॥ ३॥

त्रिवृदित्यादि।—चरकस्य। पूर्ववदेवात्रापि त्रिवृन्मानं ज्ञेयम्। छित्त्वेत्यादि।—चरकस्य। त्रिभण्डी त्रिवृताभेदः। पुटपाकयुक्त्येति काश्मर्य्यादिपत्राच्छादन-कुशवेष्टन-मृदावलेपननिर्धूमाङ्गारप्लोषणादिना॥ ४॥

पिप्पलीत्यादि।—क्षारो यवक्षारः; श्यामेति श्याममूला त्रिवृत्। त्रिवृदित्यरुणमूला। अत्र पिप्पलीनागरयोः कटुत्वमात्रकारिका मात्रा, तेन पिप्पलीचूर्णं माषा २, शुण्ठीचूर्णं माषा २, क्षारादित्रयस्य प्रत्येकं माषकचतुष्टयम्, ततो मिलित्वा कर्षो लेह्यः; एवमन्यत्राप्युक्तमित्याहुः॥ ५॥

हरीतकीविड़ङ्गानि सैन्धवं नागरं त्रिवृत् ।
मरिचानि च तत् सर्वं गोमूत्रेण विरेचनम् ॥ ६ ॥
त्रिवृच्छाणत्रयसमा त्रिफला तत्समानि च ।
क्षारकृष्णाविड़ङ्गानि तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ।
लिह्याद्गुड़ेन गुड़िकां कृत्वा वाप्युपयोजयेत् ॥
कफवातकृतान् गुल्मान् प्लीहोदरभगन्दरान् ।
हन्त्यन्यानपि चाप्येतन्निरपायं विरेचनम् ॥ ७ ॥

अभयाद्यो मोदकः—

अभया पिप्पलीमूलं मरिचं नागरं तथा ।
त्वक्पत्रपिप्पलीमुस्त-विड़ङ्गामलकानि च ॥
कर्षः प्रत्येकमेषान्तु दन्त्याः कर्षत्रयं तथा ।
षट्कर्षाश्च सितायास्तु द्विपलं त्रिवृतो भवेत् ॥
सर्वं सुचूर्णितं कृत्वा मधुना मोदकं कृतम् ।
खादेत् प्रतिदिनञ्चैकं शीतञ्चानुपिबेज्जलम् ॥
तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ॥
पाण्डुरोगं विषं कासं जङ्घापार्श्वरुजां तथा ।
पृष्ठार्त्तिमूत्रकृच्छ्रञ्च दुर्नाम सभगन्दरम् ॥
अश्मरीमेहकुण्ठञ्च दाहशोथोदराणि च ।
यक्ष्माणं चक्षुषो रोगं क्रमं वैद्येन जानता ।
योजितोऽयं निहन्त्याशु अभयाद्यो हि मोदकः ॥ ८ ॥

हरीतकीत्यादि ।—एषां चूर्णं गोमूत्रेण पेयमित्यर्थः । हरीतकी मा ४, विड-ङ्गादित्रयस्य प्र मा २, त्रिवृत् मा ५, मरिच मा १, एवं मिलित्वा कर्षमात्रं गोमूत्र-पलेनालोड्य पेयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

त्रिवृच्छाणत्रयेत्यादि ।—त्रिवृताचूर्णं मा १२, त्रिफलाचूर्णं प्र मा ४, यवक्षारा-दीनाञ्च प्र मा ५, मिलितचूर्णात् कर्षमेकं गृहीत्वा घृतमधुभ्यां लेह्यम् । गुड़िका

एरण्डतैलं त्रिफलाक्वाथेन द्विगुणेन च।
युक्तं पीत्वा पयोभिर्वा न चिरेण विरिच्यते ॥ ९ ॥

स्रोतोविशुद्धीन्द्रियसम्प्रसादौ
लघुत्वमूर्जोऽग्निरनामयत्वम्।
प्राप्तिश्च विट्पित्तकफानिलानाम्
सम्यग्विरिक्तस्य भवेत् क्रमेण ॥ १० ॥

स्यात् श्लेष्मपित्तानिलसम्प्रकोपः
सादस्तथाग्नेर्गुरुता प्रतिश्या।
तन्द्रा तथा छर्दिररोचकश्च
वातानुलोम्यं न च दुर्विरिक्ते ॥ ११ ॥

कफास्रपित्तक्षयजानिलोत्थाः
सुप्त्यङ्गमर्दक्लमवेपनाद्याः।
निद्राबलाभावतमःप्रवेशाः
सोन्मादहिक्काश्च विरेचितेऽति ॥

पक्षे तु पुराणगुड़ तो ९ एतत्त्रिवृतादिचूर्णेन समं विमर्द्य कर्षमाना गुटिका कार्य्या, तप्तोदकमनुपेयम् ॥ ७ ॥

अभयेत्यादि योगद्वयं स्पष्टम् ॥ ८। ९ ॥

विरेकसम्यग्योगलक्षणमाह स्रोतोविशुद्धीत्यादि।—चरकस्य। ऊर्जोऽग्निरिति बलवानग्निरित्यर्थः। अनामयत्वमिति विरेचनजेतव्यदोषजनितविकारव्यपगमः। क्रमेण विट्पित्तादीनां प्राप्तिः प्रवृत्तिरित्यर्थः। अत्रापि यथोक्तक्रमलक्षणेन विट्पित्तादिप्रवर्त्तनेन सम्यग्विरिक्तलक्षणं भवतीति पूर्ववदेव ज्ञेयम्। अत्रापि पूर्वार्द्धेन विरेकस्य लैङ्गिकी शुद्धिः, द्वितीयार्द्धेन पुनरात्यन्तिकी शुद्धिरिति ज्ञेयम्। स्यादित्यादिना पद्यगाथायोगाकृतलक्षणमाह। न च वातानुलोम्यमित्यादि।—वातविरुद्ध इत्यर्थः। गुरुतेति कोष्ठस्य गात्रस्य च ॥ १० । ११ ॥

कफेत्यादिना विरेचनातियोगलक्षणमाह।—क्षयशब्दः कफादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते, अभावशब्दोऽपि निद्राबलाभ्यामिति। अतिविरेचित इत्यन्वयः। अत्रैव

मन्दाग्निमक्षीणमसद्विरिक्तम्
न पाययेत् तद्दिवसे यवागूम् ।
विपर्य्यये तद्दिवसे तु सायम्
पेयाक्रमो वान्तवदिष्यते तु ॥ १२ ॥

यथाणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः सन्धुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ।
महान् स्थिरः सर्वसहस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निः ॥
कषायमधुरैः पित्ते विरेकः कटुकैः कफे ।
स्निग्धोष्णलवणैर्वायोरप्रवृत्ते च पाययेत् ॥
उष्णाम्बु स्वेदयेच्चास्य पाणितापेन चोदरम् ।
उत्थानेऽल्पे दिने तस्मिन् भुक्तान्येद्युः पुनः पिबेत् ॥
अदृढस्नेहकोष्ठस्तु पिबेदूर्द्ध्वं दशाहतः ॥
भूयोऽप्युपस्कृततनुः स्नेहस्वेदैर्विरेचनम् ।
यौगिकं सम्यगालोड्य स्मरन् पूर्वमनुक्रमम् ॥ १३ ॥
दुर्बलः शोधितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः ।
अपरिज्ञातकोष्ठस्तु पिबेन्मृद्वल्पमौषधम् ॥

यद्यग्निमान्द्यादिकं स्यात् तदा तस्मिन् दिवसे लङ्घनमन्यथा तु सायं यवागूर्देयेत्याह मन्दाग्निमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । विपर्य्यय इत्यग्निमान्द्याद्यभावे पेयाक्रम इति पेयां विलेपीमकृतमित्यादिनोक्तः ॥ १२ ॥

उक्तपेयाक्रमस्य फलमाह यथेत्यादि । इदानीं दोषभेदाद्विरेकमाह कषायेत्यादि ।—वाग्भटस्य । वायोरिति छेदः । अप्रवृत्ते तु पुरीषादौ उष्णाम्बु पाययेदिति योज्यम् । अत्यन्ताल्पप्रवृत्ते दोषे अपरस्मिन्नहनि विरेकमाह उत्थान इत्यादि ।—उत्थानं मलप्रवर्त्तनम् । पुनः पिबेदित्यत्र विरेचनमिति शेषः । यदि पुनरसम्यक्स्निग्धकोष्ठो भवति पुमान् तदा दशाहादूर्द्ध्वं विरेचनं पिबेदित्याह अदृढस्नेहकोष्ठ इत्यादि ।—अदृढस्नेहकोष्ठ इति असम्यक्स्निग्धकोष्ठ इत्यर्थः । स्मरन् पूर्वमनुक्रममिति येन मात्राभियोगेन पूर्वमयोगोऽभूत् तत् स्मृत्वा परिहर्त्तव्यः ॥ १३ ॥

रूक्षबद्धानिलक्रूर-कोष्ठव्यायामसेविनाम्।
दीप्ताग्नीनाञ्च भैषज्यमविरेच्यैव जीर्य्यति॥
तेभ्यो वस्तिं पुरा दद्यात् ततः स्निग्धं विरेचनम्॥ १४॥
अस्निग्धे रेचनं स्निग्धं रूक्षं स्निग्धेऽतिशस्यते।
विरूक्ष्य खेदसाम्यन्तु भूयः स्निग्धं विरेचयेत्॥ १५॥
पद्मकोशीरनागाह्वचन्दनानि प्रयोजयेत्।
अतियोगे विरिक्तस्य पानालेपनसेचनैः।
सौवीरपिष्टान्नवल्लाभिलेपोऽतिसारिणः॥ १६॥
अविरेच्या बालवृद्ध-श्रान्तभीतनवज्वराः।
अल्पाग्न्यधोगपित्तास्र-क्षतपायूतिसारिणः॥

दुर्बलादिषु गाढशरेचनं प्रयोक्तव्यं तदाह दुर्बल इत्यादि।—दुर्बलोऽल्पाग्निः क्षीणः क्षयः क्षीणमांसः। यस्तिं यदुपरीत्यर्थम्। अल्पबलमपि दृढकोष्ठादौ यथा विरेचनं कार्यं तदाह रूक्षेत्यादि।—रूक्षादयः खेदेन सार्धं सम्बध्यते। यदि रिक्तोऽपीति विरेकसाम्यता। यस्तिर्विदग्ध इति केचित्। अन्ये तु निरूहापेक्षया यो रूक्षस्नेहयोर्यत्नसाध्यत्वं तदनुवादमात्रं नास्तिशब्दार्थं इत्याहुः। अन्ये तूभयमपीत्याहुः॥ १४॥

इदानीं यदृच्छयान् प्रयोज्यं तदाह अस्निग्धेत्यादि। अस्निग्ध इतीषत्स्निग्धे रूक्षं स्निग्धेति शस्यत इत्यादि स्निग्धं रूक्षं रेचनं शस्यत इत्यर्थः॥ १५॥

इदानीं रेचनातियोगाधिकित्सामाह पद्मकेत्यादि।—नन्वतियोगातियोगयोर्विरेकमिथ्यायोगाधिकित्सा कुतो नोक्ता? सत्यं, दोषाणां हि प्रकृतौ चतुर्धैव गतिर्भवति सम्यक्प्रवृत्तिरतिप्रवृत्तिरप्रवृत्तिरन्यप्रवृत्तिरिति। तत्रातिप्रवृत्तावतियोगः लक्षणसमन्वयात्। या प्रवृत्तिर्दोषेण प्रवृत्तिर्मिथ्यायोगस्तेन यात्रा नाग्निमपेक्षितस्य दोषस्याप्रवृत्तिरूपत्वादयोगान्तर्भूतैव। तदुक्तं चरके—"नयोगमतियोगेन न भाव्यं वा प्रवर्तनम्" इति। अतो यमनविरेचने मिथ्यायोगं नेच्छन्तीति कृत्वा मिथ्यायोगाधिकित्सितमेवानुवादात् वीजम्॥ १६॥

[अविरेच्यविरेकानाह अविरेच्या इति। आख्यायिनो निरूहः। अयञ्च निरूहात्तरं विरेकविधेर्यौक्तिकः; तेन तेभ्यो वस्तिं

सशल्यास्थापितक्रूरकोष्ठातिस्निग्धशोषिणः ।
गर्भिणी नवसूता च तृष्णार्त्तोऽजीर्णवानपि ॥ १७ ॥

इति विरेचनाधिकारः ॥

अथानुवासनाधिकारः ।

वातोल्वणेषु दोषेषु वाते वा वस्तिरिष्यते ।
यथोचितात् पादहीनं भोजयित्वानुवासयेत् ॥ १ ॥

तदपवादो युज्यते एव । किंवा निरूहानन्तरं हि विरेकनिषेधः सप्ताहाभ्यन्तर एव ज्ञेयः ; सप्ताहादूर्द्ध्वन्तु विरेको विहित एवेति विधिनिषेधयोः कालभेदेन न विरोधः । उक्तं हि चरके—"नवो विरिक्तस्तु निरूढदानं विवर्जयेत् सप्तदिनान्यवश्यम् । शुद्धे निरूहेण विरेचनञ्च" इति वदन्ति । अन्ये त्वेतद्विरोधभियैव तेभ्यो वस्तिं पुरा दद्यादित्यत्र वस्तिशब्दस्यानुवासनार्थमाहुरिति प्रागेवोक्तम् ॥ १७ ॥

इति विरेचनाधिकारविवृतिः ।

विरेचनात् सप्तरात्रे गते जातबलाय वैकृताहाराय सायाह्ने सम्यग्देयोऽनुवासन इत्यनेनानुवासनस्य विरेचनीयानन्तरीयत्वमुक्तम् अतो विरेचनाधिकारमनु स्नेहवस्तिविचारः प्रस्तूयते । अनुवसन्नपि न दुष्यति अनुदिवसं वा दीयत इत्यनुवासननिरुक्तिः सुश्रुतोक्ता ज्ञेया । अत्र सामान्यतो वस्तिविषयमाह वातेत्यादि ।—वाग्भटस्य । यद्यपि सुश्रुते—"वस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यते" इत्यनेन पित्तकफरक्तानामपि वस्तिविषयत्वमुक्तं तथापि वस्तिर्वातहरणमिति वचनात् प्राधान्येन वायोरेव वस्तिविषयत्वं, पित्तकफयोस्तु वातस्थानगतयोस्तथा स्वस्थानस्थितयोर्वातानबन्धयोर्वा वस्तिविषयता । यदाह चरकः—"पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरेत् । संसनं विस्रसान् वस्तिः पक्वाशयगतान् जयेत्" इति । तथा—"एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात् पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥" रक्तमपि दुष्टं रक्तप्रसादनद्रव्यैर्दत्तवस्तिः प्रसादयति दोषहरणेनानुलोमयति । अत्र निरूहाङ्गस्यानुवासनस्य विधानं तदाह यथेत्यादि ।—उचितादभ्यस्तात् पादहीनं चतुर्भाग

न चाभुक्तवते स्नेहः प्रणिधेयः कथञ्चन।
सूक्ष्मत्वाच्छून्यकोष्ठस्य क्षिप्रमूर्द्धमथोत्पतेत्॥
षट्पली च भवेच्छ्रेष्ठा मध्यमा त्रिपली भवेत्।
कनीयसी सार्द्धपला त्रिधा मात्रानुवासने॥
प्राग्देयमाद्ये द्विपलं पलार्द्धवृद्धिर्द्वितीये पलमक्षवृद्धिः।
कर्षद्वयं वा वसुमाषवृद्धिर्वस्तौ तृतीये क्रम एष उक्तः॥
स तु सैन्धवचूर्णेन शताह्वेन च संयुतः।
भवेत् सुखोष्णश्च तथा निरेति सहसा सुखम्।
विरिक्तश्चानुवास्यश्चेत् सप्तरात्रात् परं तदा॥ २॥

हीनम्। वस्तिर्हि द्विविधा अनुवासननिरूहभेदात्। स्नेहवस्तिरनुवासनं, कषाय-वस्तिर्निरूहः। तत्र निरूहाङ्गस्यानुवासनस्य विधानम्॥ १॥

अभुक्तवतेऽनुवासनवस्तिर्न देय इत्याह न चेत्यादि।—स्नेह इति स्नेहवस्तिः। अत्रैव उपपत्तिमाह सूक्ष्मत्वादित्यादि। विदग्धान्ने तु वस्तिर्न देयः; उक्तं हि—"सदानुवासयेच्चापि भोजयित्वार्द्रपाणिनम्। ज्वरं विदग्धभुक्तस्य कुर्य्यात् स्नेहः प्रयोजितः" इति। उत्तममध्यमाधमनरापेक्षया त्रिविधानुवासनमात्रामाह षट्-पलीत्यादि।—अध्यर्द्धपलेति सार्द्धपलमेकमित्यर्थः। एतच्च षट्पलादिमात्राविधानं क्रमेणैव विधेयम्। न त्वेकदिन एवेत्याह प्रागित्यादि।—आद्ये षट्पलस्नेहे गुरुमात्रारूपे प्रथमं पक्वस्नेहस्य द्विपलम्, ततो दिनैकं विश्राम्य पलार्द्धेन वृद्धिः, एवं क्रमेण नवभिः स्नेहदानदिनैः षट् पलानि स्युः। अन्तरालदिवसाद्याष्टावतो मिलित्वा सप्तदश वासरा भवन्ति। द्वितीये मध्यमे त्रिपल इति यावत्। तत् पलमादौ देयम्, तत एकैकदिनं विश्राम्य अक्षेण कर्षेण वृद्धिः। अत्रापि नवभिः स्नेहपानदिवसैः पलत्रयं पूर्य्यम्। तृतीये कनीयसि सार्द्धपले आदौ कर्षद्वयम्, तथैव एकैकदिनं विश्राम्य वसुपरिमितैरित्यष्टाभिर्माषकैर्वृद्धिः कार्य्या। अत्रापि-तावद्भिरेव स्नेहदानदिवसैः सार्द्धपलमात्रं पूर्य्यते। इयमेव कनीयसी मात्रा निर-पाया सार्वलौकिकी सार्वकालिकी वृद्धव्यवहारसिद्धा च। उक्तं हि चरके—"धर्मव्यायामभाराध्वयानस्त्रीकर्षितेषु च। दुर्बले वातभग्ने च मात्रावस्तिः सदा

सुवर्णरूप्यत्रपुताम्ररीति-
कांस्यायसास्थिद्रुमवेणुदन्तैः ।
नलैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तैः
कार्य्याणि नेत्राणि सुकर्णिकानि ॥ ३ ॥

षड्द्वादशाष्टाङ्गुलसम्मितानि षड्विंशतिद्वादशवर्षजानाम् ।
स्युर्मुद्गकर्कन्धुसतीनवाहिच्छिद्राणि वर्त्त्या पिहितानि चापि ॥
यथावयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठकाभ्यां मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति ।
ऋजूनि गोपुच्छसमाकृतीनि श्लक्ष्णानि च स्युर्गुड़िकामुखानि॥
स्यात् कर्णिकैकाग्रचतुर्थभागे मूलाश्रिते वस्तिनिबन्धने द्वे ।

मात्राया योजितो वस्तिर्मात्रावस्तिरित्यर्थः । एतानि स्नेहदानदिनानि नवेत्युत्सर्गः । तेन नवदिनादर्वागपि यदि स्नेहलक्षणं भवति दिनत्रयेण चतुष्टयेन वा तदा ताततैवानुवासनं समाप्यते अनुवासनानन्तरञ्च न दीयते । न च स्नेहः केवलो देयः तदा केनाप्युपहित इत्याह स त्वित्यादि ।—सुश्रुतस्य । चूर्णमानञ्च वृन्देन लिखितं यथा—"चूर्णमापः पले स्नेहे सिन्धुजन्मशताह्वयोः" इति । चक्रन्तु भानुमत्यां सैन्धवशताह्वयोः प्रत्येकमङ्गुलीत्रयाग्रसन्दंशग्राह्यं मानमित्याह । सहसेति—यद्यपि स्नेहस्य शीघ्रगमनं दोषायैव, यदुक्तं "योज्यः शीघ्रनिवृत्तेऽन्यः स्नेहस्तिष्ठन्न कार्य्यकृत्" इति, तथापि वक्ष्यमाणस्नेहनिर्गमनकालाधिककालनिरासार्थं सहसेत्युक्तम् । तेन सहसेत्यस्य यामत्रयान्तरमेवेत्यर्थः । विरेचनानन्तरं कियद्भिरहोभिरनुवास्य इत्याह विरिक्त इत्यादि ॥ २ ॥

इदानीं वस्तिनलिका यैर्द्रव्यैर्विधेया तान्याह सुवर्णेत्यादि ।—चरकस्य । त्रपु सीसकः । रीतिः पित्तलम् ; अस्थि हस्त्यादीनाम् ; दन्तश्च हस्तिनः ; विषाणैर्महिषादिशृङ्गैः ; मणिभिर्गोमेदकादिभिः । सुकर्णिकानीत्यत्र त्रिकर्णिकानीति केचित् पठन्ति ; त्रिकर्णिकत्वञ्चाग्रे वक्ष्यति । एवं नलिकावस्तिगतस्नेहकषायादिद्रव्यनेतृत्वान्नेत्रमिति संज्ञा ॥ ३ ॥

इदानीं तन्नेत्रप्रमाणं वयोभेदाद्भिन्नमाह षड़ित्यादि ।—षड्वर्षबालस्य स्वाङ्गुलेन षडङ्गुलं नेत्रं कार्य्यम्, एवं विंशतिवर्षस्य द्वादशाङ्गुलम् ; तथा द्वादशवर्षस्याष्टाङ्गुलमिति यथासंख्यमन्वयः । ननु एकवर्षादारभ्य पञ्चवर्षान्तम्, तथा षड्वर्षं

नारङ्गवो माहिषहारिणी वा स्याच्छीकरो वस्तिरजस्य वापि ॥
दृढस्तनुर्नष्टशिरो विगन्धः कषायरक्तः सुमृदुः सुशुद्धः ।
नृणां वयो वीक्ष्य यथानुरूपं नेत्रेषु योज्यस्तु सुबद्धसूत्रः ॥ ४ ॥

दूर्द्धमेकादशवर्षम्, तथा द्वादशवर्षादूर्द्धं विंशतिवर्षम्, ततोऽपि सप्ततिं यावत् कियन्मानं नेत्रं कार्य्यम् अत्राह एकवर्षात् प्रभृति षड्वर्षं यावत् षडङ्गुलमेव नेत्रम्, तथा सप्तवर्षादूर्द्धमेकोनविंशतिवर्षप्रभृति अष्टाङ्गुलं नेत्रम् एवं विंशतिवर्षादूर्द्धं द्वादशाङ्गुलमेव नेत्रं कार्य्यम्; सप्ततिवर्षं यावदिति अयमर्थः; व्युत्क्रमाभिधानसामर्थ्यादेव लभ्यते। यतः षट्संख्यां निवेश्याष्टसंख्यानिवेशो युज्यते ततो द्वादश संख्येति, अतो व्युत्क्रमाभिधानबलादेव तदास्योपलम्भ इति। अस्मादेव व्युत्क्रमाभिधानात् षड्वर्षादूर्द्धमेकादशवर्षं यावत्, तथा द्वादशवर्षादूर्द्धं विंशतिवर्षं यावत् नेत्रप्रमाणं प्रति विकल्पोऽस्त्येवेति निदर्शयति, तेन सप्तवर्षादौ प्रतिवर्षमेकाङ्गुलतृतीयभागवृद्ध्या द्वादशवर्षादष्टाङ्गुलं भवति, तथा द्वादशवर्षादूर्द्धमपि प्रतिवर्षमर्द्धाङ्गुलवृद्ध्या विंशतिवर्षे द्वादशाङ्गुलं भवतीति ज्ञेयम्। वाग्भटेऽप्युक्तं—"वीक्ष्य वर्षान्तरेषु। वयोबलशरीराणि प्रमाणमभिवर्द्धयेत्" इति। वर्षान्तरेष्विति षड्द्वादशादिवर्षान्तरालस्थितेषु सप्तमाष्टमादिवर्षेष्वित्यर्थः। सुश्रुते तु सांवत्सरिकाष्टद्विरष्टवर्षाणां षडष्टदशाङ्गुलं नेत्रमानमुक्तं पञ्चविंशतिवर्षादूर्द्धं द्वादशाङ्गुलमित्यनेन, तथा वाग्भटेऽपि—"ऊनेऽब्दे पञ्चपूर्णेऽस्मिन्नासप्तम्योऽङ्गुलानि षट्। सप्तमे सप्त तान्यष्टौ द्वादशे षोडशे नव" इत्यनेन च यो नेत्रमानभेद उक्तः सोऽप्यदूरान्तरत्वान्न विरोधमावहतीति। एषाञ्च नेत्राश्चरन्ध्रं कीदृशं कार्य्यमित्याह स्युर्मुष्ट्येत्यादि।—षड्द्वादशाष्टाङ्गुलानि यथासंख्यं मुद्गकर्कन्धुसतीनवाहिच्छिद्राणि कार्य्याणि स्युः। कर्कन्धुशब्देनेह तदस्थि गृह्यते। उक्तं हि सुश्रुते—कोलास्थिमात्रच्छिद्रमिति। कर्कन्धुश्च शृगालकोलिः। बृहद्बदरास्थिग्रहणे तु कनिष्ठाप्रमाणाग्रे तद्वहनं नार्हति। अन्ये तु एवं विरोधं पश्यन्तो बदरास्थिमज्जानमिह कर्कन्धुशब्देन गाहयन्ति। सतीनो वर्त्तुलकलायः। वर्त्त्या पिहितानीति द्रव्यान्तरप्रवेशवस्तिद्रव्यनिर्गमननिरासार्थं वस्त्रादीनां वर्त्त्या पिहितमुखानि कार्य्याणि। यथावय इति यस्मिन् वयसि यन्नेत्रं विहितं तद्वयःस्थस्यैव वृद्धाङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां यथासंख्यं मूले चाग्रे तुल्यपरिमाणार्हं नेत्रं कर्त्तव्यमित्यर्थः। अङ्गुष्ठं वृद्धाङ्गुष्ठ ।

निरूहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्चो वत्सरे परम् ।
प्रकुञ्चवृद्धिः प्रत्यब्दं यावत् षट् प्रसृतास्ततः ॥
प्रसृतं वर्द्धयेदूर्द्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य तु ।
आसप्ततेरिदं मानं दशैव प्रसृताः परम् ॥ ५ ॥

श्लक्ष्णानीत्यकर्कशानि ; गुडिकामुखानीति गुडिकाकारवर्त्तुलं मुखं येषाम्, ते वर्त्तुलमुखतया अतीक्ष्णमुखानि । सुकर्णिकानीति पूर्वमुक्तम् अतः कर्णिकाव्यवस्थामाह स्यादित्यादि ।—नेत्रस्याग्रप्रदेशे यश्चतुर्थो भागस्तत्र एका कर्णिका कर्त्तव्या नेत्रस्यातिप्रवेशनिरासार्थमिति भावः । मूलाश्रिते वस्तिनिबन्धने द्वे इति नेत्रस्य मूले तु चर्मपुटकबन्धनार्थं कर्णिकाद्वयं कार्य्यमित्यर्थः । वस्त्यर्थं येषां मूत्रपुटकं ग्राह्यं तदाह जारद्गव इत्यादि ।—जारद्गव इति वृद्धगोभववस्तिरिति । वस्तिरिति मूत्रपुटकं कोषावरकचर्मेति केचित् । नष्टशिर इति समुद्धृतशिरासन्ततिः, कषायरक्त इति त्रिफलादिकषायद्रव्यभावनया रञ्जितः, अतएव विगन्धः विगतपूतिगन्धः । वयो वीक्ष्य यथानुरूपमिति वयोभेदेन वत्सरादिरूपेण यथोक्तेन यथा वस्तिर्यस्यानुरूपस्तत्प्रमाणो भवति स तस्य नेत्रे बन्धनीयः ; सुबद्धसूत्र इति सुदृढबन्धनसूत्र इत्यर्थः ॥ ४ ॥

यद्यपि षट्पली तु भवेज्ज्येष्ठेत्यादिना अनुवासनमात्रा उक्तैव तथाप्यनुवक्तव्यविशेषार्थं पुनरप्यनुवासनमात्रा वक्तव्या ; सा च निरूहमात्रातिदेशेन वाच्या अतोऽनुवासनाधिकार एव प्रथमं निरूहमात्रामाह निरूहमात्रेत्यादि ।—वाग्भटस्य । प्रथमे वत्सरे निरूहमात्रा प्रकुञ्चः पलमित्यर्थः । परमिति वत्सरात् परिमिति, प्रत्यब्दं प्रकुञ्चेन पलेन वृद्धिः कार्य्येति यावत् । षट्प्रसृता द्वादश पलानि भवन्तीत्यर्थः । प्रसृतन्तु पलद्वयमिति । एतेन प्रत्यब्दं प्रकुञ्चवृद्ध्या द्वादशभिर्वर्षैः षट्प्रसृता भवन्तीत्यर्थः । द्वादशेति छेदः । तत इति द्वादशवर्षादूर्द्ध्वं प्रत्यब्दमेकैकं प्रसृतं कृत्वा वर्द्धयेत् यावद्द्वादश प्रसृता भवन्ति ; एतेन द्वादशवर्षानन्तरं त्रयोदशवर्षमारभ्य अष्टादशवर्षपर्य्यन्तं प्रतिवर्षमेकैकप्रसृतवृद्ध्या द्वादशप्रसृतपूरणं भवति । अष्टादशस्येत्यष्टादशवर्षदेशीयस्य पुंसः आसप्ततेरिति सप्ततिवर्षं यावत् इदं द्वादशप्रसृतस्वरूपमेव मानं ज्ञेयमित्यर्थः । दशैव प्रसृताः परिमिति प्रत्यब्दं प्रसृतवृद्ध्या अष्टादशस्य अष्टादशवर्षस्य द्वादश प्रसृता भवन्ति, अतः सप्ततिवर्षपर्य्यन्तं द्वादश

यथायथं निरूहस्य पादो मात्रानुवासने।
क्षतचङ्क्रमणं मुक्तविण्मूत्रं शयने सुखे॥
नात्युच्छ्रिते न चोच्छ्रीर्षे संविष्टं वामपार्श्वतः।
सङ्कोच्य दक्षिणं सक्थि प्रसार्य्य च ततोऽपरम्॥
वस्तिं मध्ये करे कृत्वा दक्षिणेनावपीड़येत्।
तथास्य नेत्रं प्रणयेत् स्निग्धे स्निग्धसुखं गुदे॥
उच्छ्रास्य वस्तेर्वदनं बद्ध्वा हस्तमकम्पयन्।
पृष्ठवंशं प्रति ततो नातिद्रुतविलम्बितम्॥
नातिवेगं न वा मन्दं सङ्गादेव प्रपीड़येत्।
सावशेषं प्रकुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति॥ ६॥

प्रयता एव, पर सप्तविंशाद्दूर्द्धं दश प्रयता एवेत्यर्थः। इदानीं पुनरर्थमाधिक्येन व्यवहारः, तेन सप्तस्वपि वृद्धिषु षट् प्रसृता एव दोषस्ते हन्तवैर्वेति शेषम्॥ ५॥

इदानीमुक्तानिरूहनामातिदेशेन प्रकृतानुवासनमात्रामाह यथायथमित्यादि।—यस्मिन् वयसि यन्निरूहमानमुक्तं तस्मिन् वयसि अनुवासनमात्रं तन्निरूहचतुर्थांशमित्यर्थः। एतेन प्रथमवर्षस्य यावत् उत्कृष्टं निरूहमानं पलमुक्तम्, तस्य चतुर्थांशः कर्षोऽनुवासनमात्रार्थमित्यर्थः। एवं द्विशिवार्धिकमात्रादौ द्विशिकार्धिकं बोध्यम्। ननु षट्पली तु मध्यमे,क्षेत्यादिना पूर्वे त्रिविधानुवासनमात्रोक्ता, अत्र पुनरन्यथैवेति विरोधः? उच्यते, अष्टादशवर्षं यावत् यादृशप्रसृतौ निरूह उक्तः, तस्य चतुर्थांशः षट्पल एव; तथा यादृशवर्षं प्रति षट्प्रसृता उक्ताः, एषां चतुर्थो भागस्त्रिपल एव, तथा पञ्चवर्षस्य षट्पलमित्यस्य पादः सार्द्धपलमिति, अमात्रादे एकद्वित्रिवर्षादौ चतुर्दशवर्षादौ च ये मानभेदाः सन्ति तेषामौक्तसामान्यानुसारेणोक्तं कार्यं वयेकवाक्यतया न पूर्वापरव्याघातविरोधः। किंच षट्पलीत्यादि वायुरनुक्तसमश्रमाधमक्षयानलशरीरदोषभिन्नमुक्तमर्गसिद्ध्यं त्रिविधं मानमाश्रित्योक्तं, तेन तत्तं वयसादियोगेऽदोषभिन्नमात्राभिधानात् न्यूनताधिक्य इति शेषम्। इदानीं किम्भूतस्य तदनुवासनं देयमित्याह ऋतेत्यादि।—दाल्हणटीकायां। शयन इति शय्यायाम्। वामपार्श्वत इति वामपार्श्वेन, सक्थि ऊरुः। वामपार्श्वशय्यां प्रति

निरूहदानेऽपि विधिरयमेव समीरितः।
ततः प्रगिहिते स्नेहे उत्तानो वाक्शतं भवेत्॥
प्रसारितैः सर्वगात्रैस्तथा वीर्यं प्रसर्पति।
आकुञ्चयेच्छनैस्तिस्रः सक्थिबाहू ततः परम्॥
ताड़येत्तलयोरेनं त्रींस्त्रीन् वारान् शनैः शनैः।
स्निग्धोष्णैनं ततः श्रोणिं शय्यां निरुत्तिपेच्छनैः॥

सख्यं प्रयाणोऽहंति वस्तिदानम्" इति। सक्थीति ऊरू, चपरमिति वामम्। सख्य इति वामे। वस्तिमिति बहुवर्णपुटास्तिलैर्युक्तं नेत्रमेव। दधिमेनेति दृतेन उच्छ्राय्य वस्तेर्वदनं बद्धेति वस्तेर्वर्णपुटस्य मुखम्। उच्छ्राय्य उद्ग्राय्य पश्चात् बद्धेत्यर्थः। वस्तिसुखोष्णासनस्य द्रवाभिघातजनितवातस्य निर्गमनार्थम्। उच्छ्राय्य वस्तेर्वदने बद्ध इति पाठः। पृष्ठवंशं प्रतीति पृष्ठवंशं लक्षीकृत्य, तेन पृष्ठवंशानुसारेण चक्षु यथा स्यात् तथा नेत्रं प्रपश्येदित्यर्थः। चरकेऽपि चक्षुषा पृष्ठवंशमित्युक्तम्। सक्थिनी कवारमेव। वस्तिपुटकात्सर्वतद्द्रव्यभागस्तु न निःशेषो देय इत्याह मात्रशेषमित्यादि।—वायुः श्रेष्ठं हि तिष्ठतीति निःशेषदाने हि पुटात्सर्वतो वायुर्गुदं प्रविश्य वस्तिमाध्मापयेदिति भावः॥ ६॥

इदानीमुत्तानवासनदानविधिं निरूहेऽप्यतिदिशति निरूहदानेऽपीत्यादि।—दत्ते च स्नेहे यादृशेन स्थानव्यं यच्च कर्तव्यं तदाह तत इत्यादि।—सुप्तस्य। वाक् सप्तधरं, तदुच्चारणं यतधा यावत्सर्वेण भवति तावत्सप्तधानी भूत्वा तिष्ठेदित्यर्थः। अन्ये तु वाक्शतं कोटिकामतमित्याहुः। प्रसारितैः सर्वगात्रैर्बाहूजङ्घादिभिरिव पल्लवनं क्रियेति। एवं कृते किं स्यादित्याह तथेति।—आकुञ्चयेदित्यादि सक्थिद्वयं, तथा बाहू च विराकुञ्चयेदेव इति शेषः। आकुञ्चनाभ्यामुपपत्त्यैव प्रसारणमपि लभ्यते। तेन पादतलाद्धृदयं पादतलं वा विधृत्य ततः सदीव्य शनैः प्रसारयेदित्यर्थः। उक्तं हि चरके—"इयच्च पादाद्धृदि युञ्जमानश्चेत्" इति। आश्लेषं प्रसारयेदित्यर्थः। तत्र तु प्रसारस्याभ्यासानुपपत्तावाकुञ्चनं लभ्यत इत्येकयाकृत्या च भेद्यः। ततः परं बाहू च तदङ्घृदयं च विधृत्य ततः सदीव्य प्रसारयेदिति। चरके तु बाहुसदीवप्रसारणे नोक्ते इति शेषः। ताड़येदित्यादि।—स्निग्धोष्णैनमिति छेदः। एनमातुरम्। तलयोः पादतलकरतल-

एवं प्रणिहिते वस्तौ मन्दायासोऽथ मन्दवाक्।
आस्तीर्णे शयने काममासीदाचारिके रतः॥
योज्यः शीघ्रं निवृत्तेऽन्यः स्नेहोऽतिष्ठन्न कार्यकृत्॥ ७॥
सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य वै।
विना पोड़ां त्रियामस्थः स सम्यगनुवासितः॥ ८॥

शीतया क्रियीय तीव्रीत् वारान् अभैः अभैस्ताच्येदिति मुष्टिना इत्यादिति। एतच्च ताडनम् अनुवासनस्नेहस्य शीघ्रनिःसरणं यथा न भूयादित्येवमर्थं क्रियते। यदाह वृद्धवाग्भटः—"दत्वा क्रियौ पायिवलेन एतान् स्नेहस्य शीघ्रागमनरक्षणार्थम्" इति। ततः श्रोणी अथ्यां निकृन्तिचिपेत्; तत इति अथ्यामित्यनन्तरं प्रतीति शेषः; तेन अथ्यां प्रति श्रोणी निकृन्तिचिपेदित्यर्थ इति श्रीकण्ठः। वयन्तु अथ्यामित्यनन्तरं तत्पार्ष्णिभ्यामिति शेषः; तेन तत्पार्ष्णिभ्याम् आतुरपार्ष्णिभ्यां अथ्यां ताडयेदिति भीजागः; उक्तं हि—"दत्वा वृषणावदेशस्य पायिना ताडयेत् क्रियौ। तत्पार्ष्णिभ्यां तथा अथ्यां पादतश्च निकृन्तिचिपेत्" इति व्याचष्टे।—श्रोणी निकृन्तिचिपेदित्यर्थः। एतदपि पार्ष्णिभ्यां अथ्याताडनं स्नेहशीघ्रागमनरक्षणार्थमेव शेयम्। एतच्च शीघ्रागमनरक्षणार्थं कर्म यद्यपि यथादृष्टं तथापि स्नेहशीघ्रागमनेन वस्तेरिव शीघ्रशीतलता स्यादिति कृत्वा प्रथममेव कार्यम्। अतएव भानुमत्यां भद्रोऽप्याह क्रियश्चैनमित्येतदपि यथादृष्टं तथाप्यभिः समानालम्बत्वा प्रथममेव क्रियमिति। मन्दायास इति आयस्यत्यनायकरत्वेपणादिशरीरचेष्टः। कामसासीदित्यनेन वृद्धभीशागमनार्थत्वात् श्रीकोटादिकमिपक्षतः कार्यमिति सूचयते; उक्तं हि—"स्नेहेन पाणी तु निषिद्धिकाय ये चास्य गात्रावयवा रुजार्ताः। तांश्चावगृह्यात सुखं ततश्च निद्रामुपासीत यतोपधानः" इति। आचारिके रत इति शोधादिसज्जनाचाराक्षरः। यदि तु स्नेहो दशमात्र एवातिमात्रत्वादिदोषेण निःसरति तदा किं कार्यमित्याह योज्य इत्यादि।—वाग्भटः। शीघ्रमिति त्रियामादर्वाक्। अत्र द्वितीयस्नेहदानमप्यमानश्चैव विधेयं, प्रथमस्नेहदानेनैव शीघ्रामनेपक्षितत्वात् मुश्रुतेऽप्युक्तं तमान्योऽन्यतरो देय इति, पूर्वदत्तस्नेहादन्यतर इति॥ ७॥

सानिल इत्यादिना शीघ्रसानुवासनसम्यग्योगलक्षणमाह।

क्वाथार्द्धमात्रया प्रातर्धान्यगुडौजलं पिबेत्।
पित्तोत्तरे कटुक्षाभस्तद्वत्तावं पिबेदनु॥
तेनास्य दीप्यते वह्निर्भेत्ताकाङ्क्षा च जायते।
अहोरात्रादपि स्नेहः प्रत्यागच्छन् न दुष्यति।
कुर्य्याद्वस्तिगुणांश्चापि लीनस्तल्पगुणो भवेत्॥ ९॥

कोष्ठावस्थितस्नेहपाकार्थमाह क्वाथार्द्धमात्रयेत्यादि।—तस्य पुरुषस्याम्बादयेत्यया यावान् संग्रहणः क्वाथः समर्थति तस्यार्द्धं धान्यगुडौजलं षड्वृद्धिविधिना कर्त्तव्यमिति चक्रः। ततश्च धान्यस्य द्वादश भागाः, गुडाश्च षट्पलानि चेति मिलित्वा कर्षमानतो ज्ञेयम्। एतच्च धान्यगुडौजलं न प्रायेण दैवं किन्त्वेकाहान्तरमिति। तदुक्तं—"एकान्तरोपयोगेन धान्यगुडौजलं पिबेत्" इति। उक्तमेतत्प्रायेणैकान्तरमित्यनुवासनदानं, यस्मिन् दिवसे अनुवासनं न दीयते तस्मिन्नेव दिने धान्यगुडौजलं देयम्, अनुवासनदिने तु न देयम्। यदाह चरकः—"युक्तस्नेहं ह्यवीक्ष्यैव स्नेहपीतोपसेवनम्। मुक्तवान् मात्रया भोज्यमनुवास्यस्त्र्यहात् त्र्यहात्। धान्याम्लवर्मसिद्धं तीव्रं दद्यादिच्छया। व्युषिताय निशां कल्यमुष्णं वा केवलं जलम्" इति व्युषितायेति अनुवासनस्नेहं दत्त्वा निशां व्युषिताय्यैवेत्यर्थः। एतेन यस्मिन् दिने अनुवासनस्नेहो न दीयते तस्मिन्नेव दिने धान्याम्लवर्मसिद्धं जलं देयमिति बोधयतीति। कल्यमिति प्रातः। पित्तोत्तरे तु दोषे धान्यगुडौजलं स्थित्वा कोष्णजलं देयमित्याह पित्तोत्तर इत्यादि।—तावन्मात्रमिति क्वाथप्रमाणम्। त्रियामस्नेहस्य सम्यगनुवासनत्वं यदुक्तं तदपवादमाह अहोरात्रादित्यादि।—सुश्रुते तु। अहोरात्रादिति वस्तिप्रविधानदिनरात्रमभिप्रेत्य, तेन यामसदात् परतोऽपि यानसेवनावच्छेदेऽपि स्नेहो न दुष्यति न व्यापद् करोतीत्यर्थः। वस्तिगुणानिति स्नेहनद्रव्यादीन्। लीन इति परिपक्वः, अल्पगुण इति वायुग्रिष्मामसिमुग्र पाकं नीत्वा न सम्यक्स्नेहनादिकं करोति। वीर्य्येण देहं मार्दवित्वा प्रत्यागच्छन्नेव स्नेहो यदोक्तगुणकारक इति भावः। पञ्चाम्बष्वप्यसि स्नेहस्य पाकोऽग्निप्रत्यासन्ना देहतेजसा च सङ्कुचत एव। अतएवोक्तं चरके—"एवमाम जरां स्नेहो यात्यम्बु सिकतासिव। एष्योऽन्येषां मात्रात् प्रायः स्नेहं पचति पावकः" इति॥ ९॥

यस्य नोपद्रवं कुर्य्यात् स्नेहवस्तिरनिःसृतः।
सर्वोऽल्पो वाहृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः संविजानता ॥ १० ॥
अनायान्तमहोरात्रात् स्नेहं सोपद्रवं हरेत्।
स्नेहवस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते ॥ ११ ॥
अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः।
तदाङ्गसदनाध्मानशूलाः श्वासश्च जायते।
पक्वाशयगुरुत्वञ्च तत्र दद्यान्निरूहणम् ॥
तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैरेव सिद्धञ्चाप्यनुवासनम् ॥
स्नेहवस्तिर्विधेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिनः।
स्नेहवीर्य्यं तथा दत्ते स्नेहे नानुविसर्पति ॥ १२ ॥

इदानीं यः स्नेहः सर्वथा अनिःसृतः समुदायेनैकदेशेन वा यदि व्यापदं न करोति तदा तत्प्रवर्त्तनाय यत्नो न विधेय इत्याह यस्येत्यादि।—दृढबलस्य। अनिःसृतोऽपि स्तम्भरूपादिकमुपद्रवं न कुर्य्यादिति। अल्पो वा सृत इति स्तोकनिःसृतः स्तोकश्चावृत इत्यर्थः। आवृतस्यापि स्तम्भाद्युपद्रवाकरणे हेतुमाह रौक्ष्यादित्यादि।—शरीरस्याल्परूक्षतया तिष्ठन्नपि स्नेहो रूक्षशरीरं भावयन्नेव न व्यापदं करोतीत्यर्थः। अन्ये तु सर्वोऽल्पो वा धृत इति पठन्ति; रौक्ष्यान्शरीरोद्भूतवायुनावृतः प्रतिबद्धः स्नेहो निःसृतोऽपि व्यापदजनकत्वादुपेक्ष्य इत्याहुः। उपेक्ष्य इति न तत्र वाताद्यावृतस्नेहप्रवर्त्तनो चिकित्सा कार्य्येत्यर्थः ॥ १० ॥

अनायान्तमित्यादि।—सुश्रुतस्य। हरेदिति शोधनवस्तिभिरिति शेषः; अत एवाह स्नेहवस्तावित्यादि।—सुश्रुतस्य। नान्यस्नेहो विधीयत इति स्नेहातियोगभयात्। शोधनवस्तिस्तु दीयत एवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

सचिकित्सितं व्यापदमाह अशुद्धस्येत्यादि।—अशुद्धस्येति वमनेन विरेचनेन वा। तीक्ष्णमित्यनुवासनविशेषणम्, अन्ये तु निरूहणमित्यस्य विशेषणमित्याहुः। वमनविरेकाभ्यां शुद्धस्यैव स्नेहवस्तिर्दद्यो न पुनरविशुद्धस्येत्याह स्नेहवस्तिरित्यादि। कुतो न विधेय इत्याह स्नेहवीर्य्यमित्यादि —

अशुद्धमपि वातेन केवलेनाभिपीड़ितम्।
अहोरात्रस्य कालेषु सर्वेष्वेवानुवासयेत्॥ १३॥
अनुवासयेत् द्वतीयेऽह्नि पञ्चमे वा पुनश्च तम्।
यथा वा स्नेहपत्तिः स्यादतोऽप्युल्लणमाकृतान्।
व्यायामनित्यान् दीप्ताग्नीन् रूक्षांश्च प्रतिवासरम्।
इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः स्निग्धे स्रोतोविशुद्धये।
निरूहं शोधनं युञ्जादस्निग्धे स्नेहनं तनोः॥ १४॥

अशुद्धस्य स्नेहवस्तिर्न देय इति यदुक्तं तदपवादमाह अशुद्धमपीत्यादि।—केवलेनेति। निरावरणेन अहोरात्रस्य कालेष्विति अहोरात्रैर्वा ये कालाः पूर्वाह्ण-पूर्वरात्रादयस्तेष्वित्यर्थः॥ १३॥

एकमनुवासनं दत्त्वा कियता कालेनानुवासनं देयमित्याह अनुवासयेदित्यादि।—वाग्भटस्य। स्नेहपत्तिः स्यादिति छेदः। तत्रेति प्रथमसनुवासितं द्वतीये पञ्चमे वाऽह्नि अनुवासयेत्; अत्र सति द्रव्यबाहुल्ये ह्यहेऽनुवासनं देयं, मन्दाग्नौ त्वहकफपित्ते तु पञ्चमदिनेऽनुवासनमिति व्यवस्था। यथा वा स्नेहपत्तिः स्यादित्यनेनान्यपेक्षया उक्तकालातिक्रमेऽपि कार्य्य इति बोधयति। उल्लणबातादीन् प्रति तु प्रत्यहमेवानुवासनं देयमित्याह अतोऽप्योत्यादि।—अतोऽपीति व्याध्यादिदेयानुवासनापेक्षयापीत्यर्थः। हारीतोऽप्याह—"द्वयातिरुक्षं पवनस्य रूपं दिने दिने वस्तिमुदाहरन्ति" इति। सुश्रुतेऽप्युक्तं—"रूक्षस्य बहु वातस्य स्नेहवस्तिं दिने दिने। दद्याद्यस्ततोऽन्येषामन्यारोधभयात् त्र्याहात्" इति। अनयैवौक्तरीत्या निरूहानन्तरमनुवासनकालोऽप्यूहनीयः। यदाह वृद्ध-बलः—"त्र्याहे त्र्याहे वाप्यथ पञ्चमे वा दद्यान्निरूहादनुवासनञ्च" इति। एवं यस्मिन् दोषे यावन्त्यनुवासनानि देयानि तदपि चरकादावेवानुसर्त्तव्यानि। कियन्तः स्नेहबस्तयः प्रयोज्या इत्याह त्रिचतुरित्यादि। वाग्भटस्य। नन्वत्र त्रिचतुर्भिः स्नेहै-रित्यनेन बहुःसङ्ख्यावस्तिदानं विधीयते, तथा च विरोधः, उक्तं हि चरके—"बस्तीन् युग्मान् कुशली विदध्यात्" इति; युग्मबस्तिदानञ्च प्रभावादेवानौषधकारीति महर्षिवचनादुन्नीयते, यथा युग्मेष्वहः सुबहुकामो संवसेतामिति; अयुग्मदानोप-पत्तिस्यातिप्रसङ्गेत्युक्तथिता आचार्य्येण; सत्यम्; अत्र त्रिचतुरैरित्यनेन युग्मव-स्तिदानमुक्तं यः स्निग्धाङ्गतया स्नेहनार्थक्रियमाणानुवासनविषयम्, अयुग्मबस्ति-

विष्टब्धानिलविण्मूत्रः स्नेहो हीनेऽनुवासने।
दाहज्वरपिपासार्त्तिकरश्चात्यनुवासने ॥ १५ ॥
स्नेहवस्तिं निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत्।
स्नेहात् पित्तकफोत्क्लेदो निरूहात् पवनाद्भयम् ॥१६॥
अनास्थाप्या येऽभिधेया नानुवास्याश्च ते मताः।
विशेषतस्त्वमी पाण्डुकामलामेहपीनसाः ॥
निरन्नप्लीहविड्भेदी गुरुकोष्ठकफोदराः।

दानन्तु स्वतन्त्रक्रियमाणानुवासनविषयम्, अतो भिन्नविषयतया न विरोधः। किंवा चरके अयुग्मानित्यस्य सान्तरानित्यर्थः, तेन यथादृत्यानुवासनं देयं तदयुग्मकं निरूहान्तरितं कर्त्तव्यम्; तेन नवसु एकादशसु वानुवासनेषु दत्तेषु यदि वायुर्न शाम्यति तदा तस्य मार्गावरणनिवृत्त्यर्थं निरूहं दत्त्वा पुनर्यथोक्तसंख्ययानुवासनं देयमित्यर्थः। स्निग्ध इत्यत्र देह इति शेषः। एवमस्निग्ध इत्यत्रापि। शोधनमिति निरूहविशेषणम्; स्नेहनमित्यनुवासनम् ॥ १४ ॥

अनुवासनयोगातियोगलक्षणमाह विष्टब्धेत्यादि।—सुश्रुतस्य। विष्टब्धान्यनिलविण्मूत्राणि यस्मात् स्नेहात् स तथा अनिलादिस्तम्भकर इत्यर्थः ॥ १५ ॥

निरूहानुवासनयोः परस्पराव्यवधानेन दोषमाह स्नेहवस्तिमित्यादि। चरकस्य। एकमेवेति परस्परान्तरितम्। उत्क्लेदः पित्तकफोत्क्लेशः, किञ्चित् स्नेहात् पित्तकफोत्क्लेश इति पठन्ति। निरूहात् पवनाद्भयमिति निरन्तरनिरूहेण शरीरस्य शोधनातियोगात् पवनाद्भयं स्यादिति भावः। अनुवासनार्थञ्च तैलं पक्वमेव ग्राह्यम्, नापक्वम्। यदाह दृढबलः—"न चामं प्रणयेत् स्नेहं यदभिष्यन्दयेद्गदम्" इति। अनुवासनार्थञ्च तैलं यद्यप्यस्मिन् प्रकरणे नोक्तं तथापि वातव्याध्युक्तमेव नारायणतैलादिकमिहाप्यनुवासनीयम् ॥ १६ ॥

येषामनुवासनं न देयं तानाह अनास्थाप्या इत्यादि।—आस्थापनं निरूहणम्, अनास्थाप्या अनिरूह्या इत्यर्थः। अतिदेशेनाननुवासनीयानभिधाय विशेषतो ये नानुवासनीयास्तानाह विशेषत इत्यादि।—

अभिष्यन्दभृशस्थूलक्रिमिकोष्ठाढ्यमारुताः ।
पीते विषे गरेऽपच्यां श्लीपदी गलगण्डवान् ॥ १७ ॥
अनास्थाप्यास्त्वतिस्निग्धः क्षतोरस्को भृशं कृशः ।
आमातिसारी वमिमान् संशुद्धो दत्तनावनः ॥
श्वासकासप्रसेकार्शोहिक्काध्मानाल्पवह्नयः ।
शूलपायुः कृताहारो बद्धच्छिद्रदकोदरी ॥
कुष्ठी च मधुमेही च मासान् सप्त च गर्भिणी ॥ १८ ॥
न चैकान्ते न निर्दिष्टेऽप्यत्राभिनिविशेद्बुधः ।
भवेत् कदाचित् कार्य्यापि विरुद्धापि मता क्रिया ॥
छर्दिहृद्रोगगुल्मार्त्ते वमनं स्वे चिकित्सिते ।
अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टं कुष्ठिनां वस्तिकर्म च ॥ ९ ॥

इत्यनुवासनाधिकारः ।

स्तम्भः । एषाञ्च पाण्ड्वादीनामनुवासनेन ये दोषास्ते चरके पञ्चकर्मीयसिद्धावनुसन्धेयाः, इह तु विस्तरभयान्नोक्ताः ॥ १७ ॥

अनास्थाप्यानाह अनास्थाप्या इत्यादि ।—वाग्भटस्य । अत्राप्यतिस्निग्धादीनामास्थापनदोषास्तत्रैवानुसन्धेयाः । मासान् सप्त च गर्भिणीत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तेनैकमासात् प्रभृति सप्तमासपर्य्यन्तं वस्तिनिषेध इति ॥ १८ ॥

इदानीं वमनविरेचनवस्त्यधिकारे वमनाद्यविधेयत्वेन तथा वमनादिविषयत्वेन प्रतिपादितेषु वमनादिनिवृत्तिप्रवृत्तिनिश्चयं निषेधयन्नाह न चैकान्तेनेत्यादि ।—दृढबलस्य । निर्दिष्टेऽप्यर्थे एकान्तेन नाभिनिविशेत् यथोक्त एवार्थः कार्य्य इति निर्बन्धं न कुर्य्यादित्यर्थः । अथ किमर्थं यथोक्तार्थस्यैवार्थस्यावधारणं न क्रियत इत्याह भवेदित्यादि ।—यतो विरुद्धत्वेन शास्त्राभिमतापि क्रिया कदाचिदवस्थावशेन कार्य्या भवेत् । चरकेऽप्युक्तम्—"उत्पाद्यते हि सावस्था देशकालबलं प्रति । यस्या कार्य्यमकार्य्यं स्यात् कर्म कार्य्यञ्च वर्जितम्" इति । इदानीं निषिद्धमप्यवस्थावशेन क्रियत इत्युदाहरणमुपन्यस्य दर्शयति छर्दिहृद्रोगेत्यादि ।—वाग्भटस्य । अवाम्यादीनामपि छर्द्यादीनां वमनं स्वे चिकित्सिते छर्द्यादिचिकित्साध्याये अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टमित्यर्थः । अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टमित्यनेनावस्थाविशेष एव निषिद्ध-

अथ निरूहाधिकारः ।

अनुवास्य स्निग्धतनुं तृतीयेऽह्नि निरूहयेत् ॥ १ ॥
मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते बलिमङ्गले ।
अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलं नातिबुभुक्षितम् ।
मधुस्नेहनकल्काढ्यकषायावापतः क्रमात् ।
त्रीणि षड् द्वे दश त्रीणि पलान्यनिलरोगिषु ॥

विधानम्, सामान्यतस्तन्निषेध इति । उत्सर्गापवादतया निषेधनिषिद्धकरणयोरविरोध इति दर्शयति, एवमन्यत्रापि निषेधविषये वमनादिविधानमवस्थाविशेषपरतया समाधेयम् ॥ १९ ॥

इत्यनुवासनाधिकार-विवृतिः ।

अनुवासनेन स्निग्धस्य निरूहविधानादनुवासनाधिकारमनु निरूहमाह अनुवास्येत्यादि ।—तृतीयेऽह्नीति अनुवासनदिनमारभ्य तृतीयदिन इत्यर्थः । तृतीयेऽह्नीति प्रायिकं ज्ञेयं पञ्चमे तद्विधानात् ; यदाह वाग्भटः—"पञ्चमेऽथ तृतीये वा दिवसे साधके शुभे ।" निरूहनिरुक्तिश्च सुश्रुते—"यथादोषनिर्हरणाच्छरीररोहणाद्वा निरूहः" इति । शरीररोहणन्तु वयःस्थापनेन शरीरपुनर्नवीकरणम्, अतएवास्थापनमपि निरूहस्य सञ्ज्ञान्तरं वयःस्थापनादायुःस्थापनाद्वेति ॥ १ ॥

निरूहदानसमयमाह मध्याह्न इत्यादि ।—वाग्भटस्य । किञ्चिदावृत्त इत्यल्पकालिते । अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलमिति अभ्यक्तेत्यनेन अभ्यङ्गविषयेऽपि स्नेहप्रयोगं कर्त्तव्यतया वा अनुजानाति । स्वेदो यद्यपि पञ्चकर्मपूर्वकतयानुक्तोऽपि गम्यत एव, यदुक्तम् "अनुपस्थितदोषाणां स्नेहस्वेदोपपादनैः । पञ्चकर्माणि कुर्वीत" इति तथाप्यभ्यङ्गक्रियमाणस्नेहसहचरत्वेऽपि स्वेदविधानार्थं स्वेदितेत्युक्तम् । उत्सृष्टमलमिति त्यक्तपूर्वपुरीषम् । नातिबुभुक्षितमिति बुभुक्षितस्य हि निरूहोऽतियोगायोर्द्ध्वगमनाय च स्यादिति भावः

पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्विपञ्च चतुष्टयम् ।
षट् त्रीणि द्वे दश त्रीणि कफे चापि निरूहणम् ॥ २ ॥
दत्त्वादौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम् ।
विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतद्वयम् ।
एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं क्षिपेत् ।
सम्मूर्च्छितं कषायं तं पञ्चप्रसृतसम्मितम् ॥
वितरेत्तु यथावापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम् ।
वस्त्रपूतं तथोष्णाम्बु कुम्भीवाप्येण तापितः ।
एवं प्रकल्पितो वस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ॥ ३ ॥

मदनफलशतपुष्पादीनां कल्कः । आवापशब्देन तु मधुस्नेहकल्कक्वाथ-व्यतिरिक्त-क्षीरमूत्रकाञ्जिकजम्बीरमांसरसादि-द्रव्यमुच्यते घृतादौ पुनरावापशब्देन प्रक्षेपः, "कल्को वाप्यभिधीयते" इति । अनिलरोगेषु क्रमात् यथासंख्यं मधुनस्त्रीणि पलानि, स्नेहस्य षट्, कल्कस्य द्वे, कषायस्य दश, त्रीणि चावापस्येति एव मिलित्वा द्वादशप्रसृतो निरूहो भवति, प्रसृतन्तु पलद्वयमिति । एवं पित्तश्लेष्मणि च व्याख्येयम् । द्विपञ्चेति दश इत्यर्थः । इदन्तु यद्द्वादशप्रसृतमानं निरूहस्योक्तं तदष्टादशवर्षमारभ्य सप्ततिवर्षपर्य्यन्तं बोध्यम्, तेन वयोभेदेन निरूहमात्राभेदश्चरकादावनुसरणीयः । तेन यत्र द्वादशप्रसृतापेक्षया हीनमात्रो निरूहः कर्त्तव्यो भवति तत्र मधुस्नेहादीनामुक्तमात्रानुसारेण मात्रा कल्पनीया । द्वादशप्रसृताधिकमात्रा च न कर्त्तव्यैव, उक्तं हि चरके द्वादश परं स्युरिति ; परंशब्दोऽवधारणे, द्वादशैव प्रसृताः स्युरित्यर्थः । एतच्च चरकवचनं परमतप्रक्षेपणार्थं ज्ञेयम्, तेन सुश्रुते "द्वादशप्रसृतं किञ्चित् त्रिंशत्पलमथापरे" इत्यनेन यदेकीयमतमुपन्यस्तं तत् प्रतिक्षिपति, द्वादशप्रसृताधिकमानस्य महात्ययत्वादिति । हारीतेऽप्युक्तम्- अर्द्धाढकं परमतप्रमाणमिति ॥ २ ॥

निरूहे द्रव्यसंयोजनाक्रममाह दत्त्वेत्यादि ।—सुश्रुतस्य । प्रथमं शिलादिखरमसृणभाजने तथोक्तमानं मधुसैन्धवचूर्णञ्च स्थापयित्वा चिरं घर्षणं कार्य्यं यावदेकीभवति, तदनु स्नेहप्रसृतद्वयमपि मधुना सार्द्धं मथ्नीयात् यावदेकीभवति, एकीभूते च स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं कषायस्य पञ्च प्रसृतानि दत्त्वा आलोडयेत्, तदनु

न धावत्योषधं पार्णिं न तिष्ठत्यवलिप्य च।
न करोति च सीमन्तं स निरूहः सुयोजितः॥ ४॥
पूर्वोक्तेन विधानेन गुदवस्तिं निधापयेत्।
त्रिंशन्मात्रास्थितो वस्तिस्ततस्तूत्कटुको भवेत्॥
जानुमण्डलमावेष्ट्य दत्तं दक्षिणपाणिना।
कृष्टनेत्रस्फुटाशब्दयतं तिष्ठेद्वेगवान्॥
द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथार्थतः॥ ५॥

मस्तुलुङ्गमात्रार्थं मितरेदित्यर्थः। अथवा निरूहद्रव्यसंयोजनक्रमः पित्ते चत्वारि चत्वारीत्यादुक्तमानसंवादात् पित्तेऽनिरूह्यमानमधिकृत्य यथोक्तमपि एकसीक्थी विधिरन्यमात्र्यु पतिष्ठत इति न्यायात् कफवातीऽनिरूहोऽपि ज्ञेयः। द्वादशप्रकृत इति यथोक्तं सैन्धवाद्यमधिकमपि भवति तथाप्यस्मादविगणयीत द्वादशप्रकृत इति॥ ३॥

इदानीं सम्यग्योजितस्य निरूहस्य लक्षणमाह न धावतीत्यादि।—औषधं मिलितमधुरौरूकषायकल्कद्वयं निरूहौषधं पार्श्वे न धावति ततस्तया प्रचालितप्रायं एतं न करोतीत्यर्थः। तथातिघनतया पार्श्वेऽवलिप्य यदौषधं न तिष्ठति तथा तदौषधं सीमन्तं तैलादिरेखां न करोति न दर्शयति। सुयोजित इति सम्यग्योजितः॥ ४॥

औषधयोजनानन्तरं यद्विधेयं तदाह पूर्वोक्तेनेत्यादि।—पूर्वोक्तेनेत्यनुवासनीक्रमेण। वस्तिमिति निरूहम्। स च वस्तिः कियन्तं कालं गुदे स्थाप्य इत्याह त्रिंशन्मात्रेत्यादि।—मात्राबस्तपर्यायिणीनां यथा—"यावत् पर्येति हस्ताय दक्षिणं जानुमण्डलम्। निमेषोन्मेषकाली वा सा मात्रा परिकीर्तिता" इति। उत्कटुक उत्कट्टीति लोके। एतच्च त्रिंशन्मात्रास्थापनं वृद्धकोष्ठं वेगबलच्च प्रति बोध्यम्। अवेगवन्तं क्रूरकोष्ठच्च प्रति यद्विधेयं तदाह जानुमण्डलमित्यादि।—कृष्टनेत्र इत्याकृष्टगलिकः। दर्शं स्फुटाशब्दमित्यन्वयः स्फुटा तुरीति लोके। कियती

सम्यङ्निरूहलिङ्गे तु प्राप्ते वस्तिं निवारयेत्॥
प्रस्रष्टविण्मूत्रसमीरणत्वं रुग्वह्निहृद्गात्रयलाघवानि।
रोगोपशान्तिः प्रकृतिस्थता च बलञ्च तत् स्यात् सुनिरूढलिङ्गम्
॥ ६

अयोगयातियोगस्य निरूहस्य विरिक्तवत्॥
स्निग्धोष्ण एकः पवने समांसो
द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते।
त्रयः समूत्राः कटुकोष्णरूक्षाः
कफे निरूहा न परं विधेयाः॥
एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात्।
पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः॥ ७॥

पयसा च पित्ते। त्रयः समूत्राः कटुकोष्णतीक्ष्णाः कफे निरूहा न परं निर्देयाः॥' तथा वाग्भटेऽप्युक्तं—"स्निग्धः परं बस्तिमतौ नेच्छन्त्यन्ये चिकित्सकाः। न हि दोषयतुर्योऽसि पुनर्दीपित यत् प्रति" इति। नैवम्; निरिहेऽपि बहुपुलकल्पित्व तया प्राग्विकम्, चतुर्थपुटकदानन्तु क्वचित् क्रूरकोष्ठे वर्ष सि वृद्धदोषे च प्रकृत इति भिन्नलविषयतया न विरोधः। अतएव यथोक्तं दृश्यकम्॥ ५॥

बस्तिनिवारणविधिमाह सम्यगित्यादि।—तदेव सम्यग्लिङ्गमाह प्रस्रष्ट इत्यादि।—दृढबलस्य। प्रस्रष्टं सम्यक् प्रवृत्तम्। आशयलाघवानीत्व आमस्य लाघवानीति पाठे रोगोपशान्तिरित्यनन्तरं वा यष्टी द्रष्टव्यः। तेन निरूहसाध्यानां विकाराणां लाघवमुपशान्तिर्वा भवतीत्यर्थः। रोगोपशान्तिरिति वचनं रोगविषयस्य प्रकृतिस्थतेति तु सूक्ष्मविषयम्, तेनात्र पौनरुक्त्यं नाशङ्कनीयम्॥ ६॥

अनुवासनयोगातियोगलक्षणं निरूहेऽप्यतिदिशति अयोगस्येत्यादि। इदानीं दोषभेदेन बस्तिपुटकसंख्यां नियमयन्नाह स्निग्धोष्ण इत्यादि। एक इत्येकपुटकः। समांस इति मांसरससहितः। उक्तं हि वाग्भटे—"बस्तिरेकोऽनिले स्निग्ध. स्वादुशीतौ रसान्वितः" इति। वाते स्निग्धोष्णतया मांसरसमहितत्वेन एक एव निरूहपुटको देयो न त्रयिकः। समांस इत्यत्र निरूह इति केचित् पठन्ति निरूहोऽत्र पुटकाभिधायी। पयस चेत्यनुवर्तते तृतीयो, पयसा युक्तस्त्रिवर्षः।

अनायान्तं मुहूर्त्तान्तं निरूहं शोधनैर्हरेत्।
निरूहैरेव मतिमान् क्षारमूत्राम्लसंयुतैः॥
विगुणानिलविष्टब्धं चिरं तिष्ठन्निरूहणम्।
शूलारतिज्वराटोपान् मरणं वा प्रयच्छति॥ ८॥
न तु भुक्तवते देयमास्थापनमिति स्थितिः।
आमं तद्धि हरेद्भुक्तं छर्दिं दोषांश्च कोपयेत्॥ ९॥

कटुतीक्ष्णोष्णलवण कटुकादिद्रव्ययोगादेव शीघ्रम्। न पुनः विषेया द्रव्येण सुश्रुतोऽत्र भगवतेऽनुदानमात्रयैवरोहितकं निषेधयति। वाग्भटेऽप्युक्तं—"स्निग्धः पुनर्बलिमतो वैकृत्यन्ने चिकित्सकाः। न हि दोषयतुर्योऽन्ति पुनर्दोषैस्तं प्रति" इति। अत्रैव दोषभेदेनौषधस्य बस्तिपुटकसंख्यादेश्च फलमाह एकोऽपकर्षतीत्यादि।—त्रयमार्गादिति स्थानात्, एषामानिलादि सर्वमेव योज्यम्। अनिलस्य हि पक्वाशयः स्थानम्, तस्य प्रश्वासप्रत्यादेकपुटकोऽप्यनिलमपकर्षति, द्वितीयादिपुटकदानं तत्र निष्फलमिति भावः। एवं पित्ते तृतीयपुटकदानम्, कफे चतुर्थपुटकदानं न कार्यम्, फलाभावात्। पक्वाशयापेक्षया पित्ताशयस्य व्यवस्थितत्वात् द्वितीयं पित्तं स्वाशयादपकर्षति, तृतीयेऽपि कफाशयस्य व्यवस्थितत्वात् तृतीयपुटकः कफमपकर्षति। त्रयमार्गादिधनेन यदि दोषाः स्वस्थानस्था भवन्ति तदैवायं नियम इति बोधयति, तेन यदि पित्तकर्मा पक्वाशयस्थो भवतः तदा प्रथमपुटकोऽपि स्वस्थानगतपित्तकफशमनं करोति, यथा द्वितीयतृतीयाभ्यामपि पित्तकफस्थानगताभ्यां शमनं कुरुत इति शीघ्रम्। पित्तकफौ तु यद्यपि सुश्रुते चिकित्सिते बस्तिदाने न भवति तथापि वातानुबन्धे वा पित्तकफे चैतदस्तीति शीघ्रम्। तदुक्तं सुश्रुते—"बस्तिर्वातेन च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यते" इति। बस्तीनां प्राधान्यात् बस्तिगतदोषहरत्वमेवौषधानामिति, तेन पित्तादिस्थानि विशेषबस्तिनिवारणमात्रार्थं पित्तादिस्थानगतदोषहरत्वमपवादरूपतया न विरुध्यते॥ ७॥

यद्यनुलोमपक्वाशयस्थो न शमयति तदा किं कर्त्तव्यं तदाह अनायान्तमित्यादि। सुश्रुते। मुहूर्त्तो नाडिका। शोधनैरिति, शोधनद्रव्यकृतैः। निरूहस्य चिर-

---

आवश्यिकः क्रमश्चापि मत्वा कार्य्यो निरूहणे ॥ १० ॥
अतिप्रपीड़ितो वस्तिरतिक्रम्याशयं ततः।
वातेरितो नासिकाभ्यां मुखतो वा प्रपद्यते ॥
हृदिहृल्लासमूर्च्छादीन् प्रकुर्य्याद्दाहमेव च।
तत्र चूर्णं गलापीड़ं कुर्य्याच्चाप्यवधूननम्।
शिरःकायविरेकौ च तीक्ष्णौ सेकांश्च शीतलान् ॥ ११ ॥
सुनिरूढमथोष्णाम्बु स्नातं भुक्तरसौदनम्।
यथोक्तेन विधानेन योजयेत् स्नेहवस्तिना ॥ १२ ॥

अवस्थावशेन यथोक्तक्रमस्यभिचारं दर्शयन्नाह आवश्यिक इत्यादि।—तत्र च मत्वेत्यस्यां वृद्धौ, निरूहणे आवश्यिक इत्यस्यौचित्यः क्रमः कार्य्यः, तेनावस्थाविशेषे निषिद्धनिरूहेऽपि प्रतिकारं विनाखिला निरूही देय एवेत्यर्थः। यद्यु भुक्तवतो निषिद्धोऽपि निरूहोऽत्यर्थमूलवेदनार्थो वैतरणवस्तिरपी दीयते तद् उदरादिषु निषिद्धो निरूहोऽवस्थायां किमिति निरूह एव क्रियते चिकित्सान्तरमेव कथं न क्रियते इति वाच्यम्; वस्तिगतदोषे हि मलाशये वस्तिकर्म प्रधानं चिकित्सितं मलापकर्षणेन दोषान् क्षपयति, न तत्र चिकित्सान्तरं प्रभवति, अतस्तस्या मलस्थानमनर्हनिरूहावस्थायामपि दोषमलहरो निरूहो देय एवेति ॥ १० ॥

वस्तेरतिपीडनेन दोषमाह अतिप्रपीड़ित इत्यादि।—मुखतश्चेति वक्त्रमार्गादिकम्। नासिकाभ्यामिति नासापुटाभ्याम्। आदिशब्दादाध्मानादयः। अथ यत् प्रतिषिद्धेषु तत्राह तत्रेत्यादि।—गलापीड़मिति रज्जुवत्, एतच्च तथा कार्यं यथा न म्रियते। उक्तं हि—"बस्त्यादिषूद्धतः क्षयः प्रायेण म्रियते यतः" इति। अवधूननमिति केशेष्वाकर्षणेति शेषः। उक्तं हि—"केशेष्वालम्ब्य वा केशी धुनुयात्" इति। एतच्च बस्तिव्यापदधिकारे विस्तरेण वक्ष्यामः; विस्तरस्तु चरकादावनुसन्धेय इति ॥ ११ ॥

निरूहसम्यग्योगानन्तरं यदिधेयं तदाह सुनिरूढमित्यादि।—मुखतश्चेति। उष्णाम्बुस्नानमिति शिरसि विशेषेण शस्यम्; शिरसि तु शीतसलिलमिति ब्रह्मा व्यवस्थति। अत्र केचित् पठन्ति विधिना स्नानमाधितमूर्ध्वकं यावदनुपदिशन्ति। तदुक्तं—"सतः प्रयाते सर्वो वायुः स्नानैः शमम्। यायेत् कृतशीचश्च यावदेतुपचारिका" इति। यं स्नेहवस्तिदानन्तु उत्तरस्थानोक्तं यथा—"स्नेहा-

तदहस्तस्य पवनाङ्गयं बलवदिष्यते।
रसौदनस्तेन शस्तस्तदहयानुवासनम्॥ १२॥

अर्धमात्रिकः—

दशमूलीकषायेण शताह्नाचं प्रयोजयेत्।
सैन्धवाच्च मधुनो द्विपलं द्विपलं तथा॥
तैलस्य फलमेकन्तु फलस्यैकत्र योजयेत्।
अर्धमात्रिकसंज्ञोऽयं वस्तिर्देयो निरूहवत्॥
न च स्नेहो न च स्वेदः परिहारविधिर्न च।
आत्रेयानुमतो ह्येष सर्वरोगनिवारणः॥

गर्त कीर्णजलाभिषिक्तः शाल्यन्नमश्नात् तनुलायनेन। श्रीमें तु सार्थं लघु चाश्नीयात् शुक्लानुवासनः परिहर्तव्यार्थम्। निरूहपादांशसमैन तैलेनास्थानि सर्वाणि यथाधिनेन" इति। निरूहपादांशसमैनेति निरूहपादप्रमाणेन, चतुर्विंशतिपलं षट्पलेन योजयेदित्यर्थः। त्रयोदशमाधानुवासनस्य उक्तम्।—"उत्तमा षट्पलो मात्रा मध्यमा त्रिपली मता। कनीयसी त्वर्धपला त्रिधा मात्रानुवासने" इति। एषाच षट्पलो मात्रा प्रवक्ष्यमाणं प्रमेयं मीक्षा। अन्ये त्वाहुः निरूहदानदिने यः स्नेहोऽधिदीयते सोऽत्यमात्र एव, न तु षट्पलः, निरूहव्याकुलितात्मित्वात्; अतएवाह भोजः—"सम्यक् निरूढं तैलाक्तं जलेनोष्णेन सेचितम्। योजयेदन्यमात्रेण तमुत्तरम्" इति। अत्र तमुत्तरमिति तद्दिनोपलक्षणम्, तेन सार्धं दीयते योऽधिकः। तस्मादत्र सार्धपलरूपा चरमामात्रा योजया। न चैवं चरकविरोधः; चतुर्विंशतिपलस्य निरूहस्य पादः षट्पलं तस्यांशचतुर्थी भागः सार्धकपलं सम्भवति तेनेति हि तदर्थः। एकान्तु सार्धपलेन स्नेहेनानुवासनं कुर्वन्ति निरूहणं मन्दाग्निभावात्॥ १२॥

कुती गाढरसः स्नेहक्षिप्त तनीपदिग्धत इत्यत आह तदहरित्यादि।—निरूहक्लमनदोषः स्नेहवेग घातात् भीतिरिति भावः॥ १३॥

वस्त्रपूतं सुखोष्णञ्च वस्तिं दद्याद्विचक्षणः ॥
शूलं विट्सङ्गमानाहं मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणम् ।
क्षिप्रमुदावर्त्तगुल्मादीन् सद्यो हन्यान्निषेवितः ॥ १७ ॥

इति चारवस्तिः ।

अथ वैतरणवस्तिः—

पलशुक्तिकर्षकुड़वैरम्लौगुड़सिन्धुजन्मगोमूत्रैः ।
तैलयुतोऽयं वस्तिः शूलानाहामवातहरः ॥
वैतरणः चारवस्तिर्भुक्ते चापि प्रदीयते ॥ १८ ॥

इति वैतरणवस्तिः ।

मदनात् फलशेषं ज्ञात्वा एवं मदनफलमप्यत्र द्वादशीयते । अतएव चक्रटीकायाह —"गोमूत्रस्य पलान्यष्टौ हे गुड़ाक्षिकयोः पले । कर्षश्च मतपुष्पायास्तथार्द्धं सैन्धवस्य च । मदनस्य फलार्द्धं खजेन सुविखोड़ितम् । वस्त्रपूतं सुखोष्णञ्च वस्तिं दद्याद्विचक्षणः । वातविट्सङ्गमानाहं मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणम् । शूलोदावर्त्तगुल्मादीन् सद्यो हन्यात् प्रयोजितः । गोमूत्रवल्लिरित्येव विज्ञेयः शोधनः परः । क्षिप्रः क्वाथस्तथा चूर्णः शुद्धे तु तैलसंयुतः । वल्लवर्णकरः पुंसामग्निमन्दीपनः परम्" इति । अस्मादेव वचनात् गोमूववल्लिरित्यपि संज्ञान्तरमस्य बोध्यम् । तथा निरावरणे तु तैलमपि देयं तैलञ्च पलमानं बोध्यम् । तदुक्तमायुर्वेदसारे—"अष्टौ पलानि मूत्रस्य गुड़स्य तु पलत्रयम् । तदर्द्धफलं दत्त्वा स्निग्धं सैन्धवस्य च । कृत्वं वातेऽनिले युञ्ज्याच्छुद्धे तैलपलान्वितम् । चारवस्तिमिमं विद्वान् वातोदावर्त्तनाशनम्" इति । इदानीं चारवस्तेः पद्धिका लिख्यते ; सैन्धवचूर्णक १, अम्लफलकल्क क १, गोमूत्र पल ८, सुपिष्टाम्बिसहितपक्वतिन्तिड़ीफल पल १, पुराणगुड़ पल २, सुपक्वमदन गो १, निरावरणे पक्वतैल पल १ । एतत् सर्वं पूर्ववन्मर्दयित्वा वस्त्रपूतं कृत्वा कदुष्णीकृत्य देयम् । [इति चारवस्तिः] ॥ १७ ॥

वैतरणवस्तिमाह पलशुक्तीत्यादि ।—शुक्तिरत्रैकपलम् । अम्लीति तिन्तिड़ीफलम् । पलादिमानञ्च क्वचित् अम्लीगुड़ादिषु योज्यम् । कुड़वोऽत्र द्रवद्रव्यगुड़ादौ पलानि, द्रव्यतैलपलमिति व्यवहरन्ति वृद्धाः । अत्रापि मदनफलमेकं देयमित्याहुः । इयमपि वैतरणीक्तमात्रा एकपुटकल्पैव ज्ञेया । अत्यन्तशूलमोड़ायां वस्तिरयमिदं सुखे-

अथ पिच्छिलवस्तिः—

वदर्य्येरावतीशेलुशाल्मलीधन्वनाङ्कुराः ।
चीरसिद्धाः सुसिद्धाः स्युः सास्राः पिच्छिलसंज्ञिताः ॥
याराहमाहिषौरभ्रवैडालैणेयकौक्कुटम् ।
सद्यस्कमस्रगाजं वा देयं पिच्छिलवस्तिषु ॥ १९ ॥
चरकादौ समुद्दिष्टा वस्तयो ये सहस्रशः ।
व्यवहारो न तैः प्रायो निबद्धा नात्र तेन ते ॥ २० ॥

वस्तिर्वयःस्थापयिता सुखायु-
र्बलाग्निमेधास्वरवर्णकृच्च ।
सर्वार्थकारी शिशुहृद्ययूनाम्
निरत्ययः सर्वगदापहश्च ॥ २१ ॥

इति निरूहाधिकारः ।

इति दीपन इत्यादि वैतरणश्च इत्यादि ।—अत्यन्तस्थूलावस्थायां पीडायामावश्यकमिदं विधानं वीर्यं न तु सार्वकालिकं सुखं निरुपद्रवादिदोषत्वात् । किन्तु मृदौ शारवस्तिर्न प्रयुज्यते; वैतरणस्तु प्रयुज्यते एव । एतदपि दुर्बलविषयमेव द्रष्टव्यं, तदुक्तं—"श्लीपदिनश्च सायाद्यै दुर्बलस्य प्रशस्यते । अथ चेद् बलवान् शस्यस्तु क्वापि तदा क्वचित्" इति । [इति वैतरणवस्तिः] ॥ १८ ॥

पिच्छिलवस्तिमाह बदरीत्यादि ।—सुश्रुतस्य । एरावती नागरबला, शेलुः वेणुकारः; धन्वनी धामनीति प्रसिद्धलक्षणाः । एषामङ्कुरा अभिनवपल्लवाः । अत्र द्रव्यस्याधिक्यं भाग । एषां भागा जलमेवाहुः । सास्राः सरक्ताः । रक्तश्च येषां यागे तानाह वराहेत्यादि ।—एतत् श्लीपदिनं यदिदमेव वस्तिं देयं, सद्यस्कैर्यदि-तैर्विशिष्यते चरकादिवचनात् । अथ वस्तिर्यथोक्तद्रव्यमानेनैव कार्य्य । सात्रा मात्राऽमात्रिकवस्तिवत्, मधुतैलिकवस्तिवदित्याहुः । [इति पिच्छिलवस्तिः] ॥ १९ ॥

इदानीं चरकादिकथितानामेषां वस्तीनामभिधाने उपपत्तिमाह चरकादीत्यादि ।—प्रायो इति वचनात् तेऽप्यत्रावश्यायां प्रयोज्या इति सूचयति ॥ २० ॥

वस्तिसामान्यगुणानाह वस्तिरित्यादि ।—सर्वगदापह इति मिश्रितसर्वदोषापहः; किं वा वैदोषिकज्वरादिपर इति चरकव्याख्या अन्यथाव्याख्याने तु श्लेष्मपित्तानिला-

अथ नस्याधिकारः।

प्रतिमर्शोऽवपीड्यश्च नस्यं प्रधमनं तथा।
शिरोविरेचनस्नेति नस्तः कर्म च पञ्चधा॥
ईषदुच्छिद्यनात् स्नेहो यावान् वक्त्रं प्रपद्यते।
नस्यो निपिक्तस्तं विद्यात् प्रतिमर्शं प्रमाणतः॥ १॥
प्रतिमर्शन्तु नस्यार्थं करोति न च दोषवान्।
नस्तः स्नेहाङ्गुलिं दद्यात् प्रातर्निशि च सर्वदा॥
न चोच्छिन्ने दरोगाणां प्रतिमर्शः स दार्व्यकृत्॥ २॥

कर्मोत्तिनेन, तथा सर्वान् विकारान् शमयेदित्यनेन च न पौनरुक्त्यं स्यात्। इदमत्र सुश्रुतवचनं बोध्यं—"नरस्नीक्षमसत्त्वस्य तीक्ष्णवर्त्तिं प्रयोजयेत्। मध्यं मध्यमसत्त्वस्य स्नेहनस्त्वस्य वै मृदुम्। अपि स्नेहकमं कुर्यान्न तु कुर्यादतिक्रमम्। विशेषात् सुकुमाराणां स्नेह एव क्रमो हितः" इति॥ २१॥

इति निरूहाधिकारविवृतिः।

चरकमंपारिशेष्यात्प्रसक्ताद् प्रतिमर्श इत्यादि। प्रतिमर्शलक्षणमाह ईषदित्यादि।—सुश्रुतस्य। ईषदुच्छिद्यनादिति सर्वंग्रासप्रसंगात्। ननु चरके न चोच्छिन्ने इत्युक्तम्, अत्र तु ईषदुच्छिद्यनम्, उक्तमतो विरोधः? अत्र केचिदीषदुच्छिद्यनमनुच्छिद्यनमेवेति समादधति, अन्ये तु चरकोक्तप्रतिमर्शः स्वल्पप्रमाणोऽनुच्छिद्यनः सार्वकालिको ज्ञेयः, अतएव तत्र प्रातर्निशि च सर्वदेत्युक्तम्, यस्तु सुश्रुतोक्तः स भूरिमात्रो, नासौ सार्वकालिक इत्यभिप्रेयः प्रतिमर्श ईषदुच्छिद्यन इत्याहुः। नस्यो निपिक्त इति नासापुटद्वये निपिक्तः; प्रसाधत इति परिमाधतः, परिमाधकारकमेतच्चरकमित्यर्थः॥ १॥

प्रतिमर्शकर्माह प्रतिमर्शस्त्वित्यादि।—चरकस्य। नस्यार्थमिति नस्यस्य स्नेहनशोधनद्वयप्रयोजनत्वम्। उक्तं हि—"स्नेहनं शोधनञ्चैव द्विविधं नस्यमुच्यते।" न च दोषनाशनमिति व्याघातिकृत्। प्रकारान्तरेणापि प्रतिमर्शमाह नस्तः स्नेहाङ्गुलीमित्यादि।—चरकस्य। नस्त इति नासायां स्नेहाङ्गुलीमिति स्नेहपूरिणा-

निशाहर्भुक्तवान्ताहः स्वप्नाध्वश्रमरेतसाम्।
शिरोऽभ्यञ्जनगण्डूष-प्रस्रावाञ्जनवर्चसाम्।
दन्तकाष्ठस्य हास्यस्य योज्योऽन्तेऽसौ द्विबिन्दुकः॥ ३॥
शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीड़ो द्विधा मतः।
अवपीड्य दीयते यस्मादवपीड़स्ततस्तु सः॥ ४॥
स्नेहार्थं शून्यशिरसां ग्रीवास्कन्धोरसां तथा।

ङ्गुली दद्यात्; एतेन स्नेहमग्राङ्गुलीतो यावान् स्नेहः पतति सैव प्रतिमर्षमात्रा। सर्वदेति सर्वष्वेव ऋतुषु। न च गावनादिवदत्रोच्छिङ्घनं कर्त्तव्यमित्याह नचो-च्छिङ्घेदित्यादि।—अरोगाणामित्यनेन सुस्थविषयत्वमस्योक्तम्। दार्ढ्यकृदिति दन्तशिरःकपालादिदार्ढ्यकृत्॥ २॥

सर्वदेत्यस्यार्थमाह निशेत्यादि।—वाग्भटस्य। असौ प्रतिमर्षः बिन्दुद्वयपरि-मितो निशादीनामन्ते समाप्तौ वैद्येन योज्यः। निशान्त इति प्रातः; अह्नोऽन्त इति सायम्। सुश्रुतेऽपि कल्योत्थित इत्यनेन प्रातःकाल उक्तः। अध्वेति पथ्यादिश्रमः। श्रमशब्देनाध्वव्यतिरिक्तो व्यायाम उच्यते। सुश्रुतेऽपि व्याया-माध्वपरिश्रान्तेनेत्युक्तम्। रेतःशब्देन रेतःसरणोपलक्षितव्यायाम उच्यते। प्रस्राव इति मूत्रोत्सर्गः; वर्चः पुरीषोत्सर्गः। एषु पञ्चदशसु कालेषु प्रतिमर्षदानप्रयोजनं वाग्भटेनैवोक्तमनुसर्त्तव्यं तद्यथा—"निशाहर्भुक्तवान्ताहःस्वप्नाध्वश्रमरेतसाम्। शिरोऽभ्यञ्जनगण्डूषप्रस्रावाञ्जनवर्चसाम्। दन्तकाष्ठस्य हास्यस्य योज्योऽन्तेऽसौ द्विबिन्दुकः। पञ्चसु स्रोतसां शुद्धिः क्लमनाशस्त्रिषु क्रमात्। दृग्बलं पञ्चसु ततो दन्तदार्ढ्यं मरुच्छमः॥" निशाहर्भुक्तवान्ताहःस्वप्नेषु पञ्चसु प्रतिमर्षदानात् स्रोतसां शुद्धिर्भवति। त्रिष्विति अध्वश्रमरेतःसु क्लमनाशः स्यात्। शिरोऽभ्य-ञ्जनादिषु वर्चोऽन्तेषु तु प्रतिमर्षदानात् दृग्बलं स्यात्; ततोऽनन्तरं दन्तकाष्ठस्य हास्यस्य चान्ते योजितः प्रतिमर्षः क्रमात् दन्तदार्ढ्यं मरुतो वायोः प्रशमनं करोती-त्यर्थः॥ ३॥

अवपीड़माह शोधन इत्यादि।—चरकस्य। अत्र संशमनमित्यवपीड़स्य कर्मे-च्छन्ति, तत् पुनरिह स्तम्भन एवान्तर्भवति॥ ४॥

नस्यमाह स्नेहार्थमित्यादि।—ग्रीवास्कन्धोरसां रक्षणार्थमित्यन्वयः। नस्यशब्दो नस्यपर्य्यायः; नासाभ्यां दीयत इति नस्यम्, नासाशब्दात् शरीरावयवत्वात् यत्-

अनार्थं दीयते कोष्ठो नखगन्दोऽत्र यत्नतः ॥ ५ ॥
नख्यस्य कोष्ठिकस्याथ दैयास्थष्टौ तु विन्दवः ।
प्रत्येकशो नखकथोर्नृणामिति विनिश्चयः ॥
गुञ्जेव पालिगुञ्जेव मात्राश्चिस्रः प्रकीर्तिताः ॥
दार्विगृहिन्द्रयवात् अस्थिरित्यभिधीयते ।
ते गुञ्जो पालिगुञ्जेव दैयात् कुशलनैरवैः ॥ ६ ॥

दत्तेन । यतश्चाह सुश्रुतः—"कोपवतीविषयहो वा यो घो भाविकाम्नो दोषं दूषितं वापयत्" । यतश्च न विरुद्धा यद्यपि सामान्यवचनं तथापि नखगन्दस्यैव वचनं दत्तभिधानात् विशेषविधिनानेन नखगन्दस्य योगदानं । तथा दत्ता विदारगन्धो विदारयवश्चेति च वर्तते, तथाच नखगन्दोऽपि नखगन्दोविदारयवविदारीकल्कयवकेन दत्ता विदारविधिं च यो वापयेत् नखगन्दस्य विदारीयोगं वर्तते । सुश्रुतेनापि "तत्रो नखगन्दः पद्मका निर्दारितः" इत्यादि नाम्नैव पाठः । इतेन नखगन्दोक्तेन दोषोपद्रवनाशे यद्दोषते नखगन्दस्य नखादिदत्तकालानलयवकल्कम् , तथा दत्तिमखोदिनाम्नो नाम योऽन्यार्थे यद्दोषते नखगन्दस्य नखविदारीकल्कयवकं योजयेत् ॥ ४ ॥ ५ ॥

कोविदारकल्कं कैर्यस्य आरनाल नखगन्दादि । अत्रापि पूर्ववदेवोक्तयो दत्तम् दत्तम् कोष्ठ अर्थे नाम्नो यो विष्णुविष्णुः । यत्र हि सुश्रुतः "कोविदारकल्कं कैर्यस्य दत्तम्" इति । अत्र अर्थे इति नाम्नः । एवं दत्तकल्पः । विष्णुः नखगन्दो नाम्नो नाम्नि नाम्नि इति—दत्तिर्दत्तिः, नाम्नि नाम्नि नखगन्दोः । एवम् विष्णु नाम्नो दत्तम् दत्तम् इति । सुश्रुतेनापि—"नखगन्दः पद्मकस्तो विष्णु दत्तेनोपद्रवान्ति, तथा दत्तम् नाम्नो विष्णुः नखगन्दोः नाम्नि नाम्नि विष्णु नाम्नो दत्तम् दत्तम् इति । तत्रिमाणिनुनिनाम्नो दत्तम् विष्णु विष्णु । ये दत्तो इति नाम्नादत्तिविष्णु दत्तम् । दत्तम् इति इति दत्तम्नाम्नो विष्णुनेव नाम्नादत्तम् दत्तम्, न तु दत्तम्नाम्नो दत्तं नाम्नो । एवम् योऽन्यं न विष्णु विष्णु नाम्नेव । अतो हि सुश्रुतेन—"न नाम्नो नाम्नो नखगन्दोः" इति ॥ ६ ॥

तैलं कफे च वाते च केवले पवने वसाम्।
दद्यान्नस्तः सदा पित्ते सर्पिर्मज्जा समारुते ॥ ७ ॥
ध्मापनं रेचनचूर्णो युञ्ज्यात्तं मुखवायुना।
षड़ङ्गुलद्विमुखया नाड्या भेषजगर्भया ॥
स हि भूरितरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ॥ ८ ॥
शिरोविरेचनद्रव्यैः स्नेहैर्वा तैः प्रसाधितैः।
शिरोविरेचनं दद्याद् रोगेषु तेषु बुद्धिमान् ॥
गौरवे शिरसः शूले जाड्ये स्यन्दे गलामये।
शोथगण्डक्रिमिग्रन्थि-कुष्ठापस्मारपीनसे ॥ ९ ॥
स्निग्धस्विन्नोत्तमाङ्गस्य प्राक्कृतावश्यकस्य च।
निवातशयनस्थस्य जत्रूर्द्धं स्वेदयेत् पुनः ॥

इदानीं तस्मिन् दोषे यः स्नेहः प्रयोज्यस्तमाह तैलमित्यादि।—चकारात् वातकफसंसर्गे च तैलं देयमित्यर्थः। केवल इति निरावरणे वाते; मज्जा तु समारुते वाते॥ ७ ॥

प्रधमनमाह ध्मापनमित्यादि।—वाग्भटस्य। रेचन इति शिरोविरेचनद्रव्यकृतः किंवा देहस्रोतोविशोधन इत्यर्थः। स इति चूर्णः। चूर्णत्वादिति सूक्ष्मस्रोतोऽनुसारित्वादित्यभिसन्धिः। एतच्च प्रधमनं चूर्णं प्रतनुवस्त्रे बद्धा जिघ्रेदित्यपि वृद्धव्यवहारसिद्धो विधिर्बोध्यः ॥ ८ ॥

शिरोविरेचनमाह शिरोविरेचनेत्यादि।—शिरोविरेचनद्रव्यैरिति अपामार्गबीजादिभिस्तैः कल्कीकृतैर्द्रव्यमिश्रितैरेतत्साधितैः स्नेहैर्वा इत्यर्थः। अस्य च मात्रार्थं सिद्धसारो यथा—"चत्वारो बिन्दवः षड्वा तथाष्टौ वा यथाबलम्। शिरोविरेचने योज्या ऊर्द्ध्वजत्रुविकारिणाम्" इति। जाड्यं ग्रीवादिस्तम्भः; स्यन्दोऽभिष्यन्दरोगः। पीनस इति पुराणपीनसे ॥ ९ ॥

येन विधिना तच्छिरोविरेचनं कर्त्तव्यं तदाह स्निग्धेत्यादि।—वाग्भटस्य। प्राक्कृतावश्यकस्य चेति प्राक् पूर्वं कृतमावश्यकम् अवश्यकरणीयं मलमूत्रविसर्गमुखधावनादिकं [illegible] जत्रूर्द्धमिति ग्रीवामूलादिकं स्वेदयेत् पुनरित्यनेन

[illegible]

नेत एव स्थिते दोषे इत्यर्थः

अथोत्तानोर्द्धदेहस्य पाणिपादे प्रसारिते ।
किञ्चिदुन्नतपादस्य किञ्चिन्मूर्द्धनि नामिते ।
नासापुटं विधायैकं पर्य्यायेण निषेचयेत् ॥
उष्णाम्बुतप्तं भैषज्यं प्रणाड्या पिचुना तथा ।
दत्ते पादतलस्कन्धहस्तकर्णादि मर्दयेत् ॥
शनैरुच्छिङ्घ्य निष्ठीवेत् पार्श्वयोरुभयोस्ततः ॥
आ भेषजक्षयादेवं द्विस्त्रिर्वा नस्यमाचरेत् ॥ १० ॥
स्नेहं विरेचनस्यान्ते दद्याद्दोषाद्यपेक्षया ।
त्र्यहात् त्र्यहाच्च सप्ताहं स्नेहकर्म समाचरेत् ॥
एकाहान्तरितं कुर्य्याद्रेचनं शिरसस्तथा ॥ ११ ॥

उत्सर्गसिद्धपञ्चकर्माङ्गभूतस्वेदापेक्षया भिन्न एव नस्याव्यवहितपूर्वकाले पुनः स्वेदः कर्त्तव्य इति बोधयति। किञ्चिदुन्नतपादस्येति चरकेऽपि पादोन्नतस्येत्युक्तम्। पर्य्यायेणेति क्रमेण न त्वेकदा। उष्णाम्बुतप्तमिति उष्णाम्बुयोगादुष्णाम्बुवाष्पेण वा तप्तम्। प्रणाड्येति नस्यनलिकया; पिचुनेति तूलकेन। आदिशब्दात् ग्रीवाननादीनां ग्रहणम्। पार्श्वयोरिति वामदक्षिणनासापुटयोः; आभेषजक्षयादिति वेदः; भेषजनिःसरणपर्य्यन्तं शनैरुच्छिङ्घ्य निष्ठीवेदित्यर्थः। एवमुक्तपरिपाट्या वारद्वयं त्रयं वा दोषापेक्षया अधिकमपि नस्यं कुर्य्यादित्यर्थः। नस्ये क्रियमाणे यदि नस्यस्य सम्यक्प्रयोगेण मूर्च्छा स्यात् तदा शिरः परित्यज्य शीततोयेन सेचनं कार्य्यम्। अतएवैतदनन्तरं वाग्भटे यथा—"मूर्च्छायां शीततोयेन सिञ्चेत् परिहरन् शिरः" इति ॥ १० ॥

शिरोविरेचनस्यानन्तरीयं विधिमाह स्नेहमित्यादि।—वाग्भटस्य स्नेहमिति स्नेहनस्यम्। स्नेहनस्यं रेचननस्यञ्च कियन्तं कालं कया परिपाट्या कुर्य्यादित्याह त्र्यहात् त्र्यहादित्यादि।—एकैकदिनमन्तरीकृत्य सप्ताहमन्तरितदिनानि वर्जयित्वा स्नेहनस्यम्, शिरसो विरेचनन्तु एकाहान्तरितं कुर्य्यात्। तेन यस्मिन् यस्मिन् दिने स्नेहनस्यं न दीयते तस्मिन् तस्मिन्नेव दिने रेचननस्यं देयमित्यर्थः। एतेनैकस्मिन् दिने स्नेहम्, अपरस्मिन् दिने शिरोविरे[illegible] प्रथममात्र[illegible]रत्नापरत्रे सति शिरविरेचनारंभ स्नेहनस्यं भवति। एकाहान्त[illegible] उक्तं हि सु[illegible] कार्य्यं इत्यु-

सम्यक्स्निग्धे सुखोच्छ्वास-स्वप्नबोधाक्षिपाटवम् ॥ १२ ॥
रूक्षेऽक्षिस्तब्धता शोषो नासास्ये मूर्द्धशून्यता।
स्निग्धेऽतिकण्डूर्गुरुता प्रसेकारुचिपीनसाः ॥ १३ ॥
सुविरिक्तेऽक्षिलघुतावक्त्रस्वरविशुद्धयः।
दुर्विरिक्ते गदोद्रेकः क्षामतातिविरेचिते ॥ १४ ॥
तोयमद्यगरस्नेहपीतानां पातुमिच्छताम्।
भुक्तभक्तशिरःस्नात स्नातुकामस्रुतासृजाम् ॥
नवपीनसरोगार्त्त-सूतिकाश्वासकासिनाम्।
शुद्धानां दत्तवस्तीनां तथानार्त्तवदुर्दिने।
अन्यत्रात्ययिके व्याधौ नैषां नस्यं प्रयोजयेत् ॥ १५ ॥

त्सर्गस्तेन द्व्यन्तरमपि ज्ञेयम्, तथा सप्ताहमित्युपलक्षणं तेन त्र्यहादिकमपि दोषाद्यपेक्षया ज्ञेयम्। उक्तं हि—"एकान्तरं द्व्यन्तरं वा नस्यं दद्याद्विचक्षणः। सप्ताहन्तु परं ज्ञेयं विश्रान्तस्य पुनः पुनः। त्र्यहं पञ्चाहमथवा सप्ताहं वा सुयन्त्रितम्। परं नवाहमूर्द्धन्तु नवाहात् सात्म्यतां व्रजेत्" इति ॥ ११ ॥

सम्यक्स्निग्धलक्षणमाह सम्यगित्यादि।—वाग्भटस्य। सुखशब्दः उच्छ्वासादिना बोधान्तेन सम्बध्यते। अक्षीतीन्द्रियोपलक्षणम्; अक्षपाटवमिति वा पाठः; तन्त्रान्तरे प्रसादश्चेन्द्रियाणामित्युक्तम् ॥ १२ ॥

असम्यक्स्निग्धलक्षणमाह रूक्ष इत्यादि।—वाग्भटस्य। रूक्ष इत्यसम्यक्स्निग्धे। अतिस्निग्धलक्षणमाह स्निग्ध इत्यादि।—वाग्भटस्य। अतिस्निग्ध इत्यन्वयः। प्रसेक इति कफप्रसेकः ॥ १३ ॥

स्नैहिकनस्यस्य सम्यग्योगादीनभिधाय रेचननस्यस्यापि तानाह सुविरिक्त इत्यादि।—वाग्भटस्य। क्षामता शुष्कद्रवधातुता ॥ १४ ॥

येषां नस्यं न विधेयं तानाह तोयेत्यादि।—वाग्भटस्य। तोयादिकं पीतं यैस्ते तथेति आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः। अनार्त्तवदुर्दिने हेमन्तशिशिरयोर्मध्यव्याप्तेऽह्नि। अन्यत्रात्ययिके व्याधाविति आत्ययिके च व्याधौ नस्यैकसाध्ये निर्दिष्टस्यानामपि नस्यं विधेयमेवेत्यर्थः। नैषां नस्यं प्रयोजयेदिति श्लोकपादश्चक्रे [illegible] दत्तः ॥ १५ ॥

।—अर्थेत्यादि [illegible]

इति नेत्र एव

न नस्यमूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे ।
न चोनद्वादशे धूमः कवलो नोनपञ्चमे ॥
न शुद्धिरूनदशमे न चातिक्रान्तसप्ततौ ।
आजन्ममरणं शस्तः प्रतिमर्षस्तु वस्तिवत् ॥ १६ ॥

इति नस्याधिकारः ॥

समाप्तश्च पञ्चकर्माधिकारः ॥

अथ धूमपानाधिकारः ।

प्रायोगिकः स्नैहिकश्च धूमो वैरेचनस्तथा ।
कासहरो वामनश्च धूमः पञ्चविधो मतः ॥ १ ॥

इदानीं यस्मिन् वयसि नस्यं न विधेयं तदाह न नस्यमित्यादि ।—वाग्भटस्य । ऊनसप्ताब्द इति एकवर्षमारभ्य षष्ठवर्षपर्य्यन्तम् इति प्रतिवर्षव्यतिरिक्तं नस्यं न प्रयोज्यं सप्तमवर्षात् प्रभृति तु विधेयमेवेत्यर्थः । उक्तं हि कृष्णात्रेयेण—"सप्तवर्षमुपादाय नस्यकर्म चतुर्विधम्" इति । अतीताशीतिवत्सर इति एकाशीतीत्यादौ निषेध्यं प्रस्तावात् निषेध्यधूमकवलादीनप्याह न चोनद्वादश इत्यादि ।—ऊनद्वादश इति एकवर्षमारभ्य एकादशवर्षपर्य्यन्तम्; एवं वक्ष्यमाणेऽपि ज्ञेयम् । शुद्धिरिति वमनविरेचने । प्रतिमर्षस्तथा वस्तिरिति सर्वकालमेव विधेय इत्याह आजन्मेत्यादि ॥ १६ ॥

इति नस्याधिकार-विवृतिः ।

समाप्ता च पञ्चकर्माधिकार-विवृतिः ।

नस्यवन्नासाप्रयोज्यत्वसाधर्म्यात् पञ्चसंख्यासामान्याच्च नस्यानन्तरविधेयत्वाच्च नस्यानन्तरं धूममाह प्रायोगिक इत्यादि ।—प्रायोगिक इति नित्यपेयधूमस्य संज्ञा । प्रयोगः सतताभ्यासः, तद्विषयको धूमः प्रायोगिकः । स्नेहाय प्रभवति स्नैहिकः । दोषविरेचनाद्वैरेचनिकः । कासं हरतीति कासहरः [illegible] हि सुश्रुतेति वामनः । यद्यपि चरके प्रायोगिकस्नैहिकवैरेचनिकभेदात् [illegible] उक्तस्तथापि

ऋजुत्रिकोपफलितं कोलाख्याग्रप्रमाणितम्।
वस्तिनेत्रसमद्रव्यं धूमनेत्रं प्रशस्यते॥
सार्द्धत्र्यंशयुतः पूर्णो हस्वः प्रायोगिकादिषु।
नेत्रे कासहरे त्र्यंशहीनः शेषे दशाङ्गुलः॥ २॥
श्रीषधैर्वर्त्तिकां कृत्वा शरीगर्भां विशोषिताम्।
विगर्भामग्निसंशुष्टां कृत्वा धूमं पिबेन्नरः।
वक्त्रेणैव वमेद्धूमं नस्रो वक्त्रेण वा पिबन्।
उरःकण्ठगते दोषे वक्त्रेण धूममापिबेत्॥
नासया तु पिबेद्दोषे शिरोघ्राणाक्षिसंश्रये॥ ३॥

प्रायोगिके कासहरम्, वैरेचनिके च वामनीयमतमांच परकसुश्रुतसंमतेन परिहरणीयः॥ १॥

धूमपानार्थं नलिकाविधानमाह षडङ्गुलादि।—परकस्य। त्रिकोपफलितमिति त्रिभिः पर्वभिर्भेदैः समलित किंवा त्रिकोपत्रिभङ्गः, तेन यस्मिन् नेत्रे स्थानत्रये भङ्गः कार्यः, स च नलिकात्रयेण घटनीय इत्यर्थः। कोलाख्याग्रप्रमाणितमिति यस्य नेत्रस्याग्रं कोलास्थिप्रवेशतुल्यं कार्यमित्यर्थः। मूलतस्त्वङ्गुष्ठप्रवेशयोग्यम्। यदाह वाग्भटः—"मूलाग्रेऽङ्गुष्ठकोलास्थिप्रवेशं धूमनेत्रकम्" इति। वस्तिनेत्रसमद्रव्यमिति वस्तिनेत्रेण समं तुल्यं यद्दैर्घ्यं सुवर्णघृतमात्रादिकम्। धूमभेदेन नेत्रमानभेदमाह सार्द्ध इत्यादि।—एकोऽपि षडङ्गुलपरिमितः, तेन प्रायोगिके धूमे सार्द्धा उक्ताः षट्त्रिंशदङ्गुलः। त्र्यंशयुत इति षण्णवत्यङ्गुलस्य तृतीयोऽशस्त्रयस्त्रिंशदङ्गुलम्, तेन सयुक्तो उक्त इत्यर्थः, एवेन वैरेचनिके त्रिंशदङ्गुलं नेत्रमित्यर्थः। वैरेचने तु पूर्णो द्वात्रिंशदङ्गुलमित्यर्थः। कासहरे पूर्णे त्र्यंशहीनो उक्तः पोडशाङ्गुलमित्यर्थः। शेष इति वामके ॥ २॥

इदानीं धूमपानार्थे नलिकामभिधाय धूमपाने यथा विधेयं तदाह औषधैरित्यादि।—औषधैरिति नखेरकुष्ठमरिचादिभिरौषधैर्वर्त्तिकां कृत्वा धूमं पिबेत्। वर्त्तिकाकरणप्रकारमाह शरीगर्भेत्यादि। शरो शरपुङ्खस्य नाडि, तेन पूर्णे कृत्वा यथा तान्; एवेन छिद्रैर्भेषजैः शरो प्रलिप्य वर्त्तिः कार्यो इति तेन एवं [illegible] तीमिति तां वर्त्तिं विशोष्य ततः शरोमाऽथ विगर्भां कृत्वादि-

गन्धैरकुष्ठतगरैर्वर्त्तिः प्रायोगिके मता ।
स्नैहिके तु मधूच्छिष्ट-स्नेहगुग्गुलुसर्जकैः ॥
शिरोविरेचनद्रव्यैर्वर्त्तिर्वैरेचने मता ।
कासघ्नैरेव कासघ्नी वामनैर्वामनी मता ॥ ४ ॥
योज्या न पित्तरक्तार्त्ति-विरिक्तोदरमेहिषु ।
तिमिरोर्द्ध्वानिलाध्मान-रोहिणीदत्तवस्तिषु ।
मत्स्यमद्यदधिक्षीर-क्षौद्रस्नेहविषाशिषु ।
शिरस्यभिहते पाण्डुरोगे जागरिते निशि ॥
रक्तपित्तान्ध्यबाधिर्य्य-तृण्मूर्च्छामदमेहकृत् ।

त्यर्थः । अग्निसंप्लुष्टामिति तां विगर्भां वर्त्तिं नैवाग्रे समारोप्य अग्निसंप्लुष्टां कृत्वा धूमं पिबेदित्यर्थः । एषा वर्त्तिरष्टाङ्गुला यववन्मध्यस्थूला परिणाहेनाङ्गुष्ठसम्मिता कर्त्तव्या । उक्तञ्च—"पिष्ट्वा लिम्पेच्छरीशिफां तां वर्त्तिं यवसन्निभाम् । स्थूलाञ्चाङ्गुष्ठिकां कुर्य्यादष्टाङ्गुलममां भिषक्" इति । धूमं पीत्वा धूमं कथं वमेदित्याह वक्त्रेणेत्यादि ।—नस्त इति नासिकया सार्वविभक्तिकस्तसिः । एवंप्रकारेण नासिका निषिध्यते, वक्त्रेणैव धूमं वमेत् न तु नासयेत्यर्थः । अत्र हेतुश्चरकेणोक्तो यथा—"प्रतिलोमं गतो ह्याशु धूमो हि स्याद्धि चक्षुषि" इति । वक्त्रधूमपान-नासाधूमपानयोर्विषयावाह उर इत्यादि ॥ ३ ॥

औषधैर्वर्त्तिकां कृत्वेत्युक्तम्, अतो वर्त्त्यर्थमौषधान्याह गन्धैरित्यादि ।—गन्धैरित्यगुर्वादिसुगन्धिद्रव्यैः । अकुष्ठतगरैरिति कुष्ठतगरवर्जितैः । कुष्ठतगरयोरतितीक्ष्णत्वेन मस्तुलुङ्गस्रावकत्वात् । उक्तञ्च शालक्ये—"नतकुष्ठे स्रावयतो धूमवर्त्तिप्रयोजिते । मस्तुलुङ्गं विशेषेण तस्मात् ते नैव योजयेत्" इति । मधूच्छिष्टं सिक्थकं ; स्नेहोऽत्र घृतं वसा च, वसाघृतमधूच्छिष्टैरिति वचनात् । शिरोविरेचनैर्द्रव्यैरिति श्वेताज्योतिष्मत्यादिभिश्चरकोक्तैः । कासघ्नैरिति हृद्गतीकण्टकारीकटुकासमर्दादिभिः सुश्रुतोक्तैः । वामनैरिति स्नायुचर्मखुरशृङ्गादिभिः सुश्रुतोक्तैः ॥ ४ ॥

येषु धूमो न विधेयस्तानाह योज्या इत्यादि ।—वाग्भ[illegible] रक्तवस्तिष्विति रक्तं हि सुश्रु[illegible]

धूमोऽकालेऽतिपीतो वा तत्र शीतो विधिर्हितः ।
एतद्धूमविधानन्तु लेशतः सम्प्रकाशितम् ॥ ५ ॥
इति धूमपानाधिकारः ॥

अथ कवलगण्डूषाधिकारः ।

स्निग्धोष्णैः स्नैहिको वातै स्वादुशीतैः प्रसादनः ।
पित्ते काट्वम्लसवर्णै रूक्षैः सैशोधनः कफे ॥
कषायस्वादुतिक्तैश्च कवलो रोपणो व्रणे ॥ १ ॥
सुखं सञ्चार्यते या तु सा मात्रा कवले हिता ।
असञ्चार्या तु या मात्रा गण्डूषे सा प्रकीर्त्तिता ॥
तावच्च धारणोयोऽयं यावद्दोषप्रवर्त्तनम् ।
पुनश्चान्योऽपि दातव्यस्तथा चौद्रघृतादिभिः ॥ २ ॥

ऽतनिरूपणे । अकालातिपीतधूमयोर्दोषमाह रक्तपित्तेत्यादि ।—अत्र पीतो वेति द्वैधः । धूमपानविधिरक्तसुश्रुतादावतिप्रपञ्चः, ५४ तु गन्धगौरवभयात् सङ्क्षेपवैशद्यञ्च इत्याह एतदित्यादि ॥ ५ ॥

इति धूमपानाधिकारविवृतिः ।

ऊर्द्धगतदोषहरत्वसामान्यात् धूमाधिकारानन्तरं कवलगण्डूषाधिकारः प्रारभ्यते । तत्र कवलगण्डूषयोर्भेदो भवति यदाह सुश्रुतः—"चतुर्द्धा कवलः स्निग्धो प्रसादी शोधनो रोपणश्च" इति । अतस्तेषां स्वरूपं विषयञ्चाह स्निग्धोष्णैरित्यादि ।—सुश्रुतस्य । यद्यपि तन्मतान्तरे वैरेचनस्नेहनाभ्यां सह षड्विधत्वमेवोक्तं तथापि तत्र शोधने "रेचनस्य, प्रसादने च स्नेहनस्यान्तर्भावान्न विरोधः । वाग्भटे तु कवलगण्डूषयोरभेदेन चतुर्विधत्वमुक्तं, यथा—"चतुःप्रकारो गण्डूषः स्निग्धः शमनशोधनौ । [illegible] स्नेह्यस्निग्धस्नेहादिषु । अन्ते व्रणघ्नः" इति ॥ १ ॥

।—अथैषां कवलगण्डूषयोर्भेदमाह सुखमित्यादि ।—सुश्रुतस्य । अत्र कवलो [illegible]ति नेत्र पर [illegible]

व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्रलाघवम्।
इन्द्रियाणां प्रसादश्च कवले शुद्धिलक्षणम्॥ ३॥
दाहतृष्णाव्रणान् हन्ति मधुगण्डूषधारणम्।
धान्याम्लमास्यवैरस्यमलदौर्गन्ध्यनाशनम्॥
तद्दीपल्लवणं शीतं मुखशोषहरं परम्।
आशु क्षाराम्बुगण्डूषो भिनत्ति श्लेष्मणश्चयम्।
सुस्थे हितं वातहरं तैलगण्डूषधारणम्॥ ४॥

इति कवलगण्डूषाधिकारः॥

अथाश्च्योतनाञ्जन-तर्पण-पुटपाकाधिकारः।

सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्च्योतनं हितम्।
रक्तोदकण्डूघर्षासुदाहरागनिवर्हणम्॥

किमेतं कालं मुखे धारणीय इत्याह तावदित्यादि।—अत्र क्षौद्रं कफे कफपित्ते च। आदिशब्देन दुग्धादिकम्। यदाह सुश्रुतः—"एवं स्नेहपयः क्षौद्ररसमूत्राम्लसंयुताः। कषायोष्णोदकाभ्याञ्च कवला दोषतो हिताः" इति॥ २॥

कवलस्य सम्यक्योगलक्षणमाह व्याधेरित्यादि।—सुश्रुतस्य। अयोगातियोगलक्षणमित्यतोऽनन्तरं यथा—"हीने जाड्यकफोत्क्लेशावरसंज्ञानमेव च। अतियोगान्मुखे पाकः शोषस्तृष्णारुचिक्लमाः" इति। एतच्च सामान्ययोगातियोगलक्षणं शोधनकवलस्येति भानुमतीप्रभृतयः। चक्रेण सम्यग्योगलक्षणविपर्ययेणैव असम्यग्योगलक्षणं सुधीभिरूहनीयमित्यभिप्रायेण अयोगातियोगलक्षणं नोक्तमिति॥३॥

दाहेत्यादि।—वाग्भटस्य। आशु शीघ्रम्। क्षाराम्बु यवक्षारजलम्। तैलमिति तिलतैलम्॥ ४॥

इति कवलगण्डूषाधिकारविवृतिः।

पूर्वोक्तसङ्गत्यैवाश्च्योतनाधिकारमाह सर्वेषामित्यादि। दोषभेदेन त[illegible]-मित्यादि।—वाग्भटस्य। उष्णमितीषदुष्णम्। निवातस्थस्येत्यादौ प्रथममनुवर्तते उक्तं [illegible]

उष्णं वाते कफे चोष्णं तच्छीतं रक्तपित्तयोः॥
निवातस्थस्य वामेन पाणिनोन्मील्य लोचनम्।
शुक्तौ प्रलम्बयान्येन पिचुवर्त्त्या कनीनिके।
दश द्वादश वा विन्दून् द्व्यङ्गुलादवसेचयेत्॥
ततः प्रमृज्य मृदुना चेलेन कफवातयोः।
अन्येन कोष्णपानीयप्लुतेन स्वेदयेन्मृदु॥ १॥
अत्युष्णतीक्ष्णं रुग्रागदृङ्नाशायाक्षिसेचनम्।
अतिशीतन्तु कुरुते निस्तोदस्तम्भवेदनाः॥
कषायवर्त्मतां घर्षं कृच्छ्रादुन्मेषणं बहु।
विकारवृद्धिमत्यल्पं संरम्भमपरिस्रुतम्॥ २॥
अथाञ्जनं शुद्धतनोर्नेत्रमात्रास्थिते मले।
पक्वलिङ्गेऽल्पशोथार्त्तिकण्डूपैच्छिल्यलक्षिते॥

निर्मलपात्रोपलक्षणम्। अन्येनेति दक्षिणपाणिना। प्रलम्बयेति लम्बमानयेत्यर्थः। पिचुवर्त्त्या तूलकवर्त्त्या। कनीनिके नासिकादेशसन्निहितचक्षुषः कोणे। द्व्यङ्गुलादिति नेत्रकनीनिकस्योपरि। पिचुवर्त्तिं द्व्यङ्गुलमुत्तोल्य निवातप्रदेशस्थातुरस्य वैद्यो वामेन पाणिना लोचनमुन्मील्य मृदु यथा भवति तथा लोचनं स्वेदयेत्। कफवातयोरिति वातकफयोः॥ १॥

अत्युष्णतीक्ष्णाश्च्योतनस्य तथा अतिशीतस्य च दोषमाह अत्युष्णेत्यादि। इदानीं बहुमात्रस्य तथाल्पमात्रस्य तथा वस्त्रापूताश्च्योतनस्य दोषमाह कषायेत्यादि। —वाग्भटस्य। कषायवर्त्मतामिति रक्तवर्त्मता रूक्षवर्त्मता वा। घर्षमिति करकारिकाम्। बहु इति बहुपरिमाणाश्च्योतनं कषायवर्त्मतादिकं कुरुत इति शेषः। अत्यल्पमाश्च्योतनं विकारवृद्धिं कुरुते। तथा अपरिस्रुतमित्यपूतमाश्च्योतनं संरम्भं शोथं कुरुते। यद्यपि सुश्रुते आश्च्योतनवत् सेकोऽप्युक्तः, यथा—"तर्पणः पुटपाकश्च सेकश्चाश्च्योतनाञ्जनम्" इति। तथापि वाग्भटमते आश्च्योतन एव सेकस्यान्तर्भावादविरोधः॥ २॥

आश्च्योतनानन्तरमञ्जनमाह अथेत्यादि।—अथेत्यानन्तर्य्ये। शुद्धतनोरिति कायशिरोविरेकाभ्याम्। नेत्रमात्रास्थिते मल इति नेत्र एव स्थिते दोष इत्यर्थः।

मन्दवर्षासुरागेऽक्षि प्रयोज्यं घनदूषिके ॥ ३ ॥
लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा।
अञ्जनं लेखनं तत्र कषायाम्लपटूषणैः।
रोपणं तिक्तकैर्द्रव्यैः स्वादुशीतैः प्रसादनम् ॥ ४ ॥
दशाङ्गुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुलानना ॥ ५ ॥
प्रशस्ता लेखने ताम्री रोपणे काललोहजा।
अङ्गुलीव सुवर्णोत्था रूप्यजा च प्रसादने।
पिण्डो रसक्रिया चूर्णं त्रिधैवाञ्जनकल्पना।
गुरौ मध्ये लघौ दोषे तां क्रमेण प्रयोजयेत् ॥
अथातुन्मीलयन् दृष्टौ अन्तः सञ्चारयेच्छनैः।
अन्वितं वर्त्मनो किञ्चिद्यावयेच्चैवमञ्जनम् ॥
अपेतोपधमस्वस्थं निर्वृतं नयनं यदा।
व्याधिदोषर्तुयोग्याभिरद्भिः प्रक्षालयेत्ततः ॥
दक्षिणाङ्गुष्ठकेनाक्षि ततो वामं सवासमा।
ऊर्ध्वं वर्त्मनि संगृह्य शोध्यं वामेन चेतरत् ॥ ६ ॥

एतेन प्रदेशालक्ष्यदोषहृत्त्वमञ्जनस्योक्तम्। नैवावस्थिते दोषप्राबल्यमञ्जनमाचरेदिति। तथा पक्ष्मविद्धे पक्ष्मविरोगलक्षणे मध्येवाञ्जनं प्रयोज्यम्। तदेव पक्ष्मलक्षणं कथं ज्ञातव्यमित्यत आह पक्ष्मगीत्यादि।—पक्ष्मछन्दस्य गीत्यादिभिः प्रत्यं कमनयं, एवं नन्दस्यन्दस्यापि यथादिभिः। खचित इति ज्ञायते। दूषिका नेत्रपिण्डीका ॥ २ ॥

अञ्जनस्य त्रैविध्यमाह लेखनमित्यादि।—वायुभटस्य। अञ्जनमिति शेषः। एषां स्वरूपमाह तत्रेत्यादि।—तत्रेति त्रिषु लेखनादिषु मध्ये, पटु लवणं, पटूपियन्त्याम्लादिकषायादिभिर्द्रव्यैर्यद्भवति तत्र लेखनमिष्यते: ॥ ४ ॥

अञ्जनद्रव्यार्थं शलाकानाह दशाङ्गुलेत्यादि।—तस्यैव। मुकुलानना कुन्दजातीमल्लिकामुकुलमुखी ॥ ५ ॥

अञ्जनभेदेन शलाकाभेदमाह प्रशस्तेत्यादि।—काललौहः पाण्ड्वादिः। एषा

निशि स्वप्नेन मध्याह्ने पानाद्योष्णगभस्तिभिः ।
अचिरोगाय दोषाः स्युर्वर्द्धितोत्क्लेशितद्रुताः ।
प्रातः सायञ्च तच्छान्त्यै व्यभ्रेऽर्कोऽतोऽञ्जयेत् सदा ॥ ७ ॥
कण्डूजाड्येऽञ्जनं तीक्ष्णं धूमं वा योजयेत् पुनः ।
तीक्ष्णाञ्जनाभितप्ते तु तूर्णं प्रत्यञ्जनं क्षिपेत् ॥ ८ ॥
नाञ्जयेन्नीतवमित-विरिक्तानितवेगिते ।
क्षुद्व्यरिततान्ताच्च-शिरोरुग्वाग्रोषजागरे ॥
अदृष्टेऽर्के शिरःस्नाते पीतयोर्धूममद्ययोः ।
अजीर्णेऽप्यर्कसन्तप्ते दिवास्वप्ने पिपासिते ॥ ९ ॥

दर्शे तु चक्षुःस्नेह शरीरश्लेष्मा, तथा सुवर्णजा कफजा च श्लेष्मा प्रशस्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

निशीत्यादि ।—ननु विरेकं दुर्बलं चक्षुरादित्य प्राप्य शोदशीति तत् कथं सर्वं दिनमुक्तम् ? मैवं ; यतः विरेकं दुर्बलं चक्षुरादित्य प्राप्य शोदशीत्युक्ते तृष्णाग्निमान्द्यादिदं नाशं, किंवा चक्षुष्टिक्तकफक्लेदेन दिवाञ्जनं शीघ्रम् ; उक्तं हि— "चक्षुष्टिक्तबलासी तु भैषजीर्णेऽथवा नरे । कामशस्त्रमपि त्याज्यं तीक्ष्णाञ्जनं प्रयोजयेत्" इति । भैषजीर्णे अद्य इति भैषजीर्णशब्दार्थः । तत्र विरेकं दुर्बलं चक्षुरादित्य प्राप्य शोदशीति यत्तत्तत्प्रयुक्तं यतो भैषजस्य शीघ्रसञ्चारादित्यं प्राप्य तेजोऽग्निरेव युक्ता शिराः सामान्यप्रतिकारत्वमिति सिद्धान्तः ? मैवं क्षारक्षीणत्वादञ्जनस्य च तीक्ष्णत्वादग्नियोगेन दृष्ट्युपघातः स्यादिति ॥ ७ ॥

अथवा एषोऽपि यदि कण्डूजाद्यादिकं सिञ्चति तदा पुनरपि तीक्ष्णाञ्जनं धूमं वा योजयेदित्यत आह कण्डूजाद्य इत्यादि ।—वाग्भटस्य ।—यदि पुनस्तीक्ष्णाञ्जनविधानेन शान्तः स्यात् तदा दृष्टिप्रसादनाञ्जनं कार्यमित्याह तीक्ष्णाञ्जनेत्यादि । —अर्कं च आञ्जयेत् इति सदार्द्धं । प्रत्यञ्जनमिति तीक्ष्णाञ्जनप्रत्यनीकमञ्जनं मृदुशीतसिग्धमित्यर्थः ॥ ८ ॥

निर्वाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मूर्द्धकाययोः ।
काले साधारणे प्रातः सायं वोत्तानशायिनः ॥
यवमाषमयीं पालीं नेत्रकोणाद्बहिः समाम् ।
द्व्यङ्गुलोच्चां दृढां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत् ॥
सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तप्ताम्बु प्रविलायितम् ।
नक्तान्ध्यवात तिमिर-कृच्छ्ररोधादिके वसाम् ॥ १० ॥
आपक्ष्माग्रादथोन्मेषं शनकैस्तस्य कुर्वतः ।
मात्रां विगणयेत्तत्र वर्त्मसन्धिसितासिते ॥
दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पञ्च च ।
शतानि सप्त चाष्टौ च दश मन्थेऽनिले दश ।
पित्ते षट् सुस्थवृत्ते च बलासे पञ्च धारयेत् ॥
कृत्वापाङ्गे ततो द्वारं स्नेहं पात्रे निगालयेत् ।

नात् तान्ते अक्षिणी यस्य तस्मिन् । अदृष्टेऽर्के इत्यनुदिते जलादिच्छन्न इत्याह ; सुश्रुतेऽप्येवमेवोक्तम् ॥ ९ ॥

एकाश्रयत्वादस्मिन्नधिकारे तर्पणमाह निवात इत्यादि ।—वाग्भटस्य । पालीमित्यालवालम् । द्व्यङ्गुलोच्चयां दृढामिति द्व्यङ्गुलोच्चयां दृढां निबिडां यथा स्नेहो न स्रवतीत्यर्थः । यथास्वं सिद्धं सर्पिरिति तत्तद्दोषप्रत्यनीकद्रव्यपक्वमित्यर्थः । पात्रस्थं घृतं तप्तजलस्योपरि स्थापयित्वा प्रविलायितं द्रवीकृतमित्यर्थः । आवपेत् पूरयेत् । व्याधिविशेषे स्नेहविशेषमाह नक्तान्ध्येत्यादि ।—वाग्भटस्य । अत्रापि यथास्वं सिद्धमित्यादि योज्यमित्यरुणः ॥ १० ॥

पूरणविधिमाह आपक्ष्माग्रपर्यन्तं पूरयेदित्यर्थः ॥ अथ स्नेहेन चक्षुः पूरयित्वा कियन्तं कालं व्याप्य सस्नेहं स्थातव्यमिति जिज्ञासायामाह अथेत्यादि ।—अथ घृतावपनानन्तरं शनकैरुन्मेषं कुर्वतस्तस्य आवर्त्तस्य मात्रां विगणयेत् । मात्रा च लघ्वक्षरोच्चारणम् । तत्र वर्त्मस्थे व्याधौ शतमात्रां धारयेत् लघ्वक्षरशतोच्चारणकालसमकालं व्याप्य स्नेहं धारयेत् । सन्धिगते तु व्याधौ त्रीणि शतानि । शुक्लमण्डलगते तु पञ्च शतानि । कृष्णमण्डलगते तु सप्त शतानि । दृष्टिमण्डले चाष्टौ ।

पिबेच्च धूमं नेत्रेण व्योमरूपञ्च भास्करम्॥
इत्थं प्रतिदिनं याते पित्ते त्वेकान्तरं कफे।
सुखे च द्व्यन्तरं दद्यादात्मसेरिति योजयेत्॥
प्रकाशबहुता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम्।
तृप्ते विपर्ययोऽतृप्ते तृप्तेऽतिस्नेहजा रुजः॥ ११॥
पुटपाकं प्रयुञ्जीत पूर्वोक्तेष्वेव पक्ष्मसु।
सकृत् स्नेहनः स्नेहसहिते लेखनो मतः।
दृग्दोर्बल्येऽनिले पित्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः॥ १२॥
बिल्वमात्रं पृथक् पिण्डं मांसमेषजकल्कयोः।
उरभ्रकवटाम्भोजपर्वैः स्निग्धादिषु क्रमात्।

मत्यै इत्यधिमत्थे दग्ध, इत्यादिक्रमेण धारयेत्। धारणानन्तरञ्च यत् कार्यं तदाह त्रुटेत्यादि। धारमिलालवणे क्षिप्तं त्रुटा। व्योमेत्याकाशं नेत्रेण। भास्करं रूपमित्यादिः। यत्र क्रमो यत्रिन् दोषे यावद्दिनं कार्यंस्तदाह इत्थमित्यादि।—भगवं दिनक्रमः यत्नुरूपविपर्ययेण योज्य इत्याह आत्मसेरित्यादि। विपर्यय इत्यादि।—विपर्ययः प्रकाशः बहुतादिविपरीतत्वम्। अतितृप्ते तु स्नेहजा रुजः कण्डूपैच्छिल्यादयः॥ ११॥

पुटपाकमाह पुटपाकमित्यादि।—वाग्भटस्य। पूर्वोक्तेष्विति तर्पणोक्तेषु रोगेष्वित्यर्थः। रोगादिभेदेन त्रिविधस्य पुटपाकस्य पृथक् पृथक् विषयमाह स वात इत्यादि।—स इति पुटपाकः स्नेहनो वाते हितः। स्नेहसहिते तु वाते लेखनः पुटपाको हित इति। दृग्दोर्बल्यादौ प्रसादनः पुटपाको हित इत्यर्थः। यद्यप्ययं पुटपाकप्रयोगः बहुविधेषु तत्तद्रोगेषूक्तः, ग्रन्थस्तु बाहुल्यभयाद्यथाक्रमेण न लिखितम्; किन्तु पयसूक्तमिति मया लिख्यते। यथा—"भूयशः प्रसन्नानूपमेदो-मज्जवसामिषैः। स्निग्धं पयसा पिष्टैर्जीवनीयैश्च कल्पयेत्। मगधविपक्वजम्बवसा-सुक्षायधान्याम्लसैन्धवैः। सौवीरजशुक्तदधिभिर्लेखनी मस्तुकल्पितैः। मगधविपक्वजम्बवसा-क्षुद्रयामिषैः। मधुरैः सघृतैः स्नेह्यैर्धारपिष्टैः प्रसादन इति॥ १२॥

पुटेपाकतत्त्वस्य कल्पनामाह बिल्वेत्यादि।—मांसयुक्तं मेषजधानन्तरोक्तजीव-

वेष्टयित्वा मृदा लिप्तं धवधन्वनगोमयैः।
पचेत् प्रदीप्तैरन्याभं पक्वं निष्पीड्य तद्रसम्।
नेत्रे तर्पणवद्युञ्ज्याच्छृतं द्वे त्रीणि धारयेत्॥
लेखनस्नेहनान्त्येषु कोष्णौ पूर्वौ हिमोऽपरः।
धूमपोऽन्ते तयोरेव योगास्त्रत्र च ऋषिवत्॥ १३॥
तर्पणं पुटपाकञ्च नस्यानर्हेण योजयेत्।
यावन्त्यहानि युञ्जीत द्विगुणो हितभाग्भवेत्॥ १४॥

इत्याश्चोतनाञ्जन-तर्पण-पुटपाकाधिकारः॥

गोयादिकं तयोः कल्करूपयोः पिण्डः। पृथग्विल्वमात्रमिति पलमात्रम्। एरण्डादिपत्रैः क्रमेण स्निग्धादिषु स्नेहादिपुटपाकेषु वेष्टयित्वा अनन्तरं मृदा लिप्तं प्रदीप्तैर्धवधन्वनगोमयैः पचेत्। क्रमादिति धवधन्वनगोमयैरित्यत्रापि योजयन्ति केचित्। तेन स्नेहनपुटपाके एरण्डपत्रैश्च वेष्टनम्, धवकाष्ठाङ्गारैश्च पाकः। स्नेहने वटपत्रैश्च वेष्टनम्, धन्वनकाष्ठाङ्गारैश्च पाकः। प्रसादने तु अश्वीलपत्रैर्वेष्टनम्, गोमयाग्निना च पाक इति। अन्त्याभिमित्यग्निवर्णम्, एतच्च सम्यक्पाकज्ञानार्थमुक्तम्। तर्पणवद्युञ्ज्यादित्यनेन निर्वाते तर्पणोक्तविधिमतात्यनिदिशति। एतद्रसस्य कियन्तं कालं नेत्रे धारयेदित्याह शृतं द्वे त्रीणि धारयेत् स्नेहनस्नेहनान्त्येषित्यादि। एतच्च यथाक्रमं योज्यम्, तेन स्नेहनपुटपाके शृतमिति मात्राशृतं धारयेत्। स्नेहने तु द्वे मात्राशृते; अन्य इति प्रसादने त्रीणि मात्राशृतानि धारयेदित्यर्थः। पूर्वौ स्नेहनस्नेहनौ कोष्णौ; अपर इति प्रसादनो हिमः शीतलो योज्यः। धूमपोऽन्ते तयोरेवेति पूर्वयोः स्नेहनस्नेहनयोरेव अन्ते धूमपः स्यात्, न तु प्रसादनान्त इत्येवमर्थः। योगास्त्रत्र च ऋषिवदिति तर्पणवदित्यर्थः॥१३॥

तर्पणपुटपाकौ येषां न कार्यौ तानाह तर्पणमित्यादि।—नस्यानर्हं इति निषिद्धनस्यपुरुषे। इदानीं तर्पणपुटपाकविधानानन्तरं यावन्ति दिनानि हितसेवनं कर्तव्यं तदाह यावन्त्यित्यादि।—यावन्ति दिनानि व्याध्य तर्पणपुटपाकविधिः कृतः तद्द्विगुणानि दिनानि हितसेवी भूत्वा तिष्ठेदित्यर्थः। १४॥

इत्याश्चोतनाञ्जनतर्पण-पुटपाकाधिकार विवृतिः।

अथ शिराव्यधाधिकारः।

अथ स्निग्धतनुः स्निग्धरसान्नप्रतिभोजितः।
प्रत्यादित्यमुखं स्विन्नो जानूच्चासनसंस्थितः॥
मृदुपट्टात्तकेशान्तो जानुस्थापितकूर्परः।
अङ्गुष्ठगर्भमुष्टिभ्यां मन्ये गाढं निपीड़येत्॥
दन्तसम्पीड़नोत्कास-गण्डाध्मानानि चाचरेत्।
पृष्ठतो यन्त्रयेच्चैनं वस्त्रमावेष्टयेन्नरः॥
कन्धरायां परिक्षिप्य न्यस्यान्तर्वामतर्जनीम्।
एवमुत्थाप्य विधिना शिरां विध्येच्छिरोगताम्॥ १॥
विध्येद्धस्तशिरां बाहावनाकुञ्चितकूर्परे।
बद्ध्वा सुखोपविष्टस्य मुष्टिमङ्गुष्ठगर्भिणम्।
ऊर्द्ध्वं वेध्यप्रदेशाच्च पट्टिकां चतुरङ्गुले॥ २॥

पूर्वन्तु नेत्ररोगे स्निग्धस्याज्येन कौम्भेन शिराव्यधैः शमं नयेदित्युक्तम्, अत आश्च्योतनादिवत् शिराव्यधस्यापि नेत्ररोगहरत्वादनन्तरं शिराव्यधविधिर्वाच्यः। तत्र प्राधान्यात् प्रथमं शिरोगतशिराव्यधे कर्त्तव्ये शिरोत्थापनप्रकारमाह अथेत्यादि। —वाग्भटस्य। आदित्याभिमुखं लक्ष्यीकृत्य, जानूच्चासनसंस्थित इति उपविष्ट इत्यर्थः। मृदुना पट्टेनात्तो गृहीतो बद्ध इति यावत् केशान्तो यस्य स तथा। जानूनि स्थापितं कूर्परं कफोणिद्वयं येन स तथा। मुष्टिभ्यां मन्ये ग्रीवाधमन्यौ प्रपीडयेत् तथा दन्तसम्पीड़नादीनामन्यतममाचरेत्, आर्त्त इति शेषः। दन्तैर्दन्तानां पीड़नं दन्तपीडनम्; उत्कासः कास एव; गण्डाध्मानं वायुना मुखपूरणं, सुश्रुतेऽप्युक्तं—"कर्म पुरुषश्च वायुना मुखं पूरयेत्" इति। तथा नरः परिचारकजनः पृष्ठत इति पृष्ठदेशे स्थित्वा एवमातुरं यन्त्रयेत्। किं कुर्वन् यन्त्रयेदित्याह—वस्त्रं कन्धरायां ग्रीवायां परिक्षिप्य तस्य मध्ये स्वकीयवामतर्जनीं न्यस्यारोप्य वस्त्रमावेष्टयन् पीड़येदिति॥ १॥

विध्येदित्यादि।—वाग्भटस्य। अनाकुञ्चितः कूर्परः कफोणिर्यस्य। किं

पादे तु सुस्थितेऽधस्तात् जानुसन्धेर्निपीड़िते।
गाढ़ं कराभ्यामागुल्फं चरणे तस्य चोपरि।
द्वितीये कुञ्चिते किञ्चिदारूढ़े हस्तवत्ततः।
बद्ध्वा विध्येच्छिरामित्थमनुक्तेष्वपि कल्पयेत्।
तेषु तेषु प्रदेशेषु तत्तद्यन्त्रमुपायवित्॥
ततो व्रीहिमुखं व्यध्यप्रदेशे न्यस्य पीड़येत्।
अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु तलप्रच्छादितं भिषक्॥ ३॥
वामहस्तेन विन्यस्य कुठारीमितरेण तु।
ताड़येन्मध्यमाङ्गुल्याङ्गुष्ठविष्टब्धमुक्तया॥ ४॥
मांसले निक्षिपेद्देशे व्रीह्यास्यं व्रीहिमात्रकम्।
यवार्द्धमस्थ्नामुपरि शिरां विध्यन् कुठारिकाम्॥ ५॥

कृत्वा विध्येदित्याह—सुखोपविष्टस्यातुरस्य अङ्गुष्ठगर्भिणं मुष्टिं बद्ध्वा बन्धयित्वा। पुनः किं कृत्वा?—वेध्यप्रदेशादुपरि चतुरङ्गुलं यन्त्रपट्टिकां शिरायन्त्रणार्थं पट्टिका वस्त्रादिपट्टी बद्ध्वा॥ २॥

पादगतशिराव्यधप्रकारमाह पादे त्वित्यादि।—वाग्भटस्य। सुस्थित इत्यनेन विषमपादन्यासं निरस्यति। किंविशिष्टे पादे?—जानुसन्धेरधस्तात् वैद्यस्य कराभ्यामागुल्फं गुल्फपर्य्यन्तं गाढं निपीडित इत्यर्थः। द्वितीये तु चरणे तस्य सुस्थितपादस्योपरि आरूढे सति। किंविशिष्टे द्वितीये चरणे?—किञ्चित् कुञ्चिते। हस्तवत् ततो बद्ध्वेति। यथा हस्ते यन्त्रादिकं बद्ध्वा शिरां विध्येत् तथा-त्रापीत्यर्थः। एवमुक्तरीत्या अनुक्तप्रदेशविषयेऽपि यन्त्रं स्वबुद्ध्या कल्पयेदित्याह इत्थमित्यादि। व्रीहिमुखादिशब्देन यथा शिराव्यधो विधेयस्तदाह तत इत्यादि। न्यस्यारोप्य अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां पीड़येदित्यन्वयः। करतलप्रच्छादितमिति पीड़न-क्रियाविशेषणम्, एतेन रक्तधारा [illegible] इत्यभिसन्धिः॥ ३॥

कुठारिकया वेधनप्रकारमाह [illegible] इत्यादि।—इतरेण दक्षिणहस्तेन ताड़येदित्याह मध्यमाङ्गुल्येति। अङ्गुष्ठं [illegible] आदौ वृद्धाङ्गुष्ठेन विष्टभ्य मुक्तयेत्यर्थः॥ ४॥

इदानीमुक्तशस्त्रद्वयं यस्मिन् प्रदेशे [illegible] माह मांसल इत्यादि।—मांसले

असम्यग्यत्र भवति विस्रव्यौषधिमानतः ।
सागारधूमसवर्णं तैलेदिङ्मात्रशिरामुखम् ॥
सम्यक् प्रवृत्ते कोष्णेन तैलेन लवणेन च ॥
अगदो बलिनोऽप्यस्य न प्रसह्य खादयेत् परम् ।
अतिसृतौ हि मृत्युः स्याद्वातघ्ना यानिलामयाः ॥
तत्राभ्यङ्गरसक्षीर रक्तपानानि भेषजम् ॥ ६ ॥
सुते रक्ते गतैर्यन्त्रमपनीय क्षिमाम्बुना ।
प्रधाव्य तैलसिक्तां वन्यगोयं शिरामुखम् ।
अगदं सावयेद्भूयः सायमक्षमथोऽपि वा ।
रक्ते त्वतिष्ठति क्षिप्रं स्तब्धनीमाचरेत् क्रियाम् ॥
लोध्रप्रियङ्गुपद्मङ्ग-सारयष्याह्वगैरिकैः ।
सुकपालाञ्जनचौम मसीकौरिरयमङ्कुरैः ॥
विचूर्ण्य तैर्व्रणमुखं पद्मकादि क्षिमं पिबेत् ।
तामेव वा शिरां विध्येद्यथोक्तमादनन्तरम् ॥
शिरामुखं वा त्वरितं दहेत्तप्तशलाकया ॥ ७ ॥

यदेवं शिरां विध्येदिति योज्यम् । श्रीव्याधमिति श्रीपिप्पलं मधुकं पद्मकोशीरमानं मिश्रयेत् प्रवेशयेत् । चतुष्पथे शिरां विध्यन् कुशरिको यमारेकाय निर्दिशेदिति भावः ॥ ५ ॥

यदीत्यादि शिरोव्यधमाह चतुष्पथेत्यादि ।—यदेत्यनेन यत्तमन् प्रभृतौ । तस्मादिति । मधोश्च मार्देवप्रीतत्वम् । यतोऽतः शब्दार्थः । अतश्चेत्यनेन चतुष्पथेत्यादि ।—यत्रेति यत्र शिरायाम् । रक्तः मांसलः । मधोर्द्धेति शिरामुखस्य विशेषणम् । सेवनीयादिति तैलादुत्तरस्मिन्नर्थे । कृष्णमोर्णेति यत्नमाम् । तत्रेत्यनेन रक्तौ शिरायामित्यादि ।—मृदुकं रक्तस्तम्भनम् ; पद्मकं रक्तस्तम्भनम् ; श्रीवासनी दन्तस्तम्भनम् ; श्रीरिणी व्रणशोधनम् , तैलं सर्वम् प्रसूतम् । पद्मकादि पद्मकाद्यारिष्टम् । क्षिप्रमिति श्रीव्रणस्य विशेषणम् । तामिति पूर्वोक्ताम्

सशेषमप्यसृग्धार्य्यं न चातिस्रुतिमाचरेत् ।
हरेच्छृङ्गादिना शेषं प्रसादमथवा नयेत् ॥
मर्महीने यथास्वप्रदेशे व्यधयेच्छिराम् ॥ ८ ॥
न तूनषोड़शातीत-सप्तत्यब्दसुतासृजाम् ।
अस्निग्धास्वेदितात्यर्थस्वेदितानिलरोगिणाम् ॥
गर्भिणी-सूतिकाजीर्ण-पित्तास्रश्वासकासिनाम् ।
स्नेहपीते प्रयुक्तेषु तथा पञ्चसु कर्मसु ॥
नायन्त्रितां शिरां विध्येन्न तिर्य्यङ्नाप्यनुत्थिताम् ।
नातिशीतोष्णवातार्केष्वन्यत्रात्ययिकाद्गदात् ॥ ९ ॥
नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।
तदा शरीरं ह्यनवस्थितासृग्व्यक्तिर्विशेषेण च रक्षणीयः ।
नरो हिताहारविहारसेवी मासं भवेदाबललाभतो वा ॥१०॥

व्यधात् तस्मादनन्तरमिति पूर्वव्यधसमीपीभूमागे । शिरामुक्ष्वेति विद्धशिरान्नप-मुक्तम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

दुष्टमपि रक्तं न निःशेषं स्रावयेदित्याह सशेषमपीत्यादि ।—सशेषमिति दुष्ट शोणितशेषम् । प्रसादमथवा नयेदिति प्रसादनमेषणादिना । शिरा हि दुष्टा एव वेध्याः; नत्वदुष्टा । उक्तं हि—"अदुष्टा न वेध्याः" इति । यत्र प्रदेशे तु वैद्य-शिरा न दृश्यते कार्यं तत्र शिराव्यधः कार्य इत्याह मर्महीन इत्यादि ।—वाग्भटस्य । अत्र व्यधशिरायामदर्शन इति शेषः । अतश्चैतस्मात् पूर्वं वाग्भटे यथोक्तानाल-दर्शन इत्युक्तम् । यथास्वप्रदेश इति यत्र देशे व्यधशिरा न दृश्यते तत्र समीपदेशे वा अन्याः शिरा या दृश्यते ता एव वेध्या इत्यर्थः । मर्महीन इति मर्मवर्जिते ॥८॥

येषां शिराव्यधो न कार्यसामाह न त्वित्यादि ।—वाग्भटस्य । अन्यत्रात्ययि-काद्गदादिति आत्ययिके तु व्याधौ एवापि कालेषु शिराव्यधश्चैवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

रक्तस्रावानन्तरं यद्विधेयं तदाह नात्युष्णेत्यादि ।—अनवस्थितासृगिति प्रचुर-रक्तम् ॥ १० ॥

प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्थानिच्छन्तमव्याहतगतिविवेगम्।
सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं विगुञ्जरक्तं पुरुषं वदन्ति॥ ११॥

इति शिराव्यधाधिकारः॥

अथ सुस्थाधिकारः।

दिनाचारविधिः—

ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्तिष्ठेत् सुस्थो रक्षार्थमायुषः।
शरीरचिन्तां निर्वर्त्त्य कृतशौचविधिस्ततः॥
प्रातर्भुक्त्वा च सुदयं कषायकटुतिक्तकम्।
भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन्॥
नाद्यादजीर्णवमथु-श्वासकासज्वरार्दितः।
तृष्णास्यपाकहृच्चेच-शिरःकर्णामयी च तत्॥
सौवीरमञ्जनं नित्यं क्षितमक्ष्णोः प्रयोजयेत्।
पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा स्रावणार्थं रसाञ्जनम्।
ततो नावनगण्डूषधूमताम्बूलभाग्भवेत्॥ १॥

इदानीं शौचविधेरनन्तरं दन्तधावनं भक्षयेदित्युक्तं तत्र दन्तधावनाभावे मुखशुद्ध्यभावात् ब्राह्मे मुहूर्त्ते इत्यादि।—वेगः पुरीषादीनाम्॥ ११॥

इति शिराव्यधाधिकारविवृतिः।

इदानीमातुरहितचिकित्सामभिधाय सुस्थरक्षणमाह ब्राह्मे मुहूर्त्ते इत्यादि।—ब्राह्मो मुहूर्त्तो रात्रेः पश्चिमयामस्य शेषनाडिकाद्वयम्। शरीरचिन्तां मूत्रपुरीषोत्सर्गादिकरणम्। ततः इति शौचविधेरनन्तरं दन्तधावनं भक्षयेदिति। दन्ताः पूयन्ते अनेनेति दन्तधावनं दन्तकाष्ठम् मुक्त्वा खेति शौचमाननन्तरमपीत्यर्थः। दन्तकाष्ठं येन विधेयं तदाह नाद्यादिति। दन्तधावनमित्यनयः। सुगीरा नाम नदी तद्भव-

ताम्बूलं रक्तपित्तास्र-कृच्छोल्लुपितचक्षुषाम्।
विषमूर्च्छामदार्त्तानामपथ्यक्षामि शोषिणाम्॥
अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा।
शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत्॥
वाक्ष्माभ्यङ्गः कफग्रस्त-क्षतसंशुद्धजीर्णिभिः॥ २॥
शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्य्यार्था बलवर्द्धनी।
देहव्यायामसंख्याता मात्रया तां समाचरेत्॥ ३॥
वातपित्तामयी वाली हृद्रोऽजीर्णी च तां त्यजेत्।
उद्वर्त्तनं तथा कार्य्यं ततः स्नानं समाचरेत्॥
उष्णाम्बुनाधःकायस्य परिषेको बलावहः।
तेनैव तूत्तमाङ्गस्य बलकृत् केशचक्षुषोः॥ ४॥
स्नानमर्दितनेत्रास्य-कर्णरोगातिसारिषु।

मङ्गन सौधीराञ्जनम्। तल्लक्षणं यथा—"दृष्टीकरिखराकारं भङ्गे नीलीसमद्युति। सौधीराञ्जनमित्युक्तं आयुर्वेदार्थचिन्तकाः" इति। स्निग्धं प्रशस्तम्। अत्र प्रसराद्यष्टरात्रव्यतिक्रमदूरान्तरकालं स्नियमदर्शनार्थम्, तेन दीर्घकालमपेक्ष्य अर्वाग्भागे जहुर्यात् कर्त्तव्यं आवणाञ्जनमिति। रसाञ्जनमिति दार्वीक्वाथसप्तत्व इत्यर्थः॥ १॥

निषिद्धताम्बूलाहार ताम्बूलमित्यादि।—तमिति अभ्यङ्गम्॥ २॥

शरीरेत्यादौ।—देहस्य तेन मनोव्यायामं मनश्चिन्तनादिकं निरस्यति। संख्याता इति सम्मिता या च चेष्टाभिमता; एतेन भारवहनाद्या अनिष्टादिकार्य्यवशात् क्रियमाणा चेष्टा निरस्यति। मात्रया यां कुर्यादरिष्टेति मात्रा चार्द्धशक्तिः। यदाह वाग्भटः—"अर्द्धशक्त्या निषेव्यन्तु पलिताः स्निग्धभोजिभिः" इति। अर्द्धशक्तिलक्षणं यथा—"कक्षे ललाटे ग्रीवायां स्तम्भे नासाक्षसन्धिषु। स्वेदः सम्जायते यस्य बलार्द्धं तं विनिर्दिशेत्॥ २॥

निषिद्धव्यायामानाह वातेत्यादि।—तेनेति उष्णाम्बुना उत्तमाङ्गस्य मस्तकस्य सेकः केशचक्षुषोर्बलं करोतीति बलकृत्॥ ४॥

आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ॥ ५ ॥
नीचरोमनखश्मश्रु-निर्मलाङ्घ्रिमलायनः।
स्नानशीलः ससुरभिः सुवेशो निर्मलाम्बरः ॥
धारयेत् सततं रत्नं सिद्धमन्त्रमहौषधीः।
सातपत्रपदत्राणो विरचेद्युगमात्रदृक् ॥
निशि चात्ययिके कार्य्ये दण्डी मौनी सहायवान्।
जीर्णे हितं मितञ्चाद्यान्न वेगानीरयेद्बलात् ॥
न वेगितोऽन्यकार्य्यः स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम्।
दशधा पापकर्माणि कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ॥
काले हितं मितं ब्रूयादविसंवादि पेशलम्।
आत्मवत् सततं पश्यदपि कीटपिपीलिकम् ॥
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्।
नक्तन्दिनानि मे यान्ति कथम्भूतस्य सम्प्रति।
दुःखभाङ्न भवत्येवं नित्यं सन्निहितस्मृतिः ॥ ६ ॥

इति दिनाचारविधिः ॥

निषिद्धस्नानानाह स्नानमित्यादि।—अङ्घ्री पादौ, मलायनानि गुदोपस्थानि, तानि निर्मलानि यस्य। निर्मलाम्बर इत्यत्र अनुल्बणोज्ज्वल इति वागभटे पठ्यते अनुल्बणोऽनुद्धत इत्यर्थः। युगं हस्तचतुष्टयम्। आत्ययिक इत्यवश्यकर्त्तव्ये। वेगानिति मूत्रपुरीषवेगान्, ईरयेदित्युदीरयेत्। वेगित इति सञ्जातमूत्रपुरीषादिवेगः। दशधा पापकर्माणीति। उक्तञ्च—"अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः। परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥ पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः। असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुष्टयम् ॥ परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम्। वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम्" इति। अविसंवादीति न पूर्वापरविरुद्धम् पेशलं मधुरम्, काल इति यथोचितसमये। आत्मन इत्यादौ।—परेषां न समाचरेदिति परेषां प्रतिकूलानि अनिष्टानि न समाचरेत्। कुतो न आचरेदित्याह आत्मन इत्यादि। आत्मनः प्राणभृतामेव आत्मसम्बन्धा-

ऋतुचर्य्या—

मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः।
शिशिरश्च वसन्तश्च ग्रीष्म-वर्षा-शरद्धिमाः॥
बलिनः शीतसंरोधाद्धेमन्ते प्रबलोऽनलः।
सेवेतातो हिमे स्निग्धस्वाद्वम्ललवणान् रसान्॥
गोधूमपिष्टमाषेक्षु-क्षीरोत्थविकृतीः सुराः।
नवमन्नं वसां तैलं शौचकार्य्ये सुखोदकम्।
युक्त्यार्ककिरणान् स्वेदं पादत्राणञ्च सर्वदा॥ ७॥
प्रावाराजिनकौषेय-प्रवेणीरौरवास्तृतम्।

दित्यर्थः। किंवा आत्मनो यानि प्रतिकूलानि अनिष्टानि तानि परेषामपि नाचरे-दिति। नक्तमित्यादि।—कथम्भूतस्य कीदृशस्य मम पापं कुर्वतः पुण्यं कुर्वतो वा द्वयं परिहरतो वा सम्प्रति नक्तं दिनानि यान्ति एवं नित्यं सन्निहितस्मृतिर्यः पुरुषो भवति स दुःखभाक् न स्यात्; यस्मादेवं सर्वदा स्मरन् पुरुषो दुःखहेतुतया दुष्कृतं त्यजति, सुखहेतुतया च सुकृतमन्विच्छति इत्यर्थः॥ ५॥ ६॥

इति दिनाचारविधि विवृतिः।

पारिशेष्याद्ऋतुचर्य्यारूपं सुस्थहितमाह मासैरित्यादि।—षडृतव इति शिशिर-वसन्त-ग्रीष्म-वर्षा-शरद्धेमन्ता इत्यर्थः। यद्यपि शिशिरादिऋतुत्रयमुत्तरायणत्वेन प्रशस्तत्वादग्रे चोद्दिष्टं तथापि बलवृद्धिप्रकर्षत्वेन प्राशस्त्यात् प्रथमं हेमन्तविधिमाह बलिन इत्यादि।—बलिन इत्यनेन प्राणिबलस्याग्निबलहेतुत्वं दर्शयति। उक्तं हि पालकाख्ये—'अव्याहतादभिप्रायात् प्रीतः प्रीतेर्बलं बलात्। अग्निरग्नेश्च धातूनां नाश्य नाशस्ततो रुजाम्" इति। किंवा बलिन इत्युपचयवतः। शीतसंरोधादिति कुम्भकारपयनपङ्कलेपन्यायात् शीतेन बहिरनिर्गच्छच्छरीरोष्मणो रोधात्। रसा-निति औदकानूपमांसरसान्। कीदृशान्?—स्वाद्वम्ललवणद्रव्यसंस्कारात् स्वाद्वम्ल-लवणान्। उक्तं हि चरके—"तस्मात् तुषारसमये स्वाद्वम्ललवणान् रसान्। औदकानूपमांसानां मेध्यानामुपयोजयेत्" इति। माषस्थाने मांसेति पाठो वाग्-भटपुस्तके नास्ति, टीकायाञ्च न व्याख्यात इति॥ ७॥

उष्णसमावेलेषुभिः प्रावृतः शयनं भजेत् ॥
अङ्गारतापसन्तप्त-गर्भभूवेश्मनि प्रियाम् ।
पीवरोरुस्तनश्रोणीमालिङ्गन्गुरुचर्चिताम् ॥ ८ ॥
अयमेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः ।
तदा हि शीतमधिकं रौक्ष्यशोषनकालजम् ॥ ९ ॥
कफचितो हि शिशिरे वसन्तेऽर्कांशुतापितः ।
हत्वाग्निं कुरुते रोगांस्तानस्तच्च प्रयोजयेत् ॥
तीक्ष्णं वमनमस्यादि कवलग्रहमञ्जनम् ।
व्यायामोद्वर्तनं धूमं शीतकार्ष्यं सुखोदकम् ॥
स्नातोऽनुलिप्तः कर्पूरचन्दनागुरुकुङ्कुमैः ।
पुराणयवगोधूम-क्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुक् ॥
प्रपिबेदासवारिष्ट-सीधुमाध्वीकमाधवान् ।
वसन्तेऽनुभवेत् स्त्रीणां काननानाञ्च यौवनम् ॥
गुरूष्णस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नञ्च वर्जयेत् ॥ १० ॥

प्रावारेत्यादि । -वानुमटस्य । प्रावारो गुरुप्रावरणं कम्बलादि । अन्ये तु प्रावारः कार्पासलोमदुकूलीयम् । अजिनं मृदुचर्मजलोमजं चर्म । क्षौमं लिनि क्षौमोद्भवत्वात् । पवेषो लोमी, अन्ये तु क्षौमी मृगीवारणादी वस्त्रविशेष इत्याहुः । रौरवो रुरुमेद इति डोम्बल, अन्ये तु छागलोमसमवेत्याहुः ; अरुणे रौरवप्रावरणे कथ्यते, 'कृष्णरुरु धिनरुच्यते' । उष्णसमावेलेषुभिरिति नेषा रक्षत्व-मृदुतूलकपटादिभिः । स्निग्धा या शयनं भजेदित्यत्र चङ्गारेत्यादि ।—अङ्गारतापेन सन्तप्तं यत् गर्भगृहं सदनोदरं तथा मृदङ्गम् । अरुणदत्तस्तु—"शैत्यं मृदङ्ग-शीघ्रमुष्णगर्भगृहं तदा" इति ।

शिशिरेऽपि शिशिरेऽतीत्यादि । अत्रैव हेमन्ते तदेवादि ।

वसन्तविधिमाह अत्र इत्यादि ।—मुख्य मटित मूलवाधितनिषेधः । काल-मारिष्टं पुराणतण्डुलान्नम् , गोधू गुडाद्यः । माध्वीकं मधुरसं मद्यम् ; अरुणदत्त-स्तर्हीति पठित्वा तदीक्षारणोदकं मद्यमिति व्याचष्टे । माधवो मधुरेऽत्र मासः ;

मयूखैर्जगतः स्नेहं ग्रीष्मे पेपीयते रविः।
स्वादु शीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम्॥
शीतं सशर्करं मन्थं जाङ्गलान् मृगपक्षिणः।
घृतं पयः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति॥
मद्यमल्पं न वा पेयमथवा सुबहूदकम्।
मध्याह्ने चन्दनार्द्राङ्गः स्वप्याद्धारागृहे निशि॥
निशाकरकराकीर्णे प्रवाते सौधमस्तके।
निवृत्तकामो व्यजनैः पाणिस्पर्शैः सचन्दनैः।
सेव्यमानो भजेतास्यां मुक्तामणिविभूषितः॥
लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामञ्चात्र वर्जयेत्॥ ११॥
भूवाष्पान्नेष्वनिष्यन्दात् पाकादम्लाज्जलस्य च।
वर्षास्वग्निबले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः॥
भजेत् साधारणं सर्वमुष्णन्तेजनञ्च यत्।
आस्थापनं शुद्धतनुर्जीर्णं धान्यं कृतान् रसान्॥

अनुभवेदित्यनेन श्लेष्मक्षयार्थं स्तोकं मैथुनमनुजानाति, वसन्तस्यादानमध्यत्वादिति भावः। गुर्वित्यादौ—अम्लस्थाने उष्णेत्यपपाठः॥ १०॥

ग्रीष्मविधिमाह मयूखैरित्यादि।—मयूखैरिति किरणैः स्नेहं पेपीयते अत्यर्थं पिबति। ग्रीष्मेऽम्लत्वादुष्णत्वाच्च मद्यं न पेयमित्युत्सर्गः। यद्यपि सात्म्यानान्तु त्यागेन सात्म्यत्यागजा रोगा भवन्ति अत्र किं प्रतिविधेयमित्याह अल्पं वा सुबहूदकं वा पेयमिति। मध्याह्न इत्यादि।—धारागृह इति छेदः। निशीति परेण सम्बध्यते। वर्जनीयमाह लवणेत्यादि॥ ११॥

वर्षाविधिमाह भूवाष्पानित्यादि। भूवाष्पं प्रभावादेव दोषत्रयकोपनम्। अन्ये तु पित्तस्य इत्याहुः। मेघनिष्यन्दः शैत्याद्वातकफजनकः; अम्लपाकता च स्वभावतः पित्तकरी। अग्निबले क्षीण इत्यनेन अग्निमान्द्यमपि त्रिदोषकोपनमिति दर्शयति। अग्निमान्द्यम् अपाकाम्लपाकाभ्यां कफपित्तकारिधातुपोषकरसानुत्पादनाद् धातुक्षयेण वातकारि। एतेन वर्षासु अग्निमान्द्येन वातादिकोपः; वातादि-

स्वादून् निदाघे शरदि स्वादुतिक्तकषायकान्।
शरद्वसन्तयो रूक्षं शीतं घर्मघनान्तयोः॥
अन्नपानं समासेन विपरीतमतोऽन्यथा।
नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्थाधिष्ठ्यस्मृताहृती॥ १३॥
ऋतोरादयन्तसमाद्यादृतुसन्धिरिति स्मृतः।
तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयोऽपरः क्रमात्॥
दृत्युक्तमृतुसात्म्यं यच्चेष्टाहारव्यपाश्रयम्।
उपशेते यदौचित्यादोकसात्म्यं तदुच्यते॥
देशानामामयानाञ्च विपरीतं गुणैः गुणैः।
सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यार्थेष्टितश्चाद्यमेव च॥
तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्त्तते।
अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत्॥

एतं पथ्यनिरूपणादिकम्। छर्दितं पथ इति पथ्यं दुष्टम्। प्रदीपे चेति चकारोऽवधारणे प्रदीप एवेत्यर्थः। वर्जनीयमाह तुषारित्यादि। अनुभेदे रसानाह शीत इत्यादि।—वाग्भटस्तु। शीत इति क्रियाविशेषणम्। चाद्यात् शीलिति व्याख्यत्। चक्रपाणिस्तु। अन्नमिति कटुतिक्तकषायानिति। शरद्वसन्तयोरित्यादौ अन्नेदित्यनेन पूर्वोक्तेनान्वयः। अतः अन्यथेति। हेमन्तशिशिरयोस्तु विपरीतमिति क्रियम्, उष्णानुपानं भोजयेदित्यर्थः। नित्यमिति सर्वदा सर्वेषां पथ्यं रसानामभ्यासः कार्यः। एवञ्च सति शीते वर्षासु चाद्यात्शीलित्यादि यदुक्तं तद्विरुद्धमित्यत आह स्वास्थ्याधिष्ठ्यमित्यादि।—यस्मिन् यस्मिन् ऋतौ यो रसः सेव्यत्वेनोक्तः तस्याधिष्ठ्यमाश्रित्य तद्रसस्य तात्पर्यमिति भावः॥ १२॥

ऋतोरित्यादि।—पूर्वऋतोरन्त्यमासस्यान्तिमसप्ताहं तथा परऋतोरादयमानस्य प्रथमसप्ताहमिति समाहृत्य चतुर्थसन्धिरित्यर्थः। क्रमादिति न सहसा त्यागशीलनेविधेयः। अत्र हेतुर्वाग्भटेनोक्तो यथा—"यस्मात्सहसा हि रोगाः स्युः सहसा त्यागशीलनात्" इति। सात्म्यत्यागादसात्म्यमेव आचरेदित्यर्थः। उपसंहरति दृत्युक्तमित्यादि। ऋतुसात्म्यमसह्यं नाभ्यासात्सात्म्यमाह उपशेते इत्यादि।—उपशेते सुप्तयति अपथ्यमपि विकारं न जनयति। कुत इत्याह औचित्यादित्यन्त-

नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी यथा।
शरीरस्य मेधावी ज्ञात्वे व्यवस्थितो भवेत् ॥ १४ ॥
इत्यतुपर्ण्या सुखाधिकारस्य ॥

गौड़ाधिनाथरमथत्यधिकारिपाद-
नारायणस्य तनयः सुनयोऽन्तरङ्गात्।
भानोरनु प्रथितलोभ्रवलीकुलीनः
श्रीवक्रपाणिरिह कार्तृपदाधिकारी ॥ १५ ॥

यात्। यद्यप्यपि हि निरन्तरत्वात् विषयिणामेवेदमं भोक्तृत्वं भवतीति भावः। भोक्तृत्वात्, तेन भाक्तानीकरणात्। देहसाक्षां दोषसाक्षाय उच्यते देहाभिमानादि।—देहाभिमानपादीना दुःखं यं दुःखादिभिः यद्य विषयत्व दोषदोषरागविषयेतरदोषसाक्षयुक्तं मुद्रणाद्रव्यसाक्षमत्वादि। यावन्मदनोपमाय, पोटतय यावानादि, देहसाक्षाभिमन्त्रणादुर्वेदविद दुःखं। एवमानयोर्विषयेतय भोक्तृत्वकारे उपलब्धित्वादि दोषसाक्षाभिमन्त्रणं। दुःखसंज्ञा। विषयोपमाद्यादाभि यद्यपत्, अतद प्रभावदोषोक्तात् तदिच्छोपार्थकारिषाच्च यद्यपत्; यावयमर्थेन यावयसंज्ञुपि यद्यीतव्यः, तेन दुःखविषयेतस्यापि भाक्तान्त्व यद्यपत्। यदानी यत्त्वविषयत्वयात् संघेत्य यान्त्यारयादनीयाद्यमाच्च तदेत्यादि।—यान्त्यात्व संघेत्यकयात्रेत्यत्वारयद्विषयाद्युपाक्षम्। तय यान्त्यमुक्त योग्यात्। विषयाद्यारागरागा यदा योग्यायमदोषयोगेन, यदायद्यद्यारयेत्य च; यदा दोषयोगेन दोषयोगेन दोषयेन विषय, यदा निर्यो यद्यसंज्ञुपाक्षयोगेन च। तत्र योक्तृयोगेन यान्त्योक्तसंज्ञुपाक्षः, उपयाद्योग तु यान्त्यायाक्षयोगेनविषयोगेन यात्र न योगयत्व्। अनुपाक्षयोग उपाद्यक्षयाक्षयोगयात्व्। यदानीमुक्तयाक्षयुक्तय सुखविषयेत्वयेन कर्मेत्यादि यद्यते।—तत्यो रथो योग यद्यरथदोषयोगेन रथेनुपयद्यते १ ।

इत्यनुपाधौ सुखाधिकारय ।

यदानीं यत्त्वविषयत्वाभी विषयोपाक्षमुक्तीर्णमुपूर्वं यद्यम विषयेतयाच्च योगयोगयात्व्।—योगयत्वार्थो यद्यत्वयेन, तय रथस्यो यद्यत्वय,

यः सिद्धयोगलिखिताधिकसिद्धयोगा-
नत्रैव निक्षिपति केवलमुद्धरेद्वा ।
भट्टत्रयत्रिपथवेदविदा जनेन
दत्तः पतेत् सपदि मूर्द्धनि तस्य शापः ॥ १६ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

तस्याधिकारी ; तथा पात्रमिति मन्त्री ; ईदृशो यो नारायणस्य तनयः, सुनय इति नीतिमान्, अन्तरङ्गादिति लब्धान्तरङ्गपदविकात् भानोरनु नारायणस्य तनय इति योज्यः तेन भानोरनुज इत्यर्थः । विद्याकुलसम्पन्नो हि भिषगन्तरङ्ग इत्युच्यते । लोध्रबलीकुलीन इति लोध्रबलीसंज्ञक-दत्तकुलोत्पन्नः ॥ १५ ॥

य इत्यादौ ।—सिद्धयोग इति वृन्दकृतसंग्रहस्य संज्ञा, तल्लिखितयोगमपेक्ष्याधिका ये च सिद्धयोगा अत्र संग्रहे उक्तास्तानधिकयोगान् तत्रैव सिद्धयोगे निक्षिपति, तथा यो वा तानधिकसिद्धयोगानितः संग्रहादुद्धरेत् दूरीकुर्य्यात्, तस्य मूर्द्धनि ईदृशेन पुंसा दत्तः शापः पतेत् । कीदृशेन पुंसा ?—भट्टत्रयत्रिपथवेदविदा । कारिका वृहट्टीका चन्द्रटीकेति भट्टत्रयम्, त्रिपथवेदः ऋग्यजुःसामरूपः, तद्विदा ॥ १६ ॥

असद्व्याख्यानतमसा सुच्छन्नं चक्रसंग्रहम् ।
प्रकाशयितुमस्माभिर्निर्मिता तत्त्वचन्द्रिका ॥

आसीत् सभायां शिखरेश्वरस्य लब्धप्रतिष्ठः किल साहिसेनः ।
वाणीविलासं कविसार्वभौमं विजित्य यः प्राप यशःसमुद्रम् ॥
काकुत्स्थसेनस्तनयस्ततोऽभूत् ततोऽपि लक्ष्मीधरसेननामा ।
तस्मादभूदुद्धरणस्तनूजस्तस्मादनन्तस्तनयोऽथ जज्ञे ॥
मालञ्चिकाग्रामनिवासभूमेर्गौड़ावनीपालभिषग्वरस्य ।
अनन्तसेनस्य सुतोऽवधत्ते टीकामिमां श्रीशिवदाससेनः ॥
टीकानुपूर्वैर्विहिताः स्युरर्था ये वा गुरुभ्योऽधिगता मयापि ।
सन्त्यत्र तेऽमी तदलं श्रमेण टीकां तरन्ति श्रमजाश्च धीराः ॥

इति श्रीशिवदाससेनविरचिता तत्त्वचन्द्रिका समाप्ता ॥

परिशिष्टम् ।

कफाश्रितवायोर्लक्षणम् ।

प्राक्सञ्चितं यस्य बलाशजालमन्वेति भूयः प्रबलः समीरणः ।
तेनाहृतस्तं प्रविधाय शुष्कं कुर्य्यात् प्रवृद्धोऽथ विकारवृन्दम् ।
त्वक्स्फोटनं पाणिपदीक्षणानां दाहोऽतिशोषो वदनस्य तोदः ।
हृत्कम्पदौर्बल्यमतिश्रमत्वं भ्रान्तिर्मृषोद्भावनजल्पनञ्च ।
वैस्वर्य्यमालस्यमथाविपाको ह्युदासचिन्ता रुचिगात्रभङ्गम् ।
निद्राक्षयं मूत्रपुरीषबद्धं तमःप्रवेशो गमनेऽप्यशक्तिः ।
श्लेष्मान्वितोऽयं कथितः समीरणः करोति नानागदवृन्दमेषः ।

सूतिकाकालः ।

यावन्न दृश्यते पुष्पं यावद् वा क्षीरपोऽर्भकः ।
सूतान् प्रजायिनीं विद्यान् मासा नष्टा दशैव तु ।
तस्मिन् यो जायते व्याधिः सूतिकागदः स स्मृतः ।

सम्पूर्णः ।